

Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου

Δημητρίου Χ. Γκόφα

Ιστορία
και Εισηγήσεις
του
Ρωμαϊκού Δικαίου

Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
Αθήνα - Κομοτηνή 2011

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρης απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά τον Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Δημήτριος Χ. Γκόφας

Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου

Αθήνα, 2011

ISBN 978-960-15-2519-8

© **Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα**

Σόλωνος 69 - 106 79 Αθήνα

Τηλ. 210 3618.198 - 210 3615.440 • Fax 210 3610.425

N. Ζωίδου 88 - 691 00 Κομοτηνή

Τηλ. 25310 26323 - 25310 33245

Ant. N. Sakkoulas Publishers

69, Solonos St. - 106 79 Athens - Greece

Tel.: (+30210) 3615440 - 3618198 Fax. : (+30210) 3610425

88, N. Zoidou St. - 691 00 Komotini

Tel.: (+3025310) 26323 - 33245

www.ant-sakkoulas.gr

E-mail: info@ant-sakkoulas.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η καινούρια αυτή έκδοση του Εγχειριδίου έγινε αναγκαία μετά τις βαθείες γλωσσικές μεταβολές που σημειώθηκαν τα τελευταία χρόνια.

Ο συγγραφέας όμως επωφελήθηκε από τη μεταγλώττιση για να συγχωνεύσει την Ιστορία και τις Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου σ' ένα ενιαίο βιβλίο, να μεταβάλει σ' αρκετά σημεία τη δομή του και να αυξήσει τις βιβλιογραφικές παραπομπές. Προσθήκες και βελτιώσεις στο κείμενο έγιναν μόνο εκεί που κρίθηκαν απόλυτα απαραίτητες.

Ως προς τις παραπομπές στη βιβλιογραφία ακολουθήθηκε το σύστημα των προηγούμενων εκδόσεων. Στα επιμέρους κεφάλαια, δηλαδή, αποφεύχθηκαν οι παραπομπές στη γενική βιβλιογραφία, που βρίσκεται στην αρχή του Εγχειριδίου. Έτσι οι κατά κεφάλαιο βιβλιογραφικές παραπομπές περιορίστηκαν μόνο σ' εκείνα τα έργα που αναφέρονται ειδικά σε θέματα που πραγματεύεται το κεφάλαιο αυτό.

Το πρώτο τεύχος της νέας έκδοσης παραδίδεται λοιπόν στην κυκλοφορία με την ελπίδα ότι με τη νέα του μορφή το Εγχειρίδιο θα αποτελέσει για τους φοιτητές ένα εύληπτο και ενημερωμένο βοήθημα στη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

I. Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου

- Alföldi, Geza*, Römische Sozialgeschichte³, Wiesbaden 1984 (= Alföldy, G., The Social History of Rome, 1985).
- Arangio-Ruiz, V.* Storia del diritto Romano⁷, Napoli 1957.
- Βάση, Σπυρίδωνος*, Ρωμαίων Πολιτεία - Η βασιλευομένη και η ελευθέρα, Αθήναι 1903.
- Bréhier, Louis*, Les institutions de l'Empire byzantin², Paris 1970.
- Dulckeit, G.-Schwarz, F.*, Römische Rechtsgeschichte⁵, München 1970.
- Ellul, Jacques*, Histoire des Institutions 1-2, L' antiquité⁴, Paris 1972.
- Frank, Tenney* (ed.), An Economic Survey of Ancient Rome, I-VI, 1933-1940, (ανατ. Paterson, New Jersey 1959).
- Gaudemet, Jean*, Institutions de l' antiquité, Paris 1967.
- Gaudemet, Jean*, Les institutions de l'antiquité (Précis Domat), Paris 1972.
- Γκίνη, Δημητρίου*, Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, Αθήναι 1966.
- Guarino, A.*, Profilo storico delle fonti di diritto romano³, Napoli 1964.
- Homo, Léon*, (-J., Gaudemet) Les institutions politiques romaines², Paris 1969 (Αγγλική μετάφραση από την πρώτη έκδοση από τον M.R. Dobie, Roman Political Institutions, London 1962).
- Jolowicz, H.F.*, (-B. Nicholas), Historical Introduction to the Study of Roman Law³, Cambridge 1972.
- Krueger, P.*, Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts², München - Leipzig 1912.
- Kunkel, Wolfgang*, Römische Rechtsgeschichte⁶, Köln - Wien 1972 (= Kunkel, Wolfgang (μετ. -J. M. Kelly), An Introduction to Roman Legal and Constitutional History, Oxford, 1973).
- Lübnow, U. von*, Das römische Volk-Sein Staat und sein Recht, Frankfurt a. M. 1955.
- Marquardt, J.*, Römische Staatsverwaltung², I-III, 1881-1885 (ανατ. Darmstadt 1957).
- Martino, F. de*, Storia della costituzione romana, I², II², III-IV, Napoli 1958-1972.

- Mommsen, Theodor*, Abriss des römischen Staatsrechts², 1907 (ανατ. Darmstadt 1974).
- Mommsen, Theodor*, Römisches Strafrecht, Leipzig 1899 (ανατ. Graz 1955).
- Monier, R.- Cardascia, G. - Imbert, J.*, Histoire des institutions et des faits sociaux, Paris 1955.
- Mortreuil, Jean-Anselme*, Histoire du droit byzantin, I-III, 1843-1846, (ανατ. Osnabrück 1966).
- Πανατζοπούλου, Νικολάου*, Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσσει προς το Ελληνικόν, Θεσσαλονίκη - Αθήναι Α-Γ, 1974-1979.
- Παππούλια, Δημητρίου*, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου - Α. Ιστορία του πολιτεύματος και των πηγών του Δικαίου, Αθήναι 1921.
- Πετροπούλου, Γεωργίου*, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου 2 I-II, Αθήναι 1963.
- Rostovtzeff, M.*, The Social and Economic History of the Hellenistic World, I-III, Oxford 1941 (ανατ. 1959).
- Rostovtzeff, M.*, The Social and Economic History of the Roman Empire², I-II, Oxford 1957 (ανατ. 1966).
- Rotondi, G.*, Leges publicae populi romani, Milano 1912 (ανατ. Hildesheim 1966).
- Schulz, Fr.*, History of the Roman Legal Science, Oxford 1953 (= Geschichte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar 1961).
- Σερεμέτη, Δημητρίου*, Πηγαί του Βυζαντινού Δικαίου (εν τη ιστορική αυτών ανελίξει), Θεσσαλονίκη 1976.
- Söllner, Alfred*, Römische Rechtsgeschichte, Freiburg 1971.
- Τρωϊάνου, Σπ.*, Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου, Αθήνα 1986 (υπό εκτύπωση).
- Van der Wal - N. Lokin, J.H.A.*, Historiae juris Graecoromani delineatio, Groningen 1985.
- Wenger, L.*, Die Quellen des römischen Rechts, Wien 1953.
- Wolff, Hans Julius*, Roman Law - An Historical Introduction, Oklahoma USA 1951 (ανατ. 1964).
- Zachariae von Ligenthal, K.E.*, Geschichte des griechisch - römischen Rechts², 1892 (ανατ. Aalen 1955).

II. Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου

Α. Συνοπτικά Βοηθήματα

Crook, J., A. Law and Life of Rome, London 1961.

- Gaudemet, Jean*, Le droit privé romain, Paris 1974.
- Giffard, A.E.*, (- Villers, R.) Droit romain et ancien droit français - Les obligations³. Paris 1970.
- Guarino, A.*, Profilo di diritto privato romano, Napoli 1965.
- Hausmaninger, Herbert* - Selb, Walter, Römisches Privatrecht, Wien - Köln, 1983.
- Käser, Max*, Römisches Privatrecht¹², München 1981.
- Lee, R.W.*, The Elements of Roman Law⁴, London 1966.
- Nicholas, Barry*, An Introduction to Roman Law, Oxford, 1972.
- Παππούλια, Δημητρίου*, Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, Τεύχος Α', Αθήναι 1925, Τεύχος Β', Αθήναι 1927.
- Thomas, J.A.C.*, Textbook of Roman Law, Amsterdam-New York-Oxford 1976.
- Villey, Michel* (μετάφρ. Παν. Δημάκη), Το Ρωμαϊκόν Δίκαιον, Αθήναι, 1966.

*B. Ευρύτερα έργα που αφορούν είτε το σύνολο
του Ρωμαϊκού Δικαίου είτε ορισμένη περίοδο ή τμήμα του*

- Arangio-Ruiz, Vincenzo*, Istituzioni di diritto romano¹⁴, Napoli 1949 (ανατ. 1972).
- Buckland, W.W.*, (-P. Stein), A Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian³, Cambridge 1963.
- Burdese, Alberto*, Manuale di diritto privato romano², Torino 1964.
- Jolowicz, H.F.* (-Nicholas, B.), Historical Introduction to the Study of Roman Law³, Cambridge 1972.
- Jörs, Paul* - *Kunkel, Wolfgang* - Wenger, Leopold, Römisches Privatrecht³, Berlin 1949 (ανατ. Berlin - Heidelberg - New York 1978).
- Kaser, M.*, Das altrömisches ius, Göttingen 1949.
- Kaser, Max*, Das römische Privatrecht, I², München 1971, II², München 1975.
- Kaser, Max*, Das römische Zivilprozessrecht, München 1966.
- Levy, Ernst*, West Roman Vulgar Law - The Law of Property, Philadelphia 1951.
- Levy, Ernst*, Weströmisches Vulgarrecht - Das Obligationenrecht, Weimar 1956.
- Mitteis, Ludwig*, Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians, I, Leipzig 1908..
- Monier, R.*, Manuel élémentaire de droit romain, I6, Paris 1947, II5, Paris 1954 (ανατ. Aalen 1970).

- Ourliac, Paul - de Malafosse, J.* Droit romain et ancien droit, I-III, Paris 1957-1968.
- Pernice, Alfred*, Labeo - Römisches Privatrecht im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit, I-III, Halle 1878-1892 (ανατ. Aalen 1963).
- Παναζοπούλου Ν.* (βλ. ανωτ., υπό Ι).
- Πετροπούλου, Γ.* (βλ. ανωτ. υπό Ι).
- Schutz, Fritz*, Classical Roman Law, Oxford, 1969.
- Villers, R.*, Rome et le droit privé, Paris 1977.
- Volterra, Edoardo*, Istituzioni di diritto privato romano, Roma 1961.
- Watson, Alan*, Roman Law around 200 B.C., Edinburg 1971.
- Watson, Alan*, The Law of Obligations in the later Roman Republic, Oxford 1965.
- Watson, Alan*, The Law of Persons in the later Roman Republic, Oxford 1967.
- Watson, Alan*, The Law of Property in the later Roman Republic, Oxford 1968.
- Watson, Alan*, The Law of Succession in the later Roman Republic, Oxford 1971.
- Watson, Alan*, Rome of the XII Tables-Persons and Property, Princeton, N.J. 1975.
- Wenger, Leopold*, Institutionen des römischen Zivilprozessrechts, München 1925 (και αγγλική μετάφρασις από τον O. H. Fisk, New York 1944 (ανατ. 1955)).

III. Λεξικά και Διάφορα

- Arangio-Ruiz, V.*, Lineamenti del diritto dei papiri, Milano 1927.
- Archi, Jo.* - Bartoletti Colombo, A.M., Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium - Novellae, Pars Graeca, I-X, Milano 1977-1979.
- Berger, Adolf*, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia 1953.
- Heichelheim, Fritz*, An Ancient Economic History, III, Leyden 1970.
- Heumann, H.* - *Seckel, E.*, Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts¹⁰, Graz 1958 (ανατ.).
- Jhering, Rudolf von*, Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung I⁹, I¹, 1 - II₂, III⁸1 (ανατ. Darmstadt 1954).
- Lenel, Otto*, Das Edictum Perpetuum³, Leipzig 1927 (ανατ. Aalen 1966).
- Lenel, Otto*, Palingenesia Iuris Civilis, I-II, Leipzig, 1889 (ανατ. Graz 1960).
- Μαριδάκη, Γεωργίου*, Το αστικόν δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, Αθήναι 1922.

Mitteis, Ludwig, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs, Leipzig 1891 (ανατ. 1963).

RE = *Pauly-Wissowa*, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.

Taubenschlag, Raphael, The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri², Warszawa 1955.

Van der Wal, N., Manuale Novellarum Iustiniani, Groningen - Amsterdam 1964.

Zulueta, Francis de, The Institutes of Gaius, II, Commentary, Oxford 1953 (ανατ. 1967).

IV. Παραπομπές στις πηγές

App. = Manuale legum sive Hexabiblos, cum appendicibus et legibus agrariis, ed. Gustavus Ernestus *Heimbach*, Lipsiae 1951 (ανατ.). Πρόσφατη έκδοση του κειμένου του Heimbach, με εισαγωγή Κ. Πιστάκη, Αθήναι 1971.

Bas. = Basilicorum libri LX, ed. G.E. *Heimbach*, I-VI, Leipzig 1833-1870. Η νέα έκδοση από τους H.J. *Scheltema* και N. *Van der Wal*, Groningen 1955 — δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη.

BGU = Aegyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin, 1895.

Bruns, Fontes = Fontes iuris romani antiqui, ed. Karl Georg Bruns⁷, Tübingen 1909 (ανατ. 1969).

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum.

C.I. = Codex Iustinianus (= Corpus Iuris Civilis, II), ed. P. *Krüger*¹⁵, Berolini 1970.

C.T. = Codex Theodosianus ed., Th. *Mommsen* - P. *Krüger*, I²-II², Berlin 1954.

D. = Digesta (= Corpus Iuris Civilis, I), ed. Th. *Mommsen* - P. *Krüger*²¹, Berolini 1970.

FIRA = Fontes Iuris Romani AnteIustiniani², I-III, Florentiae 1940-1943 (ανατ. 1968-69).

Gai = *Reinach*, Julien, Gaius Institutes, Paris 1950.

Girard, Textes = P. *Girard* - F. *Senn*, κ.α., Textes de droit romain, I⁷, Paris 1967.

IGR. = Ζέπου, Ιωάννου - Ζέπου, Παναγιώτου, Ius Graecoromanum, I-VIII, Αθήναι 1931 (ανατ. Aalen, 1962).

Inst. = Institutiones (= Corpus Iuris Civilis, I), ed. P. *Krüger*²¹, Berolini 1970.

- Mitteis*, Chrest. = *Mitteis*, L. - *Wiicken*, U., Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, II, II, Leipzig 1912 (αντ. 1963).
- Nov. = Novellae (= Corpus Iuris Civilis, III), ed. Schoell A-G. *Kroll*¹⁰, Berolini 1972.
- Nov. Leon. = *Noailles*, P. - *Dain*, A., Les Nouvelles de Leon VI le Sage, Paris 1944.
- P. Oxy. = *Grenfeil*, B.P. - *Hunt*, A.S. κ.α., The Oxyrhynchus Papyri, London 1898-
- P.S. = Pauli sententiae reeceptae (= FIRA, II, Auetores, ed. J. *Baviera* - J. *Furlani*, Florentiae 1940, σελ. 319-417 και *Girard*, Textes, I, σελ. 279-369).
- P.S.I. = Papiri greci e latini ed. G. *Vitelli* - M. *Norsa* κ.α. Firenze 1912-
- Sel. Pap. = *Hunt*, A.S. - *Edgar*, C.C., Select Papyri, I, London 1959, II, London, 1963.
- U.E. = Tituli ex corpore Ulpiani (= FIRA, II, σελ. 261-301 = *Girard*, Textes, I, σελ. 416-449).
- Wilcken*, Chrest. = *Mitteis*, L.- *Wilcken*, U., Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, I, II, Leipzig, 1912 (αντ. 1963).

§ 1. Το δίκαιο και οι διακρίσεις του

I. Ο όρος «δίκαιο» αποδίδεται συνήθως στα νέα ελληνικά με το λατινικό όρο *ius*.

Ο όρος *ius* όμως δεν έχει πάντοτε στους Ρωμαίους την ίδια έννοια.

α. Άλλοτε μεν λαμβάνεται με αντικειμενική έννοια και σημαίνει, όπως και ο σημερινός όρος «δίκαιο», το σύνολο των κανόνων που μια ανθρώπινη κοινωνία έχει θέσει για να ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της. Έτσι π.χ. ο Γάιος, στις Εισηγήσεις του μας λέει ότι ο ρωμαϊκός λαός διέπεται από τη μια μεριά από δίκαιο που προσιδιάζει μόνο σ' αυτόν τον ίδιο κι από την άλλη, από δίκαιο κοινό σ' όλους τους ανθρώπους (Gai, I, 1: «*populus itaque Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur*»).

β. Άλλοτε πάλι ο όρος *ius* λαμβάνεται από τους Ρωμαίους με υποκειμενική έννοια και σημαίνει τότε ό,τι ο σημερινός όρος «δικαίωμα», μιαν εξουσία δηλαδή που απονέμεται από το δίκαιο για την ικανοποίηση ενός έννομου συμφέροντος. Με τη δεύτερη αυτή έννοια ορίζεται π.χ. στον Πανδέκτη η επικαρπία ως «*ius alienis rebus utendi fruendi*» (D. 7, 1, 1- Παύλος).

Οι Ρωμαίοι, πάντως, δεν ανάπτυξαν ποτέ ικανοποιητικά την υποκειμενική έννοια του *ius*.

Πέρα από τις δυο βασικές αυτές έννοιες, ο όρος *ius* έχει κι άλλες. Σημαίνει, μεταξύ των άλλων, τον τόπο όπου ο Άρχοντας (Πραίτορας κλπ.) ασκεί τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα. Επίσης, σ' αντίθεση προς το δίκαιο των Αυτοκρατορικών Διατάξεων (*leges*), *ius* κατά τη μετακλασική περίοδο σημαίνει το δίκαιο που προκύπτει από τα έργα των Ρωμαίων νομικών της προηγούμενης (κλασικής) περιόδου).

II. Από το δίκαιο διακρίνεται η ηθική (*mos*, πληθ. *mores*), το σύνολο δηλαδή των κοινωνικών κανόνων συμπεριφοράς που απευθύνονται στη συνείδηση του ανθρώπου και δεν συνεπάγονται άμεσο εξωτερικό εξαναγκασμό.

Πολλές φορές όμως η ηθική επηρεάζει το δίκαιο και το γεγονός αυτό μαρτυρεί η ρήση του Ουλπιανού ότι οι διδασκάλους του δικαίου είναι να ζει κανείς έντιμα, να μη βλάπτει τον άλλον, να αποδίδει στον καθένα ό,τι του

ανήκει (D. 1, 1, 10, 2 - Ulpianus: «Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere»).

Οι Ρωμαίοι όμως περιλάμβαναν στην έννοια των mores, εκτός από την καθαυτό ηθική, και τα «π ά τ ρ ι α ή θ η » (mores maiorum) τις πατρογονικές αντιλήψεις και συνήθειες. Η επίδραση των πατέρων ηθών στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου στάθηκε σημαντική.

Αρχικά η έννοια είχε θρησκευτική χροιά και η παράβαση των πατέρων ηθών αποτελούσε προσβολή του θείου. Κατά τη Δημοκρατική περίοδο όμως, η τήρηση των πατέρων ηθών είχε υποβληθεί στον έλεγχο των Κλησόρων. Η μέριμνα αυτή των Κλησόρων (cura morum) διακρινόταν σαφώς από τα δικαιοδοτικά καθήκοντα (iuris dictio) άλλων Αρχόντων και ιδιαίτερα των Πραιτόρων.

Σε αρκετές περιπτώσεις τα ήθη αποτελούν άμεσο αντικείμενο του δικαίου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση που μια δικαιοπραξία χαρακτηρίζεται αντίθετη προς τα «χρηστά ήθη» (contra bonos mores).

III. Το δίκαιο διακρίνεται εννοιολογικά από το «ό σ ι ο » (fas, πρβλ. Cicero, ad Att. 1, 16, 6: «Ius ac fas omne delere»).

Η αρχαϊκή αυτή έννοια περιέχει μian αξιολόγηση ανθρώπινης συμπεριφοράς ως επιτρεπομένης από το θείο. Έτσι πχ. στις ημέρες που χαρακτηρίζονταν «nefasti» (αποφράδες), ο Πραιτόρας δεν μπορούσε να απαγγείλει τις τελετουργικές λέξεις «do, dico, addico».

IV. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο διακρίνεται σε γραπτό και άγραφο.

Στο γ ρ α π τ ό δίκαιο (ius scriptum, «νόμοι έγγραφοι»), οι Εισηγήσεις του Γαίου (Gai, I, 2 = Inst. 1, 2, 3) κατατάσσουν τους Νόμους (leges), τα Ψηφίσματα των Συνελεύσεων των Πληβείων (plebis cita), τα Συγκλητικά Δόγματα (senatus consulta), τις Αυτοκρατορικές Διατάξεις (constitutiones principum), τα Ήδικτα των Αρχόντων που είχαν το ius edicendi, το δικαίωμα δηλαδή να εκδίδουν Ήδικτα (edicta magistratum) και τις έγγραφες γνωμοδοτήσεις (responsa prudentium) των νομομαθών που ήταν εφοδιασμένοι με δικαίωμα να γνωμοδοτούν δημόσια (ius publice respondendi).

Προς το γραπτό δίκαιο σαν σύνολο, αντιπαραθέτουν οι Ρωμαίοι το ά γ ρ α φ ο δίκαιο (ius non scriptum, «νόμοι άγραφοι»).

Στην αρχαϊκή του περίοδο το Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν εθιμικό και άγραφο. Ο Δωδεκάδελτος αποτέλεσε, κυρίως, καταγραφή και κωδικοποίηση εθιμικού δικαίου. Στην κλασική περίοδο, αντίθετα, η έννοια του άγραφου δικαίου είχε μικρή πρακτική σημασία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γάιος δεν αναφέρει το έθιμο ανάμεσα στις πηγές του δικαίου, παρόλο που το αντίθετο διδάσκονταν από τη ρωμαϊκή ρητορική και φιλοσοφία.

Από τη μετακλασική περίοδο εμφανίζεται και πάλι η αντίληψη ότι το έθιμο αποτελεί πηγή δικαίου και μάλιστα ισοδύναμη προς το νόμο. Την αντίληψη αυτή εκφράζουν και οι Εισηγήσεις του Ιουστινιανού (Inst. 1, 2, 9-10).

Έθιμο (consuetudo) είναι κανόνας δικαίου που δημιουργείται από το λαό χάρη σε μακροχρόνια και ομοιόμορφη πρακτική με συνείδηση πως ότι ό,τι γίνεται, αποτελεί δίκαιο (D. 1, 3, 32-Iulianus – Το χωρίο αυτό θεωρείται παρεμβεβλημένο).

Πρέπει, τέλος, να τονισθεί ότι οι mores maiorum για τους οποίους έγινε παραπάνω λόγος δεν ταυτίζονται προς το έθιμο.

V. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο διακρίνεται σε δημόσιο και ιδιωτικό.

Δημόσιο δίκαιο (ius publicum) είναι εκείνο που αφορά τον ρωμαϊκό λαό ως σύνολο και την περιουσία τούτου ως συνόλου (πρβλ. Inst. 1, 1, 4 = D. 1, 1, 3 - Ulpianus).

Σε μερικές περιπτώσεις η έννοια ius publicum συγχέεται στις πηγές με την έννοια του «αναγκαστικού» δικαίου (ius cogens, κατά μη ρωμαϊκή ορολογία). Έτσι διδάσκεται ότι το δημόσιο δίκαιο δεν μπορεί να μεταβληθεί με ιδιωτική συμφωνία (D. 2, 14, 38-Papinianus: (= Βασ. 11,1, 38): «privatorum pactis mutari non potest»).

Ιδιωτικό δίκαιο (ius privatum), αντίθετα, είναι εκείνο που αφορά τα άτομα, την περιουσία τους και τις σχέσεις μεταξύ τους (πρβλ. D. 1, 1, 1, 2-Ulpianus = Inst. 1, 1,4).

VI. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνωρίζει επίσης τη διάκριση ανάμεσα στο κοινό δίκαιο (ius commune), δηλαδή το δίκαιο εκείνο που αφορά όλους, χωρίς διάκριση, τους Ρωμαίους πολίτες και στο εξαιρετικό δίκαιο (ius singulare) που αφορά ορισμένη μόνο κατηγορία προσώπων (όπως π.χ. τους στρατιωτικούς, τους ανήβους, κλπ.), πραγμάτων ή έννομων σχέσεων.

Τέλος πρὸνόμιο (privilegium) είναι διάταξη, ευνοϊκή ή δυσμενής, που αφορά σε συγκεκριμένο άτομο, πράγμα, ή έννομη σχέση.

Ο Δωδεκάδελτος κιόλας (Δωδεκ. 9, 1, Bruns, Fontes, I, σελ. 34) αναφέρονταν στα προνόμια και απαγόρευε την απονομή ευμενών ή την επιβολή δυσμενών προνομίων («privilegia ne inroganto», πρβλ. Cicero, de leg., 3, 4, 11, και 3, 19, 44).

Από την περίοδο της Ηγεμονίας και πέρα παρατηρείται τάση να συγχέεται η έννοια του προνομίου με εκείνη του εξαιρετικού δικαίου.

VII. Οι Ρωμαίοι διακρίνανε το δίκαιο τους σε ius civile και ius gentium. Και οι δυο αυτοί όροι έχουν περισσότερες σημασίες.

A) Ius civile με την ευρύτερη έννοια του όρου είναι το δίκαιο

κάθε πολιτείας. Έτσι για τους Ρωμαίους *ius civile* της Ρώμης ήταν εκείνο το δίκαιο που εφαρμοζόταν μόνο στους Ρωμαίους πολίτες (Gai, I, 1), σύμφωνα με την αρχή που ίσχυε γενικά στον αρχαίο κόσμο, της προσωπικότητας του δικαίου.

Προς το *ius civile* με την ευρύτερη αυτή έννοια, αντιπαράθεταν οι Ρωμαίοι το *ius gentium*, που ήταν δίκαιο κοινό σ' όλους τους λαούς (Gai, I, 1) και γι' αυτό εφαρμόζονταν τόσο στους Ρωμαίους πολίτες, όσο και στους ξένους (*peregrini*).

Το *ius gentium* εφαρμοζόταν στις σχέσεις ανάμεσα σε ξένους και Ρωμαίους, ή ανάμεσα σε ξένους που ανήκαν σε διαφορετικές πολιτείες. Αντίθετα σε ξένους που ανήκαν στην ίδια πολιτεία εφαρμόζονταν από τους Ρωμαίους το δίκαιο της πολιτείας εκείνης της οποίας οι ξένοι αυτοί ήταν πολίτες, σύμφωνα με την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου, για την οποία έγινε πάρα πάνω λόγος.

Πρέπει πάντως να τονισθεί ότι το *ius gentium* δεν ήταν «διεθνές» δίκαιο, αλλά ρωμαϊκό και γι' αυτό πολλές φορές το χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι στις μεταξύ τους σχέσεις. Έτσι, πχ. η μεταβίβαση της κυριότητας πράγματος με την παράδοση της νομής τους (*traditio*) αποτελούσε τρόπο μεταβίβασης της κυριότητας κατά το *ius gentium*, προσιτό και στους Ρωμαίους ως προς ορισμένη κατηγορία πραγμάτων.

Το *ius civile* με τη στενότερη έννοια του όρου αντιπαράθετουν οι Ρωμαίοι προς το *ius praetorium* ή *honorarium*.

Με την έννοια αυτή το *ius civile* περιλαμβάνει τον Δωδεκάδελτο, την Ερμηνεία τούτου, και τους Νόμους (*leges*), τα Ψηφίσματα των Συνελεύσεων των Πληβείων (*plebis cita*) και τα Συγκλητικά Δόγματα (*senatus consulta*).

Αντίθετα *ius praetorium* (πραιτορικό δίκαιο), ή, σωστότερα, *honorarium* είναι εκείνο που είχε εισαχθεί με Ήδικτα των Αρχόντων και κυρίως του Πραιτόρα. Με το Ήδικτό του ο Πραιτόρας βοηθούσε, συμπλήρωνε και διόρθωνε το *ius civile*, κατά την περίφημη ρήση του Παπινιανού (D. 1, 1, 7, 4 - Papinianus: «*adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia*»).

Η διάκριση ανάμεσα στο *ius civile* και στο *ius praetorium* διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Γ) Το *ius gentium*, από την άλλη μεριά, διακρίνεται από το φυσικό δίκαιο (*ius naturale*).

Τα όρια ανάμεσα σ' αυτές τις δυο έννοιες δεν είναι πάντοτε καθαρά κι άλλωστε, οι Ρωμαίοι δεν συνάγουν από την έννοια του φυσικού δικαίου πρακτικές συνέπειες. Έτσι π.χ. ο Ουλπιανός ορίζει το *ius naturale* ως «το δίκαιο που η φύση διδάσκει σε όλα τα ζώα» (D. 1, 1, 1, 3 - Ulpianus = Inst. 1, 2, pr.).

Η έλλειψη πρακτικής σημασίας της έννοιας του φυσικού δικαίου στους Ρωμαίους φαίνεται καθαρά από τη διδασχά των Ρωμαίων νομικών ότι φυσικό δίκαιο είναι εκείνο που από την ίδια τη φύση ταιριάζει σ' όλους τους ανθρώπους, ενώ *ius gentium* είναι εκείνο που πραγματικά εφαρμόζεται από όλους τους ανθρώπους. Έτσι, αν κατά το *ius naturale* όλοι οι άνθρωποι είναι — ή μάλλον θα έπρεπε να είναι — ελεύθεροι, η δουλεία όμως είναι θεσμός που αναγνωρίζεται από ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο, αποτελεί δηλαδή θεσμό του *ius gentium* (Inst. 1, 5 pr.: «*lure gentium invasit*»).

VIII. Ερμηνεία του Δικαίου

α) Η ερμηνεία (interpretatio) του δικαίου αποτελεί μια διανοητική διαδικασία με την οποία επιδιώκεται να ανευρεθεί η αληθινή και πλήρης έννοια ενός κανόνα δικαίου.

Η ερμηνεία του δικαίου αφορά κυρίως στο γραπτό δίκαιο. Στη Ρώμη η ερμηνεία του δικαίου υπήρξε αρχικά έργο των Ποντιφικών που επεξεργάστηκαν κατά την αρχαϊκή περίοδο το Δωδεκάδελτο. Αργότερα το έργο της ερμηνείας του δικαίου πέρασε στους δικαιοδοτούντες Άρχοντες και στους νομικούς.

Η ερμηνεία των Ποντιφικών απάνω στο κείμενο του Δωδεκάδελτου ήταν «γραμματική», προσκολλημένη δηλαδή στο κείμενο του ερμηνευόμενου κανόνα.

β) Από την προκλασική περίοδο, με την επιρροή της Ελληνικής ρητορικής και φιλοσοφίας, οι Ρωμαίοι Άρχοντες και νομικοί εφαρμόζαν στην ερμηνεία του δικαίου τους κανόνες που διέπουν τη διάνοηση («λογική» ερμηνεία), όπως π.χ. το συλλογισμό (επιχείρημα) «εξ αντιδιαστολής» (*argumentum a contrario*), το συλλογισμό (επιχείρημα) «εκ του ελάσσονος εις το μείζον» (*argumentum a minori ad maius*) κλπ.

Προχωρώντας στο δρόμο αυτόν, οι Ρωμαίοι νομικοί έθεσαν τις βάσεις της «διασταλτικής» και της «συσταλτικής» ερμηνείας του κανόνα του δικαίου, εφαρμόζοντας σε μια συγκεκριμένη περίπτωση τη μία ή την άλλη μέθοδο ανάλογα με το αν ο νομοθέτης εκφράστηκε στενότερα ή ευρύτερα από όσο το θέλησε.

Γνώμονα για την καθοδήγηση των Ρωμαίων ερμηνευτών του δικαίου αποτέλεσαν στις περιπτώσεις αυτές κυρίως οι έννοιες της επιείκειας, της καλής πίστης και (αργότερα) του ανθρωπισμού και του συμφέροντος για τις οποίες θα γίνει λόγος πάρα κάτω.

δ) Τέλος, οι Ρωμαίοι νομικοί χρησιμοποίησαν, περιορισμένα όμως, και την αναλογία, τη μέθοδο δηλαδή της εφαρμογής ενός κανόνα δικαίου

σε άλλη περίπτωση, που δεν προβλέπεται από τον κανόνα αυτόν, αλλά παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνη που ο κανόνας δικαίου ρυθμίζει.

ε) Από το έργο της ερμηνείας των Ρωμαίων νομικών προκύπτανε ορισμένοι ερμηνευτικοί κανόνες, όπως πχ. ότι σε περίπτωση αμφιβολίας πρέπει να ακολουθείται η πιο «ήπια» ερμηνεία (D. 28, 4, 3 - Marcellus = D. 50, 17, 192, 1: «In re dubia benigniorem interpretationem sequi») κλπ.

Οι Ρωμαίοι νομικοί όμως ποτέ δεν κατόρθωσαν να διατυπώσουν ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό σύστημα ερμηνείας του δικαίου.

στ) Ο Ιουστινιανός απαγόρευσε την ερμηνεία της νομοθεσίας του (Const. Tanta, 21 in fine, Const. Deo auctore, 12), επιφυλάσσοντας μόνον στον αυτοκράτορα το δικαίωμα να ερμηνεύει το νόμο («αυθεντική» ερμηνεία). Η απαγόρευση αυτή είχε όμως περιπέσει σε αχρηστία ήδη πριν από το θάνατο του Ιουστινιανού.

§ 2. Οι πηγές γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου*

Ι. Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε λόγος για τις πηγές του Ρωμαϊκού Δικαίου, είτε αυτές ανήκουν στο *ius scriptum* (leges, senatus consulta, constitutiones principum κλπ.), είτε στο *ius non scriptum* (έθιμα).

Αυτό εδώ το κεφάλαιο όμως αναφέρεται σε άλλο θέμα, το θέμα των πηγών γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου, εκείνων δηλαδή των πηγών από τις οποίες πληροφορούμαστε ποιό δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο ίσχυε σε κάθε χρονική περίοδο στη ρωμαϊκή έννομη τάξη.

Ο αρχαίος κόσμος άφησε πηγές γνώσης που ανάγονται σε διάφορες έννομες τάξεις, όπως στα δίκαια της σφηνοειδούς γραφής, ή στα δίκαια των αρχαίων ελληνικών πόλεων.

Εκείνο όμως που κάνει τις πηγές γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου μοναδικές στον αρχαίο κόσμο, είναι από τη μιά μεριά το πλήθος τους κι από την άλλη το ότι ανάμεσά τους περίοπτη θέση κατέχει η ρωμαϊκή νομική

* M. Schanz-C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, I⁴, München 1927 (ανατ. 1966), II⁴ 1935 (ανατ. 1967), III³, 1922 (ανατ. 1969), IV, I², 1914 (ανατ. 1970), IV, 2, 1920 (ανατ. 1971), E. Bickel, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*², Heidelberg 1961, H.J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*², I-II, (μετ. Κ.Χ. Γρόλλιου, Αθήνα 1980), E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973, G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*², Göttingen 1966, E.G. Turner, *Greek Papyri*, Princeton N.Y. 1968, (= *Ελληνικοί Πάπυροι*, μετ. Γ. Παράσoglou, Αθήνα 1981), O. Montevicchi, *La Papirologia*, Torino 1973, A. Bataille, *Traité d'Etudes Byzantines*, II, Les Papyrus, Paris 1955.

φιλολογία, και τούτο γιατί η ρωμαϊκή έννομη τάξη στάθηκε η πρώτη που γνώρισε νομική επιστήμη⁽¹⁾.

II. Οι πηγές γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου μπορούν να διακριθούν σε δυο κατηγορίες: στις υπό ευρεία έννοια φιλολογικές πηγές και στις μνημειακές.

A. Οι φιλολογικές πηγές

1. Ανάμεσα στις υπό ευρεία έννοια φιλολογικές πηγές γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου, δηλαδή σ' εκείνες που έφτασαν ως εμάς χάρη στη γραπτή παράδοση, εξέχουσα θέση, όπως είναι φανερό, κατέχει η ρωμαϊκή νομική γραμματεία, που την αποτελούν κατά κύριο λόγο αποσπάσματα από συγγράμματα Ρωμαίων νομικών, τα οποία σώζονται είτε σε κείμενα της μετακλασικής περιόδου (π.χ. *Pauli Sententiae*). είτε στο πλαίσιο της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και ειδικότερα στον Πανδέκτη. Σε μια μόνο περίπτωση σώζεται, από την κλασική περίοδο, ένα αὐτοτελές έργο, οι Εισηγήσεις του Γαΐου.

Τα πριν από τον Ιουστινιανό κείμενα της ρωμαϊκής νομικής γραμματείας έχουν συγκεντρωθεί σε εύχρηστες συλλογές, από τις οποίες οι κυριότερες είναι:

α) *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*² (= FIRA), II, Auctores, από τον J. Baviera, Florentiae 1940 (ανατ. 1968).

β) P. Girard-F. Senn, *Textes de droit romain I*⁷, Paris 1967.

Εξάλλου από τον O. Lenel επιδιώχθηκε η συστηματική κατάταξη των αποσπασμάτων που σώζονται από τα έργα των Ρωμαίων νομικών και η ανασύνθεση των έργων αυτών στην *Palingenesia Iuris Civilis*, I-II, Leipzig 1889 (ανατ. με συμπληρ. από τον L.E. Sierl, Graz 1960).

Από τον ίδιο τον O. Lenel έγινε η αποκατάσταση του κειμένου του Ηδίκτου στο έργο του *Das Edictum Perpetuum*³, 1927 (ανατ. Aalen 1966). Του έργου αυτού υπάρχει και γαλλική μετάφραση, από την πρώτη έκδοση, από τον F. Peltier, L'édit perpetuel, Paris, 1903.

Από τις εκδόσεις του Γαΐου οι πιο εύχρηστες είναι:

α) F. De Zulueta, *The Institutes of Gaius*, I, κείμενο και αγγλική μετάφραση, Oxford, 1946 (ανατ. 1974), II, σχόλια, Oxford 1953 (ανατ. 1967).

β) J. Reinach, *Gaius Institutes*, Paris 1950, κείμενο και μετάφραση.

(1) Ο Αριστοτέλης όμως και η σχολή του ασχολήθηκαν με θέματα συγκριτικής του δικαίου.

γ) *M. David - H.L.W. Nelson*, *Gaius institutionum commentarii IV*, Leiden 1954-1968.

Όσον αφορά το κείμενο του Πανδέκτη του Ιουστινιανού, καλύτερη παραμένει η στερεότυπη έκδοση των *Th. Mommsen - P. Krueger*, *Digesta* (= *Corpus Iuris Civilis*, I)²¹, Berolini 1970.

2. Εξίσου σημαντική όμως, αν όχι και σημαντικότερη, θέση κατέχουν ανάμεσα στις υπό ευρεία έννοια φιλολογικές πηγές, τα νομοθετικά κείμενα που σώζονται χάρη στη γραπτή παράδοση, είτε αυτά περιέχονται στο Θεοδοσιανό Κώδικα είτε στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία (Κώδικας, Νεαρές), αλλά και οι Εισηγήσεις, αφού και τούτων το κείμενο είχε αποκτήσει ισχύ νόμου.

Για τη Βυζαντινή περίοδο κείμενα που διασώθηκαν ως εμάς χάρη στη γραπτή παράδοση είναι η Εκλογή των Ισαύρων, το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού, κ.λπ.

α) Από τα νομοθετικά κείμενα, ο Θεοδοσιανός Κώδικας έχει δημοσιευθεί από τους:

Th. Mommsen - P. Krueger, I²-II², Berlin 1903-1904 (ανατ. 1954).

Του Θεοδοσιανού Κώδικα υπάρχει μετάφραση στην αγγλική από τον *C. Pharr*, *The Theodosian Code*, Princeton 1952.

β) Τα κείμενα της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας είναι προσिता σε στερεότυπες εκδόσεις, δηλαδή:

α) Ο Κώδικας σε έκδοση, *P. Krueger*, *Codex Iustinianus* (= *Corpus Iuris Civilis*, II)¹⁵, Berolini 1970.

ββ) Οι Εισηγήσεις σε έκδοση *Th. Mommsen - P. Krueger*, *Institutiones* = (*Corpus Iuris Civilis*, I)²¹, Berolini 1970.

γγ) Οι Νεαρές σε έκδοση *R. Schoell - G. Kroll*, *Novellae* (= *Corpus Iuris Civilis*, III)¹⁰, Berolini 1972.

Των Εισηγήσεων του Ιουστινιανού αξιόλογες είναι και οι εκδόσεις με πολλά σχόλια του *J.B. Moyle*, *Imperatoris Iustiniani Institutionum libri quattuor*⁵, Oxford 1955, και του *J.A.C. Thomas*, *The Institutes of Justinian* (κείμενο, σχόλια και αγγλική μετάφραση) Amsterdam - Oxford, 1975).

Τόσο του Πανδέκτη όσο και των Εισηγήσεων υπάρχει Ελληνική μετάφραση από τον *Η. Λιακόπουλο*, τομ. I-VI, Αθήναι 1930.

Οι Νεαρές που σώζονται σε παπύρους και σ' επιγραφές έχουν εκδοθεί τελευταία από τους *M. Amelotti - L. Migliardi Zingale*, *Le costituzioni Giustinianee nei papiri e nelle epigrafi*², Milano 1985.

γ) Των Βασιλικών η παλαιά έκδοση του *G.F. Heimbach*, έχει επανεκδοθεί στην Ελλάδα με συμπληρώσεις κλπ. από τον *Ι. Ζέππο*, Βασιλικά², I-V, Αθήναι 1910-1912.

Μια νέα έκδοση των Βασιλικών από τους *H. Scheltema - N. Van der Wal*, *Basilicorum libri LX, Series A (textus)*, Gravenhage 1955 — *Series B (scholia)*, Gravenhage 1953 — δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Όλα σχεδόν τα υπόλοιπα νομοθετικά κείμενα του Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου είναι συγκεντρωμένα από τους *I. και Π. Ζέπο* στο *Ius Graeocoromanum (= IGR)*, I-VIII, Αθήναι 1931 (ανατ. Aalen 1962).

Ανάμεσα στις μεμονωμένες εκδόσεις Βυζαντινών κειμένων σημειώνουμε τις ακόλουθες:

αα) *L. Dujceen*, Το Επαρχικόν Βιβλίον, London 1970 (που περιέχει την έκδοση *J. Nicole*, γαλλική μετάφραση από τον ίδιο και αγγλική από τον *E.H. Freshfield*).

ββ) *L. Burgman*, *Ecloga*, Frankfurt a.M. 1983.

γγ) *W. Ashburner*, Νόμος Ροδίων Ναυτικός — *The Rhodian Sea -Law*, Oxford 1909 (ανατ. Aalen 1976), (κείμενο και μετάφραση στην αγγλική).

δδ) *P. Noailles - A. Dain*, *Les Novel les de Leon VI le Sage*, Paris 1944 (με γαλλική μετάφραση).

εε) *Κ. Πιτσάκη*, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος, Αθήνα 1971, επανέκδοση του κειμένου του *G.E. Heimbach* του οποίου υπάρχει και φωτοτυπική ανατύπωση, Aalen 1969.

Πολύ σημαντική είναι και η έκδοση διαφόρων λιγότερο γνωστών βυζαντινών νομικών κειμένων, που πραγματοποιείται πρόσφατα από ομάδα εργασίας Ελλήνων και ξένων ερευνητών οι οποίοι εργάζονται παράλληλα στην Φραγκφούρτη με επικεφαλής τον *D. Simon* και στην Αθήνα με επικεφαλής τον *Σπ. Τρωϊάνο*.

Στα κυρίως νομοθετικά κείμενα πρέπει να προστεθούν, όσον αφορά τη μεταβυζαντινή περίοδο, και οι επόμενες πηγές:

α. Πηγές νομοκανονικού χαρακτήρα

Από τις πηγές αυτές έχει εκδοθεί από τον *Δ. Γκίνη* το «Νομικόν ποιηθέν και συνταχθέν εις απλήν φράσιν υπό του πανιερωτάτου ελλογιμωτάτου Επισκόπου Κομπανίας Κυρίου Κυρίου Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων», Θεσσαλονίκη 1960.

Αντίθετα μένουν ως τώρα ανέκδοτοι ο Νομοκανών του Μανουήλ Μαλαξού και η Βακτηρία Αρχιερέων. Κριτική έκδοση του Νομοκανόνα του Μαλαξού ετοιμάζεται από τους *Α. Σιφωνίου - Καράπα, Μ. Τουρτόγλου και Σπ. Τρωϊάνο*.

β) Πηγές που αφορούν το νομοθετικό έργο των Φαναριωτών Ηγεμόνων της Μολδαβίας και Βλαχίας

α) Το «Νομικόν Πρόχειρον» του Μιχαήλ Φωτεινόπουλου εκδόθηκε και πάλι πρόσφατα από τους Π. Ζέπο - V. Georgescu - A. Σιφωνιού-Καράπα, Αθήναι 1982. Παλαιότερη έκδοση είχε δημοσιευθεί από τον Π. Ζέπο, στο Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου (ΑΙΔ), 17 (1950-1959).

β) Το Συνταγμάτιον του Αλεξάνδρου Υψηλάντου εκδόθηκε από τον Π. Ζέπο, Αθήναι 1936.

γ) Ο Κώδικας του Ι. Καρατζά έχει δημοσιευθεί στο IGR, VIII και από την Ρουμανική Ακαδημία, με ρουμανική μετάφραση, στο Βουκουρέστι το 1955.

δ) Ο Κώδικας Καλλιμάχη δημοσιεύθηκε στο IGR, VIII.

3. Όσον αφορά τη φιλολογική υπό στενή έννοια, δηλαδή τη μικρή γραμματεία των Ρωμαίων, αυτή μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για την ιστορία του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Ενδιαφέρουν όμως οι πηγές αυτές και την ιστορία του ιδιωτικού Ρωμαϊκού Δικαίου ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την αρχαϊκή και προκλασική περίοδο, δυο περιόδους δηλαδή κατά τις οποίες οι άλλες πηγές σπανίζουν.

Τέτοιες πηγές αποτελούν τα ιστορικά έργα των Λατίνων ιστορικών, όπως ο Τίτος Λίβιος, ο Τάκιτος, ο Σουητώνιος, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, κλπ. Αλλά και οι Έλληνες ιστορικοί που έγραψαν για τα ρωμαϊκά πράγματα (Πολύβιος, Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, Διόδωρος ο Σικελιώτης, Δίων ο Κάσσιος, Πλούταρχος) περιέχουν πολύτιμες πληροφορίες. Για τα χρόνια του Ιουστινιανού πληροφορίες σχετικές με την ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου περιέχουν τα έργα του Προκοπίου κλπ.

Σημαντική πηγή γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου της προκλασικής περιόδου, αλλά, σε ορισμένο βαθμό, και της αρχαϊκής, περιλαμβάνουν οι δικανικοί και πολιτικοί λόγοι του Κικέρωνα, τα φιλοσοφικά και ρητορικά του έργα και η αλληλογραφία του. Ειδικά το Β΄ βιβλίο του έργου του Κικέρωνα περί πολιτείας (de re publica) αποτελεί σημαντική πηγή της πολιτειακής ιστορίας της Ρώμης. Αξιόλογες νομικές πληροφορίες περιέχει και η αλληλογραφία του Πλίνιου του Νεότερου.

Χρήσιμες ως ένα βαθμό για τη γνώση του Ρωμαϊκού Δικαίου της προκλασικής περιόδου είναι και οι κωμωδίες του Πλούτου και του Τερέντιου, είναι όμως πολλές φορές εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστώσει κανείς αν οι καταστάσεις που απεικονίζουν αποδίδουν τα όσα ίσχυαν στη Ρώμη κατά τους χρόνους των Ρωμαίων κωμωδιογράφων, ή προέρχονται από το ελληνικό υπόδειγμα από το οποίο η κάθε συγκεκριμένη κωμωδία έχει ληφθεί.

Αλλά και άλλα λογοτεχνικά έργα, όπως οι Αττικές Νύχτες (*Noctes Atticae*) του Aulus Gellius και το Σατυρικό του Πετρωνίου περιέχουν πληροφορίες που ενδιαφέρουν την ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Πηγή χρησιμότητα για τη γνώση του Ρωμαϊκού Δικαίου αποτελούν επίσης ορισμένα έργα λεξικογραφικού χαρακτήρα, όπως το λεξικό του Φήστου (*Sextus Pompeius Festus, de verborum significatione*, εκδ. W. Lindsay, Leipzig 1913, ανατ. Hildesheim 1965), καθώς και το έργο του Ουάρρωνα (*Marcus Terentius Varro*) περί της λατινικής γλώσσας (*de lingua latina*).

Τέλος, χρήσιμα είναι και τα έργα περί γεωργίας του Κάτωνα, του Ουάρρωνα και του Κολουμέλλα καθώς και τα έργα των Ρωμαίων γεωμετρώων (*agrimensores*) και, κυρίως, του Φροντίνου (*Sextus Iulius Frontinus*).

Τα αποσπάσματα των λεξικογράφων και γεωμετρών αυτών που ενδιαφέρουν το Ρωμαϊκό Δίκαιο βρίσκονται συγκεντρωμένα στον K.E. Bruns, *Fontes iuris romani antiqui*, II, *Scriptores*⁷, Tübingen 1909 (ανατ. Aalen, 1969).

Τελειώνοντας τα όσα εκθέτουμε για τις μη νομικές πηγές πρέπει να μνημονεύσουμε μία σημαντικότερη πηγή της Δεσποτείας, που προέρχεται από το πρώτο μισό του πέμπτου αιώνα μ.Χ. Πρόκειται για την *Notitia Dignitatum*, στην οποία αναγράφονται οι αυτοκρατορικές υπηρεσίες (κρατικές και αυλικές) κατά ιεραρχική σειρά, με απεικόνιση των εμβλημάτων της κάθε μιάς. Έχει εκδοθεί από τον O. Seeck, *Notitia Dignitatum, Accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum*, Berlin 1876 (ανατ. Berlin 1962).

β) Ενδιαφέρον ως πηγές γνώσης της ιστορίας του πολιτεύματος κατά τη βυζαντινή περίοδο παρουσιάζουν και έργα που ανάγονται στην ιεραρχική τάξη και εθιμοτυπία.

Τέτοια έργα είναι τα λεγόμενα Τακτικά, δηλαδή κατάλογοι βυζαντινών αξιωμάτων και τίτλων. Τα περισσότερα ανάγονται στον 9ο και 10ο αιώνα. Πιο σημαντικό αλλά και πιο εκτεταμένο είναι ένα παρόμοιο έργο, το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου, που συντάχθηκε επί Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (899) και έχει διασωθεί ενσωματωμένο στην Έκθεση της Βασιλείου Τάξεως του Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου για την οποία βλ. αμέσως πιο κάτω.

Τόσο το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου όσο και τα άλλα τακτικά του 9ου και 10ου αιώνα βρίσκονται ήδη συγκεντρωμένα μαζί με γαλλική μετάφραση και σχόλια στον

N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris

Η «Έκθεσις της Βασιλείου Τάξεως» του Αυτοκράτορα Κων/νου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου, τέλος, φαίνεται ότι έχει συνταχθεί ανάμεσα στο 938 και στο 939, περιέχει όμως και μεταγενέστερες προσθήκες και αποτελεί πολύ αξιόλογη πηγή του βυζαντινού πολιτεύματος. Μια ημιτελής έκδοση του έργου, με μετάφραση στη γαλλική, έχει δημοσιευθεί από τον

A. Vogt, Constantin VII Porphyrogenète - Le livre des cérémonies, I-II (κείμενο) και I-II (σχόλια), Paris 1967.

Το υπόλοιπο έργο βρίσκεται δημοσιευμένο στο Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae της Βόννης, από τον J.J. Reiske.

B. Μνημειακές πηγές

1. Με τον όρο μνημειακές πηγές του Ρωμαϊκού Δικαίου εννοούμε τόσο τα γραπτά μνημεία της Ρώμης που ενδιαφέρουν το Δίκαιο, όσο και τα μη γραπτά.

α) Στα γραπτά μνημεία περιλαμβάνονται οι επιγραφές και οι τάπυροι προς τους οποίους εξομοιώνονται και τα όστρακα.

αα) Επιγραφές

Επιγραφές είναι κείμενα του γραπτού λόγου που έχουν καταχωρισθεί με χάραξη, βαφή ή άλλο τρόπο πάνω σε σκληρή ύλη (πέτρα, μάρμαρο, ξύλο, πηλό) για τη διατήρηση της μνήμης πράξης ή γεγονότος που ανάγεται στη δημόσια ή την ιδιωτική ζωή και των οποίων λαμβάνουμε γνώση χάρη στη διατήρηση ή στην ανακάλυψη αυτούσιας της ύλης στην οποία έχουν καταχωρισθεί.

Τέτοιες επιγραφές, στη λατινική, στην ελληνική, ή, σπανιότερα, σε άλλες γλώσσες, προερχόμενες τόσο από τη Ρώμη όσο και από ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο, έχουν διασωθεί σε σημαντικούς αριθμούς και μας επιτρέπουν πολλές φορές να λάβουμε άμεση γνώση ενός ρωμαϊκού νομοθετικού κειμένου (Lex, Ηδίκτου, Συγκλητικού Δόγματος, Αυτοκρατορικής Διάταξης), μιας δικαστικής απόφασης ή μιας δικαιοπραξίας.

Αλλά και επιγραφές άλλου περιεχομένου είναι δυνατόν να ενδιαφέρουν την ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου. Έτσι επιγραφές που έχουν χαραχθεί για να τιμήσουν Ηγεμόνα, αλλά από τις οποίες το όνομά του έχει σβησθεί, μας πληροφορούν περί του ότι ο Ηγεμόνας αυτός είχε υποστεί καταδίκη της μνήμης του.

Οι λατινικές επιγραφές βρίσκονται συγκεντρωμένες στις πάρα κάτω μεγάλες συλλογές:

- Corpus Inscriptionum Latinarum consilio et auctoritate academiae litterarum Borussicae editum (= CIL), Berlin.
- Inscriptiones Italiae, Academiae Italiae consociatae ediderunt, Roma.
- A. *Degrassi*, Inscriptiones Latinae liberae rei publicae, Firenze, I² (1965)-II (1963) (ανατ. 1972).
- Πολύ αξιόλογη είναι η συλλογή λατινικών επιγραφών του H. *Dessau*, Inscriptiones Latinae Selectae (= ILS), I-III, Berlin 1912-1916.

Οι επιγραφές στην ελληνική που αφορούν τα ρωμαϊκά πράγματα περιέχονται, κυρίως, στις ακόλουθες μεγάλες συλλογές:

- Inscriptiones Graecae (= IG) της Ακαδημίας του Βερολίνου.
- R. *Cagnat*-J. *Toutain*-P. *Jouguet*-G. *Lafaye*, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, I, III, IV, Paris, 1906-1927 (ανατ. Roma 1964), καθώς και σε δυο εξάιρετες, αλλά πιο περιορισμένες συλλογές:
- W. *Dittenberger*, Sylloge Inscriptionum Graecarum, I-IV³, (= SIG³, ή Syll³), Leipzig 1915-1924 (ανατ. Hildesheim 1960).
- W. *Dittenberger*, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, I-II (= OGIS), Leipzig 1903-1905 (ανατ. Hildesheim 1960).

Σημαντικές, εκτός των άλλων, είναι και οι ακόλουθες ειδικότερες κατά περιοχές συλλογές, ή εκδόσεις μεμονωμένων επιγραφών:

- Monumenta Asiae Minoris Antiqua (= MAMA), I-VII, 1928-1962.
- Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie, από τον L. *Jalabert*, κ.α., I-VI, 1929-1967.
- L. και J. *Robert*, La Carie-Histoire et géographie avec le recueil des inscriptions antiques, II, Paris, 1954.
- J. *Gagé*, Res gestae divi Augusti, Paris 1950 (κείμενο με γαλλική μετάφραση) και H. *Volkman*, Res gestae divi Augusti³. Berlin 1969.
- S. *Lauffer*, Diokletians Preisedikt, Berlin 1971 και M. *Giacchero* Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium in integrum fere restitutum, e iatinis graecisque fragmentis, I-II, Ge-nova,
- F.J. *Bruna*, Lex Rubria, Leiden 1972 (κείμενο, γερμανική μετάφραση και σχόλια) (= Studia Gaiana 5).

Την εξέλιξη της νομικής (λατινικής και ελληνικής) επιγραφικής εκθέτει το χρονικό Epigrafia Giuridica Graeca e Romana, που δημοσιεύεται στο περιοδικό Studia et Documenta Historiae et Iuris (= SDHI), με επιμέλεια του M. *Amelotti*.

ββ) Πάπυροι

Παπύρους ονομάζουμε κείμενο του γραπτού λόγου που έφτασαν ως

εμάς χάρη στη διάσωση αυτούσιας της γραφικής ύλης πάνω στην οποία είχαν γραφεί, και που παράγονταν από το ομώνυμο φυτό.

Ο πάπυρος είναι υδρόβιο φυτό που φυτρώνει στην Αίγυπτο (*cyperus papyrus*)⁽¹⁾. Από την ψίχα του μίσχου του φυτού αυτού παράγονταν, με κατάλληλη επεξεργασία της, γραφική ύλη που είχε πολύ μεγάλη διάδοση στον αρχαίο κόσμο και πέρα από αυτόν, περίπου ως τον 9ο μ.Χ. αιώνα.

Προς τους παπύρους εξομοιώνονται από την πλευρά της επιστημονικής μελέτης και δημοσίευσης ορισμένες δευτερεύουσες γραφικές ύλες, όπως ο σ τ ρ α κ α , δηλαδή κομμάτια σπασμένων αγγείων, ξύλινες πινακίδες καθώς και π ε ρ γ α μ η ν έ ς (ενν. «διφθέραι»), δηλαδή δέρματα από νεογέννητα αρνάκια ή κατσικάκια.

Στους παπύρους σώζονται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, δικαιοπραξίες. Έτσι π.χ. το Ήδικτο του Καρακάλλα (*Constitutio Antoniniana*) του 212 μ.Χ. σώζονταν σε πάπυρο.

Παράθεση έστω και των κυριοτέρων δημοσιεύσεων παπύρων είναι πρακτικά αδύνατο να γίνει στα πλαίσια αυτού του Εγχειριδίου.

Σημειώνουμε μόνο εξαιτίας της μεγάλης τους σημασίας τις ακόλουθες συλλογές:

- *L. Mitteis - U. Wilcken*, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, I, II (= *Wilcken*, Chrest.) και II, II (= *Mitteis*, Chrest.), Leipzig 1912 (ανατ. Hildesheim, 1963).
- *P.M. Meyer*, Juristische Papyri, Berlin 1920 (ανατ. Chicago 1976).
- *A.S. Hunt-C.C. Edgar*, Select Papyri, I, London 1959, II, London 1963 (κείμενα και αγγλική μετάφραση).

Από τις μεμονωμένες εκδόσεις παπύρων σημειώνουμε τις ακόλουθες:

- *W.L. Westermann-A.A. Schiller*, Apokrimata - Decisions of Septimius Severus on Legal Matters (= Apokrimata ή P. Col. 123), New York 1954.
- *E. Seckel-W. Schubart*, Der Gnomon des Idios Logos (= BGU V, 1, 1210), Berlin 1919 (ανατ. Milano 1973).

Γαλλική μετάφραση του Γνώμονα του Ιδίου Λόγου από τον *Th. Reinach* βρίσκεται δημοσιευμένη στην *Nouvelle Revue Historique du Droit Français et Etranger*, 43 (1919), σελ. 589-635, ενώ γερμανική Μετάφραση

(1) Πάπυροι καλλιεργήθηκαν και στη Σικελία και κάτω Ιταλία.

και σχόλια από τον *W. Uxkull - Gyllenband* περιέχει ο β' τόμος του BGU V, 1210 (= BGU V, 2), Berlin 1934.

Τελειώνοντας την αναφορά στα γραπτά μνημεία του Ρωμαϊκού Δικαίου πρέπει να αναφέρουμε και δυο μεικτές συλλογές (επιγραφών και παπύρων) όπου είναι συγκεντρωμένα πολλά νομοθετικά κείμενα, καθώς και επιλογή δικαιοπραξιών. Τα περισσότερα νομοθετικά και δικαιοπρακτικά κείμενα προέρχονται από μνημειακές πηγές, μερικά όμως π.χ. τα αποσπάσματα από τον Δωδεκάδελτο. είναι γνωστά από φιλολογικές πηγές.

Οι συλλογές αυτές είναι:

αα) *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*² (= FIRA), I. *Leges*, από τον *S. Riccobono*, Florentiae 1941 (ανατ. 1968) και III. *Negotia* από τον *V. Arangio-Ruiz* Florentiae 1943 (ανατ. 1969).

ββ) *K. Bruns*, *Fontes iuris romani antiqui*, I⁷, *Leges et negotia*, Tübingen 1909 (ανατ. Aalen 1969).

Πολλά από τα νομοθετικά αυτά κείμενα έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά από τους:

A.C. Johnston-P.R. Coleman-Norton-F.C. Bourne, *Ancient Roman Statutes*. Austin 1961.

Για την παρακολούθηση της εξέλιξης της νομικής παπυρολογίας χρησιμότητα είναι το χρονικό που δημοσιεύεται κάθε τρία έτη στα *Studia et Documenta Historiae et Iuris* με τον τίτλο *Papyrologie juridique*. Το χρονικό αυτό επιμελείται τα τελευταία χρόνια ο *J. Modrzejewski*.

Για τη Βυζαντινή περίοδο σώζονται πάπυροι, που αφορούν την περίοδο έως την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες το 642 μ.Χ., αλλά και πέρα απ' αυτήν έως τον ένατο αιώνα, περγαμηνές (όπως ο περίφημος «Τράγος» του Αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή του έτους 972 που περιέχει Τυπικό), από δε τον ενδέκατο αιώνα και πέρα και έγγραφα γραμμένα σε χαρτί.

Εκτός από ορισμένες βασικές, αλλά παλαιές, εκδόσεις εγγράφων. όπως των *G.L.F. Tafel - G.M. Thomas*, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republic Venedig*, I-III, Wien 1856-1857, *FF. Miklosich - J. Müller*, *Acta et diplomata graeca medii aevi* I-VI, Vindobonae 1860-1890 (ανατ. Αθήναι 1968), *K. Σάθα*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη. Ι-δίως τομ. ΣΤ', Βενετία-Παρίσιοι 1877, πολλά άλλα δημοσιευμένα έγγραφα, κυρίως από τις Μονές του Άθω, την Μονή της Αγίας Αικατερίνης του όρους Σινά, την Πάτμο, αλλά και τις μεσαιωνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας ενδιαφέρουν την ιστορία του Βυζαντινού Δικαίου.

Ανάμεσα στις πρόσφατες εκδόσεις σημειώνουμε τις ακόλουθες που αφορούν έγγραφα στα ελληνικά:

- Βρανούση, Έρας*, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου — Α΄. Αυτοκρατορικά. Αθήναι 1980.
- Νυσταζοπούλου Μαρίας*, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου — Β΄. Έγγραφα δημοσίων λειτουργιών, Αθήναι 1980.
- J. Bompaire*, Actes de Xéropotamou, Paris 1964.
- A. Guillou*, Les archives de St. Jean Prodrome sur le mont Ménécée. Paris 1955.
- J. Lefort*, Actes d' Esphigménou, Paris 1973.
- P. Lemerle*, Actes de Kutlumus, I-II, Paris 1945-1946.
- P. Lemerle, G. Dagron, S. Cirkovic*, Actes de Saint Panteléémon, Paris 1982.
- P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Actes de Lavra, I-IV, Paris 1970.
- N. Oikonomidès*, Actes du Dionyssiou, Paris 1968.
- N. Oikonomidès*, Actes de Kastamonitou, Paris 1978.
- D. Papachryssanthou*, Actes du Prôtaton, Paris 1975.

Καθώς και τις ακόλουθες που αφορούν έγγραφα στα λατινικά:

- Argenti, Ph.*, The Occupation of Chios by the Genoese... 1346-1566, III, Notarial Deeds, Cambridge, 1958.
- Carbone, S.*, Pietro Pizolo, Notaio in Candia, I, (1300), Venezia 1978.
- Chiaudano, M.-Lombardo A.*, Leonardo Marcello, Notaio in Candia 1278-1281, Venezia 1960.
- Lombardo, A.*, Zaccaria del Fredo, Notaio in Candia 1352-1357, Venezia 1968.
- Morozzo della Rocca, R.*, Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia 1301-1302, Venezia χωρ. χρ.

Αλλά και για τη Μεταβυζαντινή περίοδο, η δημοσίευση δικαιοπρακτικών, κυρίως, εγγράφων παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για την ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου, ιδιαίτερα δε για το θέμα κατά πόσο το Ρωμαϊκό Δίκαιο εφαρμοζόταν στην πράξη κατά την περίοδο αυτή στον ελληνικό χώρο. Ακόμη όμως και τώρα, το μεγαλύτερο μέρος των μεταβυζαντινών εγγράφων, συμβολαιογραφικών και μη, που βρίσκονται σε αρχεία στην Ελλάδα ή και έξω από την Ελλάδα (όπως στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας) μένει αδημοσίευτο.

Ανάμεσα στις εκδόσεις μεταβυζαντινών εγγράφων σημειώνουμε τις ακόλουθες:

- Βαγιακάκου, Δικ.*, Μανιάται εις Ζάκυνθον επί τη βάσει άνεκδότων εγγράφων του Άρχαιοφυλακείου Ζακύνθου, στην Επετ. του Αρχ. του Ελλ.

- Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών (= ΕΑΙΕΔ), 5 (1954), σελ. 3-96 και 6 (1955), σελ. 3-92.
- Βισβίζη, Ιακ.*, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου 1538-1577, στην ΕΑΙΕΔ, 4 (1951), σελ. 1-165.
- Δρακάκη, Ανδρ.*, Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας, Β'. Η Δικαιοσύνη και το Δίκαιον στην Επετ. της Εταιρ. Κυκλαδ. Μελετών (= Ε. Κυκλ. Μ.). 6 (1967), σελ. 63-492.
- Κατσουρού, Αντ.*, Ναξιακά Δικαιοπρακτικά Έγγραφα του 17ου Αιώνας, στην Ε. Κυκλ. Μ., 7 (1968), σελ. 24-337.
- Πανατζόπουλου, Ν.-Τσούρκα Παπαστάθη Δεσπ.*, Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ιζ'-ιθ' αι. Α', Θεσσαλονίκη 1974.
- Πετροπούλου Γ.*, Ο Κώδιξ του Νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833, Αθήναι 1957.
- Πετροπούλου, Γ., Α'*, Νοταριακά Πράξεις Κεφαλληνίας της Συλλογής Ε. Μπλέσσα των ετών 1701-1856, - Β' Έγγραφα της Ηπείρου και Ιερών Μονών Αιτωλίας των ετών 1701-1887, Αθήναι 1962.
- Πετροπούλου Γ.*, Νοταριακά Πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779. Αθήναι 1960.
- Πετροπούλου Γ.*, Νοταριακά Πράξεις Παξών διαφόρων Νοταρίων των ετών 1658-1810, Αθήναι 1958.
- Πετροπούλου, Γ., Α'*, Νοταριακά Πράξεις Χίου των ετών 1724-1780. Β'. Έγγραφα Ρόδου και Καστελλορίζου των ετών 1847-1874. Αθήναι 1962.
- Πετροπούλου, Γ.*, Νομικά έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835), Ι, Αθήναι 1956.

Την εξέλιξη της επιστήμης της ιστορίας του βυζαντινού, κυρίως, αλλά και του μεταβυζαντινού, δικαίου εκθέτει ο Ε. Καραμπελιάς, σε χρονικό με τον τίτλο *Monde Byzantin* στην RHD.

2) Μη γραπτά μνημεία

Ο αριθμός των κάθε λογής γραπτών μνημείων του Ρωμαϊκού Δικαίου δεν πρέπει να οδηγήσει σε υποτίμηση της σημασίας των μη γραπτών μνημείων και μάλιστα των εικονιστικών.

Πολλές φορές από μικρογραφίες, σφραγίδες, νομίσματα κλπ. διαφωτίζονται πληροφορίες που έχουμε από γραπτές πηγές. Έτσι π.χ. από τις απεικονίσεις των *libri mandatorum* μεταξύ των συμβόλων των αξιωματούχων στη *Notitia Dignitatum* (π.χ. *Not. Dign. Or. III. V. VI*) συνάγουμε την πληροφορία ότι γινόταν χρήση τέτοιων συλλογών κατά τους χρόνους που συντάχθηκε η *Notitia Dignitatum*.

§ 3. Διαίρεση της Ιστορίας του Ρωμαϊκού πολιτεύματος και του Ρωμαϊκού Δικαίου

I. Η ιστορία του Ρωμαϊκού πολιτεύματος διαιρείται σε τρεις κυρίως περιόδους:

α) Την περίοδο της Βασιλείας, που εκτείνεται από τις απαρχές της Ρώμης — η χρονολογία της παράδοσης για την κτίση της Ρώμης το 753 π.χ. δεν έχει ιστορική βάση — έως την κατάλυση της Βασιλείας στα 509 π.Χ.

β) Την περίοδο της Δημοκρατίας που αρχίζει στα 509 π.Χ. και λήγει με τη ναυμαχία του Ακτίου στα 31 π.Χ., ή, πιο σωστά ίσως, στα 27 π.Χ., όταν πραγματοποιήθηκε από τον Αύγουστο η αναμόρφωση του πολιτεύματος και θεμελιώθηκε η Ηγεμονία.

Η περίοδος της Δημοκρατίας υποδιαιρείται σε δύο φάσεις: Τη φάση της πρώιμης Δημοκρατίας που τελειώνει με τη λήξη του δεύτερου Καρχηδονικού πολέμου (202 π.Χ.) και τη φάση της ύστερης Δημοκρατίας που εκτείνεται από την τελευταία αυτή χρονολογία έως τη λήξη της δημοκρατικής περιόδου.

γ) Η περίοδος της Αυτοκρατορίας, αρχίζει, όπως είπαμε, στα 31 ή 27 π.Χ., δεν τελειώνει όμως κατά ενιαίο τρόπο.

Για το Δυτικό ρωμαϊκό κράτος, η λήξη της περιόδου αυτής επέρχεται με την κατάλυσή του από τον Οδόακρο στα 476 μ.Χ., ενώ για το Ανατολικό η λήξη της περιόδου της Αυτοκρατορίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια. Πραγματικά, το Ανατολικό ρωμαϊκό κράτος εξακολουθούσε πλασματικά να υπάρχει έως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους στα 1453. Μπορεί όμως κάνεις να δεχτεί ως χρονολογία λήξης της περιόδου αυτής το θάνατο του Ιουστινιανού (565 μ.Χ.), γιατί αυτός υπήρξε ο τελευταίος Αυτοκράτορας που συνειδητά επιδίωξε την αναβίωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η περίοδος της Αυτοκρατορίας διαιρείται σε δύο φάσεις: Την Ηγεμονία (Principatus) που απλώνεται από το 31 ή 27 π.Χ. έως την ανάρρηση στο θρόνο του Διοκλητιανού (284 μ.Χ.) και την Δεσποτεία (Dominatus) που αρχίζει από τη χρονολογία αυτή και λήγει στα 476 μ.Χ. για το Δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος και στα 565 μ.Χ. για το Ανατολικό.

II. Παράλληλα προς την εξέλιξη της ιστορίας του Ρωμαϊκού πολιτεύματος, χωρίς όμως και να συμπίπτει πάντα μαζί της, βαίνει και η διαίρεση της ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου σε περιόδους.

α) Η πρώτη περίοδος της εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι η αρχαϊκή που εκτείνεται από τις απαρχές της Ρώμης έως τη λήξη του

δεύτερου Καρχηδονικού πολέμου. Περιλαμβάνεται, δηλαδή, σ' αυτήν ολόκληρη η περίοδος της Βασιλείας καθώς και η φάση της πρώιμης Δημοκρατίας.

β) Η επόμενη περίοδος είναι η *π ρ ο κ λ α σ ι κ ή*, που απλώνεται από τη λήξη του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου έως τα πρώτα χρόνια της Ηγεμονίας. Συμπίπτει δηλαδή η περίοδος αυτή της ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου προς τη φάση της ύστερης Δημοκρατίας στην ιστορία του Ρωμαϊκού πολιτεύματος.

γ) Από τις αρχές της Ηγεμονίας έως τα μέσα περίπου του τρίτου αιώνα μ.Χ. εκτείνεται η περίοδος της πιο μεγάλης ακμής του Ρωμαϊκού Δικαίου, η κλασική περίοδος. Ως χρόνος λήξης της λαμβάνεται από πολλούς συγγραφείς ενδεικτικά, το έτος θανάτου του Αλεξάνδρου Σευήρου (235 μ.Χ.).

δ) Τέλος, η περίοδος από τα μέσα περίπου του τρίτου αιώνα μ.Χ. έως τη συμπλήρωση της Ιουστινιάνειας Κωδικοποίησης (Κώδικα, Πανδέκτη και Εισηγήσεων) στα 534 μ.Χ. ονομάζεται *μ ε τ α κ λ α σ ι κ ή* περίοδος.

Περιλαμβάνει δηλαδή η περίοδος αυτή τα τελευταία χρόνια της Ηγεμονίας και το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου της Δεσποτείας.

ε) Από τη χρονολογία αυτή (534 μ.Χ.) αρχίζει για το Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους η περίοδος του *Β υ ζ α ν τ ι ν ο ύ* Δικαίου, που λήγει με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης στα 1453.

στ) Όσον αφορά ειδικά τον Ελληνικό χώρο, η περίοδος από την Άλωση έως την Επανάσταση του 1821 ονομάζεται περίοδος του *Μ ε τ α - β υ ζ α ν τ ι ν ο ύ* Δικαίου.

§ 4. Χαρακτήρας του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά τις περιόδους της εξέλιξής του ως την Ιουστινιάνεια Κωδικοποίηση

Όπως είναι φυσικό, το Ρωμαϊκό Δίκαιο άλλαξε πολλές φορές χαρακτήρα κατά τις διαδοχικές περιόδους της εξέλιξής του.

Α) Αρχαϊκή περίοδος

1. Η ρωμαϊκή κοινωνία της αρχαϊκής περιόδου είχε χαρακτήρα αγροτικό.

Η οικονομική ζωή βασιζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην καλλιέργεια της γης, της οποίας η ιδιοκτησία είχε ατομικιστικό χαρακτήρα, αν και σώζονται ενδείξεις παλαιότερης συλλογικής ιδιοκτησίας της οικογένειας (π.χ. *consortium ercto non cito*).

Νόμισμα δεν υπήρχε ακόμη. Η εισαγωγή του νομίσματος έγινε προς το τέλος της αρχαϊκής περιόδου μετά την κατάληψη του Τάραντα στα 269 π.Χ.

Η κοινωνική δομή βασιζόταν πάνω στην οικογένεια που την αποτελούσαν όλα τα πρόσωπα που βρίσκονταν κάτω από την εξουσία του αρχηγού της (*pater familias*): τη σύζυγο που είχε συνάψει γάμο *cum manu*, τους κατιόντες κατ' αρρενογονία, τους δούλους.

Το πιο σημαντικό νομοθέτημα από την περίοδο αυτή ήταν ο Δωδεκάδελτος που συντάχθηκε ανάμεσα στα 452 και 450 π.Χ.

Υπάρχουν όμως και ορισμένοι Νόμοι που ενδιαφέρουν το ιδιωτικό δίκαιο, όπως η *lex Poetelia Papiria* του 326 π.Χ. και η *lex Aquilia* του 286 π.Χ. που προέρχεται από αυτή την περίοδο.

2. Όπως όλα τα δίκαια στα πρώτα στάδια της εξέλιξής τους, έτσι και το Ρωμαϊκό Δίκαιο εμφανίζει κατά την αρχαϊκή περίοδο δυο χαρακτηριστικά: την τυπικότητα και την αυστηρότητα.

α) Όταν μιλάμε για τυπικότητα στο δίκαιο εννοούμε ότι καμιά πράξη που αποβλέπει στην παραγωγή έννομων συνεπειών — και ειδικότερα καμιά δικαιοπραξία — δεν παράγει τις συνέπειες στις οποίες αποβλέπει, αν δεν τηρηθεί με ακρίβεια ο τρόπος τέλεσής της που προδιαγράφει το δίκαιο (τύπος), κι αντίστροφα πάλι, ότι αν ο τύπος αυτός τηρηθεί, οι έννομες συνέπειες επέρχονται ακόμα κι αν εκείνος που ενεργεί δεν τις έχει θελήσει.

β) Όταν, πάλι μιλάμε για αυστηρότητα στο δίκαιο, εννοούμε ότι οι κανόνες του εφαρμόζονται χωρίς καμιά παρέκκλιση, ακόμα κι όταν οι συνέπειες από την εφαρμογή τους δεν εναρμονίζονται προς το αίσθημα της κοινωνίας για το τι είναι δίκαιο.

Το αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο παρουσιάζει και τα δυο αυτά χαρακτηριστικά. Αν όμως το συγκρίνουμε με άλλα αρχαϊκά δίκαια — εκτός ίσως από τα ελληνικά — το Ρωμαϊκό Δίκαιο εμφανίζει υπεροχή, τόσο από την πλευρά της σχετικής απλότητας των τύπων που απαιτεί, όσο κι από την πλευρά του περιορισμένου αριθμού των τύπων που επιβάλλει.

Β) Προκλασική περίοδος

1. Από τα τέλη κιόλας της αρχαϊκής περιόδου η ρωμαϊκή κοινωνική και οικονομική ζωή αρχίζει να αναπτύσσεται.

Από τη λήξη όμως του δεύτερου Καρχηδονικού Πολέμου (202 π.Χ.) διαπιστώνουμε μια θεαματική ανάπτυξη της ρωμαϊκής οικονομίας, που έχει ως επακόλουθο πολύ μεγάλες μεταβολές στη συγκρότηση της ρωμαϊκής κοινωνίας. Η περίοδος αυτή είναι η περίοδος της μεγάλης επέκτασης

της Ρώμης, που, έως τα χρόνια της Ηγεμονίας, κατορθώνει να κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της «Οικουμένης».

Αποτέλεσμα αυτών των κατακτήσεων ήταν η ανατροπή της ρωμαϊκής κοινωνίας και η άνοδος μιας νεοπλουτικής τάξης «κεφαλαιοκρατών», ενώ η εισροή άφθονων δούλων, μειώνοντας την αξία της ελεύθερης εργασίας, οδήγησε τη μάζα των φτωχότερων Ρωμαίων πολιτών σε εξαθλίωση.

Με την ενσωμάτωση της ρωμαϊκής οικονομίας στο σύστημα του οικονομικά προοδευμένου αρχαίου κόσμου, αναπτύσσεται η κυκλοφορία του χρήματος και το ρωμαϊκό εμπόριο ξεφεύγει από τα ως τα τότε στενά του πλαίσια.

Για την κάλυψη των νέων αναγκών στις συναλλαγές, εισάγονται κατά την περίοδο αυτή διάφοροι θεσμοί ελληνικής καταγωγής, προερχόμενοι από τη ναυτιλιακή ή την τραπεζιτική πρακτική, όπως ο Ρόδιος Νόμος (*lex Rhodia*), που ήταν γνωστός στη Ρώμη από τα χρόνια του Κικέρωνα (*Cicero, de officiis*, III, 23), η ανώμαλη παρακαταθήκη κλπ. Άλλοι πάλι συναλλακτικοί θεσμοί επηρεάζονται από ελληνικές αντιλήψεις.

Η ρωμαϊκή γεωργία μεταβάλλει μορφή. Οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές βρέθηκαν αναγκασμένοι από την οικονομική δυσπραγία που τους προκαλούν οι αδιάκοποι πόλεμοι να ξεπουλήσουν τα κτήματά τους κι έτσι η γη συγκεντρώθηκε στα χέρια λίγων και δημιουργήθηκαν στην Ιταλία μεγάλα αγροκτήματα (*latifundia*) που τα καλλιεργούσαν δούλοι κάτω από την επίβλεψη ενός επιστάτη, δούλου κι αυτού, ή απελεύθερου.

2. Κάτω από την επιρροή της ελληνικής ρητορικής και φιλοσοφίας εμφανίζονται κατά την περίοδο αυτή οι πρώτοι αξιολόγοι Ρωμαίοι νομικοί που ονομάζονται Προκλασικοί για να διακρίνονται από τους νομικούς της επόμενης περιόδου.

Νομοθετήματα σημαντικά για το ιδιωτικό δίκαιο δεν υπάρχουν πολλά από την περίοδο αυτή: *lex Laetoria*, γύρω στα 200 π.Χ., μερικοί εγγυητικοί νόμοι, όπως η *lex Cicereia* κλπ.

3. Σημαντικότερη είναι κατά την περίοδο αυτή η επιρροή που ασκούν πάνω στο δίκαιο οι Πραϊτορες με το Ήδικτό τους. Στην επέμβασή τους οι Πραϊτορες εμπνέονται από δυο έννοιες: την *επιείκεια* και την *καλή πίστη*. Επειδή όμως οι έννοιες αυτές επηρεάζουν το δίκαιο και κατά την επόμενη περίοδο, θα γίνει γι' αυτές λόγος πάρα κάτω.

Γ) Κλασική περίοδος

1. Η περίοδος αυτή, που αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές, όπως είδαμε, προς την περίοδο της Ηγεμονίας στην ιστορία του ρωμαϊκού πολιτεύ-

ματος, είναι η εποχή της μεγαλύτερης πολιτικής ακμής της Ρώμης, που έχει πια εμπεδώσει την κυριαρχία της.

Η ασφάλεια και ειρήνη που επικρατούν στο εσωτερικό της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας επιτρέπουν την ανεμπόδιστη ανάπτυξη του εμπορίου, από την οποία όμως επωφελούνται οι έμποροι από την ελληνιστική ανατολή και παίρνουν στα χέρια τους το εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και στην Ιταλία, εκτοπίζοντας τους Ρωμαίους και άλλους εμπόρους της Ιταλίας.

Η μόνιμη έλλειψη ισορροπίας στο εμπορικό ισοζύγιο ανάμεσα στην Ιταλία και στην Ανατολή, καθώς η πρώτη ήταν μόνιμα καταναλωτής και η δεύτερη προμηθευτής, είχε με τα χρόνια ως αποτέλεσμα την οικονομική αφαιμάξη της Ρώμης κι αποτέλεσε ουσιαστικό παράγοντα της κρίσης που ξέσπασε τον τρίτο αιώνα μ.Χ.

Η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη επεκτείνεται πέρα από την Ιταλία κατά την περίοδο αυτή, σε κύκλο προσώπων ολοένα και πιο πλατύ, ώσπου, κατά τα τέλη της περιόδου, ο Καρακάλλας με την *constitutio Antoniana* του 212 μ.Χ. την επεκτείνει σ' όλους σχεδόν τους ελεύθερους κατοίκους της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

2. Κατά την περίοδο αυτή τα Συγκλητικά Δόγματα και οι *orationes principis* έρχονται να προστεθούν στις παλαιότερες πηγές του δικαίου, ενώ οι Αυτοκρατορικές Διατάξεις αποτελούν άλλη, καινούρια, πηγή του δικαίου που η σημασία της όλο και αυξάνει.

Η κλασική περίοδος αρχίζει στα πρώτα χρόνια της Ηγεμονίας όταν ο Αύγουστος απένειμε σε εξέχοντες νομικούς το *ius publice respondendi*, το δικαίωμα δηλαδή να εκδίδουν επίσημες γνωμοδοτήσεις με την εξουσιοδότηση του Ηγεμόνα. Οι νομικοί της περιόδου αυτής ονομάζονται από τους νεώτερους κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί και το έργο τους δεν περιορίζεται μόνο στην πρακτική εφαρμογή του δικαίου, αλλά επεκτείνεται στη θεωρητική διδασκαλία, με τις Σχολές των Προκουλιανών και των Σαβινιανών, αλλά και στη συγγραφή για διδακτικούς σκοπούς.

3. Η επέμβαση των Πραιτόρων στη διαμόρφωση του δικαίου συνεχίζεται και κατά την περίοδο αυτή και λήγει με την κωδικοποίηση του Ηδίκτου από το νομικό Σάλβιο Ιουλιανό γύρω στα 130 μ.Χ., στα χρόνια του Αδριανού.

Είδαμε παραπάνω ότι από την προκλασική περίοδο κιάλας είχαν εισαχθεί δυο έννοιες στην ερμηνεία του δικαίου, κυρίως με τη δραστηριότητα του Πραίτορα, έννοιες που άσκησαν σημαντική επιρροή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, απαλύνοντας την αυστηρότητα και την τυπικότητά του: οι έννοιες της επιείκειας και της καλής πίστης.

α) Επείκεια (aequitas)

Aequus σημαίνει κατά κυριολεξία «ίσος». Ένας θεσμός, μια ερμηνεία, μια λύση χαρακτηρίζονται έτσι όταν ανταποκρίνονται στο αίσθημα της εποχής τους για το τι είναι δίκαιο (πρβλ. D. 47, 10, 11, 1-Ulpianus).

Η έννοια της aequitas, που είχε ελληνικές ρίζες, είχε εισαχθεί στη Ρώμη με τη μεσολάβηση της ελληνικής ρητορικής κι αποτέλεσε το κυριότερο κριτήριο των πρωτοβουλιών του Πραίτορα, στις επεμβάσεις του, με οδηγό το αίσθημα περί δικαίου, για να επανορθώσει τις αδικίες που προκαλούσε η άτεγκτη εφαρμογή του *ius civile*.

Αλλά και οι Ρωμαίοι νομικοί, ιδίως της κλασικής περιόδου εμπνέονται συχνότατα από την ίδια αρχή, σε βαθμό ώστε ο Κέλσος να ορίζει το δίκαιο ως την «τέχνη (της αναζήτησης) του τι είναι καλό και επιεικές» (D. 1, 1, 1 pr.-Celsus: «*ius est ars boni et aequi*»).

β) Η καλή πίστη (bona fides)

Αντίθετα προς την επείκεια, η πίστη (*fides*) είναι αυτόχθονη ρωμαϊκή έννοια, που αρχικά είχε θρησκευτικό χαρακτήρα και συναπτόταν με την έννοια του «όσιου» (*fas*). Αργότερα όμως το περιεχόμενό της έλαβε φιλοσοφική χροιά.

Ειδικότερα καλή πίστη σημαίνει στο Ρωμαϊκό Δίκαιο δύο πράγματα:

αα) **Αντικειμενικά** σημαίνει την έντιμη εκείνη συμπεριφορά που πρέπει να τηρούν οι συναλλασσόμενοι στις συναλλαγές τους (πρβλ. D. 18, 1, 68 pr.-Proculus).

ββ) **Υποκειμενικά** πάλι, σημαίνει την πεποίθηση ενός προσώπου ότι, ενεργώντας κατά ορισμένο τρόπο, ενεργεί σύμφωνα με το δίκαιο (Πρβλ. D. 18, 1, 27-Paulus).

Κατά την κλασική περίοδο, δυο ακόμα έννοιες προσθέτονται στις δυο που αναφέραμε πιο πάνω και επηρεάζουν κι αυτές την εφαρμογή του δικαίου: η έννοια της *utilitas* και η έννοια της *humanitas*.

γ) Συμφέρον (utilitas)

Η έννοια αυτή ενδιαφέρει κυρίως από την πλευρά του κοινού συμφέροντος (*utilitas publica* ή *communis*), του σκοπού δηλαδή που επιδιώκει το δίκαιο για το γενικό καλό. Έτσι π.χ. κατά τον Παπινιανό, η παρέμβαση του Πραίτορα γίνεται «*propter utilitatem publicam* (D. 1, 1, 7, 1-Papinianus). Το χωρίο αυτό θεωρείται από μερικούς παρεμβεβλημένο).

δ) Φιλανθρωπία (humanitas)

Η ατομικιστικού χαρακτήρα έννοια της «φιλανθρωπίας» είχε διαμορφωθεί από τα προκλασικά χρόνια, αλλά επηρέασε το δίκαιο κυρίως από την κλασική περίοδο. Ο όρος *humanitas* δηλώνει την καταξίωση του ανθρώπινου όντος αυτού καθαυτό, άσχετα από φύλο και κοινωνική ή οικονομική θέση.

Η έννοια αυτή πηγάζει από την ελληνική και ιδιαίτερα τη στωική φιλοσοφία και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αντίληψης των κλασικών Ρωμαίων νομικών για το γάμο.

Στην εποχή των Χριστιανών Αυτοκρατόρων (κατά την επόμενη δηλαδή περίοδο, τη μετακλασική), η επιρροή της *humanitas* επεκτάθηκε και σ' άλλους τομείς του δικαίου, και πολλές φορές οι Αυτοκρατορικές Διατάξεις αναφέρονται στη «φιλανθρωπία» του Αυτοκράτορα που εκδίδει τη διάταξη, με την έκφραση «*humanitas nostra*». Η επιρροή των τεσσάρων εννοιών στις οποίες αναφερθήκαμε, δεν υπήρξε όμως ποτέ τόσο ώστε να εξαλείψει εντελώς κατά την κλασική περίοδο τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά του Ρωμαϊκού Δικαίου και μάλιστα την τυπικότητά του.

Γενικά πρέπει να τονισθεί ότι το Ρωμαϊκό Δίκαιο της κλασικής περιόδου παρουσιάζει περιπτωσιολογικό χαρακτήρα κι αποφεύγει τις γενικεύσεις και τις αφηρημένες διατυπώσεις.

Δ) Μετακλασική περίοδος

1. Μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Σευήρου, επικράτησε στο ρωμαϊκό κράτος αναρχία.

Η αποκατάσταση της τάξης ήταν έργο μιας σειράς Αυτοκρατόρων, που, οι περισσότεροι, ανακηρύχτηκαν από το Στρατό. Η σειρά αυτή καταλήγει στο Διοκλητιανό, που αναδιαρθρώνει το ρωμαϊκό κράτος πάνω σε απολυταρχικές βάσεις, αν και είναι αλήθεια ότι προς αυτή την κατεύθυνση είχε γίνει αρκετή προεργασία στα χρόνια του Αδριανού.

Από την αναδιοργάνωση του Διοκλητιανού αρχίζει η περίοδος της Δεσποτείας, ενώ από το Μεγάλο Κωνσταντίνο κι έπειτα ένας νέος παράγοντας επηρεάζει σημαντικά το δίκαιο, ο Χριστιανισμός.

Το ρωμαϊκό κράτος της περιόδου της Δεσποτείας χαρακτηρίζεται από έντονο παρεμβατισμό στον τομέα της οικονομίας. Επιβάλλονται βαρύτατοι φόροι και λαμβάνονται μέτρα για τη συγκράτηση των τιμών, όπως το Ήδικτο για τις διατιμήσεις (*edictum de pretiis rerum venalium*) του 301 μ.Χ. του Διοκλητιανού, ή μέτρα για τη σταθεροποίηση της αξίας του νομίσματος (*solidus*) του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Οι κοινωνικές διακρίσεις γίνονται πιο έντονες και διαμορφώνεται ένα ευνοϊκότερο νομικό καθεστώς για τους «δυνατούς» (*potentiores*), σ' αντίθεση προς το καθεστώς που ίσχυε για τους «ταπεινότερους» (*humiliores*).

Η μεγάλη ιδιοκτησία της γης ευνοείται και οι μικροκαλλιεργητές συνδέονται υποχρεωτικά με τη γη που καλλιεργούν και πέφτουν έτσι σε κατάσταση μειωμένης ελευθερίας (*coloni*). Τα επαγγέλματα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο κοινωνικό ενδιαφέρον διαμορφώνονται σε μονοπώλια και οι εργαζόμενοι σε τέτοια επαγγέλματα οργανώνονται υποχρεωτικά σε επαγγελματικές ενώσεις («συστήματα», *corporata*).

2. Στο πεδίο του δικαίου η μετακλασική περίοδος θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί σαν περίοδος παρακμής, για την οποία δε φαίνεται να είναι άσχετο το γεγονός ότι, με την επικράτηση του Χριστιανισμού, η θεολογία προσέκλυσε πολλά από τα αξιολογότερα πνεύματα.

Η απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη με την *constitutio Antoniniana* στη μεγαλύτερη πλειοψηφία των ελεύθερων κατοίκων της ρωμαϊκής επικράτειας οδήγησε στη διείσδυση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, όσον αφορά στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους εννοιών ξένων προς αυτό, που είχαν ελληνική ή ανατολική προέλευση. Στο Δυτικό, κυρίως, τμήμα, από την άλλη μεριά, το δίκαιο γίνεται πιο πρωτόγονο και γι' αυτό γίνεται στην επιστήμη λόγος για «εκχυδαϊσμό» (*Vulgarisierung*) του δικαίου κατά την περίοδο αυτή, μολονότι παρόμοια φαινόμενα, σε περιορισμένη έκταση, παρατηρούνται και παλαιότερα.

3. Μόνη ζωντανή πηγή του δικαίου έχουν απομείνει κατά την περίοδο αυτή οι Αυτοκρατορικές Διατάξεις, από τις οποίες εκδίδονται συλλογές ιδιωτικές (*Codex Hermogenianus*, *Codex Gregorianus*) ή επίσημες (*Codex Theodosianus*, 438/439 μ.Χ.). Το δίκαιο των Αυτοκρατορικών Διατάξεων, που αποκαλείται με ένα όνομα «*leges*» αντιπαράτίθεται προς το δίκαιο που προκύπτει από τα συγγράμματα των κλασικών Ρωμαίων νομικών, το «*ius*». Για τη διευκόλυνση της εφαρμογής του τελευταίου εκδίδεται το 426 μ.Χ. ο Αναφορικός Νόμος.

Στην περίοδο αυτή εμφανίζεται και πάλι ως πηγή του δικαίου το έθιμο.

4. Στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους το δίκαιο εξακολουθεί κατά τη μετακλασική περίοδο να καλλιεργείται στις Νομικές Σχολές, ιδίως της Βηρυτού, που ιδρύθηκε λίγο πριν από το 239 μ.Χ.

Η νομική επιστήμη της μετακλασικής περιόδου στην Ανατολή χαρακτηρίζεται από μια τάση συναγωγής γενικών και αφηρημένων εννοιών από την περιπτωσιολογία των έργων της κλασικής περιόδου.

Ειδικότερα στην ερμηνεία των δικαιοπραξιών επικρατεί η θεωρία της

βούλησης (voluntas) που διαμορφώνεται στις Νομικές Σχολές της Ανατολής, αν και οι απαρχές της φτάνουν ως και την προκλασική ακόμη περίοδο. Κατά τη θεωρία αυτή, αναζητείται κατά την ερμηνεία της δικαιοπραξίας η αληθινή θέληση των δικαιοπρακτούντων χωρίς προσκόλληση στη δήλωση που έκαναν. Γενικότερα, άλλωστε, η τυπικότητα του Ρωμαϊκού Δικαίου υποχωρεί κατά την περίοδο αυτή.

Σημαντική επίδραση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο της μετακλασικής περιόδου ασκεί και ο Χριστιανισμός, ιδίως πάνω σε θεσμούς του οικογενειακού Δικαίου.

Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, με την οποία κλείνει η ιστορία του καθαυτού Ρωμαϊκού Δικαίου αποτελεί εντυπωσιακό έργο, στην πραγματοποίηση του οποίου έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο νομομαθείς από τις Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης. Το Corpus Iuris Civilis, όμως, δεν αποδίδει πάντοτε ζωντανό δίκαιο της εποχής του και γι' αυτό έχει γίνει, σωστά, λόγος για «αρχαϊζουσες» τάσεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Από τότε διαπιστώνεται στη βυζαντινή Ανατολή διάσταση, σε πολλά θέματα ανάμεσα στο κωδικοποιημένο «επίσημο» δίκαιο και στο δίκαιο που πραγματικά εφαρμόζεται στην πράξη, διάσταση που χαρακτηρίζει όλο το δίκαιο των βυζαντινών χρόνων.

§ 5. Οι απαρχές της Ρώμης*

Ι. Οι απαρχές της Ρώμης, που το μέλλον της επιφύλασσε να δημιουργήσει μιαν από τις πιο μεγάλες και μακρόβιες Αυτοκρατορίες που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα και να συμβάλει όσο λίγες άλλες κοινωνίες της αρχαιότητας στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου στάθηκαν μάλλον ταπεινές.

Κατά τα τέλη της περιόδου του Χαλκού, πολλοί λαοί, με διαφορετική προέλευση, κάτοικοι στην Ιταλία. Ο σημαντικότερος από τους πολιτισμούς του Χαλκού στην Ιταλία, αυτός που από τους νεώτερους ερευνητές ονομάζεται πολιτισμός των Απεννίνων», φαίνεται ότι διαμορφώθηκε κάτω

* J. Heurgon, Rome et la Méditerranée occidentale jusqu' aux guerres puniques, Paris 1969, σελ. 53-191, L. Homo, L' Italie primitive et les débuts de l' impérialisme romain, Paris 1938, A. Momigliano, An Interim Report on the Origins of Rome, στη Journ. of Rom. Studies, 53 (1963), σελ. 95-121. M. Pallotino, The Etruscans², London 1974 (= Etruscologia⁶, Milano 1973). H. Scullard, The Etruscan Cities and Rome, Ithaca N.Y. 1967, R. Meiggs - D. Lewis, A. Selection of Greek Historical Inscriptions, Oxford 1969, αριθ. 1 (σελ. 1-2), T.J. Dunbabin, The Western Greeks, Oxford 1948, R. Bloch, Tite-Live, Histoire Romaine, I. Paris 1971 σελ. 99-136.

από την επιρροή του Μινωικού πρώτα, και του Μυκηναϊκού αργότερα πολιτισμού, επιρροή που ασκήθηκε πάνω στην Ιταλία κατά τη διάρκεια της δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. Αντίθετα, ο λεγόμενος «πολιτισμός των terramare», για τον οποίο παλαιότερα πιστευόταν ότι είχε φτάσει στην Ιταλία από το Βορρά μέσα από την κοιλάδα του Πάδου αναγνωρίζεται σήμερα ως τοπικό φαινόμενο.

Στην αμέσως επόμενη περίοδο, που ονομάζεται «Ύστερη Απεννινική Περίοδος», η Μυκηναϊκή και Ύστερομυκηναϊκή επιρροή συνεχίζονται έως την κατάρρευση του Μυκηναϊκού κόσμου τον ενδέκατο π.Χ. αιώνα. Οι αναμνήσεις του Μυκηναϊκού κόσμου παραμένουν όμως πάντοτε ισχυρές στη Νότια Ιταλία και στη Σικελία, όπου έχουμε αργότερα εγκαταστάσεις ελληνικών αποικιών. Γύρω στο δέκατο αιώνα αρχίζει στην Ιταλία ο πολιτισμός του Σιδήρου («πολιτισμός της Villanova»). Ο πολιτισμός αυτός δείχνει σημαντικές επιρροές από τον Βορρά.

Από τον όγδοο αιώνα αρχίζει ο συστηματικός αποικισμός της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας από τους Έλληνες, αρχίζοντας από τα νησιά Πιθηκούσες (Ischia) στον κόλπο της Νεάπολης.

II. Οι λαοί που κατοικούσαν στην Ιταλία μιλούσαν Ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, εκτός από τους Λίγυρες και τους Ετρούσκους.

Οι Ρωμαίοι ανήκαν σε Ινδοευρωπαϊκή φυλή, τους Λατίνους. Αρχικά, στην περιοχή όπου αναπτύχθηκε αργότερα η Ρώμη, μόνον οι λόφοι γύρω από μια μικρή ελώδη κοιλάδα — αυτή που αποτέλεσε μεταγενέστερα το ρωμαϊκό *forum* — ήταν κατοικημένοι. Ο πιο παλιός οικισμός ήταν πάνω στο λόφο Παλατίνο, όπου βρέθηκαν τρύπες πασσάλων που αποτελούσαν τα θεμέλια για καλύβες σε στρώμα γης που ανάγεται στον όγδοο π.Χ. αιώνα. Κοντά σ' ένα νησάκι, ο ποταμός Τίβερης ήταν βατός κι από το πέρασμα αυτό περνούσε ο «δρόμος του αλατιού» (*via salaria*), ένας από τους παλαιότερους εμπορικούς δρόμους της Ιταλίας.

III. Από την άλλη όχθη του Τίβερη βρισκόταν η Ετρουρία, που επηρέασε πολύ τη γειτονική της περιοχή της Ρώμης, τόσο σ' ό,τι αφορά την πολιτική οργάνωση της τελευταίας, όσο και το θρησκευτικό της βίο (π.χ. οιωνοσκοπία), τον τρόπο διανομής της γης κλπ.

Οι Ετρούσκοι, ή Τυρρηνοί, δεν ήταν κατά την πιο πιθανή γνώμη, αυτόχθονες. Ήταν λαός μικρασιατικής ή αιγαιακής καταγωγής, που εγκαταστάθηκε την περιοχή που πήρε το όνομά τους, την Ετρουρία, το δέκατο ή ένατο αιώνα, αφού αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πατρίδα του στην Ανατολή πιεζόμενος από τις μετακινήσεις των λαών που σημειώνονται κατά την περίοδο αυτή.

Οι Ετρούσκοι αποτέλεσαν μια πολεμική αριστοκρατία που επιβλήθη-

κε απάνω στον ιθαγενή πληθυσμό που ανήκε στον «πολιτισμό της Villanovana». Ανάπτυξαν στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν ένα λαμπρό πολιτισμό που παρουσιάζει φανερά ίχνη ανατολικών και, κυρίως, ελληνικών επιδράσεων.

Οι Ετρούσκοι ήταν οργανωμένοι σε ομοσπονδία, που την αποτελούσαν δώδεκα πόλεις (*duodecim populi Etruriae*). Κάθε μια από τις πόλεις αυτές είχε αρχικά το Βασιλιά της, που έφερε τον ετρουσκικό τίτλο *Iucumo*, τίτλο που οι Ρωμαίοι απέδιδαν με το λατινικό *rex*.

IV. Αρχικά, η επιρροή των Ετρούσκων απάνω στους Ρωμαίους και άλλους Λατίνους είχε πολιτιστικό μόνο χαρακτήρα.

Κατά τον έκτο αιώνα όμως, φαίνεται ότι οι Ετρούσκοι πέρασαν τον Τίβερη και κατέλαβαν την περιοχή της Ρώμης, που αποτέλεσε βάση για την εξόρμησή τους προς τα νότια.

Η Ρώμη μεταμορφώθηκε α' αληθινή πόλη (*urbs*) κάτω από την επιρροή των Ετρούσκων. Η παράδοση αναφέρει ότι ο αρχαϊκός οικισμός πάνω στο λόφο Παλατινό είχε χτιστεί κατά τον ετρουσκικό τελετουργικό τύπο (*etrusco ritu*, πρβλ. και Πλουτ., Ρωμ., 11, 1-3).

Αλλά και η χάραξη του αρχαϊκού περιτοιχισμένου περιβάλλου της Ρώμης (*romaeium*), η κατασκευή του αποχετευτικού αγωγού (*cloaca maxima*) για την αποξήρανση του έλους μεταξύ των λόφων και η διαμόρφωση του σε αγορά (*forum*) αποδίδονται στους Ετρούσκους. Ακόμα και το όνομα της Ρώμης είναι ετρουσκικό (*Rumah*).

Κατά την περίοδο της ετρουσκικής κυριαρχίας πολλοί Ετρούσκοι εγκαταστάθηκαν στη Ρώμη και γι' αυτό αρκετά από τα γένη των Ρωμαίων πατρικίων ήταν ετρουσκικής καταγωγής. Όμως η Ρώμη ποτέ δεν έχασε το βασικά λατινικό της χαρακτήρα.

V. Αξιόλογες επιρροές δέχτηκε η Ρώμη κι από την Ελλάδα, είτε άμεσα από τις γειτονικές ελληνικές αποικίες και ειδικότερα την Κύμη (*Cumae*) στην Καμπανία, που χτίστηκε γύρω στα μέσα του όγδοου αιώνα π.Χ., είτε και έμμεσα, από την Ετρούρια, γιατί και στους Ετρούσκους η ελληνική επιρροή ήταν, όπως είπαμε πάρα πάνω, ισχυρή. Ο Ηρόδοτος, (Ηροδότου, I, 167), μας πληροφορεί πχ. για επαφές κατά τον έκτο αιώνα π.Χ. ανάμεσα στην ετρουσκική πόλη Caere (Αγυλλα) και τους Δελφούς.

Από τους Ετρούσκους οι Ρωμαίοι παρέλαβαν το «λατινικό» αλφάβητο, που οι Ετρούσκοι είχαν πάρει από τις χαλκιδικές ελληνικές αποικίες, πιθανότατα από την Κύμη.

§ 6. Η περίοδος της Βασιλείας*

Ι. Η περίοδος της Βασιλείας στη Ρώμη χαρακτηρίζεται από την οργάνωση της πολιτείας σε ομάδες από πατριαρχικά οργανωμένες οικογένειες, που όλες μαζί αποτελούν ένα γένος.

Το γένος (gens) αποτελείται από όλα εκείνα τα πρόσωπα που ανάγουν την καταγωγή τους σ' ένα κοινό γενάρχη (pater quantis) και συνδέονται μεταξύ του με δεσμό συγγένειας βασισμένης στην αρρενογονία.

Περιλαμβάνει όμως το γένος, εκτός από τα καθαυτό μέλη του, τους gentiles, και τους πελάτες (clientes) των gentiles, πρόσωπα δηλαδή, που συνδέονται με ένα μέλος του γένους, τον πάτρωνα (patronus) με ένα δεσμό βασισμένο στην πίστη (fides). Ο δεσμός γεννιόταν είτε με την απελευθέρωση ενός δούλου (cliens libertinus), είτε ύστερα από αίτηση πελατείας (applicatio) ενός ελεύθερου προς το μέλος του γένους.

Πρέπει να σημειωθεί επίσης εδώ ότι και οι Ετρούσκοι γνώριζαν την οργάνωση της κοινωνίας σε γένη (etera).

Τα γένη αποτελούσαν αρχικά αυτοτελείς πολιτικές ομάδες, όπως αποδείχνει το ότι στις αρχές της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ακόμα, στα 475 π.Χ. (Διον. Αλικ. 9, 15, 2) το γένος των Φαβίων, πολέμησε ιδιωτικά με τους Ετρούσκους αφού πήρε άδεια της Συγκλήτου.

Κάθενα από τα γένη είχε ιδιαίτερο κοινό όνομα, το nomen gentili-cium, κάθε δέκα δε γένη αποτελούσαν μια φράτρα (curia), ενώ δέκα curiae αποτελούσαν μια φυλή (tribus, ελλ. τριτύς, κατά ακριβολογία, ένα «τρίτο»).

Έτσι ο ρωμαϊκός λαός (populus Romanus), το σύνολο δηλαδή των Ρωμαίων πολιτών), χωριζόταν σε τρεις φυλές, τους Ramnes, Titles και Luceres. Τα ονόματα αυτά είναι, πιθανότατα, ετρουσκικά και φαίνεται ότι συνδέονται με μίαν αρχαϊκή τοπική διαίρεση της εδαφικής περιοχής (ager romanus) της Ρώμης. Υποστηριζόταν βέβαια και η άποψη ότι η διάκριση έχει προέλευση εθνική. Οι Ramnes θα ήταν, υποτίθεται, απόγονοι του Ρωμύλου, λατινικής δηλαδή καταγωγής, οι Titles θα ήταν Σαβίνοι, που το όνομά τους προερχόταν από το όνομα του Βασιλιά Tatius ενώ οι

* J. Heurgon, Rome et la Méditerranée occidentale..., σελ. 192-260, R. Palmer, The King and the Comitium, Wiesbaden 1969, του ίδιου, The Archaic Community of the Romans, Cambridge 1970, P. Noailles, Du droit sacré au droit civil, Paris 1949, H. M. Last, The Servian Reforms, στην Journ. of Rom. Studies, 35 (1945) σελ. 30-48, P. de Francisci, Primordia Civitatis, Roma 1959, F. de Martino, La «gens», lo Stato e le classi in Roma antica, στο Diritto e società nell' antica Roma. Roma 1979, σελ. 51-75.

Luceres θα ήταν, κατά την άποψη αυτή, Ετρούσκοι (Iucumo ήταν, όπως επιώθηκε, ο ετρουσκικός τίτλος του Βασιλιά). Αλλά η άποψη αυτή, που στηρίζεται σε μian εντελώς αυθαίρετη ετυμολογία, δεν έχει ιστορική βάση. (Άλλη κάπως εξήγηση στον Πλούτ. Ρωμ., 20, 1-2).

II. Ανώτατο όργανο της πολιτείας ήταν ο Βασιλιάς (rex), που είχε — τουλάχιστον την εποχή των Ετρούσκων Βασιλιάδων — ευρύτατες πολιτικές, στρατιωτικές, δικαστικές και θρησκευτικές εξουσίες, που συνάπτονται με το μαγικο-θρησκευτικό χαρακτήρα της ρωμαϊκής βασιλείας όπως φαίνεται καθαρά στη διαδικασία ανάδειξης του Βασιλιά.

Η διαδικασία αυτή αποδείχνει ότι το κρίσιμο στοιχείο της ήταν το «χαρισματικό». Η ανάδειξη δηλαδή του Βασιλιά ακολουθούσε την εξής διαδικασία:

Ο Ρωμαίος Βασιλιάς ήταν μεν ισόβιος, αλλά ούτε κληρονομικός ήταν, ούτε όριζε το διάδοχο του. ούτε, κατά κυριολεξία, εκλεγόταν.

Με το θάνατο του προηγούμενου Βασιλιά άρχιζε η περίοδος της Μεσοβασιλείας (interregnum), κατά την οποία η Σύγκλητος ασκούσε προσωρινά την εξουσία δια των Μεσοβασιλιάδων (interreges), που ήταν δέκα. Καθένας από αυτούς ασκούσε διαδοχικά επί πέντε ημέρες την εξουσία, έτσι ώστε η Μεσοβασιλεία διαρκούσε κανονικά επί πενήντα ημέρες.

Οι Μεσοβασιλιάδες αυτοί πρότειναν τον υποψήφιο στη λαϊκή συνέλευση, τα comitia curiata, που τον εξέλεγε, αλλά μόνο αν οι οιωνοί (auguria, auspicia) ήταν ευνοϊκοί, αν εκδηλωνόταν δηλαδή μέσω αυτών η ευμενής διάθεση των θεών.

Ο Λίβιος (Tit. Liv. 1, 18, 6 επ.), μας περιγράφει την ενθρόνιση του Βασιλιά Νουμά Πομπίλιου από όπου φαίνεται πώς, με την επίθεση του χεριού του ιερέα πάνω στο κεφάλι του Βασιλιά (χρίσμα, inauguration), μεταβιβάζεται στον τελευταίο η υπερφυσική εκείνη δύναμη που θα του επιτρέψει να ασκεί τα καθήκοντά του.

Εξωτερικά, η αντίληψη ότι ο Βασιλιάς μετέχει του θείου υλοποιείται με την πορφυρή τόγα (toga palmata) που φορούσε, με το ότι — τουλάχιστον από την εποχή των Ετρούσκων Βασιλιάδων — προχωρούσαν πριν από αυτόν οι ραβδούχοι (lictors), που έφεραν ένα δεμάτι ραβδιά δεμένα μαζί με τσεκούρι (fasces). Τόσο η τόγα, όσο και η sella curulis, και οι fasces, που αποτελούσαν εξωτερικές εκδηλώσεις της υπέρτατης εξουσίας (imperium) του Βασιλιά, είναι ετρουσκικής καταγωγής (βλ. Tit. Liv., 1, 8, 3), όπως άλλωστε και αυτή η ίδια η έννοια του imperium που στους Ετρούσκους ονομαζόταν, κατά ελληνική απόδοση, «δρούνα», λέξη που είναι, πιθανώς, συγγενική προς τη — μη ελληνικής καταγωγής — λέξη «τύραννος». Πρέπει, άλλωστε, να τονισθεί στο σημείο αυτό ότι η Βασιλεία με-

τέβαλε χαρακτήρα κατά την εποχή που βασίλευσαν Ετρούσκοι Βασιλιάδες κι έγινε αυταρχικότερη.

Η παράδοση μνημονεύει επτά Βασιλιάδες της Ρώμης τους Ρωμύλο, Νουμά Πομπίλιο, Τούλιο Οττίλιο, Άνκο Μάρκιο, Ταρκύνιο τον Πρεσβύτερο (Priscus), Σέρβιο Τούλλιο – στον οποίο αποδίδανε οι Ρωμαίοι διάφορες μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων και τη διαίρεση του λαού σε *centuriae* – και, τέλος, τον Ταρκύνιο τον Υπερήφανο (Superbus).

Η ιστορικότητα πολλών από τους Βασιλιάδες αυτούς είναι πολύ αμφίβολη. Βέβαιη, είναι πάντως η ιστορικότητα των Ετρούσκων Βασιλιάδων της Ρώμης, δηλαδή των δυο Ταρκυνίων (αν και είναι αμφίβολα αν υπήρξαν δυο Ταρκύνιοι ή ένας μόνο) και του Σέρβιου Τουλλίου. Ο Σέρβιος Τούλλιος, εκτός από τις λατινικές πηγές, μας είναι γνωστός κι από ετρούσκικες αρχαιολογικές πηγές με το όνομα Mastarna.

III. Ανάμεσα στα καθήκοντα του Βασιλιά ιδιαίτερη σημασία είχαν τα δικαιοδοτικά, που συνδέονταν στενότερα με τα θρησκευτικά. Επικρατούσε δηλαδή η πρωτόγονη αντίληψη ότι ο Βασιλιάς που έχει αναδειχθεί κατά τον προδιαγραφμένο τρόπο έχει αποκτήσει με το χρίσμα τη δύναμη να δημιουργεί πρωτογενώς δίκαιο (*iuris datio*).

Την δικαιοδοτική του εξουσία ασκούσε ο Βασιλιάς στο ύπαιθρο, καθισμένος σε θρόνο από ελεφαντόδοντο (*sella curulis*, ηγεμονικός δίφρος), απάνω σε μια εξέδρα (βήμα, *tribunal*).

IV. Στις αρμοδιότητες του Βασιλιά περιλαμβανόταν επίσης και η σύγκληση της λαϊκής συνέλευσης των τριάντα φατρών (*comitia curiata*, κατά φράτρας εκκλησία).

Κύριες αρμοδιότητες της συνέλευσης αυτής ήταν η σύμπραξη στην ανάδειξη του Βασιλιά και η συμμετοχή σε ορισμένες πράξεις λατρευτικού χαρακτήρα. Συμμετοχή σε πολιτικές αποφάσεις π.χ. για πόλεμο ή ειρήνη δε φαίνεται πιθανή, μολονότι δεν αποκλείεται.

Στο στρατιωτικό τομέα, κάθε φράτρα παρείχε εκατό πεζούς στρατιώτες, έτσι ώστε οι δέκα *curiae* κάθε φυλής έδιναν χίλιους στρατιώτες, που τους διοικούσε ένας χίλιάρχος (*tribunus militum*), ενώ κάθε μια από τις τρεις φυλές παρείχε μian ίλη ιππικού με, επικεφαλής έναν *tribunus celerum*.

Στο πεδίο αυτού που εμείς ονομάζουμε ιδιωτικό δίκαιο, η κατά φράτρες εκκλησία είχε δυο αρμοδιότητες, που, όμως, μας είναι γνωστές από τη Δημοκρατική περίοδο μόνο: την εισποίηση (*adrogatio per populum*) και τη δημόσια διαθήκη (*testamentum calatis comitiis*). Και οι δυο αυτές πράξεις είχαν νομοθετικό χαρακτήρα.

Τη συνέλευση συγκαλούσε ο Βασιλιάς που προέδρευε κιόλας σ' αυ-

τήν. Για τη σύγκληση της, ο Βασιλιάς χρησιμοποιούσε ένα ιδιαίτερο όργανο, τον *calator* (από το *calare* = προσκαλώ) που μνημονεύεται σε μια αρχαικότατη επιγραφή, πιθανότατα του δεύτερου μισού του έκτου αιώνα π.Χ., από τη ρωμαϊκή Αγορά (*lapis niger*, FIRA, I, σελ. 19-20, Bruns, Fontes, I, addit. σελ. 14).

V. Τέλος από την ίδια περίοδο έχουμε και τη Σύγκλητο (*senatus*). Αρχικά την αποτελούσαν 100 μέλη (Tit. Liv. 1, 8, 7, Διον. Αλικ. 2, 12, 1), αλλά κατά τα τέλη της περιόδου της Βασιλείας ο αριθμός των μελών της, είχε φτάσει στα 300.

Κατά την περίοδο αυτή τη Σύγκλητο αποτελούν μόνον οι αρχηγοί των γενών των πατρικίων (πρβλ. Tit. Liv. 1, 8, 7, Διον. Αλικ. 2, 12, 1). Αλλά και οι *patres* αυτοί διακρίνονταν στους αρχηγούς των μεγαλύτερων γενών και στους αρχηγούς των μικρότερων γενών (*patres minorum gentium* - Tit. Liv. 1, 3, 5, 6), που τους εισήγαγε στη Σύγκλητο, κατά την παράδοση, ο Ταρκύνιος ο Πρεσβύτερος. Η αρμοδιότητά της περιοριζόταν στο να συμβουλευεί το Βασιλιά (*regium consilium*). Μόνο στην περίπτωση της Μεσοβασιλείας η Σύγκλητος αποκτούσε για τη διάρκεια της εξουσίας, και, μέσω των *interreges*, υποδείκνυε το Βασιλιά.

VI. Το δίκαιο κατά την περίοδο της Βασιλείας ήταν εθιμικό, πλουτιζόμενο κι εξελισσόμενο με τις αποφάσεις που κάθε φορά εκδίδανε οι Βασιλιάδες.

Σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως στη διαδικασία της *legis actio sacramento*, μπορούμε να διαγνώσουμε ότι μερικοί θεσμοί του μεταγενέστερου δικαίου ανάγονται στους χρόνους πριν από τη σύνταξη του Δωδεκάδελτου, ίσως δε και πριν από το 509 π.Χ. Αλλά οι γνώσεις μας για το δίκαιο της περιόδου της Βασιλείας παραμένουν σποραδικές.

Είναι αλήθεια ότι η ρωμαϊκή παράδοση των χρόνων της ύστερης Δημοκρατίας μιλάει για «βασιλείους νόμους» (*leges regiae*), από τους οποίους πολλοί αποδίδονταν στο Βασιλιά Νουμά Πομπίλιο. Μια ιδέα για το πως ήταν οι διατάξεις αυτές μας δίνει η επιγραφή του *lapis niger* για την οποία μιλήσαμε παραπάνω.

Μερικοί από αυτούς τους «βασιλείους νόμους» (που κατά την παράδοση είχαν δημοσιευθεί από τον *pontifex maximus* Papirius γύρω στο 500 π.Χ. κι ήταν γνωστοί, από το όνομά του, ως *ius papirianum*) έχουν σωθεί (βλ. FIRA, I, σελ. 4-18, και Bruns, Fontes I, σελ. 1-14). Από ό,τι όμως μπορούμε να κρίνουμε από τα αποσπάσματα αυτά – και με την προϋπόθεση, βέβαια ότι θα πρέπει να θεωρηθούν αυθεντικά – το περιεχόμενο των *leges regiae* αφορούσε περισσότερο στο «όσιο» παρά στο δίκαιο και

η κύρωση πολλές φορές συνίστατο στην «sacratio» στην αφιέρωση, δηλαδή του παραβάτη στις χθόνιες θεότητες (πρβλ. πχ. Διον. Αλικ. 2, 10, 1: «τόν δ' αλόντα τω βουλομένω κτείνειν όσιον ήν ώς θύμα τού καταχθόνιου Διός»).

§ 7. Η περίοδος της δημοκρατίας

Α. Έως την εξίσωση Πατρικίων και Πληβείων*

Ι. Κατά τη ρωμαϊκή παράδοση, η Βασιλεία καταργήθηκε το 509 π.Χ. μετά από επανάσταση που υποχρέωσε τον ετρουσκικής καταγωγής Βασιλιά Ταρκύνιο τον Υπερήφανο να εγκαταλείψει τη Ρώμη (regifugium). Όπως όμως εκθέτουν τα γεγονότα οι πιο αξιόπιστες ρωμαϊκές πηγές (Tacit. Hist., 3, 72, 1, Plin., N. H., 34, 139), η Ρώμη έπεσε τότε στα χέρια των Ετρούσκων και πάλι, υπό τον Πορσήνα (Porsenna), Βασιλιά του Clusium της Ετρουρίας. Αλλά και ο Πορσήνας νικήθηκε με τη σειρά του από συμμαχικό στρατό, αποτελούμενο από Έλληνες της Κύμης, υπό τον τύραννο Αριστόδημο και από Λατίνους (όχι όμως και Ρωμαίους), κοντά στην Αρική στα 504 π.Χ.

Από τους πίνακες των Υπάτων (fasti consulares) της ρωμαϊκής δημοκρατίας, μπορούμε, πάντως, να πούμε ότι η αρχή της Δημοκρατικής περιόδου ανάγεται πραγματικά στα χρόνια γύρω στο 509 π.Χ., αφού άλλωστε και σε πολλές ετρουσκικές πόλεις παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο της κατάλυσης της βασιλείας κατά τα τέλη του έκτου αιώνα π.Χ. Αλλά η εκθρόνιση της ετρουσκικής δυναστείας δεν οδήγησε και σε γενική εκδίωξη του ετρουσκικού στοιχείου από τη Ρώμη. Το στοιχείο αυτό παρέμεινε ι-

* E. Gjerstad, The Origins of the Roman Republic στο Les origines de la république romaine (= Entretiens sur l'antiquité classique XIII - Fondation Hardt), Vandoeuvres — Genève 1966, σελ. 1-30, J. Heurgon, Magistratures romaines et magistratures étrusques, ό.π., σελ. 99-132, του ίδιου, Rome et la Méditerranée occidentale... (ό.π., § 5), σελ. 261-320, F. Wiaecker, Die XII Tafeln in ihrem Jahrhundert, στο Les origines... σελ. 293-316, Michèle Ducos, L' influence grecque sur la loi des Douze Tables, Paris 1978, E. Ruschenbusch, Die Zwölftafeln und die römische Gesandtschaft nach Athen, στην Historia, 12 (1963), σελ. 250-253, Arn. Momigliano, Osservazioni sulla distinzione fra patrizi e plebei, στο Les origines..., σελ. 199-221, A. Alföldi, Zur Struktur des Römerstaates im 5ten Jahrhundert v. Chr. στο Les origines..., σελ. 225-290, F. Altheim, «Lex sacra» — Die Anfänge der plebeischen Organization, στη Römische Religionsgeschichte, I, Baden-Baden 1951, σελ. 221-251, J. Bayet, Tite - Live, Histoire Romaine, III. Paris 1969, Appendice III, La loi des Douze Tables (σελ. 129-133), App. IV. Le procès de Virginie (σελ. 133-145) και App. V, L' organisation plébeienne et les «leges sacrae» (σελ. 145-153), R. Düll, Das Zwölftafelgesetz⁴, München 1971, σελ. 7-24, R. Werner, Der Beginn der römischen Republik München - Wien. 1963.

σχυρό για πολλά χρόνια και στους πίνακες των Υπάτων, απαντούν, στα πρώτα χρόνια της Δημοκρατίας, αρκετά ετρουσκικά ονόματα (π.χ. ο Ταρκύνιος Κολλατίνος, Πλουτ. Ποπλικ. 1, 5 και 7, 4).

Είναι επίσης βέβαιο ότι η αρχή των δυο Υπάτων δεν ιδρύθηκε στη Ρώμη αμέσως μετά την κατάργηση της Βασιλείας. Στην αρχή, τουλάχιστον, φαίνεται ότι η εξουσία πέρασε στα χέρια ενός Άρχοντα με ενιαύσια εξουσία, του «Μέγιστου Πραιτόρα» (*praetor maximus* — Tit. Liv., 7, 3, 5 επ.), που στα 509/508 π.Χ. ήταν ο Marcus Horatius. Ο *praetor maximus* αυτός, όπως δείχνει ο τίτλος του, ήταν ο επικεφαλής ενός συλλογικού οργάνου από περισσότερους *praetores* (*maiores*;). Πρέπει δε να σημειωθεί εδώ ότι και στις ετρουσκικές πόλεις, την ανατροπή των Βασιλιάδων (*lucumones*) ακολούθησε η ίδρυση συλλογικών οργάνων από άρχοντες με τον τίτλο *Zilath*, τίτλο που αποδίδεται λατινικά με τον όρο «Πραιτόρας». Αυτοί οι *Zilath* είχαν επικεφαλής έναν «Πρύτανη των Πραιτόρων» (*Zilath purthna*), που ο τίτλος του αντιστοιχεί στο λατινικό *praetor maximus*.

Το πότε ακριβώς και κάτω από ποιές περιστάσεις αντικαταστάθηκε ο *praetor maximus* από δυο Υπάτους δεν έχει λυθεί κατά τρόπο ικανοποιητικό.

II. Η εκθρόνιση της ετρουσκικής δυναστείας ήταν έργο της αριστοκρατίας των πατρικίων (*patricii*) που ήταν μεγαλοκτηματίες και, στην πλειοψηφία τους, λατινικής καταγωγής. Έτσι, οι πατρίκιοι βρέθηκαν κυρίαρχοι της ρωμαϊκής πολιτείας που περιήλθε, ολοκληρωτικά σχεδόν, στα χέρια τους. Βέβαια, δεν είναι απόλυτα σωστό αυτό που γινόταν δεκτό παλαιότερα, ότι δηλαδή το ανώτατο αξίωμα της ρωμαϊκής πολιτείας, η Υπατεία, είχε περιέλθει αποκλειστικά στους πατρικούς, γιατί μερικά από τα ονόματα των πρώτων Υπάτων της δημοκρατικής περιόδου (π.χ. του Spurius Cassius - Tit. Liv., 2, 33, 3) ανήκουν σε γένη πληβείων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι πατρίκιοι δεν άσκησαν στην ουσία μονοπωλιακά την εξουσία στη Ρώμη κατά τα πρώτα χρόνια της Δημοκρατίας.

III. Τα χρόνια που ακολούθησαν την εκδίωξη του Ταρκυνίου χαρακτηρίζονται από οικονομική δυσπραγία και έντονο ανταγωνισμό ανάμεσα στους πατρικούς και στην τάξη των πληβείων (*plebeii*), που προσπαθούσαν να επιτύχουν την ολοκληρωτική κοινωνική και νομική τους εξίσωση προς τους πατρικούς.

Η καταγωγή της τάξης των πληβείων αμφισβητείται, δεν φαίνεται όμως να ήταν ενιαία. Μια μερίδα (*plebs urbana*) δημιουργήθηκε από εμπόρους, τεχνίτες ή τυχοχωδιώκτες που εγκαταστάθηκαν με τον καιρό στη Ρώμη – κατά την παράδοση, ο Ρωμύλος έδωσε άσυλο στους φυγάδες

κάθε κατηγορίας – ενώ μια άλλη μερίδα (*plebs rustica*) προερχόταν από τους ακτήμονες καλλιεργητές που, σαν πελάτες (*clientes*), καλλιεργούσαν τα κτήματα των πατρικίων με βάση τη σχέση της κατά παράκληση δόσης (*precarium*).

Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι και οι πληβείοι ήταν Ρωμαίοι πολίτες. Ήταν κι αυτοί οργανωμένοι σε γένη, όπως οι πατρίκιοι, και στρατεύονταν κι αυτοί. Αλλά, παρόλα αυτά οι πατρίκιοι έτειναν να τους αποκλείσουν προοδευτικά από τη διοίκηση της πόλης.

Φαίνεται αμφίβολο να μην είχαν οι πληβείοι από την αρχή δικαίωμα επιγαμίας (*conubium*) με τους πατρικίους. Πιο πιθανό είναι ότι η απαγόρευση αυτή εισήχθη για πρώτη φορά με το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. XI, 1 = Cicero, *de rep.*, 2, 37. Βλ. και Tit. Liv., 4, 4, 5, Διον. Αλικ. 10, 60) και εξηγείται από την όξυνση του ανταγωνισμού ανάμεσα στις δυο αντιμαχόμενες τάξεις.

Ο ανταγωνισμός αυτός έλαβε τη μορφή οξύτατου πολιτικού και κοινωνικού αγώνα, που βάσταξε εκατόν πενήντα χρόνια περίπου και κατέληξε στην εξίσωση, από πλευράς του δικαίου, των πληβείων προς τους πατρικίους.

IV. Οι κυριότεροι σταθμοί σ' αυτόν τον αγώνα, κατά την παράδοση, που όμως δεν είναι πάντα αξιόπιστοι, είναι οι ακόλουθοι:

1) Στα 494 μ.Χ. μετά από «αποχώρηση» (*secessio*) των πληβείων στο Ιερό Όρος (*Mons Sacrum* - Tit. Liv., 2, 32, 2)⁽¹⁾ και την άρνησή τους να υπηρετούν στο στρατό, οι πληβείοι πέτυχαν την αναγνώριση από τα *comitia centuriata* του απαραβίαστου του προσώπου των δυο αρχικά Δημάρχων (*tribuni plebis*, βλ. Cicero, *de rep.*, 2, 34, Tit. Liv., 2, 33 και 58) καθώς και του ότι οι Δήμαρχοι θα είχαν το δικαίωμα να παρέχουν τη βοήθειά τους (*auxilium latio*) σε κάθε πληβείο εναντίον των Υπάτων (*contra consulare Imperium* - Cicero, *de rep.*, 2, 58).

Η αποχώρηση των στρατευμένων πληβείων συνδυάστηκε με την ψήφιση εκ μέρους τους μιας *lex sacrata* (Tit. Liv. 2, 33, 3: «*Ibique sacram legem latam*») με την οποία ανακηρύσσονταν «άγος» (*sacer*) όποιος θα πρόσβαλλε το απαραβίαστο των Δημάρχων⁽²⁾.

2) Στα 471 π.Χ. με ένα *plebis citum*, την *lex Publilia Voleronis*, οι συ-

(1) Ο ίδιος ο *Λίβιος* όμως σε άλλο σημείο (Tit. Liv., 3, 54, 9) καθώς και ο Πίσων (Tit. Liv. 2, 32, 3) τοποθετούσαν στον τόπο της *secessio* στο λόφο Αβεντίνο.

(2) *Lex sacrata* ψηφίζονταν πολλές φορές στα πλαίσια μιας εκστρατείας, φαίνεται δε ότι οι πρώτοι Δήμαρχοι ήταν συνάμα χιλιάρχοι, στρατιωτικοί δηλαδή αρχηγοί των πληβείων (Varro, *de ling. lat.* 81: «*Tribuni plebei, quod ex tribunis militum primum tribuni plebei facti, qui plebem defenderent*»).

νελεύσεις των πληβείων (*concilia plebis*) και η εκλογή των Δημάρχων απ' αυτές έπαψαν πια να βασίζονται σε φυλετικό κριτήριο, στηριζόμενο στις φράτρες (*curiae*) και βασίστηκαν πια σε τοπικό κριτήριο (στις τοπικές φυλές, *tribus*). Με τον τρόπο αυτόν περιοριζόταν η επιρροή των γενών απάνω στους πληβείους που μετείχαν στις συνελεύσεις. Με το ίδιο *plebis citum* ο αριθμός των Δημάρχων αυξήθηκε σε τέσσερες ή πέντε (πρβλ. Tit. Liv., 2, 58). Πρέπει δε να σημειωθεί ότι τελικά, το 457 π.Χ., ο αριθμός των Δημάρχων αυξήθηκε σε δέκα (Tit. Liv., 3, 30, 5 επ.).

3) α) Η σύνταξη του Δωδεκαδέλτου

Ύστερα από αγώνες των πληβείων, με αρχηγό τον Δήμαρχο Terentilius Arsa, που διήρκεσαν μια δεκαετία (από το 462 π.Χ.), εκλέχθηκε το 452 π.Χ. δεκαμελής επιτροπή με εντολή να κωδικοποιήσει το ως τότε έγγραφο ακόμη δίκαιο (*decemviri legibus scribundis*, πρβλ. Tit. Liv. 3, 32, 6, 7). Η επιτροπή αυτή, που την αποτελούσαν μόνο πατρίκιοι, συνέταξε κώδικα από δέκα Δέλτους, που κυρώθηκε με απόφαση των *comita centuriata* (Tit. Liv. 3, 34, 1,2 και 6, 7). Το επόμενο έτος (451/50 π.Χ.) συγκροτήθηκε δεύτερη δεκαμελής επιτροπή, υπό τον πατρίκιο Άππιο Κλαύδιο, στην οποία μετείχαν και πληβείοι. Η δεύτερη αυτή επιτροπή συνέταξε δυο ακόμα Δέλτους (Διον. Αλικ. 10, 60, 5) και γι' αυτό το όλο νομοθέτημα ονομάστηκε Δωδεκάδελτος νόμος (*lex duodecim tabularum*).

Κατά την παράδοση, η δεύτερη αυτή επιτροπή αρνήθηκε να παραδώσει την αρχή όταν τέλειωσε το έργο της και υποχρεώθηκε να παραιτηθεί μετά λαϊκή επανάσταση για την οποία υποτίθεται ότι έδωσε αφορμή το – ιστορικά αναξιόπιστο – επεισόδιο της Βιργινίας (449 π.Χ.).

β) Το πρόβλημα της ελληνικής επίδρασης στον Δωδεκάδελτο

Σύμφωνα με όσα μας παραδίδει ο Τίτος Λίβιος (Tit. Liv., 3, 31, 8 και 32, 6, 7), πριν από τη σύνταξη του Δωδεκάδελτου οι Ρωμαίοι έστειλαν στην Ελλάδα τριμελή επιτροπή που μελέτησε στην Αθήνα τους νόμους του Σόλωνα και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας τις νομοθεσίες τους. Είναι δε γεγονός ότι ο Γάιος, που συνέταξε το δεύτερο μ.Χ. αιώνα ερμηνεία του Δωδεκάδελτου, παραθέτει ορισμένα αποσπάσματα που αποδίδει στη νομοθεσία του Σόλωνα, όπως αυτό που αφορά τα σωματεία, για το οποίο βεβαιώνει ρητά ότι η αντίστοιχη διάταξη του Δωδεκάδελτου έχει ληφθεί απ' αυτό (D. 47, 22, 4).

Κατά τη ρωμαϊκή παράδοση σημαντικό ρόλο στη σύνταξη του Δωδε-

κάδελτου έπαιξε και ο Ερμόδωρος ο Εφέσιος (βλ. Στράβωνα, 14, 1. 25, Plin., N. H., 34, 21, D. 1, 2, 2, 4 - Pomponius), πρόσωπο γνωστό κι από μνεία του σε απόσπασμα του Ηρακλείτου.

Οι πληροφορίες για άμεση επιρροή του αττικού δικαίου πάνω στο Δωδεκάδελτο και ειδικότερα για την επίσκεψη της τριμελούς επιτροπής στην Αθήνα κλπ. δε φαίνονται όμως ακριβείς. Πιο πιθανό είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές βρισκόμαστε μπροστά σε διατάξεις που απαντούσαν όμοιες σε πολλές ελληνικές νομοθεσίες, μεταξύ των οποίων και οι νομοθεσίες ελληνικών αποικιών της Ιταλίας, απ' όπου τις παρέλαβαν οι Ρωμαίοι. Πρέπει δε να σημειωθεί σχετικά, ότι τόσο ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (Ρωμ. Αρχ., 10, 57) όσο και ο Πομπώνιος (D. 1, 2, 2, 3-4) δεν κάνουν λόγο ειδικά για το αττικό δίκαιο, αλλά μιλούν γενικότερα για «ελληνικούς νόμους», που οι συντάκτες του Δωδεκαδέλτου έλαβαν υπόψη.

Τελειώνοντας τα όσα αφορούν το Δωδεκάδελτο πρέπει να σημειώσουμε ότι και η ακριβής χρονολογία του αμφισβητήθηκε. Υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ο Δωδεκάδελτος – τουλάχιστον με τη μορφή που μας παραδίδονται όσα αποσπάσματά του έχουν περισωθεί – ανάγεται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 2ου.

4) Μια από τις δυο τελευταίες Δέλτους του Δωδεκαδέλτου περιλάμβανε απαγόρευση της σύναψης γάμου (επιγάμιας — *conubium*) ανάμεσα στους πατρικούς και τους πληβίους. Αλλά η απαγόρευση που περιείχε η διάταξη αυτή, που ο Κικέρωνας αποκαλεί «απανθρωπώτατο νόμο» (*inhumanissima lex* - Cicero, *de re publ.*, 2, 63), δεν ίσχυσε για πολύ χρόνο και καταργήθηκε με την *lex Canuleia* το 445 π.Χ.

Πρέπει όμως να υπογραμμισθεί ότι επί πολλά χρόνια ακόμα οι πατρίκιοι έβλεπαν, με δυσφορία τους γάμους με πληβίους.

5) Ένας από τους πιο σημαντικούς σταθμούς στην πορεία της εξέλιξης πατρικών και πληβείων ήταν οι *leges Liciniae Sextiae*, που ονομάστηκαν έτσι από τους Δημάρχους C. Licinius Stolo και L. Sextius Lateranus (367 π.Χ.). Πρόκειται για πέντε συνολικά νομοθετήματα, από τα οποία το σπουδαιότερο είναι εκείνο που όρισε ότι στο εξής ο ένας από τους δυο Υπάτους θα είναι πληβείος. Ως αντιστάθμισμα, ο νόμος αυτός ίδρυσε την αρχή των Πραιτόρων στους οποίους ανατέθηκαν δικαιοδοτικά καθήκοντα, που αφαιρέθηκαν από τους Υπάτους (Tit. Liv., 6, 35, 5, 37-42).

Με άλλη από τις *leges Liciniae Sextiae* δημιουργήθηκε και η αρχή των *Αγορών* (*aediles curules*) (Tit. Liv., 6, 42, D. 1, 2, 2, 26).

Άλλο από τα νομοθετήματα αυτά προέβλεπε μερική σεισάχθεια, με σκοπό την οικονομική ανακούφιση των πληβείων, από τους οποίους πολλοί ήταν κατάχρεοι απέναντι στους πατρικούς γαιοκτήμονες.

Η σεισάχθεια συνίσταται στο ότι οι καταβληθέντες τόκοι εκπίπτονταν από το κεφάλαιο, ενώ το υπόλοιπο είχαν δικαίωμα οι οφειλέτες να το εξοφλήσουν σε τρεις ισόποσες ετήσιες δόσεις.

Τρίτος από τους νόμους αυτούς (αλλά του οποίου η ιστορικότητα αμφισβητείται), εισήγανε απαγόρευση σε κάθε Ρωμαίο πολίτη να νέμεται πάνω από 500 iugera⁽¹⁾, από τη δημόσια γη (ager publicus). Ο νόμος αυτός σκοπό είχε την αποκατάσταση ακτημόνων πληβείων, με τον περιορισμό της έκτασης του ager publicus που κατείχαν οι πατρίκιοι.

β) Με την lex Poetelia Papiria de nexis (326 π.Χ.) θεσπίστηκε απαγόρευση του δανεισμού «επί σώμασι» (Tit. Liv., 8, 28), δηλαδή της παράδοσης, ως εμπράγματης εξασφάλισης, του προσώπου του οφειλέτη στο δανειστή με την τυπική δικαιοπραξία του nexum. Και το μέτρο αυτό σκοπό είχε την ανακούφιση των οικονομικά ασθενέστερων πληβείων.

7) Το 300 π.Χ. με ένα plebis citum, την lex Ogulniade auguribus et pontificibus, οι πληβείοι απέκτησαν το δικαίωμα να μετέχουν στο collegium των Ποντιφικών, γεγονός που τους κατέστησε προσιτούς τους διαικαστικούς τύπους (legis actiones) που φυλάσσονταν από το ιερατικό από σώμα.

8) Τέλος με την lex Hortensia de plebis citis του 286 π.Χ. τα ψηφίσματα των συνελεύσεων των πληβείων εξισώθηκαν εντελώς προς τους νόμους κι από τότε εδέσμευαν και τους πατρικίους (Gai, I, 3).

IV. Έτσι, από τις αρχές του τρίτου π.Χ. αιώνα, ολοκληρώνεται η νομική και πολιτική εξίσωση πατρικίων και πληβείων.

Αλλά ούτε η νομική ούτε η πολιτική εξίσωση οδήγησαν στην κοινωνική. Από τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες επωφελήθηκε τελικά μια μερίδα μόνο από τους πληβείους, οι οικονομικά ισχυρότερες οικογένειες, που συγχωνεύθηκαν προοδευτικά με τους πατρικίους και δημιούργησαν μαζί τους μια νέα αριστοκρατική τάξη, την Ε υ γ έ ν ε ι α (nobilitas), που, συσπειρωμένη γύρω από τη Σύγκλητο, μονοπώλησε τις αρχές επί Δημοκρατίας, ενέμονταν τις δημόσιες γαίες (ager publicus) και πρόβαλε έντονη αντίσταση στην είσοδο « ν έ ω ν α ν ὀ ὠ ν » (homines novi) στις τάξεις της.

Ο υπόλοιπος λαός παρέμεινε κατά το μεγαλύτερο μέρος του σε κοινωνικά και οικονομικά υποδεέστερη θέση, παρά τις προσπάθειες κατά καιρούς για ανακούφιση του (βλ. επόμενο κεφάλαιο) και αποτελούσε εύκολη λεία πολιτικών και στρατιωτικών αρχηγών που εμφανίζονταν ως αρχηγοί της λαϊκής μερίδας (populāres), κατ' αντίθεση προς τη μερίδα που υποστήριζε τη Σύγκλητο και ονομαζόταν optimates.

(1) «Ζευγαριές». Μονάδα μέτρησης γεωργικών εκτάσεων.

§ 8. Η περίοδος της δημοκρατίας

*B. Από την εξίσωση πατρικίων και πληβείων έως την καθίδρυση της ηγεμονίας**

Ι. Κατά τις αρχές του τρίτου αιώνα, το δημοκρατικό πολίτευμα της Ρώμης είχε λάβει πια την οριστική του μορφή και με τέτοια συγκρότηση του πολιτεύματος της η Ρώμη επιδόθηκε στους αγώνες από τους οποίους αναδείχθηκε κοσμοκράτειρα.

Οι βαθύτατες οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις όμως που επέφεραν οι ρωμαϊκές κατακτήσεις, δεν μπορούσαν παρά να επιδράσουν στη λειτουργία του πολιτεύματος της.

Οι συνεχείς πολεμικές περιπτώσεις οδήγησαν στην οικονομική καταστροφή των μικροκαλλιεργητών που αποτελούσαν ως τότε τον κορμό της Ρωμαϊκής κοινωνίας και τη βάση της στρατιωτικής της δύναμης. Από την άλλη μεριά, οι πολεμικές κατακτήσεις δημιούργησαν δυο ισχυρές κοινωνικά και οικονομικά ομάδες: τους Συγκλητικούς και τους Ιππείς:

α) Οι Συγκλητικοί προέρχονταν από την Ευγένεια (*nobilitas*) Χάρη στη θέση τους στη Σύγκλητο έπαιρναν τη μερίδα του λέοντος από τις εκτάσεις που προσαρτούσε η Ρωμαϊκή πολιτεία (*ager publicus*), ενώ από την άλλη μεριά εξαγόραζαν σε χαμηλές τιμές τα κτήματα των μικροκαλλιεργητών που καταστρέφονταν, αποκτώντας έτσι τεράστιες έγγειες ιδιοκτησίες (*latifundia*), που τα καλλιεργούσαν δούλοι, κάτω από την επίβλεψη ενός επιμελητή περιουσίας (*procurator*), συνήθως απελεύθερου ή και δούλου.

β) Οι Συγκλητικοί όμως αποκλείονταν από την άσκηση του εμπορίου, μολονότι δεν έλλειπαν Συγκλητικοί, όπως ο Κάτων ο Πρεσβύτερος, που, χρησιμοποιώντας έμπιστους απελεύθερους ως προκάλυμμα, επιδόθηκαν σε εμπορικές επιχειρήσεις (Πλουτ., Μαρκ. Κατ., 21, 6-7).

Έτσι το εμπόριο περιήλθε στα χέρια της τάξης των Ιππέων («Ιππάδας τάξης»), που, από στρατιωτική, μεταμορφώθηκε σε τάξη επιχειρηματιών. Οι Ιππείς, συνιστώντας εταιρίες τελωνών (*societates publicanorum*) εμίσθωναν τους φόρους, δασμούς και τέλη, προμήθευαν τρόφιμα στο

* J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale...* (ό.π.. § 5), σελ. 303-320 και 345-349, Cl. Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen*, I, Paris 1977, σελ. 117-142, του ίδιου, *L'ordre équestre à l'époque républicaine*, I-II, Paris 1974. Matthias Gelzer (μετ. R. Seager). *The Roman Nobility*, Oxford 1975, F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*². 1963, M.A. Levi, *La costituzione romana dai Gracchi a Giulio Cesare*. Milano 1974. H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period*, Oxford 1952, L. Zancan, *Ager publicus*, Padova 1935, R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939 (ανατ. 1960).

Ρωμαϊκό στρατό, δάνειζαν με τοκογλυφικούς όρους τις κατακτηθείσες πολιτείες κι εξαπλώθηκαν ακολουθώντας τις ρωμαϊκές λεγεώνες σ' όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια, προκαλώντας το μίσος των κατακτημένων.

γ) Αντίθετα προς τις τάξεις των Συγκλητικών και των Ιππέων, που άκμαζαν, δημιουργείται κατά τα χρόνια αυτά στη Ρώμη μια πολυάριθμη τάξη φτωχών, αποτελούμενη από καταστραμμένους μικροκτηματίες, απελεύθερους, παλαίμαχους κλπ., δυσσαρεστημένους και πρόθυμους ν' ακολουθήσουν φιλόδοξους αρχηγούς από τους οποίους περίμεναν οφέλη.

δ) Η ρωμαϊκή επικράτεια περιλάμβανε όμως πλέον όχι μόνο την Ιταλία, όπου η Ρώμη είχε επιβάλει καθεστώς που το χαρακτήριζε ανομοιογένεια, με τις συμμαχικές πόλεις, τις ελεύθερες, τις αποικίες κλπ., αλλά και τις επαρχίες που υπέφεραν, από την εκμετάλλευση, τόσο ιδιωτών Ρωμαίων, όσο και των ίδιων των Διοικητών τους.

II. Η ένταση που προκαλούσαν οι αντινομίες αυτές όλο και μεγάλωνε ως τα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ. κι από πολλές κατευθύνσεις έγιναν προσπάθειες, χωρίς επιτυχία όμως, για να διορθωθούν τα κακώς κείμενα.

Έτσι η Ρώμη βρέθηκε μέσα στη δίνη ταραχών και εμφύλιων πολέμων που οδήγησαν σε κατάρρευση το δημοκρατικό πολίτευμα.

1. Τόσο στο κοινωνικό πρόβλημα, όσο και στο πολιτικό, σημαντικό σταθμό αποτέλεσαν οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των αδελφών Γράκχων.

α) Η *lex Sempronia agraria*, του 133 π.Χ., του μεγαλύτερου από τους δυο Γράκχους, Τιβέριου, επαναλαμβάνοντας τις διατάξεις μιας από τις *leges Licinia Sextiae* έθεσε ανώτατο όριο στην έκταση του *ager publicus* που μπορούσε να νέμεται κάθε Ρωμαίος αρχηγός οικογένειας (*pater familias*) μαζί με τους γιούς του. Η επί πλέον έκταση θα διανεμόταν στους ακτήμονες σε αναπαλλοτρίωτους κλήρους, αντί ετήσιου τελέσματος (*vectigal*).

Για να πετύχει όμως τους σκοπούς του, ο Τιβέριος αναγκάστηκε να παραβιάσει καθιερωμένους κανόνες της ρωμαϊκής πολιτειακής ζωής, θέτοντας υποψηφιότητα επί δυο διαδοχικά έτη ως Δήμαρχος. Κατά τις ταραχές που ακολούθησαν, καθώς η μερίδα γύρω από τη Σύγκλητο αντέδρασε, ο Τιβέριος Γράκχος σκοτώθηκε.

β) Ευρύτερο χαρακτήρα εμφανίζουν οι προσπάθειες του νεώτερου αδελφού του Τιβέριου Γράκχου, Γάιου. Ο Γάιος προσπάθησε να πετύχει τον εκδημοκρατισμό του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Και εδώ όμως η αντίδραση της μερίδας γύρω από τη Σύγκλητο οδήγησε στο φόνο του Γάιου.

Έτσι η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των αδελφών Γράκχων είχε οικτρή κατάληξη, το δε έργο τους για τη διανομή των γαιών στους ακτήμο-

νες δεν οδήγησε σε τίποτα το ουσιαστικό, γιατί ματαιώθηκε με τρεις νόμους, από τους οποίους η *lex agraria* του 111 π.Χ. έχει διασωθεί σε επιγραφή (Bruns, Fontes, I, αριθ. 11).

γ) Το έργο των Γράκχων συνέχισε, σε ορισμένη τουλάχιστον έκταση, ο Μάριος, που ήταν ο πρώτος που δημιούργησε μισθοφορικό στρατό από εθελοντές, προσωπικά αφοσιωμένο στο ίδιο.

Οι μισθοφορικοί στρατοί, που τους αποτελούσαν φτωχοί, στάθηκαν ένας από τους σημαντικότερους μοχλούς της επαναστατικής μεταμόρφωσης της ρωμαϊκής πολιτικής ζωής, που κατέληξε στην Ηγεμονία.

Ο Μάριος επιδόθηκε σε διώξεις και σφαγές όσων ανήκαν στην Ευγένεια.

3. Κατά τα ίδια αυτά χρόνια, ύστερα από αιματηρή εξέγερση (Συμμαχικός πόλεμος 91-89 π.Χ.), η Ρώμη αναγκάστηκε να υποχωρήσει κι έτσι η ρωμαϊκή πολιτεία απονεμήθηκε σε όλους τους κατοίκους της Ιταλίας (*lex Iulia*, του 90 π.Χ., για τους Λατίνους, *lex Plautia Papiria*, του 89 π.Χ. για τους Συμμάχους).

4. Ακολούθησε προσπάθεια της μερίδας γύρω από τη Σύγκλητο, δια του Σύλλα, να αναμορφώσει το ρωμαϊκό πολίτευμα κατά τις επιθυμίες της. με το πρόσχημα της αποκατάστασης του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ο Σύλλας ορίσθηκε Δικτάτορας για μια τριετία (81-79 π.Χ.) με τις πιο εκτεταμένες εξουσίες, στις οποίες περιλαμβάνονταν και η κατάργηση της *provocatio ad populum*, η προγραφή των αντιπάλων του, η δήμευση περιουσιών κλπ.

Πολλά σημαντικά νομοθετήματα προέρχονται από την περίοδο αυτή, όπως η *lex Cornelia de magistratibus* του 82 π.Χ. και η *lex Cornelia de provinciis ordinandis* του 81 π.Χ. κλπ. Ο Σύλλας αύξησε σε εξακόσιους τον αριθμό των μελών της Συγκλήτου.

Παρά ορισμένα επιτεύγματα όμως, η Δικτατορία του Σύλλα, που υποτίθεται ότι σκοπό είχε την αποκατάσταση της δημοκρατικής τάξης, στην πραγματικότητα κατάφερε νέα πλήγματα εναντίον της, όπως το ότι για πρώτη φορά επιτράπηκε η είσοδος ενόπλου στρατού στο *romaeium* κλπ.

5. Με τον Καίσαρα έγινε πια φανερό ότι η Ρώμη πήγαινε προς απολυταρχικό πολίτευμα, που, άλλωστε, κι ο ίδιος ο αντίπαλος του Καίσαρα Κικέρωνας προανέγγειλε.

Ο Καίσαρας ορίσθηκε ισόβιος Δήμαρχος, έλαβε το δικαίωμα να θέτει υποψηφιότητα για την Υπατεία επί πέντε συνεχή έτη, ορίσθηκε ισόβιος Δικτάτορας και ανέλαβε τον έλεγχο των ηθών.

Ο αριθμός των Συγκλητικών αυξήθηκε επί Καίσαρα σε εννιακόσιους, ενώ διαφάνηκε η πρόθεσή του να καταστήσει τη Σύγκλητο όργανο του.

Ο Καίσαρας εμφανίσθηκε ως αρχηγός της λαϊκής μερίδας (*populares*) και έλαβε μέτρα υπέρ αυτής, όπως διανομή γαιών, ίδρυση αποικιών, περικοπές χρεών, κλπ.

Αλλά ενώ η κατάσταση φαινόταν ώριμη για την ανάληψη από τον Καίσαρα μοναρχικής εξουσίας, διαπράχθηκε η δολοφονία του από τη μερίδα γύρω από τη Σύγκλητο, το 44 π.Χ. Με τη δολοφονία του Καίσαρα είχε γίνει φανερό ότι η ρωμαϊκή Δημοκρατία δεν ήταν πια βιώσιμη και η ιδέα της διακυβέρνησης του ρωμαϊκού κράτους από ένα μονάρχη, κατά το υπόδειγμα των ελληνιστικών μοναρχιών, είχε πια ωριμάσει. Ήδη, άλλωστε και ο Πομπήιος προσαγορεύονταν συχνά με τον τίτλο του *Ηγεμόνα* (*princeps*).

§ 9. Τα όργανα της πολιτείας κατά τη δημοκρατική περίοδο

A) Οι λαϊκές συνελεύσεις*

Η Ρώμη της δημοκρατικής περιόδου γνώριζε τρεις λαϊκές συνελεύσεις: τα *comitia curiata*, τα *comitia centuriata* και τα *comitia tributa*. Παράλληλα λειτουργούσε και μια τέταρτη συνέλευση, που δεν ήταν όμως συνέλευση του ρωμαϊκού λαού στο σύνολο του, αλλά μόνο των πληβείων, τα *concilia plebis*.

A' Comitia curiata («κατά φράτρας εκκλησία»)

Η λαϊκή αυτή συνέλευση, όπως έχει ειπωθεί, υπήρχε από την περίοδο της Βασιλείας. Κατά τη δημοκρατική περίοδο όμως είχε χάσει μεγάλο μέρος της σημασίας της. Το πολιτικό της έργο κατά την περίοδο αυτή εξαντλείται στην ψήφιση του «φρατρικού νόμου» (*lex curiata de imperio*) με τον οποίο παρείχε το *Imperium* στους Άρχοντες εκείνους στους οποίους τούτο απονεμόταν, αλλά τους οποίους εξέλεγε όχι αυτή η συνέλευση, αλλά τα *comitia centuriata*. Η απονομή όμως του *Imperium* από τα *comitia curiata* ήταν απαραίτητη για την άσκηση της υπέρτατης εξουσίας από τους *cum imperio* Άρχοντες.

* *L.R. Taylor*, *Roman Voting Assemblies*, Ann Arbor 1966, της *ιδίας*, *The Voting Districts of the Roman Republic*, Roma 1960, *G. Botsford*, *The Roman Assemblies from the Origin to the End of the Republic*, New York 1909 (ανατ. New York, 1968), *E.S. Staveley*, *Greek and Roman Voting and Elections*, London 1972, σελ. 121-235, *Cl. Nicolet*, *Rome et la conquête...* ό.π., § 8), I, σελ. 332-356, *C. Meier*, «*Praerogativa centuria*», στη *RE*, Suppl. VIII (1956), col. 569-598, *H. Last*, *The Servian Reforms*, (ό.π., § 6), σελ. 30-48, *A. Magdelain*, *Praetor maximus et comitatus maximus*, στο *Jura*, 20 (1969) σελ. 257-286, *A. Watson*, *Law Making in the later Roman Republic*, Oxford, 1974, *G. Pieri*, *L'histoire du cens jusqu'à la fin de la république romaine*. Paris 1968.

Τα *comitia curiata* συγκαλούσε για την απονομή του *Imperium* εκείνος ο Άρχοντας (Πραΐτορας ή Ύπατος) που επιδίωκε την απονομή του. Ο Άρχοντας αυτός προέδρευε τότε στη συνέλευση.

Στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου, η δημοσία διαθήκη (*testamentum calatis comitiis*) — που, όμως εξαφανίσθηκε νωρίς — και η εισποίηση (*adrogatio*) εξακολουθούσαν να τελούνται ενώπιον της λαϊκής αυτής συνέλευσης. Στις περιπτώσεις αυτές προέδρευε στα *comitia curiata* ο *pontifex maximus*.

Αλλά οι Ρωμαίοι πολίτες δεν έδιναν σημασία στη λαϊκή αυτή συνέλευση και δεν προσέρχονταν να μετάσχουν σ' αυτήν, έτσι ώστε τριάντα Ραβδούχοι (*lictores*), που ο καθένας τους εκπροσωπούσε μια από τις φράτρες (*curiae*), τους αντικαθιστούσαν για να μπορεί να συνέλθει η συνέλευση.

Αντίθετα από τα *comitia centuriata* που συνέρχονταν έξω από το *romoerium*, τα *comitia curiata* συνέρχονταν μέσα σ' αυτό, πάνω στο Καπιτώλιο, στην τοποθεσία που απ' αυτά ονομάζονταν *comitium*.

B' *Comitia centuriata* («λοχίτις εκκλησία»)

α. Κατά τη ρωμαϊκή παράδοση, τα *comitia centuriata* ανάγονται στους χρόνους της Βασιλείας και είχαν οργανωθεί από τον Βασιλιά Σέρβο Τύλλιο. Το πιθανότερο όμως είναι ότι ανάγονται στα πρώτα χρόνια της Δημοκρατίας, πάντως δε σε χρόνια προγε νεότερα του Δωδεκάδελτου, όπου μνημονεύονται ως «*comitiatus maximus*» (Δω-δεκ. IX, 1 και 2 = Cicero, *de leg.* 3, 4, 11 και 3, 19, 44 – βλ. και Cicero, *de re publ.*, 2, 36, 61).

β) Η συνέλευση αυτή συνερχόταν έξω από το *romoerium*, στο Πεδίο του Άρεως (*campus martius*). Την συγκαλούσαν και προέδρευαν σ' αυτήν οι Άρχοντες που είχαν *imperium*, συνήθως οι Ύπατοι. Εξέλεγε τους ανώτερους Άρχοντες: Υπάτους, Πραΐτορες και Κήνσορες, εψήφιζε νόμους που επρότειναν οι Άρχοντες που την συγκαλούσαν και έκρινε τις δίκες που αφορούσαν κεφαλικές ποινές (*de capite civis*) και εφέρονταν ενώπιον τους μετά από *provocatio ad populum*.

γ) Η σχέση της συνέλευσης αυτής προς την αρχαϊκή στρατιωτική οργάνωση της Ρώμης φαίνεται από τον τόπο όπου συνερχόταν, από την κατανομή των συνερχομένων σε «λόχους» (*centuriae*) εκατό ανδρών, κι από το τιμοκρατικό σύστημα με το οποίο ήταν οργανωμένη, σύστημα που αντικατοπτρίζει τη διαφορετική ικανότητα εκείνων που απάρτιζαν τη Συνέλευση αυτή να οπλίζονται με δική τους δαπάνη.

Τα *comitia centuriata* στηρίζονταν στο διαχωρισμό των πολιτών σε πέντε τάξεις τήμησης (*classes*, «συμμορίες»),

Η πρώτη απ' αυτές περιλάμβανε εκείνους που είχαν περιουσία που ξεπερνούσε τα 125.000 ασσάρια⁽¹⁾ και την αποτελούσαν 80 *centuriae*, από τις οποίες τις 40 αποτελούσαν οι γεροντότεροι (*seniores*) πολίτες και τις άλλες 40 οι νεώτεροι (*iuniores*).

Η δεύτερη περιλάμβανε τους πολίτες που είχαν περιουσία από 75.000 έως 125.000 ασσάρια, η τρίτη όσους είχαν περιουσία από 50.000 έως 75.000 ασσάρια, η τέταρτη από 25.000 έως 50.000 ασσάρια και η πέμπτη από 11.000 έως 25.000 ασσάρια. Η δεύτερη, τρίτη και τέταρτη τάξη είχαν η κάθε μια από 20 *centuriae* (60 συνολικά), από τις οποίες τις 10 αποτελούσαν *seniores* και 10 *iuniores*. Την πέμπτη τάξη αποτελούσαν 30 *centuriae* (15 *seniores* και 15 *iuniores*).

Πάνω από την πρώτη τάξη υπήρχαν 18 *centuriae* που τις αποτελούσαν Ιππείς (*équites*), ενώ από την άλλη μεριά έξω από τις τάξεις αυτές, που αντιστοιχούσαν στο καθαυτό ένοπλο τμήμα του στρατού, υπήρχαν 4 ακόμη *centuriae*: 2 ξυλουργών και μεταλλουργών και 2 μουσικών.

Τέλος μια ακόμη *centuria* περιλάμβανε τους ακτήμονες (*capite censi* ή *proletarii*), που, υπό κανονικές συνθήκες, δεν στρατεύονταν.

Έτσι ο συνολικός αριθμός των *centuriae* που αποτελούσαν τη συνέλευση αυτή ήταν 193.

δ) Η ψηφοφορία στα *comitia centuriata* γινόταν με διπλό σύστημα, δηλαδή με πλειοψηφία μέσα σε κάθε μία *centuria* και με πλειοψηφία του συνόλου των *centuriae*, που η κάθε μια τους αντιπροσώπευε μια ψήφο.

Καθώς όμως το σύνολο των *centuriae* της πρώτης τάξης μαζί με τους Ιππείς ήταν μεγαλύτερο από το μισό του συνολικού αριθμού των *centuriae* ($80 + 18 = 98$) και η ψηφοφορία άρχιζε από μια *centuria* των Ιππέων, που ονομαζόταν *prerogativa*, αν οι Ιππείς και η πρώτη τάξη ήταν σύμφωνοι, σχηματιζόταν πλειοψηφία στη συνέλευση υπέρ των ευπορότερων τάξεων.

Επί πλέον, στην πράξη η ψηφοφορία διακόπτονταν μόλις σχηματιζόταν πλειοψηφία, ώστε ήταν δυνατό να μην κατορθώσουν εκείνοι που ανήκαν στις φτωχότερες τάξεις να εκφράσουν καν τη γνώμη τους.

ε) Κάποιες δημοκρατικότερες τροποποιήσεις στο σύστημα λειτουργίας των *comitia centuriata* φαίνεται πως έγιναν κατά τον τρίτο π.Χ. αιώνα.

Έτσι φαίνεται πως η *centuria prerogativa* έπαψε πια να λαμβάνεται από τους Ιππείς και λαμβανόταν, ύστερα από κλήρωση, από την πρώτη τάξη.

(1) Ο Λίβιος (Tit.Liv. 1, 43, 1) μιλάει για 100.000 (κι όχι 125.000) ασσάρια. Βλ. όμως Aul. Gell., 7, 13.

Σημειώθηκε επίσης πιθανώς και κάποιος συσχετισμός ανάμεσα στις *centuriae* και στις 35 τοπικές φυλές (βλ. κατωτ. Γ'), που συνδυάστηκε με μείωση των *centuriae* της πρώτης τάξης από 80 σε 70, αλλά τα σχετικά με τις εξελίξεις αυτές είναι εντελώς αμφίβολα.

Γ) *Comitia tribute* («φυλétis εκκλησία»)

Κατά τον Λίβιο, ο Βασιλιάς Σέρβιος Τύλλιος διαίρεσε τη ρωμαϊκή επικράτεια σε 4 τοπικές περιφέρειες που ονομάζονταν φυλές (*tribus*) (Tit. Liv., 1, 43, 10).

Οι φυλές αυτές ήταν στην αρχή όλες αστικές, περιλάμβαναν δηλαδή μόνο την *urbs*, το Άστυ της Ρώμης, κι ήταν άσχετες προς τις τρεις αρχαϊκές φυλές των Ρωμαίων για τις οποίες έγι νε λόγος αλλού.

Οι τοπικές αυτές φυλές αυξήθηκαν σταδιακά κατά τη δημοκρατική περίοδο, ώσπου έφθασαν τελικά στις 35, από τις οποίες οι 4 ήσαν αστικές (*tribus urbanae*) και οι 31 αγροτικές (*tribus rusticae*).

Παρ' όλο που, κατά βάση, το κριτήριο για τη συγκρότηση της συνέλευσης αυτής ήταν τοπικό, εν τούτοις δεν ετηρείτο πολύ αυστηρά. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου η εγγραφή πολίτη σε μια φυλή αστική ή αγροτική, από τους Κήνσορες, που ήταν αρμόδιοι γι' αυτό, γινόταν ανεξάρτητα από τον τόπο κατοικίας του πολίτη. Επίσης οι απελεύθεροι Ρωμαίοι πολίτες εγγράφονταν μόνο στις αστικές φυλές.

Οι αρμοδιότητες των *comitia tributa* ήταν παρόμοιες με των *comitia centuriata*.

Τα *comitia tributa* συγκαλούσαν τόσο οι Ύπατοι όσο και οι Πραίτορες. Ψήφιζαν νόμους που πρότειναν οι Άρχοντες *cum imperio*, κυρίως μεν οι Πραίτορες, μερικές όμως φορές και οι Ύπατοι, εξέλεγαν τους κατώτερους Άρχοντες (Αγορανόμους και Ταμίες) και δίκαζαν τις *provocationes ad populum*, αλλά επί μικρότερης σημασίας αδικημάτων, εκείνων δηλαδή που συνεπάγονταν καταδίκη σε πρόστιμο.

Η νομοθετική δραστηριότητα των *comitia tributa* επεκτείνεται σημαντικά σε σχέση μ' εκείνη των *comitia centuriata* από τα τέλη του τρίτου π.Χ. και έπειτα. Η συντριπτική πλειοψηφία των νόμων που ψηφίστηκαν από την εποχή αυτή και έπειτα προέρχεται από τα *comitia tributa*.

Τα *comitia tributa* συνεδρίαζαν, τουλάχιστον γύρω στα τέλη της Δημοκρατίας για τις εκλογές των Αρχόντων μεν, στο Πεδίο του Άρεως, εκτός του *romoerium*, ενώ για τη νομοθετική τους δραστηριότητα καθώς και για την άσκηση των δικαστικών τους καθηκόντων, μέσα στο *romoerium*, ιδίως στην Αγορά (*forum*).

Η ψηφοφορία ήταν κι εδώ διπλή: στο εσωτερικό κάθε μιας από τις φυλές και ανάμεσα στις φυλές, λαμβανόμενες σαν μονάδες.

Δ) Συνελεύσεις των πληβείων (*concilia plebis*)

Οι συνελεύσεις αυτές δεν ήταν συνελεύσεις του ρωμαϊκού λαού, αλλά μόνο ενός τμήματος του. των πληβείων. Καθώς όμως ο αριθμός των πατρικίων ολοένα λιγόστευε, η διαφορά ανάμεσα στα *comitia tributa* και στα *concilia plebis* έτεινε να εξαφανισθεί.

Ήταν άλλωστε, και τα *concilia plebis* οργανωμένα στην ίδια με τα *comitia tributa* τοπική κατά φυλές βάση (*lex Publilia Voleronis*, 471 π.Χ.). Το γεγονός αυτό οδήγησε μάλιστα ορισμένους ερευνητές στο να πιστέψουν ότι τα *concilia plebis* ταυτίζονταν ως συνέλευση με τα *comitia tributa*.

Έργο των *concilia plebis* ήταν η εκλογή των Δημάρχων και των *aediles plebis*.

Τα *concilia plebis* συγκαλούσαν οι Δήμαρχοι (*tribuni plebis*), οι οποίοι και προέδρευαν σ' αυτά και πρότειναν για ψήφιση σ' αυτά νομοθετήματα που ονομάζονταν Ψηφίσματα των Πληβείων (*plebis cita*). Τα Ψηφίσματα αυτά δέσμευαν αρχικά μόνο τους πληβείους. Με τη *lex Hortensia* του 286 π.Χ. όμως, τα *concilia plebis* εξισώθηκαν προς τους νόμους (*leges*) των κατά κυριολεξία λαϊκών συνελεύσεων και έγιναν έτσι υποχρεωτικά και για τους πατρικούς. Στο γεγονός αυτό οφείλεται μια σύγχυση που παρατηρείται πολλές φορές στις πηγές που αποκαλούν καταχρηστικά *leges* και τα *plebis cita*.

Ε) Από τις λαϊκές συνελεύσεις διαφέρουν οι Σύλλογοι (*condones*), ανεπίσημες λαϊκές συγκεντρώσεις, που δεν είχαν δικαίωμα ψηφοφορίας, αλλ' όπου ήταν δυνατή η διεξαγωγή ελεύθερης συζήτησης ιδίως πάνω στις προτάσεις νόμων (*rogationes*) των Αρχόντων.

ΣΤ) Αντίθετα προς ό,τι γινόταν στους συλλόγους αυτούς, σε όλες τις ρωμαϊκές λαϊκές συνελεύσεις ίσχυε η αρχή της συμφωνίας ή διαφωνίας. Δεν υπήρχε δηλαδή σ' αυτές δικαίωμα για συζήτηση των νομοθετικών προτάσεων των Αρχόντων, αλλά οι συνελεύσεις έπρεπε είτε να τις δεχθούν όπως είχαν, είτε να τις απορρίψουν. Ακόμα περισσότερο αποκλειόταν η εισαγωγή προτάσεων από μέρους των πολιτών που μετείχαν στη συνέλευση, ή η υποβολή εκ μέρους των τροποποιήσεων σε προτάσεις αρχόντων.

§ 10. Τα όργανα της πολιτείας κατά τη δημοκρατική περίοδο

Β' Οι Άρχοντες*

Ι. Οι Άρχοντες (magistratus) της δημοκρατικής περιόδου χαρακτηρίζονται από δυο στοιχεία, από τα οποία το ένα, η εξουσία (potestas), ήταν κοινό σε όλους, ενώ το άλλο, η υπέρτατη εξουσία (Imperium), ανήκε σε μερικούς μόνον απ' αυτούς.

α) Η potestas

Κάθε Άρχοντας, μέσα στα όρια της αρμοδιότητάς του (που, άλλωστε, δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια) ασκεί εξουσία.

Στα πλαίσια αυτής της potestas κάθε Άρχοντας έχει το δικαίωμα να εκδίδει διατάξεις, που ισχύουν κατά τη διάρκεια της θητείας του. Αυτό το δικαίωμα (ius edicendi), το έχουν λοιπόν όλοι ανεξαιρέτως οι Άρχοντες που έχουν potestas κι όχι μόνο μερικοί απ' αυτούς, όπως πχ. οι Πραιτορες ή οι Αγορανόμοι. Υπάρχουν έτσι Ήδικτα (edicta) των Ταμιών, των Κηνσόρων κλπ.

Στα πλαίσια της potestas των οι Άρχοντες έχουν επίσης και το δικαίωμα να ασκούν καταναγκασμό προκειμένου να υποχρεώνουν τους πολίτες να υπακούουν στις διαταγές τους. Ο καταναγκασμός αυτός (πρόστιμα, φυλάκιση), που πήγαζε από την potestas λεγόταν coercitio minor (ελάσσων καταναγκασμός).

Άρχοντες που είχαν μόνο potestas (magistratus sine imperio) ήταν οι Κήνσορες, οι Αγορανόμοι και οι Ταμίες.

β) Το imperium

Τρεις μόνο από τους Άρχοντες της ρωμαϊκής δημοκρατίας διέθεταν

* A. Magdelain, Recherches sur l' Imperium, la loi curiate et les auspices d'investiture, Paris 1968, του ίδιου, Praetor maximus... (ό.π., § 9), σελ. 257-286. A. Momigliano, Praetor maximus e questioni affini, στα Studi in onore di G. Grosso, Torino 1968, σελ. 161-175, J. Heurgon, Magistratures romaines... (ό.π., § 7), σελ. 104-116, Cl. Nicolet, Rome et la conquête... (ό.π., § 8), σελ. 393-418. και Πιν, σελ. 452-455, U. von Lübtow, Die Aufgaben des römischen Prätor auf dem Gebiet der Zivilrechtspflege, στα Studi in onore di A. Biscardi, IV, Milano 1983, σελ. 349-412, G. Wesenberg, «Praetor», στην RE, XXII, 2 (1954), στηλ. 1581-1605, J. Bleicken, Das Volkstribunat der klassischen Republik², München 1968, M.A. Levi, Il valore Strumentale del tribunato della plebe sino alla tribunicia potestas imperiale, στο il tribunato della plebe.... Milano 1978, σελ. 3-28, G. Rögler, Die lex Villia annalis – Eine Untersuchung zur Verfassungsgeschichte der römischen Republik, στην Klio, 40 (1962), σελ. 76-123.

εκτός από την *potestas*, και την απόλυτη εξουσία (*imperium*). Αυτοί οι *magistratus cum imperio* ήταν οι Ύπατοι, οι Πραιτορες και ο Δικτάτορας.

Η απόλυτη εξουσία που πηγάζει από το *imperium* αρχικά αναφερόταν στον κύκλο των στρατιωτικών υποθέσεων, από όπου επεκτάθηκε και στις εξωστρατιωτικές. Ένας ειδικός νόμος, η *lex curiata de imperio*, που ψηφιζόταν κάθε φορά από τη φρατρική εκκλησία (*comitia curiata*) απένεμε το *imperium* στους Άρχοντες *cum imperio*.

Οι Άρχοντες που είχαν *imperium* διέθεταν πολύ σημαντικά δικαιώματα όπως: α) να συγκαλούν τις λαϊκές συνελεύσεις και να προεδρεύουν σ' αυτές (*ius agendi cum populo*) β) να συγκαλούν τη Σύγκλητο και να προεδρεύουν σ' αυτήν (*ius agendi cum senatu*), γ) να δικαιοδοτούν (*iuris dictio*), και, τέλος, δ) απεριόριστο δικαίωμα καταναγκασμού, πειθαρχικού και ποινικού, που περιλάμβανε και το δικαίωμα να επιβάλλουν θανατική ποινή (*coercitio maior*).

Όπως και στην περίπτωση των Βασιλιάδων, έτσι και στην περίπτωση των Αρχόντων που είχαν *imperium*, οι Ραβδούχοι (*lictors*) που έφεραν *fascēs* (δέσμη ράβδων και τσεκούρι), αποτελούσαν σύμβολο της εξουσίας τους. Μέσα όμως στην αρχαιότητα περίμετρο της Ρώμης, το *romoerium*, ήταν απαγορευμένη η επίδειξη του τσεκουριού αυτού.

Η απαγόρευση αυτή συνδέεται με το θεσμό της έφεσης, ή, σωστότερα, της προσφυγής στο λαό (*provocatio ad populum*). Σύμφωνα με μια *lex Valeria de provocatione* του 300 π.Χ.⁽¹⁾, η επιβολή από Άρχοντα που είχε *imperium* σωματικής ποινής (ραβδισμών) ή θανατικής καταδίκης σε Ρωμαίο πολίτη μέσα στα όρια της Ρώμης και εφόσον η *intercessio* ενός Δήμαρχου δεν είχε αποτέλεσμα, μπορούσε να ματαιωθεί από τη λοχίτιδα εκκλησία (*comitia centuriata*), ύστερα από *provocatio ad populum* του καταδικασμένου.

Από την άλλη πλευρά, απαγορευόταν η είσοδος ένοπλου στρατού μέσα στο *romoerium*. Γι' αυτό το λόγο, το *imperium* εκδηλώνεται σ' όλη του την έκταση πέρα από το *romoerium* κι έτσι το *imperium* διαιρείται σε *imperium domi* και *imperium militiae*.

II. Άλλες διακρίσεις των Αρχόντων

Εκτός από τη διάκριση των Αρχόντων της Δημοκρατικής περιόδου

(1) Η ρωμαϊκή παράδοση μνημονεύει δυο ακόμα παλαιότερους νόμους, που, υποτίθεται, ρύθμιζαν το ίδιο θέμα: τη *lex Valeria Horatia de provocatione*, του 449 π.Χ. (Tit. Liv., 3, 55, Cicero, de rep., 2, 31 και 54 κλπ.) και την ακόμα παλαιότερη *lex Valeria de provocatione* του 509 π.Χ. (Tit. Liv., 2, 8, 3, 20, Cicero de rep., 2, 31 και 53 κλπ.), που όμως δεν φαίνεται να έχουν ιστορική υπόσταση.

σε *magistratus cum imperio* και *sine imperio* για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, οι Άρχοντες διακρίνονται επίσης:

α) Σε ανώτερους (*maiores*) και κατώτερους (*minores*)

Η διάκριση αυτή συνάπτεται προς τη λαϊκή συνέλευση που εκλέγει τον καθένα απ' αυτούς. Ανώτεροι είναι εκείνοι οι Άρχοντες που εκλέγονται από τη λοχίτιδα εκκλησία (*comitia centuriata*), ενώ κατώτεροι είναι εκείνοι που εκλέγονται από τη φυλέτιδα εκκλησία (*comitia tributa*).

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι Ύπατοι και οι Πραίτορες από τους *magistratus cum imperio* και οι Κήνσορες από τους *magistratus sine imperio*. Στη δεύτερη ανήκουν οι Αγορανόμοι και οι Ταμίες.

Ο Δικτάτορας δεν ανήκει ούτε στους ανώτερους ούτε στους κατώτερους Άρχοντες, γιατί δεν εκλέγεται από λαϊκή συνέλευση, αλλά διορίζεται από τους Υπάτους.

β) Σε τακτικούς και έκτακτους

Όλοι οι Άρχοντες ήταν τακτικοί, εκτός από τον Δικτάτορα που ήταν έκτακτος.

γ) Σε *curules* και μη

Curules ήταν οι Άρχοντες που, όπως παλαιότερα ο Βασιλιάς, περιλάμβαναν ανάμεσα στα διακριτικά του αξιώματος τους τον «ηγεμονικό δίφρο» (*sella curulis*), τον ελεφαντοποίκιλτο δηλαδή θρόνο.

Curules ήταν όλοι οι ανώτεροι Άρχοντες και από τους κατώτερους οι *aediles curules*, ώστε μόνον οι Ταμίες δεν ήταν *curules*.

III. Τρεις αρχές χαρακτηρίζουν τους Άρχοντες της Δημοκρατικής περιόδου

α) Το ενιαύσιο

Η αρχή του ενιαύσιου (ετήσιου) είχε εισαχθεί για την προστασία της ρωμαϊκής δημοκρατίας από τους κινδύνους που θα δημιουργούσε η μακροχρόνια παραμονή των Αρχόντων στην εξουσία και γι' αυτό η διάρκεια της θητείας των Αρχόντων ήταν καταρχήν ετήσια κι έληγε αυτοδίκαια με τη λήξη του έτους. Για τον ίδιο λόγο απαγορευόταν στον Άρχοντα να ασκήσει την ίδια Αρχή για δεύτερη φορά (*iteratio*) πριν περάσουν δέκα χρόνια, ενώ, από την άλλη μεριά, για να καταλάβει κανείς μιαν Αρχή μετά τη λήξη της πρώτης, έπρεπε να περάσει ένας ολόκληρος χρόνος (*biennium*).

Κατ' εξαίρεση της αρχής του ενιαύσιου, η θητεία των Κλησόρων ήταν δεκαοκτάμηνη και των Δικτατόρων εξαμήνη. Με τη λήξη της θητείας τους, οι Κλησορες και οι Δικτάτορες ήσαν υποχρεωμένοι να καταθέσουν την Αρχή τους (abdicatio). Το ίδιο ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν και πριν από τη λήξη του χρόνου της θητείας τους αν είχαν εκπληρώσει την αποστολή τους.

β) Η συλλογικότητα

Η αρχή αυτή σήμαινε ότι όλοι οι Άρχοντες ασκούσαν τα καθήκοντά τους συλλογικά, δυο ή περισσότεροι μαζί.

Μόνο για τους Δικτάτορες και, αρχικά (έως το 242 π.Χ. όταν ιδρύθηκε η Αρχή του praetor peregrinus), για τους Πραίτορες, δεν ίσχυε η αρχή της συλλογικότητας.

Αλλά και οι Άρχοντες είχαν το δικαίωμα να ασκούν διαιρετώς την εξουσία τους είτε με την έννοια της διαίρεσης αυτής κατά χρόνο, π.χ. κατά μήνα ή ημέρα ο καθένας, ή και κατά την ύλη (π.χ. praetor urbanus – praetor peregrinus).

Καθένας από τους Άρχοντες είχε το δικαίωμα να αντιτάσσεται σε απόφαση ομοιόβαθμου του, είτε προκαταβολικά (prohibition είτε εκ των υστέρων, μετά δηλαδή την έκδοση της απόφασης (intercession Από το 180 π.Χ. με την lex Vilia annalis δόθηκε το δικαίωμα στους ανώτερους Άρχοντες να ασκούν prohibitio ή intercessio σε αποφάσεις των κατωτέρων.

γ) Το άμισθο και τιμητικό

Οι Αρχές (αξιώματα) της ρωμαϊκής δημοκρατίας αποτελούσαν τιμή για εκείνο που τις αποκτούσε, ήταν honores, και γι' αυτό εκείνοι που περιβάλλονταν με αυτά δεν έπαιρναν μισθό.

Το χαρακτηριστικό αυτό διακρίνει τις Αρχές της δημοκρατικής περιόδου από τα υπαλληλικά αξιώματα που συναντούμε στην επόμενη περίοδο της Ηγεμονίας.

IV. Εκλογή των Αρχόντων

Η εκλογή των Αρχόντων γινόταν από τις λαϊκές συνελεύσεις. Οι ανώτεροι εκλέγονταν από τα comitia centuriata και οι κατώτεροι από τα comitia tributa.

Η εκλογή γινόταν μετά υπόδειξη του υποψήφιου από εκείνον τον Άρχοντα του οποίου έληγε η θητεία, του οποίου δηλαδή έπρεπε να εκλεγεί αντικαταστάτης. Η υπόδειξη από άλλο πρόσωπο αποκλειόταν.

Στην πράξη, άλλωστε, οι υποψήφιοι (*candidati*) εκλέγονταν κατά τη μεγάλη τους πλειοψηφία, αρχικά μεν από τους πατρικούς και αργότερα από τα μέλη των οικογενειών (*πατρικών και πληβείων*), που αποτελούσαν τη *nobilitas*. Η κατάληψη της Υπατείας από «νέους ανθρώπους» (*novi homines*) αποτελούσε εξαίρεση.

Η χρήση ανήθικων και ανέντιμων μέσων από τους υποψήφιους για τον επηρεασμό της εκλογής τους (*ambitus*) απαγορευόταν, αλλά οι απαγορεύσεις αυτές έμεναν χωρίς αποτέλεσμα.

Χρησιμότητα για την πολιτική σταδιοδρομία, ήταν η δημιουργία πλατιού κύκλου πελατών (*clientes*), που πολλές φορές αυξάνονταν με ομαδικές απελευθερώσεις δούλων, καθώς και η σύναψη πολιτικών συμμαχιών που, όχι σπάνια, επισφραγιζόταν με γάμους.

Αλλά και ο πλούτος της οικογένειας του υποψήφιου ήταν απαραίτητος, γιατί τα αξιώματα ήταν, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, άμισθα και τιμητικά, ενώ συγχρόνως συνηθιζόταν να γίνονται σε μεγάλη έκταση ελευθεριότητες προς το λαό από εκείνους που επιθυμούσαν να θέσουν υποψηφιότητα.

Έτσι, παρόλο που, θεωρητικά, κάθε πολίτης που ήταν εκ γενετής ελεύθερος και δεν ασκούσε έμμισθο επάγγελμα είχε το δικαίωμα να θέσει υποψηφιότητα για τις διάφορες αρχές (*ius honorum*), στην πράξη, οι Αρχές αποτελούσαν μονοπώλιο των οικογενειών που ανήκαν στην Ευγένεια (*nobilitas*).

V. *Cursus honorum*

Με τη *lex Villia annalis* που αναφέραμε πιο πάνω, ένα *plebis citum* του 180 π.Χ., καθορίστηκαν στις λεπτομέρειες οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ο πολίτης μπορούσε να θέσει υποψηφιότητα για καθεμιά από τις Αρχές (*Tit. Liv.*, 45. 44, 1).

Με την *Lex Villia* ορίσθηκε η σειρά (*certus ordo magistratum*) με την οποία μπορούσε κανείς να καταλάβει κάθε μια από τις Αρχές.

Η κατώτερη βαθμίδα ήταν των Ταμιών (*quaestura*), ακολουθούσε των Αγορανόμων (*aedilitas*), κατόπιν των Πραιτόρων (*praetura*), και, τέλος των Υπάτων (*consulatus*), ενώ η Αρχή των Κηνσόρων (*censura*) ήταν έξω από τον *cursus honorum*.

Η *lex Villia annalis* έθεσε και κατώτερα όρια ηλικίας για κάθε Αρχή: τριάντα ετών για την *quaestura*, τριάντα έξι για την *aedilitas*, σαράντα για την *praetura* και σαράντα ενός για το *consulatus*.

Προϋπόθεση για την κατάληψη της *quaestura* – και, φυσικά για τις επόμενες Αρχές – ήταν, επίσης, να έχει συμπληρώσει ο υποψήφιος δέκα χρόνια στρατιωτικής υπηρεσίας (*decem stipendia*).

Κανέννας, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, δεν είχε δικαίωμα να καταλάβει μια αρχή πριν περάσει διετία (*biennium*) από τότε που είχε καταλάβει την προηγούμενη.

Η *lex Villia*, συμπληρώθηκε με ένα νόμο του Σύλλα (*lex Cornelia de magistratibus*, του 81 π.Χ.).

VI. Οι κυριότεροι Άρχοντες της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ήταν οι εξής:

α) Οι Ταμίες (*quaestores*)

Οι Ταμίες απαντούν από τον Δωδεκάδελτο (*quaestores parricidii* - Δωδεκ. IX, 4, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 35) και, πιθανώς, από την εποχή της Βασιλείας (πρβλ. Tacit., Ann., 11, 22, 5).

Κατά τη δημοκρατική περίοδο, οι Ταμίες ήταν στην αρχή δυο και διορίζονταν από τους Υπάτους έως το 421 π.Χ. οπότε ο αριθμός τους αυξήθηκε σε τέσσερις και η εκλογή τους ανατέθηκε στα *comitia tributa* (Tit. Liv. 6, 43, 12. Πρβλ. και Tacit., Ann. 11, 22, 6). Στα 267 π.Χ. ο αριθμός των Ταμιών έφτασε στους οκτώ, ενώ επί Σύλλα (81 π.Χ.) ο αριθμός τους αυξήθηκε και πάλι, κι έφτασε τους είκοσι (Tacit. Ann., 11, 22). για να φτάσει από την εποχή του Καίσαρα σε σαράντα.

Τα καθήκοντα των Ταμιών κατά τη δημοκρατική περίοδο ήταν δημοσιονομικά.

Οι Ταμίες διαιρούνται σ' εκείνους που παραμένανε στη Ρώμη (*quaestores urbani*) και σ' εκείνους που ασκούσαν καθήκοντα στις επαρχίες (*quaestores provinciales*), ενώ άλλοι, τέλος, ακολουθούσαν τις στρατιωτικές μονάδες (*quaestores militares*).

Οι *quaestores urbani* διαχειρίζονταν το δημόσιο ταμείο (*quaestores aearii*) και επέβλεπαν τα δημόσια οικονομικά, δημοπρατούσαν τα δημόσια έργα και εκμίσθωναν στους τελώνες (*publicani*) τους φόρους. Είχαν τη φύλαξη των νόμων και των συγκλητικών Δογμάτων, καθώς και όλων των εγγράφων που ενδιέφεραν την πολιτεία.

Οι Ταμίες αποτελούσαν την κατώτατη βαθμίδα των Αρχόντων δεν είχαν *imperium*, αλλά μόνο *potestas*, δεν είχαν δικαίωμα σε *sella curulis* ούτε και σε ραβδούχους. Εν τούτοις η Αρχή αυτή ήταν σημαντική, γιατί αποτελούσε την αφετηρία του *cursus honorum*.

Από την εποχή του Σύλλα, οι Ταμίες απέκτησαν το δικαίωμα να θέτουν υποψηφιότητα για μέλη της Συγκλήτου.

β) Οι Αγορανόμοι (*aediles*)

Την επόμενη βαθμίδα στον *cursus honorum* αποτελούσαν οι *aediles*.

Είναι πιθανό ότι ο θεσμός των Αγορανόμων είχε εισαχθεί στη Ρώμη κάτω από ελληνικές επιδράσεις, γιατί σε πολλές ελληνικές πόλεις βρίσκουμε Άρχοντες που έφεραν τον τίτλο του Αγορανόμου, ή που ασκούσαν καθήκοντα παρόμοια με των aediles.

Όπως δείχνει και το όνομά τους, οι aediles εκτελούσαν αρχικά στη Ρώμη έργα που σχετίζονταν με τους ναούς (aedes sacra).

Οι πρώτοι αυτοί aediles ήσαν πληβείοι (a e d i l e s p l e b i s) και εκλέγονταν από τα concilia plebis. Κύριο καθήκον τους ήταν να βοηθούν τους Δήμαρχους.

Με τις leges Liciniae Sextiae όμως δημιουργήθηκαν, παράλληλα προς τους αρχικούς αυτούς aediles (που δεν καταργήθηκαν) κι άλλοι, που εκλέγονταν από τα comitia tributa από την τάξη τόσο των πατρικίων όσο και των πληβείων.

Αυτοί οι νέοι aediles, αντίθετα προς τους παλαιούς, κατείχαν θέση στην ιεραρχία των Ρωμαίων Αρχόντων και διακρίνονταν από τους aediles plebis από το ότι είχαν δικαίωμα σε «ηγεμονικό δίφρο» (sella curulis) και ονομάζονταν γι' αυτό a e d i l e s c u r u l e s.

Οι aediles curules ήσαν δυο κι εκλέγονταν για ετήσια θητεία («ενιαύσιοι»), με τη σειρά, ένα χρόνο πατρίκιοι και τον επόμενο πληβείοι. Είχαν potestas αλλά όχι imperium.

Οι aediles plebis, που δεν ανήκαν στους Άρχοντες του ρωμαϊκού λαού, δεν είχαν ούτε potestas ούτε, εννοείται, imperium.

Τα καθήκοντα των aediles curules, όπως και των Αγορανόμων σε πολλές ελληνικές πόλεις⁽¹⁾ ανάγονταν στην καθαριότητα και τη συντήρηση των δρόμων, πλατειών και δημόσιων κτιρίων της Ρώμης (urbs), αλλά και στον ανεφοδιασμό της Ρώμης σε τρόφιμα και νερό (cura annonae – «ευθηνία»). Εξαιτίας της στενής τους σχέσης με τον ανεφοδιασμό, οι aediles curules ασκούσαν δικαιοδοτικά και αστυνομικά καθήκοντα στον τόπο όπου διεξάγονταν οι συναλλαγές, δηλαδή στην υπό οικονομική έννοια Αγορά (forum) της Ρώμης.

Οι aediles curules, στο πλαίσιο της επιστασίας τους στις συναλλαγές της αγοράς, εκδίδανε και σχετικές διατάξεις (αγορανομικό Ήδικτο – edictum aedilicium). Πρέπει να σημειωθεί ότι από το ρωμαϊκό αυτό αγορανομικό Ήδικτο διασώθηκαν έως σήμερα δυο αγωγές, η αγωγή για αναστροφή της αγοραπωλησίας (actio redhibitoria), που έχει τα παράλληλά της στην αρχαία Ελλάδα και, ακόμα παλαιότερα, σε δίκαια της

(1) Σε πολλές ελληνικές πόλεις, ειδικοί Άρχοντες, οι Αστυνόμοι ασκούσαν αρκετά από τα καθήκοντα που ανήκαν στη Ρώμη στους aediles.

σφηνοειδούς γραφής και η αγωγή για μείωση του τιμήματος (*actio quanti minoris*).

Τόσο οι *aediles curules*, όσο και οι *aediles plebis* είχαν ανάμεσα στα καθήκοντά τους και το να φροντίζουν για τη διοργάνωση δημόσιων αγώνων (*ludi*) και, ειδικότερα, οι *aediles curules* των πιο σημαντικών, των *ludi romani*, ενώ οι *aediles plebis* των λιγότερο σημαντικών, των *ludi plebei*.

γ) ΟΙ ΠΡΑΪΤΟΡΕΣ (*praetores*)

Για πρώτη φορά συναντάται μνεία Άρχοντα με τον τίτλο του Πραιτόρα στις αρχές της δημοκρατικής περιόδου. Πρόκειται για τον «Μέγιστο Πραιτόρα» (*praetor maximus*). Τα όσα αφορούν τον αρχαϊκό αυτόν Άρχοντα δεν είναι καθόλου σαφή (βλ. παραπάνω § 7, Ι), αλλά είναι, πάντως, πιθανό ότι είχε πολύ εκτεταμένες εξουσίες, ανάλογες με εκείνες που είχαν οι Άρχοντες που συναντάμε στις ετρουσκικές πόλεις με τον τίτλο *Zilath purthna*.

Η Αρχή της *praetura*, για την οποία γίνεται πάρα κάτω λόγος ιδρύθηκε για πρώτη φορά με τις *leges Liciniae Sextiae* το 367 π.Χ., όταν, ως αντιστάθμισμα της παραχώρησης από τους πατρικίους στους πληβείους του δικαιώματος ο ένας από τους δυο Υπάτους να προέρχεται από τους δεύτερους, η δικαιοδοτική λειτουργία (*iuris dictio*) αφαιρέθηκε από τους Υπάτους κι ανατέθηκε σε ιδιαίτερο Άρχοντα, τον Πραιτόρα, που ασκούσε τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα μεταξύ των Ρωμαίων πολιτών.

Από το 242 π.Χ. η ανάπτυξη των συναλλαγών οδήγησε στην ίδρυση δεύτερης *praetura*. Ο νέος αυτός Πραιτόρας ασκούσε δικαιοδοτική λειτουργία σε διαφορές μεταξύ ξένων (*peregrini*), ή μεταξύ Ρωμαίων και ξένων και γι' αυτό ονομάστηκε *praetor peregrinus* για να διακρίνεται από τον άλλο, που, από τότε, ονομάστηκε *praetor urbanus*.

Κατά τη δημοκρατική περίοδο δεν παρατηρείται ακόμη (πέρα από την απασχόληση των έξι νέων Πραιτόρων στις ποινικές υποθέσεις) ειδίκευση των Πραιτόρων στα πλαίσια της άσκησης των καθηκόντων τους. Το φαινόμενο αυτό ανάγεται στους χρόνους της Ηγεμονίας.

δ) ΟΙ ΎΠΑΤΟΙ (*consules*)

Όπως είδαμε, το βασιλιά διαδέχθηκε αρχικά ένας μόνον Άρχοντας, ο *praetor maximus*, και κατόπιν — πιθανώς στην προσπάθεια των Πατρικίων να εξασθενίσουν την εξουσία του τελευταίου — δυο Ύπατοι, από τους οποίους μετά τις *leges Liciniae Sextiae*, ο ένας έπρεπε να είναι πληβείος.

Το *imperium* των Υπάτων ήταν της ίδιας υφής με των Βασιλιάδων και γι' αυτό οι Ύπατοι είχαν δικαίωμα σ' όλα τα εμβλήματα της βασιλικής εξουσίας. Είχαν δικαίωμα συνοδείας δώδεκα ραβδούχων, ενώ οι Πραιτό-

ρες είχαν δικαίωμα μόνο σε έξι. Αλλά απέναντι στο Imperium των Βασιλιάδων η υπέρτατη εξουσία των Υπάτων ήταν περιορισμένη από δυο πλευρές: επειδή διαρκούσε ένα μόνο έτος και επειδή η αρχή τους ήταν μοιρασμένη εξαιτίας της αρχής της συλλογικότητας.

Έτσι καθένας από τους Υπάτους ασκούσε διαδοχικά επί ένα μήνα τα καθήκοντά του της διοίκησης της πόλης τη Ρώμης (urbs), ενώ σε περίπτωση εκστρατείας ο καθένας τους ασκούσε ημέρα παρά ημέρα τη διοίκηση του στρατού.

Μέσα στη Ρώμη, οι Υπάτοι είχαν το δικαίωμα να συγκαλούν τόσο τη Σύγκλητο όσο και τα comitia centuriata και τα comitia tributa και να προτείνουν και στις δυο αυτές λαϊκές συνελεύσεις νόμους. Είχαν επίσης το καθήκον της τήρησης της δημόσιας τάξης μέσα στη Ρώμη. Συνέπεια του τελευταίου καθήκοντος τους, ήταν και το ότι είχαν το δικαίωμα να διατάζουν την απέλαση ξένων.

Αμφισβητείται αν οι ΈΥπάτοι διατήρησαν δικαιοδοτικά καθήκοντα και μετά τις leges Liciniae Sextiae, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι σε ορισμένα θέματα εκούσιας δικαιοδοσίας τα δικαιοδοτικά τους καθήκοντα δεν εξαφανίστηκαν. Έτσι, η in iure cessio, η manumissio vindicta και η υιοθεσία (adoptio) μπορούσαν να τελεστούν και ενώπιον τους.

Στα στρατιωτικά καθήκοντα των Υπάτων περιλαμβάνονταν όχι μόνο η διεξαγωγή των πολέμων, αλλά και η στρατολογία, υπό τον έλεγχο, πάντως, της Συγκλήτου.

H coercitio των Υπάτων πάνω στο στρατό ήταν απεριόριστη.

H αρχή της Υπατείας ήταν η ανώτατη στη Ρώμη. Ουσιαστικά δε, κατά τη δημοκρατική περίοδο αποτελούσε το μονοπώλιο λίγων οικογενειών της nobilitas. Ελάχιστοι ήταν οι novi homines, όπως ο Κάτωνας ο Πρεσβύτερος, ή ο Κικέρωνας που έφθασαν ως την Υπατεία.

ε) Οι Κήνσορες ή Τιμητές (censores)

H κατάταξη των πολιτών σε τάξεις ανάλογα με την περιουσία τους (τίμηση, census) είχε εισαχθεί κατά τον Λίβιο, από τον βασιλιά Σέρβιο Τούλλιο (Tit. Liv., 1, 42, 5).

Κατά τη δημοκρατική περίοδο, το έργο της τίμησης ασκήθηκε από τους Υπάτους έως το 443 π.Χ. (Tit. Liv., 4, 8, 2, Διον. Αλικ. 11, 63), οπότε ιδρύθηκε η Αρχή της τιμητείας (censura).

Οι Κήνσορες ήταν δυο. Αρχικά ήταν και οι δυο πατρίκιοι, ωστόσο με μια lex Publilia Philonis του 339 π.Χ. (Tit. Liv., 8, 12, 16) ορίστηκε ότι ο ένας τουλάχιστον από τους Κήνσορες θα πρέπει να είναι πληβείος.

H τίμηση (censum agere – Tit. Liv., 4, 8, 7) γινόταν κάθε πέντε χρό-

νια, ύστερα από απογραφή των πολιτών από τους Κήνσορες και έπρεπε να πραγματοποιηθεί μέσα σε δεκαοκτώ μήνες αφότου οι Κήνσορες αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους.

Για το σκοπό αυτό οι Κήνσορες συγκαλούσαν το λαό σε συνέλευση κατά φυλές. Στη συνέλευση αυτή, οι πολίτες δήλωναν το όνομα, την ηλικία, την οικογενειακή και την περιουσιακή τους κατάσταση, καθώς και το αν ήσαν εκ γενετής ελεύθεροι ή απελεύθεροι. Τις δηλώσεις αυτές οι απογραφόμενοι τις επιβεβαίωναν με όρκο (βλ. *lex Iulia municipalis*, στιχ. 145-148, στον Bruns, Fontes, I, αριθ. 18). Εκείνος που δεν έκανε δήλωση (*incensus*), υποβαλλόταν σε δήμευση της περιουσίας του και μπορούσε να πωληθεί, για τιμωρία του, δούλος με απόφαση ενός των Υπάτων.

Με βάση τις δηλώσεις αυτές γινόταν η καταχώριση των πολιτών στους φορολογικούς (*tabulae census*) και άλλους καταλόγους, που, έτσι, κι αυτοί, ανανεώνονταν κάθε πέντε έτη.

Κατά την αναθεώρηση αυτή διαμορφώθηκε και ιδιαίτερος τρόπος απελευθέρωσης δούλων, που έδινε στους απελευθερούμενους την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, η *manumissio censu*.

Στους καταλόγους των Κηνσόρων καταχωρίζονταν απ' αυτούς και οι επιπλήξεις τους (*notae censoriae*) προς πρόσωπα που είχαν επιδείξει επιληψιμη διαγωγή. Η *nota censoria* είχε ως συνέπεια την ατιμία (*infamia*, *ignominia*) εκείνου κατά του οποίου στρεφόταν.

Ειδικότερα για πολίτες που ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών ή στην Ιππάδα τάξη (*ordo equester*), η καταχώριση της *nota censoria* επέφερε τη διαγραφή τους από τον κατάλογο της τάξης όπου ανήκαν και τον υποβιβασμό τους σε κατώτερη τάξη.

Με τη *nota censoria*, οι Κήνσορες ασκούσαν αποτελεσματικό έλεγχο στα ήθη (*regimen morum, cura morum*).

Εκτός από τα κύρια καθήκοντά τους, οι Κήνσορες προβαίνανε και σε αναθεώρηση των καταλόγων των Συγκλητικών (*lectio senatus*), διορίζοντας καινούριους Συγκλητικούς και διαγράφοντας παλαιούς. Το καθήκον αυτό ανατέθηκε στους Κήνσορες με την *lex Ovinia*, ένα *plebis citum* του 318-312 π.Χ. (Festus, στη λέξη *praeteriti*, στον Bruns, Fontes, II, σελ. 26). Στα καθήκοντα των Κηνσόρων περιλαμβάνονταν και η εγγραφή των πολιτών στις τοπικές φυλές (*tribus*).

στ) Ο Δικτάτορας (*dictator*)

Εκτός από τους Άρχοντες που αναφέραμε παραπάνω, το ρωμαϊκό πολίτευμα γνώριζε και το θεσμό του Δικτάτορα, ενός έκτακτου Άρχοντα, που διοριζόταν σε κρίσιμες για τη ρωμαϊκή πολιτεία περιστάσεις, είτε αυ-

τές προέρχονταν από εξωτερικούς, είτε από εσωτερικούς κινδύνους. Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, ο Δικτάτορας δεν εκλεγόταν από λαϊκή συνέλευση, αλλά διοριζόταν από τους Υπάτους, και γι' αυτό δεν ανήκε ούτε στους ανώτερους ούτε στους κατώτερους Άρχοντες.

Η εξουσία του Δικτάτορα ήταν απόλυτη, τόσο έξω από το *romaeium* όσο και μέσα σ' αυτό. Η ποινική και πειθαρχική εξουσία που ασκούσε δεν περιοριζόταν από την *prorocatio ad populum*. Ήταν όμως η εξουσία του Δικτάτορα περιορισμένη χρονικά, γιατί δεν μπορούσε να υπερβεί τους έξι μήνες και, πάντως, το χρόνο λήξης της αποστολής του, ή το χρόνο λήξης της θητείας των Υπάτων από τους οποίους είχε ορισθεί.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάληψη της υπέρτατης εξουσίας από το Δικτάτορα δεν καταργούσε τους τακτικούς Άρχοντες, οι οποίοι όμως έμπαιναν υπό τις διαταγές του.

ζ) Ο Ἰ Δ ἡ μ α ρ χ ο ἰ (tribuni plebis)

Σε συσχετισμό προς τους κατά κυριολεξία Άρχοντες του ρωμαϊκού λαού πρέπει να γίνει εδώ λόγος και για τους Δήμαρχους, παρόλο που αυτοί δεν ανήκαν στους Άρχοντες, αλλά αποτελούσαν αρχικά όργανα των πληβείων μόνο και γι' αυτό η ενσωμάτωσή τους στη ρωμαϊκή πολιτεία δε στάθηκε ποτέ ολοκληρωτική.

Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 5), οι Δήμαρχοι εμφανίζονται για πρώτη φορά το 494 π.Χ. και ήταν αρχικά δυο (Tit. Liv., 2, 58, 1 και 2, 33, 3, Cic., de rep., 2, 59), αλλά αυξήθηκαν κατόπιν σε τέσσερες ή πέντε (Tit. Liv., 2, 58, 1), και, τελικά, σε δέκα.

Οι Δήμαρχοι, μη όντας Άρχοντες, δεν είχαν *Imperium* ούτε και *potestas* όμοια με των Αρχόντων του ρωμαϊκού λαού, αλλά ένα διαφορετικό είδος εξουσίας, τη δημαρχική εξουσία (*tribunicia potestas*), που εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Το πρώτιστο έργο των Δημάρχων ήταν η παροχή βοήθειας (*auxilium*) στους πληβείους που κινδύνευαν από υπερβασίες των πατρικίων Αρχόντων, των εφοδιασμένων με *Imperium*, και, κυρίως, των Υπάτων. Για την πραγματοποίηση αυτής της αποστολής τους, οι Δήμαρχοι διαθέτανε το δικαίωμα της αρνησικυρίας (*veto*) και μπορούσαν έτσι ν' αντιτάσσονται σε κάθε απόφαση ή πράξη των Αρχόντων *cum imperio*, είτε παρεμποδίζοντας αυτή προκαταβολικά (*prohibitio*), είτε ανατρέποντάς την εκ των υστέρων (*intercessio*). Οι Δήμαρχοι είχαν δικαίωμα να συλλάβουν κάθε πολίτη και να ασκήσουν δικαστική δίωξη εναντίον του.

Για να εξασφαλίζεται η ανεμπόδιστη άσκηση των καθηκόντων τους, το πρόσωπο τους αναγνωριζόταν ως ιερό και η εξουσία τους ως απαραβίαστη (*sacrosancta potestas*).

Οι Δήμαρχοι είχαν το δικαίωμα να παρίστανται στις συνεδριάσεις της Συγκλήτου. Αργότερα συγκαλούσαν και οι ίδιοι τη Σύγκλητο και προέδρευαν στις συνεδριάσεις της (*ius agendi cum senatu*). Συγκαλούσαν επίσης τις συνελεύσεις των πληβείων (*concilia plebis*) και προέδρευαν σ' αυτές.

Οι Δήμαρχοι δεν μπορούσαν να υποβληθούν στον καταναγκασμό των Αρχόντων. Μόνο όπλο εναντίον πράξης Δήμαρχου έμενε η *intercessio* άλλου Δημάρχου.

Το αξίωμα του Δήμαρχου παρέμεινε πάντοτε στα χέρια των πληβείων. Γι' αυτό κατά τα τέλη της δημοκρατικής περιόδου παρατηρούνται περιπτώσεις πατρικίων που εγίνονταν πληβείοι (*translatio ad plebem*) για να μπορέσουν να περιβληθούν το δημαρχικό αξίωμα.

§ 11. Τα όργανα της πολιτείας κατά τη δημοκρατική περίοδο

Γ' Η Σύγκλητος*

I. Όπως είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο, η Σύγκλητος (*senatus*) απαντά από την περίοδο της βασιλείας, την αποτελούσαν δε τότε οι αρχγοί των γενών των πατρικίων (*patres*).

Αλλά κατά την περίοδο της Δημοκρατίας και πριν ακόμα από την απόλυτη εξομοίωση πατρικίων και πληβείων, οι τελευταίοι είχαν περιληφθεί στη Σύγκλητο και, για να διακρίνονται από τους «*patres*», ονομάζονταν «*conscripti*» (εγγεγραμμένοι).

Μερικές όμως από τις αρμοδιότητες της Συγκλήτου έμειναν πάντοτε αποκλειστικά έργο των *patres*. Έτσι π.χ. η παροχή *auctoritas* της Συγκλήτου στις αποφάσεις των λαϊκών συνελεύσεων, για την οποία θα γίνει πιο κάτω λόγος, εννοείται ως *auctoritas patrum* μόνο.

II. Η επιλογή των μελών της Συγκλήτου (*lectio senatus*) επί Δημοκρατίας ανήκε αρχικά στους Υπάτους. Από την ίδρυση της αρχής της τιμωρίας (*censura*) το 443 π.Χ. όμως το έργο αυτό πέρασε στους Κήνσορες, μολονότι αναφέρονται και – σπάνιες – περιπτώσεις που η επιλογή των μελών της Συγκλήτου ασκήθηκε από άλλο όργανο.

Αρχικά οι προϋποθέσεις για την επιλογή των Συγκλητικών από τους Κήνσορες δεν ήταν προσδιορισμένες νομοθετικά. Αλλά η διακριτική ευχέρεια των Κηνσώρων στην επιλογή των Συγκλητικών περιορίστηκε αρκετά με ένα *plebis citum*, την *lex Ovinia de senatus lectione*, του 318-312 π.Χ.,

* *P. Willems, le Sénat de la république Romaine, I-II, Louvain 1878-1885 (αναρ. Aalen 1968), Cl. Nicolet, Rome et la conquête... (ό.π., § 8), I, σελ. 357-392.*

με την οποία οι Κήνσορες υποχρεώθηκαν να προτιμούν εκείνους που είχαν διατελέσει Άρχοντες, εκτός από τους Ταμίες (Festus, στη λ. «praeteriti», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 26: «ut censores ex omniordine optimum quemquem curiati(m) in senatu(m) legerent»). Από την εποχή των Γράκχων κι έπειτα έως τον Σύλλα, προστέθηκαν κατά χρονολογική σειρά στους εκλόγιμους για τη Σύγκλητο οι aediles plebis, οι Δήμαρχοι και, τέλος, οι Ταμίες.

III. Η ιδιότητα του μέλους της Συγκλήτου αποτελούσε αξίωμα (dignitas) και γι' αυτό η άσκηση ορισμένων επαγγελματιών ή δραστηριοτήτων απέκλειαν την εκλογιμότητα, όπως η ιδιότητα του μονομάχου, του ηθοποιού κλπ., καθώς και κάθε εμπορική δραστηριότητα, ακόμα δε και η συμμετοχή σε δημόσιες δημοπρασίες. Αποκλείονταν επίσης από τη Σύγκλητο οι απελεύθεροι Ρωμαίοι πολίτες.

Εξάλλου, η ιδιότητα του Συγκλητικού ήταν ισόβια, εκτός αν κάποιος Συγκλητικός διαγραφόταν από τους Κήνσορες για λόγους αναξιότητας.

Εξαιτίας της σύνθεσής της η Σύγκλητος κατέλαβε νωρίς δεσποζουσα θέση στη Ρώμη της δημοκρατικής περιόδου και τη θέση αυτή τη διατήρησε αμείωτη ως το τέλος του δεύτερου αιώνα π.Χ.

IV. Τα μέλη της Συγκλήτου αρχικά ήταν τριακόσια, αυξήθηκαν όμως από τον Σύλλα το 81 π.Χ. σε εξακόσια.

V. Αρμοδιότητες της Συγκλήτου κατά τη δημοκρατική περίοδο.

Οι αρμοδιότητες της Συγκλήτου ήταν ευρύτατες, δεν περιλάμβαναν όμως κατά την περίοδο αυτή νομοθετική εξουσία, ούτε και αποτελούσαν τα Δόγματα της Συγκλήτου (senatus consulta) πηγή δικαίου.

Αλλά η παροχή από τη Σύγκλητο της auctoritas, η επικύρωση, δηλαδή, των αποφάσεων των λαϊκών συνελεύσεων, οδηγούσε στην ουσία στην κηδεμόνευσή τους από τη Σύγκλητο. Η παροχή της auctoritas ελάμβανε αρχικά τη μορφή της εκ των υστέρων έγκρισης, πράγμα που μπορούσε να οδηγήσει σε αρνησικυρία, αν η Σύγκλητος αρνιόταν να την παράσχει. Με μια lex Publilia Philonis του 339 π.Χ. όμως (άλλη από εκείνη που επέτρεπε να είναι ο ένας τουλάχιστο από τους Κήνσορες πληβείος), η εκ των υστέρων παροχή της auctoritas αντικαταστάθηκε με την προκαταβολική παροχή της.

Άλλες αρμοδιότητες της Συγκλήτου ήταν: η διεύθυνση των δημοσίων οικονομικών, η διαχείριση των δημοσίων γαιών (ager publicus), η διεύθυνση των εξωτερικών υποθέσεων, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και

το δικαίωμα να δέχεται τους ξένους πρέσβεις, ο έλεγχος των ξένων λατρευτικών εκδηλώσεων (βλ. π.χ. το *senatus consultum de Bacchanalibus* του 186 π.Χ. στον Bruns, *Fontes*, αριθ. 36), η διοίκηση των επαρχιών, στις οποίες διορίζει διατελέσαντες Άρχοντες (*proconsules* και *propraetores*) ως Διοικητές, τέλος δε η κήρυξη κατάστασης ανάγκης με την ψήφιση του *senatus consultum ultimum* (Tit. Liv., 3, 4 και 6, 19 – που αποτελούν όμως αναχρονισμούς, Cicer., *Cat.* I, 2, 4). Με το *senatus consultum ultimum* δινόταν εντολή στους Υπάτους να λάβουν μέτρα για να μην υποστεί η πολιτεία βλάβη (*videant consules ne quid detrimenti capiat res publica*).

§ 12. Η οργάνωση της Ιταλίας και των επαρχιών κατά τη δημοκρατική περίοδο*

I. Η δημοκρατική περίοδος αποτελεί περίοδο θεαματικών κατακτήσεων της Ρώμης, που βαθμιαία μεταβάλλεται από μικρή αγροτική πόλη σε κοσμοκράτειρα.

α) Αρχικά η Ρώμη είχε να αντιμετωπίσει τους άμεσους γείτονες της Λατίνους, τους οποίους δεν κατόρθωσε να νικήσει. Έτσι αναγκάστηκε να συνάψει μαζί με τριάντα λατινικές πόλεις συνθήκη, με την οποία αναγνώριζε ότι ήταν ισότιμη με τις πόλεις αυτές και δήλωνε παραίτηση από κάθε αξίωση ηγεμονίας απέναντι τους.

Η συνθήκη αυτή, του 493 π.Χ. (*foedus Cassianum*. Πρβλ. Tit. Liv., 2, 33, Διον. Αλικ. 6, 95, 21) αποτέλεσε μια «συνθήκη σε ισότητα» (*foedus aequum*). Με αυτή δημιουργήθηκε η Λατινική Ομοσπονδία (*nomen Latinum*) που εφοδιάστηκε και με υπερπολιτειακά (ομοσπονδιακά) όργανα (*concilium Latinorum*) κλπ.

Οι πόλεις που μετείχαν στη Λατινική Ομοσπονδία διατηρούσαν την αυτονομία τους. Αλλά οι πολίτες των ομοσπόνδων πόλεων απολάμβαναν στη Ρώμη πολλά δικαιώματα. Δεν είχαν μεν το δικαίωμα να εκλέγονται Άρχοντες (*ius honorum*), είναι όμως πιθανό ότι είχαν το δικαίωμα να εκλέγουν (*ius suffragii*). Χάρη στο δικαίωμα μετανάστευσης (*ius migrandi*) μπορούσαν να εγκατασταθούν μόνιμα στη Ρώμη και ν' αποκτήσουν μ' αυτό τον τρόπο την Ρωμαίων πολιτεία.

* A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*², Oxford 1973, σελ. 3-218, Cl. Nicolet, *Rome et la conquête...* (ό.π., § 8), I, p. 270-297, II, Paris 1978, σελ. 729-788 (από τον J. L. Ferrary), J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale...* (ό.π., § 5), σελ. 320-336, M. Humbert, *Municipium et civitas sine suffragio*, Rome (Palais Farnèse) 1978, M.A. Levi, «Adsignatio provinciarum», στο *Il tribinato della plebe* (ό.π., § 10), σελ. 29-40.

Στο ιδιωτικό δίκαιο, οι Λατίνοι αυτοί (παλαιολατίνοι, *latini prisci* ή *veteres*) είχαν τόσο το δικαίωμα επιγαμίας με τους Ρωμαίους (*conubium*), όσο και το δικαίωμα να συναλλάσσονται με αυτούς (*commercium*). Μπορούσαν επίσης να συντάξουν ρωμαϊκή διαθήκη ή να ορισθούν έγκυρα κληρονόμοι σε τέτοια διαθήκη (*testamenti factio*).

Η Λατινική Ομοσπονδία διαλύθηκε το 338 π.Χ., μετά από εξέγερση των Λατίνων που καταπνίγηκε από τους Ρωμαίους.

Από τότε και πέρα, οι συνθήκες των λατινικών πόλεων με τη Ρώμη άλλαξαν χαρακτήρα και έγιναν «ά ν ι σ ε ς σ υ ν θ ή κ ε ς» (*foedera iniqua*), τα δε δικαιώματα των Λατίνων ήταν πια διαφορετικά για κάθε μια από τις πόλεις της άλλοτε Λατινικής Ομοσπονδίας.

β) Κατά τον τέταρτο π.Χ. αιώνα και τις αρχές του τρίτου, η Ρώμη, μετά από σειρά αγώνων με μεταβαλλόμενες τύχες (εισβολή των Γαλατών, Σαμνιτικός πόλεμος, πόλεμος κατά του Πύρρου κλπ.), κατόρθωσε να επιβληθεί και να κατακτήσει ολόκληρη την Ιταλία. Η φάση αυτή τέλειωσε με την κατάκτηση του Τάραντα (272 π.Χ.).

γ) Κατόπιν η Ρώμη ήρθε σε σύγκρουση με την Καρχηδόνα, τη νίκησε σε τρεις διαδοχικούς πολέμους, και την κατάστρεψε ολοκληρωτικά το 146 π.Χ.

Κατά τη διάρκεια των καρχηδονικών πολέμων η Ρώμη κατακτά τη Σικελία (242 π.Χ.), που γίνεται η πρώτη ρωμαϊκή επαρχία, την Κορσική και τη Σαρδηνία, που σχημάτισαν μαζί μίαν άλλη επαρχία, την Ισπανία, που διαιρέθηκε σε δυο άλλες επαρχίες και την Καρχηδόνα που αποτέλεσε την επαρχία της Αφρικής.

Ο Καίσαρας κατακτά την πέρα από τις Άλπεις Γαλατία ανάμεσα στο 58 και στο 51 π.Χ.

δ) Παράλληλα, στην Ανατολή μετά τους Μακεδονικούς πολέμους καταλαμβάνεται η Κόρινθος (146 π.Χ.) και η Μακεδονία γίνεται το ίδιο έτος ρωμαϊκή επαρχία.

Ακολουθούν η κατάληψη της Περγάμου και η κατάκτηση του Πόντου και της Βιθυνίας, της Κρήτης, της Συρίας και, μετά τη νίκη του Οκτάβιου στο Ακτιο το 31 π.Χ., της Αιγύπτου, ενώ η κυρίως Ελλάδα γίνεται επαρχία (επαρχία της Αχαΐας) το 27 π.Χ.

II. Οι κατακτημένες χώρες υποβλήθηκαν σε διαφορετικό καθεστώς

A. Η Ιταλία

α) Είδαμε παραπάνω ποιό ήταν το αρχικό καθεστώς της Λατινικής Ομοσπονδίας.

β) Μετά τη διάλυση της Λατινικής Ομοσπονδίας, η Ρώμη ακολουθεί σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση μέλους της Ομοσπονδίας αυτής διαφορετική λύση.

Τις «συνθήκες σε ισότητα» αντικαθιστούν «άνισες συνθήκες» (*foedera iniqua*). Έτσι δημιουργούνται:

α) Σύμμαχες πόλεις (*civitates foederate*). Με το *foedus iniquum* η Ρώμη αναγνώριζε στις πόλεις αυτές περιορισμένες ελευθερίες και, κατά κανόνα, δεν επενέβαινε στην εσωτερική τους διοίκηση. Οι πολίτες των πόλεων αυτών ήταν, για τους Ρωμαίους, ξένοι (*peregrini*), που μπορούσαν όμως ν' αποκτήσουν το δικαίωμα επιγαμίας (*conubium*) και συναλλαγής (*commercium*) με τους Ρωμαίους, και, ενδεχομένως, να γίνουν Ρωμαίοι πολίτες.

Τέλος, ο Καίσαρας παραχώρησε σ' όλους αυτούς τους «συμμάχους» (*foederati*), την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη.

ββ) Ελεύθερες πόλεις (*civitates liberae*). Στις πόλεις αυτές η Ρώμη, με μονομερή πράξη, χωρίς να υπάρχει συνθήκη, έστω και άνιση, παραχώρησε από δική της θέληση ελευθερίες, που, όμως, μπορούσε όποια στιγμή ήθελε να τις ανακαλέσει, μονομερώς.

Σε μερικές από τις ελεύθερες πόλεις, η Ρώμη παραχώρησε επί πλέον και τα δικαιώματα των συμμάχων πόλεων. Αυτές οι πόλεις ονομάζονταν «ελεύθερες και σύμμαχες» (*civitates liberae et foederatae*).

Οι κάτοικοι των ελευθέρων πόλεων ήταν κι αυτοί, για τους Ρωμαίους, ξένοι.

γ) Κοινότητες (*municipia*)

Ο όρος *municipia* προέρχεται από τα επιβαλλόμενα σ' όσους ζούσαν μέσα στη ρωμαϊκή επικράτεια βάρη (*munera*).

Αρχικά οι κοινότητες ήταν ανεξάρτητες πολιτείες που, με την επέκταση της Ρώμης, βρέθηκαν μέσα στη ρωμαϊκή επικράτεια και γι' αυτό διατήρησαν εσωτερική αυτονομία και δικούς τους Άρχοντες (*duoviri κλπ.*), λαϊκές συνελεύσεις, δικό τους δίκαιο και, σε μερικές περιπτώσεις όπως των Ετρούσκων, δική τους γλώσσα.

Το νομικό καθεστώς των κοινοτήτων δεν ήταν ενιαίο. Ο Φήστος (*Festus*, στη λ. «*municipium*», στο *Bruns*, II, σελ. 15) διακρίνει τρία είδη κοινοτήτων:

αα) Μερικά από τα πιο παλιά *municipia* είχαν μεγαλύτερη αυτονομία. Οι κάτοικοι τους δεν ήταν Ρωμαίοι πολίτες, είχαν όμως *conubium* και *commercium* με τους Ρωμαίους.

ββ) Άλλες κοινότητες, όπως οι *Caerae*, είχαν την ιδιότητα του Ρω-

μαίου πολίτη, δεν είχαν όμως δικαίωμα να συμμετέχουν στις ρωμαϊκές λαϊκές συνελεύσεις (*civitates sine suffragio*).

γγ) Τέλος, τρίτη κατηγορία αποτελούσαν ορισμένες πόλεις αρχικά ανεξάρτητες και σύμμαχες (*socii*) των Ρωμαίων ως το Συμμαχικό πόλεμο του 91-89 π.Χ. όπως η Πίζα και η Βολωνία. Μετά το Συμμαχικό πόλεμο, οι κάτοικοι των κοινοτήτων αυτών έγιναν Ρωμαίοι πολίτες.

δ) Οι αποικίες

Οι αποικίες ήταν νέες πόλεις που η Ρώμη ίδρυε στις περιοχές που κατακτούσε και τις οποίες διέπιε ένας καταστατικός νόμος (*lex coloniae*) που όριζε πώς θα ήταν οργανωμένες. Οι αποικίες διακρίνονται σε λατινικές και ρωμαϊκές.

αα) Όσοι ανήκαν στις πρώτες είχαν την ιδιότητα του Λατίνου, αλλά είχαν μόνον *commercium* (όπως οι παλαιολατίνοι), με τους Ρωμαίους, όχι όμως και *conubium*, εκτός αν τούτο τους είχε ρητά παραχωρηθεί. Οι Λατίνοι αυτοί των αποικιών (*latini coloniarum*) μπορούσαν να αποκτήσουν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη αν αποκτούσαν αξίωμα στην ίδια τους την πόλη (*per magistratum*), αλλά και για άλλους λόγους, κατά ευεργέτημα του νόμου.

ββ) Αντίθετα, εκείνοι που ανήκαν στη δεύτερη κατηγορία, ήταν είτε Ρωμαίοι πολίτες, εγγεγραμμένοι στις ρωμαϊκές φυλές, είτε ξένοι αυτόχθονες.

Οι ρωμαϊκές αποικίες δεν είχαν αυτονομία, γιατί αποτελούσαν ένα είδος παραρτήματος της Ρώμης.

Β) Οι επαρχίες (*provinciae*)

Η διαμόρφωση των επαρχιών ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης επέκτασης της ρωμαϊκής επικράτειας, που καθιστούσε δύσκολη τη χρησιμοποίηση στις νέες κατακτήσεις των λύσεων που είχαν εφαρμοσθεί ως τότε.

Provincia σημαίνει, κατά κυριολεξία, μια περιοχή που αποτελούσε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων και που είχε ανατεθεί σ' έναν Ρωμαίο Άρχοντα για την καθυπόταξή της. Όταν η περιοχή είχε πια κατακτηθεί, ένας Άρχοντας, συνήθως αυτός που την κατάκτησε, σε συνεργασία με επιτροπή από μέλη της Συγκλήτου, οργάνωνε την επαρχία με μια *lex data*, που ονομαζόταν ειδικότερα *lex provinciae* (βλ. π.χ. για τη Μακεδονία, Πλουτ., Αιμ., 28, 6, Πaus. 7, 10, 7. Tit. Liv., 45, 17, 30-32).

Αρχικά, τη διοίκηση των επαρχιών ασκούσε Άρχοντας με *Imperium*, Ύπατος ή Πραιτορας. Αυτός, άλλωστε, είναι ο λόγος για τον οποίο ο α-

ριθμός των Πραιτόρων αυξήθηκε, όπως είδαμε, σε οκτώ. Επειδή όμως η απεριόριστη αύξηση του αριθμού των Αρχόντων δεν ήταν δυνατή, οι Ρωμαίοι κατέφυγαν αρχικά στη λύση της παράτασης της θητείας των Αρχόντων (*prorogatio imperii*). Αργότερα, επί Σύλλα, με τη *lex Cornelia de provinciis ordinandis* του 81 π.Χ., προστέθηκε στη διάρκεια της θητείας των Πραιτόρων και Υπάτων ένα ακόμη έτος μετά τη λήξη της θητείας τους στη Ρώμη. Κατά το έτος αυτό, οι πρώην Ύπατοι ή Πραίτορες ήταν υποχρεωμένοι να διοικήσουν μια επαρχία ως Ανθύπατοι (*proconsules*), ή, πριν από τον Σύλλα αλλά και επί ένα χρονικό διάστημα μετά απ' αυτόν, *propraetores*.

Τον Διοικητή της Επαρχίας συνόδευε μικρό επιτελείο, από έναν Ταμία (*quaestor provinciae*) και άλλους κατώτερους αξιωματούχους (*legati*).

Ο Διοικητής της Επαρχίας ασκούσε την ποινική, αστική και διοικητική δικαιοδοσία στην επαρχία του, είτε, κυρίως, στην έδρα του και ειδικότερα στο Διοικητήριο του (*praetorium*), είτε και με *συνόδους* (*conventus*) στα κυριότερα επαρχιακά κέντρα, όπου μετέβαινε κατά τακτά διαστήματα.

Μέσα στα πλαίσια των δικαιοδοτικών τους καθηστώτων, οι Διοικητές των επαρχιών εκδίδανε και Ήδικτα που ίσχυαν στην επαρχία τους όσο καιρό ασκούσαν σ' αυτήν την αρχή τους (Gai, I, 5 και 6, Cicero, *ad Att.*, 6, 1, 15).

Κατά το υπόδειγμα του πραιτορικού Ήδικτου διαμορφώθηκε έτσι το επαρχιακό Ήδικτο (*edictum provinciale*) που, συνήθως, περιείχε διατάξεις όμοιες με το Ήδικτο των Ρωμαίων Πραιτόρων, διέφερε όμως σε αρκετά σημεία από αυτό (πρβλ. Cicero, *ad Att.*, 6, 1, 15).

Αλλά και *décréta* εκδίδανε οι Διοικητές των Επαρχιών (βλ. πχ. το *decretum* του *proconsul Hispaniae Ultimaе*, του 189 π.χ. FIRA, I, αριθ. 51 = Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 70).

Την είσπραξη των φόρων αναλάμβαναν εταιρίες τελωνών (*societates publicanorum*), που αποδείχθηκαν πολύ καταπιεστικές για τους κατοίκους των επαρχιών.

Γενικά, το σύστημα διοίκησης των επαρχιών επί Δημοκρατίας ήταν αποτυχημένο κι αυτό επειδή δεν υπήρχε αρκετός έλεγχος πάνω στους Διοικητές. Έδωσε δε το σύστημα αυτό αφορμή σε καταχρήσεις σε βαθμό ώστε να εισαχθεί ειδική διαδικασία με τις *leges repetundarum* (όπως η *lex Acilia* του 123 ή 122 π.Χ., Bruns *Fontes*, I, αριθ. 10) για την αναζήτηση των όσων είχαν αρπαγεί με καταπιέσεις. Αλλά και η προστασία αυτή δεν στάθηκε αποτελεσματική γιατί οι δικαστές που δίκάζαν τις σχετικές δίκες ανήκαν στην ίδια κοινωνική τάξη με τους κατηγορούμενους και γι' αυτό ήσαν ευάλωτοι σε πιέσεις και επιρροές.

§ 13. Πηγές του δικαίου και νομική επιστήμη της δημοκρατικής περιόδου*

I. Πηγές του Δικαίου

A) Οι νόμοι

Η σημαντικότερη πηγή δικαίου κατά τη δημοκρατική περίοδο ήταν οι νόμοι (*leges*).

Lex κατά τη δημοκρατική περίοδο, αλλά και κατά τον πρώτο αιώνα της Ηγεμονίας ακόμα, είναι κανόνας δικαίου που ψηφίστηκε από λαϊκή συνέλευση ύστερα από πρόταση ενός Άρχοντα που είχε δικαίωμα να συγκαλεί τη συνέλευση που ψήφισε το νόμο αυτό.

Η πρωτοβουλία λοιπόν για την ψήφιση ενός νόμου ανήκε μόνο σ' εκείνους τους Άρχοντες που είχαν το δικαίωμα να συγκαλούν λαϊκή συνέλευση και να προεδρεύουν σ' αυτήν. Βασιζόταν δε η ψήφιση ενός νόμου σε πρόταση (*rogatio*) ενός τέτοιου Άρχοντα, και γι' αυτό οι νόμοι που ψήφιζαν οι λαϊκές συνελεύσεις ονομάζονταν *leges rogatae*.

Πριν από την ψήφιση από λαϊκή συνέλευση, ο προτεινόμενος νόμος γινόταν γνωστός με τη *δημοσίευσή* του (*promulgatio*), που έπρεπε να γίνει τρεις τουλάχιστον εβδομάδες πριν από την ψήφισή του. Κατά την περίοδο αυτή, οι πολίτες, συγκεντρωμένοι σε «*Συλλόγους*» (*condones*) μπορούσαν να συζητήσουν ελεύθερα την πρόταση νόμου κι ο Άρχοντας που είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να τον φέρει για ψήφιση, μπορούσε, ακολουθώντας τις υποδείξεις που του είχαν γίνει, είτε να επιφέρει μεταβολές στο προτεινόμενο κείμενο, είτε και να το αποσύρει εντελώς.

Αντίθετα η λαϊκή συνέλευση δεν είχε δικαίωμα να επιφέρει τροποποιήσεις στον προτεινόμενο νόμο. Μπορούσε μόνο να τον αποδεχθεί ή να τον απορρίψει.

Όταν ο νόμος είχε ψηφισθεί, άρχιζε να ισχύει αμέσως μετά την α-

* A. Magdelain, *La loi à Rome-Histoire d'un concept*, Paris 1978, ιδίως σελ. 55-85, G. Rotondi, *Leges publicae populi romani*, Milano 1912 (ανвт. Hildesheim 1966), σελ. 1-73, A. Watson, *Law Making in the later Roman Republic*, Oxford 1974, G. Wesenberg, «*Praetor*» (ό.π., § 10), στηλ. 1590-1599, U. von Lübtow, *Die Aufgaben des römischen Prätors...* (ό.π., § 10), σελ. 349-412, G. Michaelidès-Nouaros, *Quelques remarques sur le «droit vivant»*, à Rome aux époques préclassique et classique, στην *Rev. Hist. de dr. Fr. et Etr. (RHD)*, 55 (1977), σελ. 329-357, F. Pringsheim (μετ. Δ. Γκόφα), *Η ελληνική επίδρασις επί του Ρωμαϊκού Δικαίου*, στην *Εφημ. Ελλ. Νομικών*, 26 (1959), σελ. 601-609, I. Τριανταφυλλόπουλου, *Αρχαία Ελληνικά Δίκαια*, Αθήναι 1968, σελ. 7, J. Bleicken, *Lex publica, Gesetz und Recht in der römischen Republik*, Berlin 1975, F. Wieacker, *Lex publica*, στο *Vom römischen Recht*², Stuttgart 1961, σελ. 45-82.

ναγγελία (*renuntiatio*) του από τον Άρχοντα που είχε συγκαλέσει τη συνέλευση, εκτός αν μια διάταξη του ίδιου του νόμου όριζε άλλο χρονικό σημείο για την έναρξη της ισχύος του. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η περίοδος ανάμεσα στην ψήφιση και στη θέση του νόμου σε ισχύ ονομαζόταν περίοδος αδράνειας του νόμου (*vacatio legis*).

Οι νόμοι που είχαν ψηφισθεί φυλάγονταν από τους Ταμίες (*quaestores*) στο Δημόσιο Ταμείο (*aerarium populi romani*), που στεγαζόταν στο ναό του Κρόνου και γι' αυτό ονομαζόταν και *aerarium Saturni*. Οι πιο σημαντικοί από τους νόμους δημοσιεύονταν χαραγμένοι πάνω σε χάλκινες ή μαρμάρινες πλάκες, ώστε να είναι εύκολα προσίτοι στο λαό.

β) Στο νόμο διακρίνεται: αα) Το προοίμιο (*praescriptio*), που περιλαμβάνει το όνομα του Άρχοντα που τον πρότείνει (κι από τον οποίο ο νόμος έπαιρνε την ονομασία του), τον τόπο και χρόνο ψηφοφορίας, ποιά ήταν η πρώτη *centuria* ή φυλή που ψήφισε κλπ. (παράδειγμα: *lex Quinctia*, του 9 π.Χ., *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 22), ββ) το κυρίως κείμενο του νόμου (*rogatio*), γγ) την κύρωση (*sanctio*) του νόμου. Από την άποψη της κύρωσης, οι νόμοι διακρίνονται σε τέλειους (*leges perfectae*), εκείνους δηλαδή που η παράβασή τους συνεπάγεται ακυρότητα των όσων τελέστηκαν παρά το νόμο, τους ατελείς νόμους (*leges imperfectae*) που η παράβασή τους δεν επιφέρει καμιά συνέπεια όπως η *lex Cincia* (U.E., I, 1) και τους ημιτελείς (*leges minus quam perfectae*) όταν προβλέπεται από το νόμο κάποια συνέπεια σε περίπτωση παράβασής τους, ιδίως ποινή, αλλά όχι και ακυρότητα των όσων έγιναν κατά παράβαση του νόμου (U.E. I, 2).

γ) Η ρωμαϊκή παράδοση δεχόταν ότι κι ο Δωδεκάδελτος ανήκε στις *leges rogatae*, έχοντας ψηφισθεί από τα *comitia centuriata* (Tit. Liv., 3, 34, 1, 2 και 6, 7).

δ) Προς τους νόμους εξομοιώθηκαν, όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα Ψηφίσματα των Συνελεύσεων των Πληβείων, (*plebis cita*) ύστερα από την *lex Hortensia* του 286 π.Χ., με την οποία η *auctoritas* της Συγκλήτου έπαψε να παρέχεται εκ των υστέρων.

Η διαδικασία για την ψήφιση των *plebis cita* ήταν η ίδια με των νόμων, με τη διαφορά ότι την πρόταση έκαναν προς τα *concilia plebis* οι Δήμαρχοι (παράδειγμα: *lex agraria* του 111 π.Χ., *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 11). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι καταχρηστικά οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν *leges* και τα *plebis cita*.

ε) Παράλληλα προς τις *leges rogatae*, το δίκαιο της δημοκρατικής περιόδου γνωρίζει και τις *leges datae*, νόμους που εκδίδανε οι Άρχοντες ύστερα από εξουσιοδότηση του λαού και της Συγκλήτου. Συνήθως οι νό-

μοι αυτοί αποβλέπουν στην οργάνωση επαρχίας (*lex provinciae*) ή στην ίδρυση αποικίας (*lex coloniae*).

Β. Το έθιμο

Παράλληλα με το νόμο, εξακολουθεί να ισχύει ως πηγή δικαίου κατά την περίοδο της Δημοκρατίας και το έθιμο.

Είναι αλήθεια ότι ύστερα από την κωδικοποίηση του Δωδεκάδελτου, το έθιμο διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο, χωρίς όμως και να εξαφανίζεται εντελώς, όπως προκύπτει από το ότι το επικαλούνται ο Κικέρωνας (*Cicero, de invent.*, II, 22, 67) κι άλλες προκλασικές, μη νομικές, πηγές.

Γ. Τα Ήδικτα των Αρχόντων

Μιλώντας για τους Πραιτόρες, τους Αγορανόμους και τους Διοικητές των επαρχιών αναφερθήκαμε στα Ήδικτα (*edicta*) που εκδίδανε.

Πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε ότι όχι μόνο οι παραπάνω Άρχοντες αλλά όλοι, γενικά, οι Άρχοντες (*magstratus*) που είχαν εξουσία (*potestas*) είχαν και το δικαίωμα να εκδίδουν Ήδικτα (*ius edicendi*). Έτσι π.χ. Ήδικτα εκδίδανε οι Κήνσορες (βλ. πχ. *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 67, έτους 92 π.Χ. = *FIRA*, I, αριθ. 52). Αλλά ανάμεσα στα Ήδικτα των Αρχόντων που είχαν το *ius edicendi*, ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη της ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου είχαν τα Ήδικτα των Αρχόντων που δικαιοδοτούσαν, δηλαδή στη Ρώμη μεν των Πραιτόρων (*praetor urbanus* και *praetor peregrinus*) και των Αγορανόμων (*aediles curules*), στις επαρχίες δε των Διοικητών τους (*edictum provinciale*).

Αρχικά το *edictum*, όπως προκύπτει κι από την ετυμολογία του, ήταν προφορική επαγγελία που γινότανε προς Σύλλογο (*concilio*) πολιτών. Με αυτήν ο Άρχοντας που το εξέδωσε, γνωστοποιούσε προς το λαό τους ορισμούς του. Αργότερα τα Ήδικτα δημοσιεύονταν, καταχωριζόμενα πάνω σε ξύλινες πλάκες επιχρισμένες με άσπρο χρώμα, λεύκωμα, (*album*).

Τα Ήδικτα των Αρχόντων κατέληξαν να δημιουργήσουν νέα πηγή του Ρωμαϊκού Δικαίου, το *ius praetorium* ή *honoraryum*. Από τις ονομασίες αυτές, η δεύτερη προέρχεται από τις τιμές (*honores*) που απονέμονται στους Άρχοντες.

Το *ius praetorium* αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή της διαδικασίας *per formulam* στις μεταξύ Ρωμαίων δίκες με την *lex Aebutia* (149-125 π.Χ.). Με τη διαδικασία αυτή, ο κατεξοχήν Άρχοντας που ασκούσε δικαιοδοτικά καθήκοντα, ο Πραιτορας, απέκτησε μεγαλύτερη ε-

λευθερία να λαμβάνει μέτρα για την προστασία καταστάσεων που έκρινε άξιες προστασίας, αλλά που δεν προστατεύονταν κατά το *ius civile*.

Η παρέμβαση του Πραιτόρα, κατά την περιγραφή του Παπινιανού (D. 1, 1, 7, 1), περιλάμβανε το να βοηθάει (*adiuvandi*), να συμπληρώνει (*supplendi*) και να διορθώνει (*corrigeni*) το *ius civile* και ε-πραγματοποιείτο κυρίως με την επαγγελία νέων αγωγών, τις οποίες είτε προέβλεπε το αρχικό (διαρκές) Ήδικτό του, είτε δημιουργούσε ένα «αιφνίδιο» (*repentinum*) Ήδικτό του, που εκδιδόταν για την περίπτωση.

Παρόμοια ήταν και η δράση των Αγορανόμων και, στις επαρχίες, των Διοικητών τους, έτσι ώστε το Ήδικτο διαμορφώθηκε σε αυτόνομη και πολύ σημαντική πηγή του Δικαίου.

Δ. Αντίθετα, τα Συγκλητικά Δόγματα (*senatus consulta*) δεν έπαιξαν αξιόλογο ρόλο ως πηγή δικαίου κατά τη δημοκρατική περίοδο. Η αναγωγή τους σε πηγή δικαίου ανάγεται στα χρόνια της Ηγεμονίας.

II. Η νομική επιστήμη

Α) Από την περίοδο της βασιλείας κίολας, το ιερατικό σώμα των Ποντιφικών, που το αποτελούσαν τότε έξι μέλη, όλα πατρίκιοι, ασκούσε πολύμορφα καθήκοντα.

α) Είχε την ευθύνη της ιερής γέφυρας πάνω στον Τίβερη, από την οποία προέρχεται και η ονομασία τους (πρβλ. Πλουτ., Νομ. 9, 2-4), και βοηθούσε το βασιλιά σε λατρευτικά θέματα, γενικότερα δε, είχε την επίβλεψη των ιερών (*sacra*).

Τα καθήκοντα των Ποντιφικών περιλάμβαναν επίσης την τήρηση ημερολογίου, την καταγραφή των σημαντικότερων γεγονότων με τη μορφή χρονικού και την τήρηση αρχείου (*libri pontificales*).

β) Στα θέματα που είχαν σχέση με το δίκαιο, οι Ποντίφηκες είχαν πολλαπλή αρμοδιότητα.

Συγκαλούσαν τα *comitia curiata* και προέδρευαν σ' αυτά για την τέλεση των δικαιοπραξιών της εισποίησης και της δημόσιας διαθήκης. Συμμετείχαν επίσης στην τέλεση της *confarreatio*.

γ) Παράλληλα, οι Ποντίφηκες φύλαγαν καταγεγραμμένους και κρατούσαν μυστικούς τους νομικούς τύπους που είχαν στο αρχαϊκό δίκαιο κεφαλαιώδη σημασία.

Η δραστηριότητα των Ποντιφικών η σχετική με τη φύλαξη των νομικών τύπων ήταν τριπλή. Αφορούσε δηλαδή το *canere*, την κατάρτιση των τυπικών δικαιοπραξιών, το *agere*, τη γνωστοποίηση, σε περίπτωση δικαστικού αγώνα κατά την αρχαϊκή δικονομία των *legis actiones*, του ποιός διαδικαστικός τύπος έπρεπε να τηρηθεί και το *respondere*, την παρο-

χή στους διαδίκους έγκυρων γνωμοδοτήσεων (*responsa*) για να τις χρησιμοποιήσουν στον Άρχοντα που δικαιοδοτούσε ή στο δικαστή που δίκαιζε.

δ) Η δραστηριότητα των Ποντιφικών στον καθαρά νομικό τομέα στάθηκε ιδιαίτερα σημαντική κατά τα αμέσως μετά τη σύνταξη του Δωδεκαδέλτου χρόνια (βλ. D. 1, 2, 2, 6 – Πομπώνιος), οπότε, με τη στενή γραμματική τους ερμηνεία (*interpretatio*) των διατάξεων του Δωδεκαδέλτου, έθεσαν τις βάσεις της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης.

ε) Κατά την παράδοση, η βαθμιαία απόσπαση του δικαίου από την επιρροή των Ποντιφικών άρχισε το 304 π.Χ. όταν ο απελεύθερος Γναίος Φλάβιος (*Gnaeus Flavius*) με την προτροπή του πάτρωνά του Κήνσορα Αππίου Κλαυδίου (*Appius Claudius*)⁽¹⁾ – που ήταν μεν πατρίκιος, αλλά φίλος των πληβείων – δημοσίευσε συλλογή των διαδικαστικών τύπων (*legis actiones*) που έπρεπε να ακολουθούνται στις δίκες. Η συλλογή αυτή ονομάστηκε από το όνομα του συντάκτη της *i u s F l a v i a n u m*.

στ) Το 300 π.Χ., με ένα *plebis citum*, τη *lex Ogulnia de auguribus et pontificibus* ο αριθμός των Ποντιφικών αυξήθηκε από έξι σε εννέα, συγχρόνως δε ορίστηκε ότι οι πέντε από αυτούς θα είναι πληβείοι (Tit. Liv., 10, 9).

Το 253 π.Χ., ο πρώτος πληβείος *pontifex maximus* Τιβέριος Κορουγκάνιος (*Tiberius Coruncanius*) άρχισε να παρέχει δημόσιες γνωμοδοτήσεις (D. 1, 2, 2, 38 – Πομπώνιος). Οι γνωμοδοτήσεις αυτές δεν έχουν σωθεί, αποτέλεσαν όμως σταθμό στην εξέλιξη της εκλαΐκευσης του δικαίου, γιατί από τότε αρχίζει σιγά-σιγά να διαμορφώνεται νομική επιστήμη.

Β) Η νομική επιστήμη δεν αποτέλεσε στη Ρώμη όργανο για την άσκηση βιοποριστικού επαγγέλματος.

α) Από τις απαρχές της ήδη ήταν μια αριστοκρατική δραστηριότητα που είχε ως περιεχόμενο την παροχή, χωρίς αντάλλαγμα, νομικών υπηρεσιών και συμβουλών στους πολίτες από προσωπικότητες που προέρχονταν από οικογένειες της Ευγένειας, διακρίνονταν για την παιδεία τους κι επιθυμούσαν να παίξουν ρόλο στην πολιτική ζωή. Τα πρόσωπα αυτά, δηλαδή, με τη δραστηριότητά τους ως νομικών, προσπαθούσαν να δημιουργήσουν εκλογική πελατεία που θα τους επέτρεπε να καταλάβουν δημόσια αξιώματα. Και είναι γεγονός ότι ορισμένοι από τους νομικούς της περιόδου της Δημοκρατίας έγιναν Έπατοι, Πραίτορες κλπ.

β) Το έργο των νομικών της προκλασικής περιόδου δεν διέφερε ουσιαστικά από το έργο των Ποντιφικών που είχαν δράσει πριν από αυτούς, αναλύονταν δηλαδή στο *cavere, agere και responsaere*.

(1) Από το ίδιο γένος με το ομώνυμο του *decemvir* (D. 1, 2, 2, 6 – Πομπώνιος).

γ) Κατά τις αρχές του δεύτερου αιώνα π.Χ. αρχίζει η θεωρητική ενασχόληση με τη νομική επιστήμη, με το έργο του Sextus Aelius Paetus, του αποκαλούμενου «μυαλωμένου» (νουνεχούς, catus), που έγινε Ύπατος το 198 π.Χ. Το έργο αυτό, ονομαζόταν *Tripertita* (τριμερής), απαρτιζόταν δηλαδή όπως το λέει και το όνομά του από τρία μέρη: ένα αφορούσε το Δωδεκάδελτο, το δεύτερο την ερμηνεία (*interpretatio*) των Ποντιφικών και το τρίτο τους διαδικαστικούς τύπους (*legis actiones*). Η *Tripertita*, που δεν διασώθηκε, άσκησε μεγάλη επίδραση στην εξέλιξη της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης.

Σημαντικός νομικός της προκλασικής περιόδου ήταν ο Quintus Mucius Scaevola που διετέλεσε *pontifex maximus* και το 95 π.Χ. Ύπατος. Ο Scaevola αναφέρεται ως ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη θεωρητική κατάταξη του *ius civile* (D. 1, 2, 2, 41 – Πομπώνιος: «*ius civile primum constituit generatim*»).

Άλλοι αξιόλογοι νομικοί της προκλασικής περιόδου ήταν οι C. Aquilius Gallus, που ήταν Πραιτορας το 66 π.Χ., ο C. Trebatius Testa, ο P. Alfennius Varus, που έγραψε *digesta* σε 40 βιβλία κι ο Servius Sulpicius Rufus, Ύπατος το 51 π.Χ.

δ) Γενικότερα πρέπει να τονισθεί ότι υπάρχει μια τάση να υποτιμάται το έργο των προκλασικών νομικών, που οι Ρωμαίοι της κλασικής περιόδου τους ανέφεραν ως οι «παλαιοί» (*veteres*). Το έργο τους όμως, όσο κι αν επισκιάστηκε από το έργο των κλασικών νομικών, στάθηκε πολύ σημαντικό και, μπορεί κανείς να πει, πιο πρωτότυπο και ρηξικέλευθο απ' ό,τι των διαδόχων τους της κλασικής περιόδου. Έννοιες όπως της κυριότητας και της νομής ξεκαθάρισαν χάρη σ' αυτούς, ενώ σημαντικότετοι νεωτερισμοί του Ηδίκτου (*formula Octaviana*, *actio de dolo*) ήταν έργα τους.

Γ) Η επιρροή των ελληνικών δικαίων

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνει λόγος και για το θέμα της επιρροής των ελληνικών δικαίων πάνω στο Ρωμαϊκό Δίκαιο της προκλασικής περιόδου.

Έχει δηλαδή υποστηριχθεί η γνώμη ότι η κατάκτηση της Ελλάδας το 146 π.Χ. αποτέλεσε αποφασιστικής σημασίας σταθμό στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου, που, σύμφωνα με τη γνώμη αυτή, κατά τη διάρκεια της προκλασικής περιόδου διαβρώθηκε από ελληνικές νομικές αντιλήψεις και θεσμούς.

Οι περισσότεροι όμως από τους νεώτερους ερευνητές δεν συμφωνούν με τη γνώμη αυτή.

Είναι αλήθεια ότι θεσμοί του ελληνιστικού δικαίου, ιδίως του συναλ-

λακτικού, εισδύσανε στη ρωμαϊκή πρακτική των συναλλαγών, είτε πριν από την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους, είτε μετά απ' αυτήν. Η διείσδυση όμως αυτή ήταν περιορισμένη σε έκταση και δεν άλλαξε τον καθαρά ρωμαϊκό χαρακτήρα του προκλασικού δικαίου.

Η ελληνική επιρροή πάνω στο προκλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο εκδηλώθηκε αλλοιώς, με την εξοικείωση των Ρωμαίων νομικών με την ελληνική επιστημονική μεθοδολογία και σκέψη, χάρη στην επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας και ρητορικής. Πάνω σ' αυτές τις βάσεις στηρίχθηκαν οι προκλασικοί νομικοί για να θεμελιώσουν κατά την περίοδο αυτή τη ρωμαϊκή νομική επιστήμη.

Αποφασιστική επίδραση πάνω στην πνευματική πορεία πολλών Ρωμαίων νομικών του τελευταίου αιώνα της Δημοκρατίας άσκησαν ιδίως οι Έλληνες ρήτορες της Ρόδου ρητορικής σχολής, όπως ο Παναίτιος, ο Ποσειδώνιος και ο Απολλώνιος Μόλων, κοντά στους οποίους μαθήτευσε και ο Κικέρωνας.

§ 14. Η περίοδος της ηγεμονίας

Α' Το νέο πολίτευμα*

Ι. Η διαμόρφωση του νέου πολιτεύματος από τον Αύγουστο

Α) Τη δολοφονία του Καίσαρα ακολούθησε η σύσταση Τριανδρίας, αποτελούμενης από τον Αντώνιο, τον Οκτάβιο και τον Λέπιδο. Ανάμεσα στις διακηρύξεις της Τριανδρίας ήταν κι Ότι είχε σκοπό της – όπως παλαιότερα η δικτατορία του Σύλλα – την αναμόρφωση του δημοκρατικού πολιτεύματος (43 π.Χ.). Αλλά η Τριανδρία διαλύθηκε το 32 π.Χ. εξαιτίας του ανταγωνισμού των μελών της, χωρίς να πραγματοποιήσει τίποτα το αξιόλογο προς αυτή την κατεύθυνση.

Τελικά, το 31 π.Χ. ο Οκτάβιος, μικρανειφίος και θετός γιός του Ιουλίου Καίσαρα, πέτυχε να καταφέρει τελειωτικό πλήγμα στον αντίπαλο του Αντώνιο στη ναυμαχία του Ακτίου, κατέλαβε την Αίγυπτο, και βρέθηκε έτσι μόνος κυρίαρχος της ρωμαϊκής επικράτειας.

* *P. Petit*, La paix romaine³, Paris 1982, σελ. 125-134, 209-254, του ίδιου, Le premier siècle de notre ère, Paris 1968, *A. von Premerstein*, Vom Werden und Wesen des Prinzipats, München 1937, *L. Wickert*, «Princeps», στη RE, XXII, 2 (1954), στηλ. 1998-2296 (ιδίως 2057 επ.), *A. Magdelain*, Auctoritas principis, Paris 1947, *R. Grenade*, Essai sur les origines du principat, Paris 1961, *J. Béranger*, Principatus, Genève 1975, *R. Syme*, The Roman Revolution, Oxford 1939 (ανατ. 1960).

Ο Οκτάβιος, ικανότατος και πανούργος πολιτικός, πρόβαλε τον εαυτό του ως συνεχιστή του έργου του Καίσαρα και παρέστησε τη νίκη του ως νίκη της Δημοκρατίας.

Το 27 π.Χ. ο Οκτάβιος εμφανίστηκε στη Σύγκλητο και προσφέρθηκε να θέσει τη ρωμαϊκή πολιτεία που βρισκόταν στην εξουσία του. όπως έλεγε, με τη συναίνεση όλων (ύστερα από όρκο πίστης που του δόθηκε από την Ιταλία και τις επαρχίες πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου – βλ. *Res gestae div. Aug.*, 25, 2) στη διάθεση της Συγκλήτου και του ρωμαϊκού λαού και, καταθέτοντας κάθε αρχή που κατείχε, να ξαναγίνει απλός πολίτης (*Res gestae div. Aug.*, 34: «*Per consensum universorum potitus rerum omnium rem publicam in senatus populi que romani arbitrium transtuli*»).

Θα αποτελούσε, κατά τη γνώμη μας, αφέλεια να πιστευθεί ότι η πρόταση αυτή του Οκτάβιου έγινε με σοβαρή πρόθεση εκ μέρους του να καταθέσει την αρχή, είναι δε περιττό να ειπωθεί ότι η πρότασή του αυτή δεν έγινε δεκτή. Με τη χειρονομία του αυτή θέλησε ο Οκτάβιος να νομιμοποιήσει την άσκηση της απόλυτης εξουσίας που βρισκόταν *de facto* στα χέρια του.

Β) Με την επιβεβαίωση των εξουσιών του Οκτάβιου από τη Σύγκλητο, μπαίνουν το 27 π.Χ. οι βάσεις του νέου πολιτεύματος της *Η γ ε μ ο ν ί α ς*.

Το πολίτευμα της Ηγεμονίας έχει χαρακτηριστεί από πολλούς διαπρεπείς επιστήμονες ως «*Δ υ α ρ χ ί α*», γιατί, παράλληλα με τον Ηγεμόνα, εξακολούθησε να υπάρχει και να ασκεί εξουσία και η Σύγκλητος. Σύμφωνα με τη γνώμη αυτή, ο Οκτάβιος ειλικρινά θέλησε να μην είναι τίποτα άλλο παρά ο «πρώτος πολίτης» μιας αναγεννημένης ρωμαϊκής Δημοκρατίας.

Η γνώμη όμως αυτή παραγνωρίζει την πραγματικότητα που κρυβόταν πίσω από τα ωραία λόγια, ότι δηλαδή ο Οκτάβιος πήρε στα χέρια του μια αληθινά μοναρχική εξουσία μέσα στη ρωμαϊκή πολιτεία.

Τούτο φαίνεται καθαρά από τους τίτλους και τις εξουσίες που απονεμήθηκαν στον Οκτάβιο και από αυτόν πέρασαν και στους διαδόχους του, για τις οποίες θα γίνει πέρα κάτω λόγος.

II. Εξουσίες του Αυγούστου

Α) Πριν κιόλας από την αναμόρφωση του πολιτεύματος, η Σύγκλητος είχε, το 28 π.Χ., απονεμίσει στον Οκτάβιο τον τίτλο του Αυγούστου (*Augustus*), με τον οποίο έμεινε από τότε γνωστός.

Ο τίτλος του Αυγούστου αποδίδεται στις ελληνικές επιγραφές και παπύρους με τον όρο «*Σεβαστός*», σχετίζεται όμως προς το ρήμα *augere* και τις λέξεις *augur* και *auctoritas*. Μ' αυτόν προβάλλεται η εξέχουσα θέση του Αυγούστου στη ρωμαϊκή πολιτεία (*Res gestae div. Aug.*, 34a: «*Post id tempus auctoritate omnibus praestiti*»).

Β) Η Σύγκλητος απένειμε επίσης στον Οκτάβιο - Αύγουστο τον τίτλο του Ηγεμόνα (*princeps*).

Πρέπει να σημειωθεί σχετικά ότι από το 28 π.Χ., ο Αύγουστος είχε πάρει τον τίτλο του *princeps senatus*, από τον οποίο προέκυπτε ότι είχε καταστεί μέλος της Συγκλήτου, αλλά πρώτος μεταξύ ίσων. Τώρα όμως ο Αύγουστος αναγνωρίστηκε επιπλέον και ως «πρώτος μεταξύ όλων» (*princeps universorum*).

Ο τίτλος του *princeps* όμως, από τον οποίο πήρε το πολίτευμα της Ηγεμονίας την ονομασία του, δεν περιλαμβανόταν ποτέ στην επίσημη τιτλοφορία των Ηγεμόνων.

Γ) Το 23 π.Χ. η Σύγκλητος απένειμε στον Αύγουστο ισοβία δημαρχική εξουσία (*tribunicia potestas*), την οποία όμως ασκούσε χωρίς να κατέχει συνάμα και το δημαρχικό αξίωμα. Δεν μπορούσε, άλλωστε, να κατέχει το αξίωμα του Δημάρχου ο Αύγουστος γιατί ανήκε σε γένος πατρικίων, την *gens Iulia*. Επειδή δεν ήταν Δήμαρχος ο Αύγουστος, δεν μπορούσε να ασκηθεί εναντίον του η *intercessio* άλλου Δήμαρχου, ενώ, αντίθετα, αυτός είχε το δικαίωμα ν' ασκεί *intercessio* στις πράξεις οποιουδήποτε Αρχοντα.

Το πρόσωπο του έγινε ιερό και απαραβίαστο, όπως των Δημάρχων.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ η δημαρχική εξουσία απονεμήθηκε στον Αύγουστο για όλη του τη ζωή, εντούτοις ανανεωνόταν αυτοδίκαια κάθε έτος.

Δ) Από το 23 π.Χ. απονεμήθηκε στον Αύγουστο και το *Imperium Proconsulare*, η υπέρτατη εξουσία που ανήκε στους Ανθυπάτους διοικητές επαρχιών, παρόλο που δεν ήταν Διοικητής επαρχίας. Έτσι ο Αύγουστος βρέθηκε να ασκεί σ' όλη την έκταση της ρωμαϊκής επικράτειας την υπέρτατη διοικητική, στρατιωτική και δικαστική εξουσία.

Ε) Από το 19 π.Χ. απονεμήθηκε στον Αύγουστο και η ισοβία υπατική υπέρτατη εξουσία (*Imperium consulare* — (Δίων Κάσσιος, 54, 10, 5-7), καθώς και η μέριμνα για την τήρηση των νόμων και ηθών (*cura legum et morum*.- (Βλ. Sueton., *div.*, Aug., 27, 5. Αντίθετα, τα, *Res. gest.*, 1, 6).

Στ) Ασκώντας έτσι απεριόριστο *Imperium*, ο Αύγουστος έλαβε τον τίτλο του Αυτοκράτορα (*imperator*).

Ζ) Τέλος, ο Αύγουστος έλαβε (13 π.Χ.) και το θρησκευτικό αξίωμα του *pontifex maximus* χάρη στο οποίο τέθηκε επικεφαλής και της θρησκευτικής ζωής της Ρώμης (Suetonius, *div.* Aug., 31, 1).

III. Περιεχόμενο του νέου πολιτεύματος

Παρόλη τη δημοκρατική επίφαση, το νέο ρωμαϊκό πολίτευμα που διαμορφώθηκε από τον Αύγουστο ήταν λοιπόν στην ουσία του μοναρχικό κι ο μοναρχικός χαρακτήρας του έγινε εντονότερος επί των διαδόχων του Αυγούστου, αν και δεν έλειψαν Ηγεμόνες όπως ο Κλαύδιος ή ο Αλέξανδρος Σεύήρος, που προσπάθησαν να δώσουν στο πολίτευμα της Ηγεμονίας δημοκρατικότερο χαρακτήρα.

Το μοναρχικό στοιχείο προβάλλεται πιο έντονα στις επαρχίες παρά στη Ρώμη.

Α) Απέναντι στη Ρώμη, η δημοκρατική επίφαση προβάλλει εντονότερα κι αυτό γιατί, ιδίως ανάμεσα στα μέλη της παλιάς Ευγένειας, εξακολουθούσαν να διατηρούνται κάποιες δημοκρατικές παραδόσεις.

α) Έτσι, μόλο που η διαδοχή στο θρόνο ουσιαστικά δεν εξαρτιόταν από τη λαϊκή θέληση, η απονομή του Imperium στον Ηγεμόνα, τουλάχιστον ως την εποχή του Βεσπασιανού, φαίνεται ότι γινόταν με νόμο των comitia centuriata (:) (lex de imperio Vespasiani, στον Bruns Fontes, I, αριθ. 56 = FIRA, I, αριθ. 15, του 70 μ.Χ.).

β) Η διαδοχή στο θρόνο, ακόμα κι όταν γινόταν κάτω από ομαλές συνθήκες, δεν στηριζόταν (με εξαίρεση τη δυναστεία των Φλαβίων) σε κληρονομική βάση, αλλά στην υπόδειξη από τον Ηγεμόνα του διαδόχου του, υπόδειξη που έπαιρνε τη μορφή υιοθεσίας του διαδόχου από τον Ηγεμόνα κι επικύρωσής της από τη Σύγκλητο. Σημαντικό, άλλωστε ρόλο, που αποκτούσε με τον καιρό όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα, έπαιζε στην ανάδειξη των νέων Αυτοκρατόρων ο Στρατός, ένα δηλαδή στοιχείο έξω από τα πλαίσια του παλαιού δημοκρατικού πολιτεύματος.

γ) Οι Άρχοντες της δημοκρατικής περιόδου διατηρούνται, αλλά η πολιτική τους σημασία λιγοστεύει.

δ) Η θέση της Συγκλήτου, φαινομενικά τουλάχιστον, παρουσιάζεται ενισχυμένη.

ε) Οι λαϊκές συνελεύσεις, διατηρήθηκαν για πολύ καιρό, αν και η δυναμή τους συνεχώς λιγόστευε.

Β) Αντίθετα, στις επαρχίες η μοναρχική ουσία του νέου πολιτεύματος είναι περισσότερο φανερή.

Στο σημείο αυτό είναι χαρακτηριστικά διάφορη η στάση του Αυγούστου και των διαδόχων του απέναντι στις τάσεις να λατρεύεται ο Ηγεμόνας, ζωντανός ακόμα, ως θεός.

Στη Ρώμη, ο Ηγεμόνας παραμένει στα ανθρώπινα μέτρα και μόνο μετά το θάνατο του θεοποιείται, αρχίζοντας από τον ίδιο τον Αύγουστο.

Στις επαρχίες, αντίθετα, και μάλιστα στις ανατολικές, η λατρεία του

Ηγεμόνα ως θεού, ενώ ήταν ακόμα ζωντανός στηριζόταν σε ελληνιστικά και, πέρα από αυτά, σε ανατολικά προηγούμενα και γι' αυτό άρχισε πολύ νωρίς. Εντελώς μεμονωμένες είναι περιπτώσεις όπως του Κλαύδιου που απάντησε στους Αλεξανδρείς ή στους Θασίους αρνούμενος να αποδεχθεί τη λατρεία του ως θεού.

§ 15. Η περίοδος της ηγεμονίας

*Β' Τα πολιτειακά όργανα**

Ι. Ο Ηγεμόνας

Ο χαρακτήρας του Αυγούστου και οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες ιδρύθηκε το νέο πολίτευμα είχαν ως συνέπεια ότι οι αρμοδιότητες και εξουσίες του Ηγεμόνα ήταν μεν ευρύτατες αλλά δεν ήταν καθορισμένες με σαφήνεια.

Α) Ο Ηγεμόνας είναι ο ανώτατος αρχηγός του ρωμαϊκού στρατού, που αποτελείται πια από μισθοφόρους, είτε Ρωμαίους πολίτες για τις λεγόμενες, είτε ξένους για τα επικουρικά σώματα (*auxilia*).

Β) Ο Ηγεμόνας βρίσκεται επίσης επικεφαλής της διοικητικής μηχανής της Ρώμης

Πρέπει να υπογραμμισθεί στο σημείο αυτό ότι η διοικητική μηχανή της περιόδου της Δημοκρατίας ήταν τελείως ανεπαρκής για να διεκπεραιώνει τα πολύπλοκα καθήκοντα που επέβαλε στη Ρώμη η θέση της ως κοσμοκράτειρας. Μπροστά στην κατάσταση αυτή, ο Αύγουστος και οι άμεσοι διάδοχοι του αναγκάστηκαν να καταφύγουν σ' ό,τι είχαν στη διάθεση τους, δηλαδή στους φίλους τους, καθώς και στους δούλους και απελευθέρους τους, για να διαμορφώσουν τη διοικητική μηχανή της αυτοκρατορίας.

* *P. Petit*, *La paix romaine*³, (ό.π.. § 14) σελ. 134-153, *A. Crook*, *Consilium principis*, Cambridge 1955, *E. Sachers*, «*Praefectus Urbi*», στη *RE*, XXII, 2 (1954), col. 2502-2534, *W. Ensslin*, «*Praefectus praetorio*», στη *RE*, XXII, 2 (1954), col. 2391-2502, *P.R.C. Weaver*, *Familia Caesaris*, Cambridge 1972, *H. Chantraine*, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*, Wiesbaden 1967, *H. G. Pflaum*, *Les carrières procuratoriennes équestres... sous le Haut Empire romain, I-IV*, Paris 1960-1961, *A.H.M. Jones*, *The Roman Civil Service* στις *Studies in Roman Government and Law*, Oxford, 1960, σελ. 153-175, *F. Millar*, *The Fiscus in the first two Centuries* στην *Journ. of Rom. Studies*, 53 (1963), σελ. 28-42, *P.A. Brunt*, *The Fiscus and its Development*, στη *Journ. of Rom. Studies*, 56 (1966), σελ. 75-91, *P.C. Weaver*, *Freedmen Procurators in the Imperial Administration*, στην *Historia*, 14 (1965), σελ. 460-469.

α) Τα *scrinia*

Η διοικητική αυτή μηχανή στηρίζεται σε μια σειρά από κεντρικά γραφεία (*scrinia*), αληθινά υπουργεία, που στις κατώτερες βαθμίδες τα επάνδρωναν δούλοι του Ηγεμόνα (*servi Caesaris*) ή απελεύθεροι του. Στις ανώτερες βαθμίδες απαντούμε αρχικά πάλι απελεύθερους, όπως ο Πάλλας και ο Νάρκισσος στα χρόνια του Κλαύδιου και του Νέρωνα. Οι απελεύθεροι αυτοί έπαιξαν σημαντικό, όχι όμως πάντα ωφέλιμο, ρόλο στις υποθέσεις της Ρώμης.

Αλλά και στις επαρχίες συναντάμε απελεύθερους σε σημαντικές θέσεις της διοικητικής μηχανής, ιδίως δε ως *procurators provinciarum* (βλ. παρακάτω, § 16).

Όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, η στελέχωση της κρατικής μηχανής με απελεύθερους εξηγείται από το ότι ο Αύγουστος και οι πρώτοι διάδοχοι του βρέθηκαν στην ανάγκη να προσφύγουν σε πρόσωπα που ανήκαν στο ιδιωτικό τους περιβάλλον για να μπορέσουν να διοικήσουν τη ρωμαϊκή επικράτεια.

Πρέπει μάλιστα να τονισθεί ότι η διοικητική μηχανή που έτσι «εκ των ενόντων» διαμορφώθηκε, λειτούργησε στο σύνολο της πολύ ικανοποιητικά, αν συγκριθεί με όσα συνέβαιναν κατά τη δημοκρατική περίοδο.

Η δομή αυτή της διοίκησης συνεχίσθηκε έως τα χρόνια του Αδριανού. Ο Αδριανός περιόρισε το ρόλο των αυτοκρατορικών απελεύθερων στα κατώτερα μόνο κλιμάκια της διοικητικής μηχανής, ενώ στα ανώτερα χρησιμοποίησε σε μεγάλη έκταση Ρωμαίους πολίτες, εκ γενετής ελεύθερους, που ανήκαν στην Ιππίαδα τάξη. Η αναμορφωμένη αυτή γραφειοκρατική διοίκηση αποτέλεσε το προμήνυμα της διοικητικής μεταβολής που συντελέσθηκε αργότερα, στην περίοδο της Δεσποτείας.

Από τα *scrinia* τέσσερα έχουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα:

αα) Το *scrinium a rationibus*, αρμόδιο σε θέματα οικονομικής διαχείρισης.

ββ) Το *scrinium a libellis*, αρμόδιο για τις αναφορές (*libelli*) που απευθυνόταν προς τον Ηγεμόνα.

Το *scrinium* αυτό υποδιαιρείται στο *scrinium a libellis graecis*, που ήταν αρμόδιο ν' απαντά σε αναφορές γραμμένες ελληνικά και στο *scrinium a libellis latinis*, που απαντούσε σε αναφορές γραμμένες λατινικά.

γγ) Το *scrinium ab epistulis*, που ήταν αρμόδιο ν' απαντά σε αναφορές που απεύθυναν προς τον Ηγεμόνα υπάλληλοι, επαρχιακές πόλεις κλπ.

δδ) Το *scrinium a cognitionibus*, που ήταν αρμόδιο να προβαίνει σε

ανακρίσεις σε δικαστικές υποθέσεις που υποβάλλονταν προς τον Ηγεμόνα.

εε) Από τον Αδριανό αρχίζει ν' αναπτύσσεται και ένα άλλο σημαντικό γραφείο, το *scrinium a memoria*, που ολοκληρώνει την ανάπτυξή του κατά την περίοδο της Δεσποτείας (βλ. § 21).

Οι υπάλληλοι στην υπηρεσία του Ηγεμόνα προάγονταν, και ελάμβαναν αποδοχές σε χρήμα και είδος, στις οποίες πρέπει να προστεθούν και τα δώρα που επίσης έπαιρναν.

β) Κυριότεροι ανώτατοι υπάλληλοι με έδρα τη Ρώμη.

Οι σπουδαιότεροι ανώτατοι υπάλληλοι της κεντρικής διοίκησης, ήταν:

αα) Ο Praefectus praetorio

Το αξίωμα του praefectus praetorio δημιουργήθηκε για πρώτη φορά το 2 π.Χ. και περιλάμβανε αρχικά στρατιωτικά μόνο καθήκοντα. Ήταν δηλαδή ο praefectus praetorio αρχηγός της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής των Πραιτοριανών και γι' αυτό το λόγο η πολιτική του δύναμη ήταν μεγάλη.

Από τον Κόμμοδο και πέρα, παράλληλα προς τα στρατιωτικά του καθήκοντα, ο praefectus praetorio αναλαμβάνει και διοικητικά και δικαστικά κι έτσι μεταξύ των praefecti praetorio απαντούν εξέχοντες νομικοί όπως ο Παπινιανός, ο Παύλος και ο Ουλπιανός. Τα δικαστικά καθήκοντα του praefectus praetorio ασκούνται στο όνομα του Ηγεμόνα. Γι' αυτό το λόγο δεν ήταν δυνατή η άσκηση έφεσης προς τον Ηγεμόνα κατά αποφάσεων που είχαν εκδοθεί από τον praefectus praetorio. Η δικαστική δικαιοδοσία του praefectus praetorio περιλάμβανε την Ιταλία, εκτός από μια ζώνη εκατό μιλίων γύρω από τη Ρώμη, καθώς και τις επαρχίες.

Οι praefecti praetorio ήταν επί Αυγούστου δυο, το ίδιο δε συνέβαινε συχνά και μεταγενέστερα. Σε τέτοιες περιπτώσεις ίσχυε μεταξύ τους η αρχή της συλλογικότητας, όπως προκειμένου περί των Αρχόντων της Δημοκρατικής περιόδου.

Οι praefecti praetorio λαμβάνονταν από την Ιππάδα τάξη.

ββ) Ο Praefectus urbi

Το αξίωμα του praefectus urbi («Έπαρχος της Πόλης») δημιουργήθηκε το 26 π.Χ. και έργο του ήταν η διοίκηση της urbs, της πόλης δηλαδή της Ρώμης.

Ο praefectus urbi ήταν υπεύθυνος για την τήρηση της δημόσιας τάξης, είχε όμως και δικαστικά καθήκοντα στον τομέα της ποινικής δικαιοσύνης. Η δικαιοδοσία του απλωνόταν αρχικά σε μια ζώνη 100 μιλίων γύρω από τη Ρώμη. Σιγά - σιγά όμως επεκτάθηκε σ' ολόκληρη την Ιταλία.

Η σημασία του αξιώματος αυτού φαίνεται από το ότι, για να το καταλάβει κάποιος, έπρεπε να ανήκει στην τάξη των Συγκλητικών και να έχει διατελέσει Ύπατος.

γγ) Ο Praefectus annonae

Ο praefectus annonae ήταν αρμόδιος για τον εφοδιασμό της Ρώμης με τα βασικά είδη διατροφής και ιδιαίτερα με σιτάρι, επέβλεπε τις δημόσιες σιταποθήκες (horrea) κλπ.

δδ) Ο Praefectus vigilum

Ο praefectus vigilum («Νυκτεπάρχος»), ήταν ο αρχηγός της Νυκτοφυλακής που ασκούσε καθήκοντα αστυνομίας στη Ρώμη κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Για τους ανώτατους υπαλλήλους στις επαρχίες θα γίνει λόγος πάρα κάτω § 16.

Γ) Ο Ηγεμόνας ασκεί επίσης δικαστική εξουσία, είτε αυτοπροσώπως, είτε με εκπροσώπους που τον υποκαθιστούν.

Η αυτοπρόσωπη εκδίκαση διαφορών από τον Ηγεμόνα ανάγεται κυρίως στο ποινικό κι όχι στο αστικό δίκαιο.

Ο Ηγεμόνας επιλαμβάνεται για να δικάσει μια δικαστική υπόθεση μετά από αίτηση διάδικου είτε σε πρώτο βαθμό, είτε σε δεύτερο (κατ' έφεση). Στην άσκηση της δικαστικής του δικαιοδοσίας, ο Ηγεμόνας έχει τη βοήθεια του Συμβουλίου του (consilium principis - βλ. πιο κάτω). Η εκδίκαση γίνεται από υπαλλήλους του Ηγεμόνα που ακολουθούν διαδικασίες λιγότερο τυπικές από εκείνες που ακολουθούσαν οι Άρχοντες που δικαιοδοτούσαν, καθώς και οι δικαστές, στη διαδικασία της formula. Από την άσκηση από τους υπαλλήλους του Ηγεμόνα των δικαστικών τους καθηκόντων, διαμορφώθηκε μια νέα διαδικασία, η διαδικασία extra ordinem.

Δ) Τέλος, ο Ηγεμόνας ασκεί και νομοθετική εξουσία, με την έκδοση αυτοκρατορικών Διατάξεων (constitutiones principum).

Τούτο ισχύει κυρίως από το δεύτερο αιώνα μ.Χ. (βλ. Gai, I, 2 και 5), ενώ στον τρίτο μ.Χ. αιώνα πια, ο Ουλπιανός αποφαίνεται ότι «ό,τι αρέσει τον Ηγεμόνα ισχύει ως νόμος» (D. 1.4. 1 pr.: «Quod principi placuit, legis habet vigorem»).

Τόσο ο Γάιος (Gai, I, 5), όσο και ο Ουλπιανός (D. 1, 4, 1 pr.), ανάγουν την ισχύ των αυτοκρατορικών Διατάξεων στην υπέρτατη εξουσία που ο λαός παρέχει στους Ηγεμόνες με τη lex de imperio. Η αιτιολογία όμως αυτή είναι φανερό ότι δεν είναι βάσιμη, γιατί οι λαϊκές συνελεύσεις

είχαν εξαφανισθεί πια στους χρόνους των νομικών που υποστήριζαν αυτές τις απόψεις, ή, κι αν τυχόν δεν είχαν εξαφανισθεί είχαν χάσει, πάντως, κάθε ισχύ, ενώ, αντίθετα, η παντοδυναμία των Ηγεμόνων γινόταν ολοένα και πιο απροσχημάτιστη. Άλλωστε, ο ίδιος ο Ουλπιανός edίδασκε ότι ο Ηγεμόνας δεν δεσμεύεται από τους νόμους (D. 1, 3, 31: «*Princeps legibus solutus est*»).

Για τη διαίρεση των αυτοκρατορικών Διατάξεων, βλ. § 19.

E) *Consilium principis*

Στην άσκηση των καθηκόντων του, ο Ηγεμόνας έχει τη βοήθεια του Συμβουλίου του (*consilium principis*).

Το σώμα αυτό αρχικά δεν είχε ούτε αυστηρά καθορισμένη μορφή, ούτε αντίστοιχες αρμοδιότητες: Ο Αύγουστος και ο Τιβέριος συγκαλούσαν πολλές φορές στενούς τους φίλους (*amici. comites*), για να τους συμβουλευτούν.

Με τον καιρό όμως το Συμβούλιο αυτό πήρε πιο σταθερή μορφή κι από τα χρόνια του Αδριανού έγινε τακτικό κυβερνητικό όργανο, στο οποίο μετείχαν ανώτατοι υπάλληλοι, όπως ο *praefectus praetorio*.

Από τον Καρακάλλα αρχίζουν να μετέχουν στο *consilium principis* εξέχοντες νομικοί. Η παρουσία των τελευταίων στο Συμβούλιο συντέλεσε πολύ στη διαμόρφωση της νομοθετικής πολιτικής των Ηγεμόνων.

Τα μέλη του Συμβουλίου φέρουν από την εποχή του Μάρκου Αυρηλίου τον τίτλο των *consilarii*, αμείβονται δε από την εποχή του Αδριανού με τακτικό μισθό.

Οι αποφάσεις του Συμβουλίου είχαν συμβουλευτικό χαρακτήρα και δεν δέσμευαν τον Ηγεμόνα.

Στ) Ο *Fiscus*

Ο Αύγουστος ίδρυσε στις επαρχίες νέα ταμεία, ανεξάρτητα από το *aerarium populi romani*, το δημόσιο ταμείο, δηλαδή, του ρωμαϊκού λαού. Τα ταμεία αυτά, που τα διοικούσαν απελεύθεροι του, ονομάζονταν *fisci*.

Σε καθένα από τους επαρχιακούς αυτούς *fisci* συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο τα έσοδα της επαρχίας. Από τα έσοδα πληρώνονταν οι δαπάνες της επαρχίας και το καθαρό ενεργητικό υπόλοιπο, αν υπήρχε, καταβαλλόταν στο *aerarium*. Αργότερα, πάντοτε όμως από τα χρόνια του Αυγούστου η ετήσια καταβολή των υπολοίπων των *fisci* στο *aerarium* σταμάτησε. Επί των διαδόχων του Αυγούστου, το πιθανότερο επί Κλαυδίου, οι επαρχιακοί *fisci* ενοποιήθηκαν στον *fiscus Caesaris*, που έγινε έτσι το κυριότερο ρωμαϊκό ταμείο κι έτεινε να απορροφήσει ολοκληρωτικά το *aerarium*.

Στον *fiscus* περιέρχονταν τόσο τα έσοδα των επαρχιών του Ηγεμόνα, όσο και άλλα έσοδα, προερχόμενα από φορολογίες που ίσχυαν στις επαρχίες της Συγκλήτου, ή από άλλες που ίσχυαν όχι μόνο στις συγκλητικές και στις ηγεμονικές επαρχίες, αλλά και στην Ιταλία καθώς και στην ίδια τη Ρώμη, όπως η «εικοστή» (5%) πάνω στις κληρονομίες (*vicesima hereditatum*).

Ο *fiscus* αποτελεί δημόσια περιουσία του Ηγεμόνα, από την οποία αυτός αμείβει τους στρατιωτικούς και πολιτικούς υπαλλήλους, πληρώνει για την εκτέλεση δημόσιων έργων και οχυρώσεων, για τη λειτουργία ταχυδρομικής υπηρεσίας κλπ.

Τον *fiscus* διαχειρίζεται ο ίδιος ο Ηγεμόνας, θέτοντας επικεφαλής του έναν ανώτερο υπάλληλο, τον *procurator a rationibus* ή *fisci*.

Με τον καιρό, ο *fiscus* διαμορφώνεται σε ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο, αποκτά από το τέλος του δεύτερου αιώνα μ.Χ. την ικανότητα να παρίσταται στο δικαστήριο, εφοδιάζεται με προνόμια κλπ.

Από τον *fiscus* διακρίνεται, αν και όχι πάντοτε καθαρά, το *Patrimonium Caesaris*, που αποτελούσε την ιδιωτική περιουσία του Ηγεμόνα και περιερχόταν στους κατά το ιδιωτικό δίκαιο κληρονόμους του.

Αντίθετα προς το *Patrimonium Caesaris*, ο Ηγεμόνας διαχειρίζεται μεν ελεύθερα «εν ζωή» τον *fiscus*, αλλά, με το θάνατό του, αυτός περιέρχεται όχι στους κληρονόμους του, αλλά στο διάδοχο του.

II. Οι λαϊκές συνελεύσεις

Οι λαϊκές συνελεύσεις δεν εξαφανίστηκαν με την εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας, η δύναμή τους όμως εκμηδενίστηκε.

α) Τα *comitia curiata*, ειδικότερα, διατηρήθηκαν σε σκιώδη μορφή, ως συνάθροιση 30 ραβδούχων που εκπροσωπούσαν τις τριάντα φρατρίες. Ενώπιον τους και υπό την προεδρία του *pontifex maximus* γινόταν πάντοτε η εισποίηση οσότου εξαφανίστηκε η μορφή της *adrogatio per populum* κι αντικαταστάθηκε από την *adrogatio per rescriptum principis*.

Δε φαίνεται πιθανό ότι η *lex de imperio* των Ηγεμόνων ψηφιζόταν από τα *comitia curiata*, που είχαν χάσει πια τελείως το κύρος τους, αλλά από τα *comitia centuriata*.

β) Τα *comitia centuriata* και τα *comitia tributa* διατηρήθηκαν, αλλά χωρίς να διακρίνονται καλά μεταξύ τους.

Ο ρόλος τους όμως ως προς την εκλογή των Αρχόντων περιορίστηκε στην επικύρωση των εκλογών που εγίνονταν τώρα από τη Σύγκλητο μετά από σύσταση (*commendatio*) του Ηγεμόνα. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, τα *comitia centuriata* αντί των *comitia curiata* ψήφιζαν τη *lex de imperio* των Ηγεμόνων.

γ) Τα *comitia plebis*, ως αυτοτελείς συνελεύσεις των πληβείων, εξαφανίζονται εντελώς.

δ) Η νομοθετική δραστηριότητα των λαϊκών συνελεύσεων διατηρήθηκε έως το τέλος τουλάχιστον του πρώτου αιώνα μ.Χ. Η τελευταία γνωστή *lex* προέρχεται από τα χρόνια του Νέρβα (96-98 μ.Χ). Πρόκειται για μια *lex agraria* που μνημονεύει ο νομικός Καλλίστρατος σ' ένα απόσπασμά του που σώζεται στον Πανδέκτη (D. 47, 21, 3, 1).

Μερικοί από τους νόμους που εκδόθηκαν επί Ηγεμονίας ήταν, πάντως, αξιόλογοι όπως πχ. η *lex Iulia de maritandis ordinibus* και οι *leges Iuliae iudiciorum publicorum et privatorum* επί Αυγούστου, η *lex Claudia* (Gai, I, 157 και 171) επί Κλαυδίου κλπ.

Στην πραγματικότητα, πάντως, η εξουσία των λαϊκών συνελεύσεων ήταν ανύπαρκτη, γιατί δεν τους έμενε τίποτε άλλο από το να επικυρώνουν τους νόμους που τους προτείνονταν, με πρωτοβουλία του Ηγεμόνα.

III. Η Σύγκλητος

α) Ο Αύγουστος περιόρισε τον αριθμό των Συγκλητικών από 900 σε 600, όπως και στην εποχή του Σύλλα (βλ. Suetonius, div. Aug. 35, 1) και φρόντισε για την κάθαρση της Συγκλήτου από τα ακατάλληλα στοιχεία που είχαν εισχωρήσει σ' αυτήν, καθώς και για την πλήρωση των κενών που είχαν δημιουργηθεί.

Η εξουσία όμως των Ηγεμόνων να προβαίνουν σε αναθεωρήσεις του καταλόγου των Συγκλητικών (*lectio senatus*), εξουσία που πήγαζε από τη «μέριμνα για τους νόμους και τα ήθη» (*cura legum et morum*) που είχε απονεμηθεί στον Αύγουστο (Suetonius, div. Aug. 27, 5) και είχε περιέλθει μετά απ' αυτόν, στους διαδόχους του, επέτρεπε στους Ηγεμόνες να ελέγχουν ολοκληρωτικά, υπό ομαλές συνθήκες, τη Σύγκλητο, και τούτο γιατί με την ετήσια αναθεώρηση του καταλόγου των Συγκλητικών ο Ηγεμόνας είχε την ευχέρεια να αποβάλλει από τη Σύγκλητο όποιον αντιδρούσε εναντίον του. Άλλωστε, τη Σύγκλητο αποτελούσαν πρώην Άρχοντες και, όπως θα δούμε πιο κάτω, η εκλογή κι αυτών βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο του Ηγεμόνα.

Εκτός αυτού όμως, ο Ηγεμόνας μπορούσε, με τη διαδικασία της *adlectio*, να εισάγει στη Σύγκλητο μέλη της εκλογής του.

Τέλος, ο Ηγεμόνας, υπό την ιδιότητά του ως *princeps senatus*, συμμετείχε στη Σύγκλητο, την οποία συγκαλούσε και στην οποία προέδρευε (*ius agendi cum senatu*) και τούτο οδηγούσε σ' ακόμα πιο στενή καθοδήγηση από μέρους του της Συγκλήτου.

Τα παραπάνω δείχνουν καθαρά ότι η άποψη της «Δυναρχίας», κατά

την οποία η Ηγεμονία αποτελούσε πολίτευμα όπου ισορροπούσαν δυο ισοδύναμες δυνάμεις, ο Ηγεμόνας και η Σύγκλητος, δε στηρίζεται σε θετικές βάσεις.

β) Όσον αφορά τη σύνθεση της Συγκλήτου πρέπει να ειπωθεί τούτο, ότι με την εξέλιξη της Ηγεμονίας το πολιτειακό αυτό όργανο της Ρώμης μετέβαλε σιγά - σιγά χαρακτήρα, με την είσοδο σ' αυτήν όλων και περισσότερων Ρωμαίων πολιτών από τις επαρχίες, όπως των Γαλατών επί Κλαυδίου (*senatus consultum Claudianum*), του 48 μ.Χ., στον Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 52 = FIRA, I, αριθ. 43), ενώ το ποσοστό των γνήσιων ρωμαϊκών, ή έστω ιταλικών οικογενειών που αντιπροσωπεύονταν στη Σύγκλητο λιγόστευε συνεχώς.

γ) Αρμοδιότητες της Συγκλήτου

αα) Η Σύγκλητος εξακολουθεί να έχει τον έλεγχο του *aerarium*, να ελέγχει τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και να διοικεί με Ανθυπάτους τις συγκλητικές επαρχίες. Ασκεί επίσης ορισμένες δικαστικές αρμοδιότητες πάνω σε ποινικά θέματα, καθώς και πάνω στα ίδια τα μέλη της. Εκλέγει, υπό την καθοδήγηση, πάντως, του Ηγεμόνα, τους Άρχοντες. Σε μερικές περιπτώσεις η Σύγκλητος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εκλογή Ηγεμόνων.

ββ) Η σπουδαιότερη όμως αρμοδιότητα της Συγκλήτου κατά την περίοδο της Ηγεμονίας ήταν η νομοθετική.

Το φαινόμενο αυτό εξηγείται από την παρακμή των λαϊκών συνελεύσεων τη στιγμή που η Σύγκλητος γινόταν ουσιαστικά πειθνιο όργανο του Ηγεμόνα.

Έτσι, οι Ηγεμόνες, επωφελούμενοι από το ότι από το δεύτερο αιώνα π.Χ., κιάλας η Σύγκλητος διατύπωνε κανόνες που δεν είχαν νομοθετική ισχύ. εκτός αν τους εφάρμοζαν οι αρμόδιοι Άρχοντες (π.χ. *senatus consultum de bacchanalibus*), άρχισαν να τη χρησιμοποιούν ως όργανο για την προώθηση της νομοθετικής τους πολιτικής. Παρόλα αυτά όμως, μόλις την εποχή του Γάιου έγινε γενικά αποδεκτό ότι τα *senatus consulta* ήταν ισοδύναμα με τους νόμους (Gai, I, 4).

Πολλές φορές, ο Ηγεμόνας έπαιρνε την πρωτοβουλία της πρότασης ενός νομοθετήματος, που θ' αποτελούσε το αντικείμενο ενός Συγκλητικού Δόγματος με μια παράκλησή του (*oratio*) προς τη Σύγκλητο. Αλλά η προοδευτική υποταγή της Συγκλήτου στις θελήσεις των Ηγεμόνων οδήγησε στο να θεωρείται δεδομένη η από μέρους της αποδοχή της πρότασής του, έτσι ώστε, πολλές φορές το νομοθέτημα δεν ονομάζεται *senatus consultum*, αλλά *oratio principis*.

IV. Οι Άρχοντες επί Ηγεμονίας

Οι Άρχοντες (*magistratus*) της Δημοκρατικής περιόδου δεν εξαφανίζονται στα χρόνια της Ηγεμονίας.

α) Οι Ταμίες

Ο αριθμός των Ταμιών, που είχε αυξηθεί επί Ιουλίου Καίσαρα σε 40, επαναφέρθηκε από τον Αύγουστο σε 20, όπως ήταν την εποχή του Σύλλα.

Τα δημοσιονομικά καθήκοντα των Ταμιών εκείνων που παραμένανε στη Ρώμη (*quaestores urbani*), περιορίστηκαν πολύ από τη δημιουργία δυο Πραιτόρων επιφορτισμένων με τη διαχείριση του *aerarium* (βλ. παρακάτω υπό γ) καθώς κι ενός *praefectus aerarii*, που διοριζόταν από τον Ηγεμόνα.

Αλλά η Αρχή αυτή δεν έπαψε να έχει σημασία, γιατί προετοίμαζε τους νέους στην πολιτική ή την υπαλληλική σταδιοδρομία.

Δυο από τους Ταμίες ανήκαν στην ακολουθία του Ηγεμόνα (*quaestores principis* ή *Augusti*), ενώ άλλοι ακολουθούσαν τους Υπάτους στη Ρώμη ή τους Διοικητές στις επαρχίες.

β) Οι Αγορανόμοι

Ο αριθμός των Αγορανόμων ανερχόταν σε 6 μετά από αύξηση του αριθμού τους που πραγματοποιήθηκε από τον Καίσαρα, αλλά τα καθήκοντά τους είχαν σχεδόν εκμηδενισθεί, γιατί ο μιν ανεφοδιασμός της Ρώμης είχε περιέλθει στον *praefectus annonae*, τα δε αστυνομικά τους καθήκοντα στον *praefectus urbi* και τον *praefectus vigilum*.

Τελικά, οι Αγορανόμοι εξαφανίστηκαν κατά τον τρίτο μ.Χ. αιώνα.

γ) Οι Πραίτορες

Οι Πραίτορες εξακολούθησαν να ασκούν στη Ρώμη δικαιοδοτικά καθήκοντα στα πλαίσια της τακτικής διαδικασίας της *formula*. Σιγά-σιγά όμως, η διαδικασία της *formula* αντικαταστάθηκε από την *cognitio extra ordinem* ενώπιον των υπαλλήλων του Ηγεμόνα.

Από την άλλη πλευρά, ο αριθμός των Πραιτόρων αυξήθηκε, αρχικά σε 12 και αργότερα σε 18. Από τους Πραίτορες όμως αυτούς, μόνον οι δυο (*praetor urbanus* και *praetor peregrinus*) ασκούσαν γενικά δικαιοδοτικά καθήκοντα, ενώ οι υπόλοιποι ήταν εξειδικευμένοι, όπως ο Πραίτορας επί των επιτροπειών (*praetor tutelarius*), οι *praetores aerarii* κλπ.

Για την εξέλιξη και κωδικοποίηση του Πραιτορικού Ηδίκτου βλ. § 17.

δ) Οι Ύπατοι

Η αρχή των Υπάτων διατηρήθηκε και εξακολούθησε να έχει μεγάλο κύρος, αλλά ο χαρακτήρας της άλλαξε ουσιαστικά. Έτσι οι Ύπατοι ορίζονταν επί Ηγεμονίας για χρονικό διάστημα μικρότερο από έτος και μερικές φορές μόλις για δίμηνο (βλ. Δίωνα Κάσσιο, 58, 20). Από τους Υπάτους οι δυο εκείνοι που ασκούσαν πρώτοι κάθε χρόνο τα καθήκοντά τους είχαν μεγαλύτερο γόητρο από τους υπόλοιπους, που ονομάζονταν *consules suffecti*.

Καθώς οι Διοικητές των συγκλητικών επαρχιών καθώς κι ορισμένων ηγεμονικών, όπως και μερικοί από τους ανώτατους υπαλλήλους του Ηγεμόνα, λαμβάνονταν από τους πρώην Υπάτους, η Υπατεία δεν έπαψε να προσελκύει τις φιλοδοξίες. Άλλωστε και οι ίδιοι οι Ηγεμόνες, παρόλο που, πάντως, είχαν το *Imperium consulare*, πολλές φορές αναλάμβαναν και το υπατικό αξίωμα.

Οι Ύπατοι διατήρησαν το δικαίωμα να συγκαλούν τη Σύγκλητο και τα *comitia centuriata* (όσο καιρό υπήρχαν ακόμα) και να προεδρεύουν σ' αυτά, καθώς και ορισμένες δικαιοδοτικές αρμοδιότητες, όπως σε δίκες περί ελευθερίας (*causae liberales*), σε δίκες διατροφής κλπ.

ε) Οι Κήνσορες

Το έργο των Κηνσόρων έχασε τη σημασία του αφότου ο Αύγουστος ανέλαβε τη μέριμνα των ηθών (*cura morum*) και μαζί μ' αυτήν και την αναθεώρηση του καταλόγου των Συγκλητικών. Επί Δομιτιανού, ο Ηγεμόνας ενσωματώνει στο αξίωμά του την ισόβια κηνσορική ιδιότητα κι από τότε η Αρχή αυτή παύει να υπάρχει ως αυτοτελής.

στ) Οι Δήμαρχοι

Οι Δήμαρχοι διατήρησαν θεωρητικά τις εξουσίες τους, αλλά ο ρόλος τους περιορίστηκε με την εξαφάνιση των *concilia plebis* ως αυτοτελούς συνέλευσης των πληβείων.

Εξάλλου, η δυνατότητα να ασκηθεί από τους Δημάρχους *intercessio* εναντίον αποφάσεων ή πράξεων του Ηγεμόνα ή των Υπαλλήλων του, αποκλειόταν. Έως την εποχή του Ουεσπασσιανού, πάντως, αναφέρονται περιπτώσεις που ασκήθηκε από Δημάρχους το *ius intercessionis*.

Πρέπει να υπενθυμίσουμε επίσης στο σημείο αυτό ότι οι Ηγεμόνες κατείχαν ισόβια δημαρχική εξουσία (*tribunicia potestas*).

ζ) Εκλογή των Αρχόντων επί Ηγεμονίας

Τυπικά, η εκλογή των Αρχόντων εξακολούθησε να ανήκει στις λαϊκές συνελεύσεις.

αα) Ο Αύγουστος όμως ακολουθώντας το παράδειγμα του Καίσαρα (Sueton, div. Iul., 41) ασκούσε παρεμβάσεις στις εκλογές με συστάσεις του (commendationes) υπέρ ορισμένων υποψηφίων που προτιμούσε.

Οι συστάσεις του αυτές όμως δεν αφορούσαν την εκλογή των Υπάτων, ούτε υπερέβαιναν το μισό του αριθμού των Αρχόντων που επρόκειτο να εκλεγούν. Για τους υπόλοιπους οι συνελεύσεις αφήνονταν ελεύθερες να εκλέξουν κατά την κρίση τους.

ββ) Ο Αύγουστος, το 5 μ.Χ., και ο Τιβέριος, το 19 μ.Χ. εισήγαγαν κι ένα άλλο σύστημα, της *destinatio*, που αφορούσε τις υποψηφιότητες για την Υπατεία και την *praetura*.

Κατά το σύστημα αυτό, ένα σώμα από Συγκλητικούς και Ιππείς αποτελούμενο επί Αυγούστου από 10 *centuriae* και επί Τιβερίου από 15, διάλεγε εκείνους που επρόκειτο να υποβάλουν υποψηφιότητα για τις δυο αυτές Αρχές (*tabula Hebana*, του 19 μ.Χ.).

Το σύστημα αυτό δε φαίνεται να διατηρήθηκε για πολύ καιρό.

γγ) Τελικά, επί Τιβερίου, επικράτησε τρίτο σύστημα που, ουσιαστικά, εξουδετέρωσε κάθε πρωτοβουλία των λαϊκών συνελεύσεων στο θέμα της εκλογής των Αρχόντων.

Κατά το σύστημα αυτό, η Σύγκλητος (και δια της Συγκλήτου ο Ηγεμόνας), όριζε τους υποψήφιους να εκλεγούν Αρχοντες (Tacit., *Annal.*, 1, 15 και 81, *Δίων Κασσ.*, 58, 20). Η Λαϊκή Συνέλευση περιοριζόταν να επικυρώνει τυπικά τις εκλογές που της ανακοινώνονταν με *renuntiatio* από τη Σύγκλητο (βλ. *lex de imperio Vespasiani*, στον Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 56 (70 μ.Χ.), σιχ. 10-13).

§ 16. Η Ιταλία και οι επαρχίες επί Ηγεμονίας*

I. Η Ιταλία

α) Η εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της Ηγεμονίας βρήκε την Ιταλία ενοποιημένη, χάρη στην απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη σ' ό-

* A.M.M. Jones (-P.A. Brunt), *The Cities of the Roman Empire*, στη *The Roman Economy-Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford 1974, σελ. 1-34, του ίδιου, *The Economic Life of the Towns of the Roman Empire*, ό.π., σελ. 35-60, του ίδιου, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940 (ανατ. 1966), σελ. 129-146, D. Nörr,

λους τους κατοίκους της κατά τη διάρκεια του πρώτου π.Χ. αιώνα (βλ. § 6).

Ο Αύγουστος χώρισε την Ιταλία σε έντεκα περιοχές, δεν την υπήγαγε όμως στο σύστημα των επαρχιών.

Το καθεστώς αυτό έμεινε αμετάβλητο έως το 120 μ.Χ., οπότε ο Αδριανός διαίρεσε την Ιταλία σε τέσσερις δικαστικές περιφέρειες, τοποθετώντας επικεφαλής της κάθε μιας απ' αυτές έναν Δικαιοδότη (iuridicus), που ασκούσε δικαστικά, αλλά και διοικητικά καθήκοντα.

Από το 211 μ.Χ. άρχισε η πρακτική να τοποθετούνται εκτάκτως επικεφαλής όλων μαζί των τεσσάρων περιφερειών της Ιταλίας ανώτατοι υπάλληλοι του Ηγεμόνα, με τον τίτλο του *corrector*. Από τον Αυρηλιανό (270-275 μ.Χ.), τέλος, ο *corrector* της Ιταλίας γίνεται μόνιμος και τακτικός (*corrector utriusque Italiae*) και προετοιμάζεται έτσι η υπαγωγή και της Ιταλίας, από τον Διοκλητιανό, στο σύστημα των επαρχιών.

β) Πάνω σε ολόκληρη την Ιταλία, ασκούσε ποινική δικαιοδοσία ο *praefectus praetorio*, εκτός μιας ζώνης 100 μιλίων γύρω από τη Ρώμη, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του *praefectus urbi*.

γ) Το νομικό καθεστώς της Ιταλίας ήταν αισθητά διάφορο από των επαρχιών, γιατί το έδαφος της ήταν απαλλαγμένο από την έγγειο φορολογία (*Stipendium* ή *tributum*) και ήταν το μόνο πάνω στο οποίο μπορούσε να υπάρξει κυριότητα ιδιωτών κατά το *ius civile* (*dominium ex iure quiritium*).

II. Οι επαρχίες

Με την ανθυπατική εξουσία (*Imperium proconsulare*) που του απονεμήθηκε, ο Αύγουστος βρέθηκε να ασκεί την υπέρτατη εξουσία στις επαρχίες.

Αλλά το *Imperium* αυτό κατά κύριο λόγο αναγόταν στη στρατιωτική σφαίρα και γι' αυτό ο Αύγουστος οδηγήθηκε από τις περιστάσεις στο να διατηρήσει για τον εαυτό του την άμεση διακυβέρνηση εκείνων των επαρχιών όπου βρίσκονταν στρατοπεδευμένες σημαντικές ρωμαϊκές στρατιω-

*Imperium und Polis in der hohen Prinzipatzeit*², München 1969, *F. Grelle*, *Stipendium vel tributum – L' imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del 2 et 3 secolo*. Napoli 1963, *H. Idris Bell*, *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest*, Oxford 1948, σελ. 65-100, *E. Seidl*, *Rechtsgeschichte Ägyptens als römischer Provinz-Die Behauptung des ägyptischen Rechts neben dem römischen*, Sankt Augustin 1973, *O.W. Reinmuth*, *The Prefect of Egypt from Alexander to Diocletian*, Wiesbaden 1935 (ανατ. Aalen 1963· *P.R. Swarney*, *The Ptolemaic and Roman Idios Logos*, Toronto 1970, *Stein*, *A. Untersuchungen zur Geschichte und Verwaltung Ägyptens unter römischer Herrschaft*, Stuttgart 1915 (ανατ. Hildesheim - New York 1974), *Φ. Χαφές*, *Ελ-Καντί, Η «επίκρισις» εν τῇ Ρωμαϊκῇ Αἰγύπτῳ*, Αθήνα 1973.

τικές δυνάμεις, είτε επειδή οι επαρχίες αυτές είχαν μεγαλύτερη στρατιωτική σημασία, είτε επειδή δεν είχαν υποταχθεί εντελώς.

Τις υπόλοιπες επαρχίες, ο Αύγουστος άφησε να τις κυβερνάει η Σύγκλητος. Έχει λεχθεί σχετικά από τον Σουητώνιο (Sueton., div. Aug. 47), ότι οι επαρχίες που διατήρησε η Σύγκλητος ήταν εκείνες που είχαν μικρότερη σημασία από εκείνες που κράτησε ο Αύγουστος. Τούτο όμως δεν είναι αληθινό, γιατί η επαρχία της Αφρικής, που αποτελούσε τον έναν από τους δυο σιτοβολώνες της Ρώμης (ο άλλος ήταν η Αίγυπτος) παρέμεινε συγκλητική επαρχία κι αυτό επειδή η κυριαρχία της Ρώμης πάνω της ήταν σταθερή.

Έτσι κατά την περίοδο της Ηγεμονίας οι επαρχίες δεν τελούν υπό ενιαίο καθεστώς, αλλά διακρίνονται σε συγκλητικές και ηγεμονικές.

A) Οι συγκλητικές επαρχίες

Οι επαρχίες αυτές διοικούνται, όπως και πριν, από τη Σύγκλητο με Διοικητές Ανθύπατους (proconsules) που λαμβάνονται από την τάξη των Συγκλητικών.

Για να είναι κάποιος εκλέξιμος ως Ανθύπατος έπρεπε να έχει διατελέσει Ύπατος (για τις επαρχίες της Ασίας και της Αφρικής) ή Πραιτορας (για τις υπόλοιπες επαρχίες) και να έχουν περάσει πέντε χρόνια από τη λήξη της θητείας του αυτής.

Η επιλογή των Ανθυπάτων ανήκε στη Σύγκλητο και γινόταν με κλήρωση, με πολλές όμως παρεμβάσεις των Ηγεμόνων, που «συνιστούσαν» στη Σύγκλητο υποψήφιους της αρεσκείας τους.

Η διάρκεια της θητείας των Ανθυπάτων ήταν ετήσια.

Ο Ηγεμόνας ασκούσε έλεγχο πάνω στις συγκλητικές επαρχίες, ορίζοντας σ' αυτές ως αντιπρόσωπο του έναν procurator, που, εκτός των άλλων, διαχειριζόταν την περιουσία του Ηγεμόνα, μέσα στην επαρχία και εισέπραττε εκείνους τους φόρους της συγκλητικής επαρχίας που περιέρχονταν στον fiscus.

Πολλές φορές εξάλλου, ο Ηγεμόνας, αγνοώντας τη Σύγκλητο, επενέβαινε στις υποθέσεις των συγκλητικών επαρχιών, όπως π.χ. για ν' απονείμει τη Ρωμαίων πολιτεία κλπ. Παρεμβάσεις έκανε ο Ηγεμόνας και στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης, ασκώντας έλεγχο πάνω στις εκδιδόμενες αποφάσεις, μετά από προσφυγή προς αυτόν των ενδιαφερομένων.

B) Οι ηγεμονικές επαρχίες

Οι επαρχίες αυτές βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση από τον Ηγεμόνα,

ο οποίος διόριζε σ' αυτές ως Διοικητές απεσταλμένους του (*legati Augusti pro praetore*) που ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών και ασκούσαν, με εξουσιοδότηση του Ηγεμόνα, όλες τις εξουσίες του πάνω στην επαρχία, στις οποίες περιλαμβάνονταν και η διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων που βρισκόταν σ' αυτήν.

Σε μερικές μικρότερες επαρχίες, αντί για τους *legati* που προέρχονταν από την τάξη των Συγκλητικών, αποστέλλονταν Διοικητές από την Ιππάδα τάξη. αρχικά με τον τίτλο του *praefectus* και αργότερα με τον τίτλο του *procurator*, όπως ήταν και ο *procurator Iudaeae* Πόντιος Πιλάτος.

Η διάρκεια της θητείας των Διοικητών των ηγεμονικών επαρχιών ήταν, συνήθως, πενταετής.

Τον *legatus* βοηθούσαν στο έργο του ιεραρχικά κατώτεροι του στρατιωτικοί, οικονομικοί κλπ. υπάλληλοι.

Γ) Η Αίγυπτος

αα) Η Αίγυπτος ανήκε στις ηγεμονικές επαρχίες, αλλά η ιδιαίτερη οικονομική και στρατιωτική σημασία της οδήγησε τον Αύγουστο στο να την προικίσει με διαφορετική από τις άλλες επαρχίες οργάνωση, ενώ ο έλεγχος των Ηγεμόνων απάνω της ήταν πάντα μεγαλύτερος από εκείνον που ασκήθηκε απάνω στις άλλες επαρχίες.

Η σημασία της Αιγύπτου για τους Ηγεμόνες φαίνεται καθαρά από το ότι απαγορευόταν στο Διοικητή της να αναχωρήσει από την Αίγυπτο, αν ο διάδοχος του δεν έχει φτάσει στην Αλεξάνδρεια (D. 1, 17, 1 – Ουλπιανός) κι ότι απαγορευόταν σε όσους ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών καθώς και στους πιο επιφανείς από την τάξη των Ιππέων η είσοδος στην επαρχία χωρίς άδεια του Ηγεμόνα (Tacit., Ann. 2, 59)⁽¹⁾.

ββ) Την Αίγυπτο διοικούσε ένας Διοικητής προερχόμενος από την τάξη των Ιππέων (Tacit., Hist., 1,11), που έφερε τον τίτλο του Επάρχου Αιγύπτου (*praefectus Alexandriae et Aegypti*) και είχε εξουσίες ανάλογες με των Ανθυπάτων (D. 1, 17, 1 – Ουλπιανός: «ad similitudinem proconsulis»). Αλλά για τους Αιγύπτιους ο Έπαρχος, ως αντιπρόσωπος του Ηγεμόνα, είχε θέση βασιλιά (Tacit., Hist., 1, 11: «*loco regum*», Στράβωνος, Γεωγρ. 17, 1, 12: «ὁ μὲν οὖν πεμφθεὶς τὴν τοῦ βασιλέως ἔχει τάξιν»).

Ο Έπαρχος Αιγύπτου οριζόταν για αόριστο χρόνο, αλλά συνήθως η θητεία του ήταν πενταετής. Τον Έπαρχο βοηθούσε σημαντικός αριθμός υπαλλήλων, από τους οποίους ο ανώτερος κατά τάξη ήταν ο Δικαιο-

(1) Τούτο, λέει ο Τάκιτος (ό.π.) ήταν ένα από τα «μυστικά της εξουσίας» του Αυγούστου («*inter alia dominationis arcana*»).

δότης (iuridicus) και μετά από αυτόν ο ἴδιος Λόγος (Στράβωνα, Γεωγρ., 17, 1, 12).

γγ) Οι ελληνικές πόλεις στην Αίγυπτο (Αλεξάνδρεια, Ναύκρατις, Πτολεμαῖς), διατήρησαν κάποια αυτονομία, που ήταν όμως μάλλον επιφανειακή παρά ουσιαστική (βλ. το αίτημα των Αλεξανδρέων να τους επιτραπεί η λειτουργία Βουλής, αίτημα που δεν εισακούσθηκε όμως, στον πάπυρο PSI IX 1160, του 20-19 π.Χ.).

Από τους μη Ρωμαίους πολίτες που κατοικούσαν έξω από τις πόλεις αυτές, οι «μητροπολίτες», δηλαδή οι Έλληνες κάτοικοι των μητροπόλεων (πρωτεύουσών των αιγυπτιακών νομών), απολάμβαναν ορισμένα προνόμια, που τους αναγνωριζόταν ύστερα από έλεγχο, την «επίκριση», που γινόταν όταν έφταναν στην ηλικία των 14 ετών. Οι Αιγύπτιοι κάτοικοι της υπαίθρου («χώρας») ήταν ελεύθεροι αλλά, κατά την πιο πιθανή γνώμη, ανήκαν στους ἀπόλιδες (peregrini dediticii), δηλαδή στην κατώτερη βαθμίδα των ελευθέρων μη Ρωμαίων που ζούσαν μέσα στη ρωμαϊκή επικράτεια.

Δ) Γενικά για τις επαρχίες

Τόσο στις συγκλητικές όσο και στις ηγεμονικές επαρχίες διατηρείται, παράλληλα προς την κεντρική διοίκηση που εξαρτάται άμεσα από τη Ρώμη, και μια περιορισμένη σε έκταση αυτοδιοίκηση. Η τελευταία αυτή απαντά σε δυο βαθμίδες, την επαρχιακή και την κοινοτική. Έτσι:

αα) Σε κάθε επαρχία (εκτός από την Αίγυπτο) και με αφορμή τη λατρεία της Ρώμης ή του Ηγεμόνα συνέρχονται επαρχιακές συνελεύσεις που ονμαζονται κοινά στις ανατολικές επαρχίες και *concilia* στις δυτικές. Οι συνελεύσεις αυτές συγκεντρώνουν αντιπροσώπους της επαρχίας στην πρωτεύουσά της μια φορά το έτος και εξετάζουν τα κοινά θέματα της επαρχίας, κρίνουν τους Διοικητές που αποχωρούν, υποβάλλουν αιτήσεις στους Ηγεμόνες κλπ.

Αλλά και οι δικαστικές σύνοδοι (*conventus*) των επαρχιών, με το να δίνουν αφορμή για την επικοινωνία των Ρωμαίων Διοικητών, με τον πληθυσμό της επαρχίας τους, συμβάλλανε στη διατήρηση κάποιας αυτοδιοίκησης στο επίπεδο της επαρχίας.

ββ) Αυτοδιοίκηση παρατηρείται επίσης και στη βαθμίδα της κοινοτικής ζωής.

Οι Ρωμαίοι Ηγεμόνες επιδίωξαν συνειδητά την ανάπτυξη του θεσμού της πόλης, ιδιαίτερα δε στις δυτικές επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, όπου ο θεσμός δεν είχε διάδοση.

Στις επαρχίες απαντούν έτσι αποικίες (*coloniae*) ρωμαϊκές και λα-

τινικές, που έχουν ιδρυθεί από τους Ηγεμόνες καθώς επίσης, κυρίως στη Δύση, κοινότητες (*municipia*), ρωμαϊκές ή λατινικές, που ιδρύθηκαν απ' αυτούς. Στις ανατολικές επαρχίες απαντούν επιπλέον πολλές πόλεις μη ρωμαϊκές, που οι πολίτες τους ήσαν ξένοι (*civitates peregrinorum*). Ορισμένες φορές ο τίτλος της αποικίας, που τον θεωρούσαν ιδιαίτερα τιμητικό, απονεμόταν από τους Ηγεμόνες ως προνόμιο, είτε σε κοινότητα (*municipium*) που προϋπήρχε, είτε – μαζί με την απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη στους κατοίκους της – σε *civitas peregrinorum*. Μερικές από τις πόλεις χαρακτηρίζονται ως «ελεύθερες» (*civitates liberae*), αλλά αυτό δε σημαίνει τίποτε άλλο από μια κάποια ανεξαρτησία απέναντι των παρεμβάσεων του Διοικητή της επαρχίας. Ως προνόμιο πρέπει να εννοηθεί επίσης και ο χαρακτηρισμός ορισμένων πόλεων ως «συμμαχικών» (*civitates foederatae*).

Σε ορισμένες ρωμαϊκές αποικίες και, από την περίοδο των Σευήρων, και σε ορισμένες *civitates peregrinorum*, απονεμήθηκε επίσης ως προνόμιο το *ius italicum*, που είχε ως συνέπεια την εξομοίωση του εδάφους τους από την πλευρά του νομικού καθεστώτος με το έδαφος της Ιταλίας. Η εξομοίωση αυτή συμπεριλάμβανε και την απαλλαγή των πόλεων αυτών από τον έγγειο φόρο.

Τους κάθε μορφής αυτοδιοικούμενους κοινοτικούς οργανισμούς (αποικίες, κοινότητες, *civitates peregrinorum*), διοικούσαν Ἀρχοντες που έφεραν διάφορες σε κάθε περίπτωση και περιοχή ονομασίες. Διαθέτανε επίσης συνήθως οι κοινοτικοί αυτοί οργανισμοί Βουλή, που αντιστοιχούσε προς τη ρωμαϊκή Σύγκλητο και την αποτελούσαν – συνήθως – 100 μέλη που έφεραν το όνομα (βουλευτές). Η Βουλή αυτή (*ordo decurionum* ή *curia*) αντιπροσώπευε το ολιγαρχικό στοιχείο στις πόλεις, πάνω στο οποίο στηριζόταν η Ρώμη για να διατηρεί την κυριαρχία της στις επαρχίες.

Τέλος, οι αποικίες, κοινότητες και *civitates peregrinorum* διαθέτανε και λαϊκές συνελεύσεις των οποίων όμως ο ρόλος με τον καιρό λιγόστευε υπέρ των Βουλών, έως ότου οι συνελεύσεις αυτές εξαφανίσθηκαν κατά τον τρίτο αιώνα μ.Χ.

Όλοι αυτοί οι αυτοδιοικούμενοι οργανισμοί είχαν δική τους οικονομική διαχείριση και ασκούσαν δική τους δικαιοδοσία πάνω στις μικρότερης σημασίας δικαστικές υποθέσεις.

γγ) Για τις διαφορές ανάμεσα στους πολίτες της οι *civitates peregrinorum* εφάρμοζαν το δικό τους δίκαιο. Έτσι, π.χ. στην Αίγυπτο η Αντινοόπολη, που ιδρύθηκε από τον Αδριανό το 130 μ.Χ., χρησιμοποιούσε ως νομοθεσία της τους νόμους της Ναυκράτιδος (βλ. Wilcken, Chrest. αριθ. 27, 2ος αιώνας μ.Χ., σιχ. 21-23: «Ναυκρατεῖται, ὧν τοῖς νόμοις χρῶμεθα»).

δδ) Οι συνεχείς επεμβάσεις των Ηγεμόνων στα εσωτερικά των αυτοδιοικούμενων κοινοτικών οργανισμών μέσω των Διοικητών των επαρχιών και των υφισταμένων τους, αλλά, κυρίως, τα δυσβάστακτα οικονομικά βάρη που τους είχαν επιβάλει, οδήγησαν βαθμιαία σε οικονομικό μαρασμό τους θεσμούς της αυτοδιοίκησης.

εε) Νομικό καθεστώς των επαρχιών

Κάθε μια από τις επαρχίες διέπετο, όπως και κατά την περίοδο της Δημοκρατίας, από τον καταστατικό της νόμο (*lex provinciae*).

Το έδαφος τους ανήκε κατά κυριότητα στο ρωμαϊκό λαό (στις συγκλητικές επαρχίες) ή στον Ηγεμόνα (στις ηγεμονικές) και υποβαλλόταν σε έγγειο φορολογία, που ονομαζόταν *Stipendium* στις συγκλητικές επαρχίες και *tributum* στις ηγεμονικές (Gai, II, 21).

§ 17. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου της ηγεμονίας*

I. Κοινωνικές συνθήκες

Στα πλαίσια της προσπάθειάς του να εξυγιάνει τη ρωμαϊκή κοινωνία, ο Αύγουστος αναδιοργάνωσε τις κοινωνικές τάξεις.

α) Η τάξη των συγκλητικών οργανώθηκε από τον Αύγουστο σε προνομιούχα κοινωνική ομάδα, που την αποτελούσαν τα υπόλοιπα της παλαιάς Ευγένειας (*nobilitas*), δηλαδή οι ελάχιστες οικογένειες πατρικίων που είχαν διασωθεί, καθώς και οι, επίσης ελάχιστες οικογένειες της Ευγένειας που είχαν απομείνει και που προέρχονταν από τους πληβείους.

Η ιδιότητα του Συγκλητικού έγινε πια κληρονομική και ανήκε στα μέλη της Συγκλήτου με τις συζύγους τους, καθώς και στους κατιόντες τους κατ' αρρενογονία ως τον τρίτο βαθμό, επίσης με τις συζύγους τους.

Αλλά ο Ηγεμόνας με τη μέθοδο της *adlectio* μπορούσε να εισαγάγει νέα πρόσωπα στην τάξη των Συγκλητικών, απονέμοντας σ' αυτά τον τίτλο και την κοινωνική θέση αντίστοιχου Άρχοντα (π.χ. *adlectio in tribunicios*, *adlectio in praetorios* κλπ.).

* *P. Petit*, *La paix romaine* (ό.π.. § 15), σελ. 260-287. *Z. Yavetz*, *Plebs and Princeps*. Oxford 1969. *A. Bergener*, *Die führende Senatorenschicht im frühen Prinzipat* (14-68 n Chr.). Bonn 1965. *J. Rougé*, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*. Paris 1966. *M.P. Charlesworth*, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*. Cambridge 1924 (ανατ. Hildesheim 1961).

Όσοι ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών έπρεπε να έχουν περιουσία τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου σηστερτίων, απολάμβαναν δε ορισμένα προνόμια. Τέτοια προνόμια ήταν π.χ. το να παρέχουν δημόσιες γνωμοδοτήσεις (*ius publice respondendi*), ως τα χρόνια του Αδριανού) το να διορίζονται σε ορισμένα ανώτατα και ανώτερα αξιώματα (*praefectus urbi*, Διοικητής λεγεώνας κλπ.). Αντίστοιχα τους Συγκλητικούς εβάρυναν και ορισμένοι περιορισμοί. Έτσι, τους απαγορευόταν η άσκηση εμπορίου (και γι' αυτό η περιουσία τους ήταν κατά κύριο λόγο κτηματική), τους απαγορευόταν ο γάμος με απελεύθερους κλπ.

β) Η Ιππάδα τάξη

Η Ηγεμονία είναι η περίοδος όπου η τάξη των Ιππέων (*ordo equester*) επικρατεί ολοκληρωτικά. Είναι αλήθεια, ότι ο Αύγουστος, αναδιοργανώνοντας τη ρωμαϊκή κοινωνία, την έταξε στη δεύτερη θέση. Με τον καιρό όμως, η πολιτική και διοικητική μηχανή έπεσε στα χέρια της Ιππάδας τάξης, που η δύναμή της ενισχύθηκε σε βαθμό ώστε ένας Ιππέας, ο Μακρινός, να κατορθώσει να ανακηρυχθεί Ηγεμόνας.

Με τη ρωμαϊκή Ιππάδα τάξη συγχωνεύθηκαν οι τοπικές αριστοκρατίες των ιταλικών πόλεων, με αποτέλεσμα η τάξη των Ιππέων να πάψει να έχει ομοιογένεια και να περιλαμβάνει πια όχι μόνο όσους ασχολούντο με το εμπόριο, τη μίσθωση των φόρων κλπ., όπως γινόταν ως τότε, αλλά και μεγαλοκτηματίες, διοικητικά στελέχη κλπ.

Οι Ιππείς επανδρώνουν, σύμφωνα με τη ρύθμιση του Αυγούστου, όχι μόνο πολλές από τις ανώτερες θέσεις της διοικητικής μηχανής, όπως των *procurators*, αλλά και μερικές από τις ανώτατες, όπως του *praefectus praetorio* ή του Επάρχου Αιγύπτου. Από την εποχή του Αυγούστου κιόλας, Ιππείς μετέχουν στο Συμβούλιο του Ηγεμόνα. Στο στρατό, οι Ιππείς υπηρετούν ως αξιωματικοί. Από τον Αδριανό και έπειτα οι Ιππείς επανδρώνουν όλες τις ανώτερες βαθμίδες της διοικητικής μηχανής αντικαθιστώντας τους απελεύθερους του Ηγεμόνα.

Η ιδιότητα του Ιππέα δεν ήταν κληρονομητή. αλλά απονεμόταν από τον Ηγεμόνα. Προϋπόθεση για την είσοδο στην Ιππάδα τάξη ήταν η κτήση περιουσίας τουλάχιστον τετρακοσίων χιλιάδων σηστερίων. Οι Ιππείς που είχαν περιουσία πάνω από 1.000.000 σηστερτίους μπορούσαν, με τη διαδικασία της *adlectio* του Ηγεμόνα, να γίνουν Συγκλητικοί.

γ) Κάτω από τη ρωμαϊκή Ιππάδα τάξη διαμορφώνεται η αστική τάξη των επαρχιακών πόλεων, που αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα στηρίγματα της Ηγεμονίας. Από την τάξη αυτή λαμβάνονται οι Άρχοντες των επαρχιακών πόλεων, και απαρτίζονταν οι Βουλές τους (*curiae*).

Οι Αρχοντες των επαρχιακών πόλεων και, από τον Αδριανό, και τα μέλη των Βουλών (*decuriones*), αποκτούσαν αυτοδίκαια την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη (*latium maius*). Έτσι, κάθε πόλη αποκτούσε μια τάξη προεστών, που, ενώ ήσαν πολίτες των πόλεών τους, ήσαν συγχρόνως και Ρωμαίοι πολίτες και αποτελούσαν έτσι στήριγμα της ρωμαϊκής κυριαρχίας σ' αυτές τις πόλεις.

Αλλά οι μεγάλες επιβαρύνσεις, φορολογικές (*summa honoraria*) κι άλλες (*munera*, «λεϊτοουργίαι») οδήγησαν βαθμιαία σε οικονομικό μαρasmus την αστική τάξη των επαρχιακών πόλεων, η οποία, ενώ βρισκόταν σε ακμή τον πρώτο αιώνα μ.Χ., άρχισε να παρακμάζει κατά το δεύτερο, για να καταστραφεί τελικά κατά την οικονομική κρίση του τρίτου αιώνα μ.Χ.

δ) Η ρωμαϊκή κοινωνία των χρόνων της Ηγεμονίας περιλάμβανε επίσης και μια κατώτερη τάξη ελευθέρων, που ονομαζόταν *τάξι των πλεβείων* (*plebs*), με διαφορετική όμως σημασία από εκείνη που είχε ο όρος *plebs* στα χρόνια της Δημοκρατίας.

Η *plebs* αυτή περιλάμβανε τόσο εκ γενετής ελεύθερους Ρωμαίους πολίτες, όσο και απελεύθερους. Στη Ρώμη, η *plebs* που διατρεφόταν κακά και δυσκολευόταν να βρει εργασία, καθώς συναντούσε τον ανταγωνισμό της εργασίας των δούλων, ζούσε από τις δωρεάν διανομές βασικών ειδών διατροφής ή και χρημάτων.

Παράλληλα στην ύπαιθρο, τόσο στην Ιταλία όσο και στις επαρχίες, υπάρχει και μια πολυάριθμη τάξη εξαθλιωμένων χωρικών που εργάζονταν κάτω από συνθήκες εκμετάλλευσης. Από τους όρους εργασίας των χωρικών αυτών διαμορφώθηκε κατά τη μετακλασική περίοδο ο θεσμός του *colonatus*.

ε) Από τις κοινωνικές αυτές τάξεις και ομάδες διαμορφώνεται από το δεύτερο αιώνα μ.Χ., η, εννοιολογικά δύσκολη, διάκριση ανάμεσα στους *honestiores* (εντιμότερους) και *humiliores* (ταπεινότερους) (πρβλ. D. 47, 12, 2 – Καλλίστρατος = Mos. et rom leg. coll., XIII, III, 1-2, στο FIRA, II, σελ. 576-577, όπου *rescriptum* του Αδριανού).

Στους *honestiores* περιλαμβάνονται όσοι ανήκουν στις τάξεις των Συγκλητικών και των Ιππέων και επιπλέον τα μέλη των Βουλών (*decuriones*) των επαρχιακών πόλεων, οι απόστρατοι (*veterani*), οι επιχειρηματίες (*negotiatores*), οι τραπεζίτες κλπ.

Όσοι ανήκαν στους *humiliores* υποβάλλονταν σε βαρύτερες και πιο ατιμωτικές ποινές, όπως σταύρωση και καταναγκαστικά έργα σε μεταλλεία (Mos. et rom. leg. coll., XIV, II, 2, στο FIRA, II, σελ. 577), υποβάλλονταν δε σε μειώσεις και στο πεδίο του αστικού δικαίου.

στ) Κάτω κι από την ελεύθερη *plebs* βρίσκεται η πολυπληθέστατη

κοινωνική ομάδα των δούλων που δεν εθεωρείτο ως υποκείμενα του δικαίου, αλλά ως πράγματα. Κατά μία, πιθανώς όμως υπερβολική εκτίμηση, σε κάθε ελεύθερο αντιστοιχούσαν στη Ρώμη περισσότεροι από εκατό δούλοι.

II. Οικονομικές συνθήκες

Η (ρωμαϊκή οικονομία βρίσκεται στο απόγειο της.

Η τάξη και ασφάλεια που επικρατούσε, η επέκταση του εξαιρέτου ρωμαϊκού οδικού δικτύου σε όλη την επικράτεια, η ανεμπόδιστη εκμετάλλευση των θαλάσσιων συγκοινωνιών χάρη στην εξάλειψη της πειρατείας και τη δημιουργία ισχυρών ναυτιλιακών επιχειρήσεων, οδήγησαν σε άνθηση της οικονομίας, κυρίως των επαρχιακών πόλεων. Το ρωμαϊκό εμπόριο, που επεκτεινόταν συνεχώς, έφτασε κατά το δεύτερο αιώνα μ.Χ. έως την Κίνα (επί Μάρκου Αυρήλιου), τη Σουμάτρα και τη Ζανζιβάρη. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το εμπόριο με τις Ινδίες χάρη στην ανακάλυψη του τρόπου εκμετάλλευσης των μουσσώνων ανέμων.

Η εξέλιξη όμως της ρωμαϊκής οικονομίας ήταν άνιση, γιατί η οικονομική πρόοδος αφορούσε κυρίως το ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, όπου η Αλεξάνδρεια γνώρισε πολύ μεγάλη ακμή. Τόσο το εμπόριο όσο και η βιομηχανία (ή, καλύτερα, η μεγάλης έκτασης βιοτεχνία) ανθούσαν στις ανατολικές επαρχίες, ενώ οι δυτικές, στο σύνολο τους, παρέμεναν κατά κύριο λόγο αγροτικές και η οικονομία της ίδιας της Ιταλίας έφθινε.

Με τον καιρό το ασήμι και το χρυσάφι που είχαν συγκεντρωθεί στη Ρώμη από τις κατακτήσεις άρχισε να διαρρέει προς την Ανατολή, δημιουργώντας προβλήματα εξαιτίας αυτής της έλλειψης ισορροπίας. Ο Τραϊανός για να πετύχει τον περιορισμό της διαρροής του χρυσού κατέλαβε τη Δακία, όπου υπήρχαν χρυσωρυχεία, και προσπάθησε με κατακτήσεις να εξασφαλίσει τους εμπορικούς δρόμους της Ανατολής.

Τελικά, η αδιάκοπη οικονομική αιμορραγία προς την Ανατολή οδήγησε σε υποτιμήσεις του ρωμαϊκού νομίσματος, που, με τη σειρά τους, προκαλούσαν προβλήματα στο εμπόριο.

Εξάλλου, οι συνεχείς εισβολές βαρβάρων είχαν βαριές επιπτώσεις στην οικονομία με τις ερημώσεις και τις διακοπές των συγκοινωνιών που προκαλούσαν, ενώ η προσπάθεια ν' αποκρουσθούν οδηγούσε σε καταθλιπτική φορολογία της επαρχιακής αστικής τάξης, την οποία τελικά κατέστρεψε.

Έτσι δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις της μεγάλης οικονομικής κρίσης που παρατηρείται κατά τα τέλη της Ηγεμονίας και οδηγεί στη Δεσποτεία.

§ 18. Ο εκρωμαϊσμός του ρωμαϊκού κράτους*

α) Ενώ κατά τη δημοκρατική περίοδο η απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη στους κατοίκους των επαρχιών δεν ήταν πολύ συχνή, κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, αντίθετα, η απονομή της Ρωμαίων πολιτείας γίνεται ένα ολοένα συχνότερο φαινόμενο.

Το φαινόμενο αυτό οφείλεται σε ηθελημένη πολιτική των Ηγεμόνων, που με την απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη επιδίωκαν ν' αποκτήσουν στηρίγματα μέσα στην αστική τάξη των επαρχιακών πόλεων, αλλά και να δημιουργήσουν νησίδες ρωμαϊκού πολιτισμού στις επαρχίες και μάλιστα στη Δύση, όπου ο εκπολιτισμός των βαρβάρων συμπίπτει με τον εκρωμαϊσμό τους.

β) Ο πρώτος από τους δυο αυτούς σκοπούς επιδιώκεται με την ατομική απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη. Τέτοιες περιπτώσεις υπάρχουν πολλές, μορτυρούμενες από επιγραφές και παπύρους. Τα πρώτα παραδείγματα ανάγονται στα τελευταία πριν από την Ηγεμονία χρόνια (επιγραφή του Ναυάρχου Σελεύκου από τη Ρωσό της Συρίας (41-30 π.Χ.), FIRA, I, αριθ. 55), καθώς και στην αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας περίοδο (edicta του Αυγούστα για τους Κυρηναίους, FIRA, I, αριθ. 68, έτους 7-6 π.Χ.) και συνεχίζονται πυκνώνοντας κατά τη διάρκεια του πρώτου και δεύτερου αιώνα μ.Χ. (tabula Banasitana, του 168-177 μ.Χ. επί Μάρκου Αυρηλίου, στη CRAI (1971) σελ. 470-472).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως των Αιγυπτίων της «χώρας» που ανήκαν στους απόλιδες, η απόκτηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη προϋπέθετε την προηγούμενη απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη κάποιας άλλης πολιτείας (όπως, για τους Αιγύπτιους της Αλεξανδρινής, βλ. Plin. Epist., X, 6, 1)⁽¹⁾.

* A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship* (ό.π., § 12), σελ. 221-394, F. de Visscher, *La condition des pérégrins à Rome jusqu' à la Constitution Antonine de l' an 212*, στο *L' Etranger*, I (= Récueil de la Société J. Bodin, IX, 1), Bruxelles 1958, σελ. 195-208, του ίδιου, *Le statut juridique des nouveaux citoyens Romains et l' inscription de Rhosos*, στις *Nouvelles études de Droit Romain public et privé*, Milano 1949, σελ. 51-107, W. Seston - M. Euzennat, *Un dossier de la chancellerie romaine - la Tabula Banasitana*, στα *Comptes - Rendus de l' Ac. des Inscr. (CRAI) 1971*, σελ. 468-490, C. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana*, Wiesbaden 1958, του ίδιου, *Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana*, στη *Journ. Jur. Pap. (JJP) 14* (1962), σελ. 109-149, 15 (1965), σελ. 329-366, J. Modrzejewski, *Grégoire le thaumaturge et le Droit Romain*, στη *Rev. Hist. de Droit Fr. et Etr. (RHD)*, 49 (1971), σελ. 313-324.

(1) Κατά μια άλλη γνώμη η προϋπόθεση αυτή ίσχυε μόνο για τους απελεύθερους των Αιγυπτίων.

Αντίθετα προς ό,τι ίσχυε την εποχή της Δημοκρατίας (βλ. Cicero, pro Balbo, XI, 28) η απονομή της Ρωμαίων πολιτείας δε θεωρείται πια ασυμβίβαστη με τη διατήρηση της πολιτείας την οποία είχε προηγουμένως εκείνος που αποκτά την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Για το σκοπό αυτό γίνεται συνήθως ρητή επιφύλαξη στην πράξη της απονομής. Με τον τρόπο αυτό οι νέοι αυτοί Ρωμαίοι πολίτες δεν απαλλάσσονταν από τις φορολογικές επιβαρύνσεις και «λειτουργίες» απέναντι της πολιτείας που είχαν ως τότε (Επιγρ. Κυρήνης, FIRA, I, αριθ. 68, III, στιχ. 56-58).

γ) Αλλά και οι ομαδικές απονομές δημιουργούν σε μεγάλη έκταση Ρωμαίους πολίτες στις επαρχίες. Μερικοί από τους καλύτερους Ρωμαίους Ηγεμόνες προέρχονταν από επαρχίες, όπως ο Τραϊανός από την Ισπανία και ο Σεπτίμιος Σευήρος από την Αφρική.

δ) Η *constitutio Antoniniana*

Την κατάληξη της διαδικασίας αυτής του εκρωμαϊσμού αποτέλεσε ένα Ήδικο του Καρακάλλα, η περίφημη *constitutio Antoniniana* του 212 μ.Χ., που είχε διασωθεί σε ελληνική μετάφραση σε πάπυρο (P. Giss. 40, 1). Με την *constitutio Antoniniana* η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη απονεμήθηκε σ' όλους τους ελεύθερους μη Ρωμαίους (*peregrini*) της ρωμαϊκής επικράτειας, εκτός από τους απόλιδες (*Mitteis*, Chrest. 377 = FIRA, I, αριθ. 88).

Η απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη γίνεται στο Ήδικο του Καρακόλια με την επιφύλαξη «μένοντος παντός γένους πολιτευμάτων»⁽²⁾ (= *salvo iure civitatum*», πρβλ. «*salvo iure gentis*» στην *tab. Banass.*) δηλαδή, κατά την πιο ορθή γνώμη, με διατήρηση από μέρους των νέων Ρωμαίων πολιτών και της πολιτείας που είχαν προηγουμένως, καθώς και των φορολογικών τους υποχρεώσεων απέναντι της τελευταίας.

Υποστηρίχθηκε από τους αρχαίους συγγραφείς ήδη ότι ο Καρακάλλας έλαβε το βαρυσήμαντο αυτό μέτρο για να απαλύνει την εντύπωση που δημιουργήθηκε από τους φόνους του αδελφού του Γέτα και του μεγάλου νομικού και *praefectus praetorio* Παπινιανού, ή για να αυξήσει τα έσοδα του κράτους από την «εικοστή» (= φόρος 5%) επί των κληρονομιών.

Αλλά η απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη σ' όλους κατά κανόνα τους ελεύθερους πολίτες της ρωμαϊκής επικράτειας ήταν η αναγκαία κατάληξη της διαδικασίας του εκρωμαϊσμού της, αλλά και της διάδοσης παγκόσμιων ιδανικών, κυρίως χάρη στη στωική φιλοσοφία. Η μετάβαση αυτή από την ιδέα της πόλης στην ιδέα του παγκόσμιου κράτους

(2) Ή, πιο σωστά, «δικαίου πολιτευμάτων».

φαίνεται καθαρά σε ορισμένα αποσπάσματα Ρωμαίων νομικών της κλασικής περιόδου, που αποκαλούν τη Ρώμη «κοινή πατρίδα» (*communis patria*, βλ. D. 46, 22, 18, (19) – Καλλίστρατος, D. 50, 1, 32 – Μοδεστίνος). Σε μια τέτοια κοινή πατρίδα, και κάτω από κοινό φωτισμένο δεσπότη, τον Ηγεμόνα, ήταν φυσικό οι υπήκοοι να εξισωθούν με το να γίνουν όλοι Ρωμαίοι πολίτες, ενώ η πολιτεία στην οποία ως τότε ανήκαν κατέληξε να περιπέσει σε «τόπο καταγωγής» (*origo*).

§ 19. Πηγές του δικαίου στην περίοδο της ηγεμονίας

Οι πηγές του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά την περίοδο της Ηγεμονίας μπορούν να χωριστούν στις παλαιές πηγές, εκείνες δηλαδή που υπήρχαν από την περίοδο της δημοκρατίας, και στις νέες, που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην περίοδο της Ηγεμονίας.

I. Παλαιές πηγές

A) Οι νόμοι (*leges*)

Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 15) η νομοθετική δραστηριότητα των λαϊκών συνελεύσεων δεν εξαφανίστηκε απότομα με την εγκατάσταση της Ηγεμονίας, αλλά διατηρήθηκε έως το τέλος του πρώτου αιώνα μ.Χ.

Οι νόμοι που ψηφίζονταν εκφράζανε τη θέληση των Ηγεμόνων, που είχαν τις λαϊκές συνελεύσεις κάτω από τον έλεγχο τους. Μερικοί μάλιστα από τους νόμους που ψηφίστηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου αιώνα μ.Χ., ψηφίστηκαν ύστερα από πρόταση Ηγεμόνων, κυρίως του Αυγούστου, αλλά και των διαδόχων του (βλ. πιο πάνω, § 15, II).

B) Τα έθιμα

Τόσο ο Γάιος (Gai, I, 2), όσο και άλλοι Ρωμαίοι νομικοί της περιόδου της Ηγεμονίας (D. 1, 1,7 – Παπινιανός, D. 1, 2, 3, 12 – Πομπώνιος) δεν μνημονεύουν το έθιμο ανάμεσα στις πηγές του δικαίου.

Παρ' όλα αυτά, το έθιμο έπαιξε σημαντικό ρόλο κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, όχι όμως στα πλαίσια του Ρωμαϊκού *ius civile*, αλλά στα πλαίσια του δικαίου που ίσχυε στις επαρχίες.

Οι κανόνες δικαίου που οι Ρωμαίοι βρήκαν να ισχύουν στις επαρχίες όταν τις κατάκτησαν, είτε επρόκειτο για γραπτούς κανόνες δικαίου, είτε για άγραφους, δεν έχασαν αυτόματα την ισχύ τους με την κατάκτηση, αλλά

εξακολούθησαν να ισχύουν και να ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στους κατακτημένους.

Για τους Ρωμαίους οι κανόνες αυτοί αποτελούσαν εθιμικό δίκαιο, που η ισχύς του οφειλόταν στη μακροχρόνια με συνειδητή δικαίου εφαρμογή του και, υπό την έννοια αυτή, οι Ρωμαίοι εξακολούθησαν να τους εφαρμόζουν (βλ. π.χ. την ισχύ πτολεμαϊκών διατάξεων στην Αίγυπτο κατά το δεύτερο αιώνα μ.Χ. στο *Sei. Pap. II*, αριθ. 311, του 124 μ.Χ.).

Μερικές φορές οι Διατάξεις των Ηγεμόνων αναφέρονται ρητά σε έθιμα (έτσι π.χ. το *rescriptum* των Σεπτιμίου Σευήρου και Καρακάλλα του 199 μ.Χ. που αναγνωρίζει τη «μακρού χρόνου παραγραφή» πάνω στα επαρχιακά ακίνητα - *Mitteis, Chrest. 374* = *Bruns, Fontes, I*, αριθ. 192 = *FIRA, I*, αριθ. 85, καθώς και *Bruns, Fontes, I*, αριθ. 87 = *FIRA, I*, 84, = *Sel. Pap. II*, 214⁽¹⁾).

Ότι, άλλωστε, και οι κλασικοί Ρωμαίοι δεν αγνοούσαν το έθιμο ως πηγή δικαίου που ίσχυε στις επαρχίες προκύπτει κι' από τις ίδιες τις Εισηγήσεις του Γαΐου (*Gai, I*, 193), αλλά και από το ότι ο Ουλπιανός στο έργο του που πραγματευόταν για το αξίωμα του Ανθυπάτου (*officium proconsulis*) – για την πρακτική, επομένως, των επαρχιών – ρητά αναφέρεται στο έθιμο ως πηγή του δικαίου, που λαμβάνεται υπόψη σε περίπτωση που δεν υπάρχει γραπτή διάταξη να ρυθμίζει το θέμα (*D. 1, 3, 33* – Ουλπιανός).

Γ) Τα Ήδικτα των Αρχόντων

Το δημιουργικό έργο των Πραιτόρων συνεχίστηκε κατά τον πρώτο μ.Χ. αιώνα.

Αλλά η διαμόρφωση δυο νέων πηγών του δικαίου, των Διατάξεων των Ηγεμόνων και των επίσημων γνωμοδοτήσεων των νομομαθών είχε ως συνέπεια να χάσει, με τον καιρό, το πραιτορικό Ήδικτο τη ζωτικότητά του και να γίνει πάγιο και αμετάβλητο, μ' όλο που δεν έλλειψαν και μερικές προσθήκες και μεταρρυθμίσεις.

Ακόμα περισσότερο έχασε τη ζωτικότητά του το αγορανομικό Ήδικτο μετά την κατάργηση των αστυνομικών καθηκόντων των Αγορανόμων.

Αλλά και το Ήδικτο των Διοικητών των επαρχιών, ακολουθώντας το πραιτορικό, έτεινε να παγιωθεί. Οι Διοικητές των επαρχιών όμως, όπως

(1) Βλ. και το *mandatum* του Δομιτιανού, στην *RIDA*, 3ème ser., 15 (1968), σελ. 137-138, στιχ. 13-16: «μένει γάρ μέχρι νῦν παλαι(ά) και εὔτονος συνήθεια, κατ' ὀλίγον χωροῦσα εἰς νόμον», καθώς και *D. 14, 2, 9* – *Volusius Maecianus* (*rescriptum* του Αντωνίνου Πίου) για το εθιμικό ναυτικό δίκαιο.

διαπιστώνουμε από την Αίγυπτο, δεν έπαψαν να εκδίδουν αιφνίδια Ήδικτα (βλ. π.χ. το Ήδικτο του Έπαρχου της Αιγύπτου Tiberius Iulius Alexander, του έτους 68 μ.Χ., στον Bruns, Fontes, I. αριθ. 72 = FIRA, I, αριθ. 58).

Τελικά, ο Αδριανός ανέθεσε στο διαπρεπή νομικό Σάλζιο Ιουλιανό να προβεί σε κωδικοποίηση του διαρκούς Ηδίκτου (*edictum perpetuum*) του Πραιτόρα και μάλιστα, κατά την πιο πιθανή άποψη, τόσο του Ηδίκτου του *praetor urbanus*, όσο και εκείνου του *praetor peregrinus*. Η κωδικοποίηση αυτή πραγματοποιήθηκε γύρω στο 130 μ.Χ. κι επικυρώθηκε με *senatus consultum* (const. Tanta, 18). Μαζί με το πραιτορικό Ήδικτο κωδικοποιήθηκε και το αγορανομικό.

Από τότε το διαρκές Ήδικτο έμεινε αμετάβλητο και υποβλήθηκε σε σχολιασμούς.

II. Νέες πηγές

A) Οι Διατάξεις των Ηγεμόνων (*constitutiones*)

Είδαμε παραπάνω ότι με την υπέρτατη εξουσία που του απονεμόταν με τη *lex de imperio*, ο Ηγεμόνας αποκτούσε το δικαίωμα να εκδίδει Διατάξεις που είχαν δύναμη νόμου.

Ο Γάιος διαιρεί τις ηγεμονικές Διατάξεις σε *décréta*, *edicta* και *epistulae* (Gai, I, 5). Αλλά οι τελευταίες αποτελούσαν τη μια μόνο από τις μορφές των *rescripta*, ενώ, από την άλλη μεριά, ο Γάιος δεν μνημονεύει μιαν άλλη σημαντική κατηγορία ηγεμονικών Διατάξεων, τα *mandata*. Γι' αυτό η επιστήμη διακρίνει τις *constitutiones principum* σε τέσσερις κατηγορίες, δηλαδή:

α) Τα *décréta*

Τα *decreta* ήταν δικαστικές αποφάσεις του Ηγεμόνα που απαγγέλονταν είτε σε πρώτο βαθμό, είτε κατ' έφεση.

β) Τα *edicta*

Τα Ήδικτα των Ηγεμόνων ήταν ορισμοί γενικού περιεχομένου που απευθύνονταν είτε προς ολόκληρη τη ρωμαϊκή επικράτεια, είτε σε τμήμα της μόνο. Ήδικτο Ηγεμόνα αποτελεί και η *constitutio Antoniniana* του Καράκλλα. Τα *edicta* των Ηγεμόνων διαφέρουν από τα ομώνυμά τους των Αρχόντων της δημοκρατικής περιόδου ως προς τη διάρκεια της ισχύος τους.

Αρχικά τα ηγεμονικά Ήδικτα ίσχυαν όσο καιρό ζούσε ο Ηγεμόνας που τα είχε εκδώσει. Αλλά από το δεύτερο αιώνα μ.Χ. εθεωρήθηκε ότι τα Ήδικτα ίσχυαν και μετά το θάνατό του, εκτός αν καταργούνταν ρητά ή σιωπηρά.

γ) Τα *rescripta*

Τα *rescripta* ήταν απαντήσεις («αντιγραφαί») που έδινε ο Ηγεμόνας σε ερωτήματα νομικού περιεχομένου που του υποβάλλονταν υπό τη μορφή αναφορών (*libelli*) από υπαλλήλους, επαρχιακές πόλεις, ή και ιδιώτες. Οι απαντήσεις αυτές που αποτελούσαν γνωμοδοτήσεις νομικού περιεχομένου, συντάσσονταν ύστερα από γνώμη του *consilium principis*, όπου, όπως είδαμε (§ 13), παρακάθονταν σπουδαίοι νομομαθείς.

Και αν μεν το ερώτημα προερχόταν από υπάλληλο, πόλη κλπ. το *rescriptum* ονομαζόταν *epistula* (έτσι στον *Mitteis*, *Chrest.* 373 = *Bruns*, *Fontes*, I, αριθ. 196 = *FIRA*, I, αριθ. 78, του 119 μ.Χ.). Αν όμως επρόκειτο για απάντηση σε ιδιώτη, το *rescriptum* ονομαζόταν *subscriptio* κι αυτό γιατί η απάντηση έπαιρνε τη μορφή σημείωσης που έγραφε ο Ηγεμόνας κάτω από την αναφορά που του είχε υποβληθεί.

Για τα γραφεία (*scrinia*) που διεκπεραίωναν τη σχετική προς τα *rescripta* αλληλογραφία, βλ. παραπάνω, § 15.

δ) Τα *mandata*

Τα *mandata* («εντολαί») τέλος, ήταν οδηγίες διοικητικού περιεχομένου, που απευθύνονταν από τους Ηγεμόνες προς υπαλλήλους τους ή προς Διοικητές επαρχιών.

Με τον καιρό οι διοικητικές αυτές οδηγίες, που συχνά αφορούσαν φορολογικά θέματα, συγκεντρώθηκαν σε συλλογές (*libri mandatorum*). Περίληψη μιας τέτοιας συλλογής αποτελεί ο γνωστός «Γνώμων του Ιδίου Λόγου» (*BGU V*, 1210) από την Αίγυπτο, που συντάχθηκε επί Αντωνίου Πίου ή Μάρκου Αυρηλίου.

Τα *mandata* ίσχυαν τοπικά μόνο στην περιοχή που υπαγόταν στην αρμοδιότητα του αποδέκτη τους, χρονικά δε μόνο όσο χρόνο ο αποδέκτης τους εξακολουθούσε να ασκεί τα καθήκοντά του στην περιοχή αυτή.

ε) Καταδίκη της μνήμης (*damnatio memoriae*)

Η καταδίκη της μνήμης του Ηγεμόνα, που απαγγελλόταν τυχόν από τη Σύγκλητο μετά το θάνατο του, είχε ως αποτέλεσμα την αναδρομική ακύρωση των πράξεών του (*rescissio actorum*) και, επομένως, και των Διατάξεων που είχε εκδώσει.

Η μεταγενέστερη όμως αποκατάσταση της μνήμης του Ηγεμόνα εξαφάνιζε τα αποτελέσματα αυτά.

Β) Τα Συγκλητικά Δόγματα

Μιλώντας για τις αρμοδιότητες της Συγκλήτου κατά την περίοδο της Ηγεμονίας αναφερθήκαμε στο ότι στην περίοδο αυτή τα Συγκλητικά Δόγματα (*senatus consulta*) διαμορφώθηκαν σε ιδιαίτερη πηγή δικαίου.

Εδώ θα προσθέσουμε τούτο μόνο, ότι κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ. ακόμη τα Συγκλητικά Δόγματα δεν περιείχαν ακόμα κύρωση, αλλά ο Πράιτορας προς τον οποίο απευθύνονταν οι περιεχόμενες στα Συγκλητικά Δόγματα διατάξεις, που είχαν καθοδηγητικό χαρακτήρα, εισήγε σχετική ρήτρα στο Ήδικτό του (βλ. την ένσταση που παρείχε ο Πράιτορας στις γυναίκες με βάση το *senatus consultum Velleianum* του 46 μ.Χ. – D. 16, 1, 2, 1).

Η ολοκληρωτική εξίσωση των *senatus consulta* προς νόμους πραγματοποιήθηκε κατά τους χρόνους του Αδριανού (*senatus consultum Tertulianum* – Inst. 1, 3, 2).

Γ) Οι επίσημες γνωμοδοτήσεις νομομαθών

Είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο ποιά υπήρξε το έργο των Ρωμαίων νομικών της προκλασικής περιόδου. Η ανώμαλη όμως περίοδος των τελευταίων χρόνων της Δημοκρατίας είχε κλονίσει το κύρος των Ρωμαίων νομικών και γι' αυτό το λόγο ο Αύγουστος έλαβε μέτρα που αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση του κύρους τους.

Για το σκοπό αυτό, ο Αύγουστος απένειμε σε εξέχοντες νομικούς των χρόνων του το προνόμιο (ευεργέτημα, *beneficium*) να παρέχουν δημόσιες γνωμοδοτήσεις (*publice responderere*), που έφεραν τη σφραγίδα τους. Οι γνωμοδοτήσεις αυτές στηρίζονταν στην *auctoritas* του Ηγεμόνα και είχαν έτσι επίσημο χαρακτήρα (D. 1, 2, 2, 49 – Πομπώνιος).

Αρχικά το προνόμιο αυτό απονεμήθηκε από τον Αύγουστο μόνο σε νομικούς από την τάξη των *Συγκλητικών*. Ο Τιβέριος όμως απένειμε το προνόμιο αυτό στον *Massurius Sabinus*, που ανήκε στην *Ιππάδα* τάξη (D. 1, 2, 2, 48 — Πομπώνιος).

Αλλά ως τα μέσα του δεύτερου μ.Χ. αιώνα, οι περισσότεροι από τους νομικούς που είχαν το *ius publice responderendi* εξακολούθησαν να προέρχονται από την τάξη των Συγκλητικών και μόνο από τα χρόνια του Αδριανού, με *rescriptum* του Αυτοκράτορα αυτού (D. 1, 2, 2, 49 – Πομπώνιος), η απονομή του προνομίου αυτού σε μη Συγκλητικούς έγινε συχνότερη, υπό τον όρο, πάντως, ότι οι νομικοί στους οποίους απονεμόταν θα είχαν διακριθεί στη νομική επιστήμη.

Ο Γάιος μας πληροφορεί ότι, σύμφωνα μ' ένα άλλο *rescriptum* του Αδριανού (Gai, I, 7), οι επίσημες γνωμοδοτήσεις των νομομαθών που εί-

χαν το *ius publice respondendi* είχαν ισχύ νόμου, αν δεν διαφωνούσαν μεταξύ τους.

Κατά τον τρίτο μ.Χ. αιώνα το *ius publice respondendi* εξαφανίζεται σιγά-σιγά εξαιτίας του ανταγωνισμού των *rescripta*, που συντάσσανε κορυφαίοι νομικοί οι οποίοι ανήκαν στο *consilium principis* και γι' αυτό στηρίζονταν στο κύρος του Ηγεμόνα.

§ 20. Η νομική επιστήμη της περιόδου της ηγεμονίας*

Η απονομή του *ius publice respondendi* από τον Αύγουστο έδωσε νέα ώθηση στη ρωμαϊκή νομική επιστήμη, που από τότε γνωρίζει τη μεγαλύτερή της ακμή. Γι' αυτό και η περίοδος της Ηγεμονίας έως το θάνατο του Αλέξανδρου Σευήρου (235 μ.Χ.) ονομάζεται κλασική περίοδος του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Η δραστηριότητα των κλασικών Ρωμαίων νομικών εκδηλώθηκε σε πολλούς τομείς.

Α) Οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί ασχολήθηκαν εν πρώτοις, όπως και οι προκλασικοί με την πρακτική εφαρμογή του δικαίου, δηλαδή με τη σύνταξη δικαιοπρασιών (*cavere*), με την καθοδήγηση των δικαστών και των διαδίκων στις δίκες (*agere*) και με την παροχή γνωμοδοτήσεων πάνω σε νομικά θέματα (*respondere*).

α) Όπως είδαμε στο προηγούμενο Κεφάλαιο, οι γνωμοδοτήσεις (*responsa*) ορισμένων επιφανών νομικών, στους οποίους είχε απονεμηθεί το *ius publice respondendi* είχαν μεγαλύτερο κύρος και, μάλιστα, ένα *rescriptum* του Αδριανού τους έδωσε δύναμη νόμου, αν ήταν ομόφωνες (Gai, I, 7).

Αλλά η έννοια της Διάταξης αυτής – που, άλλωστε, προέρχεται από τα μέσα της κλασικής περιόδου – δεν είναι σαφής, ενώ από την άλλη μεριά δεν προκύπτει από τις πηγές ότι οι γνώμες των νομικών που κατείχαν το προνόμιο του να γνωμοδοτούν δημόσια είχαν μεγαλύτερη ισχύ από τις

* W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*², Graz-Wien-Köln 1967, Tony Honoré, *Emperors and Lawyers*. London 1981, A. Schiller, *The Jurists and the Prefects of Rome*, στη *Rev. Int. des Dr. de l' Ant.* (RIDA), 2, 3 (1949) (= *Mélanges de Visscher*, II), σελ. 319-359, F. d'Ippolito, *Ideologia e diritto in Gaio Cassio Longino*, Napoli 1969, Th. Mommsen, *Salvius Iulianus*, στις *Gesammelte Schriften*, II, Berlin 1905, σελ. 2-6, του ίδιου, *Gaius, ein Provinzialjurist*, στις *Ges. Sehr.*, II, σελ. 26-38. A.M. Honoré, *Gaius*, Oxford 1962, J. Reinach, *Gaius - Institutes*, Paris 1950, σελ. V-XVII, H.L. W. Nelson, *Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones*, Leiden 1981 (= *Studia Gaiana*, 6), R.G. Böhm, *Gaiussstudien*, I-X, Freiburg i Br. 1968-1972. P.C. Bizoukides, *Gaius I-IV. Thessalonicae 1937-1940*.

γνώμες των υπολοίπων. Πρέπει δε να υπογραμμισθεί, ότι εκτός από τον Massurius Sabinus (D. 1, 2, 2, 49 – Πομπώνιος) και τον Iavolenus (Plin. Epist., 6, 15, 3), για κανέναν άλλο από τους μεγάλους νομικούς της κλασικής περιόδου δεν είναι με βεβαιότητα γνωστό ότι κατείχε το *ius publice respondendi*, μόλο που τούτο θεωρείται πολύ πιθανό για τριάντα περίπου από εκείνους τους νομικούς της κλασικής περιόδου, που τα ονόματά τους διασώθηκαν.

Οι νομικοί που είχαν το *ius publice respondendi* ονομάζονταν συνήθως *iuris consulti* ή *iuris prudentes* (πρβλ. Gai, I, 7), αλλά πολλές φορές γινόταν χρήση των όρων αυτών και για τη δήλωση επιφανών νομικών που δεν κατείχαν το προνόμιο αυτό.

β) Αλλά το Ρωμαϊκό Δίκαιο καλλιεργήθηκε τόσο στη Ρώμη, όσο και στις επαρχίες, κι από πολλούς μικρότερης σημασίας νομικούς, που ονομάζονταν *iuris periti*, ή, σε ελληνική απόδοση «νομικοί» (δύγλωση επιγραφή από τη Βιθυνία, CIL., III, 14188²).

Τέτοιοι «νομικοί Ρωμαϊκοί» απαντούν πολλές φορές στην Αίγυπτο και τους βρίσκουμε ν' απασχολούνται με το *cavere* (όπως ο «Γάιος Λούκιος Γεμινιανός», νομικός Ρωμαϊκός» στον Bruns, Fontes. I, αριθ. 119 = Sel. Pap. I, αριθ. 85, του 189 μ.Χ.) ή με το *respondere* (όπως ο «Ουλπιανός Διονυσόδωρος», των ηγορανομηκότων, νομικός, στον P. Oxy. 237, του 186 μ.Χ. Στον τελευταίο αυτόν πάπυρο, το *responsum* μεταφράζεται ελληνικά «προσφώνησις»).

γ) Εκτός από την ανεξάρτητη δράση τους, οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί διαδραμάτισαν σπουδαιότατο ρόλο, ιδίως κατά το δεύτερο αιώνα μ.Χ., κι ως μέλη του *consilium principis* ή ως ανώτατοι υπάλληλοι του Ηγεμόνα (*praefecti praetorio* κλπ.) και επηρέασαν και μ' αυτό τον τρόπο πολλαπλά το δίκαιο, συντάσσοντας *rescripta* κλπ.

Β) Αλλά εκτός από την πρακτική εφαρμογή του δικαίου, οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί ασχολήθηκαν και με τη θεωρητική του διδασκαλία.

Η επεξεργασία του δικαίου από τους κλασικούς Ρωμαίους νομικούς πραγματοποιείται με τη χρήση μεθόδων παρμένων από την ελληνική ρητορική και παραμένει σε όλη την κλασική περίοδο περιπτωσιολογική, ενώ αποφεύγονται οι γενικεύσεις. Ισχυρή επιρροή πάνω στην κλασική ρωμαϊκή σκέψη ασκούν τα σύγχρονά της φιλοσοφικά ρεύματα, ιδίως των Στωϊκών.

Η ερμηνεία του δικαίου αρχίζει από το γράμμα (*verba*) κι από εκεί προχωρεί στην αναζήτηση του πνεύματος του νόμου (*sententia legis*). Άμα δεν υπάρχει συγκεκριμένη διάταξη του νόμου να ρυθμίζει το θέμα, γίνεται χρήση σε αρκετή έκταση, της αναλογίας. Τούτο είναι άλ-

λωστε σύμφωνο με τη συντηρητική νοοτροπία των Ρωμαίων νομικών, που αποφεύγουν να κηρύξουν καταργημένες παλαιές διατάξεις και προτιμούν, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της αναλογίας, να τις εφαρμόσουν προσαρμόζοντάς τις στις νέες κοινωνικές ανάγκες που παρουσιάζονται, (βλ. και πάρα πάνω, Κεφ. 1, VIII).

Πολύ σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση του τρόπου εργασίας των κλασικών Ρωμαίων νομικών ασκεί η, ελληνικής καταγωγής, αρχή της επιείκειας (*aequitas*), με την οποία το δίκαιο προσαρμόζεται στις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της εποχής του. Η επιρροή της έννοιας της επιείκειας στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ο νομικός Κέλσος να ορίζει το δίκαιο ως την τέχνη του καλού και του επιεικούς («*ius est ars boni et aequi*» – D. 1, 1, 1 pr. – Ουλπιανός).

Γ) Τέλος, οι Ρωμαίοι νομικοί της κλασικής περιόδου ασχολήθηκαν και με τη συγγραφή. Τα έργα τους μπορούν να καταταχθούν σε ομάδες και ειδικότερα:

α) Σε σχόλια πάνω στο *ius civile*. Τα σχόλια αυτά ονομάζονται: *libri ad Sabinum*, γιατί το σχετικό έργο του Σαβίνου αποτέλεσε το υπόδειγμα των συγγραμμάτων αυτού του τύπου.

β) Σε σχόλια πάνω στο *ius praetorium*. Τα σχόλια αυτά ονομάζονται *libri ad edictum*.

γ) Σε μονογραφίες πάνω σε νόμους, σε Συγκλητικά Δόγματα κλπ.

δ) Σε έργα που προορίζονταν για τη θεωρητική διδασκαλία του δικαίου, όπως οι Εισηγήσεις του Γαΐου. Τα έργα αυτά ονομάζονταν *institutiones* ή *enchiridia*.

ε) Σε έργα που προορίζονταν για την πρακτική εφαρμογή του δικαίου όπως οι *quaestiones*, τα *responsa* κλπ.

στ) Τέλος, σε έργα που αναφέρονταν στο σύνολο του δικαίου και ονομάζονταν *digesta*.

Δ) Η κλασική ρωμαϊκή νομική επιστήμη κυριαρχείται, ιδίως κατά τον πρώτο μ.Χ. αιώνα, από δυο Σχολές (*sectae*), των Σαβινιανών και των Προκουλιανών.

Δεν είναι βέβαιο τι ακριβώς εννοεί ο Πομπώνιος, που διέσωσε τις σχετικές πληροφορίες (D. 1, 2, 2, 47) με τον όρο «Σχολές».

Γιατί είναι μιν αλήθεια ότι η Ρώμη γνώρισε σχολές (*stationes*) όπου διδασκόταν το δίκαιο (Gell. 13, 12, 1: «*stationes ius publice docentium aut respondendum*»). Φαίνεται όμως βέβαιο ότι οι Σχολές των Σαβινιανών και των Προκουλιανών ήταν κάτι το πιο σημαντικό από τις απλές *stationes*, κι ότι αυτοί που δίδασκαν στις δυο Σχολές δεν ήταν απλοί δάσκαλοι του δικαίου. Είναι βέβαιο επίσης, ότι όσοι δίδασκαν στις δυο αυτές Σχολές δεν

αμείβονταν κατά κανόνα, όπως προκύπτει από το ότι ο Πομπώνιος (D. 1, 2, 2, 50) σχετικά με τον Massurius Sabinus αναφέρει ως κάτι τι το ασυνήθιστο ότι έπαιρνε αμοιβή για τη διδασκαλία του.

Οι δυο Σχολές, αρχικά τουλάχιστον, αντιπροσώπευαν διαφορετικές φιλοσοφικές (βλ. Gai, II, 79), αλλά και πολιτικές τάσεις. Οι Προκουλιανοί ήταν προοδευτικότεροι, ακολουθούσαν την Περιπατητική Σχολή και ήταν δημοκρατικοί, ενώ οι Σαβινιανοί ήταν συντηρητικότεροι, ακολουθούσαν τη Σχολή των Στωϊκών, και υποστήριζαν το καθεστώς της Ηγεμονίας.

Αλλά παρόλο που είναι αλήθεια ότι ο ιδρυτής της Σχολής των Προκουλιανών Labeo – γιός δημοκρατικού που είχε πολεμήσει στους Φιλίππους – ήταν άσπονδος αντίπαλος του νεοϊδρυθέντος τότε καθεστώτος της Ηγεμονίας (πρβλ. Gell. 13, 12: «agitabat hominem libertas nimia atque vecors») κι ότι, αντίθετα, ο Sabinus υποστηρίχθηκε από τους Ηγεμόνες, ονομάστηκε Ιππέας και έλαβε το προνόμιο του *ius publice respondendi*, όμως με τον καιρό η διαμάχη των δυο Σχολών έπαψε να είναι ουσιαστική και κατάντησε απλή αντιδικία για μικρής σημασίας προβλήματα του δικαίου.

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, σχολές (*stationes*) του δικαίου υπήρχαν στη Ρώμη. Αντίθετα δεν είναι γνωστή για την κλασική περίοδο η ύπαρξη σχολών στις επαρχίες. Η εκμάθηση της επιστήμης του δικαίου εκεί, φαίνεται ότι ήταν καθαρά εμπειρική.

Ε) Οι σπουδαιότεροι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί

α) Marcus Antistius Labeo

Ο ιδρυτής της Σχολής των Προκουλιανών Λαθέων για τον οποίο έγινε κιόλας λόγος, ήταν σύγχρονος του Αυγούστου. Παρόλη τη μεγάλη του επιστημονική αξία και προβολή, επειδή βρισκόταν σε οξεία αντίθεση προς τον Ηγεμόνα, κατέλαβε μόνο το αξίωμα του Πραιτόρα (Tacit. Ann., 3, 75, D. 1, 2, 2. 47 – Πομπώνιος). Ήταν πολυγραφότατος κι άφησε πεθαίνοντας 400 τόμους έργων (D. 1, 2, 2, 47).

β) Gaius Ateius Capito

Ο Καπίτωνα, αντίπαλος του Λαβέωνα και ιδρυτής της Σχολής των Σαβινιανών τιμήθηκε από τον Αύγουστο με την Υπατεία (Tacit. Ann., 3, 75).

Η συγγραφική του δραστηριότητα υπήρξε μικρή.

γ) Massurius Sabinus

Για τον Σαβίνο έχει γίνει κιόλας παραπάνω λόγος. Ζούσε στα χρόνια του Νέρωνα (Gai, II, 218) κι έγραψε τρίτομο έργο για το *ius civile*.

Από τον Σαβίνο πήρε το όνομά της η Σχολή των Σαβινιανών.

δ) Proculus

Για τον Πρόκουλο δεν είναι σχεδόν τίποτε γνωστόν εκτός του ότι η Σχολή των Προκουλιανών – που ιδρυτής της ήταν ο Λαβέωνας – πήρε απ' αυτόν το όνομά της.

ε) Gaius Cassius Longinus

Ο Κάσσιος ήταν μαθητής του Σαβίνου (D. 4, 8, 19, 2), έζησε την εποχή του Κλαύδιου και του Νέρωνα, και πέθανε επί Ουεσπασιανού. Το όνομά του συνδέεται, κάθε άλλο παρά τιμητικά, με διαπραχθείσα στα χρόνια του Νέρωνα σφαγή αθώων δούλων (Tacit. Ann., 14-42-45).

Κατά μια γνώμη, όχι όμως πιθανή, ο νομικός αυτός ήταν ο συγγραφέας των έργων που φέρονται με το όνομα του Γαΐου.

στ) Publius Iuventius Celsus

Ο Κέλσος ήταν γιός νομικού που είχε διατελέσει αρχηγός της Σχολής των Προκουλιανών. Διατέλεσε Πραίτορας, Ύπατος δυο φορές και μέλος του *consilium principis* επί Αδριανού. Έγραψε *digesta* σε τριάντα εννέα βιβλία.

ζ) Salvius Iulianus

Ο Ιουλιανός καταγόταν από το Hadrumetum της επαρχίας της Αφρικής. Έδρασε επί Αδριανού, Αντωνίνου Πίου και, πιθανόν, επί Μάρκου Αυρηλίου και υπήρξε αρχηγός της Σχολής των Σαβινιανών.

Η ζωή του μας είναι γνωστή από επιγραφή που βρέθηκε στην Τύνιδα (CIL. VIII, 24094). Διετέλεσε Ύπατος και Πραίτορας, Διοικητής (*legatus pro praetore*) στη Γερμανία (*Germania inferior*) και στην Ισπανία (*Hispania citerior*) Ανθύπατος (*proconsul*) στην επαρχία της Αφρικής κλπ.

Εκτός από την κωδικοποίηση του Ηδίκτου που πραγματοποίησε γύρω στα 130 μ.Χ. με εντολή του Αδριανού, έγραψε *digesta* σε ενενήντα βιβλία κλπ. Μαζί με τον Παπινιανό, θεωρείται ο πιο μεγάλος από τους κλασικούς Ρωμαίους νομικούς.

η) Sextus Pomponius

Ο σύγχρονος του Ιουλιανού και πολυγραφότατος Πομπώνιος δεν ήταν κανένα ιδιαίτερα οξύ νομικό πνεύμα. Του οφείλουμε όμως ένα πολύτιμο σχεδιάσμα ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου, ενσωματωμένο στον Πανδέκτη και παρμένο από το έργο του *liber singularis enchiridii* (D. 1, 2, 2).

Τα αποσπάσματα από το έργο αυτό του Πομπωνίου που περιέλαβε ο Πανδέκτης είναι όμως σε πολλά σημεία τόσο αλλοιωμένα, ώστε να είναι αδύνατο να παρακολουθήσει κανείς την αλληλουχία ή και το νόημα των γεγονότων που περιγράφονται σ' αυτά.

θ) Gaius

αα) Ο Γάιος αποτελεί για την ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου αίνιγμα, γιατί ενώ η επιρροή του πάνω στους μεταγενέστερους υπήρξε πολύ μεγάλη και είναι ένας από τους πέντε νομικούς που περιλαμβάνονται στον Αναφορικό Νόμο του Θεοδοσίου Β' του 426 μ.Χ., ενώ η Ιουστινιάνεια Κωδικοποίηση τον ονομάζει «Gaius noster» (const. Omnem, 1, Inst. 4, 18. 5) εντούτοις σχεδόν τίποτε δεν είναι γι' αυτόν γνωστό.

Είναι βέβαιο ότι ζούσε επί Αδριανού (πρβλ. D. 3, 4, 5, 7 pr - Γάιος) και ότι το 178 μ.Χ. ζούσε ακόμα (D. 38, 17, 9, - Γάιος). Είναι πολύ πιθανό ότι δεν του απονεμήθηκε ποτέ το *ius publice respondendi*.

Το γεγονός ότι είναι γνωστός μόνο με το προωνύμιο Gaius καθώς και η σχετικά καλή γνώση του των επαρχιών της Ανατολής, ορισμένοι τρόποι του έκφρασης που ελληνίζουν κλπ., οδήγησαν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι ο Γάιος καταγόταν από ρωμαϊκή επαρχία, και ειδικότερα από την επαρχία της Ασίας.

Αλλά ο Γάιος ήταν αναμφίβολα Ρωμαίος πολίτης, όπως προκύπτει από το ότι διακρίνει τα όσα ισχύουν στους «ξένους» (*apud peregrinos*) από τα όσα ισχύουν «σ' εμάς», δηλαδή τους Ρωμαίους (*apud nos* - βλ. Gai, I, 193). Η γνώση της ελληνικής που δείχνει στα έργα του αποτελούσε χαρακτηριστικό όλων των μορφωμένων Ρωμαίων, ενώ, παράλληλα, η γνώση του της λατινικής είναι άψογη. Η γνώση του του Ρωμαϊκού Δικαίου (ανήκε στη Σχολή των Σαβινιανών) δείχνει ότι το διδάχθηκε στη Ρώμη. Γι' αυτούς τους λόγους επικρατεί σήμερα η γνώμη ότι ο Γάιος ήταν εκ γενετής Ρωμαίος.

Πρέπει να σημειωθεί ότι από μερικούς ερευνητές αμφισβητήθηκε και αυτή η ίδια η ύπαρξη του Γαΐου ως ιστορικού προσώπου και υποστηρίχθηκε ότι τα έργα που αποδίδονται στον Γάιο είναι έργα του Gaius Cassius Longinus που αναφέραμε παραπάνω, επεξεργασμένα κατά το δεύτερο μ.Χ. αιώνα. Η υπόθεση αυτή είναι, κατά πάσα πιθανότητα, αστήρικτη.

ββ) Έργα του Γαΐου

Ο Γάιος συνέταξε, μεταξύ άλλων, ερμηνεία του Δωδεκάδελτου σε έξι βιβλία, σχόλια στο Επαρχιακό Ήδικτο σε τριάντα βιβλία, σχόλια στο Ήδικτο του *praetor urbanus* κλπ.

Από τα έργα του Γαΐου, κατά καλή τύχη, έχει διασωθεί ένα, οι Εισηγήσεις του (*institutionum commentarii quattuor*), γραμμένες γύρω στα 161 μ.Χ.

Η ανεύρεση των Εισηγήσεων, που είναι το μόνο έργο της κλασικής ρωμαϊκής νομικής επιστήμης που έφτασε ως εμάς σχεδόν ολόκληρο, οφείλεται στο Γερμανό ιστορικό B.G. Niebuhr, που τις ανακάλυψε το 1816 σ ένα παλίμψηστο κώδικα της Βιβλιοθήκης της Βερώνας κάτω από τις «Επιστολές» και την «Πολεμική» του Αγίου Ιερωνύμου. Οι Εισηγήσεις είχαν γραφεί πάνω στον Κώδικα κατά τον πέμπτο αιώνα μ.Χ.

Πρώτη έκδοση του κειμένου της Βερώνας πραγματοποιήθηκε το 1820. Σημαντικές προσθήκες και βελτιώσεις στο κείμενο αυτό έγιναν τα έτη 1927 και 1933, χάρη στην ανεύρεση δυο αιγυπτιακών παπύρων (P. Oxy. 2103, του τρίτου αιώνα μ.Χ. και PSI 1182 του τετάρτου αιώνα μ.Χ.). Από τα αποσπάσματα αυτά επιβεβαιώθηκε επίσης ότι το κείμενο της Βερώνας είναι αυθεντικό και δεν περιέχει μετακλασικά παρεμβλήματα.

Οι Εισηγήσεις του Γαΐου έχουν σκοπό διδακτικό και χωρίζονται σε τέσσερα βιβλία, που το καθένα τους υποδιαιρείται σε παραγράφους.

Αλλά ο Γάιος (Gai, I, 8), διαιρεί το δίκαιο σε τρία μέρη («τρίμερης διαίρεση των Εισηγήσεων»): Το Δίκαιο των Προσώπων (*ius quod ad personas pertinet*), Δίκαιο των Πραγμάτων (*ius quod ad res pertinet*) και Δίκαιο των Αγωγών (*ius quod ad actiones pertinet*).

Πρέπει να σημειωθεί ότι το σύστημα της τριμερούς διαίρεσης της ύλης των Εισηγήσεων δεν δημιουργήθηκε για πρώτη φορά από τον Γάιο. Αντίθετα, ο Γάιος το αποδέχεται ως κάτι το ήδη δεδομένο και γνωστό.

Όσο για την προέλευση της τριμερούς αυτής διαίρεσης που, ακολουθώντας τον Γάιο, αποδέχθηκαν και οι συντάκτες των Ιουστινιάνειων Εισηγήσεων (Inst. 1,2, 12), το πιθανότερο είναι ότι πρέπει να αναζητηθεί στην αρχαία ελληνική ρητορική.

Κατά το τριμερές σύστημα, το Δίκαιο των Προσώπων είναι εκείνο που περιέχει τους κανόνες που ρυθμίζουν την ικανότητα των προσώπων, καθώς και τους κανόνες που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των προσώπων, όσες πηγάζουν από την οικογένεια. Το Δίκαιο των Πραγμάτων, πάλι, είναι εκείνο που περιέχει τους κανόνες που διέπουν τα πράγματα καθώς και τη μεταβίβασή τους «εν ζωή» ή «καίτια θανάτου». Έτσι το ρωμαϊκό Δίκαιο των Πραγμάτων, όπως μας το εκθέτει ο Γάιος, περιλαμβάνει όχι μόνο το σημερινό Εμπράγματο Δίκαιο, αλλά και το Ενοχικό – αφού κατά τους Ρωμαίους οι ενοχές αποτελούν «ασώματα πράγματα» (*res incorporales*) – και το Κληρονομικό Δίκαιο κατά το μέρος

του εκείνου που αφορά την κτήση των πραγμάτων «αιτία θανάτου». Τέλος, το Δίκαιο των Αγωγών περιλαμβάνει τους τρόπους δικαστικής επιδίωξης και προστασίας των δικαιωμάτων, ανάμεσα στους οποίους κυριότητα θέση κατέχουν οι αγωγές.

ι) Aemilius Papinianus

Ο Παπινιανός, για τους μεταγενέστερους, υπήρξε ο μεγαλύτερος από τους Ρωμαίους νομικούς (const. Omnem, 1: «ad sublimissimum Papinianum»). Ήταν φίλος και συγγενής εξ αγχιστείας του Σεπτιμίου Σευήρου (Hist. Aug., Carac., 8, 2). Διετέλεσε επικεφαλής του *scrinium a libellis*, μέλος του *consilium principis* και *praefectus praetorio* από το 203 μ.Χ.

Υποστηρίχθηκε ότι ο Παπινιανός καταγόταν από τη Συρία, αλλά η υπόθεση αυτή δε φαίνεται να ευσταθεί. Δολοφονήθηκε το 212 μ.Χ. από τον Καρακάλλα, επειδή αρνήθηκε να δικαιολογήσει τη δολοφονία του αδελφού του Καρακάλλα, Γέτα.

Συνέταξε *responsa* σε δέκα εννέα βιβλία, *quaestiones* σε τριάντα επτά βιβλία, κλπ.

ια) Iulius Paulus

Ο Παύλος υπήρξε μέλος του *consilium principis* μαζί με τον Παπινιανό και διετέλεσε *praefectus praetorio* επί Αλεξάνδρου Σευήρου. Υπήρξε πολυγραφότατος και συνέταξε σχόλια *ad Sabinum*, *responsa* σε είκοσι τρία βιβλία κλπ.

Από τα μετακλασικά χρόνια έχει περισωθεί συλλογή αποσπασμάτων από έργα του Παύλου σε πέντε βιβλία, ονομαζόμενη *Pauli sententiae*. Το έκτο του Πανδέκτη του Ιουστινιανού αποτελείται από αποσπάσματα από έργα του Παύλου.

ιβ) Domitius Ulpianus

Ο Ουλπιανός, όπως ο ίδιος αναφέρει (D. 50, 15, 1 pr.), καταγόταν από την Τύρο της Φοινίκης.

Διετέλεσε *praefectus annonae* το 222 μ.Χ. και *praefectus praetorio*. Δολοφονήθηκε το 228 μ.Χ. (κατά άλλη γνώμη, το 223 μ.Χ.) από τους Πραιποριανούς.

Έγραψε Εισηγήσεις (*institutiones*), σχόλια *ad edictum* σε ογδόντα τρία βιβλία, σχόλια *ad Sabinum* κλπ.

Το έργο του διακρίνεται για την καθαρότητα των διανοημάτων του και τη διεισδυτικότητά του και το τρίτο του Πανδέκτη του Ιουστινιανού αποτελείται από αποσπάσματα από τα έργα του.

iv) Herennius Modestinus

Ο Μοδεστίνος ήταν μαθητής του Ουλπιανού και διετέλεσε praefectus vigilum τουλάχιστον ως το 244 μ.Χ. (πρβλ. *lis fullonum*, στον Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 188 = FIRA. III, αριθ. 165, του 226-244 μ.Χ., στιχ. 4). Ο Μοδεστίνος είναι αξιομνημόνευτος κυρίως επειδή είναι ένας από τους πέντε νομικούς που τα έργα τους περιλήφθηκαν στον Αναφορικό Νόμο του Θεοδοσίου Β΄

Με τον Μοδεστίνο κλείνει η σειρά των μεγάλων Ρωμαίων νομικών της κλασικής περιόδου.

§ 21. Η περίοδος της δεσποτείας – Α΄ τα πολιτειακά όργανα*

I. Το έτος της δολοφονίας του Αλέξανδρου Σευήρου και της ανάρρησης του Μαξιμίνου (235 μ.Χ.) αποτελεί σταθμό στην ιστορία της Ρώμης γιατί ο Μαξιμίνος είναι ο πρώτος Ρωμαίος Ηγεμόνας που όχι απλώς ανέβηκε στο θρόνο με την υποστήριξη του στρατού — τέτοιες περιπτώσεις είναι συχνές κατά την περίοδο της Ηγεμονίας — αλλά και είχε να επιδείξει αποκλειστικά στρατιωτική σταδιοδρομία.

Αλλά και ο Μαξιμίνος δολοφονήθηκε μετά τριετία κι ακολούθησε μια σειρά από Ηγεμόνες που προέρχονταν από τις τάξεις του στρατού. ανέβαιναν στο θρόνο χάρη στην υποστήριξη των στρατιωτικών τμημάτων κι ανατρέπονταν από άλλα. ενώ η ρωμαϊκή επικράτεια υπέφερε τα πάνδεινα από τις συγκρούσεις των στρατών που υποστήριζαν τους διάφορους μνηστήρες του θρόνου.

Η αδυναμία που προκάλεσε η εσωτερική αναρχία έδωσε στους βαρβάρους την ευκαιρία να διαβούν τα σύνορα, ερημώνοντας τις επαρχίες.

Η περίοδος ανάμεσα στο θάνατο του Αλέξανδρου Σευήρου και στην ανάρρηση στο θρόνο του Διοκλητιανού έχει ονομαστεί «περίοδος των Τριάντα Τυράννων» (235-284 μ.Χ.). Η ονομασία αυτή είναι, όμως, άδικη, γιατί μερικοί από τους Ηγεμόνες που ανέβηκαν στο θρόνο κι ανατράπηκαν ή σκοτώθηκαν κατά την περίοδο αυτή ήταν προσωπικότητες με μεγάλη αξία. όπως ο Γαλληνός ή ο Αυρηλιανός.

Η οικονομική κρίση δημιουργεί, παράλληλα, δύσκολα προβλήματα

* R. Rémondon, *La crise de l' Empire Romain*. Paris 1964, A.H.M. Jones, *The Later Romain Empire*, 284-602. I-II. Oxford 1973. σελ. 321-606. 1130-1251. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, *Βυζαντινή Ιστορία, Α΄* (324-610). Αθήναι 1975. σελ. 104-107. 332-354, J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*², München 1960, M. Clauss, *Der «magister officiorum» in der Spätantike* (4-6 Jahrhundert). München 1980.

στο ρωμαϊκό κράτος κι απειλεί με κατάρρευση τη διοικητική και στρατιωτική του μηχανή.

II. Το ρωμαϊκό κράτος σώθηκε χάρη στο Διοκλητιανό (284-305 π.Χ.) που ανέβηκε στο θρόνο χάρη στην υποστήριξη του στρατού, διακρίθηκε όμως όχι τόσο για τις στρατιωτικές του ικανότητες, όσο για τις οργανωτικές και διοικητικές. Το έργο της αναδιοργάνωσης του ρωμαϊκού κράτους συμπληρώθηκε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο (306-337 μ.Χ.).

Έτσι διαμορφώθηκε ένα νέο πολίτευμα, με απροκάλυπτα μοναρχικό χαρακτήρα και έντονες ανατολικές επιρροές, που ονομάστηκε από τους νεώτερους ιστορικούς Δεσποτεία (*dominatus*).

1. Ο Αυτοκράτορας

A. Επικεφαλής του κράτους βρίσκεται ο Αυτοκράτορας. Η εξουσία του, που έχει έντονη θρησκευτική χροιά, είναι απεριόριστη. Σ' όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια, και στην ίδια τη Ρώμη, ο Αυτοκράτορας τιμάται πια επίσης ως ζωντανός θεός.

Από την επικράτηση του Χριστιανισμού η αντίληψη για τη θεία υφή του αυτοκρατορικού αξιώματος μεταβάλλεται. Ο Αυτοκράτορας δεν είναι πια θεός, κυβερνάει όμως «ελέω Θεού», κι ο,τιδήποτε του ανήκει ή σχετίζεται με το αυτοκρατορικό αξίωμα ονομάζεται «ιερό» (*sacer*) ή θείο (*divinum*).

Ο Αυτοκράτορας δέχεται την προσκύνηση των υπηκόων του (*adoratio purpurae*), οι δημόσιες εμφανίσεις του περιβάλλονται από αυστηρό τυπικό και η εξωτερική του εμφάνιση σε τέτοιες περιστάσεις μοιάζει με των απολύτων μοναρχών της Ανατολής και ειδικότερα των Περσών.

B. Προς τον έντονα απολυταρχικό χαρακτήρα της Δεσποτείας δεν αντιφάσκει η κατανομή της αυτοκρατορικής εξουσίας κατά χώρο ή κατά αρμοδιότητες.

α) Το σύστημα της τετραρχίας

Ο Διοκλητιανός επιδίωξε την καλύτερη στρατιωτική προστασία του ρωμαϊκού κράτους, αλλά και την αποτελεσματικότερη διοίκηση, παράλληλα δε και την επίλυση του προβλήματος της διαδοχής, που, χωρίς τη λύση του, δεν ήταν δυνατό να σταματήσει η στρατιωτική αναρχία.

Για το σκοπό αυτό προσέλαβε ως συνεργάτη του τον Μαξιμιανό, στον οποίο απένειμε αρχικά τον τίτλο του Καίσαρα και κατόπιν του Αυγούστου (286 μ.Χ.). Στον Μαξιμιανό ανέθεσε τη διοίκηση του δυτικού τμήματος του ρωμαϊκού κράτους, ενώ ο ίδιος κράτησε τη διοίκηση του ανατολικού τμήματος. Το 293 μ.Χ. ο Διοκλητιανός όρισε δυο Καίσαρες, ως συνεργάτες των Αυγούστων: για τον ίδιο τον Γαλέριο, και για τον Μαξιμιανό τον Κωνσταντίνο Χλωρό.

Η ρωμαϊκή επικράτεια, παρόλο που θεωρητικά έμεινε ενιαία, διαμοιράστηκε ανάμεσα στους Αυγούστους και στους Καίσαρες. Ο Διοκλητιανός, που ήταν ο πρώτος σε τάξη, κυβερνούσε ειδικότερα την Ασία. Αίγυπτο και Θράκη, με έδρα τη Νικομήδεια της Μικράς Ασίας, ο Καίσαρας Γαλέριος ανέλαβε τη διακυβέρνηση της περιοχής νότια από τον Δούναβη έως τον Εύξεινο Πόντο με έδρα το Σίρμιο της Παννονίας. ο Μαξιμιανός κυβερνούσε την Ιταλία, Αφρική και Ισπανία, με έδρα το Μιλάνο, ή την Ακυληία, ενώ ο Καίσαρας Κωνσταντίνος Χλωρός ανέλαβε την κυβέρνηση της Γαλατίας και της Βρετανίας.

Κατά το σύστημα της τετραρχίας, όπως το συνέλαβε ο Διοκλητιανός, οι Καίσαρες, που είχαν υιοθετηθεί από τους Αυγούστους, θα ήταν οι διάδοχοι τους και θα όριζαν κι αυτοί με τη σειρά τους νέους Καίσαρες, ώστε να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη διαδοχή στο θρόνο.

Αλλά το σύστημα της τετραρχίας απέτυχε. Μετά την παραίτηση του Διοκλητιανού και του Μαξιμιανού το 305 μ.Χ. ακολούθησε νέα κρίση, από την οποία βγήκε τελικά νικητής το 324 μ.Χ. ο γιός του Κωνσταντίου Χλωρού Κωνσταντίνος ο Μέγας.

β) Η διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους σε **Ανατολικό** και **Δυτικό** τμήμα.

Ο Κωνσταντίνος αποκατέστησε προσωρινά την ενότητα του ρωμαϊκού κράτους κι επέβαλε την αρχή της κληρονομικής διαδοχής στον θρόνο.

Αλλά ο Ουαλεντινιανός Α' ξαναγύρισε στην αρχή της διαίρεσης της ρωμαϊκής επικράτειας, αναθέτοντας στον αδελφό του Ουάλεντα, που τον ονόμασε Αύγουστο, τη διοίκηση του **Ανατολικού τμήματος** (*pars orientis*) του ρωμαϊκού κράτους και κρατώντας για τον εαυτό του τη διοίκηση του **Δυτικού τμήματος** (*pars occidentis*).

Και στην περίπτωση αυτή το ρωμαϊκό κράτος παρέμεινε θεωρητικά ενωμένο. Καθένας εντούτοις από τους Αυτοκράτορες ασκούσε δική του νομοθετική πολιτική, ήταν επικεφαλής ξεχωριστής διοίκησης κλπ.

Το ρωμαϊκό κράτος συνέχισε τη διπλή του υπόσταση έως την κατάλυση του Δυτικού τμήματος από τον Οδόακρο, το 476 μ.Χ.

Γ) Εξουσίες του Αυτοκράτορα

Όπως διαμορφώθηκε τελικά το πολίτευμα από το Μεγάλο Κωνσταντίνο, οι εξουσίες του Αυτοκράτορα δεν πηγάζουν ούτε κατά πλάσμα από τη λαϊκή θέληση (λαϊκές συνελεύσεις, Σύγκλητος), ούτε στηρίζονται στο στρατό, αλλά προέρχονται από θεία εκλογή.

Αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησεων κατά πόσο η στροφή του Με-

γάλου Κωνσταντίνου υπέρ του Χριστιανισμού (320 μ.Χ.) ήταν πράξη πολιτικού υπολογισμού ή οφειλόταν σε γνήσια θρησκευτική μεταστροφή. Είναι, πάντως, γεγονός ότι η σύνδεση της αυτοκρατορικής εξουσίας με τη νέα θρησκεία έδωσε έρεισμα στην αρχή της κληρονομικής διαδοχής, κι εστήριξε την απόλυτη εξουσία του Αυτοκράτορα σε νέες βάσεις.

Έτσι ο Αυτοκράτορας, ως ο εκλεκτός του Θεού πάνω στη γη, αποτελεί την ανεξέλεγκτη πηγή κάθε εξουσίας

Είναι ο υπέρτατος αρχηγός του στρατού και η κεφαλή της διοίκησης. Ορίζει και παύει ελεύθερα τους δημόσιους υπαλλήλους, προσδιορίζει τη φορολογική επιβάρυνση των υπηκόων του και ασκεί μόνος του την εξωτερική πολιτική. Αποτελεί την κυριότατη πηγή του δικαίου.

2. Το consistorium

Τον Αυτοκράτορα βοηθάει στο έργο του ένα Συμβούλιο το *sacrum constistorium*, που ονομάστηκε έτσι από το ότι μόνος ο Αυτοκράτορας καθόταν κατά τις συνεδριάσεις του ενώ όλοι οι άλλοι που μετείχαν στέκονταν όρθιοι (*consistere*).

Το *consistorium* αποτελεί εξέλιξη του *consilium principis* της περιόδου της Ηγεμονίας, όπως το Συμβούλιο αυτό είχε διαμορφωθεί σε μόνιμο σώμα από τα μέσα του δεύτερου μ.Χ. αιώνα.

Τα μέλη του *consistorium* (*comites consistonam*) ήταν μόνιμα λαμβάνονταν από τους ανωτέρους ή ανωτάτους υπαλλήλους και διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες.

Μεταξύ άλλων, μετείχαν στο *consistorium* ο *magister officiorum* ο *comes sacrarum largitionum*, ο *comes rerum privatorum* και ο *quaestor sacri palatii*, ο οποίος προέδρευε σε περίπτωση απουσίας του Αυτοκράτορα.

Το *consistorium* περιλάμβανε εξέχοντες νομικούς και επεξεργαζόταν τις εκδιδόμενες αυτοκρατορικές Διατάξεις. Ακούσε δικαιοδοσία κατ' έφεση και μερικές φορές, σε πρώτο βαθμό Επίσης συμβούλευε τον Αυτοκράτορα και πάνω σε διοικητικά θέματα.

3. Η Αυλή

Ο συγκεντρωτισμός της περιόδου της Δεσποτείας εξηγεί την εξεχουσα θέση που παίρνει κατά την περίοδο αυτή το άμεσο περιβάλλον του Αυτοκράτορα, και ειδικότερα οι ανώτατοι αυλικοί

Επικεφαλής του πολυάριθμου προσωπικού των ανακτόρων βρίσκεται ο Π ρ α ι π ό σ ι τ ο ς (*praepositus sacri cubiculi*) που συνήθως ήταν ευνούχος, κατά τα ανατολικά πρότυπα.

Ο Πραιπόσιτος έγινε με τον καιρό ισχυρότατος παράγοντας και μόλο που δεν αποτελούσε οργανικά μέλος του *consistorium*, πολλές φορές μετείχε στις συνεδριάσεις του.

4. Η διοικητική μηχανή

α) Διαίρεση και ιεραρχία των υπαλλήλων

Ο Διοκλητιανός αναδιοργάνωσε την κρατική μηχανή διαχωρίζοντας την πολιτική από τη στρατιωτική υπαλληλία και η αναδιοργάνωση αυτή ολοκληρώθηκε από τον Μέγα Κωνσταντίνο.

Η πολιτική υπηρεσία ονομάζεται *militia*, σε αντίθεση προς τη στρατιωτική (που για να διακρίνεται, ονομάζεται *militia armata*) και είναι οργανωμένη ιεραρχικά πράγμα που οφείλεται στο ότι, αρχικά οι υπάλληλοι προέρχονταν κατά σημαντικό μέρος από αποστρατευμένους στρατιωτικούς. Από την προέλευσή της αυτή εξηγείται και το ότι τα προνόμια των αποστρατευόμενων στρατιωτικών επεκτάθηκαν και στους πολιτικούς υπαλλήλους.

Νομοθετήματα ορίζουν πως προάγονται οι πολιτικοί υπάλληλοι ως το βαθμό του *magister*. Από τον βαθμό αυτό και πέρα η προαγωγή εξαρτάται από τον Αυτοκράτορα, που δε δεσμεύεται για τις προαγωγές αυτές από τους κανόνες που ισχύουν.

Οι υπάλληλοι παίρνουν αμοιβές, ιδίως σε είδος (*annona*), καθώς και δώρα από τους διοικούμενους (*sportulae*).

β) Τα *scrinia*

Όπως και στην περίοδο της Ηγεμονίας, η κρατική μηχανή στηρίζεται στα γραφεία (*scrinia*) που το καθένα διοικείται από έναν *magister*.

Τα *scrinia* επί Δεσποτείας είναι τέσσερα.

αα) Το *scrinium epistularum* αποτελούσε συνέχεια του *scrinium ab epistulis* της περιόδου της Ηγεμονίας και ήταν αρμόδιο για την αλληλογραφία με τους υπαλλήλους.

ββ) Το *scrinium libellorum* αποτελούσε συνέχεια του *scrinium a libellis* της περιόδου της Ηγεμονίας κι ήταν αρμόδιο για τις αναφορές που απευθύνονταν στον Αυτοκράτορα.

γγ) Το *scrinium dispositionum* ήταν αρμόδιο για τις μη κυβερνητικές υποθέσεις και την αλληλογραφία του Αυτοκράτορα, καθώς και για την τήρηση αρχείων.

δδ) Το *scrinium memoriae* που όπως είδαμε, είχε ιδρυθεί από τον Αδριανό, ήταν αρμόδιο για τη σύνταξη εγγράφων, των διορισμών (*probatoriae*) των αυτοκρατορικών διαταγών κλπ.

Όλα τα *scrinia* υπάγονταν στη διοίκηση του *magister officiorum*
 γ) Οι κυριότεροι ανώτατοι υπάλληλοι κατά την περίοδο της Δεσποτείας ήταν:

αα) Ο επικεφαλής της δικαιοσύνης (*quaestor sacri palatii*).

Ο *quaestor sacri palatii* ήταν το κατεξοχή πρόσωπο εμπιστοσύνης του Αυτοκράτορα. Ήταν συνήθως διακεκριμένος νομικός και προέδρευε στο *constistorium* όσες φορές τούτο (από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ.) συνεδρίαζε χωρίς την παρουσία του Αυτοκράτορα. Ήταν αρμόδιος για τη σύναξη και τη διατύπωση των αυτοκρατορικών Διατάξεων.

ββ) Ο επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας (*magister officiorum*).

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, υπό τη διοίκηση του *magister officiorum* τελούσαν τα *scrinia*. Αυτός είχε την ευθύνη της προσωπικής ασφάλειας του Αυτοκράτορα, διεύθυνε όσα αφορούσαν τις διεθνείς σχέσεις αλλά και την υπηρεσία που κατασκόπευε τους υπηκόους και που συνδυαζόταν με ταχυδρομικά καθήκοντα (*agentes in rebus, curiosi*).

γγ) Ο αυτοκρατορικός θησαυροφύλακας (*cornes sacrarum largitionum*).

Ο *comes sacrarum largitionum* διαχειριζόταν το κρατικό ταμείο (*fiscus*). Το όνομά του προερχόταν από τις παροχές που δίνονταν από τον Αυτοκράτορα στους υπαλλήλους κλπ. και που έπαιρνε τη μορφή δώρων.

δδ) Ο διαχειριστής του αυτοκρατορικού ταμείου (*comes rerum privatarum*).

Από τα χρόνια του Σεπτιμίου Σευήρου κιόλας, το *Patrimonium Caesaris* είχε μεταβάλει χαρακτήρα και είχε γίνει δημόσια περιουσία του Ηγεμόνα ενώ η καθαρά ιδιωτική περιουσία του ονομαζόταν *res privata*.

Κατά την περίοδο της Δεσποτείας, την *res privata* διαχειρίζεται ο *comes rerum privatarum*.

εε) Οι *praefecti praetorio* (Ύπαρχοι)

Ο Διοκλητιανός είχε αυξήσει τον αριθμό των *praefecti praetorio* σε τέσσερις, έναν κοντά σε κάθε έναν από τους Αυγούστους ή Καίσαρες. Από τον Μέγα Κωνσταντίνο οι *praefecti praetorio* παύουν να είναι υπάλληλοι της κεντρικής διοίκησης. Είναι πλέον τρεις και βρίσκονται επικεφαλής των τριών *praefecturae* στις οποίες διαιρέθηκε τότε η ρωμαϊκή επικράτεια.

Οι αρμοδιότητές τους ήταν πολύ ευρείες, αλλά είχαν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα.

Είχαν δικαστική δικαιοδοσία, στην περιφέρεια τους και οι αποφάσεις τους δεν μπορούσαν να προσβληθούν με έφεση ενώπιον του Αυτοκράτορα.

§ 22. Η περίοδος της δεσποτειας – Β' οργάνωση του κράτους*

Ι. α) Ο Διοκλητιανός αποβλέποντας στην αποτελεσματικότερη διοίκηση των επαρχιών αύξησε τον αριθμό τους σε εκατόν είκοσι, περιλαμβάνοντας σ' αυτές και την Ιταλία. Η Αίγυπτος ειδικότερα διαιρέθηκε σε τρεις επαρχίες:

Επικεφαλής κάθε επαρχίας βρισκόταν ο Διοικητής. Οι Διοικητές διαιρέθηκαν σε τρεις ιεραρχικούς βαθμούς: τους *Ανθυπάτους* (*proconsules*), που αποτελούσαν τον ανώτερο βαθμό, τους *correctores* και τους *praesides*. Ανθύπατοι ήσαν οι επικεφαλής τριών μόνο επαρχιών, της Αφρικής, της Ασίας και της Αχαΐας. Στους τρεις αυτούς βαθμούς προστέθηκε επί Μεγάλου Κωνσταντίνου ένας ακόμα, μεταξύ των Ανθυπάτων και των *correctores*, ο βαθμός των *Υπατικών* (*consulares*).

β) Πάνω από τις επαρχίες ο Διοκλητιανός δημιούργησε μια νέα βαθμίδα, τη *Διοίκηση* (*diocesis*). Πολλές δηλαδή επαρχίες (εκτός από τις τρεις που διοικούσαν Ανθύπατοι) αποτελούσαν μαζί μια διοίκηση, που είχε επικεφαλής της έναν *vicerius*. Ο θεσμός του Βικαρίου καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό.

Οι Διοικήσεις ήταν επί Διοκλητιανού δέκα τέσσερις κι αυξήθηκαν κατόπιν σε δεκα πέντε.

γ) Περισσότερες διοικήσεις αποτελούσαν μαζί μια *praefectura*, («Υπαρχία»), που είχε επικεφαλής έναν *praefectus praetorio*.

Οι *praefecturae* ήταν επί Διοκλητιανού – και αρχικά κι επί Μεγάλου Κωνσταντίνου – τέσσερις, περιορίστηκαν όμως από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο σε τρεις, την *praefectura* της Γαλατίας, την *praefectura* της Ιλλυρίας, Ιταλίας και Αφρικής και την *praefectura* της Ανατολής.

Από τους *praefecti praetorio*, ο πιο σημαντικός ήταν ο επικεφαλής της *praefectura* της Ανατολής, που έφερε τον τίτλο του «Κόμητα της Ανατολής» (*comes orientis*, 334 μ.Χ.).

δ) Όλοι οι Διοικητές επαρχιών. Διοικήσεων ή *praefecturae* (εκτός από την *praefectura* της Ανατολής), ασκούσαν καθαρά πολιτικά καθήκοντα. ενώ τα στρατιωτικά ανατέθηκαν σε στρατιωτικούς διοικητές, με τον τίτλο του *dux*, που οι περιφέρειές τους περιλάμβαναν περισσότερες από μια επαρχίες

* A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* (ό.π., § 21). σελ. 366-410. 563-606 687-766, *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', (ό.π., § 21), σελ. 344-346. G. Rouillard, *L'administration civile de l'Egypte byzantine*² Paris 1928. A. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas - Empire* Paris 1960. E. Stein, *Untersuchungen über das officium der Prätoria-nenpräfektur seit Diokletian*². Amsterdam 1962.

Από τον Ιουστινιανό και πέρα όμως εμφανίζεται και πάλι το αντίστροφο φαινόμενο, της συνένωσης της πολιτικής εξουσίας με τη στρατιωτική στο ίδιο πρόσωπο σε περιπτώσεις απομακρυσμένων επαρχιών.

II. Η διοίκηση των επαρχιών

Οι Διοικητές των επαρχιών ασκούσαν όχι μόνο διοικητικό, αλλά και δικαστικά καθήκοντα και γι αυτό ονομάζονταν και *iudices*. Τους Διοικητές βοηθούσαν στα διοικητικά τους καθήκοντα γραφεία, που οι υπάλληλοί τους, ονομαζόμενοι *cohortales*, διορίζονταν από τον Αυτοκράτορα.

Σε μερικές από τις επαρχίες απαντούν *επαρχιακές συνελεύσεις*, που τις αποτελούσαν μεγαλοκτηματίες (*possessores*) και πρώην μέλη των Βουλών των πόλεων της επαρχίας (*honorati*). Οι επαρχιακές αυτές συνελεύσεις ανάμεσα στα έργα τους είχαν και το να δημοσιεύουν στην επαρχία τις αυτοκρατορικές Διατάξεις, είχαν δε και το δικαίωμα να εκδίδουν *decreta* που μετά από επικύρωση από τον Αυτοκράτορα ίσχυαν στην επαρχία.

III. Οι πόλεις

α) Μόλο που η κρίση του τρίτου π.Χ αιώνα είχε συντρίψει την ευημερία των επαρχιακών πόλεων, αρκετές αξιόλογες πόλεις εξακολούθησαν να υπάρχουν όπως η Αρελάτη (Arles) στη Δύση και η Αντιόχεια ή η Αλεξάνδρεια στην Ανατολή, ενώ, παράλληλα, διατηρήθηκε και σημαντικός αριθμός πόλεων μικρότερης σημασίας.

β) Στις πόλεις εξακολουθούσαν να υπάρχουν, όπως και πριν, *Αρχοντες*, με ασήμαντο όμως πεδίο δράσης. Εξακολουθούν επίσης να λειτουργούν και οι *Βουλές* (*curiae*). Αλλά η ιδιότητα του μέλους της Βουλής (*decurio, curialis*) συνεπάγεται πια τόσες οικονομικές επιβαρύνσεις, ώστε να παρατηρείται έντονη προσπάθεια των πολιτών ν' αποφύγουν να γίνουν *decuriones*.

γ) Πολλές πόλεις, για να προστατευθούν από τις φορολογικές κι άλλες πιέσεις της διοίκησης, υποβάλλονται στην «πατρωνεία» δυνατών (για τους οποίους βλ § 23. Ι). που όμως συχνά εκμεταλλεύονταν την ιδιότητα του «πάτρωνα», εις βάρος εκείνων που είχαν υπαχθεί στην πατρωνεία τους.

δ) Ο Έκδικος

Για την καταπολέμηση των πιέσεων των δυνατών οι Αυτοκράτορες Ουαλεντινιανός Α' και Ουάλης εισήγαγαν το 368 μ.Χ. το θεσμό του Εκδίκου (*defensor civitatis* ή *plebis*)

Ο Έκδικος είχε καθήκον, από τη μια μεριά να προστατεύει τους πολίτες από τις πιέσεις της διοίκησης και των δυνατών, κι από την άλλη να κρίνει μικροδιαφορές ανάμεσα στους φτωχότερους πολίτες. Η θητεία του ήταν αρχικά ισόβια, κατόπιν περιορίστηκε σε πέντε έτη. από δε τον Ιουστινιανό σε δυο.

Τον Έκδικο διορίζε αρχικά ο τοπικός αρμόδιος *praefectus praetorio*, ενώ αργότερα ο διορισμός γινόταν από τις Βουλές με τη σύμπραξη Επισκόπων, κληρικών κλπ. (C. I., 1. 55. 8 - Ονωρίου και Θεοδοσίου Β΄ του 409 μ.Χ.). Ο θεσμός του Εκδίκου απέτυχε, γιατί οι Έκδικοι αποδείχθηκαν καταπιεστικοί για τους πολίτες, αλλά και γιατί εδέχονταν δωροδοκίες.

IV. Οι δυο πρωτεύουσες του Ρωμαϊκού Κράτους

α) Λίγο μετά τη νίκη του κατά το Λικίνιου, ο Μέγας Κωνσταντίνος συνέλαβε την ιδέα να ιδρύσει νέα πρωτεύουσα και διάλεξε για το σκοπό αυτή τη θέση του αρχαίου Βυζαντίου (324 μ.Χ.). Οι εργασίες κατασκευής συνεχίστηκαν έως το 336 μ.Χ.

Η νέα πόλη, η Κωνσταντινούπολη, που επρόκειτο να έχει τέτοια ένδοξη ιστορία και να ενσαρκώσει επί τόσους αιώνες τα όνειρά του Ελληνισμού, προοριζόταν να αποτελέσει μια νέα Ρώμη. Για το λόγο αυτό, η Κωνσταντινούπολη έλαβε με τον καιρό όλα τα προνόμια της παλαιάς Ρώμης. Έτσι, το έδαφος της έλαβε το προνόμιο του *ius italicum* (C. T. 14, 13, 1 – Ουαλεντινιανού Α΄ και Ουάλεντος. 365, 370. 373 μ.Χ.), η διοικητική της οργάνωση πραγματοποιήθηκε κατά το υπόδειγμα της παλαιάς Ρώμης κλπ.

Αλλά και η παλαιά Ρώμη εξακολούθησε να είναι πρωτεύουσα κι έτσι το ρωμαϊκό κράτος απέκτησε δυο πρωτεύουσες, παρόλο που οι Αυτοκράτορες σπάνια εδρευαν, πλέον, στη Ρώμη.

β) Κάθε μια από τις δυο πρωτεύουσες, είχε δική της Σύγκλητο (η Κωνσταντινούπολη από το 361 μ.Χ.) προεδρευόμενη από τον Επαρχο της Πόλης (βλ. παρακάτω). Οι αρμοδιότητες και των δυο Συγκλήτων ήταν πολύ περιορισμένες. Επικύρωναν την ανάρρηση κάθε νέου Αυτοκράτορα στο θρόνο, παρείχαν μερικές φορές τη γνώμη τους πάνω σε αυτοκρατορικές Διατάξεις που επρόκειτο να εκδοθούν κλπ.

γ) Ο Έπαρχος της Πόλης (*praefectus urbi*)

Ο *praefectus urbi* ήταν σε κάθε μια από τις δυο πρωτεύουσες ο ανώτατος αυτοκρατορικός υπάλληλος. Είχε την ευθύνη της δημόσιας τάξης στην πόλη του. Είχε ευρεία ποινική αρμοδιότητα καθώς και περιορισμένη

αρμοδιότητα σε αστικές υποθέσεις. Προέδρευε στη Σύγκλητο και δημοσίευε στην πόλη του τα αυτοκρατορικά Ήδικτα. Ήταν υπεύθυνος για τον ανεφοδιασμό της πόλης του, έχοντας υπό τις διαταγές του τον *praefectus annonae*.

Γενικότερα ο Έπαρχος της Πόλης δεν έπαψε να είναι ένας από τους ανώτατους Ρωμαίους αξιωματούχους της περιόδου της Δεσποτείας και τούτο παρόλο που ελεγχόταν στα έργα του από έναν *vicarius in urbe*, που εκπροσωπούσε τον τοπικά αρμόδιο *praefectus praetorio*.

δ) Οι Άρχοντες

Από τους παλαιούς Άρχοντες (*magistratus*) της δημοκρατικής περιόδου εξακολουθούν να υπάρχουν κατά την περίοδο της Δεσποτείας τρεις: οι Ύπατοι, οι Πραιτόρες και οι Ταμίες.

Ο τίτλος του Υπάτου είναι τιμητικός μόνο και απονέμεται από τον Αυτοκράτορα. Τελικά, ο θεσμός του Υπάτου καταργήθηκε το 541 π.Χ. από τον Ιουστινιανό.

Οι Πραιτόρες και οι Ταμίες λαμβάνονται από τους Συγκλητικούς. Η εκλογή τους γίνεται μετά σύμφωνη γνώμη φορολογικών υπαλλήλων, των *censuales*, που ήταν αρμόδιοι για τη φορολογία των Συγκλητικών.

Η ανάδειξη σε Πραιτόρα ή Ταμία αποτελούσε «λειτούργια» (*munus*), γιατί συνεπαγόταν σοβαρές επιβαρύνσεις για τον εκλεγόμενο, που είχε την υποχρέωση να χρηματοδοτεί με δικά του χρήματα αγώνες στην πόλη του.

V. Ο εκχριστιανισμός του ρωμαϊκού κράτους

Ως την εποχή του Δέκιου, ο Χριστιανισμός, πότε γινόταν ανεκτός από το ρωμαϊκό κράτος και πότε εδιώκονταν περιστασιακά όμως κι όχι συστηματικά (πρβλ. πχ. το *rescriptum* του Τραϊανού που απαντά σε ερώτημα του Πλίνιου του Νεώτερου, στις *Plin. Epist.*, 10, 96-97). Οι διώξεις των Ηγεμόνων δεν εστρέφονταν τόσο εναντίον της χριστιανικής θρησκείας καθ' αυτήν, όσο κατά εκδηλώσεών της που φανέρωναν αντίθεση προς τη ρωμαϊκή πολιτειακή τάξη.

Συστηματική δίωξη των Χριστιανών παρατηρείται για πρώτη φορά κατά τα τέλη της Ηγεμονίας και τις αρχές της Δεσποτείας, από τον Δέκιο έως τον Διοκλητιανό.

Από τον Μέγα Κωνσταντίνο, με το Ήδικτο του Μεδιολάνου (Μιλάνου) του 313 μ.Χ. (*Lactant., de mort, pers.*, 48, 2-12). αρχίζει η περίοδος κατά την οποία η χριστιανική θρησκεία αναγνωρίζεται. Ο Μέγας Κωνσταντίνος και οι διάδοχοι του ευνοούν με προνόμια, δωρεές κλπ. τη νέα θρησκεία.

Τελικά, ο Θεοδόσιος ο Α΄, με το Ήδικτο της Θεσσαλονίκης (C.T. 16.1.2. του 380 μ.Χ.) αναγορεύει τη χριστιανική θρησκεία σε επίσημη θρησκεία του ρωμαϊκού κράτους.

Η επιρροή της χριστιανικής θρησκείας στο πεδίο του ρωμαϊκού Δικαίου, τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου, γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη, ενώ συγχρόνως εμφανίζονται οι πρώτες συγκρούσεις κοσμικής και πνευματικής εξουσίας ως προς τα όρια διαχωρισμού της κάθε μιας το....

§ 23. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου της δεσποτείας*

I. Κοινωνικές συνθήκες

Η *constitutio Antoniniana* έδωσε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη στη μεγάλη πλειοψηφία των ελεύθερων υπηκόων της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, έτσι ώστε η διάκριση ανάμεσα στους Ρωμαίους και τους ξένους (*peregrini*) έχασε κατά πολύ τη σημασία της.

Από την άλλη πλευρά όμως, η απόκτηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, ακριβώς επειδή διαδόθηκε τόσο η ιδιότητα αυτή, έπαψε κατά την περίοδο της Δεσποτείας να έχει την τεράστια σημασία που είχε κατά την προηγούμενη περίοδο, ενώ οι κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στους Ρωμαίους οξύνονται.

α) ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΙ (potentiores)

Η διάκριση ανάμεσα στους *humiliores* και τους *honestiores* (βλ. § 17, I), διατηρείται.

Σιγά-σιγά όμως προβάλλει μια καινούρια διάκριση, που δε στηρίζεται σε νομικά κριτήρια, αλλά σε οικονομικά και πολιτικά. Είναι η διάκριση ανάμεσα στους *δυνατούς* (*potentiores* ή *potentes*) και τους *ταπεινούς* (*humiliores* ή *plebs*).

* *A.H.M. Jones*, *The Later Roman Empire* (ό.π., § 21), σελ. 767-872, 1317-1362, του ίδιου (-P.A. Brunt), *Capitatio and jugatio*. στη *Roman Economy*, (ό.π., § 16). σελ. 280-292. του ίδιου, *The Roman Colonate* στη *Roman Economy*, σελ. 293-307, του ίδιου, *Over-Taxation and the Decline of the Roman Empire*. στη *Roman Economy*, σελ. 82-89. J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*. Paris 1964. M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*. Leipzig (ανατ. 1970). D. Stojcevic, *De l'esclave romain au colon*, στο Εράνιον Μαριδάκη, I, Αθήναι 1963. σελ. 253-265, H. Blümner, *Der Maximaltarif des Diokletian*². Berlin 1958, S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt*, Berlin 1971, J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958.

Potentiores είναι εκείνα τα πρόσωπα που είτε εξαιτίας του πλούτου τους σε έγγειο ιδιοκτησία, είτε εξαιτίας της θέσης τους στην αυτοκρατορική υπηρεσία, ασκούν μεγάλη οικονομική και κοινωνική επιρροή.

Από τους «δυνατούς» αυτούς, οι μεγαλοκτηματίες (*possessores*) στο Ανατολικό μεν τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, όπου η παράδοση των πόλεων διατηρείται, ζούν στις πόλεις και καλλιεργούν την κτηματική τους περιουσία χρησιμοποιώντας διαχειριστές, ενώ στο Δυτικό τμήμα (εκτός της Ιταλίας) οι δυνατοί αυτοί ζούν στα κτήματά τους, επιβλέποντας οι ίδιοι την εκμετάλλευσή τους.

Η εκμετάλλευση των κτημάτων των *potentiores* γίνεται σε μεγάλο βαθμό έμμεσα, μέσω των *coloni*, η δε διαχείριση των μεγάλων κτημάτων αποβλέπει στην **α υ τ ά ρ κ ε ι α**.

Οι δυνατοί ανήκουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στην κληρονομική αριστοκρατία των **Σ υ γ κ λ η τ ι κ ώ ν**, τα μέλη της οποίας χωρίζονται σε τρεις βαθμούς, που διακρίνονται με ιδιαίτερους τίτλους: τους *clarissimi*, *spectabiles* και *illustres*. Αλλά τον τελευταίο αυτό τίτλο (*illustis*) φέρουν μόνον οι *praefecti praetorio*. οι *praefecti urbi* και μερικοί από τους ανωτάτους Υπαλλήλους, όπως ο *comes sacrarum largitionum*, ο *quaestor sacri palatii* κλπ.

Οι υπόλοιποι *potentiores* ανήκουν στην **Ι π π ά δ α τ ά ξ η**. Η τάξη αυτή διατηρείται ακόμη κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ εξαφανίζεται όμως κατά τον πέμπτο μ.Χ. αιώνα, γιατί την απορροφά η τάξη των Συγκλητικών. Οι Ιππείς φέρουν ιδιαίτερους τίτλους (*perfectissimus* και *egregius*).

Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις αναφέρονται επανειλημμένα στις υπερβασίες των δυνατών που αρνούνται να υπακούσουν στα όργανα της αυτοκρατορικής διοίκησης, δημιουργούν μέσα στα κτήματά τους ιδιωτικούς στρατούς, αποφεύγουν τη φορολογία και σε πολλές περιπτώσεις, επιβάλλουν παράνομα μέσα στη ζώνη επιρροής τους φόρους.

Είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο ότι ο θεσμός του Εκδίκου (*defensor civitatis*) που όμως, απέτυχε, είχε εισαχθεί κυρίως για την καταπολέμηση των καταχρήσεων των *potentiores*.

β) Οι υπόλοιποι από τους *honestiores* διατηρούνται κατά την περίοδο της Δεσποτείας και έως τα χρόνια του Ιουστινιανού (βλ. (Nov. 15). αλλά η μεταχείριση τους από την αυτοκρατορική διοίκηση μοιάζει περισσότερο μ' εκείνη που επιφυλάσσονταν κατά την προηγούμενη περίοδο στους «ταπεινούς» (*humiliores*) παρά προς εκείνη που προσφέρονταν στους «δυνατούς».

Η μεταχείριση αυτή σχετίζεται με την εισαγωγή από τον Διοκλητιανό και τον Μέγα Κωνσταντίνο νέου συστήματος φορολογίας (για το οποίο βλ.

παρακάτω, υπό II), που επέβαλε το διαχωρισμό των πολιτών σε κλειστές τάξεις, κάθε μια από τις οποίες βαρυνόταν με ιδιαίτερες υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών.

αα) Τούτο ισχύει πρώτα-πρώτα για τα μέλη των Βουλών των πόλεων (*decuriones*, *curiales*). Ο Διοκλητιανός εκήρυξε τους *decuriones* υπεύθυνους για την πληρωμή των φόρων που όφειλαν οι πολίτες της πόλης στην οποία ανήκαν.

Οι επιβαρύνσεις από την ιδιότητα του μέλους της Βουλής ήταν τόσες και τόσο βαριές, ώστε οι *decuriones* ν' αναγκάζονται να δραπετεύσουν από τις πόλεις τους. Αυτοκρατορικές Διατάξεις προστάζουν να επαναφερθούν δια της βίας οι *decuriones* εκείνοι που κατατάχθηκαν στο στρατό, ή χειροτονήθηκαν κληρικοί ή πέτυχαν, χρησιμοποιώντας παράνομες μεθόδους, να μπουν στην τάξη των Ιππέων για να αποφύγουν την ιδιότητα του μέλους της Βουλής.

Η ιδιότητα του μέλους της Βουλής γίνεται κληρονομική. Ο γιός του *decurio* γίνεται αυτόματα μέλος της τάξης (*ordo*) των *decuriones* από το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας του (C.T. 12. 1. 7 έτους 329 μ.Χ - Μεγ. Κωνσταντίνου).

ββ) Όχι λιγότερο βαριά ήταν η μεταχείριση άλλων κατηγοριών πολιτών. Έτσι πχ. οι γιοι των στρατιωτών ή των *veterani* ήταν αναγκασμένοι να διαλέξουν ανάμεσα στο να γίνουν στρατιωτικοί ή μέλη Βουλής.

γγ) Μια άλλη κατηγορία που υποβλήθηκε σε βαριές δεσμεύσεις ήταν εκείνων που ανήκαν σε ορισμένα επαγγέλματα, στενά συνδεδεμένα με τον επισιτισμό της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης.

Όσοι ασκούσαν τα επαγγέλματα αυτά υποχρεώθηκαν να ανήκουν σε συντεχνίες (*corporata*), που βρίσκονταν υπό τη συνεχή παρακολούθηση των αρχών. Αυτό ισχύει ιδίως για τους θαλάσσιους μεταφορείς (*navicularii*), τους αρτοποιούς (*pistores*) και τους κρεοπώλες (*suarii*).

Και στην περίπτωση αυτή, η ιδιότητα του μέλους της συντεχνίας γίνεται κληρονομική, ενώ παίρνονται μέτρα εναντίον εκείνων που προσπαθούσαν με τη φυγή ν' αποφύγουν την ιδιότητα του μέλους της συντεχνίας στην οποία ανήκαν (C.T. 14, 7, 1 – Αρκαδίου και Ονωρίου, 397 μ.Χ.).

Η περιουσία όσων ανήκαν σε συντεχνίες ήταν υπέγγυα για την εκ μέρους τους εκπλήρωση των υποχρεώσεων που ο νόμος τους είχε επιβάλει. Αν μεταβιβαζόταν «εν ζωή» ή «αιτία θανάτου» η υπέγγυα αυτή περιουσία, μεταβιβαζόταν μαζί και η υποχρέωση που την εβάρυνε κι εβάρυνε πια το νέο κτήτορα της περιουσίας.

γ) Ο θεσμός του *colonus*

Ιδιαίτερα αξιολύπητη γίνεται κατά τα χρόνια της Δεσποτείας η θέση του αγροτικού πληθυσμού, τον οποίοεβάρυνε μέγα μέρος της νέας φορολογίας που εισήγαγαν ο Διοκλητιανός και ο Μέγας Κωνσταντίνος.

αα) Από τον αγροτικό πληθυσμό χειρότερη ήταν η θέση των *coloni*. Αν και ο θεσμός αυτός δεν ήταν άγνωστος κι από τα χρόνια της Ηγεμονίας, ιδίως στην Αίγυπτο, έλαβε όμως την οριστική του μορφή και απλώθηκε σ' ολόκληρο το ρωμαϊκό κράτος κατά την περίοδο της Δεσποτείας.

Οι *coloni* συνδέονται αναπόσπαστα με τη γη που καλλιεργούν και, σε περίπτωση φυγής τους, επαναφέρονται σ' αυτήν δια της βίας (C. T. 5, 17, 1 – M. Κωνσταντίνου, του 332 μ.Χ.). Τα παιδιά των *coloni* ήταν υποχρεωμένα να παραμένουν στην ίδια κοινωνική θέση με τους γονείς τους. Ανάμεσα στους *coloni*, σε κατά πολύ χειρότερη θέση βρίσκονταν οι *enavogoi* (*coloni adscripticii*).

ββ) Πρέπει να σημειωθεί ότι, παράλληλα προς τους *coloni*, εξακολουθούν να υπάρχουν και *ελεύθεροι γεωργοί*.

Αλλά πάνω σ' αυτούς ασκούν ασφυκτική πίεση, τόσο οι φορολογικοί υπάλληλοι, όσο και οι μεγαλοκτηματίες «δυνατοί» και υπό τη διπλή αυτή πίεση οι ελεύθεροι γεωργοί αναγκάζονταν πολλές φορές να υποβληθούν σε «πατρωνεία» των δυνατών, που αναλάμβαναν την «προστασία» τους. Καμιά φορά η πατρωνεία αυτή ασκείται πάνω σε ολόκληρα χωριά (*patrocinium vicorum*).

Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις μάταια αγωνίζονται να καταπολεμήσουν τις τάσεις αυτές.

II. Οικονομικές συνθήκες

Α) Ο Διοκλητιανός κι ο Μέγας Κωνσταντίνος βρέθηκαν μπρος σε καταστρεπτική κατάσταση τόσο των οικονομικών του ρωμαϊκού κράτους, όσο και, γενικότερα, της ρωμαϊκής οικονομίας.

Η γραφειοκρατική οργάνωση της κρατικής μηχανής, που όλο κι αυξανόταν, οι μεγάλες ανάγκες σε χρήμα για την άμυνα κατά των εισβολών των βαρβάρων, αλλά και για την αντιμετώπιση δαπανών μη παραγωγικών, όπως οι διανομές σε είδος προς τον πληθυσμό της Ρώμης (*annona*. «ευθηνία»), και, τέλος, η οικονομική διαφοροποίηση ανάμεσα στο Ανατολικό και στο Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους που γινόταν ολοένα πιο έντονη, παρέσυραν τους Ηγεμόνες σε πληθωριστικά μέτρα, που είχαν ως συνέπεια να εκμηδενισθεί η αξία του ρωμαϊκού νομίσματος. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν να χάσουν οι συναλλασσόμενοι την εμπιστο-

σύνη τους προς το ρωμαϊκό νόμισμα, σε σημείο που, μερικές φορές, φτάνει ως την άρνηση να συναλλάσσονται σ' αυτό (βλ. Sei. Pap., II, αριθ. 230 =: P. Oxy 1411, του 260 μ.Χ.: «τούς τῶν κολληβιστικῶν τραπεζῶν τραπεζίτας... ταύτας ἀποκλεισάντ(ω)ν τῷ μὴ βούλεσθαι προσ(σ)ῆσθαι τό θεῖον τῶν Σεβαστῶν νόμισμα»).

Η εκμηδένιση της αξίας του νομίσματος οδήγησε στην είσπραξη ολοένα σε μεγαλύτερη έκταση, των φόρων σε είδος, όπως επίσης σε είδος εισπράττονταν και οι έκτακτες εισφορές, που πολλαπλασιάστηκαν. Η φορολογία σε είδος εθάρυνε, όπως είναι ευκολονόητο, κυρίως το γεωργικό πληθυσμό και γι' αυτό το λόγο οι γεωργοί, μπροστά στις πιέσεις που όλο εντεινόταν, εγκατέλειπαν τη γη τους κι έφευγαν («αναχωρεῖν»).

Β) Ο Διοκλητιανός κατάλαβε σωστά ότι στη βάση κάθε προσπάθειας για ανόρθωση της οικονομίας βρισκόταν η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο ρωμαϊκό νόμισμα, πράγμα που μπορούσε να κατορθωθεί μόνο με τη σταθεροποίησή του.

α) Το σκοπό αυτό επεδίωξε ο Διοκλητιανός με την προσπάθειά του να θέσει κάτω από έλεγχο τις τιμές, επιβάλλοντας διατίμηση.

Για το σκοπό αυτό ο Διοκλητιανός εξέδωσε το περίφημο *Ἡ δίκτο* για τις τιμές (*edictum de pretiis rerum venalium*) του 301 μ.Χ., όπου καθόριζε λεπτομερειακά τις τιμές όχι μόνο των εμπορευμάτων, αλλά και των υπηρεσιών κάθε λογής. Αλλά ο σκοπός που επιδιώχθηκε από το *Ἡ δίκτο* αυτό, η συγκράτηση δηλαδή των τιμών, απέτυχε εντελώς.

β) Ο Διοκλητιανός επιδίωξε να σταθεροποιήσει το ρωμαϊκό νόμισμα, και με μεταρρύθμιση του νομισματικού συστήματος. Και στο σημείο όμως αυτό η μεταρρύθμισή του απέτυχε και τούτο γιατί η ονομαστική αξία των νέων (χρυσών) νομισμάτων που εισήγαγε έμεινε μεγαλύτερη από την περιεκτικότητά του σε πολύτιμο μέταλλο.

γ) Αντίθετα, πολύ πετυχημένη ήταν η έκδοση από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο ενός νέου χρυσού νομίσματος, του *solidus*, του οποίου η καθαρότητα και περιεκτικότητα οδήγησε στη γενική αναγνώρισή του, ακόμα και πέρα από τα ρωμαϊκά σύνορα.

Β) Το θέμα της εγκατάλειψης της γης από τους καλλιεργητές της αντιμετωπίστηκε από τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες με το σύστημα της επιβολής (*adiectio sterilium*), που οι απαρχές του στη Αίγυπτο φτάνουν ως την πτολεμαϊκή περίοδο. Με την επιβολή, οι ελεύθεροι γεωργοί εξαναγκάζονταν να καλλιεργούν, εκτός από τα δικά τους κτήματα, κι άλλες εκτάσεις που δεν τους ανήκαν και που ήταν εγκαταλελειμμένες (*agri deserti*) και να πληρώνουν το φόρο που αναλογούσε στις ξένες αυτές εκτάσεις (βλ. από το 200 μ.Χ. κιόλας, τον P. Oxy, 899 = Wilcken, Chrest. 361).

Σειρά από αυτοκρατορικές Διατάξεις, από τον Μέγα Κωνσταντίνο (C.T. 11, 1, 4 = C. I, 11, 59, 2, του 337 μ.Χ.) ως τον Αναστάσιο τον Α΄ (C. I, 1, 34, 2, χωρ. χρον.) αλλά και τον Ιουστινιανό, ρυθμίζουν το θέμα της επιβολής.

Γ) Μεγάλες και μακροχρόνιες στάθηκαν οι συνέπειες της εισαγωγής από τον Διοκλητιανό νέου φορολογικού συστήματος, εξαιτίας της πτώσης της απόδοσης της φορολογίας σε χρήμα.

α) Όπως ειπώθηκε παραπάνω, το ρωμαϊκό κράτος επέβαλλε πολλές φορές κατά τα χρόνια της Ηγεμονίας, παράλληλα προς τη φορολογία σε χρήμα, έκτακτες εισφορές σε είδος.

Την πρακτική αυτή γενίκευσε ο Διοκλητιανός. εισάγοντας νέο φορολογικό σύστημα που βασιζόταν στη φορολογία σε είδος (*in natura*).

Η νέα φορολογία, που ονομάστηκε *anphona* επιβαλλόταν κυρίως πάνω στην αγροτική έγγειο ιδιοκτησία και. όπως διαμορφώθηκε το σύστημα από τους μετά τον Διοκλητιανό Αυτοκράτορες βασιζόταν στους «ινδικτιόνες» (*indictiones*). σε εκτιμήσεις δηλαδή της φορολογητέας ύλης, που εγίνονταν κάθε δεκαπέντε έτη.

Η εκτίμηση αυτής της φορολογητέας ύλης βασιζόταν πάνω στα *iugera*, φορολογικές μονάδες ίσης πάντοτε αξίας. και. επομένως διαφορετικής κάθε φορά έκτασης, ανάλογα με την παραγωγικότητα της καλλιεργούμενης γης ή με το είδος της καλλιέργειας.

θ) Παράλληλα προς την *iugatio* αυτή. που ονομαζόταν και *capitatio terrena* υπήρχε και η *capitatio*, που διακρινόταν στην *capitatio humana* (κεφαλικό φόρο) που βάρινε εκείνα τα πρόσωπα από το γεωργικό πληθυσμό, τα οποία δεν είχαν ακίνητη περιουσία που να μπορεί να εκτιμηθεί (γι' αυτό και η *capitatio humana* ονομαζόταν και *capitatio plebeia*) και στην *capitatio animalium*, που επιβαλλόταν στα ζώα. Η *capitatio* βασιζόταν στην κεφαλή (*caput*), φορολογική μονάδα ισάξια προς το *iugum*.

Από τον κεφαλικό φόρο απαλλάσσονταν οι κάτοικοι των πόλεων που δεν είχαν περιουσία (C.T. 13, 10, 2 = C I, 11, 49. του 313 μ.Χ. Μεγ. Κωνσταντίνου).

γ) Σειρά από προσωπικούς φόρους συμπλήρωνε τη φορολογία που περιγράψαμε πιο πάνω. Έτσι, όσοι ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών βαρύνονταν με το *aurum oblativum*, οι έμποροι με την *aun lustralis collatio* κλπ

δ) Η είσπραξη των φόρων βασιζόταν σε διανεμητικό σύστημα, πράγμα που κατέστησε αναγκαίο να απαγορευθεί στους *coloni* η εγκατάλειψη της γης, ή στους ανήκοντες στις συντεχνίες η αλλαγή επαγγελματός, αλλά και να γενικευθεί ο θεσμός της επιβολής.

Συνέπεια του διανεμητικού συστήματος ήταν επίσης και το ότι τα μέλη των Βουλών επιβαρύνθηκαν με την ευθύνη της πληρωμής όλων των φόρων της πόλης τους.

Δ) Η νέα φορολογία έκανε εντονότερη την τάση συγκέντρωσης της γης στα χέρια λίγων μεγαλοκτηματιών (*possesores*) και ώθησε στη μεταμόρφωση των ελεύθερων χωρικών σε *coloni*, κυρίως στο Δυτικό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους, ενώ, αντίθετα, στο Ανατολικό τμήμα η μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία μπόρεσε να επιζήσει.

Η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία οδήγησε στην αποτελμάτωση της γεωργικής παραγωγής, αλλά έβλαψε και γενικότερα την οικονομική ζωή γιατί κάθε μεγάλη γεωργική μονάδα έτεινε στην αυτάρκεια, έτσι ώστε να μην εξαρτάται για τις αγορές της από άλλες μονάδες ή από τις πόλεις.

Οι συνθήκες αυτές εκδηλώνονται πιο έντονες στο Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους από ό,τι στο Ανατολικό, όπου, μετά την κρίση του τρίτου μ.Χ. αιώνα, παρατηρείται βαθμιαία βελτίωση⁽¹⁾.

Έτσι, η πολιτική διαφοροποίηση των δυο τμημάτων του Ρωμαϊκού κράτους ανταποκρίνεται στη νέα οικονομική πραγματικότητα που αποτελεί και τον προάγγελο της διαφορετικής τύχης του καθενός κατά τον Μεσαίωνα.

§ 24. Πηγές του δίκαιου στην περίοδο της δεσποτείας*

Ι. Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις

Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις αποτελούν την κυριότερη πηγή του δικαίου κατά την περίοδο της Δεσποτείας, πράγμα ευκολονόητο, άλλωστε, αφού ο Αυτοκράτορας αποτελεί το κατεξοχήν νομοθετικό όργανο αυτής της περιόδου.

Α) Το δίκαιο που περιέχεται στις αυτοκρατορικές Διατάξεις ονομάζε-

(1) Η συγκέντρωση χρυσού στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους οδήγησε εκεί σε πτώση της αξίας του.

* F. Waecker, *Recht und Gesellschaft in der Spätantike*, Stuttgart 1964, I.E. Καραγιαννοπούλου, Βυζαντινή Διπλωματική – Α' Αυτοκρατορικά έγγραφα². Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 165-190, F. de Marini Avonzo, *La politica legislativa di Valentiniano III e Teodosio II*². Torino 1975, A. Cenderelli, *Ricerche sul «Codex Hermogenianus»*, Milano 1965, D. Liebs, *Hermogenians Epitoma*, Göttingen 1964, σελ. 23-30, W. Selb, *Zur Bedeutung des syrisch-römischen Rechtsbuches*, München 1964, J. Gaudemet, *La formation du droit séculier et du droit de l'Eglise aux IVe et Ve siècles*. Paris 1957, M. Amelotti, *Da Diocleziano a Costantino* στα Stud. et Doc. Hist. et Juris (SDHI), 27 (1961), σελ. 241-323, του ίδιου, *Per l'interpretazione della legislazione privatistica di Diocleziano*, Milano 1960.

ται σαν σύνολο *leges*. Οι *leges* αυτές, ανάλογα με την έκταση του πεδίου εφαρμογής τους, διακρίνονται σε *leges generales* και *rescripta*, ενώ τα *mandata* και τα *decreta* της προηγούμενης περιόδου γίνονται πολύ πιο σπάνια.

α) *leges generales*

Αυτές είναι οι αυτοκρατορικές Διατάξεις που έχουν γενικότερο χαρακτήρα.

Εκείνες από τις *leges generales* που ανακοινώνονται δημόσια προς τον λαό από τον Αυτοκράτορα, είτε άμεσα, είτε έμμεσα (μέσω των υπαλλήλων του), ονομάζονται, ειδικότερα, Ήδικτα (*edicta* ή *leges edictales*). Τέτοια είναι η περίπτωση και του Ηδίκτου για τις τιμές του Διοκλητιανού του 301 μ.Χ.

Παραπλήσιες προς τις *leges generales* είναι και οι *pragmaticae sanctiones* (C. I, 1, 23, 7, 2, Ζήνωνα, του 477 μ.Χ.). Οι *pragmaticae sanctiones* περιλάμβαναν κανόνες γενικού περιεχομένου που παρουσίαζαν ιδιαίτερη σημασία.

β) *rescripta*

Τα *rescripta*, είναι, κατά την περίοδο αυτή, Διατάξεις με τις οποίες ο Αυτοκράτορας αποφαινεται πάνω σε ειδικές περιπτώσεις και γι' αυτό παρατηρείται η τάση να μη δίνεται σ' αυτές γενικότερος χαρακτήρας, όπως συνέβαινε κατά την περίοδο της Ηγεμονίας.

αα) Διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου αποφαίνεται ότι το *rescriptum* δεν ισχύει αν είναι αντίθετο προς νόμο, δηλαδή προς *lex generalis* (C. T. 1, 2, 2, M. Κωνσταντίνου, του 315 μ.Χ.).

Είναι όμως φανερό ότι η λύση αυτή δεν ήταν πετυχημένη, γιατί και τα ίδια τα *rescripta* αποτελούσαν πηγή δικαίου, όπως οι *leges generales*.

ββ) Πα το λόγο αυτό ο Αρκάδιος, με διάταξη του 398 μ.Χ. (C.T. 1, 2, 11) αποφάνθηκε ότι τα *rescripta* δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα πέρα από τη συγκεκριμένη περίπτωση στην οποία αναφέρονται.

γγ) Εμπρός όμως στο αδιέξοδο που δημιουργήθηκε, οι Θεοδόσιος Β' και Ουαλεντιανός Γ' ξαναγύρισαν στο προηγούμενο καθεστώς κι αποφάνθηκαν ότι, υπό προϋποθέσεις, και τα *rescripta* έχουν γενική εφαρμογή (C. I., 1, 14, 3, του 426 μ.Χ.).

δδ) Τα *rescripta* πολλαπλασιάζονται κατά την περίοδο της Δεσποτείας εξαιτίας της εισαγωγής μιας ειδικής διαδικασίας *per rescriptum*, όπου ο Αυτοκράτορας αποφαίνεται ύστερα από αίτηση του διαδί-

κου πάνω σε νομικό θέμα που υποβάλλεται στην κρίση του, υπό την επιφύλαξη όμως ότι τα πραγματικά περιστατικά θα έχουν όπως τα έχει εκθέσει εκείνος που υπέβαλε την έκθεση.

γ) *mandata* και *decreta*

Αυτοκρατορικές Διατάξεις του τύπου των *mandata* ή των *decreta* εξακολουθούν να εκδίδονται (βλ. π.χ. στον C.I., 1, 50, 2, ένα *mandatum* των Θεοδοσίου Β΄ και Ουαλεντινιανού Γ΄, του 427 μ.Χ.), και, όπως μας δείχνει η *Notitia Dignitatum*, από τα εκδιδόμενα *mandata* εξακολουθούν να σχηματίζονται *libri mandatorum*. Η σημασία όμως των δυο αυτών μορφών των αυτοκρατορικών Διατάξεων μειώθηκε, γιατί τα μεν *mandata* («εντολαί») αντικαταστάθηκαν σε μεγάλη έκταση από *leges generales*, που πολλές φορές απευθύνονταν σε αυτοκρατορικούς υπαλλήλους, ενώ τη θέση των *decreta* παίρνουν σε μεγάλη έκταση τα *rescripta*.

Β) Οι γενικού περιεχομένου αυτοκρατορικές Διατάξεις (*leges generales*) ίσχυαν θεωρητικά σ' ολόκληρη τη ρωμαϊκή επικράτεια, ακόμα και αν επήγαζαν από τον ένα μόνο από περισσότερους Αυτοκράτορες. Στην πράξη όμως, καθένας από τους Αυτοκράτορες μπορούσε να επιβάλει την εφαρμογή μιας *constitutio* που είχε εκδώσει μόνο στο τμήμα εκείνο της ρωμαϊκής επικράτειας πάνω στο οποίο ασκούσε πραγματική εξουσία.

Από το 439 μ.Χ., οι Διατάξεις που περιέλαβε ο Θεοδοσιανός Κώδικας εφαρμόστηκαν τόσο στο Ανατολικό όσο και στο Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους.

Γ) Γλώσσα των περισσότερων Αυτοκρατορικών διατάξεων είναι η λατινική, ενώ η ελληνική είναι σπανιότερη. Από τον πέμπτο όμως μ.Χ. αιώνα, οι αυτοκρατορικές Διατάξεις που συντάσσονται ελληνικά, πολλαπλασιάζονται.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ ότι από τα τέλη του τέταρτου αιώνα επιτράπηκε στους δικαστές να εκδίδουν τις αποφάσεις τους ελληνικά (C. I., 7, 45, 12, 397 μ.Χ. – Αρκάδιος και Ονώριος).

Δ) Συλλογές αυτοκρατορικών Διατάξεων

α) Από την περίοδο της Ηγεμονίας κιόλας απαντούν συλλογές αυτοκρατορικών Διατάξεων, όπως οι *libri mandatorum* (βλ § 19), ή η συλλογή από 13 *rescripta* («αποκρίματα») του Σεπτιμίου Σευήρου που σώθηκε σε πάπυρο (P. Col. 123). Τα *rescripta* αυτά είχαν δημοσιευθεί το 200 μ.Χ. Συλλογή από αυτοκρατορικά *decreta* είχε συντάξει ή σχολιάσει ο νομικός του τέλους της κλασικής περιόδου Παύλος.

β) Η πληθώρα όμως των αυτοκρατορικών Διατάξεων που εκδίδονταν κατά τη μετακλασική περίοδο, οδήγησε στη σύνταξη δυο ιδιωτικών κωδικοποιήσεων, που περιλάμβαναν κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά, *rescripta*.

αα) Από τις κωδικοποιήσεις αυτές, η παλαιότερη, ο Γρηγοριανός Κώδικας (*Codex Gregorianus*) συντάχθηκε επί Διοκλητιανού από κάποιον *Gregorius* και περιείχε Διατάξεις που είχαν εκδοθεί από τον Αδριανό έως και τον Διοκλητιανό (291 μ.Χ.).

ββ) Η άλλη συλλογή, ο Ερμογενιανός Κώδικας (*Codex Hermogenianus*) συντάχθηκε από τον *Hermogenianus*⁽¹⁾ που είναι πιθανόν το ίδιο πρόσωπο μ' έναν από τους τελευταίους νομικούς που αποσπασμάτα τους περιέλαβε ο Πανδέκτης. Ο Ερμογενιανός έζησε την εποχή του Διοκλητιανού.

Ο Ερμογενιανός Κώδικας, υπό την αρχική του μορφή, περιελάμβανε μόνο Διατάξεις του Διοκλητιανού (295 μ.Χ.). Αργότερα προστέθηκαν σ' αυτές και άλλες Διατάξεις, αναγόμενες στον Μέγα Κωνσταντίνο (314 μ.Χ.).

γγ) Και οι δυο συντάκτες των ιδιωτικών αυτών κωδικοποιήσεων φαίνεται ότι είχαν τη δυνατότητα να λάβουν γνώση των πρωτοτύπων των Διατάξεων που βρίσκονταν στα αυτοκρατορικά Αρχεία και τις απέδωσαν πιστά στις συλλογές τους.

Ούτε ο Γρηγοριανός ούτε ο Ερμογενιανός Κώδικας σώθηκαν.

γ) Αντίθετα, σώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ο Θεοδοσιανός Κώδικας (*Codex Theodosianus*), που εκδόθηκε από τον Θεοδοσιο τον Β το 438 μ.Χ. και περιέχει αυτοκρατορικές Διατάξεις από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο έως τα χρόνια της έκδοσης του Κώδικα τούτου.

Ο Θεοδοσιανός Κώδικας, αντίθετα προς τον Γρηγοριανό και τον Ερμογενιανό, αποτελούσε επίσημη κωδικοποίηση και ίσχυσε τόσο στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους (από 15 Φεβρουαρίου του 438 μ.Χ.) όσο και στο Δυτικό, όπου ο Αυτοκράτορας Ουαλεντινιανός ο Γ' τον έθεσε σε ισχύ από 1ης Ιανουαρίου του 439 μ.Χ.

Ο Θεοδοσιανός Κώδικας διαιρείται σε 16 Βιβλία, καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε Τίτλους και εκείνοι σε Διατάξεις. Τις τελευταίες αυτές, όταν έχουν μεγάλη έκταση, οι νεότεροι εκδότες τις υποδιαιρούν σε παραγράφους.

II. Το έθιμο

α) Η περίοδος της Δεσποτείας κατά την οποία το μονοπώλιο της νο-

(1) Το όνομά του ήταν Ερμογενιανός και όχι όπως υποστηρίχθηκε Ερμογένης.

μοθετικής εξουσίας ανήκε στον Αυτοκράτορα, στάθηκε εκείνη κατά την οποία αναγνωρίσθηκε και πάλι ο ρόλος του εθίμου ως πηγής του Ρωμαϊκού Δικαίου ισοδύναμης προς το γραπτό δίκαιο.

Έτσι ο Ερμογενιανός (D. 1. 3, 35 – Hermogenianus), αναγνωρίζει στο έθιμο που επικράτησε με μακροχρόνια άσκηση την ίδια ισχύ προς τους γραπτούς κανόνες δικαίου και αποδίδει την ισχύ αυτή του εθίμου στη σιωπηρή συναίνεση (συμφωνία) των πολιτών («*tacita civium conventio*»). Βλ. και D. 1,3, 32, 1 – Ιουλιανός, παρεμβ.).

Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις, εξάλλου, δέχονται κι αυτές την ίδια αρχή, θέτουν όμως ως προϋπόθεση του να θεωρηθεί ότι ένα έθιμο έχει την ίδια ισχύ με τους γραπτούς κανόνες δικαίου, να μην είναι αντίθετο προς νόμο αφενός και να είναι «έλλογο» (λογικό) αφετέρου (C.I., 8, 52 (53), 2 – Μεγ. Κωνσταντίνου, 319 μ.Χ.).

Η αναγνώριση του εθίμου κατά τη μετακλασική περίοδο ως ισοδύναμου με το νόμο οφείλεται σε πολλούς λόγους

αα) Η κλίμακα στην οποία η αυτοκρατορική γραφειοκρατική μηχανή ασκούσε τη νομοθετική λειτουργία, οδηγούσε, πολλές φορές στην έκδοση αυτοκρατορικών Διατάξεων που δεν ήταν προσαρμοσμένες στις δικαιοίκες αντιλήψεις κάθε μιας από τις επαρχίες του Ρωμαϊκού κράτους, με αποτέλεσμα να μην εφαρμόζονται πάντα στην πράξη των επαρχιών.

Χαρακτηριστική είναι σχετικά η περίπτωση του, ελληνικής καταγωγής, θεσμού της αποκήρυξης. Ο Διοκλητιανός με *rescriptum* (C. I. 8, 46 (47), 6, του 288 μ.Χ.) δεν αναγνωρίζει το θεσμό αυτό. Τούτο όμως δεν εμπόδισε να εξακολουθήσει να εφαρμόζεται ο θεσμός αυτός στην πράξη, όπως διαπιστώνουμε από παπύρους ακόμα και του 6ου μ.Χ. αιώνα.

ββ) Εξάλλου, η μαζική απονομή των Ρωμαίων πολιτείας με την *constitutio Antoniniana* οδήγησε στην απόκτηση της από πρόσωπα που ως τότε διέπονταν από τα δικά τους δίκαια και που, κι όταν έγιναν Ρωμαίοι πολίτες, είχαν την τάση – πολλές φορές από άγνοια του Ρωμαϊκού Δικαίου – ν' ακολουθούν τους ίδιους κανόνες δικαίου που εφάρμοζαν κι ως τότε. Έτσι διαμορφώθηκαν έθιμα, πολλές φορές αντίθετα προς βασικούς ρωμαϊκούς θεσμούς.

Τέτοια περίπτωση αποτελούν οι πολυγαμικές ενώσεις που απαγορεύει Διάταξη των Διοκλητιανού και Μαξιμιανού (C. I., 5, 5, 2 του 285 μ.Χ.).

γγ) Τέλος, η θεμελίωση της ισχύος του εθίμου πάνω στη λαϊκή συναίνεση, παρά την επίφαση δημοκρατικότητάς της, συμπορεύεται στην ουσία με τη θεωρία εκείνη που ανάγει τη νομοθετική εξουσία του Αυτοκράτορα στην υποτιθέμενη εξουσιοδότηση του από το λαό (βλ. παραπάνω § 21).

Για όλους αυτούς τους λόγους, το μετακλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνωρίζει καταρχήν, το έθιμο ως πηγή δικαίου και οι αυτοκρατορικές Διατάξεις αποβλέπουν (καμιά φορά χωρίς επιτυχία), στο να το περιορίσουν στις περιπτώσεις μόνο εκείνες όπου τούτο δεν θα είναι αντίθετο προς τον «λόγο» ή το νόμο (βλ. παραπάνω C. I., 8, 52 (53), 2 – Μεγ. Κωνσταντίνου).

β) Το *Vulgarrecht*

Σχετικό προς το πρόβλημα του έθιμου κατά τη μετακλασική περίοδο είναι το «*Vulgarrecht*».

Το φαινόμενο του «εκχυδαϊσμού» του Ρωμαϊκού Δικαίου εμφανίζεται πιο έντονο στο Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους. Είναι δε το *Vulgarrecht*, Ρωμαϊκό Δίκαιο που, εξαιτίας της πτώσης του επιπέδου της νομικής επιστήμης, αλλά και της διείσδυσης λαϊκών αντιλήψεων, έχει χάσει την εννοιολογική του καθαρότητα και τείνει προς την απλοποίηση.

Πρέπει πάντως να υπογραμμισθεί στο σημείο αυτό, ότι ο όρος «*Vulgarisierung*» = εκχυδαϊσμός) του δικαίου δεν είναι πετυχημένος, γιατί περιέχει υποτιμητική αξιολόγηση του δικαίου αυτού, που οφείλεται σε προκατάληψη υπέρ του Ρωμαϊκού Δικαίου της κλασικής περιόδου.

Το *Vulgarrecht* διαφέρει από επαρχία σε επαρχία και είναι, κατά βάση εθιμικό, δίκαιο. Αρκετές φορές όμως διεισδύει σε αυτοκρατορικές Διατάξεις ή επηρεάζει μετακλασικές συλλογές, χάρη στις οποίες, ή σε δικαιοπραξίες που διασώθηκαν, γίνεται αντιληπτό από τους νεώτερους ερευνητές.

Πρέπει εξάλλου να τονισθεί ότι, σε μικρότερη έκταση, το φαινόμενο της *Vulgariasierung* του δικαίου, παρατηρείται στις ρωμαϊκές επαρχίες ακόμα και πριν από τη μετακλασική περίοδο.

III. Το *ius*

Με τον όρο *ius* εννοείται κατά τη μετακλασική περίοδο το δίκαιο εκείνο που περιέχεται στα συγγράμματα των Ρωμαίων νομικών της κλασικής περιόδου.

Η νομική επιστήμη της κλασικής περιόδου είχε αφήσει ένα τεράστιο σε όγκο και αριθμό κατάλογο έργων, που πολλές φορές περιλάμβαναν γνώμες που βρισκότουσαν σε αντίφαση μεταξύ τους. Τα χειρόγραφα που περιείχαν τα έργα αυτά ήταν λίγα και γι' αυτό το λόγο πολλές φορές απρόσιτα ιδίως σε όσους έπρεπε να εφαρμόσουν το Ρωμαϊκό Δίκαιο στις επαρχίες.

α) Τα προβλήματα που ανέκυπταν από τις αντιφατικές επίσημες

γνωμοδοτήσεις των κλασικών Ρωμαίων νομικών που είχαν το *ius publice respondendi* είχε, όπως είδαμε (ανωτ. § 19), επιχειρήσει να λύσει ο Αδριανός με ένα *rescriptum* που έδινε στις γνωμοδοτήσεις αυτές ισχύ νόμου αν ήταν ομόφωνες (Gai, I, 7).

Η μετακλασική περίοδος προχώρησε παραπέρα προς την κατεύθυνση του να ξεκαθαριστεί τι έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη από το *ius*. Έτσι, μια Διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του 321 μ.Χ (C T 1, 4, 1) στήρησε από κάθε κύρος τα σχόλια του Παύλου και του Ουλπιανού στα έργα του Παπινιανού. Λίγα χρόνια αργότερα, άλλη Διάταξη του ίδιου Αυτοκράτορα (C. T. 1,4, 2, του 328 μ.Χ.) επιβεβαίωσε το κύρος των έργων του Παύλου και ιδιαίτερα των Αποφθεγμάτων (*sententiae*) που αποδίδονταν στο νομικό αυτόν (βλ. παρακάτω υπό γ).

β) Ο Αναφορικός Νόμος

ΡΙζικότερη λύση στα προβλήματα που προκύπτανε από την εφαρμογή του *ius* έδωσαν οι Θεοδόσιος Β΄ και Ουαλεντιανός Γ΄, με ένα Ήδικτο του 426 μ.Χ. (C. T., 1, 4, 3), που είναι γνωστό ως Αναφορικός Νόμος ή Νόμος των Αναφορών (*lex citationis*).

Ο Αναφορικός Νόμος προχωρεί πιο πέρα στο δρόμο που είχε χαράξει το *rescriptum* του Αδριανού για το οποίο έγινε λόγος και ορίζει ότι οι γνώμες που περιέχονται στα έργα πέντε κορυφαίων νομικών της κλασικής περιόδου είναι δεσμευτικές για το δικαστή, αν είναι ομόφωνες. Οι νομικοί αυτοί είναι οι: Παπινιανός, Ουλπιανός, Παύλος Μοδεστίνος και Γάιος. Σε περίπτωση διαφωνίας των νομικών αυτών πάνω σ' ένα θέμα, επικρατεί η γνώμη της πλειοψηφίας, ενώ αν υπάρχει ισοψηφία υπερισχύει η γνώμη του Παπινιανού. Αν δεν υπάρχει πλειοψηφία ή γνώμη του Παπινιανού, ο δικαστής είναι ελεύθερος να διαλέξει όποια λύση προτιμά.

Των υπολοίπων, εκτός από τους πέντε που αναφέραμε πιο πάνω, κλασικών Ρωμαίων νομικών, οι γνώμες ισχύουν μόνον αν μνημονεύονται από τον ένα από τους πέντε αυτούς νομικούς και η ακρίβεια της γνώμης που τους αποδίδεται αποδείχεται με την προσαγωγή χειρογράφου που να την περιέχει. Το τελευταίο τούτο δείχνει πόσο σπάνια ήταν πια τα χειρόγραφα που περιείχαν έργα άλλων από τους πέντε που μνημονεύσαμε παραπάνω, κλασικών Ρωμαίων νομικών.

γ) Μετακλασικές συλλογές

Η δυσκολία του να πληροφορηθεί κανείς το *ius*, αλλά και η πτώση του επιπέδου της νομικής επιστήμης, ιδιαίτερα στη Δύση, οδήγησαν κατά

τη μετακλασική περίοδο στη σύνταξη συλλογών, όπου η διδασκαλία μερικών από τους πιο σημαντικούς κλασικούς Ρωμαίους νομικούς παρουσιάζεται σε αποσπάσματα κατά τρόπο εύληπτο. Τα αποσπάσματα αυτά όμως δεν περιλαμβάνονται πάντοτε αυτούσια στις συλλογές αυτές, αλλά πολλές φορές αλλοιωμένα από παρεμβλήματα (βλ. και § 26, IV) που αλλάζουν το νόημα σε βαθμό που ν' αποδίδουν όχι τα όσα είχε πραγματικά διδάξει ο κλασικός Ρωμαίος νομικός που υποτίθεται ότι είναι ο συντάκτης τους, αλλά μετακλασικές δικαιοϊκές αντιλήψεις, στη διαμόρφωση των οποίων έχει πολλές φορές παίξει ρόλο το *Vulgarrecht*.

αα) Οι σπουδαιότερες τέτοιες μετακλασικές συλλογές *ius*, που σώθηκαν από το Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους είναι οι εξής:

1) Τα Αποφθέγματα του Παύλου (*Pauli sententiae* ή, σωστότερα, *Pauli sententiarum ad filium libri V*).

Με το όνομα αυτό σώζεται μια επιτομή που περιέχει αποσπάσματα από έργα του Παύλου, η οποία συντάχθηκε από άγνωστο νομικό της μετακλασικής περιόδου, πιθανόν στα τέλη του τρίτου αιώνα μ.Χ. Το έργο έχει υποστεί μεταγενέστερες επεξεργασίες και μεταβολές, όπως προκύπτει από πάπυρο (*Cod. Leyd. B.P.L. 2589*) που περιέχει αποσπάσματα του έργου σε παλαιότερη, πιο συνεπτυγμένη, μορφή. Η μετακλασική περίοδος εκτιμούσε πολύ το έργο αυτό, όπως προκύπτει από το ότι επαινείται τόσο από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο (C.T. 1, 4, 1), όσο κι από τον Αναφορικό Νόμο (C.T., 1, 4, 3).

2) Οι Κανόνες του Ουλπιανού (*regulae Ulpiani* ή *tituli ex corpore Ulpiani*).

Το έργο αυτό, που παλαιότερα πιστευόταν ότι αποτελούσε επιτομή του έργου του Ουλπιανού *liber singularis regularum*, σήμερα θεωρείται ότι αποτελεί συλλογή από αποσπάσματα της κλασικής περιόδου, με βάση τις Εισηγήσεις του Γαΐου. Είναι πιθανό ότι συντάχθηκε ανάμεσα στο 320 και 342 μ.Χ.

3) Η Σύναξη Μωσαϊκών και Ρωμαϊκών Νόμων (*collatic legum mosaicarum et romanarum*).

Στο έργο αυτό, από το οποίο σώζονται 16 τίτλοι, αντιπαραβάλλονται αποσπάσματα τόσο από τις *leges* όσο και από το *ius* προς εδάφια της Πεντατεύχου. Πρόκειται για έργο που συντάχθηκε, πιθανόν από Ιουδαίο, γύρω στο 320 μ.Χ και συμπληρώθηκε μέσα στον τέταρτο μ.Χ. αιώνα. Το έργο αποβλέπει στο να αποδείξει ότι το ιερό ιουδαϊκό δίκαιο δεν βρίσκεται, ως προς τα ουσιαστικά του σημεία, σε αντίθεση προς το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

4) Τα Βατικανά Αποσπάσματα (*fragmenta Vaticana*).

Τα τμήματα από το έργο αυτό που σώζονται περιλαμβάνουν απο-

σπάσματα από έργα του Παπινιανού, του Παύλου, του Ουλπιανού κι ενός άλλου κλασικού Ρωμαίου νομικού, του οποίου το όνομα δεν είναι γνωστό, καθώς και από αυτοκρατορικές Διατάξεις (μόνο *rescripta*) που έχουν παρθεί από τον Γρηγοριανό και τον Ερμογετιανό Κώδικα.

Το έργο συντάχθηκε μεταξύ του 318 και του 324 μ.Χ., έχει όμως υποστεί και μεταγενέστερες προσθήκες.

5) Η Γνωμοδότηση κάποιου Παλαιού Νομομαθούς (*veteris cuiusdam iurisconsulti consultatio*).

Το έργο αυτό που συντάχθηκε κατά τα τέλη του πέμπτου μ.Χ. αιώνα στη Γαλατία, έχει τη μορφή ερωταποκρίσεων και αποβλέπει σε διδακτικό σκοπό.

Για τη σύνταξη του έργου, χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές οι *Pauli sententiae* καθώς και αυτοκρατορικές Διατάξεις, παρμένες από τον Γρηγοριανό, τον Ερμογετιανό και τον Θεοδοσιανό Κώδικα.

ββ) Από το Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους έχουν σωθεί κυρίως οι εξής μετακλασικές συλλογές:

1) Η Συρρωμαϊκή Νομόβιβλος

Το έργο αυτό, που ο συγγραφέας του είναι άγνωστος, είχε αρχικά γραφεί ελληνικά γύρω στο 476 μ.Χ., πιθανώς στην Κωνσταντινούπολη. Το ελληνικό πρωτότυπο δε σώθηκε, ενώ έχουν βρεθεί μεταφράσεις του στη συριακή, αρμενική και αραβική. Οι μεταφράσεις αυτές είναι του όγδοου μ.Χ. αιώνα ή και μεταγενέστερες. Αποτελείται από 127 παραγράφους και, κατά την πιο πιθανή γνώμη, δεν αποβλέπει στην πρακτική εφαρμογή του δικαίου, αλλά έχει διδακτικό χαρακτήρα.

Παλαιότερα υποστηριζόταν ότι το δίκαιο που περιέχει η Συρρωμαϊκή Νομόβιβλος ήταν εξελληνισμένο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Η νεώτερη έρευνα όμως καταλήγει (αν και όχι ομόφωνα) στο συμπέρασμα ότι το δίκαιο που περιέχεται σ' αυτήν είναι, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, καθαρά ρωμαϊκό.

2) Τα Σιναϊτικά Σχόλια

Το έργο αυτό ανάγεται στα χρόνια μεταξύ του 438 και του 529 μ.Χ. Είναι γραμμένο ελληνικά και πιθανόν προέρχεται από τη Νομική Σχολή της Βηρυτού. Βρέθηκε στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του όρους Σινά το 1880 από το Γρηγ. Βερναρδάκη.

Περιλαμβάνει σχόλια στο έργο του Ουλπιανού *libri ad Sabinum* και έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί δίνει μια εικόνα του τρόπου διδασκαλίας στις Νομικές Σχολές της Ανατολής κατά τα χρόνια πριν την Ιουστινιάνεια Κωδι-

κοποίηση, καθώς και του πώς γινόταν, στα πλαίσια της διδασκαλίας αυτής, ο σχολιασμός των κλασικών κειμένων.

§ 25. Η νομική επιστήμη της περιόδου της δεσποτείας*

1. Ο τρίτος αιώνας μ.Χ. ήταν εκείνος κατά τον οποίο έπαψε να απονέμεται το *ius publice respondendi*. Πότε όμως ακριβώς έγινε αυτό, δεν μπορεί να προσδιορισθεί με βεβαιότητα.

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο νομικός *Ιννοκέντιος* που έδρασε κατά τα χρόνια του Διοκλητιανού ήταν ο τελευταίος στον οποίο απονεμήθηκε το *ius publice respondendi*. Αλλά η υπόθεση αυτή, που βασίζεται σε μια μαρτυρία του τετάρτου μ.Χ. αιώνα (*Eunapi Vit. soph. Chrysanth.*, (έκδ. Boissonade), σελ. 108: «νομοθετικήν εἶχει δύναμιν πασά τῶν τότε βασιλευόντων επιτετραμμένος») δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής.

Οι τελευταίοι νομικοί των οποίων τα έργα κρίθηκαν άξια να περιληφθούν στον Πανδέκτη του Ιουστινιανού ήταν ο *Ερμούγεγιανός* που είναι πιθανό ότι είναι το ίδιο πρόσωπο με τον συντάκτη του ομώνυμου Κώδικα και ήταν ο συντάκτης *Επιτομής* σε έξι βιβλία (*epitoma libri VI*) και ο *Αρκάδιος Χάρισιος* (*Arcadius Charisius*) που υπήρξε *magister libellorum*.

Χαρακτηριστικό των νομικών της μετακλασικής περιόδου είναι ότι εντάσσονται στη δομή του απολυταρχικού συστήματος της Δεσποτείας.

α) Έτσι, μια μερίδα τους ακολουθεί υπαλληλική σταδιοδρομία, μέσα στα *scrinia*, και φθάνει ως το *consistorium*.

β) Άλλη μερίδα ασκεί δικηγορία για την οποία η προετοιμασία βρίσκεται υπό κρατικό έλεγχο, όπως άλλωστε και η άσκηση της.

Με την επέκταση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη σ' όλους τους ελεύθερους κατοίκους της ρωμαϊκής επικράτειας (εκτός των *dediticii*) η γνώση της λατινικής και η μελέτη του Ρωμαϊκού Δίκαιου έγιναν απαραίτητες για την πρακτική εφαρμογή τούτου, κυρίως στα δικαστήρια.

Σ' αυτή την ανάγκη ανταποκρινόταν η ίδρυση, πριν από το 239 μ.Χ. (*Αγ. Γρηγορίου του Θαυματουργού, orat. paneg. ad Orig.*, 5, 62), της περίφημης *Νομικής Σχολής της Βηρυτού*, που παρείχε, κυρίως

* Γ. Πετροπούλου, Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του Ελληνικού Δικαίου. Αθήναι 1961. σελ. 54-66. P. Collinet, Histoire de l'Ecole de droit de Beyrouth, Paris 1925, F. Pringsheim, Beryt und Bologna, στις Gesammelte Abhandlungen, I. Heidelberg 1961. σελ. 391-449, R. Taubenschlag, Der Einfluss der Provinzialrechte auf das römische Privatrecht, στο Opera Minora. I, Warszawa 1959. σελ. 421-460.

στους σπουδαστές που προέρχονταν από τις Ανατολικές επαρχίες, τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν σπουδές υψηλού επιπέδου στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, το δίκαιο δηλαδή εκείνο από το οποίο διέπονταν πλέον σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της ρωμαϊκής επικρατείας (πρβλ. Αγ. Γρηγ. Θαυμ., ό.π., 1, 7: «νόμοις, οἷς τὰ πάντων τῶν ὑπὸ των Ρωμαίων ἀρχὴν ἀνθρώπων κατεϋθύνεται πράγματα»).

Νομική σχολή ιδρύθηκε τον τρίτο μ.Χ. αιώνα και στην ίδια τη Ρώμη.

Εκτός από τη Νομική Σχολή της Βηρυτού, άλλες Νομικές Σχολές που μνημονεύονται κατά τη μετακλασική περίοδο στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους είναι της Αλεξανδρείας και της Καισαρείας της Παλαιστίνης (const. Omnem, 7), και, κυρίως η Νομική Σχολή της Κωνσταντινούπολης που ιδρύθηκε το 425 μ.Χ. (C.T. 14, 9, 3).

Από το Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, εκτός της Νομικής Σχολής της Ρώμης, μνημονεύεται και η Σχολή του Αυγουστοδούνου (Augustodunum, γαλλ. Autun).

Έτσι εδμιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ώστε, κυρίως στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, οι δικηγόροι (causidici, advocati) να αντικαταστήσουν τους ρήτορες που είχαν μόνο στοιχειώδη νομική παιδεία.

Τελικά, στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, ο Λέων ο Α΄, με μια Διάταξή του του 460 μ.Χ. (C. I., 2. 7. 11) απαγόρευσε την παράσταση ως δικηγόρων προσώπων που δεν προσάγουν ένορκη βεβαίωση Καθηγητή, που να πιστοποιεί ότι έχουν επαρκείς νομικές γνώσεις και ότι υπέστησαν με επιτυχία εξετάσεις στο δίκαιο.

Γενικά, πρέπει τέλος, να παρατηρηθεί, ότι η προοδευτική εξασθένηση του Δυτικού τμήματος του ρωμαϊκού κράτους οδήγησε σε πτώση του επιπέδου της νομικής επιστήμης, ενώ στο Ανατολικό τμήμα, η βαθμιαία σταθεροποίηση της οικονομίας επέτρεψε την αναγέννηση της νομικής επιστήμης κατά τον πέμπτο και έκτο αιώνα μ.Χ.

γ) Τρίτη, τέλος, μερίδα νομικών, ασχολείται με την ακαδημαϊκή διδασκαλία, του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Τα περισσότερα που μας είναι γνωστά σχετικά με τη διδασκαλία αυτή, προέρχονται από τη Νομική Σχολή της Βηρυτού.

αα) Η ύπαρξη της Σχολής αυτής μαρτυρείται, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, από το 239 μ.Χ. μια δε αυτοκρατορική Διάταξη του τέλους του 3ου αιώνα μ.Χ. (C I., 10, 50, 1 – Διοκλητιανού και Μαξιμιανού) παρέχει πρόνοια σ' όσους σπούδαζαν σ' αυτή τη Σχολή. Η ίδρυση Νομικής Σχολής στη Βηρυτό εξηγείται από το ότι η πόλη αυτή είχε από πολλά χρόνια γίνει ρωμαϊκή αποικία (colonia civium romanorum) και διεπόταν από Ρωμαϊκό Δίκαιο. Αλλά την ανάπτυξη της οφείλει η Σχολή της Βηρυτού στο ότι, μετά

την *constitutio Antoniniana*. οι κάτοικοι των ανατολικών επαρχιών του ρωμαϊκού κράτους που έγιναν Ρωμαίοι πολίτες έρχονταν στη Σχολή αυτή για να σπουδάσουν το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

ββ) Η διδασκαλία γινόταν ελληνικά, αλλά η γνώση της λατινικής ήταν αναγκαία για τη μελέτη των κειμένων.

Η διδασκαλία, γινόταν με τη μορφή ερμηνείας των κειμένων και υπομνηματισμού των.

Ο υπομνηματισμός αυτός μας είναι γνωστός από τα Σιναιτικά Σχόλια (§ 24) και από ορισμένα παλιά σχόλια στα Βασιλικά. Γινόταν δε ο υπομνηματισμός αυτός, είτε με τη μορφή παραγράφων, δηλαδή επεξηγηματικών σχολίων στο κείμενο, είτε με τη μορφή των ινδίκων δηλαδή πινάκων που περιείχαν περιλήψεις των εδαφίων που αφορούσαν το ερμηνευόμενο θέμα είτε τέλος, με τη μορφή των παρατίτλων, δηλαδή παραπομπής σε παράλληλα χωρία.

Τα σχόλια σημειώνονταν είτε στο περιθώριο, είτε ανάμεσα στους στίχους, είτε (όπως στα Σιναιτικά Σχόλια ή στον πάπυρο P. Ryl. III, 475) σε ιδιαίτερες σελίδες.

Με την προσθήκη σχολίων νεώτερων ερμηνευτών στα σχόλια των προηγούμενων τους διαμορφώθηκαν σειρές (αλυσίδες) σχολίων (*catenae*).

Η διδασκαλία διαρκούσε πέντε έτη.

γγ) Διαπρεπείς ανάμεσα στους Καθηγητές της Βηρυτού του πέμπτου αιώνα μ.Χ. ήταν ο Πατρίκιος που σχολίασε αυτοκρατορικές Διατάξεις, ο Κύριλλος που έγραψε «υπόμνημα περί δεφινίτων» (= ορισμών), ο Δομνίνος, ο Ευδόξιος και ο Δημόσθενης.

Τους Καθηγητές αυτούς εγκωμιάζει η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση με εκφράσεις όπως «οι ήρωες», οι «επιφανείς διδάσκαλοι», «οι της οικουμένης διδάσκαλοι» κλπ.

Είναι επίσης πιθανό ότι στη Βηρυτό δίδαξε και ο Σαβίνος, συγγραφέας ενός μέρους από τα Σιναιτικά Σχόλια⁽¹⁾.

δδ) Για τις άλλες Νομικές Σχολές, εκτός της Σχολής της Βηρυτού, λίγα μόνο είναι γνωστά.

Το επιστημονικό επίπεδο, ορισμένων τουλάχιστον απ' αυτές, δεν ήταν υψηλό, γιατί, κατά τη μαρτυρία του Ιουστινιανού που διέταξε το κλείσιμο τους, δίδασκαν εκεί άνθρωποι αδαείς, που μεταδίδανε στους σπουδαστές λανθασμένες γνώσεις (*const. Omnem, 7: «imperitos homines devagare et doctrinam discipulis adulterinam tradere»*).

(1) Ο Σαβίνος μνημονεύεται συντετμημένα («Σαβ») στα Σιναιτικά Σχόλια (π.χ. I. 3, (FIRA, II, σελ. 638), V, 9 (FIRA, II, σελ. 641 επ.) κλπ.). Είναι αυτονόητο ότι δεν έχει καμία σχέση με τον ομώνυμο του αρχηγό της Σχολής των Σαβινιανών.

Β) Η ελληνική επιρροή πάνω στο μετακλασικό δίκαιο

Η μετακλασική περίοδος είναι εκείνη κατά την οποία τα ελληνικά δίκαια άσκησαν τη σημαντικότερη επίδρασή τους πάνω στο ρωμαϊκό.

α) Η μαζική απονομή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη με τη *constitutio Antoniniana* δεν έφερε, όπως είπαμε, την εξαφάνιση τω δικαίων που έως τότε εφαρμοζόταν.

Η διατήρησή τους ήταν αποτέλεσμα όχι τόσο της ρητής επιφύλαξης που περιεχόταν στην *constitutio Antoniniana* (ρήτρα «μένοντος») όσο της αντίληψης των Ρωμαίων ότι τα μη ρωμαϊκά δίκαια λαμβάνονται υπόψη όχι ως γραπτή πηγή του δικαίου αλλά ως έθιμα. Έτσι, λίγα μόλις έτη μετά τη Διάταξη του Καρακάλλα, ένα *rescriptum* του Αυτοκράτορα Γορδιανού Γ', του 243 ή 244 μ.Χ., που απευθύνεται προς κάτοικο της Αφροδισιάδας στην Καρία, αναγνωρίζει ρητά ότι οι νόμοι της πόλης αυτής εξακολουθούν να ισχύουν ως παλαιά έθιμα («τό έξ αρχής ἥθος»).

Με τον καιρό όμως, στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, όπου η ελληνική πολιτισμική επιρροή είχε παραμείνει κυρίαρχη, επέρχεται μια ανάμειξη στοιχείων του Ρωμαϊκού Δικαίου με ελληνικά δικαϊκά στοιχεία, μια «νομοκρασία» όπως το φαινόμενο πετυχημένα έχει χαρακτηριστεί, όπου όμως τα ρωμαϊκά στοιχεία επικρατούν.

Πρέπει, άλλωστε, να τονισθεί ότι σε περιορισμένο βαθμό η ανάμειξη αυτή είχε σημειωθεί και κατά την κλασική περίοδο.

Έτσι, αντιλήψεις των ελληνικών δικαίων (αλλά και ανατολικών δικαίων) όπως στην *donatio propter nuptias* εισδύουν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και αλλάζουν το περιεχόμενο ρωμαϊκών θεσμών, όπως πχ. στο θέμα της έγγραφης κατάρτισης της επερώτησης (*stipulatio*).

β) Από την άλλη πλευρά, η κρίση του τρίτου μ.Χ. αιώνα είχε ως επακόλουθο, εκτός των άλλων, και την πτώση του επιπέδου της νομικής επιστήμης και οδήγησε, κυρίως στη Δύση που βρέθηκε σε οικονομική παρακμή, στην επικράτηση του *Vulgarrecht*.

Στην Ανατολή, αντίθετα, χάρη στις Νομικές Σχολές, διατηρήθηκε ό,τι ήταν δυνατό να διασωθεί από τη νομική επιστήμη της κλασικής περιόδου.

Στις Νομικές αυτές Σχολές η αντίληψη ότι το έργο των Ρωμαίων νομικών της προηγούμενης (κλασικής) περιόδου αποτελούσε πολύτιμη κληρονομία που έπρεπε να διασωθεί και να μελετηθεί («κλασικισμός» της μετακλασικής νομικής επιστήμης) συνδυάστηκε με την ελληνική επιστημονική προπαίδεια και μεθοδολογία.

Έτσι, η επιστημονική εργασία των ρωμαϊκών κλασικών κειμένων πραγματοποιήθηκε με ελληνικό πνεύμα και ελληνικό τρόπο σκέψης.

Ελληνική είναι επίσης η προέλευση της τάσης για γενίκευση και συναγωγή από την περιπτώσιολογία του κλασικού Ρωμαϊκού Δικαίου α φ η ρ η μ έ ν ω ν ε ν ν ο ι ώ ν που παρατηρείται στις Σχολές αυτές, καθώς και η τάση για διαμόρφωση λογικών διαιρέσεων και διακρίσεων. Σε ελληνικές, τέλος, φιλοσοφικές βάσεις στηρίχθηκε η θεωρία της β ο ύ λ η σ η ς (voluntas) που διαμορφώθηκε στις Σχολές αυτές.

Κατ' αυτό τον τρόπο, χάρη στην ελληνική επιρροή, το Ρωμαϊκό Δίκαιο διασώθηκε και συστηματοποιήθηκε και τέθηκαν τα θεμέλια για την κωδικοποίηση του στα χρόνια του Ιουστινιανού. Άλλωστε κι αυτή η ίδια η ιδέα της κωδικοποίησης του δικαίου είναι πιθανόν ότι έχει ελληνική προέλευση.

Γ) Η επιρροή του Χριστιανισμού πάνω στο μετακλασικό δίκαιο

Από τον Μέγα Κωνσταντίνο αρχίζει η επιρροή της χριστιανικής θρησκείας πάνω στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, που γίνεται με τον καιρό όλο και πιο έντονη.

Η επιρροή αυτή έχει πολλές θετικές πλευρές, όπως η προσπάθεια προστασίας των οικονομικά και κοινωνικά αδυνάτων, έχει όμως και ορισμένες αρνητικές, όπως η δίωξη των αιρετικών ή η επίδραση των ασκητικών ιδεωδών στο οικογενειακό δίκαιο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η επίδραση του Χριστιανισμού στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ασκήθηκε κυρίως με τις αυτοκρατορικές Διατάξεις, ενώ η διδασκαλία στις Νομικές Σχολές πολύ λίγο επηρεάστηκε από το Χριστιανισμό.

§ 26. Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση*

Ι. Όταν ο Ιουστινιανός ανέβηκε στο θρόνο, το δίκαιο που ίσχυε στη ρωμαϊκή επικράτεια παρουσίαζε πολλά μειονεκτήματα. Τόσο το δίκαιο

* G.G. Archi, *Giustiniano legislatore*, Bologna 1970, *H.J. Scheltema*, Subs. XVIII: Les «quinquaginta decisiones», στα *Subseciva Groningiana*, I, Groningen 1984, σελ. 1-9, *B. Rubin*, *Das Zeitalter Justinians*, I, Berlin 1960, σελ. 146-168, *P. dei Francisci*, *Dietro le quinte della compilazione Giustiniana*, στα *Mélanges Ph. Meylan*, I, Lausanne 1963, σελ. 111-123, *F. Pringsheim*, *Die archaistische Tendenz justinians* στις *Gesammelte Abhandlungen*, II, Heidelberg 1961, σελ. 9-40, *του ίδιου*, *The Character of Justinian's Legislation*, ό.π., σελ. 73-85, *Tony Honoré*, *Tribonian*, London 1978, *Fr. Bluhme*, *Die Ordnung der Fragmente in den Pandektentiteln*, στο *Labeo*, 6 (1960), σελ. 50-96, 235-277, 368-404, *Ι. Σόντη*, Το πρόβλημα της γενέσεως των Ιουστινιάνειων Εισηγήσεων και η Παράφρασις του Θεοφίλου, στον Τόμο Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου (Επιστ. Επετηρ. Σχολ. Νομ. και Κοιν. Επιστ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ΣΤ), Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 397-424.

που περιλαμβανόταν στις αυτοκρατορικές Διατάξεις (*leges*), όσο και κείνο που περιλαμβανόταν στα συγγράμματα των κλασικών Ρωμαίων νομικών (*ius*) περιείχε πολλά απαρχαιωμένα στοιχεία.

Οι συλλογές αυτοκρατορικών Διατάξεων, περιλαμβανομένου και του Θεοδοσιανού Κώδικα, δεν περιείχαν διατάξεις μεταγενέστερες από τη σύνταξη του τελευταίου. Υπήρχαν, βέβαια, συλλογές μεταθεοδοσιανών Διατάξεων, αλλά ούτε επίσημο χαρακτήρα είχαν, ούτε και έφταναν πέρα από το 468 μ.Χ.

Όσον αφορά το *ius*, η διαδικασία που διέγραφε ο Αναφορικός Νόμος δεν παρείχε εγγυήσεις ότι θα ακολουθηθεί σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση η σωστότερη λύση. αλλά εκείνη που είχε δεχθεί η πλειοψηφία των πέντε νομικών που ο Νόμος αυτός είχε επιλέξει, ή εκείνη που είχε δεχθεί ο Παπινιανός κλπ.

Ο Αυτοκράτορας Ιουστινιανός (*Flavius Iustinianus*, 527-565 μ.Χ.), ιλλυρικής καταγωγής, έταξε από την αρχή ως στόχο του να αποκαταστήσει σ' όλους τους τομείς τη δόξα της Ρώμης.

Το στόχο αυτό επιδίωξε να πραγματοποιήσει ο Ιουστινιανός στο εξωτερικό με σειρά δαπανηρότατων πολέμων, που οδήγησαν στην πρόσκαιρη αποκατάσταση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Αφρική, Ιταλία και, μερικά στην Ισπανία, στο εσωτερικό με σειρά μέτρων αναδιοργάνωσης της ρωμαϊκής διοίκησης ή των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας, με εκτεταμένη οικοδομική πολιτική (Αγία Σοφία κλπ.), και, τέλος, στο πεδίο του δικαίου με την κωδικοποίησή του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Είναι χαρακτηριστικό της προσανατολισμένης προς το παρελθόν προσωπικότητας του Ιουστινιανού, ότι για την κωδικοποίησή του χρησιμοποίησε ως γλωσσικό όργανο τη λατινική, ενώ το κράτος του περιλάμβανε κυρίως τις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπου κυριαρχούσα γλώσσα ήταν η ελληνική και ότι η κωδικοποίησή του περιέλαβε το Ρωμαϊκό Δίκαιο χιλίων περίπου ετών, όσα δηλαδή μεσολάβησαν ανάμεσα στο Δωδεκάδελτο και στο δικό του νομοθετικό έργο.

Δεν είναι, λοιπόν, άξιο απορίας ότι ο Ιουστινιανός περιέλαβε στο έργο του και θεσμούς που από πολύ καιρό είχαν εξαφανισθεί από την πράξη, με αποτέλεσμα η κωδικοποίησή του να μην εκφράζει πάντοτε ζωντανό δίκαιο των χρόνων του.

Πρέπει επίσης να υπογραμμισθεί ότι η κωδικοποίηση του *ius* δεν ήταν πρωτότυπη ιδέα του Ιουστινιανού ή των συνεργατών του. Έναν αιώνα πριν, ο Θεοδόσιος ο Β' (C. T., 1, 1, 5-429 μ.Χ.) είχε συλλάβει την ιδέα να κωδικοποιήσει παράλληλα προς τις *leges*, και το *ius*. Μπροστά όμως στις δυσχέρειες που παρουσίαζε το έργο, παραιτήθηκε από την πραγματοποίησή του σχεδίου του.

II. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Ο Ιουστινιανός στάθηκε τυχερός γιατί κατά την εκατονταετία που μεσολάβησε από τα χρόνια του Θεοδοσίου Β΄ ως τα δικά του, το Ρωμαϊκό Δίκαιο είχε αναγεννηθεί στην Ανατολή, χάρη στις Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης. Στάθηκε όμως τυχερός κι από μια άλλη άποψη, ότι βρήκε εξαίρετους συνεργάτες που συμμετέσχον στην πραγματοποίηση του έργου.

Απ' αυτούς, οι σημαντικότεροι ήσαν:

α) Ο Τριβωνιανός

Ο πιο σημαντικός σύμβουλος και συνεργάτης του Ιουστινιανού ήταν ο Τριβωνιανός⁽¹⁾.

Πολύ λίγα είναι γνωστά γι' αυτόν. Ο Προκόπιος (Anecd., 13, 12, και 20, 16-17) εκφράζεται γι' αυτόν άσχημα, ενώ ο Ιουστινιανός (const. Δέδωκεν, 17) αναφέρεται στη τεράστια νομική του βιβλιοθήκη. Διατέλεσε *magister officiorum* και *quaestor sacri palatii* (const. Δέδωκεν, 9, const. *Imperatoriam*, 3, Προκόπ., Anecd., 20, 16). Ήταν μέλος της συντακτικής επιτροπής της πρώτης έκδοσης του Κώδικα (βλ. παρακάτω υπό III, Α) και κατόπιν προέδρευσε στις επιτροπές που συνέταξαν τον Πανδέκτη, τη δεύτερη-έκδοση του Κώδικα και τις Εισηγήσεις. Είναι πιθανό ότι ήταν ο συντάκτης των παλαιότερων από τις Ιουστινιάνειες Νεαρές.

Ο Τριβωνιανός πέθανε γύρω στο 545 μ.Χ. (πιθανότατα το 542 μ.Χ.).

β) Ο Θεόφιλος

Κι ο Θεόφιλος ήταν Καθηγητής (*antecessor*) της Νομικής Σχολής τη Κωνσταντινούπολης, και μέλος της συντακτικής επιτροπής τόσο της πρώτης, όσο και της δεύτερης έκδοσης του Κώδικα (const. *Haec quae necessario*, 1, const. *Summa rei publicae*, 2). Ήταν επίσης μέλος της επιτροπής που συνέταξε τον Πανδέκτη (const. Δέδωκεν, 9) και εκείνης που συνέταξε τις Εισηγήσεις (const. *Imperatoriam* 3).

Στον Θεόφιλο αποδίδεται η μεταϊουστινιάνεια Παράφραση των Εισηγήσεων.

γ) Ο Δωρόθεος

Ο Δωρόθεος ήταν Καθηγητής της Νομικής Σχολής της Βηρυτού. Ή-

(1) Κατά μια πιθανή, αλλά όχι γενικά παραδεκτή άποψη, ο Τριβωνιανός είχε διατελέσει καθηγητής της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης.

ταν μέλος της συντακτικής επιτροπής της δεύτερης έκδοσης του Κώδικα, της επιτροπής που συνέταξε τον Πανδέκτη και εκείνης που συνέταξε τις Εισηγήσεις. Είναι ο συντάκτης περίληψης (Ίνδηκα) του Πανδέκτη.

δ) Ο Ανατόλιος

Ο Ανατόλιος ήταν, κι αυτός, Καθηγητής της Νομικής Σχολής της Βηρυτού και υπήρξε μέλος της συντακτικής επιτροπής του Πανδέκτη.

Είχε συγγράψει σχόλια πάνω στον Ιουστινιάνειο Κώδικα.

III. Η διαδικασία της κωδικοποίησης

Α) Ο Κώδικας

α) Ένα μόλις έτος μετά την ανάρρησή του στο θρόνο, ο Ιουστινιανός όρισε δεκαμελή επιτροπή από έξι ανώτερους υπαλλήλους, τον Τριβωνιανό, τον Καθηγητή της Νομικής Θεόφιλο και δυο δικηγόρους για να συντάξει νέο Κώδικα που θα συγκέντρωνε αυτοκρατορικές Διατάξεις και, μάλιστα, όχι μόνο όσες είχαν εκδοθεί από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και πέρα, όπως ο Θεοδοσιανός Κώδικας, αλλά και παλαιότερες, από τον Αδριανό κι έπειτα, όπως οι Κώδικες Γρηγοριανός και Ερμογενιανός. Θα περιλάμβανε επίσης κι όλες τις αυτοκρατορικές Διατάξεις που είχαν εκδοθεί μετά τον Θεοδοσιανό Κώδικα, καθώς και τις Διατάξεις που είχαν εκδοθεί από τον ίδιο τον Ιουστινιανό ως τη στιγμή της σύνταξης του Κώδικα.

Ο Κώδικας αυτός, ή, σωστότερα, η πρώτη έκδοση του Κώδικα, δημοσιεύτηκε και άρχισε να ισχύει το 529 μ.Χ. Από την έκδοση του Κώδικα αυτού έπαψαν να ισχύουν, τόσο οι ανεπίσημοι Κώδικες Γρηγοριανός και Ερμογενιανός, όσο και ο επίσημος Θεοδοσιανός Κώδικας.

Μέρος από το περιεχόμενο της πρώτης έκδοσης του Κώδικα μας είναι γνωστό από πάπυρο (P. Oxy. 1814), που περιέχει ευρετήριο του Κώδικα αυτού.

β) Ύστερα από τέσσερα έτη, μετά την ολοκλήρωση του Πανδέκτη και των Εισηγήσεων, νέα, πενταμελής αυτή τη φορά, επιτροπή, υπό τον Τριβωνιανό και με μέλη τον Δωρόθεο και τρεις Δικηγόρους προέβη σε αναθεώρηση και δεύτερη έκδοση του Κώδικα, περιλαμβάνοντας σ' αυτόν και νέες Διατάξεις που είχαν στο μεταξύ εκδοθεί από τον Ιουστινιανό (quinquaginta decisiones).

Η νέα έκδοση του Κώδικα (Codex iustinianus repetitae praelectionis) άρχισε να ισχύει με την constitutio Cordi, στις 29 Δεκεμβρίου 534 μ.Χ.

γ) Ο Κώδικας διαιρείται σε δώδεκα Βιβλία, καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε Τίτλους. Οι μακρότερες Διατάξεις υποδιαιρούνται από τους νεώτερους εκδότες του Κώδικα σε παραγράφους.

δ) Η παραπομπή στον Κώδικα του Ιουστινιανού γίνεται ως εξής: C (ή C.I.), 3, 41, 4, 1 (= Κώδικας ή Κώδικας του Ιουστινιανού), τρίτο Βιβλίο, τεσσαρακοστός πρώτος Τίτλος, τέταρτη Διάταξη, πρώτη παράγραφος.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στην πραγματικότητα, η παράγραφος αυτή είναι η δεύτερη γιατί η πραγματικά πρώτη παράγραφος, που ονομάζεται *pr.* (= *principium*, δηλ. αρχή) δεν παίρνει αριθμό. Το ίδιο, πρέπει να σημειωθεί, ισχύει και για την αρίθμηση των παραγράφων του Πανδέκτη.

Μια παλαιότερη μέθοδος παραπομπής στον Κώδικα τοποθετούσε στην αρχή τη Διάταξη (*constitutio*), όπως π.χ. L.4 § 1 (C. 3, 41).

Β) Ο Πανδέκτης

α) Η ιδέα να συνταχθεί κωδικοποίηση του *ius* δε φαίνεται να είχε συλληφθεί από την αρχή από τον Ιουστινιανό και γι' αυτό, όπως προκύπτει από το ευρετήριο της πρώτης έκδοσης του Κώδικα που διασώθηκε (P. Oxy. 1814), στην έκδοση αυτή είχε περιληφθεί ο Αναφορικός Νόμος του Θεοδοσίου Β', τον οποίο αντίθετα δεν περιέλαβε η δεύτερη έκδοση του Κώδικα. Είναι πιθανό ότι εμπνευστής της ιδέας να συνταχθεί ο Πανδέκτης ήταν ο Τριβωνιανός, που ορίστηκε και πρόεδρος της συντακτικής επιτροπής του.

Η επιτροπή αυτή ήταν δεκαεπταμελής και περιλάμβανε τον Τριβωνιανό, τέσσερις Καθηγητές των Σχολών της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού (τους Θεόφιλο, Δωρόθεο, Ανατόλιο και Κρατίνο), έντεκα δικηγόρους και τον *comes sacrarum largitionum* Κωνσταντίνο.

β) Κατά την *constitutio* Δέδωκεν (ή *Tanta*), 1 για τη σύνταξη του έργου, που πήρε το όνομα *Digesta* ή *Pandectae* (το δεύτερο από το ελληνικό «πάν δέχεσθαι») μελετήθηκαν δυο χιλιάδες βιβλία με τρία εκατομμύρια στίχους, από τους οποίους τελικά ο Πανδέκτης περιέλαβε εκατόν πενήντα χιλιάδες. Στην πραγματικότητα τα έργα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν 1625 και προέρχονταν από 39 συγγραφείς. Ο μισός όμως Πανδέκτης αποτελείται από αποσπάσματα συγγραμμάτων του Ουλπιανού (1/3 του συνόλου) και του Παύλου (1/6 του συνόλου).

γ) Η επιτροπή συστάθηκε στις 15 Δεκεμβρίου του 530 μ.Χ. και τέλειωσε το έργο της μέσα σε τριετία, έτσι ώστε ο Πανδέκτης τέθηκε σε ισχύ στις 30 Δεκεμβρίου του 533 μ.Χ. Τη θέση του Πανδέκτη σε ισχύ πρόβλεπε διήλωση Διάταξη, η *constitutio* Δέδωκε ή *Tanta*.

δ) Η μεγάλη ταχύτητα με την οποία η επιτροπή τελείωσε το έργο της σύνταξης του Πανδέκτη έδωσε αφορμή στη διατύπωση υποθέσεων ως προς τον τρόπο με τον οποίο η επιτροπή αυτή εργάστηκε.

Η πιο πετυχημένη υπόθεση εξακολουθεί να είναι εκείνη που διατύ-

πωσε το 1820 ο F. Blühme, κατά τον οποίο η συντακτική επιτροπή υποδιαιρέθηκε σε τρεις υποεπιτροπές ή ομάδες. Η πρώτη που ονομάστηκε Σαβινιανή ομάδα (από τους *libri ad Sabinum* – βλ. παραπάνω § 20), επεξεργάστηκε έργα πάνω στο *ius civile*. Η δεύτερη, που ονομάστηκε ομάδα του Ηδίκτου, επεξεργάστηκε κυρίως σχόλια πάνω στο Ήδικτο, ενώ η τρίτη, που ονομάστηκε Παπινιανή ομάδα, επεξεργάστηκε ειδικότερα έργα, όπως *quaestiones* και *responsa*, ανάμεσα στα οποία σημαντική θέση κατείχαν τα έργα του Παπινιανού. Τέλος, μια τέταρτη ομάδα ανέλαβε την επεξεργασία έργων που δεν είχαν περιληφθεί στις άλλες ομάδες. Η τέταρτη ομάδα ονομάστηκε από τον Blühme Μεταπαπινιανή, αλλά είναι πιο γνωστή ως ομάδα του Παραρτήματος (*appendix*).

Η θεωρία του Blühme έχει υποστεί κριτική από πολλές πλευρές. Παρόλο όμως που, σε ορισμένα ειδικά σημεία, η κριτική αυτή είναι δικαιολογημένη, δεν κατόρθωσε να ανατρέψει τα όσα ο Blühme υποστήριξε.

Η πιο σημαντική άλλη θεωρία που διατυπώθηκε πάνω στο θέμα είναι του H. Peters (αλλά και πριν απ' αυτόν από τον F. Hofmann). Ο Peters υποστήριξε ότι στις Νομικές Σχολές της Ανατολής είχε διαμορφωθεί, για διδακτικούς σκοπούς, συλλογή που περιείχε απάνθισμα του *ius*, με την ίδια περίπου κατάταξη της ύλης όπως κι ο Πανδέκτης. Υποστήριξε λοιπόν ο Peters ότι οι συντάκτες του Πανδέκτη του Ιουστινιανού χρησιμοποίησαν ως βάση του έργου τους τη συλλογή αυτή, που ονομάστηκε «Προπανδέκτης» (*predigesto*). Αλλά η ύπαρξη Προπανδέκτη παραμένει ενδιαφέρουσα, αλλά αναπόδεικτη υπόθεση.

ε) Ενδιαφέρον είναι το ερώτημα ποιοι είναι οι κλασικοί νομικοί που τα έργα τους περιλήφθηκαν στον Πανδέκτη. Φαίνεται πιθανό ότι τα έργα αυτά προέρχονταν, κυρίως, από νομικούς που είχαν αποκτήσει το *ius publicae respondendi*. Περιέλαβε όμως ο Πανδέκτης και αποσπάσματα έργων νομικών, που, είτε δεν είχαν αποκτήσει το προνόμιο αυτό, όπως ο Γάιος και ο Πομπώνιος, είτε και ανήκαν στην περίοδο πριν από την καθιέρωση του *ius publicae respondendi*, όπως ο Q. Mucius Scaevola, (βλ. §13, II).

Τα αποσπάσματα των έργων των κλασικών νομικών παραθέτονται στον Πανδέκτη με τη μνεία, στην αρχή κάθε παραγράφου, του ονόματος του συγγραφέα από τον οποίο προέρχεται το απόσπασμα, καθώς και του έργου του από το οποίο έχει ληφθεί το απόσπασμα (*inscriptio*).

στ) Ο Πανδέκτης διαιρείται σε 50 βιβλία, καθένα από τα οποία (εκτός από τα Βιβλία 30, 31, και 32) διαιρείται σε Τίτλους. Κάθε Τίτλος διαιρείται σε Αποσπάσματα (*fragmenta*), τα περισσότερα από τα οποία έχουν υποδιαιρεθεί, από το Μεσαίωνα ήδη, σε παραγράφους.

ζ) Η παραπομπή στον Πανδέκτη γίνεται ως εξής: D. 19, 1, 13, 1 (= Πανδέκτης, δέκατο ένατο Βιβλίο, πρώτος Τίτλος, δέκατο τρίτο Απόσπασμα, πρώτη παράγραφος). Αλλά και εδώ ισχύει ό,τι ειπώθηκε για τον Κώδικα, ότι δηλαδή η πρώτη παράγραφος είναι στην πραγματικότητα δεύτερη, γιατί πριν απ' αυτήν υπάρχει η αρχή (principium) του Αποσπάσματος.

Παλαιότερος, τρόπος παραπομπής για τον Πανδέκτη ήταν εκείνος που τοποθετούσε το Απόσπασμα στην αρχή: L (ή fr.) 13 § 1 (D. 19, 1).

Γ) Οι Εισηγήσεις (*institutiones*)

α) Πριν ακόμα συμπληρωθεί ο Πανδέκτης, ο Ιουστινιανός έδωσε την εντολή να συνταχθεί εγχειρίδιο για τη διδασκαλία του δικαίου προκειμένου να χρησιμοποιείται από τους σπουδαστές, αντικαθιστώντας κυρίως, τις Εισηγήσεις του Γαΐου, τις οποίες η Ιουστινιάνεια Κωδικοποίηση είχε καταστήσει σε πολλά σημεία απαρχαιωμένες:

Το έργο ανέλαβε τριμελής επιτροπή, από τον Τριβωνιανό, τον Δωρόθεο και τον Θεόφιλο.

Φαίνεται όμως ότι ο Τριβωνιανός επέβλεψε μόνο το έργο, που το εξετέλεσαν τα δυο άλλα μέλη της επιτροπής. Καθένα δηλαδή από τα δυο άλλα μέλη της επιτροπής των Εισηγήσεων είναι ο συντάκτης δυο από τα τέσσερα Βιβλία τα οποία, κατά μίμηση των Εισηγήσεων του Γαΐου, αποτέλεσαν το έργο. Δεν είναι όμως εξακριβωμένο ποιά από τα Βιβλία αυτά πρέπει ν' αποδοθούν στον Δωρόθεο και ποιά στο Θεόφιλο.

Βάση το όλου έργου αποτέλεσαν οι Εισηγήσεις του Γαΐου. Χρησιμοποιήθηκαν όμως και άλλα έργα, όπως του Ουλπιανού, του Μαρκιανού κλπ.

β) Οι Εισηγήσεις του Ιουστινιανού έχουν γραφεί ενόψει και του Πανδέκτη που τότε συντασσόταν ακόμα, έχουν όμως πιο θεωρητικό περιεχόμενο και τείνουν προς την απλούστευση.

Η κυριότερη απόκλιση των Εισηγήσεων του Ιουστινιανού από τις Εισηγήσεις του Γαΐου βρίσκεται στο ότι το τέταρτο Βιβλίο των Εισηγήσεων του Ιουστινιανού περιλαμβάνει όχι μόνο το Δίκαιο των Αγωγών, όπως τούτο είχε διαμορφωθεί στη διαδικασία *extra ordinem*, αλλά και τις ενοχές από αδικήματα και οιονεί αδικήματα, που ο Γάιος τα είχε περιλάβει στο τρίτο Βιβλίο των Εισηγήσεών του. Κατά τα λοιπά, και οι Ιουστινιάνειες Εισηγήσεις ακολουθούν, όπως κι οι Εισηγήσεις του Γαΐου την τριμερή διαίρεση σε Δίκαιο των Προσώπων, Δίκαιο των Πραγμάτων και Δίκαιο των Αγωγών.

γ) Οι Εισηγήσεις του Ιουστινιανού δημοσιεύθηκαν στις 21 Νοεμβρίου του έτους 529 μ.Χ. και τέθηκαν σε ισχύ μαζί με τον Πανδέκτη από 30 Δε-

κεμβρίου 533 μ.Χ. (const. Δέδωκεν (Tanta), 23). Παρόλο που ο προορισμός των Εισηγήσεων ήταν διδακτικός, ο Ιουστινιανός τους έδωσε ισχύ νόμου (const. Imperatoriam, 6).

δ) Οι Εισηγήσεις διαιρούνται, όπως ειπώθηκε, σε τέσσερα Βιβλία, που υποδιαιρούνται σε Τίτλους κι εκείνοι σε παραγράφους.

Η πα ρ α π ο μ π ή στις Εισηγήσεις γίνεται ως εξής: I. (ή Inst.) 1, 2, 3 (= Εισηγήσεις, Βιβλίο πρώτο, Τίτλος δεύτερος, τρίτη παράγραφος).

Δ) Οι Νεαρές

α) Η νομοθετική δραστηριότητα του Ιουστινιανού δεν σταμάτησε με τη δεύτερη έκδοση του Κώδικά του το 529 μ.Χ., αλλά συνεχίσθηκε έντονη.

Οι νέες Διατάξεις που εκδόθηκαν από τον Ιουστινιανό («Νεαραί» Novellae, ενν. constitutiones) δεν κωδικοποιήθηκαν ποτέ επίσημα, αν και φαίνεται ότι ο Ιουστινιανός είχε στο νου του τρίτη έκδοση του Κώδικά του (βλ. const. Cordi. 4). Πολλές όμως από αυτές είναι πολύ σημαντικές, γιατί εισάγουν τελείως νέο δίκαιο (π.χ. Nov. 22). Οι περισσότερες από αυτές είναι γραμμένες ελληνικά, μολονότι υπάρχουν και μερικές που έχουν γραφεί λατινικά ή είναι δίγλωσσες.

β) Τρεις συλλογές Νεαρών του Ιουστινιανού έχουν διασωθεί.

αα) Η πιο παλιά έχει συνταχθεί λατινικά και περιλαμβάνει 124 Νεαρές των ετών 535-555 μ.Χ. Συντάκτης της θεωρείται ο Ιουλιανός, Καθηγητής της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και η συλλογή αυτή ονομάζεται *Επιτομή του Ιουλιανού*.

ββ) Η δεύτερη συλλογή, γραμμένη επίσης λατινικά, περιέχει 134 Νεαρές των ετών 535-556 μ.Χ., και είναι γνωστή με το όνομα *Authenticum* γιατί κατά τον Μεσαίωνα είχαν, εσφαλμένα, υποθέσει ότι ήταν αυθεντική συλλογή Νεαρών, που συντάχθηκε ύστερα από εντολή του Ιουστινιανού για να ισχύσει στην Ιταλία, που ο Ιουστινιανός είχε ανακαταλάβει.

γγ) Η πιο πλήρης από τις συλλογές, που ονομάζεται *Ελληνική συλλογή*, περιέχει 168 Νεαρές. Συντάχθηκε επί Τιβερίου Β' (578-582 μ.Χ.) και γι' αυτό περιλαμβάνει εκτός από τις Νεαρές του Ιουστινιανού, τέσσερις του Ιουστίνου Β' (565-578 μ.Χ.) και τρεις του Τιβερίου Β'. Περιλαμβάνει επίσης και τρία κείμενα που δεν αποτελούν ολωσδιόλου αυτοκρατορικές Διατάξεις.

Το ένα από τα δυο χειρόγραφα της συλλογής αυτής, που βρίσκεται στη Βενετία, περιλαμβάνει επιπλέον κι άλλες 13 Νεαρές (οι δυο όμως απ' αυτές ταυτίζονται προς δυο από εκείνες που περιλαμβάνονται και στο άλλο χειρόγραφο), που, για να διακρίνονται, ονομάζονται *Edicta*.

Η σημερινή στερεότυπη έκδοση των Νεαρών περιλαμβάνει τις 168

Νεαρές της Ελληνικής συλλογής και, σε παράρτημα, τα Edicta καθώς και μερικές άλλες Διατάξεις του Ιουστινιανού που μας είναι ολλούθε γνωστές.

γ) Οι πιο εκτεταμένες από τις Νεαρές διαιρούνται σε Κεφάλαια, κι αυτά σε παραγράφους.

Η παραπομπή στις Νεαρές γίνεται ως εξής: Nov. 22, ή Ed. 13 κλπ.

IV. Τα παρεμβλήματα

Ο ίδιος ο Ιουστινιανός αναγνωρίζει ότι επέφερε αλλοιώσεις στα αποσπάσματα που περιέλαβε στον Πανδέκτη: const. Δέδωκεν (Tanta), 10: «πολλά καὶ οὐδὲ ἀριθμη.....ραδια μετεθείκαμεν εἰς τό κρεῖττον»).

Οι μεταβολές αυτές, που δεν περιορίζονται στον Πανδέκτη, αλλά απλώνονται και στον Κώδικα, πραγματοποιήθηκαν με παρεμβλήματα (interpolationes). Τα παρεμβλήματα εμφανίζονται με διάφορες μορφές: υποκατάσταση λέξεων σε άλλες, παρεμβολή λέξεων ή φράσεων, απάλειψη λέξεων ή φράσεων, αλλαγή της διατύπωσης. Με τους τρόπους αυτούς τα κείμενα των κλασικών Ρωμαίων νομικών (ή οι αυτοκρατορικές Διατάξεις) αλλάζουν πολλές φορές έννοια.

Κατά τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και τις αρχές του εικοστού αναπτύχθηκε ολόκληρη επιστήμη, η παρεμβληματολογία, που, χρησιμοποιώντας φιλολογικά ή νομικά κριτήρια, επιδίωκε να αποκαταστήσει τα κλασικά κείμενα στην προϊουστινιάνεια μορφή τους, αφαιρώντας τα υποτιθέμενα ιουστινιάνεια παρεμβλήματα.

Σήμερα όμως η επιστήμη είναι πολύ πιο επιφυλακτική στη διάγνωση ιουστινιάνειων παρεμβλημάτων. Πρώτα-πρώτα, όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, πολλά παρεμβλήματα των κλασικών κειμένων ανάγονται στους μετακλασικούς χρόνους ήδη.

Δεύτερο, οι υποκαταστάσεις λέξεων ή φράσεων κλπ. δε σημαίνουν αναγκαία και μεταβολή του νοήματος των κλασικών κειμένων.

Τρίτο, οι ίδιοι οι κλασικοί νομικοί, κυρίως του τέλους της κλασικής περιόδου, ακόμα δε περισσότερο οι συντάκτες των αυτοκρατορικών Διατάξεων, δεν εκφράζονταν πάντοτε κατά τρόπο γλωσσικά ή λογικά άψογο.

Πολλά λοιπόν από τα νομιζόμενα ιουστινιάνεια παρεμβλήματα είτε αποτελούν απλές αβλεψίες ή κακές διατυπώσεις των ίδιων των αρχικών (κλασικών) συντακτών των κειμένων, είτε και ανάγονται στη μετακλασική περίοδο.

Οι επιφυλάξεις αυτές δεν πρέπει, όμως, να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η αναζήτηση των ιουστινιάνειων παρεμβλημάτων αποτελεί ματαιοπονία. Πρέπει όμως να γίνεται χρήση της παρεμβληματολογίας με προσοχή και χωρίς υπερβολές.

V. Χαρακτήρας της Ιουστινιάνειας Κωδικοποίησης

Το έργο του Ιουστινιανού αποτελεί τη σύνθεση και κατάληξη της εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου επί χίλια έτη, από το Δωδεκάδελτο έως τα χρόνια της κωδικοποίησης.

Η συνειδητή από μέρους του Ιουστινιανού και των συνεργατών σύνδεση του συγχρόνου τους Ρωμαϊκού Δικαίου προς την παλαιότερη νομική παράδοση, οφειλόταν ασφαλώς στην προσωπικότητα του Ιουστινιανού και τους στόχους τους οποίους επεδίωξε (βλ. παραπάνω, υπό Ι). Αλλά η τάση αυτή τοποθετείται επίσης μέσα στα πλαίσια του κλασικισμού που αναπτύχθηκε στις Νομικές Σχολές της μετακλασικής περιόδου (βλ. § 23), όταν αναγνωρίστηκαν και μελετήθηκαν ως ανυπέρβλητα υποδείγματα τα έργα των μεγάλων νομικών της κλασικής περιόδου.

Η προσπάθεια του Ιουστινιανού να συνδέσει το παρελθόν με το παρόν γίνεται ιδιαίτερα φανερή στον Πανδέκτη, όπου, στην *inscriptio* των αποσπασμάτων που περιλήφθηκαν, μνημονεύονται τα έργα των κλασικών Ρωμαίων νομικών από τους οποίους έχουν ληφθεί τα αποσπάσματα αυτά. Γίνεται όμως φανερή η τάση αυτή και στις λύσεις που ακολουθούνται, γιατί η ιουστινιάνεια νομοθεσία απομακρύνεται σε πολλά σημεία από τις μετακλασικές λύσεις (και μάλιστα από εκείνες που ακολουθεί το *Vulgarrecht*) και ξαναγυρίζει στις κλασικές.

Η ροπή αυτή της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας είναι τόσο έντονη, ώστε να έχει γίνει λόγος για «αρχαϊζουσες» τάσεις του Ιουστινιανού.

Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι θεσμοί που περιλαμβάνονται στην ιουστινιάνεια νομοθεσία δεν εφαρμόζονταν πια στην πράξη, κατά τα χρόνια του Ιουστινιανού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας ρύθμισης αποτελούν π.χ. οι διατάξεις περί του *receptum nautarum* που περιέλαβε ο Πανδέκτης, παρόλο που δεν εφαρμοζόταν πια στην πράξη κατά τα χρόνια της σύνταξής του.

Αυτό όμως δε σημαίνει ότι το έργο του Ιουστινιανού έχει αρχαιοδικό χαρακτήρα.

Σε πολλά σημεία, οι συντάκτες της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης είτε εκαινοτόμησαν, είτε με παρεμβλήματα έδωσαν νέο νόημα στα παλαιά κείμενα. Η κατάργηση του *δύϊσμου* της κυριότητας, ή της διάκρισης ανάμεσα σε *res mancipi* και *res nec mancipi* αποτελούν δυο παραδείγματα από τα πολλά που περιλαμβάνει σχετικά η ιουστινιάνεια νομοθεσία.

Έτσι, το έργο του Ιουστινιανού, με τη σύνδεσή του προς το παρελθόν, αλλά και με την παράλληλη ανανεωτική του τάση, έδωσε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο την τελειωτική του μορφή, με την οποία συνέχισε το βίο του σχεδόν έως τα χρόνια μας.

VI. Η ιουστινιάνεια νομοθεσία είναι γνωστή στους νεώτερους χρόνους με το λατινικό τίτλο *Corpus Iuris Civilis*. Ο τίτλος όμως αυτός δεν προέρχεται από τον ίδιο τον Ιουστινιανό, ο οποίος μόνο μια φορά (C. I., 5, 13, 1 pr., του 530 μ.Χ.) αναφέρεται στο «σύνολο του δικαίου» («in omni... corpore iuris»). Η ονομασία *Corpus Iuris Civilis* εμφανίζεται για πρώτη φορά στην έκδοση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας από τον Godofredus το 1583.

§ 27. Η βυζαντινή περίοδος – Πολιτειακά όργανα και οργάνωση του Κράτους*

I. Η περίοδος που εκτείνεται από το θάνατο του Ιουστινιανού (565) ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους (1453) αποτελεί για το Ανατολικό ρωμαϊκό κράτος την βυζαντινή περίοδο.

* P. Schreiner, Byzanz, München 1986, σελ. 46-56, 57-64, 70, 118, 140-144, 144-146, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, αναγόμενες και στέψεις του Βυζαντινού Αυτοκράτορος, Αθήναι, 1956, N. Svoronos, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, στη Revue des Etudes Byzantines (REB), 9 (1951), σελ. 116-125, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Η Αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, στα Σύμμεικτα Κ.Β.Ε., II, Αθήναι 1970, σελ. 1-138, της ίδιας, Πολιτειακά όργανα και κράτος δικαίου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στο Αφιέρωμα στο Ν. Σβορώνο, I, Πέθυμο 1986, σελ. 185-210, W. Esslin The Emperor and the Imperial Administration, στους N. Baynes - H. Moss, Byzantium, Oxford 1948 (ανατ. 1961), σελ. 268-307, H. Ahrweiler, L' idéologie politique de l' Empire Byzantin, Paris 1975, K. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, Αθήναι - Κομοτηνή 1981, σελ. 131-134, D. Simon, Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz, στην Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel, Frankfurt a.M. 1984, σελ. 449-492, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Η Σύγκλητος εις το Βυζαντινόν Κράτος, στην Επετ. Αρχ. Ιστ. Ελλ. Δ., Ακαδ. Αθ., 2 (1949), σελ. 1-152, H.-G. Beck, Senat und Volk von Konstantinopel, στο H.-G. Beck, Ideen und Realitäten (Variorum Reprints), London 1972, Αριθ. XII, σελ. 1-75, του ίδιου, Der byzantinische «Ministerpräsident» στη Byzantinische Zeitschrift (BZ), 48 (1955), σελ. 309-338, J. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911 (ανατ. New York, χωρ. χρ.), N. Oikonomidès, La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle στην REB, 43 (1985), σελ. 167-195, H. Ahrweiler, Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IX-X siècles, στο Bull. Corr. Hell. (BCH) 1960, σελ. 1-111, N. Oikonomidès, L' évolution de l' organisation administrative de l' empire byzantin au XI siècle στα Travaux et Mémoires (TM), 6 (1976), σελ. 125-152, του ίδιου, Les listes de présence byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σελ. 21-36, 281-346, P. Lemerle, Byzance au tournant de son destin (1025-1118), στις Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, σελ. 260-263, M. Geizer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Amsterdam 1966, G. Karayannopoulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959, A. Βακαλόπουλου, Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας (1423-1430), στον τόμο Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 127-149, A. Schminck, Rota lu volubilis - Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken, στην Cupido Legum, Frankfurt a.M., 1985, σελ. 211-234, H.-G. Beck, Kirche

Με το θάνατο του Ιουστινιανού, το όνειρο της αναβίωσης του οικου-
μενικού ρωμαϊκού κράτους καταρρέει και ο εξελληνισμός του Ανατολικού
μήματος του προχωρεί με ταχύ ρυθμό.

II. Τα πολιτειακά όργανα

A. Ο Αυτοκράτορας

α) Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες θεωρούν τον εαυτό τους ως συνεχι-
στή της σειράς των ρωμαίων Αυτοκρατόρων. Δικαιολογημένα, άλλωστε,
άμα ληφθεί υπόψη η μορφή που είχε περιβληθεί η αυτοκρατορική εξουσία
κατά την περίοδο της Δεσποτείας. Έτσι, οι βυζαντινοί Αυτοκράτορες κυ-
βερνούν «ελέω Θεού». Αρχικά φέρουν, όπως και στις προηγούμενες πε-
ριόδους, τους τίτλους του *Αυγούστου* και του *Αυτοκράτορα* (Im-
perator). Μετά όμως την οριστική κατανίκηση των Περσών από τον Ηρά-
κλειο το 629 επικρατεί και στην επίσημη τιτλοφορία ο ελληνικός τίτλος που
χρησιμοποιόταν και προηγούμενα, αλλά ανεπίσημα, του Βασιλιά (από το
812 «Βασιλεύς των Ρωμαίων»), Ο τίτλος όμως του Αυτοκράτορα αρχίζει
και πάλι να χρησιμοποιείται από τον δέκατο αιώνα και, από τότε, ο επίση-
μος τίτλος των βυζαντινών Αυτοκρατόρων γίνεται «Βασιλεύς και Αυτοκρά-
τωρ των Ρωμαίων».

Τον τίτλο του Βασιλιά έλαβαν, κατ' εξαίρεση, και τρεις γυναίκες: η Ει-
ρήνη (797-802), η Ζωή και η Θεοδώρα (1042 – η Θεοδώρα μόνη της και
1055-1056).

Η απόλυτη εξουσία που αναγνωρίζεται στον Αυτοκράτορα θεωρείται
ότι πηγάζει από τον Θεό. Από την αντίληψη αυτή προέρχεται η πρακτική
της στέψης του Αυτοκράτορα που εισάγεται στο Βυζάντιο από τον πέμπτο
μ.Χ. αιώνα. Η πρώτη θρησκευτική στέψη ήταν η του Λέοντα του Α΄ το 457
μ.Χ. Από το τέλος του πέμπτου αιώνα, η θρησκευτική στέψη θεωρείται
πια απαραίτητη. Τον Αυτοκράτορα στέφει ο Πατριάρχης της Κωνσταντι-
νούπολης (στην Αγία Σοφία από το 641), χωρίς όμως τούτο να σημαίνει
ότι ο Αυτοκράτορας λαβαίνει την εξουσία του από την Εκκλησία.

Παρά την πρωταρχική σημασία της στέψης όμως, και άλλα στοιχεία
που προέρχονται από την ρωμαϊκή παράδοση φανερώνονται κατά την
άνοδο στον θρόνο του βυζαντινού Αυτοκράτορα, όπως: η αναγόρευση από
την Σύγκλητο, η ανακήρυξη από τον στρατό – κατάλοιπο των αναστατώσε-
ων της περιόδου πριν από την Δεσποτεία – οι επευφημίες του λαού.

und Klerus im staatlichen Leben von Byzanz, στο *Ideen...* (όπ.π.), XIV, σελ. 1-24, *Αναστ. Χριστοφιλοπούλου*, Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινή περίοδο, στο *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήναι 1973, σελ. 244-254.

Παρόλο τούτο όμως, η βυζαντινή περίοδος ήταν εκείνη κατά την οποία το σύστημα της κληρονομικής διαδοχής στον θρόνο επεκράτησε επί μακρά χρονικά διαστήματα. Τούτο συνέβη ιδίως ως προς τη Μακεδονική δυναστεία που βασίλεψε επί δύο σχεδόν αιώνες (867-1056), τη δυναστεία των Κομνηνών που βασίλεψε επί έναν αιώνα (1082-1185) και τη δυναστεία των Παλαιολόγων που βασίλεψε κι αυτή επί δύο αιώνες σχεδόν (1261-1453).

Η ανυπαρξία νόμιμου συστήματος διαδοχής στον θρόνο ανάγκασε τους βυζαντινούς Αυτοκράτορες να προσφεύγουν στο σύστημα της υποδείξης του διαδόχου τους. Η υπόδειξη αυτή συνήθως έπαιρνε τη μορφή της πρόσληψης του διαδόχου ως Συμβασιλιά. Ο Συμβασιλιάς έφερε κι αυτός τον τίτλο «Βασιλεύς». Ελάβαινε το στέμμα από τον Αυτοκράτορα, που τον έστεφε παρουσία του Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Δεν ασκούσε όμως εξουσία και αποτελούσε μόνο τον κατά τεκμήριο μέλλοντα Αυτοκράτορα.

Σπανιότερα η διαδοχή στον θρόνο εξασφαλιζόταν με τη μορφή υιοθεσίας.

Την ομαλότητα της διαδοχής επιδίωξαν οι Βυζαντινοί και με το θεσμό της Αντιβασιλείας, προκειμένου για ανηλίκους που ανέβαιναν στον θρόνο.

Την Αντιβασιλεία ασκούσε η Σύγκλητος ή η μητέρα του ανήλικου Αυτοκράτορα ή ο Πατριάρχης κ.λπ., ως «επίτροπος».

γ) Οι εξουσίες του Αυτοκράτορα ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, απεριόριστες. Ο βυζαντινός Αυτοκράτορας ήταν ο ανώτατος αρχηγός του στρατού και της διοίκησης. Διόριζε και έπαυε τους πολιτικούς υπαλλήλους και τους στρατιωτικούς, καθορίζοντας τις αρμοδιότητες του καθενός. Ήταν ο επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών της αυτοκρατορίας και προσδιόριζε τους καταβλητέους φόρους. Αποτελούσε το μοναδικό νομοθετικό (βλ. πιο κάτω § 29, II) και το ανώτατο δικαστικό όργανο της αυτοκρατορίας.

Τα δικαστικά έργα του ο Αυτοκράτορας ασκούσε βοηθούμενος από το αυτοκρατορικό δικαστήριο (βασιλικόν κριτήριον ή βήμα), όργανο που ιδρύθηκε με Νεαρά του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού.

Η απόλυτη όμως αυτή εξουσία του βυζαντινού Αυτοκράτορα περιοριζόταν από την ισχύουσα νομοθεσία τόσο του ίδιου, όσο και των προκατόχων του, αλλά και από την υποχρέωσή του, που θεωρούνταν αυτονόητη, να κυβερνά για το καλό των υπηκόων του. Σε αντίθετη περίπτωση ο Αυτοκράτορας, έχοντας χάσει τη θεία εύνοια, κινδύνευε να υποστεί καθαίρεση, που συνοδευόταν πάντα από εκτέλεση, ακρωτηριασμό ή εξορία του.

Η χριστιανική θρησκεία βρίσκεται υπό την ιδιαίτερη προστασία του

Αυτοκράτορα, που πολλές φορές επενέβαινε στις υποθέσεις της Εκκλησίας και σε δογματικά ακόμα θέματα. Οι παρεμβάσεις αυτές έδωσαν αφορμή να υποστηριχθεί, όχι ορθά όμως, ότι το πολίτευμα του Βυζαντίου ήταν θεοκρατικό, όπου ο αρχηγός του κράτους ήταν συγχρόνως και αρχηγός της Εκκλησίας («Κ α ι σ α ρ ο π α π ι σ μ ό ς »).

δ) Η Αυλή

α) Η αυτοκρατορική αυλή εξακολουθούσε και κατά τη βυζαντινή περίοδο να παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Ο Παρακοιμώμενος, δηλαδή ο αρχηγός των υπηρεσιών του αυτοκρατορικού κοιτώνα, έγινε στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας παντοδύναμος και επί Ρωμανού του Β΄ και Νικηφόρου Φωκά άσκησε ουσιαστικά καθήκοντα πρωθυπουργού. Συνήθως, ο Παρακοιμώμενος ήταν ευνούχος. Τούτο όμως δεν συνέβαινε αναγκαία, όπως προκύπτει από την περίπτωση του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, που, πριν γίνει Αυτοκράτορας είχε διατελέσει Παρακοιμώμενος επί Μιχαήλ Η΄ του Μέθυσου.

Από την εποχή των Κομνηνών οι παρακοιμώμενοι γίνονται δύο: ο ένας (παρακοιμώμενος επί της σφενδόνης) ασκούσε καθήκοντα σφραγιδοφύλακα, ενώ ο άλλος (παρακοιμώμενος του κοιτώνας), είχε τα καθήκοντα του παλαιού *praepositus sacri cubiculi*.

Από τους πολυάριθμους αξιωματούχους, ευνούχους και μη, που απαρτίζανε την αυτοκρατορική αυλή, άξιος ιδιαίτερης μνείας είναι, μεταξύ των μη ευνούχων, ο Χαρτουλάριος του Κανικλείου ή επί του Κανικλείου, ο οποίος τηρούσε το αυτοκρατορικό μελανοδοχείο (που περιείχε το πορφυρού χρώματος μελάνι) και προσυπέγραφε τα αυτοκρατορικά έγγραφα. Ο τίτλος αυτός απονέμεται πολλές φορές σε κατόχους άλλων ανωτάτων αξιωμάτων, εμφανίζεται δε από τον 9ο αιώνα.

ββ) Σε συσχετισμό με την αυλή πρέπει να γίνει επίσης λόγος και για τον Παραδυναστεύοντα ή Μεσάζοντα.

Ο θεσμός αυτός, που απαντά από το δέκατο αιώνα (ο όρος «Μεσάζων» από τον ενδέκατο), δεν αντιστοιχεί προς κάποιο συγκεκριμένο αυλικό ή διοικητικό αξίωμα. Πρόκειται για πρόσωπο που φέρει άλλο αξίωμα, π.χ. επί του Κανικλείου, Μέγας Λογοθέτης, κ.λπ., και το οποίο συνήθως, αλλά όχι αναγκαία, σε περιπτώσεις που ο Αυτοκράτορας δεν ασκεί τα καθήκοντά του με την πρέπεισα επιβολή και κύρος, ασκεί *de facto* αντί γι' αυτόν την κρατική εξουσία.

Τον Παραδυναστεύοντα ή Μεσάζοντα έχουν παραβάλει σύγχρονοι ιστορικοί προς σημερινό πρωθυπουργό, αλλά ορθότερη είναι, ίσως, η παραβολή του από τον βυζαντινό ιστορικό Λούκα προς Μεγάλο Βεζύρη.

Ανάμεσα στα καθήκοντα του Παραδυναστεύοντα περιλαμβάνονταν και το να προετοιμάζει τα αυτοκρατορικά έγγραφα και να φροντίζει για τον έλεγχο και την αποστολή τους.

Β) Η Σύγκλητος

αα) Είναι αλήθεια ότι η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης δεν απέκτησε ποτέ το μεγάλο κύρος της ρωμαϊκής Συγκλήτου. Το κύρος της όμως κάθε άλλο παρά ασήμαντο ήταν και η εξαφάνιση του *consistorium* ως Συμβουλίου επί Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού⁽¹⁾ οδήγησε στο να υποκατασταθεί η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης σε πολλά από τα καθήκοντα του *consistorium*.

Η οργάνωση της Συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης αναθεωρήθηκε δύο φορές, την πρώτη (537 μ.Χ.) επί Ιουστινιανού και τη δεύτερη επί Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού. Με την τελική της αυτή μορφή η Σύγκλητος συνέχισε να λειτουργεί ως την Άλωση το 1453.

Ο Έπαρχος της Πόλης (*praefectus urbi*, βλ. § 22, IV, γ), ήταν ο επικεφαλής της Συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης, παρέμενε δε πάντοτε μέλος αυτής.

Από το 10ο αιώνα αρχίζει να απονέμεται από τον Αυτοκράτορα σε μέλη της Συγκλήτου ο τίτλος του *Προέδρου*, που μεταβάλλεται σε *Πρωτοπρόεδρου* από τα μέσα του 11ου αιώνα, αλλά οι τίτλοι αυτοί δεν αντιστοιχούσαν σε ουσιαστικές αρμοδιότητες.

Οι Συγκλητικοί εξακολούθησαν να κατέχουν περίοπτη θέση στη βυζαντινή κοινωνία, σε βαθμό ώστε απαντούν ακόμα και περιπτώσεις γάμων μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας ή ξένων ηγεμόνων προς θυγατέρες Συγκλητικών. Στη Σύγκλητο μετείχαν και ανώτεροι κληρικοί, όχι όμως και ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης. Από τον 11ο αιώνα μετείχαν στη Σύγκλητο και μέλη των Συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης.

Οι Συγκλητικοί απολάμβαναν προνόμια, όπως το να υπόκεινται σε ειδική δικαιοσύνη, αλλά υποβάλλονταν και σε απαγορεύσεις και περιορισμούς, όπως η απαγόρευση γάμου με απελεύθερη ή με γυναίκα που δεν ζούσε έντιμη ζωή. Αλλά ο Ιουστίνος ο Α΄ κατάργησε την τελευταία αυτή απαγόρευση, ώστε να μπορέσει ο Ιουστινιανός να τελέσει γάμο με την Θεοδώρα (C.I. 5, 4, 23 και 29 (520-523) - Ιουστίνος).

(1) Η μνεία του *consistorium* στον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο (Εκθ. Βασ. Ταξ., II, 47 (Vogt): «ἐνθα ἴστανται οἱ Ὑπατοι κονισιστώριον καὶ οἱ λοιποὶ συγκλητικοί»), αναφέρεται απλώς σε επίσημη παράσταση ανωτάτων αξιωματούχων και δεν αποτελεί μαρτυρία επιβίωσης του *consistorium* ως οργάνου.

ββ) Τα καθήκοντα της Συγκλήτου κατά την βυζαντινή περίοδο ήταν κατά κύριο λόγο συμβουλευτικά του Αυτοκράτορα σε σοβαρά θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Σε μία περίπτωση, επί Ηρακλείου, το 614, η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης αναμείχθηκε η ίδια ενεργά στην εξωτερική πολιτική και ήρθε σε διπλωματικές διαπραγματεύσεις με ξένη δύναμη, την Περσία.

Ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός αφαίρεσε από την Σύγκλητο ορισμένα από τα δικαιώματά της, όπως το δικαίωμα να εκδίδει Συγκλητικά Δόγματα, καθώς και το δικαίωμα να διορίζει τρεις Πραιτόρες, δικαιώματα που της είχαν αναγνωρισθεί από τον Ιουστινιανό. Πρέπει όμως να ειπωθεί σχετικά ότι τα δικαιώματά της αυτά η Σύγκλητος δεν τα ασκούσε από πολύν καιρό ήδη.

Αντίθετα, η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης άσκησε από την αρχή ως το τέλος δικαστικά καθήκοντα, ιδιαίτερα σε σοβαρές ποινικές υποθέσεις.

Σημαντικός ήταν ο ρόλος της Συγκλήτου στην εκλογή και αναγόρευση νέου Αυτοκράτορα. Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, σε μερικές περιπτώσεις η Σύγκλητος άσκησε η ίδια την Αντιβασιλεία.

Γ) Η διοικητική μηχανή

1. α) Από τον Ιουστινιανό διαγράφεται τάση αντίστροφη από εκείνη που παρατηρείται επί Δεσποτείας: η τάση δηλαδή του περιορισμού της δύναμης και των αρμοδιοτήτων των ανωτάτων υπαλλήλων της κεντρικής διοίκησης, ενώ, ως προς τις επαρχίες, σημειώνεται κίνηση να ενωθεί και πάλι η πολιτική εξουσία με την στρατιωτική.

Πρόδρομοι της δεύτερης αυτής τάσης απαντούν από τον Ιουστινιανό κιόλας (comitēs iustiniani - Nov. 31, 1,2, του 536 μ.Χ., praetores iustiniani - Nov. 29, 2, του 535 μ.Χ.). Αξιοσημείωτη όμως είναι σε σχέση με την τάση αυτή η ίδρυση το 584 από τον Μαυρίκιο του Εξαρχάτου της Ιταλίας, με έδρα τη Ραβέννα.

Ο Έξαρχος ήταν αληθινός Αντιβασιλιάς, ο οποίος συγκέντρωνε στα χέρια του τόσο την πολιτική όσο και τη στρατιωτική εξουσία στην Ιταλία που είχε ανακτηθεί. Έξαρχος ορίσθηκε επικεφαλής και της επαρχίας της Αφρικής (591) όταν ανακτήθηκε. Και τα δύο όμως Εξαρχάτα εξαφανίζονται σύντομα, δηλαδή το μεν της Αφρικής το 698, το δε της Ιταλίας το 749.

β) Από τον έβδομο αιώνα, με τον περιορισμό της έκτασης της αυτοκρατορίας λόγω της αραβικής, κυρίως, επέκτασης, οι τάσεις περιορισμού της ισχύος των ανωτάτων υπαλλήλων και της ενοποίησης της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης των επαρχιών διαγράφονται καθαρότερα.

Οι παλαιοί ανώτατοι Υπάλληλοι με τις πολύ μεγάλες εξουσίες είτε ε-

ξαφανίζονται εντελώς, όπως οι «Ὑπαρχοι» (*praefecti praetorio*), είτε χάνουν μεγάλο μέρος από τις αρμοδιότητές τους, που κατανέμονται ανάμεσα σε περισσότερα νέα αξιώματα.

Ἔτσι, οι αρμοδιότητες του *magister officiorum* (που εξαφανίζεται από τον 7ο αιώνα), ο οποίος ήταν επικεφαλής των *scrinia* κατά την περίοδο της Δεσποτείας (§ 21, 4, θ), κατανέμονται τώρα μεταξύ του επί των Δεήσεων (βλ. πιο κάτω, 2, Α, γ) και του Λογοθέτη του Δρόμου. Ο τίτλος του *magister* («Μαγίστρου») παραμένει πια ως τιμητικός τίτλος μόνο («δια βραβείου αξία»),

γ) Στο σημείο αυτό πρέπει να επιστηθεί η προσοχή στη διάκριση των αξιωμάτων σε αξιώματα που αποτελούσαν τίτλους και ονομάζονταν «δια βραβείου αξίες» και σε αξιώματα στα οποία αντιστοιχούσαν αληθινά καθήκοντα και ονομάζονταν «διά λόγου αξίες» (Φιλοθέου, Κλητορ. (*Bury*), 707), διάκριση που είναι χαρακτηριστική της διάρθρωσης της διοικητικής μηχανής του βυζαντινού κράτους.

Στις «δια βραβείου αξίες» περιλαμβάνονταν εκτός των άλλων και τα αξιώματα του Πατρικίου, του Μαγίστρου, του Υπάτου, του Νωβελήσιμου (*nobilissimus*), του Καίσαρα κ.λπ.

2. Οι διά λόγου αξίες

Οι διά λόγου αξίες, όσον αφορά τους πολιτικούς υπαλλήλους – γιατί διά λόγου αξίες υπήρχαν, όπως είναι ευνόητο, και ως προς τα στρατιωτικά αξιώματα – χωρίζονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τους Κριτές και τους Σεκρετικούς.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι κατά την εξέλιξη της Βυζαντινής δημόσιας ζωής παρατηρείται πολλές φορές το φαινόμενο διά λόγου αξίες να μεταβάλλονται με τον καιρό σε διά βραβείου αξίες, να μεταβάλλονται δηλαδή σε τιμητικούς τίτλους, που δεν συνεπάγονται καθήκοντα και εξουσίες.

Α) Οι Κριτές

Όπως δηλώνει και η ονομασία τους, τα καθήκοντα των Κριτών ήταν κυρίως δικαστικά. Εντούτοις, ο Έπαρχος της Πόλης, που κατατασσόταν στους Κριτές, είχε και εκτεταμένα διοικητικά καθήκοντα.

Οι Κριτές ήταν τρεις (Φιλοθέου, Κλητορ. 715):

α) Ο Έπαρχος της Πόλης (ή, κατ' άλλες πηγές, Ὑπαρχος της Πόλης. Βλ. Κωνστ. Πορφυρ. Έκθ. Βασ. Ταξ., I, 1 και II, 61 (52), *Vogt*), ήταν αυτός ο ίδιος ο *praefectus urbi* της Κωνσταντινούπολης της περιόδου της Δεσποτείας.

Ο Έπαρχος ήταν ο δεύτερος σε τάξη στην Κωνσταντινούπολη (Βασ. 6, 4, 12), ερχόμενος αμέσως μετά τον Αυτοκράτορα.

Ήταν μέλος και για μακρότατη περίοδο ο επικεφαλής της Συγκλήτου. Ήταν ο ανώτατος, μετά τον Αυτοκράτορα, δικαστής στην Κωνσταντινούπολη με ποινική δικαιοδοσία που εκτεινόταν όχι μόνο μέσα στην πόλη αλλά και σε ακτίνα εκατό μιλίων γύρω από αυτή.

Στην αρμοδιότητά του υπαγόταν η καθαριότητα και ο ευπρεπισμός της Κωνσταντινούπολης (Κωνστ. Πορφυρ., Έκθ., Βασ. Ταξ., Ι, 1). Στα έργα του περιλαμβάνονταν επίσης η επιστάσια των Συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης (Βασ. 6, 4, 13) και γι' αυτό προς αυτόν απευθύνεται το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα Στ' του Σοφού.

Γενικότερα, η σημασία του αξιώματος του Έπαρχου της Πόλης ήταν τόσοση ώστε η εξουσία του παραβαλλόταν προς την αυτοκρατορική (Ψελλού, Χρον. Ι, 30: «βασιλέως δε αύτη αρχή ει μη όσον απόρφυρος»).

Ανάμεσα στους υπαλλήλους που υπηρετούσαν υπό τις διαταγές του Έπαρχου ο σπουδαιότερος ήταν ο Σ ύ μ π ο ν ο ς (assessor), που τον βοηθούσε στην άσκηση των διοικητικών του, κυρίως, καθηκόντων⁽¹⁾. Άλλος βοηθός του Έπαρχου ήταν ο Λ ο γ ο θ έ τ η ς τ ο υ Π ρ α ι τ ο ρ ί ο υ , που είχε δικαστικά καθήκοντα.

Από τα τέλη του ενδέκατου αιώνα, η σημασία και οι αρμοδιότητες του Έπαρχου της Πόλης αρχίζουν να μειώνονται. Στο πρώτο ήμισυ του δέκατου τέταρτου αιώνα, ο Έπαρχος δεν ασκεί πια ουσιαστικά καθήκοντα.

β) Ο Κ υ α ί σ τ ο ρ α ς

Ο Κυαίστορας (quaestor) αποτελεί διάδοχο, με πολύ περιορισμένες όμως αρμοδιότητες, του quaestor sacri palatii της περιόδου της Δεσποτείας (§ 21, 4, γ). Στα καθήκοντά του όμως προστέθηκαν και εκείνα ενός άλλου υπαλλήλου, του Κ ο ι α ι σ ί τ ο ρ α (quaesitor - βλ. C. Ι, 11,6,3,1, Προκόπιος, Ανέκδ. 20), του οποίου το αξίωμα είχε ιδρυθεί από τον Ιουστινιανό και ο οποίος είχε ως έργο τον έλεγχο των ξένων που έφθαναν στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Κοιαίστορας όμως, για τον οποίο γίνεται λόγος εδώ, είχε, εκτός από τον έλεγχο των ξένων, και ευρείες δικαστικές αρμοδιότητες, κυρίως σε θέματα αστικού δικαίου.

Ο Κοιαίστορας είχε υπό τις διαταγές του πολυάριθμο προσωπικό

(1) Το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα του Σοφού αναφέρει και άλλους Συμπόνους (π.χ. Επαρχ. Βιβλ., 14, 2), που ήταν όμως κατώτερα όργανα, άσχετα προς τον βοηθό του Επαρχου Σύμπονο.

που τον βοηθούσε στο έργο του, μεταξύ του οποίου περιλαμβάνονταν και οι Αντιγραφείς, που ασκούσαν καθήκοντα γραμματέων.

γ) Ο επί των Δεήσεων

Ο επί των Δεήσεων ήταν διάδοχος του *magister* που ήταν επικεφαλής του *scrinium memoriae* επί Δεσποτείας (§ 21, 4, β).

Ο επί των Δεήσεων συγκέντρωνε και υπέβαλε στον Αυτοκράτορα τις δεήσεις, τις αιτήσεις, δηλαδή, με τις οποίες υποβάλλονταν στον Αυτοκράτορα δικαστικές υποθέσεις για επίλυση σε πρώτο βαθμό. Τις υποθέσεις αυτές, κατά τη δικαστική μεταρρύθμιση του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού, έκρινε ο Αυτοκράτορας στο βασιλικό του κριτήριο.

Β) Οι Σεκρετικοί

Ενώ οι Κριτές ασκούσαν δικαστικά καθήκοντα, τα καθήκοντα των Σεκρετικών ήσαν κυρίως διοικητικά και οικονομικά. Η ονομασία τους προερχόταν από το ότι οι υπηρεσίες των οποίων ήσαν επικεφαλής ονομάζονταν Σέκρετα.

Πολλοί από τους ανώτατους Σεκρετικούς έφεραν τον τίτλο του Λογοθέτη. Ανώτατοι Σεκρετικοί ήσαν:

α) Ο Σακελλάριος

Ο Σακελλάριος αντικαθιστά τον *comes sacrarum largitionum* της περιόδου της Δεσποτείας που εξαφανίζεται από τις αρχές του έβδομου αιώνα.

Αρχικά, ο Σακελλάριος ήταν ο επικεφαλής του δημοσίου ταμείου (γενική τράπεζα) που υποδιαιρείτο στο σακέλλιο, που ασκούσε τη χρηματική διαχείριση και στο βεστιάριο που διαχειριζόταν τα έσοδα εις είδος.

Από τα χρόνια όμως της Μακεδονικής δυναστείας ο ρόλος του Σακελλάριου περιορίζεται σε συντονιστικά καθήκοντα, που εκτείνονται πάνω σε όλα τα Σέκρετα (Φιλοθέου, Κλητορ. 717), ενώ η ουσιαστική διαχείριση του σακελλίου περιέρχεται σε άλλον από τους Σεκρετικούς, τον Χαρτουλάριο του Σακελλίου.

Κατά τον δωδέκατο αιώνα, στα χρόνια της δυναστείας των Κομνηνών, τον Σακελλάριο αντικαθιστά ο Μέγας Λογαριαστής, που διοικεί τόσο το σακέλλιο, όσο και το βεστιάριο.

β) Ο Λογοθέτης του Γενικού

Άλλες από τις αρμοδιότητες του *comes sacrarum largitionum* περιέρ-

χονται στον Λογοθέτη του Γενικού, ο οποίος όμως είναι ταγμένος υπό τον Σακελλάριο.

Τα καθήκοντα του Λογοθέτη του Γενικού ήταν κατά κύριο λόγο δημοσιονομικά, περιλάμβαναν δηλαδή την τήρηση και αναθεώρηση των φορολογικών καταλόγων, την κατανομή και την είσπραξη των φόρων. Στα καθήκοντά του περιλαμβανόταν επίσης η διαχείριση των μεταλλείων και η συντήρηση των υδραγωγείων.

γ) Ο Λογοθέτης του Δρόμου

Το αξίωμα αυτό εμφανίζεται γύρω στα μέσα του όγδοου αιώνα. Όπως ειπώθηκε πιο πάνω (υπό 1, θ), τα καθήκοντα που είχαν ανατεθεί στο Λογοθέτη του Δρόμου προέρχονταν από εκείνα που κατά τη διάρκεια της Δεσποτείας, ανήκαν στις αρμοδιότητες του *magister officiorum*.

Έτσι, ο Λογοθέτης του Δρόμου ήταν αρμόδιος για τις διεθνείς σχέσεις, ήταν επικεφαλής της δημόσιας ταχυδρομικής υπηρεσίας και επέβλεπε τη συντήρηση του οδικού δικτύου.

Από το δωδέκατο αιώνα οι αρμοδιότητες του Λογοθέτη του Δρόμου πέρασαν στο Μέγα Λογοθέτη (πιο κάτω, υπό στ).

δ) Από τους άλλους Σεκρετικούς πρέπει να μνημονευθούν ιδιαίτερα ο Λογοθέτης του Ειδικού, που διαχειριζόταν το ιδιωτικό ταμείο του Αυτοκράτορα (ειδική τράπεζα), ο Πρωτοσηκρήτις, που ήταν ο προϊστάμενος της αυτοκρατορικής γραμματείας, αξίωμα που κατέλαβε ο κατόπιν Πατριάρχης Φώτιος και ο Ορφανοτρόφος, που συνήθως ήταν ιερέας και διηύθυνε το μεγάλο ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης.

ε) Λόγω της σημασίας του για την ιστορία του δικαίου, πρέπει επίσης να μνημονευθεί ιδιαίτερα ο Νομοφύλακας. Το αξίωμα αυτό δημιουργήθηκε το 1045 από τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο, ήταν δε ο Νομοφύλακας ο επικεφαλής του «διδασκαλείου των νόμων» της Κωνσταντινούπολης. Για το θέμα αυτό, βλ. περισσότερα πιο κάτω, § 30, II, 1, β.

στ) Από το τέλος του ενδέκατου αιώνα επικεφαλής του συνόλου των Σέκρετων τοποθετείται ο Λογοθέτης των Σέκρετων, ο οποίος, από πολλές απόψεις, έπαιζε το ρόλο πρωθυπουργού. Στα χρόνια του Ισαάκ του Άγγελου, ο τίτλος του Λογοθέτη των Σέκρετων αντικαταστάθηκε από τον τίτλο του Μέγα Λογοθέτη.

III. Η διοίκηση των επαρχιών

α) Η συγκεντρωτική μορφή διοίκησης των επαρχιών που ίσχυε από την περίοδο της Δεσποτείας δεν επέζησε από τις πολεμικές περιπέτειες

του έβδομου αιώνα. Η αραβική, ιδιαίτερα, κατάκτηση είχε ως αποτέλεσμα τον οριστικό χαμό μεγάλων τμημάτων της βυζαντινής επικράτειας. Ο περιορισμός της έκτασης του βυζαντινού κράτους που επήλθε απ' αυτή την αιτία επέτρεψε την εξάρτηση των επαρχιών απ' ευθείας από το κέντρο. Έτσι εξαφανίσθηκαν οι *praefecturae* και οι Διοικήσεις.

β) Από τα χρόνια του Ηρακλείου και των διαδόχων του αρχίζει μια επαναστατική μεταβολή στον τρόπο διοίκησης των Βυζαντινών επαρχιών, με την εισαγωγή του συστήματος των *Θεμάτων*. Το σύστημα αυτό τελειοποιήθηκε προοδευτικά και η διαμόρφωσή του ολοκληρώθηκε επί Μακεδονικής δυναστείας.

Αρχικά, *θέμα* εσήμαινε το πρωτόκολλο καταγραφής στρατιωτικού σώματος, κατόπιν το ίδιο το στρατιωτικό σώμα και, τέλος, και την περιοχή όπου το σώμα αυτό είχε την έδρα του. Με την τελευταία αυτή έννοια ο όρος *θέμα* απαντά κατά την πιθανότερη γνώμη, για πρώτη φορά από τα έτη 668-680.

Στην οργάνωση των θεμάτων ολοκληρώνεται η τάση στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, της συνένωσης της πολιτικής και της στρατιωτικής εξουσίας στις επαρχίες. Καταργείται έτσι η διάκριση των δύο εξουσιών που χαρακτήριζε το ρωμαϊκό κράτος κατά την περίοδο της Δεσποτείας (βλ. πιο πάνω § 22, Ι, δ).

Προάγγελοι, άλλωστε, της νέας αυτής ρύθμισης, ήταν, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού και τα Εξαρχάτα της Ιταλίας και της Αφρικής.

Το έτος 899 τα θέματα ανέρχονταν σε 25, αυξήθηκαν όμως αργότερα και το δέκατο αιώνα ο αριθμός τους είχε φτάσει στα 37.

Τα θέματα ήταν διαιρεμένα σε δύο ομάδες: την ομάδα των *ανατολικών θεμάτων*, και την ομάδα των *θεμάτων της δύσης* (Φιλοθέου, Κλητορολ. 730-731). Από τις ομάδες αυτές, η πρώτη είχε το προβάδισμα κατά την τάξη απέναντι στη δεύτερη.

Από την καταστροφή του Μαντζικέρτ (1071), η έκταση των θεμάτων αρχίζει να λιγοστεύει, ενώ, αντίθετα, αυξάνει ο αριθμός τους, έτσι ώστε το 1198 είχε φθάσει στα 84. Στα χρόνια, τέλος, των Παλαιολόγων, τα θέματα (που ονομάζονται επίσης και *επαρχίες* ή *κατεπανίκια*) αποτελούν πια διοικητικές μονάδες με φορολογικό προορισμό.

γ) Επικεφαλής κάθε θέματος ήταν ένας *στρατηγός*, διοριζόμενος από τον Αυτοκράτορα για περίοδο που δεν περνούσε τα τέσσερα έτη. Όπως ειπώθηκε, ο Στρατηγός ασκούσε τόσο την πολιτική όσο και τη στρατιωτική εξουσία στο θέμα. Υπό τις διαταγές του υπάγονταν διάφοροι υπάλληλοι που ανήκαν μεν στην κεντρική διοίκηση, υπηρετούσαν όμως

στο θέμα. Τέτοιοι ήταν ο Πραίτορας ή Κριτής του θέματος (Θεματικός Κριτής), που ασκούσε δικαστική εξουσία στο θέμα και ο Χαρτουλάριος του θέματος, που είχε φορολογικές αρμοδιότητες.

Από τον ενδέκατο αιώνα τη θέση του Στρατηγού παίρνει σε μερικά μεγάλα θέματα ο Δούκας ή Κατεπάνω, που ασκούσε επίσης πολιτικές – ιδιαίτερα δε δικαστικές – και στρατιωτικές εξουσίες. Τελικά, από το δωδέκατο αιώνα ο τίτλος του Δούκα αντικαθιστά ολοκληρωτικά τον του Στρατηγού, ενώ ο τίτλος του Κατεπάνω εξαφανίζεται από τα μέσα του δωδέκατου αιώνα. Στα χρόνια των Παλαιολόγων, οι επικεφαλής των θεμάτων έχουν τον τίτλο της Κεφαλής.

δ) Τη στρατιωτική δύναμη των θεμάτων αποτελούσαν στρατιώτες που στρατολογούνταν επί τόπου. Το βυζαντινό κράτος, δηλαδή, γνώριζε στα θέματα μία κατηγορία γαιώνσι οποίες ανήκαν σε ελεύθερους καλλιεργητές (στρατιωτικά κτήματα, στρατιωτικοί κλήροι, ή στρατείες), που συνεπάγονταν για εκείνον που τις έπαιρνε την υποχρέωση να προσφέρει, ο ίδιος ή μέλος από την οικογένειά του, στρατιωτική υπηρεσία όταν τον καλούσαν. Οι συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώθηκαν οι στρατιωτικές γαίες (αυτοκρατορικές δωρεές, αγορά από τους στρατιώτες) δεν είναι κατά τρόπο αναμφισβήτητο γνωστές. Φαίνεται πάντως πιθανό ότι σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο το καθεστώς τους καθορίστηκε νομοθετικά. Βλ. πιο κάτω § 28, III για τα μέτρα που έλαβαν οι Μακεδόνες Αυτοκράτορες για να προστατεύσουν τις στρατιωτικές γαίες από την επιβουλή των δυνατών.

ε) Η τελική επικράτηση των μεγαλοκτηματιών δυνατών και ο περιορισμός της έκτασης των θεμάτων είχαν ως αποτέλεσμα ότι τα όργανα της αυτοκρατορικής διοίκησης στα θέματα έγιναν υποχείρια των δυνατών, οι οποίοι, σε μερικές περιπτώσεις, υποκαταστάθηκαν οι ίδιοι σ' αυτά και κυβέρνησαν σαν ανεξάρτητοι μικροί ηγεμόνες.

Τελικά, στα χρόνια των Παλαιολόγων, οι ίδιοι οι Αυτοκράτορες αναγκάζονται να αναγνωρίσουν την κατάσταση που είχε από τα πράγματα δημιουργηθεί και διοικούν πια τα υπολείμματα του βυζαντινού κράτους μέσω ημιανεξάρτητων διοικητικών μονάδων, όπως τα Δεσποτάτα του Μωρέως και της Θεσσαλονίκης, τα οποία διοικούσαν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας με τον τίτλο του Δεσπότη. Πρέπει πάντως να υπογραμμισθεί, ότι, αρχικά τουλάχιστο, ο σκοπός των Δεσποτάτων ήταν μονάχα η παροχή εισοδήματος στο δικαιούχο, με την εκχώρηση σ' αυτόν του δικαιώματος απόληψης των φόρων της περιοχής του Δεσποτάτου. Οι Δεσπότες όμως έτειναν να θεωρούν την περιοχή του Δεσποτάτου που τους είχε παραχωρηθεί ως ιδιοκτησία τους.

στ) Μια κάποια αυτοδιοίκηση και αυτονομία των επαρχιακών πόλεων είχε διατηρηθεί ως τον έβδομο αιώνα, αλλά εξαφανίσθηκε κατά τις στρατιωτικές περιπέτειες του έβδομου και όγδοου αιώνα. Άλλωστε, η οργάνωση των θεμάτων, με τον κατά κύριο λόγο στρατιωτικό χαρακτήρα της, δεν ευνοούσε τη διατήρησή της.

Αυτοδιοίκηση σε κάποια έκταση διατηρήθηκε εντούτοις σε ορισμένες απομακρυσμένες επαρχιακές πόλεις, όπως στη Χερσώνα της Κριμαίας και στις παραλιακές πόλεις της Ιστρίας και της Δαλματίας.

Από τον ένατο, όμως, αιώνα αρχίζει να εκδηλώνεται αντίστροφο φαινόμενο, μιας απαρχής αναγέννησης του αστικού βίου (βλ. και § 28, II, β) και μπαίνουν έτσι οι βάσεις για την αναβίωση των θεσμών αυτοδιοίκησης των επαρχιακών πόλεων. Κατά τον δωδέκατο πια, αιώνα, πολλές βυζαντινές επαρχιακές πόλεις απολαμβάνουν, ως ένα βαθμό, αυτοδιοίκηση, όπως στην κυρίως Ελλάδα η Αθήνα, τα Γιάννενα, ο Μυστράς, η Μονεμβασία.

Κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα, η Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η, η δεύτερη μετά την Κωνσταντινούπολη πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, είχε δική της Β ο υ λ ή, από δώδεκα, πιθανώς, μέλη, που προέρχονταν από το αριστοκρατικό στοιχείο στην πόλη, δηλαδή, κυρίως, από τους γαιοκτήμονες που ήταν εγκατεστημένοι σ' αυτήν, αλλά, πιθανώς και από αστούς. Παράλληλα όμως, υπήρχε και λαϊκή συνέλευση, που ονομαζόταν Ε κ κ λ η σ ί α, η οποία όμως συνερχόταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

Τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης ασκούσαν δύο Ά ρ χ ο ν τ ε ς, από τους οποίους ο ένας εκλεγόταν από το λαό της Θεσσαλονίκης μεταξύ των ευγενών της πόλης, ενώ ο άλλος διοριζόταν από τον Αυτοκράτορα. Ο δεύτερος από τους Άρχοντες αυτούς ήταν και ο επικεφαλής της Βουλής της Θεσσαλονίκης.

IV. Η Ε κ κ λ η σ ί α

α) Η δύναμη της Ορθόδοξης Εκκλησίας αύξανε συνεχώς κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Είναι αλήθεια ότι οι Αυτοκράτορες επενέβαιναν συχνά στις εκκλησιαστικές υποθέσεις, όπως στις εκλογές Πατριαρχών και Επισκόπων, ή στη σύγκληση Συνόδων, αλλά και σε δογματικά θέματα. Παρόλα αυτά όμως, η Εκκλησία δεν έπαψε να δυναμώνει κάτω από την αυτοκρατορική προστασία. Στο θέμα αυτό αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η αναγνώριση από τη Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (Καν. 28, του 451 μ.Χ.) στον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης «ίσων πρεσβειών» προς τον Πάπα της Ρώμης.

Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης είδε τη δύναμή του να μεγαλώνει ιδιαίτερα ανάμεσα στον όγδοο και το δωδέκατο αιώνα. Αυτή είναι

η περίοδος κατά την οποία, υπό προσωπικότητες όπως ο Φώτιος και ο Μιχαήλ Κηρουλάριος, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης ήρθε σε άμεση σύγκρουση προς τους Πάπες της Ρώμης.

Η αυτοκρατορική προστασία δεν εμποδίζει, άλλωστε, την Εκκλησία να αντιταχθεί στους Αυτοκράτορες, είτε όταν επρόκειτο για επεμβάσεις τούτων σε δογματικά θέματα, όπως το θέμα των εικόνων ή της ένωσης των Εκκλησιών είτε όταν επρόκειτο για περιπτώσεις όπου παραβιάζονταν θεμελιώδεις εκκλησιαστικές αντιλήψεις, όπως το θέμα του τέταρτου γάμου επί Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού.

β) Σημαντική επίδραση στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο άσκησε η οριστική αναγνώριση από τον Ιουστινιανό στα εκκλησιαστικά δικαστήρια δικαιοδοσίας πάνω στους κληρικούς και μοναχούς, στις περιπτώσεις που αυτοί ήσαν οι εναγόμενοι (*Privilegium fori*), καθώς και η αναγνώριση στα δικαστήρια αυτά του δικαιώματος να κρίνουν ιδιωτικές διαφορές ανάμεσα σε λαϊκούς με διαιτησία, εφόσον οι διαφορές αυτές υποβάλλονταν σ' αυτά ύστερα από συμφωνία των μερών (*episcopalis audientia*. Για τα θέματα αυτά, βλ. περισσότερα στο Δίκαιο των Αγωγών).

Την υπαγωγή, ειδικότερα, των διαφορών γύρω από το γάμο στην αποκλειστική δικαιοδοσία των Επισκόπων καθιέρωσε η Νεαρά 27 του Αλέξιου Κομνηνού του 1086 (IGR., I, Coll. IV, Nov. XXVII: «τα εν ψυχικά άπαντα, και αυτά δη τα συνοικέσια, παρά των Αρχιεπισκόπων και Επισκόπων οφείλουσι κρίνεσθαι τε και εκβιβάζεσθαι»),

Η ανάμειξη της Εκκλησίας στο έργο της απονομής της δικαιοσύνης έγινε ακόμα πιο ισχυρή με την εισαγωγή από τον Ανδρόνικο Γ΄ τον Παλαιολόγο του θεσμού των Καθολικών Κριτών των Ρωμαίων στα 1329 (βλ. πιο κάτω § 30, II, 4).

γ) Χάρη στην προστασία του βυζαντινού κράτους υπό τη μοφή φορολογικών ατελειών και μεγαλύτερου χρόνου παραγραφής, αλλά και χάρη στις δωρεές του κράτους καθώς και στις δωρεές και κληροδοσίες ιδιωτών, η εκκλησιαστική περιουσία (αλλά και η περιουσία των αυτοτελών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, ιδίως των μονών) αυξήθηκε κατά τρόπο αλματώδη στα βυζαντινά χρόνια.

Έτσι, η Εκκλησία έγινε με τον καιρό ένας από τους σημαντικότερους γαιοκτήμονες του Βυζαντίου και γι' αυτό ήρθε σε σύγκρουση με τους Αυτοκράτορες εκείνους που επιχείρησαν να ανακόψουν τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας της γης στα χέρια των «δυνατών» (βλ. § 28, III).

§ 28. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της βυζαντινής περιόδου*

I. Η οικονομική κατάσταση του Ανατολικού τμήματος του ρωμαϊκού κράτους είχε αρχίσει να βελτιώνεται από τα χρόνια κιόλας τη Δεσποτείας. Η ανόρθωση που πραγματοποιήθηκε διατηρήθηκε περισσότερο από πεντακόσια χρόνια, και τούτο παρά τους κλονισμούς που προκαλούσαν στο βυζαντινό κράτος εξωτερικές εισβολές και εμφύλιοι πόλεμοι.

Η βυζαντινή οικονομία κατόρθωνε πάντοτε να επιβιώνει, παρά τις περιόδους κρίσης και μαρασμού από τις οποίες επέρασε, γιατί στηριζόταν σε υγιείς βάσεις. Η εξήγηση της ευρωστίας της βυζαντινής οικονομίας πρέπει να αναζητηθεί στην έξοχη γεωγραφική θέση του Βυζαντίου, που του επέτρεπε να ελέγχει το εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Η παρατήρηση αυτή ισχύει ιδιαίτερα για την Κωνσταντινούπολη, η οποία επί μακρούς αιώνες αποτέλεσε το επίκεντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Η δεσποζουσα οικονομική θέση του Βυζαντίου διατηρήθηκε έως τον δωδέκατο αιώνα, οπότε τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στις ιταλικές πόλεις, αλλά, κυρίως, οι Σταυροφορίες και η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους κατέστρεψαν τις βάσεις της βυζαντινής οικονομίας.

II. α) Οι στρατιωτικές περιπέτειες του έβδομου και όγδοου αιώνα κατ'άφεραν πλήγμα κατά των επαρχιακών πόλεων της αυτοκρατορίας, πολλές από τις οποίες είτε χάθηκαν οριστικά, όπως η Αλεξάνδρεια, είτε και καταστράφηκαν εντελώς.

* *P. Schreiner*, (όπ.π., § 27), σελ. 33-45, 116-117, 146-151, *A. Andréadès*, *The Economic Life of the Byzantine Empire*, στους *N. Baynes-H. Moss*, *Byzantium*, Oxford 1948 (ανατ. 1961), σελ. 51-70, *του ίδιου*, *Public Finances*, όπ.π., σελ. 71-85, *N. Svoronos*, *Remarques sur les structures économiques de l' empire byzantin au XI siècle*, στα *Travaux et Mémoires (TM)*, 6 (1976), σελ. 49-67, *W. Heyd*, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, NI, Leipzig 1885-1886, *A. Ashtor*, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983, *P. Lemerle*, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance*, στη *Révue Historique*, 219 (1958), σελ. 32-74, 254-284 και 220, (1958), σελ. 43-94, *A.E. Laiou-Thomadakis*, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977, *A. Hohlweg*, *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*, στη *BZ.*, 60 (1967), σελ. 288-308, *N. Σβορώνου*, *Οι εξελίξεις στην οικονομία και στην κοινωνία, στην «Εκδοτικής Αθηνών»*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 9, Αθήναι 1979, σελ. 66-73, *A. Διομήδη*, *Πολιτική της Μακεδονικής Δυναστείας κατά της μεγάλης ιδιοκτησίας, στο Βυζαντινά Μελέται²*, Α' Αθήναι 1951, σελ. 3-223, *A. Laiou*, *The Greek Merchant in the Paleologan Period*, στα *Πρακτ. Ακαδ. Αθ.*, 57 (1982), σελ. 96-132, *N. Oikonomidès*, *Hommes d' affaires Grecs et Latins à Constantinople*, Montréal 1979, *D. Simon*, *Die byzantinischen Seidenzünfte*, στη *BZ.*, 68 (1975), σελ. 23-46, *A. Hadjinikolaou - Marava*, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Athènes 1950.

Τούτο είχε επακόλουθο την συρρίκνωση κατά τους αιώνες τούτους της αστικής τάξης, που στηριζόταν κυρίως στο εμπόριο και έτσι παρατηρείται κατά τον έβδομο και όγδοο αιώνα μία «αποαστικοποίηση» της βυζαντινής κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Και είναι μεν, κατά τη γνώμη μας, αλήθεια (μολονότι τούτο τελευταία αμφισβητήθηκε), ότι ακόμα και στις στιγμές της μεγαλύτερης έντασης της κρίσης που προκάλεσε η αραβική επέκταση το βυζαντινό θαλάσσιο εμπόριο δεν σταμάτησε ποτέ στην ανατολική Μεσόγειο και την Αδριατική, τούτο δε χάρη στην παρουσία του βυζαντινού στόλου. Αλλά η ανασφάλεια που επικράτησε από τις επιδρομές των Αράβων και των Σλαύων δεν μπορούσε να μην ασκήσει καταλυτική επίδραση στον αστικό βίο.

Η υποχώρηση του αστικού βίου έδωσε ακόμα μεγαλύτερη σημασία στην ιδιοκτησία της γης και ανέδειξε την αριστοκρατία που στηριζόταν στην ιδιοκτησία αυτή, στο σημαντικότερο παράγοντα της βυζαντινής κοινωνικής ζωής,

β) Από το τέλος του όγδοου αιώνα, με την επέκταση της οργάνωσης των θεμάτων και του θεσμού των στρατιωτικών γαιών, που συνδέονταν μαζί τους, η ελεύθερη μικρή γεωργική ιδιοκτησία, που, άλλωστε, όπως μας δείχνει ο Νόμος Γεωργικός (βλ. πιο κάτω, § 29, III, Ε, β), δεν είχε ποτέ εξαλειφθεί, αναζωογονείται.

Παράλληλα, από τον ένατο αιώνα, η σταθεροποίηση της κατάστασης στο εσωτερικό του κράτους και, κατόπιν, η ανάληψη επιθετικής πρωτοβουλίας από το Βυζάντιο πέρα από τα σύνορά του, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις που επέτρεψαν την εμφάνιση και πάλι απαρχών της αστικής τάξης. Από τότε πολλές επαρχιακές πόλεις αναζωογονούνται και ακμαζουν οικονομικά, όπως στην κυρίως Ελλάδα, η Θήβα και η Κόρινθος.

Η πάρα πέρα ανάπτυξη της αστικής τάξης δεν μπόρεσε όμως να πραγματοποιηθεί εξαιτίας του ασφυκτικού παρεμβατισμού του βυζαντινού κράτους και του περιορισμού του εμπορίου και της βιοτεχνίας μέσα σε στενότερα συντεχνιακά πλαίσια.

Το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού (βλ. πιο κάτω § 30, I, 5, Γ), δείχνει την έκταση και την ποικιλία των παρεμβάσεων αυτών. Είναι όμως αλήθεια, ότι άμα παραβληθεί προς τα όσα ίσχυαν κατά την περίοδο της Δεσποτείας, η κατάσταση στα βυζαντινά χρόνια υπερέχει τουλάχιστο κατά τούτο, ότι η συμμετοχή στα επαγγέλματα που ενδιέφεραν το κράτος ούτε υποχρεωτική ήταν, ούτε κληρονομική.

Στους επόμενους αιώνες, η παρέμβαση του βυζαντινού κράτους στο συντεχνιακό βίο φαίνεται ότι μειώθηκε.

Παρόλα αυτά όμως ο παρεμβατισμός του βυζαντινού κράτους στην

οργάνωση και λειτουργία της οικονομικής ζωής δεν έπαψε ν' αποτελεί τροχοπέδη που εμπόδιζε την εξέλιξη της βυζαντινής αστικής τάξης.

γ) Στην αναβίωση του εμπορίου και της βιοτεχνίας πρέπει, κατά μίαν αρκετά πιθανή γνώμη, ν' αναζητηθεί η εξήγηση του νέου δυναμώματος, από τον ένατο αιώνα κιόλας, της μεγάλης γεωργικής ιδιοκτησίας.

Η οικονομική αναζωογόνηση δημιούργησε μεγαλύτερη ζήτηση αγροτικών προϊόντων, τα κέρδη από τα οποία, μη μπορώντας να επενδυθούν αλλού, λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες ήταν αναγκασμένα να ασκούνται το εμπόριο και η βιομηχανία, έτειναν στο να επενδυθούν και πάλι σε γη.

Από την άλλη μεριά, η βυζαντινή κρατική μηχανή παρείχε πολλές φορές στους υπαλλήλους της τη δυνατότητα να εκμεταλλεύονται τη θέση τους και να πραγματοποιούν γρήγορο πλουτισμό σε βάρος των διοικουμένων. Τα κέρδη από την πηγή αυτή επενδύονταν επίσης σε γη.

Στους λαϊκούς μεγαλοκτηματίες έρχονται να προστεθούν, όπως έχει ήδη ειπωθεί, η Εκκλησία, οι μονές και τα άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα, που συγκεντρώνουν στα χέρια τους με τον καιρό, χάρη στο βαθύ θρησκευτικό αίσθημα των Βυζαντινών τεράστιες εκτάσεις.

III. Εναντίον της τάξης των δυνατών (- potentiores, βλ. και πιο πάνω § 23,1, α), που κατ' αυτόν τον τρόπο ενισχύθηκε, αγωνίσθηκαν οι Αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας, τελικά όμως η στρατιωτική αριστοκρατία, που ανήκε στους δυνατούς, επικράτησε.

Ο δέκατος αιώνας στάθηκε έτσι περίοδος αγώνων των Μακεδόνων Αυτοκρατόρων εναντίον των δυνατών, καθώς οι Αυτοκράτορες αυτοί αντιλαμβάνονταν καλά τους κινδύνους από τη συνεχή επέκταση της ισχύος της κοινωνικής αυτής ομάδας. Η προσπάθεια των Μακεδόνων είχε στόχο, εκτός των άλλων, την προστασία των χωριών που κατοικούσαν ελεύθεροι γεωργοί απέναντι στην απληστία των δυνατών.

α) Πρώτο από τη σειρά των μέτρων αυτών στάθηκε η Νεαρά του Ρωμανού Α' του Λακαπηνού του 922 (ή, κατά μίαν άλλη γνώμη, το 928), για το θέμα της π ρ ο τ ί μ η σ η ς (IGR., I, Coll, III, Nov. II).

Κατά τη Νεαρά αυτή, πέντε διαδοχικές κατηγορίες προσώπων έχουν το δικαίωμα να εξαγοράσουν ένα αγροτικό ή αστικό ακίνητο που εκποιείται, μόνο δε αν το δικαίωμα αυτό δεν ασκηθεί από πρόσωπο που ανήκει σε μίαν από τις κατηγορίες αυτές είχαν το δικαίωμα τρίτοι – και, κατά συνέπεια, και οι δυνατοί – να το αποκτήσουν, αγοράζοντάς το.

β) Άλλη Νεαρά, του έτους 934, του ίδιου Αυτοκράτορα (IGR., I, Coll. III, Nov. V), απαγόρευε στους «π ε ρ ι φ α ν ε ί ς», όπως οι Συγκλητικοί, οι άρχοντες ή εκείνοι που είχαν διατελέσει άρχοντες θεμάτων, οι κατέχοντες στρατιωτικά ή πολιτικά αξιώματα, οι Επίσκοποι και ηγούμενοι κ.λπ., να

αποκτούν με αγοραπωλησία, δωρεά, κληροδοσία ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο, αγροτικά ακίνητα. Όσοι από τους περιφανείς είχαν αποκτήσει τέτοια ακίνητα από τα έτη 927-928 και πέρα, υποχρεώθηκαν να τα επιστρέψουν στους πρώην κυρίους τους.

γ) Την πολιτική αυτή συνέχισε ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος με Νεαρές του, από τις οποίες η πιο σημαντική είναι μία που συντάχθηκε με την προτροπή του Κοιαίστορα Θεόδωρου του Δεκαπολίτη. Με τη Νεαρά αυτή παίρνονται μέτρα για να αποφευχθεί η εκποίηση στρατιωτικών γαιών από στρατιώτες (IGR., I, Coll. III, Nov. VIII).

δ) Από τη νομοθεσία του Νικηφόρου Φωκά, το πιο σημαντικό νομοθέτημα πάνω στο θέμα που πραγματευόμαστε είναι μία Νεαρά του 964 (IGR., I, Coll. III, Nov. XIX), με την οποία ο Αυτοκράτορας απαγόρευσε την αφιέρωση αγροτικών κτημάτων σε επισκοπές, μητροπόλεις και ιδρύματα, καθώς και την ίδρυση νέων μονών και άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων.

ε) Τέλος, ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος, με Νεαρά του τού 966 (IGR., I, Coll. III, Nov. XXIX = Dölger, Regesten N° 783) κήρυξε άκυρη κάθε δικαιοπραξία που αφορούσε αγροτικά ακίνητα και είχε καταρτισθεί ανάμεσα σε δυνατούς και «πένητες» (*humiliores*) σε χρόνο μεταγενέστερο από τη Νεαρά του Ρωμανού του Λακαπηνού του 922 που αναφέραμε πιο πάνω.

Οι δυνατοί αναγκάστηκαν να αποδώσουν όσα είχαν αποκτήσει, χωρίς να έχουν δικαίωμα να τους επιστραφεί το τίμημα που είχαν καταβάλει ή να τους αποδοθούν οι δαπάνες για την καλλιέργεια των επιστρεφόμενων αγροτικών ακινήτων. Άλλες διατάξεις της ίδιας Νεαρής απέβλεπαν στον περιορισμό της επέκτασης της έγγειας ιδιοκτησίας των μονών σε βάρος των ελεύθερων χωριών.

Ο αγώνας όμως των Αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας δεν γνώρισε παρά πρόσκαιρη μόνον επιτυχία. Οι χρόνοι από τη δυναστεία των Κομνηνών και πέρα είναι οι χρόνοι επικράτησης της στρατιωτικής αριστοκρατίας που προερχόταν από τους δυνατούς.

IV. Από το τέλος του ενδέκατου αιώνα, αρχίζει, πια, η τελική κάμψη της βυζαντινής οικονομίας.

α) Στον τομέα του εμπορίου πολλοί είναι οι παράγοντες που συντελέσανε σ' αυτήν την κάμψη: το χάσιμο μεγάλου μέρους από τις προσόδους από το εμπόριο, εξαιτίας της παροχής υπερβολικά μεγάλων εμπορικών προνομίων, στις ιταλικές πόλεις Βενετία (1082), Πίζα (1111) και Γένοβα (1169), από τον Αλέξιο τον Κομνηνό και τους διαδόχους του, το χάσιμο πολλών από τα καλύτερα λιμάνια, που έπεσαν με την τέταρτη Σταυροφορία στα χέρια των Φράγκων και ιδιαίτερα των Βενετών, η λεηλασία

του πλούτου της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, η διάσπαση της ενότητας της βυζαντινής επικράτειας μετά το 1204 αλλά, περισσότερο ίσως από κάθε τι άλλο, η μετακίνηση των μεγάλων εμπορικών δρόμων που, ενώ προηγουμένως περνούσαν μέσα από το βυζαντινό κράτος, μετατοπίστηκαν τώρα προς το νότο, δηλαδή προς τα κράτη που ίδρυσαν οι Φράγκοι στη Συρία και την Παλαιστίνη (Outremer).

Η ανασύσταση του βυζαντινού κράτους που πραγματοποιήθηκε στα χρόνια των Παλαιολόγων δεν είχε ως αποτέλεσμα την ανόρθωση της οικονομίας του, και τούτο δια τους λόγους που εκθέσαμε πιο πάνω. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί εδώ ότι, όπως η νεότερη έρευνα απέδειξε, στα τελευταία χρόνια πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης, μια αναγέννηση του βυζαντινού εμπορίου είχε αρχίσει να διαγράφεται, η οποία όμως ανακόπηκε από την τουρκική κατάκτηση.

Παρόλα όμως αυτά, το γεγονός παραμένει ότι η βυζαντινή οικονομία φυτοζώησε ως την τουρκική κατάκτηση.

β) Στο γεωργικό τομέα, η αποτυχία του αγώνα κατά των δυνάμεων και η επικράτηση τούτων κατέληξε – υπό την επιρροή ίσως και των ιδεών της Δύσης για τη φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας και του κράτους – στη διαμόρφωση στο Βυζάντιο ενός συστήματος που έμοιαζε με φεουδαρχικό⁽¹⁾.

Το σύστημα αυτό στηρίζεται κυρίως στο θεσμό της πρόνοιας με τον οποίο αντικαταστάθηκε η στρατιωτική οργάνωση των θεμάτων.

αα) Ο θεσμός της πρόνοιας εμφανίζεται από τον ενδέκατο αιώνα. Σύμφωνα με αυτόν, ο δικαιούχος της πρόνοιας, που ονομάζεται μεν στρατιώτης, αλλ' ανήκει στην πραγματικότητα στους ισχυρούς πολιτικούς, στρατιωτικούς ή θρησκευτικούς άρχοντες, παίρνει από το βυζαντινό κράτος, κατ' αρχή, χωρίς κληρονομικό δικαίωμα για να τις διαχειρίζεται («εις πρόνοιαν») εκτάσεις γης, με εξουσία – της οποίας, όμως, η έκταση αμφισβητείται – επάνω στους γεωργούς που είναι εγκατεστημένοι στις παραχωρούμενες εκτάσεις και με το δικαίωμα να εισπράττει τα έσοδα από τις εκτάσεις αυτές, περιλαμβανομένων και των εσόδων από τη φορολογία.

Ως αντάλλαγμα ο δικαιούχος της πρόνοιας αναλαμβάνει την υποχρέωση να παρέχει, όταν κληθεί, στρατιωτικό απόσπασμα εξοπλιζόμενο με δικά του έξοδα. Οι πρόνοιες ήταν θεωρητικά ισόβιες, έτειναν όμως να γίνουν κληρονομικές, όπως και, τελικά, έγιναν στα χρόνια των Παλαιολόγων.

ββ) Παρόμοιο προς το σύστημα της πρόνοιας ήταν και το σύστημα της χαριστικής δωρεάς ή χαριστικίου.

(1) Ο όρος φεουδαρχία δεν είναι, πάντως, ακριβής, ο ό,τι αφορά την οργάνωση της βυζαντινής κοινωνίας και οικονομίας.

Κατά το χαριστίκιο, μία μονή ή άλλο ίδρυμα μεταβιβάζεται, μαζί με τις γαίες που του ανήκουν, από τον Αυτοκράτορα, τον Πατριάρχη, έναν Επίσκοπο, ή και τους ίδιους τους μοναχούς, στο δωρεοδόχο, λαϊκό ή κληρικό, που ονομάζεται *χαριστικάριος*. Ο τελευταίος αποκόμιζε τις προσόδους από τις γαίες που του μεταβιβάζονταν, με την υποχρέωση να συντηρεί απ' αυτές τη μονή ή το ίδρυμα.

γγ) Η διαμόρφωση των οιονεί φεουδαρχικών αυτών σχέσεων επιταχύνθηκε αφότου καταργήθηκε το σύστημα του *αλληλεγγύου* που είχε εισαχθεί από τον Βασίλειο Β΄ τον Βουλγαροκτόνο στα 1002.

Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, οι δυνατοί είχαν υποχρεωθεί να καταβάλουν τους φόρους των «πενήτων» (= *humiliores*), που δεν ήταν σε θέση να τους πληρώνουν.

Με την καινοτομία αυτή, ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος είχε αποβλέψει στο να ελαφρύνει τη θέση των ελεύθερων μικροκαλλιεργητών, μεταθέτοντας στους δυνατούς το βάρος της πληρωμής των φόρων των φτωχότερων που δεν ήταν σε θέση να τους καταβάλουν, ενώ ως τότε, σύμφωνα με το διανεμητικό σύστημα που ίσχυε από την περίοδο της Δεσποτείας (§ 23, II, Γ, δ), το βάρος αυτό έφεραν οι υπόλοιποι ελεύθεροι καλλιεργητές που ανήκαν στην ίδια φορολογική ομάδα⁽¹⁾.

Αλλά η καινοτομία αυτή του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου συνάντησε ισχυρή αντίσταση των δυνατών – και, ιδιαίτερα, της Εκκλησίας, και καταργήθηκε το 1028 με Νεαρά του Ρωμανού Γ΄ του Αργυρού.

5. α) Στο δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα, το βυζαντινό κράτος διαθέτει σε στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους κρατικές ή εκκλησιαστικές γαίες, συνήθως κληρονομητές, ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους, πολλές φορές συνδυάζοντας τη διάθεση αυτή με απαλλαγή (εξκουσεία) από ορισμένους φόρους.

Η φορολογική και κοινωνική κατάσταση της υπαίθρου έτσι χειροτέρευε συνεχώς, έως ότου, κατά τα αμέσως πριν από την τουρκική κατάσταση χρόνια, τα υπολείμματα της βυζαντινής επικράτειας όχι μόνον ήταν

(1) Κατά το φορολογικό, δηλαδή, σύστημα που ίσχυε στο Βυζάντιο, όλα τα κτήματα που ανήκαν στους κατοίκους ενός ελεύθερου χωριού αποτελούσαν μαζί μια φορολογική ομάδα, τη ρίζα χωρίου ή κοινότητα χωρίου, για την οποία ευθύνονταν «αλληλεγγύως» (για την έννοια της αλληλέγγυας ευθύνης θα γίνει λόγος στο Ενοχικό Δίκαιο) οι «μόχωροι». Τα κτήματα που υπολογίζονταν στην ίδια φορολογική ομάδα ονομάζονταν «μόκηνσα». Παράλληλα προς τα ομόκηνα το βυζαντινό φορολογικό σύστημα γνώριζε και τα «μόδουλα» κτήματα, εκείνα δηλαδή που ανήκαν στον ίδιο κύριο. Στα ομόκηνα κτήματα μπορούσε να γίνει επιβολή (§23, II, Β). Οι προϋποθέσεις, αντίθετα, υπό τις οποίες μπορούσε να γίνει επιβολή στην περίπτωση ομόδουλων κτημάτων δεν είναι σαφείς στο Βυζαντινό Δίκαιο.

από διοικητικής πλευράς κομματιασμένα, όπως ειπώθηκε και πιο πάνω (§ 27, III, ε), αλλά και ανήκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος σε δυνατούς, ανάμεσα στους οποίους σημαντικότερη θέση κατείχαν η Εκκλησία και οι μονές. Οι δυνατοί αυτοί απολάμβαναν συχνά φορολογική ατέλεια με βάση τα προνόμια που τους είχαν απονεμηθεί (κτήματα «χρυσοβουλλάτα» και «εξκουσάτα»).

Τα κτήματα των δυνατών καλλιεργούσαν *coloni*, τους οποίους οι πηγές αποκαλούν «πάροικους» ή «μισθωτούς», ενώ η μικρή ελεύθερη έγγεια ιδιοκτησία είχε σε μεγάλο βαθμό υποχωρήσει, μην μπορώντας ν' αντέξει τα φορολογικά βάρη και τις πολιτικές αναστατώσεις.

β) Κατά την τελευταία αυτή περίοδο του Βυζαντίου παρατηρούνται, τέλος, κοινωνικοί διαφορισμοί στις επαρχιακές πόλεις. Διαπιστώνεται δηλαδή στις πόλεις αυτές η παρουσία, εκτός από την αριστοκρατική τάξη, που προέρχεται από τους τοπικούς μεγαλοκτηματίες (πλούσιοι, δυνατοί, άρχοντες, άνθρωποι καλοί) και άλλων κοινωνικών τάξεων και ιδιαίτερα αστών («μέσοι»), που όμως δεν κατόρθωσαν να διαδραματίσουν αξιόλογο πολιτικό ρόλο, και του υπόλοιπου λαού, που αποκαλείται «δήμος» ή «πένητες».

Ο διαφορισμός αυτός οδήγησε στη Θεσσαλονίκη κατά τα χρόνια των Ζηλωτών (1342-1350) σε κοινωνικές διαμάχες, στις οποίες συγκρούστηκε η αριστοκρατία με το λαό. Και εδώ όμως πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η σύγκρουση αυτή μερικά μόνο είχε κοινωνικό χαρακτήρα, γιατί οι επικεφαλής των Ζηλωτών ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη και συνδέονταν με το δυναστικό οίκο των Παλαιολόγων.

6. Από τα όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, προκύπτει και η δομή της βυζαντινής κοινωνίας σε τάξεις:

α) Στην ανώτατη βαθμίδα βρίσκονται οι δυνατοί, στους οποίους περιλαμβάνονται όχι μόνον οι Συγκλητικοί, και η ανωτάτη πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία, αλλά και οι ανώτατοι αξιωματούχοι της Εκκλησίας (βλ. πιο πάνω τα όσα προβλέπει για τους «περιφανείς» η Νεαρά του 934 του Ρωμανού Α' του Λακαπηνού), γενικότερα δε η αριστοκρατία που στηρίζεται πάνω στη μεγάλη ιδιοκτησία της γης. Σ' αυτή π.χ. ανήκε η Δανιηλίδα που υποστήριξε τον Βασιλέα Α' τον Μακεδόνα (Συνεχ. Θεοφ. (Βοηθ), σελ. 228, 316-321).

β) Απέναντι σ' αυτή, βρίσκεται η μεγάλη μάζα του λαού, που απαρτίζεται κατά κύριο λόγο από γεωργούς, είτε πάροικους, είτε ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες.

Χαρακτηριστική της οικονομικής δυσπραγίας των τελευταίων – και, μάλιστα, ακόμη και σ' εποχές ακμής του Βυζαντίου – είναι ότι οι πηγές αναφέρονται σ' αυτούς ως «πένητες».

Στη λαϊκή τάξη πρέπει να καταταχθούν και οι εργάτες, μικροτεχνίτες και μικροεπιτηδεύματιες που βρίσκονται εγκαταστημένοι στις πόλεις.

γ) Όπως επιώθηκε ήδη, στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια διατηρείται ακόμη αστική τάξη, που, όμως, σχεδόν εξαφανίζεται κατά τον έβδομο και όγδοο αιώνα, για να εμφανισθεί και πάλι από τον ένατο, χωρίς όμως ποτέ να ολοκληρωθεί η εξέλιξή της. Η αστική τάξη περιλαμβάνει εμπόρους, τον κατώτερο κλήρο των πόλεων κ.λπ.

δ) Τέλος, η βυζαντινή κοινωνία γνωρίζει και τάξη δούλων.

Πολλοί απ' αυτούς ήταν ευνούχοι, παρά τις αυτοκρατορικές απαγορεύσεις (π.χ. Nov. 142, Nov. Leon. 60).

Τεράστιος ήταν ο αριθμός των δούλων που υπηρετούσαν στο Παλάτι, ενώ αρκετά μεγάλος αριθμός δούλων οι οποίοι ανήκαν στο δημόσιο απασχολιόταν σε κρατικά εργαστήρια, μεταλλεία κ.λπ. Μεγάλος ήταν και ο αριθμός των δούλων που ανήκαν σε δυνατούς, ακόμα δε και σε μονές.

Κατά τους τελευταίους, πάντως, αιώνες του Βυζαντίου, ο αριθμός των δούλων ολοένα λιγοστεύει ενώ, αντίθετα, αυξάνει σημαντικά ο αριθμός των πάροικων.

§ 29. Πηγές του Δικαίου και Νομική Επιστήμη της βυζαντινής περιόδου –

Α΄. Τα χρόνια έως τον Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα*

Ι. Διαίρεση της βυζαντινής περιόδου σε φάσεις

Α) Η περίοδος του Βυζαντινού Δικαίου που απλώνεται σ' εννέα αιώνες μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις φάσεις:

α) Η πρώτη εκτείνεται από τη συμπλήρωση της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης (534) ως την ανάρρηση στο θρόνο του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα (867).

* P.E. Pieler, Byzantinische Rechtsliteratur στον H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, II, München 1978, σελ. 419-444, Γ. Πετρόπουλου, Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του Ελληνικού Δικαίου, Αθήναι 1961, σελ. 72-116, Ν. Πανταζόπουλου, Νομοθετικός ανταγωνισμός εις το Βυζάντιον (από του 6ου έως του 10ου μ.Χ. αι.), ανάπτυπο εκ του Εορτίου Τόμου Κυρίλλου και Μεθοδίου, II, Θεσσαλονίκη 1966, Π. Δημάκη, Βυζαντινόν Δίκαιον..., Αθήναι χωρ. χρον., σελ. 7-32, Ρ. Zepos, Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Iustinian und den Basiliken, στα Ber. zum IX Intern. Byz.-Kongr., V, I, München 1958, σελ. 1-27, H.J. Scheltema, Byzantine Law, στην Cambridge Medieval History, IV, II, Cambridge 1967, σελ. 55-77, F. Dölger-J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre, München 1968, Ι. Καραγιαννόπουλου, Βυζαντινή Διπλωματική, Α΄, Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1969, H. Hunger, Prooimion, Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den

β) Η δεύτερη αρχίζει από τη χρονολογία αυτή (867) και φθάνει ως τη σύσταση της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης από τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο, γύρω στο 1045.

γ) Η τρίτη, τέλος, καλύπτει την περίοδο από την τελευταία αυτή χρονολογία (1045) ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453.

Β) Πρέπει, πάντως, να υπογραμμισθεί ότι η διαίρεση αυτή της βυζαντινής περιόδου δεν γίνεται γενικά αποδεκτή.

α) Ως προς την πρώτη φάση, υποστηρίζεται ότι οι χρόνοι της δυναστείας των Ισαύρων πρέπει να θεωρηθούν ότι αποτελούν ιδιαίτερο σταθμό στην εξέλιξη της ιστορίας του Βυζαντινού Δικαίου, αποδόθηκαν δε στους Αυτοκράτορες της δυναστείας αυτής ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις που, κατά την άποψη αυτή, είχαν ελληνική προέλευση.

Στο νομοθετικό τομέα, ειδικότερα, αποδόθηκε στους Ισαύρους σειρά υποτιθέμενων νομοθετημάτων (πέρα από την «Εκλογή» που είναι αναμφισβήτητο έργο τους), όπως ο Στρατιωτικός Νόμος, ο Γεωργικός Νόμος και ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός. Η νεότερη έρευνα, όμως, απέδειξε ότι τα έργα αυτά είτε δεν αποτελούν επίσημα νομοθετήματα, είτε και δεν μπορούν καν να αποδοθούν στους Ισαύρους. Έτσι, το νομοθετικό έργο των Ισαύρων περιορίζεται, κυρίως, στην Εκλογή και σε λίγες Νεαρές, που δεν

Arrengen der Urkunden, Wien 1964, σελ. 157-187, G. Michaelides-Nouaros, Quelques remarques sur le pluralisme juridique à Byzance, στα Byzantina, 9 (1977), σελ. 421-446, H. J. Scheltema, L' enseignement de droit des Antécédents, Leyde 1970, F. Pringsheim, Enantiophanes, στις Gesammelte Abhandlungen, I. Heidelberg 1961, σελ. 455-470, N. van der Wal, Wer war der Enantiophanes? στην T.v.R., 48 (1980), σελ. 125-136, F. Sitzia, Le Rhopai, Napoli 1984, H.J. Scheltema, The Nomoi of Julianus of Ascalon, στις Symbolae van Oven, Leiden 1946, σελ. 349-360, J. Konidaris, Die Novellen des Kaisers Herakleios, στις Fontes Minores (FM), V, Frankfurt a.M., χωρ. χρον., σελ. 94-106, L. Burgmann, Die Novellen der Kaiserin Eirene, στις FM, IV, Frankfurt a.M., σελ. 1-36, G. Ostrogorsky, Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isa-urier, στη BZ, 30 (1929-1930), σελ. 394-400, L.-R. Ménager, Notes sur les codifications byzantines de l' Occident, στα Varia-Etudes de Droit Romain, III, Paris 1958, σελ. 239-303, W. Ashburner, Νόμος Ροδίων Ναυτικός -The Rhodian Sea-Law; Oxford 1909 (ανατ. 1976), K.M.T. Atkinson, Rome and the Rhodian Sea-Law, στα Jura, 25 (1974), σελ. 46-98, ιδίως 93 επ., R. Zeno, Storia del diritto marittimo italiano nel Mediterraneo, Milano 1946, σελ. 96-113, J. de Malafosse, Les lois agraires à l' époque byzantine -Tradition et exégèse, στο Réc. Acad. Législ. de Toulouse, 19 (1949), σελ. 11-15, 35-75, F. Dölger, Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II? στη Festschrift Wenger, II, München 1945, σελ. 18-48, W. Ashburner, The Farmers Law, στη JHS. 30 (1909), σελ. 85-108, 32 (1912), σελ. 68-83, W. Ashburner, The Byzantine Mutiny Act, στη JHS, 46 (1926) σελ. 80-109, L. Burgmann, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V, Frankfurt a.M. 1983, σελ. 1-149.

μπορούν, παρά τη μεγάλη απήχηση της Εκλογής, να δικαιολογήσουν την υπερβολική σημασία που αποδόθηκε στη νομοθεσία των Ισαύρων.

Για τους λόγους αυτούς δεν πιστεύουμε ότι η αναγωγή της περιόδου των Ισαύρων σε χωριστή φάση της ιστορίας του Βυζαντινού Δικαίου δικαιολογείται.

β) Ως προς τη δεύτερη και τρίτη φάση, πάλι, ένας άλλος χρονικός διαχωρισμός γίνεται δεκτός από πρόσφατους ερευνητές.

Οι ερευνητές αυτοί, δηλαδή, αμφισβητούν τη σημασία που αποδόθηκε ως τώρα στην ίδρυση της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης από τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο. Κατ' αυτούς, αυτό που θεωρήθηκε ως επανίδρυση της Νομικής Σχολής τη Κωνσταντινούπολης δεν ήταν άλλο παρά η χορήγηση από τον Αυτοκράτορα αυτόν σ' ένα διάσημο νομικό των χρόνων του, τον κατόπιν Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, Ιωάννη Ξιφιλίνο, μισθού και χώρου για τη διεξαγωγή των ιδιωτικών του μαθημάτων, υπό συνθήκες που να του επιτρέπουν να δέχεται και φτωχούς σπουδαστές. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, κατά την άποψη αυτή, για ίδρυση ή επανίδρυση Νομικής Σχολής πανεπιστημιακού επιπέδου. Άλλωστε, λένε όσοι υποστηρίζουν αυτή τη γνώμη, το νομοθετικό μέτρο του Κωνσταντίνου του Μονομάχου ήταν εξαιρετικά βραχύβιο (εκράτησε, λένε, μόλις 9 χρόνια) και δεν είχε συνέχεια.

Άλλοι ερευνητές πάλι, δέχονται μεν ότι η Νομική Σχολή που συστήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο συνέχισε να λειτουργεί ως το 1204, αλλά ότι μετά την κατάληψή της από τους Φράγκους η λειτουργία της σταμάτησε, ο δε τίτλος του Νομοφύλακα που απαντά και μεταγενέστερα – τον έφερε π.χ. ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα – ήταν πια τιμητικός τίτλος μόνο.

Έτσι, όσοι ακολουθούν την άποψη αυτή (αλλά όχι μόνον αυτοί), θεωρούν ότι η δεύτερη φάση του Βυζαντινού Δικαίου εκτείνεται ως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους στα 1204.

Το πιθανότερο όμως, κατά τη γνώμη μας, είναι ότι η Νομική Σχολή που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος, το «Διδασκαλείο των Νόμων», είχε μονιμότερο χαρακτήρα, όπως αποδειχεται από το ότι λίγο πριν από το 1075, όταν ο Ιωάννης Ξιφιλίνος ήταν πια Πατριάρχης, ένας άλλος νομικός, που το όνομά του δεν μας είναι γνωστό, ασκούσε τα καθήκοντα του Νομοφύλακα (Grumel, Reg. N° 903). Το ότι δε όσοι, όπως ο Μιχαήλ Χούμνος ή ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, έφεραν το δέκατο τέταρτο αιώνα τον τίτλο του Νομοφύλακα, δεν άσκησαν ποτέ στ' αλήθεια τέτοια καθήκοντα, στην ουσία στηρίζεται στο επιχείρημα της σιωπής των πηγών μονάχα.

Για τους λόγους αυτούς θεωρούμε ορθότερο να περιλάβουμε σε μια ενιαία φάση, την τρίτη φάση του Βυζαντινού Δικαίου, ολόκληρο το χρόνο από το 1045 ως το 1453.

II. Οι πηγές του Δικαίου

Κυριότατη πηγή του Δικαίου κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτελούν οι αυτοκρατορικές Διατάξεις, που αποτελούν την υλοποίηση της θέλησης του Αυτοκράτορα ως «έμψυχον νόμον» (lex animata). Δευτερεύουσα πηγή του Βυζαντινού Δικαίου αποτελούν και τα έθιμα.

A) Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις

α) Ός το τέλος του ενδεκάτου αιώνα οι Διατάξεις που εκδίδανε οι βυζαντινοί Αυτοκράτορες ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές τις μορφές υπό τις οποίες εκδίδονταν τέτοιες διατάξεις και επί Δεσποτείας.

αα) Τούτο ισχύει κυρίως για τους γενικούς νόμους (leges generantes ή edicta).

Οι γενικού περιεχομένου βυζαντινές αυτοκρατορικές Διατάξεις ακολουθούν τον τύπο των ρωμαϊκών Ηδίκτων, ανεξάρτητα από την ονομασία τους ως «νόμων», «γενικών νόμων», «νεαρών» (= novellae ενν., constitutiones), ή «ηδίκτων».

Η τελευταία χρονολογικά αυτοκρατορική Διάταξη που ρητά αποκαλείται Ήδικο, είναι μια Νεαρά του Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού, του 1166 (IGR, I, Coll. IV, Nov. LXX: «το παρόν ευσεβές... ίδικτον»).

Pragmaticae sanctiones («πραγματικοί τύποι») εξακολούθησαν να εκδίδονται κατά τον έκτο αιώνα (βλ. π.χ. για την *pragmatica sanctio pro petitione Vigili* του 554 πιο κάτω, στην § 35, III), εξαφανίζονται όμως μετά.

Οι γενικού περιεχομένου αυτοκρατορικές Διατάξεις χαρακτηρίζονται συνήθως κατά τη βυζαντινή περίοδο από ρητορική διατύπωση, που τείνει προς την εκζήτηση και, αρκετές φορές, από πλατασμούς. Η μορφή αυτή δεν είναι μόνο προϊόν αισθητικής τάσης, αλλά αποτελεί συνάμα και το αποτέλεσμα προσπάθειας να χρησιμοποιηθεί το νομοθετικό κείμενο ως μέσο άσκησης αυτοκρατορικής προπαγάνδας. Τούτο γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στο προοίμιο των βυζαντινών γενικών νόμων, όπου προβάλλεται η στενή σχέση του Αυτοκράτορα με τον Θεό, η μέριμνά του για τους υπηκόους του, κ.λπ.

Ο βυζαντινός γενικός νόμος περιλαμβάνει εκτός του προοιμίου (*praeformatio*) αυτού, ένα αφηγηματικό μέρος (*narratio*) όπου περιγράφεται η άτοπη κατάσταση, που την άρση της επιδιώκει το εκδιδόμενο νο-

μοθέτημα, το διατακτικό μέρος (dispositio), που είναι και το καθαυτό κείμενο της διάταξης που εκδίδεται και τον επίλογο, που περιέχει τις κυρώσεις (sanctiones) για την περίπτωση μη συμμόρφωσης, αλλά, ενδεχόμενα και άλλα θέματα, όπως της δημοσίευσης, της χρονικής ή τοπικής έκτασης εφαρμογής του νόμου κ.λπ. Και οι επίλογοι χαρακτηρίζονται, όπως και τα προοίμια, από στομφώδες και ρητορικό ύφος.

Από τα τελευταία έτη του ενδέκατου αιώνα τον τύπο του Ηδίκτου αντικαθιστά προοδευτικά ο Χρυσόβουλλος Λόγος, τον οποίο ως τότε χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες για την απονομή προνομίων και του Προστάγματος, για το οποίο βλ. και πιο κάτω, υπό γγ.

ββ) Τα mandata εξαφανίζονται επίσης κατά τα μεταϊουστινιάνεια χρόνια και τη θέση τους παίρνουν αυτοκρατορικά έγγραφα με παρόμοιο προς τα mandata περιεχόμενο, οι Διατυπώσεις ή Υποτυπώσεις.

γγ) Τέλος, τη θέση των rescripta παίρνουν οι Λύσεις, οι οποίες αποτελούσαν απαντήσεις του Αυτοκράτορα σε αναφορές (Υπομνήσεις, Υπομνηστικά) που ανάγονται σε θέματα διοικητικού δικαίου και οι Σημειώσεις, οι οποίες είναι απαντήσεις του Αυτοκράτορα σε αναφορές που αφορούσαν θέματα αστικού ή εκκλησιαστικού δικαίου.

Από το τέλος του δωδέκατου αιώνα τις Λύσεις και τις Σημειώσεις αντικαθιστούν τα Προστάγματα ή Ορισμοί.

β) Επίσημη γλώσσα των Αυτοκρατορικών Διατάξεων γίνεται στα μεταξύ του Ιουστινιανού και των Ισαύρων χρόνια η ελληνική (βλ. και πιο πάνω § 24, Ι, Γ).

Δεν πρέπει όμως, όπως συχνά γίνεται δεκτό, να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η λατινική εξαφανίστηκε από τη δημόσια ζωή του βυζαντινού κράτους.

Ακόμα και τον ενδέκατο, πια, αιώνα, ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος αναφέρεται σε λατινικές επευφημίες που έπρεπε υποχρεωτικά να ακουσθούν κατά τις τελετές (Κωνστ. Πορφυρ., Έκθ. Βασιλ. Ταξ. Ι, 1: «ρωμαΐζοντες τὰ τῇ ἑορτῇ ἀρμόζοντα». Βλ. επίσης αυτ., ΙΙ, 83 (74), 84 (75). Ο ίδιος Αυτοκράτορας θεωρεί τη λατινική γλώσσα ως την πατρίδα (Κωνστ. Πορφυρ., περί των θεμ., Ι, 1, 18).

Ως το τέλος του ενδέκατου αιώνα, η λατινική είχε επίσης τη θέση της στη διδασκαλία της νομικής επιστήμης στην Κωνσταντινούπολη (βλ. πιο κάτω, § 30, ΙΙ, 1, δ).

Β) Τα έθιμα

Όσα ειπώθηκαν για τα έθιμα κατά την περίοδο της Δεσποτείας (§ 24, ΙΙ), ισχύουν και για τη βυζαντινή περίοδο.

Ήταν φυσικό η ιουστινιάνεια νομοθεσία να διέπεται από δυσμενή στάση απέναντι στα έθιμα, που θα διασπούσαν και θα κατάστρεφαν έτσι το γιγάντιο αυτό έργο. Παρ' όλα αυτά όμως δεν είναι σπάνια η αναγνώριση στις ιουστινιάνειες Νεαρές εθιμικών κανόνων, που βρίσκονταν σε αντίθεση προς το δίκαιο της κωδικοποίησης (π.χ. στη Nov. 106, Προοίμ. και Κεφ. 1, Nov. 119, 9, κ.λπ.).

Η αντίθεση ανάμεσα στο νομοθετημένο δίκαιο και στο εθιμικό, συνεχίστηκε στα μεταϊουστινιάνεια χρόνια, τα δε Βασιλικά επαναλαμβάνουν – πολλές φορές ακόμα πιο έντονα – τις διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, με τις οποίες το έθιμο μπαίνει σε υποδεέστερη από το νόμο θέση.

Πολλές εθιμικές διατάξεις βρήκαν, παρ' όλα αυτά, το δρόμο τους σε επίσημες βυζαντινές συλλογές, όπως στην Εκλογή των Ισαύρων, αλλά και σε αυτοκρατορικές Διατάξεις (π.χ. στις Νεαρές 18, 19, 20 και 22 του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού).

Ιδιωτικές συλλογές εθιμικών κανόνων ενσωματώθηκαν τελικά στο επίσημο δίκαιο. Τέτοια είναι η περίπτωση του Νόμου Ροδίων Ναυτικού που ενσωματώθηκε στα Βασιλικά ως 8ος τίτλος του 53ου Βιβλίου. Τη διατήρηση ή τη διαμόρφωση εθιμικών κανόνων δεν κατόρθωσαν ν' αποτρέψουν οι απαγορεύσεις που περιέλαβαν σχετικά ορισμένα βυζαντινά νομοθετήματα (π.χ. Nov. Leon. 1: από τοῦ νῦν καί εἰς τόν ἔπειτα ἅπαντα χρόνον... οὐδενός συγχωρουμένου... εἰς συνήθειαν ἀποτρέχειν ἥτις οὐχί παρὰ τοῦ ἡμετέρου κράτους λαθοῦσα τό ἔκκριτον... πρὸς νόμου δόξαν καί τιμὴν ἀννήχθη»).

Πολλά από τα σωζόμενα βυζαντινά έθιμα είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα, γιατί αποδείχνουν τη διατήρηση ελληνικών δικαϊκών αντιλήψεων, που ανάγονται σε παλαιότατα χρόνια, προγενέστερα, πολλές φορές, και της *constitutio Antoniniana*.

Άλλα πάλι έθιμα, που διαμορφώθηκαν στην εμπορική πρακτική των τελευταίων αιώνων πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους υπό την επιρροή της αντίστοιχης πρακτικής των ιταλικών ναυτικών πόλεων (Βενετίας, Γένουας), εισήγαγαν στο Βυζάντιο καινούριους εμπορικούς θεσμούς, όπως η συναλλαγματική.

III. Τα χρόνια από το 534 έως το 867

A. Μετά τη γενική αυτή επισκόπηση των πηγών του Βυζαντινού Δικαίου, θα έρθουμε στην έκθεση της εξέλιξής του, κατά την πρώτη φάση, εκείνη δηλαδή που εκτείνεται από τη συμπλήρωση της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης το 534 ως την ανάρρηση στο θρόνο του Βασιλείου του Μακεδόνα, το 867.

1.- Τη δημοσίευση της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης ακολούθησε σύντομη εποχή ακμής της νομικής επιστήμης, που καλλιεργήθηκε στις δύο Νομικές Σχολές της Ανατολής, των οποίων τη λειτουργία είχε επιτρέψει ο Ιουστινιανός, δηλαδή της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης. Εκτός από τις δύο αυτές Σχολές επιτράπηκε και η συνέχιση της λειτουργίας της Νομικής Σχολής της Ρώμης, για την οποία όμως τίποτα δεν είναι γνωστό. Η λειτουργία άλλων Νομικών Σχολών απαγορεύθηκε ρητά (const. Omnem, 7, βλ. και πιο πάνω § 25, 1, θ και γ, δδ).

2.- Η διδασκαλία στις Νομικές Σχολές της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού βρίσκονταν στα χέρια των Αντικληνσόρων (antecessores), όπως ονομάζονταν οι Καθηγητές που δίδασκαν σ' αυτές το δίκαιο. Ο όρος αυτός προέρχεται από τη στρατιωτική ορολογία (βλ. Μαυρικού, Στρατηγ. Ι, 3).

Παραδίδονται με βεβαιότητα τα ονόματα δωδεκάδας περίπου Αντικληνσόρων, μεταξύ των οποίων, εκτός των Δωροθέου και Ανατόλιου της Νομικής Σχολής της Βηρυτού και του Θεόφιλου της Σχολής της Κωνσταντινούπολης για τους οποίους έχει ήδη γίνει λόγος (§ 26, II), άξιοι ιδιαίτερης μνείας είναι και οι Θαλέλαιος, Κωβίδας, ο οποίος εδημιούργησε δική του σχολή, των Κωθιδιανών, και είχε συγγράψει έργο ποινικού δικαίου με τον τίτλο *Ποινάλειος, Στέφανος*, Αντικλήνσορας στη Βηρυτό και *Ιουλιανός*, Αντικλήνσορας στην Κωνσταντινούπολη και συντάκτης της ομώνυμης Επιτομής Νεαρών (§ 26, III, Δ, β).

3.- Όσον αφορά το πρόγραμμα διδασκαλίας, τούτο αρχικά εκτεινόταν σε τέσσερα έτη, τα οποία όμως το 534 επεκτάθηκαν σε πέντε. Γύρω στο 555, στη Νομική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, τα έτη διδασκαλίας έφτασαν στα έξι για να καλυφθεί και η ύλη των Νεαρών που εκδόθηκαν μετά την αποπέρατωση της Ιουστινιάνειας κωδικοποίησης.

Η ύλη διδασκαλίας περιλάμβανε εκείνα μόνο από τα βιβλία του Πανδέκτη που ερμηνεύονταν κατά τις παραδόσεις και που ονομάζονταν «βιβλία πραττόμενα», ενώ τα υπόλοιπα, που ονομάζονταν «βιβλία εξτραόρδινα», ο σπουδαστής έπρεπε να τα μελετήσει μόνος του (per semet ipsos).

Όπως και κατά το παρελθόν, τα κείμενα που αποτελούσαν το αντικείμενο της διδασκαλίας ήταν (εκτός από τις Νεαρές) στα λατινικά, ενώ η ίδια η διδασκαλία διεξαγόταν στα ελληνικά. Η επεξήγηση του κειμένου – λατινικού ή, προκειμένου για Νεαρές, ελληνικού – που ονομαζόταν «το ρητόν» γινόταν με παραγραφές, ίνδικες και παράτιτλους, όπως και κατά τα πριν από την κωδικοποίηση χρόνια (βλ. πιο πάνω, § 25, 1, γ, ββ).

4.- Η μέθοδος διδασκαλίας περιλάμβανε προθεωρία, θεματισμούς και ερωταποκρίσεις.

Η προθεωρία αποτελούσε είδος εισαγωγής στο διδασκόμενο κείμενο, ενώ ο θεματισμός, που αφορούσε ειδικότερα την ερμηνεία διατάξεων του Κώδικα (και πιο συγκεκριμένα των *rescripts*), περιλάμβανε τα πραγματικά περιστατικά τα οποία έδωσαν αφορμή στην έκδοση του ερμηνευόμενου κειμένου. Τέλος, οι ερωταποκρίσεις όπως και το όνομά τους το δηλώνει, αποτελούσαν απαντήσεις σε ερωτήσεις των σπουδαστών.

Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 1, VIII, στ), ο Ιουστινιανός απαγόρευσε την ερμηνεία της νομοθεσίας του, επιφυλάσσοντας μόνο στον Αυτοκράτορα το δικαίωμα να ερμηνεύει αυθεντικά το νόμο (*const. Tanta* (Δέδωκεν 21: «υπομνήματα γράφειν» – *commentarios applicare*), *const. Deo auctore*, 12). Από την απαγόρευση αυτή ο Ιουστινιανός είχε εξαιρέσει τη σύνταξη ινδίκων και παρατίτλων («*per indices tantummodo et titulorum sublimitatem*», «*ea quae παράτιτλα nuncupantur*» – «των ονομαζομένων παρατίτλων»), καθώς και την «κατά πόδας», δηλαδή την κατά λέξη, μετάφραση από τα λατινικά στα ελληνικά («*eas (= leges) in graecam vocem transformare sub eodem ordine eaque consequentia, sub qua et voces romanae positae sunt (hoc quod graeci κατά πόδα dicunt)*»). Η «κατά πόδας» μετάφραση αυτή, στην οποία η εξαίρεση αναφέρεται, δεν πρέπει, όμως, να νοηθεί ως παράθεση ενός συνεχούς κειμένου, που θα δημοσιευόταν χωριστά από το πρωτότυπο, αλλά ως παράθεση ανάμεσα στους στίχους του πρωτοτύπου κειμένου λέξεων – καμιά φορά περισσότερων από μία – που αποδίδανε το νόημα του αντίστοιχου λατινικού πρωτοτύπου.

Σκοπός της απαγόρευσης ήταν, όπως δηλώνει ο ίδιος ο Ιουστινιανός (*const. Tanta* – Δέδωκεν, 21), η προφύλαξη της κωδικοποίησης από την αβεβαιότητα και τις αμφισβητήσεις, που θα προκαλούσε η ελεύθερη επεξεργασία και ερμηνεία της.

Διατυπώθηκε σχετικά η εύλογη υπόθεση ότι η απαγόρευση αφορούσε όχι τη σύνταξη ερμηνειών της νομοθεσίας του, αλλά την καταχώριση των ερμηνευτικών παρατηρήσεων μέσα στα ίδια τα χειρόγραφα που περιείχαν το κείμενο της ιουστινιανείας νομοθεσίας (το «ρητόν»), και τούτο για να μην εκληφθούν, κατά λάθος, από τους μεταγενέστερους αντιγραφείς χειρογράφων οι παρατηρήσεις αυτές ως μέρος του κειμένου.

Αν υποτεθεί, πάντως, ότι η απαγόρευση είχε την απόλυτη μορφή που συνάγεται από την ανάγνωση των σχετικών διατάξεων, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι, η απαγόρευση αυτή είχε περιέλθει σε αχρησία πριν ακόμα κι από το θάνατο του Ιουστινιανού.

5.- Η περίοδος των Αντικηνσόρων στάθηκε σύντομη και έληξε με την καταστροφή της Σχολής της Βηρυτού, από σεισμό το 551 και με την παρακμή της Σχολής της Κωνσταντινούπολης, η οποία φαίνεται ότι έπαψε να λειτουργεί γύρω στο 565, με το θάνατο, δηλαδή, του Ιουστινιανού. Και είναι μεν γεγονός ότι, ως προς τη Σχολή της Βηρυτού, έγινε προσπάθεια να συνεχίσει το έργο της στη Σιδώνα, η προσπάθεια όμως αυτή δεν έφερε αποτέλεσμα. Όσο για τη Σχολή της Κωνσταντινούπολης, αυτή, κατά μία πολύ πιθανή υπόθεση, έπεσε θύμα των αυστηρών οικονομικών του διαδόχου του Ιουστινιανού Ιουστίνου Β΄, ο οποίος, ανεβαίνοντας στο θρόνο, είχε βρει τα δημόσια ταμεία κενά.

6.- Πώς και πού διεξαγόταν μετά τη λήξη της περιόδου των Αντικηνσόρων η διδασκαλία της νομικής στο Βυζάντιο δεν είναι με βεβαιότητα γνωστό.

Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η διδασκαλία περιήλθε στα χέρια των επαγγελματικών ενώσεων των δικηγόρων (Σχολαστικόν), όπως προκύπτει από το ότι το προοίμιο ενός από τα σωζόμενα έργα της περιόδου αυτής, της Επιτομής των Νεαρών του Σχολαστικού Αθανασίου του Εμεσηνού (βλ. πιο κάτω Γ, α), αναφέρει ότι η β΄ έκδοση του έργου του έγινε ύστερα από παραγγελία των δικηγόρων της Αντιόχειας. Η διδασκαλία είχε πια χαρακτήρα πρακτικό και οι διδάσκοντες (οι οποίοι δεν έφεραν πια τον τίτλο του Αντικήνσορα) δεν πληρώνονταν από το κράτος, αλλά από τους σπουδαστές.

Εκτός του Αθανασίου του Εμεσηνού, και άλλος Σχολαστικός, συντάκτης έργου προοριζόμενου για τη διδασκαλία, είναι γνωστός, ο Θεόδωρος ο Ερμπολίτης (βλ. πιο κάτω Γ, ββ). Ο Ερμπολίτης καταγόταν από την Ερμόπολη της Θηβαΐδας στην Άνω Αίγυπτο, αλλά φαίνεται ότι έδρασε στην Κωνσταντινούπολη.

Ο πιο αξιόλογος όμως νομικός των χρόνων μετά τον Ιουστινιανό είναι ένας του οποίου το όνομα αγνοείται. Οι μεταγενέστεροι Βυζαντινοί τον ονομάζουν *Εναντιοφανή*, από τον τίτλο μιας μονογραφίας του (βλ. πιο κάτω υπό Γ, γγ). Αποκαλείται όμως και *Ανώνυμος II*, γιατί εσχολίασε το έργο άλλου νομικού, επίσης άγνωστου, τον οποίο για να τον διακρίνουμε από τον ήδη συζητούμενο, ονομάζουμε *Ανώνυμο I*. Ο Ανώνυμος II έδρασε στα έτη 610-630, ενώ ο Ανώνυμος I στην περίοδο των Αντικηνσόρων.

Β. Έργα της περιόδου των Αντικηνσόρων

α) Τα έργα που έχουν διασωθεί αυτοτελώς από την περίοδο των Αντικηνσόρων περιορίζονται σε τρία: στις δύο συλλογές Ιουστινιάνειων Νε-

αρών που ήδη αναφέραμε (§ 26, III Δ, 6), δηλαδή την Επιτομή του Ιουλιανού και το Authenticum και στην Παράφραση των Εισηγήσεων του Θεοφίλου, Αντικήνσορα στην Κωνσταντινούπολη.

Η Παράφραση των Εισηγήσεων του Θεοφίλου, συντάχθηκε ανάμεσα στο 553 και το 534, όπως προκύπτει από το ότι ο' αυτήν γίνεται αναφορά στην πρώτη έκδοση του Κώδικα, του 529, ενώ από την άλλη μεριά έχει υπόψη της τις Εισηγήσεις του Ιουστινιανού που δημοσιεύθηκαν το Νοέμβριο του 533. Έτσι γίνεται δεκτό ότι η Παράφραση περιέχει τις προφορικές παραδόσεις (Ίνδηκα και Παραγραφές) που πραγματοποιήσε ο Θεόφιλος κατά το έτος 533-534.

Οι Εισηγήσεις του Θεόφилου, όπως μας έχουν περιέλθει, συνοδεύονται σε δύο χειρόγραφα της Παράφρασης από σχόλια υπό μορφή «παραγραφών». Τα σχόλια αυτά ανάγονται επίσης στην περίοδο των Αντικηνσόρων, φαίνεται δε ότι αρχικά αναφέρονταν στο λατινικό κείμενο των Εισηγήσεων και από εκεί μεταφέρθηκαν αργότερα στο ελληνικό κείμενο της Παράφρασης του Θεοφίλου.

Πρέπει να σημειωθεί ότι υποστηρίχθηκε ότι η Παράφραση των Εισηγήσεων του Θεοφίλου στηρίζεται περισσότερο στις Εισηγήσεις του Γαΐου παρά στις Ιουστινιάνειες Εισηγήσεις, οι οποίες, όπως ειπώθηκε, μόλις είχαν δημοσιευθεί.

Πρέπει επίσης να προστεθεί ότι η απόδοση του έργου αυτού στον Θεόφιλο αμφισβητήθηκε, οι αμφισβητήσεις όμως αυτές αποκρούονται από τη σημερινή έρευνα.

Η Παράφραση του Θεοφίλου άσκησε σημαντική επίδραση στην εξέλιξη του μεταγενέστερου Βυζαντινού Δικαίου, αλλά και στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου στη Δύση, υπήρξε δε το πρώτο ελληνικά γραμμένο έργο επί του Ρωμαϊκού Δικαίου που τυπώθηκε στη Δυτική Ευρώπη (1533).

β) Μη αυτοτελώς εξάλλου περισώθηκαν αποσπάσματα από έργα άλλων Αντικηνσόρων, υπό τη μορφή σχολίων («Παλαιά Σχόλια») προσαρτημένων στα Βασιλικά (βλ. πιο κάτω § 30, I, 5, Α, δ).

Με τον τρόπο αυτό διασώθηκαν π.χ. αποσπάσματα από έργα των Στεφάνου και Θαλελαίου.

αα) Ο Στέφανος, Αντικήνσορας στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, ήταν ο συντάκτης Ίνδηκα και Παραγραφών πάνω στον Πανδέκτη.

Εξαιτίας της μεγάλης έκτασης του έργου του Στέφανου, τούτο ήταν γνωστό στους μεταγενέστερους βυζαντινούς νομικούς ως «το πλάτος των Διγέστων».

ββ) Ο Θαλέλαιος, επίσης Αντικήνσορας στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, ήταν συντάκτης εκτεταμένης ερμηνείας του ιουστινιάνειου Κώδικα, που, εξαιτίας της έκτασης της, ήταν γνωστή στους μεταγενέστερους βυζαντινούς νομικούς ως «το πλάτος του Κώδικος». Ο Θαλέλαιος έκανε χρήση στη διδασκαλία του της μεθόδου της «κατά πόδας» ερμηνείας, για την οποία έγινε πιο πάνω λόγος.

γγ) Στα χρόνια της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης (μεταξύ 531 και 533) ανάγεται επίσης μια συλλογή πολεοδομικών διατάξεων που εφαρμόζονταν, αρχικά τουλάχιστον, στην Παλαιστίνη. Συντάκτης της είναι ο αρχιτέκτονας Ιουλιανός ο Ασκαλονίτης, πρόσωπο άσχετο, όπως είναι αυτονόητο, προς τον Ιουλιανό τον Αντικήνσορα. Κατά τον τίτλο της, η συλλογή αυτή περιλαμβάνει όχι μόνο διατάξεις νόμων, αλλά και έθιμα που ίσχυαν πάνω στα πολεοδομικά θέματα στην Παλαιστίνη κατά τους χρόνους σύνταξής της («εκ των νόμων ήτοι των ηθών»), πραγματικά δε, ορισμένες διατάξεις της δεν εναρμονίζονται με το επίσημο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Έτσι π.χ. η συλλογή γνωρίζει το σύστημα της οριζόντιας ιδιοκτησίας, σύστημα άγνωστο στο Ρωμαϊκό Δίκαιο των Πραγμάτων.

Η συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλονίτη προσαρτήθηκε αργότερα στις διατάξεις που εφαρμόζε ο Έπαρχος της Πόλης στην Κωνσταντινούπολη κι έτσι τη βρίσκουμε ως παράρτημα στο Επαρχικό Βιβλίο του Λεόντος ΣΤ΄ του Σοφού (βλ. πιο κάτω, § 30, Ι, 5, Γ).

Αποσπάσματά της, σε άλλη παραλλαγή, ενσωματώθηκαν στην. Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (Αρμ. Β΄, 4, 13 επ.).

Γ. Έργα της περιόδου μετά τους Αντικήνσορες

Καθώς η διδασκαλία των μετά τους Αντικήνσορες χρόνων είχε πρακτικό, κυρίως, προσανατολισμό, παρατηρείται το φαινόμενο η διδασκαλία αυτή να έχει ως αντικείμενο κατά κύριο λόγο τις Νεαρές και τις Εισηγήσεις, σε μικρότερο όμως βαθμό του Κώδικα και σε ελάχιστο βαθμό του Πανδέκτη.

αα) Έτσι, ο Σχολαστικός Αθανάσιος ο Εμεσηνός έγραψε Επιστομή («Σύνταγμα») Νεαρών (βλ. και πιο πάνω υπό ΙΙΙ, Α, 6), που είχε δύο εκδόσεις. Η πρώτη απ' αυτές φαίνεται ότι απευθύνονταν περισσότερο στην πρακτική και περιείχε 22 τίτλους, ενώ η δεύτερη, που χρονολογείται στο 572 ή τα αμέσως επόμενα χρόνια και είναι η μόνη που σώζεται, φαίνεται ότι αποσκοπούσε περισσότερο στη διδασκαλία και περιείχε 23 τίτλους. Ο 23ος τίτλος που φέρει την ονομασία «περί διαφόρων αναγνωσμάτων» απέκτησε με τον καιρό αυτοτελή υπόσταση και έχει σωθεί σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων.

ββ) Ο άλλος Σχολαστικός του οποίου το έργο μας είναι γνωστό, ο Θεόδωρος ο Ερμοπολίτης, που έδρασε επίσης κατά τα τέλη του έκτου αιώνα. Ο Ερμοπολίτης ήταν ο συντάκτης Επιτομής Νεαρών που γράφτηκαν μετά το 575, όπως προκύπτει από το ότι έχει υπόψη του τη Συλλογή 168 Νεαρών, την ονομαζόμενη «Ελληνική Συλλογή» (βλ. πιο πάνω § 26, III, Δ, β, γγ), της οποίας η πιο πρόσφατη Νεαρά χρονολογείται από τον Απρίλιο του 575. Στο έργο του αυτό ο Ερμοπολίτης ακολουθεί την αρίθμηση των Νεαρών της Ελληνικής Συλλογής.

Ο Ερμοπολίτης ήταν επίσης συντάκτης Επιτομής του Κώδικα, της οποίας πολλά αποσπάσματα έχουν σωθεί υπό τη μορφή Παλαιών Σχολίων στα Βασιλικά.

γγ) Αναφερθήκαμε ήδη πιο πάνω (υπό Α, 6) στον άγνωστο νομικό, που αποκαλείται κατά συνθήκη Εναντιοφανής ή Ανώνυμος II. Ο Εναντιοφανής, όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, έγραψε τα έργα του μεταξύ του 610 και του 630.

Ανάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνεται μία μονογραφία (μονοβίβλιον περί εναντιοφανειών), όπου ο συγγραφέας επιχειρούσε να άρει, με ερμηνευτικές μεθόδους, τις αντιφάσεις χωρίων του Πανδέκτη. Άλλη μονογραφία του Εναντιοφανή αφορούσε τις κληροδοσίες και τις δωρεές αιτία θανάτου (μονοβίβλιον περί ληγάτων και μόρτις καύσα δωρεών). Και τα δύο αυτά έργα δεν έχουν διασωθεί.

Ο Εναντιοφανής μάς είναι, όμως, γνωστός και από μian Επιτομή του Πανδέκτη, που χρησιμοποιήθηκε σε ευρεία έκταση κατά τη σύνταξη των Βασιλικών. Το κύριο σώμα της Επιτομής αυτής οφείλεται στον Ανώνυμο I, σχολιάστηκε δε με τη μορφή παραγραφών από τον Ανώνυμο II ή Εναντιοφανή.

Τέλος, στον Εναντιοφανή οφείλεται και ο Νομοκάνοντας σε 14 τίτλους, για τον οποίο θα γίνει λόγος και στο Κεφάλαιο περί του Κανονικού Δικαίου στο Βυζάντιο.

δδ) Στα χρόνια μετά τον Ιουστινιανό ανάγονται, τέλος, τρία μικρότερης σημασίας μονογραφικά έργα μία μονογραφία περί αγωγών (de actionibus), μία περί των βαθμών συγγενείας και μία τρίτη, που ήταν γνωστή στους Βυζαντινούς με τον τίτλο «Αι Ροπαί».

Οι Ροπές είναι έργο άγνωστου συγγραφέα, ο δε πλήρης τίτλος της ήταν «περί χρόνων προθεσμίας από ροπής έως εκατόν ενιαυτών». Το έργο δηλαδή αυτό συγκεντρώνει όλες τις προθεσμίες από της μιας στιγμής (ροπής) ως την παρέλευση εκατό ετών, που περιλαμβάνει η ιουστινιάνεια νομοθεσία και τις νομικές συνέπειες της παρόδου της καθεμιάς.

Δ. Αυτοκρατορικές διατάξεις των μεταϊουστινιάνιων χρόνων έως τους Ισαύρους

Λίγες είναι οι Νεαρές των Αυτοκρατόρων του έκτου και του έβδομου αιώνα που έχουν διασωθεί. Επτά από αυτές περιλαμβάνονται στην Ελληνική Συλλογή των 168 Νεαρών για την οποία έχει γίνει λόγος.

Από την εποχή του Ηρακλείου σώζονται τέσσερες Νεαρές, αναγόμενες σε εκκλησιαστικά θέματα.

Ε. Τα χρόνια της δυναστείας των Ισαύρων

Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, τα χρόνια της δυναστείας των Ισαύρων θεωρήθηκαν ως χρόνια έντονης νομοθετικής δραστηριότητας, αποδόθηκαν δε στους Ισαύρους ριζοσπαστικές ρυθμίσεις στον τομέα του δικαίου, που συμβαδίζανε, μάλιστα, με την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στο Βυζαντινό Δίκαιο. Έτσι, έχει λεχθεί ότι η Εκλογή των Ισαύρων αποτελεί την πρώτη κωδικοποίηση Ελληνικού Δικαίου μετά το νόμο της Γόρτυνας, του πέμπτου αιώνα π.Χ.

α) Εκλογή των Ισαύρων

αα) Το σημαντικότερο αυτό νομοθέτημα εκδόθηκε ελληνικά από τον Λεόντα Γ' τον Ίσαυρο και το γιό του και Συμβασιλιά Κωνσταντίνο Ε' τον Κοπρώνυμο το 741 ή κατά μίαν άλλη, λιγότερο πιθανή γνώμη, το 726.

Συντάχθηκε από τριμελή, πιθανώς, επιτροπή αποτελούμενη από τον Κοιαίστορα και Πατρίκιο Νικήτα και δύο «αντιγραφείς» (γραμματείς).

Από το μακροσκελή τίτλο του έργου πληροφορούμαστε ότι τούτο αποτελεί επιλογή διατάξεων που είχαν ληφθεί από τις Εισηγήσεις, τον Κώδικα, τον Πανδέκτη και τις Νεαρές του Ιουστινιανού, αναθεωρημένων όμως «εις το φιλανθρωπινότερον».

Σκοπός, λοιπόν, της Εκλογής δεν ήταν να καταργήσει την ιουστινιανεία νομοθεσία, που παρέμεινε και μετά την έκδοση της Εκλογής σε ισχύ, αλλά να δώσει ένα συνοπτικό βοήθημα, κυρίως σ' εκείνους που απονέμανε το δίκαιο στις επαρχίες και στους οποίους το *Corpus Iuris Civilis* δεν ήταν εύκολα προσιτό (Προοίμ., στιχ. 39-40, Burgman, σελ. 162).

Πολλές από τις διατάξεις της Εκλογής που αποτελούν αποκλίσεις από την ιουστινιανεία νομοθεσία, και, όπως πιστευόταν, απεικόνιζαν τις μεταρρυθμιστικές τάσεις των Ισαύρων, σήμερα θεωρούνται ότι περιέχουν δίκαιο που είχε εισαχθεί από τους μετά τον Ιουστινιανό, αλλά πριν από τους Ισαύρους, Αυτοκράτορες, και ειδικότερα από Αυτοκράτορες της δυ-

ναστείας του Ηρακλείου. Άλλωστε, και το Προοίμιο της Εκλογής αναφέρεται στα «υπό των προβεβασιλευκόντων νενομοθετημένα» (στιχ. 37, Burgman, όπ.π.), που είχαν ληφθεί υπόψη κατά τη σύνταξή της και είναι φανερό ότι ως τέτοια εννοεί τι Νεαρές των μετά τον Ιουστινιανό Αυτοκρατόρων, ή και του ίδιου του Λέοντα Γ΄ του Ισαύρου, αλλά της πριν από το 741 περιόδου (πρβλ. στο Προοίμιο, στιχ. 45: «διὰ τε των παρ' ημών νεαρῶς θεσπισθέντων»). Σε μία περίπτωση μάλιστα (Εκλογή, 2, 3, στιχ. 155-156, Burgman, σελ. 172), η Εκλογή ρητά διασαφηνίζει ότι η σχετική διάταξη έχει ληφθεί από Νεαρά του ίδιου του Λέοντα του Γ΄.

Γίνεται επίσης δεκτό από τη νεώτερη έρευνα ότι η νομοθεσία του Ιουστινιανού δεν χρησιμοποιήθηκε στο λατινικό της πρωτότυπο από τους συντάκτες της Εκλογής, αλλά σε μεταφράσεις και περιλήψεις στην ελληνική.

ββ) Η Εκλογή περιέχει και πολλές καινοτομίες οι οποίες αποδόθηκαν – αν και τούτο πρόσφατα αμφισβητήθηκε – σε ελληνικές ή ανατολικές επιδράσεις.

Ανατολική έμπνευση θα πρέπει να αποδοθεί, πιστεύουμε, στις ποιινές ακρωτηριασμού, που σε μεγάλη έκταση εισάγει ο δέκατος έβδομος Τίτλος της Εκλογής, που αφορά το ποινικό δίκαιο. Υποστηρίχθηκε, βέβαια, ότι σε πολλές περιπτώσεις, οι ακρωτηριασμοί αντικαθιστούν ποινές θανάτου στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και, κατά τούτο, αποτελούν βελτίωση «επί το φιλανθρωπότερον» της ως τότε νομοθεσίας, κατά την έκφραση της Εκλογής. Είναι επίσης αλήθεια ότι και ορισμένες Νεαρές του Ιουστινιανού προβλέπανε ποινές ακρωτηριασμού. Η έκταση όμως η οποία δίνεται στις βάρβαρες αυτές ποινές στην Εκλογή, αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, ένδειξη ανατολικών επιδράσεων πάνω στο νομοθέτημα.

Η Εκλογή των Ισαύρων αποτελείται από 18 Τίτλους. Στα περισσότερα χειρόγραφα της προσαρτάται Παράρτημα (Appendix), που περιέχει ύλη αστικού και ποινικού περιεχομένου προερχόμενη από διάφορες πηγές και συλλεγμένη χωρίς σύστημα. Στην αρχική του μορφή το Παράρτημα της Εκλογής ανάγεται στον όγδοο αιώνα. Η διαμόρφωση του Παραρτήματος αυτού εξηγείται από το ότι η Εκλογή δεν καλύπτει το σύνολο του δικαίου.

γγ) Παρ' όλο που καταργήθηκε από τους Αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας (βλ. Προχ. Νομ. Προοίμ., στιχ. 65-66, 73-74 (Schminck, Rechtsb., σελ. 58-60), Nov. Leon. 1), η Εκλογή άσκησε ισχυρή επιρροή στους λαούς που ζούσαν στην περίμετρο του Βυζαντίου, ιδίως στους σλαβικούς και γι' αυτό σώζονται μεταφράσεις της σε σλαβικές γλώσσες, αλλά και στην αραβική και στην αρμενική.

δδ) Της Εκλογής έχουν σωθεί διασκευές.

Η παλαιότερη είναι γνωστή στη νεότερη επιστήμη ως *Ιδιωτική Εκλογή* (*Ecloga privata*) και, ουσιαστικά, διαφέρει από την Εκλογή των Ισαύρων μόνο ως προς τη διάταξη και την αρίθμηση του περιεχομένου της.

Η δεύτερη αναφέρεται στο ίδιο το κείμενο της ως *Δεύτερον Εκλογάδιον*, ονομάσθηκε όμως από τους εκδότες της *Ecloga aucta* (Αυξημένη Εκλογή). Η σύνταξη του Εκλογάδιου τοποθετείται στα χρόνια του Αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802-811), ή, κατ' άλλη γνώμη, του Μιχαήλ Γ' του Μέθυσου (842-867).

Η Ιδιωτική Εκλογή, πάλι, μαζί με το Εκλογάδιο, αποτέλεσαν τις πηγές της τρίτης διασκευής, της *Αυξημένης Ιδιωτικής Εκλογής* (*Ecloga privata aucta*). Και η τελευταία αυτή συλλογή έχει συνταχθεί, πιθανότατα, πριν από το τέλος του ένατου αιώνα.

Από την Ιδιωτική Εκλογή και το Παράρτημά της, τέλος, καθώς και από άλλες πηγές, μεταξύ των οποίων ο Πρόχειρος Νόμος (για τον οποίο βλ. πιο κάτω § 30, I, 2) προέρχεται μια τέταρτη συλλογή, η *Εκλογή Παραλλαγμένη σε Πρόχειρο* (*Ecloga ad prochiron mutata*), που έχει διασωθεί σε πολλά χειρόγραφα, και της οποίας η τελική μορφή ανάγεται στον δωδέκατο, πια, αιώνα.

β) Στους Ισαύρους είχαν αποδοθεί, εκτός της Εκλογής και τα ακόλουθα τρία κείμενα, που η σημερινή επιστήμη όχι μόνο δεν τα θεωρεί νομοθετήματα εκδοθέντα από Αυτοκράτορες της δυναστείας αυτής, αλλά τους αρνείται, σχεδόν ομόφωνα, το χαρακτήρα νομοθετημάτων. Τα κείμενα αυτά είναι τα ακόλουθα:

αα) Ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός

Η συλλογή που φέρει τον τίτλο αυτό αποτελεί ιδιωτική κωδικοποίηση του εθνικού ναυτικού δικαίου που ίσχυσε στην ανατολική Μεσόγειο ανάμεσα στον έκτο και στον όγδοο αιώνα. Μερικές από τις διατάξεις της είναι πιθανόν ότι προέρχονται από συλλογή κανόνων που αφορούσαν τον ανεφοδιασμό (*anpona*) της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης. Όσον αφορά το πρόβλημα της σχέσης του Νόμου Ροδίων Ναυτικού προς τον Τίτλο του Πανδέκτη περί Ροδίου Νόμου (*lex rhodia* - D. 14, 2), η ορθότερη γνώμη είναι ότι η σχέση αυτή μάλλον μακρινή είναι.

Ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός αποτελείται από τρία μέρη, από τα οποία το πρώτο είναι μεταγενέστερο από τα δύο άλλα. Στο πρώτο αυτό μέρος προτάσσεται Πρόλογος κατά τον οποίο ο Νόμος είχε, δήθεν, κυρωθεί από τους Αυτοκράτορες Τιβέριο, Αδριανό κ.λπ. Η παρεμβολή της δήθεν κύρωσης αυτής σκοπό είχε να προσδοθεί μεγαλύτερο κύρος στη συλλογή.

Ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός είχε ήδη διαδοθεί σε μεγάλη έκταση στη

Μεσόγειο κατά τον ένατο αιώνα κι αποτέλεσε τη βάση της πάρα πέρα εξέλιξης του μεσαιωνικού ναυτικού δικαίου της Μεσογείου, ιδίως της Αδριατικής.

ββ) Νόμος Γεωργικός

Η συλλογή αυτή, για την οποία πιστευόταν ότι συντάχθηκε από τους Ισαύρους, θεωρείται σήμερα κείμενο παλαιότερο από τη δυναστεία αυτή. Η απόδοση της επίσης στον Ιουστινιανό Β΄ τον Ρινότμητο προέρχεται από λαθεμένη ανάγνωση χειρογράφων και δεν ευσταθεί. Πιο πιθανή θεωρείται σήμερα η άποψη ότι το έργο βασίζεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο.

Τίποτα το θετικό δεν είναι γνωστό για τον τόπο προέλευσης της συλλογής αυτής, που έχει ιδιωτικό χαρακτήρα και έχει συνταχθεί σε κάποια επαρχία της βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της οποίας επαρχίας απεικονίζει την κατάσταση. Υποστηρίχθηκε πρόσφατα ότι το έργο συντάχθηκε στη Νότιο Ιταλία, αλλά η άποψη αυτή, που στηρίζεται στο μεγάλο αριθμό παλαιότερων χειρογράφων του έργου που προέρχονται από το γεωγραφικό αυτό χώρο, αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό.

Στο Νόμο Γεωργικό απεικονίζεται γεωργικός πληθυσμός που αποτελείται από ελεύθερους, μικροϊδιοκτήτες, γεωργούς και από «μισθωτούς» (*liberi coloni* – βλ. πιο κάτω στο σχετικό κεφάλαιο), ενώ οι «πάροικοι» (*coloni adscripticii*) δεν μνημονεύονται σ' αυτόν.

Από την απουσία αυτή έχει συναχθεί η υπόθεση ότι οι Ίσαυροι – στους οποίους, όπως ειπώθηκε, αποδιδόταν το έργο – είχαν με αυτό καταργήσει το θεσμό των παροίκων. Είναι όμως πια βεβαιωμένο, τόσο ότι ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες υπήρχαν και πριν από τα χρόνια σύνταξης του Νόμου Γεωργικού, όσο και ότι πάροικοι εξακολούθησαν να υπάρχουν και μετά κι' απ' αυτόν.

Η συλλογή έχει ποινικό χαρακτήρα, προβλέπει δε ποινές που διακρίνονται για τη σκληρότητά τους και αποβλέπουν στην προστασία των γεωργών, ελεύθερων και παροίκων.

Ο Νόμος Γεωργικός μεταφράστηκε στη ρωσική, στη σερβική και στη ρουμανική.

γγ) Ο Νόμος Στρατιωτικός

Και η συλλογή αυτή έχει ιδιωτικό χαρακτήρα, σώζεται δε σε παραλλαγές τέτοιας έκτασης, ώστε να δημιουργούνται αμφιβολίες αν προέρχονται από τον ίδιο συντάκτη.

Άγνωστη είναι, ειδικότερα, η ταυτότητα ενός Ρούφου, που φέρεται ως συντάκτης ορισμένων, τουλάχιστον, από τις διατάξεις της συλλογής.

Επίσης άγνωστος είναι ο τόπος και ο χρόνος της σύνταξης της συλλογής αυτής. Έχει όμως εκφρασθεί σχετικά η υπόθεση ότι η σύνταξή της ανάγεται στα πρώτα χρόνια των Εικονοκλαστών Αυτοκρατόρων.

Το κύριο σώμα της συλλογής αποτελείται από ποινικές διατάξεις που αποβλέπουν στην εμπέδωση της πειθαρχίας στο στρατό.

ΣΤ. Από χρόνια μετά τους Ισαύρους, σώζονται ελάχιστες Νεαρές, από τις οποίες σημαντικές είναι δύο της Αυτοκράτειρας Ειρήνης (797-802), που αφορούν η μία σε θέματα γάμου και η άλλη στην όρκιση, καθώς και μια του Λέοντα του Ε΄ (813-820), που απαγορεύει το διαζύγιο κατ' αμοιβαία συναίνεση.

§ 30. Πηγές του Δικαίου και Νομική Επιστήμη

της βυζαντινής περιόδου –

Β΄. Από το Βασίλειο Α΄ το Μακεδόνα έως την Άλωση*

Ι. Τα χρόνια από το 867 έως το 1045

1.- Παρά τις οποιεσδήποτε αναλαμπές που σημειώθηκαν, τα αμέσως μετά τον Ιουστινιανό και έως τα μέσα του ένατου αιώνα χρόνια, είναι χρόνια παρακμής της νομικής επιστήμης*.

* *P.E. Pieler*, Byzant. Rechtsliteratur, όπ.π., (§ 29), σελ. 445-476, *Γ. Πετρόπουλου*, Ιστορ. Εισαγ., όπ.π., (§ 29), σελ. 81-103, *H. Scheltema*, Byz. Law, όπ.π., (§ 29), *Μ. Ανάστου*, Δίκαιο, στην "Εκδοτικής Αθηνών" Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 9, Αθήναι 1979, σελ. 338-345, *A. Schminck*, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbücher, Frankfurt a.M. 1986, *J. Scharf*, Photios und die Epanagoge, στη BZ., 49 (1956), σελ. 385-400, *του ίδιου*, Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge, στη BZ., 52 (1959), σελ. 68-81, *D. Simon* (μετ. Ι. Κονιδάρη), Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο, Αθήνα 1982, *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι-ΙΑ΄, στο Δίπτυχα, 4 (1986), σελ. 163-177, *της ίδιας*, Πολιτικά όργανα, όπ.π., (§ 27), *P. Magdalino*, Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts, στην Cupido legum, Frankfurt a.M., 1985, σελ. 169-177, *F. Fuchs*, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Leipzig 1926, *P. Speck*, Die kaiserliche Universität von Konstantinopel, München 1974, *W. Wolska-Conus*, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, στα Travaux et Mémoires (TM), 6 (1976), σελ. 223-243, *της ίδιας*, L' écoles de droit et l' enseignement du droit à Byzance au XIe siècle, στα TM, 7 (1979), σελ. 1-107, *P. Lemerle*, Le «gouvernement des philosophes»... στις Cinq études, όπ.π., (§ 27), σελ. 195-248, *E. Folliari*, Sulla novella promulgata di Constantino IX Monomacho per la restaurazione della Facoltà giuridica a Costantinopoli, στα Studi Volterra, II, Milano 1971, σελ. 647-664, *A. Salac*, Novella constitutio saec. XI medii quae est de scola iuris Constantinopoli constituenda, Prague 1954, *Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου*, Αι φιλοσοφικά και κοινωνιολογικοί ιδέαι Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού επί των ορίων της εξουσίας του νομοθέτου, στο Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις, Αθήναι 1972, σελ. 99-129, *Αν. Χριστοφιλοπούλου*, Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σο-

Κατά τα μέσα του ένατου αιώνα όμως, η νομική επιστήμη αναζωογονήθηκε χάρη στο ζωηρό ενδιαφέρον για τα γράμματα γενικά του Καίσαρα Βάρδα, θείου του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ του Μέθυσου.

Ο Βάρδας έδωσε ώθηση στις σπουδές ανωτάτου επιπέδου στην Κωνσταντινούπολη, με επίκεντρο το Ανάκτορο της Μαγναύρας⁽¹⁾. Συγχρόνως επιστάτησε προσωπικά στην καλή απονομή του δικαίου (Ζωναρά, 16, 4: «Ο Βάρδας... τους νόμους τους πολιτικούς ανηθήσαι πεποίηκε»).

Η δραστηριότητα αυτή κατέστησε δυνατή τη νέα ακμή της νομικής επιστήμης που σημειώθηκε λίγο αργότερα, στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας.

2.- Λίγα χρόνια μετά την ανάρρηση του στο θρόνο, ο Βασίλειος Α΄ ο Μακεδόνας εξέδωσε μαζί με τους γιούς του Κωνσταντίνο και Λέοντα τον *Πρόχειρο Νόμο*, σύντομο εγχειρίδιο που περιείχε τις περισσότερες χρησιμοποιούμενες διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας.

α) Η ακριβής χρονολογία έκδοσης του Πρόχειρου Νόμου και η χρονική προτεραιότητά του ή μη, σε σχέση προς μιαν άλλη συλλογή της ίδιας περιόδου, την «Επαναγωγή» (ή, ορθότερα, Εισαγωγή, βλ. πιο κάτω) έχει αμφισβητηθεί. Οι περισσότεροι ερευνητές τοποθετούν τη χρονολογία έκδοσης του Πρόχειρου Νόμου μεταξύ του 870 και του 879 (κατά μία γνώμη στα 872), περίοδο κατά την οποία ο Βασίλειος Α΄ συμβασίλευσε με τους γιούς του Κωνσταντίνο και Λέοντα (βλ. την τίτλωση του Πρόχειρου Νόμου, στο Schminck, Rechtsb. σελ. 56). Η περίοδος αυτή έληξε το 879 με το θά-

φού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω, Αθήναι 1935, του ίδιου, Ζητήματα τινά εκ του Επαρχικού Βιβλίου, στο Δίκαιον και Ιστορία, Αθήναι 1973, σελ. 119-129, A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte, Wiesbaden 1911 (ανατ. Aalen 1963), σελ. 55-116, D. Simon, Seidenzünfte, όπ.π., (§ 28). N. Svoronos, La Synopsis Maior des Basiliques et ses Appendices, Paris 1961, Av. Χριστοφιλοπούλου, Παρατηρήσεις εις την Πείραν Ευσταθίου του Ρωμαίου, στο Δίκαιον και Ιστορία, σελ. 145-154, S. Perentidis, Trois notes sur la tradition de la Peira, στην Επετ. Κεντρ. Ερευν. Ιστ. Ελλ. Δ. Ακαδ. Αθ., 27-28 (1980-1981), σελ. 635-671, H. Monnier (-G. Platon), La meditatio de nudis pactis, 1915, στις Etudes de Droit Byzantin, (Var. Repr.) N° III, London 1974, S. Perentidis, Recherches sur le texte de la Synopsis Minor στα FM. (1984), σελ. 219-273, K. Πισάκη, Πρόχειρος Νόμος ή Εξαβίβλος, Αθήναι 1971, σελ. θ΄-ρια΄, N. Βέη, Αρμενοπουλικά Ανάλεκτα, στον τόμο Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (= Επιστ. Επετ. Σχολ. Νομ. και Οικον. Επιστ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 6 (1952), σελ. 345-396, N. Παταζόπουλου, Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, Νομοφύλαξ και Κριτής Θεσσαλονίκης, στον τόμο Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (όπ.π.), σελ. 477-528, X. Παπαστάθη, Η διάδοσις της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου, εις τον Σλαυϊκόν κόσμον, στα Μακεδονικά, 15 (1975), σελ. 16-27, P. Lemerle, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, στο Memorial L. Petit, Paris-Bucarest, 1948, σελ. 292-316.

(1) Η ύπαρξη στο Βυζάντιο εκπαίδευσης ανωτάτου επιπέδου γενικά, ειδικότερα δε νομικής σχολής τέτοιου επιπέδου, έχει έντονα αμφισβητηθεί τα τελευταία χρόνια.

νατο του Κωνσταντίνου. Αντίθετα, η «Επαναγωγή» στην τίτλωσή της μνημονεύει ως Συν αυτοκράτορες τους Βασίλειο, Λέοντα και Αλέξανδρο (Schminck, Rechtsb. σελ. 4). Πρέπει λοιπόν, κατά τη γνώμη αυτή, η «Επαναγωγή» να συντάχθηκε μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου (879) και πριν από το θάνατο του Βασιλείου Α΄ (886) ειδικότερα δε στο τελευταίο έτος της βασιλείας τούτου (885-886).

Άλλη, αντίθετα, γνώμη δέχεται ότι ο Πρόχειρος Νόμος είναι μεταγενέστερος της «Επαναγωγής», ότι είναι έργο του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (886-912) κι ότι συντάχθηκε για να υποκαταστήσει την «Επαναγωγή». Το Προοίμιο, μάλιστα, του Πρόχειρου Νόμου είναι, κατά τη γνώμη αυτή, έργο του ίδιου του Λέοντα ΣΤ΄. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ της δεύτερης αυτής γνώμης συνάγονται κυρίως από την εσωτερική διάρθρωση του κειμένου του Προχείρου, αλλά και από το μεγαλύτερο αριθμό χειρογράφων του Προχείρου σε αντιπαράβολή προς τα της «Επαναγωγής», δεν φαίνονται, όμως, αποφασιστικά στον γράφοντα.

β) Ο Πρόχειρος Νόμος διαιρείται σε σαράντα Τίτλους. Τα κείμενα της ιουστινιάνειας νομοθεσίας που περιέχει έχουν ληφθεί από μεταϊουστινιάνειες παραφράσεις και σχόλια. Οι λατινικοί όροι αποδόθηκαν στα ελληνικά (Προχ. Νομ., Προοίμ., στιχ. 52-53: «των δε ρωμαϊκών λέξεων την συνθήκην εις την Ελλάδα γλώσσαν μετεποιήσαμεν»).

Πιθανολογείται ότι μικρός αριθμός διατάξεων του Προχείρου Νόμου προέρχεται από Νεαρές του ίδιου του Βασιλείου Α΄.

Από τους 40 Τίτλους του έργου, οι 1 έως 38 περιέχουν ιδιωτικό δίκαιο. Ο 39ος περιέχει ποινικό δίκαιο, που έχει ληφθεί από τον αντίστοιχο 17ο Τίτλο της Εκλογής, τροποποιημένο όμως προς το πιο ήπιο, ενώ ο τελευταίος (40ος) Τίτλος του Προχείρου Νόμου, περιέχει διατάξεις σχετικές με τη διανομή της λείας, παρμένες από τον τελευταίο (18ο) Τίτλο της Εκλογής, την οποία εντούτοις το Προοίμιο του Προχείρου Νόμου (στιχ. 65-66) χαρακτηρίζει ως «ανατροπή... των καλών νομοθετηθέντων».

«Όπως η Εκλογή, έτσι και ο Πρόχειρος Νόμος είχε μεγάλη διάδοση στους Σλαύους.

3.- Κατά λίγα έτη νεώτερο (885-886) από τον Πρόχειρο Νόμο είναι, όπως είδαμε, ένα άλλο έργο του Βασιλείου Α΄, που το εξέδωσε μαζί με τους γιούς του Λέοντα και Αλέξανδρο. Το έργο αυτό ήταν ως τώρα γνωστό ως «Επαναγωγή», αλλά πρόσφατη έρευνα απέδειξε ότι στην πραγματικότητα έφερε τον τίτλο Εισαγωγής του νόμου.

α) Το Προοίμιο και οι δεύτερος και τρίτος Τίτλοι της Εισαγωγής είναι έργο του Πατριάρχη Φώτιου, ο οποίος μέσα σ' αυτούς εκφράζει τις αντιλήψεις του για τις αρμοδιότητες και καθήκοντα του Αυτοκράτορα και του

Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, δίνοντας στον Πατριάρχη πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα απ' ό,τι στη βυζαντινή πραγματικότητα αυτός είχε (θεωρία των δύο εξουσιών).

Τα χειρόγραφα της Εισαγωγής φέρουν στο περιθώριο σχόλια άγνωστου σχολιαστή, μεταγενέστερου και της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού. Ο σχολιαστής αυτής είτε παραβάλλει το κείμενο της Εισαγωγής προς το ιουστινιάνειο δίκαιο, είτε δίνει άλλη μετάφραση των λατινικών όρων από εκείνη που το κείμενο της Εισαγωγής αποδέχεται.

Όπως ο Πρόχειρος Νόμος, έτσι και η Εισαγωγή επιτίθεται με οξύτητα κατά της Εκλογής των Ισαύρων (πρβλ. Εισαγ., στιχ. 25, Schminck, Rechtsb., σελ. 6: «τας των Ισαύρων φληναφίας»), Ο Τίτλος εντούτοις εκείνος της Εισαγωγής που αφορά το ποινικό δίκαιο, ο τελευταίος δηλαδή, προέρχεται από το δίκαιο της Εκλογής.

β) Η Εισαγωγή αποτελείται, όπως κι ο Πρόχειρος Νόμος, από 40 Τίτλους.

Η έκδοση των δύο αυτών εγχειριδίων σε τόσο σύντομο μεταξύ τους χρονικό διάστημα έδωσε αφορμή σε διάφορες υποθέσεις ως προς το αν μόνο το ένα (ο Πρόχειρος Νόμος), ή και τα δύο απέκτησαν ισχύ νόμου. Η πιθανότερη είναι, πιστεύουμε, τρίτη άποψη, που δέχεται ότι κανένα από τα δύο εγχειρίδια δεν έγινε αυθύπαρκτος νόμος, γιατί σκοπός και των δύο ήταν να δώσουν εύχρηστα βοηθήματα για την πρόσβαση στο ιουστινιάνειο δίκαιο.

4.- Ένα άλλο έργο, πολύ ευρύτερο, που σχεδίασε ο Βασίλειος Α' ο Μακεδόνας ήταν η Ανακάθαρση των παλαιών νόμων, για την οποία γίνεται λόγος τόσο στο Προοίμιο της Εισαγωγής (στιχ. 32, Schminck, Rechtsb., σελ. 6), όσο και στο Προοίμιο του Προχείρου Νόμου (στιχ. 61 και 77, Schminck, Rechtsb., σελ. 58). Οι καταργημένες διατάξεις συγκεντρώθηκαν σ' ένα βιβλίο («τεύχος» - βλ. Προχ. Νομ. Προοίμ., στιχ. 78, Schminck, Rechtsb., σελ. 60: «συναγροχότες εν ενί τεύχει τα ανηρημένα πάντα τεθείκαμεν»).

Κατά την πιο πιθανή γνώμη, το έργο της ανακάθαρσης δεν ολοκληρώθηκε επειδή ο Βασίλειος Α' πέθανε, το δε υλικό που είχε συγκεντρωθεί χρησίμευε επί Λέοντα ΣΤ' του Σοφού στη σύνταξη των Βασιλικών.

Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί εδώ ότι ο Πρόχειρος Νόμος στο Προοίμιο του (στιχ. 80-81) αναφέρεται σε υλικό που συγκεντρώθηκε σε εξήντα βιβλία, ενώ η Εισαγωγή (στιχ. 31 και 36) σε σαράντα. Είναι φανερό ότι η δεύτερη αυτή λύση, που είχε την προτίμηση του Πατριάρχη Φωτίου, του συντάκτη της Εισαγωγής, δεν ακολουθήθηκε από τη συντακτική επιτροπή των Βασιλικών.

5.- Το Βυζαντινό Δίκαιο βρίσκει το σημαντικότερο νομοθέτη του στο πρόσωπο του γιου του Βασιλείου Α΄ Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (886-912). Στο Λέοντα τον ΣΤ΄ οφείλεται η ευρύτερη κωδικοποίηση της βυζαντινής περιόδου, τα Βασιλικά, αλλά και μεγάλος αριθμός Νεαρών, τέλος δε το Επαρχικό Βιβλίο.

Α) Τα Βασιλικά

α) Τα Βασιλικά εκδόθηκαν κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού. Καταρτίσθηκαν με βάση την προεργασία που, όπως είδαμε πιο πάνω (υπό 4), είχε ήδη γίνει επί Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, από συντακτική επιτροπή με επικεφαλής τον Πρωτοσπαθάριο Συμβάτιο (ή, σύμφωνα μ' άλλες πηγές, Σαββάτιο).

Αρχικά ο τίτλος του έργου φαίνεται ότι ήταν «τα βασιλικά ξ' βιβλία» ή τα «βασιλικά νόμιμα», μόλις δε γύρω στα μέσα του ενδέκατου αιώνα η λέξη Βασιλικά απαντά πια ως ουσιαστικό.

β) Στα Βασιλικά προτάσσεται σε πολλά χειρόγραφα Προοίμιο, η γνησιότητα του οποίου έχει αμφισβητηθεί (όχι όμως δικαιολογημένα), όπου τονίζεται ότι το έργο προβλέπει στη συστηματικότερη ταξινόμηση της ύλης της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και την απομάκρυνση των διατάξεων της εκείνων που είχαν περιέλθει σε αχρησία. Έτσι στα Βασιλικά συγχωνεύθηκαν σε ενιαίο έργο ο Πανδέκτης, ο Κώδικας και οι Νεαρές, ενώ λίγα μόνο πάρθηκαν από τις Εισηγήσεις.

Κανένα νομοθέτημα μεταγενέστερο του Ιουστινιανού και προγενέστερο του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, αντίθετα, δεν χρησιμοποιήθηκε. Στο ποινικό όμως δίκαιο παρατηρούνται επιρροές του Προχείρου Νόμου και της Εισαγωγής (Επαναγωγής) και, διά μέσου αυτών, της Εκλογής των Ισαύρων. Στα Βασιλικά έχει επίσης ενσωματωθεί εκ των υστέρων, αλλά πάντως πριν από το δωδέκατο αιώνα, ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός, ως όγδοος Τίτλος του 53ου Βιβλίου των Βασιλικών.

γ) Τα κείμενα των διατάξεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας δεν πάρθηκαν απευθείας από το λατινικό πρωτότυπο, αλλά από παραφράσεις στην ελληνική και επεξεργασίες των μετά τον Ιουστινιανό χρόνων, όπως από την Επιτομή του Πανδέκτη του Αωνύμου ΙΙ (ή Εναντιοφανή) κ.λπ. Οι «εξελληνισμοί» της λατινικής νομικής ορολογίας είναι πολλές ατυχέστεροι από τους αντίστοιχους «εξελληνισμούς» του Προχείρου Νόμου ή της Εισαγωγής. Το κείμενο των Νεαρών του Ιουστινιανού έχει πιθανώς παρθεί απευθείας από την Ελληνική Συλλογή 168 Νεαρών που είχε εκδοθεί επί Τιβερίου Β΄ (βλ. § 26, ΙΙΙ, Δ, γγ).

δ) Το κείμενο των Βασιλικών συνοδεύεται από Σχόλια νομικών της μεταϊουστινιάνειας περιόδου.

Από τα Σχόλια αυτά, τα λεγόμενα Παλαιά Σχόλια όπως του Κυρίλλου, Στεφάνου, Εναντιοφανούς, πιστευόταν ότι προστέθηκαν στα Βασιλικά επί Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου ανάμεσα στο 920 και στο 945, ενώ από τον ενδέκατο αιώνα και έπειτα, είχαν, κατά τη γνώμη αυτή, προστεθεί διαδοχικά και άλλα Σχόλια, τα λεγόμενα Νέα Σχόλια, συντάκτες των οποίων ήταν, εκτός άλλων, και οι Κωνσταντίνος Νικαεύς και Γρηγόριος Δοξαπατρός και Μιχαήλ Αγιοθοδωρίτης. Υποστηρίχθηκε όμως πρόσφατα η πολύ πιθανή άποψη ότι τόσο τα Παλαιά όσο και τα περισσότερα από τα Νέα Σχόλια προστέθηκαν συγχρόνως στα Βασιλικά γύρω στα μέσα του ενδέκατου αιώνα, πιθανώς επί Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου, στη Νομική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, χωρίς βέβαια, τούτο να σημαίνει ότι δεν έγιναν και μεταγενέστερες προσθήκες.

ε) Σκοπός των Βασιλικών, όπως πιο πάνω ειπώθηκε, δεν ήταν η κατάργηση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, η οποία, παρά τη Νεαρά 1 του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού, εξακολούθησε να ισχύει. Αλλά ενώ έως τα μέσα του ενδέκατου αιώνα διαπιστώνονται ακόμα προσφυγές στην ίδια την ιουστινιάνεια νομοθεσία που, άλλωστε, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης στη Νομική Σχολή της Κωνσταντινούπολης (βλ. πιο κάτω, υπό II, 1, δ), από τον δωδέκατο αιώνα πια τέτοιες προσφυγές δεν παρατηρούνται. Η αναγωγή των Βασιλικών σε ισχύοντα νόμο έγινε αργότερα, επί Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού (1143-1180).

στ) Τα Βασιλικά αποτελούνται από 60 Βιβλία, που αποτελούν 6 τόμους («Τεύχη»), Καθένα από τα Βιβλία διαιρείται σε Τίτλους, οι Τίτλοι σε Παραγράφους και οι τελευταίες σε θέματα. Εξαπίας της διαίρεσης τους σε 60 Βιβλία τα Βασιλικά αποτελούνται και «Εξηκοντάβιβλος», ή ακόμα και «Εξάβιβλος», επειδή τα 60 Βιβλία αποτελούν, όπως ειπώθηκε, 6 Τεύχη.

ζ) Πρέπει να σημειωθεί ότι το κείμενο των Βασιλικών δεν έχει διασωθεί ολόκληρο. Το περιεχόμενο των τμημάτων που χάθηκαν μας είναι κυρίως γνωστό χάρη στον Τιπούκειτο του Πατζή (για το οποίο, βλ. πιο κάτω υπό II, 2, δ).

η) Η παραπομπή στα Βασιλικά γίνεται ως εξής: Βασ. 53,7,3,1 (= Βασιλικών, πεντηκοστό τρίτο Βιβλίο, έβδομος Τίτλος, τρίτη Παράγραφος, πρώτο Θέμα).

Β) Οι Νεαρές

Ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός είναι ο συντάκτης – προσωπικά μάλιστα – μεγάλου αριθμού Νεαρών, από τις οποίες έχουν διασωθεί 113 συγκεντρωμένες σε μια συλλογή. Οι περισσότερες από τις Νεαρές αυτές ανάγονται στη μετά την έκδοση των Βασιλικών περίοδο, αφορούν δε κάθε είδους θέ-

ματα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Πολλές από τις Νεαρές της συλλογής απευθύνονται προς το Στυλιανό Ζαούση, πεθερό του Λέοντα ΣΤ΄ και «μάγιστρο των θείων οφικίων».

Υποστηρίχθηκε ότι οι 113 Νεαρές, ως σύνολο, αποτελούν ενιαία συλλογή, που προέρχεται από «συνεχή σύνταξη» (μονόβιβλος, *liber singularis*). Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι συχνά στις Νεαρές αυτές απαντούν παραπομπές από τη μια στην άλλη. Πιθανότερη όμως είναι η γνώμη ότι οι 113 Νεαρές εκδόθηκαν αρχικά χωριστά, συγκεντρώθηκαν όμως σε ενιαίο σύνολο ήδη από τα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα του Σοφού.

Οι Νεαρές του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, γιατί απ' αυτές πληροφορούμαστε τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτιστικές πεποιθήσεις του Αυτοκράτορα. Σε μερικές περιπτώσεις ο Λέων ΣΤ΄, με τις Νεαρές του, επιχειρεί να δώσει λύση σε αντιφάσεις που διαπιστώνει ανάμεσα στο γραπτό δίκαιο και σε σύγχρονους του εθνικούς κανόνες.

Εκτός της συλλογής αυτής των 113 Νεαρών σώζονται ακόμα, μεμονωμένες, και άλλες τέσσερες Νεαρές του ίδιου Αυτοκράτορα.

Γ) Το Επαρχικό Βιβλίο

α) Το Επαρχικό Βιβλίο, που βρέθηκε μόλις στα 1892 αποτελεί νομοθέτημα του τελευταίου έτους βασιλείας του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (912), έχει δε ως αντικείμενο την οργάνωση και λειτουργία των συντεχνιών («συστήματα», *corpora*), στις οποίες ήταν οργανωμένοι όσοι ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα στην Κωνσταντινούπολη.

Οι συντεχνίες βρίσκονταν υπό την επίβλεψη του Έπαρχου της Κωνσταντινούπολης (βλ. πιο πάνω, § 27, Γ, 2, Α, α), από τον οποίο πήρε τον τίτλο του το νομοθέτημα αυτό.

Το Επαρχικό Βιβλίο διέπεται από πνεύμα έντονου κρατικού παρεμβατισμού και εμφανίζει το κράτος να επεμβαίνει ακόμα και σε ασήμαντα θέματα λειτουργίας του εμπορίου και άσκησης των επαγγελμάτων στο Βυζάντιο. Πρέπει, όμως να σημειωθεί ότι πολλά ουσιώδη για τη βυζαντινή οικονομία επαγγέλματα δεν μνημονεύονται καθόλου στο Επαρχικό Βιβλίο, όπως π.χ. τα σχετικά με τη μεταλλουργία, ή τη ναυτιλία. Για το λόγο αυτό, εκφράσθηκε, αδικαιολόγητα, η υποψία ότι το νομοθέτημα δεν μας έχει δι-
ασωθεί ολόκληρο.

β) Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος διδασκαλίας της νομικής επιστήμης στους υποψήφιους συμβολαιογράφους που προκύπτει από το Επαρχικό Βιβλίο. Η διδασκαλία αυτή είχε καθαρά πρακτικό χαρακτήρα.

Εκείνοι που δίδασκαν τα νομικά («παιδοδιδάσκαλοι νομικοί» - βλ. Έπαρχ. Βιβλ. Ι, 13, 15, 16), μαζί με εκείνους που edίδασκαν την «εγκύκλια παιδείυση» (γραμματική, διαλεκτική, ρητορική) προετοίμαζαν τους υποψήφιους, οι οποίοι έπρεπε, εκτός των άλλων, να γνωρίζουν απέξω τον Πρόχειρο Νόμο («τον εγχειρίδιον νόμον») και τα 60 βιβλία των Βασιλικών.

Οι υποψήφιοι συμβολαιογράφοι (ταβουλάριοι) υποβάλλονταν σε εξέταση, όχι μόνο για τις ικανότητες, αλλά και για το ήθος τους, η δε εκλογή τους επικυρωνόταν από τον Έπαρχο (Έπαρχ. Βιβλ., 1, 1-3).

6.- Στα μετά τη σύνταξη των Βασιλικών χρονιά ανάγονται ορισμένα ιδιωτικά εγχειρίδια, που αποτελούν συνόψεις των Βασιλικών, ενώ, παράλληλα, και η Εκλογή των Ισαύρων, παρά την κατάργησή της, για την οποία έγινε πιο πάνω λόγος, δεν έπαψε να αποτελεί τη βάση για τη σύνταξη άλλων εγχειριδίων, επίσης ιδιωτικού χαρακτήρα, όπου διατάξεις της Εκλογής συνδυάζονται με άλλες που προέρχονται από νομοθετήματα της Μακεδονικής δυναστείας.

Τέτοια ιδιωτικά εγχειρίδια είναι:

α) Η Επιτομή των Νόμων, που συντάχθηκε, κατά πρόσφατη άποψη, το 913 ή 914, επί βασιλείας Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου (ανήλικου). Συντάκτης της Επιτομής ήταν ο Πρωτοσπαθάριος Συμβάτιος, ο ίδιος που ήταν και ο πρόεδρος της επιτροπής που συνέταξε τα Βασιλικά. Ο ίδιος Συμβάτιος φαίνεται ότι επεξεργάσθηκε και πάλι το έργο αυτό το 920 ή 921, επί Ρωμανού Α΄ του Λακαπηνού.

Η Επιτομή των Νόμων (ο τίτλος προέρχεται από τους νεώτερους εκδότες), έχει ως πηγές την ιουστινιάνεια νομοθεσία, τα Βασιλικά, τον Πρόχειρο Νόμο, καθώς και Νεαρές του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού.

β) Η Μεγάλη Σύνοψη (Synopsis Maior) των Βασιλικών, ή Νόμιμον κατά Στοιχείον.

Η Μεγάλη Σύνοψη διαιρείται σε εικοσιτέσσερα γράμματα, κατά την αλφαβητική σειρά, ενώ καθένα από τα γράμματα υποδιαιρείται σε Τίτλους.

Η Μεγάλη Σύνοψη περιέχει εσωτερικές παραπομπές (δηλαδή σε χωρία της ίδιας της Σύνοψης) καθώς και παραπομπές στα Βασιλικά.

Η σύνταξή της τοποθετείται στο δεύτερο μισό του δέκατου αιώνα και ο συντάκτης της είναι άγνωστος.

Τα πιο πολλά χειρόγραφα της Σύνοψης περιέχουν Παράρτημα προερχόμενο από διάφορες πηγές, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται Νεαρές διαφόρων βυζαντινών Αυτοκρατόρων χρονολογούμενες από τον δέκατο αιώνα και μετά.

γ) Το πιο πρωτότυπο όμως έργο των χρόνων αυτών είναι η Πείρα του Ευσταθίου του Ρωμαίου, που συντάχθηκε γύρω στα 1050.

Συντάκτης της δεν είναι ο ίδιος ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος, που υπήρξε ανώτερος δικαστής στην Κωνσταντινούπολη και έφερε τον τίτλο του Μαγίστρου, αλλά κάποιος άλλος, δικαστής κι αυτός, που συγκέντρωσε στο έργο του αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις του Ευσταθίου του Ρωμαίου.

Το έργο, του οποίου σώζεται ένα μόνο χειρόγραφο, διαιρείται σε 75 τίτλους και αυτοί σε Κεφάλαια. Είναι πολύτιμο γιατί από αυτό παίρνουμε πληροφορίες για το πως το Ρωμαϊκό Δίκαιο εφαρμοζόταν στη δικαστική πρακτική του Βυζαντίου κατά τα αμέσως πριν από τη σύνταξη του έργου χρόνια. Πληροφορούμαστε έτσι από την Πείρα ότι ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος θεωρούσε ως πηγή του δικαίου όχι τα Βασιλικά, αλλά την ίδια την ιουστινιάνεια νομοθεσία, όπως αυτή εμφανίζεται συγκεντρωμένη στα Βασιλικά. Από την Πείρα μπορούν επίσης να συναχθούν συμπεράσματα για την έκταση της επιρροής του εθιμικού δικαίου στο Βυζάντιο.

7.- Από τη συζητούμενη περίοδο δεν διασώθηκε μεγάλος αριθμός Νεαρών, που να έχουν εκδοθεί από άλλους, εκτός από το Λέοντα ΣΤ΄ το Σοφό, Αυτοκράτορες.

Έχουν όμως διασωθεί μερικές, που έχουν μεγάλη ιστορική σημασία, γιατί συνδέονται με την προσπάθεια των Αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας να προστατεύσουν τη μικρή, και ιδίως τη στρατιωτική, ιδιοκτησία απέναντι στους «δυνατούς» (βλ. πιο πάνω § 28, ΙΙΙ).

ΙΙ. Τα χρόνια από το 1045 έως το 1453

1. α) Γύρω στις αρχές του ενδέκατου αιώνα η νομική επιστήμη περνάει στο Βυζάντιο μια σύντομη περίοδο παρακμής, που πιθανώς, οφειλόταν στον πρακτικό χαρακτήρα της διδασκαλίας του δικαίου όπως μας τον απεικονίζει, ως προς τους Συμβολαιογράφους, το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού. Παράλληλα μαρτυρείται η ύπαρξη αντιθέσεων ανάμεσα σ' εκείνους που δίδασκαν το δίκαιο στην Κωνσταντινούπολη και εκείνους που το δίδασκαν στις επαρχίες.

Για να διορθωθεί η κατάσταση αυτή, ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος (1042-1055), πιθανώς ακολουθώντας συμβουλές του Ιωάννη του Μαυρόποδα, ίδρυσε στα 1045 στη Μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη Νομική Σχολή που ονομάστηκε Διδασκαλείο των Νόμων ή Μουσείο της Νομοθετικής. Ο Αυτοκράτορας έθεσε στη διάθεση της Σχολής που ίδρυσε όλα τα νομικά βιβλία της αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης.

β) Οι Καθηγητές της Σχολής έφεραν τον τίτλο του Μαγίστρο (magister) και αμείβονταν ικανοποιητικά από το αυτοκρατορικό ταμείο, ενώ η διδασκαλία τους στους σπουδαστές παρέχονταν δωρεάν.

Επικεφαλής της Σχολής ήταν ο Νομοφύλακας. Το αξίωμα του Νομοφύλακα ήταν ισόβιο και η αμοιβή εκείνου που το κατείχε ακόμα πιο σημαντική από των Μαϊστόρων. Ο Νομοφύλακας ανήκε στα ανώτατα βυζαντινά αξιώματα και εξαιτίας της ιδιότητάς του αυτής περιλαμβανόταν αυτοδικαίως στη Σύγκλητο.

Πρώτος Νομοφύλακας ορίστηκε ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, που αργότερα (1064) έγινε Πατριάρχης. Όπως ειπώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 29, I, Β, β), υποστηρίχθηκε πρόσφατα ότι το «Διδασκαλείο των Νόμων» υπήρξε εξαιρετικά βραχύβιο, ότι δηλαδή δεν διάρκεσε περισσότερο από 9 έτη (ως το 1054). Η άποψη όμως αυτή δεν είναι δικαιολογημένη, γιατί, όπως εκθέσαμε πιο πάνω, λίγο πριν από το 1075 βρίσκουμε άλλο πρόσωπο από τον Ξιφιλίνο να φέρει το αξίωμα του Νομοφύλακα. Κατά τη γνώμη μας, άλλωστε, το Διδασκαλείο των Νόμων συνέχισε το έργο του τουλάχιστον ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους στα 1204, ίσως δε, (αν και τούτο πολύ πιο εύλογα αμφισβητείται), ως τα μέσα, τουλάχιστο, του δεκάτου τετάρτου αιώνα.

γ) Αμφισβητήθηκε επίσης κατά πόσο η Νομική αυτή Σχολή της Κωνσταντινούπολης ήταν πανεπιστημιακού επιπέδου. Είναι, πραγματικά, αναμφίβολο ότι το Διδασκαλείο των Νόμων δεν αποτέλεσε μέρος Πανεπιστημίου υπό τη μορφή που ο θεσμός αυτός εμφανίστηκε στη μεσαιωνική Δύση από το δωδέκατο αιώνα και μετά. Πάντως όμως στο Διδασκαλείο των Νόμων edίδαξαν σημαντικές προσωπικότητες όπως ο φιλόσοφος και νομομαθής Μιχαήλ Ατταλειάτης, ο Θεόδωρος Βαλσαμών (για τον οποίο, βλ. πιο κάτω, § 31, II, δ), και ο Μιχαήλ Χούμνος, που υπήρξε Νομοφύλακας και Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλίας. Θα πρέπει λοιπόν να δεχθούμε ότι η διδασκαλία που παρεχόταν σ' αυτό ήταν πραγματικά ανωτάτου, με τα κριτήρια της εποχής του, επιπέδου.

Κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα μνημονεύεται ως Νομοφύλακας ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, όσοι όμως δέχονται ότι το Διδασκαλείο των Νόμων είχε σύντομη ζωή, θεωρούν ότι ο τίτλος αυτός του Αρμενόπουλου, ήταν τιμητικός μόνο.

δ) Έως τα τέλη του ενδέκατου αιώνα η διδασκαλία στο Διδασκαλείο των Νόμων περιλάμβανε και την ίδια την ιουστινιάνεια νομοθεσία στο πρωτότυπο, όπως προκύπτει από το ότι, κατά τη Νεαρά του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου με την οποία ιδρύθηκε το Διδασκαλείο των Νόμων, ο Νομοφύλακας έπρεπε να έχει καλή γνώση της λατινικής («εκατέραν δε γλώσσαν συν ακρίβεια πάση ποιείται (την ελληνικήν λέγω ταύτην και την όσσην ρωμαϊκήν)»). Από το τέλος του δωδέκατου αιώνα όμως η μελέτη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας περιορίσθηκε, όπως φαίνεται, πολύ, παρόλο που δεν καταργήθηκε, επίσημα, εντελώς.

Κανένας δεν μπορούσε, κατά τη Νεαρά του Κωνσταντίνου του Μονομάχου, να διορισθεί Συμβολαιογράφος (Τα β ο υ λ ά ρ ι ο ς ή Δικηγόρος (Συνήγορος)), αν δεν υποβαλλόταν με επιτυχία σε προφορική και γραπτή εξέταση μπροστά στον Νομοφύλακα.

2 - Στην ώθηση που έδωσε στη νομική επιστήμη το Διδασκαλείο των Νόμων οφείλονται ορισμένα αξιόλογα έργα που συντάχθηκαν μεταξύ του ενδέκατου και του δέκατου τέταρτου αιώνα. Τέτοια έργα είναι:

α) Η Μελέτη περί ψιλών συμφώνων (Meditatio de nudis pactis).

Η μονογραφία αυτή αποδίδεται στο Νομοφύλακα και Πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνο. Πιο πιθανή όμως είναι, κατά τα συμπεράσματα πρόσφατης έρευνας, η απόδοση της στον Κωνσταντίνο Νικαέα, έναν από τους συντάκτες των Νέων Σχολίων των Βασιλικών, ο οποίος, με το έργο του αυτό, στρέφεται κατά των απόψεων του Ιωάννη Ξιφιλίνου.

β) Η Σύνοψη των Νόμων του Μιχαήλ Ψελλού.

Το έργο αυτό συντάχθηκε από τον φιλόσοφο, πολιτικό και νομομαθή Ψελλό, σε πολιτικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους και είχε προορισμό να βοηθήσει στην εκμάθηση του δικαίου, χάρη στην έμμετρη μορφή του, τον μέλλοντα Αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' τον Δούκα δίνοντάς του και την εξήγηση των όρων της λατινικής νομικής ορολογίας, γεγονός που δείχνει πόση σημασία είχε η λατινική στη βυζαντινή νομική παιδεία 35 περίπου έτη μετά την ίδρυση του Διδασκαλείου των Νόμων.

Η Σύνοψη των Νόμων βασίζεται στον Κώδικα, τον Πανδέκτη, τις Νεαρές, αλλά και στα Βασιλικά.

γ) Το Νομικό Πόνημα (ή Ποίημα) σε 35 Τίτλους του Μιχαήλ Ατταλειάτη, που συντάχθηκε στα 1073 ή 1074 ύστερα από εντολή του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' του Δούκα (1071-1078). Το έργο αυτό, που απευθύνεται κυρίως στην πράξη, αποτελείται από αποσπάσματα των Βασιλικών, προσαρτώνται όμως σ' αυτό και ορισμένες Νεαρές του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού, όσες δηλαδή ο συντάκτης θεωρούσε ως ισχύουσες.

δ) Ο Τιποούκειτος, (από το «τί πού κείται»), είναι εκτεταμένο ευρετήριο των Βασιλικών που συντάχθηκε στο τέλος του ενδέκατου ή το δωδέκατο αιώνα από το δικαστή (Μ. Κριτή) Πατζή.

ε) Η Μικρή Σύνοψη (Synopsis minor) ή Νόμιμον κατά Στοιχείον είναι ένα συμπίλημα που συντάχθηκε γύρω στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα. Έχει συνταχθεί κατ' αλφαβητική τάξη και στηρίζεται κατά κύριο λόγο στο Νομικό Πόνημα του Μιχαήλ Ατταλειάτη και στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών.

Της Μικρής Σύνοψης σώζεται παράφραση στη δημοτική, που έγινε

από το Θεοδόσιο Ζυγομαλά, κατά το δεύτερο μισό του δεκάτου έκτου, πιθανώς, αιώνα.

στ) Η Εξάβιβλος ή Πρόχειρον του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου.

Η συλλογή αυτή είχε ιδιωτικό χαρακτήρα και έπαιξε εξέχοντα ρόλο στην ιστορία του δικαίου όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και ολόκληρης της Βαλκανικής. Στην Ελλάδα η ισχύς της Εξαβίβλου ως νόμου διάρκεσε έως την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα στις 23 Φεβρουαρίου 1946.

Ο τόπος και η χρονολογία της γέννησης του Αρμενόπουλου αμφισβητούνται. Υπήρξε όμως Νομοφύλακας και Καθολικός Κριτής στη Θεσσαλονίκη (βλ. πιο κάτω υπό 4), κατά τα χρόνια της Στάσης των Ζηλωτών (1342-1349), αλλά και ύστερα απ' αυτήν (1354). Ο Αρμενόπουλος έγραψε εκτός από την Εξάβιβλο, λεξικογραφικό έργο καθώς και «Επιτομή των Θείων και Ιερών κανόνων».

Η Εξάβιβλος, που άσκησε επιρροή και στη Δύση, μεταφράστηκε λατινικά, γερμανικά, σερβικά, ρουμανικά και ρωσικά, αποδόθηκε δε και στη δημοτική (βλ. πιο κάτω § 33, II, α). Πηγές της είναι, όπως προκύπτει από το προοίμιο της («Προθεωρία»), ο Πρόχειρος Νόμος, τα Βασιλικά, η Πείρα του Ευσταθίου του Ρωμαίου, Νεαρές των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, τα «Επαρχικά», όρος με τον οποίο, κατά τη γνώμη μας, ο Αρμενόπουλος αναφέρεται στο έργο του Ιουλιανού του Ασκαλονίτη (βλ. πιο πάνω § 29, II, Β, β, γγ) κ.λπ.

Η Εξάβιβλος διαιρείται σε έξι Βιβλία (απ' όπου και το όνομά της), που υποδιαιρούνται σε Τίτλους και εκείνοι σε Παραγράφους.

3.- Τα χρόνια από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους της Δ' Σταυροφορίας (1204) ως την Άλωση από τους Οθωμανούς Τούρκους ήταν, σε γενικές γραμμές, χρόνια παρακμής του δικαίου.

Η φραγκική κατάκτηση δεν άσκησε ουσιαστική επιρροή πάνω στο Βυζαντινό Δίκαιο. Η Αυτοκρατορία της Νικαίας αποτέλεσε από πολιτικής πλευράς το συνεχιστή του βυζαντινού κράτους, μια και σ' αυτήν οφειλόταν η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης στα 1261, ενώ, αντίθετα, η προσπάθεια των Δεσποτών της Ηπείρου να υποκαταστήσουν τους Αυτοκράτορες της Νικαίας απέτυχε.

Στον τομέα όμως του δικαίου η εξέλιξη συνεχίσθηκε αδιάσπαστη μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, βλέπουμε να αποτελούν αντικείμενο μελέτης σ' όλο το βυζαντινό χώρο τα έργα του Δημήτριου Χωματιανού ή Χωματηνού, Αρχιεπίσκοπου Αχρίδας, παρόλο που ο νομικός αυτός έδρασε μέσα στα πλαίσια του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Αμφισβητείται έντονα, αλλά, κατά τη γνώμη μας όχι απόλυτα πειστι-

κά, το αν συνεχίστηκε μετά το 1204 (δηλαδή, κυρίως, μετά το 1261) το Διδασκαλείο των Νόμων.

§ 31. Το Κανονικό Δίκαιο στο Βυζάντιο*

I. Παρόλο που τα θέματα του Κανονικού Δικαίου του Βυζαντίου βρίσκονται έξω από τα πλαίσια του Εγχειριδίου τούτου, που αφορά την ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου, θα γίνει εντούτοις εδώ λόγος για το βυζαντινό Κανονικό Δίκαιο σε γενικότατες γραμμές, εξαιτίας της μεγάλης επιρροής που τούτο άσκησε πάνω στο Μεταβυζαντινό Δίκαιο στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

II. α) Ο σημαντικότερος ρόλος της Εκκλησίας στη δημόσια και ιδιωτική ζωή του Βυζαντίου και η ολοένα μεγαλύτερη ανάμειξή της στην απονομή της δικαιοσύνης οδήγησε, παράλληλα προς τη σύνταξη συλλογών των Κανόνων των Αποστόλων, των Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, των Πατέρων της Εκκλησίας κ.λπ., στη σύνταξη άλλων συλλογών, που ονομάζονται *Νομοκάνονες* όπου τέτοιοι Κανόνες συνενώνονται μαζί με διατάξεις του κοινού δικαίου («πολιτικοί νόμοι»), αναφερόμενες σε εκκλησιαστικά θέματα.

β) Ο πιο παλαιός Νομοκάνοντας (εκτός από έναν, ακόμα παλαιότερο, που δεν σώθηκε), είναι ο *Νομοκάνοντας σε 50 (ν') Τίτλους* (Συναγωγή Κανόνων εκκλησιαστικών εις ν' τίτλους διηρημένη) που συντάχθηκε στην Αντιόχεια γύρω στα μέσα του έκτου μ.Χ. αιώνα από τον Ιωάννη το Σχολαστικό, ο οποίος έγινε αργότερα Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης. Από τον ίδιο τον Ιωάννη το Σχολαστικό προερχόταν και μια Συλλογή διατάξεων εκκλησιαστικού δικαίου που είχαν ληφθεί από ιουστινιάνειες Νεαρές των ετών 535-546. Η συλλογή αυτή διαιρείται σε 87 Κεφάλαια και είχε εκδοθεί από τον Ιωάννη το Σχολαστικό χωριστά από τη Συναγωγή Κανόνων, αλλά κατόπιν προστέθηκε στη Συναγωγή αυτή ως παράρτημα.

Μετά το θάνατο του Ιουστινιανού (565) και κατά την περίοδο ο Ιωάννης ο Σχολαστικός ήταν πια Πατριάρχης, ίσως δε το 570, το σύνολο του

* *Αν. Χριστοφιλοπούλου*, Ελληνικών Εκκλησιαστικών Δίκαιον², Αθήναι 1965, σελ. 48-55, *J. Gaudemet*, «Nomocanon» στη RE, Suppl. X (1965), στηλ. 420-427, *του ίδιου*, La formation, (όπ.π., § 24), *Μ. Πέτροβιτς*, Ο Νομοκάνων εις ΙΔ' Τίτλους και οι Βυζαντινοί σχολιασταί, Αθήναι 1970, σελ. 13-53, *Αν. Χριστοφιλοπούλου*, *Δημήτριος Χωματιανός*, στο Δίκαιο και Ιστορία, Αθήναι 1973, σελ. 155-163.

έργου («Συναγωγή» και «Συλλογή») συμπληρώθηκε και έγινε αντικείμενο νέας επεξεργασίας από τον ίδιο τον Ιωάννη το Σχολαστικό.

Με βάση το κείμενο αυτό διαμορφώθηκε με τὰ το θάνατο του Ιωάννη του Σχολαστικού (που πέθανε στα 577), πιθανώς δε επί βασιλείας του Μαυρικίου (582-602), ένας Νομοκάνοντας σε 50 (ν') Τίτλους, από άγνωστο συντάκτη.

γ) Η πιο σημαντική όμως από τις συλλογές αυτές είναι ο Νομοκάνοντας σε 14 (ιδ') Τίτλους, που παλαιότερα εθεωρείτο έργο του Πατριάρχη Φωτίου και γι' αυτό πολλές φορές γίνεται αναφορά σ' αυτόν ως «Νομοκάνονα του Ψευδοφωτίου».

Αρχικός συντάκτης του έργου ήταν ο Εναντιοφανής ή Ανώνυμος ΙΙ (για τον οποίο βλ. πιο πάνω, § 29, Γ, γγ), τόπος σύνταξής του πιθανώς η Κωνσταντινούπολη, χρόνος δε μεταξύ του 612 και του 629, ίσως δε πριν από το 619. Κατ' άλλη όμως γνώμη, η σύνταξη του Νομοκάνονα σε 14 Τίτλους τοποθετείται μεταξύ του 629 και του 641.

Στα τέλη του ένατου αιώνα (883) ο Νομοκάνοντας διευρύνθηκε, του προστέθηκε δε τότε και πρόλογος, που φαίνεται ότι είναι έργο του Πατριάρχη Φωτίου. Άλλη διεύρυνση του Νομοκάνονα σε ιδ' Τίτλους πραγματοποιήθηκε στα 1090 από το Θεόδωρο Βέστη.

Επί Μανουήλ Α' του Κομνηνού (1143-1180), τέλος, ο Θεόδωρος Βαλαμών συνέταξε διεξοδική ερμηνεία («Εξήγηση») του Νομοκάνονα σε ιδ' Τίτλους.

δ) Ο Θεόδωρος Βαλαμών (12ος αιώνας), που διετέλεσε Χαρτοφύλακας, Νομοφύλακας στο Διδασκαλείο των Νόμων και Πατριάρχης Αντιοχείας, είναι συντάκτης διαφόρων μελετών, όπως της Μελέτης χάριν των πατριαρχικών προνομίων, της Μελέτης χάριν των δύο οφφικίων του τε χαρτοφύλακος και του πρωτεκδίκου κ.λπ.

(ε) Άλλοι, εκτός από το Βαλαμώνα, σημαντικοί Βυζαντινοί ερμηνευτές του Κανονικού Δικαίου ήταν ο Θεόδωρος Βέστης ή Βέστος για τον οποίο έγινε λόγος και πιο πριν (11ος αιώνας), οι Ιωάννης Ζωνάρας, Αλέξιος Αριστηνός και Γρηγόριος Δοξαπατρός (12ος αιώνας), και ο Ματθαίος Βλαστάρης (14ος αιώνας), που ήταν ο συντάκτης ενός Συντάγματος κατά στοιχείον, έργου συνταγμένου κατ' αλφαβητική τάξη (και γι' αυτό υποδιαιρούμενου σε 24 τμήματα), προοριζόμενου δε πιθανώς, για χρήση των Καθολικών Κριτών των Ρωμαίων. Τέλος, στους ερμηνευτές του Κανονικού Δικαίου της περιόδου αυτής πρέπει να αναφερθεί και ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος.

στ) Στις πηγές του βυζαντινού Κανονικού Δικαίου πρέπει επίσης να

προσθέσουμε, τελειώνοντας, τις αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις του Δημητρίου Χωματιανού (βλ. και πιο πάνω § 30, II, 3), τις αποφάσεις του Ιωάννη Αποκαύκου καθώς και τις αποφάσεις του Πατριάρχικού Δικαστηρίου της Κωνσταντινούπολης.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σ' όλες τις περιπτώσεις αυτές, τα θέματα τα οποία οι αποφάσεις ή οι γνωμοδοτήσεις αυτές θίγουν υπερβαίνουν τα καθαρά εκκλησιαστικά πλαίσια και αναφέρονται σε κλάδους του ιδιωτικού δικαίου, αλλά και στο δημόσιο δίκαιο. Το γεγονός αυτό δείχνει το βαθμό στον οποίο η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε αναμειχθεί στο έργο της απονομής της δικαιοσύνης ακόμη και πριν από την Άλωση.

§ 32. Η μεταβυζαντινή περίοδος στην Ελλάδα*

I. α) Με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, η βυζαντινή κρατική μηχανή κατέρρευσε εντελώς και τη θέση της πήρε η του οθωμανικού κράτους.

* D.A. Zakythinos (μετ. K.R. Johnstone), *The Making of Modern Greece*, Oxford 1976, *Απ. Βακαλόπουλου*, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*², I-II, Θεσσαλονίκη 1974-1976, *του ίδιου*, *Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους*, στην "Εκδοτικής Αθηνών", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 10, Αθήναι 1974, σελ. 22-25 και 150-157, *Χ. Πατρινέλη*, *Η Εκκλησία και η Ορθοδοξία*, όπ.π., σελ. 92-98, 101-103, *Ι. Γιαννόπουλου*, *Η παρακμή του οθωμανικού κράτους*, *Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα*, όπ.π., 11, Αθήναι 1975, σελ. 101-109, 134-143, *J. von Hammer*, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I-II, Wien 1815 (ανατ. Hildesheim 1977), *St. Runciman*, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, *A. Andréadès*, *L'administration financière de Grèce sous la domination turque*, στα *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*, Έργα, I, Αθήναι 1938, σελ. 675-720, *Γ. Δημακόπουλου*, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, Αθήναι 1966, σελ. 24-36, *Ελ. Κούκκου*, *Διαμόρφωσις της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Α', Αθήναι 1971, *Β. Σφυροέρα*, *Οι Δραγομάνοι του Στόλου*, *Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήναι 1965, σελ. 66-74, *Ν. Πανταζόπουλου*, *Τα «προνόμια» ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις Χριστιανών-Μουσουλμάνων*, στην *Επιστ. Επετηρίδα Σχολής Νομ. και Κοιν. Επιστ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 9, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 815-896, *Κ. Αμάντου*, *Η αναγνώρισις υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο «Ορισμός του Σινάν Πασά»*, στα *Ηπειρ. Χρον.*, 5 (1930), σελ. 207 επ., *Δ.Κ. Τσποποτό*, *Γη και γεωργία της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*², Αθήνα 1974, *Γ. Νάκου*, *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 18-31, *Μ. Καλινδέρη*, *Αι συντεχνίαί και η Εκκλησία επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1973, *Ελ. Κούκκου*, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήναι 1980, *Ι. Λυκούρη*, *Η διοίκησις και δικαιοσύνη των τουρκοκρατουμένων νήσων*, Αίγινα - Πόρος - Σπέτσαι - Ύδρα κ.λπ., Αθήναι 1954, *Μ. Σακελλαρίου*, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήναι 1939, σελ. 41-98, *F. Thiriet*, *Problem! dell'amministrazione veneziana nella Romania, XIV-XV sec.*, στο *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, I, 2, Firenze

Αλλά ενώ το βυζαντινό κράτος, όσο κι αν είχε επηρεαστεί από ανατολικές αντιλήψεις, έμεινε πάντοτε κρατικός μηχανισμός που ήταν μεν απολυταρχικός, αλλά, πάντως, στηριζόταν στο νόμο και περιοριζόταν απ' αυτόν, το οθωμανικό, αντίθετα, με το θεοκρατικό του χαρακτήρα και τον άκρατο δεσποτισμό του, δεν γνώριζε κανένα περιορισμό.

Επικεφαλής του οθωμανικού κράτους είναι ο Σουλτάνος, που είναι όχι μόνο πολιτικός, αλλά και θρησκευτικός αρχηγός του κράτους, κύριος των χωρών που είχαν κατακτηθεί από τους Τούρκους και ανεξέλεγκτος εξουσιαστής της ζωής των υπηκόων του. Ο Σουλτάνος διοικεί το κράτος του αυτοπροσώπως, ή, συχνότερα, μέσω του πρώτου συμβούλου, του Μεγάλου Βεζύρη, που ήταν αληθινός αντιβασιλιάς. Ο Μεγάλος Βεζύρης μαζί με άλλους ανώτατους αξιωματούχους όπως ο Δεφτεράρης, που ήταν επικεφαλής των οικονομικών του κράτους, ο Καπουδάν Πασάς, αρχινάυαρχος του τουρκικού στόλου, καθώς και άλλοι όπως ο Ρεΐς Εφέντης, υπουργός των εξωτερικών και ο Μεγάλος Διερμηνέας (οι δύο τελευταίοι όμως παρίσταντο, κατ' αρχή, ως ακροατές μόνο), αποτελούσαν όλοι μαζί το Διβάνι (divan).

β) Όταν όμως γίνεται λόγος για τους υπηκόους του Οθωμανικού κράτους, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στους Μουσουλμάνους υπηκόους του και στους μη Μουσουλμάνους, που οι Οθωμανοί του αποκαλούσαν με την περιφρονητική ονομασία του ραγιά (rayah, κατά κυριολεξία κοπάδι).

Η ζωή και ακόμα περισσότερο η θρησκευτική ελευθερία των κατακτημένων Χριστιανικών λαών εξαρτιόταν απόλυτα από την καλή διάθεση των Οθωμανών κατακτητών.

Το ιερό δίκαιο των Μουσουλμάνων (cheria) όμως δεν θεωρούσε τους Χριστιανούς και τους Εβραίους ως «ειδωλολάτρες» και επέτρεπε στους Μουσουλμάνους να μην εξοντώνουν τους «άπιστους» αυτούς, αλλά να τους επιτρέπουν να ζουν υπό τη θρησκεία και τους νόμους τους, υπό τον όρο ότι θα έχουν οικειοθελώς παραδοθεί και θα πληρώνουν κεφαλικό φόρο. Το θεσμό αυτόν, που ονομαζόταν θεσμός του αμάν, παρέλαβαν οι Οθωμανοί Τούρκοι από τους Σελτζούκους.

1973, σελ. 773-782, *του ίδιου*, La condition paysanne et les problèmes de l' exploitation rurale en Roumanie greco-vénitienne, στα Studi Veneziani, 9 (1967), σελ. 35-69, *του ίδιου*, La Roumanie vénitienne au Moyen Age, Paris 1959, σελ. 181-235, *Ερμ. Λούντζη*, Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών (ανατ.), Αθήνα 1969, *Χρ. Μαλτέζου*, Επτάνησα, στην "Εκδοτική Αθηνών" Ιστορ. Ελλ. Έθνους, 10, σελ. 215-228, *Ν. Πανταζόπουλου*, Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί βενετοκρατίας, στα Πρακτικά του Γ' Πανιονίου Συνεδρίου, Αθήναι 1969, σελ. 155-195.

Από το θεσμόν αυτό του ιερού μουσουλμανικού δικαίου, παράλληλα του οποίου εγνώριζε η Μέσα Ανατολή από τα αρχαία ήδη χρόνια, προέρχονται τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στην Εκκλησία, τις κοινότητες αι τις συντεχνίες (βλ. πιο κάτω υπό ΙΙΙ).

Γενικά πάντως, οι μη Μουσουλμάνοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρίσκονταν σε όλους τους τομείς σε κατώτερη θέση, πολιτικά και κοινωνικά, από τους Μουσουλμάνους, αποκλείονταν από τις δημόσιες υπηρεσίες και υποβάλλονταν σε κάθε λογής καταπιέσεις και εξευτελισμούς.

ΙΙ. Η διοικητική διαίρεση των τουρκοκρατούμενων εδαφών

α) Ήδη από την Άλωση η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε διαιρεθεί σε δύο ανώτατες διοικήσεις (Μπεηλερμπελίκια): της Ανατολής, που περιλάμβανε το ασιατικό τμήμα της Αυτοκρατορίας και της Ρούμελης, που περιλάμβανε το ευρωπαϊκό της τμήμα.

Ο διοικητής καθεμιάς από τις δύο ανώτατες διοικήσεις είχε τον τίτλο του Μπεηλέρμπεη.

Με τον καιρό ιδρύθηκαν κι άλλες ανώτατες διοικήσεις και μετονομάσθηκαν όλες από το 1590 σε Εγιαλέτια (ή, κατά νεώτερη ονομασία, Βιλαέτια). Ο Διοικητής τους είχε πάντα τον τίτλο του Μπεηλέρμπεη. Ειδικά όμως το Εγιαλέτι των Νησιών (Djezair), που, εκτός άλλων περιοχών, περιλάμβανε και τα νησιά του Αιγαίου, βρισκόταν υπό τη διοίκηση του Τούρκου αρχιναύαρχου, του Καπουδάν Πασά.

β) Κάθε Εγιαλέτι διαιρείτο σε Σαντζάκια με επικεφαλής διοικητή, που είχε τον τίτλο του Σαντζάκμπεη και ήταν τόσο ο επικεφαλής της διοίκησης, όσο και ο στρατιωτικός αρχηγός του Σαντζακιού. Τα Σαντζάκια εκείνα που είχαν διοικητή με το βαθμό του Πασά, ονομάζονταν Πασαλίκια. Ειδικά όμως ο Πασάς που ήταν επικεφαλής του Σαντζακιού (Παοαλικιού) της Πελοποννήσου είχε τον τίτλο του Βαλή (Μόρα - Βαλεσί). Άλλα Σαντζάκια τα διοικούσε εκπρόσωπος του διοικητή του Εγιαλετιού στο οποίο υπάγονταν, με τον τίτλο του Μουτσελίμ.

Κατά τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία περιλάμβανε 26 Εγιαλέτια, υποδιαιρούμενα σε 163 Σαντζάκια. Από τα Σαντζάκια αυτά, στο σημερινό ελληνικό χώρο αντιστοιχούσαν, ολικά ή μερικά, τα Σαντζάκια του Μοριά, Καρλελιού, Ευρίπου, Τρικάλων, Ιωαννίνων, Δελβινιού, Μοναστηριού, Θεσσαλονίκης, Μυτιλήνης, Ρόδου κ.λπ., ενώ η Κρήτη (Kandiye ή Kirid) αποτελούσε ιδιαίτερο Εγιαλέτι, διαιρούμενο σε τέσσερα Σαντζάκια.

γ) Κάθε Σαντζάκι ήταν διαιρεμένο σε δικαστικές περιφέρειες, τους Καζάδες, σε καθένα από τους οποίους είχε την έδρα του ένας Ιεροδίκης (Καδής).

Οι Καζάδες, πάλι, ήταν (συνήθως αλλά όχι πάντα) διαιρεμένοι σε περιοχές που ονομάζονταν Ναχιγέ, τις οποίες αποτελούσαν είτε μια πόλη με τα προάστια της, είτε περισσότερα από ένα χωριά, που αποτελούσαν μαζί μια κοινότητα. Στις περιοχές αυτές (Ναχιγέ) τον Καδή αντιπροσώπευαν πληρεξούσιοι ονομαζόμενοι Ναϊμπ. Υπό τις διαταγές του Καδή βρίσκονταν οι επιφορτισμένοι με αστυνομικά καθήκοντα Σουμπασήδες και Βοεβόδες.

III. Τα προνόμια

1. Προνόμια της Ορθόδοξης Εκκλησίας

α) Είπαμε πιο πάνω (υπό Ι, β) ότι τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από τους Οθωμανούς στους υπόδουλους Ορθοδόξους προέρχονται από το θεσμό του αμάν.

Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι τέτοια προνόμια είχαν παραχωρηθεί και πριν από την Άλωση. Έτσι, στα 1430, ο Σινάν Πασάς παραχώρησε με Μπεράτι (Ορισμό) στα Γιάννενα, που παραδόθηκαν, προνόμια, στα οποία περιλαμβανόταν το δικαίωμα των κατοίκων να διατηρούν εκκλησίες και να υποβάλουν τις διάφορες τους για επίλυση στην κρίση του Μητροπολίτη τους («ο μητροπολίτης να έχει την κρίσιν του την ρωμαϊκήν και όλα τα εκκλησιαστικά δικαιώματα»).

Άλλωστε, προνόμια δεν παραχωρήθηκαν μόνο στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Παρόμοια προνόμια παραχωρήθηκαν από το Μωάμεθ Β΄ τον Κατακτητή (1454-1481) και στους Εβραίους, στους Αρμένιους και στους Γενοואίτες του Γαλατά στην Κωνσταντινούπολη.

Η αναγνώριση των θρησκευτικών αρχηγών ως Εθναρχών (milletbashi) βασιζόταν σε άλλη αντίληψη του μουσουλμανικού ιερού δικαίου, ότι έθνος και θρησκεία ταυτίζονται. Ακολουθώντας την αντίληψη αυτή, ο Μωάμεθ ο Β΄ αναγνώρισε π.χ. τον Μωϋσή Καψάλη, Αρχιρραβίνο των Εβραίων που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως Εθνάρχη των εβραϊκών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Στον Αρχιρραβίνο ανατέθηκε η κατανομή και είσπραξη των φόρων που βάρυναν τους Εβραίους, του αναγνωρίσθηκε δε και ποινική δικαιοδοσία πάνω στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας.

β) Όσον αφορά τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, πρέπει να τονισθεί ότι ήδη από τα χρόνια του

Σουλτάνου Σελήμ του Α΄ (1512-1550) είχε αμφισβητηθεί η ύπαρξη Μπερατιού που να περιέχει τα προνόμια αυτά, καθώς μάλιστα ήταν σ' όλους γνωστό ότι η Κωνσταντινούπολη δεν είχε παραδοθεί, αλλ' αντίθετα είχε καταληφθεί με τα όπλα. Παρόλα αυτά φαίνεται πολύ πιθανό ότι ένα Μπεράτι που περιλάμβανε τα προνόμια αυτά είχε πραγματικά εκδοθεί από το Μωάμεθ Β΄ τον Κατακτητή, αλλά καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Η αναγνώριση (1454) από το Μωάμεθ τον Β΄ του Γεννάδιου Β΄ Σχολάριου (ο οποίος διαλέχθηκε από το Σουλτάνο ως Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης εξαιτίας της έντονης αντίθεσής του στην ένωση των Εκκλησιών), ως Εθνάρχης των Ορθοδόξων που ζούσαν στο οθωμανικό κράτος, δηλαδή της μεγάλης πλειοψηφίας των μη Μουσουλμάνων υπηκόων του, μ' όλο που, όπως είπαμε, στηριζόταν στο ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, στάθηκε όμως και πράξη εξαιρετικής πολιτικής σκοπιμότητας, που βοήθησε πολύ τους Τούρκους στην εδραίωση της κυριαρχίας τους.

Ανεξάρτητα όμως του τί πέτυχαν οι Τούρκοι με την απονομή προνομίων στην Ορθόδοξη Εκκλησία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα προνόμια αυτά βοήθησαν κατά τρόπο αποφασιστικό στην επιβίωση των υποδούλων, γιατί, χάρη σ' αυτά, δημιουργήθηκε μέσα στη Οθωμανική Αυτοκρατορία μια ισχυρότατη οργάνωση, με όχι μόνο θρησκευτικό, αλλά και πολιτικό χαρακτήρα, η Μεγάλη Εκκλησία, που εκάλυπτε ολόκληρη την τουρκική επικράτεια κι αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η ανασύνταξη των δυνάμεων των υποδούλων, ιδίως στους πρώτους δύο αιώνες της δουλείας.

Τα προνόμια υπέρ της Εκκλησίας είχαν θρησκευτικό, πολιτικό και οικονομικό χαρακτήρα.

Στα πλαίσια του παρόντος Εγχειριδίου, ενδιαφέρον παρουσιάζουν, όπως είναι εύκολο να καταλάβει κανείς, τα προνόμια που είχαν πολιτικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα δε τα δικαστικά, εκείνα δηλαδή που αναγνώριζαν στην Εκκλησία δικαστική δικαιοδοσία πάνω σε όλους τους Ορθόδοξους που ζούσαν μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλ. πιο κάτω, § 32, I και II).

Άλλα σημαντικά προνόμια ήταν εκείνα που αφορούσαν την πειθαρχική και ποινική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου πάνω στον κλήρο, την αναγνώριση κληρονομικού δικαιώματος της Εκκλησίας πάνω στις περιουσίες των μοναχών και αγάμων κληρικών, τη φορολογική ατέλεια και το αναπαλλοτρίωτο της εκκλησιαστικής περιουσίας.

Σχετικά με την τελευταία αυτή, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μωάμεθ ο Β΄ έδωσε πίσω στην Ορθόδοξη Εκκλησία όλη την ακίνητη περιουσία που της ανήκε στα χρόνια των Παλαιολόγων.

Χάρη στα προνόμια, η περιουσία αυτή, που χαρακτηριζόταν ως «α-φιερωμένη» (wakf. βλ. το Μπεράτι του 1604 του Σουλτάνου Αχμέτ του Α΄ (1603-1617) υπέρ του Μητροπολίτη της Λάρισας Λεοντίου, στον Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 101) αυξήθηκε τόσο, ώστε, όπως μας πληροφορεί ο Μάουρερ, κατά απογραφή που έγινε το 1835, το τέταρτο περίπου του συνόλου των γαιών της απελευθερωμένης Ελλάδας ανήκε στην Εκκλησία.

γ) Η οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και οι Φαναριώτες

αα) Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, ο Οικουμενικός Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίσθηκε ως θρησκευτικός και πολιτικός αρχηγός των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη δικαιοδοσία του υπάγονταν όχι μόνον οι Έλληνες, αλλά και οι άλλοι Ορθόδοξοι της τουρκικής επικράτειας: Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Αλβανοί κ.λπ.

Ο Πατριάρχης είχε το δικαίωμα να επικοινωνεί με το Σουλτάνο μέσω του Ρεΐς-Εφέντη (Υπουργού Εξωτερικών, βλ. πιο πάνω, υπό Ι, 1). Είχε επίσης το δικαίωμα να επικοινωνεί απευθείας με τα ξένα κράτη και Εκκλησίες.

Τον Οικουμενικό Πατριάρχη εξέλεγε η «ενδημούσα Σύνοδος», που την αποτελούσαν οι Μητροπολίτες και Αρχιεπίσκοποι που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Συχνά όμως οι Σουλτάνοι, επηρεαζόμενοι κατά διάφορους τρόπους, ιδίως με χρηματικά δώρα, παρεμβαίνανε στο θέμα της εκλογής των Πατριαρχών και υποδείκνυαν τον υποψήφιο που προτιμούσαν.

ββ) Η άσκηση διοικητικής και δικαστικής δικαιοδοσίας από τον Πατριάρχη, τον υποχρέωσε να προσφύγει σε ευρεία έκταση στις υπηρεσίες λαϊκών.

Από τα βυζαντινά ήδη χρόνια ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης περιστοιχιζόταν από ένα είδος «αυλής», η οποία περιλάμβανε πολλά ανώτατα αξιώματα, που ονομάζονταν οφφίκια και χωρίζονταν σε εννέα πεντάδες. Τα οφφίκια αυτά, που τους βυζαντινούς χρόνους απονέμονταν μόνο σε κληρικούς, άρχισαν ν' απονέμονται και σε λαϊκούς («κοσμικούς») από τις αρχές της Τουρκοκρατίας. Οι λαϊκοί αυτοί είχαν τον τίτλο του Άρχοντα ή Οφφικιάλιου της Μεγάλης Εκκλησίας.

Ο σπουδαιότερος απ αυτούς ήταν ο Μέγας Λογοθέτης, που αποτελούσε τον σύνδεσμο μεταξύ Πατριάρχη και Σουλτάνου μέσω του Ρεΐς-Εφέντη.

Άλλα οφφίκια που κατέχονταν από λαϊκούς Άρχοντες και ενδιαφέρουν την ιστορία του δικαίου ήταν του Μεγάλου Χαρτοφύλακα, το

οποίο, εκτός άλλων κατέλαβε κατά τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα ο Αρχοντας Αντώνιος (;) Σπανδωνής (βλ. § 33, V, α), του Πρωτέκδικου και του Πρωτονοτάριου. Το τελευταίο αυτό κατέλαβε γύρω στο 1575 ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, που μετέφρασε στη δημοτική το Νομικό Πόνημα του Μιχαήλ Ατταλειάτη (βλ. πιο πάνω § 30, II, 2, γ).

γγ) Από την κατοχή των αξιωμάτων αυτών διαμορφώθηκε γύρω από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η αριστοκρατική τάξη των Φαναριώτων. Τα όσα τους αφορούν, βρίσκονται, όπως είναι φυσικό, έξω από το πλαίσιο του Εγχειριδίου τούτου.

Ενδιαφέρουν όμως οι Φαναριώτες στην Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου, όχι τόσο εξαιτίας του αξιώματος του Μεγάλου Διερμηνέα του Σουλτάνου, που οι Φαναριώτες άρχισαν να παίρνουν από τις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, όσο εξαιτίας του ρόλου τους ως Ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας (της σημερινής Ρουμανίας), όπου έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου (βλ. πιο κάτω, § 33, IV, δ), καθώς και του ρόλου τους στην απονομή της δικαιοσύνης στα νησιά του Αιγαίου, όπου παρεμβαίνανε με την ιδιότητα του Διερμηνέα του Στόλου. Μέσα στους τομείς της δραστηριότητάς τους στην απονομή της δικαιοσύνης στα νησιά πρέπει να μνημονευθεί ιδιαίτερα η συμβολή τους στην καταγραφή του εθιμικού δικαίου που ίσχυε σε κάθε νησί του Αιγαίου.

2. Προνόμια των κοινοτήτων και των συντεχνιών

A. α) Η αναγέννηση του θεσμού της αυτοδιοίκησης που παρατηρείται στους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής περιόδου δεν έσβησε αναγκαία εξαιτίας της οθωμανικής κυριαρχίας. Έτσι, συναντούμε περιπτώσεις πόλεων, όπως τα Γιάννενα ή η Αθήνα, που διατηρούν, χάρη στην παράδοση ή τους στους Τούρκους με συνθήκη, την κοινοτική τους οργάνωση και τα προνόμιά τους.

Παράλληλα, εξαιτίας της αποδοχής από τους Τούρκους διανεμητικού φορολογικού συστήματος στη φορολογία κατά το υπόδειγμα του Βυζαντίου, υποβοηθήθηκε η ανάπτυξη κοινοτικών θεσμών στα ελεύθερα χωριά, εκείνα δηλαδή που δεν περιλαμβάνονταν σε τιμάρια (σπαχλίκια κ.λπ., βλ. πιο κάτω, υπό IV, 2), τούτο δε γιατί τα πρόσωπα στα οποία είχε ανατεθεί η κατανομή των φόρων μεταξύ των κατοίκων των χωριών και η είσπραξη των φόρων αυτών έτειναν να συγκεντρώνουν στα χέρια τους όλες τις εξουσίες πάνω στους κατοίκους των χωριών τους.

β) Έτσι, βασική μονάδα της αυτοδιοίκησης κατά την τουρκοκρατία έ-

γινε η κοινότητα, είτε αυτή περιλάμβανε μία μόνο πόλη ή άλλο οικισμό, είτε και περισσότερους από έναν οικισμούς. Σε μία μόνο περίπτωση, της Νάξου, η ίδια πόλη συγκροτούσε δύο κοινότητες.

Τις κοινότητες διοικούσαν οι Προεστοί ή Δημογέροντες (κοτζαμπάσηδες, *codjabashi*) τους οποίους εξέλεγε είτε ευρύτερη λαϊκή βάση, είτε, όπως στην Ύδρα, στενότερη. Σε μερικές κοινότητες, όπως στην Αθήνα, εκλόγιμοι ως Προεστοί μπορούσαν να είναι μόνο οι πλουσιότεροι.

Σημαντικό ρόλο στην ιστορία του δικαίου έπαιξαν οι Γραμματικοί των Κοινοτήτων (Κατζηλιέρηδες ή Καγγελλάριοι του Κοινοῦ), που σε πολλές κοινότητες, όπως π.χ. στη Σύρο, έπαιξαν ρόλο Συμβολαιογράφων.

Τέλος, η Πελοπόννησος, μετά την ανακατάληψή της από τους Τούρκους το 1715, γνώρισε και αυτοδιοίκηση δεύτερου βαθμού. Η γενική συνέλευση, δηλαδή, των Προεστών της Πελοποννήσου, εξέλεγε ανάμεσα στα μέλη της δύο, που ονομάζονταν Μοραγιάνηδες, οι οποίοι συμμετείχαν στο Συμβούλιο του Πασά (Βαλή) του Σαντζακίου της Πελοποννήσου.

γ) Σε μερικές από τις κοινότητες αυτές, οι Σουλτάνοι άρχισαν να παραχωρούν προνόμια από το δέκατο έκτο αιώνα, πιο συχνά όμως από τις αρχές του δέκατου έβδομου. Έτσι σε μερικά νησιά των Κυκλάδων, με πρώτη τη Χίο, παραχωρήθηκαν με Αχτναμέδες («συνθήκες») των Σουλτάνων θρησκευτικά, φορολογικά, αλλά και διοικητικά και δικαστικά προνόμια (βλ. π.χ. τον Αχτναμέ του 1646 του Σουλτάνου Ιμπραήμ του Α΄ υπέρ των Κυκλάδων, στο Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 130).

Η δικαστική δικαιοδοσία που απονεμήθηκε στις κοινότητες περιλάμβανε και ποινικά ακόμα, αλλά μικρότερης σημασίας, αδικήματα. Σε πολλές περιπτώσεις, ιδίως όμως προκειμένου για εμπορικές διαφορές, οι Προεστοί παρέπεμπαν τη λύση των διαφορών αυτών στην κρίση διαιτητών, που τους υποδείκνυαν τα μέρη ή και οι ίδιοι οι Προεστοί.

Β. α) Άλλα προνόμια απονεμήθηκαν από τους Σουλτάνους και σε συντεχνίες (*esnafs* ή *roufets*).

Οι συντεχνίες αποτελούν χαρακτηριστικό του οθωμανικού κράτους, μερικές δε απ' αυτές ανάγουν τα προνόμιά τους στα χρόνια του Μωάμεθ του Β΄ του Κατακτητή. Ποιά η επίδραση των βυζαντινών συντεχνιών πάνω στις συντεχνίες που απαντούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έχει αρκετά διερευνηθεί. Η δομή των συντεχνιών είχε έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα. Υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη αρκετές συντεχνίες, που τις αποτελούσαν Ορθόδοξοι μόνο, και οι οποίες έπαιξαν ενεργό ρόλο στην εκλογή του Πατριάρχη.

Πέρα όμως τούτου, σε αρκετές περιπτώσεις, οι συντεχνίες έπαιξαν ενεργό ρόλο και στη διοίκηση των κοινοτήτων.

β) Όσον αφορά τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από Σουλτάνους σε συντεχνίες αποτελούμενες από Ορθόδοξους, το παλαιότερο σωζόμενο σουλτανικό έγγραφο που τις αφορά είναι ένα Φιρμάνι του 1773 του Σουλτάνου Μουσταφά του Γ'. Φαίνεται όμως πιθανό ότι και παλαιότερα είχαν εκδοθεί κατά καιρούς παρόμοια Φιρμάνια.

Με το Φιρμάνι του 1773 (βλ. τούτο στο Γκίνη, Περιγράμμα, αριθ. 421), ο Σουλτάνος αναγνώριζε ρητά δικαιοδοσία της συντεχνίας πάνω στα μέλη της πάνω σε επαγγελματικές υποθέσεις, αλλά και περιορισμένη ποινική δικαιοδοσία πάνω στα μέλη αυτά.

IV. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες

1. Η οθωμανική κατάκτηση επέφερε την καταστροφή των ανώτερων κοινωνικών τάξεων του Βυζαντίου, τα μέλη των οποίων, είτε σκοτώθηκαν, είτε εκπατρίστηκαν, είτε σε πολλές περιπτώσεις, εξισλαμίστηκαν.

Η καταστροφή, όμως, αυτή δεν ήταν τόσο ολοκληρωτική όσο θα μπορούσε να υποθέσει κανείς. Αφενός μεν νωρίς σημειώνεται γύρω από το Πατριαρχείο η παρουσία απογόνων επιφανών βυζαντινών οικογενειών, αφετέρου δε, στις επαρχίες, σημαντικές οικογένειες γαιοκτημόνων διατήρησαν την κτηματική τους περιουσία, με την υποχρέωση, πολλές φορές, να παρέχουν στρατιωτική υπηρεσία στο Σουλτάνο («Χριστιανοί Σπαχήδες»), Οι Χριστιανοί αυτοί τιμαριούχοι εξαφανίστηκαν, όμως, με τον καιρό, προσχωρώντας στη μουσουλμανική θρησκεία.

Μεγάλες, πάντως, ιδιοκτησίες που ανήκαν σε Έλληνες Ορθόδοξους απαντούν στην Πελοπόννησο ήδη από τα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα. Παράλληλα, η κτηματική περιουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των μοναστηριών διατηρείται, όπως ειπώθηκε πιο πάνω.

2.- Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει λόγος για το σύστημα έγ-γεις ιδιοκτησίας που ίσχυσε στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Η γνώση του συστήματος αυτού είναι απαραίτητη όχι μόνο για την κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που επικράτησαν κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, αλλά και για τον προσδιορισμό της έκτασης εφαρμογής του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή.

Κατά τις δικαιοίκες αντιλήψεις των Οθωμανών, η ιδιοκτησία της γης ανήκε στο Σουλτάνο ως εκπρόσωπο του Θεού στη γη. Στην πράξη όμως, το σύστημα ιδιοκτησίας της γης στο οθωμανικό κράτος είχε επηρεασθεί από τις μορφές που η ιδιοκτησία της γης είχε πάρει στο Βυζάντιο κατά

τους τελευταίους χρόνους πριν από την Άλωση αφ' ενός και από το φορολογικό σύστημα που ίσχυε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αφ' ετέρου.

Κάτω από την επιρροή των δύο αυτών παραγόντων, το Τουρκικό Δίκαιο διακρίνει:

α) Τις δημόσιες γαίες ή γαίες του στέμματος (emliaki houlmajoun, has houlmajoun).

β) Τις αφιερωμένες γαίες (wakfs). Όπως είπαμε, σ' αυτές κατατάσσονταν και οι γαίες που ανήκαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στα εκκλησιαστικά ιδρύματα (μοναστήρια κ.λπ.).

γ) Τις ιδιωτικές γαίες, που υποδιαιρούνταν σε γαίες περιορισμένης κυριότητας (erazi-i-mirrie) και στις γαίες πλήρους κυριότητας (mülk). Εξετάζοντας τώρα, ειδικότερα κάθε μια από τις κατηγορίες αυτές στις οποίες υποδιαιρούνται οι ιδιωτικές γαίες, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

αα) Οι γαίες περιορισμένης κυριότητας ή υποδημόσιες.

Οι περιορισμένης κυριότητας γαίες αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος από τις γαίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στάθηκαν η βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε η φεουδαρχική τους οργάνωση. Οι γαίες, δηλαδή, αυτές μοιράζονταν στους Οθωμανούς ως τιμάρια, με αντάλλαγμα την υποχρέωση παροχής από τον τιμαριούχο στρατιωτικής υπηρεσίας, κατά σύστημα ανάλογο με εκείνο της βυζαντινής πρόνοιας, (βλ. πιο πάνω, § 28, IV, β, αα).

Ανάλογα με την έκταση και τη σημασία τους, τα τιμάρια διακρίνονται σε σπαχλίικια (sipahilik), σε ζιαμέτια (ziamet) και σε χάσια (has).

Οι περιορισμένης κυριότητας γαίες δεν μπορούσαν να μεταβιβαστούν κατά κυριότητα. Ήταν όμως δυνατή η μεταβίβαση της νομής και χρήσης τους (tessarouf), ύστερα από άδεια του τιμαριούχου (σπαχή ή ζαϊμη), που εισέπραττε για τη μεταβίβαση ένα ειδικό τέλος, εκδίδοντας και σχετικό πιστοποιητικό, το ταπί.

ββ) Οι γαίες πλήρους κυριότητας (mülk).

Οι πλήρους κυριότητας γαίες χωρίζονταν σ' εκείνες που ανήκαν σε Μουσουλμάνους, οι οποίες υποβάλλονταν στην έγγειο φορολογία της δεκάτης (δεκατευόμενες γαίες - ussurije) και σ' εκείνες που ανήκαν σε μη Μουσουλμάνους, οι οποίες υποβάλλονταν σε άλλον έγγειο φόρο, το χαράτσι (haradj-i-erazi).

Οι πλήρους κυριότητας γαίες μπορούσαν να μεταβιβασθούν κατά κυριότητα με πράξεις που ονομάζονταν χοτζέτια (hodjet), τα οποία εκδίδονταν από τους Τούρκους Καδήδες.

γγ) Το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού χώρου, ιδίως δε οι πεδιάδες της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας, ανήκαν στις περιορισμένης κυριότητας (υποδημόσιες) γαίες.

Μερικές όμως περιοχές, όπως το Πήλιο, οι Κυκλάδες και Σποράδες, η Χίος και τα νησιά του Σαρωνικού, δεν γνώρισαν άλλο σύστημα από την πλήρη κυριότητα (mülk). Ειδικότερα όσον αφορά τα νησιά, παρόλο που και εκεί για τη μεταβίβαση κυριότητας ήταν, θεωρητικά, αναγκαία η έκδοση χοτζετιού, στην πράξη σπανιότατα εκδίδονταν χοτζέτια. Στις περιοχές αυτές, λοιπόν, η κτήση και μεταβίβαση της γης εξακολούθησαν να διέπονται από το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, όπως και κατά την περίοδο του Βυζαντίου.

3.- Η οικονομική κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρούσιαζε έντονες αντιθέσεις, που συνδέονται στενά με το σύστημα της ιδιοκτησίας της γης, όπως το περιγράψαμε πιο πάνω, αντιθέσεις, άλλωστε, που δεν περιορίζονται στον ελληνικό χώρο μόνο.

Χαρακτηριστική του οθωμανικού κράτους είναι η συνύπαρξη, πολλές δε φορές και η άμεση γειτονία, περιοχών οικονομικά αναπτυγμένων με άλλες, οικονομικά υπανάπτυκτες. Από τις περιοχές αυτές, εκείνες που αναπτύχθηκαν λιγότερο ήταν οι πλουσιότερες από πλευράς γεωργικών δυνατοτήτων, δηλαδή οι πεδιάδες της Ηλείας, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου βρίσκονταν οι δημόσιες, οι αφιερωμένες και οι υποδημόσιες γαίες, ιδίως δε εκείνες που είχαν δοθεί ως τιμάρια.

Οι εκτάσεις αυτές, κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, με τη βαθμιαία εξασθένηση της οθωμανικής κεντρικής διοίκησης και την εξάρθρωση του τιμαριωτικού συστήματος περιήλθαν σε αρκετή έκταση ως αγροκτήματα («τσιφλίκια») σε Έλληνες γαιοκτήμονες, που τα απέκτησαν επενδύοντας σ' αυτά κεφάλαια προερχόμενα από μισθώσεις φόρων, εμπορικές επιχειρήσεις κ.λπ., αλλά η μεταβολή αυτή στην εθνικότητα των γαιοκτημόνων δεν μετέβαλε τις πρωτόγονες συνθήκες υπό τις οποίες γίνονταν η εκμετάλλευση των αγροκτημάτων αυτών.

Το σύστημα καλλιέργειας των γαιών αυτών διέφερε. Τις δημόσιες, αφιερωμένες (wakf), και υποδημόσιες γαίες καλλιεργούσαν δουλοπάροικοι, οι οποίοι, όπως και στη βυζαντινή περίοδο, συνδέονταν αναπόσπαστα με τη γη και, αν δραπέτευαν, επαναφέρονταν με τη βία στο αγρόκτημα από το οποίο είχαν διαφύγει, ενώ τις γαίες πλήρους κυριότητας (mülk) καλλιεργούσαν είτε ελεύθεροι γεωργοί, που δεν συνδέονταν με το έδαφος, αλλ' αναλάμβαναν την καλλιέργεια με σύμβαση επίμορτης αγροληψίας, είτε οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες τους, προκειμένου για μικροϊδιοκτήτες.

Πραγματικά, στις περιοχές που ήταν λιγότερο εύφορες, όπως στις ορεινές περιοχές ή στα νησιά του Αιγαίου, αλλά και σ' άλλες περιοχές

που, για οποιοδήποτε λόγο, απολάμβαναν προνομιακή μεταχείριση, διατηρήθηκαν ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες οι οποίοι, πολλές φορές, συγκροτούσαν ολόκληρα χωριά (κεφαλοχώρια)⁽¹⁾.

Από τα ελεύθερα αυτά χωριά και με την επίδραση του τουρκικού διανεμητικού φορολογικού συστήματος ξεκίνησε, όπως είδαμε, η κοινοτική αυτοδιοίκηση (βλ. πιο πάνω, υπό ΙΙΙ, 2, Α, α).

Όσον αφορά το εμπόριο, τούτο, παρά τις δυσκολίες, δεν εξαφανίστηκε. Η άσκησή του όμως συναντούσε μεγάλα εμπόδια, από τη μια μεριά εξαιτίας των άδικων φορολογιών και παρεισπράξεων, καθώς και των συνθηκών ανασφάλειας, που προέρχονταν από το δεσποτικό και αυθαίρετο χαρακτήρα της οθωμανικής εξουσίας – η περίπτωση του Μιχαήλ Καντακουζηνού, ο οποίος, αφού έγινε πάμπλουτος στο εμπόριο γουναρικών με τη Ρωσία, εκτελέστηκε από το Σουλτάνο στα 1578 για ασήμαντη πρόφαση και η περιουσία του δημεύθηκε, είναι χαρακτηριστική – αλλά και εξαιτίας του ότι τα καλύτερα λιμάνια και οι προσφορότερες για τη διεξαγωγή εμπορίου περιοχές του ελληνικού χώρου βρίσκονταν αρχικά κάτω από βενετική κυριαρχία.

Έτσι, αρχικά, το εμπόριο και η ελληνική εμπορική ναυτιλία αναγεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν κυρίως στις περιοχές που κατέχονταν από τους Βενετούς (Κρήτη), ή σε περιοχές που βρίσκονταν σταθερά σ' επαφή με τη Βενετία (Γιάννενα, Πάτρα). Σε μικρότερο βαθμό ευνοήθηκαν και πόλεις που βρίσκονταν πάνω στους εμπορικούς δρόμους που ένωναν την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την κεντρική Ευρώπη, ιδίως την Αυστρία.

Η κατάρρευση της βενετικής κυριαρχίας στην Ελλάδα κατά τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα μετέθεσε το κέντρο βάρους της οικονομίας σε άλλα σημεία του ελληνικού χώρου, όπως στη Θεσσαλονίκη και στη Σμύρνη, οι οποίες, και οι δύο, έπαιξαν το ρόλο λιμανιών που αποτελούσαν τη διέξοδο της πίσω απ' αυτά εκτεταμένης ενδοχώρας.

Η ελληνική ναυτιλία που ποτέ δεν είχε εξαφανισθεί, αλλά έπλεε επί αιώνες (κατά τις τελευταίες έρευνες, από τα μέσα τουλάχιστον του δέκατου τέταρτου αιώνα), κάτω από τη σημαία της Βενετίας, άρχισε να αναπτύσσεται αυτοτελώς χάρη στις ευνοϊκές περιστάσεις που εδημιούργησαν γι' αυτήν, αρχικά η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή του 1774 μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, αργότερα δε η Γαλλική Επανάσταση και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι.

Κατά τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, ο ελληνικός χώρος εγγώ-

(1) Κεφαλοχώρια υπήρχαν και σε πεδινές περιοχές, κατοικούμενα αποκλειστικά από Τούρκους μικροκαλλιεργητές.

ριζε ανθούσες περιοχές όπως το Πήλιο, τα Αμπελάκια, η Θεσσαλονίκη και μερικά από τα νησιά, όπως η Ύδρα, η Χίος κ.λπ., περιοχές που δεν απείχαν, από την πλευρά της οικονομικής ανάπτυξης, από το αντίστοιχο επίπεδο της υπόλοιπης Ευρώπης, αλλά και συνάμα άλλες περιοχές, που έμεναν βυθισμένες στην υπανάπτυξη.

4.- Η κοινωνική διάρθρωση του τουρκοκρατούμενου ελληνικού χώρου αντικατοπτρίζει την εικόνα αυτή της οικονομίας.

Έτσι, αν εξαιρέσει κανείς τη μικρή, αν και κοινωνικά πολύ υπολογίσιμη, αριστοκρατική κοινωνική ομάδα των Φαναριωτών στην Κωνσταντινούπολη, ο μη τουρκικός πληθυσμός του ελληνικού χώρου μπορεί να διαιρεθεί στις ακόλουθες τάξεις:

α) Των Προεστών, που είχε στα χέρια της τη διοίκηση των κοινοτήτων.

Την τάξη των Προεστών αποτελούσαν, όμως, στοιχεία με διαφορετική προέλευση. Έτσι, στα νησιά που είχαν αποκτήσει εμπορική ναυτιλία, οι Προεστοί ήταν κυρίως πλοιοκτήτες, πλοίαρχοι και έμποροι.

Στις περιοχές όπου η συντεχνιακή οργάνωση είχε λάβει ανάπτυξη, οι επικεφαλής των συντεχνιών κατατάσσονταν επίσης στην ίδια τάξη, όπως επίσης κατατάσσονταν σ' αυτήν και οι έμποροι στις πόλεις εκείνες που είχαν να επιδείξουν αξιόλογη εμπορική δράση.

Άλλη ομάδα των Προεστών όμως, αντίθετα προς αυτούς για τους οποίους μιλήσαμε και οι οποίοι θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως αστοί, απετελείτο από γαιοκτήμονες, αρκετοί από τους οποίους, μάλιστα, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, είχαν αποκτήσει σημαντική περιουσία επενδύοντας σε γη κεφάλαια αποκτηθέντα από το εμπόριο κ.λπ.

Σε ορισμένες περιοχές, όπως στη βόρειο Πελοπόννησο, οι Έλληνες γαιοκτήμονες ασκούσαν και εξαγωγικό εμπόριο, σε ορισμένα όμως, γεωργικά προϊόντα, όπως στο μετάξι και τη σταφίδα.

Η έλλειψη ενότητας προέλευσης της τάξης των Προεστών εξηγεί γιατί η τάξη τους διασπάσθηκε κατά την Επανάσταση.

β) Των γεωργών. Οι γεωργοί αποτελούσαν περίπου το 60% του πληθυσμού της Ελλάδας κατά τα τέλη της Επανάστασης. Αλλά και η τάξη αυτή δεν ήταν ομοιόμορφη. Ενώ στις πεδινές περιοχές την τάξη των γεωργών την αποτελούσαν κυρίως δουλοπάροικοι, ή, σπανιότερα, γεωργοί ελεύθεροι μεν αλλά ακτήμονες, που καλλιεργούσαν τα κτήματα Τούρκων ή Ελλήνων γαιοκτημόνων, στις ορεινές περιοχές και, σε αρκετή έκταση, στα νησιά, η τάξη των γεωργών απετελείτο κυρίως από ελεύθερους χωρικούς, που καλλιεργούσαν τις γαίες που τους ανήκαν κατά πλήρη κυριότητα.

γ) Δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικά από πλευράς αριθμού τα υπόλοιπα

στοιχεία του πληθυσμού, όπως οι τεχνίτες που ανήκαν στις συντεχνίες και οι βοηθοί τους, οι επαγγελματίες, τα πληρώματα των πλοίων των ναυτικών πόλεων κ.λπ.

Υ. Οι βενετοκρατούμενες περιοχές

α) Η σημασία των βενετοκρατούμενων περιοχών της Ελλάδας για την εξέλιξη του Μεταβυζαντινού Δικαίου έχει, κατά τη γνώμη μας, υποτιμηθεί και τούτο οφείλεται στο ότι λίγο πριν από την Επανάσταση του 1821, στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, οι περιοχές αυτές είχαν σε τέτοιο βαθμό περιορισθεί ώστε ν' αποτελούνται ουσιαστικά από τα Ιόνια Νησιά μόνο. Δεν πρέπει όμως να λησμονείται ότι παλαιότερα οι περιοχές αυτές αποτελούσαν πολύ μεγαλύτερο μέρος του νησιωτικού και παραθαλάσσιου ελληνικού χώρου και μάλιστα το σημαντικότερο από οικονομικής πλευράς.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες κάθε μία από τις περιοχές αυτές περιήλθε στη Βενετία και η διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας πάνω σ' αυτές είχαν ως συνέπεια σημαντική διαφοροποίηση στη διοικητική τους οργάνωση και στην κοινωνική τους δομή, έτσι ώστε δύσκολα μπορεί να γίνει κατά τρόπο ενιαίο λόγος για τις περιοχές αυτές. Σ' άλλες, όπως στην Κρήτη, η κυριαρχία της Βενετίας ήταν άμεση. Άλλες, όπως η Εύβοια, ήταν υποτελείς της ενετικής Δημοκρατίας κατά φεουδαρχικό σύστημα, ενώ πάλι άλλες ήταν αυτόνομες ηγεμονίες υπό την προστασία της Βενετίας, όπως το Δουκάτο της Νάξου.

β) Η διοικητική οργάνωση κάθε μιάς από τις βενετικές κτήσεις (regimen) έγινε από τη Βενετία με καθαρά εμπειρικά κριτήρια, και γι' αυτό διέφερε από την οργάνωση των άλλων.

Τη σημαντικότερη από τις βενετικές κτήσεις, την Κρήτη (regno di Candia), διοικούσε Δούκας, με έδρα το Χάνδακα (Ηράκλειο). Ο Δούκας είχε υπό τις διαταγές του τρεις Ρέκτορες. Η Κέρκυρα είχε ως Διοικητή Βάυλο, που τον βοηθούσαν τρεις άλλοι Βενετοί. Η Κεφαλληνία και η Ζάκυνθος είχαν επικεφαλής Προβλεπτές ή Προνοητές (provveditori). Η Εύβοια (regno di Negreponte) είχε επικεφαλής Βάυλο κ.λπ. Στην Κέρκυρα έδρευε και ο Γενικός Προβλεπτής της Ανατολής, που είχε την ανώτατη διοίκηση των υπερπόντιων κτήσεων της Βενετίας.

Τους Διοικητές πλαισίωναν Σύμβουλοι, δικαστές και υπάλληλοι που εστέλλονταν από τη Βενετία για ορισμένη θητεία.

Σε κάθε κτήση υπήρχαν επίσης τοπικές Συνελεύσεις που τις αποτελούσαν ευγενείς. Οι Συνελεύσεις αυτές, κατά το υπόδειγμα της Βενετίας,

ήταν το Μεγάλο Συμβούλιο (Maggior Consiglio) της κτήσης κι ένα μικρότερο Συμβούλιο, που λαμβάνονταν από τα μέλη του Μεγάλου.

Τα Συμβούλια αυτά, και ειδικότερα το δεύτερο, βοηθούσαν τους Βενετούς κρατικούς υπαλλήλους στην άσκηση των καθηκόντων τους.

Ιδιαίτεροι Βενετοί υπάλληλοι, οι Σύνδικοι και Ανακριτές της Ανατολής (provisores et sindici ad partes Levantis) περιόδευαν κατά καιρούς τις κτήσεις, χωρίς όμως η παρουσία τους να συμβάλει αποτελεσματικά στην πάταξη της διαφθοράς της διοίκησής τους, που ήταν πολύ μεγάλη.

γ) Οι βενετικές κτήσεις γνώριζαν αυστηρές κοινωνικές διακρίσεις σε τάξεις. Έτσι, διακρίνεται η τάξη των ευγενών και φεουδαρχών (nobili), η τάξη των αστών (cittadini), η τάξη των χωρικών (villani), που ήταν διαιρεμένοι σε ελεύθερους (franchi ή francomati). Στην Κρήτη, πολλές φορές, απαντούν και με τον ελληνικό όρο «χωρίτες») και σε δουλοπάροικους (parici). Οι τάξεις ήταν, κατ' αρχή, κλειστές, ώστε δύσκολα μπορούσε κανείς να μεταπηδήσει από τη μια στην άλλη.

αα) Από τις τάξεις αυτές, πλήρη πολιτικά δικαιώματα είχε μόνο η πρώτη, των ευγενών και φεουδαρχών, στην οποία όμως, πάλι, διακρίνονταν οι οικογένειες ευγενών από τη Βενετία, οι βενετικές οικογένειες που αποκτήσανε τίτλο ευγενείας στην κτήση και οι οικογένειες ευγενών ελληνικής καταγωγής. Πρέπει να σημειωθεί ότι αρχικά απαγορεύονταν στους Έλληνες η αγορά φέουδων, αλλά η απαγόρευση αυτή γρήγορα ατόνησε.

ββ) Οι αστοί, έμποροι ή γαιοκτήμονες, δεν είχαν το δικαίωμα να μετέχουν στα Συμβούλια. Υπήρχαν όμως κτήσεις, όπως τα Κύθηρα, όπου, επειδή δεν υπήρχαν ευγενείς, την ανώτερη τάξη αποτελούσαν οι αστοί.

γγ) Τον υπόλοιπο πληθυσμό των πόλεων αποτελούσε ο λαός των πόλεων (popolari), που δεν είχε πολιτικά δικαιώματα. Συγκρινόμενοι όμως με τους χωρικούς, όσοι ανήκαν στους «ποπολάρους» βρίσκονταν σε πολύ καλύτερη μοίρα, γιατί είχαν πολύ λιγότερες από εκείνους υποχρεώσεις, ιδίως δε στο θέμα της παροχής προσωπικής εργασίας.

δδ) Από τους χωρικούς, οι ελεύθεροι βρίσκονταν σε καλύτερη θέση από τους υπόλοιπους, δηλαδή τους δουλοπάροικους.

Τους δουλοπάροικους μπορούσε ο φεουδάρχης να τους πουλήσει ή να τους ενεχυριάσει, ζούσαν δε υπό επαχθέστατους όρους, πιεζόμενοι από φόρους και άλλα βάρη, μεταξύ των οποίων και η υποχρέωση να παρέχουν προσωπική εργασία («αγγαρείες»).

Οι ελεύθεροι χωρικοί, αντίθετα, από νομική μεν και κοινωνική πλευρά είχαν ορισμένα δικαιώματα, όπως της ελεύθερης μετακίνησης, οικονομικά

δε δεν βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο εξουθένωσης με τους δουλοπάροικους. Αλλά οι ελεύθεροι χωρικοί, που αρχικά, ιδίως στην Κρήτη, ήταν πολυπληθέστεροι, λιγότευαν με τον καιρό εξαιτίας των πιέσεων που ασκούσαν όλες οι πλευρές απάνω τους.

δ) Η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήταν, σε γενικές γραμμές χειρότερη στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου, απ' ό,τι στις τουρκοκρατούμενες.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία στερήθηκε με τη βενετική κατάκτηση από το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας της, που της αφαιρέθηκε και παραδόθηκε στην Καθολική Εκκλησία.

Η Βενετία ευνοούσε, βεβαίως, την Καθολική Εκκλησία και την υποστήριζε. Για λόγους όμως πολιτικής σκοπιμότητας οδηγήθηκε πολλές φορές στη λήψη μέτρων προστασίας των ορθόδοξων υπηκόων της απέναντι στις πιέσεις της Καθολικής Εκκλησίας.

Ένα από τα μέτρα κατά της Ορθόδοξης Εκκλησίας που είχαν ληφθεί από τη Βενετία, ήταν της κατάργησης των περισσότερων επισκοπικών εδρών. Ορθόδοξες Επισκοπές διατηρήθηκαν όμως στη Σκύρο, Μονεμβασία, Κεφαλληνία, Ζάκυνθο και Λευκάδα.

Στις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις, ιδίως στην Κρήτη και στην Κέρκυρα, επικεφαλής των Ορθοδόξων ήταν Πρωτοπαπάς. Οι Πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας εκλέγονταν, η δε εκλογή τους επικυρώνονταν κατόπιν από τη βενετική πολιτική εξουσία.

Οι Πρωτοπαπάδες δεν είχαν το δικαίωμα να χειροτονούν, ενώ από την άλλη μεριά η Βενετία απαγόρευε τη χειροτονία ιερέων για τις βενετοκρατούμενες περιοχές από Επισκόπους περιοχών που δεν ανήκαν στις βενετικές κτήσεις. Έτσι π.χ. τους ιερείς της Κρήτης χειροτονούσε ο Αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας, ενώ η χειροτονία από Επισκόπους των τουρκοκρατούμενων περιοχών απαγορευόταν και είχε ως επακόλουθο ποινική τιμωρία.

Για τη δικαστική δικαιοδοσία των Επισκόπων και Πρωτοπαπάδων των βενετοκρατούμενων περιοχών, βλ. πιο κάτω, § 33, Β, γ.

ε) Η Βενετία ήταν εχθρική προς τους θεσμούς της αυτοδιοίκησης και γι' αυτό, παρά την ύπαρξη πόλεων όπως η Κέρκυρα, που είχαν δεχθεί προνόμια, δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση ανάμεσα στην ανάπτυξη της κοινοτικής ζωής στις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου και σ' εκείνη των βενετοκρατούμενων.

Τα όσα προνόμια είχαν δοθεί κατά καιρούς στις βενετοκρατούμενες πόλεις ήταν καταχωρισμένα σε Καπιτούλαρια, μερικά από τα οποία έχουν σωθεί.

στ) Οικονομικές συνθήκες

αα) Η οικονομική ζωή των βενετοκρατούμενων περιοχών της Ελλάδας στηριζόταν κυρίως πάνω στη γεωργία, την οποία η Βενετία προσπάθησε με σειρά μέτρων ν' αναπτύξει.

Η ιδιοκτησία της γης στηριζόταν σε φεουδαρχικές σχέσεις παρόμοιες με εκείνες της Δυτικής Ευρώπης.

Έτσι, στην Κρήτη η γη αφαιρέθηκε από τους Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες («άρχοντες») και την Ορθόδοξη Εκκλησία και διαιρέθηκε σε φέουδα που μοιράστηκαν στους Βενετούς αποίκους. Με τον καιρό όμως εμφανίζονται και πάλι Έλληνες μεγαλοκτηματίες, που ανήκαν σε μεγάλες βυζαντινές οικογένειες.

Σε μερικές, όχι όμως σ' όλες, τις βενετοκρατούμενες περιοχές, οι φεουδαρχικές σχέσεις διέπονταν από τις διατάξεις των Ασσισίων της Ρωμανίας (βλ. και πιο κάτω, § 33, Β, α). Η σχέση ανάμεσα στους φεουδάρχες και την κεντρική εξουσία της Βενετίας διεπτόταν κατά τα δυτικά πρότυπα, από δεσμό υποτέλειας, που τον δημιουργούσε σχετική δήλωση του φεουδάρχη κατά τη στιγμή της περιβολής του (investitura) με την εξουσία πάνω στο φέουδο.

Τη γη καλλιεργούσαν είτε ελεύθεροι καλλιεργητές με σχέση επίμορτης αγροληψίας, πρόσκαιρου ή διαρκούς χαρακτήρα, που καταρτίζονταν με το φεουδάρχη, είτε δουλοπάροικοι. Διάδοση γνώρισε επίσης το σύστημα της παραχώρησης για καλλιέργεια ακαλλιεργητων εκτάσεων με σχέση εμφύτευσης, αντί καταβολής ενός τελέσματος, του κανόνα. Αλλά και ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές, που καλλιεργούσαν δικές τους γαίες, διατηρήθηκαν στην Κρήτη έως την κατάληψή της από τους Τούρκους.

ββ) Το εμπόριο των βενετοκρατούμενων περιοχών πέρασε από δύο φάσεις: Αρχικά, στο δέκατο τρίτο αιώνα οι Έλληνες αποκλείστηκαν από την άσκηση του μεγαλεμπορίου. Αργότερα όμως και μάλιστα, κατά τα πορίσματα των τελευταίων ερευνών, ήδη από τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα, η κατάσταση σταδιακά μεταβλήθηκε και οι Έλληνες άρχισαν να μετέχουν ενεργά στο εμπόριο της Μεσογείου (Αίγυπτος, Συρία, Κύπρος), αργότερα δε και πέρα απ' αυτή.

Η ναυτιλία των βενετοκρατούμενων περιοχών αυξήθηκε εντυπωσιακά και το Ηράκλειο της Κρήτης ήταν επί δύο αιώνες και περισσότερο, το επίκεντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου της Βενετίας και ένα από τα σημαντικότερα ναυπηγικά κέντρα της Μεσογείου.

Το ελληνικό εμπόριο των βενετοκρατούμενων περιοχών υπέφερε από υπερβολικές φορολογικές επιβαρύνσεις, αλλά και από το ότι η εμπο-

ροκρατική πολιτική της βενετικής πολιτείας το υποχρέωνε να περνάει από το λιμάνι της Βενετίας. Το τελευταίο αυτό μειονέκτημα αντισταθμιζόταν, όμως, από το ότι, μέσω της Βενετίας, ήταν προσίτη στους Έλληνες εμπόρους η αγορά της κεντρικής και της δυτικής Ευρώπης.

Η εξακολουθητική όμως επέκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε βάρος των βενετικών κτήσεων, ιδίως δε η κατάληψη της Κρήτης, κατάφεραν βαρύ πλήγμα στο εμπόριο και τη ναυτιλία της βενετοκρατούμενης Ελλάδας, της οποίας από τότε η οικονομική σημασία γρήγορα υποχώρησε, ενώ αυξήθηκε η οικονομική σημασία των τουρκοκρατούμενων περιοχών.

§ 33. Το δίκαιο της Μεταβυζαντινής περιόδου*

Α' Το δίκαιο της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας

Ι. α) Η κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δεν επέφερε το τέλος της εφαρμογής του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα.

* Γ.Α. Μάουερ (μετ. Όλγας Ρουμπάκη), Ο ελληνικός λαός, Αθήνα 1976, G. Geib, Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I, Heidelberg 1835, Ν. Μοσχοβάκη, Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί τουρκοκρατίας, Αθήναι 1882 (ανατύπωση Αθήναι 1973), Γ.Α. Πετρόπουλου, Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του Ελληνικού Δικαίου, Αθήναι 1961, σελ. 116-123, του ίδιου, Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835), Ι, Αθήναι 1956, Μ. Τουρτόγλου, Το δίκαιο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, στην "Εκδοτικής Αθηνών", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 11, Αθήνα 1975, σελ. 110-117, του ίδιου, Περὶ της ποινικής δικαιοσύνης επί τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου, στην Επετ. Κεντρ. Ερευν. Ιστορ. Ελλ. Δ. Ακαδ. Αθηνών, 15 (1968), σελ. 1-28, Ν. Πανταζόπουλου, Εκκλησία και Δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί τουρκοκρατίας, στην Επιστ. Επετ. Σχολ. Νομ. και Οικον. Επιστ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Η', Θεσσαλονίκη 1960-1963, σελ. 685-775, του ίδιου, Τριπλή διαμάχη δικαίων κατά την επίλυσιν κληρονομικής διαφοράς επί τουρκοκρατίας, στην Επιστ. Επετ. Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 573-619, Ch. Papastathis, L' Eglise et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottomane, στο Le droit coutumier et les autonomies sur les Balkans..., Beograd, 1974, σελ. 187-197, Δ. Γκίνη, Κείμενα Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου εις χειρόγραφους εν Ελλάδι Κώδικας, Αθήναι 1963, Π. Χιδιόργλου, Ανέκδοτοι ιερονομικοί ρήτραι της Κύπρου (φετφάδες, fetwa), στις Κυπριακές Σπουδές, 37 (1973), σελ. 209-216, Ι. Κισκήρα, Το ασπικόν δικαίων της Ύδρας, Αθήναι 1961, Σ. Χατζησεβαστού, Ασπικόν Δίκαιον εις Νοτίους Σποράδας επί τουρκοκρατίας και ιταλοκρατίας, Αθήναι 1977, Α. Δρακάκη, Η Σύρος επί τουρκοκρατίας, Β', Η δικαιοσύνη και το δίκαιον, στην Επετ. Ετ. Κυκλ. Μελετών, 6 (1967), σελ. 63-296, Α. Δημόπουλου, Η δίκη διαζυγίου κατά την μεταβυζαντινήν περίοδον, Αθήναι 1964, Ρ. Ζερος, Byzantine Law in the Danubian Countries, στις Balkan Studies, 6 (1966), σελ. 343-356, Α. Στεργέλλη, Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα, Αθήνα 1970, Ν. Μάτση, Περὶ την παράφρασιν του Συντάγματος του Ματθαίου Βλασάρη υπό του Κουνάλη Κριτόπουλου, στην Επετ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, 34

Όπως ειπώθηκε στο προηγούμενο Κεφάλαιο (§ 32, III, 1), ανάμεσα στα προνόμια που παραχωρήθηκαν από το Σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Κατακτητή στην Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν και η αναγνώριση δικαιοδοσίας της πάνω στους Ορθόδοξους που ζούσαν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Χάρη στο προνόμιο αυτό διατηρείται και κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο η αρμοδιότητα της Εκκλησίας στα της απονομής της δικαιοσύνης, ιδίως δε στις διαφορές που αφορούσαν το γάμο και τα διαζύγια, αρμοδιότητα που είχε διαμορφωθεί, καθώς είδαμε, στους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής περιόδου. Η αρμοδιότητα της Εκκλησίας στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης κατά την τουρκοκρατία και βενετοκρατία αποτελεί, λοιπόν, συνέχεια και επέκταση εκείνης που η Εκκλησία είχε ήδη αποκτήσει κατά την προηγούμενη περίοδο.

Είδαμε επίσης στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι και πριν ακόμα από την Άλωση το Μπεράτι του 1430 του Σινάν Πασά για τα Γιάννενα αναγνώριζε το δικαίωμα του Μητροπολίτη Ιωαννίνων «να έχει την κρίση του τη ρωμαϊκή». Ο παλαιότερος όμως σουλτανικός Ορισμός (Μπεράτι) που σώζεται είναι κατά πολύ μεταγενέστερος της Άλωσης. Πρόκειται για το Μπεράτι του 1662 του Σουλτάνου Μεχμέτ Δ΄ (1648-1687) υπέρ του Πατριάρχη Διονυσίου Γ΄ Βαρδαλή. Το Μπεράτι του 1662 αποδειχνει ότι αρχικά η αρμοδιότητα της Εκκλησίας εκτεινόταν μόνο στους κληρικούς και μοναχούς, καθώς και σε θέματα που συνδέονται προς την εκκλησιαστική τάξη, ιδίως γάμους και διαζύγια (βλ. το Μπεράτι του 1662 στο Γκίνη, Περιγράμμα, α-

(1965), σελ. 175-201, Κ.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Η πρώτη ελληνική μετάφρασις του Γαλλικού Εμπορικού Κώδικος και τα εξ αυτής διδάγματα, στο Αρχ. Ιδ. Δ., 10 (1943), σελ. 361-383, D. Gofas, Esquisse d' une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane, στο La formazione storica del diritto moderno in Europa, III, Firenze 1977, σελ. 1087-1104, Δ. Μανιν (μετ. Μ. Ιδρωμένου), Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας, Κέρκυρα 1889. G. Pojago, Le leggi municipali delle isole Ionie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta, I-III, Corfu 1846-1848, Σ. Θεοτόκη, Τα Καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298-1500, στην Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπ., 4 (1941), σελ. 114-175, Μ. Τουρτόγλου, Περί της εκλογής δικαστικών και διοικητικών αρχών εις την νήσον Κέρκυραν..., στην Επετ. Κεντρ. Ερευν. Ιστορ. Ελλ. Δ., 22 (1975), σελ. 1-6, E. Santschi, Regestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète, Venise 1976, Μ. Χαιρέτη, Διοριστήριο έγγραφο Έλληνα νοταρίου της Κρήτης (1365), στα Θησαυρίσματα, 3 (1965), σελ. 62-73, Δ. Σερεμέτη, Ο νοτάριος στη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και τουρκοκρατούμενη κοινωνία..., στην Επιστ. Επετ. Δ.Σ. Θεσσαλονίκης, 5 (1984), σελ. 29-40, D. Jacoby, Les «Assises de Romanie», et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes, στο Venezia e il Levante fino al secolo XV, I, Firenze 1973, σελ. 347-360, του ίδιου, La féodalité en Grèce médiévale – Les «Assises de Romanie», Paris - La Haye 1971, F. Thiriet, La Romanie vénitienne (όπ.π., § 32) σελ. 235-243, 395-402.

ριθ. 141: «Όταν τις, εκ των εις την πατριαρχικήν αυτού δικαιοδοσίαν υπαγομένων απίστων πρόκειται να συζευχθή ή να διαζευχθή γυναίκα, εκτός του ειρημένου κληρικού, ή εκτός των... διωρισμένων επιτρόπων αυτού, μηδείς επεμβαίνειτω μεταξύ αυτών»),

Η Ορθόδοξη Εκκλησία όμως επιδίωξε συστηματικά να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της, με το σκοπό να περιλάβει σ' αυτή κάθε αστική διαφορά που αφορούσε Ορθόδοξους της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, επικαλούμενη τεκμήριο αρμοδιότητάς της.

β) Οι διαφορές που υποβάλλονταν στην Εκκλησία κρίνονταν σε πρώτο βαθμό από εκκλησιαστικά επισκοπικά δικαστήρια, που εφαρμόζαν το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, συμπληρωνόμενο και με διάφορες Πατριαρχικές Διατάξεις που κατά καιρούς εκδίδονταν (Σιγίλλια κ.λπ.).

Σε δεύτερο βαθμό, οι διαφορές που προέρχονταν από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα εκρίνονταν από τον Πατριάρχη με την Ιερά Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη.

Αντίθετα, οι προερχόμενες από τις βενετοκρατούμενες περιοχές εκρίνονταν κατ' έφεση από τα δικαστήρια στη Βενετία.

γ) Ως προς το εκτελεστό των αποφάσεων που εκδίδονταν από τα των εκκλησιαστικά δικαστήρια, πρέπει να ειπωθεί τούτο, ότι, κατ' αρχή, οι αποφάσεις αυτές δεν είχαν εκτελεστό χαρακτήρα. Η Εκκλησία όμως, χρησιμοποιώντας την απειλή του αφορισμού κατά εκείνων που δεν συμμορφώνονταν, κατόρθωνε να επιβάλει στις περισσότερες περιπτώσεις τη συμμόρφωση των διαδίκων προς τις εκδιδόμενες από τα δικαστήριά της αποφάσεις.

II. Οι συλλογές τις οποίες χρησιμοποιούσε για το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο η Εκκλησία ήταν:

α) Κατά κύριο λόγο η Εξαβίβλος του Αρμενόπουλου (βλ. πιο πάνω § 30, II, 2, στ). Η μεγάλη σημασία της Εξαβίβλου κατά την υπό συζήτηση περίοδο φαίνεται από τα πολλά χειρόγραφα της που ανάγονται στα χρόνια της τουρκοκρατίας, αλλά και από τις πολλές εκδόσεις που γνώρισε μετάφρασή της στη δημοτική από τον Αλέξιο Σπανό. Η πρώτη έκδοση της μετάφρασης αυτής τυπώθηκε στη Βενετία το 1744, αλλά ακολούθησαν κι άλλες έξι εκδόσεις της.

Πρέπει να σημειωθεί ότι μια παλαιότερη μετάφραση στη δημοτική εκτεταμένων αποσπασμάτων της Εξαβίβλου είχε εκπονήσει ο Νικόλαος Κουνάλης Κριτόπουλος, πιθανώς στα 1498, ενώ Επιτομή, επίσης στη δημοτική, εξέδωσε στα 1575 ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (βλ. και πιο κάτω υπό V, α).

β) Άλλη συλλογή που χρησιμοποιήθηκε από την Εκκλησία κατά την

τουρκοκρατία ήταν ο Νομοκάνοντας του Μανουήλ Μαλαξού, που συντάχθηκε στη Θήβα το 1561.

Ο Μανουήλ Μαλαξός γεννήθηκε στο Ναύπλιο. Είναι πιθανό ότι είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας στην Ιταλία, υπήρξε δε Συμβολαιογράφος (Νοτάριος) στη Μητρόπολη των Θηβών. Το Νομοκάνονά του παρέφρασε ο ίδιος το 1562 στη δημοτική («εις κοινήν φράσιν»),

Η διάδοση και ο αριθμός των χειρογράφων του Νομοκάνονα του Μαλαξού δείχνει πόσο πολύ έγινε χρήση του κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Από τα μέσα όμως του δέκατου όγδοου αιώνα η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου επικρατεί στην πρακτική των εκκλησιαστικών δικαστηρίων απέναντι στο Νομοκάνονα του Μαλαξού.

γ) Διάδοση γνώρισε και ένας άλλος Νομοκάνοντας που συντάχθηκε στα 1645 από τον ιερομόναχο Ιάκωβο. Ο Νομοκάνοντας αυτός ονομάζεται Βακτηρία Αρχιερέων.

δ) Είναι, αντίθετα, αμφίβολο αν μια άλλη νομοκανονική συλλογή, το Νομικόν του Επισκόπου Κομπανίας Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων, που συντάχθηκε στα 1788, εφαρμόστηκε από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια και τούτο γιατί ποτέ δεν εγκρίθηκε από το Πατριαρχείο.

III. Όπως όμως είδαμε, η Εκκλησία δεν ήταν η μόνη στην οποία δόθηκαν προνόμια επί τουρκοκρατίας. Προνόμια δόθηκαν και στις κοινότητες, πόλεις ή και ολόκληρες περιοχές, ιδίως από το δέκατο έβδομο αιώνα, αργότερα δε και σε συντεχνίες.

Χάρη στα προνόμια αυτά, οι κοινότητες και συντεχνίες απέκτησαν κι αυτές περιορισμένη δικαιοδοσία και εφάρμοσαν στις διαφορές που είχαν να κρίνουν κανόνες δικαίου οι οποίοι όμως δεν συμπίπτανε αναγκαίως προς εκείνους που εφάρμοζε η Εκκλησία.

Οι κοινότητες αντιμετώπισαν κι αυτές πρόβλημα εκτελεστότητας των αποφάσεών τους και το έλυσαν με τη μέθοδο της απειλής ποινών που θα κατάπιπταν υπέρ κάποιου Τούρκου αξιωματούχου σε περίπτωση μη συμμόρφωσης του διαδίκου προς την απόφαση.

IV. Έτσι, από το πρώτο τέταρτο του δέκατου όγδοου αιώνα, ο τουρκοκρατούμενος ελληνικός χώρος χαρακτηρίζεται από την παράλληλη εφαρμογή τριών δικαίων, από τα οποία μόνο το ένα ήταν το Ρωμαϊκό, υπό τη βυζαντινή του μορφή:

α) Από το Τουρκικό Δίκαιο, που περιλάμβανε το ιερό δίκαιο των Μουσουλμάνων (cheria), τους σουλτανικούς Ορισμούς (Φιρμάνια, Μπεράτια, Αχτναμέδες κ.λπ.) και τις γνωμοδοτήσεις (fetwas) των Μουφτήδων). Το Τουρκικό Δίκαιο εφαρμοζόταν από τα τουρκικά δικαστήρια, τους Καδήδες.

Το δίκαιο που εφάρμοζαν οι Καδήδες δεν αφορούσε μόνο τους τομείς του δημοσίου δικαίου, όπως το ποινικό (όπου, άλλωστε, περιορισμένη δικαιοδοσία άσκησαν, όπως είδαμε, και οι κοινότητες και οι συντεχνίες) αλλά και τομείς του ιδιωτικού δικαίου, όπως το εμπορικό δίκαιο και γενικότερα το δίκαιο των συναλλαγών, ή το κληρονομικό δίκαιο.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι τα τουρκικά Δικαστήρια («εξωτερικά κριτήρια») είχαν τόσο κακή φήμη για τα υπέρογκα έξοδα που προϋποθέτανε, αλλά και για την έλλειψη κάθε εγγύησης αμεροληψίας, ώστε όχι μόνο οι Έλληνες τ' αποφεύγανε κατά κανόνα, αλλά και Τούρκοι καμιά φορά προσφεύγανε στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, που παρείχαν περισσότερα εχέγγυα καλής απονομής της δικαιοσύνης.

β) Από το Βυζαντινό Ρωμαϊκό Δίκαιο, που όπως είδαμε, εφαρμόζονταν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Είπαμε ήδη σχετικά ότι η Εκκλησία επικαλέσθηκε «τεκμήριο αρμοδιότητάς» της, προκειμένου να επιδιώξει να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της και, κατά συνέπεια, και το πεδίο εφαρμογής του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου. Οι κοινότητες όμως αντιτάξανε ισχυρή αντίδραση στην τάση αυτή (έτσι, η Σμύρνη, η Νάξος, η Θήρα), που δεν μπόρεσε έτσι να επικρατήσει.

γ) Τέλος, οι κοινότητες, αλλά και οι συντεχνίες, εφάρμοσαν εθιμικό δίκαιο, που παράλλαζε μεν κατά περιοχές, είχε όμως ως βάση κυρίως Βυζαντινό Δίκαιο, αλλά καμιά φορά αναμειγμένο με στοιχεία αναγόμενα σε αρχαίες ελληνικές αντιλήψεις περί δικαίου, ή, αντίθετα, προερχόμενα από άλλα δίκαια, ιδίως όμως του ενετικού και αργότερα του γαλλικού.

Σε μερικές περιπτώσεις, όπως π.χ. στη Θήρα, Μύκονο, Νάξο, το εθιμικό αυτό δίκαιο καταγράφηκε τελικά.

δ) Σε στενή σχέση προς την δραστηριότητα της Εκκλησίας στο χώρο του δικαίου βρίσκεται και το νομοθετικό έργο των Φαναριωτών Ηγεμόνων της Μολδαβίας και Βλαχίας⁽¹⁾ που περιλαμβάνει το Νομικόν Πρόχειρον του Μιχαήλ Φωτεινόπουλου (1765), το Συνταγμάτιον Νομικόν του Αλεξάνδρου Υψηλάντη (1780), τον Πολιτικόν Κώδικα της Μολδαβίας του Καλλιμάχη (1816) και τον Βλαχικόν Κώδικα του Ιωάννη Καρατζά (1818).

Οι κώδικες αυτοί, που δημοσιεύτηκαν στα ελληνικά, περιλαμβάνουν κωδικοποιημένο Βυζαντινό Δίκαιο, εκτός του Κώδικα Καλλιμάχη, που έχει

(1) Οι στενοί δεσμοί των Φαναριωτών Ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης είναι γνωστοί.

παρθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος του από τον Αυστριακό Κώδικα του 1811.

V. Η εφαρμογή του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου από την Εκκλησία κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας εξηγείται, όπως είπαμε και πιο πάνω, από την ανάμειξη της Εκκλησίας στα θέματα της απονομής της δικαιοσύνης από τη βυζαντινή περίοδο ήδη. Όσο για την προέλευση της γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου που εφαρμοζόταν κατά την τουρκοκρατία, αυτή ανάγεται σε δύο πηγές:

α) Οι περισσότεροι, ιδίως κληρικοί, είχαν αποκτήσει τις γνώσεις τους του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου εμπειρικά, από τη μελέτη βυζαντινών συλλογών ή Νομοκανόνων μέσα στις ίδιες τις τουρκοκρατούμενες περιοχές, με αυτοδιδασχία, ή, ενδεχομένως, στο πλαίσιο άλλων σπουδών τους, όπως π.χ. στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης όπου, σε ορισμένες περιπτώσεις, δίδαν και πρόσωπα που είχαν νομική παιδεία, όπως ο Ιωάννης Ζυγομαλάς (1498 - μετά το 1581), που είχε γεννηθεί στο Ναύπλιο και σπουδάσει στην Ιταλία, στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ο γιος του Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (1544 - μετά το 1614), που ήταν ο συντάκτης της Επιτομής του Αρμενόπουλου (βλ. πιο πάνω, υπό II, α), ο Αντώνιος (;) Σπανδωνής, του οποίου σώζεται γνωμοδότηση σε θέμα κληρονομικού δικαίου που συντάχθηκε μεταξύ 1710 και 1714 (Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 266), ίσως δε και ο Μανουήλ Μαλαξός.

β) Δεν πρέπει όμως να αγνοείται και η γνώση του ιουστινιάνειου Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, που οφειλόταν στην αδιάκοπη επαφή του ελληνικού χώρου με την Ιταλία, εξαιτίας των στενών δεσμών του με τη Βενετία.

Είναι γνωστό ότι πολλοί Έλληνες πήγαιναν για νομικές σπουδές στην Ιταλία κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Το κυριότερο κέντρο των σπουδών αυτών βρισκόταν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, σε ενετικό έδαφος. Στο Πανεπιστήμιο αυτό, εκτός από την περίφημη Σχολή των Ιατροφιλοσόφων (*Università degli artisti*) λειτουργούσε και πολύ σημαντική Νομική Σχολή (*Università degli juristi* ή *dei legisti*), όπου δίδαν και Έλληνες Καθηγητές όπως ο Αλέξανδρος Συγκλητικός (1570-1647) και ο Σκιπίων Γκονέμης (1605-1700), Κύπριοι και οι δύο, και όπου σπούδασαν διάσημοι Έλληνες νομομαθείς, όπως ο Θωμάς Διπλοβατάτζης (1468-1541) για τον οποίο θα γίνει λόγος και πιο κάτω (§ 35, V, β).

Στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας διδασκόταν και το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ερμηνευόμενο κατά τον *mos italicus* (βλ. πιο κάτω § 35, V), τούτο δε παρόλο που στη Βενετία δεν εφαρμοζόταν το Ρωμαϊκό Δίκαιο, όπως στην

υπόλοιπη Ιταλία, ως ισχύον δίκαιο. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι ο Αλέξανδρος Συγκλητικός, που μνημονεύσαμε πιο πάνω, edίδαξε Ρωμαϊκό Δίκαιο στην Πάδοβα επί είκοσι τέσσερα έτη (1623-1647).

Όπως είναι εύκολο να καταλάβει κανείς, η γνώση του Ρωμαϊκού Δικαίου από την πηγή αυτή είχε πολύ μεγαλύτερη σημασία για τις βενετοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδας (Κρήτη, Επτάνησο), είναι δε χαρακτηριστικό για τη διάδοση της γνώσης του Ρωμαϊκού Δικαίου στις περιοχές αυτές μεταξύ των μορφωμένων, ότι η κωμωδία του Κρητικού Θεάτρου «Στάθης» που γράφτηκε πριν από το 1645 αναφέρεται (στιχ. Α 292-293 Martini: («Μπαρτόλους ελυσμόνησα, τσ' Ατσόνους δε θυμούμαι, παράγραφες δεν έχω μπλιό στο νου μου, ουδέ ντιγέστα»), στο Γλωσσογράφο Αζο και στο Μεταγλωσσογράφο Bartolus καθώς σε πρόσωπα γνωστά σε όλους.

Η σπουδή, όμως, στην Ιταλία του Ρωμαϊκού Δικαίου αναγκαία θα επηρέασε και το δίκαιο που εφαρμοζόταν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Έτσι είναι ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε ότι ο Μανουήλ Μαλαξός, ο συντάκτης του Νομοκάνονα (βλ. πιο πάνω, υπό II, β), πριν να διορισθεί Νοτάριος στη Θήβα είχε περάσει μερικά χρόνια στην Ιταλία, όπου είχε εργασθεί αντιγράφοντας χειρόγραφα. Ο Ιωάννης Ζυγομαλάς πάλι, ο οποίος, όπως κι ο Μαλαξός είχε γεννηθεί στο Ναύπλιο, που ανήκε ακόμα στους Βενετούς, κι εσπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, δίδαξε τελικά στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης

γ) Είτε όμως – σπάνια – κάτοχοι πανεπιστημιακής νομικής παιδείας, είτε όχι, όσοι εφάρμοσαν υπό τη βυζαντινή του μορφή, το Ρωμαϊκό Δίκαιο στην Ελλάδα κατά την τουρκοκρατία βοήθησαν, κατά τη γνώμη μας, στη διατήρηση της εθνικής συνειδήσης της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας.

Πραγματικά, η αίγλη με την οποία περιβαλλόταν το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, τόσο επειδή συνδεόταν με το ένδοξο παρελθόν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όσο και επειδή είχε χαρακτήρα καθολικό και ομοιόμορφο, καθώς εφαρμοζόταν από την Εκκλησία, το έκαναν όπλο των υποδούλων για την απόκρουση της εφαρμογής του Τουρκικού Δικαίου, ακόμα και στους τομείς που δεν καλύπτονταν από τα προνόμια. Γι' αυτό λίγες, σχετικά, ήταν στην πράξη οι περιπτώσεις εφαρμογής στην Ελλάδα Τουρκικού Δικαίου σε σχέσεις μεταξύ Ελλήνων, όπως στην Εύβοια, το Άργος, τον Πύργο, την Κύθνο.

δ) Αλλά οι συλλογές Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου και οι Πατριαρχικές Διατάξεις που χρησιμοποιούσαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια στις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου δεν ήταν αρκετές να καλύψουν τις ανάγκες στον τομέα του δικαίου των συναλλαγών από τότε που οι περιοχές αυτές άρχισαν, με το τέλος του δέκατου έβδομου αιώνα, ν' αναπτύσσονται.

Έτσι, με την επέκταση της οικονομικής επιρροής της Γαλλίας μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δέκατο όγδοο αιώνα και με την αντίστοιχη υποχώρηση της επιρροής της Βενετίας, το γαλλικό δίκαιο των συναλλαγών άρχισε να ασκεί επιρροή στον ελληνικό χώρο⁽¹⁾.

Η επιρροή αυτή αύξησε με την αίγλη της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και οδήγησε και πριν ήδη από την Ελληνική Επανάσταση στην εφαρμογή στην πράξη του γαλλικού Εμπορικού Κώδικα (Code de Commerce) του 1807, σε μετάφραση. Μια τέτοια μετάφραση χρησιμοποιήθηκε π.χ. από τη συντεχνία («σύστημα») των Ελλήνων («Ελληνορρωμαίων») εμπόρων της Κωνσταντινούπολης.

Β. Το δίκαιο των βενετοκρατούμενων περιοχών

Τελειώνοντας πρέπει να εξετάσουμε και το θέμα του δικαίου που ίσχυε στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου.

α) Το δίκαιο που ίσχυε στις κτήσεις της Βενετίας ήταν σ' όλους σχεδόν τους τομείς το βενετικό, που περιλαμβανόταν στη συλλογή που έχει τον τίτλο *Statuta Veneta* και σε τοπικές διατάξεις που ίσχυαν σε κάθε μια από τις κτήσεις.

Ειδικότερα οι φεουδαλικές σχέσεις που εφαρμόζονταν σε μερικές από τις βενετοκρατούμενες περιοχές (βλ. πιο πάνω § 32, V, στ.) ρυθμιζόνταν από συλλογή διατάξεων που ονομάζεται *Assise di Romania*, και προέρχεται από το φεουδαλικό δίκαιο που ίσχυε στο λατινικό Βασίλειο της Ιερουσαλήμ, το οποίο ίδρυσαν στην Παλαιστίνη οι Σταυροφοροί.

β) Όσον αφορά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, τούτο, παρόλο που αποτελούσε αντικείμενο μελέτης στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας ή σ' άλλα ιταλικά Πανεπιστήμια (βλ. πιο πάνω, υπό V, β) και γι' αυτό ήταν γνωστό στους Δικηγόρους, Συμβολαιογράφους και Δικαστές των βενετοκρατούμενων περιοχών, δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ ισχύον δίκαιο στις κτήσεις της Βενετίας, ούτε, άλλωστε, όπως είπαμε, και στην ίδια τη Βενετία.

Παρόλα αυτά, πρόσφατες έρευνες πάνω σε δικαστικές αποφάσεις εκδομένες στο Ηράκλειο (Candia) από το Δικαστήριο του Δούκα της Κρήτης στα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα απέδειξε έντονη επιρροή του Ιουστινιάνειου Ρωμαϊκού Δικαίου στη διαμόρφωση των αποφάσεων αυτών.

γ) Το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, πάλι, εφαρμοζόταν από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις υποθέσεις γάμων και διαζυγίων και τις σχε-

(1) Σε ορισμένο βαθμό, επιρροή άσκησε στον τομέα του δικαίου των συναλλαγών και το Αυστριακό Δίκαιο, στη Βόρεια Ελλάδα.

τικές προς αυτά τα θέματα διαφορές (π.χ. διατροφές) των Ορθοδόξων. Οι υποθέσεις αυτές υπάγονταν και στις βενετοκρατούμενες περιοχές στα ορθόδοξα εκκλησιαστικά δικαστήρια, προεδρευόμενα από τους Επισκόπους ή τους Πρωτοπαπάδες (βλ. Χρυσόβουλλο του Δόγη της 8ης Ιανουαρίου 1386/87, στο Γκίνη, *Περίγραμμα*, αριθ. 17).

δ) Η δικαιοσύνη, εκτός των θεμάτων των γάμων και διαζυγίων των Ορθοδόξων, απονεμόταν από δικαστήρια που λειτουργούσαν στις κτήσεις. Κατά των αποφάσεων όμως, των δικαστηρίων αυτών (περιλαμβανομένων και των εκκλησιαστικών), ήταν δυνατή η άσκηση ένδικων μέσων ενώπιον των δικαστηρίων της Βενετίας.

ε) Οι Δικηγόροι και Συμβολαιογράφοι ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες και ασκούσαν το επάγγελμά τους μετά από εξετάσεις. Μέχρι την Άλωση απαντάμε Συμβολαιογράφους στις βενετοκρατούμενες περιοχές που είχαν δικαίωμα να ασκούν τα καθήκοντά του και στις υπό βυζαντινή κυριαρχία περιοχές («νοτάριος βασιλικός και της Βενετίας»), με ειδική για τούτο άδεια.

Η αντικατάσταση του δικαίου που ίσχυε στα Επτάνησα επί βενετοκρατίας με το δίκαιο της Ιόνιας Πολιτείας, βρίσκεται, πιστεύουμε, έξω από τα όρια του Εγχειριδίου τούτου.

§ 34. Η αποδοχή του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα*

1.- Η εφαρμογή του Ρωμαϊκού Δικαίου με τη βυζαντινή μορφή του στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ο καθολικός και ομοιόμορφος χαρακτήρας του εξηγεί, νομίζουμε δε και δικαιολογεί,

* *Απ. Δασκαλάκη*, Οι τοπικοί οργανισμοί της Επανάστασης του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδαύρου, Αθήναι 1966, *Ι. Βισβίλη*. Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου, Αθήναι 1941, *Ν. Παπαντωνίου*, Το ιδιωτικό δίκαιο των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821, στον «Αρμενόπουλο», 30 (1976), σελ. 249-260, *Δ. Σερεμέτη*, Η δικαιοσύνη επί Καποδιστρίου. Α', πρώτη περίοδος 1828-1829, Θεσσαλονίκη 1959, *Ν. Πανταζόπουλου*, Georg Ludwig von Maurer. Η προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας, Ανάπτυξη από τον Τιμητικό Τόμο Η. Κυριακοπούλου, Θεσσαλονίκη 1968 σελ. 1345-1503, *του ίδιου*, Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα², Θεσσαλονίκη 1965, *Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου*, Λαϊκόν και επίσημον δίκαιον εις την νομικήν ζωήν, στο Δίκαιο και κοινωνική συνείδηση Αθήναι 1972, σελ. 17-32, *Α.Σ. Παπαχρίστος*, La réception des droits privés comme phénomène de sociologie juridique Paris 1975, σελ 15-20, 50-51, *Χ. Αργυριάδου*, Περιφερειακές έννομες τάξεις και ιστορία της κωδικό ποιήσης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, στο ΝοΒ, 34 (1986), σελ. 1373-1379, *Κ.Δ. Τριανταφυλλοπούλου*, Το νομοθέτημα περί Αρμενόπουλου και εθίμων και η έκθεσις της νομοθετικής επιτροπής, στα Πρακτικά του Α' Συνεδρίου των Δικηγορικών Συλλόγων του Κράτους, Αθήναι 1928, σελ. 293 επτ.

γιατί οι επαναστατικές Εθνοσυνελεύσεις εισήγαγαν το βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο στην Ελλάδα.

Έτσι, η Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος της 15 Νοεμβρίου 1821 (Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 702), ο Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας της 27 Δεκεμβρίου 1821, το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου της 1ης Ιανουαρίου 1822 (Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 707), το Σύνταγμα του Άστρους (Νόμος της Επιδαύρου) του 1823 (Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 715) και το Πολιτικόν Σύνταγμα της Τροιζήνης του 1827 (Γκίνη, Περίγραμμα αριθ. 773), δέχτηκαν όλα ως αστικό δίκαιο που ίσχυε στην Ελλάδα το Βυζαντινορωμαϊκό. Όλα τα κείμενα αυτά, πρέπει να σημειωθεί, αναφέρονται γενικότερα στους «Νόμους των αιμνήτων Χριστιανών Αυτοκρατόρων», ή στους «Βυζαντινούς νόμους», αλλά με τις εκφράσεις αυτές οι συντάκτες τους δεν εννοούσαν ολόκληρη τη βυζαντινή νομοθεσία, ή ειδικότερα εκείνη που περιεχόταν στα Βασιλικά, αλλά μόνο τις διατάξεις της εκείνης που περιλαμβάνονταν στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου.

Τα ίδια όρισε, ρητά και ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας με το Ψήφισμα ΙΘ΄ της 15 Δεκεμβρίου 1828, κατά το οποίο: «Τα Δικαστήρια ακολουθούν εις μεν τα πολιτικά τους Νόμους των Αυτοκρατόρων, τ ο υ ς π ε ρ ι ε χ ο μ έ ν ο υ ς εις την Εξάβιβλον του Αρμενόπουλου» (Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 788).

Στον τομέα του Εμπορικού Δικαίου, αντίθετα, εφαρμόστηκε αυτοούσιος ο γαλλικός Εμπορικός Κώδικας (Code de Commerce), σε επίσημη μετάφραση. Η εισαγωγή τούτου δικαιολογείται από το ότι ο Κώδικας αυτός αποτελούσε, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, εύχρηστη και καλά διατυπωμένη κωδικοποίηση του εθιμικού εμπορικού δικαίου που ίσχυε στη Μεσόγειο και ειδικότερα και στην Ελλάδα από παλιά.

2.- Ως προς τα εφαρμοζόμενα ως την Επανάσταση του 1821 στον ελληνικό χώρο άλλα δίκαια (βλ. πιο πάνω § 33, IV) πρέπει να ειπωθούν τα ακόλουθα:

α) Το Τουρκικό Δίκαιο έπαψε από την Επανάσταση να ισχύει στην απελευθερωμένη Ελλάδα.

β) Ως προς το εθιμικό δίκαιο, η γραμμή που ακολουθήθηκε δεν ήταν σταθερή.

Μόνο ο Γενικός Οργανισμός της Πελοποννήσου του Ιουλίου 1821 όριζε, προκειμένου για τ ο π ι κ ά έθιμα, ότι τα έθιμα αυτά εξακολουθούν να ισχύουν. Αντίθετα, καμιά αναφορά στο εθιμικό δίκαιο δεν γίνεται στα υπόλοιπα κείμενα της Επανάστασης ως τον Καποδίστρια, του οποίου, άλλωστε, και το ΙΘ΄ Ψήφισμα της 15 Δεκεμβρίου 1828 δεν κάνει μνεία των εθί-

μων. Από τη σιωπή όμως αυτή δεν πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι δεν αναγνωριζόταν πια η ισχύς των εθίμων. Τούτο προκύπτει από το ότι στην Πράξη (Διάταγμα) της 4 Φεβρουαρίου 1830 του Καποδίστρια γίνεται λόγος για π ρ ό θ ε σ η να συγκεντρωθούν τα έθιμα.

3.- Λίγα χρόνια μετά τον Καποδίστρια, την εποχή του Όθωνα, η Αντιβασιλεία με το Διάταγμά της της 23 Φεβρουαρίου / 7 Μαρτίου 1835 «περί πολιτικού νόμου» όρισε ότι: «Οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών Αυτοκρατόρων, οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενόπουλου, θέλουν ισχύει μέχρις ου δημοσιευθή ο πολιτικός Κώδιξ του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν ήδη. Τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν».

Το σημαντικότερο αυτό για την ιστορία του ελληνικού δικαίου νομοθέτημα, που εκδόθηκε ελληνικά και γερμανικά, με επικρατέστερο όμως κείμενο το γερμανικό, προκάλεσε αμφισβητήσεις γύρω από την ερμηνεία του. Τα ακόλουθα όμως μπορούν να συναχθούν, πιστεύουμε, από το ίδιο το κείμενο του Διατάγματος:

α) Ότι η αποδοχή των αστικών («πολιτικών») νόμων των βυζαντινών Αυτοκρατόρων είχε π ρ ο σ ω ρ ι ν ό χ α ρ α κ τ ή ρ α . Θα ίσχυαν δηλαδή οι βυζαντινοί νόμοι ως τη δημοσίευση του Αστικού Κώδικα, του οποίου προαναγγελλόταν η έναρξη της διαδικασίας της σύνταξης.

ββ) Δεν θα ίσχυαν – έστω και προσωρινά – όλοι οι αστικοί νόμοι των βυζαντινών Αυτοκρατόρων, αλλά μόνο όσoι π ε ρ ι έ χ ο ν τ α ν σ τ η ν Ε ξ ά β ι β λ ο του Αρμενόπουλου την κατ' εξοχήν, δηλαδή, χρησιμοποιούμενη από την Εκκλησία κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας συλλογή.

Παρ' όλα αυτά. κατά μια σκόπιμη παρερμηνεία του Διατάγματος του 1835, έγινε δεκτό ότι τόσο τα Βασιλικά, όσο και οι μεταγενέστερες από τα Βασιλικά Νεαρές των βυζαντινών Αυτοκρατόρων – και μάλιστα ακόμα και σε περίπτωση που δεν είχαν περιληφθεί στην Εξάβιβλο – ίσχυαν σύμφωνα με το Διάταγμα του 1835.

γγ) Ότι το Διάταγμα του 1835, κάτω από την επιρροή της διδασκαλίας της Ιστορικής Σχολής (βλ. πιο κάτω § 35, VII, α), αναγνωρίζει τα έθιμα ως πηγή του δικαίου, η οποία, μάλιστα, υπερισχύει των διατάξεων του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου.

Πρέπει να σημειωθεί σχετικά ότι, ενώ το ελληνικό κείμενο του Διατάγματος του 1835 κάνει λόγο για έθιμα που επικράτησαν στο π α ρ ε λ - θ ό ν («όπου επεκράτησαν»), το γερμανικό κείμενο (που, όπως ειπώθηκε, υπερισχύει) μιλάει για έθιμα π ο υ ε π ι κ ρ α τ ο ύ ν , στον ενεστώτα («da wo sie vorkommen»). Η ορθή, λοιπόν έννοια του Διατάγματος, η οποία

όμως δεν υπερίσχυσε, ήταν ότι τούτο αναγνώριζε στα έθιμα καταλυτική δύναμη πάνω στις διατάξεις του γραπτού δικαίου όχι μόνον όσον αφορά το παρελθόν, αλλά και όσον αφορά το μέλλον.

Μια και το Διάταγμα του 1835 δεν έκανε διάκριση σχετικά, ως έθιμα που επικρατούν της βυζαντινορωμαϊκής νομοθεσίας πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι νοούνται, κατά το νομοθέτημα αυτό, τόσο τα γενικά – που, άλλωστε, ήταν σπάνια – όσο και τα τοπικά, υπό τον όρο, πάντως, ότι θα είχαν επικρατήσει με πολύχρονη και αδιάκοπη εφαρμογή ή θα είχαν καθιερωθεί με δικαστικές αποφάσεις.

4.- α) Επειδή όμως το έξω από την Εξάβιβλο Βυζαντινό Δίκαιο και ευπρόσιτο δεν ήταν και δεν είχε υποβληθεί σε επεξεργασία, οι Έλληνες νομικοί της αμέσως μετά την Επανάσταση περιόδου, υπό την επιρροή των διδασκομένων στη Γερμανία, όπου είχαν κατά πλειοψηφία σπουδάσει, δέχθηκαν – με μία βεβιασμένη ερμηνεία του Διατάγματος του 1835 – ότι, πέρα από το Βυζαντινό Δίκαιο και ειδικότερα από τα Βασιλικά (τα οποία, πρέπει και πάλι να υπογραμμισθεί, είναι περισσότερο από αμφίβολο αν το Διάταγμα του 1835 εισήγαγε ποτέ ως ισχύον δίκαιο), με το Διάταγμα αυτό εισήχθη έμμεσα ως ισχύον δίκαιο και η ιουστινιάνεια νομοθεσία, παρ' όλο που, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 30,1,1, ε και II, 1, δ) είχε πάψει από το δωδέκατο αιώνα ήδη να εφαρμόζεται αυτούσια και στο Βυζάντιο.

Με βάση την ερμηνεία αυτή εφαρμόστηκε στην Ελλάδα ο γερμανικός *usus modernus Pandectarum*, έτσι ώστε, με τη μορφή αυτή, η ισχύς του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα έληξε μόλις στις 23 Φεβρουαρίου 1946 με το ΝΔ της 7/10 Μαΐου 1946 «περί αποκαταστάσεως του Αστικού Κώδικος και του Εισαγωγικού αυτού Νόμου».

β) Αν όμως χάρη σε παρερμηνεία του Διατάγματος του 1835 το Ρωμαϊκό Δίκαιο εφαρμόσθηκε στην Ελλάδα υπό τη μορφή του *Pandektenrecht*, η εισαγωγή του δεν ήταν τόσο άστοχη, όσο πολλές φορές έχει παρασταθεί.

Η σύνδεση του δικαίου της αναγεννημένης Ελλάδας με το ιουστινιάνειο Ρωμαϊκό Δίκαιο, εξέλιξη του οποίου αποτελούσε το Βυζαντινό που η Εκκλησία εφαρμόζε επί τουρκοκρατίας, ήταν, πιστεύουμε, κατά πολύ προτιμότερη από την εισαγωγή ενός εντελώς ξένου δικαίου, όπως το γαλλικό αστικό δίκαιο, του οποίου υποστηριζόταν τότε από πολλούς, επηρεαζόμενους από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, η εισαγωγή.

Το εθιμικό δίκαιο ακόμα λιγότερο κι από το Βυζαντινορωμαϊκό επαρκούσε να καλύψει τις ανάγκες της χώρας, τούτο δε εξαιτίας του αποσπασματικού, ανομοιόμορφου και, συνήθως, τοπικού του χαρακτήρα. Και εί-

ναι μεν αλήθεια ότι ο Μάουρερ (Georg - Ludwig von Maurer, 1790-1872), μέλος της Αντιβασιλείας του Όθωνα, (που, όμως, είχε αποχωρήσει από την Ελλάδα πριν από τη δημοσίευση του Διατάγματος του 1835), ένας από τους διαπρεπέστερους νομομαθείς της εποχής του, επιδίωξε την περισυλλογή των ελληνικών εθίμων προκειμένου να στηρίξει σ' αυτά τη σύνταξη ελληνικού Αστικού Κώδικα. Αμφίβολο όμως είναι, πιστεύουμε, σύμφωνα με τις ενδείξεις του υλικού που συγκεντρώθηκε, κατά πόσο το υλικό που θα συλλεγόταν, αν η προσπάθεια του Μάουρερ είχε ολοκληρωθεί, θα έφτανε για το σκοπό αυτό.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι εκείνοι που εισήγαγαν το «Δίκαιο των Πανδεκτών» στην Ελλάδα και συνέδεσαν έτσι την ελληνική νομική σκέψη με τη νομική επιστήμη του δυτικοευρωπαϊκού χώρου δεν αστόχησαν τόσο όσο έχει υποστηριχθεί.

γ) Το Ρωμαϊκό Δίκαιο, που υπό τέτοιες συνθήκες έγινε αποδεκτό στην Ελλάδα, καλλιεργήθηκε από δογματικής πλευράς ως ισχύον δίκαιο κατά το δέκατο ένατο και εικοστό αιώνα από λαμπρούς νομομαθείς, όπως ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Αντώνιος Μομφερράτος και ο Βασίλειος Οικονομίδης και πιο πρόσφατα ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος και ο Γεώργιος Μπαλής.

δ) Από την πλευρά εξάλλου της ιστορικής του εξέλιξης, το Ρωμαϊκό Δίκαιο ερευνήθηκε στην Ελλάδα από το Δημήτριο Παππούλια, μαθητή του Μιττάις (βλ. πιο κάτω, § 35, VII, α) και το Γεώργιο Πετρόπουλο, διάσημο παπυρολόγο, καθώς και άλλους ιστορικούς του δικαίου, όπως ο Ιωάννης Τριανταφυλλόπουλος. Άλλοι πάλι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου, ασχολήθηκαν ειδικότερα με το Βυζαντινό Δίκαιο, όπως ο Αντ. Μομφερράτος που προηγούμενα αναφέραμε, και οι Γ. Μαριδάκης και Π. Ζέπος ή οι σύγχρονοι Σπυρίδων Τρωιάνος, Χ., Παπαστάθης και άλλοι, ενώ οι Δημήτριος Γκίνης, Ιάκωβος Βισβίζης, Νικόλαος Πανταζόπουλος, Μενέλαος Τουρτόγλου και άλλοι ασχολήθηκαν κατά κύριο λόγο με το Μεταβυζαντινό Δίκαιο.

§ 35. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο στη Δύση*

I. Η κατάλυση από τον Οδόακρο του Δυτικού τμήματος του Ρωμαϊκού κράτους το 476 μ.Χ. και η εγκατάσταση των γερμανικών λαών στην

* F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1967, P.S. Leicht (-C.G. Mor), *Storia del diritto italiano - Le fonti*, Milano 1956, G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto*

Ιταλία, Γαλλία και Ισπανία δεν είχαν ως επακόλουθο το τέλος της εφαρμογής του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Οι βασιλιάδες των γερμανικών λαών δεν θεωρούσαν τους εαυτούς τους απόλυτα ανεξάρτητους μονάρχες. Αντίθετα, παρόλο που στην πραγματικότητα ήταν εντελώς ανεξάρτητοι, αναγνώριζαν κάποια σκιά επικυριαρχία του Αυτοκράτορα που ήταν επικεφαλής του Ανατολικού τμήματος του ρωμαϊκού κράτους, αποδέχονταν δηλαδή το πλάσμα δικαίου ότι το ρωμαϊκό κράτος παρέμενε ενιαίο. Οι Ρωμαίοι που βρίσκονταν στις περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί γερμανικές φυλές εξακολούθησαν να διέπονται από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ενώ όσοι ανήκαν στις γερμανικές φυλές διέπονταν από τα δικά τους δίκαια.

Έτσι αναβίωσε, υπό άλλη μορφή, η αρχή της προσωπικότητας του δικαίου. Οι Ρωμαίοι, δηλαδή, διέπονταν στις προσωπικές τους σχέσεις από το Ρωμαϊκό Δίκαιο (*leges romanae*), ενώ όσοι ανήκαν σε γερμανικούς λαούς, στους δικούς τους, ο καθένας, νόμους (*leges barbarorum*).

II. Η προϋουσινιάνεια περίοδος

Α) Κατά την προϋουσινιάνεια περίοδο, το Ρωμαϊκό Δίκαιο κωδικοποιήθηκε στη Δύση κυρίως στο κράτος των Βησιγόθων, που είχε το επίκεντρο του στη σημερινή νοτιοδυτική Γαλλία.

α) Από την περιοχή αυτή προέρχεται το *Ηδίκτο του Θεοδώριχου* (*Edictum Theodorici*).

Το νομοθέτημα αυτό αποδιδόταν παλαιότερα στον Θεοδώριχο Α' το Μέγα, Βασιλιά των Οστρογόθων, ο οποίος, όπως πιστευόταν, το είχε εκδώσει για τους Ρωμαίους που ζούσαν στην κατεχόμενη από τους Οστρογόθους Βόρεια Ιταλία. Σήμερα όμως πιστεύεται ότι εκδότης του Ηδίκτου

italiano - Le fonti², Padova 1968, σελ. 15-73, 210-222, *F. Calasso*, Medio evo del diritto, I, Le fonti, Milano 1954, *P. Koschaker*, Europa und das römische Recht⁴, München - Berlin 1966, *F.C. von Savigny*, Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter², Heidelberg 1834-1851 (ανατ. Darmstadt 1956), *P. Vinogradoff*, Roman Law in Medieval Europe³, Oxford 1929 (ανατ. Hildesheim 1961), *P. Bellomo*, Società e istituzioni tra Medioevo ed età moderna, Catania 1985, *F. Brandileone*, Il diritto bizantino nell' Italia dall VIII al XII secolo, 1886 (ανατ. Πώμη 1987), *Ménager*, Varia, III (όπ.π., § 29), *B.H. Stolte jr.*, The Partes of the Digest in the Codex Florentinus, στα Subseciva Groningiana, I, (1984), σελ. 69-91, *H. Troje* Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus Iuris Civilis in der Jurisprudenz des 16ten Jahrhunderts, Köln - Wien 1971, *E. Spagnesi* (εκδ.), Le Pandette di Giustiniano. Storia e fortuna della «littera florentina», Firenze 1983, *D. Mavrogiannis*, Recherches documentaires sur la vie et l'œuvre d'histoire littéraire de la jurisprudence du juriconsulte Grec Thomas Diplovatatzis (1468-1541), Paris 1965 (και ελληνική απόδοση, Αθήνα-Κομοτηνή 1981).

δεν ήταν ο Βασιλιάς των Οστρογόθων που αναφέραμε. αλλά ο Βασιλιάς των Βησιγόθων Θεοδώριχος Β΄ (453-466 μ.Χ.).

Το νομοθέτημα αυτό εφαρμόστηκε όχι μόνο από τους Ρωμαίους του βησιγοθικού Βασιλείου, αλλά και από τους ίδιους τους Βησιγόθους.

Το Ήδικτο του Θεοδώριχου αποτελείται από 155 Κεφάλαια, που έχουν παρθεί από τα Αποφθέγματα του Παύλου (Pauli Sententiae – βλ. § 24, III, γ, αα) και από τους Κώδικες Γρηγοριανό, Ερμογενιανό και Θεοδοσιανό.

β) Σημαντικότερο από το προηγούμενο νομοθέτημα του βησιγοθικού Βασιλείου είναι ο Ρωμαϊκός Νόμος των Βησιγόθων (Lex Romana Visigotorum) που ονομάζεται αλλιώς και Σύνοψη του Αλαρίχου (Breviarium Alarici).

Η Lex Romana Visigotorum εκδόθηκε το 506 μ.Χ. στην Τουλούζη της Γαλλίας από το Βασιλιά των Βησιγόθων Αλάριχο Β΄ για να χρησιμοποιηθεί από τους Ρωμαίους που ζούσαν στο κράτος των Βησιγόθων.

Πηγές για τη σύνταξη του νομοθετήματος ήταν ο Θεοδοσιανός Κώδικας, μεταθεοδοσιανές Νεαρές καθώς και οι Κώδικες Γρηγοριανός και Ερμογενιανός. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης τα Αποφθέγματα του Παύλου και οι Εισηγήσεις του Γαΐου, οι τελευταίες όμως στην περιληπτική τους μορφή που είναι γνωστή ως Επίτομή του Γαΐου (Epitome Gai).

Οι αυτοκρατορικές Διατάξεις και τα Αποφθέγματα του Παύλου συνοδεύονται από Ερμηνεία (Interpretation η οποία αποτελεί παράφραση ή περίληψη που επεξηγεί το κείμενο που συνοδεύει. Η Interpretatio αυτή, που επηρεάζεται από το Vulgarrecht (βλ. πιο πάνω, § 24, II, β) είναι, πιθανώς, παλαιότερη από τα κείμενα τα οποία συνοδεύει στη Lex Romana Visigotorum.

Β) Άλλη προϊουστινιάνεια lex romana συντάχθηκε στο Βασίλειο των Βουργουνδίων, στη νοτιοανατολική Γαλλία.

Είναι ο Ρωμαϊκός Νόμος των Βουργουνδίων (Lex Romana Burgundiorum). Το νομοθέτημα αυτό συντάχθηκε ύστερα από εντολή του Βασιλιά των Βουργουνδίων Gundobad (που πέθανε το 516 μ.Χ) για τους Ρωμαίους που ζούσαν στο Βασίλειο της Βουργουνδίας.

Το κείμενο του δεν αποτελείται από αποσπάσματα, αλλά από διατάξεις, που έχουν χωριστεί σε 46 Τίτλους. Οι διατάξεις αυτές έχουν παρθεί από τους Κώδικες Γρηγοριανό, Ερμογενιανό και Θεοδοσιανό, από μεταθεοδοσιανές Νεαρές, από τις Εισηγήσεις του Γαΐου και από τα Αποφθέγματα του Παύλου. Η Lex Romana Burgundiorum είναι κι αυτή επηρεασμένη από το Vulgarrecht.

III. Η Ιουστινιάνεια κωδικοποίηση στην Ιταλία

α) Η κατάληψη της Ιταλίας από τον Ιουστινιανό οδήγησε στην εισα-

γωγή της νομοθεσίας του (Κώδικα, Πανδέκτη, Εισηγήσεων) στη χώρα αυτή, με την *Pragmatica sanctio pro petitione Vigili*, που εκδόθηκε ύστερα από αίτηση του Πάπα Βιγιλίου (Nov. App. VII, 1, Schoell-Kroll, σελ. 799), στις 14 Αυγούστου 554.

Ίσχυσαν όμως στην Ιταλία και οι Νεαρές του Ιουστινιανού, όπως προκύπτει από το ότι η συλλογή Νεαρών η γνωστή ως *Επιτομή του Ιουλιανού* (βλ. πιο πάνω § 26, III, Δ, 6, α) ήταν γνωστή στην Ιταλία καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

β) Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ιταλία και η κατάκτηση μεγάλου μέρους της χώρας αυτής από τους Λογγοβάρδους (Λομβαρδούς) είχε ως αποτέλεσμα ότι στις περιοχές που κατέλαβαν οι Λογγοβάρδοι, η εφαρμογή του Ρωμαϊκού Δικαίου περιορίστηκε μόνο στους Ρωμαίους που ζούσαν στις περιοχές αυτές, κατ' εφαρμογή της αρχής της προσωπικότητας για την οποία έγινε και πιο πάνω λόγος.

Οι Ρωμαίοι αυτοί χωρίζονταν σ' εκείνους που διέπονταν από την ιουστινιάνεια νομοθεσία, οι οποίοι ήταν η μεγάλη πλειοψηφία, και σ' εκείνες που διέπονταν από το προϊουστινιάνειο (Θεοδοσιανό) Ρωμαϊκό Δίκαιο, οι οποίοι ήταν κατά πολύ λιγότεροι.

γ) Αντίθετα, στις περιοχές εκείνες της Ιταλίας που έμειναν υπό άμεσο έλεγχο του Βυζαντίου, ή που επηρεάζονταν απ' αυτό, ίσχυσε το Βυζαντινωρωμαϊκό Δίκαιο.

Στις περιοχές αυτές, με τον καιρό, εισήχθησαν η Εκλογή των Ισαύρων, ο Πρόχειρος Νόμος και η Εισαγωγή (Επαναγωγή) των Μακεδόνων.

Αρκετά συμπιλήματα που έχουν ως βάση τα πιο πάνω έργα έχουν συνταχθεί στην Ιταλία, όπως το επιλεγόμενο *Prochiron Legum* ή *Πρόχειρο της Καλαυρίας* (*Prochiron Calabriae*), που έχει μεν βάση τον Πρόχειρο Νόμο, αλλά χρησιμοποιεί και αποσπάσματα της Εκλογής των Ισαύρων και Νεαρών του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού. Το έργο αυτό συντάχθηκε στη Νότιο Ιταλία γύρω στα τέλη του δέκατου αιώνα.

Αλλά και η εισαγωγή στην Ιταλία μέρους της νομοθεσίας των Μακεδόνων κατά των δυνατών, συγκεκριμένα δε της Νεαράς του έτους 922 του Ρωμανού Α' του Λακαπηνού για την προτίμηση (βλ. πιο πάνω § 28, III, α) έχει διαπιστωθεί.

Σημαντική επιρροή άσκησε επίσης στην Ιταλία ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός, που αποτέλεσε, κατά την πιο πιθανή γνώμη, τη βάση του εθιμικού ναυτικού δικαίου της Αδριατικής.

Αντίθετα, δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα αν τα Βασιλικά ίσχυσαν ποτέ αυτούσια στην Ιταλία.

δ) Στις περιοχές που δεν επηρεάζονταν από το Βυζάντιο και όπου

ίσχυσε ως *Lex Romana* η ιουστινιάνεια νομοθεσία (βλ. πιο πάνω υπό β), ως το τέλος του ενδέκατου αιώνα η *lex romana* αυτή περιλάμβανε τον Κώδικα, τις Εισηγήσεις και τις Νεαρές που περιείχονταν στην Επιτομή του Ιουλιανού.

Αντίθετα, αμφισβητείται αν ο Πανδέκτης ήταν γνωστός στη μη βυζαντινή Ιταλία κατά τους χρόνους αυτούς (και τούτο παρόλο που κι αυτός είχε εισαχθεί με την *Pragmatica sanctio* του 554 μ.Χ.), μολονότι δε υπάρχουν ασθενείς ενδείξεις για το αντίθετο, η πιο πιθανή και κρατούσα άποψη είναι ότι ο Πανδέκτης δεν ήταν γνωστός στη μη βυζαντινή Ιταλία σ' όλη την περίοδο από τα χρόνια του Ιουστινιανού ως το τέλος του ενδέκατου αιώνα.

ΙV. Η αναγέννηση των σπουδών του Ρωμαϊκού Δικαίου στη Δύση

α) Η αναγέννηση των σπουδών του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ιταλία από το τέλος του ενδέκατου αιώνα συμπίπτει χρονικά με την ανεύρεση κατά τον ενδέκατο αιώνα ενός πλήρους χειρογράφου του Πανδέκτη στην Πίζα.

Το χειρόγραφο αυτό, αποτελεί το παλαιότερο κείμενο του Πανδέκτη που σώζεται σήμερα, αφού είναι γραμμένο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 600 μ.Χ. και, κατά συνέπεια, είναι λιγότερο, ίσως, κι από εκατό χρόνια μεταγενέστερο από τη θέση του Πανδέκτη σε ισχύ στις 30 Δεκεμβρίου του 533 μ.Χ. Μάλιστα έχει υποστηριχθεί πρόσφατα, με παλαιογραφικά επιχειρήματα, η άποψη ότι το χειρόγραφο αυτό του Πανδέκτη είναι ένα από τα «επίσημα» χειρόγραφα που κυκλοφόρησαν το 533 μ.Χ. με την πρώτη δημοσίευση του Πανδέκτη.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες το χειρόγραφο της Πίζας έφτασε στην πόλη αυτή είναι άγνωστες. Επειδή έγινε γνωστό από την παρουσία του στην Πίζα το χειρόγραφο αυτό ονομάστηκε *Littera Pisana*. Μετά την κατάληψη όμως της Πίζας από τη Φλωρεντία στα 1406, το χειρόγραφο μεταφέρθηκε στη Φλωρεντία και γι' αυτό είναι γνωστό και ως *Littera Florentina*.

Η ανεύρεση του χειρογράφου αυτού ήρθε σε κατάλληλη στιγμή, κατά την οποία στην Παβία, όπου από τον ένατο αιώνα λειτουργούσε Νομική Σχολή στην οποία διδασκόταν το Λογγοβαρδικό Δίκαιο (*Liber rapiensis* ή *Liber legis Langobardorum*), είχε αρχίσει, από το τέλος του ενδέκατου αιώνα, να διδάσκεται και το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

β) Από το δωδέκατο αιώνα, όμως, τη Σχολή της Παβίας επισκιάζει το Πανεπιστήμιο της Μπολώνιας, ένα από τα παλαιότερα Πανεπιστήμια της Ευρώπης. Στην Ελεύθερη Σχολή Τεχνών του Πανεπιστημίου της πό-

λης αυτής, ο Καθηγητής της Γραμματικής και Ρητορικής Ιρνέριος (Irnerius – πέθανε το 1125 ή λίγο αργότερα) επιδόθηκε στην επεξεργασία της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και ειδικότερα του Πανδέκτη που, όπως είδαμε, μόλις τότε είχε γίνει γνωστός.

Από την επεξεργασία του Πανδέκτη από τη Σχολή της Μπολώνιας προέρχεται σειρά από μεταγενέστους Κώδικες (12ου - 14ου αιώνα). Τα χειρόγραφα αυτά (*Littera Bononiensis* ή *Vulgata*) απομακρύνονται σε αρκετά σημεία από το χειρόγραφο της Πίζας, και γι' αυτό το λόγο έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι προέρχονται από αντιπαραβολή του κειμένου του χειρογράφου της Πίζας προς άλλο χειρόγραφο που παράλλαζε απ' αυτό και το οποίο έχει σήμερα χαθεί. Το υποθετικό αυτό άλλο χειρόγραφο ονομάζεται από τους ερευνητές *codex s(ecundus)*, πιστεύεται δε ότι προερχόταν από τη Νότια Ιταλία.

Η Σχολή της Μπολώνιας διαίρεσε τον Πανδέκτη σε τρία μέρη (*tria volumina*): Τον «παλαιό» Πανδέκτη (*Digestum vetus*), που περιλάμβανε τα Βιβλία 1-24, το *Infortiatum*, που περιλάμβανε τα Βιβλία 24-38, και το «νέο» Πανδέκτη (*Digestum novum*) που περιλάμβανε τα Βιβλία 38-50. Οι ονομασίες αυτές προέρχονται, πιθανώς, από τη σειρά με την οποία η Σχολή της Μπολώνιας έλαβε γνώση του κειμένου του Πανδέκτη.

γ) Η Σχολή της Μπολώνιας είναι περισσότερο γνωστή ως Σχολή των Γλωσσογράφων (*glossatores*), που ονομάσθηκαν έτσι από την ελληνική λέξη «γλωσσά», η οποία σημαίνει σύντομη ερμηνευτική σημείωση σε δυσκολονόητη λέξη του κειμένου.

Οι «γλώσσες» γράφονταν από τους Γλωσσογράφους είτε ανάμεσα στις γραμμές του κειμένου (*glossae interlineares*), είτε στο περιθώριο τούτου (*glossae marginales*). Ο τρόπος αυτός εργασίας, ο οποίος παρουσιάζει αναλογίες με εκείνο των προϊουστινιάνειων και μεταϊουστινιάνειων Νομικών Σχολών της Ανατολής (βλ. πιο πάνω, § 25 καθώς και 29, III, 2), οδήγησε στην κατάρτιση πινάκων περιεχομένων, που, όπως οι «ίνδηκες» των Σχολών της Ανατολής, αποτελούσαν πραγματικές περιλήψεις των κειμένων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Οι πίνακες περιεχομένων αυτοί ονομάζονταν «συνόψεις» (*summae*). Ανάμεσα στις συνόψεις αυτές, άξια να μνημονευθεί ιδιαίτερα είναι η *Σύνοψη του Κώδικα* (*Summa Codicis*) του Γλωσσογράφου Azo.

Άλλα είδη έργων που προέρχονται από τη Σχολή της Μπολώνιας είναι οι «διακρίσεις» (*distinctiones*) και οι «διαφωνίες» (*dissentiones domini*).

Το έργο των Γλωσσογράφων πάνω στο *Corpus Iuris Civilis* δεν απέβλεπε στην πρακτική εφαρμογή του Ρωμαϊκού Δικαίου, στάθηκε όμως

αποφασιστικής σημασίας για τη διάδοση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας στην Ιταλία κι από εκεί στη Δύση. Τελικά, το έργο των Γλωσσογράφων συγκεντρώθηκε γύρω στα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα από τον Ακκούρσιο (Accursius. Πέθανε το 1260) στην περίφημη *Glossa ordinaria* του.

δ) Τη Σχολή των Γλωσσογράφων διαδέχθηκε από τα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα η Σχολή των Μεταγλωσσογράφων (*postglossatores*), που ονομάστηκαν επίσης και Υπομνηματιστές (*commeritatores*). Η Σχολή αυτή διάρκεσε ως το δέκατο έκτο αιώνα, με επίκεντρο τα Πανεπιστήμια της Παβίας και της Πίζας.

Οι Μεταγλωσσογράφοι στράφηκαν προς την πρακτική εφαρμογή της ιουστινιάνειας νομοθεσίας πάνω στα σύγχρονά τους προβλήματα και σχέσεις, και γι' αυτό συνέταξαν εκτεταμένους υπομνηματισμούς των κειμένων του Ιουστινιανού. Αργότερα, τη θέση των υπομνηματισμών πήραν οι «γνώμοδοτήσεις» (*consilia*).

Οι κυριότεροι από τους Μεταγλωσσογράφους ήταν ο Μπάρτολος (Bartolus de Saxoferrato, 1314-1354) και ο Μπάλντος (Baldus de Ubaldis, 1327-1400).

ε) Από την Ιταλία, η σπουδή του ιουστινιάνειου Ρωμαϊκού Δικαίου επεκτάθηκε και στη Γαλλία, όπου η προβηγκιανή συλλογή *Lo Codic* είναι μία Σύνοψη (*summa*) του Κώδικα του Ιουστινιανού, που συντάχθηκε κατά το πρώτο μισό του δωδέκατου αιώνα.

Σημαντική επιρροή στη διάδοση του Ρωμαϊκού Δικαίου στη Γαλλία άσκησε η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Τουλούζης το 1299, όπου δίδαξε ο Πέτρος ντε Μπελλπέρικ (Pierre de Belleperche).

Στην Αγγλία, το Ρωμαϊκό Δίκαιο εισήχθη κυρίως από τον Βακάριο (Vacarius), που ανήκε στη Σχολή της Μπολώνιας και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Ο Βακάριος έγραψε στα 1149 το «Βιβλίο των Φτωχών» (*Liber pauperum*), που αποτελούσε εκλογή κειμένων από τον Κώδικα και τον Πανδέκτη του Ιουστινιανού, με «γλώσσα», και είχε σκοπό να κάνει τα κείμενα αυτά προσιτά στους φτωχότερους φοιτητές.

Στη Γερμανία, τέλος, η εισαγωγή (*Rezeption*) του Ρωμαϊκού Δικαίου πραγματοποιήθηκε βαθμιαία μέσω της πρακτικής του Αυτοκρατορικού Δικαστηρίου.

V. Η Ουμανιστική Σχολή

α) Στα χρόνια της Αναγέννησης, κάτω από την επιρροή των ανθρωπιστικών ιδεωδών, διαμορφώνεται νέα αντίληψη, κατά την οποία η σπουδή του Ρωμαϊκού Δικαίου πρέπει να αντιμετωπίζεται ως τμήμα της ιστορί-

ας του πολιτισμού της ανθρωπότητας και γι' αυτό πρέπει να χρησιμοποιούνται στην έρευνά του φιλολογικά και ιστορικό κριτήρια.

Η δογματική μέθοδος ερμηνείας του Ρωμαϊκού Δικαίου, που ακολουθούσαν οι μεσαιωνικές Σχολές των Γλωσσογράφων και των Μεταγλωσσογράφων και που, από τον τόπο όπου είχε διαμορφωθεί, ονομάστηκε *mos italicus*, δεν γινόταν δεκτή από τη νέα Σχολή.

Επίκεντρο της Ουμανιστικής Σχολής ήταν το γαλλικό Πανεπιστήμιο της Μπουρζ (Bourges), ανήκαν δε στη νέα Σχολή όχι μόνο νομικοί, αλλά και φιλόλογοι. Στη Σχολή αυτή ανήκουν, εκτός άλλων, ο Ιταλός Andreas Alciatus (1492-1550), ο Γερμανός Ulrich Zasius (1461-1535) και ο Γάλλος Guillaume Budé (Budaeus, 1467-1540).

Ο πιο σημαντικός όμως αντιπρόσωπος της Ουμανιστικής Σχολής ήταν ο Γάλλος Κουϊάκιος (Cuiacius, Jacques Cujas, 1522-1590) που, εκτός των άλλων, ερεύνησε και το θέμα των παρεμβλημάτων στην ιουστινιάνεια νομοθεσία. Ο Κουϊάκιος θεωρείται από πολλούς ως ο μεγαλύτερος ερευνητής του Ρωμαϊκού Δικαίου που υπήρξε ποτέ.

Στην Ουμανιστική Σχολή κατατάσσονται επίσης οι Charles Annibal Fabrot (Fabrotus, 1580-1659), νομικός που ασχολήθηκε ειδικότερα με το Βυζαντινό Δίκαιο και εξέδωσε τα Βασιλικά, ο Jacques Godefroy (Godefredus, 1582-1652), πρώτος εκδότης του Θεοδοσιανού Κώδικα και πρώτος που έδωσε στην ιουστινιάνεια νομοθεσία την ονομασία *Corpus Iuris Civilis* και ο Johannes Löwenklau (Leunclavius), που εξέδωσε στα 1596 σε δύο τόμους Ελληνορωμαϊκό Δίκαιο.

Η μέθοδος που διαμορφώθηκε από την Ουμανιστική Σχολή στη Γαλλία για τη σπουδή του Ρωμαϊκού Δικαίου ονομάστηκε *mos gallicus* (κατ' αντίθεση προς τον *mos italicus* που αναφέραμε πιο πάνω) ή *Elegante Jurisprudenz*, είχε όμως περιορισμένη απήχηση ακόμα και στη Γαλλία (όπου διατηρήθηκε έως τα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα), κι αυτό εξαιτίας του αρχαιοδιφικού της χαρακτήρα και της έλλειψης επαφής της με την πρακτική. Ακόμη μικρότερη ήταν η επιρροή της Ουμανιστικής Σχολής στην Ιταλία και τη Γερμανία.

β) Παρόλο που το έργο του δεν ανήκει στην Ουμανιστική Σχολή, θα πρέπει στην ίδια περίοδο να γίνει λόγος και για το έργο του Έλληνα Θωμά Διπλοβατάτζη (1468-1541) για τον οποίο έγινε στο προηγούμενο κεφάλαιο λόγος (βλ. πιο πάνω § 33, V, β), που έγραψε σύγγραμμα με τον τίτλο «Βιβλίο για τους επιφανείς Έλληνες και Λατίνους νομομαθείς» (*Liber de Claris iuris consultis Graecis et Latinis*).

Στο έργο αυτό, ο Διπλοβατάτζης πραγματεύεται για τη ζωή και τα έργα μεγάλων Ρωμαίων νομικών, αλλά και αρχαίων Ελλήνων νομοθετών, ακόμα δε και νεώτερων ή και συγχρόνων του νομομαθών.

γ) Στη Γερμανία το βάρος δόθηκε στην καλλιέργεια του Ρωμαϊκού Δικαίου από την πρακτική του πλευρά. Απέβλεπε δε η κατεύθυνση αυτή στο να προσαρμόσει το Ρωμαϊκό Δίκαιο στις τρέχουσες ανάγκες του τότε νομικού βίου της Γερμανίας.

Από την τάση αυτή διαμορφώθηκε με τον καιρό, σε συνδυασμό και με τη νομολογία του Αυτοκρατορικού Δικαστηρίου (Reichskammergericht, από το 1495), μέθοδος επεξεργασίας και ερμηνείας του Ρωμαϊκού Δικαίου που ονομάστηκε «νεώτερη μέθοδος χρήσης του Πανδέκτη» (usus modernus Pandectarum), που καλλιεργήθηκε και από την Ιστορική Σχολή (βλ. πιο κάτω υπό VII, γ) και εφαρμόστηκε στη Γερμανία έως την εισαγωγή του γερμανικού Αστικού Κώδικα, το 1896.

VI. Η Σχολή του Φυσικού Δικαίου

Από το δέκατο έβδομο αιώνα εμφανίζεται νέα Σχολή, που, όμως, ακμάζει κυρίως το δέκατο όγδοο αιώνα.

Η Σχολή αυτή, που ονομάζεται Σχολή του Φυσικού Δικαίου, αποτελεί την προέκταση στο χώρο του δικαίου του γενικότερου ευρωπαϊκού κινήματος του Διαφωτισμού (Aufklärung) και τείνει στην εφαρμογή στο δίκαιο των αρχών του ορθολογισμού.

Η Σχολή του Φυσικού Δικαίου διαφέρει από κάθε άλλη απ' όσες προηγουμένως μνημονεύσαμε κατά το ότι δε θεωρεί το Ρωμαϊκό Δίκαιο ως αναμφισβήτητη ανώτερο από κάθε άλλο σύστημα δικαίου. Αντίθετα, θεωρεί αυτό ως την έκφραση μιας μόνο έννομης τάξης, της ρωμαϊκής. Οι κανόνες που συνάγονται από το Ρωμαϊκό Δίκαιο αξιολογούνται από τη Σχολή του Φυσικού Δικαίου σε σύγκριση προς άλλους κανόνες δικαίου, απόλυτου χαρακτήρα, στην ύπαρξη των οποίων η Σχολή αυτή πιστεύει. Οι κανόνες αυτοί, όπως πιστεύει η Σχολή του Φυσικού Δικαίου, έχουν παγκόσμια και αιώνια ισχύ, γιατί είναι έμφυτοι σε κάθε ανθρώπινη φύση. Είναι οι κανόνες αυτοί κανόνες του «φυσικού» δικαίου.

Πολλούς όμως από τους κανόνες αυτούς, η Σχολή του Φυσικού Δικαίου πιστεύει ότι πραγματικά τους βρίσκει στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Έτσι π.χ. από τις αναφορές των ρωμαϊκών πηγών στο *ius gentium* η Σχολή του Φυσικού Δικαίου διαμορφώνει το νεώτερο Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο.

Άλλα όμως χαρακτηριστικά του Ρωμαϊκού Δικαίου στα οποία η Ουμανιστική Σχολή έριχνε το βάρος π.χ. τα κατάλοιπα της τυπικότητας στο κλασικό δίκαιο, απορρίπτονται από τη Σχολή του Φυσικού Δικαίου.

Ιδρυτής της Σχολής του Φυσικού Δικαίου θεωρείται ο Ολλανδός Γρότιος (Hugo Grotius, de Groot, 1583-1645). Ανάμεσα στους σημαντικότερους εκπροσώπους της Σχολής περιλαμβάνονται οι Σαμουήλ

Πούφεντορφ (Pufendorf, 1632-1694) και Χριστιανός Βολφ (Christian Wolf, 1679-1754).

Στον Χάϊζε (Heise), που ανήκε επίσης στη Σχολή αυτή, οφείλεται η πενταμελής διαίρεση της ύλης του δικαίου στα εγχειρίδια Εισηγήσεων του Ρωμαϊκού Δικαίου

Η Σχολή του Φυσικού Δικαίου, με την ορθολογική επεξεργασία των αρχών που συνάγονται από το Ρωμαϊκό Δίκαιο προετοίμασε το έδαφος για τις μεγάλες ευρωπαϊκές κωδικοποιήσεις του αστικού δικαίου του τέλους του δέκατου όγδοου και των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα, ιδίως δε του ναπολεόντειου Αστικού Κώδικα της Γαλλίας του 1804.

VI. Η Ιστορική Σχολή του Δικαίου

α) Η Ιστορική Σχολή του Δικαίου εμφανίζεται στη Γερμανία κατά τα πρώτα έτη του δέκατου ένατου αιώνα και η διδασκαλία της αποτελεί, από πολλές πλευρές, αντίδραση προς τη Σχολή του Φυσικού Δικαίου, που συνδεόταν προς την ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα.

Ιδρυτής της νέας Σχολής ήταν ο Σαβινύ (Friedrich Carl von Savigny, 1779-1861). Η διδασκαλία του Σαβινύ συνδέεται και προς τα δύο πνευματικά ρεύματα που επικρατούσαν στη Γερμανία κατά τα μετά το Ναπολέοντα χρόνια: το ρομαντισμό και τον κλασικισμό.

Από το ρομαντισμό προέρχεται η βασική θέση του Σαβινύ ότι, αντίθετα προς όσα εδέχονταν η Σχολή του Φυσικού Δικαίου, δεν υπάρχουν απόλυτοι κανόνες δικαίου, παγκόσμιου και αιώνιου χαρακτήρα, που να πηγάζουν από την ίδια την ανθρώπινη φύση. Αντίθετα, το δίκαιο αποτελεί, κατά την Ιστορική Σχολή, όπως και η λογοτεχνία ή τα ήθη, χαρακτηριστική εκδήλωση της ατομικότητας κάθε λαού, που πηγάζει από το «λαϊκό πνεύμα» (Volksgeist). Για το λόγο αυτό ο Σαβινύ και η Ιστορική Σχολή αποδύσανε πρωταρχική σημασία στο έθιμο ως πηγή δικαίου, επειδή πηγάζει απευθείας από τη λαϊκή συνείδηση.

Από τον κλασικισμό προέρχεται το ζωνρό ενδιαφέρον της Ιστορικής Σχολής για την ιστορική εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου. Η κατανόηση και η αποκατάσταση της εξέλιξης αυτής επιχειρείται με άμεση προσφυγή στις πηγές. Στην έρευνα της ιστορικής εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου, συνέβαλε αποφασιστικά και η ανακάλυψη από το Νίμπουρ (Niebuhr) το 1816 του χειρογράφου των Εισηγήσεων του Γαΐου στη Βερόνα (βλ. πιο πάνω, § 20, Ε, θ, ββ).

Παράλληλα όμως, ο Savigny και η Σχολή του αντιτάχθηκαν στην, κατά το υπόδειγμα της Ναπολεόντειας, κωδικοποίηση του αστικού δικαίου στη Γερμανία. Τούτο οδήγησε την Ιστορική Σχολή στο να υποστηρίξει –

κατά μια φανερή αντίφαση προς τις ίδιες της τις διδασκαλίες – την εξακολούθηση της εφαρμογής του Ρωμαϊκού Δικαίου ως ισχύοντος δικαίου στη Γερμανία.

Έτσι, από την Ιστορική Σχολή πηγάζει και η τάση για συστηματοποίηση και καλλιέργεια του Ρωμαϊκού Δικαίου που ίσχυε στη Γερμανία υπό τη μορφή του *usus modernus Pandectarum* (βλ. πιο πάνω, υπό V, γ). Η ιστορική έρευνα, πάλι, του Ρωμαϊκού Δικαίου, προβάλλεται από τη Σχολή αυτή ως αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση του δικαίου που ίσχυε.

β) Οι τάσεις αυτές, που υπήρχαν μέσα στην Ιστορική Σχολή από το έργο κιόλας του ιδρυτή της, εξακολούθησαν να την χαρακτηρίζουν και στην εξέλιξή της καθ' όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Έτσι, ανάμεσα στους διαδόχους του Σαβινύ, άλλοι καλλιέργησαν στη Γερμανία το Ρωμαϊκό Δίκαιο ως ισχύον δίκαιο και το συστηματοποίησαν στα «Συστήματα του Δικαίου των Πανδεκτών (*Pandektenrecht*)⁽¹⁾, όπως ο Puchta, ο B. Windscheid, ο Dernburg κ.λπ., ενώ άλλοι, ερεύνησαν με επιτυχία και την ιστορική εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου, όπως ο Rudolf Jhering (1818-1898).

Ο σημαντικότερος όμως εκπρόσωπος της τάσης αυτής της Ιστορικής Σχολής ήταν, χωρίς αμφιβολία ο Θεόδωρος Μόμμεσεν (*Theodor Mommsen*, 1817-1903). Ο Μόμμεσεν ήταν καταπληκτική φυσιογνωμία. Έξοχος ιστορικός, νομικός, επιγραφικός και φιλόλογος, αναμόρφωσε με το έργο του, όχι μόνο την επιστήμη της Ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου, αλλά και, γενικότερα, της Αρχαιογνωσίας. Οι εκδόσεις του των πηγών, οι μονογραφίες του, τα συστηματικά του έργα που αφορούν το Ρωμαϊκό Δημόσιο Δίκαιο, ή το Ρωμαϊκό Ποινικό Δίκαιο, έχουν μείνει κλασικά.

Ιδιαίτερης σημασίας καμπή στην εξέλιξη της υπό συζήτηση τάσης της Ιστορικής Σχολής αποτελεί το έργο του Λουδοβίκου Μιττάϊς (*Ludwig Mitteis*, 1859-1921), ο οποίος περιέλαβε στη μελέτη της Ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου το δίκαιο των αιγυπτιακών παπύρων και στάθηκε πρωτοπόρος στην έρευνα των ελληνικών και ελληνιστικών επιρροών πάνω στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Η έρευνα του Mitteis και των μαθητών του προς την κατεύθυνση αυτή στάθηκε πολύ γόνιμη, κατέληξε όμως, ιδίως κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, σε υπερβολές.

Στην κατεύθυνση αυτή της Ιστορικής Σχολής ανήκαν, εκτός άλλων, ο E. Rabel, ο Δημήτριος Παπούλιας, κ.λπ.

Πιο επιφυλακτική υπήρξε αντίθετα, η θέση άλλων ερευνητών, όπως ο Ernst Levy και ο Max Käser. Το τρίτομο Εγχειρίδιο του τελευταίου τού-

(1) Ο όρος προέρχεται από τη βαρύνουσα σημασία του Πανδέκτη στην ιουστινιάνεια νομοθεσία.

του (οι δύο τόμοι σε β' έκδοση) αποτελεί την πιο ενήμερη και υπεύθυνη έκθεση του ιδιωτικού δικαίου και της πολιτικής δικονομίας των Ρωμαίων, όπως προκύπτουν από τα πορίσματα της σημερινής επιστήμης.

Άλλοι πολύ αξιόλογοι Γερμανοί ιστορικοί του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι οι H. Siber, F. Schulz, L. Wenger, U. von Lübtow, και D. Nörr.

γ) Η Ιστορική Σχολή δεν περιορίστηκε όμως στη Γερμανία. Εκτός της Γερμανίας η ιστορική έρευνα του Ρωμαϊκού Δικαίου αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ιταλία, όπου καλλιεργήθηκε ως μέρος της όλης ιστορίας του πατρίου δικαίου. Ανάμεσα στους παλαιότερους Ιταλούς ιστορικούς του Ρωμαϊκού Δικαίου περιλαμβάνονται ο P. Bonfante, ο G. Rotondi, ο V. Arangio-Ruiz, ο E. Volterra, ενώ μεταξύ των πολλών πιο πρόσφατων διαπρεπών ιστορικών του Ρωμαϊκού Δικαίου πρέπει να γίνει ιδιαίτερη μνεία του A. Biscardi, του F. De Martino, κ.α.

Στη Γαλλία, όπου η ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου δεν συνδέεται άμεσα προς το ισχύον δίκαιο, η έρευνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή οι Γάλλοι ερευνητές συνδυάζουν την ιστορική έρευνα με τα πορίσματα της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας και της ιστορίας του οικονομικού βίου. Από την πλευρά αυτή άξια να μνημονευθούν ιδιαίτερα είναι τα ονόματα των P. Noailles και H. Levy - Brühl. Σημαντικοί ήταν επίσης από τους Γάλλους ιστορικούς του Ρωμαϊκού Δικαίου οι P.-F. Girard και ο R. Monier, και από τους νεώτερους οι J. Gaudemet, J.-Ph. Levy, ο A. Magdelain. Μεταξύ των εντελώς συγχρόνων ιστορικών του Ρωμαϊκού Δικαίου ιδιαίτερη μνεία πρέπει επίσης του R. Villers, καθώς και του J. Modrzejewski-Mélèze, μαθητή του διάσημου Πολωνού παπυρολόγου και ιστορικού του Ρωμαϊκού Δικαίου R. Taubenschlag.

Στην Αγγλία, αξιόλογοι ιστορικοί του Ρωμαϊκού Δικαίου ήταν οι W.W. Buckland, H. F. Jolowicz και J.A.C. Thomas. Από τους σύγχρονους πρέπει ιδιαίτερα να μνημονευθεί ο A. Watson, που ασχολήθηκε με το δίκαιο της αρχαϊκής και της προκλασικής περιόδου.

δ) Όσον αφορά ειδικότερα τον κλάδο του Βυζαντινού Δικαίου, τα τελευταία χρόνια έχει πραγματοποιηθεί σημαντικό έργο προς την κατεύθυνση της καλύτερης γνώσης του.

Έτσι, αν παλαιότερα στον τομέα αυτόν έπρεπε να γίνει λόγος για τους αδελφούς G.E. και C.W.E. Heimbach και τον K.E. Zachariae von Lingenthal στη Γερμανία, τον J.A.B. Mortreuil και τον P. Collinet στη Γαλλία, τον W. Ashburner στην Αγγλία, σήμερα πρέπει σ' αυτούς να προστεθούν, εκτός άλλων και οι H.J. Scheltema, N. Van der Wal στην Ολλανδία, P.E. Pieler στην Αυστρία, D. Simon στη Γερμανία κ.α.

Για το έργο των Ελλήνων ιστορικών του Ρωμαϊκού Δικαίου, βλ. πιο πάνω, § 34, 4, γ και δ.

Ι. ΟΙ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

§ 36. Οι δικαιοπραξίες και οι διακρίσεις τους*

Ι. Ο έννομος βίος στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος στις δικαιοπραξίες, δηλαδή, κατά ορισμό που αποδίδει τα όσα στα νεότερα δίκαια διδάσκονται, σε δηλώσεις ιδιωτικής βούλησης, κατευθυνόμενες στην παραγωγή αποτελέσματος που αναγνωρίζεται από το δίκαιο και επέρχεται ως συνέπεια των δηλώσεων αυτών.

ΙΙ. Διακρίσεις των δικαιοπραξιών

α) Τις δικαιοπραξίες διακρίνουμε πρώτα - πρώτα σε μονομερείς και διμερείς ή πολυμερείς που αποκαλούνται και συμβάσεις.

Μονομερείς δικαιοπραξίες είναι εκείνες που πραγματοποιούνται με τη δήλωση της βούλησης ενός μόνο προσώπου, όπως π.χ. η διαθήκη, ή περισσότερων προσώπων, τα οποία ενεργούν όμως με το ίδιο συμφέρον.

Συμβάσεις είναι οι δικαιοπραξίες που καταρτίζονται με τη σύμπτωση της βούλησης δυο ή περισσότερων προσώπων, που εμφανίζονται με διαφορετικά συμφέροντα, όπως π.χ. η αγοραπωλησία, η επερώτηση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, κ.λπ.

Η διάκριση αυτή ανήκει στη νεότερη επιστήμη και όχι στη ρωμαϊκή. Οι Ρωμαίοι νομικοί δεν είχαν διαμορφώσει όρους αντίστοιχους προς τις έννοιες αυτές.

Είναι αλήθεια, ότι χρησιμοποιούσαν πολλές φορές όρους όπως *negotium* ή *actus*, που θα μπορούσε κανείς να αποδώσει με τον όρο «δικαιοπραξία». Αλλά οι όροι αυτοί δεν έχουν αυστηρά τεχνικό περιεχόμενο, καμιά φορά δε χρησιμοποιούνται στις πηγές με έννοια που δεν αντιστοιχεί προς την της δικαιοπραξίας, όπως π.χ. ο όρος «*negotium illicitum*» (D. 11, 6, 4 - Παύλος).

* G. *Dulckeit*, Zur Lehre vom Rechtsgeschäft im klassischen römischen Recht, στη Festschrift F. Schulz, I, Weimar 1951, σελ. 148 - 190, G. *Grosso*, στη λ. «*causa del negozio giuridico (diritto romano)*», στην *Enciclopedia del Diritto* (= E D), 6 (1960), σελ. 532 - 535, M. *Kaser*, Zur juristischen Terminologie der Römer, στα Studi B. Biondi, I, Milano 1965, σελ. 95 - 142, B. *Albanese*, Gli atti negoziali nel diritto privato romano, 1982.

Αλλά και οι όροι *pactum* (σύμφωνο), *conventio*, *contractus* δεν δηλώνουν πάντοτε τη σύμβαση αυτή καθαυτή. Ειδικότερα ο όρος *contractus* χρησιμοποιείται από τους νομικούς της κλασικής περιόδου για να δηλώσει μια –μεγάλη, άλλωστε– κατηγορία ενοχικών συμβάσεων (πρβλ. *Gai*, III, 88).

β) Σημαντική διάκριση, που βρίσκεται στις πηγές, είναι η διάκριση των δικαιοπραξιών σε *αιτιώδεις* και *αφηρημένες* ή *αναίτιώδεις*, ανάλογα με τη σημασία που αποδίδεται από το δίκαιο στην *αίτια* (*causa*) τους.

Ως *causa* (*iusta causa* ή *causa legitima*) εννοείται ο σκοπός στον οποίο αποβλέπει η δικαιοπραξία και τον οποίο αναγνωρίζει το δίκαιο. Και *αιτιώδης* μεν είναι η δικαιοπραξία, της οποίας το κύρος εξαρτάται από την ύπαρξη και τη νομιμότητα της αιτίας που βρίσκεται πίσω από αυτή, *αφηρημένη* δε εκείνη που το κύρος της δεν εξαρτάται από την αιτία αυτή.

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνωρίζει πολλές αφηρημένες δικαιοπραξίες όπως την *in iure cessio*, τη *mancipatio* κ.λπ.

γ) Άλλη σημαντική διάκριση, που προκύπτει από τις ρωμαϊκές νομικές πηγές, είναι σε δικαιοπραξίες *αιτία θανάτου* (*mortis causa*) και δικαιοπραξίες *εν ζωή* (*inter vivos*). Οι πρώτες από αυτές συνδέουν την επέλευση των αποτελεσμάτων τους προς το θάνατο ενός προσώπου, δηλαδή, είτε εκείνου που κάνει τη δήλωση (μονομερείς δικαιοπραξίες αιτία θανάτου), όπως η διαθήκη, είτε ενός από εκείνους που δικαιοπρακτούν (διμερείς δικαιοπραξίες αιτία θανάτου), όπως η αιτία θανάτου δωρεά (*donatio mortis causa*). Οι υπόλοιπες, είναι οι δικαιοπραξίες *εν ζωή*.

Άλλες διακρίσεις των δικαιοπραξιών, όπως:

δ) σε *επαχθείς* και *χαριστικές*, από τις οποίες οι πρώτες, αντίθετα προς τις δεύτερες, προϋποθέτουν παροχές και από τα δύο μέρη, ή

ε) σε *υποσχετικές* δικαιοπραξίες και *δικαιοπραξίες διάθεσης*, μπορούν μεν κατά το περιεχόμενο τους να διαγνωσθούν στις ρωμαϊκές νομικές πηγές, είναι όμως δημιουργήματα της νεότερης επιστήμης και όχι του Ρωμαϊκού Δικαίου. Ως προς τη διάκριση, ειδικότερα, των *συμβάσεων σε αμφοτεροθαρείς και ετεροβαρείς*, βλ. πιο κάτω στο Ενοχικό Δίκαιο.

στ) Ιδιαίτερα σημαντική, είναι, τέλος, η διάκριση των δικαιοπραξιών του Ρωμαϊκού Δικαίου σε *τυπικές* και *άτυπες*.

Εξαιτίας της σημασίας του τύπου των δικαιοπραξιών στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, θα γίνει γι' αυτόν μνεία στο επόμενο κεφάλαιο.

§ 37. Ο τύπος των δικαιοπραξιών*

Ι. Σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 4) αναφερθήκαμε στην τυπικότητα του Ρωμαϊκού Δικαίου της αρχαϊκής περιόδου και στη βαθμιαία μείωση, όχι, όμως και εξάλειψη, της τυπικότητας αυτής κατά την εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Οι τύποι που εγνώρισε το Ρωμαϊκό Δίκαιο μπορούν να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες: Σε πανηγυρικές – θα μπορούσε κανείς μάλιστα να πει τελετουργικές – πράξεις και σε πανηγυρικού χαρακτήρα λόγους.

Α) Οι πανηγυρικές πράξεις προϋποθέτουν, συνήθως, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και συνεργασία της πολιτείας, που εκδηλώνεται είτε: α) με τη σύμπραξη Αρχοντα που δικαιοδοτεί είτε θ) με τη σύμπραξη Λαϊκής Συνέλευσης είτε γ) με τη συμμετοχή ιδιωτών, που παρίστανται κυρίως, ως μάρτυρες.

α) Η πρώτη κατηγορία αντιπροσωπεύεται από την *in iure cessio*, στην κατάρτιση της οποίας μετέχει ο Πραίτορας ή ο Διοικητής Επαρχίας (*praeses provinciae*).

β) Η δεύτερη περιλαμβάνει πράξεις που τελούνται ενώπιον της κατά φράτρες εκκλησίας (*comitia curiata*, βλ. § 9, Α) και ειδικότερα την εισποίηση (*adrogatio per populum*, - βλ. πιο κάτω § 59, ΙΙ, Α, α) και τη δημόσια διαθήκη που καταρτιζόταν μπροστά στα *comitia curiata*, το *testamentum calatis comitiis* (βλ. πιο κάτω, § 104, Ι, Α, 1).

γ) Ιδιαίτερα χαρακτηριστική όμως είναι η τρίτη κατηγορία πράξεων, που περιλάμβανε δικαιοπραξίες που ετελούνταν με χαλκό και ζυγό (*gesta per aes et libram*) και ειδικότερα την *mancipatio* με τις παραλλαγές

* P. Noailles, *Du droit sacré au droit civil*, Paris 1949, ιδίως σελ. 300-310, K.F. Thorman, *Der doppelte Ursprung der Mancipatio*², München 1969, V. Arangio - Ruiz, *La compravendita in diritto romano*, I, Napoli 1956, σελ. 18 - 38, J. Reinach, *Ebauche d' une mancipation*, Paris, 1960, N. Πανταζόπουλου, *Mancipatio και auctoritas*, Θεσσαλονίκη 1957, O. Behrends, *Das nexum im Manzipationsrecht*, στη RIDA, 3η σειρά, 21 (1974), σελ. 137-184, H. Ankum, *Mancipatio by Slaves in Classical Roman Law*, στο *Huldigungsbandel* P. van Warmelo, Pretoria 1984, σελ. 6-17, A. Magdelain, *Essai sur les origines de la sponsio*, Paris 1949, J. Ph. Lévy, *Coup d' oeil d' ensemble sur l' histoire de la preuve littérale*, στον Index, 15 (1987), σελ. 473 επ., ιδίως σελ. 478 επ., L. Migliardi Zingale, *In margine a Nov. Iust. 44, 2: το καλούμενον πρωτόκολλον*, στα *Studi Biscardi*, V, Milano 1984, σελ. 151-175, M. Talamanca, «documentazione e diritto (diritto romano)», στην ED, 13 (1964), σελ. 548 - 561, M. Amelotti - L. Migliardi Zingale, *Συγγραφή, χειρόγραφον, testatio, chirographum* - Osservazioni in tema di tipologie documentali, υπό εκτύπωση στο Symposium 1988, *των ιδίων*, *Genesis del documento e prassi negoziale*, υπό εκτύπωση στα πρακτικά του Convegno di Copanello 1988, Σ. - Θ. Στεφανόπουλου, *In iure cessio*, Αθήνα - Κομοτηνή 1988.

της, το *nexum* και τη *solutio per aes et libram* (*nexi liberation* Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο όρος *nexum*, υπό ευρύτερη έννοια, σήμαινε αρχικά όλες τις δικαιοπραξίες με χαλκό και ζυγό (βλ. Festus, στη λ. «*nexum*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 17).

Β) Σε πανηγυρικούς λόγους (*verba*) στηριζόταν κυρίως η επερωτίση (*stipulatio*). Αυτή όμως δεν ήταν η μόνη δικαιοπραξία που καταρτιζόταν *verbis*. Υπήρχε επίσης και η επαγγελία προίκας (*dotis dictio* - βλ. πιο κάτω, § 57, II, 1, β, ββ) και ο απαλευθερικός όρκος (*ius iurandum liberti*, βλ. πιο κάτω, § 43, VI, B, β).

Γ) Δεν αγνοεί όμως το Ρωμαϊκό Δίκαιο και τις άτυπες δικαιοπραξίες. Κατά το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, η αγοραπωλησία, η μίσθωση, η εντολή, η εταιρία, αποτελούσαν άτυπες συμβάσεις, (Gai, III, 135).

Δ) Αντίθετα ο έγγραφος τύπος δεν ήταν γνωστός στη Ρώμη κατά την αρχαϊκή περίοδο, η δε εισαγωγή του κατά τα τέλη της περιόδου αυτής (3ος αιώνας π.Χ.), ήταν περιορισμένη σε έκταση και οφειλόταν σε ελληνικές επιδράσεις.

II. Θα εξετάσουμε παρακάτω τις σημαντικότερες από τις τυπικές δικαιοπραξίες του Ρωμαϊκού Δικαίου

Α) Η *in iure cessio* μπορεί να χαρακτηριστεί ως εικονική δίκη διεκδίκησης (*legis actio sacramento in rem*) και απέβλεπε κατά κύριο λόγο στη μεταβίβαση κυριότητας, αλλά και άλλης μορφής δικαιωμάτων, όπως της κληρονομίας ως ολότητας (βλ. πιο κάτω, § 112, III), ή της (νόμιμης) επιτροπείας (§ 61, I, Γ, α).

Κατά την περιγραφή του Γαΐου (Gai, II, 24) –που, όμως, αναφέρεται σε εξελιγμένη μορφή της *in iure cessio*– οι δυο δικαιοπρακτούντες εμφανίζονταν ενώπιον του Πράιτορα ή του Διοικητή της επαρχίας *in iure* (βλ. πιο κάτω, § 117, II, α και γ) και εκεί ο δικαιοδόχος (διάδοχος), δράττοντας το πράγμα (στο παράδειγμα του Γαΐου, το δούλο), απάγγελλε τις ακόλουθες πανηγυρικές λέξεις: «*Hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio*». Ο δικαιοπάροχος είτε αποδεχόταν ρητά τον ισχυρισμόν αυτόν, είτε απλώς εσώπαινε, οπότε ο Πράιτορας ή ο Διοικητής επεδίκαζε το μεταβιβαζόμενο πράγμα στο δικαιοδόχο.

Με την *in iure cessio* μπορούσε να γίνει η μεταβίβαση πραγμάτων που ανήκαν τόσο στην κατηγορία των *res mancipi*, όσο και των *res nec mancipi* (U.E. 19.9. Βλ. πιο κάτω, § 62, I. B. 2). Η χρησιμότητά της όμως για το σκοπό αυτό δεν ήταν μεγάλη γιατί των *res nec mancipi* η μεταβίβαση μπορούσε πολύ πιο εύκολα να πραγματοποιηθεί με την παράδοση (*traditio*) των *res mancipi* η μεταβίβαση γινόταν κατά προτίμηση με

τη *mancipatio*, για την οποία θα γίνει αμέσως πιο κάτω λόγος. Προκειμένου για τη μεταβίβαση των *res mancipi* η *in iure cessio* χρησίμευε κυρίως όταν από τις περιστάσεις (π.χ. στις ρωμαϊκές επαρχίες) δεν ήταν εύκολο να βρεθεί Ρωμαίος ζυγοστάτης και πέντε μάρτυρες Ρωμαίοι πολίτες, όπως απαιτούσε η *mancipatio*.

Η *in iure cessio* είχε περιπέσει σε αχρηστία από τη μετακλασική περίοδο ήδη.

Β) Από τις δικαιοπραξίες με χαλκό και ζυγό τη σημαντικότερη θέση κατέχει η *mancipatio*, που είναι και η μόνη που θα εξετασθεί εδώ.

α) Η *mancipatio*, ή, κατά παλαιότερες πηγές, *mancipium* αποτελούσε επίσης τρόπο μεταβίβασης της κυριότητας, αλλά μόνο για ορισμένα πράγματα αναφερόμενα περιοριστικά στις πηγές, συνδεόμενα δε προς την αρχαϊκή ρωμαϊκή οικονομία, τα *res mancipi*, αλλά και τρόπο μεταβίβασης εξουσίας επί ελευθέρων προσώπων, όπως της *manus* πάνω στη σύζυγο με *coemptio* (βλ. § 55, IV, 2, Β), ή πάνω σε υπεζούσιους, που παραχωρούνταν από τον εξουσιαστή τους σε οιονεί δουλεία (*in mancipio esse*. Βλ. πιο κάτω, § 45, VII, α).

β) Για την κατάρτιση της *mancipatio* ήταν αναγκαίο τόσο ο δικαιοπράροχος όσο και ο δικαιοδόχος να είναι έφηβοι, και, κατ' αρχή, Ρωμαίοι πολίτες. Εκτός των Ρωμαίων όμως μπορούσαν να είναι δικαιοπρακτούντα μέρη στη *mancipatio* (U.E., 19, 4), και Λατίνοι *coloniarii*, ή Λατίνοι *Iuniani*, και από τοις λοιπούς ξένους (*peregrini*), εκείνοι στους οποίους είχε απονεμηθεί το *ius commercii* (βλ. πιο κάτω § 44, III, Α, α). Η *mancipatio* καταρτιζόταν παρουσία πέντε μαρτύρων, επίσης εφήβων και Ρωμαίων πολιτών, που προσκαλιόνταν για το σκοπό αυτό (*testes rogati*). Από τους μάρτυρες αυτούς ο ένας, που ονομαζόταν *επιμάρτυρας* (*antestatus*), φαίνεται να διεδραμάτιζε ρόλο σημαντικότερο από τους άλλους, το περιεχόμενο όμως του ρόλου αυτού δεν μας είναι γνωστό.

Εκτός από τους μάρτυρες, απαραίτητη ήταν η παρουσία και ενός ζυγοστάτη (*libripens*), που κρατούσε ζυγαριά από χαλκό. Και ο ζυγοστάτης επίσης έπρεπε να είναι έφηβος και Ρωμαίος πολίτης, κατά την ορθότερη δε γνώμη δεν ήταν κρατικό όργανο, αλλά ιδιώτης, που ενεργούσε όμως στην περίπτωση αυτή με επίσημη ιδιότητα.

γ) Η *mancipatio* ήταν αρχαιότατη δικαιοπραξία, που αναγόταν σε χρόνους πιο παλιούς και από το Δωδεκάδελο και γι' αυτό το τυπικό της διατηρούσε, ακόμα και κατά την κλασική περίοδο, πολλά αρχαϊκά στοιχεία.

Κατά την περιγραφή του Γαίου (Gai, I, 119), η εξελιγμένη *mancipatio* της κλασικής περιόδου ακολουθούσε το ακόλουθο τυπικό: Παρουσία των μαρτύρων που αναφέραμε πιο πάνω και του ζυγοστάτου που κρατούσε

το χάλκινο ζυγό, ο δικαιοδόχος, κρατώντας στο ένα χέρι ένα κομμάτι χαλκού (*aes*), που, αργότερα, αντικαταστάθηκε με χάλκινο νόμισμα (*mancipatio nummo uno*), έπιανε με το άλλο το αντικείμενο της μεταβίβασης (δούλο στο παράδειγμα του Γαίου), και επρόφερε τα ακόλουθα πανηγυρικά λόγια: «*Hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio isque mihi emptus esto hoc aere aeneaque libra*».

Ο Γάιος χαρακτηρίζει τη *mancipatio* ως εικονική πώληση (*imaginaria quaedam venditio* - Gai, I, 113 και 119) και μας πληροφορεί ότι ο δικαιοδόχος χτυπούσε με το χαλκό τη ζυγαριά και στη συνέχεια παρέδιδε τον χαλκό στον δικαιοπάροχο «αντί για τίμημα» (*pretii loco*).

Η εξελιγμένη αυτή μορφή της *mancipatio* ήταν, πιθανώς, γνωστή από τα χρόνια του Δωδεκάδελτου (πρβλ. *Inst.* 2, 1, 41). Η παρουσία όμως του ζυγοστάτη και του χάλκινου ζυγού δείχνει ότι η *mancipatio* κατά τα χρόνια πριν από την εισαγωγή του νομίσματος, πιθανώς δε και κατά τα πρώτα χρόνια της χρήσης τούτου, γινόταν με ζύγιση του χαλκού για να βρεθεί το τίμημα (Gai, I, 122).

Η πραγματική παρουσία του πράγματος ήταν απαραίτητη για την τέλεση της δικαιοπραξίας αυτής αν το αντικείμενο της ήταν πράγμα κίνητο και τούτο γιατί το να πιάσει ο δικαιοδόχος το πράγμα με το χέρι του (*mancipium* προέρχεται από το *manu capere*) αποτελούσε στοιχείο της *mancipatio* (U.E., 19, 6). Αν το πράγμα ήταν ακίνητο, τότε η *mancipatio* μπορούσε να τελεσθεί και χωρίς την παρουσία του (Gai, I, 121). Πιθανώς όμως έφερναν στον τόπο όπου καταρτιζόταν η δικαιοπραξία χώμα ή πέτρα, αν το ακίνητο ήταν αγρός, ή ένα κεραμίδι, αν ήταν οίκημα.

ε) Η *mancipatio*, όπως άλλωστε και το *nexum*, συνδεόταν πολλές φορές με πρόσθετες μονομερείς πανηγυρικές δηλώσεις (*nuncupationes*). Οι μονομερείς αυτές δηλώσεις ήταν δεσμευτικές για εκείνον που τις έκανε (πρβλ. Festus, στη λ. «*nuncupata pecunia*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 18). Αλλά και επερωτήσεις, σύμφωνα (*pacta*), όπως το *pactum fiducia* (§ 70, II, κ.λπ.), μπορούσαν να συνοδεύουν τη *mancipatio*.

στ) Από τη μετακλασική περίοδο η *mancipatio* περιέπεσε σε αχρηστία, καταργήθηκε δε έμμεσα από τον Ιουστινιανό, όταν αυτός κατάργησε τη διάκριση των πραγμάτων σε *res mancipi* και *res nec mancipi*.

ζ) Το τυπικό της *mancipatio* απετέλεσε τη βάση παραλλαγών της, όπως η *coemptio*, η χειραφεσία (*emancipatio*), κ.λπ.

Για το αποδεικτικό έγγραφο που συντασσόταν για ν' αποδείχνει την κατάρτιση *mancipatio*, βλ. πιο κάτω, υπό Δ.

Γ) Η επερώτηση (*stipulatio*), ήταν δικαιοπραξία –και μάλιστα σύμβαση– που καταρτιζόταν με πανηγυρικά λόγια (*verbis*), δηλαδή με

πανηγυρική υπόσχεση που δινόταν ύστερα από πανηγυρικά υποβαλλόμενη ερώτηση.

α) Η επερώτηση ήταν γνωστή από το Δωδεκάδελτο κιάλας (Gai, IV, 17a). Αρχικά εμφανίσθηκε με τη μορφή της *sponsio* και καταρτιζόταν αποκλειστικά με τη χρήση του ρήματος *spondere*, με το οποίο ο μελλοντικός δανειστής (*stipulator*) ρωτούσε τον μελλοντικό οφειλέτη (*promissor*): «*dari spondes?*». Στην ερώτηση αυτή η απάντηση ήταν επίσης πανηγυρική: «*spondeo*».

Ήδη όμως από την κλασική περίοδο η *stipulatio* μπορούσε να καταρτισθεί και με χρήση άλλων ρημάτων που σήμαιναν υπόσχεση, όπως το «*promitto*», ακόμα δε και ελληνικά: «ομολογείς;» - «ομολογώ».

Η χρήση του ρήματος «*spondere*» για την κατάρτιση επερώτησης επιτρεπόταν μόνο στους Ρωμαίους πολίτες, ήταν δηλαδή η επερώτηση υπό τη μορφή της *sponsio* δικαιοπραξία του *ius civile*. Αντίθετα, η κατάρτιση της επερώτησης με τη χρήση άλλων ρημάτων επιτρεπόταν και σε μη Ρωμαίους, ανήκαν δηλαδή οι υπόλοιπες μορφές της *stipulate* στο *ius gentium* (Gai, III, 92 και 93).

β) Η απάντηση έπρεπε να δοθεί με χρήση του ίδιου ρήματος που χρησιμοποιήθηκε στην ερώτηση. Μόνο προς τα τέλη της μετακλασικής περιόδου, με Διάταξη του Λέοντα του Α' (C.I. 8, 37, 10, του 472 μ.Χ.) έγινε δεκτό ότι αρκεί η ουσιαστική συμφωνία, έστω και αν τα ρήματα που χρησιμοποιήθηκαν από τα μέρη δεν συμπίπτανε.

γ) Για την κατάρτιση της επερώτησης πολλές φορές συντασσόταν έγγραφο (*cautio*), που, όμως, είχε αποδεικτική μόνο σημασία (παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 123, του 162 μ.Χ.).

Όταν όμως με την *constitutio Antoniniana* η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη επεκτάθηκε σ' όλους τους ελεύθερους κατοίκους του ρωμαϊκού κράτους εκτός των *dediticii* (βλ. § 18, δ), οι συναλλασσόμενοι στην εξελληνισμένη Ανατολή, που από τα παλιά χρησιμοποιούσαν το έγγραφο ως συστατικό τύπο για την ανάληψη αφηρημένων υποχρεώσεων, συνέχισαν μεν την παλιά πρακτική, προσθέτανε όμως στο τέλος του εγγράφου που συντάσσανε και τη φράση «και επερωτηθείς ωμολόγησα», για να φανεί ότι συμμορφώθηκαν προς τον τύπο της ρωμαϊκής επερώτησης και η φράση αυτή κατέληξε να προσθέτεται σε κάθε είδους δικαιοπραξίες, όπως σε γαμικό συμβόλαιο του 260 μ.Χ. (Sel. Pap. I, αριθ. 5), σε διαθήκη του 583-584 μ.Χ. (Sel. Pap., I, 86) κ.λπ. Για τη Δύση, βλ. P.S. 5, 7, 2, εδάφ. β', μετακλ.).

Ο Ιουστινιανός επιχείρησε να αναβιώσει την προφορική επερώτηση, η λύση όμως που ακολούθησε, κατά την οποία το αποδεικτικό έγγραφο

που συντάχθηκε για την κατάρτισή της μπορεί να προσβληθεί μονάχα αν τα μέρη δεν βρίσκονταν ολωσδιόλου στον τόπο όπου αναφέρονται ως παρόντα την ημέρα κατά την οποία καταρτίσθηκε τούτο (Inst. 3, 19, 12 - C.I. 8, 37, 11, του 528 μ.Χ.) οδήγησε έμμεσα στην ολοκληρωτική εξαφάνιση της προφορικής επερώτησης.

Δ) Ο έγγραφος τύπος

Απομένει να γίνει λόγος για τον έγγραφο τύπο στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

α) Το έγγραφο ως συστατικός, ή και αποδεικτικός, τύπος κατάρτισης δικαιοπραξιών δεν ήταν, όπως ειπώθηκε, γνωστό κατά την αρχαϊκή περίοδο του Ρωμαϊκού Δικαίου, όταν δε εισάχθηκε τούτο για πρώτη φορά στη Ρώμη κατά τον 3ο αιώνα π.Χ., η εισαγωγή του οφειλόταν σε ελληνικές νομικές επιρροές.

β) Θα εξετάσουμε πρώτα το θέμα του υλικού πάνω στο οποίο καταγράφονταν οι δικαιοπραξίες.

Οι δικαιοπραξίες γράφονταν συνήθως πάνω σε ξύλινες πινακίδες σκεπασμένες με κερί (tabulae ceratae, βλ. P.S., 5, 25, 6), που συνδεόνταν ανά δύο (δίπτυχα), τρεις (τρίπτυχο) ή περισσότερες (πολύπτυχο). Η δικαιοπραξία γραφόταν πάνω σε πινακίδες συνήθως δυο φορές, μια εξωτερικά (scriptura exterior) και μια εσωτερικά (scriptura interior).

Αργότερα, ο πάπυρος και κατόπιν η μεμβράνη αντικατέστησαν τις πινακίδες με κερί. Οι δικαιοπραξίες γράφονταν δυο φορές και πάνω στα άλλα αυτά υλικά γραφής πολλές δε δικαιοπραξίες εις διπλούν έχουν σωθεί στην Αίγυπτο πάνω σε παπύρους.

γ) Αλλά αν γινόταν χρήση του εγγράφου στις συναλλαγές στη Ρώμη από το τέλος της αρχαϊκής περιόδου, η χρήση του εγγράφου ως συστατικού τύπου, απαραίτητου για το κύρος της δικαιοπραξίας εμφανίσθηκε μόνο κατά την κλασική περίοδο, έμεινε δε πάντοτε περιορισμένη.

Η κυριότερη περίπτωση του εγγράφου ως συστατικού τύπου της δικαιοπραξίας είναι η των εγγράφων (litteris) καταρτιζομένων συμβάσεων. Τα αφορώντα τις συμβάσεις αυτές δεν είναι πολύ ξεκάθαρα, θα εξετασθούν δε στα πλαίσια του εγχειριδίου τούτου στο Ενοχικό Δίκαιο. Φαίνεται ότι οι litteris καταρτιζόμενες συμβάσεις προέρχονταν από το ημερολόγιο στο οποίο, από την προκλασική περίοδο, οι πλούσιοι Ρωμαίοι καταχώριζαν τις καθημερινές τους εισπράξεις και δαπάνες (codex accepti et expensi).

Από τη μετακλασική περίοδο η χρήση του εγγράφου επεκτάθηκε κάτω από την επίδραση ελληνικών νομικών αντιλήψεων, σε βαθμό που, στο Ανατολικό ρωμαϊκό κράτος, κατά τις λαϊκές νομικές πεποιθήσεις, να θεω-

ρηθεί το έγγραφο αναγκαίος συστατικός τύπος για όλες σχεδόν, τις σημαντικότερες δικαιοπραξίες.

Ο Ιουστινιανός αναγνώρισε μεν το έγγραφο ως νόμιμο τύπο κατάρτισης ορισμένων δικαιοπραξιών, επέτρεψε όμως και την προφορική τους κατάρτιση, την οποία σε πολλές περιπτώσεις ρητά αναγνώρισε ως ισοδύναμη προς το έγγραφο (πρβλ. Inst. 3, 23 pr).

δ) Εκτός όμως από το έγγραφο ως συστατικό τύπο της δικαιοπραξίας, οι Ρωμαίοι γνώριζαν από τον 3ο αιώνα π.Χ. το έγγραφο και ως α-πο-δ-ει-κ-τ-ι-κ-ό τύπο της κατάρτισης δικαιοπραξιών. Και σ' αυτόν τον τομέα επίσης, η χρήση του εγγράφου κατάγεται από τις ελληνικές νομικές αντιλήψεις. Έτσι, οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν το έγγραφο πολλές φορές για την απόδειξη του ότι καταρτίστηκε μια τυπική δικαιοπραξία, όπως η *mancipatio* (παραδείγματα: Bruns, Fontes, I, αριθ. 130, του 142 μ.Χ., αριθ. 133, του 159 μ.Χ.) ή η επερώτηση (βλ. πιο πάνω, Γ, γ).

αα) Μορφή αποδεικτικού εγγράφου είναι η *testatio* (μαρτυρία). Η *testatio* ήταν έγγραφο που συντασσόταν «αντικειμενικά», δηλαδή σε τρίτο πρόσωπο, οι δε πινακίδες που χρησιμοποιούνταν για την κατάρτισή της σφραγίζονταν εξωτερικά πάνω στις συνδετικές ταινίες από τα μέρη και από τους μάρτυρες που είχαν παραστεί στην κατάρτιση της δικαιοπραξίας. Οι μάρτυρες αυτοί ήταν συνήθως επτά: (παραδείγμα: Bruns, Fontes, I, αριθ. 131, του 139 μ.Χ., βλ. και FIRA, III, αριθ. 128, α=Bruns, Fontes, I, αριθ. 157, σελ. 355, του 15 μ.Χ.).

Παράλληλα με την *testatio*, οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν, από την προκλασική περίοδο ήδη, και το χε ι ρ ό γ ρ α φ ο (*chirographum*). Τούτο, αντίθετα με την *testatio*, συντασσόταν «υποκειμενικά», δηλαδή σε πρώτο πρόσωπο. Εκείνος που έκανε τη δικαιοπρακτική δήλωση είτε υπέγραφε ιδιόχειρα το χειρόγραφο, είτε, αν τούτο έχει γραφεί από άλλους, επεκύρωνε το περιεχόμενο του. Μάρτυρες δεν συμπράττανε στο χειρόγραφο (D. 16, 3, 24 - Παπινιανός, παραδείγματα: Bruns, I, αριθ. 157, σελ. 356-358).

ββ) Από τα τέλη της Ηγεμονίας, επί Σευήρων, είχαν εισαχθεί στη Ρώμη, κάτω από ελληνιστικές επιδράσεις τα έγγραφα που συντάσσονταν από δ η μ ό σ ι ο γ ρ α φ έ α (*tabellio*). Στα έγγραφα αυτά –παρ' όλο που εθεωρούνταν κι αυτά ιδιωτικά και όχι δημόσια– αποδιδόταν μεγαλύτερη αποδεικτική δύναμη. Οι δημόσιοι γραφείς ήταν οργανωμένοι σε γ ρ α φ ε ί α (*stationes*) που έδρευαν συνήθως κοντά στην αγορά, ήταν δε ιδιώτες και όχι δημόσια αρχή. Ο Ιουστινιανός (C. I. 4, 21, 17, του 528 μ.Χ., Nov. 44, 1, του 536 μ.Χ.), όρισε ως προϋπόθεση για την άσκηση του λειτουργήματος των δημόσιων γραφέων την κρατική άδεια (*auctoritas*).

γγ) Ακόμη μεγαλύτερη αποδεικτική δύναμη είχαν από τη μετακλασική

περίοδο τα έγγραφα στα οποία καταχωριζόταν δήλωση, που είχε γίνει μπροστά σε κάποια αρχή (*apud acta*) και για τα οποία είχε συνταχθεί πρωτόκολλο (C. I. 8, 47, 11 του 530 μ.Χ. - Inst. 1, 12, 8), ή τα οποία καταρτίζονταν μεν από τον ίδιο τον δηλούντα ή το δημόσιο γραφέα (*tabellio*), όπως ειπώθηκε πιο πάνω υπό ββ, αλλά τα οποία ο ενδιαφερόμενος εμφάνιζε σε αρχή για καταχώριση σε πρωτόκολλο τηρούμενο από την αρχή αυτή (*insinuare actis*). Σε μερικές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση δωρεάς, αρμόδια κρατική αρχή ήταν οι *συμβολαιογράφοι* (*tabularii*).

δδ) Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, τα λειτουργήματα του δημόσιου γραφέα («ταβελλίονα») και του συμβολαιογράφου («ταβουλλάριου») με τον καιρό συγχέονται, όπως δείχνει ήδη το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (Επαρχ. Βιβλ. 1. Βλ. και Αρμ. Α΄, 6, 23 και Γ΄, 6, 27), είναι δε αυτοί ιδιώτες, που ασκούν το λειτουργήμα τους με κρατική άδεια.

εε) Κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο, συμβολαιογράφοι («νοτάριοι») απαντούν κοντά στους Επισκόπους, ενώ και οι Κοινότητες (π.χ. Σύρος, Ύδρα) αποκτούν αντίστοιχα δημόσια όργανα («καντζηλιέρηδες του Κοινού»).

§ 38. Ερμηνεία της δικαιοπραξίας - Ελαττώματα της δικαιοπρακτικής βούλησης*

I. Ερμηνεία της δικαιοπραξίας

Όπως και ο κανόνας δικαίου (βλ. πιο πάνω, § 1, VIII), έτσι και η δικαιοπραξία είναι ανάγκη να υποβληθεί σε ερμηνεία, προκειμένου να ανευρεθεί το αληθινό και πλήρες περιεχόμενο της δήλωσης βούλησης που περιλαμβάνει.

* G. Gandolfi, Studi sull' interpretazione degli atti negoziali in diritto romano, Milano 1965, F. Wieacker, βιβλιοκρισία Gandolfi, στη SZ (RA), 83 (1966), σελ. 436-450, O. Forziari Vanuchi, Studi sull' interpretazione giurisprudenziale romana, Milano 1973, F. Pringsheim, «Animus» in Roman Law, στις Gesammelte Abhandlungen, I, Heidelberg, 1961, σελ. 300 - 338, N. Dumont - Kisliakoff, La simulation en droit romain, Paris 1971, R. Villiers, βιβλιοκρισία Dumont - Kisliakoff, στη RHD, 53 (1975), σελ. 635-637, A. Ehrhardt, «Errantis voluntas nulla est», στη SZ (RA), 58 (1938), σελ. 167-180, J.G. Wolf, Error im römischen Vertrag-srecht, Köln - Graz 1961, P. Voci, στη λ. «errore (diritto romano)», στην ED, 15, σελ. 229 - 235, G.J. Luzzatto στη λ. «dolo (civile, diritto romano)», στην ED, 13, σελ. 713-716, C. Maschi, La preuve du fait du dol et la construction doctrinale du «dolus malus» en droit romain classique στο La preuve (= Rec. de la Soc. J. Bodin, 16), I, Bruxelles 1965, σελ. 349 επ., M. Kaser, Zur «in integrum restitutio», besonders wegen metus und dolus, στη SZ (RA), 94 (1977), σελ. 101-183.

Η ερμηνεία των δικαιοπραξιών πέρασε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από διαδοχικές φάσεις που, σε γενικές γραμμές, ακολουθούν τα στάδια της εξέλιξής του.

α) Στο αρχαϊκό δίκαιο, η ερμηνεία κάθε δικαιοπραξίας χαρακτηρίζεται από την προσκόλληση στον τύπο της, καθώς, άλλωστε, μετά γενικό κανόνα, οι δικαιοπραξίες είναι τυπικές.

Με την προϋπόθεση λοιπόν ότι ο τύπος που προδιαγράφει το δίκαιο τηρήθηκε, το κατά πόσο εκείνος που έκανε τη δικαιοπρακτική δήλωση είχε πραγματικά θελήσει να επέλθουν οι έννομες συνέπειες της δικαιοπραξίας ή όχι δεν αποτελούσε ολωσδιόλου αντικείμενο διερεύνησης.

Για το λόγο αυτόν, η δικαιοπρακτική βούληση πρωτοάρχισε να εξετάζεται στις άτυπες δικαιοπραξίες και ειδικότερα στις *solo consensu* συμβάσεις (μίσθωση, αγοραπωλησία, εντολή, εταιρία), οι οποίες στηρίζονταν στην καλή πίστη και γι' αυτό η ερμηνεία τους δεν υποβαλλόταν σε δεσμεύσεις. Τούτο έγινε από τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου ήδη.

θ) Κατά την προκλασική περίοδο, η αναζήτηση της βούλησης των δικαιοπρακτούντων επεκτάθηκε, κατά το υπόδειγμα των ατύπων δικαιοπραξιών, σε ορισμένες από τις τυπικές μονομερείς δικαιοπραξίες, και ειδικότερα στις διαθήκες. Στις τελευταίες αυτές, η αναζήτηση της αληθινής βούλησης του διαθέτη, ανεξάρτητα από το αν η δήλωσή της ανταποκρίνεται προς τη βούληση αυτή, επηρεάστηκε σημαντικά από τις εφαρμοζόμενες από την ελληνική ρητορική των ελληνιστικών χρόνων μεθόδους. Από την πλευρά αυτή ορόσημο αποτέλεσε η περίφημη δίκη που διεξάχθηκε το 93 π.Χ. μπροστά στο εκατοντάνδριο δικαστήριο και η οποία έμεινε γνωστή ως *causa Curiana* (Cicero, *de orat.*, I, 39, 180). Στη δίκη αυτή, ο μεγαλύτερος Ρωμαίος ρήτορας της περιόδου αυτής, L. Licinius Crassus, εφαρμόζοντας τις μεθόδους της ελληνικής ρητορικής ενίκησε τον διάσημο νομικό της προκλασικής περιόδου Quintus Mucius Scaevola (βλ. § 13, II, Β, γ) σε υπόθεση που αφορούσε την ερμηνεία διαθήκης.

γ) Κατά την κλασική περίοδο, η αναζήτηση μέσω της ερμηνείας της αληθινής βούλησης εκείνου που είχε δικαιοπρακτήσει επεκτάθηκε και στις τυπικές συμβάσεις και ιδίως στην επερώτηση (*stipulatio*). Παρόλο όμως που οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί ρίχνουν το βάρος στη δικαιοπρακτική βούληση κι όχι στα «*verba*», στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο δηλώθηκε η βούληση αυτή, (βλ. D, 50, 16, 219 - Παπινιανός: «*In conventionibus contrahentium voluntatem potius quam verba spectari placuit*», πρβλ. και D. 35, 1, 101 pr. - Παπινιανός), εντούτοις δέχονται επίσης ότι η αναζήτηση της βούλησης εκείνου που κατάρτισε τη δικαιοπραξία τότε μόνο συγχωρείται, όταν η δήλωσή του δεν είναι ανεπίδεκτη αμφισβητήσεων (D. 32,

25, 1 - Παύλος: «Cum in verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis questio»).

β) Στη μετακλασική, τέλος, περίοδο, με την επικράτηση της θεωρίας της βούλησης, (βλ. πιο πάνω, § 4, Δ, 4) γίνεται πιο γενικότερα δεκτό ότι η ερμηνεία της δικαιοπρακτικής βούλησης πρέπει να γίνεται χωρίς κανέναν περιορισμό, ανεξάρτητα του πώς η βούληση αυτή δηλώθηκε.

II. Ελαττώματα της δικαιοπρακτικής βούλησης

Προς την εξέλιξη των αφορώντων την ερμηνεία της δικαιοπρακτικής βούλησης που εκθέσαμε προηγουμένως συνδέεται ο τρόπος αντιμετώπισης από το Ρωμαϊκό Δίκαιο των ελαττωμάτων της βούλησης αυτής.

Μια δικαιοπραξία που καταρτίσθηκε κατά τον τύπο που προβλέπει ο νόμος μπορεί να πάσχει, είτε επειδή εκείνος που έκανε τη δικαιοπρακτική δήλωση δεν είχε ολωσδιόλου τη βούληση να καταρτίσει τη δικαιοπραξία, είτε γιατί στο σχηματισμό της βούλησης παρεμβλήθηκε ελάττωμα. Στην πρώτη περίπτωση, η έλλειψη βούλησης εκείνου που δικαιοπρακτεί μπορεί να εμφανίστηκε είτε χωρίς τη θέλησή του (ακούσια), είτε με τη θέλησή του (εκούσια).

III. Ακούσια έλλειψη δικαιοπρακτικής βούλησης

Ακούσια έλλειψη δικαιοπρακτικής βούλησης μπορεί να υπάρξει σε περίπτωση πλάνης (error) εκείνου που προβαίνει στη δήλωση. Η πλάνη αυτή μπορεί να οφείλεται είτε σε άγνοια της πραγματικής κατάστασης ή κανόνα δικαίου, είτε σε εσφαλμένη γνώση τούτων.

A) Στο αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο, εξαιτίας της τυπικότητας που το χαρακτηρίζει (§ 4, A, 2, α) η πλάνη δεν εξασκεί επιρροή. Εφόσον δηλαδή η δικαιοπρακτική δήλωση περιβληθεί τον απαιτούμενο από το νόμο τύπο, τα αποτελέσματα επέρχονται έστω και αν δεν υπάρχει βούληση του δηλούντα. Στο γεγονός αυτό, άλλωστε, οφείλεται η εμφάνιση των αγορανομικών αγωγών (actiones aediliciae), ή της actio de modo agri.

B) Το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεχόταν, σε περιορισμένη, όμως έκταση ότι η πλάνη που παρεμβλήθηκε κατά την κατάρτιση δικαιοπραξίας ασκεί επιρροή πάνω στη δικαιοπραξία αυτή. Τούτο ίσχυε ιδίως για τις συμβάσεις που καταρτίζονταν solo consensu.

Κάθε πλάνη, όμως δεν λαμβανόταν υπόψη. Για να ασκήσει η πλάνη επιρροή πάνω στη δικαιοπραξία έπρεπε η πλάνη αυτή να είναι ουσιώδης, να ανάγεται δηλαδή σε πολύ σημαντικό στοιχείο της δικαιοπραξίας και να ανάγεται, κατ' αρχή, στα πράγματα, στα πραγματικά δηλαδή

περιστατικά (*error facti*) κι όχι σε κανόνες δικαίου. Η πλάνη όμως ειδικότερα ως προς τα αίτια που παρακίνησαν εκείνον που δικαιοπράκτησε στο να προβεί στη δήλωση βούλησής του, η πλάνη δηλαδή που ανάγεται αποκλειστικά στα παραγωγικά αίτια της βούλησής του, δεν θεωρείται ουσιώδης.

Παρακάτω παραθέτουμε ορισμένες περιπτώσεις ουσιώδους πλάνης που προκύπτουν από τις πηγές, διευκρινίζοντας όμως ότι η κατάταξη των περιπτώσεων αυτών σε κατηγορίες δεν ανάγεται στη ρωμαϊκή νομική επιστήμη της κλασικής περιόδου, η οποία αντιμετώπιζε το θέμα της πλάνης περιπτωσιολογικά.

α) Έτσι, θεωρείται πάντοτε στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο ουσιώδης η πλάνη που αφορά: είτε αα) στο είδος της δικαιοπραξίας που καταρτίζεται (*error in negotio* –πρβλ. D. 44, 7, 57– Πομπώνιος), είτε ββ) στο αντικείμενο της δικαιοπραξίας (*error in corpore*). Κατ' εξαίρεση, γινόταν δεκτό ότι σε περίπτωση πλάνης ως προς το ποσό (*error in quantitate*), η δικαιοπραξία στην οποία είχε μεσολαβήσει τέτοια πλάνη ίσχυε για το μικρότερο ποσό που είχαν, πάντως, θελήσει αυτοί που κατάρτισαν τη δικαιοπραξία.

β) Σε άλλες, πάλι, περιπτώσεις η πλάνη μπορούσε, κατά τις περιπτώσεις, να θεωρηθεί ουσιώδης ή επουσιώδης. Έτσι: αα) Η πλάνη ως προς την ταυτότητα του προσώπου με το οποίο καταρτιζόταν η δικαιοπραξία (*error in persona*), η πλάνη θεωρείται ως ουσιώδης μόνον αν τούτο συνάγεται από τη φύση της συγκεκριμένης δικαιοπραξίας, ββ) Η πλάνη ως προς τις ιδιότητες του αντικειμένου της δικαιοπραξίας (*error in substantia vel materia*) γινόταν σε ορισμένες περιπτώσεις δεκτό ότι είναι δυνατό να είναι ουσιώδης (όπως π.χ. D. 18, 1, 9, 2 - Ουλπιανός). Πάντως το θέμα της πλάνης ως προς τις ιδιότητες είναι από τα πιο ασαφή στις ρωμαϊκές νομικές πηγές.

γ) Προς την πλάνη που ανάγεται στα πράγματα (*error facti*) αντιπαράθεται η πλάνη ως προς το δίκαιο (*error iuris*), δηλαδή η πλάνη ως προς την ύπαρξη, το περιεχόμενο ή την έννοια κανόνα δικαίου. Κατά κανόνα, η πλάνη ως προς το δίκαιο δεν ασκεί επιρροή, (D. 22, 6, 9 pr. - Παύλος: «*Regula est iuris quidem ignorantiam nocere, facti vero ignorantiam non nocere*»). Μόνο κατ' εξαίρεση η πλάνη ως προς το δίκαιο λαμβάνεται υπόψη, όταν εκείνος που πλανήθηκε ήταν ανήλικος, δηλαδή ηλικίας κάτω των 25 ετών (βλ. § 48, II, 2, γ: «*minor XXV annis*»), γυναίκα, στρατιώτης αγράμματος ή, αν η λήψη νομικής συμβουλής ήταν αδύνατη.

δ) Προς την πιο πάνω διάκριση συνδέεται μια άλλη, της οποίας η σημασία εκτείνεται και πέρα από τα θέματα των δικαιοπραξιών, η διάκρι-

ση δηλαδή μεταξύ πλάνης που συγχωριέται (συγγνωστή πλάνη, *error iustus* ή *probabilis*) και ασυγχώρητης (ασύγνωστης) πλάνης.

Η πλάνη ως προς το δίκαιο θεωρείται κατά κανόνα (εκτός των εξαιρέσεων που αναφέρθηκαν υπό γ) ασύγνωστη.

Γ) Το μετακλασικό δίκαιο των Ανατολικών επαρχιών του ρωμαϊκού κράτους, γενικεύοντας θέτει τον κανόνα ότι όποιος βρίσκεται σε πλάνη δεν έχει βούληση («*nulla enim voluntas errantis est*» - D. 39, 3, 20 - Πομπώνιος, C. I, 1. 18. 8 - Διοκλητιανός και Μαξιλιανός, 294 μ.Χ.).

IV. Εκούσια έλλειψη δικαιοπρακτικής βούλησης

Εκούσια είναι η έλλειψη δικαιοπρακτικής βούλησης, αν η δήλωση εκείνου που δικαιοπρακτεί, έγινε χάρη αστεϊσμού ή στην περίπτωση εικονικής δικαιοπραξίας.

α) Αστεϊσμός. Από την προκλασική περίοδο γινόταν ήδη δεκτό ότι η δήλωση που γίνεται για αστείο (*iocandi causa*) ή σε θεατρική παράσταση δεν παράγει αποτελέσματα (βλ. Varro, de l. lat., VI, 72, στο Bruns, Fontes, II, σελ. 57 για την επερώτηση). Τα ίδια ίσχυαν και στην κλασική περίοδο, με την προσθήκη της περίπτωσης δηλώσεων που γίνονται χάρη διδασκαλίας (D. 44, 7, 3, 2 - Παύλος).

β) Εικονικότητα (*simulatio*). Εικονική είναι η δικαιοπραξία που καταρτίζεται μεν νομότυπα, τα μέρη όμως που δικαιοπρακτούν, κρύβοντας απέναντι των τρίτων την αληθινή τους βούληση, συμφωνούν να μη παράγει η δικαιοπραξία αυτή, μερικά ή ολικά, τα αποτελέσματά της.

Το αρχαϊκό και το προκλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζαν επίδραση της εικονικότητας πάνω στη δικαιοπραξία, το ίδιο δε ίσχυε, κατά βάση, και στο κλασικό σε ό,τι αφορούσε τις τυπικές δικαιοπραξίες.

Όσον αφορά το γάμο –που, όμως, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αποτελούσε δικαιοπραξία (βλ. πιο κάτω, § 55, 2, Β)– γίνεται δεκτό, τουλάχιστο από τα μέσα της κλασικής περιόδου, ότι, αν είναι εικονικός, δεν έχει καμιά ισχύ (D. 23, 2, 30 - Γάιος: «*Simulatae nuptiae nullius momenti sunt*»). Οι νομικοί της κλασικής περιόδου δέχονται επίσης ότι αγοραπωλησία στην οποία δεν υπάρχει καταβλητέο τίμημα (D. 18, 1, 36 - Ουλπιανός), ή μίσθωση στην οποία δεν υπάρχει καταβλητέο μίσθωμα (D. 19, 2, 47 - Ουλπιανός) είναι άκυρες, τουλάχιστο υπό τη μορφή τους αυτή.

Κατά γενικό, πάντως, κανόνα, το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζε επιρροή της εικονικότητας πάνω στη δικαιοπραξία.

Από τη μετακλασική περίοδο, υπό την επίδραση της θεωρίας

της βούλησης (βλ. πιο πάνω, § 4, Δ, 4) γίνεται πια δεκτό ότι η εικονική δικαιοπραξία δεν παράγει αποτελέσματα.

V. Ελαττώματα στο σχηματισμό της δικαιοπρακτικής βούλησης

Ως ελαττώματα που επηρεάζουν το σχηματισμό της δικαιοπρακτικής βούλησης, το Ρωμαϊκό Δίκαιο δέχεται δύο: το φόβο (*metus*) και το δόλο (*dolus malus*).

A. Φόβος

α) Το προκλασικό και το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζαν, κατ' αρχή, επιρροή στο φόβο, η δε δικαιοπραξία που καταρτίσθηκε υπό την επίδραση φόβου παρέμενε ισχυρή κατά το *ius civile* («*tamen coactus voluit*» - D. 4, 2, 21, 5 - Παύλος). Αναφέρονται όμως και μερικές – σπάνιες – περιπτώσεις δικαιοπραγιών καταρτισμένων από φόβο για τις οποίες απαγγέλθηκε κατά την κλασική περίοδο ακυρότητα από αυτό τουτο το *ius civile*. Τέτοια π.χ. είναι η περίπτωση απελευθέρωσης δούλου που πραγματοποιήθηκε υπό την πίεση του κοινού στο θέατρο (C. I., 7, 11,3, του 224 μ.Χ., Αλεξάνδρου Σευήρου).

β) Αλλά η επιρροή του φόβου πάνω στη δικαιοπρακτική βούληση αντιμετωπίσθηκε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ιδίως στα πλαίσια του πραιτορικού δικαίου.

αα) Κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου ένας Πραίτορας, ονομαζόμενος Οκτάβιος, χορήγησε με το Ήδικτό του ένδικο μέσο (*formula Octaviana*, γύρω στο 80 π.Χ) σ' εκείνους από τους οποίους αφαιρέθηκε περιουσιακό στοιχείο κατόπιν φόβου που προκλήθηκε από την απειλή χρησιμοποίησης βίας (Cicero, in Verr., II, 3, 65, 152: «*quod per vim aut metum abstulisset*». Βλ. όμως και Cicero, ad Quint, frat., I, 1, 7, 21, από όπου προκύπτει ότι η διατύπωση της *formula* ήταν αθροιστική: «*quod per vim et metum...*»). Με το ένδικο αυτό μέσο εκείνος που είχε απειληθεί μπορούσε να πετύχει αποκατάσταση στο ακέραιο.

ββ) Οι εξελίξεις κατά την κλασική περίοδο δεν είναι γνωστές στις λεπτομέρειές τους. Κατά τα χρόνια του Αδριανού, πάντως, το πραιτορικό Ήδικτο περιλάμβανε αγωγή περί φόβου (*actio quod metus causa*, D. 4, 2, 1 - Ουλπιανός), που είχε ποινικό χαρακτήρα και στρεφόταν κατά εκείνου που είχε απειλήσει. Αν η αγωγή αυτή εγειρόταν μέσα σε ένα έτος από την απειλή, εκείνος που είχε απειλήσει καταδικαζόταν στο τετραπλάσιο της αξίας των όσων είχε αποκτήσει χάρη στην απειλή. Αν εγειρόταν

μετά την πάροδο έτους, η καταδίκη γινόταν στην αξία τούτων απλή. Εξάλλου, η αγωγή αυτή ανήκε στις *actiones arbitrariae* (βλ. § 123, II, ζ), και γι' αυτό αν εκείνος που είχε απειλήσει, προσκαλούμενος από το δικαστή, επέστρεφε εκείνο που είχε αποκτήσει χάρη στην απειλή, απέφευγε την καταδίκη του.

Ως απειλή εννοείται εκείνη που προκαλεί φόβο σε συντετό άνθρωπο (D. 4, 2, 7 pr. - Ουλπιανός).

γγ) Εκτός από την αγωγή περί φόβου, το Ήδικτο κατά τα χρόνια του Αδριανού, παρείχε σ' εκείνον που είχε υποστεί την απειλή δυο ακόμα ένδικα βοηθήματα: την ένσταση του φόβου (*exceptio metus* - D. 44, 4, 4, 33 - Ουλπιανός) για την περίπτωση που θα του ζητιόταν να εκτελέσει ό,τι υποσχέθηκε υπό την επίδραση του φόβου που του προκλήθηκε από την απειλή και αποκατάσταση στο ακέραιο (*in integrum restitutio*) αν είχε ήδη εκτελέσει. Και τα δυο αυτά ένδικα μέσα δεν είχαν ποινικό χαρακτήρα και στρέφονταν όχι μόνον εναντίον εκείνου που είχε απειλήσει, αλλά και κατά τρίτων. Προϋπέθεταν όμως, και τα δυο, δικαιοπραξίες ισχυρές κατά το *ius civile*.

δδ) Το ιουστινιάνειο δίκαιο συγχωνεύει την αγωγή περί φόβου και την αποκατάσταση στο ακέραιο, παρέχει δε την πρώτη όχι μόνο κατά εκείνου που απείλησε, αλλά και κατά τρίτων (*actio in rem scripta* - D. 4, 2, 9, 8 - Ουλπιανός). Η αγωγή περί φόβου (*actio quod metus causa*) είχε, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, μεικτό χαρακτήρα, αποζημιωτικό και ποινικό. Αναλυόταν δηλαδή το τετραπλάσιο της αξίας στο οποίο καταδικαζόταν εκείνος που απείλησε σε δυο επιμέρους στοιχεία: στην αποκατάσταση της ζημίας απλής και σε ποινή ίση προς το τριπλάσιο της αξίας.

Β) Δόλος

α) Παρόμοια σε γενικές γραμμές ήταν και η ρύθμιση του πραιτορικού δικαίου σε περίπτωση χρήσης δόλου κατά την κατάρτιση δικαιοπραξίας. Το 66 π.Χ. ο Πράϊτορας Ακουΐλιος Γάλλος (*Aquilius Gallus*), διακεκριμένος νομικός της προκλασικής περιόδου, εισήγαγε υπέρ εκείνου που είχε υποστεί καταδολίευση την αγωγή περί δόλου (*actio de dolo malo* - Cicero, *de nat. deor.* 3, 30, 74, *de off.* 3, 14, 60). Η αγωγή αυτή είχε επικουρικό χαρακτήρα, γιατί παρεχόταν αν δεν υπήρχε άλλη, ειδικότερη, αγωγή, (D. 4, 3, 1, 1, - Ουλπιανός). Η αγωγή αυτή είχε μεν ποινικό χαρακτήρα, αλλά απέβλεπε στην αποκατάσταση της ζημίας απλής. Η αγωγή περί δόλου ήταν ατιμωτική αγωγή (βλ. § 123, II, δ) και, ανήκε, όπως η αγωγή περί φόβου, στις *actiones arbitrariae*. Η αγωγή περί δόλου αποσβηνόταν μετά έτος.

β) Στον εξαπατηθέντα παρεχόταν επίσης η –ευρύτερου χαρακτήρα– ένσταση του δόλου (exceptio doli mali, βλ. Gai, II, 76-78), καθώς και αποκατάσταση στο ακέραιο.

Το ιουστινιάνειο δίκαιο αναγνωρίζει υπέρ εκείνου που εξαπατήθηκε τόσο αγωγή περί δόλου (actio doli), όσο και ένσταση του δόλου (exceptio doli).

§ 39. Ακυρότητα και ακυρωσία*

Ι. Μια δικαιοπραξία που δεν παράγει τα έννομα αποτελέσματα στα οποία εκείνοι που την πραγματοποιήσαν απέβλεπαν λέγεται άκυρη.

Οι Ρωμαίοι δεν είχαν διαμορφώσει σταθερή ορολογία πάνω στο θέμα της ακυρότητας της δικαιοπραξίας και για να δηλώσουν την άκυρη δικαιοπραξία χρησιμοποιούσαν διάφορους περιφραστικούς όρους, όπως negotium nullum, neg. inutile, neg. nullius momenti.

ΙΙ. Είδη ακυρότητας - ακυρωσίας

α) Η ακυρότητα στο κλασικό δίκαιο επέρχεται, κατ' αρχή, αν δεν συντρέχουν οι όροι σύμφωνα με τους οποίους κατά το *ius civile* η δικαιοπραξία καταρτίζεται.

β) Αλλά μια δικαιοπραξία, ενώ ήταν έγκυρη κατά το *ius civile* μπορούσε να μην παράγει αποτελέσματα κατά το *ius praetorium*. Τούτο συνέβαινε αν ο Πράιτορας (ή, γενικότερα, ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε) αρνιόταν να χορηγήσει στον ενάγοντα την αγωγή που παρείχε σε τούτον το *ius civile* (denegatio actionis - βλ. πιο κάτω, § 121, ΙΙΙ, 2, γ) ή, αντίστροφα, παρείχε στον εναγόμενο ένσταση (exceptio - βλ. § 123, ΙΙΙ), ή με διάταξή του (decretum) όριζε αποκατάσταση στο ακέραιο (in integrum restitutio, - βλ. § 124, Γ), με την οποία τα αποτελέσματα της δικαιοπραξίας εξαφανίζονταν. Με τις μεθόδους αυτές, ενώ η δικαιοπραξία παρέμενε κατά το *ius civile* ισχυρή, τα αποτελέσματά της «διορθώνονταν».

Η ακυρότητα είναι κατ' αρχή απόλυτη, παράγει, δηλαδή, τα αποτελέσματά της ως προς όλους και κάθε ένας που έχει έννομο συμφέρον μπορεί να την επικαλεστεί. Σχετική ακυρότητα υπάρχει σπανιότερα, όταν μπορούν να την επικαλεσθούν ορισμένα μόνο πρόσωπα.

γ) Από την ακυρότητα διαφέρει η ακυρωσία κατά την οποία η δι-

* S. Tondo, στη λ. «invalidità e inefficacia del negozio giuridico», στο NNDI, 8, σελ. 994 - 1003.

καιοπραξία είναι μεν ισχυρή, μπορεί όμως να προσβληθεί από κάποιον που έχει έννομο συμφέρον και να ανατραπεί.

Στο κλασικό δίκαιο εμφανίζονται ήδη περιπτώσεις ακυρωσίας, αλλά, όπως ειπώθηκε, τη θέση της ακυρωσίας παίρνουν τις περισσότερες φορές κατά την κλασική περίοδο η άρνηση χορήγησης αγωγής, η χορήγηση ένστασης και η χορήγηση αποκατάστασης στο αθέμιτο που παρείχε κατά τις περιστάσεις ο Πράιτορας.

Από το μετακλασικό δίκαιο, τα όσα αφορούν τις ακυρώσιμες δικαιοπραξίες παύουν να συνδέονται με το πραιτορικό δίκαιο, του οποίου η διαφορά προς το *ius civile* εξασθενεί προοδευτικά, οι δε περιπτώσεις στις οποίες ο Πράιτορας παρενέβαινε με τους τρόπους που εκθέσαμε, θεωρούνται πια περιπτώσεις ακυρωσίας.

Τις ίδιες λύσεις ακολουθεί και η ιουστινιανεία νομοθεσία.

III. Περιπτώσεις ακυρότητας

1. Η δικαιοπραξία μπορεί να είναι άκυρη επειδή είναι αντίθετη προς το νόμο ή προς τα χρηστά ήθη.

α) Δικαιοπραξία που αντιβαίνει σε απαγορευτική διάταξη του νόμου είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο τότε μόνο άκυρη, όταν η ακυρότητα προβλέπεται ρητά από το νόμο. Τούτο συμβαίνει κατά το κλασικό δίκαιο μόνο επί τέλειου νόμου (*lex perfecta*). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις (βλ. πιο πάνω, § 13, I, Α β) η προστασία εκείνων που θίγονται ανήκει στη δικαιοδοσία του Πράιτορα.

Στο μετακλασικό δίκαιο, μια Διάταξη των Αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β΄ και Ουαλεντινιανού Γ΄ (C. I., 1, 14, 5, του 439 μ.Χ.) κήρυξε άκυρες όλες γενικά τις δικαιοπραξίες που ήταν αντίθετες προς το νόμο, αλλά στην πράξη, παρά τη γενικότητά της, η Διάταξη αυτή δεν εφαρμοζόταν αν ο νόμος όριζε άλλη κύρωση (*sanctio*) κι όχι ακυρότητα.

β) Άκυρη είναι επίσης και η δικαιοπραξία που είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη (*contra bonos mores*), είτε γιατί το αντικείμενό της είναι αντίθετο προς αυτά, είτε γιατί αντίθετη είναι η αιτία (*causa*) της δικαιοπραξίας.

Αν όμως αντίθετη προς τα χρηστά ήθη ήταν η αιτία της δικαιοπραξίας, τότε στο κλασικό δίκαιο η δικαιοπραξία δεν ήταν άκυρη κατά το *ius civile*. Ο Πράιτορας όμως είτε αρνιόταν τη χορήγηση αγωγής στον ενάγοντα (*denegatio actionis*), είτε παρείχε στον εναγόμενο την ένταση του δόλου (*exemptio doli mali*). Αντίθετα, αν αυτό το ίδιο το αντικείμενο της δικαιοπραξίας ήταν αντίθετο προς τα χρηστά ήθη, τότε η δικαιοπραξία αυτή ήταν στο κλασικό δίκαιο άκυρη κατά το *ius civile*.

Από το μετακλασικό δίκαιο, κάθε δικαιοπραξία αντίθετη προς τα χρηστά ήθη κηρύσσεται άκυρη.

2. Η δικαιοπραξία είναι επίσης άκυρη αν δεν τηρείται ο συστατικός τύπος που απαιτεί γι' αυτήν ο νόμος (βλ. πιο πάνω, § 37).

3. Είναι επίσης άκυρη η δικαιοπραξία αν αφορά παροχή που από τη φύση της ή από το νόμο είναι αδύνατη, όπως π.χ. αν αφορά πράγμα εκτός συναλλαγής (D. 50, 17, 185 - Κέλσος).

4. Τέλος η δικαιοπραξία είναι άκυρη αν το πρόσωπο που δικαιοπρακτεί δεν έχει την ικανότητα προς τούτο, ή αν είναι μὲν ικανό, δεν έχει όμως ολωσδιόλου τη βούληση να δικαιοπρακτήσει (στην έκταση, βέβαια, που η έλλειψη δικαιοπρακτικής βούλησης αναγνωριζόταν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, βλ. πιο πάνω, § 38, II, III και IV).

IV. Η άκυρη δικαιοπραξία, κατ' αρχή, δεν μπορεί να γίνει εκ των υστέρων έγκυρη (πρβλ. D. 50, 17, 29 - Παύλος). Κατ' εξαίρεση, όμως, σε ορισμένες περιπτώσεις έγινε δεκτό ότι μια άκυρη δικαιοπραξία μπορεί να γίνει μεταγενέστερα έγκυρη με την επικύρωση της (*ratihabito*). Τέλος, επίσης κατ' εξαίρεση, μια άκυρη δικαιοπραξία μπορεί να ισχύσει κατά μετατροπή (*conversio*) ως άλλη, έγκυρη, δικαιοπραξία.

§ 40. Αίρεση, όρος, προθεσμία, υπολογισμός του χρόνου*

I. Αίρεση (*condicio*) είναι ρήτρα στη δικαιοπραξία, με την οποία η ενέργειά της εξαρτάται από την επέλευση γεγονότος μέλλοντος και αβέβαιου.

Ανάλογα με το αν η επέλευση του μέλλοντος και αβέβαιου γεγονότος (πλήρωση της αίρεσης) επιφέρει, κατά τη βούληση εκείνων που δικαιοπρακτούν, την έναρξη των αποτελεσμάτων της αίρεσης ή, αντίθετα, την ανατροπή των αποτελεσμάτων που έχουν ήδη επέλθει, γίνεται λόγος για αναβλητικές ή διαλυτικές αιρέσεις.

II. Οι αναβλητικές αιρέσεις ήταν γνωστές ήδη από τα χρόνια του Δωδεκαθέλτου (Δωδεκ. VII, 12, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 28), γινόταν δε χρήση της σε κάθε είδους δικαιοπραξίες.

Κατ' εξαίρεση, ορισμένες δικαιοπραξίες του αρχαϊκού *ius civile*, οι λε-

* G. Archi, στη λ. «condizione (diritto romano)», στην ED, 8 (1961), σελ. 743 - 759, A. Masi, Studi sulla condizione nel diritto romano, Milano 1966, G. Wesener, βιβλιοκρ. A. Masi στη SZ (RA), 84 (1967), sel. 466 - 471, R. Orestano, στη λ. «condizione», στο Novissimo Digesto Italiano (NNDI), 3, 1095 - 1097.

γόμενες *actus legitimi* (νόμιμες πράξεις), δεν μπορούσαν να καταρτισθούν υπό αίρεση, όπως άλλωστε, και υπό προθεσμία. Οι *actus legitimi* ήταν οι ακόλουθες πέντε: χειραφεσία (*emancipatio*)⁽¹⁾, τυπική άφηση χρέους (*acceptilatio*), υπεισέλευση στην κληρονομιά (*hereditatis aditio*), επιλογή δούλου (*servis optio*), διορισμός επιτρόπου (*tutoris datio*, βλ. D, 50, 17, 77 - Παπινιανός).

III. Η δικαιοπραξία υπό αναβλητική αίρεση, έως την πλήρωση της αίρεσης βρίσκεται σε εκκρεμότητα («ή ρ τ η τ α ι» - *condicio pendet*) και τα αποτελέσματα της δεν επέρχονται.

Κατά το στάδιο αυτό της αβεβαιότητας αναγνωριζόταν –κατ’ εξαίρεση και περιπτωσιολογικά– κατά την προκλασική και την κλασική περίοδο ένα δικαίωμα προσδοκίας χάρη εκείνου που πρόκειται να ωφεληθεί από την πλήρωση της αίρεσης. Τη λύση αυτή, πρέπει να σημειωθεί, είχε ακολουθήσει ήδη ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. VII, 12, όπ.π.), ειδικά στο θέμα της απελευθέρωσης δούλου υπό αίρεση.

Η τάση της προστασίας εκείνου που ωφελείται από την πλήρωση της αίρεσης επεκτάθηκε ακόμη πιο πολύ κατά τη μετακλασική περίοδο στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους.

Το *ιουστινιάνειο* δίκαιο αναγνωρίζει, τέλος, περιπτώσεις κατά τις οποίες, όταν επέλθει η πλήρωση της αίρεσης (*existente condicione*), τα αποτελέσματα της δικαιοπραξίας ανατρέχουν αναδρομικά στο χρόνο της κατάρτισής της. Αλλά και κατά το *ιουστινιάνειο* ακόμα δίκαιο η αναδρομικότητα των αποτελεσμάτων που επέρχονται όταν πληρωθεί η αίρεση δεν καθιερώνεται ως γενικός κανόνας.

IV. Οι Ρωμαίοι δεν αναγνώριζαν ως αιρέσεις τις *διαλυτικές*. Τις δικαιοπραξίες υπό διαλυτική αίρεση οι Ρωμαίοι της θεωρούσαν ως *καθάρεις* (*purae*). Έτσι, οι δικαιοπραξίες αυτές επέφεραν αμέσως όλα τα αποτελέσματά τους. Τη ρήτρα περί διαλυτικής αίρεσης, οι Ρωμαίοι αντιλαμβάνονταν ως *σύμφωνο* (*ractum*) που είχε προστεθεί στην καθαρή δικαιοπραξία. Το σύμφωνο αυτό περιείχε αναβλητική αίρεση. Όταν η περιεχόμενη στο *ractum* αίρεση αυτή πληρωνόταν, ανατρέπονταν τα αποτελέσματα της δικαιοπραξίας.

Τέτοια παραδείγματα έχουμε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο στις περιπτώσεις του καταπιστευτέου όρου (*lex commissoria*), του σύμφωνου περί υπερθεματισμού (*in diem addictio*), κ.λπ. Για τον αποκλεισμό της διαλυτικής αί-

(1) Στην κλασική περίοδο είναι πιθανό ότι η δικαιοπραξία για την οποία γίνεται λόγος ήταν όχι η *emancipatio*, αλλά η *mancipatio*.

ρεσης ειδικά στην εγκατάσταση κληρονόμου και την επαγωγή της κληρονομιάς, βλ. πιο κάτω, § 105, II, στ, και 103, V, γ.

V. Διακρίσεις των αιρέσεων

A) Οι αιρέσεις διακρίνονται πρώτα - πρώτα σε γνήσιες και καταχρηστικές

Γνήσιες είναι οι αιρέσεις των οποίων η ενέργεια εξαρτάται από γεγονός πραγματικά μέλλον και αβέβαιο.

Καταχρηστικές (ή μη γνήσιες) είναι οι αιρέσεις των οποίων η ενέργεια:

α) Είτε εξαρτάται από γεγονόσ τωρινό ή περασμένο (*condiciones in praesens vel in praeteritum collatae*).

θ) Είτε εξαρτάται από γεγονός που είναι βέβαιο ότι θα επέλθει (α-ναγκαστικές αιρέσεις). Στις αναγκαστικές αιρέσεις τα αποτελέσματα επέρχονται από την κατάρτιση της δικαιοπραξίας, η δε αίρεση θεωρείται ότι δεν έχει καθόλου γραφεί (*Inst. 3, 19, 11*). Τέτοιες αιρέσεις, πρέπει να σημειωθεί, κρύβουν πολλές φορές προθεσμία.

γ) Είτε επέρχονται από τον ίδιο το νόμο (νομικές αιρέσεις - *condiciones iuris*).

δ) Είτε εξαρτάται από γεγονός που δεν είναι δυνατό να συμβεί (αδύνατες αιρέσεις). Αδύνατη αίρεση που έχει τεθεί σε δικαιοπραξία αιτία θανάτου θεωρείται στο κλασικό δίκαιο, κατά τους Σαβινιανούς, ότι δεν έχει γραφεί καθόλου (βλ. *Gai, (II, 98)*). Η λύση αυτή ακολουθήθηκε, διευρυμένη, και από τον Ιουστινιανό.

Το ιουστινιάνειο δίκαιο εξομοίωσε προς τις αδύνατες αιρέσεις, τις αιρέσεις εκείνες που είναι αντίθετες προς το δίκαιο ή την ηθική (αθέμιτες αιρέσεις).

B) Οι αιρέσεις διακρίνονται επίσης σε εξουσιαστικές, τυχαίες και μεικτές (*C. I., 6, 51, 1, 7, του 534 μ.Χ. - Ιουστινιανός*).

α) Εξουσιαστικές (*potestativae*) είναι εκείνες οι αιρέσεις των οποίων η πλήρωση εξαρτάται από τη βούληση του δικαιούχου.

β) Τυχαίες (*casuales*) είναι εκείνες των οποίων η πλήρωση εξαρτάται από γεγονός ξένο προς το δικαιούχο.

γ) Μεικτές (*mixtae*), τέλος, είναι εκείνες οι αιρέσεις, των οποίων η πλήρωση εξαρτάται τόσο από τη βούληση του δικαιούχου, όσο και από ξένο προς αυτόν γεγονός.

VI. Όρος ή τρόπος (*modus*) είναι ρήτρα στη δικαιοπραξία με την οποία επιβάλλεται σε κάποιον ο οποίος αποκτά από δωρεά ή από διάταξη

τελευταίας βούλησης, ή σ' εκείνον που απελευθερώνεται, η υποχρέωση να πράξει ή να παραλείψει κάτι.

Ο όρος δεν συνεπάγεται αναστολή των αποτελεσμάτων της δικαιοπραξίας ως την εκπλήρωσή του, άμεσος δε τρόπος εξαναγκασμού για την εκπλήρωση του όρου μόνο κατ' εξαίρεση υπήρχε κατά την κλασική περίοδο (πρβλ. D. 40, 4, 44 - Μοδεστίνος).

Το θεσμό διαμόρφωσε τελικά ο Ιουστινιανός, ο οποίος καθιέρωσε τον εξαναγκασμό για εκπλήρωση του όρου μέσω αγωγής (*actio praescriptis verbis*) καθώς και δικαίωμα ανάληψης εκείνου του πράγματος που δόθηκε υπό όρο σε περίπτωση που ο όρος δεν εκπληρώθηκε.

VII. Προθεσμία (*dies*) είναι ρήτρα στη δικαιοπραξία με την οποία η επέλευση των αποτελεσμάτων της εξαρτάται από γεγονός μέλλον μεν, αλλά βέβαιο.

Η προθεσμία ακολουθεί σε γενικές γραμμές την ίδια ρύθμιση με την αίρεση. Οι *actus legitimi* δεν επιδέχονταν προθεσμία, όπως και αίρεση. Οι προθεσμίες διακρίνονται σε αναβλητικές και διαλυτικές.

Όπως ειπώθηκε, χαρακτηριστικό της προθεσμίας είναι ότι το γεγονός από το οποίο εξαρτάται η επέλευση των αποτελεσμάτων της είναι βέβαιο ότι θα συμβεί. Μερικές φορές όμως είναι αβέβαιο το πότε ακριβώς θα συμβεί τούτο. Έτσι αποτελούν αληθινές προθεσμίες η προθεσμία *δήλης* (βέβαιας) ημέρας (*dies certus quando*) και *άδηλης* (αβέβαιας) ημέρας (*dies incertus quando*), ενώ η προθεσμία στην οποία είναι αβέβαιο το αν θα επέλθει το γεγονός (*dies incertus an*) δεν είναι αληθινή προθεσμία, αλλά αίρεση.

VIII. Υπολογισμός του χρόνου

A) Οι Ρωμαίοι της κλασικής περιόδου διαιρούσαν το ημερονύκτιο σε εικοσιτέσσερες ώρες, από μεσάνυχτα σε μεσάνυχτα, ό,τι δε γεγονός συνέβαινε από τα μεσάνυχτα ως τα επόμενα μεσάνυχτα, θεωρούσαν ότι είχε συμβεί την ίδια ημέρα (D. 2, 12, 8 - Παύλος). Παλαιότερη είναι η διαίρεση της νύχτας σε τέσσερες φυλακές (αλλαγές φρουράς, *vigiliae*) που συνδεόταν με στρατιωτικούς λόγους, ή της ημέρας σε περιόδους που συνδεόταν με τη λειτουργία των δικαστηρίων (βλ. και πιο κάτω, § 118, III, ε).

Από την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν για τη μέτρηση του χρόνου ηλιακά καθώς και υδραυλικά ρολόγια (*horologia ex aqua*). Εξαιτίας του είδους του μηχανισμού των ηλιακών ρολογιών –και κατόπιν αυτού και των υδραυλικών– οι ώρες τους δεν ήταν ίσες, αλλά η διάρκειά τους ήταν διάφορη από εποχή σε εποχή.

Την εβδομάδα διαιρούσαν οι Ρωμαίοι σε επτά ημέρες.

Όσον αφορά το έτος, οι Ρωμαίοι υπολόγιζαν αρχικά έτη δέκα μηνών, με συνολική διάρκεια 304 ημερών («έτος του Ρωμύλου»). Το έτος αυτό αντικαταστάθηκε με έτος δώδεκα μηνών, με διάρκεια 355 ημερών. Στο έτος αυτό προσθετόταν από το 450 π.Χ. περίπου κάθε δύο έτη ένας «παρέμβλητος» μήνας (*mensis mercedonius* ή *intercalaris*) που είχε 22 ή 23 ημέρες. Τελικά, ο Ιούλιος Καίσαρας εισήγαγε το 45 π.Χ. το έτος των 365 ημερών (Ιουλιανό ημερολόγιο), στο οποίο κάθε τέταρτο έτος γινόταν διόρθωση με την προσθήκη μιας ακόμα ημέρας (*annus bissextus*).

Β) Το Ρωμαϊκό Δίκαιο σπάνια ελάβαινε υπόψη το φυσικό υπολογισμό του χρόνου, δηλαδή εκείνον που αρχίζει από ορισμένη στιγμή μιας ημέρας και λήγει την αντίστοιχη στιγμή μιας άλλης ημέρας (*a momento ad momentum*). Ο συνηθισμένος τρόπος υπολογισμού ήταν ο πολιτικός (*computatio civilis*), κατά τον οποίο η ημέρα λαμβάνεται υπόψη ως σύνολο για τον υπολογισμό (βλ. πιο πάνω, υπό Α καθώς και D. 2, 12, 8 - Παύλος).

Γ) Οι προθεσμίες υπολογίζονταν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο συνήθως με βάση το συνυπολογισμό όλων γενικά των ημερών (χρόνος συνεχής – *tempus continuum* – D. 41, 3, 31, 1 - Παύλος). Μόνο κατ' εξαίρεση, που εισάχθηκε από το *ius praetorium* γινόταν ο υπολογισμός κατά ωφέλιμο χρόνο (*tempus utile*), δηλαδή χωρίς να λαβαίνονται υπόψη οι ημέρες κατά τις οποίες δεν μπορούσε να γίνει ή να συνεχιστεί η σχετική ενέργεια (*dies nefasti* - Gai, IV, 29, Varro, *de ling. lat.*, VI, 30, στο Bruns, *Fontes*, II, σελ. 55. Βλ. και πιο κάτω, § 118, III, β).

Στην έναρξη των προθεσμιών συνυπολογιζόταν και η ημέρα κατά την οποία έγινε το γεγονός, ενώ για τη λήξη της γινόταν διάκριση ανάμεσα στην απόκτηση δικαιώματος, οπότε για να θεωρηθεί ότι πραγματοποιήθηκε η απόκτηση αυτή η ημέρα θεωρούνταν συμπληρωμένη και το χάσιμo δικαιώματος, οπότε η λήξη της προθεσμίας επερχόταν μόνο όταν συμπληρωνόταν η τελευταία ημέρα.

II. ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

§ 41. Τα φυσικά πρόσωπα*

I. Ο μελετητής του Ρωμαϊκού Δικαίου διαπιστώνει εύκολα ότι η κοινωνική οργάνωση της Ρώμης ήταν πιο περίπλοκη από εκείνη των συγχρόνων κοινωνιών.

Κάθε κάτοικος της ρωμαϊκής επικράτειας δεν ήταν και Ρωμαίος πολίτης. Αντίθετα μάλιστα, μόνο ένα σχετικά μικρό ποσοστό των κατοίκων του ρωμαϊκού κράτους είχε αυτή την ιδιότητα και από αυτό πάλι, ένα μέρος μόνο είχε την ικανότητα να ασκεί όλα τα δικαιώματα που απορρέανε από την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη.

Έτσι, ανάμεσα στους κατοίκους του ρωμαϊκού κράτους διακρίνουμε πρώτα - πρώτα τους ελευθέρους και τους δούλους (Gai, I, 9). Αλλά και κάθε ελεύθερος δεν ήταν και Ρωμαίος πολίτης: ήταν δυνατόν να είναι κάποιος ελεύθερος μεν, αλλά πολίτης άλλης πολιτείας, να είναι δηλαδή ξένος (peregrinus). Ο ελεύθερος μπορούσε να έχει την ιδιότητα αυτή από τη γέννησή του, να είναι δηλαδή εκ γενετής ελεύθερος (ingenuus), ή να απέκτησε την ελευθερία του αργότερα, να είναι δηλαδή απελευθερος (libertinus - Gai, I, 10). Από όλες τις κατηγορίες αυτές, μόνο ο εκ γενετής ελεύθερος Ρωμαίος πολίτης βρισκόταν στην ανώτατη βαθμίδα.

II. Οι Ρωμαίοι δεν έβλεπαν σε κάθε άνθρωπο ένα υποκείμενο δικαίου. Δεν είχαν καν έναν όρο που να αποδίδει αυτό που σήμερα αποκαλούμε ικανότητα δικαίου. Και είναι μεν αλήθεια ότι χρησιμοποιούσαν τον όρο *persona*, που αποδίδεται ελληνικά ως «πρόσωπο». Αλλά ο όρος αυτός, που αρχικά δε σήμαινε καν το φυσικό πρόσωπο, αλλά το προσωπείο με το οποίο εμφανιζόταν ο ηθοποιός στη σκηνή (Aul. Gell., 5, 7,1) δεν προϋποθέτει και ικανότητα δικαίου. Ο Γάιος, π.χ. κάνει λόγο για «δουλικό πρόσωπο» (*persona servilis*), κατ' αντίθεση προς το «ελεύθερο πρόσωπο»

* L. Schnorr von Carolsfeld, *Geschichte der juristischen Person*, I, München 1933 (α-
νατ. Aalen 1969), σελ. 52 - 58, P.W. Duff, *Personality in Roman Private Law*, Oxford 1938,
G. Impallomeni, στη λ. «*persona fisica (diritto romano)*», στο NNDI, 12, σελ. 1015-1016.

(*persona libera* - Gai, I, 121), ενώ, όπως θα εκτεθεί στο επόμενο κεφάλαιο (§ 42), χωρίς αμφιβολία οι δούλοι δεν είχαν ικανότητα δικαίου.

Οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν επίσης και τον όρο *caput* («κεφαλή»), ο οποίος όμως σημαίνει το ανθρώπινο πλάσμα γενικά κι όχι εκείνο το ανθρώπινο πλάσμα που έχει την ικανότητα να είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

III. Το φυσικό πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, αφότου το ζωντανό βρέφος αποχωρισθεί εντελώς από το μητρικό σώμα, χωρίς να είναι αναγκαίο να είναι και βιώσιμο.

Το *τέρας* (*monstrum* ή *portendium*), πλάσμα, δηλαδή που απομακρύνεται σε σημαντικό βαθμό από τα συνηθισμένα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου όντος, δεν είχε, κατά τους Ρωμαίους, την ιδιότητα του ανθρώπου.

Η ικανότητα δικαίου του ανθρώπινου πλάσματος αρχίζει από τον τοκετό. Μπορούσε, όμως, στους Ρωμαίους, να αρχίζει από χρόνο μεταγενέστερο από τον τοκετό στην περίπτωση *απελευθέρωσης δούλου*, όποτε η ικανότητα δικαίου άρχιζε από την απελευθέρωση.

Το *έμβρυο* κατά τη διάρκεια της κυοφορίας του θεωρείται κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο ότι έχει ήδη γεννηθεί σε ό,τι αφορά την εξασφάλιση των συμφερόντων του, υπό την προϋπόθεση ότι θα γεννηθεί ζωντανό. Τούτο έχει κυρίως σημασία στο κληρονομικό δίκαιο, στην περίπτωση του κατόντος που γεννιέται μετά το θάνατο του κληρονομούμενου (*postumus*, βλ. και πιο κάτω, § 103, V, β). Για την επιμέλεια των συμφερόντων του κυοφορούμενου ήταν δυνατός ο διορισμός κηδεμόνα, του *έμβρυωρού* (*curator ventris*, πρβλ. D. 37, 9, 1 - Ουλπιανός, D. 50, 4, 1, 4 - Ερμογενιανός. Βλ. και πιο κάτω, § 61, III, Β).

IV. Η λήξη της ικανότητας δικαίου συμπίπτει, κατ' αρχή, προς το θάνατο του ανθρώπου. Αλλά και η περιαγωγή σε δουλεία του ελευθέρου επέφερε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο τη λήξη της ικανότητας δικαίου.

§ 42. Οι δούλοι*

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζε ικανότητα δικαίου σε κάθε ανθρώπινο ον. Αντίθετα η κατηγορία των *δούλων*, που δεν ήταν υποκείμενα, αλλά αντικείμενα του δικαίου, ήταν πολυάριθμη.

* *W.W. Buckland*, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908 (ανατ. 1970), *H. Lévy - Bruhl*, «*Théorie de l' esclavage*», στο *M.J. Finlay ed.*, *Slavery in Classical Antiquity*, Cam-

Ι. Παραγωγή της δουλείας

Δυο ήταν οι κύριοι τρόποι παραγωγής της δουλείας: η αιχμαλωσία και η γέννηση από μητέρα δούλη. Όπως όμως είναι ευκολονόητο και η δεύτερη περίπτωση μπορεί κι αυτή να αναχθεί στην πρώτη, γιατί η δούλη μητέρα θα καταγόταν, πριν από μια ή περισσότερες γενιές, από αιχμάλωτο.

α) Η αιχμαλωσία ήταν, λοιπόν, η κυριότερη πηγή της δουλείας και γι' αυτό κατά μίαν ετυμολογία πολύ αμφίβολη, άλλωστε, ορισμένες ρωμαϊκές πηγές δέχονται ότι η λέξη *servus* (δούλος) προέρχεται από το «*servatus*» (εκείνος που σώθηκε, ή που διατηρήθηκε). Αντί δηλαδή να σκοτώσεις τον αιχμαλωτισμένο εχθρό, τον διατηρείς ως δούλο (Inst. 1, 3, 3).

Για το λόγον αυτόν, άλλωστε, ο Ρωμαίος που πιάστηκε αιχμάλωτος από τους εχθρούς θεωρείται και από τους Ρωμαίους ως δούλος (Gai, I, 129, D. 49, 15, 2 - Πομπώνιος). Παρ' όλα αυτά, το Ρωμαϊκό Δίκαιο, αναγνώρισε νωρίς στον Ρωμαίο που επέστρεφε από την αιχμαλωσία το *ius postliminii* (βλ. πιο κάτω, §45, VI), κατά το οποίο εκείνος που επέστρεφε εθεωρούνταν ότι ποτέ δεν είχε χάσει τα δικαιώματά του.

β) Η γέννηση από μητέρα δούλη έρχεται κατόπιν ως πηγή της δουλείας. Το τέκνο που αποκτά η δούλη γεννιέται δούλος κατά κανόνα του *ius gentium* (Gai, I, 82), τούτο δε συμβαίνει ακόμα και στην περίπτωση που ο πατέρας ήταν ελεύθερος (U.E., 5, 9: «*Partus sequitur matrem*»).

Αναγνωριζόταν όμως ως ελεύθερο όχι μόνο το τέκνο της δούλης που απελευθερώθηκε πριν από το χρόνο του τοκετού –η οποία, επομένως, ήταν ελεύθερη τη στιγμή της γέννησης– αλλά και το τέκνο δούλης που υπήρξε ελεύθερη κατά το χρόνο της σύλληψης, ή και για ελάχιστο ακόμη χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, τούτο δε κατά *ευνοία ελευθερίας* (*favor libertatis* - D. 1, 5, 5,2 και 3 - Μαρκιανός).

Αντίθετα, γεννιόταν δούλος το τέκνο ελεύθερης και δούλου, που ανήκε σε άλλον, αν η μητέρα ε γνώριζε την ιδιότητα του πατέρα ως δούλου (Gai, I, 86).

bridge 1964, σελ. 151-169, W.L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia Pa. 1955, K.R. Bradley, *Slaves and Masters in the Roman Empire*, New York - Oxford 1987, F. de Martino, «Intorno all' origine della schiavitù a Roma», στο *Diritto e società nell' antica Roma*, I, Roma 1979, σελ. 130-161, O. Robleda, *Il diritto degli schiavi nell' antica Roma*, Roma 1976, J. Modrzejewski, «Aut nascuntur aut fiunt» - Les schemes antiques des sources de l' esclavage, στο *BIDR*, 79 (1976), σελ. 1-25, H. Erman, *Servus vicarius - L' esclave de l' esclave romain*, 1896 (ανατ. Napoli 1986), J.W. Tellegen, *Slaves, Substitutes and Sources*, στα *Studi A. Biscardi*, IV, Milano 1983, σελ. 509-525, A. Watson, *Roman Slave Law*, 1987, M. Nicolaou, *Causa liberalis*, Paris 1933, G. Franciosi, *Il processo di liberty in diritto romano*, Napoli 1961.

Δεν αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία οι δούλοι που γεννιόνταν κι ανατρέφονταν στο σπίτι του κυρίου τους (οικογενείς, *vernae*), παρόλο ό-τι, συνήθως, η θέση τους ήταν πολύ καλύτερη από των λοιπών. Δεν πρέ-πει, άλλωστε, να παραγνωρίζεται ότι αρκετές φορές πατέρας τέτοιων δού-λων ήταν ο ίδιος ο κύριος τους (βλ. τέτοια, πιθανώς, περίπτωση στη δια-θήκη του Γ. Λογγίνου Κάστορα, στο *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 119 = *Sel. Pap.*, I, αριθ. 85).

γ) Κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. III, 5 = *Aul. Gell.*, 20, 1, 46-47, στο *Bruns, Fontes*, I, σελ. 21. Βλ. και πιο κάτω, § 120, III, Δ, β), γινόταν δού-λος ο Ρωμαίος πολίτης που πουλιόταν ως δούλος για χρέη πέρα από τα σύνορα της αρχαϊκής Ρώμης στον Τίβερη (*trans Tiberim*).

δ) Αντίθετα, το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζε ως έγκυρη την πώ-ληση ελευθέρου ως δούλου μέσα στα όρια της Ρώμης (D. 18, 1, 70 - Λικί-νιος Ρουφίνος) είτε από τον ίδιο, με αυτοπώληση, είτε από τρίτο, π.χ. από τους γονείς του προσώπου που πουλιόταν⁽¹⁾. Παρόλα αυτά, η οικονομική κρίση της μετακλασικής περιόδου ανάγκασε πολλούς είτε σε αυτοπώλη-ση, είτε σε πώληση των τέκνων τους, σε δουλεία (πρβλ. C. I., 4, 43, 2, του 326 μ.Χ., Μεγ. Κωνσταντίνου). Η πρακτική της αυτοπώλησης ελεύθερων σε δουλεία δεν είχε εξαφανισθεί και κατά τη Βυζαντινή περίοδο, όπως προκύπτει από το ότι ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, με Νεαρά του (*Nov. Leon.* 59), εκήρυξε άκυρες τις αυτοπωλήσεις αυτές.

ε) Ως συνέπεια κατὰ δίκης σε ορισμένες ποινές ή για ορισμένα αδικήματα, όπως:

αα) Εκείνος που απέφευγε να εγγραφεί στους καταλόγους των Κην-σόρων (*Gai*, I, 160) και ο φυγόςτρατος (*Cicero, pro Caec.*, 34, 99), μπο-ρούσαν να πουληθούν από τον αρμόδιο Άρχοντα ως δούλοι.

ββ) Εκείνος που καταδικαζόταν σε θάνατο με σίδερο (*ad ferrum*), ή με θηριομαχία (*ad bestias*), ή σε καταναγκαστικά έργα σε μεταλλεία (*ad metalla*) γινόταν με και από την καταδίκη του δημόσιος δούλος (*servus roemae*). Ο Ιουστινιανός κατάργησε τη δουλεία λόγω καταδίκης σε κατα-ναγκαστικά έργα (*Nov.* 22, 8).

στ) Η ελεύθερη γυναίκα που ερχόταν σε σαρκικές σχέσεις με ξένο δούλο παρά την εναντίωση του κυρίου του, γινόταν δούλη του κυρίου του δούλου κατά ένα Συγκλητικό Δόγμα που εκδόθηκε επί Κλαυδίου (*senatus consultum Claudianum*, του 52 μ.Χ. - *Gai*, I, 160). Κατά τη μετακλασική περίοδο η εναντίωση αυτή έπρεπε να δηλωθεί τρεις φορές.

(1) Αλλά ο *pater familias* μπορούσε να πουλήσει εγκύρως τον υπεξούσιο του ως δού-λο *trans Tiberim* (βλ. πιο κάτω, § 46, III). Για την πώληση υπεξουσίου μέσα στα όρια της ρωμαϊκής επικράτειας *in mancipio*, βλ. § 45, VII, Α).

Ο Ιουστινιανός κατάργησε την περίπτωση αυτή (Nov. 22, 8).

ζ) Γινόταν δούλος εκείνος ο ελεύθερος, που, όντας μεγαλύτερος από είκοσι ετών, παρέστησε τον δούλο για να πουληθεί και να εισπράξει μέρος του τιμήματος (*ad pretium participandum* - D. 1, 5, 5, 1 - Μαρκιανός).

II. Κοινωνική και νομική θέση των δούλων

Η κοινωνική και νομική θέση των δούλων στη Ρώμη χαρακτηρίζεται από βαθιά αντίφαση.

α) Κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ο δούλος είναι πράγμα και μάλιστα «πράγμα θνητό» (*res mortalis* - D. 4, 4, 11, 4 - Ουλπιανός). Αποτελεί αντικείμενο κυριότητας και βρίσκεται κάτω από την απόλυτη εξουσία του κυρίου του (*dominica potestas*). Μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο συγκυριότητας (πρβλ. Gai, III, 167). Ο γάμος του δούλου με άλλο δούλο ή με ελεύθερο, είναι νομικά ανύπαρκτος (*contubernium*. Βλ. όμως πιο κάτω, § 52, II, ε). Δεν αναγνωρίζεται, κατ' αρχή, η συγγένεια μεταξύ δούλων (*servilis cognatio*). Το τέκνο δούλης (*partus ancillae*) περιέρχεται ως δούλος στον κύριο της δούλης.

β) Αλλά ενώ ο δούλος είναι πράγμα, δεν παύει να αναγνωρίζεται από το δίκαιο και ως ανθρωπινό και λογικό ον. Από την πλευρά αυτή, η κατάσταση των δούλων γνώρισε κατά την εξέλιξη της ιστορίας της Ρώμης διακυμάνσεις.

αα) Κατά την περίοδο του αρχαϊκού Ρωμαϊκού Δικαίου η θέση των δούλων δεν ήταν τόσο τραγική όσο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει από την τέλεια ανυπαρξία δικαιωμάτων τους. Ο αριθμός των δούλων ήταν περιορισμένος και οι δούλοι αυτοί, τις περισσότερες φορές, προέρχονταν από συγγενικούς λαούς της Ιταλικής χερσονήσου. Έτσι η θέση τους στα πλαίσια της αγροτικής ρωμαϊκής οικογένειας ήταν σχετικά καλή, δεν διέφερε δ' άλλωστε ουσιαστικά από τη θέση των υπεξουσίων κατιόντων του *pater familias*.

ββ) Κατά την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας, η τεράστια εισροή δούλων που στάθηκε αποτέλεσμα των νικηφόρων πολέμων της Ρώμης, ιδίως δε των καρχηδονικών πολέμων, οδήγησε στην πτώση της ανθρώπινης αξίας των δούλων. Σε τούτο συνέβαλε και το γεγονός ότι οι δούλοι έπαψαν πια να προέρχονται από την Ιταλία και προέρχονταν, πια, από ολόκληρη τη γνωστή, τότε, οικουμένη. Ο αριθμός των δούλων οδήγησε στην παραγνώριση της ανθρώπινης υπόστασής τους. Η προκλασική περίοδος είναι η περίοδος της μαζικής χρήσης δούλων στα μεγάλα αγροκτήματα και των εξεγέρσεων των δούλων.

γγ) Από τα χρόνια της Ηγεμονίας, παράλληλα προς τη βαθμιαία

μείωση του αριθμού των δούλων που προέρχονταν από αιχμαλωσία, η θέση τους βελτιώθηκε. Σε τούτο συνετέλεσε και η διάδοση των φιλοσοφικών ιδεών των Στωικών.

Έτσι, παρόλο που απαντούν περιπτώσεις αποκρουστικής σκληρότητας απέναντι των δούλων (βλ. π.χ. τη μνημονευόμενη από τον Τάκιτο (Tacit., Ann. 14, 42-45) θανάτωση πλήθους αθώων δούλων), εντούτοις, πολλά θετικά μέτρα υπέρ των δούλων πάρθηκαν κατά την περίοδο αυτή. Έτσι, απαγορεύθηκε ο αδικαιολόγητος φόνος δούλων από τον κύριό τους (πρβλ. Gai, I, 53, III, 213), ο ευνουχισμός των δούλων (Sueton, Dom. 7, 1), η χρησιμοποίηση των δούλων σε θηριομαχίες χωρίς την άδεια του Πραιτορά (lex Petronia, πιθανώς του 61 μ.Χ., D. 48, 8, 11, 1-2 - Μοδεστίνος), η έκδοση της δούλης σε πορνεία, η εγκατάλειψη ή ο φόνος των δούλων που είχαν γίνει άχρηστοι εξαιτίας ασθένειας ή γερατειών (Sueton., div. Claud. 25, 2). Ο δούλος που υποβαλλόταν σε κακομεταχείριση μπορούσε, κατά *rescriptum* του Αντωνίνου Πίου, να καταφύγει ως ικέτης στο άγαλμα του Ηγεμόνα και να επιτύχει την πώλησή του (D. 1, 6, 2 - Ουλπιανός, Inst. 1, 8, 2. Βλ. και Gai, I, 53).

Παράλληλα, δούλοι από τον ελληνικό κυρίως, χώρο, κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Ρώμης, οι δε δούλοι του Ηγεμόνα (*servi Caesaris*) αποτελούσαν προνομιούχα τάξη, που κράτησε στα χέρια της τη διοίκηση του ρωμαϊκού κράτους, έως τα χρόνια του Αδριανού (βλ. πιο πάνω, § 15, I, B).

δδ) Η ανθρώπινη θέση των δούλων βελτιώθηκε ακόμα περισσότερο κατά τους χρόνους της Δεσποτίας, μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, υπό την επιρροή Χριστιανικών ιδεών.

εε) Η αναγνώριση της ανθρώπινης φύσης του δούλου προκύπτει και από τη συμμετοχή του στο *θηρησκευτικό βίο*, αλλά και από άλλες ενδείξεις, όπως από το ότι δεν επιτρεπόταν να αποτελέσει ο δούλος αντικείμενο επικαρπίας, ότι ο τάφος του αποτελούσε *res religiosa* (D. 11, 7, 2 pr. - Ουλπιανός) ή ότι το τέκνο της δούλης δεν εθεωρούνταν καρπός («*partus vero ancillae in fructu non est*» - Inst., 2, 1, 37).

Τέλος, ο δούλος μπορούσε να γίνει μέλος *σωματείου* (βλ. πιο κάτω, § 50, Δ, 3).

III. Παρ' όλα αυτά, ο δούλος παραμένει ένα ανθρώπινο πλάσμα που δεν έχει ικανότητα δικαίου (βλ. Gai, II, 87).

Και όμως, κατ' αντιστροφή των όσων θεωρούνται σήμερα αυτονόητα, το ανθρώπινο αυτό ον, στο οποίο το δίκαιο δεν αναγνωρίζει ικανότητα δικαίου, είχε περιορισμένη *δικαιοπρακτική* ικανότητα.

Ειδικότερα:

α) Ο δούλος δεν είχε μεν την ικανότητα να αποκτά στο δικό του όνομα, μπορούσε όμως να αποκτήσει για τον κύριό του.

Έτσι, εφόσον πρόκειται για απόκτηση με απλή φυσική εξουσία, ο δούλος την αποκτά για τον κύριο, χωρίς να απαιτείται τίποτε άλλο. Αποκτά επίσης για τον κύριό του με άτυπες δικαιοπραξίες. Αλλά και με τυπικές δικαιοπραξίες μπορεί να αποκτήσει ο δούλος για τον κύριο (Gai, II, 87), με εξαίρεση μόνον την *in iure cessio* που είχε ως προϋπόθεση την ικανότητα να είναι κάποιος διάδικος, ικανότητα την οποία οι δούλοι δεν είχαν (Gai, II, 96).

β) Ως προς την εξουσία του δούλου για διάθεση, αυτή περιοριζόταν μόνο στις άτυπες πράξεις και ειδικότερα σε εκείνες που αφορούσαν το χρημάτιο του δούλου (βλ. πιο κάτω), ή επραγματοποιούνταν με την έγκριση του κυρίου.

γ) Ο δούλος δεν είχε καθόλου την ικανότητα να είναι διάδικος, (βλ. πιο κάτω, § 119, II, β).

δ) Όσον αφορά τις αδικαιοπραξίες του δούλου, ο κύριος ευθυνόταν μεν, μπορούσε όμως να απαλλαγεί παραδίνοντας το δούλο σε εκείνον που είχε υποστεί τη ζημία (*noxae deditio*).

ε) Από τις δικαιοπραξίες του δούλου δεν γεννιόταν καμιά υποχρέωση κατά το *ius civile*.

Για την κάλυψη του κενού αυτού, το Ρωμαϊκό Δίκαιο διαμόρφωσε δύο θεσμούς: του χρηματίου και των αγωγών πρόσθετης ιδιότητας.

αα) Το χρημάτιο (*peculium*) ήταν ήδη γνωστό από την περίοδο του αρχαϊκού Ρωμαϊκού Δικαίου, έλαβε όμως πολύ μεγάλη έκταση αφότου οι δούλοι άρχισαν να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην οικονομική ζωή της Ρώμης.

Το χρημάτιο ήταν ομάδα περιουσιακών στοιχείων που ο κύριος παραχωρούσε στο δούλο με το σκοπό να έχει ο δούλος την ελεύθερη διαχείρισή τους (D. 15, 1, 5, 4 - Ουλπιανός).

Νομικά, το *peculium* αποτελούσε μέρος της περιουσίας του κυρίου, που μπορούσε ελεύθερα να το ανακαλέσει οποτεδήποτε. Κατά τις ρωμαϊκές ηθικές αντιλήψεις, όμως, η ανάληψη του χρηματίου από τον κύριο δεν επιτρεπόταν χωρίς να υπάρχει σπουδαίος λόγος (πρβλ. Plaut., Pseud., 1187-1188: «*Mea quidem haec habeo omnia, meo peculio emptā*»).

Το χρημάτιο, που μπορούσε να περιλαμβάνει ακόμα και δούλους (*servus vicarius*, κατ' αντίθεση προς τον *servus ordinarius* - D. 10, 3, 25 - Ιουλιανός), ακολουθούσε το δούλο όταν αυτός πουλιόταν, μπορούσε δε να χρησιμοποιηθεί απ' αυτόν και απέναντι στον κύριό του, για την ίδια του την απελευθέρωση (D. 40, 1, 6 - Alfenus Varus).

Οι συναλλαγές του δούλου με τρίτους, όσες αφορούσαν το χρημάτιο, δημιουργούσαν, τουλάχιστον από την εποχή του Ιουλιανού (γύρω στα μέσα του δεύτερου αιώνα μ.Χ.), φυσικές ενοχές. Φυσική ενοχή δημιουργούσε ίδρυε επίσης για το δούλο, και η συναλλαγή του με τον κύριό του.

ββ) Κατά τα λοιπά όμως, όπως ειπώθηκε, οι δικαιοπραξίες του δούλου δεν γεννούσαν ενοχή του κατά το *ius civile*. Για την κάλυψη του κενού αυτού, ο Πραίτορας εχορήγησε, πιθανώς από το δεύτερο π.Χ. αιώνα, στους δανειστές που συναλλάχτηκαν με το δούλο τις αγωγές που ονομάστηκαν από τους Γλωσσογράφους «αγωγές της πρόσθετης ιδιότητας» (*actiones adiectitiae qualitatis*), που στρέφονταν κατά του κυρίου (D. 14, 1, 5, 1 - Παύλος).

στ) Το Βυζαντινό δίκαιο προχωρεί ακόμα περισσότερο προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης ικανότητας δικαίου στους δούλους. Τούτο γίνεται ιδιαίτερα φανερό στο γάμο. Ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός αποδέχεται την άποψη ότι η ένωση δούλων αποτελεί γάμο κι όχι *contubernium* (Nov. Leon. 101), τελικά δε, ο Αλέξιος Α΄ ο Κομνηνός, με Νεαρά του έτους 1095, απαιτεί την ιερολογία των γάμων των δούλων.

IV. Ελευθερικές δίκες

Τα όρια δουλείας και ελευθερίας λοιπόν δεν ήταν, πολλές φορές, ξεκάθαρα και αμφισβητήσεις γεννιόνταν για το αν κάποιος ήταν δούλος ή ελεύθερος (*liberales causae* - D. 40, 12). Τέτοιες αμφισβητήσεις ήταν συχνές, γιατί παρουσιάζονταν πολλές περιπτώσεις προσώπων που ζούσαν ως δούλοι, ενώ ήταν στην πραγματικότητα ελεύθεροι (πρβλ. D. 22, 6, 1, 2 - Παύλος).

α) Η αμφισβήτηση λυνόταν με δίκη που ακολουθούσε τον τύπο της διεκδίκησης.

Εκείνος ο οποίος αποτελούσε το αντικείμενο διεκδίκησης σε δουλεία δεν είχε το δικαίωμα να υποστηρίξει ο ίδιος στο δικαστήριο την ιδιότητά του ως ελεύθερου. Την υποστήριξη αυτή αναλάμβανε ως ενάγοντας τρίτος, συνήθως Ρωμαίος πολίτης (αλλά και ξένος, βλ. π.χ. Plaut., Poen. 905 επ.), ο *adsertor in libertatem*, που διαβεβαίωνε ότι εκείνος του οποίου αμφισβητιόταν η ελευθερία ήταν στην πραγματικότητα ελεύθερος. Αν ο διεκδικούμενος βρισκόταν ήδη σε κατάσταση δουλείας, γινόταν λόγος για διεκδίκηση σε ελευθερία (*vindicatio in libertatem*), ενώ αν, αντίστροφα, ο διεκδικούμενος βρισκόταν σε κατάσταση ελευθερίας, γινόταν λόγος για διεκδίκηση σε δουλεία (*vindicatio in servitutem*). Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, ο *adsertor* είχε θέση εναγομένου στη δίκη.

Και στις δυο μορφές της *liberalis causa*, ο φερόμενος ως δούλος πα-

ρέμενε σε ουσιαστική ελευθερία ως το τέλος της δίκης (Αρχαϊκή περίοδος: Tit. Liv. 3, 44, 5 και 12 (περίπτωση της Βιργινίας). Κλασική περίοδος: D. 40. 12, 24 pr. - Παύλος).

Το «στοίχημα» (*sacramentum*, βλ. πιο κάτω, § 120, III, B, 1) κατά εύνοια ελευθερίας (*favor libertatis*) οριζόταν από τον Δωδεκάδελτο στο σχετικά ασήμαντο ποσό των 50 ασσαρίων (Gai, IV, 14).

Η ελευθερία για την οποία γινόταν λόγος στη δίκη αυτή συνδεόταν με την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη («Hunc ego hominem liberum ex iure Quiritium esse aio»).

β) Εκτός όμως από αυτή τη δίκη, από την εποχή που εισάχθηκαν μορφές απελευθέρωσης που δεν έδιναν στον απελευθερωμένο την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, αλλά του *Latinus Iunianus*, φαίνεται ότι διαμορφώθηκε μια αντίστοιχη πραιτορική διαδικασία για την επίλυση των σχετικών αμφισβητήσεων.

§ 43. Οι απελεύθεροι*

I. Η εγκατάλειψη δούλου από τον κύριό του δεν έκανε το δούλο ελεύθερο, όπως δεν τον έκανε ελεύθερο και η διαβίωσή του ως ελεύθερου.

Για την απελευθέρωση του δούλου, εκτός από ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, όπως η απελευθέρωση ύστερα από *κρατική παρέμβαση* λόγω υπηρεσιών που είχε προσφέρει ο δούλος (πρβλ. Cicero, pro Balbo, 9, 24), τρεις ήταν οι τρόποι απελευθέρωσης δούλων, κατά το *ius civile*, με αυτούς δε, εκείνος που απελευθερωνόταν γινόταν συγχρόνως και Ρωμαίος πολίτης (Gai, I, 17: «*iusta ac legitima manumissio*»).

* *F. de Vischer*, De l' acquisition du droit de cité romaine par l' affranchissement, στα SDHI, 12 (1946), σελ. 69-85, *E. Volterra*, Manomissione e cittadinanza, στα Studi in onore di U.E.Paoli, Firenze 1956, σελ. 695-716, *G. Impallomeni*, Le manommissioni «mortis causa» Padova 1963, *F. Fabrinj*, La manumissio in ecclesia, Milano 1964, *G. Fabre*, Libertus, Rome 1981, *G. Donatuti*, Lo statulibero, Milano 1940, *M. Wassak*, Die prätorischen Freilassungen, στη SZ (RA), 26, (1905), σελ. 367-431, *A. Willinski*, Zur Frage von Latiniern «ex lege Aelia Sentia», στη SZ (RA), 80 (1963), σελ. 378 - 392, *A. Biscardi*, Μεταξύ φίλων, Clausula di stile nei documenti di manumissione dell' Egitto romano, στα Studi E. Volterra, III (1971), σελ. 515-526, *του ίδιου*, Manumissio per mensam e affrancazioni pretorie, Firenze 1939, *D. Nörr*, Bemerkungen zur sakralen Freilassung in der späten Prinzipatszeit, στα Studi E. Volterra, II (1971), σελ. 619-645, *Franciosi* (όπ.π., § 42), *Nicolau* (όπ.π., § 42), *A.M. Duff*, Freedmen in Early Roman Empire, Cambridge 1958, *W. Waldstein*, Operae libertorum, 1987, *S. Tondo*, Aspetti simbolici e magici nella struttura giuridica della manumissio vindicta, Milano 1967, *K.R. Bradley*, (όπ.π., § 42), σελ. 81-112.

Οι τρόποι απελευθέρωσης του *ius civile* ήταν οι ακόλουθοι:

α) *Manumissio vindicta*. Ο τρόπος αυτός απελευθέρωσης είχε πάρει την ονομασία του από τη *vindicta* ή *festuca* (Gai, IV, 16), ένα μικρό ραβδί, με το οποίο στις ελευθερικές δίκες ο *adsertor in libertatem* άγγιζε αυτόν που απελευθερωνόταν (πρβλ. Cicero, *Top.*, 10. Βλ. και πιο κάτω, § 120, III, B, 1, AA). Η *manumissio vindicta* αποτελούσε εικονική ελευθερική δίκη υπό τη μορφή της *vindicatio in libertatem*. Ο *adsertor in libertatem*, Ρωμαίος πολίτης, διαβεβαίωνε πανηγυρικά ενώπιον του Άρχοντα που δικαιοδοτούσε (Πραιτορα, Διοικητή επαρχίας), ότι ο δούλος ήταν ελεύθερος (πρβλ. Festus, στη λ. «*sertorem*», στο Bruns, *Fontes*, II, σελ. 37-38). Καθώς ο κύριος δεν πρόβαλε αντιρρήσεις, ή και ομολογούσε, ο Άρχοντας αναγνώριζε το δούλο ως ελεύθερο.

Από τη μετακλασική περίοδο, αλλά ίσως και πριν, η *manumissio vindicta* άλλαξε μορφή και μπορούσε να γίνει και έξω από το χώρο όπου δικαιοδοτούσε ο Άρχοντας (*in transitu* - Gai, I, 20), χωρίς τη χρήση πανηγυρικών λόγων, το δε ρόλο του *adsertor* έπαιζαν πια οι Ραβδούχοι (*lictores* - D. 40, 2, 23 - Ερμογενειανός).

β) *Manumissio censu*. Στο είδος αυτό απελευθέρωσης, ο δούλος που απελευθερωνόταν δήλωνε, με τη συναίνεση του κυρίου του, τον εαυτό του ως ελεύθερο στους τηρούμενους από τους Κήνσορες καταλόγους των Ρωμαίων πολιτών κατά την ανανέωση των καταλόγων αυτών ανά πενταετία (Boethius, in Cic. *Top.*, 10, στο Bruns, *Fontes*, II, σελ. 73). Ο τρόπος αυτός απελευθέρωσης εξαφανίσθηκε στα χρόνια της Ηγεμονίας, καθώς, όπως είδαμε (§ 15, IV, ε), οι Κήνσορες έπαψαν να υπάρχουν από τότε πια ως αυτοτελής Αρχή.

γ) *Manumissio testamento* (απελευθέρωση με διαθήκη). Στην απελευθέρωση αυτή, επί διαθήκης καταρτιζόμενης με χαλκό και ζυγό (βλ. § 101, 2) ο διαθέτης δήλωνε πανηγυρικά τη θέλησή του να ελευθερώσει το δούλο (Gai, II, 267: «*Stichus servus meus liber esto*». Παράδειγμα: Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 119 = Sel. Pap., I, αριθ. 85 = FIRA, III, αριθ. 50, του 189-194 μ.Χ.).

Με την επέλευση της κληρονομικής διαδοχής ο δούλος γινόταν ελεύθερος και μάλιστα όχι του κληρονόμου, αλλά του κληρονομουμένου («Χαρώνιος απελευθέρως» - *libertus orcinus*), πράγμα που ασκούσε ουσιαστική επιρροή στο θέμα της πατρωνείας (βλ. πιο κάτω, υπό VI). Η απελευθέρωση με διαθήκη ήταν γνωστή ήδη από τα χρόνια του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ., VII, 12, στο Bruns, *Fontes*, I, σελ. 28).

Από τα χρόνια της Ηγεμονίας εισάγεται και η καταπιστευτική απελευθέρωση (*manumissio fideicommissaria*), με την οποία ο δια-

θέτης επιβαρύνει με καταπίστευμα (βλ. πιο κάτω, § 114), τον κληρονόμο ή τον κληροδόχο να απελευθερώσει το δούλο. Η διαμόρφωση του τρόπου αυτού απελευθέρωσης ήταν συνέπεια της απαγόρευσης που επιβλήθηκε από τη *lex Fufia Caninia*, του 2 π.Χ., στην απελευθέρωση δούλων πέρα από ορισμένο ποσοστό του συνολικού τους αριθμού, (βλ. παράδειγμα, *Amelotti*, αριθ. 10, στιχ. 5-9). Στην καταπιστευτική απελευθέρωση ο δούλος θεωρείται ως απελεύθερος του κληρονόμου ή κληροδόχου (*Gai*, II, 263 και 266) και όχι του κληρονομούμενου.

II. Κατά τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας εισάγονται νέοι τρόποι απελευθέρωσης, διαμορφωμένοι από το *ius praetorium*. Οι τρόποι αυτοί δεν οδηγούν στην απόκτηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη. Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας οι τρόποι αυτοί παίρνουν μεγάλη ανάπτυξη, γιατί η απελευθέρωση κατά έναν από τους τρόπους του *ius praetorium* δεν συνεπαγόταν την καταβολή της *εικοστής* (5%) επί των απελευθερώσεων (*vigesima manumissionum*) που είχε εισαχθεί (όπως και επί των κληρονομιών) επί Αυγούστου).

α) Οι τρόποι απελευθέρωσης του *ius praetorium* ήταν η απελευθέρωση με ταξύ φίλων δηλαδή ουσιαστικά, μπροστά σε μάρτυρες (*manumissio inter amicos* - *Gai*, I, 41. Πρβλ. και *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 164 = *Mitteis, Chrest.* 362, του 221 μ.Χ.: «Ελένην δούλην μου οικογενή ως (ετών) λδ' μεταξύ φίλων ηλευθέρωσα») και η απελευθέρωση με επιστολή (*manumissio per epistulam*. Παράδειγμα: *Mitteis, Chrest.* 361, του 360 μ.Χ.).

Με τις απελευθερώσεις αυτές, ο κατά το *ius praetorium* απελεύθερος μπορούσε να ζει σε ελευθερία (*in libertate morari*), δεν μπορούσε όμως να αποκτήσει δικά του δικαιώματα και, θεωρητικά, έμενε πάντα δούλος και η περιουσία του εξισωνόταν με χρημάτιο. Αν όμως ο πρώην κύριος του, τον διεκδίκουσε σε δουλεία (*vindicatio in servitutum*), ο Πραίτορας τον προστάτευε κατά της διεκδίκησης αυτής (βλ. *Gai*, III, 56). Τελικά, ένας νόμος της εποχής του Αυγούστου, η *lex Iunia (Norbana)* του 19 μ.Χ. έδωσε σταθερή προσωπική κατάσταση στους κατά το *ius praetorium* απελεύθερους, εξομοιώνοντάς τους (αλλά όχι εντελώς: βλ. § 44, III, γ) προς τους *Latini coloniarii*, για να διακρίνονται δε από τούτους, οι απελευθερωνόμενοι κατά τρόπο του *ius praetorium* δούλοι ονομάσθηκαν *Latini Iuniani* (*Gai*, III, 56).

Τα ίδια αποτελέσματα προς τους τρόπους απελευθέρωσης του πραιτορικού δικαίου συνεπαγόταν και η απελευθέρωση από «βονιτάριο» κύριο (*Gai*, I, 35 - βλ. πιο κάτω, § 64, I, B), καθώς και κατά τη *lex Aelia Sentia*, του 4 μ.Χ., η απελευθέρωση δούλου ηλικίας μικρότερης από 30 ετών, χωρίς την τήρηση ορισμένης διαδικασίας (*Gai*, I, 18-19).

β) Μια άλλη ειδική κατηγορία απελευθέρων δημιουργήθηκε επίσης με τη *lex Aelia Sentia*, επί Αυγούστου, το 4 μ.Χ. Με αυτήν ορίσθηκε ότι, δούλοι που πριν από την απελευθέρωσή τους είχαν υποβληθεί σε ορισμένες ατιμωτικές ποινές (στιγματισμό, παράδοση για να γίνουν μονομάχοι ή θηριομάχοι, κ.λπ.), αν κατόπιν απελευθερώνονταν, εξομοιώνονταν προς *απόλιδες* (*peregrini deditici* - Gai, I, 13 και 15: «*dediticiorum numero constitui intellegemus*»).

III. Οι μαζικές απελευθερώσεις που σημειώθηκαν από τα τέλη της Δημοκρατίας, προκάλεσαν αντίδραση και έδωσαν αφορμή στην έκδοση κατά τα χρόνια του Αυγούστου δυο νόμων, με τους οποίους έγινε προσπάθεια να περιοριστούν οι απελευθερώσεις.

α) Με τον πρώτο από τους νόμους αυτούς, τη *lex Fufia Caninia*, του 2ου π.Χ. επιβλήθηκαν περιορισμοί στις απελευθερώσεις με *διαθήκη* (*manumissio testamento*), με την εισαγωγή ορισμένων *ποσοστών*. Έτσι, από 3 έως 10 δούλους επιτράπηκε η απελευθέρωση των μισών, από 11 έως 30 του τρίτου, από 31 έως 100 του τέταρτου, κ.λπ. Ανώτατο, πάντως, όριο δούλων που μπορούσαν να απελευθερωθούν με *διαθήκη*, ήταν 100 δούλοι⁽¹⁾, (Gai, I, 42 και 43. Βλ. και Amelotti, αριθ. 10, στιχ. 5-9).

β) Η *lex Aelia Sentia*, του 4 μ.Χ., στην οποία αναφερθήκαμε και πιο πάνω, απαγορεύει κατ' αρχή (εξαιρέσεις, βλ. Gai, I, 18-19, και 37-41), τις απελευθερώσεις από κυρίου ηλικίας μικρότερης από 20 ετών (Gai, I, 38), ή τις απελευθερώσεις δούλων ηλικίας κάτω των 30 ετών (Gai, I, 18, Γνωμ. Ιδ. Λογ. II, 206). Ο νόμος, πρέπει να σημειωθεί, αφορούσε και τις απελευθερώσεις κατά το *ius praetorium*. Απαγορευόταν επίσης και κηρύσσονταν άκυρες οι απελευθερώσεις σε βάρος των δανειστών (Gai, I, 47).

Η νομοθεσία αυτή όμως δεν πέτυχε τους σκοπούς της και η περίοδος της Ηγεμονίας είναι η κατ' εξοχήν περίοδος ακμής των απελευθέρων, οι οποίοι συγκέντρωναν τεράστιες περιουσίες και, με την επίδειξη της νεοπλουτικής τους χλιδής προκαλούσαν τη δυσφορία των Ρωμαίων (πρβλ. Petronii Arbitri, Satyr., XXVII-LXXVIII).

Απελεύθεροι των Ηγεμόνων κράτησαν στα χέρια τους τα ηνία της διοίκησης του ρωμαϊκού κράτους έως τις μεταρρυθμίσεις του Αδριανού, (βλ. πιο πάνω, § 15, I, Β, α).

IV. Με την επικράτηση, κατά τη *μετακλασική* περίοδο, του Χριστιανισμού, εισάγονται νέοι τρόποι απελευθέρωσης: Η *απελευθέρωση στην εκκλησία* (*manumissio in ecclesia* ή *in sacrosanctis*

(1) Στο συνολικό αριθμό των δούλων συνυπολογίζονταν για την εξεύρεση του νόμιμου ποσοστού και οι τυχόν φυγάδες (*fugitivi*).

eclesiis - C. I. 1, 13, 1, του 316 μ.Χ. - Μεγ. Κωνσταντίνου), η οποία, όπως οι παλιοί τρόποι απελευθέρωσης του *ius civile*, κάνει τον απελεύθερο Ρωμαίο πολίτη, και η απελευθέρωση στο τραπέζι (*manumissio per mensam*), που δίνει στον απελεύθερο την ιδιότητα του Λατίνου *Iunianus*, όπως οι παλιοί τρόποι απελευθέρωσης του *ius praetorium*⁽¹⁾.

Η Χριστιανική θρησκεία τηρεί ευνοϊκή στάση απέναντι των απελευθερώσεων, τις οποίες θεωρεί αγαθοεργά έργα.

V. Στο *ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ* δίκαιο καταργείται η διάκριση των τρόπων απελευθέρωσης σ' εκείνους που παρέχουν σ' εκείνον που απελευθερώνεται την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη και σ' εκείνους που κάνουν αυτόν που απελευθερώνεται *Latinus Iunianus*. Όλες, πια, οι απελευθερώσεις δίνουν σ' εκείνον που απελευθερώνεται την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη.

Ως τρόπους απελευθέρωσης το *ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ* δίκαιο διατηρεί τη *manumissio vindicta*, τη *manumissio testamento*, τη *manumissio in ecclesia*, τη *manumissio inter amicos* και τη *manumissio per epistulam* (Inst. 1, 5, 1). Εισάγονται όμως από το *ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ* δίκαιο και νέοι τρόποι απελευθέρωσης, όπως η απελευθέρωση με εγκατάσταση του δούλου ως κληρονόμου σε διαθήκη. Ο τρόπος αυτός δεν πρέπει να συγχέεται προς την, αναγόμενη σε πολύ παλαιότερους χρόνους, απελευθέρωση με διαθήκη για την οποία έγινε πιο πάνω λόγος.

Στο *ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ* δίκαιο, ως *manumissio vindicta* (D. 40, 2, C. I. 7, 1) χαρακτηρίζεται κάθε απελευθέρωση που γίνεται μπροστά σε δημόσια αρχή (C. I. 7, 1, 4, του 319-323 μ.Χ., - Μεγ. Κωνσταντίνου).

VI. Νομική κατάσταση του απελεύθερου

Ο απελευθερωνόμενος κατά έναν από τους τρόπους του *ius civile* γίνεται μεν Ρωμαίος πολίτης δεν εξισώνεται όμως εντελώς προς τον εκ γενετής ελεύθερο (*ingenuus*).

A) Στο πεδίο του δημοσίου δικαίου ο απελεύθερος δεν απολάμβανε σημαντικά δικαιώματα του Ρωμαίου πολίτη, όπως το δικαίωμα να γίνει μέλος της Συγκλήτου (*lex Visellia*, του 24 μ.Χ.), το δικαίωμα να εκλεγεί Άρχοντας (*ius honorum*), επί ένα δε διάστημα, επί Αυγούστου, και το δικαίωμα να εκλέγει (*ius suffragii*).

B) Στο πεδίο, εξάλλου, του *ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ* δικαίου:

α) Από τα χρόνια του Αυγούστου με τη *lex Iulia de maritandis ordinibus* του 18 π.Χ. απαγορεύτηκε (D. 23, 2, 44 pr. και 1 - Παύλος) ο γάμος

(1) Υποστηρίζεται όμως όχι και ο τρόπος αυτός απελευθέρωσης υπήρχε από την κλασική ήδη περίοδο.

απελεύθερου με μέλος της τάξης των Συγκλητικών. Υποστηρίχθηκε επίσης, αλλά δε φαίνεται πιθανό, ότι προηγουμένως ίσχυε γενικότερη απαγόρευση γάμων μεταξύ απελευθέρων και εκ γενετής ελευθέρων.

β) Ο απελεύθερος (ονομαζόμενος *libertinus*, αλλά ειδικότερα σ' ό,τι αφορά τις σχέσεις του με τον πρώην κύριό του *libertus*), βρίσκεται ως προς τον *πάτρωνα* του (*patronus*), δηλαδή προς τον πρώην κύριό του, σε ειδική σχέση, που αποκαλείται σχέση πατρωνείας (*patronatus*). Η ειδική αυτή σχέση περιλαμβάνει, από την πλευρά του απελεύθερου:

αα) Την *υποχρέωση σεβασμού* (*obsequium*) του απελεύθερου προς τον πάτρωνα. Από την υποχρέωση σεβασμού απορρέει δέσμη υποχρεώσεων του απελεύθερου. Έτσι, ο απελεύθερος είναι υποχρεωμένος να διατρέφει τον πάτρωνα ή τα τέκνα τούτου αν πέσουν σε φτώχεια, να υπακούει στον πάτρωνα, να μην ασκεί, χωρίς άδεια του Πραίτορα, αγωγές κατά του πάτρωνα, των γονέων και των τέκνων τούτου (D. 2, 4, 4, 1 - Ουλπιανός, Gai, IV, 183). Ιδιαίτερως αποκλειόταν να ασκήσει κατά των προσώπων αυτών ατιμωτικές αγωγές. Ο πάτρωνας ήταν, από το Δωδεκάδελτο, νόμιμος επίτροπος του ανήβου απελεύθερου (Gai, I, 165) –στις περιπτώσεις, βέβαια, εκείνες στις οποίες, κατ' εξαίρεση, επιτρεπόταν η απελευθέρωση δούλου ηλικίας μικρότερης από 30 ετών– ή της απελευθέρης γυναίκας (βλ. και πιο κάτω, § 61, II, 1).

ββ) Επιπλέον ο απελεύθερος *μπορούσε*, πέρα από τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το θεσμό της πατρωνείας, να αναλάβει με όρκο *πριν* από την απελευθέρωση του και την υποχρέωση να παρέχει *υπηρεσίες* (*operae*) στον πάτρωνα. Η σχετική δικαιοπραξία ανήκε στις καταρτιζόμενες με πανηγυρικούς λόγους και περιλάμβανε επικύρωση της ένορκης υπόσχεσης που δόθηκε πριν από την απελευθέρωση με νέον όρκο, που δινόταν μετά απ' αυτήν (*απελευθερικός όρκος*, *ius iurandum liberti* - Gai, III, 96), ή κατά την κλασική περίοδο, και με επερώτηση.

γγ) Σε σχέση με την κληρονομιαία *περιουσία* (*bona*) του απελεύθερου, ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ., V, 8, στο Bruns, I, σελ. 24) όριζε ότι ο πάτρωνας ήταν ο *εξ αδιαθέτου κληρονόμος* του απελεύθερου Ρωμαίου πολίτη ο οποίος πέθαινε χωρίς να αφήσει κληρονόμους που να ανήκουν στην κατηγορία των *sui* (Gai, III, 40, βλ. και πιο κάτω, § 107, II, δ, αα).

Τα δικαιώματα του πάτρωνα επεκτάθηκαν ακόμα περισσότερο κατά το *ius praetorium* (βλ. § 107, III, B) και με τη *lex Papia Poppaea*, του 9 μ.Χ. (Gai, III, 41-44).

Γ) *Ανάκληση* του απελεύθερου στη *δουλεία* για λόγους *αγνωμοσύνης* αναγνωρίσθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις από την κλασική

περίοδο (π.χ. D. 37, 14, 5 pr. - Μαρκιανός, Sueton. div. Claud. 25, 1). Από τη μετακλασική περίοδο όμως, φαίνεται ότι ο λόγος αυτός καθιερώθηκε πια ως γενικός κανόνας (πρβλ. Inst. 1, 16, 1).

Δ) Από την πλευρά του ο πάτρωνας έχει την υποχρέωση να προστατεύει και να βοηθάει τον απελεύθερο του (πρβλ. Δωδεκ. VIII, 21, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 33), ασκεί δε, όπως ειπώθηκε, νόμιμη επιτροπεία πάνω στα τέκνα του απελεύθερου (Gai, I, 165).

Ε) Η σχέση της πατρωνείας λύνεται: α) Με το θάνατο του απελεύθερου και δε μεταβιβάζεται στους κατιόντες του. Αντίθετα, ο απελεύθερος βρίσκεται σε σχέση πατρωνείας προς τους κατιόντες του πάτρωνα που πέθανε. β) Με την απονομή από τον Ηγεμόνα στον απελεύθερο, με τη συναίνεση του πάτρωνα, της *natalium restitutio* («αποκατάστασης της γέννησης»), με την οποία ο απελεύθερος εξομοιώνεται προς τον εκ γενετής ελεύθερο (πρβλ. D. 40, 11,2 - Μαρκιανός). γ) Στον κοινωνικό και οικονομικό τομέα, τα ίδια αποτελέσματα με την αποκατάσταση της γέννησης είχε και η απονομή από τον Ηγεμόνα στον απελεύθερο του *i u s a u r e o r u m a n u l o r u m*, δηλαδή του δικαιώματος να φοράει, όπως οι εκ γενετής ελεύθεροι, χρυσό δαχτυλίδι. Με την απονομή, όμως του δικαιώματος αυτού δεν λύνεται η σχέση της πατρωνείας ως προς τις κληρονομικές σχέσεις (D. 38, 2, 3 pr. - Ουλπιανός).

Ο Ιουστινιανός εχορήγησε σε όλους τους απελεύθερους και τα δυο αυτά δικαιώματα (Nov. 78, έτους 529 μ.Χ.).

VII. Οι αμφισβητήσεις για το αν κάποιος ήταν εκ γενετής ελεύθερος ή απελεύθερος λύνονταν δικαστικά (πρβλ. Tab. Herc. XIII-XXX, υπόθεση της Petronia Iusta (πριν από το 79 μ.Χ.) βλ. και D. 40, 14, 6 - Ουλπιανός).

§ 44. Ελεύθεροι μη Ρωμαίοι πολίτες*

I. Κάθε ελεύθερος δεν ήταν αναγκαία και Ρωμαίος πολίτης. Ο ξένος

* B. Kübler, στη λ. «Peregrinus», στη RE XIX, 1 (1937), στηλ. 639-655, G. Luzzatto, στη λ. «Peregrini», στο NNDI, 12, σελ. 931-936, A.N. Sherwin - White, The Roman citizenship², Oxford 1973, ιδίως σελ. 336-394, E. Bickermann, Das Edikt des Kaiser Caracalla, Berlin 1926, C. Sasse, Die Constitutio Antoniniana, Wiesbaden 1958, του ίδιου, Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana, στη Journ. of Jur. Pap. (JJP), 14 (1962), σελ. 109-149, 15 (1965), σελ. 329-366, D. Gofas, Observations sur une inscription de Sparte contenant des damnationes memoriae, υπό εκτύπωση στο Symposium 1988, C. Saumagne, Le droit latin et les cités romaines sous l' Empire, Paris 1965, A. Steinwenter, στη λ. «Ius Latii», στη RE, X, 1 (1918), στηλ. 1260-1278.

(*peregrinus*, αρχικά *hostis*)⁽¹⁾, εκείνος δηλαδή που ανήκει σε πολιτεία που υποτάχθηκε, ή κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους, ή, ακόμα περισσότερο, σε πολιτεία ελεύθερη (αλλά που δεν βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση με τη Ρώμη), ήταν ελεύθερος και, κατά την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου που ίσχυε στη Ρώμη, ακολουθούσε το δίκαιο της πολιτείας της οποίας ήταν πολίτης.

II. Οι σχέσεις ανάμεσα στους ξένους και τους Ρωμαίους πολίτες και οι διαφορές που δημιουργούνταν μεταξύ τους, ρυθμιζόνταν στη Ρώμη από το *ius gentium* (βλ. πιο πάνω, § 1, VII, 1). Από το ίδιο δίκαιο ρυθμιζόνταν στη Ρώμη και οι σχέσεις και διαφορές ανάμεσα σε ξένους προερχόμενους από διάφορες πολιτείες. Οι διαφορές τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης κατηγορίας, υπάγονταν στη δικαιοδοσία του *praetor peregrinus*, του οποίου η Αρχή δημιουργήθηκε γύρω στο 242 π.Χ.

III. Α. Ανάμεσα στους *peregrini*, ιδιαίτερη υποδιαίρεση αποτελούν οι Λατίνοι⁽²⁾, των οποίων η νομική κατάσταση ήταν κατά πολύ καλύτερη από των υπολοίπων ξένων. Ανάμεσα στους Λατίνους διακρίνονται:

α) Οι Λατίνοι *prisci* ή *veteres* (Παλαιολατίνοι). Αυτοί ήταν πολίτες των πόλεων που ανήκαν στη Λατινική Ομοσπονδία (*foedus Latinum*), που διαλύθηκε το 338 π.Χ. Οι *Latini prisci* είχαν το δικαίωμα να συνάπτουν έγκυρα γάμο με Ρωμαίους κατά το ρωμαϊκό *ius civile* (*ius conubii*), καθώς και το δικαίωμα να καταρτίζουν έγκυρα δικαιοπραξίες κατά το ρωμαϊκό *ius civile* (*ius commercii*) και, ειδικότερα, *mancipatio* (U.E., 19, 4 και 5), όχι όμως, όπως φαίνεται, *sponsio*. Είχαν επίσης την ικανότητα να κληρονομούν και να κληρονομούνται με ρωμαϊκές διαθήκες (*testamenti factio activa* και *passiva*).

Η κατηγορία αυτή είχε σχεδόν εξαφανισθεί με τη διάλυση της Λατινικής Ομοσπονδίας, τελικά δε εξαφανίσθηκε εντελώς με την απονομή της Ρωμαίων πολιτείας στους κατοίκους της Ιταλίας το 89 π.Χ.

Για τα πολιτικά δικαιώματα των Παλαιολατίνων, βλ. πιο πάνω § 12, I, α.

β) *Latini colonarii*. Οι υπόλοιποι Λατίνοι, ήταν πολίτες των «λατινικών» αποικιών (*coloniae Latinae*) που ίδρυσε αργότερα η Ρώμη (βλ. § 12, II, Α, δ) και ονομάζονταν για το λόγο αυτό *Latini coloniarii* (Gai, III, 56),

(1) Αρχικά ο ξένος ονομαζόταν *hostis*, αλλά ο όρος αυτός δεν είχε ακόμα την έννοια του «εχθρού», που απέκτησε μεταγενέστερα. Στον Festus, λ. «*hostis*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 11, λέγεται ότι *hostis*, παλαιότερα, σήμαινε ότι και *peregrinus*.

(2) Πρβλ. Gai, I, 79, αποκ. Mommsen.

είχαν δε μόνο το *ius commercii*, το *ius conubii* είχαν μόνο κατ' εξαίρεση (U.E., 5, 4, πρβλ. και 9 αυτ.).

γ) *Latini Iuniani*. Τρίτη κατηγορία των Λατίνων ήταν οι *Latini Iuniani*, δηλαδή οι απελεύθεροι κατά το *ius praetorium*, αφότου, όπως είδαμε, εξομοιώθηκαν με τη *Lex Iunia Norbana*, του 19 μ.Χ. προς τους *Latini coloniarii* (βλ. πιο πάνω, § 43, II, α). Διαφέρανε όμως οι Λατίνοι *Iuniani* από τους Λατίνους *coloniarii*, γιατί εκτός του ότι δεν είχαν το *ius conubii*, δεν είχαν και ικανότητα να αποκτούν από διαθήκη, ούτε να διαθέτουν με διαθήκη την περιουσία τους (*testamenti factio passiva* και *activa*, Gai, I, 23. Βλ. και πιο κάτω, § 105, I). Έτσι, οι *Latini Iuniani* «ζούσαν μεν ελεύθεροι, αλλά πεθαίνοντας κληρονομούνταν σαν δούλοι» (Inst. 3, 7, 4. Βλ. και Γνωμ. Ιδ. Λογ. άρθρ. 33, στο Sel. Pap., II, αριθ. 206 = FIRA, I, αριθ. 99). Για το θέμα της *anniculi causae probatio*, βλ. πιο κάτω, § 45, II, 6.

Στην κατηγορία των *Latini Iuniani* υπάγονταν και οι απελευθερωνόμενοι από τον «βονιτάριο» κύριο δούλοι.

Ο Ιουστινιανός κατάργησε την κατηγορία αυτή (Inst. 1, 5, 3), που εξακολουθούσε να υπάρχει και μετά την *constitutio Antoniniana*, καθώς νέοι Λατίνοι *Iuniani* δημιουργόνταν με τις απελευθερώσεις που δεν έδιναν στον απελευθερωνόμενο δούλο την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη.

Β. Για τους λοιπούς ξένους (*peregrini*), αναφερόμαστε στις παρατηρήσεις στην αρχή του κεφαλαίου τούτου, προσθέτοντας εδώ ότι ο δούλος ενός ξένου, όταν απελευθερωνόταν από τον κύριό του κατά το δίκαιο της πολιτείας του, γινόταν κι αυτός ξένος και διεπόταν από το δίκαιο της πολιτείας στην οποία ανήκε αυτός που τον απελευθέρωσε (βλ. για τους Λατίνους, *lex Salpensana*, του 81-84 μ.Χ., κεφ. XXVIII, στιχ. 26-27, στο *Bruns Fontes*, I, σελ. 146).

Γ. Ιδιαίτερη κατηγορία ξένων αποτελούσαν οι *απόλιδες* (*peregrini dediticii*). Αυτοί, παρόλο που ήταν ελεύθεροι, θεωρούνταν ότι δεν ανήκαν σε καμιά πολιτεία (U.E., 20, 14: «*is qui deditorum numero est..., nullius certae civitatis civis est*»).

Τέτοιοι ήταν οι ξένοι εκείνοι που προέρχονταν από πολιτείες που είχαν προβάλει αντίσταση στους Ρωμαίους και, αφού νικήθηκαν, παραδόθηκαν σ' αυτούς χωρίς όρους (Gai, I, 14).

Ως απόλιδες εθεωρούνταν, όπως είπαμε, κατά την *lex Aelia Sentia* και εκείνοι οι απελεύθεροι που πριν από την απελευθέρωσή τους είχαν υποστεί ατιμωτική ποινή, όπως στιγματισμό κ.λπ. (Gai, I, 13 και 15).

Οι *peregrini dediticii* δεν μπορούσαν ποτέ να γίνουν Ρωμαίοι πολίτες, τους απαγορευόταν δε να κατοικούν πλησιέστερα από 100 μίλια από τη Ρώμη (Gai, I, 26-27).

IV. Με τη Διάταξη (Ήδικτο) του Καρακάλλα του 212 μ.Χ. (constitution Antoniniana, βλ. και πιο πάνω, § 18, δ) η Ρωμαίων πολιτεία επεκτάθηκε σε όλους τους ξένους που ζούσαν στη ρωμαϊκή επικράτεια, με εξαίρεση τους απόλιδες (Mitteis, Chrest, 377 (= P. Giss. 40, 1): «δίδωμι τοι(ς) συναπασ(ιν) ξένοις κατά τ(ήν) οικουμένην π(ολιτ)είαν Ρωμαίων, (μέ)νοντος (παντός) γένους πολιτευμ(α)τών, χω(ρίς) των (δε)δειπ(ι)κίων»⁽¹⁾). Πρβλ. και D. 1, 5, 17 - Ουλπιανός).

Dediticii, πρέπει να σημειωθεί, εξακολούθησαν να δημιουργούνται και μετά την Constitutio Antoniniana, με απελευθερώσεις που εμπίπτανε στους όρους της lex Aelia Sentia. Η κατηγορία όμως αυτή εξαφανίσθηκε κατά τα πριν από τον Ιουστινιανό χρόνια, ο δε Αυτοκράτορας αυτός κατάρχησε και το σχετικό όρο (πρβλ. Inst. 1, 5, 3).

§ 45. Οι Ρωμαίοι πολίτες*

I. Την ανώτατη βαθμίδα ανάμεσα στις κατηγορίες στις οποίες ήταν διαιρεμένοι οι κάτοικοι της ρωμαϊκής επικράτειας κατείχαν οι Ρωμαίοι πολίτες, πάνω στους οποίους μονάχα εφαρμοζόταν ολόκληρο το Ρωμαϊκό Δίκαιο, περιλαμβανομένου δηλαδή και του *ius civile*.

II. Η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη αποκτάται κατά διάφορους τρόπους, από τους οποίους οι κυριότεροι είναι οι ακόλουθοι:

α) Με τη γέννηση σε νόμιμο κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο γάμο (*iustae nuptiae* ή *iustum patrimonium*).

Για να γεννηθεί κανείς σε τέτοιο γάμο έπρεπε και οι δυο γονείς, ή τουλάχιστον ο πατέρας, να είναι κατά το χρόνο της σύλληψης Ρωμαίοι πολίτες. Αν η μητέρα δεν ήταν Ρωμαία, αλλά ξένη, έπρεπε κατά το χρόνο της σύλληψης να έχει το δικαίωμα της επιγαμίας (*ius conubii* - Gai, I, 76),

(1) Η συμπλήρωση αυτή των κενών του παπύρου δεν είναι δεκτή από όλους.

* A.N. Sherwin - White (όπ.π., § 44), J. Triantaphyllopoulos, *Ius Italicum personale*, στην Accad. Naz. dei Lincei, Quad. N. 194, Roma 1974, σελ. 135-163, J.Ph. Lévy, *Les actes de l' état civil à Rome*, RHD 1952, σελ. 449-488, F. de Vischer, *Le statut juridique des nouveaux citoyens Romains et l' inscription de Rhosos*, στις *Nouvelles études de Droit Romain public et privé*, Milano 1949, σελ. 51-107, W. Seston - M. Ezennat, *Un dossier de la chancellerie romaine: la Tabula Banasitana*, στα CRAI 1971, σελ. 468-490, D. Gofas, (όπ.π., § 44), C. Goffredi, *Sul «ius postliminii»*, 1, *La struttura del istituto*, ο.α. SDHI, 16 (1950), σελ. 13-59, J. Imbert, *Postliminium*, Paris 1944, L. Amirante, *Captivitas et postliminium*, Napoli 1950, G. Pugliese, *In mancipio esse*, στο Satura R. Feenstra, Fribourg Suisse 1985, σελ. 43-58, A.H.M. Jones (- P.A. Brunt), *The Roman Coionate* (όπ.π., § 23), M. Rostovzeff (όπ.π., § 23), D. Stojcevic (όπ.π., § 23).

για το οποίο έγινε ήδη πιο πάνω (§ 44, III), λόγος. Αν δεν είχε υπάρξει νόμιμος γάμος κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, το τέκνο γεννιόταν Ρωμαίος πολίτης αν η μητέρα ήταν Ρωμαία κατά το χρόνο της γέννησης (πρβλ. U.E., 5, 8-10, παράδειγμα: Mitteis, Chrest. 372, Col. III, στιχ. 11-22, του 2ου αιώνα μ.Χ. Βλ. και πιο κάτω, § 55, II, ως προς την *lex Minicia*).

β) Με την *α π ε λ ε υ θ έ ρ ω σ η* δούλου κατά έναν από τους τρόπους του *ius civile* (*manumissio vindicta, censu ή testamento*) ή εξομοιούμενο με τέτοιο τρόπο ως προς τα αποτελέσματα (*manumissio in ecclesia*), για τους οποίους τρόπους έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 43, I και IV).

Ειδική περίπτωση σχετική προς τις απελευθερώσεις πρόβλεπε η *lex Aelia Sentia*. Κατ' αυτήν, αν δούλος κάτω των 30 ετών απελευθερωθεί αποκτώντας την ιδιότητα του Λατίνου *Iunianus* και κατόπιν τελέσει γάμο με Ρωμαία ή Λατίνα *coloniaria ή Iuniana* και αποκτήσει γιο, τότε μπορούσε, όταν ο γιος του γινόταν ενός έτους, να ζητήσει από τον Πραίτορα (ή το Διοικητή της επαρχίας) να απονεμηθεί στον ίδιο, στη σύζυγο του (αν δεν ήταν Ρωμαία) και στο γιο του, η Ρωμαίων πολιτεία (*anniculi causae probatio* - Gai, I, 29-31).

γ) Με την *α π ο ν ο μ ή* της ρωμαϊκής πολιτείας σε ολόκληρες κοινότητες ή σε μεμονωμένα άτομα (Gai, I, 32b-34, βλ. και πιο πάνω, § 18, α-γ).

δ) Με την *α ν ά λ η ψ η α ξ ι ώ μ α τ ο ς* στην πόλη τους (*per magistratum*), προκειμένου για τους Λατίνους των αποικιών (*Latini coloniarii*). Βλ. *lex Salpensana*, XXI, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 30, σελ. 143).

ε) Με την *α π ο σ τ ρ ά τ ε υ σ η*. Στους ξένους που υπηρετούσαν στις επικουρικές μονάδες του ρωμαϊκού στρατού (*auxilia*), όταν αποστρατεύονταν επειδή είχαν συμπληρώσει το χρόνο της θητείας τους (*honesta missio*) απονεμόταν, με Διάταξη του Ηγεμόνα μαζί με τη σύζυγο τους και τα τέκνα τους η Ρωμαίων πολιτεία (*veterani* - Gai, I, 57, βλ. και Bruns, Fontes, I, αριθ. 98, του 71 μ.Χ.).

III. Η *α π ό δ ε ι ξ η* της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, πολύτιμη εξαιτίας των πλεονεκτημάτων που συνδέονταν μαζί της, είχε όπως εύκολα μπορεί να γίνει αντιληπτό, πολύ μεγάλη σημασία.

Στην περίοδο της *Δ η μ ο κ ρ α τ ί α ς*, η απόδειξη αυτή βασιζόταν στην καταγραφή των πολιτών στα βιβλία των Κηנסόρων, που ανανεώνονταν κάθε πέντε έτη (§ 10, VI, ε).

Στην περίοδο της Ηγεμονίας, η απόδειξη της γέννησης των *γ ν ή - σ ι ω ν* τέκνων Ρωμαίων πολιτών στηριζόταν σε *δ ή λ ω σ η* (*professio*) του ενός από τους γονείς τους προς την αρμόδια διοικητική αρχή —στις επαρχίες προς το Διοικητή— που καταχωριζόταν σε ειδικό «λεύκωμα» (*album*). Παραδείγματα, βλ. FIRA, III, αριθ. 2, του 62 μ.Χ., Bruns, Fontes, I,

αριθ. 193, του 148 μ.Χ. Για τη δήλωση της μητέρας, βλ. D. 22, 3, 16 - Terentius Clemens).

Για τα νόθα τέκνα (*spurii*, vulgo *concepti*) δεν προβλεπόταν δήλωση και γι' αυτό, προκειμένου για τέκνα των οποίων ο πατέρας ήταν άγνωστος, αλλά η μητέρα Ρωμαία, ή για τέκνα από άκυρο γάμο (που εξομοιώνονταν προς νόθα), συντασσόταν από τη μητέρα *testatio* (βλ. παραδείγματα στη FIRA, III, αριθ. 4, του 145 μ.Χ. και αριθ. 5, του 131 μ.Χ.).

Η δήλωση, είχε, πάντως, αποδεικτική μόνο σημασία και η παράλειψή της δεν επηρέαζε τη γνησιότητα του τέκνου (βλ. σχετικά *rescriptum* του Γορδιανού Γ' του έτους 239 μ.Χ., στο *Mitteis, Chrest*, 379 = FIRA, I, αριθ. 90).

Ειδικά λευκώματα υπήρχαν επίσης για την καταχώριση των νέων πολιτών στους οποίους απονεμόταν η Ρωμαίων πολιτεία, ή για τους *vet-erani*.

IV. Ο Ρωμαίος πολίτης έφερε τριπλό όνομα (*tria nomina*), αποτελούμενο από το προωνύμιο (*praenomen*), το όνομα του γένους του (*nomen gentilicium*) και το επώνυμο (*cognomen*). Οι γυναίκες ονομάζονταν συνήθως μόνο με το όνομα του γένους τους, π.χ. Κλαυδία, Ιουλία, κ.λπ., στο οποίο μετά το γάμο τους προσθέτανε και το του συζύγου τους.

Η χρήση ξένου ονόματος γένους ή ξένου επωνύμου αποτελούσε ποινικό αδίκημα (D. 48, 10, 13 pr. - Παπινιανός, *Sueton.*, div. Claud. 25, 3).

Από τη μετακλασική περίοδο η συνήθεια της χρήσης τριπλού ονόματος εξαφανίζεται σιγά σιγά.

Εξωτερικά, ο Ρωμαίος πολίτης διακρινόταν από το χαρακτηριστικό του ένδυμα, την τόγα, ο δε εκ γενετής ελεύθερος είχε το δικαίωμα να φοράει χρυσό δαχτυλίδι (βλ. § 43, VII, E).

V. Η απώλεια της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη επερχόταν:

α) Με την περιαγωγή του σε δουλεία, κατά ένα από τους τρόπους που εκθέσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. § 42, 1).

β) Ως τα χρόνια της Ηγεμονίας με την προσχώρησή του σε άλλη πολιτεία, γιατί, σύμφωνα με κανόνα που ίσχυε στη Ρώμη κατά την περίοδο της Δημοκρατίας, δεν μπορούσε κανείς να είναι συγχρόνως Ρωμαίος πολίτης και πολίτης άλλης πολιτείας (Cicero, pro Balbo, 28: «*duarum civitatum civis noster esse iure civili nemo potest*». Βλ. και Διοδ. Σικελ. 13, 35). Κατ' εφαρμογή του κανόνα αυτού, ο Ρωμαίος πολίτης έχανε την ιδιότητα αυτή, αν στελνόταν για μόνιμη εγκατάσταση σε λατινική αποικία (Gai, I, 131).

Εντούτοις, από τα χρόνια του Αυγούστου αρχίζουν να εμφανίζονται περιπτώσεις προσώπων που είχαν, εκτός της ιδιότητας του Ρωμαίου πο-

λίτη, και εκείνη του πολίτη άλλης πολιτείας (βλ. τέτοιες περιπτώσεις στην Tabula Banasitana, του 168-177 μ.Χ., στα CRAI, 1971, σελ. 470-472: «...civitatem romanam, salvo iure gentis, dedimus». Βλ. επίσης Πράξ. Αποστ. 21, 39 και 22, 27-28, 3, για την περίπτωση του Αποστόλου Παύλου).

γ) Με την «απαγόρευση του νερού και της φωτιάς» (*interdictio aqua et igni*), η οποία ήταν μορφή εξορίας (*exilium*) πέρα από τα ρωμαϊκά σύνορα που επιβαλλόταν ως ποινή (Gai, I, 128, βλ. D. 48, 1, 2 - Παύλος). Από τα χρόνια της Ηγεμονίας, η μορφή αυτή εξορίας έγινε πρακτικά ανεφάρμοστη, εξαιτίας της μεγάλης έκτασης του ρωμαϊκού κράτους και η απώλεια της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη επερχόταν ως συνέπεια εξορίας στο εσωτερικό της ρωμαϊκής επικράτειας, συνήθως δε ως συνέπεια εκτόπισης σε νησί (*deportatio in insulam* - D. 48, 2, 1 - Ουλπιανός).

VI. Postliminium

Όπως είπαμε πιο πάνω, το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεχόταν ότι κι ο Ρωμαίος πολίτης που αιχμαλωτίστηκε από τους εχθρούς γινόταν δούλος (Gai, I, 129, D. 49, 15, 5, 2 - Πομπώνιος). Αν όμως ο αιχμάλωτος Ρωμαίος ξαναγύριζε από την αιχμαλωσία στη ρωμαϊκή επικράτεια, αποκτούσε και πάλι τόσο την ελευθερία του, όσο και την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη (βλ. Festus, στη λ. «*postliminium receptum*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 25, Cicero, pro Balbo, 28, 29, 30, de orat. 1, 40, 181-182, D. 49, 15, 5, 5, - Πομπώνιος).

Σύμφωνα με το θεσμό του *postliminium* (*ius postliminii*), όποιος Ρωμαίος επέστρεφε από την αιχμαλωσία, αποκαθίστατο στην κατάσταση εκείνη στην οποία βρισκόταν πριν απ' αυτήν, ενώ όσο διαρκούσε η αιχμαλωσία του, τα δικαιώματά του έμεναν σε εκκρεμότητα.

Αν ο αιχμάλωτος Ρωμαίος δεν ξαναγύριζε, αλλά πέθαινε στην αιχμαλωσία, τότε, κατά νόμο της περιόδου του Σύλλα (*lex Cornelia de confirmatione testamentis*, του 81 (;)π.Χ.), η διαθήκη που είχε συντάξει πριν από την αιχμαλωσία του παρέμενε ισχυρή και ο αιχμάλωτος, κατά πλάσμα δικαίου, θεωρείτο ότι πέθανε ως ελεύθερος (*fictione legis Corneliae* - D. 28, 1, 12 - Ιουλιανός), P.S. 3, 4α, 8, Inst., 2, 15, 5, βλ. και πιο κάτω, § 105, I, Α, στ).

Κατ' εξαίρεση, ο γάμος και η νομή του Ρωμαίου που αιχμαλωτίστηκε (που, όμως, και τα δυο αποτελούν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο πραγματικές καταστάσεις), δεν ακολουθούσαν το *ius postliminii*.

Έτσι, ο γάμος του αιχμάλωτου διαλυόταν και γι' αυτό αν αυτός επέστρεφε, έπρεπε να τελέσει νέο γάμο (D. 24, 2, 1 - Παύλος). Επίσης η νομή του αιχμαλώτου χανόταν και, αν επέστρεφε, άρχιζε νέα νομή, ανεξάρτητη της παλιάς (D. 41, 2, 23, 1 - Ιαβolenus).

Τέλος, πρέπει να μνημονευθεί εδώ ότι οι Ρωμαίοι, χωρίς να ακριβολογούν, έκαναν λόγο και για *postliminium* ζώνων, πλοίων κ.λπ.

VII. Ορισμένοι Ρωμαίοι πολίτες, μολονότι δεν ανήκαν στους απελεύθερους, ήταν εντούτοις σε χειρότερη θέση από τους υπόλοιπους και τούτο γιατί βρίσκονταν σε σχέση εξάρτησης.

Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν:

A) Κατά το αρχαϊκό, προκλασικό αλλά και το κλασικό, ακόμα, δίκαιο, οι ελεύθεροι υπεξούσιοι που τυχόν παραχωρούνταν από τον εξουσιαστή τους σε τρίτο, με *mancipation*⁽¹⁾ (Gai, I, 116-117, 123). Τα πρόσωπα αυτά βρίσκονταν σε κατάσταση «οιονεί δουλείας» (Gai I, 123: «*servorum loco*»), από την οποία μπορούσαν να απελευθερωθούν κατά έναν από τους τρόπους με τους οποίους απελευθερώνονταν κατά το *ius civile* οι δούλοι, δηλαδή με *manumissio vindicta*, *testamento* ή *censu* (Gai, I, 138).

Γι' αυτούς που βρίσκονταν *in mancipio* (ή κατ' άλλον όρο, *causa mancipii*) σε τέτοια οιονεί δουλεία, ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. IV, 2, = Gai, I, 132) όριζε ότι αν ο πατέρας (ενν. ο *pater familias*) πουλήσει το γιο τρεις φορές, ο γιος απελευθερώνεται από την εξουσία του πατέρα («*Si pater filium ter venum duxit, filius a patre liber esto*»). Πάνω στη διάταξη αυτή θεμελιώθηκε, με την πρακτική των Ποντιφικών, ο θεσμός της χειραφεσίας, (βλ. § 59, IV).

Κατά τη μετακλασική περίοδο ο θεσμός της πώλησης *in mancipio* είχε περιέλθει σε αχρηστία και ο Ιουστινιανός εξαφάνισε τον όρο από τις πηγές. Αντίθετα, από τη μετακλασική περίοδο απαντούν περιπτώσεις πώλησης τέκνων Ρωμαίων από τους γονείς τους σε αληθινή δουλεία, για οικονομικούς λόγους (βλ. πιο πάνω, § 42, I, δ).

B) Από το μετακλασικό, κυρίως, δίκαιο, απαντάμε μian άλλη περίπτωση ελευθέρων Ρωμαίων πολιτών με μειωμένα δικαιώματα, στο θεσμό του *colonatus*.

Όπως ειπώθηκε ήδη (§ 23, I, γ), του θεσμού αυτού υπάρχουν προηγούμενα τόσο στην Αρχαία Ελλάδα, όσο και στην Ανατολή. Στο ρωμαϊκό κράτος απαρχές μπορούν να διαγνωσθούν από την κλασική, κίόλας, περίοδο, διαμορφώνεται όμως ο θεσμός αυτός εντελώς κατά τη μετακλασική.

αα) Οι *coloni*, που διακρίνονται σε *ελεύθερους* (*liberi coloni*) και *εναπόγραφους* (*coloni adscripticii*), είναι ελεύθεροι και Ρωμαίοι πολίτες, συνδέονται όμως αναπόσπαστα με τη γη που καλλιεργούν, ώστε τους απαγορεύεται απολύτως να την εγκαταλείψουν (C.T. 5, 17, 1, του 331

(1) Στην πραγματικότητα εκείνο που παραχωρούσε ο *pater familias* ήταν οι υπηρεσίες του τέκνου και, ειδικότερα, κατά την αρχαϊκή περίοδο, οι αγροτικές.

μ.Χ., - Μεγ. Κωνσταντίνου, C.L, 11, 48, 6, του 366 μ.Χ. - Ουαλεντινιανού και Ουάλεντος. Βλ. και FIRA, III, αριθ. 13, του 579 μ.Χ.). Και για μεν τους εναπόγραφους *coloni* η απαγόρευση να εγκαταλείψουν τη γη που καλλιεργούσαν ήταν απόλυτη, για δε τους ελεύθερους η απαγόρευση ίσχυε μετά την πάροδο τριάντα ετών στην καλλιέργεια του κτήματος.

Οι ελεύθεροι *coloni* βρίσκονται κατά τα λοιπά, από νομικής πλευράς, σε κατάσταση ελευθερίας, ενώ οι εναπόγραφοι βρίσκονται σε κατάσταση παραπλήσια προς τη δουλεία, γιατί στερούνται δικής τους περιουσίας, η οποία χαρακτηρίζεται ως χρημάτιο (*peculium*) κι ανήκει στον κύριο (C.I., 11, 48, 19 - Αναστασίου), βρίσκονται δε και κάτω από την ποινική εξουσία του κυρίου τους (C.I., 11, 48, 24,1 - Ιουστινιανού).

Από την πλευρά του πάλι, ο κύριος δεν μπορούσε να πουλήσει τη γη που καλλιεργούσε ο *colonus*, χωρίς κι αυτόν τον ίδιο τον *colonus*, (C.I., 11, 48, 2 = C.T., 13, 10, 3, του 357 μ.Χ. - Κωνσταντίου).

ββ) Η σχέση του *colonatus* δημιουργείται με τη γέννηση από μητέρα *colona* (C.I., 11, 48, 16 = C.T. 5, 10 (18), 1, 4, του 419 μ.Χ. - Ονωρίου και Θεοδοσίου Α'), με σύμβαση (C.I., 11, 48, 22 pr., του 531 μ.Χ. - Ιουστινιανού), καθώς και με την πάροδο τριάντα ετών (C.I., 48, 19, Αναστασίου).

γγ) Εξάλλου η σχέση του *colonatus*, λήγει με απελευθέρωση από τον κύριο, ο οποίος όμως στην περίπτωση αυτή είναι υποχρεωμένος να παραιτηθεί συγχρόνως και από τη γη που καλλιεργεί ο *colonus* (C.I., 11, 48, 21, 1, του 530 μ.Χ. - Ιουστινιανός) και με τριάντα ετών παραγραφή για τους άνδρες *coloni* και είκοσι ετών για τις γυναίκες (C.T.5, 18, 1, 3 του 419 μ.Χ. - Ονωρίου και Θεοδοσίου Α'). Κατά διάταξη όμως του Ιουστινιανού η παραγραφή δεν ίσχυε προκειμένου για εναπόγραφους *coloni* (C.I. 11, 48, 23 pr., του 531-534 μ.Χ.).

δδ) Ο θεσμός του *colonatus* διατηρήθηκε στο Βυζαντινό Κράτος. Στις βυζαντινές νομικές πηγές, οι εναπόγραφοι *coloni* μνημονεύονται ως παροϊκοί (Βασ. 44, 1, 107, Αρμ. Α', 16, 9), οι δε ελεύθεροι *coloni* ως μισθωτοί (Αρμ. Γ, 8, 10).

Τέλος, ο θεσμός απαντά και κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο, τόσο στις τουρκοκρατούμενες, όσο και στις ενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες (βλ. § 32. IV. 3. V. γ και στ).

§ 46. Η ρωμαϊκή οικογένεια*

I. Η οικογένεια αποτελεί στη Ρώμη οργανικό μέλος της πολιτείας, κανείς δε δεν μπορεί να νοηθεί ως Ρωμαίος πολίτης χωρίς να είναι συνάμα και μέλος κάποιας οικογένειας.

Η ρωμαϊκή οικογένεια νοείται υπό δύο, κυρίως, έννοιες, ευρεία και στενή (D. 50, 16, 195, 2 - Ουλπιανός).

α) Υπό την ευρεία της έννοια (*familia communi iure dicta*), η οικογένεια περιλαμβάνει όλα τα πρόσωπα που κατάγονται από ένα κοινό πρόγονο και συνδέονται μεταξύ τους με το δεσμό της συγγένειας εξ αρρενογονίας (*adgnatio*) που είναι και η μόνη συγγένεια που αναγνωρίζει το ρωμαϊκό *ius civile* (Gai, I, 156).

β) Υπό τη στενή έννοια (*familia proprio iure dicta*) η οικογένεια περιλαμβάνει όλα τα πρόσωπα που τελούν υπό την απόλυτη εξουσία του ίδιου αρχηγού της (*pater familias*), που ζει.

Η υπό στενή έννοια ρωμαϊκή οικογένεια αποτελεί στο αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο, αλλά περισσότερο ή λιγότερο, και σε όλη τη διάρκεια της εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου, μιαν ιδιαίτερη θρησκευτική και νομική ομάδα.

Η ομάδα αυτή βρίσκεται κάτω από την απόλυτη εξουσία του αρχηγού της *pater familias* (που γι' αυτό ονομάζεται πολλές φορές «ο εξουσιαστής»), ο οποίος είναι το μόνο *αυτεξούσιο* (*sui iuris*) μέλος της ρωμαϊκής, υπό στενή έννοια, οικογένειας.

Περιλαμβάνει δε η οικογένεια υπό την έννοια αυτή τη σύζυγο *cum manu* του *pater familias*, (βλ. πιο κάτω, § 55, IV) τους νόμιμους κατιόντες κατ' αρρενογονία τούτου, εφόσον οι κατιόντες αυτοί βρίσκονται κάτω από την εξουσία του (*υπεξούσιοι*, *personae alieni iuris*) και τους δούλους της οικογένειας.

II. Η εξουσία του *pater familias*, ονομαζόταν αρχικά *manus*, αλλά αργότερα διαφοροποιήθηκε εννοιολογικά, έτσι ώστε *manus* ονομάζεται η εξουσία του *pater familias* πάνω στη σύζυγο του, *patria potestas* (πατρική

* E. Volterra, στη λ. «famiglia», στην ED. 16 (1967), σελ. 723-744, F. de Martino, στη λ. «familia» στο NNDI, 7, σελ. 42-46, C. Fayer, *La famiglia romana*, Roma 1987, E. Sachers, στη λ. «pater familias» στη RE, XVIII, 4 (1949), στηλ. 2121-2157, G. Longo, στη λ. «Pater familias» στο NNDI, 12, σελ. 555-556, J. Gaudemet, *Les communautés familiales*, Paris 1963, W. Kunkel, *Das Konsilium im Hausgericht*, στη SZ (RA), 83 (1966), σελ. 219-251, F. La Rosa, στη λ. «peculium» στο NNDI, 12, σελ. 755-757, της ίδιας, *Ancora in tema di «peculium castrense»*, στα Studi in onore di P. de Francisci, II, Milano 1956, σελ. 393-405, Th. Mayer - Maty, *Das Notverkaufsrecht des Hausvaters*, στη SZ (RA), 75 (1958), σελ. 116-155.

εξουσία) η εξουσία του πάνω στα τέκνα και λοιπούς κατιόντες του και *dominica potestas* η εξουσία του πάνω στους δούλους. Ειδικότερα:

α) Ως προς τη σύζυγο, η εξουσία του *pater familias* πάνω σ' αυτήν υπήρχε μόνον αν αυτή είχε συνάψει μαζί του γάμο *cum manu*.

β) Ως κατιόντες πρέπει να νοηθούν όχι μόνο τα τέκνα του ίδιου του *pater familias* τα προερχόμενα από νόμιμο γάμο κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, αλλά και οι πιο πέρα νόμιμοι κατ' αρρενογονία κατιόντες τούτων. Στην πατρική εξουσία υπάγονται επίσης και οι κατιόντες που δημιουργούνται με συγγένεια τεχνητή, με εισποίηση (*adrogatio*) ή με υιοθεσία (*adoptio*). Τέλος, στην εξουσία του *pater familias* υποβάλλονται από το γάμο τους *cum manu* με τους άρρενες κατιόντες τούτου, οι σύζυγοι των κατιόντων.

γ) Οι δούλοι περιλαμβάνονται επίσης στη ρωμαϊκή οικογένεια. Πολλές φορές στο αρχαϊκό δίκαιο, αλλά ως κατάλοιπο και στο κλασικό ακόμα, ο όρος *familia* χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους δούλους της οικογένειας, καθώς και, πιθανώς, τα μεγάλα ζώα ως σύνολο, κατ' αντίθεση προς τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας, όπως τα μικρά ζώα και τα χρήματα, στην έκφραση «*familia pecuniaque*» (Gai II, 104), που αποδίδεται ελληνικά ως «οικετία και χρήματα». Ο όρος αυτός απαντά συχνά σε ρωμαϊκές διαθήκες (βλ. Bruns, Fontes, I, αριθ. 119 = Sel. Pap. I, 85, στηλ. II, στιχ. 34).

Ο όρος *familia* όμως χρησιμοποιείται και άσχετα προς τη συγκρότηση της ρωμαϊκής οικογένειας για να δηλώσει μια ομάδα δούλων ως σύνολο, π.χ. *familia Caesaris*, *familia rustica*, *familia urbana* (D. 50, 16, 166 - Πομπώνιος), κ.λπ.

III. Η έκταση της εξουσίας του *pater familias* ήταν αρχικά απεριόριστη. Μπορούσε δηλαδή ο *pater familias* ακόμα και να σκοτώσει τα πρόσωπα που βρίσκονταν υπό την εξουσία του, έχοντας πάνω σ' αυτά δικαίωμα ζωής και θανάτου (*ius vitae necisque*. Πρβλ. D. 48, 8, 2 - Ουλπιανός). Μπορούσε επίσης να προβαίνει σε έκθεση των νεογέννητων και σε πώληση των υπεξουσίων. Αλλά η πώληση εντός των ορίων της ρωμαϊκής επικράτειας δεν έκανε, όπως είδαμε (§ 45, VII, A) δούλους τους υπεξουσίου, αλλά τους υπέβαλε σε δέσμευση παρόμοια προς τη δουλεία (*in mancipio*).

Η διάρθρωση αυτή της ρωμαϊκής οικογένειας έμεινε σε γενικές γραμμές αμετάβλητη ως τη μετακλασική περίοδο, οπότε άρχισε να εξασθενεί υπό την επιρροή Χριστιανικών αντιλήψεων. Το δικαίωμα ζωής και θανάτωσης, σύμφωνα με Διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (C.I., 8, 46, 10 = C.T., 4, 8, 6, του 323 μ.Χ.), δεν ισχύει πια.

IV. Όσον αφορά την εξουσία του *pater familias* πάνω στην περιουσία της οικογένειας:

Μόνο ο *pater familias* έχει εξουσία πάνω στην οικογενειακή περιουσία, ό,τι δε αποκτούν τα πρόσωπα που βρίσκονται κάτω από την πατρική εξουσία περιέρχεται στον εξουσιαστή (Gai, II, 86-87).

Οι δυσκολίες που παρουσιάστηκαν από το γεγονός αυτό αντιμετωπίστηκαν τόσο για τους υπεξουσίους, όσο και για τους δούλους, με το θεσμό του *χρηματίου* (*peculium*), που ήταν ομάδα περιουσιακών στοιχείων, τα οποία ο εξουσιαστής *pater familias* παραχωρούσε στον υπεξούσιο για να έχει ο τελευταίος την ελεύθερη διαχείρισή της.

α) Αυτό ήταν το *πατρικό χρημάτιο* (*peculium profecticiū*, βλ. D. 49, 17, 9 - Ουλπιανός). Τούτο ανήκε κατά κυριότητα, σύμφωνα με το νόμο, στον εξουσιαστή. Από κοινωνική, όμως, και οικονομική πλευρά θεωρούνταν ως περιουσία του καπόντος. Ο *pater familias* όχι μόνο δεν επενέβαινε, συνήθως, στο χρημάτιο, αλλά και το ελάβαινε υπόψη του στη διαθήκη του.

β) Από τον Αύγουστο δημιουργήθηκε για χάρη των υπεξουσίων που υπηρετούσαν στο στρατό ο θεσμός του *στρατιωτικού χρηματίου* (*peculium castrense*. Βλ. C.I. 12, 36, 1, Αλεξάνδρου Σεήρου, 223 μ.Χ., D. 49, 17, 11 - Macer, Inst. 2, 12 pr.). Τούτο αφορούσε τα περιουσιακά στοιχεία που ο υπεξούσιος αποκτούσε κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας ή εξαιτίας αυτής (μισθοί, λάφυρα, κ.λπ.). Πάνω στο στρατιωτικό χρημάτιο ο υπεξούσιος είχε πλήρη ικανότητα διάθεσης (πρβλ. U.E., 20, 10), αλλά αν πέθαινε αδιάθετος, τούτο περιερχόταν στον εξουσιαστή.

γ) Από τον Κωνσταντίνο τον Μέγα και μεταγενέστερους Αυτοκράτορες διαμορφώθηκε, κατά το υπόδειγμα του στρατιωτικού χρηματίου και το οιονεί *στρατιωτικό χρημάτιο*, (*peculium quasi castrense*, C. I. 3, 28, 37, του 531 μ.Χ., Ιουστινιανού, Inst., 2, 11, 6), που αφορούσε ό,τι ο υπεξούσιος αποκόμιζε από την πολιτική υπηρεσία.

δ) Από το Μεγάλο Κωνσταντίνο αναγνωρίστηκαν επίσης περιορισμένα δικαιώματα του υπεξουσίου πάνω στα περιουσιακά στοιχεία που του άφησε η μητέρα του (*bona materna*) (C.T., 8, 18, 1 επ.). Η ρύθμιση αυτή επεκτάθηκε κατόπιν σε ό,τι δόθηκε στον υπεξούσιο από τους ανιόντες του από τη μητρική πλευρά, ή από το σύζυγο του.

Τελικά, ο Ιουστινιανός αναγνώρισε στον υπεξούσιο κυριότητα πάνω σε τέτοιας φύσης περιουσιακά στοιχεία, που αποτέλεσαν μαζί αυτό που ονομάστηκε *απροσπόριστο χρημάτιο* (*peculium adventiciū*). Πάνω σ' αυτό ο εξουσιαστής είχε μόνο επικαρπία (C.I., 6, 61, 4 pr., του 472 μ.Χ., Λέοντος και Ανθεμίου).

ε) Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, όπως και για τους δούλους, έτσι και για τους υπεξουσίου, ο Πράϊτορας χορήγησε σ' αυτούς που συναλλάχθηκαν μαζί τους τις «αγωγές πρόσθετης ιδιότητας» (*actiones adiecticiae qualitatis*), που στρέφονταν κατά του εξουσιαστή.

V. Λήξη της πατρικής εξουσίας

Η πατρική εξουσία λήγει:

α) Με το θάνατο του *pater familias*, οπότε το καθένα από τα πρόσωπα που εξαρτώνται άμεσα απ' αυτόν, άντρας ή γυναίκα, γίνεται αυτεξούσιο (U.E., 10, 2).

β) Το ίδιο συμβαίνει αν ο *pater familias* χάσει την ελευθερία του, ή την ιδιότητα του ως Ρωμαίου πολίτη, γίνει δηλαδή *δούλος* ή *ξένος*, με την επιφύλαξη των όσων προβλέπονταν από το *ius postliminii* για τον αιχμαλωτιζόμενο Ρωμαίο (U.E., 10, 3-5, Gai, I, 131).

γ) Η πατρική εξουσία λήγει με τη χειραφέσία του υπεξουσίου (*emancipatio*). Βλ. πιο κάτω, § 59, IV).

δ) Λήγει επίσης η πατρική εξουσία με το γάμο *cum manu* της υπεξούσιας και τούτο γιατί η υπεξούσια αυτή περιερχόταν έτσι στην εξουσία άλλου *pater familias*.

ε) Το ίδιο συμβαίνει ως προς τον υιοθετούμενο, με την υιοθεσία του (*adoptio*), γιατί μ' αυτήν αρχίζει η πατρική εξουσία άλλου *pater familias* απάνω του.

VI. Εκτός από την οικογένεια –υπό την ευρεία ή τη στενή έννοια– το αρχαϊκό, κυρίως, Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε και το γένος (*gens*).

Το γένος αποτελείται από όλα τα πρόσωπα που ανάγουν, κατ' αρρενογονία, την καταγωγή τους σ' ένα κοινό γενάρχη (*pater gentis*), πρόσωπο πολλές φορές μυθικό. Τα μέλη του γένους έφεραν όλα το ίδιο *nomen gentilicium*.

Υπολείμματα του ρόλου του γένους βρίσκονται στο Δωδεκάδελτο στα θέματα της επιτροπείας και κηδεμονίας των εξ αρρενογονίας συγγενών (*adgnati*) και των μελών του γένους (*gentiles*) (Δωδεκ., V, 3 και V, 7, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23 επ., βλ. και *laudatio Turiae*, στιχ. 20-24, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 323), αλλά και στα θέματα της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής κατά το *ius civile* (Δωδεκ., V, 4, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23. Βλ. και πιο κάτω, § 107, II, β).

VII. Συγγένεια εξ αίματος και αγχιστεία

A) Αντίθετα προς τη συγγένεια από αρρενογονία (*adgnatio*), που ή-

ταν η μόνη συγγένεια την οποία, όπως είπαμε (πιο πάνω, υπό Ι), γνώριζε το *ius civile* (Gai, I, 156), συγγένεια εξ αίματος (*cognatio*) είναι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε πρόσωπα τα οποία είτε κατάγονται άμεσα ή έμμεσα το ένα από το άλλο, είτε έχουν κοινή καταγωγή.

α) Τα πρόσωπα που κατάγονται το ένα από το άλλο ονομάζονται συγγενείς εξ αίματος κατ' ευθεία γραμμή και διακρίνονται σε ανιόντες (*superioris ordinis*) και κατιόντες (*inferioris ordinis*, πρβλ. D. 38, 10, 1 pr. - Γάιος). Ανιόντες, ως προς κάποιο πρόσωπο, είναι εκείνοι από τους οποίους τούτο κατάγεται άμεσα ή έμμεσα (πατέρας, μητέρα, παππούς, γιαγιά), κατιόντες δε ως προς κάποιο πρόσωπο, είναι εκείνοι που κατάγονται από αυτό άμεσα ή έμμεσα (γιοί και θυγατέρες, έγγονοι κ.λπ.).

β) Συγγενείς εξ αίματος εκ πλαγίου είναι τα πρόσωπα που έχουν κοινή καταγωγή (D. 38, 10, 1 pr. - Γάιος: αδέρφια, ξαδέρφια, θείοι με ανηψιούς, κ.λπ.).

Οι βαθμοί της συγγένειας μετρώνται με βάση τον αριθμό των γεννήσεων που μεσολαβούν (D. 38, 10, 9 και 10 - Παύλος).

Β) Η συγγένεια εξ αίματος που προέρχεται από νόμιμο γάμο (*cognatio civilis*), διακρίνεται από την εξώγαμη συγγένεια (*cognatio naturalis*). Τέτοια συγγένεια εξ αίματος το Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνωρίζει μόνο ανάμεσα στο εξώγαμο και τη μητέρα του, καθώς και στους εξ αίματος συγγενείς από τη μητρική πλευρά. Αντίθετα, το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνωρίζει ούτε συγγένεια εξ αίματος, ούτε συγγένεια εξ αγχιστείας (βλ. υπό Δ) ανάμεσα στο εξώγαμο και το γεννήτορά του, ή τους συγγενείς τούτου. Ειδικά όμως ως προς το κώλυμα γάμου, βλ. πιο κάτω, § 53, 2.

Γ) Η συγγένεια, εξ αίματος μόνο με τον καιρό αναγνωρίστηκε από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, όχι δε μόνο στο προκλασικό, αλλά και στο κλασικό δίκαιο ακόμα, η αναγνώρισή της (κυρίως στα πλαίσια του *ius praetorium*, αλλά σε μερικές περιπτώσεις (υποχρέωση διατροφής) και με αυτοκρατορικές Διατάξεις), στάθηκε περιορισμένη (υποχρέωση διατροφής, *bonorum possessio unde cognati* (βλ. § 107, III, γ, κ.λπ.).

Δ) Αγχιστεία (*adfinitas*), είναι, κυρίως, η σχέση που δημιουργείται από το γάμο ανάμεσα στον ένα σύζυγο και στους συγγενείς του άλλου.

Οι Ρωμαίοι όμως χαρακτήριζαν ως *adfinitas* και τη λεγόμενη οιογενή αγχιστεία ή καταχρηστική αγχιστεία, δηλαδή τη σχέση που δημιουργείται από το γάμο μεταξύ των εξ αίματος συγγενών του ενός από τους συζύγους και των εξ αίματος συγγενών του άλλου.

§ 47. Μείωση της προσωπικότητας - Ατιμία - Αισχροτήτα*

Από όσα ειπώθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια γίνεται φανερό ότι η κατάσταση του φυσικού προσώπου προσδιορίζεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από τρία στοιχεία: την ελευθερία (*status libertatis*), την πολιτεία (*status civitatis*) και την οικογένεια (*status familiae*).

Το χάσιμο ενός από τα τρία αυτά στοιχεία επέφερε, κατά τους Ρωμαίους τη μείωση της προσωπικότητας (*capitis deminutio*) εκείνου που είχε υποστεί την απώλεια αυτή (πρβλ. Gai, I, 159). Για την *capitis deminutio* γίνεται για πρώτη φορά μνεία κατά την προκλασική περίοδο, από τον Κικέρωνα, που αναφέρεται σε περιπτώσεις *capitis deminutio minima* (Cicero, Top. 4, 18 και 6, 29).

II. Η *capitis deminutio* διακρίνεται (Gai, I, 160-162, D. 4, 5, 11 - Παύλος) σε:

α) *Capitis deminutio maxima* (μέγιστη μείωση της προσωπικότητας) που ήταν αποτέλεσμα της περιαγωγής του *capite minutus* σε δουλεία κατά ένα από τους τρόπους που περιγράψαμε πιο πάνω (§ 42, I). Η *capitis deminutio maxima* είχε ως συνέπεια την απώλεια και των τριών στοιχείων της προσωπικότητας του Ρωμαίου πολίτη (ελευθερίας, πολιτείας, οικογένειας).

β) *Capitis deminutio media* (μεσαία μείωση της προσωπικότητας), που ήταν αποτέλεσμα της απώλειας της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη. Στην περίπτωση αυτή, εκείνος που έχανε την Ρωμαίων πολιτεία διατηρούσε την ελευθερία του, έχανε όμως και την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, αλλά και τη θέση του στην οικογένεια.

γ) *Capitis deminutio minima* (ελάχιστη μείωση της προσωπικότητας), που επερχόταν με την απώλεια της θέσης στην οικογένεια μόνο, ενώ ο *capite minutus* διατηρούσε και την ελευθερία του και την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Οι περιπτώσεις της *cap. dem. minima* δεν μπορούν, με τα σημερινά κριτήρια, να χαρακτηρισθούν πάντα ως περιπτώσεις αληθινής μείωσης της προσωπικότητας. Έτσι, π.χ., ο χειραφετούμενος θεωρείται ότι παθαίνει μείωση της προσωπικότητας επειδή γίνεται αυτεξούσιος. Επίσης, η υπεξούσια θεωρείται ότι παθαίνει *cap. dem minima* με το να συνάψει γάμο *cum manu* κι αυτό γιατί ο δεσμός της με την πατρική της οικογένεια αποκόπτεται. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι δεν αποτελεί περί-

* M. Kaser, Zur Geschichte der «*capitis deminutio*», στα Jura, 3 (1952), σελ. 48-89, M. Bretone, στη λ. «*capitis deminutio*», στο NNDI, 2, σελ. 916-918.

πτωση *capitis deminutio minima*, το γεγονός ότι με το θάνατο του *pater familias* γίνεται αυτεξούσιος ο ως τότε υπεξούσιος του.

Οι συνέπειες της *capitis deminutio* παραβάλλονται στις πηγές προς θάνατο (π.χ. Gai, III, 153). Αλλά οι αδικίες που προκύπτανε από την εφαρμογή της αρχής αυτής, περιορίστηκαν με διάφορα, σε κάθε περίπτωση, μέτρα.

III. Διαφορετική από τη μείωση της προσωπικότητας είναι η έννοια της *ατιμίας*, της περίπτωσης, δηλαδή, που ο πολίτης χάνει την τιμή του (*infamia, ignominia*).

Εκείνος που έχει υποστεί ατιμία (*ignominiosus*) παθαίνει ορισμένες ανικανότητες, όπως του να είναι μάρτυρας (Δωδεκ. VIII, 22, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 33), του να παρίσταται με αντιπρόσωπο στο δικαστήριο (Gai, IV, 182, P.S., 1, 2, 1), του να καταλάβει ορισμένα αξιώματα (βλ. *lex Iulia municipalis*, του 45 π.Χ., στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 18, σιχ. 108-125), κ.λπ.

Η ατιμία σε άλλες μεν περιπτώσεις επερχόταν με αυτή την ίδια την τέλεση της πράξης, π.χ. σε περίπτωση κλοπής (*furtum*), ενώ σε άλλες περιπτώσεις ύστερα από καταδίκη μετά από ατιμωτική αγωγή (*actio famosa*, βλ. Gai, IV, 182, όπου όμως η *actio de dolo* παραλείπεται. Και στον Πανδέκτη, άλλωστε, (D. 3, 2, 1 - Ιουλιανός), η απαρίθμηση των περιπτώσεων ατιμίας δεν είναι εξαντλητική).

Οι περιπτώσεις αυτές ατιμίας, που επέφεραν αποτελέσματα στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου προέρχονταν από το Πραϊτορικό Ήδικο.

Αντίθετα, η επίπληξη του Κήνσορα (*nota censoria*) που συνεπαγόταν ατιμία κατά το *ius civile*, με βαρύτερες κοινωνικές συνέπειες, δεν επέφερε αποτελέσματα στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου.

IV. Έννοια παραπλήσια προς την ατιμία ήταν και η έννοια της *αισχρότητας* (*turpitudinis*), που υπάρχει όταν ένα πρόσωπο, εξαιτίας της ζωής που ζει δεν έχει εκτίμηση (*existimatio*) στην κοινωνία.

Τα αποτελέσματα της αισχρότητας μοιάζουν με εκείνα της ατιμίας.

§ 48. Ικανότητα για δικαιοπραξία*

I. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνωρίζει, όπως είπαμε, σε κάθε άνθρωπο την ικανότητα δικαίου.

* G. Pugliese, Appunti sugli impuberi e i minori in diritto romano, στα Studi A. Biscardi, IV, Milano 1983, σελ. 469-488, L. Bove, στη λ. «minore età (diritto romano)», στο NNDI, 10,

Αλλά και από εκείνα τα ανθρώπινα όντα, στα οποία την αναγνωρίζει, ορισμένα δεν έχουν την ικανότητα για δικαιοπραξία, δηλαδή την ικανότητα να καταρτίζουν έγκυρα στο όνομά τους δικαιοπραξίες. Αντίστροφα πάλι, όπως είδαμε πιο πάνω, (§ 42, III), οι δούλοι, παρόλο που δεν έχουν ικανότητα δικαίου, έχουν, έστω και περιορισμένη, δικαιοπρακτική ικανότητα.

Ορισμένα περιστατικά, δηλαδή η ηλικία, το φύλο και διανοητικές διαταραχές περιορίζουν ή και αποκλείουν τη δικαιοπρακτική ικανότητα.

II. Ηλικία

Τη σημαντικότερη επιρροή πάνω στη δικαιοπρακτική ικανότητα ασκεί η ηλικία, η οποία, όμως, κατά κυριολεξία, ενδιαφέρει ως προς τα αυτεξούσια πρόσωπα, εκείνα δηλαδή που δεν βρίσκονται κάτω από πατρική εξουσία.

1. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο από την αρχαϊκή περίοδο κιόλας έκανε τις ακόλουθες διακρίσεις στην ηλικία σε σχέση προς τη δικαιοπρακτική ικανότητα:

α) Νήπια (*infantes*), είναι τα πρόσωπα, που δεν μπορούν εξαιτίας της ηλικίας τους να μιλήσουν. Στο μετακλασικό δίκαιο επικράτησε ως όριο της νηπιακής ηλικίας το έβδομο έτος (C.I., 60, 30, 18 pr. - Θεοδοσίου Β' και Ουαλεντινιανού Γ', του 426 μ.Χ.).

Το όριο αυτό δέχθηκε και ο Ιουστινιανός (D. 23, 1, 14 - Μοδεστίνος, και D. 26, 7, 12 - Ουλπιανός και τα δυο παρεμβ.).

β) Άνηβοι (*impuberes*) είναι τα πρόσωπα που έχουν υπερβεί την ηλικία των νηπίων, αλλά δεν έχουν γίνει ακόμα έφηβοι.

Ως προς το πότε άρχιζε η εφηβία (*pubertas*) στους άνδρες υπήρχε αμφισβήτηση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Στα τέλη της προκλασικής περιόδου αναγνωριζόταν συνήθως ως έτος έναρξης της εφηβίας, το δέκατο τέταρτο έτος (πρβλ. *lex Ursonensis*, του 44 π.Χ., στηλ. 98, στιχ. 32, στο Bruns, *Fontes*, I, σελ. 132).

Στην κλασική περίοδο, ως προς το θέμα αυτό, σημειώθηκε διάσταση των απόψεων μεταξύ των αντιπάλων Νομικών Σχολών. Οι Σαβινιανοί υποστήριζαν ότι η έναρξη της εφηβείας πρέπει να κρίνεται χωριστά σε κάθε περίπτωση, ανάλογα με τη σωματική διάπλαση (Gai, I, 196). Οι

σελ. 759-761, *M. Lemosse*, L'incapacité juridique comme protection de l'enfant en droit romain, στο *L'enfant* (= Rec. de la Société Jean Bodin, 35), I, Bruxelles 1975, σελ. 247-270, *S. di Salvo*, *Lex Laetoria*, Napoli 1979, *E. Weiss*, στη λ. «Lex praetoria», στη RE, Suppl. V (1931), σελ. 578-582, *J. Gardner*, *Women in Roman Law and Society*, London 1987, *G. Wesenberg*, στη λ. «Prodigus», στη RE, XXIII, 1 (1957), στηλ. 1279-1283.

Προκουλιανοί δέχονταν ότι έφηβοι ήταν όσοι συμπλήρωναν το δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας τους και τη γνώμη αυτή ακολούθησε και ο Ιουστινιανός (C.I., 5, 60, 3, του 529 μ.Χ.).

Στις γυναικές, κατά κοινή παραδοχή, η εφηβεία άρχιζε πάντα από τη συμπλήρωση του δωδέκατου έτους (C.I., 5, 60, 3, Inst., 1, 22 pr.).

γ) Έφηβοι (puberes) ήταν όσοι είχαν περάσει τα πιο πάνω όρια της εφηβείας.

Η αναγνώριση της ιδιότητας του έφηβου στους άνδρες γινόταν κατά πανηγυρικό τρόπο, με την περιβολή της «ανδρικής τόγας» (toga virilis), κατ' αντίθεση προς την toga praetexta, που έφεραν οι άνηβοι, οι οποίοι ονομάζονταν για το λόγο αυτό praetextati (Gai, III, 220). Τούτο γινόταν κάθε χρόνο μια φορά, στη γιορτή των liberalia (17 Μαρτίου), οπότε γινόταν και η εγγραφή του προωνύμιου (praenomen) των εφήβων στους καταλόγους των πολιτών.

2. Από τις κατηγορίες αυτές:

α) Τα νήπια ήταν εντελώς ανίκανα και για δικαιοπραξίες και για αδικοπραξίες. Τα νήπια δεν μπορούσαν να δικαιοπρακτήσουν (Gai, III, 109) ούτε με την auctoritas του επιτρόπου τους, γιατί σ' αυτή την ηλικία δεν έχουν ικανότητα καταλαβαίνουν όσα κάνουν.

β) Οι άνηβοι που δεν βρίσκονταν υπό πατρική εξουσία μπορούσαν μεν, κατ' αρχή, να δικαιοπρακτήσουν –εκτός αν, όπως λέει, ο Γάιος (Gai, III, 109), ήταν πολύ κοντά στη νηπιακή ηλικία (infantia proximi)– είχαν όμως ανάγκη της παρουσίας του επιτρόπου τους (auctoritatis interpositio, «αυθεντία του επιτρόπου», κατά Αρμ. Α', 12, 2) για εκείνες τις δικαιοπραξίες με τις οποίες αναλάμβαναν υποχρεώσεις ή βάρη. Από τις δικαιοπραξίες αυτές, εκείνος που είχε συναλλαχθεί με τον άνηβο υποχρεωνόταν, ο άνηβος όμως όχι, και γι' αυτό οι συναλλαγές αυτές ονομάστηκαν «χωλά συναλλάγματα» (negotia claudicantia). Τις δικαιοπραξίες εκείνες, αντίθετα, από τις οποίες ο άνηβος αποκόμιζε μόνο οφέλη, μπορούσε να τις καταρτίζει και μόνος του (Gai, II, 83-84, III, 107, D. 1, 13, 29 - Ουλπιανός, Inst. 1, 21 pr. και 1).

Όσες φορές ήταν αναγκαία η auctoritas του επιτρόπου, αυτός έπρεπε να παραστεί αυτοπροσώπως στην κατάρτιση της δικαιοπραξίας και δεν αρκούσε να την εγκρίνει εκ των υστέρων (Gai, III, 107, Inst. 1, 21, 2).

Οι άνηβοι ήταν επίσης ικανοί για αδικοπραξίες. Αρχικά, η ικανότητά τους για τούτο περιοριζόταν στα αδικήματα κατά το ius praetorium. Στο τέλος όμως της κλασικής περιόδου επικράτησε η αρχή ότι οι άνηβοι είναι ικανοί για αδικοπραξία σε κάθε είδους αδικήματα, εφόσον βρίσκονταν κοντά στην εφηβεία (pubertati proximi) και για το λόγο αυτό ήταν σε θέση να αντιληφθούν τί κάνουν (Gai, III, 208).

γ) Οι έφηβοι, τέλος, ήταν εντελώς ικανοί να δικαιοπράκτουν και να αδιοπράκτουν (Gai, I, 196).

Β. Στις αρχές όμως της προκλασικής περιόδου, με μια *lex Laetoria* (ή *Plaetoria*) που εκδόθηκε γύρω στο 200 π.Χ. (Plaut., Pseud., 303-305), πάρθηκαν μέτρα για την προστασία των προσώπων που είχαν μεν γίνει έφηβοι, ήσαν όμως ηλικίας κάτω των είκοσι πέντε ετών (*α ν ή λ ι κ ο ι - minores XXV annis*), από την εξαπάτηση («καταδολίευσή») τους.

Η αγωγή από τη *lex Laetoria* ήταν *actio popularis*, μπορούσε δηλαδή να την ασκήσει κάθε Ρωμαίος πολίτης (βλ. § 123, II, η) και είχε ποινικό χαρακτήρα (Cicero, de nat. deor., 3, 30, 74), αλλά δεν έθιγε το κύρος της δικαιοπραξίας που είχε καταρτισθεί. Έτσι, οι δικαιοπραξίες του ανηλίκου παρέμεναν έγκυρες, αλλά ο Πραΐτορας χορηγούσε κατά των καταδολιεύσεων διπλή προστασία. Αν δηλαδή ο κάτω των είκοσι πέντε ετών έφηβος δεν είχε εκπληρώσει και εναγόταν, ο Πραΐτορας του χορηγούσε *ένσταση* (*exceptio legis Laetoriae* - Πρβλ. Plaut., Rudens, 1376-1382, D. 44, 1, 7, 1 - Παύλος). Αν πάλι ο ανήλικος είχε εκπληρώσει, ο Πραΐτορας του παρείχε *αποκατάσταση στο ακέραιο* (*in integrum restitutio*, πρβλ. P.S., 1, 7, 2), και μάλιστα, στην περίπτωση αυτή χωρίς να απαιτείται πρόθεση εκείνου που ζημίωσε τον ανήλικο, αρκεί να ήταν για τούτον η δικαιοπραξία βλαπτική.

Τέλος, με την ίδια *lex Laetoria* δόθηκε στον Πραΐτορα η δυνατότητα, εφόσον του το ζητήσει ο ανήλικος, να του χορηγήσει *κηδεμόνα* (*curator minoris*) είτε για ορισμένη υπόθεση, είτε και για περισσότερες, συγκεκριμένες όμως. Το δεύτερο μ.Χ. αιώνα ο Μάρκος Αυρήλιος καθιέρωσε την πρακτική του διορισμού *κηδεμόνα* για το σύνολο των υποθέσεων του *κηδεμονευόμενου* ανηλίκου (βλ. και πιο κάτω, § 61, III, Α). Αντίθετα από τον επίτροπο, ο *κηδεμόνας* συναινεί στις πράξεις του κάτω των είκοσι πέντε ετών εφήβου, χωρίς να χρειάζεται η αυτοπρόσωπη παρουσία του, η δε *συναινέσή του* μπορεί να γίνει και με τη μορφή της εκ των υστέρων έγκρισης.

Κατά τις αρχές της μετακλασικής περιόδου γίνεται σποραδικά δεκτό ότι δικαιοπραξία του ανηλίκου που γίνεται χωρίς τη συναίνεση του *κηδεμόνα* είναι άκυρη (C.I. 2, 21, 3 του 293 μ.Χ. - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού). Άλλωστε, γενικότερα, κατά τη μετακλασική περίοδο η θέση των ανήβων και των κάτω των είκοσι πέντε ετών εφήβων (*ανηλίκων*) τείνει να εξομοιωθεί, χωρίς ποτέ, πάντως, η εξομοίωση αυτή να γίνει ολοκληρωτική.

δ) Στους άρρενες εφήβους ηλικίας μεγαλύτερης των είκοσι ετών και στις έφηβες γυναίκες ηλικίας μεγαλύτερης των δέκα οκτώ ετών εδόθηκε, με Διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (C.I. 2, 44, 2 pr. και 1, του 321 μ.Χ.) η δυνατότητα να λάβουν *συγγνώμη ηλικίας* (*venia aetatis*), με

την οποία εξομοιώνονταν εντελώς προς τους ενήλικους ως προς τη δικαιοπρακτική ικανότητα και δεν απολάμβαναν πια την προστασία της *lex Laetoria* ή του *curator*.

III. Επιτροπεία γυναικών

Σημαντικό ρόλο έπαιξε από πλευράς δικαιοπρακτικής ικανότητας – αρχικά τουλάχιστον – και το φύλο.

Η ελεύθερη, αυτεξούσια και έφηβη γυναίκα βρισκόταν υπό *συνεχή επιτροπεία* (*perpetua tutela mulierum*). Οι Ρωμαίοι επρόβαλαν ως δικαιολογικό λόγο της επιτροπείας των γυναικών τη δήθεν διανοητική τους ελαφρότητα (Gai, I, 144, 190). Κατ' εξαίρεση, οι Εστιάδες (*Virgines Vestales*) απαλλάσσονταν από τον ίδιο το Δωδεκάδελτο από την επιτροπεία γυναικών (Gai, I, 145, Πλούταρχου, Νουμάς, 10).

Για την επιτροπεία γυναικών, βλ. και πιο κάτω, § 61, II.

Η παρουσία του επιτρόπου της γυναίκας (*auctoritas*) ήταν αναγκαία για κάθε τυπική δικαιοπραξία και για την ανάληψη υποχρεώσεων από τη γυναίκα. Αν όμως ο επίτροπος αρνιόταν να παραστεί στη δικαιοπραξία της γυναίκας μπορούσε να υποχρεωθεί από τον Πράϊτορα να δώσει την *auctoritas* του (Gai, I, 190)⁽¹⁾.

Αλλά ήδη ο Αύγουστος είχε περιλάβει στη νομοθεσία του περί γάμου διάταξη με την οποία παρεχόταν στην εκ γενετής ελεύθερη, μητέρα τριών τέκνων, ή στην απελεύθερη, μητέρα τεσσάρων τέκνων, το προνόμιο της πολυτεκνίας (*ius trium ή quattuor liberorum*), που είχε ως συνέπεια την ολοκληρωτική απαλλαγή της από την επιτροπεία (*lex Iulia et Papia Poppaea*, του 18 π.Χ.-9 μ.Χ., βλ. Gai, I, 145 και 194 και *Sel. Pap.*, II, άριθ. 305, του 263 μ.Χ.).

Ικανές για αδικοπραξία ήταν, αντίθετα, πάντοτε οι γυναίκες.

Ο θεσμός της επιτροπείας γυναικών είχε εξαφανισθεί πριν από τον Ιουστινιανό (C.T., 8, 17, 3 = C.I., 8, 58, 1, του 410 μ.Χ. - Ονωρίου και Θεοδοσίου).

IV. Κηδεμονία παραφρόνων και ασώτων

Επιρροή πάνω στη δικαιοπρακτική ικανότητα ασκούν επίσης ορισμένες διανοητικές διαταραχές.

α) Οι *παράφρονες* (*mente capti, furiosi*), εκείνοι δηλαδή που έχουν χάσει μόνιμα και ολοκληρωτικά τη χρήση του λογικού τους, ήταν εντελώς ανίκανοι και για δικαιοπραξίες (Gai, III, 106), και για αδι-

(1) Αλλά ο νόμιμος επίτροπος όχι πάντα, βλ. Gai, I, 192.

κοπραξίες. Κατ' εξαίρεση, που έγινε περιπτώσιολογικά μόνο δεκτή στο κλασικό δίκαιο, ευρύτερα όμως στο μετακλασικό, όταν οι παράφρονες βρίσκονταν σε φωτεινό διάλειμμα (*lucidum intervallum*, κατά ή ρωμαϊκό όρο), μπορούσαν να δικαιοπρακτήσουν έγκυρα κατά τη διάρκεια τούτου. Για την ικανότητα, ειδικότερα, για έγκυρη σύνταξη διαθήκης, βλ. πιο κάτω, § 105, I, A, στ, γγ.

Ο παράφρονας, κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. V, 7α, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23-24), υποβαλλόταν στην κηδεμονία των συγγενών του εξ αρρενογονίας (*adgnati*) και, αν δεν υπήρχαν τέτοιοι, στην κηδεμονία των μελών του γένους του (*gentiles*). Για την εξουσία των νόμιμων αυτών κηδεμόνων, βλ. Gai, II, 64.

Αφότου η κηδεμονία των *adgnati* και *gentiles* περιέπεσε σε αχρηστία, ο κηδεμόνας (*curator*) διοριζόταν πια από τον Πραίτορα ή το Διοικητή της Επαρχίας (D. 27, 10, 1 pr. - Ουλπιανός, πρβλ. και Inst. 1, 23, 3).

β) Εξάλλου, οι άσωτοι (*prodigi*), δηλαδή, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, πρόσωπα που από ελαφρότητα διασπαθίζανε την προγονική και πατρική περιουσία που τους είχε περιέλθει εξ αδιαθέτου, και κατ' αυτόν τον τρόπο έθεταν σε κίνδυνο την οικογένειά τους, μπορούσαν επίσης να τεθούν, κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. V, 7c, όπ.π.), υπό κηδεμονία, των *adgnati*, μετά όμως διάταξη του Πραίτορα (*interdictio*, βλ. P.S. 3, 4α, 7). Αργότερα, ο κηδεμόνας (*curator prodigi*) διοριζόταν και στην περίπτωση αυτή από τον Πραίτορα ή το Διοικητή της Επαρχίας (D. 27, 10, 1 pr. - Ουλπιανός, βλ. και Inst. 1, 23, 3).

§ 49. Αντιπροσωπεία*

I. Η κατάρτιση δικαιοπραξιών μέσω άλλου προσώπου (αντιπροσωπεία) αποτελεί θεσμό απαραίτητο για τις συναλλαγές κάθε, περισσότερο ή λιγότερο εξελιγμένης οικονομίας.

Η αντιπροσωπεία διακρίνεται σε άμεση και έμμεση και σε αναγκαία και εκούσια.

α) Άμεση ή γνήσια αντιπροσωπεία υπάρχει, όταν με τη δήλωση της βούλησης του αντιπροσώπου τα αποτελέσματα επέρχονται αμέσως για άλλο πρόσωπο, τον αντιπροσωπευόμενο, στο όνομα του οποίου ο αντιπρόσωπος ενεργεί.

* R. Orestano, στη λ. «*rappresentanza* (diritto romano)», στο NNDI, 14, σελ. 795-800, O. Behrends, Die Prokuratur des klassischen römischen Zivilrechts, στη SZ (RA), 88 (1971), σελ. 215-299, P. Angelini, Il «*procurator*», Milano 1971.

Ἐμμεση, αντίθετα, είναι η μορφή εκείνη της αντιπροσωπείας κατά την οποία ο αντιπρόσωπος που καταρτίζει τη δικαιοπραξία με τη δήλωσή του, ενεργεί στο δικό του όνομα, αλλά όχι και για το δικό του λογαριασμό, μεταβιβάζει δε τα αποτελέσματα της δικαιοπραξίας στον αντιπροσωπευόμενο με άλλη πράξη.

β) **Αναγκαία** ή **νόμιμη** είναι η αντιπροσωπεία που επιβάλλεται από το νόμο, είτε με διάταξη που ορίζει απευθείας ποιός θα είναι ο αντιπρόσωπος, είτε με διάταξη που αναθέτει σε δημόσια αρχή τον καθορισμό του ποιός θα είναι αυτός.

Εκούσια, είναι η αντιπροσωπεία στην οποία ο διορισμός ή όχι αντιπροσώπου εξαρτάται από τη βούληση του αντιπροσωπευομένου.

II. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο, σε όλα τα στάδια της εξέλιξης του, δεν γνώρισε, κατά κανόνα, την άμεση αντιπροσωπεία.

α) Τούτο εξηγείται από τη διάκριση των μελών της ρωμαϊκής οικογένειας σε αυτεξούσιους από μια μεριά και υπεξούσιους και δούλους από την άλλη, για την οποία έγινε ήδη λόγος (βλ. § 46, I, β).

Επειδή δηλαδή μόνο ο αυτεξούσιος (*pater familias*) μπορούσε να αποκτήσει στο όνομά του δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ οι υπεξούσιοι του και οι δούλοι του αποκτούσαν μόνον υπέρ αυτού ή (με τις *actiones adiecticiae qualitatibus*) εναντίον του, ένα σημαντικό μέρος από τις δικαιοπραξίες οι οποίες, αν δεν υπήρχαν υπεξούσιοι ή δούλοι, θα έπρεπε να γίνουν μέσω άμεσου αντιπροσώπου, γινόνταν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο μέσω των υπεξουσίων ή των δούλων του *pater familias*.

β) Απόκτηση **δικαιωμάτων** μέσω **ελευθέρων** που δεν υπάγονταν στην εξουσία εκείνου που αποκτούσε, ή μέσω **δούλων** που να ανήκαν όχι σ' αυτόν που αποκτούσε, αλλά σε τρίτο, αποκλειόταν κατά κανόνα (πρβλ. Gai, II, 95: «*Per extraneam personam nobis adquiri non posse*»).

Κατ' εξαίρεση, γινόνταν δεκτό ότι μπορούσε να ασκηθεί μέσω ελευθέρου προσώπου, που δεν υπαγόταν στην εξουσία εκείνου που αποκτούσε, η **νομή** στην περίπτωση των **επιμελητών περιουσίας** (*procuratores* - Gai, II, 95, P.S. 5, 2, 2), πιθανώς δε και των **επιτρόπων** (*tutores*).

Οι *procuratores* ήταν πρόσωπα εμπιστοσύνης, συνήθως απελεύθεροι, στους οποίους πλούσιοι Ρωμαίοι ανέθεταν τη διαχείριση της περιουσίας τους (βλ. D. 3,3, 1 pr. - Ουλπιανός). Αποκτώντας με παράδοση (*traditio* - βλ. πιο κάτω, § 66, II, 2) τη νομή πράγματος από τα *res nec mancipi* στο όνομα εκείνου τον οποίο αντιπροσώπευε, ο *procurator* (πιθανώς δε και ο *επίτροπος*), αποκτούσε πάρα πέρα και την κυριότητα για

λογαριασμό του αντιπροσωπευομένου (πρβλ. D. 41, 1, 13 pr. και 1 - Νεράτιος).

γ) Αντίστροφα, προκειμένου για δικαιопπραξίες με τις οποίες αναλαμβάνονταν υποχρεώσεις από τον επιμελητή περιουσίας (ή τον επίτροπο), ο Πραίτορας χορηγούσε στον τρίτο που είχε συναλλαχθεί μαζί του *actio utilis* (βλ. § 123, II, ε) κατά του προσώπου υπέρ του οποίου είχε γίνει η διαχείριση, ή κατά του επιτροπευόμενου, αν η δικαιопπραξία είχε γίνει προς το συμφέρον των προσώπων αυτών.

δ) Ως προς το δικαίωμα των *procurators* να διαθέτουν, βλ. Gai, II, 64, D, 41, 1, 9, 4 - Γάιος, *Inst.*, 2, 1, 43).

III. Το *ιουστινιάνειο* δίκαιο διεύρυνε τις περιπτώσεις της απόκτησης της νομής, μέσω αντιπροσώπου και της κατ' αυτόν τον τρόπο απόκτησης κυριότητας με παράδοση. Στο *ιουστινιάνειο* δίκαιο, δηλαδή, η απόκτηση της νομής μπορεί να γίνει μέσω κάθε μη υπεξούσιου προσώπου (C.I.7, 32, 1 - Σεπτ. Σευήρου και Καρακάλλα, 196 μ.Χ.).

IV. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι –τουλάχιστο στην Αίγυπτο– η ρωμαϊκή δικαιопπρακτική πρακτική, πιθανώς κάτω από ελληνικές επιδράσεις, εγνώρισε και χρησιμοποίησε την άμεση αντιπροσωπεία σε έκταση πολύ ευρύτερη από εκείνη που προβλέπεται από τις ρωμαϊκές νομικές πηγές (πρβλ. Mitteis, *Chrest.* 351, του 260 μ.Χ.).

V. Δεν αποτελεί περίπτωση άμεσης αντιπροσώπευσης η δήλωση της δικαιопπρακτικής βούλησης των νομικών προσώπων μέσω των οργάνων τους (βλ. § 50).

VI. Από τον αντιπρόσωπο διαφέρει ο *άγγελος* (*nuntius*) που μεταδίδει απλώς την ξένη δήλωση βούλησης, π.χ. στην περίπτωση διαζυγίου (§ 58, IV, γ).

Προκειμένου όμως για τις αρχαϊκές τυπικές δικαιопπραξίες του *ius civile*, η κατάρτιση μέσω *nuntius* δεν ήταν δυνατή, αλλά ήταν απαραίτητη η αυτοπρόσωπη ενέργεια εκείνου που δικαιопπρακτούσε.

§ 50. Νομικά πρόσωπα*

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν διαμόρφωσε ποτέ την έννοια του νομικού προσώπου, ούτε και σχημάτισε όρο που να δηλώνει την έννοια αυτή. Και

* L. Schnorr von Carolsfeld, (ό.π., § 41), M. San Nicolò, *Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer*², I - II, München 1972, Duff, (ό.π., § 41), B. Eliachevitch, La

υπάρχει μεν στις πηγές ο όρος *universitas*, αλλά παρόλο που ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να δηλώσει κάθε είδους συσσωματώσεις (πρβλ. Gai, II, 11), δεν λαμβανόταν υπό τεχνική έννοια.

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνώριζε όμως την ύπαρξη *ενώσεων φυσικών προσώπων*, των οποίων η βούληση αποτελούσε τη συνισταμένη των βουλήσεων των μελών που αποτελούσαν την ένωση, καθώς και τη νομική αυτοτέλεια ορισμένων *περιουσιακών ομάδων*.

A) Ειδικότερα, η ρωμαϊκή πολιτεία (*populus romanus*), που αποτέλεσε το υπόδειγμα των ενώσεων προσώπων, εννοείται ως το σύνολο των πολιτών που την αποτελούν. Ο όρος *res publica* σημαίνει όχι τη Ρωμαίων πολιτεία, αλλά το πράγμα που ανήκει σ' αυτήν, που ανήκει δηλαδή στην ολότητα των Ρωμαίων πολιτών (πρβλ. D, 41, 3, 9, Γάιος: «*excerptis rebus... publicis populi romani*». Βλ. και πιο κάτω, § 62, I, A, 2). Μόνο κατ' επέκταση ο όρος *res publica* χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τη Ρωμαίων πολιτεία, αλλά και πάλι ο όρος αυτός δεν υπήρξε ποτέ επίσημος.

Η Ρωμαίων πολιτεία διέπεται σ' όλες τις σχέσεις, ακόμα κι όταν συναλλάσσεται με ιδιώτες, από το δημόσιο δίκαιο (*ius publicum* - βλ. § 1, V). Η βούλησή της εκφράζεται από εκείνα τα όργανα που είναι για κάθε περίπτωση αρμόδια για το σκοπό αυτό, π.χ. τους Κήνσορες, τους Ταμίες, κ.λπ. Οι διαφορές μεταξύ του *populus romanus* και των ιδιωτών λύνονταν διοικητικά. Δεν ήταν δυνατή η κλήτευση του *populus romanus* ενώπιον του Πραιτορά.

Το *ταμείο* της ρωμαϊκής πολιτείας (*aerarium populi romani*) δεν αποτελεί ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο, έχει δε δημόσιο χαρακτήρα. Η περιουσία της ρωμαϊκής πολιτείας έχει δημόσιο χαρακτήρα και νοείται ως κοι-

personnalité juridique en droit privé romain, Paris 1942, G. *Impallomeni*, στη λ. «*persona giuridica (diritto romano)*», στο NNDI, 12, σελ. 1028-1032, R. *Orestano*, Il problema delle persone giuridiche in diritto romano, I, Milano 1968, F. *Millar*, The Fiscus (ό.π., § 15), P.A. *Brunt*, The Fiscus (ό.π., § 15), U. *Coli*, στη λ. «*fisco (diritto romano)*», στο NNDI, 7, σελ. 381-385, M. *Humbert*, «*Municipium*» et «*civitas sine suffragio*», Rome 1978, F.M. *de Robertis*, Il fenomeno associativo nel mondo romano², Napoli 1971, J.P. *Waltzing*, Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains, I-II, Bruxelles 1895-1896, III-IV, *Louvain* 1899-1900 (ανατ. Roma 1968), J. *Rouge*, Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain, Paris 1966, σελ. 459-488, A. *Stöckle*, (ό.π., § 30), Av. *Χριστοφιλόπουλου*, Το Επαρχικόν Βιβλίον, (ό.π., § 30), J. *Nicole*, Le Livre du Préfet, Genève 1893 (ανατ. London 1970), N. *Πανταζόπουλου*, Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν (ανατ. περιοδ. «Γνώσεις»), Αθήναι 1958, I. *Κονιδάρη*, Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών, Αθήναι 1984, σελ. 165-230, R. *Orestano*, Il problema della fondazione in diritto romano, Torino 1959, F. *de Visscher*, Les fondations privées en droit romain classique, στη RIDA, 3eme Série, 2 (1955), σελ. 197-218.

νή περιουσία όλων των Ρωμαίων πολιτών. Έννοια της «ιδιωτικής περιουσίας» της πολιτείας δεν υπάρχει στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Β) Κατά το υπόδειγμα της Ρωμαίων πολιτείας αντιλαμβάνεται το Ρωμαϊκό Δίκαιο ως ενώσεις προσώπων και τις κοινότητες (*municipia*, *civitates*). Κατ' αρχή οι κοινότητες (βλ. Festus, στη λ. «*municipium*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 15-16) διέπονται από το δημόσιο δίκαιο, η δε περιουσία τους νοείται ως κοινή περιουσία των πολιτών τους. Σε ορισμένα όμως θέματα οι κοινότητες, διέπονται από το ιδιωτικό δίκαιο (D. 50, 16, 16 - Γάιος: «*civitates privatorum loco habentur*»). Έτσι, από τα χρόνια της Ύστερης Δημοκρατίας έγινε δεκτό στο πραιτορικό δίκαιο ότι οι κοινότητες μπορούσαν να αποκτήσουν ιδιωτικά δικαιώματα (βλ. και D. 3, 4, 7, 1 - Ουλπιανός) και να εναγάγουν ή να εναχθούν σε ιδιωτική δίκη.

Οι κοινότητες διοικούνται από τα όργανά τους (Άρχοντες - *magistratus*), όπως οι *duumviri* κ.λπ. (βλ. D. 44, 7, 35, 1 - Παύλος).

Ιδιαίτερη είναι η θέση των αποικιών (*coloniae*) που ιδρύονται από τη Ρώμη. Οι αποικίες διέπονται από καταστατικό νόμο (*lex coloniae*) που ρυθμίζει τον τρόπο λειτουργίας τους. Τέτοιοι νόμοι έχουν σωθεί σε επιγραφές (*lex coloniae Genetivae Iuliae* ή *Ursonensis*, του 44 π.Χ., στο Bruns, Fontes, I, σελ. 122 επ., *lex Salpensana*, του 81-84 μ.Χ., στο Bruns, Fontes, I, σελ. 142 επ., κ.λπ.).

Γ) Ο *fiscus*

Η δημόσια περιουσία του Ηγεμόνα (*fiscus*), για την ίδρυση και οργάνωση της οποίας έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο λόγος (§ 15, I, ΣΤ), περιέρχεται σ' εκείνον που είναι κάθε φορά ο Ηγεμόνας. Ο Ηγεμόνας έχει την ελεύθερη διάθεση της εν ζωή, αλλά με το θάνατό του δεν μεταβιβάζεται στους κληρονόμους του, αλλά στο διάδοχο του.

Ο *fiscus*, που αποτέλεσε ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο, διεπόταν ως προς ορισμένα θέματα και από το ιδιωτικό δίκαιο, ήταν δε ανεξάρτητος από το ταμείο του ρωμαϊκού λαού, το *aerarium*, το οποίο, τελικά, απορρόφησε γύρω στο τέλος της κλασικής περιόδου ή στις αρχές της μετακλασικής. Κατά τη μετακλασική περίοδο, ο όρος *aerarium* χρησιμοποιείται πολλές φορές ως συνώνυμος του *fiscus* (π.χ. C. I., 7, 37, 2 pr. - Ζήνων).

Ο *fiscus*, αποτελώντας ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο, είχε την ικανότητα να παρίσταται στο δικαστήριο.

Από τον *fiscus*, διακρίνεται, αν και όχι πάντοτε καθαρά, η ιδιωτική περιουσία του Ηγεμόνα (*patrimonium Caesaris*), την οποία αυτός μπορούσε να διαθέτει ελεύθερα και η οποία περιερχόταν στους κατά το ιδιωτικό δίκαιο κληρονόμους του. Το *patrimonium Caesaris* δεν αποτελούσε ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο.

Δ) Τα σωματεία

1. Από το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VIII, 27, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 34) επιτρεπόταν στη Ρώμη, χωρίς περιορισμούς, η σύσταση ενώσεων προσώπων με τη μορφή σωματείων (*collegia*). Στο σημείο αυτό, κατά τον Γάιο, ο Δωδεκάδελτος είχε εμπνευσθεί από τη νομοθεσία του Σόλωνα («*haec lex videtur ex lege Solonis tralata esse*» - D.47, 22, 4).

Περιορισμοί στη δραστηριότητα των σωματείων σημειώθηκαν για πρώτη φορά στις αρχές της προκλασικής περιόδου, οπότε, εξαιτίας καταχρήσεων που εμφανίστηκαν, δημιουργήθηκε αντίδραση, της οποίας συνέπεια ήταν η έκδοση του Συγκλητικού Δόγματος για τη βακχική λατρεία του 186 π.Χ. (*senatus consultum de Bacchanalibus*, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 36). Με το Συγκλητικό αυτό Δόγμα τέθηκαν αρκετοί περιορισμοί.

Τον τελευταίο αιώνα της Ύστερης Δημοκρατίας, σειρά από νομοθετήματα επιχειρούν να περιορίσουν τη δραστηριότητα των σωματείων στον πολιτικό τομέα, ή, αντίστροφα, να άρουν κάθε περιορισμό σ' αυτήν (*lex Clodia de collegiis*, του 58 π.Χ. κ.λπ.).

Τελικά, η *lex Iulia de collegiis* της εποχής του Αυγούστου, νομοθέτημα χαρακτηριζόμενο από μεγάλη δυσπιστία προς τη σωματειακή δραστηριότητα, εδημιούργησε σταθερό πλαίσιο στη ρωμαϊκή σωματειακή ζωή. Εντούτοις, το Ρωμαϊκό Δίκαιο διέπεται σ' όλη την κατοπινή του εξέλιξη από δυσμένεια προς τις σωματειακές ενώσεις και, μ' όλο που πολλά σωματεία είναι γνωστά από επιγραφές, παπύρους κ.λπ., όλα τα σωματεία αυτά μπορούν να καταταχθούν στις κατηγορίες που αναφέρουμε πιο κάτω και μόνο. Είναι δε χαρακτηριστικό για το βαθμό της δυσπιστίας της ρωμαϊκής πολιτείας στα χρόνια της Ηγεμονίας προς τα σωματεία, ότι ο Τραϊανός, σε ερώτηση του Πλίνιου του Νεότερου, όταν ο τελευταίος ήταν Διοικητής (*legatus pro praetore*) της Βιθυνίας, αν έπρεπε να χορηγήσει άδεια για την ίδρυση σωματείου με σκοπό τη διοργάνωση πυροσβεστικής υπηρεσίας στη Νικομήδεια, απάντησε αρνητικά (Plin. min., Ep. 10, 33-34).

Οι κατηγορίες των σωματείων που, κατ' εξαίρεση, επιτρέπονταν ήταν οι ακόλουθες:

αα) Επαγγελματικές ενώσεις, όπως οι των μισθωτών φόρων (*societates publicanorum*), οι συντεχνίες (παράδειγμα: Bruns, Fontes, I, αριθ. 181: *collegium eborariorum*), τα σωματεία των πλοιοκτητών ή των εμπόρων κ.λπ. Οι επαγγελματικές ενώσεις ονομάζονται ειδικότερα, ιδίως στη μετακλασική περίοδο, *coorpora* (π.χ. *corpus naviculariorum* - D. 50, 6, 6 (5), 6 - Καλλίστρατος, *corpus caudicarium* - C.T. 14, 4, 9, του 417 μ.Χ., Ονωρίου και Θεοδοσίου Β', κ.λπ.).

Η συμμετοχή στα *coorpora* έγινε κατά τη μετακλασική περίοδο υπο-

χρεωτική για όσους ανήκαν σε ορισμένα επαγγέλματα, ζωτικά για την οικονομία (βλ. πιο πάνω, § 23, Ι, γγ).

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της συμμετοχής σε επαγγελματικές ενώσεις διατηρείται, οι δε συνεχνίες, αποκαλούμενες «συστήματα» (Επαρχ. Βιβλ. 6, 8), βρίσκονται κάτω από την επίβλεψη του Έπαρχου της Πόλης.

ββ) Σωματεία που έχουν σκοπό τη *συνεστίαση* των μελών τους (*sodalitates*), ή την *ταφή* τούτων (*collegia funeraticia*, πρβλ. Bruns, Fontes, Ι, αριθ. 175).

γγ) *Θρησκευτικά* σωματεία (*collegia sodalicia*, πρβλ. D. 47, 22, 1 pr. - Μαρκιανός).

2. Για την *ίδρυση* σωματείου ήταν αναγκαία, σύμφωνα με τη *lex Iulia de collegiis* που αναφέραμε, η άδεια της Συγκλήτου, αν το καταστατικό του σωματείου πρόβλεπε τη σύγκληση συνελεύσεων των μελών του (Πρβλ. Bruns, Fontes, Ι, αριθ. 174 (= GIL. VI, 4416): «*quibus senatus c(oire) c(onvocari) c(ogi) permisit e lege Iulia ex auctoritate Aug(usti) ludorum causa*»).

Άδεια ευρύτερου χαρακτήρα για τη σύσταση σωματείου προβλεπόταν μόνο για τη σύσταση σωματείων ανθρώπων της ανάγκης (*collegia tenuiorum*, - D. 47, 22, 1 pr. - Μαρκιανός).

3. Το σωματείο διεπόταν από το *καταστατικό* του (*lex collegii*, βλ. Bruns, Fontes, Ι, αριθ. 175, στιχ. 19 επ.), το περιεχόμενο του οποίου μπορούσε, κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VIII, 27, ό.π.), να συμφωνηθεί ελεύθερα, με τον όρο πάντως, ότι ο σκοπός του σωματείου θα ήταν θεμιτός (D. 47, 22, 4 - Γάιος).

Σ' όλα τα σωματεία απαγορευόταν, κατά τη *lex Iulia*, να συνέρχονται τα μέλη τους σε *συνέλευση* συχνότερα από μια φορά το μήνα (βλ. Bruns, Fontes, Ι, αριθ. 175, στιχ. 12-13, D. 47, 22, 1 pr. - Μαρκιανός).

Κανένας δεν μπορούσε να είναι μέλος σε περισσότερα από ένα σωματεία (D. 47, 22, 1, 2 - Μαρκιανός).

Ο αριθμός των μελών του σωματείου δεν μπορούσε να είναι κατώτερος από τρία (*tres faciunt collegium*, πρβλ. D. 50, 16, 85 - Μαρκέλλος) και τούτο για να είναι δυνατή η λήψη αποφάσεων κατά πλειοψηφία.

Μέλη σωματείου μπορούσαν να γίνουν και δούλοι (D. 47, 22, 2 - Μαρκέλλος), πράγμα που υπογραμμίζει τη δημόσια πλευρά της υπόστασης των σωματείων στη Ρώμη.

4. Η *ικανότητα* των σωματείων ήταν περιορισμένη. Μπορούσαν όμως τα σωματεία να αποκτήσουν μέσω των οργάνων τους ορισμένα δικαιώματα, π.χ. να αποκτήσουν την κυριότητα δούλων. Τα δικαιώματα αυτά ανήκαν στο σύνολο των μελών του σωματείου. Μπορούσαν επίσης να

αναλάβουν και υποχρεώσεις που εβάραιναν το σύνολο των μελών τους (D. 3, 4, 7, 1 - Ουλπιανός). Τέλος, μπορούσαν και να ενάγουν ή να ενάγονται στα δικαστήρια, όπου τα εκπροσωπούσε έμμεσος αντιπρόσωπος, ο actor (D. 2, 4, 10, 4 - Ουλπιανός, βλ. και § 119, II, β).

5. Το σωματείο διαλύεται α) αν τα μέλη του μειωθούν σε λιγότερα από τρία (D. 50, 16, 85 - Μαρκέλλος), 6) με απόφαση της συνέλευσής του, και γ) από την πολιτεία, με αυτοκρατορική Διάταξη ή Συγκλητικό Δόγμα, αν ο σκοπός του γίνεται παράνομος (D. 47, 22, 3 pr. - Μαρκιανός).

Όταν το σωματείο διαλυθεί, η περιουσία του διανέμεται ανάμεσα στα μέλη του (D. 47. 22, 3 pr. - Μαρκιανός).

Ε) Η Εκκλησία

Η Χριστιανική Εκκλησία αποτελούσε στα πρώτα της βήματα ένωση προσώπων, δηλαδή του συνόλου των πιστών της. Αποτελούσε αρχικά ένα παράνομο σωματείο (*collegium illicitum*). Μετά όμως την αναγνώρισή της από το Μεγάλο Κωνσταντίνο έλαβε την τεράστια σημασία που διατήρησε από τότε. Ήταν διαιρεμένη σε Επισκοπές, κάθε μία από τις οποίες αποτελούσε ιδιαίτερο υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Την περιουσία της Εκκλησίας διαχειριζόταν ο Επίσκοπος.

Οι Επισκοπές είχαν και την ικανότητα να παρίστανται στο δικαστήριο.

Στην ιουστινιάνεια νομοθεσία, η Εκκλησία απομακρύνεται πια από τη μορφή της ένωσης προσώπων και πλησιάζει προς την του ιδρύματος.

ΣΤ) Τα ιδρύματα

Ίδρυμα (*ria causa*) είναι ομάδα περιουσίας αφιερωμένης σε κάποιο σκοπό.

Τα ιδρύματα διακρίνονται σε αυτοτελή και μη αυτοτελή.

Το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε μόνο τα μη αυτοτελή ιδρύματα, που η σύστασή τους γινόταν με κληροδοσία ή με δωρεά υπό όρους (*modus* - βλ. § 40, VI), υπέρ φυσικού προσώπου ή και υπέρ νομικού προσώπου, όπως σωματείου ή κοινότητας, όπως το ίδρυμα που συστάθηκε από τον Πλίνιο το Νεότερο (Plin. min., Ep. 7, 18, μεταξύ 91-100 μ.Χ., στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 146).

Το ιουστινιάνειο δίκαιο αναγνωρίζει για πρώτη φορά και τα αυτοτελή ιδρύματα, όπως νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, κ.λπ. (Πρβλ. C.I, 1, 3, 45 του 530 μ.Χ.), ενώ παράλληλα εξακολουθούν να συστήνονται και ιδρύματα μη αυτοτελή.

Ο θεσμός του ιδρύματος γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη στη Βυζαντινή περίοδο. Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των Βυζαντινών ιδρυμάτων κατέχουν οι μονές οι οποίες διέπονται από κανονισμό, το τυπικό, που δίνεται σ' αυτές από τον ιδρυτή τους.

III. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 51. Ο ρωμαϊκός γάμος*

I. Η ρωμαϊκή αντίληψη για το γάμο διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη των νεότερων ευρωπαϊκών δικαίων και ειδικότερα του ελληνικού.

Αντίθετα, δηλαδή, προς τη σύγχρονη αντίληψη, ότι ο γάμος αποτελεί έννομη σχέση, από την οποία πηγάζει ένα πλέγμα από δικαιώματα και υποχρεώσεις, κατά τη ρωμαϊκή, ο γάμος αποτελούσε ένα πραγματικό γεγονός, που συνεπαγόταν μεν σημαντικές συνέπειες, οι οποίες όμως ανάγονταν περισσότερο στη σφαίρα της κοινωνικής, παρά στην της στενότερα νομικής, ζωής.

I. Ο ρωμαϊκός γάμος μπορεί να ορισθεί ως μονογαμική, για όλη τη ζωή, ένωση άντρα και γυναίκας, με την πρόθεσή τους να είναι σύζυγοι.

α) Πρώτο χαρακτηριστικό του ρωμαϊκού γάμου, είναι λοιπόν το της μονιμότητας. Παρόλο δηλαδή που το διαζύγιο ήταν, όπως θα εκτεθεί σε επόμενο κεφάλαιο, ελεύθερο, ο γάμος συναπτόταν με την προοπτική της συμβίωσης ολόκληρης ζωής. Το χαρακτηριστικό της μονιμότητας εξαίρει και ο περίφημος ορισμός του Μοδεστίνου, από το τέλος της κλασικής περιόδου: «Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio» (D. 23, 2, 1), ή, κατά την απόδοση των Βασιλικών (Βασ. 28, 4, 1 = Αρμ. Δ', 4, 1): «Γάμος έστι συνάφεια ανδρός και γυναικός και συγκλήρωσις του βίου παντός, θείου τε και ανθρωπίνου δικαίου κοινωνία».

β) Ο μονογαμικός χαρακτήρας του ρωμαϊκού γάμου υπήρχε από τις απαρχές ήδη της Ρώμης, θα γίνει όμως λόγος γι' αυτόν παρακάτω (§ 53, 1), σε συνάρτηση προς το κώλυμα του προϋπάρχοντος γάμου.

* P.E. Corbett, The Roman Law of Marriage, Oxford 1930 (ανατ. 1969), R. Orestano, La struttura giuridica del matrimonio romano, στο BIDR, 47 (1940), σελ. 154 επ., 48 (1941), σελ. 88 επ., 55-56 (1951), σελ. 185 επ. (και ως βιβλίο, Milano 1951), J. Gaudemet, Le mariage en droit romain - iustum matrimonium, στο Sociétés et mariage, Strasbourg 1980, σελ. 46-103, του ίδιου, Originalité et destin du mariage romain, όπ.π., σελ. 140-163, C. Castello, In tema di matrimonio e concubinato nel mondo romano, Milano 1940, W. Kunkel, RE XIV, 2 (1930), στη λέξη «matrimonium», στηλ. 2259-2286.

γ) Αλλά εκείνο που διαφοροποιεί περισσότερο τη ρωμαϊκή αντίληψη για το γάμο από τη νεότερη, είναι το πραγματικό στοιχείο της *συμβίωσης*. Το αντικειμενικό («υλικό») στοιχείο της συμβίωσης είναι απόλυτα συνυφασμένο με το ρωμαϊκό γάμο, ο οποίος άρχιζε όπως θα εκτεθεί πιο κάτω, με το να οδηγήσει ο άνδρας τη γυναίκα στο σπίτι του (*deductio in domum mariti*) και διαρκούσε όσο η συμβίωση συνεχιζόταν.

δ) Παράλληλα, για να υπάρξει γάμος κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο απαιτείται και η συνδρομή ενός υποκειμενικού («πνευματικού») στοιχείου, της *πρόθεσης* των προσώπων που συζούν να είναι νόμιμοι σύζυγοι (*adfectio maritalis*, βλ. πιο κάτω, § 52, II, Δ).

Αλλά η πρόθεση αυτή δεν αρκεί ούτε για να συσταθεί ούτε για να διατηρηθεί ο γάμος, αν το πραγματικό στοιχείο της συμβίωσης δεν υπάρχει.

Η ανάγκη να συντρέχουν τόσο το υλικό, όσο και το πνευματικό στοιχείο οδήγησαν στον πετυχημένο παραλληλισμό του γάμου προς τη *νόμην*.

ε) Αντίθετα, ούτε η σαρκική ένωση, ούτε η απόκτηση παιδιών, αποτελούν αναγκαία στοιχεία του ρωμαϊκού γάμου, μ' όλο που η τελευταία αποτελεί σκοπό του (D. 50, 16, 220, 3 - Καλλίστρατος: «*liberorum procreandorum animo et voto uxorem ducere*». Βλ. επίσης, FIRA, III, αριθ. 17 (και σελ. 608-609, ό.π.), γύρω στο έτος 100 μ.Χ., καθώς και FIRA, III, αριθ. 18, του 566-573 μ.Χ.: «*επί γνησίων τέκνων σπορά*»),

III. Είπαμε προηγουμένως ότι ο ρωμαϊκός γάμος αποτελεί πραγματικό γεγονός που ανάγεται πιο πολύ στην κοινωνική ζωή, παρά στη νομική.

Από αυτό όμως δεν πρέπει να συμπεράνει κανείς ότι οι Ρωμαίοι δεν έβλεπαν το γάμο ως *ηθική σχέση*.

Αντίθετα, ο γάμος ήταν ο σημαντικότερος τομέας όπου εφαρμοζόταν η αρχή της «φιλανθρωπίας» (*humanitas*, βλ. § 4, Γ, δ), και, παρόλο που οι Ρωμαίοι ιστορικοί μας παραδίνουν για τα τέλη της Δημοκρατικής περιόδου και για την περίοδο της Ηγεμονίας εικόνα διάλυσης του γάμου, η εικόνα αυτή πάσχει από μονομέρεια κι αφορά μονάχα ένα μέρος των ανώτερων στρωμάτων της ρωμαϊκής κοινωνίας. Ακόμα και στις περιόδους αυτές οι περισσότεροι Ρωμαίοι συνέχιζαν να ζουν σε αδιατάρακτη έγγαμη συμβίωση.

Την ηθική πλευρά του ρωμαϊκού γάμου τονίζει και ο ορισμός του Μοδεστίνου που παρατέθηκε πιο πάνω.

Ο Χριστιανισμός τονίζει ακόμα περισσότερο τον ηθικό χαρακτήρα του γάμου, επιστέγασμα δε της Χριστιανικής αντίληψης για το γάμο, αποτελεί και η καθιέρωση της ιερολογίας ως συστατικού τύπου για την τέλεση του γάμου στο Βυζαντινό Δίκαιο (βλ. πιο κάτω, § 55, V).

§ 52. Θετικές προϋποθέσεις του γάμου*

I. Κατά τη νεότερη διδασκαλία, οι προϋποθέσεις σύναψης έγκυρου γάμου διακρίνονται σε θετικές, που πρέπει να συντρέχουν προκειμένου να συναφθεί έγκυρος γάμος και σε αρνητικές ή κωλύματα, που, όταν συντρέχουν, ο γάμος δεν μπορεί να συναφθεί έγκυρα.

Η συστηματική αυτή κατάταξη δεν είναι ρωμαϊκή, προκύπτει όμως από τις πηγές και γι' αυτό το λόγο θα την ακολουθήσουμε πιο κάτω.

II. Οι θετικές προϋποθέσεις του ρωμαϊκού γάμου είναι τέσσερις: επιγαμία, ηλικία, συγκατάθεση του εξουσιαστή για τους υπεξουσούς και συναίνεση των συνερχομένων σε γάμο.

A) Επιγαμία

Για τη σύναψη έγκυρου κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο γάμου έπρεπε πρώτα πρώτα, όπως είπαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 45, II, α), τα δυο πρόσωπα που τελούσαν το γάμο να είναι Ρωμαίοι πολίτες, ή τουλάχιστον, ο μιν άνδρας να είναι Ρωμαίος, η δε γυναίκα να έχει το δικαίωμα της επιγαμίας με Ρωμαίους (*conubium*, *ius conubii*).

Ορισμένοι Ρωμαίοι πολίτες, κατ' εξαίρεση, δεν είχαν *conubium* με άλλους, επίσης Ρωμαίους.

α) Έτσι, κατά το αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν υπήρχε επιγαμία μεταξύ πατρικίων και πληβείων.

Αμφισβητείται όμως κατά πόσο αυτή η απαγόρευση της επιγαμίας υπήρχε από την αρχή ή, αν όπως είναι το πιθανότερο, εισάχθηκε για πρώτη φορά κατά την προσθήκη των δυο τελευταίων Δέλτων στο Δωδεκάδελτο, όπου είχε περιληφθεί η απαγόρευση αυτή (Δωδεκ. XI, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 37-38. Βλ. και πιο πάνω, § 7, IV, 4). Η απαγόρευση αυτή της επιγαμίας καταργήθηκε το 445 π.Χ. με την *lex Canuleia* (Tit. Liv., 4, 1, επ.).

β) Επιγαμία δεν υπήρχε επίσης, κατ' αρχή, ανάμεσα στους υπόλοιπους Ρωμαίους πολίτες και τους πολίτες μερικών Ιταλικών πόλεων, στους οποίους είχε απονεμηθεί Ρωμαίων πολιτεία με μειωμένα πολιτικά δικαιώματα (*civitates sine suffragio*). Έτσι, στην Καμπανία όλοι οι Campani είχαν

* Corbet, ό.π. (§ 51), J. Gaudemet, La décision de Callixte en matière de mariage, στο Sociétés... (ό.π., § 51), σελ. 104-115, του ίδιου, Le mariage, στο Sociétés... (ό.π., § 51), E. Volterra, Quelques observations sur le mariage des filiifamilias, στη RIDA 1, (1948), σελ. 213-242, N. Μάρση, Ο γάμος της υπεξουσίας κατά το Βυζαντινόν Δίκαιον, στην ΕΕΒΣ, 37 (1967 - 70), σελ. 34 - 54.

τη Ρωμαίων πολιτεία, αλλά απ' αυτούς μόνο οι ιππείς (*equites*) είχαν όλα τα δικαιώματα που απορρέαν από την ιδιότητα αυτή, περιλαμβανομένου και του δικαιώματος επιγαμίας (πρβλ. Tit. Liv. 26, 33 και 23, 4, 7), ενώ οι υπόλοιποι είχαν *civitas sine suffragio* μόνο (Tit. Liv. 8, 14, 10), που δεν συνεπαγόταν και *conubium*.

Η κατηγορία αυτή εξαφανίστηκε από το Συμμαχικό Πόλεμο (95-79 π.Χ.).

γ) Τέλος, όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 43, VI, Β, α), από τον Αύγουστο απαγορεύτηκε ο γάμος απελευθέρων Ρωμαίων πολιτών με μέλη της τάξης των Συγκλητικών.

Ως προς το γάμο απελευθέρων Ρωμαίων πολιτών με εκ γενετής ελεύθερους Ρωμαίους πολίτες, κατά την πιο πιθανή γνώμη δεν υπήρχε απαγόρευση επιγαμίας, τουλάχιστον ως τα χρόνια της Ύστερης Δημοκρατίας⁽¹⁾, μόλο που τέτοιος γάμος εθεωρούνταν κοινωνικά κατακριτέος και επέφερε για τον *ingenuus* που τον ετέλεσε ατιμία (πρβλ. Tit. Liv. 39, 19, 5). Από τα χρόνια του Αυγούστου, πάντως, τέτοιοι γάμοι επιτρέπονταν (Δίων Κασσ., 54, 16).

δ) Όσο για τους ξένους (*peregrini*), περιλαμβανομένων και των Λατίνων –εκτός των Παλαιολατίνων (*Latini prisci*), για τους οποίους βλ. πιο πάνω, § 44, III, α– αυτοί είχαν δικαίωμα επιγαμίας με τους Ρωμαίους μόνο αν η Ρώμη τους είχε απονείμει το *ius conubii*. Τούτο μπορούσε να απονεμηθεί είτε σε ολόκληρες ομάδες ή κοινότητες, είτε και σε μεμονωμένα άτομα. Π.χ. στους *veterani*, απονεμόταν, όταν αποστρατεύονταν, μαζί με τη Ρωμαίων πολιτεία (§ 45, II, δ), *conubium* με την πρώτη σύζυγο με την οποία θα τελούσαν μετά την αποστράτευση τους γάμο (πρβλ. Gai, I, 57 και Bruns, Fontes, I, αριθ. 98 = FIRA, I, αριθ. 27, σιχ. 9-13).

Μετά την *constitutio Antoniniana*, το δικαίωμα επιγαμίας έχασε μεγάλο μέρος της σημασίας του, γιατί θέμα απονομής του μπορούσε πια να τεθεί μόνο για την επιγαμία με τους απόλιδες ή τους Λατίνους *Iuniani* (εφόσον, βέβαια, οι τελευταίοι απελευθερώνονταν μετά την *constitutio Antoniniana*, βλ. § 44, III, Α, γ) και γι' αυτό έπαψε να απονέμεται μετά την εξέλιξη των κατηγοριών αυτών από τον Ιουστινιανό.

ε) Επιγαμία δεν υπήρχε, τέλος μεταξύ ελευθέρων Ρωμαίων πολιτών και δούλων (U.E. 5, 5) των οποίων ο γάμος με ελεύθερους ήταν, για τους Ρωμαίους, *contubernium*, όπως, άλλωστε και οι μόνιμες ενώσεις μεταξύ δούλων (§ 42, II, α). Παρόλα αυτά, οι επιγραφές της κλασικής περιό-

(1) Το θέμα αμφισβητείται. Για επιχειρήματα υπέρ της αντίθετης γνώμης, βλ. Δίωνα Κασσίο, 54, 16 και 56. 7, καθώς και D. 23, 2, 23 - Κέλλος.

δου μαρτυρούν την ύπαρξη αρκετών τέτοιων μονίμων ενώσεων (οιονεί γάμων) μεταξύ ελευθέρων και δούλων. Συνήθως δε στις επιγραφές «ο σύζυγος» είναι δούλος, η δε «σύζυγος» ελεύθερη Ρωμαία. Η ύπαρξη των οιονεί γάμων αυτών δεν ήταν άγνωστη και για το δίκαιο, γιατί ένα εδάφιο του Πανδέκτη (D. 16, 3, 27 - Παύλος) αναφέρεται στην «προίκα» που δίνεται από πατέρα ελεύθερης Ρωμαίας για το «γάμο» της με ξένο δούλο. Είναι δε η ύπαρξη τέτοιων ενώσεων ακόμα πιο αξιοσημείωτη, γιατί, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατά το *senatus consultum Claudianum*, του 52 μ.Χ., η ελεύθερη που ερχόταν σε σαρκικές σχέσεις με ξένο δούλο παρά την αντίθεση του κυρίου του γινόταν δούλη του κυρίου του δούλου (§ 42, I, στ).

Οι συζητούμενες περιπτώσεις αφορούν συνήθως –όχι όμως και αποκλειστικά– «γάμους» δούλων του Ηγεμόνα (*servi Caesaris*), που επάνδρωναν τις ρωμαϊκές δημόσιες υπηρεσίες κατά την περίοδο της Ηγεμονίας (§ 42, II, β, γγ).

Β) Ηλικία

Άλλη θετική προϋπόθεση τής τέλεσης έγκυρου γάμου κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο αποτελεί η ηλικία.

Τα νήπια και οι άνηβοι δεν μπορούσαν να συνάψουν έγκυρο γάμο. Γινόταν όμως δεκτό, ότι ο γάμος που συνάφθηκε πριν από την εφηβεία γινόταν έγκυρος αν το πρόσωπο που τον ετέλεσε χωρίς την προϋπόθεση της ηλικίας συνεχίσει και αφού γίνει έφηβος την έγγαμη συμβίωση (D. 23, 2, 4 - Πομπώνιος).

Η τέλεση γάμου επιτρεπόταν από την εφηβεία. Μιλώντας για τη δικαιοπρακτική ικανότητα (§ 48, II, 2, γ) εσημειώσαμε ότι με την εφηβεία συνδέεται και η ικανότητα για δικαιοπραξίες. Αλλά η νόμιμη ηλικία για σύναψη γάμου, παρόλο που, χρονικά, συμπίπτει με την της ικανότητας για κατάρτιση δικαιοπραξιών, δεν αφορά αυτή την τελευταία, αλλά άλλο θέμα, το θέμα της ικανότητας για γενετήσια συνάφεια. Όπως χαρακτηριστικά λένε σχετικά οι Εισηγήσεις του Ιουστινιανού (*Inst.* 1, 10 *Orig.* Βλ. και Αρμ. Δ', 4, 2), για να συναφθεί έγκυρος γάμος πρέπει ο άνδρας να είναι έφηβος (*pubes*), η δε γυναίκα ικανή να δεχθεί άνδρα (*viripotens*).

Γ) Συγκατάθεση του εξουσιαστή

Η προϋπόθεση της παροχής *συγκατάθεσης* (*auctoritas*) του εξουσιαστή αφορά, όπως είναι αυτονόητο, τους υπεξούσιους μόνο.

Κατά την αρχαϊκή περίοδο, πιθανώς όμως και κατά το μεγαλύτερο

μέρος της προκλητικής, ο ίδιος ο pater familias έδινε σε γάμο την υπεξούσια θυγατέρα ή εγγονή του, και μάλιστα ανεξάρτητα του αν αυτή συναινούσε στο γάμο αυτόν ή όχι. Ο υπεξούσιος γιος ή εγγονός, πάλι, τελούσε γάμο με τη δική του μεν θέληση, αλλά με τη συγκατάθεση του εξουσιαστή.

Από τα τέλη όμως της προκλητικής περιόδου οι υπεξούσιες γυναίκες τελούσαν πια κι αυτές γάμο με τη δική τους θέληση αλλά με τη συγκατάθεσή του εξουσιαστή τους, έτσι ώστε η συγκατάθεση του pater familias ήταν αναγκαία για το γάμο τόσο των αρρένων όσο και των θηλέων υπεξουσίων (D. 23, 2, 2 - Παύλος)⁽¹⁾.

Αλλά ενώ για τον υπεξούσιο έγγονο ήταν αναγκαία, εκτός από τη συγκατάθεση του εξουσιαστή παππού του και η auctoritas του πατέρα του (που κι αυτός βρισκόταν υπό την πατρική εξουσία του παππού) κι αυτό γιατί κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί να αποκτήσει χωρίς τη θέλησή του οικείο κληρονόμο (heredem suum - βλ. § 101, III), ως προς την υπεξούσια εγγονή, αντίθετα, αρκούσε η συγκατάθεση του εξουσιαστή παππού της, χωρίς να απαιτείται πρόσθετα και η συγκατάθεση του υπεξουσίου πατέρα της (D. 23, 2, 16, 1 - Παύλος).

Η lex Iulia de maritandis ordinibus, που εκδόθηκε επί Αυγούστου το 18 π.Χ. (βλ. πιο κάτω, § 54), έδωσε στην υπεξούσια, πιθανώς όμως όχι και στον υπεξούσιο, το δικαίωμα να προσφύγει σε Άρχοντα και να ζητήσει να εξαναγκασθεί ο εξουσιαστής της να δώσει τη συγκατάθεση του, αν αδικαιολόγητα αρνιόταν να τη δώσει (D. 23, 2, 19 - Μαρκιανός).

Όσον αφορά, τέλος, την περίπτωση του εξουσιαστή που δεν ήταν σε θέση λόγω παραφροσύνης να δώσει τη συγκατάθεσή του, έγινε δεκτό από την κλασική περίοδο ότι, προκειμένου για υπεξούσια που επρόκειτο να τελήσει γάμο, η συγκατάθεση τούτου δεν ήταν αναγκαία. Προκειμένου για υπεξούσιο υπήρχε αμφισβήτηση. Το ιουστινιάνειο δίκαιο δέχεται τη λύση ότι και στις δυο περιπτώσεις δεν απαιτείται η συγκατάθεση του εξουσιαστή που πάσχει από παραφροσύνη (C.I. 5, 4, 25, του 530 μ.Χ., Inst. 1, 10 pr.).

Δ) *Συναίνεση των ερχομένων σε γάμο*

α) Η *συναίνεση* (consensus) των ερχομένων σε γάμο δεν αποτελεί δικαιοπρακτική δήλωση βούλησης, αλλά εξωτερίκευση της πρόθεσής τους να είναι σύζυγοι (adfectio maritalis)⁽²⁾.

(1) Βλ. όμως στη FIRA. III. αριθ. 17 (και σελ. 608-609 ό.π.), μια testatio της κλασικής περιόδου (γύρω στο 100 μ.Χ.), όπου ο πατέρας δίνει την υπεξούσια θυγατέρα του σε γάμο.

(2) Οι όροι adfectio maritalis και consensus συμπίπτουν εννοιολογικά. Τούτο προκύ-

Γι' αυτό η πρόθεση αυτή δεν αρκεί να υπάρχει κατά το χρόνο που τελείται ο γάμος, αλλά πρέπει να εξακολουθεί να υπάρχει και σε όλη τη διάρκεια τούτου.

Η συναίνεση των ερχομένων σε γάμο εκδηλώνεται συνήθως –αλλά όχι αναγκαστικά– με κοινωνικές εκδηλώσεις και τελετές, που συνόδευσαν στους Ρωμαίους το γάμο, όπως συμπόσια, θυσίες, πανηγυρική μετάβαση της γυναίκας στο σπίτι του άνδρα, πανηγυρικές εκδηλώσεις («ubi tu Gaius ego Gaia» - «Όπου συ Γάιος, εγώ Γαία», βλ. Πλούταρχου, Ζητ. Ρωμ. 30).

β) Η συναίνεση της υπεξούσιας γυναίκας, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, (υπό Γ), δεν ήταν αναγκαία κατά την αρχαϊκή περίοδο και το μεγαλύτερο μέρος της προκλασικής, ενώ ήταν αναγκαία από το τέλος της προκλασικής και πέρα.

Από την κλασική περίοδο πια, με την επίδραση της «φιλανθρωπίας» (humanitas), κρίθηκε απαράδεκτο να εξαναγκάζεται ο υπεξούσιος σε γάμο χωρίς τη συναίνεση του (D. 23, 2, 21 - Terentius Clemens).

γ) Δεν ήταν αναγκαία η auctoritas του επιτρόπου για το γάμο α υ τ ε - ξ ο ύ σ ι α ς γ υ ν α ί κ α ς, τόσο κατά το κλασικό δίκαιο (D. 23, 2, 20 - Παύλος), όσο, πιθανώς, και κατά το προκλασικό.

δ) Εξαιτίας της αδυναμίας του να συναινέσει, δεν μπορούσε να τελήσει γάμο ο παράφρονος (P.S. 2, 19, 7, D. 23, 2, 16, 2, - Παύλος). Αλλά ο έγγαμος που έγινε παράφρονος μετά την τέλεση του γάμου του έμενε έγγαμος γιατί δεν μπορούσε να αποβάλει έγκυρα την adfectio maritalis (πρβλ. D. 1, 6,8, pr. - Ουλπιανός, παρεμβ.).

ε) Από την ανάγκη να υπάρχει συναίνεση, προκύπτει, εξάλλου, ότι ο ε ι κ ο ν ι κ ό ς γ ά μ ο ς (simulatae nuptiae) θεωρείται από τους Ρωμαίους, τουλάχιστον από την κλασική περίοδο, άκυρος (βλ. § 38, III, β).

στ) Από την καθιέρωση της ιερολογίας από το Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό (Nov. Leon. 89, του 893 μ.Χ., βλ. πιο κάτω, § 55, V), η δήλωση της συναίνεσης των ερχομένων σε γάμο έπαψε πια να θεωρείται αναγκαία.

ππει από τη ρήση του Ουλπιανού «non enim coitus matrimonium facit sed maritalis adfectio» (D. 24, 1, 32, 13 = Βασ. 2. 3. 30). που επαναλαμβάνεται και σε άλλο σημείο του Πανδέκτη (D 35. 1, 15), όπου, όμως, ο όρος consensus - όρος επίσης κλασικός - παίρνει τη θέση του maritalis adfectio.

§ 53. Αρνητικές προϋποθέσεις (κωλύματα) του γάμου*

Τα κωλύματα του γάμου που γνώρισε κατά την ιστορική του εξέλιξη το Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν πολλά, όσα δε θα εκθέσουμε πιο κάτω δεν εξαντλούν το θέμα.

Τα κυριότερα κωλύματα ήταν τα ακόλουθα:

1. Ο προηγούμενος γάμος

Από το μονογαμικό χαρακτήρα του ρωμαϊκού γάμου προκύπτει ότι εκείνος που είναι ήδη έγγαμος δεν μπορεί να τελέσει νέο γάμο όσο ακόμα διαρκεί ο παλιός (Gai, I, 63).

Ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη στους Ρωμαίους η μονογαμία, ώστε ακόμα και στην κλασική περίοδο δεν είχε καθιερωθεί νομοθετικά, μια και ήταν αυτονόητη. Το Ήδικτο του Πραίτορα όμως εκήρυσσε άτιμ ο τ ο δ ί γ α μ ο (D. 3, 2, 1 - Ιουλιανός).

Ως την *constitutio Antoniniana*, πάντως, οι Ρωμαίοι, ακολουθώντας και εδώ την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου, αναγνώριζαν ως εγκύρους τους πολυγαμικούς γάμους μεταξύ ξένων, αν το δίκαιο της πολιτείας στην οποία ανήκαν αποδεχόταν την πολυγαμία.

Νομοθετική απαγόρευση της πολυγαμίας καθιερώνεται για πρώτη φορά κατά τη μετακλασική περίοδο, με Διάταξη του Διοκλητιανού (C.I., 5, 5, 2, του 285 μ.Χ.). Η ανάγκη να απαγορευθεί νομοθετικά η πολυγαμία κατά την περίοδο αυτή οφείλεται στο ότι από την *constitutio Antoniniana* και πέρα απέκτησαν τη Ρωμαίων πολιτεία λαοί, ιδίως στην Ανατολή, στους οποίους από παλιά ίσχυε ο θεσμός της πολυγαμίας.

Μια διάταξη του Θεοδοσίου Α' (C.T., 16, 8, 10 = C.I., 1, 9, 7, του 393 μ.Χ.) απαγόρευε την πολυγαμία ειδικότερα στους Ιουδαίους.

2. Συγγένεια και αγχιστεία

α) Η συγγένεια εξ αίματος κατ' ευθείαν γραμμή, σε οποιοδήποτε βαθμό, αποτελούσε πάντοτε στους Ρωμαίους κώλυμα γάμου. Ο

* Corbett, (όπ.π., § 51), W. Kunkel, RE, στη λ. «Matrimonium» (ό.π., § 51), J. Gaude-met, Le mariage, στο Sociétés..., (ό.π., § 51), F. Gorla, Recherche su impedimento da adul-terio e obbligo di ripudio da Giustiniano a Leone VI, στα SDHI, 39 (1973), σελ. 281 - 384, K. Πιτσάκη, Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού, Αθήνα - Κομοτηνή 1985, N. Πανταζόπουλου, Εκκλησία και Δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας, στο Μνημόσυνο Π. Βιζουκίδου, Θεσσαλονίκη 1960-1963, σελ. 756-762, M. Humbert, Le re-marriage à Rome, Milano 1972.

γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος κατ' ευθεία γραμμή χαρακτηριζόταν ως αιμομεικτικός (Gai, I, 59).

β) Στη συγγένεια εξ αίματος εκ πλαγίου, κώλυμα γάμου υπήρχε απαρχής στο δεύτερο βαθμό, δηλαδή μεταξύ αδελφών, χωρίς να γίνεται διάκριση αν πρόκειται για αδελφία που έχουν και τους δυο γονείς κοινούς (αμφιθαλείς αδελφοί) ή μόνο τον ένα (ετεροθαλείς αδελφοί - Gai, I, 60).

Στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο απαγορευόταν και ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος στον τρίτο βαθμό εκ πλαγίου (Gai, I, 63). Ειδική εξαίρεση όσον αφορά το γάμο θείου και ανηψιάς εισήγαγε ένα *senatus consultum* του 49 μ.Χ., που εκδόθηκε χάρη του Αυτοκράτορα Κλαυδίου, ο οποίος επιθυμούσε να τελέσει γάμο με την Αгриππίνα, τη μητέρα του Νέρωνα, που ήταν ανηψιά του, θυγατέρα του αδελφού του Γερμανικού (Gai, I, 62, Tacit. Ann. 12, 5-7). Η εξαίρεση αυτή καταργήθηκε από το Μεγάλο Κωνσταντίνο (C.T. 3, 12, 1, του 342 μ.Χ.).

Ως προς τον τέταρτο βαθμό εκ πλαγίου, ιδίως το γάμο μεταξύ πρωτεξαδέλφων (*consobríni*), το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώρισε πολλές διακυμάνσεις. Κατά την αρχαϊκή περίοδο και μεγάλο μέρος της προκλασικής, ο γάμος στο βαθμό αυτό απαγορευόταν.

Φαίνεται όμως ότι το κώλυμα είχε ατονήσει κατά τα μέσα του τελευταίου αιώνα της προκλασικής περιόδου (Πλουτάρχου, Βρούτος, 13, 2), αλλά και κατά τον πρώτο αιώνα της κλασικής (Tacit. Ann., 12, 6).

Ξαναβρίσκουμε όμως την απαγόρευση γάμου μεταξύ συγγενών εξ αίματος εκ πλαγίου στον τέταρτο βαθμό κατά τη μετακλασική περίοδο, σε Διάταξη των Αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου (C.I. 5, 4, 19, του 405 μ.Χ.), αλλά και πάλι η απαγόρευση καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό (Inst. 1, 10, 4).

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο η απαγόρευση επεκτάθηκε ως και τον έκτο βαθμό (πρβλ. Ε. 2, 2, Αρμ. Δ' 7, 10) και κατά περιόδους ως και τον έβδομο.

γ) Ο γάμος εκ πλαγίου συγγενών εξ αίματος συγγένειας ίσχυε και για την εξώγαμη συγγένεια (*naturalis cognatio*), κατ' ευθεία γραμμή απεριόριστα, εκ πλαγίου δε ως και το δεύτερο βαθμό (D. 23, 2, 14, 2 - Παύλος).

δ) Κατ' εξαίρεση της αρχής ότι δεν αναγνωρίζεται η συγγένεια μεταξύ δούλων (*servilis cognatio*, βλ. § 42, II, α) η συγγένεια που δημιουργήθηκε πριν από την απελευθέρωση του δούλου ισχύει ως κώλυμα γάμου μετά την απελευθέρωση του δούλου.

ε) Προς την πραγματική εξ αίματος συγγένεια εξομοιώνεται ως προς

το κώλυμα του γάμου και η τεχνητή συγγένεια που δημιουργείται με την υιοθεσία (adoption). Όταν όμως ελυνόταν η υιοθεσία με χειραφεσία, το κώλυμα από αυτό έσβηνε όσον αφορά την εκ πλαγίου συγγένεια, ενώ, αντίθετα, συνέχιζε να ισχύει όσον αφορά τη συγγένεια κατ' ευθεία γραμμή (Gai, I, 59 και 61).

Β. Αγχιστεία

Το κώλυμα από την κυρίως αγχιστεία εμφανιζόταν, όπως είναι ευκολονόητο, μόνο μετά τη λύση του γάμου που την εδημιούργησε, γιατί πριν από τη λύση τούτου ο γάμος μεταξύ αγχιστέων θα αποκλειόταν εξαιτίας της ύπαρξης προηγούμενου γάμου (Gai, I, 63).

Όσον αφορά την έκταση αυτού του κωλύματος, παρατηρούμε τα ακόλουθα: Κατά την προκλασική περίοδο το κώλυμα από την αγχιστεία δεν υπήρχε ακόμα (πρβλ. Cicero, pro Cluent., 5, 14), όταν δε για πρώτη φορά εισάχθηκε τούτο, κατά την κλασική περίοδο, φαίνεται ότι αφορούσε μόνο τους γάμους προσώπων που συνδέονταν με αγχιστεία κατ' ευθεία γραμμή (Gai, I, 63).

Κατά τη μετακλασική περίοδο, το κώλυμα της αγχιστείας επεκτάθηκε και στο γάμο με τον πρώην σύζυγο αδελφής, ή την πρώην σύζυγο αδελφού (C.T. 3, 12, 2, του 355 μ.Χ., Μεγ. Κωνσταντίνου και Κώνσταντος), την ίδια δε λύση ακολούθησε και το ιουστινιάνειο δίκαιο.

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, με την επίδραση της Εκκλησίας, το κώλυμα της αγχιστείας επεκτάθηκε ακόμα περισσότερο (Ε. 2, 2, Βασ. 60, 37, 37, Αρμ. Δ', 8, 3).

Για την ύπαρξη του κωλύματος της αγχιστείας αρκεί και η εξώγαμη αγχιστεία. Έτσι κωλύεται ο γάμος με τη νόθη θυγατέρα της πρώην συζύγου κ.λπ.

Γ. Κώλυμα από οιοιδήποτε αγχιστεία δημιουργεί και η μνηστεία. Απαγορεύεται δηλαδή ο γάμος του πατέρα με την πρώην μνηστή του γιού και αντίστροφα (D. 23, 2, 12, 1 - Ουλπιανός).

Δ. Πνευματική συγγένεια

Το κώλυμα από πνευματική συγγένεια πηγάζει από τη βάπτιση, είναι δηλαδή η σχέση που δημιουργείται από το μυστήριο αυτό ανάμεσα στον ανάδοχο (νονό) και τον αναδεκτό, καθώς και τους συγγενείς του καθενός απ' αυτούς.

Το κώλυμα της πνευματικής συγγένειας εισάχθηκε για πρώτη φορά από τον Ιουστινιανό, ο οποίος απαγόρευσε το γάμο του αναδόχου με την αναδεκτή ή αντίστροφα (C.I. 5, 4, 26, 2, του 530 μ.Χ.).

Το Βυζαντινό δίκαιο διέυρνε την απαγόρευση αυτή.

3. Επιτροπεία

Με *senatus consultum*, που εκδόθηκε επί Μάρκου Αυρηλίου και Κομμόδου, απαγορεύθηκε στον επίτροπο (*tutor*) και στο γιο του ο γάμος με την επιτροπευόμενη (D. 23, 2, 59 - Παύλος). Η απαγόρευση ίσχυε έως τη λογοδοσία του επιτρόπου.

Κατά τη μετακλασική περίοδο η απαγόρευση επεκτάθηκε και στον κηδεμόνα (*curator*).

4. Μοιχεία

Η *lex Iulia de adulteriis* (βλ. πιο κάτω, § 54, α) απαγόρευσε το γάμο της γυναίκας που είχε καταδικασθεί για μοιχεία, όχι μόνο με εκείνο με τον οποίο ετέλεσε τη μοιχεία, αλλά με οποιονδήποτε (D. 48, 5, 30, 1 - Ουλπιανός).

Όσον αφορά τον άνδρα που μοιχεύτηκε, αντίστοιχη απαγόρευση εισάχθηκε για πρώτη φορά από τον Ιουστινιανό και αφορούσε μόνο το γάμο με εκείνη με την οποία είχε τελέσει τη μοιχεία (Nov. 134, 12, του 556 μ.Χ.).

5. Στρατιωτική θητεία

Για λόγους πειθαρχίας του στρατεύματος, στην περίοδο της Ηγεμονίας, πιθανώς δε από τον Αύγουστο, εισάχθηκε κώλυμα γάμου για τους στρατιωτικούς κατά τη διάρκεια της θητείας τους (βλ. *Mitteis, Chrest.* 372 = *FIRA*, III, αριθ. 19α, του 2ου αιώνα μ.Χ.).

Θεωρείται μάλιστα πιθανό ότι κι αυτός ακόμα ο γάμος που είχε τελεσθεί πριν από την κατάταξη στο στρατό διαλυόταν από την κατάταξη (βλ. *Mitteis, Chrest.* 373, του 119 μ.Χ. = *Sel. Pap.*, II, αριθ. 213, Αδριανού).

Η απαγόρευση καταργήθηκε επί Σεπτιμίου Σευήρου, στα τέλη της κλασικής περιόδου.

6. Υπηρεσία σε Επαρχία

Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας απαγορεύτηκε στους υπαλλήλους του Ηγεμόνα που υπηρετούσαν σε μια Επαρχία να τελούν γάμο με γυναίκα από την Επαρχία, όπου υπηρετούσαν (D. 23, 2, 63 - Παπινιανός, D. 23, 38 pr. - Παύλος), ενόσω ακόμα διαρκούσε η υπηρεσία τους στην Επαρχία αυτή (C.I., 5, 4, 6, του 239 μ.Χ., Γορδιανού).

7. Τα κωλύματα που μνημονεύουμε δεν είναι τα μόνα που γνώρισε το Ρωμαϊκό Δίκαιο κατά την ιστορική του εξέλιξη.

Έτσι, με την επίδραση της Χριστιανικής θρησκείας εισάχθηκε κατά τη μετακλασική περίοδο απαγόρευση γάμων Χριστιανών και Ιου-

δαίων, ενώ από την Οικουμενική Σύνοδο στον Τρούλλο (692 μ.Χ.) απαγορεύτηκε ο γάμος με αιρετικούς.

Για τους άλλους, εκτός των Ιουδαίων, αλλοθρήσκους, δεν υπήρχε ρητή νομοθετική απαγόρευση, αλλά το κώλυμα αυτό ήταν σε ισχύ κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Είναι, βέβαια, γεγονός, ότι κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, απαντούν περιπτώσεις γάμου Ορθοδόξων γυναικών με Μωαμεθανούς, ή και μεταξύ Ορθοδόξων, καταρτιζόμενες με κεπήνιο, μορφή πρόσκαιρου γάμου του Τουρκικού ιερού δικαίου. Αλλά η Εκκλησία δεν αναγνώρισε ποτέ τα κεπήνια ως γάμους και τα επολέμησε σφοδρά, έχοντας σε τούτο και την υποστήριξη των Σουλτάνων, που εκδίδανε κατά περιόδους σχετικές διατάξεις (π.χ. Αχτναμές του 1621, στο Γκίνη, αριθ. 111, Αχτναμές του 1646, ό.π., αριθ. 130, κ.λπ.).

Άλλο κώλυμα, που εισήγαγε ο Ιουστινιανός, είναι το δημιουργούμενο με τη χειροτονία για τους κληρικούς και την ομολογία παρθενίας (επιλογή του μοναχικού βίου) για τους μοναχούς.

Για το κώλυμα από την προϋπαρξη τρίτου γάμου στο Βυζαντινό Δίκαιο, βλ. πιο κάτω, § 58, V).

8. Πένθιμος χρόνος (tempus lugendi)

Το κώλυμα αυτό, που αφορούσε μόνο τις γυναίκες, υπήρχε ήδη από την αρχαϊκή περίοδο. Κατά το κώλυμα αυτό απαγορευόταν στη γυναίκα να συνάψει νέο γάμο πριν περάσουν δέκα μήνες από το θάνατο του συζύγου της, για να τιμήσει έτσι τη μνήμη του. Το δεκάμηνο αυτό αντιστοιχούσε στο αρχαϊκό ρωμαϊκό «έτος του Ρωμύλου» (βλ. § 40, VIII, β).

Αλλά η χήρα που ερχόταν σε νέο γάμο απαλλασσόταν από τις συνέπειες της παραβίασης της απαγόρευσης θυσιάζοντας εγκυμονούσα αγελάδα («βούν εγκύμονα κατέθυεν» - Πλουτάρχου, Νουμάς, 12, 2).

Κατά την κλασική περίοδο το Πραιτορικό Ήδικο απειλούσε ατιμία της χήρας που θα ερχόταν σε δεύτερο γάμο πριν περάσει ο πένθιμος χρόνος (D. 3, 2, 1 - Ουλπιανός), αλλά ο Ηγεμόνας μπορούσε να την απαλλάξει από τη συνέπεια αυτή. Ως δικαιολογικό λόγο της απαγόρευσης οι Ρωμαίοι νομικοί της κλασικής περιόδου επικαλούνταν τον κίνδυνο σύγχυσης της γονής (turbatio sanguinis - D. 3, 2, 11, 1 και επ. - Ουλπιανός).

Από τη μετακλασική περίοδο, ο πένθιμος χρόνος επεκτάθηκε σε δώδεκα μήνες (C.T. 3, 8, 1 = C.I., 5, 9, 1, Γρατιανού, Ουαλεντινιανού και Θεοδοσίου του 381 μ.Χ.), ενώ εισάχθηκαν και επιβλαβείς περιουσιακές συνέπειες σε βάρος της χήρας που ερχόταν σε νέο γάμο.

Κατά την ίδια περίοδο το κώλυμα επεκτάθηκε και στους γάμους που ελούνταν με διαζύγιο.

§ 54. Η νομοθεσία του Αυγούστου για το γάμο*

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει λόγος για τη νομοθεσία του Αυγούστου, με την οποία ο ιδρυτής του πολιτεύματος της Ηγεμονίας προσπάθησε να αναμορφώσει το θεσμό του γάμου και να εξυγιάνει τη ρωμαϊκή οικογένεια και, παράλληλα, να διατηρήσει τη φυλετική καθαρότητα των Ρωμαίων, που κινδύνευε από διάφορες κατευθύνσεις.

Το έτος 18 π.Χ., ύστερα από πρόταση του ίδιου του Αυγούστου, ψηφίστηκε η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, της οποίας, πιθανώς, κεφάλαιο αποτελούσε η *lex Iulia de adulteriis*, που ψηφίστηκε το ίδιο έτος.

Η *lex Iulia de maritandis ordinibus* συμπληρώθηκε εξάλλου το 9 μ.Χ. με άλλο νόμο, τη *lex Papia Poppaea*, από τότε δε οι δύο νόμοι αναφέρονται στις πηγές μαζί ως *lex Iulia et Papia Poppaea*.

α) Ο πρώτος τόμος, η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, έθεσε περιορισμούς, που είχαν σκοπό να μη γίνονται ανάρμοστοι γάμοι Ρωμαίων με γυναίκες ηθικά μειωμένες.

Έτσι, απαγορεύτηκε σε όλους τους εκ γενετής (*ingenui*) Ρωμαίους ο γάμος με πόρνες, μαστροπούς και γυναίκες που πιάστηκαν επ' αυτοφώρω να μοιχεύονται, ακόμα κι αν δεν είχαν καταδικασθεί⁽¹⁾ (D. 23, 2, 43 - Ουλπιανός).

Σ' εκείνους τους Ρωμαίους που ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών, όπως είπαμε ήδη (§ 52, II, Α, γ), απαγορεύτηκε με τον ίδιο νόμο ο γάμος με απελεύθερη.

β) Με τη *lex Papia Poppaea* ο Αύγουστος εισήγαγε κίνητρα για γάμο και τεκνοποιία των Ρωμαίων πολιτών.

Έτσι, ο νόμος αυτός καθιέρωνε υποχρέωση για τους άνδρες από το εικοστό πέμπτο ως το εξηκοστό έτος και για τις γυναίκες από το εικοστό ως το πεντηκοστό να συνάπτουν γάμο. Αν ο γάμος λυνόταν με θάνατο ή με διαζύγιο, καθιερωνόταν υποχρέωση του συζύγου που επιζούσε, ή

* P. Jörs, *Über das Verhältnis der lex Iulia de maritandis ordinibus zur lex Papia Poppaea*, Bonn 1882, R. Astolfi, *La lex Iulia et Papia*² Padova 1986, C. Castello, *Βιβλιοκρισία Astolfi*, στα SDHI 52 (1986), σελ. 602-613, J. Gaudemet, *Le mariage...*, στο *Sociétés...*, (ό.π., § 51).

(1) Όπως επιτάχθηκε πιο πάνω (§ 53,4) η *lex Iulia de adulteriis* απαγόρευε στη μοιχαλίδα που καταδικάσθηκε το γάμο με οποιοδήποτε.

των διαζευγμένων, να τελέσουν νέο γάμο, εφόσον ήσαν ηλικίας που βρίσκονταν μέσα στα όρια που αναφέραμε.

Για τον εξαναγκασμό σε γάμο και απόκτηση γνήσιων τέκνων ο νόμος καθιέρωνε επιζήμιες περιουσιακές συνέπειες για όσους δεν συμμορφώνονταν, ιδίως στον τομέα του κληρονομικού δικαίου (βλ. § 109, IV, α-β, για την ανικανότητα κτήσης κληρονομιάς από διαθήκη και § 107, V για την αδέσποτη κληρονομία) αλλά και προνόμια υπέρ των πολυτέκνων, όπως το *ius trium* ή *quattuor liberorum*, που αποτελούσε λόγο απαλλαγής της γυναίκας από την υποχρέωση να έχει επίτροπο. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι το *ius liberorum* μπορούσε να απονεμηθεί κατ' εξαίρεση και σε γυναίκες που δεν ήταν μητέρες τριών (ή κατά περίπτωση τεσσάρων) τέκνων, όπως τούτο έγινε και για τη σύζυγο του Αυγούστου Λιβία. Καμιά φορά μάλιστα το *ius liberorum* απονεμόταν και σε άνδρες (π.χ. Plin. min., Epist. 10, 94).

Μικρό μόνο μέρος από τις διατάξεις της *lex Iulia et Papia Poppaea* έφτασε ως την ιουστινιάνεια νομοθεσία και ενσωματώθηκε σ' αυτή.

§ 55. Προσωπικά αποτελέσματα του γάμου - *Conventio in manum* - Ιερολογία*

1. Ο γάμος που έχει γίνει σύμφωνα με όλες τις θετικές προϋποθέσεις που απαιτεί το Ρωμαϊκό Δίκαιο και στο οποίο δεν συντρέχει κανένα κώλυμα ονομάζεται από τους Ρωμαίους νόμιμος γάμος (*iustae nuptiae*, *iustum matrimonium*, βλ. Inst. 1, 10 pr.).

Αλλά ο ίδιος ο όρος *iustae nuptiae* ή *iustum matrimonium* χρησιμοποιείται από τους Ρωμαίους και σε στενότερη έννοια, για να δηλώσει το γάμο μεταξύ προσώπων που έχουν μεταξύ τους επιγαμία (*conubium*).

II. Κάθε άλλος γάμος είναι *iniustum matrimonium* (D. 38, 11, 1 pr. - Ουλπιανός).

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι Ρωμαίοι δεν αναγνώριζαν τους γάμους που

* E. Volterra, La conception du mariage d' après les juristes Romains, Padova 1940, *του ίδιου*, La conception du mariage à Rome, στη RIDA, 2 (1955), σελ. 365-379, R. Orestano, La struttura (όπ.π., § 51), J. Gaudemet, Le mariage, στο Sociétés... (όπ.π., § 51), H.J. Wolff, Die Grundlagen des griechischen Eherechts στο (Berneker, ed.), Zur griechischen Rechtsgeschichte, Darmstadt 1968, σελ. 620-622, *του ίδιου*, Written and Unwritten Marriages in Hellenistic and Postclassical Roman Law, Haverford Pa. 1939, W. Kunkel, RE, «Matrimonium» (όπ.π., § 51), E. Karabelias, La forme de la testatio (ekmartyrion) matrimoniale en droit romain classique et post - classique, στη RHD, 62 (1984), σελ. 599-603, N. Μάρση, Ο γάμος τής υπεξουσίας κατά το Βυζαντινόν Δίκαιον, στην ΕΕΒΣ, 37 (1969-1970), σελ. 34-54.

τελούσαν ξένοι (*peregrini*) μεταξύ τους, κατά τα προσωπικά τους δίκαια, ως έγκυρους (πρβλ., *Mitteis, Chrest.* 328=FIRA, III, αριθ. 26, του 168 μ.Χ.), και τα τέκνα από τέτοιους γάμους ως γνήσια. Αντίθετα, κατά την περίοδο της Ηγεμονίας παρατηρείται τάση να ρυθμισθούν και οι σχέσεις από γάμους μεταξύ ξένων που ανήκαν σε διαφορετικές πολιτείες (π.χ. D. 50, 1, 1, 2 - Ουλπιανός).

Η ίδια τάση παρατηρείται και προκειμένου για γάμους μεταξύ Ρωμαίων και ξένων. Πάνω στο δεύτερο αυτό θέμα, μια *lex Minicia*, πιθανώς του τελευταίου αιώνα της Δημοκρατίας, ακολουθώντας κανόνα του *ius gentium* (Gai, I, 78), όρισε ότι το τέκνο Ρωμαίου και ξένης που δεν είχε δικαίωμα επιγαμίας με τους Ρωμαίους γεννιέται γνήσιο, αλλά ξένος.

Εξάλλου, κατά *senatus consultum* που εκδόθηκε επί Αδριανού (Gai, I, 77), το τέκνο Ρωμαίας και ξένου είτε αυτός είχε επιγαμία με τους Ρωμαίους είτε όχι, γεννιόταν ξένος μεν, αλλά γνήσιο τέκνο του πατέρα του.

Ως προς τους Λατίνους, η *lex Minicia* ακολουθούσε την ίδια λύση, όπως και για τους ξένους. Αργότερα όμως έγινε δεκτό, με βάση τη *lex Aelia Sentia* του 4 μ.Χ. που έχουμε και αλλού αναφέρει (§ 43, III, § 44, III, B), ότι το τέκνο Λατίνου και Ρωμαίας γεννιέται Ρωμαίος. Επειδή γεννήθηκαν πάνω στο θέμα αυτό αμφισβητήσεις όσον αφορά τους υπόλοιπους, εκτός των *Latini Iuniani*, Λατίνους, η λύση αυτή επικυρώθηκε με το *senatus consultum* του Αδριανού που αναφέραμε (Gai, I, 79 και 80).

III. Τα αποδιδόμενα στο ρωμαϊκό νόμιμο γάμο (*iustum matrimonium*) αποτελέσματα ήταν σημαντικά, όχι όμως πολλά.

α) Ως γεγονός που ανάγεται στη σφαίρα της κοινωνικής πιο πολύ, παρά της νομικής, ζωής, ο ρωμαϊκός γάμος επιφέρει, κυρίως για τη γυναίκα, κοινωνικές συνέπειες παρέχοντας σε όποια Ρωμαία ζούσε σε τέτοιο γάμο τον τίτλο της «υχο» και την τιμητική θέση της γυναίκας που ζούσε σε νόμιμο γάμο (*honor matrimonii* - D. 24, 1, 32, 13 - Ουλπιανός).

β) Στον καθαρά νομικό τομέα, το *iustum matrimonium* αποτελούσε την προϋπόθεση για την απόκτηση εξουσίας (*manus*) του συζύγου πάνω στη σύζυγο (βλ. πιο κάτω, υπό IV, 1). Αποτελούσε επίσης ο γάμος που υπήρχε ήδη, ή που επρόκειτο να συναφθεί, την προϋπόθεση για τη σύσταση προίκας.

Τέλος, ο γάμος δημιουργούσε, ιδίως για τη σύζυγο, υποχρέωση τηρησης πίστης (*lex Iulia de adulteriis*: D. 48, 5).

γ) Κατά τα λοιπά, η σύζυγος έμενε εκτός της οικογένειας του συζύγου της. Αν ήταν αυτεξούσια, εξακολουθούσε να παραμένει *suī iuris* και μετά το γάμο της. Αν ήταν υπεξούσια, εξακολουθούσε να βρίσκεται κάτω από τον ως τότε εξουσιαστή της. Η τυχόν περιουσία της (αν ήταν αυτε-

ξούσια) εξακολουθούσε να της ανήκει και η σύζυγος την διαχειριζόταν ελεύθερα, με την επιφύλαξη των όσων ίσχυαν για την επιτροπεία γυναικών.

Ο σύζυγος της αυτεξούσιας έγγαμης γυναίκας μπορούσε να διορισθεί επίτροπος της, αλλά ο διορισμός του συζύγου ως επιτρόπου της έγγαμης αυτεξούσιας γυναίκας δεν ήταν υποχρεωτικός από το νόμο.

Υποχρέωση διατροφής μεταξύ των συζύγων δεν υπήρχε κατά το νόμο.

δ) Ο εξουσιαστής της υπεξούσιας γυναίκας μπορούσε αρχικά να την πάρει πίσω από το σύζυγο της με ειδικό ένδικο μέσο (παράγγελμα), το *interdictum de liberis exhibendis item ducendis* (D. 43, 30), και μόνο γύρω στα μέσα της κλασικής περιόδου, επί Αντωνίνου Πίου, δόθηκε στο σύζυγο το δικαίωμα να προτείνει για να αποκρούσει τον εξουσιαστή της γυναίκας του, την ένσταση ότι ο γάμος ήταν αρμονικός (*bene concordans* - P.S. 5, 6, 15, D. 43, 30, 1,5 - Ουλπιανός). Αντίστροφα, μόνο κατά το τέλος της κλασικής περιόδου χορηγήθηκε στο σύζυγο αντίστοιχο παράγγελμα που του παρείχε τη δυνατότητα να ζητήσει πίσω τη σύζυγο του, αν ο εξουσιαστής της την κατακρατούσε αδικαιολόγητα (D. 43, 30, 2 - Ερμογενιανός).

ε) Το σημαντικότερο όμως αποτέλεσμα του ρωμαϊκού γάμου, όπως πιο πάνω τον περιγράψαμε, είναι ότι έδινε στα τέκνα που γεννιόνταν απ' αυτόν την ιδιότητα των γνησίων και των Ρωμαίων πολιτών, και τα έθετε κάτω από την πατρική εξουσία του εξουσιαστή πατέρα τους, ή του εξουσιαστή τούτου (βλ. Gai, I, 55).

στ) Ο ρωμαϊκός γάμος που περιγράψαμε πιο πάνω, ήταν γνωστός ήδη από τα χρόνια του Δωδεκάδελτου και ονομάζεται από τους νεότερους ερευνητές *ελευθερός ή χαλαρός γάμος* (γάμος *sine manu*).

Ο γάμος αυτός συνοδευόταν συνήθως από κοινωνικές εκδηλώσεις και θρησκευτικές τελετές (βλ. και § 52, II, Δ, α), με επίκεντρο την πανηγυρική μετάβαση της γυναίκας στο σπίτι του άνδρα. Από τη μετάβαση αυτή θεωρούσαν οι Ρωμαίοι ότι άρχιζε η έγγαμη συμβίωση. Τη νύφη «αποσπούσε» ο γαμπρός από την αγκάλη της μητέρας της (Catullus, 62, στιχ. 21-23). Στη συνέχεια, η νύφη, με τη συνοδεία πομπής φίλων και συγγενών, με γαμήλια τραγούδια και με τον ήχο αυλών, πήγαινε στο σπίτι του γαμπρού, όπου εθυσίαζε στις εφέστιες θεότητες τούτου, προσευχόταν κ.λπ.

Για την απόδειξη της τέλεσης του γάμου συντασσόταν πολλές φορές *testatio* (Gai, I, 29, U.E. 3, 3. Βλ. μια τέτοια *testatio* στη FIRA, III, αριθ. 17 (και σελ. 608-609 όπ.π.), γύρω στο 100 μ.Χ.).

IV. *Conventio in manum*

1. Παρόλο που ο χαλαρός γάμος ήταν γνωστός από το Δωδεκάδελτο, εντούτοις κατά την αρχαϊκή περίοδο αποτέλεσε την εξαίρεση.

Κατά την περίοδο αυτή, αλλά και κατά το μεγαλύτερο μέρος της προκλασικής περιόδου, ο νόμιμος ρωμαϊκός γάμος (*iustum matrimonium*) συνδέεται κατά κανόνα είτε με πανηγυρικές πράξεις, είτε με την πάροδο χρόνου, με τις οποίες η σύζυγος μπαίνει στην οικογένεια του συζύγου της και περιέρχεται στην εξουσία (*in manu*) τούτου, ή του εξουσιαστή του συζύγου της. Ο γάμος αυτός ονομάζεται από τους νεότερους *α υ σ τ η ρ ό ς γ ά μ ο ς* (γάμος *cum manu*).

2. Οι τ ρ ό π ο ι με τους οποίους ο ρωμαϊκός γάμος γινόταν αυστηρός ήταν τρεις (Gai, I, 110):

A) *Confarreatio*

Η *confarreatio*, που συνέπιπτε πάντοτε χρονικά με το γάμο και γι' αυτό συγγεόταν με αυτόν, ήταν θρησκευτική τελετή, με περίπλοκο τυπικό, κατά την οποία γινόταν θυσία ψωμιού από σιτάλευρο (*panis farreus*). Στην τελετή, εκτός των συζύγων, έπρεπε να είναι παρόντες δέκα μάρτυρες και δυο ιερείς, ένας Ποντίφηκας και ένας ιερέας του Δία (*flamen Dialis*, βλ. Gai, I, 110, U.E., 9).

Η *confarreatio*, που εξακολουθούσε να τελείται στη Ρώμη ως το τέλος της κλασικής περιόδου, συνδεόταν με τις οικογένειες των πατρικίων. Για να καταλάβει κάποιος ορισμένα από τα ιερατικά αξιώματα, έπρεπε να έχει γεννηθεί από γάμο *cum manu* που να είχε τελεσθεί με *confarreatio* και να έχει συνάψει γάμο με σύζυγο που να έχει γεννηθεί από τέτοιο, επίσης, γάμο. Γι' αυτό το λόγο, όταν από τα χρόνια της Ύστερης Δημοκρατίας οι γάμοι *cum manu* άρχισαν να γίνονται σπανιότεροι, δημιουργήθηκε πρόβλημα πώς θα γίνει η πλήρωση των ιερατικών αυτών αξιωμάτων. Για το λόγο αυτό, με νόμο (*lex*) που ψηφίστηκε το 23 μ.Χ. επί Τιβερίου, επιτράπηκε να τελούνται τέτοιοι γάμοι «μόνο ως προς τα ιερά» (*ad sacra tantum*). Η σύζυγος δηλαδή περιερχόταν στην εξουσία του συζύγου της μόνο ως προς τα θέματα τα αναφερόμενα στα ιερά, ενώ κατά τα λοιπά παρέμενε στην ίδια κατάσταση στην οποία βρισκόταν και προηγουμένως από πλευράς της οικογενειακής της θέσης (Gai, I, 136, Tacit. Ann., 4, 16).

B) *Coemptio*

Η *coemptio* αποτελούσε δικαιοπραξία με χαλκό και ζυγό και ειδικότερα παραλλαγή της *manipatio* (βλ. § 37, II, B), η οποία όμως, από τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου κιόλας, εμφανιζόταν με την εξελιγμένη μορφή της *manipatio nummo uno* (Gai, I, 113). Συνέπιπτε δε συνήθως (αλλά όχι αναγκαστικά: βλ. *laudatio Turiae*, I, στιχ. 14, στο Bruns, Fontes, I, σελ.

322: «coemptione facta cum uxore») και ο τρόπος αυτός κτήσης της εξουσίας πάνω στη γυναίκα με το γάμο.

Η χρήση της coemptio μαρτυρείται κατά την προκλασική περίοδο (Cicero, pro Flacco, 34, 84), αλλά και κατά την κλασική (Gai, I, 110, 113-114), είχε όμως πια περιέλθει σε αχρηστία κατά τη μετακλασική περίοδο.

Κατά την αρχαϊκή και, πιθανώς, την προκλασική περίοδο, ως δικαιοπάροχος στην coemptio ενεργούσε ο εξουσιαστής της γυναίκας, αν αυτή ήταν υπεξούσια, η ίδια δε η γυναίκα αν ήταν αυτεξούσια, ενεργώντας με την auctoritas του επιτρόπου της. Κατά την κλασική περίοδο, όμως, φαίνεται ότι δικαιοπάροχος ήταν πάντα η ίδια η γυναίκα (Gai, I, 114: «coemptionem facere mulier cum marito suo»), ενεργώντας όμως με τη συγκατάθεση του εξουσιαστή της (auctoritate patris) αν ήταν υπεξούσια, ή με τη συγκατάθεση του επιτρόπου της (auctoritate tutoris), αν ήταν αυτεξούσια, τούτο δε ενώ για τη σύναψη του γάμου, όπως είδαμε (§ 52, II, Δ), δεν χρειαζόταν η auctoritas του επιτρόπου.

Με ειδική nuncupatio γινόταν η διευκρίνιση ότι η coemptio γινόταν χάρη γάμου (matrimonii causa) και τούτο για να μην θεωρηθεί ότι η δικαιопπραξία γινόταν για να περιέλθει η σύζυγος στην εξουσία του συζύγου in mancipio (Gai, I, 114, 123. Για τους υπεξούσιους in mancipio, βλ. § 45, VII, Α).

Κατά την τέλεση της coemptio έπρεπε να είναι παρόντες, όπως και για κάθε άλλη mancipatio, εκτός από τους δικαιопπρακτούντες, πέντε μάρτυρες έφηβοι και Ρωμαίοι πολίτες, και ο ζυγοστάτης με χάλκινο ζυγό κ.λπ.

Γ) Usus

Τρίτος τρόπος για την απόκτηση της εξουσίας (manus) απάνω στη γυναίκα ήταν ο usus, που κι αυτός ανάγεται στα χρόνια πριν από το Δωδεκάδελτο.

Με την πάροδο, δηλαδή, ενός έτους συνεχούς γάμου (annus continuus, βλ. § 40, VIII, Γ), ο σύζυγος αποκτούσε την εξουσία πάνω στη γυναίκα, χωρίς να μεσολαβήσει άλλο τίποτε.

Στον τρόπο αυτόν απόκτησης της εξουσίας πάνω στη γυναίκα προκύπτει καθαρά αυτό που ειπώθηκε προηγουμένως, ότι δηλαδή η conventio in manum ήταν κάτι το διαφορετικό από την τέλεση του γάμου, αφού η απόκτηση της εξουσίας από το σύζυγο πάνω στη σύζυγο του επερχόταν με τη συμπλήρωση τουλάχιστον ενός έτους από την τέλεση του γάμου.

Η σύζυγος, κατά διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. VI, 4, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 25), μπορούσε να διακόπτει τη «χρησικτησία» αυτή, απουσιάζοντας κάθε έτος επί τρεις συνεχείς νύχτες από τη συζυγική κα-

τοικία (*trinoctium abesse, usurpatio trinoctii* - Gai, I, 111, Aul. Gelt. 3, 2, 13).

Η ύπαρξη αυστηρών γάμων όπου η εξουσία του συζύγου είχε αποκτηθεί με *usus* μαρτυρείται και κατά την προκλασική ακόμη περίοδο (Cicero, *pro Flacco*, 34, 84). Κατά την κλασική περίοδο όμως, ο τρόπος αυτός απόκτησης της *manus* πάνω στη γυναίκα, κατά τη ρητή μαρτυρία του Γαΐου (Gai, I, 1, 11), είχε μερικά μεν καταργηθεί νομοθετικά, μερικά δε περιέλθει σε αχρηστία.

3. Αποτελέσματα της *conventio in manum*

Κοινό χαρακτηριστικό των τριών τρόπων κτήσης της εξουσίας πάνω στη γυναίκα είναι, όπως ειπώθηκε, ότι αυτή αν ήταν πριν αυτεξούσια γινόταν υπεξούσια του συζύγου της (ή του εξουσιαστή του). Αν ήταν υπεξούσια, τότε έφευγε από την οικογένεια τού ως τότε *pater familias* της και έμπαινε στην οικογένεια του συζύγου της.

Και στις δυο περιπτώσεις η σύζυγος γινόταν εξαρρενογονίας συγγενής (*adgnata*) του συζύγου της, ως προς τον οποίο περιερχόταν «σε θέση θυγατέρας» (*filiae loco* - Gai, I, 111, 114, 136. Βλ. και πιο πάνω, § 46, II, α). Αν ο σύζυγος βρίσκεται κάτω από πατρική εξουσία, τότε και η σύζυγος υποβαλλόταν στην *patria potestas* του εξουσιαστή του συζύγου της.

Η *περιουσία* της γυναίκας, αν ήταν αυτεξούσια, περιέρχεται στον εξουσιαστή σύζυγο της (ή στον εξουσιαστή τούτου), επειδή όμως καταλαμβάνει θέση θυγατέρας παίρνει μερίδα τέκνου στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή (βλ. πιο κάτω, § 107, II).

Η σύζυγος που είχε τελέσει αυστηρό γάμο έφερε ιδιαίτερο τιμητικό όνομα της *mater familias*, αντίθετα προς τη σύζυγο εκείνη που είχε απλώς τελέσει νόμιμο γάμο (*iustae nuptiae*) η οποία ονομαζόταν, όπως είδαμε, *uxor* (Cicero, *Top.*, 3, 14).

V. Έγγραφος γάμος - ιερολογία

α) Κατά τη μετακλασική περίοδο, στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, με την επίδραση της πρακτικής που ίσχυε μεταξύ των *peregrini* εμφανίζεται –ιδίως μετά την *constitutio Antoniniana*– η κατάρτιση εγγράφων γάμων μεταξύ Ρωμαίων, η οποία συνδυάζεται συνήθως με τη σύσταση προίκας (πρβλ. *Sel. Pap.*, I, αριθ. 5, του 260 μ.Χ.).

Στο Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, αντίθετα, η πρακτική των *ατύπων* γάμων συνεχίστηκε.

Η διπλή αυτή πρακτική επικυρώθηκε νομοθετικά από τον Ιουστινιανό, ο οποίος αναγνώρισε μεν τον άτυπο γάμο, αρκεί να υπάρχει η συναι-

νεση (consensus) των ερχομένων σε γάμο (βλ. § 52, II, Δ), προκειμένου όμως για γάμους επιφανών (illustres) απαιτήσε, εκτός από τη συναινέση, και προικώα συμβόλαια (instrumenta dotalia - Nov. 117, 3 και 4). Τη διάταξη αυτή παρέλαβαν και τα Βασιλικά (Βασ. 28, 4, 47).

β) Αλλά από τους Μακεδόνες καθιερώθηκε πια νομοθετικά στο Βυζαντινό Δίκαιο η ιερολογία του γάμου των ελευθέρων Χριστιανών με τη Νεαρά 89 του έτους 893 του Αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (Nov. Leon. 89: «τοιγαρούν... και τα συνοικέσια τη μαρτυρία της ιεράς ευλογίας ερρῶσθαι κελεύομεν»).

Όπως είδαμε, εξάλλου, πιο πάνω (§ 42, III, στ), ο Αλέξιος Κομνηνός επέβαλε την ιερολογία των γάμων δούλων με Νεαρά του τού έτους 1095.

IV. Γάμος που τελέσθηκε χωρίς τη συνδρομή των θετικών προϋποθέσεων ή παρά την ύπαρξη κωλύματος, είναι, κατ' αρχήν, άκυρος, και δεν παράγει αποτελέσματα.

Τούτο όμως δεν αποτελεί κανόνα χωρίς εξαιρέσεις. Έτσι:

α) Ως τη μετακλασική περίοδο, ο δίγαμος γινόταν μεν άτιμος (§ 53, 1), φαίνεται όμως ότι ο δεύτερος γάμος του δεν ήταν άκυρος (πρβλ. Cicero, de orat., I, 40, 183). Άλλωστε, η τέλεση νέου γάμου μαρτυρούσε, ενδεχομένως, ότι χάθηκε η adfectio maritalis για τον παλιό, με αποτέλεσμα τη λύση τούτου (βλ. πιο κάτω, § 58, IV, β).

β) Όσον αφορά την έλλειψη επιγαμίας, σημειώνουμε τα ακόλουθα:

Η απαγόρευση γάμου προσώπου που ανήκε στην τάξη των Συγκλητικών με απελεύθερο δεν είχε αρχικά ως συνέπεια της παραβίασής της την ακυρότητα.

Ακυρότητα στην περίπτωση αυτή απαγγέλθηκε για πρώτη φορά με senatus consultum που εκδόθηκε επί Μάρκου Αυρηλίου και Κομμόδου, (D. 23, 2, 16 pr. - Παύλος).

Εξάλλου ο γάμος Ρωμαίου με ξένο που δεν είχε το δικαίωμα της επιγαμίας ήταν δυνατό να είναι άκυρος με κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, έγκυρος όμως κατά το δίκαιο της πολιτείας της οποίας ο ξένος ήταν πολίτης, να ήταν δηλαδή matrimonium μεν, αλλά iniustum (βλ. πιο πάνω, υπό II).

γ) Ο γάμος κατά παράβαση της θετικής προϋπόθεσης της ηλικίας, αν και άκυρος, ισχυροποιείται αν η έγγαμη συμβίωση συνεχισθεί και μετά την εφηβεία (βλ. πιο πάνω, § 52, Β).

δ) Αμφίβολο είναι αν ο νέος γάμος γυναίκας που είχε καταδικασθεί για μοιχεία ήταν άκυρος.

ε) Ο γάμος υπαλλήλου με γυναίκα από την Επαρχία όπου αυτός

υπηρετούσε ισχυροποιείται αν η έγγαμη συμβίωση συνεχισθεί και μετά την αναχώρηση του υπαλλήλου από την Επαρχία (C.I., 5, 4, 6 του 239 μ.Χ. - Γορδιανού).

στ) Ο γάμος των στρατιωτικών, αντίθετα, ήταν άκυρος και η απαγόρευση αυτή εκτεινόταν όχι μόνο στους Ρωμαίους πολίτες (Mitteis, Chrest. 372, 2ος αιώνας μ.Χ., στηλ. Ι, στιχ. 5-13 = FIRA, III, αριθ. 19α), αλλά και στους ξένους που υπηρετούσαν στην *auxilia* (Mitteis, Chrest. 372, στηλ. 5, στιχ. 1-25 = FIRA, III, αριθ. 19 c).

ζ) Η παράβαση του πένθιμου χρόνου, δεν είχε ως συνέπεια την ακυρότητα του γάμου.

§ 56. Μνηστεία*

Ι. Μνηστεία είναι η αμοιβαία υπόσχεση άντρα και γυναίκας ότι θα τελέσουν μεταξύ τους γάμο (D. 23, 1,1 - Φλωρεντίνος: «*sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum*»).

α) Όπως προκύπτει από τον ίδιο το λατινικό όρο *sponsallia*, στην αρχαϊκή περίοδο η μνηστεία καταρτιζόταν με αμοιβαίες επερωτήσεις, με την αρχική μορφή της επερωτήσης, τη *sponsio*. Οι επερωτήσεις αυτές δεν καταρτιζόνταν ανάμεσα στους μελλόνυμφους. Για τη μνηστή (*sponsa*) την πανηγυρική υπόσχεση έδινε ο εξουσιαστής της, εκτός αν ήταν αυτεξούσια, ενώ ο μνηστήρας (*sponsus*) έδινε την πανηγυρική υπόσχεση αυτοπροσώπως, αν όμως ήταν υπεξούσιος με τη συγκατάθεση (*auctoritas*) του εξουσιαστή του. Από τις επερωτήσεις (*sponsiones*) αυτές γεννιόνταν αγωγές *ex sponsu* (Varro, de ling. lat., VI, 69-72, Aul. Gell. 4, 4, 1-4)⁽¹⁾.

β) Από την προκλασική περίοδο η μνηστεία μπορούσε να διαλυθεί ελεύθερα και, παρόλο που συνεχίστηκε η χρήση επερωτήσεων για την κατάρτισή της, οι *sponsiones* που αφορούσαν μνηστεία έπαψαν πια να γεννάν αγωγές. Κατά την ίδια περίοδο εμφανίζονται και περιπτώσεις μνηστείας που καταρτιζόνταν με μονομερή υπόσχεση, χωρίς προηγούμενη ερώτηση, η δε υπόσχεση αυτή μπορούσε να δοθεί και από

* H. Kupiszewski, Das Verlöbniß im altrömischen Recht, στη SZ (RA), 77 (1960), σελ. 125 - 159, του ίδιου, Studien zum Verlöbniß im klassischen römischen Recht, I, στη SZ (RA), 84 (1967), σελ. 70-103, J. Gaudemet, L' originalité des fiançailles romaines, στο Sociétés et mariages, Strasbourg, 1980, σελ. 15-26, Στ. Παπαδάτου, Περί της μνηστείας εις το Βυζαντινόν Δίκαιον, Αθήναι, 1984.

(1) Ο Aulus Gellius αναφέρεται στα όσα ίσχυαν στους Λατίνους, γίνεται όμως δεκτό ότι τα ίδια είχαν ισχύσει και στους Ρωμαίους κατά την αρχαϊκή περίοδο.

άλλα πρόσωπα, εκτός από τον εξουσιαστή της μνηστής (πρβλ. Plaut., Tri. 573).

Από την ίδια περίοδο γίνεται δεκτό ότι και οι υπεξούσιες γυναίκες μπορούν να μνηστευθούν αυτοπροσώπως με τη συγκατάθεση όμως του εξουσιαστή τους.

γ) Κατά την κλασική, πια, περίοδο, η μνηστεία, μόλο που διατηρεί την ονομασία sponsalia, καταρτίζεται άτυπα, και δεν γεννά αγωγή. Οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί, επικαλούμενοι την αρχή της «φιλανθρωπίας» (humanitas), που διέπει το θεσμό του γάμου (βλ. § 4, Γ, δ), θεωρούν την τυχόν συμφωνία ότι θα οφείλεται ποινική ρήτρα αν διαλυθεί η μνηστεία ως αντίθετη προς τα χρηστά ήθη. Αν ζητηθεί η ποινική ρήτρα που είχε τυχόν συμφωνηθεί, αποκρούεται η σχετική αγωγή με την πρόταση της ένστασης του δόλου (D. 45, 1, 134 pr. - Παύλος).

δ) Από τη μετακλασική περίοδο –και ειδικότερα από την επικράτηση του Χριστιανισμού– εμφανίζονται στο Ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους τάσεις που αποβλέπουν στον εξαναγκασμό των μνηστευομένων να τελέσουν γάμο. Οι τάσεις αυτές πρέπει να αποδοθούν στην επίδραση σημιτικών αντιλήψεων.

Για το σκοπό αυτό ο μνηστήρας δίνει στη μνηστή αρραβώνα μνηστείας. Ο αρραβώνας αυτός (arra sponsalicia) επιστρεφόταν αρχικά τετραπλός κι αργότερα διπλός από τη μνηστή, αν αυτή διέλυε χωρίς λόγο τη μνηστεία, αντίθετα δε ο μνηστήρας την έχανε, αν αυτός ήταν που διέλυε χωρίς λόγο τη μνηστεία (C.I., 5, 1, 5 pr. και 1, Λέοντα Α΄ και Ανθεμίου, του 472 μ.Χ.).

Παράλληλα, στη μετακλασική περίοδο εμφανίζεται και η υπόσχεση ποινικής ρήτρας, που θα καταπίπτει σε περίπτωση αδικαιολόγητης διάλυσης της μνηστείας.

ε) Το ιουστινιάνειο δίκαιο δέχεται ότι η μνηστεία καταρτίζεται είτε με άτυπη υπόσχεση, είτε με τη δόση αρραβώνα (πρβλ. D. 23, 2, 38 pr. - Παύλος, παρεμβλ., Mitteis, Chrest. 290, στιχ. 5, 6ος αιώνας μ.Χ.).

στ) Από τη Βυζαντινή περίοδο επικράτησε η πρακτική της ιερολογίας της μνηστείας, με την οποία, κατά την Εκκλησία, η μνηστεία γινόταν πια αδιάλυτη.

Για να αποφεύγονται, τα άτοπα που προκύπταν από τούτο, ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός απαγόρευσε την τέλεση ιερολογίας μνηστείας μεταξύ προσώπων που δεν είχαν τη νόμιμη ηλικία για γάμο. Ο Αλέξιος ο Κομνηνός, προχωρώντας πιο πέρα, εκήρυξε (το 1084) τις ιερολογημένες μνηστείες, τις οποίες ονομάζει «κυρίως μνηστείες», ως ισοδύναμες προς γάμους (βλ. τη Νεαρά αυτή, στον Αρμ. Δ΄, 1, 12).

II. Από την αρχαϊκή κιόλας περίοδο ήταν συνηθισμένη η μνήστευση νηπίων, η δε πρακτική αυτή διατηρήθηκε σε όλη την εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου (πρβλ. Δίωνα Κάσσιο, 54, 16. Πλούταρχου, Λυκούργου και Νουμά σύγκρισις, 4,1). Για πρώτη φορά κατώτερο όριο ηλικίας για την τέλεση μνηστείας όρισε ο Ιουστινιανός το έβδομο έτος (D. 23, 1, 14 - Μοδεστίνος, παρεμβ. = Βασ. 28, 1, 12). Τελικά, κατά τη βυζαντινή περίοδο ο Λέων ο Σοφός (Nov. Leon. 74 και 109) απαγόρευσε την ιερολογία της μνηστείας ανάμεσα σε πρόσωπα που δεν είχαν τη νόμιμη ηλικία για την τέλεση γάμου (βλ. πιο πάνω § 52, I, B).

Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι στην τουρκοκρατούμενη, αλλά και στη βενετοκρατούμενη Ελλάδα, παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου συχνές περιπτώσεις μνηστείας νηπίων.

III. Η μνηστεία συνεπάγεται ορισμένα αποτελέσματα. Έτσι, η μνηστεία δημιουργεί κώλυμα γάμου λόγω οιονεί αγχιστείας (§ 53, 2, B), η τέλεση νέας μνηστείας πριν από τη διάλυση της προηγούμενης επιφέρει ατιμία, κ.λπ.

IV. Η μνηστεία διαλύεται είτε με συμφωνία των μνηστευμένων, είτε με μονομερή δήλωση του ενός από αυτούς. Στη δεύτερη, όμως, αυτή περίπτωση η διάλυση της μνηστείας οδηγούσε στην κατάπτωση του αρραβώνα μνηστείας ή της ποινικής ρήτρας.

V. Από τον αρραβώνα μνηστείας πρέπει να διακρίνουμε το δαχτυλίδι της μνηστείας, το οποίο στη Ρώμη ήταν σιδερένιο και δινόταν από το μνηστήρα στη μνηστή κατά την τέλεση της μνηστείας.

Η δόση του δαχτυλιδιού αυτού αποτελούσε καθαρά κοινωνική εκδήλωση, χωρίς νομικές συνέπειες. Είναι όμως αμφίβολο, αν το δαχτυλίδι αυτό αποτελεί τον πρόδρομο της αντίστοιχης σημερινής συνήθειας.

§ 57. Περιουσιακά αποτελέσματα του γάμου*

I.α) Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 55, III), ο ρωμαϊκός χαλαρός γάμος δεν επέφερε μεταβολή στην περιουσιακή κατά-

* L. Arù, Le donazione fra coniugi in diritto romano, Padova 1937, A von Bechmann, Das römische Dotalrecht, I - II, 1863-1867, F. Casavola, Lex Cincia, Napoli 1960, C. Cannata, στη λ. «dote (diritto romano)», στην ED, 14 (1965), σελ. 1-8, A. Nicoletti, στη λ. «dote (diritto romano)» στο NNDI, 6, σελ. 257-259, H.J. Wolff, Zur Stellung der Frau im klassischen römischen Dotalrecht, στη SZ (RA), 53 (1933), σελ. 297-371, P. Csillag, I rapporti patrimoniali fra coniugi all' epoca di Augusto, στα Studi E. Volterra, IV, Milano 1971, σελ. 303-323, C.

σταση των συζύγων. Αν η σύζυγος ήταν αυτεξούσια, τότε, με τους περιορισμούς που επέβαλλαν οι διατάξεις περί επιτροπείας γυναικών, διαχειριζόταν την περιουσία της ελεύθερα. Αν ήταν υπεξούσια, τότε δεν είχε δική της περιουσία, ό,τι δε αποκτούσε περιερχόταν στον εξουσιαστή της.

Οι σύζυγοι δεν είχαν κληρονομικό δικαίωμα ο ένας πάνω στην περιουσία του άλλου, με την εξαίρεση του ότι αν δεν υπήρχαν συγγενείς εξ αίματος του συζύγου που αποβίωσε ο Πραίτορας χορηγούσε στο σύζυγο που είχε επιβιώσει *bonorum possessio intestati (sine tabulis)* στην τέταρτη τάξη (βλ. πιο κάτω, § 107, III, Α, δ), ούτε υπήρχε νομική υποχρέωση διατροφής της συζύγου από το σύζυγο.

Στον *αυστηρό γάμο*, αντίθετα, αν δηλαδή είχε μεσολαβήσει και *conventio in manum*, η περιουσία της αυτεξούσιας συζύγου περιερχόταν στον εξουσιαστή σύζυγο της, ή στον εξουσιαστή τούτου, αλλά η σύζυγος είχε τότε δικαίωμα ως θυγατέρα στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή του συζύγου της.

Από τον *αυστηρό (cum manu)* γάμο εκπορεύθηκε ο θεσμός της προίκας (βλ. πιο κάτω, υπό II). Σε περίπτωση που είχε δοθεί προίκα, ο σύζυγος είχε κατά τα ρωμαϊκά ήθη, την ηθική υποχρέωση να παρέχει στη σύζυγο του διατροφή.

β) Δωρεές μεταξύ συζύγων

Σύμφωνα με μια *lex Cincia*, των τελευταίων χρόνων της *αρχαϊκής* περιόδου (204 π.Χ.), οι δωρεές μεταξύ συζύγων (σε περίπτωση, εννοείται, χαλαρού γάμου) επιτρέπονταν (*Fragm. Vat.* 302, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 537).

Από τα τελευταία χρόνια της *προκλασικής* περιόδου καθιερώθηκε, αντίθετα, *απαγόρευση των δωρεών* μεταξύ των συζύγων, κατά τη διάρκεια του χαλαρού γάμου (D. 24, 1, 1 - Ουλπιανός).

Κατά τα τελευταία όμως έτη της *κλασικής* περιόδου, μια *oratio* των Σεπτιμίου Σευήρου και Καρακάλλα, του 206 μ.Χ. (D. 24, 1, 32 - Ουλπιανός), όρισε ότι αν μια δωρεά μεταξύ συζύγων δεν προσβληθεί από το

Castello, Lo strumento dotale come prova di matrimonio, στα SDHI, 4 (1938), σελ. 208-224, *G. Häge*, Ehegüterrechtliche Verhältnisse in den griechischen Papyri Ägyptens bis Diokletian, Köln - Graz 1968, *M. Talamanca*, Gli apporti patrimoniali della moglie nell' Egitto greco e romano, στον Index, 2 (1971), σελ. 240-282, *A. Söllner*, Zur Vorgeschichte und Funktion der «actio rei uxoriae», Köln - Wien 1969, *Αν. Χριστοφιλόπουλου*, Η εκποίηση των προικικών ακινήτων κατά το Βυζαντινόν Δίκαιον, στο Δίκαιον και Ιστορία, Αθήναι 1973, σελ. 186 - 196, *Ελ. Κύρση - Νάκου*, Αι περί προικοδοσιών «νομοθετικά» ρυθμίσεις βάσει των κανονικών διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου 1701-1844, Θεσσαλονίκη 1980.

δωρητή ως το θάνατό του, τότε η δωρεά αυτή δεν μπορεί να προσβληθεί από τους κληρονόμους του.

II. Προίκα

Προίκα (*dos*) είναι, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, περιουσία που δίνεται από τον εξουσιαστή της γυναίκας, ή από τρίτο, ή απ' αυτή την ίδια στον άνδρα κατά κυριότητα, για την ανακούφιση των βαρών του γάμου.

1. Ο θεσμός της προίκας κατάγεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από τον αυστηρό (*cum manu*) γάμο, όπου, όπως έχει ειπωθεί (πιο πάνω, § 55, IV, 3), η γυναίκα έφευγε από την οικογένεια στην οποία ως τότε ανήκε και περνούσε στην οικογένεια του συζύγου της.

Επειδή κατ' αυτό τον τρόπο ο συγγενικός δεσμός κατ' αρρενογονία μεταξύ της γυναίκας και της ως τότε οικογένειάς της διακοπτόταν, η γυναίκα έχανε τα κληρονομικά της δικαιώματα πάνω στην οικογενειακή περιουσία. Ως αντίβαρο λοιπόν, δημιουργήθηκε μια ηθική (όχι, όμως, και νομική) υποχρέωση του εξουσιαστή (*pater familias*) της γυναίκας να δίνει όταν γίνει *conventio in manum* ορισμένα περιουσιακά στοιχεία στον άνδρα ως αποζημίωση. Των περιουσιακών αυτών στοιχείων ο άνδρας γινόταν με αυτό τον τρόπο κύριος. Τα δινόμενα στον άνδρα υπό τις προϋποθέσεις αυτές, που ονομάστηκαν «*dos*», παράλληλα, αποβλέπανε και στην ανακούφιση των βαρών του γάμου. Από τον *cum manu* γάμο η προίκα επεκτάθηκε και στον *sine manu*, όπου ο σκοπός της ανακούφισης του συζύγου φαίνεται καθαρότερα.

Η πρώτη αυτή μορφή προίκας, που δίνεται από τον εξουσιαστή της υπεξούσιας γυναίκας, λεγόταν *dos profecticia* (πατρική προίκα). Αργότερα όμως, *dos profecticia* ονομάστηκε κάθε προίκα που έδινε ο πατέρας της γυναίκας, έστω και αν αυτός δεν ήταν εξουσιαστής της (U.E., 6, 3).

Μεταγενέστερη από την *dos profecticia* είναι η μορφή της προίκας που δίνει τρίτος στο σύζυγο για χάρη της γυναίκας, καθώς και η προίκα που δίνει στο σύζυγο της η ίδια η γυναίκα, αν είναι αυτεξούσια. Η προίκα που δίνεται από οποιοδήποτε άλλον εκτός του εξουσιαστή της γυναίκας, για χάρη της, στον άνδρα ονομάστηκε από τη μετακλασική περίοδο *dos adventicia* (απροσπόριστη προίκα) (U.E., 6, 3).

Κατ' αρχή, κάθε προίκα που συσταίνεται περιέρχεται οριστικά στον άνδρα, αν ο γάμος λυθεί είτε με το θάνατο της γυναίκας, είτε με διαζύγιο.

Μπορούσε όμως αυτός που έδωσε την προίκα να συμφωνήσει με τον άνδρα κατά τη σύστασή της με επερώτηση ότι αν λυθεί ο γάμος, η προίκα θα επιστραφεί στον ίδιο τον προικοδότη (*dos recepticia* -

U.E., 6, 5). Τέτοιες συμφωνίες έγιναν συχνές από την προκλασική περίοδο, μετά από ένα διαζύγιο που προκάλεσε σκάνδαλο, του Spurius Carvilius Maximus Ruga, το 227 π.Χ. (βλ. και πιο κάτω, § 58, IV, α).

2. Όσον αφορά τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορεί να συσταθεί προίκα, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

α) Η προίκα προϋποθέτει ότι υπάρχει έγκυρος γάμος κατά το ρωμαϊκό *ius civile*. Είναι όμως δυνατή η σύσταση προίκας και πριν ακόμα από την τέλεση του γάμου, υπό την αναβλητική αίρεση ότι ο γάμος θα τελεσθεί. Σε τέτοια περίπτωση ο άνδρας γίνεται κύριος της προίκας όταν πληρωθεί η αίρεση, όταν δηλαδή τελεσθεί ο γάμος.

Την ανάγκη να υπάρχει έγκυρος γάμος, στην ανακούφιση των βαρών του οποίου αποβλέπει η προίκα, τονίζει ο κανόνας του κλασικού Ρωμαϊκού Δικαίου: «*ibi dos esse debet, ubi opera matrimonii sunt*» (D. 23, 3, 56, 1 - Παύλος. Πρβλ. και D. 23, 3, 3 - Ουλπιανός). Για τις μόνιμες ενώσεις δούλων με ελεύθερους και την οιονεί προίκα που συσταινόταν ορισμένες φορές σε τέτοιες ενώσεις, βλ. πιο πάνω, § 52, II, Α, ε.

β) Η σύσταση της προίκας γίνεται (U.E., 6, 1) είτε με δόση (*dotis datio*), είτε με πανηγυρική επαγγελία (*dotis dictio*), είτε με πανηγυρική υπόσχεση (*dotis promissio*) (βλ. παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 20 (και σελ. 611-612, όπ.π.), του 2ου αιώνα μ.Χ., στιχ. 6-7: «*eique dotis suae nomine dixit deditque*»).

Η δόση της προίκας γινόταν με μεταβίβαση του καθενός από τα περιουσιακά στοιχεία που την αποτελούσαν, π.χ. με *mancipatio*, *in iure cessio* ή παράδοση (*traditio*).

Η επαγγελία προίκας αποτελούσε ειδική μονομερή δικαιοπραξία, καταρτιζόμενη με πανηγυρικά λόγια (*verbis* - Gai, III, 95α. Βλ. πιο πάνω, § 37, I, Β), η οποία δημιουργούσε υποχρέωση εκείνου που έκανε την επαγγελία να συστήσει την προίκα, αν γίνει ο γάμος.

Τέλος, η υπόσχεση προίκας γινόταν με επερώτηση (βλ. από την προκλασική περίοδο, Plaut., Tri., 1156 επ.).

γ) Αντικείμενο της προίκας μπορούσε να είναι κάθε περιουσιακό στοιχείο και ειδικότερα ενσώματα πράγματα, αλλά και ασώματα, όπως εμπράγματα δικαιώματα ή απαιτήσεις.

δ) Προικολήπτης θεωρούνταν ο άνδρας προσωπικά, έστω και αν ήταν υπεξούσιος.

3. Η μεγάλη αύξηση των διαζυγίων που σημειώθηκε από τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου οδήγησε στη λήψη μέτρων υπέρ της γυναίκας και γι' αυτό από τα χρόνια αυτά η προίκα αποκτά, εκτός από τους αρχικούς της σκοπούς, και το σκοπό της εξασφάλισης της γυναίκας όταν λυθεί ο γάμος.

α) Ενώ διαρκεί ο γάμος, ο άνδρας παραμένει μεν κύριος της προίκας και αποκτά τους καρπούς της, προοδευτικά όμως η κυριότητα του πάνω στην προίκα υποβάλλεται σε περιορισμούς που σκοπό έχουν τη διατήρηση της προίκας για χάρη της γυναίκας και γι' αυτό:

αα) Ο άνδρας ευθύνεται ως προς τα προικώα για *δόλο* και *αμέλεια*. Αν έγινε *διατίμηση* των προικίων, οπότε ο άνδρας, σε περίπτωση λύσης του γάμου, ευθύνεται διαζευκτικά είτε για τα προικώα αυτούσια, είτε για τη διατίμηση τούτων, τότε αυτός ευθύνεται ακόμα και για την απώλεια ή τη βλάβη των προικίων από *τυχαίο γεγονός*.

ββ) Με τη *lex Iulia de fundo dotali*, που αποτελούσε μέρος της *lex Iulia de adulteriis* του 18 π.Χ. (η οποία, πάλι, όπως είδαμε, αποτελούσε μέρος της *lex Iulia de maritandis ordinibus*), ο Αύγουστος απαγόρευσε την απαλλοτρίωση αδιατίμητων προικίων *ακινήτων* που βρίσκονταν σε *ιταλικό έδαφος* (βλ. § 62, B, 1, β), χωρίς τη συναίνεση της γυναίκας (P.S. 2, 21 B, 2, Gai, II, 63). Για τα επαρχιακά ακίνητα ήταν αμφίβολο αν ίσχυε η ίδια απαγόρευση (Gai, II, 63).

γγ) Ότι αποκτάται με προικώα περιέρχεται ως υποκατάστατο στην προίκα.

β) Αν *λυθεί* ο γάμος, ισχύουν τα ακόλουθα:

αα) Αν είχε συμφωνηθεί με επερώτηση ή επιστροφή της προίκας (η οποία, όσο διαρκεί ο γάμος ονομάζεται «περιουσία της συζύγου» - *res uxoria*) σ' εκείνον που την είχε συστήσει (*dos recepticia*, για την οποία βλ. πιο πάνω, υπό II, 1), ή αν είχε συμφωνηθεί, επίσης με επερώτηση (*cautio rei uxoriae*), ότι άμα *λυθεί* ο γάμος πρέπει να αποδοθεί στη γυναίκα, τότε παρέχεται αγωγή *ex stipulatu* για την επιστροφή της προίκας.

ββ) Αν δεν υπήρχε τέτοια συμφωνία, τότε, αρχικά μεν, το Πραιτορικό Ήδικτο, από την κλασική δε περίοδο το *ius civile*, παρείχε ιδιαίτερη αγωγή που ονομάσθηκε *actio rei uxoriae*. Η αγωγή αυτή παρεχόταν στη γυναίκα κατά κύριο λόγο, είτε ο γάμος λυνόταν με το θάνατο του άνδρα, είτε με *διαζύγιο*, κατ' εξαίρεση όμως, προκειμένου για *dos profecticia*, στον προικοδότη (πατέρα κ.λπ), αν ο γάμος λυνόταν με το θάνατο της γυναίκας.

Η *actio rei uxoriae* ήταν αγωγή που βασιζόταν στην καλή πίστη (*iudicium bonae fidei* - Gai, IV, 62), ήταν δε εφοδιασμένη με *προνόμια*. Αν η γυναίκα ήταν *υπεξούσια*, την αγωγή έπρεπε να εγείρει ο εξουσιαστής της μαζί με τη γυναίκα (*adiuncta filiae persona* - U.E., 6, 6).

γγ) Στις περιπτώσεις που ο γάμος λυνόταν με *διαζύγιο*, ο άνδρας είχε το δικαίωμα, προκειμένου για *actio rei uxoriae*, να προβεί σε *παράκρατήσεις* (*retentiones*) που ήταν πέντε ειδών (βλ. U.E., 6, 9), από τις οποίες οι τρεις κυριότερες ήταν οι ακόλουθες:

i) λόγω τέκνων (propter liberos), ανά ένα έκτο για κάθε τέκνο και ως το μισό της προίκας (U.E., 6, 10).

ii) λόγω δαπανών (propter impensas), αν οι δαπάνες που είχαν πραγματοποιηθεί από τον άνδρα ήταν αναγκαίες ή ωφέλιμες (U.E., 6, 14-17), όχι όμως και αν ήταν πολυτελείς.

iii) λόγω ηθών (propter mores).

Σχετικά με τις παρακρατήσεις λόγω ηθών ίσχυαν τα ακόλουθα:

Αν το διαζύγιο οφειλόταν σε μοιχεία της γυναίκας (mores graviores), ο άνδρας είχε δικαίωμα να παρακρατήσει το έκτο της προίκας (βλ. από τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου περίπτωση παρακράτησης για mores graviores, στο Valerius Maximus, 8, 2, 3 και στον Πλούταρχο, Μάριος, 38, 4, 5). Αν το διαζύγιο οφειλόταν σε λιγότερο σοβαρές ηθικές παραβάσεις της γυναίκας (mores leviores), η παρακράτηση ανερχόταν στο όγδοο της προίκας (U.E., 6, 12. Για τη Βυζαντινή περίοδο, βλ. Nov. Leon. 32, Αρμεν. ΣΤ, 2, 14).

δδ) Η απόδοση της προίκας γινόταν αμέσως με τη λύση του γάμου (statim), εκτός των πραγμάτων που ήταν ορισμένα κατά γένος (dos si pondere, numero, mensura contineatur. Για την έννοια αυτή, βλ. § 62, II, Β, 3), τα οποία επιστρέφονταν σε τρεις ετήσιες δόσεις, εκτός αν υπήρχε διαφορετική συμφωνία (Cicero, ad fam. 6, 18, 5, U.E., 6, 8).

4. Από τη μετακλασική περίοδο επικρατεί πια η αντίληψη ότι η προίκα αποτελεί στην ουσία περιουσία της γυναίκας, που πρέπει να διαφυλαχθεί χάρη της ίδιας, αλλά και των τέκνων της από το γάμο.

Όσον αφορά τη σύσταση της προίκας γίνεται δεκτός από το μετακλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο ως τρόπος σύστασης ή άτυπη υπόσχεση (pollicitatio dotis - C.I., 5, 11, 6, Θεοδοσίου Β΄, και Ουαλεντινιανού, του 428 μ.Χ., παρεμβ.). Στο Vulgarrecht των Ανατολικών επαρχιών επικρατεί ως τύπος η έγγραφη σύσταση της προίκας (Sel. Par., I, αριθ. 5, του 260 μ.Χ.).

Η πανηγυρική επαγγελία (dotis dictio) και η πανηγυρική υπόσχεση (dotis promissio) της προίκας τείνουν να εξαφανισθούν.

5. Ιουστινιάνειο δίκαιο.

Το ιουστινιάνειο δίκαιο, επηρεαζόμενο από ελληνικές νομικές αντιλήψεις, αναμορφώνει το θεσμό της προίκας.

α) Όσον αφορά τη σύσταση της προίκας, ο Ιουστινιανός καταργεί τελείως την επαγγελία προίκας, δέχεται δε ότι η σύσταση γίνεται με άτυπη υπόσχεση (pollicitatio dotis), ή με προικώ συμβόλαια (instrumenta dotalia, βλ. § 55, V).

β) Το ιουστινιάνειο δίκαιο καθιερώνει επίσης, για πρώτη φορά, νο-

μικρή υποχρέωση, του πατέρα της γυναίκας, κατ' εξαίρεση δε τη μητέρα, για σύσταση προίκας (C.I., 5, 11, 7, του 531 μ.Χ.).

γ) Όσο διαρκεί ο γάμος, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, ο άνδρας παραμένει μεν κύριος της προίκας, αλλά ευθύνεται γι' αυτή για όσων επιμέλεια καταβάλλει και για τις δικές του υποθέσεις (*diligentiam quam suis*). Η κυριότητα του πάνω στα προικώα θεωρείται από το ιουστινιάνειο δίκαιο «λεπτολογία» (*subtilitas*) του νόμου.

Για την εξασφάλιση της προίκας ο νόμος παρέχει στη γυναίκα σιωπηλή υποθήκη πάνω σε όλη την περιουσία του άνδρα, κινητή και ακίνητη (C.I., 5, 12, 30 pr. και 1, του 529 μ.Χ.).

Η απαγόρευση απαλλοτρίωσης των προικίων επεκτείνεται και στα επαρχιακά ακίνητα, αφού, άλλωστε, όπως θα ειπωθεί στο σχετικό κεφάλαιο (§ 62, B, 1, β), η διάκριση ιταλικών και επαρχιακών ακινήτων καταργείται από τον Ιουστινιανό. Απαγορεύεται πια και η υποθήκευση των προικίων, ακόμα και αν συμφωνεί σ' αυτό η γυναίκα (Inst. 2, 8 pr. Βλ. όμως Nov. 61).

δ) Όταν λυθεί ο γάμος:

αα) Αν ο γάμος λυθεί λόγω θανάτου του άνδρα, η προίκα περιέρχεται στη γυναίκα (C.T. 3, 13, 3 pr. = C. I., 5, 18, 11, του 422 μ.Χ., Ονωρίου και Θεοδοσίου Β').

ββ) Αν ο γάμος λυθεί λόγω θανάτου της γυναίκας, η προίκα περιέρχεται στον άνδρα. Αν όμως υπάρχουν τέκνα, στον άνδρα περιέρχεται μόνον η επικαρπία, στα τέκνα δε η φιλή ικυριότητα των προικίων.

Σε περίπτωση, όμως, ειδικότερα, *dos profecticia*, ο *pater familias* ξαναπαίρνει την προίκα αν πέθανε η γυναίκα.

γγ) Αν ο γάμος λυθεί με διαζύγιο τότε η γυναίκα έχει, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, αγωγή που αποτελεί συγχώνευση της παλιάς *actio rei uxoriae* και της παλιάς *actio ex stipulatu* (πιο πάνω II, 3, β, αα και ββ). Η νέα αυτή αγωγή ονομάσθηκε –ανεπιτυχώς– *actio ex stipulatu* από τον Ιουστινιανό και είναι αλλιώς γνωστή ως «αγωγή για την προίκα» (*actio de dote*).

δδ) Οι παρακρατήσεις (*retentiones*) καταργούνται στο ιουστινιάνειο δίκαιο. Ειδικότερα, τις μεν παρακρατήσεις λόγω ηθών αντικαθιστούν επιζήμιες συνέπειες σε βάρος της γυναίκας, αν ο γάμος λυθεί από υπαιτιότητά της (βλ. πιο κάτω, § 58, IV, στ), τις δε παρακρατήσεις λόγω δαπάνων αντικαθιστά τρόπος υπολογισμού της προίκας μειωμένης κατά το ποσό των αναγκαίων δαπανών. Οι ωφέλιμες, πάλι, δαπάνες αναζητούνται από τον άνδρα σύμφωνα με τις διατάξεις περί εντολής ή διοίκησης αλλοτρίων (C. I., 5, 13, 5-5 1, του 530 μ.Χ.).

Η προίκα πρέπει, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, να επιστραφεί αμέσως μεν όσον αφορά τα ακίνητα μέσα δε σε ένα έτος όσον αφορά τα κινητά πράγματα, καθώς και τα ασώματα (C.I., 5, 13, 1, 7α, του 530 μ.Χ.).

III. Προγαμιαία δωρεά και δωρεά λόγω γάμου

Η απαγόρευση των δωρεών μεταξύ των συζύγων που, όπως είδαμε (υπό Ι, θ) ίσχυσε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από το τέλος της προκλασικής περιόδου δεν περιλάμβανε και τα δώρα τα οποία, κατά κοινωνική συνήθεια, έκανε ο μνηστήρας προς τη μνηστή πριν από το γάμο, ή εκείνα που γίνονταν μεν μετά το γάμο, αλλά σύμφωνα με υπόσχεση που είχε δοθεί πριν από την τέλεση του. Οι δωρεές αυτές ονομάζονταν προγαμιαίες (*donationes ante nuptias*), ή *δωρεές μνηστείας* (*largitates sponsaliciae*).

Από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. όμως, με την επιρροή των όσων ίσχυαν στην Ανατολή και την Ελλάδα, διαμορφώνεται ένα άλλο είδος δωρεάς από το μνηστήρα προς τη μνηστή ενόψει του γάμου που πρόκειται να γίνει, η οποία δωρεά σκοπό έχει να εξασφαλίσει τη μέλλουσα σύζυγο και τα τέκνα που πρόκειται να γεννηθούν σε περίπτωση που θα λυθεί ο γάμος.

Ο Ιουστινιανός, επικυρώνοντας λύση που δόθηκε από τον Ιουστίνο Α΄, επιτρέπει τις δωρεές αυτές ακόμα και αν γίνουν κατά τη διάρκεια του γάμου και γι' αυτό τις ονομάζει *δωρεές λόγω γάμου* (*donationes propter nuptias*) και τις εξαιρεί από την απαγόρευση των δωρεών μεταξύ συζύγων (Inst. 2, 7, 3, βλ. και FIRA, III, αριθ. 18, έτους 566-573 μ.Χ.). Οι δωρεές αυτές θεωρούνται πια ως αντιστάθμισμα που δίνει ο άνδρας για την προίκα, και γι' αυτό ισχύει ως προς αυτές ο κανόνας ότι πρέπει να είναι ίσης αξίας προς την προίκα (*antipherna*, πρβλ. Mitteis, Chrest. 290 (6ος αιώνας μ.Χ.): «Ομολογεί προσενεγκείν το ισόπροικον των προσενεχθέντων παρά της αυτής μητρός Καλής νομ(ισματίων) εκατόν εν πράγμασιν». Βλ. C. I., 5, 3, 20, 2, του 531-532 μ.Χ., Nov. 97, 1, και 2).

Οι διατάξεις που διέπουν την προίκα, ειδικότερα δε και εκείνες που ρύθμιζαν την τύχη της προίκας αν ο γάμος λυθεί με το θάνατο του άνδρα ή με διαζύγιο, εφαρμόζονται και στη δωρεά λόγω γάμου.

IV. Στη Βυζαντινή περίοδο η δωρεά λόγω γάμου ονομάζεται *υπόβολο*, οι δε πηγές την αντιμετωπίζουν πολλές φορές μαζί με την προίκα ως ένα περιουσιακό σύνολο, ονομαζόμενο *προικιο υπόβολο*, το οποίο αποτελεί όλο μαζί την οικογενειακή περιουσία και το οποίο διαχειρίζεται ο άνδρας.

Κατά τα χρόνια των Ισαύρων με την επίδραση, πιθανώς, ελληνικών αντιλήψεων, εισάγεται ο θεσμός της συζυγικής κοινοκτημοσύνης, που πε-

ριλαμβάνει όχι μόνο το προικοϋπόβολο, αλλά και κάθε άλλη περιουσία των συζύγων. Το υπόβολο εξάλλου, αντίθετα από ό,τι προβλέπεται στην ιουστινιάνεια νομοθεσία, παύει στην Εκλογή να είναι αναγκαία ισάξιο προς την προίκα (Ε. 2, 3).

Οι Μακεδόνες κατάργησαν τις διατάξεις της Εκλογής και επανέφεραν τα όσα ίσχυαν κατά την ιουστινιάνεια νομοθεσία, αλλά τούτα δεν μπόρεσαν να επικρατήσουν απέναντι των όσων ίσχυαν εθιμικά.

Γι' αυτό ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός εισήγαγε νέο σύστημα, που αποτελεί συγκερασμό των όσων ίσχυαν κατά την Εκλογή και κατά την ιουστινιάνεια νομοθεσία (Nov. Leon., 20, 22 και 85).

Το μεικτό αυτό σύστημα παρέλαβε και ο Αρμενόπουλος, ο οποίος όμως περιέλαβε και τον κανόνα που δημιουργήθηκε εθιμικά, ότι το υπόβολο πρέπει να είναι ίσο προς το τρίτο της προίκας, εκτός αν υπάρξει αντίθετη συμφωνία (Αρμ. Δ', 13, 1).

V. Παράφερνα

Με τον ελληνικό όρο παράφερνα εννοούνται περιουσιακά στοιχεία που δεν περιλαμβάνονται στην προίκα γυναίκας η οποία ήρθε σε ελεύθερο γάμο, αλλά τα οποία η γυναίκα εισέφερε για να μπουν με την ιδιότητα αυτή κάτω από τη διαχείριση του άνδρα και τα οποία προς τούτο καταγράφηκαν και διατιμήθηκαν.

Κατά συνέπεια, κάθε εξώπροικη περιουσία της γυναίκας δεν αποτελούσε παράφερνα (όπως δέχεται η Nov. 97, 5), αλλά μόνο εκείνη που απογράφηκε και εκτιμήθηκε για το σκοπό αυτό.

Τα παράφερνα ήταν κυρίως κινητά, όπως κοσμήματα, σκεύη, μετρητά κ.λπ. Αν τέτοιου είδους πράγματα εισφέρονταν, τότε βρίσκονταν όσο ο γάμος διαρκούσε κάτω από τη διαχείριση του άνδρα, ο οποίος μπορούσε να διαθέτει τα εισοδήματά τους και γι' αυτό η μεταχείρισή τους στην ιουστινιάνεια νομοθεσία ήταν ανάλογη με των προικίων (C. I., 5, 14, 11, του 530 μ.Χ.). Σε περίπτωση λύσης του γάμου, η γυναίκα έπαιρνε πίσω τα παράφερνα, αφού άλλωστε, και όσο διαρκούσε ο γάμος της ανήκαν κατά κυριότητα.

§ 58. Λύση του γάμου*

I. Ο ρωμαϊκός γάμος λύνεται, είτε με το θάνατο του ενός από τους συζύγους, με τον οποίο θάνατο εξομοιώνεται και η αφάνεια τούτου, είτε εν ζωή των συζύγων, με *capitis deminutio maxima* ή *media* του ενός απ' αυτούς ή με διαζύγιο.

II. Αφάνεια

Η αφάνεια, η απουσία δηλαδή, του ενός από τους συζύγους για πολύν καιρό χωρίς ειδήσεις, τόσον ώστε να θεωρείται πιθανός ο θάνατός του, μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τη λύση του γάμου εξαιτίας της εξαφάνισης του πραγματικού στοιχείου της συμβίωσης που επερχόταν από το λόγο αυτό.

Η λύση όμως του γάμου στην περίπτωση αυτή δεν γινόταν αυτοδικαίως. Έτσι, στο προκλασικό δίκαιο η αφάνεια του συζύγου επί τριετία δεν επιφέρει την αυτόματη λύση του γάμου (Plaut., Stich., 12-17). Από τη μετακλασική περίοδο, η λύση του γάμου λόγω αφάνειας υποβάλλεται σε σημαντικούς περιορισμούς (πρβλ. C.I., 5, 17, 7, του 337 μ.Χ., Μεγ. Κωνσταντίνου. Για το ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. Nov. 22, 14 pr.).

III. *Capitis deminutio maxima* και *media*

Η περιαγωγή σε δουλεία επέφερε τη λύση του γάμου, είδαμε δε ότι στο *postliminium* δεν περιλαμβανόταν και ο γάμος του αιχμαλώτου Ρωμαίου. Για το λόγον αυτόν, αν ο αιχμάλωτος Ρωμαίος επέστρεφε, έπρεπε να τελέσει και πάλι το γάμο του, και μάλιστα ανεξάρτητα του αν ήταν ελεύθερος ή αυστηρός γάμος.

Ο Ιουστινιανός, με Νεαρά του (Nov. 22, 7) όρισε ότι ο γάμος του αιχμαλώτου λύνεται μόνον αφού περάσουν πέντε έτη από την αιχμαλωσία του χωρίς ειδήσεις.

Τέλος, ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός (Nov. Leon 33) κατάργησε εντελώς τη λύση του γάμου λόγω αιχμαλωσίας.

* E. Volterra, στη λ. «divorzio (diritto romano)», στο NNDI, 6, σελ. 62-64, E. Levy, Der Hergang der römischen Ehescheidung, Weimar 1925, F. Pringsheim, βιβλιοκρ. E. Levy, στις Ges. Abh., I, (όπ.π., § 38), σελ. 290-299, A. Merklein, Das Ehescheidungsrecht nach den Papyri der byzantinischen Zeit, Erlangen-Nürnberg 1967, O. Forzieri Vannuchi, La legislazione imperiale del IV-V secolo in tema di divorzio, στα SDHI, 48 (1982), σελ. 289-317, Δ. Γκίνη, Οι λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας, στην Επιστ. Επετ. Σχολ. Νομ. και Οικ. Επ. Παν. Θεσσαλονίκης, 8 (Μνημόσ. Βιζουκίδου), Θεσσαλονίκη 1960, Αρ. Δημοπούλου, Η δική διαζυγίου κατά την μεταβυζαντινήν περίοδον, Αθήναι 1964.

β) Η απώλεια της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη επέφερε επίσης τη λύση του γάμου του. Δεν αποκλειόταν όμως ο γάμος αυτός, παρόλο που λύθηκε κατά το *ius civile*, να εξακολουθήσει να ισχύει ως γάμος μεταξύ ξένων, να γίνει δηλαδή *matrimonium iniustum* (βλ. § 55, II).

Η λύση του γάμου στην περίπτωση αυτή επέφερε και την άρση της εξουσίας (*manus*) πάνω στη γυναίκα σε περίπτωση αυστηρού γάμου. Το συμπέρασμα αυτό ανάγεται κατ' αναλογία, από το τί ίσχυε σχετικά με την πατρική εξουσία στην ίδια περίπτωση, θέμα για το οποίο βλ. Gai, I, 131 (και § 46, V πιο πάνω).

Από τη μετακλασική περίοδο η εξορία δεν είχε πια ως συνέπεια τη λύση του γάμου (C. I., 5, 16, 24, 2, του 321 μ.Χ., Μεγ. Κωνσταντίνου).

IV. Διαζύγιο

Το διαζύγιο (*divortium*) υπήρχε στη Ρώμη από το Δωδεκάδελτο ήδη (Δωδεκ., IV, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 22. Βλ. και Πλουτάρχου, Ρωμύλος, 22, 3) και μάλιστα ανεξάρτητα του αν ο γάμος ήταν αυστηρός ή ελεύθερος.

Κατ' εξαίρεση, ο γόμος των *flamines*, που συνδυαζόταν αναγκαία με *conventio in manum* τελούμενη με *confarreatio*, ήταν, όπως φαίνεται, αδιάλυτος (πρβλ. Servius, in Aen., 4, 29, στη λ. «*flaminiciam*» στο Bruns, Fontes, II, σελ. 76).

α) Αν ο γάμος ήταν αυστηρός, είχε δηλαδή, συνδυασθεί με απόκτηση εξουσίας πάνω στη γυναίκα με *conventio in manum*, κατά την αρχαϊκή, αλλά και κατά την προκλασική περίοδο, μόνο ο σύζυγος ή ο εξουσιαστής (*pater familias*) τούτου μπορούσαν να λύσουν το γάμο, όχι όμως και η σύζυγος, ή ο πρώην εξουσιαστής της.

Η απεριόριστη εξουσία του συζύγου ή του εξουσιαστή του να λύσουν το γάμο περιοριζόταν όμως στην πράξη από τον έλεγχο των Κηνσόρων πάνω στα ήθη, αλλά και από την καθιερωμένη από τα ήθη υποχρέωση του συζύγου να συγκαλεί οικογενειακό συμβούλιο (*consilium proripinquoium*), που το αποτελούσαν συγγενείς, σε μερικές δε φορές και φίλοι, και το οποίο αποφαινόταν αν συνέτρεχε περίπτωση λύσης του γάμου. Το οικογενειακό αυτό συμβούλιο εξακολουθούσε να υπάρχει ακόμα και στα χρόνια της Ηγεμονίας (επί Κλαυδίου: βλ. Tacit. Ann., 13, 32).

Ως λόγοι μονομερούς διάζευξης υπέρ του συζύγου αναγνωρίζονταν μόνο βαριές ηθικές παραβάσεις της συζύγου, όπως η μοιχεία (Πλουτάρχου, Ρωμύλος, 22, 3). Πρώτη περίπτωση λύσης του γάμου από το σύζυγο χωρίς να υπάρχει υπαιτιότητα της συζύγου, δηλαδή λόγω ατε-

κνίας της, αναφέρεται η του Spurius Carvilius Maximus Ruga, το 227 π.Χ., η οποία προκάλεσε σκάνδαλο (Aul. Gell., 4, 3, 1 επ.).

β) Στην περίπτωση ελεύθερου (χαλαρού) γάμου, αντίθετα, η λύση του γάμου ήταν δυνατή, ήδη από την αρχαϊκή περίοδο, με μονομερή δήλωση (*gerudium*) τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας, ή του εξουσιαστή τούτων (για την προκλασική περίοδο, βλ. για τη λύση του γάμου με δήλωση της γυναίκας, Plaut., *Amph.*, 928, για δε τη λύση με δήλωση του εξουσιαστή της γυναίκας, Plaut., *Stich.*, 12-17. Βλ. και πιο πάνω, § 55, III).

γ) Η δήλωση για το διαζύγιο, τόσο στον αυστηρό όσο και στον ελεύθερο γάμο, γινόταν κατά τα ρωμαϊκά ήθη με φράσεις όπως «*baete foras*» ή «*res tuas tibi habeto*», οι οποίες όμως δεν αποτελούσαν αναγκαίο τύπο της μονομερούς λύσης του γάμου (βλ. από την κλασική περίοδο, D. 24, 2, 2 - Γάιος, άλλα δε παραδείγματα, στο Bruns, *Fontes*, I, σελ. 22, σημ. 3).

Συνήθως –αλλά όχι αποκλειστικά– η δήλωση για διαζύγιο γινόταν προφορικά, με άγγελο (*nuntius*, βλ. § 49, VI) και γι' αυτό «*nuntium remittere*» κατέληξε να σημαίνει «παίρνω διαζύγιο» (Cicero, *de orat.*, I, 56, 238).

Όσον αφορά, πάντως, τον ελεύθερο γάμο φαίνεται ότι από την προκλασική περίοδο η λύση του μπορούσε να πραγματοποιηθεί και άτυπα, με την τέλεση και μόνο νέου γάμου (Cicero, *de orat.*, I, 40, 183). Παράλληλα προς το διαζύγιο με μονομερή δήλωση, υπήρχε και το διαζύγιο κατά συναίνεση.

δ) Από την κλασική περίοδο το δικαίωμα της γυναίκας να λύσει με μονομερή δήλωση το γάμο της επεκτάθηκε και στους αυστηρούς γάμους και έτσι επικράτησε πια γενικά η αρχή της ελεύθερης διάλυσης των γάμων. Χαρακτηρίστηκε μάλιστα ως άκυρη η συμφωνία με την οποία αποκλείεται η διάζευξη, ή συμφωνείται ποινική ρήτρα, που θα καταπίπτει σε περίπτωση λύσης του γάμου (C. I., 8, 38, 2, του 223 μ.Χ., Αλεξάνδρου Σευήρου: «*libera matrimonia esse antiquitus placuit*»).

Η ελευθερία του γάμου και του διαζυγίου θεωρήθηκε κατά την κλασική περίοδο ως η κατεξοχήν εκδήλωση της «φιλάνθρωπίας» (*humanitas*).

Από τα μέσα της κλασικής περιόδου εισάγονται, αντίθετα, ορισμένοι περιορισμοί του δικαιώματος του εξουσιαστή της γυναίκας να λύσει με μονομερή δήλωση το γάμο της (βλ. πιο πάνω, § 55, III, γ).

Η νομοθεσία για το γάμο του Αυγούστου (*lex Iulia de adulteriis*, του 18 π.Χ.) καθιερώνει από την άλλη μεριά, υποχρέωση για το σύζυγο να διαζευχθεί σε περίπτωση μοιχείας της συζύγου. Η λύση στην περίπτωση αυτή γινόταν με μονομερή δήλωση του συζύγου προς τη σύζυγο

μπροστά σε επτά μάρτυρες (D. 24, 2, 9 - Παύλος), για την απόδειξη δε της δήλωσης αυτής συντασσόταν *testatio*.

ε) Σε περίπτωση αυστηρού γάμου, εκτός από την καθαυτό λύση τούτου, έπρεπε να πραγματοποιηθεί και άρση της εξουσίας του άνδρα ή του εξουσιαστή τούτου, πάνω στη γυναίκα. Τούτο γινόταν με ειδικές πράξεις που επέφεραν τα αντίστροφα από όσα η πράξη με την οποία επερχόταν η κτήση της εξουσίας πάνω στη γυναίκα, αποτελέσματα (*contrarius actus*). Οι πράξεις αυτές ήταν: για μεν την *confarreatio* μια ειδική τελετή, η *diffarreatio*, για δε την *coemptio* ή τον *usus*, η *remancipatio*.

Η *remancipatio* ήταν μεταβίβαση με *mancipatio* της γυναίκας από τον ως τότε *cum manu* σύζυγο της στον πρώην εξουσιαστή της, ή μεταβίβαση της γυναίκας από τον *cum manu* πρώην σύζυγο της σε παρένθετο πρόσωπο *in mancipio* (βλ. § 45, VII, A). Το παρένθετο αυτό πρόσωπο απελευθέρωνε κατόπιν τη γυναίκα με *manumissio vindicta* κι έτσι αυτή γινόταν ατεξούσια (Gai, I, 115, 137, Festus, στη λ. «*remacipatam*», Bruns, Fontes, II, σελ. 31).

Κατά την κλασική περίοδο ο πρώην σύζυγος μπορούσε να υποχρεωθεί δικαστικά να άρει με *remancipatio* την εξουσία του πάνω στη γυναίκα (Gai, I, 137a).

στ) Από τη μετακλασική περίοδο, κάτω από την επίδραση του Χριστιανισμού, εισάγονται οι πρώτοι περιορισμοί στα διαζύγια.

Έτσι, διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (C.T. 3, 16, 1, του 331 μ.Χ.) όρισε περιοριστικά τους λόγους για τους οποίους μπορούσε να διαζευχθεί κανείς με μονομερή δήλωση και όρισε χρηματικές ποινές για την περίπτωση μονομερούς λύσης του γάμου χωρίς να υπάρχει τέτοιος λόγος.

ζ) Ύστερα από διακυμάνσεις της νομοθεσίας τόσο στο Ανατολικό όσο και στο Δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, ο Ιουστινιανός διαμόρφωσε οριστικά τους λόγους διαζυγίου, αρχικά με τη Νεαρά του 22, του έτους 536 μ.Χ. και κατόπιν, με τη Νεαρά του 117, του έτους 542 μ.Χ., με την οποία καθορίστηκαν περιοριστικά οι λόγοι διαζυγίου.

Τα διαζύγια διακρίνονται στο ιουστινιάνειο δίκαιο σε διαζύγια για υπαίτιο λόγο (*divortia ex iusta causa*), διαζύγια για αναίτιο (μη υπαίτιο) λόγο (*divortia ex bona gratia*) και διαζύγια χωρίς λόγο (*divortia sine causa*).

αα) Οι υπαίτιοι (*ex iusta causa*) λόγοι διαζυγίου διακρίνονται σε λόγους υπέρ του άνδρα και σε λόγους υπέρ της γυναίκας.

Υπέρ του άνδρα είναι οι ακόλουθοι: εσχάτη προδοσία της γυναί-

κας, μοιχεία της γυναίκας που αποδείχθηκε δικαστικά, επιβουλή της ζωής του άνδρα, καθώς και ορισμένες περιπτώσεις επιλήψιμης διαγωγής της γυναίκας, εκδηλωνόμενης χωρίς τη θέληση του άνδρα.

Υπέρ της γυναίκας είναι οι ακόλουθοι: εσχάτη προδοσία του άνδρα, επιβουλή της ζωής της γυναίκας, απόπειρα έκδοσης της γυναίκας σε πορνεία, ψευδής καταμήνυση της γυναίκας για μοιχεία, επιμονή στη διατήρηση παλλακής.

ββ) Οι *αναίτιοι* (*ex bona gratia*) λόγοι διαζυγίου ήταν: η επιλογή της μοναχικής ζωής και η ανικανότητα για συνουσία που διάρκεσε τρία έτη από την τέλεση του γάμου.

γγ) Λύση του γάμου *χωρίς* έναν από τους πιο πάνω λόγους (*sine causa*), με μονομερή δήλωση, ήταν δυνατή, αλλά επέφερε επιζήμιες περιουσιακές συνέπειες, και άλλες ποινές κατά εκείνου που έλυσε κατ' αυτόν τον τρόπο το γάμο του (ισόβιο κλείσιμο της γυναίκας, αργότερα δε και του άνδρα σε μονή).

Με τη Νεαρά του 134, του 556 μ.Χ., ο Ιουστινιανός όρισε *ακυρότητα* της μονομερούς δήλωσης διαζυγίου που γίνεται χωρίς να συντρέχει ένας από τους πιο πάνω λόγους (Nov. 134, 11 = Βασ. 28, 7, 6).

δδ) Ως *τύπος* για τη μονομερή δήλωση διαζυγίου επικρατεί κατά τους μετακλασικούς χρόνους στο *Ανατολικό* τμήμα του ρωμαϊκού κράτους ο *έγγραφος*, μια δηλαδή επιστολή (*libellus repudii*) που απευθυνόταν από εκείνον που έκανε τη δήλωση προς τον άλλο σύζυγο (πρβλ. Mitteis, Chrest. 296 = Sel. Pap., I, 9, του έκτου αιώνα μ.Χ.: «ρεπούδιον διαλύσεως». Στον πάπυρο αυτό στη δήλωση διαζυγίου προβαίνει ο εξουσιαστής της συζύγου πατέρας της. Βλ. επίσης C.I., 5, 17, 8 pr., του 449 μ.Χ., Θεοδοδίου Β' και Ουαλεντινιανού Γ').

Στο *Δυτικό* τμήμα, παράλληλα προς την έγγραφη δήλωση, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και η προφορική, παρουσία μαρτύρων.

Η έγγραφη δήλωση περί διαζυγίου γίνεται δεκτή και από το *Ιουστινιάνειο* δίκαιο.

η) Παράλληλα, εξακολουθεί να υπάρχει και το *κατά συναίνεση* (*communi consensu*) διαζύγιο. Τούτο σχεδόν εξαφανίσθηκε με τη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού, ο οποίος το επέτρεψε μόνο σε περίπτωση επιλογής της μοναχικής ζωής από τον ένα από τους συζύγους (Nov. 117, 10 και 134, 11), αλλά ο διάδοχος του Ιουστίνος Β' το επανέφερε το 566 μ.Χ. με Νεαρά του (Πρβλ. Mitteis, Chrest. 297 = FIRA, III, αριθ. 22, του 569 μ.Χ.). Τελικά, το *κατά συναίνεση* διαζύγιο απαγορεύθηκε από τον Βασίλειο Α' τον Μακεδόνα (Προχ. Νομ. XI, 4, στο IGR, II, βλ. και Βασ. 28, 7, 6).

θ) Στο *Βυζαντινό* δίκαιο η Εκλογή των Ισαύρων (Ε. 2, 12 και 13)

περιορίσει ακόμα περισσότερο τους λόγους διαζυγίου, αλλά τα Βασιλικά (Βασ. 28, 7) ξαναγύρισαν στη ρύθμιση του ιουστινιάνειου δικαίου.

V. Δευτερογαμία

Αντίθετα από τη νομοθεσία του Αυγούστου (βλ. § 54) που –με την επιφύλαξη των όσων ίσχυαν για το θέμα του πένθιμου χρόνου– καθιέρωνε υποχρέωση των διαζευγμένων, ή του συζύγου που επιζούσε, εφόσον η ηλικία τους βρισκόταν μέσα στα όρια του νόμου, να τελέσουν νέο γάμο⁽¹⁾, το μετακλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, κάτω από την επιρροή Χριστιανικών αντιλήψεων, καθιέρωσε επιζήμιες χρηματικές συνέπειες σε βάρος του διαζευγμένου ή του χήρου που ερχόταν σε νέο γάμο (π ο ι ν έ ς δ ε υ τ ε ρ ο γ α μ ί α ς). Οι επιζήμιες αυτές συνέπειες, όπως διαμορφώθηκαν τελικά από τον Ιουστινιανό, έχουν τεθεί για χάρη των τέκνων που προέρχονταν από το γάμο που λύθηκε (Nov.. 22, του 536 μ.Χ.).

Στο Βυζαντινό δίκαιο, με την επίδραση της Εκκλησίας, απαγορεύθηκε αρχικά μεν από την Αυτοκράτειρα Ειρήνη ο τ ρ ί τ ο ς γάμος, κατόπιν δε, από το Βασίλειο το Μακεδόνα και το Λέοντα το Σοφό, ο τ έ τ α ρ τ ο ς.

Όπως είναι γνωστό, ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός παρέβηκε την ίδια του την απαγόρευση και ετέλεσε τέταρτο γάμο, η απαγόρευση του τέταρτου γάμου όμως επαναφέρθηκε και πάλι με Νεαρά των Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου και Ρωμανού Λακαπηνού του 920, που επικύρωσε τον εκκλησιαστικό «Τόμο της Ένωσης» του ίδιου έτους (στο IGR, I, σελ. 192).

§ 59. Σχέσεις γονέων και τέκνων*

I. Γνήσια και νόθα τέκνα

Όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 55, III, δ), ο έγκυρος κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο γάμος (*iustum matrimonium*) δίνει στα παιδιά που γεννιούνται απ' αυτόν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη (Gai, I, 55), αλλά και του γνήσιου τέκνου και τα θέτει υπό την εξουσία του *pater familias*. Ως προς το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό, ο Γάιος παρατηρεί (Gai, I, 92 και

(1) Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι κατά τα ρωμαϊκά ήθη, η γυναίκα που δεν ερχόταν σε νέο γάμο μετά τη λύση του πρώτου (*univira*), απολάμβανε ιδιαίτερη τιμή και υπόληψη.

* F. La Rosa, *I peculi speciali in diritto romano*, Milano 1953, E. Volterra, στη λ. «*adrogatio*» στο NNDI, 1 (1957), σελ. 304-305, J.Ph. Lévy, *Les actes...* (όπ.π., § 45), Av. Χριστοφιλόπουλου, Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το Βυζαντινόν Δίκαιον, Αθήναι 1946.

108), ότι εμφανίζεται μόνο στους Ρωμαίους, παρόλο που, όπως λέει, ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στους Γαλάτες.

Η γνησιότητα δεν συνδέεται, άλλωστε, αναγκαία με την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Οι Ρωμαίοι αναγνώριζαν επίσης ως γνήσια και τα τέκνα που προέρχονταν από γάμους μεταξύ ξένων, αρκεί, κατά το δίκαιο της πολιτείας των, να είχαν γεννηθεί σε νόμιμο γάμο (Gai, I, 92, βλ. και πιο πάνω § 55, II).

α) Γνήσιο τέκνο, είναι, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, το τέκνο που γεννήθηκε σε νόμιμο γάμο κατά τον επονομαζόμενο «κρίσιμο χρόνο», δηλαδή, κατά τη διδασκαλία του Ιπποκράτη, από την αρχή του έβδομου μήνα από την τέλεση του γάμου (D. 1,5, 12 - Παύλος) ως τη συμπλήρωση δέκα μηνών από τη λύση του γάμου κατά οποιοδήποτε τρόπο (Δωδεκ. IV, 4, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 22, D. 38, 16, 3, 9 και 11 - Ουλπιανός).

Πατέρας του τέκνου που γεννήθηκε σε γάμο θεωρείται ο σύζυγος της μητέρας (D. 2, 4, 5 - Παύλος; «Pater is est, quem nuptiae demonstrant»).

Κατά τα ρωμαϊκά ήθη, ο πατέρας σήκωνε στα χέρια του το νεογέννητο, αναγνωρίζοντάς το έτσι ως δικό του (tollere liberos). Πρβλ. Πλουτάρχου, Αντώνιος, 36, 5).

Επιτρεπτόταν, όμως, η μεταγενέστερη απόδειξη υπέρ του άνδρα ότι το τέκνο που αναγνωρίστηκε από αυτόν ως γνήσιο αποκλείεται να ήταν δικό του, λόγω ασθενείας, μακροχρόνιας απουσίας κ.λπ. (D. 1, 6, 6 - Ουλπιανός).

Κατά *rescriptum* του Γορδιανού Γ', η παράλειψη των γονέων να δηλώσουν ένα γνήσιο τέκνο τους (§ 55, III), δεν επηρεάζει τη γνησιότητα του τέκνου (Mitteis, Chrest. 379 = FIRA, I, αριθ. 90, του 239 μ.Χ.).

β) Νόθο (*spurius* ή *vulgo conceptus*) είναι το τέκνο που γεννιέται είτε από άγαμη μητέρα (βλ. *testatio* που αφορά τέκνα Ρωμαίας, αλλά αγνώστου πατέρα, στην FIRA, III, αριθ. 4, του 145 μ.Χ.), είτε από έγγαμη μεν μητέρα, αλλά πριν από τη συμπλήρωση έξι μηνών από την τέλεση του γάμου ή μετά τη συμπλήρωση δέκα μηνών από τη λύση του. Δεν αποκλείεται, όμως, απόδειξη ότι τέκνο που γεννήθηκε έξω από τον κρίσιμο χρόνο είναι γνήσιο.

Κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, τα τέκνα από άκυρο γάμο εξομοιώνονταν προς νόθα (βλ. *testatio* που αφορά τέκνα στρατιώτη στη FIRA, III, αριθ. 5, του 131 μ.Χ.).

Ειδική κατηγορία, διαφορετική από των νόθων, αποτελούν από τη μετακλασική περίοδο τα φυσικά τέκνα (βλ. πιο κάτω, § 60, IV), δηλαδή τα τέκνα που γεννιούνται από σχέση παλλακείας. Εννοείται ότι ως και την κλασική περίοδο τέτοια τέκνα εθεωρούνταν νόθα.

γ) Σε περίπτωση αμφισβήτησης της γνησιότητας τέκνου, ο Πραίτορας χορηγούσε ειδική προκριματική αγωγή (*praeiudicium*, βλ. πιο κάτω, § 123, II, θ, και § 121, III, Γ, 5, β, αα), η απόφαση επί της οποίας ίσχυε απέναντι όλων (D. 25, 3, 1 και 3 - Ουλπιανός).

II. Πατρική εξουσία

Όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 46, II, β), εκτός από τους κατιόντες που προέρχονται από νόμιμο ρωμαϊκό γάμο, στην εξουσία του *pater familias* βρίσκονται και οι γυναίκες των κατιόντων που τελούν κάτω από την εξουσία του, αν είχαν τελέσει γάμο *cum manu*, καθώς και όσοι μπουόν στην οικογένεια με εισποίηση ή με υιοθεσία.

A) Η εισποίηση (*adrogatio*)

Η εισποίηση είναι πανηγυρική δικαιοπραξία, με την οποία α υ τ ε - ξ ο ύ σ ι ο πρόσωπο μπαίνει στη ρωμαϊκή οικογένεια και υποβάλλεται στην πατρική εξουσία του *pater familias* της οικογένειας αυτής.

α) Η εισποίηση (*adrogatio per populum*) αποτελεί τυπική δικαιοπραξία, που καταρτίζεται με πανηγυρικές πράξεις, και ειδικότερα με τη σύμπραξη λαϊκής συνέλευσης, της «κατά φράτρες εκκλησίας» (*comitia curiata*). Εξαιτίας της ανάγκης σύμπραξης της λαϊκής συνέλευσης, η εισποίηση δεν ήταν δυνατή εκτός της Ρώμης (Gai, I, 100).

Τα *comitia curiata* συγκαλούσε ο *pontifex maximus*, και αυτά, ύστερα από ερώτηση, έδιναν την έγκρισή τους στο να περιέλθει ο ε ι σ π ο ι ο ύ - μ ε ν ο ς (*adrogatus*) στην τάξη φυσικού γιού του ε ι σ π ο ι ο ύ ν τ ο ς (*adrogator*) «σαν να είχε γεννηθεί από τον ίδιο πατέρα και μητέρα» (*quam si ex eo patre matreque familias natus esset*). Το κείμενο ολόκληρο της ερώτησης στον Aul. Gell. 5, 19, 9).

Η έγκριση αυτή –κατά την αρχαϊκή περίοδο τουλάχιστο– είχε την έννοια νομοθετικού έργου της λαϊκής συνέλευσης, της οποίας η συμμετοχή εξηγείται από τη μεγάλη σημασία που είχε για τη ρωμαϊκή πολιτειακή τάξη η είσοδος του αυτεξούσιου στην οικογένεια του *adrogator*, προκειμένου να συνεχισθεί η λατρεία των προγόνων κ.λπ.

Κατά την κλασική περίοδο, πριν από την ερώτηση προς τη φρατρική εκκλησία γινόταν ερώτηση τόσο προς τον εισποιούντα όσο και προς τον εισποιούμενο και αυτοί έδιναν τη συναίνεση τους στην εισποίηση (Gai, I, 99).

β) Καθώς ούτε οι ά ν η β ο ι ούτε οι γ υ ν α ί κ ε ς μπορούσαν να συμμετέχουν στην κατά φράτρες εκκλησία, η εισποίησή τους δεν ήταν δυνατή

(Aul. Gell, 5, 19, 10, Gai, 1,101-102) και έτσι η *adrogatio* περιοριζόταν στους έφηβους αυτεξούσιους άρρενες.

Από τον Αντωνίνο Πιο επιτράπηκε υπό όρους η εισποίηση ανήβων (Gai, I, 102, U.E., 8, 5) και από το Διοκλητιανό (C.I., 8, 47, 8, του 294 μ.Χ.) η εισποίηση γυναικών.

Από τη μετακλασική περίοδο, με άλλη Διάταξη του Διοκλητιανού (C. I., 8, 47, 5, του 291 μ.Χ.), επιτράπηκε στις γυναίκες να προβαίνουν κατ' εξαίρεση και σε εισποίηση, αλλά η εισποίηση αυτή έπαιρνε πια τη μορφή της *adrogatio per rescriptum principis*, για την οποία θα γίνει παρακάτω, υπό ε, λόγος. Η *adrogatio* αυτή, που δίνεται κατά χάρη του Ηγεμόνα, χορηγείται για παρηγοριά των γυναικών που έμειναν άτεκνες (Inst., 1, 11, 10: «ex indulgentia principis ad solatium liberorum amissorum»).

γ) Κατά την κλασική περίοδο τέθηκαν σαφέστεροι κανόνες ως προς τους όρους υπό τους οποίους ήταν δυνατή η *adrogatio*. Έτσι, ορίσθηκε ότι η εισποίηση ήταν δυνατή μόνον αν ο εισποιών είναι ηλικίας τουλάχιστον εξήντα ετών (D. 1, 7, 15, 2 - Ουλπιανός), δεν έχει δικούς του κατιόντες (D. 7,17, 3 - Ουλπιανός. Βλ όμως για το Νέρωνα, Tacit. Ann., 12, 26) και δεν μπορεί να αποκτήσει τέτοιους κατιόντες (Gai, I, 103, U.E., 8, 6) και εφόσον ο εισποιούμενος δεν είναι μεγαλύτερος στην ηλικία από τον εισποιούντα (βλ. ως προς τούτο, από την προκλασική περίοδο ήδη, Cicero, de domo, 13, 35, 14, 36. Ο Γάιος (Gai, I, 106), αμφιβάλλει.

δ) Αποτελέσματα της εισποίησης

Με την εισποίηση περιέρχεται στην εξουσία του εισποιούντος όχι μόνο ο ίδιος ο εισποιούμενος, αλλά και όλα τα πρόσωπα που βρίσκονταν ως τότε κάτω από την πατρική του εξουσία (Gai, I, 107, U.E., 8, 8). Εξάλλου, η περιουσία του εισποιούμενου περιέρχεται από την εισποίηση στον εισποιούντα (Gai, III, 83).

ε) Από τον τρίτο μ.Χ. αιώνα η *adrogatio per populum*, που γινόταν με τη συμμετοχή της κατά φράτρες εκκλησίας, αντικαταστάθηκε προοδευτικά με νέα μορφή εισποίησης, που γινόταν με Διάταξη του Ηγεμόνα (*adrogatio per rescriptum principis*). Η νέα μορφή *adrogatio* εφαρμοζόταν και στις επαρχίες, καθώς και επί ανήβων, όπως δε ειπώθηκε πιο πάνω, και για την κατ' εξαίρεση, εισποίηση, από γυναίκες. Τον τέταρτο μ.Χ. αιώνα η *adrogatio per populum* είχε εντελώς εξαφανισθεί.

Β) Η υιοθεσία (*adoptio*)

Η υιοθεσία, που χρονολογικά είναι νεότερη από την εισποίηση, είναι δικαιοπραξία η οποία τελείται ενώπιον Άρχοντα (*magistratus*) που δικαιοδοτεί (Gai, I, 98), με την οποία υπεξούσιος αφήνει την οικογέν-

νεία του, φεύγει από την εξουσία του ως τότε εξουσιαστή του και μπαίνει σε νέα οικογένεια υποβαλλόμενος στην εξουσία του εξουσιαστή εκείνης.

Με την υιοθεσία περιέρχεται στην εξουσία του *pater familias* που υιοθετεί μόνο ο υιοθετούμενος και όχι και άλλα πρόσωπα που τυχόν εξαρτώνταν απ' αυτόν.

Χαρακτηριστικό της υιοθεσίας είναι ότι είναι σύ ν θ ε τ η δικαιοπραξία, που αποτελείται από δυο άλλες, μια χειραφεσία (βλ. πιο κάτω, υπό IV), και μια *in iure cessio* (§ 37, II, A), που ακολουθούν η μια την άλλη σε δ υ ο φ ά σ ε ι ς .

α) Η πρώτη φάση της υιοθεσίας αποτελείται από τ ρ ι π λ ή π ώ λ η σ η του υιοθετούμενου *in mancipio* από τον ως τότε εξουσιαστή του σε τρίτο πρόσωπο, ή και στον ίδιο τον υιοθετούντα. Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ότι η τριπλή πώληση (μεταβίβαση) του γιού με *mancipatio* σε οιονεί δουλεία είχε ως αποτέλεσμα, κατά διάταξη του Δωδεκάδελτου, την ελευθέρωση του γιού από την πατρική εξουσία (§ 45, VII, A). Στην περίπτωση της υιοθεσίας, εκείνος προς τον οποίο γινόταν η τριπλή πώληση με *mancipatio* απελευθέρωνε κάθε φορά τον υπεζούσιο με *manumissio vindicta* (§ 12,1, α) –δηλαδή ενώπιον του Άρχοντα– οπότε, με την τρίτη πώληση, ο υιοθετούμενος έβγαινε από την πατρική εξουσία.

β) Ακολουθούσε η δ ε ύ τ ε ρ η φ ά σ η , κατά την οποία αυτός που υιοθετούσε διεκδικούσε ενώπιον του Άρχοντα τον υιοθετούμενο από τον πρώην εξουσιαστή του, ή από τον τρίτο, ως ανήκοντα στη δική του (του υιοθετούντος) πατρική εξουσία. Εκείνος κατά του οποίου στρεφόταν η διεκδίκηση δεν πρόβαλε αντιρρήσεις, κι έτσι ο Άρχοντας επιδίκασε τον υιοθετούμενο στο νέο εξουσιαστή του.

Η ίδια διαδικασία ακολουθείται και για την υιοθεσία θυγατέρων και εγγόνων, με τη διαφορά ότι στην περίπτωσή τους αρκούσε μ ί α μόνο πώληση αντί για τρεις (Gai, I, 134). Αντίθετα, λοιπόν, από ό,τι συνέβαινε στην περίπτωση της εισποίησης, με την *adoptio* ήταν πάντα δυνατό να υιοθετηθούν ά ν η β ο ι (Gai, I, 102) και γ υ ν α ί κ ε ς (Gai, I, 101, βλ. και U.E., 8, 5).

Αντίθετα, δεν ήταν δυνατή έως και την κλασική περίοδο η υιοθεσία από γ υ ν α ί κ α (Gai, I, 104, U.E., 8, 8α). Μόνο από τη μετακλασική περίοδο, οπότε, όπως είδαμε πιο πάνω, επιτράπηκε η εισποίηση από γυναίκες, τους επιτράπηκε να προβαίνουν και σε υιοθεσίες.

Παράλληλα, στις Ανατολικές επαρχίες, με την επίδραση ελληνιστικών υποδειγμάτων, εμφανίζονται περιπτώσεις υιοθεσίας με σύμβαση, που καταρτίζεται εγγράφως (παραδείγματα: Sel. Pap., I αριθ. 10 = Fira, III, αριθ. 16, του 335 μ.Χ., Mitteis, Chrest. 363, του 381 μ.Χ.). Τις περιπτώσεις αυτές δεν θεωρεί το επίσημο Ρωμαϊκό Δίκαιο ως υιοθεσίες.

Γ) Το ιουστινιάνειο δίκαιο γνωρίζει μόνο την εισποίηση με Διάταξη του Ηγεμόνα και την υιοθεσία, την οποία όμως ο Ιουστινιανός αναμορφώνει εντελώς.

Η υιοθεσία (*adoptio*) τελείται στο ιουστινιάνειο δίκαιο με δήλωση του ως τότε εξουσιαστή στον αρμόδιο Άρχοντα και καταχώριση της σχετικής απόφασης σε πρακτικό (*acta*), με τη συναίνεση εκείνου που υιοθετεί κι εκείνου που υιοθετείται (*Inst.* 1, 12, 8).

Αν ο υιοθετών είναι ανιών του υιοθετούμενου κατά τη μητρική γραμμή (ή και κατά την πατρική αν ο υιοθετούμενος είναι κιόλας χειράφετος), η υιοθεσία παράγει όλα τα αποτελέσματα της *adoptio* των ως τον Ιουστινιανό χρόνων. Αυτή είναι η πλήρης υιοθεσία (*adoptio plena* - ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός. Πρβλ. *Cl.I.*, 8, 47, 10, 1α, 1c, του 530 μ.Χ.).

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις υιοθεσίας δεν διακόπτεται, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, ο δεσμός του υιοθετούμενου με την παλιά του οικογένεια, αλλ' αποκτά αυτός κληρονομικά δικαιώματα πάνω στην εξ αδιαθέτου κληρονομική περιουσία του υιοθετούντος. Αυτή είναι η ατελής υιοθεσία (*adoptio minus plena* - ο όρος κι εδώ δεν είναι ρωμαϊκός. Πρβλ. *C.* I, 8, 47, 10, 1d-1g, του 530 μ.Χ. *Inst.*, 1, 11, 2).

Γενικότερα, στο μετακλασικό και, κυρίως, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, εκείνο που έχει βαρύνουσα σημασία είναι το συμφέρον του υιοθετούμενου και η δημιουργία τεχνητού συγγενικού δεσμού κι όχι (όπως ακόμα και στο κλασικό δίκαιο) η απόκτηση πατρικής εξουσίας πάνω στον υιοθετούμενο.

Δ) Για τη νομιμοποίηση των φυσικών τέκνων που γεννώνται από σχέση παλλακείας, θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο (§ 60, VI). Εδώ πρέπει μόνο να παρατηρηθεί ότι ως και την κλασική περίοδο στην πράξη συνηθιζόταν η υιοθεσία των τέκνων που γεννιόνταν από σχέση παλλακείας, την πρακτική δε αυτή αντικατάστησε ο θεσμός της νομιμοποίησης που εισάχθηκε κατά τη μετακλασική περίοδο.

III. Περιεχόμενο της πατρικής εξουσίας

Όπως είπαμε στο κεφάλαιο που αφορά την οργάνωση της ρωμαϊκής οικογένειας (§ 46, III), στην πατρική εξουσία περιλαμβανόταν το δικαίωμα ζωής και θανάτου του εξουσιαστή πάνω στους κατιόντες του, το δικαίωμα έκθεσης των νεογέννητων και το δικαίωμα πώλησης των υπεξούσιων. Εδώ θα προστεθούν τα ακόλουθα:

α) Το δικαίωμα ζωής και θανάτου (*ius vitae necisque*)

Τούτο περιλάμβανε το δικαίωμα τιμωρίας των υπεξούσιων κατιό-

ντων, που έφτανε ως τη θανάτωσή τους (για την περίοδο πριν από το Δωδεκάδελτο, βλ. Διον. Αλικ. 2, 26, 4, 27, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 10, σελ. 7). Το δικαίωμα τιμωρίας περιοριζόταν όμως, στην περίοδο της Δημοκρατίας, από τον έλεγχο των Κλησόρων και από το θεσμό του οικογενειακού συμβουλίου (*consilium proripnorum*, για το οποίο βλ. πιο πάνω, § 58, IV, α), όπου προκειμένου για τους υπεξούσιους, συμμετείχε και η μητέρα. Εξάλλου, όσον αφορά την αρχαϊκή περίοδο, φαίνεται ότι όποιος εθανάτωνε αδικαιολόγητα τον υπεξούσιο του γινόταν «άγος» (*sacer*) και, κατ' αυτόν τον τρόπο, έθετε τον εαυτό του εκτός νόμου.

Παρόλο που το δικαίωμα θανάτωσης των υπεξουσίων κατιόντων διατηρήθηκε ως το Μεγάλο Κωνσταντίνο (§ 46, III), εντούτοις ο Αδριανός είχε κιόλας περιορίσει αυτό το δικαίωμα, απειλώντας ποινή εκτόπισης σε νησί (*deportatio in insulam*, βλ. § 45, V, γ), κατά εκείνου που θα εθανάτωνε έστω και δικαιολογημένα, κατιόντα του (D, 48, 9, 5 - Μαρκιανός).

β) Το δικαίωμα έκθεσης των νεογέννητων

Από πληροφορίες που σώζονται από την πριν από το Δωδεκάδελτο αρχαϊκή περίοδο προκύπτει ότι το δικαίωμα αυτό περιοριζόταν εθιμικά στα τέκνα θηλυκού γένους μόνο, εκτός από την πρωτότοκη, και, από τα αρσενικού γένους, στα εκ γενετής ανάπηρα και στα τέρατα (Διον. Αλικ., 2, 15, 2, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 11, σελ. 7).

Το δικαίωμα έκθεσης των νεογέννητων έμεινε ισχυρό –και μάλιστα χωρίς περιορισμούς– ως και τη μετακλασική περίοδο, περιορίστηκε όμως πολύ από τον Ιουστινιανό.

γ) Το δικαίωμα παραχώρησης του υπεξούσιου με *noxae datio* σ' εκείνον που είχε υποστεί ζημία από αδικοπραξία τούτου, με σκοπό την απαλλαγή του εξουσιαστή από την ευθύνη του για την αδικοπραξία του υπεξουσίου.

Το δικαίωμα τούτο διατηρήθηκε ως τη μετακλασική περίοδο, αλλά είχε πια εξαφανισθεί στα χρόνια του Ιουστινιανού (*Inst.*, 4, 8, 7).

δ) Για το δικαίωμα του εξουσιαστή να πουλάει τους υπεξούσιους του, μέσα στη Ρώμη ή έξω από τα όριά της, βλ. πιο πάνω, § 42, 1, ζ, § 45, VII, § 46, III.

Ο Ιουστινιανός περιόρισε το δικαίωμα της πώλησης των υπεξουσίων (*ius vendendi*) στα νεογέννητα τέκνα μόνο, αλλά και πάλι με το δικαίωμα από το νόμο της μεταγενέστερης εξαγοράς τούτων⁽¹⁾.

(1) Η περίπτωση «πώλησης» στο *Sel. Pap.*, I, αριθ. 11. του 554 μ.Χ., αποτελεί στην πραγματικότητα περίπτωση υιοθεσίας.

Η ενεχυρίαση τέκνων εξακολουθούσε, πρέπει να σημειωθεί, να εφαρμόζεται στη βυζαντινή πρακτική των χρόνων μετά τον Ιουστινιανό (βλ. FIRA, III, αριθ. 12, έτους 569 μ.Χ.).

ε) Για τις περιουσιακές σχέσεις, που πηγάζουν από την πατρική εξουσία, βλ. πιο πάνω, § 46, IV.

στ) Για την προστασία της πατρικής εξουσίας ο *pater familias* είχε στη διάθεσή του διεκδικητική αγωγή, που ακολουθούσε το δικονομικό τύπο της *legis actio sacramento in rem* και στη διαδικασία *per formulam* τον τύπο της *rei vindicatio* (§ 67, I, A και B).

Τις περισσότερες όμως φορές, για την προστασία των εξουσιών του *pater familias* γινόταν χρήση ειδικού παραγγέλματος, (το οποίο διαμόρφωσε ο Πραιτορας, του *interdictum de liberis exhibendis* που είχε ανακτητικό χαρακτήρα και του *interdictum de liberis ducendis*, που είχε χαρακτήρα διατηρητικό (D. 43, 30,1 pr. και 3 pr. - Ουλπιανός). Για τη χρήση των παραγγεμάτων αυτών στην περίπτωση της θυγατέρας που είχε τελέσει ελεύθερο (*sine manu*) γάμο έγινε και πιο πάνω (§ 55, III, γ) λόγος.

IV. Λήξη της πατρικής εξουσίας

Για τη λήξη της πατρικής εξουσίας, έγινε λόγος πιο πάνω (§ 46, V). Εδώ θα γίνει ειδικότερα λόγος μόνο για τη χειραφεσία και την αποκήρυξη.

α) Η χειραφεσία (*emancipatio*), στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, είναι τυπική δικαιοπραξία, με την οποία ο υπεξούσιος φεύγει από την πατρική εξουσία με τη θέληση του εξουσιαστή του και γίνεται αυτεξούσιος (*sui iuris*).

Η χειραφεσία γινόταν με τη μορφή της τριπλής πώλησης (Gai, I, 132-134, U.E., 10, 1, βλ. και § 45, VII, A), κατά το τυπικό που είδαμε να εφαρμόζεται στην πρώτη φάση της υιοθεσίας (πιο πάνω, υπό II, β), στα οποία παραπέμπουμε.

Είπαμε επίσης εκεί, ότι για τη χειραφεσία θυγατέρων και εγγόνων αρκούσε μί α μόνο μεταβίβαση (Gai, I, 134, U.E., 10, 1). Παρόλα αυτά, πάπυρος από την Αίγυπτο που περιέχει χειραφεσία θυγατέρας (FIRA, III, αριθ. 14, του 3ου αιώνα μ.Χ.), περιλαμβάνει τριπλή πώληση, όπως έπρεπε να γίνεται για τους γιούς.

Ο Ιουστινιανός καταργεί τη χειραφεσία με τριπλή πώληση και εισάγει δύο τρόπους χειραφεσίας: είτε με έγγραφη δήλωση ενώπιον Δικαστηρίου ή Άρχοντα, είτε με Διάταξη του Ηγεμόνα (*rescriptum principis*), (C. I., 8, 48, 6, του 531 μ.Χ., Inst., 1, 12, 6).

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, η χειραφεσία με έγγραφη δήλωση ή με αυτοκρατορική Διάταξη («αντιγραφή βασιλική») διατηρείται στις πηγές

(Βασ. 31, 3, 4, Αρμ. Α', 17, 7), φαίνεται όμως ότι στην πράξη είχε περιπέσει σε αχρηστία.

Ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός, με Νεαρά του (Nov. Leon. 25), πρόσθεσε νέο λόγο χειραφεσίας, τη χωριστή οικονομική εγκατάσταση του υπεξούσιου («διαγωγή ιδιογνωμονούσα»), με τη ρητή ή σιωπηρή συναίνεση του εξουσιαστή.

β) Από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. εισάγεται στις Ανατολικές επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, κάτω από ελληνικές επιδράσεις, ο θεσμός της αποκλήρυξης του τέκνου, τούτο δε παρόλο που και ο Διοκλητιανός ακόμα αντιπασσόταν ρητά σ' αυτόν (C. I., 8, 46 (47), 6, του 288 μ.Χ.).

Η αποκλήρυξη προϋποθέτει βαρύ παράπτωμα εκείνου που αποκληρύσσεται, γίνεται με δήλωση του εξουσιαστή που γνωστοποιείται δημόσια κι έχει ως αποτέλεσμα την αποξένωση εκείνου που την υφίσταται από την οικογένεια του εξουσιαστή (βλ. τέτοιες δηλώσεις, από τα μετά τον Ιουστινιανό χρόνια, στο Sel. Pap., I, αριθ. 87, του 569 μ.Χ., και στην FIRA, III, αριθ. 15, του 6ου αιώνα μ.Χ.).

V. Σχέσεις έξω από την πατρική εξουσία

α) Για να υπάρξει συγγένεια από αρρενογονία ανάμεσα σε τέκνα και τη μητέρα τους, δεν αρκούσε μόνο ο νόμιμος γάμος, αλλά έπρεπε επιπλέον να υπάρχει και *conventio in manum*. Κατά συνέπεια, μόνο στην περίπτωση αυστηρού γάμου η μητέρα ήταν *adgnata* των τέκνων της, ενώ στην περίπτωση χαλαρού γάμου ήταν μόνο εξ αίματος συγγενής (*cognata*) των παιδιών της (πρβλ. D. 50, 16, 196 - Γάιος).

Τα νόθα τέκνα δεν βρίσκονται σε σχέση συγγένειας προς το φυσικό τους πατέρα (γεννήτορα) παρά την ύπαρξη σχετικού κωλύματος γάμου (βλ. § 53, 2), ενώ με τη μητέρα τους και τους συγγενείς τους από τη μητρική πλευρά συνδέονται μόνο με συγγένεια εξ αίματος (*cognatio*).

β) Διατροφή ανιόντων και κατιόντων

Αμοιβαία νομική υποχρέωση διατροφής μεταξύ ανιόντων και κατιόντων δημιουργήθηκε για πρώτη φορά στα μέσα της κλασικής περιόδου, στα πλαίσια της *cognitio extra ordinem* ενώπιον των Υπάτων (βλ. § 15, IV, δ, § 125, I), έξω από τη δομή της ρωμαϊκής οικογένειας που στηριζόταν στη συγγένεια από αρρενογονία.

Στην *extra ordinem* διαδικασία αναγνωρίσθηκε υποχρέωση διατροφής τόσο μεταξύ συγγενών εξ αρρενογονίας (*adgnati*), όσο και μεταξύ συγγενών εξ αίματος (*cognati*), ιδιαίτερα δε μεταξύ μητέρας που βρίσκεται

σε καθεστώς ελεύθερου (*sine manu*) γάμου και των τέκνων της. Η υποχρέωση αυτή νοείται τόσο από μέρους ανιόντων προς κατιόντες, όσο και, αντίθετα, από μέρους κατιόντων προς ανιόντες.

γ) Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 57, 4, 6), από τον Ιουστινιανό διαμορφώθηκε και νομική υποχρέωση για προίκιση της θυγατέρας, που βάρυνε κυρίως τον πατέρα, αλλά, κάτω από προϋποθέσεις, και τη μητέρα.

§ 60. Παλλακεία και νομιμοποίηση*

I. Παλλακεία (*concubinatus*), στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, είναι μόνιμη ένωση άνδρα και γυναίκας, χωρίς την πρόθεση τους να είναι σύζυγοι.

Η παλλακεία διακρίνεται έτσι αφενός μεν από το γάμο, από την έλλειψη πρόθεσης αυτών που ζούν σε παλλακεία να είναι σύζυγοι την έλλειψη δηλαδή της *adfectio maritalis*, –γι’ αυτό και η σύσταση προίκας αποτελούσε, σε περίπτωση αμφιβολίας, κριτήριο για το αν μια ένωση άνδρα και γυναίκας αποτελούσε πραγματικά γάμο– αφετέρου δε από την παροδική ένωση άνδρα και γυναίκας, που χαρακτηρίζεται ως πορνεία (*stuprum*).

II. Ως κοινωνικός θεσμός, που δεν ρυθμίζεται από το δίκαιο, η παλλακεία απαντά στη Ρώμη από την προκλασική, κίολας, περίοδο, (Plaut., *Mil. glor.*, 140, 146, 337 κ.λπ., Cicero, *de orat.*, I, 40, 183).

Η σημασία της παλλακείας όμως αυξήθηκε πολύ κατά την κλασική περίοδο, μετά τη νομοθεσία του Αυγούστου για το γάμο, που έκανε αδύνατο το γάμο μεταξύ Συγκλητικών και απελεύθερων και μεταξύ εκ γενετής ελεύθερων και ορισμένων κατηγοριών γυναικών, οι οποίες εθεωρούνταν ηθικά μειωμένες, ενώ παράλληλα διωκόταν ποινικά η παροδική σχέση με άγαμη εκ γενετής ελεύθερη και έντιμη γυναίκα, σχέση που χαρακτηριζόταν ως πορνεία, ενώ η ίδια σχέση με έγγαμη γυναίκα διωκόταν ποινικά ως μοιχεία (*adulterium*).

Η παλλακεία δεν δημιουργούσε ηθικό στίγμα για όσους ζούσαν σε τέτοια σχέση, ο νόμος δεν την ανεχόταν ακόμα και όταν η γυναίκα ήταν εκ γενετής ελεύθερη (*ingenua*) και έντιμη, με την οποία η παροδική εξώγαμη

* *P.M. Meyer*, *Der römische Konkubinat*, Leipzig 1895 (ανατ. Aalen 1966), *J. Plassard*, *Le concubinat romain sous le Haut-Empire*, Toulouse 1921, *E. Volterra*, στη λ. «*concubinato (diritto romano)*», στο *NNDI*, 3, σελ. 1052-1053, *B. Rawson*, *Roman concubinage and other de facto marriages*, στα *Transactions and Proceedings of the Am. Phil. Assoc.*, Madison Wis., 104 (1974), σελ. 279-305.

σχέση θα αποτελούσε, όπως είπαμε «πορνεία». Έτσι, ο Μάρκος Αυρήλιος, έζησε σε παλλακεία με ελεύθερη, πιθανώς δε *ingenua*, γυναίκα, επί πολλά χρόνια μετά το θάνατο της συζύγου του, ο δε Αντωνίνος Πίος είχε ως παλλακή απελεύθερη. Μεταξύ των στρατιωτών που υπηρετούσαν στις λεγεώνες πολλοί διατηρούσαν παλλακές.

Αντίθετα, προς ό,τι ίσχυε για το γάμο, ο έγγαμος άνδρας μπορούσε να διατηρεί, εκτός από τη σύζυγο, και παλλακή⁽¹⁾, ή και να έχει περισσότερες από μία παλλακές. Μοιχεία δεν μπορούσε να υπάρξει στις περιπτώσεις παλλακείας, αν και φαίνεται ότι ορισμένοι Ρωμαίοι νομικοί της κλασικής περιόδου υποστήριξαν την αντίθετη λύση.

Τα τέκνα που γεννιόνταν από σχέση παλλακείας εθεωρούνταν ως και την κλασική περίοδο νόθα (βλ. § 59, I), και μη συνδεόμενα με συγγενικό δεσμό με το φυσικό τους πατέρα.

III. Κατά τη μετακλασική περίοδο, η παλλακεία αναγνωρίζεται για πρώτη φορά από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ως σχέση που συνεπάγεται έννομες συνέπειες.

Η παλλακεία χαρακτηρίζεται, δηλαδή, κατά τη μετακλασική περίοδο ως, κατά κάποιο τρόπο, γάμος με μειωμένα αποτελέσματα.

Έτσι, ορίζεται κατώτερο όριο ηλικίας τα δώδεκα έτη για την παλλακή, αποκλείεται στο σύζυγο να έχει συγχρόνως σύζυγο και παλλακή (P.S., 2, 20, 1), δεν επιτρέπεται στην παλλακή του πατέρα να γίνει παλλακή του γιού κ.λπ.

IV. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο απαγορεύεται και στους άγαμους η παλλακεία με περισσότερες από μια γυναίκες και αναγνωρίζεται στα τέκνα που γεννιόνται από σχέση παλλακείας (και τα οποία, κατ' αντίθεση προς τα νόθα, αποκαλούνται τώρα φυσικά τέκνα, *liberi naturales*) κληρονομικό δικαίωμα εξ αδιαθέτου πάνω στο έκτο της κληρονομιάς του πατέρα τους (γεννήτορά τους), αν δεν υπάρχουν και γνήσια τέκνα. Αν όμως υπάρχουν γνήσια τέκνα, τότε τα φυσικά τέκνα έχουν μόνο δικαίωμα διατροφής τους από τον πατέρα.

Προκειμένου για πρόσωπα που ανήκαν στην κατηγορία των *illustres* (§ 23, I, α), το αν υπήρχε γάμος ή παλλακεία κρινόταν από το κατά πόσο είχαν ή όχι συνταχθεί *π ρ ο ι κ ώ α σ υ μ β ό λ α ι α*.

V. Επί Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα και Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, με την επιρροή της Εκκλησίας, ο θεσμός της παλλακείας καταργήθηκε.

(1) Πρβλ. CII., V, 1918, Η αντίθετη λύση που προκύπτει από τις P.S. 2, 20, 1, είναι μετακλασική (βλ. υπό III).

VI. Νομιμοποίηση

Από τη σχέση παλλακείας επήγασε ο θεσμός της νομιμοποίησης, με την οποία το φυσικό τέκνο (όχι όμως και το νόθο), παίρνει τη θέση γνήσιου τέκνου. Ο θεσμός της νομιμοποίησης διαμορφώθηκε στο μετακλασικό δίκαιο, επί των Χριστιανών Αυτοκρατόρων, και βρίσκεται σε συνάφεια προς την αντίληψη περί παλλακείας ως είδους γάμου με μειωμένα αποτελέσματα.

α) Έτσι, από τον Μέγα Κωνσταντίνο επιτράπηκε, υπό προϋποθέσεις, η νομιμοποίηση των φυσικών τέκνων με γάμο των γονέων τους, τελούμενο μετά τη γέννησή τους (νομιμοποίηση με επιγενόμενο γάμο - *legitimatio per subsequens matrimonium*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός) (πρβλ. C. I., 5, 27, 5. - Ζήνωνος, του 477 μ.Χ. και C. I., 5, 27, 6 - Αναστασίου, του 517 μ.Χ.).

Ο τρόπος αυτός νομιμοποίησης επικυρώθηκε από τον Ιουστινιανό, ο οποίος καθόρισε λεπτομερέστερα τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες η νομιμοποίηση αυτή ήταν δυνατή. Οι προϋποθέσεις αυτές ήταν: αα) ότι ο γάμος των γονέων δεν απαγορευόταν όταν γεννήθηκε το τέκνο, ββ) ότι ο γάμος θα καταρτισθεί εγγράφως, με προικώ συμβόλαιο (*dotalibus in instrumentis*, πρβλ. C. I., 5, 27, 10 και 11, ετών 529 και 530 μ.Χ., Inst., 1, 10, 13) και γγ) ότι το τέκνο θα συναινέσει στη νομιμοποίησή του (Nov. 89, 11).

β) Άλλος τρόπος νομιμοποίησης που εισήγαγε ο Ιουστινιανός ήταν η νομιμοποίηση με Διάταξη του Ηγεμόνα (*legitimatio per rescriptum principis*). Προϋποθέσεις του τρόπου αυτού νομιμοποίησης ήταν: αα) ότι η μητέρα θα ήταν ελεύθερη, ββ) ο γάμος με τη μητέρα θα ήταν αδύνατος εξαιτίας θανάτου της ή αναξιοτήτάς της και γγ) ότι δεν θα υπήρχαν τέκνα από νόμιμο γάμο (Nov. 74, του 538 μ.Χ.).

γ) Τέλος, ο Ιουστινιανός εισήγαγε και τρίτο τρόπο νομιμοποίησης, με προσφορά σε κοινοτικό συμβούλιο (*oblatio curiae*), που γινόταν είτε με την εισδοχή του φυσικού γιού στην τάξη (*ordo*) των μελών της Βουλής (*decuriones*, βλ. πιο πάνω, § 23, I, β, αα, C. I, 5, 27, 9, Inst., 1, 10, 13), είτε με γάμο της φυσικής θυγατέρας με *decurio* (C. I, 5, 27, 3, 4, του 443 μ.Χ., Θεοδοσίου Β' και Ουαλεντινιανού).

Σκοπός της μορφής αυτής νομιμοποίησης ήταν να δημιουργήσει κίνητρο για την εισοδο στην τάξη των *decuriones*, η συμμετοχή στην οποία συνεπαγόταν μεγάλη φορολογική επιβάρυνση.

§ 61. Επιτροπεία και κηδεμονία*

Ι. Επιτροπεία ανήβων

Α) Ο χαρακτήρας της επιτροπείας αυτεξουσίων ανήβων (*tutela imputuberum*) άλλαξε κατά τη διάρκεια της εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Κατά την αρχαϊκή περίοδο, ο θεσμός της επιτροπείας ανήβων είχε, κυρίως, σκοπό την προστασία των συμφερόντων του επιτρόπου (*tutor*), μόνο δε δευτερευόντως των του επιτροπευομένου (*puillus*).

Ο επίτροπος, όντας ο στενότερος εξ αδιαθέτου κληρονόμος του ανήβου, απέβλεπε με την ανάληψη της επιτροπείας στο να προστατεύσει την περιουσία που είχε περιέλθει στον άνηβο, έτσι ώστε, αν ο άνηβος πέθαινε κατά τη διάρκεια της επιτροπείας, η περιουσία αυτή να διασωθεί και να περιέλθει στον επίτροπο. Κατά την περίοδο λοιπόν αυτή ο επίτροπος ασκεί δύναμη και εξουσία (*vis ac potestas* - D. 26, 1, 1 pr. - Παύλος, αποδεχόμενος ορισμό του Σέρβιου Σουλπίκιου Ρούφου, νομικού του τελευταίου αιώνα της προκλασικής περιόδου). Η εξουσία του επιτρόπου δεν διαφέρει ποιοτικά από την εξουσία του *pater familias*, παρόλο που δεν περιλαμβάνει, όπως εκείνη, δικαίωμα ζωής και θανάτου.

Η αντίληψη αυτή για την επιτροπεία αποδυναμώνεται με τον καιρό και προβάλλεται προοδευτικά πιο έντονα το συμφέρον του επιτροπευόμενου. Έτσι, η επιτροπεία μεταβάλλεται τελικά σε λειτούργημα, που αποβλέπει στην προστασία του ανήβου ο οποίος βρίσκεται υπό την επιτροπεία. Για το λόγο αυτό η κρατική παρέμβαση στα θέματα της επιτροπείας γίνεται συνεχώς πιο έντονη. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, η επιτροπεία αποτελεί, πια, βάρος (*tutela onus* - Inst. 1, 17, βλ. και Inst. 1, 13, 1).

Όπως διαμορφώνεται τελικά η επιτροπεία, ορίζεται (Θεοφίλου, Ινστιτούτα, 1, 13, 1, στο IGR, III), ως «δίκαιον τι και εξουσία κατ' ελευθέρας κεφαλής διδομένη και προς ασφάλειαν αυτής επινενοημένη, ή δια το της ηλικίας ατελές ου δυναμένης αυτής εαυτή προϊστάναι εκ της πολιτικής ακριβείας επιτετραμμένη».

Β) Από την εξέλιξη του χαρακτήρα της επιτροπείας ανήβων εξηγείται και η διαφοροποίησή της σε τρία είδη επιτροπείας, τα ακόλουθα:

α) Παλαιότερη, πιθανώς δε πιο παλιά κι από τους χρόνους του Δωδεκάδελτου, είναι ή νόμιμη επιτροπεία (*tutela legitime*). Κατά τη σχετική διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. V, 6, στο Bruns, Fontes, I,

* E. Sachers, στη λ. «*tutela*», στη RE XIV (VII), A2 (1948), στηλ. 1497-1599, J. Modrzejewski, A propos de la tutelle dative des femmes dans l' Egypte romaine, στα Akteri des XIII Intern. Papyrologenkongress, München 1974, σελ. 263-292.

σελ. 23 = Gai, I, 155, βλ. και U.E., 11,3), νόμιμος επίτροπος του αυτεξούσιου ανήβου ήταν ο πλησιέστερος άρρενας συγγενής του κατά αρρενογονία (adgnatus, βλ. Gai, I, 164), που ήταν και ο εξ αδιαθέτου κληρονόμος του ανήβου (βλ. § 107, II, θ) και από το λόγο αυτό εξηγείται το συμφέρον του να είναι επίτροπος. Περισσότεροι adgnati του ίδιου βαθμού καλούνταν όλοι μαζί στην επιτροπεία.

Αν δεν υπήρχαν adgnati, ο νόμος καλούσε στην επιτροπεία του ανήβου τα μέλη του γένους του, τους gentiles.

Νόμιμος επίτροπος, εξάλλου, του άνηβου απελεύθερου, ή των άνηβων τέκνων απελεύθερου, ήταν ο πάτρωνάς του και, αν ο πάτρωνας είχε αποβιώσει, οι κατιόντες εξ αρρενογονίας του πάτρωνα (Gai, I, 165, U.E., 11, 3).

Πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ, ότι σε δικαιοπρακτικά έγγραφα η επιτροπεία των συγγενών εξ αρρενογονίας ονομάζεται tutela iusta, ενώ tutela legitima ονομάζεται η δοτή επιτροπεία, για την οποία θα γίνει πιο κάτω, υπό γ, λόγος.

Κατά τη μετακλασική περίοδο, η νόμιμη επιτροπεία μεταβάλλει μορφή, γιατί σ' αυτήν καλούνται όχι οι εξ αρρενογονίας συγγενείς, αλλά οι εξ αίματος (cognati, C. I, 5, 30, 4, του 498 μ.Χ. - Αναστασίου Α'). Τη λύση αυτή ακολουθεί και ο Ιουστινιανός (Nov. 118, 5).

Για τη νόμιμη επιτροπεία της μητέρας, βλ. πιο κάτω, υπό Γ.

β) Στο Δωδεκάδελτο ήδη (Δωδεκ., V, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23 = U.E., 11,14, βλ. και Gai., 1,149), συναντάμε και την επιτροπεία από διάταξη τελευταίας βούλησης (tutela testamentaria). Ο διορισμός του επιτρόπου μπορούσε να γίνει αρχικά μεν μόνο με διαθήκη, αλλά από τις αρχές της κλασικής περιόδου και με επικυρωμένο κωδικέλλο (codicillus testamento confirmatus - D. 26, 2, 3 pr. - Ουλπιανός, βλ. και πιο κάτω, § 105, II, η, και III).

γ) Κατά πολύ νεότερη είναι η δοτή επιτροπεία, tutela dativa, κατά όρο του ιουστινιανείου δικαίου. Ο Γάιος, (Gai, I, 154), δεν χρησιμοποιεί τον όρο αυτό. Στη δοτή επιτροπεία γίνεται εντελώς φανερό, ότι εκείνο που έχει σημασία, είναι πια, το συμφέρον του ανήβου.

Δοτός ονομάζεται ο επίτροπος που διορίζεται από τον Άρχοντα (magistratus), αν ο άνηβος δεν έχει επίτροπο, ενώ υπάρχει ανάγκη διορισμού του.

Ο θεσμός του δοτού επιτρόπου εισάχθηκε από τη lex Atilia, πιθανώς το 210 π.Χ. Κατά το νόμο αυτό, τον επίτροπο διόριζε στη Ρώμη ο Πραιτωρας μαζί με τους Δημάρχους, αποφασίζοντας κατά πλειοψηφία (Gai, I, 185). Η lex Atilia συμπληρώθηκε με άλλο νόμο, τη lex Iulia et Titia, πιθα-

νώς το 31 π.Χ., με την οποία αρμόδιοι για το διορισμό επιτρότων ανήθων στις επαρχίες ορίστηκαν οι Διοικητές των επαρχιών (Gai, I, 183, 185. Βλ. και FIRA, III, αριθ. 28, του 225 μ.Χ., καθώς και πιο κάτω, υπό II, γ).

Στις κοινότητες (municipia) το δοτό επίτροπο όριζαν οι duumviri (§ 50, Β. Βλ. και lex Salpensana, κεφ. XXIX, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 146).

Από τον Κλαύδιο ο διορισμός επιτρόπου ανήβου μπορούσε να γίνει και από τους Υπάτους, από δε τον Μάρκο Αυρήλιο ορίσθηκε ειδικός Πραιτορας για τις επιτροπείες, ο praetor tutelarius.

Σε περίπτωση απουσίας του επιτρόπου, ο «Αρχοντας μπορούσε να διορίσει ειδικό επίτροπο (tutor praetorius) για ορισμένη ή ορισμένες πράξεις, το ίδιο δε μπορούσε να γίνει και στην περίπτωση που τα συμφέροντα του επιτροπευομένου συγκρούονταν προς τα του επιτρόπου (Gai, I, 184, U.E., 11, 24). Στο ιουστινιάνειο, όμως, δίκαιο, στην περίπτωση αυτή δεν διοριζόταν επίτροπος, αλλά κηδεμόνας (curator pupilli - Inst., 1, 21, 3).

Αίτηση για το διορισμό επιτρόπου ανήβου μπορούσε να υποβάλει καθένας, υποχρεωτικά όμως η μητέρα του ανήβου, ο απελεύθερος του πατέρα του ανήβου και ο ως τότε επίτροπος του ανήβου.

Γ) Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να διορισθούν επίτροποι ανήβων. Μόνο στη μετακλασική περίοδο, με Διάταξη των Ουαλεντινιανού Β', Θεοδοσίου Α' και Αρκαδίου (C. T., 3, 17, 4 = C. I., 5, 35, 2, του 390 μ.Χ.), επιτράπηκε στις μητέρες να γίνονται επίτροποι των ανήβων τέκνων τους, αλλά με τον όρο ότι θα αναλάβουν την υποχρέωση να μην τελέσουν νέο γάμο.

Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, η μητέρα και, αν αυτή δεν υπάρχει, η γιαγιά είναι νόμιμοι επίτροποι των ανήβων τέκνων, ή, αντίστοιχα, εγγόνων τους και προηγούνται των αρρένων συγγενών εκ πλαγίου, υπό τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α) ότι δεν θα έχει ορισθεί επίτροπος με διάταξη τελευταίας βούλησης, β) ότι θα προβούν σε δήλωση ότι δεν θα τελέσουν νέο γάμο, και γ) ότι θα παραιτηθούν από τα πλεονεκτήματα που τους παρέχει το Βελλεϊάνειο Δόγμα (senatus consultum Velleianum, Nov. 118, 5).

Δ) Τρόποι απαλλαγής από την επιτροπεία.

Οι τρόποι απαλλαγής από την επιτροπεία ανήβων διαφέρουν ανάλογα με το είδος της επιτροπείας.

α) Στη νόμιμη επιτροπεία, όπου ο επίτροπος αποκτά την ιδιότητα αυτή αυτοδικαίως, χωρίς διορισμό, αρκεί να συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις, ο νόμιμος επίτροπος δεν δικαιούται να αρνηθεί την επιτροπεία. Στο κλασικό όμως δίκαιο μπορούσε να μεταβιβάσει την επιτροπεία με in iure cessio, σε άλλο, ο οποίος ονομαζόταν tutor cessicius (Gai, I, 168, 169). Σε περίπτωση όμως θανάτου ή capitis deminutio του tutor cessicius, η επιτροπεία επανερχόταν σ' εκείνον που την είχε μεταβιβάσει (Gai, I, 170).

β) Στην επιτροπεία από διάταξη τελευταίας βούλησης, αντίθετα, ο επίτροπος δικαιούται να αρνηθεί την επιτροπεία (*abdicatio tutelae*). Ένα Συγκλητικό Δόγμα, όμως, που εκδόθηκε επί Κλαυδίου, όρισε ότι ο επίτροπος από διάταξη τελευταίας βούλησης μπορεί να εξαναγκασθεί να αναλάβει την επιτροπεία, εκτός αν συντρέχει λόγος να εξαιρεθεί απ' αυτή (βλ. υπό γ).

γ) Στη δοτή επιτροπεία, όπου ο χαρακτήρας του λειτουργήματος προβάλλει εντονότερα, διαμορφώνονται λόγοι εξαίρεσης από την επιτροπεία (*excusatio tutelae*). Βλ. και FIRA, III, αριθ. 30, του 172-173 μ.Χ.). Τέτοιοι λόγοι είναι η υγεία, η πολυτεκνία, η άσκηση δημοσίου λειτουργήματος κ.λπ. (Για το ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. *Inst.*, 1, 25).

Στη δοτή επιτροπεία, ο δοτός επίτροπος που ορίστηκε μπορούσε να προβεί σε υπόδειξη προτιμητέου (*potioris nominatio*, - *Fragm. Vat.*, 158, 160, κ.λπ., στο *Girard Textes*, I, σελ. 506), να κατονομάσει δηλαδή ένα άλλο πρόσωπο που πρέπει να προτιμηθεί απ' αυτόν λόγω συγγένειας κ.λπ. Η υπόδειξη προτιμητέου εξαλειφθηκε από τον Ιουστινιανό.

Ε) Καθήκοντα του επιτρόπου

Αρχικά, όπως είπαμε, ο επίτροπος ασκούσε «δύναμη και εξουσία» πάνω στον επιτροπευόμενο, αλλά με τον καιρό η εξουσία αυτή μεταβλήθηκε σε υποχρέωση προστασίας τούτου («*ad tuendum eum*» - *D.* 26, 1, 1 pr. - Παύλος = *Inst.*, 1, 13, 1). Στα καθήκοντα όμως του επιτρόπου δεν περιλαμβάνεται και η ανατροφή του ανήβου, η οποία, συνήθως, ανήκει στη μητέρα (*C. I.*, 5, 49, 1, του 223 μ.Χ., Αλεξάνδρου Σευήρου), ούτε γενικά η μέριμνα για το πρόσωπο του.

Τα καθήκοντα του επιτρόπου ανήβου περιλαμβάνουν δυο πράγματα: την παροχή συγκατάθεσης (*auctoritatis interpositio*) και τη διοίκηση των υποθέσεων του ανήβου (*negotiorum gestio*) (*U.E.*, 11, 25).

α) Στην *auctoritatis interpositio* ο επίτροπος επικύρωνε με την αυτοπρόσωπη παρουσία του τις δικαιοπραξίες του ανήβου, (βλ. και πιο πάνω, § 48, II, β). Η *auctoritas* παρεχόταν αρχικά ρητά, αν και όχι πανηγυρικά, με λέξεις όπως «*auctor fio*» (*D.* 26, 8, 3 - Παύλος), από την κλασική όμως περίοδο και άτυπα.

β) Στη *negotiorum gestio*, ο επίτροπος ενεργούσε στο δικό του όνομα, σαν να ήταν αυτός ο ίδιος ο κύριος των υποθέσεων (*domini loco*).

Είναι πιθανό ότι μπορούσε κατ' άμεση αντιπροσωπεία να αποκτήσει τη νομή (και, μέσω της νομής, και την κυριότητα των *res nec mancipi*) για λογαριασμό του επιτροπευομένου (§ 49, II, β). Άλλα δικαιώματα, εκτός της κατά τον τρόπον αυτόν αποκτώμενης κυριότητας,

ο επίτροπος αποκτούσε στο δικό του το όνομα, όντας υποχρεωμένος, όταν έλγχε η επιτροπεία, να τα μεταβιβάσει στον επιτροπευόμενο. Υποχρεώσεις μπορούσε να αναλάβει μόνο στο δικό του όνομα (βλ. και πιο πάνω, § 49, II, γ). Στο δικαστήριο, ο επίτροπος παρίσταται αυτοπροσώπως, αντί του επιτροπευομένου, τόσο στη διαδικασία των *legis actiones*, όσο και στη διαδικασία της *formula* (βλ. § 119, I, γ και *Inst.*, 4, 10 pr.).

Περισσότεροι του ενός επίτροποι ασκούν τα καθήκοντά τους όλοι μαζί, μπορεί όμως ο Άρχοντας ή, σε περίπτωση επιτροπείας από διάταξη τελευταίας βούλησης, ο διαθέτης να μοιράσει τα καθήκοντά τους ανάμεσά τους, είτε κατά τόπο, είτε κατά αντικείμενο (βλ. και συμφωνία μεταξύ δυο συνεπιτρόπων από διάταξη τελευταίας βούλησης, στο *Sel. Pap.*, I, αριθ. 59, = *FIRA*, III, αριθ. 29, των μέσων του 2ου αιώνα μ.Χ.).

γ) Αναλαμβάνοντας τη διαχείρισή του (*administratio*) ο επίτροπος ήταν υποχρεωμένος, εκτός αν ήταν *tutor testamentarius*, να δώσει εγγύηση (*Gai*, I, 200), και να συντάξει απογραφή (*D.* 26, 7, 7 - Ουλπιανός). Δεν επιτρεπόταν στο επίτροπο η εκποίηση αγροτικών ακινήτων του ανήβου, ή ακινήτων του κειμένων στα προάστεια χωρίς την άδεια του Πραίτορα ή του Διοικητή της επαρχίας (*D.* 27, 9, 1 - Ουλπιανός, = *oratio* του Σεπτιμίου Σευήρου, του 195 μ.Χ., *D.* 27, 9, 9 - Ουλπιανός). Η απαγόρευση αυτή επεκτάθηκε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο στα αστικά ακίνητα, καθώς και στα μεγάλης αξίας κινητά (*C. I.*, 5, 37, 22, του 326 μ.Χ.).

Ο επίτροπος ήταν επίσης υποχρεωμένος να κάνει τα χρήματα του επιτροπευομένου ανήβου παρὰ γωγά. Στη διαχείρισή του, η οποία έπρεπε να διέπεται από την καλή πίστη, ο επίτροπος βρισκόταν κάτω από την επίβλεψη του Πραίτορα, ειδικότερα δε του *praetor tutelarius*, (*D.* 27, 7, 1 pr. - Ουλπιανός) αφότου η αρχή του ειδικού αυτού Πραίτορα ιδρύθηκε.

Με τη λήξη της επιτροπείας ο επίτροπος ήταν υποχρεωμένος να λογοδοτήσει.

δ) Για το κώλυμα γάμου από την επιτροπεία, βλ. πιο πάνω, § 53, 3.

ΣΤ) Προστασία του επιτροπευομένου

α) Όπως ειπώθηκε, ο επίτροπος (εκτός του *tutor testamentarius*), αναλαμβάνοντας την επιτροπεία, ήταν υποχρεωμένος να δώσει εγγύηση. Η εγγύηση αυτή έπαιρνε τη μορφή επερώτησης (*cautio (satisfactio) rem pupilli salvam fore* - *Gai*, I, 199, *D.* 46, 6, 11 - Νεράτιος).

β) Ο Δωδεκάδελτος προέβλεπε δυο ένδικα μέσα κατά του επιτρόπου, που σκοπό είχαν την προστασία του επιτροπευομένου:

αα) Την *accusatio suspecti tutoris*, που είχε ποινικό χαρακτήρα και στρεφόταν κατά του επιτρόπου ο οποίος κατά την άσκηση της επιτροπεί-

ας του γινόταν ύποπτος για ποινικό αδίκημα (Δωδεκ. VIII, 20α, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 33). Την *accusatio* αυτή μπορούσε να ασκήσει κάθε άλλος, εκτός από τον ίδιο τον επιτροπευόμενο, και

ββ) την *actio de rationibus distrahendis*, αγωγή που μπορούσε να στραφεί μόνο κατά νομίμου επιτρόπου, ο οποίος καταχράσθηκε περιουσιακά στοιχεία, όπως χρήματα του επιτροπευομένου (Δωδεκ. VIII, 20 b, όπ.π.), και απέβλεπε στο διπλάσιο της ζημίας (D. 27, 3, 2, - Παύλος).

γ) Από την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας (Cicero, *de offic.*, 3, 17, 70) εμφανίζεται παράλληλα και η αγωγή από την επιτροπεία (*actio tutelae*), η οποία είναι αγωγή καλής πίστης (*judicium bonae fidei*), στρέφεται κατά του επιτρόπου που ζημίωσε τον επιτροπευόμενο από δόλο, η δε καταδίκη σ' αυτήν επέφερε για τον επίτροπο ατιμία (Gai, IV, 182).

Κατά τη μετακλασική περίοδο η *actio tutelae* επεκτάθηκε και στις ζημίες που προξενήθηκαν από αμέλεια του επιτρόπου. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο ο επίτροπος είναι υποχρεωμένος να καταβάλει για τις υποθέσεις του επιτροπευομένου την επιμέλεια που καταβάλει και για τις ίδιες του υποθέσεις.

Επειδή η αγωγή από την επιτροπεία εγειρόταν μετά τη λήξη της, οι επίτροποι προσπαθούσαν όταν έληγε η επιτροπεία να λάβουν έγγραφη δήλωση περί απαλλαγής τους (παράδειγμα: Mitteis, *Chrest.* 169, = FIRA, III, αριθ. 31, του 14 μ.Χ.).

δ) Οι απαιτήσεις του επιτροπευομένου κατά του επιτρόπου εξασφαλίζονται, από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και ύστερα, με γενική σιωπηρή υποθήκη πάνω στην περιουσία του επιτρόπου (C.T., 3, 30, 1 = C. I, 5, 37, 20, του 314 μ.Χ.).

Ζ) Λήξη της επιτροπείας

Η επιτροπεία λήγει:

αα) όταν ο άνηθος φθάσει στην ήβη, οπότε μπορεί να τελέσει γάμο και να αποκτήσει οικείους κληρονόμους (*suos heredes*, για τους οποίους βλ. § 101, III), ή να διαθέσει με διαθήκη την περιουσία του,

ββ) με το θάνατο του επιτρόπου ή με την *capitis deminutio* τούτου (*maxima* και *media* σε όλα τα είδη επιτροπείας, στη νόμιμη δε επιτροπεία και *minima*),

γγ) με την παραίτηση ή την εξαίρεση του επιτρόπου,

δδ) επί επιτρόπου που διορίσθηκε για ορισμένη ή ορισμένες πράξεις όταν λήξει η αποστολή του,

εε) λήγει επίσης η επιτροπεία με το θάνατο ή με την *capitis deminutio* του επιτροπευομένου.

Ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός εισήγαγε με Νεαρά του (Nov. Leon. 28), ως

χρόνο λήξης της επιτροπείας το εικοστό έτος για τους άνδρες και το δέκατο όγδοο για τις γυναίκες, αλλά η τροποποίηση αυτή δεν επικράτησε.

II. Επιτροπεία γυναικών

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 48, III), οι εκ γενετής ελεύθερες, αυτεξούσιες και έφηβες γυναίκες βρίσκονταν μόνιμα κάτω από επιτροπεία (*perpetua tutela mulierum*), με εξαίρεση μόνο τις Εστιάδες, που απαλλάσσονταν από το Δωδεκάδελτο ήδη απ' αυτή (Δωδεκ. V, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 22 = Gai, I, 145, βλ. και Πλουτάρχου, Νουμάς, 10, 3). Η επιτροπεία εξακολουθούσε και μετά τον ελεύθερο (*sine manu*) γάμο της γυναίκας.

α) Νόμιμη επιτροπεία

Η επιτροπεία γυναικών ήταν αρχικά νόμιμη και, κατά το Δωδεκάδελτο, περιερχόταν πρώτα πρώτα στους εξ αρρενογονίας συγγενείς (*adgnati*) της γυναίκας (Δωδεκ. V, 2, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23 = Gai, II, 47), αν δε δεν υπήρχαν τέτοιοι, στα μέλη του γένους της γυναίκας (*gentiles*), όπως και στην περίπτωση των ανήβων.

Η νόμιμη επιτροπεία των *adgnati* και των *gentiles* εξακολουθούσε ακόμα να υπάρχει στα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ. (βλ. *laudatio Turiae*, στίχ. 20, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 323), καταργήθηκε όμως επί Κλαυδίου με μια *lex Claudia* (Gai, I, 157 και 171).

Όσον αφορά τις απελεύθερες, έφηβες και αυτεξούσιες γυναίκες η νόμιμη επιτροπεία τους ανήκε στον πάτρωνά τους (Gai, I, 179, 181). Η νόμιμη επιτροπεία των απελευθέρων γυναικών, πρέπει να σημειωθεί, δεν καταργήθηκε από τον Κλαύδιο.

β) Επιτροπεία από διάταξη τελευταίας βούλησης

Πιθανώς από το Δωδεκάδελτο ήδη (Δωδεκ., V, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23), πάντως όμως τουλάχιστον από τις αρχές της προκλασικής περιόδου (πρβλ. Tit. Liv., 39, 19, 5), προβλεπόταν και για τις γυναίκες επιτροπεία από διάταξη τελευταίας βούλησης.

Στην περίπτωση αυτή, τον *tutor testamentarius* όριζε ο *pater familias* της γυναίκας, με τη διαθήκη του, αν με το θάνατο του αυτή γινόταν αυτεξούσια (Gai, I, 144). Το ίδιο ίσχυε και για τη γυναίκα που είχε τελέσει αυστηρό γάμο (*cum manu*), οπότε ο σύζυγος της μπορούσε να της ορίσει με τη διαθήκη του επίτροπο (Gai, I, 149). Μπορούσε όμως ο σύζυγος να δώσει με τη διαθήκη του στη σύζυγο του *cum manu* το δικαίωμα να διαλέ-

γει η ίδια τον επίτροπο της (*optio tutoris*), και μάλιστα είτε ορισμένες μόνο φορές, είτε και χωρίς περιορισμό. Πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ, ότι στη *Faecenia Hispala* χορηγήθηκε το δικαίωμα αυτό ως αμοιβή για το ρόλο της στην αποκάλυψη του σκανδάλου των βακχικών οργίων (*bacchanalia*) το 186 π.Χ. «σαν να της το είχε δώσει σύζυγος με διαθήκη» (*quasi ei vir testamento dedisset* - Tit. Liv., 39, 19, 5).

γ) Δοτή επιτροπεία

Δοτή επιτροπεία γυναικών υπήρχε στη Ρώμη από τη *lex Atilia*, του 210 π.Χ. περίπου, για την οποία έγινε ήδη λόγος (Tit. Liv. 39, 9, 7) και κατά τους όρους του νόμου αυτού (βλ. πιο πάνω, υπό Ι, γ). Το ίδιο ίσχυε και για τις επαρχίες μετά τη *lex Iulia et Titia*, πιθανώς του 31 π.Χ., καθώς και με ένα Συγκλητικό Δόγμα που εκδόθηκε στα χρόνια του Κλαυδίου ή του Νέρωνα (βλ. διορισμό επιτρόπου γυναίκας κατά τη *lex Iulia et Titia*, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 195 = FIRA, III, αριθ. 24, του 247 μ.Χ.).

Πολλές φορές, επίτροπος της αυτεξούσιας έγγαμης γυναίκας οριζόταν ο ίδιος ο σύζυγος της, αλλά ο διορισμός τούτου ως επιτρόπου της συζύγου του δεν ήταν υποχρεωτικός. Σε περίπτωση γάμου, μη νομίμου κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο (*matrimonium iniustum* - βλ. § 55, II) μεταξύ Ρωμαίας και ξένου, επίτροπος διοριζόταν όχι ο *peregrinus* σύζυγος, αλλά τρίτο πρόσωπο, Ρωμαίος πολίτης (Πρβλ. Mitteis, Chrest., 328 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 158 = FIRA, III, αριθ. 26, του 168 μ.Χ.).

Όπως και στην περίπτωση των ανήβων, έτσι και στην περίπτωση των γυναικών, ήταν δυνατό να διορισθεί ειδικός επίτροπος για ορισμένη ή ορισμένες πράξεις (Gai, I, 173-183).

Β) Τα καθήκοντα του επιτρόπου γυναίκας περιορίζονταν στην παροχή της συγκατάθεσής του (*auctoritas*) με την πραγματική του παρουσία στις δικαιοπραξίες και δεν περιλάμβαναν και τη διοίκηση των υποθέσεων της γυναίκας (*negotiorum gestio*).

Για την *auctoritas* και την απαλλαγή της γυναίκας απ' αυτήν, σε περίπτωση πολυτεκνίας (*ius liberorum*), έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 48, III). Όσον αφορά τη διοίκηση της περιουσίας της αυτεξούσιας έγγαμης γυναίκας, αυτή την έκανε τελείως ανεμπόδιστα η ίδια η γυναίκα, όπως αποδειχνει, άλλωστε, και η περίπτωση της συζύγου του Κικέρωνα Τερεντίας.

Εξάλλου, η ευχέρεια που είχε η γυναίκα να πετυχαίνει την αλλαγή του επιτρόπου της (Gai, I, 115, 195α), έκανε την επιτροπεία γυναικών κενή περιεχομένου, ακόμα και πριν από την εξαφάνισή της.

III. Κηδεμονία

Α) Η κηδεμονία των «ανηλίκων», δηλαδή των κάτω των είκοσι πέντε ετών εφήβων (*cura minorum*) διαμορφώθηκε από την ανάγκη να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα που προκύπτανε από τη *lex Laetoria* για τις συναλλαγές των εφήβων που προστατεύονταν από το νόμο αυτό (βλ. πιο πάνω, § 48, II, γ).

Από την κλασική περίοδο, ο κηδεμόνας (*curator minoris*) του ανηλίκου εφήβου υποχρεωνόταν σε παροχή εγγύησης (*cautio (satisfactio) rem minoris salvam fore*) κατά τον ίδιο με τον επίτροπο του ανήβου τρόπο (Gai, I, 199), ίσχυε δε και γι' αυτόν, κατ' αναλογία, η προβλεπόμενη από την *oratio Severi* απαγόρευση εκποίησης ακινήτων (βλ. πιο πάνω, υπό I, E, γ).

Ο κηδεμόνας συναινούσε στις πράξεις του κηδεμονευόμενου ανηλίκου, η συναίνεση όμως αυτή δεν εκδηλωνόταν με την πραγματική του παρουσία στις δικαιοπραξίες, αλλά μπορούσε να δοθεί και με τη μορφή της εκ των υστέρων έγκρισης.

Β) Εκτός από την κηδεμονία των ανηλίκων (*minores*), το Ρωμαϊκό Δίκαιο πρόβλεπε και άλλες περιπτώσεις κηδεμόνων, όπως του κηδεμόνα παράφρονα, του κηδεμόνα ασώτου (§ 48, IV), του εμβρυωρού (§ 41, III), κ.λπ. Το περιεχόμενο του λειτουργήματος του καθενός από τα είδη αυτά κηδεμονίας προσδιοριζόταν, κατά περίπτωση, από το σκοπό που επιδιωκόταν με την κηδεμονία αυτή.

Γ) Για τη νόμιμη κηδεμονία των εξ αρρενογονίας συγγενών και των μελών του γένους στις περιπτώσεις των παραφρόνων και των ασώτων και για τη μεταγενέστερη αντικατάστασή της με δότη κηδεμονία, ασκούμενη από κηδεμόνα οριζόμενο από τον Άρχοντα (*curator honorarius*), βλ. § 48, IV.

Δ) Κηδεμόνας (ανηλίκου, παράφρονα, κ.λπ.), δεν μπορούσε να διορισθεί με διάταξη τελευταίας βούλησης, αλλά ο Άρχοντας λάβαινε υπόψη τη θέληση του διαθέτη όταν διόριζε τον κηδεμόνα (D. 27, 10, 16 pr. - Τρυφωνίνος, D. 26, 3, 1, 3 - Μοδεστίνος, Inst., 1, 23, 1).

IV. ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

§ 62. Τα πράγματα και οι διακρίσεις τους*

I. Ο όρος π ρ ά γ μ α (res) έχει δύο έννοιες στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

α) Άλλοτε res σημαίνει το πράγμα υπό στενή έννοια, δηλαδή το φυσικό αντικείμενο που έχει αυτοτελή υπόσταση. Με την έννοια αυτή ο όρος res περιλαμβάνει μόνο τα ενσώματα πράγματα (res corporales), εκείνα δηλαδή που, σύμφωνα με τον ορισμό του Γαΐου (Gai, II, 13), μπορεί κανείς να τα αγγίξει (res quae tangi possunt), όπως το άλογο, το σπίτι, κ.λπ.

β) Άλλοτε πάλι res σημαίνει το πράγμα υπό ευρεία έννοια, οπότε περιλαμβάνει όχι μόνο τα ενσώματα, αλλά και τα ασώματα πράγματα (res incorporales), εκείνα, δηλαδή, που, κατά τον Γάιο (Gai, II, 13), υπάρχουν μόνο κατά νομική κατασκευή (res quae iure consistunt). Τέτοια πράγματα είναι, κατά τον Γάιο, η κληρονομία, η επικαρπία, οι ενοχές (Gai, II, 14).

II. Τα πράγματα διακρίνονται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο σε πράγματα εντός συναλλαγής (res in patrimonio ή in commercio), τέτοια δε είναι όσα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ιδιωτικών δικαιωμάτων και σε εκτός συναλλαγής (res extra Patrimonium – Gai, II, 1, ή, κατά όρο που δεν απαντά στις πηγές, extra commercium).

A. Τα εκτός συναλλαγής πράγματα, πάλι, διακρίνονται από τους Ρωμαίους σε: α) εκτός συναλλαγής από το θείο δίκαιο (res divini iuris – Gai, II, 9), β) εκτός συναλλαγής από το ανθρώπινο δίκαιο (res humani iuris) και γ) κοινά σε όλους πράγματα (res omnium communes).

1) Τα εκτός συναλλαγής από το θείο δίκαιο πράγματα διαι-

* G. Scherillo, Lezioni. Le cose, I, 1945, του ίδιου, «Res Mancipi» e «res nec Mancipi», cose immobili e mobili, στη Synteleia V. Arangio-Ruiz, I, Napoli 1964, σελ. 83-96, G. Astuti, στη λ. «cosa (storia)», στην ED, 11 (1962), σελ. 1-17, A. Kränzlein, στη λ. «Patrimonium», στη RE, Suppl. X (1965), στηλ. 493-500, F. de Vischer, Mancipium et res Mancipi, στις Nouvelles études de droit romain, Milano 1949, σελ. 195-257, του ίδιου, Le droit des tombeaux romains, Milano 1963, F. Gallo, Studi sulla distinzione fra res Mancipi e res nec Mancipi, Torino 1958, J. Triantaphyllopoulos, Varia graeco-romana, II, 3, Le τόπος des choses corporelles (Gai, 2, 13), στα Studi G. Grosso, V, Torino 1972, σελ. 197-201, G. Nicosia, Animalia quae collo dor-sove domantur, στο Jura, 18 (1967), σελ. 45-107.

ρούσαν οι Ρωμαίοι νομικοί από την προκλασική περίοδο ήδη (βλ. Festus, στη λ. «religiosus», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 31), σε:

α) *Ιερά πράγματα* (res sacrae). Τέτοια ήταν τα πράγματα που ήταν αφιερωμένα στους ουράνιους θεούς (diis superis – Gai, II, 4), συνήθως ακίνητα (ναοί, βωμοί), αλλά και κινητά πράγματα (όργανα λατρείας, κ.λπ.).

β) *Καθαγιασμένα πράγματα* (res sanctae). Τέτοια ήταν τα πράγματα τα οποία, κατά τους Ρωμαίους, βρίσκονταν κάτω από την προστασία των θεών, όπως τα τείχη και οι πύλες των πόλεων. Τα πράγματα αυτά, λέει ο Γάιος (Gai, II, 8), δεν ήταν κατά κυριολεξία θείου δικαίου, αλλά «οιονεί θείου δικαίου» (quodammodo divini iuris).

γ) *Πράγματα με θρησκευτικό χαρακτήρα* (res religiosae). Τέτοια πράγματα ήταν οι τάφοι, οι οποίοι θεωρούνταν αφιερωμένοι στους θεούς της γης (diis manibus – Gai, II, 4). Τους τάφους θεωρούσαν εκτός συναλλαγής πράγματα οι Ρωμαίοι μόνο αν είχε ταφεί σ' αυτούς νεκρός και μάλιστα από πρόσωπο που είχε δικαίωμα να πράξει τούτο (Gai, II, 6, Inst. 2, 1,9. Βλ. και Bruns, Fontes, I, αριθ. 187 (2ος-3ος αιώνας μ.Χ.), στιχ. 15-19).

Παρόλο όμως που οι τάφοι αναγνωρίζονταν ως εκτός συναλλαγής πράγματα, επειδή ανήκαν στις res religiosae, στην πράξη αποτελούσαν πολύ συχνά αντικείμενο συναλλαγών και κυριότητας (πρβλ. Bruns, Fontes, I, αριθ. 172, σελ. 377-386).

2) Στα εκτός συναλλαγής πράγματα από το ανθρώπινο δίκαιο ανήκαν εκείνα που είχαν το χαρακτήρα αυτόν από το δημόσιο δίκαιο. Τα δημόσια πράγματα (res publicae), όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 50, Α), ανήκαν στην ολότητα των Ρωμαίων πολιτών, τον populus romanus, και γι' αυτό, παρόλο που είχαν διατεθεί σε κοινή χρήση, δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο ιδιωτικών δικαιωμάτων. Τέτοια ήταν π.χ. τα θέατρα, οι πλατείες, κ.λπ. (Gai, II, 11: «quae publicae (ενν. res) sunt nullius videntur in bonis esse; ipsius enim universitatis esse creduntur»). Παρόμοια ήταν και η νομική θέση των κοινών πραγμάτων (res communes) των κοινοτήτων.

3) Στα κοινά σε όλους πράγματα (res omnium communes). Τέτοια πράγματα θεωρούσαν οι Ρωμαίοι τον αέρα, το νερό που τρέχει αδιάκοπα, τη θάλασσα, την ακτή (D. 1, 8, 2 pr. και 1 – Μαρκιανός, Inst. 1, 2, 1 pr. και 1). Το όριο της ακτής που αποτελούσε πράγμα κοινό σε όλους έφτανε ως εκεί που φτάνει το πιο μεγάλο χειμωνιάτικο κύμα (Cicero, Top. 7, 32, D. 50, 16, 112 – lavolenus). Πάνω στην ακτή της θάλασσας ο ρωμαϊκός λαός ασκούσε δικαιώματα κυριαρχικού χαρακτήρα (iure imperii – D. 43, 83 pr. – Κέλσος).

Β) Τα εντός συναλλαγής πράγματα, πάλι, διακρίνονται:

1) Σε ακίνητα (*res immobiles, praedia, fundus*) και κινητά πράγματα (*res mobiles*).

α) Τα ακίνητα πράγματα διακρίνονται κατά δύο τρόπους: αα) Σύμφωνα με τον προορισμό τους, σε αστικά (*praedia urbana*) που είναι εκείνα που προορίζονται για οίκηση και σε αγροτικά (*praedia rustica*), που είναι τα ακίνητα που προορίζονται για γεωργική εκμετάλλευση, και ββ) Σύμφωνα με την τοποθεσία τους, σε ιταλικά ακίνητα (*praedia in italico solo*), και τέτοια είναι όσα βρίσκονται στο έδαφος της Ιταλίας, καθώς και όσα εξομοιώνονται προς αυτά, και σε επαρχιακά ακίνητα (*praedia in provinciali solo*), που είναι όσα βρίσκονται στο έδαφος ρωμαϊκών επαρχιών.

Η διαίρεση αυτή συνδέεται με τις φορολογικές επιβαρύνσεις των ακινήτων, γιατί στα ιταλικά ακίνητα δεν επιβαλλόταν φορολογία, ενώ στα επαρχιακά επιβαλλόταν έγγειος φόρος που ονομαζόταν *Stipendium* στις συγκλητικές επαρχίες (και γι' αυτό τα ακίνητα αυτά ονομάζονταν *praedia stipendiaria*) και *tributum* στις ηγεμονικές επαρχίες (και γι' αυτό τα ακίνητα στην περίπτωση αυτή ονομάζονταν *praedia tributaria* – Πρβλ. *Gai, II, 21*). Τα ιταλικά ακίνητα υποβλήθηκαν σε φορολογία για πρώτη φορά επί Αυρηλιανού.

Στα επαρχιακά ακίνητα το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζε κατά κυριολεξία κυριότητα (*dominium ex iure quiritium*). Η κυριότητα αυτή μπορούσε να υπάρξει μόνο πάνω στα ιταλικά ακίνητα.

Πάνω στα επαρχιακά ακίνητα αναγνωριζόταν κυριότητα μόνο του ρωμαϊκού λαού ή του Ηγεμόνα (*Gai, II, 7*). Με την απονομή του *ius italicum*, τα επαρχιακά ακίνητα εξομοιώνονταν προς ιταλικά.

Ο Ιουστινιανός κατέργησε τη διάκριση ανάμεσα στα ιταλικά και στα επαρχιακά ακίνητα (*C. I., 7, 31 pr., Inst., 2, 1, 40*).

β) Ανάμεσα στα κινητά πράγματα γινόταν διάκριση εκείνων που κινούνται μόνα τους (*res se moventes*), όπως π.χ. τα ζώα, από τα υπόλοιπα πράγματα. Η διάκριση αυτή δεν είχε πρακτική σημασία.

2. Σε *res Mancipi* και *res nec Mancipi*

Στην πρώτη κατηγορία των *res Mancipi*, περιλαμβάνονταν ορισμένα πράγματα, ακίνητα ή κινητά, που το κοινό τους χαρακτηριστικό ήταν ότι συνδέονταν ιστορικά με την οικονομία της αρχαϊκής περιόδου της Ρώμης και ειδικότερα με την αγροτική εκμετάλλευση της περιόδου αυτής. Τα πράγματα που, κατά περιοριστική απαρίθμηση, περιλαμβάνονταν στην κατηγορία των *res Mancipi* ήταν: Τα ιταλικά ακίνητα, αστικά και αγροτικά

(Gai, I, 120, U.E., 19, 1. Αντίθετα στο Gai, II, 14α, μνημονεύονται μόνο τα αστικά ακίνητα), οι αγροτικές δουλείες (Gai, II, 14α, 17 και 29), οι δούλοι και τέσσερα είδη μεγάλων ζώων: τα βόδια, τα άλογα, τα γαϊδούρια και τα μουλάρια, ζώα που «δαμάζονται από τη ράχη και το λαιμό» (Gai, I, 120, U.E. 19, 1: «quae dorso collove domantur»). Είναι φανερό ότι όλα τα πράγματα αυτά κοινό χαρακτηριστικό είχαν τη χρησιμότητά τους στη γεωργική εκμετάλλευση, όπως την αντιλαμβάνονταν οι Ρωμαίοι στην περίοδο που ούτε έξω από την Ιταλία είχαν επεκταθεί, ούτε άλλα μεγάλα ζώα, εκτός από τα πιο πάνω, χρησιμοποιούμενα στη γεωργία είχαν γνωρίσει.

Όλα τα άλλα πράγματα, χωρίς εξαίρεση, περιλαμβάνονταν στη δεύτερη κατηγορία, των *res nec mancipi*. Έτσι, εκτός των άλλων, *res nec mancipi* ήταν τα επαρχιακά ακίνητα (Gai, II, 27), και από τα κινητά οι ελέφαντες και οι καμήλες (U.E., 19, 1), παρόλο ότι τα ζώα αυτά χρησίμευαν σε άλλες χώρες, που γνώρισαν μεταγενέστερα οι Ρωμαίοι (π.χ. στην Αίγυπτο), στη γεωργική εκμετάλλευση.

Η μεταβίβαση της κατά το *ius civile* κυριότητας (*dominium ex iure quiritium*) πάνω στα πράγματα που ανήκαν στην κατηγορία των *res mancipi* ήταν δυνατή μόνο με *mancipatio* ή με *in iure cessio* (Gai, II, 22-23), ενώ για τη μεταβίβαση της κυριότητας των υπολοίπων αρκούσε η παράδοση (*traditio*) της νομής τους (βλ. περισσότερα πιο κάτω, § 66, II, 2).

Η διάκριση ανάμεσα σε *res mancipi* και *res nec mancipi* καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό (C.I., 7, 31, 1,5, του 531 μ.Χ.).

3. Σε πράγματα ορισμένα κατά γένος και πράγματα ορισμένα κατά είδος

Πράγματα ορισμένα κατά γένος (*genus*) είναι εκείνα που λαμβάνονται συνήθως στις συναλλαγές κατά βάρος, αριθμό ή μέτρο (*quae pondere, numero mensurave constant* – Gai, II, 196, III, 90 και 175), όπως το σιτάρι, το κρασί, κ.λπ.

Κατά είδος (*species*) ορισμένα πράγματα είναι εκείνα που λαμβάνονται συνήθως στις συναλλαγές με τα ατομικά τους γνωρίσματα, π.χ. ένα συγκεκριμένο σπίτι, κ.λπ.

Προς τη διάκριση αυτή του Ρωμαϊκού Δικαίου συμπίπτει, όχι όμως εντελώς, γιατί βασίζεται σε διαφορετικό κριτήριο, η διάκριση του νεότερου δικαίου σε αντικαταστατά και αναντικατάστατα πράγματα (*res fungibiles* και *res infungibiles*). Οι λατινικοί αυτοί όροι δεν είναι ρωμαϊκοί).

4. Σε πράγματα αναλωτά και ακαταναλώτα

Αναλωτά (*res quae ipso usu consumuntur*) είναι εκείνα τα πράγ-

ματα των οποίων η σύμφωνη με τον προορισμό τους χρήση έχει ως αποτέλεσμα την κατανάλωσή τους (π.χ. λάδι, κρασί, κ.λπ.).

Στα αναλωτά πράγματα το Ρωμαϊκό Δίκαιο περιλαμβάνει και τα χρήματα, που δεν καταναλώνονται υλικά, αλλά ξοδεύονται (D. 7, 5.1, – Ουλπιανός, Inst., 2, 4, 2).

5. Σε πράγματα διαιρετά και αδιαίρετα

Αδιαίρετα πράγματα (*res quae sine interitu dividi non possunt*, D. 6, 1, 35, 3 – Παύλος), είναι εκείνα που δεν μπορούν να διαιρεθούν χωρίς να υποστεί βλάβη η οικονομική τους αξία, όπως έργα τέχνης, ζωντανά ζώα, κ.λπ.

Τα διαιρετά πράγματα μπορούν να χωριστούν τόσο σε υλικά μέρη (*partes*, D. 8, 4, 6, 1 – Ουλπιανός), όσο και σε ιδανικά μέρη (*partes pro indiviso*), δηλαδή κατά μαθηματικά ποσοστά. Τα αδιαίρετα πράγματα μπορούν να χωριστούν μόνο σε ιδανικά μέρη.

6. Σε πράγματα απλά, σύνθετα και ολόκληρες πραγμάτων

α) Απλά πράγματα είναι όσα έχουν φυσική συνοχή (*res quae continentur uno spiritu*, D. 41, 3, 30 pr. – Πομπώνιος).

β) Σύνθετα πράγματα ή ολόκληρες συνημμένων πραγμάτων (*universitates rerum cohaerentium*) είναι εκείνα που αποτελούνται από περισσότερα απλά πράγματα, που έχουν συνενωθεί με ανθρώπινη, συνήθως, ενέργεια, π.χ. πλοίο (D. 41, 3, 30 pr. – Πομπώνιος).

γ) Ολόκληρες αυθυπάρκτων πραγμάτων (*universitates rerum distantium*), είναι σύνολα από περισσότερα αυτοτελή και ομοειδή πράγματα, το καθένα από τα οποία έχει αυθύπαρξία στις συναλλαγές, π.χ. αγέλη ζώων (D. 41, 3, 30 pr. – Πομπώνιος). Ενώ όμως το καθένα από τα πράγματα που αποτελούν την ολότητα μπορεί να γίνει αυτοτελώς αντικείμενο συναλλαγών, και η ολότητα, ως σύνολο, μπορεί επίσης να αποτελέσει αντικείμενο είτε ενοχικής σχέσης, π.χ. αγοραπωλησίας, είτε εμπράγματος δικαιώματος, π.χ. επικαρπίας, είτε διεκδίκησης.

Η τριπλή διάκριση σε απλά πράγματα, σύνθετα πράγματα και ολόκληρες αυτοτελών πραγμάτων προέρχεται από την ελληνική φιλοσοφία.

δ) Ολόκληρες δικαίου

Από την ολότητα αυθυπάρκτων πραγμάτων πρέπει να διακρίνουμε την ολότητα δικαίου (*universitas iuris*), που είναι σύνολο περιουσιακών στοιχείων, που συνδέονται μεταξύ τους με μια κοινή νομική σχέση, όπως η κληρονομία, η προίκα και το χρημάτιο (*peculium*).

7. Σε κύρια, συστατικά και παραρτήματα

α) Κύριο είναι πράγμα που έχει ανεξάρτητη υπόσταση, ενώ συστατικό είναι πράγμα που έχει συνδεθεί με κύριο πράγμα υλικά, κατά μόνιμο τρόπο και λαμβάνεται μαζί του στις συναλλαγές ως ένα όλο.

β) Τα συστατικά διακρίνονται σε εκείνα που έχουν αυθυπαρξία, ώστε να μην αποκλείεται ο αποχωρισμός τους, όπως το κατάρτι του πλοίου, η πέτρα του δαχτυλιδιού κ.λπ., και σε εκείνα που δεν έχουν αυθυπαρξία.

αα) Στα συστατικά που έχουν αυθυπαρξία και αποτελούν μέρος σύνθετου πράγματος δεν αποκλείεται να υπάρχει διαφορετική κυριότητα ενός προσώπου πάνω στο κύριο πράγμα και άλλου πάνω στο συστατικό. Το ίδιο όμως πρόσωπο δεν μπορεί να έχει χωριστή κυριότητα πάνω στο κύριο πράγμα από τη μια μεριά και στο συστατικό από την άλλη.

Τα συστατικά που έχουν αυθυπαρξία ακολουθούν κατ' αρχή την τύχη του κύριου πράγματος («*accessio cedat principali*» – D. 34, 2, 19, 13 – Ουλπιανός). Αλλά ο κύριος ενός τέτοιου συστατικού έχει το δικαίωμα να ζητήσει τον αποχωρισμό τούτου από το κύριο πράγμα, προκειμένου να το διεκδικήσει από αυτόν που έχει την κυριότητα πάνω στο κύριο πράγμα (D. 10, 4, 6 – Παύλος).

ββ) Στα συστατικά που δεν έχουν αυθυπαρξία, αντίθετα, δεν μπορεί να υπάρξει κυριότητα άλλου προσώπου εκτός από εκείνον που έχει την κυριότητα πάνω στο κύριο πράγμα. Για το λόγο αυτό με την ένωση τέτοιου συστατικού με το κύριο πράγμα αποσβήνεται η κυριότητα του ως τότε κυρίου πάνω στο συστατικό. Τούτο π.χ. συμβαίνει αν το δέντρο που φυτεύθηκε σε ξένο έδαφος ριζώσει (Gai, II, 74).

γ) Παραρτήματα (*instrumenta*), τέλος, είναι κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, κινητά πράγματα που έχουν φυσική αυτοτέλεια, αλλά έχουν διατεθεί στη διαρκή εξυπηρέτηση του κύριου πράγματος, κινητού (π.χ. η βάρκα του πλοίου), ή ακινήτου. Ανάμεσα στα παραρτήματα ακινήτων άξια ιδιαίτερης μνείας είναι τα παραρτήματα αγροτικού κτήματος (*instrumenta fundi*, D. 33, 7, 1 – Παύλος) ή καταστήματος (*instrumenta tabernae*, D. 33, 7, 23 – Νεράτιος).

Πάνω στα παραρτήματα είναι δυνατό να υπάρχει διαφορετική κυριότητα από εκείνη που υπάρχει πάνω στο κύριο πράγμα. Στις συναλλαγές όμως, τα παραρτήματα, σε περίπτωση αμφιβολίας, ακολουθούν την τύχη του κυρίου πράγματος.

8. Καρποί

Καρποί είναι πράγματα που αποκομίζονται με την εκμετάλλευση άλλου πράγματος σύμφωνα με τον οικονομικό του προορισμό.

Οι καρποί διακρίνονται στα νεότερα δίκαια στους φυσικούς και πολιτικούς.

α) Φυσικοί καρποί (fructus) είναι τα οργανικά προϊόντα πράγματος που από τη φύση του παράγει καρπούς.

β) Πολιτικοί καρποί (fructus civiles. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), είναι τα οικονομικά οφέλη που κατά περιόδους αποκομίζονται από περιουσιακό στοιχείο, π.χ. οι τόκοι, ή το μίσθωμα. Παρόλο που το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αγνοούσε την έννοια των πολιτικών καρπών, δεν είχε εντούτοις όρο που να αποδίδει την έννοια αυτή. Για να δηλώσουν τους πολιτικούς καρπούς οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν περιφράσεις, όπως τον όρο «*loco fructum*» (στη θέση καρπών).

Οι φυσικοί καρποί αποτελούν, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ως τον αποχωρισμό τους συστατικό του καρποφόρου κυρίου πράγματος, αποκλείεται δε χωριστή κυριότητα πάνω τους κατά το στάδιο αυτό.

Οι καρποί που κρέμονται («*ρηρτημένοι καρποί*»), ειδικότερα, θεωρούνται συστατικά του αγροτικού κτήματος έως τον αποχωρισμό τους («*fructus pendentes pars fundi videntur*», D. 6, 1, 44 – Γάιος). Από τον αποχωρισμό τους όμως κατά οποιοδήποτε τρόπο, οι φυσικοί καρποί γίνονται, από νομική άποψη, αυθύπαρκτα πράγματα (βλ. πιο κάτω, § 66, III, Β).

Όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο (§ 42, II, β, εε) δεν θεωρείται καρπός το τέκνο της δούλης (*partus ancillae*), επειδή αναγνωρίζεται σ' αυτό ανθρώπινη ιδιότητα.

§ 63. Νομή και κατοχή*

Ι. Νομή (possessio) είναι η άσκηση φυσικής εξουσίας πάνω σε κινητό ή ακίνητο πράγμα, με τη θέληση (κατά κανόνα) εκείνου που εξουσιάζει να ασκεί την εξουσία αυτή για τον εαυτό του.

Η νομή αποτέλεσε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο αυτοτελώς αντικείμενο έννομης προστασίας.

α) Έως και την κλασική περίοδο, νομή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο μπορούσε να εννοηθεί μόνο πάνω σε ενσώματα πράγματα (D. 41, 2, 3 pr. - Παύλος: «*possideri autem possunt quae sunt corporalia*»).

* E.I. Bekker, Das Recht des Besitzes bei den Römern, Leipzig 1880 (ανατ. Aalen 1971), M. Käser, Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht², Köln-Graz 1956, C.A. Cannata, στη λ. «*possessio*», στο NNDI 13, σελ. 323-331, του ίδιου, Possessio, prossessor, possidere nelle fonti giuridici del Basso Impero romano, Milano 1962, F. Leifer, στη λ. «*Possessio, possessor, possidere*», στη RE XXII, 1 (1953), στη λ. 831-859, G. Wesener, lus possessionis, στη Festschrift M. Käser, München 1976, σελ. 159-178.

Από τη μετακλασική περίοδο όμως, αλλά, κυρίως, από τον Ιουστινιανό, αναγνωρίστηκε και η νομική ασωμάτων πραγμάτων, ιδίως δε η νομική εμπραγμάτων δικαιωμάτων (οιονεί νομή ή νομή δικαιώματος – *quasi possessio* ή *possessio iuris*. Πρβλ. D. 43, 16, 3, 17 – Ουλπιανός, παρεμβ., Inst., 4, 15 pr.)⁽¹⁾.

β) Κατά την αντίληψη των Ρωμαίων, η νομή αποτελούσε πραγματική κατάσταση και όχι δικαίωμα, όπως στον ελληνικό Αστικό Κώδικα, πραγματική κατάσταση, όμως, στην οποία το δίκαιο απέδιδε σημαντικές έννομες συνέπειες.

Μη όντας δικαίωμα, αλλά πραγματική κατάσταση, η νομή διακρίνεται καθαρά τόσο κατά την προκλασική περίοδο, όσο και κατά την κλασική, από την κυριότητα (D. 41, 2, 12, 1 – Ουλπιανός: «*nihil commune habet proprietates cum possessione*»).

Κατά τη μετακλασική περίοδο, τα όρια ανάμεσα στη νομή και στην κυριότητα γίνονται συγκεχυμένα (C.T., 4, 11, 1, του 316 μ.Χ. – Μεγ. Κωνσταντίνου), αλλά η ιουστινιάνεια νομοθεσία επαναφέρει τη σαφή διάκριση νομής και κυριότητας.

γ) Ιστορία της νομής

Κατά την πιθανότερη γνώμη, η αναγνώριση της νομής ως αντικείμενο αυτοτελούς έννομης προστασίας πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά γύρω στις αρχές της προκλασικής περιόδου, εξαιτίας της ανάγκης παροχής δικαστικής βοήθειας στους καλλιεργητές δημόσιας γης (*ager publicus*).

Ager publicus ήταν η γη που ανήκε κατά κυριότητα στο ρωμαϊκό λαό (*populus romanus*), η δε έκτασή της αυξανόταν συνεχώς χάρη στις ρωμαϊκές κατακτήσεις. Τμήματα του *ager publicus* διανέμονταν σε ακτήμονες Ρωμαίους καλλιεργητές, συνήθως αντί πληρωμής ετήσιου τελέσματος (*vectigal*), ενώ η κυριότητά της εξακολουθούσε να ανήκει στη ρωμαϊκή πολιτεία, τον *populus romanus*.

Για την προστασία των καλλιεργητών, οι οποίοι δεν ήταν κύριοι της γης που καλλιεργούσαν, απέναντι των τρίτων, από τις αρχές του δεύτερου π.Χ. αιώνα ο Πράϊτορας διαμόρφωσε ιδιαίτερα ένδικα μέσα, με αστυνομικό χαρακτήρα, τα παραγγέλματα (*interdicta*, βλ. πιο κάτω, υπό VI, καθώς και § 124, Δ), με τα οποία προστάτευε την πραγματική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με την εγκατάσταση των καλλιεργητών αυτών.

(1) Ο όρος «*quasi possessio*» απαντά και στο Γάιο (Gai, IV, 139), πιθανώς όμως όχι ως τεχνικός όρος.

Από εκεί, η προστασία επεκτάθηκε και στους πελάτες (*clientes*), που ήταν εγκαταστημένοι σε κτήματα γαιοκτημόνων, τα οποία καλλιεργούσαν κατά παράκληση (*precario*). Η σχέση λοιπόν των πελατών αυτών προς το κτήμα και προς το γαιοκτήμονα παρουσίαζε αναλογίες προς την των καλλιεργητών του *ager publicus* απέναντι στη ρωμαϊκή πολιτεία.

Κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου, τέλος, η προστασία της νομής επεκτάθηκε και στα κινητά.

II. Από τον ορισμό που δόθηκε πιο πάνω προκύπτει ότι η νομή περιλαμβάνει ένα σωματικό στοιχείο, τη φυσική εξουσίαση του πράγματος (*corpus*), και ένα πνευματικό, τη θέληση να εξουσιάζει ο νομέας το πράγμα (*animus*). Ο *animus* αυτός, πρέπει να σημειωθεί, δεν αποτελεί δικαιοπρακτική βούληση, αλλά πρόθεση για την πραγματοποίηση μιας υλικής κατάστασης, δηλαδή της φυσικής εξουσίασης του πράγματος.

Αν το πνευματικό στοιχείο, ο *animus*, δεν συντρέχει, αλλά μονάχα το σωματικό, δεν υπάρχει νομή, αλλά κατοχή.

Την κατοχή αποδίδει το νεότερο δίκαιο με το λατινικό, αλλά όχι ρωμαϊκό, όρο *detentio*. Οι Ρωμαίοι όμως της κλασικής περιόδου την αποκαλούσαν συνήθως φυσική νομή (*possessio naturalis*, D. 41, 5, 2, 1 – Ουλπιανός), ή χρησιμοποιούσαν για να τη δηλώσουν τα ρήματα *tenere* και *detinere*.

Κατά κανόνα, το πνευματικό στοιχείο αποβλέπει στην εξουσία του πράγματος για τον ίδιον αυτόν που ασκεί την εξουσίαση, μόνο δε κατ' εξαίρεση, στις τέσσερις περιπτώσεις της παράγωγης νομής (βλ. πιο κάτω, υπό III, Α, 2), η φυσική εξουσίαση ασκείται χωρίς τέτοια θέληση.

III. Α) Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, η αναγνώριση της νομής ως πραγματικής κατάστασης στην οποία πρέπει να παρασχεθεί έννομη προστασία, ανάγεται στις αρχές της προκλασικής περιόδου (πρβλ. Terent., Eun. 319). Οι περιπτώσεις αυτές νομής που προστατεύεται με παραγγέλματα (*possessio ad interdicta*) ήταν στην κλασική, πια, περίοδο οι ακόλουθες:

1. Η νομή των προσώπων εκείνων που την ασκούν με τη θέληση να έχουν το πράγμα που νέμονται για τον εαυτό τους, για να αποκομίζουν, δηλαδή, για τον εαυτό τους εκείνες τις ωφέλειες από το πράγμα που αναγνωρίζει στους νομείς το δίκαιο (*animus rem sibi habendi*). Τέτοια πρόσωπα είναι:

α) Ο κύριος και νομέας του πράγματος.

β) Ο καλής πίστης νομέας, εκείνος δηλαδή που νέμεται με τη – λαθεμένη – πεποίθηση ότι είναι ο κύριος του πράγματος.

γ) Ο κακῆς πίστεως νομέας, εκείνος δηλαδή που νέμεται το πράγμα, παρόλο που ξέρει ότι τούτο είναι ξένο, όπως ο κλέφτης. Ο κλέφτης, ειδικότερα, προστατεύεται με τα παραγγέλματα απέναντι στους τρίτους, όχι όμως και απέναντι εκείνου από τον οποίο έχει αφαιρέσει τη νομή του πράγματος.

2. Η νομή, κατ' εξαίρεση, ορισμένων προσώπων που την ασκούν με τη θέληση να εξουσιάζουν το πράγμα, όχι για τον εαυτό τους, αλλά για άλλο πρόσωπο. Οι περιπτώσεις αυτές, που επονομάζονται περιπτώσεις παράγωγης νομῆς, είναι στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο τέσσερις, οι ακόλουθες:

α) Του εμφυτευτή (βλ. πιο κάτω, § 69, 1, Β, αα).

Η περίπτωση τούτου είναι κατάλοιπο της προστασίας που, κατά την προκλασική περίοδο παρεχόταν στους καλλιεργητές δημοσίων γαιών (ager publicus), για την οποία έγινε προηγουμένως (υπό Ι, γ), λόγος.

β) Του κατὰ παράκληση λαβόντος (precario habens) του οποίου, όπως είπαμε, η προστασία ανάγεται, κι αυτή, στην προκλασική περίοδο. Εκείνος που έλαβε κατὰ παράκληση προστατεύεται με τα παραγγέλματα απέναντι σε τρίτους, όχι όμως απέναντι του κατὰ παράκληση δόντος (precario dans).

γ) Του ενεχυρούχου δανειστή (βλ. πιο κάτω, § 70, ΙΙΙ, Α) και

δ) Του μεσεγγυούχου (sequester. D. 16, 3, 17, 1 – Φλωρεντινός).

Οι εξαιρέσεις αυτές εξηγούνται ιστορικά μόνο και δεν μπορούν, κατά τη γνώμη μας, να στηριχτούν σε οποιαδήποτε άλλη εξήγηση, π.χ. βασιζόμενη στο δικαιολογικό λόγο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι κατὰ την κλασική περίοδο είχε υποστηριχθεί (αλλά η άποψη αυτή δεν επικράτησε), ότι και ο μισθωτής πρέπει να προστατεύεται ως νομέας, με παραγγέλματα.

3. Σε κάθε άλλη περίπτωση εκτός των όσων πιο πάνω αναφέραμε, δεν πρόκειται για νομή, αλλά για κατοχή, και η προστασία της με παραγγέλματα δεν είναι δυνατή.

Έτσι θεωρούνται, εκτός των άλλων, ως κάτοχοι και όχι ως νομείς ο θεματοφύλακας, ο χρησάμενος και ο μισθωτής. Ως το ιουστινιάνειο δίκαιο, ως κάτοχο θεωρούσαν οι Ρωμαίοι και τον επικαρπωτή (§ 68, ΙV, ε), τον οποίο όμως ο Ιουστινιανός χαρακτηρίζει ως οιονεί νομέα (νομέα δικαιώματος).

Γενικά, κάτοχος θεωρείται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο κάθε πρόσωπο που ασκεί και φυσική εξουσίαση πράγματος για άλλον. Δούλοι και υπεξούσιοι μπορούν να είναι κάτοχοι, όχι όμως νομείς.

Β) Από την προστατευόμενη νομή (possessio ad interdicta) για την

οποία έγινε λόγος, διαφέρει η νομική νομή (possessio civilis). Τέτοια είναι στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο η νομή που στηρίζεται σε νόμιμο τίτλο (iusta causa possessionis) και μπορεί να οδηγήσει μέσω της χρησικτησίας στην κυριότητα.

Νόμιμος τίτλος είναι κάθε αιτία απόκτησης κυριότητας κατά το ius civile (D. 41, 2, 3, 21-23 – Παύλος. Βλ. και πιο κάτω, § 66, IV, Β, 6, 1). Αρχικά, η possessio civilis ταυτιζόταν με την αρχαϊκή χρησικτησία (usus), που μνημονεύει ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. VI, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 25), η οποία αποτελούσε τρόπο απόκτησης όχι μόνο κυριότητας, αλλά και άλλων δικαιωμάτων, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονταν και η εξουσία (manus) του συζύγου πάνω στη σύζυγο του (§ 55, IV, 2, Γ).

Παρόλο όμως που και κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου οι όροι possessio και usus θεωρούνταν πολλές φορές ταυτόσημοι (πρβλ. Festus, στη λ. «possessio», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 24: «Possessio est, ut definit Gallus Aelius, usus quidam agri aut aedificii»), από την κλασική περίοδο πια, οι δυο έννοιες διαχωρίζονται η μια από την άλλη. Ο όρος usus χάνει πια τη σημασία της νομής που οδηγεί σε χρησικτησία και στις πηγές χρησιμοποιείται αντί γι' αυτόν για τη δήλωση της έννοιας αυτής, ο όρος possessio civilis, που αναφέραμε (πρβλ. D. 41, 2, 24 – Iavolenus: «civiliter possidere»).

Ειδική αγωγή, η Πουβλικιανή αγωγή (actio Publiciana – Βλ. παρά κάτω, § 67, II), προστάτευε εκείνον που ασκούσε νομική νομή, αλλά ο νομέας αυτός μπορούσε να κάνει χρήση και της προστασίας των παραγγελμάτων, αφού ήταν νομέας καλής πίστης.

Από όσα εκθέσαμε προκύπτει, νομίζουμε, ότι κάθε νομή που προστατευόταν με παραγγέλματα δεν ήταν στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο και νομική νομή (possessio civilis).

IV. Το ιουστινιάνειο δίκαιο επιφέρει ουσιώδεις μεταβολές στις διακρίσεις της νομής.

Το περιεχόμενο της έννοιας της νομικής νομής (possessio civilis), γίνεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο στενότερο. Νομική νομή έχει πια μόνο όποιος νέμεται με την πεποίθηση ότι είναι κύριος του πράγματος (διανοία κυρίου – animo domini, πρβλ. Θεοφίλου, Ινστιτ. 2, 9, 4, στο IGR, III, Βασ. 50, 2, 61 και Αρμ. Β', 1, 2: «Νομή έστι ψυχή δεσπόζοντος κατοχή»). Τέτοια νομή έχουν στο ιουστινιάνειο δίκαιο, καθώς και στο Βυζαντινό ο ίδιος ο κύριος καθώς και ο νομέας καλής πίστης, που νέμεται με τα προσόντα της χρησικτησίας.

Κάθε άλλη νομή εκτός από τη νομική, το ιουστινιάνειο δίκαιο ονομάζει φυσική ή σωματική νομή (possessio naturalis ή corporalis).

Ως περιπτώσεις της φυσικής αυτής νομής, θεωρεί το ιουστινιάνειο δίκαιο τη νομή της κακής πίστης νομέα, αλλά και τις περιπτώσεις της παράγωγης νομής (βλ. πιο πάνω, III, Α, 2). Φυσική νομή ονομάζει επίσης το ιουστινιάνειο δίκαιο και την απλή κατοχή.

Ο όρος *possessor naturalis* ή *corporalis* δεν σημαίνει, λοιπόν στο ιουστινιάνειο δίκαιο, (όπως στο κλασικό δίκαιο), μόνο τον κάτοχο, αλλά και το νομέα που προστατεύεται με παραγγέλματα, αν αυτός δεν νέμεται «διανοία κυρίου» (*animo domini*).

Αλλά η φυσική νομή του ιουστινιάνειου δικαίου δεν αποκλείεται να είναι συνάμα και «δικαία» ή «νόμιμη» νομή (*iusta possessio*), όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις της παράγωγης νομής.

V. Κτήση, διατήρηση και απώλεια της νομής

Α) Κτήση της νομής

Όπως είπαμε (πιο πάνω, υπό II), η νομή περιλαμβάνει δυο στοιχεία, τη φυσική εξουσία πάνω στο πράγμα (*corpus*) και τη θέληση του να εξουσιάζει ο νομέας το πράγμα αυτό (*animus*).

Κατά συνέπεια, η νομή αποκτάται, κατ' αρχή, αν και τα δυο στοιχεία συναντώνται σ' εκείνον που την αποκτά.

1. Ειδικότερα, όσον αφορά τη φυσική εξουσίηση (*corpus*), το πότε αυτή υπάρχει είναι ένα ερώτημα στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί απάντηση με γενικό κανόνα. Τούτο μόνο μπορεί να ειπωθεί, ότι στο θέμα αυτό το προκλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν πιο ελαστικό από το κλασικό. Έτσι, π.χ. κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου γινόταν δεκτό ότι για την απόκτηση της νομής άγριου ζώου αρκούσε ο τραυματισμός του, σε συνδυασμό με την αδιάκοπη καταδίωξή του, ενώ κατά την κλασική περίοδο, προκειμένου να αποκτηθεί η νομή πάνω στο άγριο ζώο έπρεπε τούτο να συλληφθεί (D. 41, 1, 5, 1 -Γάιος).

Τη φυσική εξουσία πάνω σε πράγμα μπορεί κανείς να αποκτήσει είτε πρωτότυπα είτε παράγωγα.

α) Το πότε αποκτάται πρωτότυπα η φυσική εξουσία πάνω σε πράγμα λύνεται από τις ρωμαϊκές πηγές κατά περίπτωση. Ως γενική μόνο παρατήρηση μπορεί να ειπωθεί ότι για την πρωτότυπη κτήση οι προϋποθέσεις είναι αυστηρότερες απ' ό,τι για την παράγωγη, γιατί απαιτείται μεγαλύτερος βαθμός φυσικής εξουσίας για την πρωτότυπη κτήση από ό,τι για την παράγωγη.

β) Κατά παράγωγο τρόπο αποκτάται η φυσική εξουσία πάνω σε πράγμα με τη θέληση του ως τότε νομέα, με την παράδοση (*traditio*) του πράγματος.

Η παράδοση όμως αυτή δεν έχει την έννοια ότι η νομή ήταν μεταβιβαστή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Αντίθετα μάλιστα, επειδή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο η νομή αποτελούσε πραγματική κατάσταση και όχι δικαίωμα, η διαδοχή στη φυσική εξουσία του πράγματος δεν μπορούσε να σημαίνει τίποτε άλλο, παρά ότι ο ως τώρα νομέας εγκαταλείπει με τη θέλησή του το corpus του πράγματος και ότι, στη συνέχεια, το παίρνει εκείνος που τον διαδέχεται στη νομή.

Από το γεγονός αυτό εξηγείται γιατί ως το τέλος της κλασικής περιόδου ο δικαιοδόχος δεν μπορούσε, σε περίπτωση ειδικής διαδοχής, να προσμετρήσει το χρόνο νομής του δικαιοπαρόχου του για τη συμπλήρωση του χρόνου χρησικτησίας (βλ. πιο κάτω, § 66, IV, ε).

γ) Κατά κανόνα η φυσική εξουσία πρέπει να αποκτάται πραγματικά, να έρχεται δηλαδή εκείνος που την αποκτά σε άμεση υλική επαφή με το πράγμα, ενώ η απόκτηση της νομής μόνο με τη θέληση τού να έχει έχει κανείς πράγμα ως δικό του (*animo solo*) αποκλείεται.

δ) Αναγνωρίζει όμως το Ρωμαϊκό Δίκαιο, από την προκλασική κιόλας περίοδο, ορισμένες περιπτώσεις παράγωγης κτήσης της νομής, όπου δεν απαιτείται τέτοια άμεση υλική επαφή. Αυτές είναι οι περιπτώσεις οι οποίες στα νεότερα δίκαια ονομάζονται περιπτώσεις παράδοσης με μακρύ χέρι («μακρά χειρί παράδοσης» – *longa manu traditio*).

αα) Ειδικότερα, όσον αφορά τα ακίνητα.

Για την απόκτηση της νομής αγρού δεν ήταν αναγκαίο να τον τριγυρίσει αυτός που αποκτά τη νομή του, αλλά αρκούσε να του επιδείξει ο ως τότε νομέας τα όρια του αγρού από το ύψος πύργου (D. 41, 2, 18, 2, – Κέλοςος). Για την απόκτηση της νομής σπιτιών αρκούσε η παράδοση των κλειδιών της, κ.λπ.

ββ) Όσον αφορά, εξάλλου, τα κίνητα

Προκειμένου για κίνητα αρκούσε να φέρει ο ως τότε νομέας το αντικείμενο που παραδίδεται μπροστά σ' αυτόν που το αποκτά, κατ' εντολή τούτου. Αρκούσε επίσης να παραδοθούν τα κλειδιά της αποθήκης όπου ήταν αποθηκευμένο το εμπόρευμα (D. 41, 2, 1, 21 – Παύλος), ή, κατά την προκλασική περίοδο, η σφράγιση των πιθαριών που περιείχαν το κρασί (D. 18, 6, 1, 2 – Ουλπιανός). Οι δυο τελευταίες από τις περιπτώσεις αυτές χαρακτηρίζονται στη νεότερη επιστήμη, ειδικότερα, ως περιπτώσεις συμβολικής παράδοσης (*traditio symbolica*).

ε) Σε όλες τις περιπτώσεις της «μακρά χειρί παράδοσης» υπάρχει, πάντως, ένα ελάχιστο όριο υλικής επαφής εκείνου που αποκτά προς το αντικείμενο της φυσικής του εξουσίας. Αντίθετα, δεν υπάρχει ολωσδιόλου υλική παράδοση σε δυο άλλες περιπτώσεις, που ονομάζονται, κατά νεό-

τερη ορολογία, «βραχεία χειρί παράδοση» και «αντιφώνηση νομής». Και τα δυο αυτά είδη παράδοσης απαντούν ήδη από την κλασική περίοδο.

αα) Παράδοση με κοντό χέρι («βραχεία χειρί παράδοση» — *brevi manu traditio*), είναι εκείνη η μορφή παράδοσης, στην οποία ο ως τότε κάτοχος του πράγματος γίνεται νομέας του, αποκτώντας παράγωγα, με συμφωνία με τον ως τότε νομέα, τη νομή τούτου απ' αυτόν (D. 41, 9, 5 — Γάιος).

ββ) Αντιφώνηση νομής (*constitutum possessorium*) είναι η περίπτωση κατά την οποία ο ως τότε νομέας του πράγματος γίνεται κάτοχος τούτου, παραμένοντας στην κατοχή του πράγματος με συμφωνία με το νέο νομέα δυνάμει κάποιας έννομης σχέσης π.χ. μίσθωσης.

Της αντιφώνησης νομής γινόταν περιορισμένα μόνο χρήση στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο (D. 41, 2, 18 pr. — Κέλσος). Η ανάπτυξη της μορφής αυτής παράδοσης ανάγεται κυρίως στο μετακλασικό δίκαιο (C.T., 8, 12, 9, του 417 μ.Χ. — Ονωρίου και Θεοδοσίου Β'. Βλ. και Mitteis, Chrest. 367, του δού αιώνα μ.Χ.).

2. Η θέληση του να εξουσιάζει ο νομέας το πράγμα (*animus*) είναι, όπως είπαμε, το άλλο από τα στοιχεία που είναι αναγκαία για την απόκτηση της νομής.

Οι παράφρονες (*furiosi*), δεν μπορούσαν να αποκτήσουν νομή, και τούτο γιατί δεν είχαν βούληση (D. 41, 2, 1, 3 — Παύλος). Το ίδιο, κατά την πιο ορθή γνώμη, πρέπει να γίνει δεκτό και για τα νήπια (*infantes*). Όσον αφορά τους ανήβους (*impubes*), οι Ρωμαίοι είχαν αμφιβολίες γύρω από το θέμα αυτό, επικράτησε όμως τελικά η άποψη ότι οι όνηβοι μπορούσαν να αποκτήσουν νομή και μάλιστα χωρίς τη συγκατάθεση (*auctoritas*) του επιτρόπου του. (Για την προκλασική περίοδο, βλ. D. 41, 2, 1,3 — Παύλος, και για την κλασική, Gai, II, 83-84).

αα) Ο *animus* πρέπει να υπάρχει, κατ' αρχή, στον ίδιο αυτόν που αποκτά τη νομή.

Είναι όμως δυνατό να υπάρξει σε τρίτο, που ενεργεί αντί γι' αυτόν που αποκτά, αν ο τρίτος αυτός είναι υπεξούσιος ή δούλος εκείνου. Πρέπει σχετικά να σημειωθεί επίσης, ότι οι υπεξούσιοι και οι δούλοι αποκτούν για τον εξουσιαστή, ή, αντίστοιχα, τον κύριό τους, ακόμα και αν αυτός αγνοεί ότι απέκτησε τη νομή (Gai, II, 89, D. 41, 2, 1, 5 — Παύλος).

Στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, δεν μπορούσε κανείς να αποκτήσει νομή μέσω ελεύθερου αντιπροσώπου, που δεν θα ήταν υπεξούσιος αυτού που την αποκτά, ούτε μέσω δούλου, ο οποίος θα ανήκε σε τρίτο (Gai, II, 95). Κατ' εξαίρεση όμως, μπορούσε κανείς να αποκτήσει τη νομή μέσω ελευθέρου, μη υπεξουσίου, αντιπροσώπου, στην περίπτω-

ση των επιμελητών περιουσίας (procuratores), οι οποίοι, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 49, II, β), μπορούσαν να αποκτήσουν νομή για τα πρόσωπα που αντιπροσώπευαν, το ίδιο δεν είναι πιθανό ότι ίσχυε και για τους επιτρόπους ανήβων (§ 61, I, Ε, β).

Το ιουστινιάνειο δίκαιο δέχθηκε ότι είναι δυνατό να αποκτηθεί η νομή μέσω οποιουδήποτε ελεύθερου και αυτεξούσιου αντιπροσώπου (βλ. πιο πάνω, § 49, III).

Β) Διατήρηση της νομής

Καθώς η νομή αποτελείται από δυο στοιχεία (corpus και animus), η διατήρησή της επιβάλλει να υπάρχουν και τα δυο αυτά στοιχεία. Κατά κανόνα όμως οι προϋποθέσεις για τη διατήρηση της νομής ήταν λιγότερο αυστηρές από ό,τι για την απόκτησή της. Έτσι:

α) Η νομή διατηρείται αν η φυσική εξουσία (κατοχή) πάνω στο πράγμα ασκείται όχι αυτοπροσώπως από το νομέα, αλλά μέσω τρίτου.

Τέτοια τρίτα πρόσωπα είναι όχι μόνον οι υπεξούσιοι και δούλοι του νομέα (πρβλ. Gai, IV, 153, D. 41, 2, 25, 1 – Πομπώνιος), αλλά και άλλα πρόσωπα, που συνδέονται με το νομέα με εννοχική σχέση, π.χ. ο θεματοφύλακας (D. 41, 2, 3, 18 – Παύλος).

β) Η νομή διατηρείται και αν ακόμα χαθεί προσωρινά η φυσική εξουσία του πράγματος.

Τη λύση αυτή δεχόταν το προκλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο μόνο κατ' εξαίρεση, στην περίπτωση των χειμωνιάτικων και καλοκαιρινών βοσκών (saltus hiberni aestivique – P.S. 5, 2, 1, D. 41, 2, 27 – Πρόκουλος).

Στην κλασική περίοδο, η αρχή ότι η νομή, μια και έχει αποκτηθεί, διατηρείται με μόνη τη θέληση του νομέα, επεκτάθηκε και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του δραπετή δούλου (servus fugitivus – P.S. 2, 31, 37, D. 41, 2, 1, 14 – Παύλος), ο δε Γάιος μνημονεύει τον κανόνα ότι η νομή διατηρείται με τη θέληση μόνο, φτάνει ο νομέας που δεν ασκεί προσωρινά τη φυσική εξουσία πάνω στο πράγμα να διατηρεί την πρόθεση να ξαναγυρίσει, ως άποψη που γίνεται αποδεκτή από πολλούς (Gai, IV, 153 (συμπλ. με Inst. 4, 15, 5): «animo quoque retineri possessionem»).

Το μετακλασικό δίκαιο⁽¹⁾, καθώς και το ιουστινιάνειο, δέχονται τη γνώμη αυτή ως κανόνα που ισχύει γενικά (Inst. 4, 15, 5, D. 41, 2, 25, 2 – Πομπώνιος, (παρεμβλ.).

(1) Στην IP. 5, 2, 1 (Girard, Textes, I, σελ. 398), «animo possidere». Ισοδυναμεί προς «είμαι κύριος».

Γ) Απώλεια της νομής

Η νομή χάνεται αν ο νομέας είτε χάσει τη φυσική εξουσία πάνω στο πράγμα (με τις επιφυλάξεις που αναφέραμε υπό Β), είτε χάσει τη θέληση να εξουσιάζει το πράγμα, είτε χάσει και τα δυο αυτά στοιχεία.

Έτσι, ιδίως:

α) Χάνεται η νομή του πράγματος, αν χαθεί τούτο και δεν είναι γνωστό που βρίσκεται (D. 41, 2, 25 pr. – Πομπώνιος).

β) Αν η νομή ασκείται μέσω θεματοφύλακα, κατά λύση που είχε γίνει δεκτή ήδη από την προκλασική περίοδο, ο παρακαταθέτης δεν χάνει τη νομή από μόνο το γεγονός ότι θεματοφύλακας απέκτησε την πρόθεση να κάνει δικό του το πράγμα. Για να χαθεί η νομή του παρακαταθέτη πρέπει ο θεματοφύλακας να εξαφανίσει το πράγμα (D. 41, 2, 3, 18 – Παύλος).

γ) Αν η φυσική εξουσία ασκείται μέσω τρίτου, π.χ. δούλου και ο τρίτος αυτός πεθάνει ή γίνει παράφρονas, και χαθεί κατ' αυτόν τον τρόπο η φυσική εξουσία πάνω στο πράγμα, ο νομέας διατηρεί προσωρινά τη νομή τούτου (*animus solo*) (βλ. πιο πάνω, υπό Β), ωστόσο ξανά αποκτήσει τη φυσική εξουσία του πράγματος. Είναι όμως δυνατό μεταγενέστερα να χάσει οριστικά τη νομή του πράγματος, είτε *corpore*, αν αποκρουσθεί από τρίτο που τυχόν καταλάβει τούτο, είτε *animus*, αν παραιτηθεί από το να επιχειρήσει να πάρει πίσω τη νομή (D. 41, 2, 25, 1-2 – Πομπώνιος).

δ) Με την *αιχμαλωσία* του Ρωμαίου πολίτη, η νομή του αποσβήνεται *corpore* και γι' αυτό, αν ξαναγυρίσει από την αιχμαλωσία, αρχίζει νέα νομή (D. 41, 2, 23, 1 – *Iavolenus*, βλ. και πιο πάνω, § 45, VI).

ε) Η νομή χάνεται με το *θάνατο* του νομέα και, επειδή δεν είναι δικαίωμα, δεν μεταβιβάζεται στους κληρονόμους τούτου (D. 41, 2, 23 pr. – *Iavolenus*). Ο κληρονόμος νέος νομέας μπορεί όμως να *προσμετρήσει* το χρόνο εκείνου που είχε προηγηθεί απ' αυτόν στη νομή, σε περίπτωση έγερσης του παραγγέλματος *utrobi* (βλ. πιο κάτω, VI, Α, 2). Για την προσμέτρηση του χρόνου (*accessio temporis*) στην περίπτωση της χρησικτησίας, βλ. πιο κάτω, § 66, IV, Β, ε.

VI. Προστασία της νομής

Όπως είδαμε πιο πάνω, (υπό Ι, γ), η προστασία της νομής με παραγγέλματα ανάγεται στις αρχές της προκλασικής περιόδου, είναι δε πολύ πιθανό ότι η προστασία αυτή προηγήθηκε κάθε θεωρητικής διδασκαλίας περί νομής.

Έτσι, ένας στίχος του Τερέντιου (Terent., Eun. 319), αποκαλύπτει ότι το 161 π.Χ. υπήρχε ήδη παράγγελμα που μπορούσε να περιλάβει και την ένσταση «*vi, clam, precario*», για την οποία θα γίνει πιο κάτω λόγος.

Κατά την κλασική περίοδο τα παραγγέλματα που χορηγούσε ο Πραίτορας για την προστασία της νομής διακρίνονταν (Gai, IV, 143), σε διατηρητικά της νομής (*interdicta retinendae possessionis causa comparata*), σε ανακτητικά της νομής (*interdicta recipiendae possessionis causa comparata*) και σε παραγγέλματα δρακτέας νομής, από τα οποία, όμως, τα τελευταία δεν αφορούν το θέμα που τώρα διαπραγματευόμαστε. Για τα παραγγέλματα, βλ. και πιο κάτω, § 124.

Α) Διατηρητικά της νομής παραγγέλματα

Το παλαιότερο από τα παραγγέλματα αυτά ήταν το *interdictum uti possidetis* (παράγγελμα «όπως νέμεσθε»), που απέβλεπε στην προστασία της νομής ακινήτων, τόσο αστικών, όσο και αγροτικών (Gai, IV, 148-149), και ήταν σε χρήση ήδη κατά τον τελευταίο αιώνα της Δημοκρατίας (πρβλ. D. 43, 17, 3, 11 – Ουλπιανός).

Το παράγγελμα *uti possidetis* είχε σκοπό την προστασία του τελευταίου νομέα, εκείνου, δηλαδή, που κατά το χρόνο της κατάρξης της δίκης (*litis contestatio*, βλ. § 120, III, B, 1, AA, στ, § 121, III, A, 2, ε) βρισκόταν στη νομή, αλλά υπό τον όρο ότι η νομή του δεν είχε αποκτηθεί από τον αντίδικο με βία, λαθραία ή κατά παράκληση (*vi, clam, precario* – πρβλ. Gai, IV, 150, Festus, στη λ. «*possessio*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 24, D. 43, 17, 1 pr. – Ουλπιανός).

Χαρακτηριστικό του παραγγέλματος αυτού ήταν ότι ήταν διπλό (*duplex*). Καθένας, δηλαδή από τους διαδίκους είχε τη θέση τόσο ενάγοντα όσο και εναγόμενου, όπως στη διαδικασία της *legis actio sacramento in rem* (βλ. πιο κάτω, § 67, I, A, § 120, III, B, 1, AA), γιατί ο καθένας από τους διαδίκους ισχυριζόταν ότι ήταν ο νομέας (Gai, IV, 160).

Όταν ο Πραίτορας άρχιζε την εξέταση της υπόθεσης, εξέδιδε διάταξη (*decretum*) με την οποία απαγόρευε τη χρήση βίας για τη μεταβολή της νομής (Gai, IV, 160, Festus, στη λ. «*possessio*», όπ.π., D. 43, 17, 1 pr. – Ουλπιανός).

Το παράγγελμα αυτό είναι, κατ' αρχή, διατηρητικό. Μπορεί όμως να αποκτήσει ανακτητικό χαρακτήρα, αν η νομή είχε αποκτηθεί από τον τελευταίο νομέα κατά τρόπο επιλήψιμο, δηλαδή με βία, λαθραία, ή κατά παράκληση.

Το *interdictum uti possidetis* διατηρήθηκε στην ιουστινιάνεια νομοθεσία (Inst., 4, 15, 4α).

2. Το άλλο από τα διατηρητικά παραγγέλματα ήταν το *interdictum utrubi* («σε όποιον από τους δυο») που απέβλεπε στην προστασία της νομής κινήτων (Gai, IV, 148, 149). Τούτο, κατά την πιο πιθανή γνώμη,

ήταν νεότερο από το *interdictum uti possidetis*⁽¹⁾. Αρχικά αφορούσε, όπως φαίνεται, μόνο τους δούλους και από εκεί επεκτάθηκε σ' όλα τα κινητά πράγματα (Gai, IV, 150, 160, D. 4, 43, 31 pr. – Ουλπιανός).

Το παράγγελμα αυτό προστάτευε εκείνον από τους διαδίκους που άσκησε κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους πριν από τη διατάραξη (Gai, IV, 152), επί περισσότερο χρόνο ανεπίληπτη νομή, νομή δηλαδή που δεν είχε αποκτηθεί από τον αντίδικο με βία, λαθραία ή κατά παράκληση (Gai, IV, 149). Ο νεμόμενος ανεπίληπτα (κατά τα προηγούμενα), είχε το δικαίωμα να προσμετρήσει το χρόνο εκείνου ο οποίος είχε προηγηθεί απ' αυτόν στη νομή και από τον οποίο την είχε αποκτήσει ανεπίληπτα, π.χ. λόγω κληρονομίας, δωρεάς, αγοραπωλησίας, ή προίκας (Gai, IV, 151).

Το *interdictum utrubi* ήταν κι αυτό, όπως και το *int. uti possidetis*, διπλό (Gai, IV, 161), και ήταν δυνατό να αποκτήσει, όπως κι εκείνο, ανακτητικό χαρακτήρα.

Κατά τα άλλα, το *int. utrubi* ακολουθούσε την ίδια με το *int. uti possidetis* διαδικασία.

Ο Ιουστινιανός διατήρησε το *interdictum utrubi*, αλλά άλλαξε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες τούτο μπορούσε να ασκηθεί. Εχορήγησε, δηλαδή, ο Ιουστινιανός τούτο όχι σ' εκείνον που ήταν ανεπίληπτος νομέας επί περισσότερο χρόνο κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους πριν από τη διατάραξη, αλλά, όπως και στο *int. uti possidetis*, στον τελευταίο (δηλαδή, στον κατά το χρόνο κατάρξης της δίκης) ανεπίληπτο νομέα (D. 43, 31, 1, 1 -Ουλπιανός (παρεμβ.), Inst., 4, 15, 4α).

3. Και τα δυο διατηρητικά παραγγέλματα, προσδιορίζοντας ποιος από τους διαδίκους πρέπει να θεωρηθεί νομέας του πράγματος, προσδιορίζαν συγχρόνως και ποιος θα ήταν ο εναγόμενος στη διεκδικητική αγωγή κι έτσι προπαρσκαζαν τη δίκη διεκδίκησης στη διαδικασία της formula (βλ. πιο κάτω, § 67, I, B, δ).

B) Ανακτητικά της νομής παραγγέλματα

Τα ανακτητικά της νομής παραγγέλματα, όπως και το όνομά τους το μαρτυρεί, αποβλέπανε στο να αποκτηθεί ξανά η νομή που είχε χαθεί για το νομέα, ήσαν δε το *interdictum unde vi*, το *interdictum de precario* και, πιθανώς, το *int. de clandestina possessione*.

1) Το παράγγελμα περί βίας (*interdictum unde vi*) παρεχό-

(1) Η μνεία του επιρρήματος *utrubi* στον Πλάτο, Stich., 696 και 750 δεν αποτελεί, πιστεύουμε, αναφορά στο συζητούμενο παράγγελμα.

ταν στο νομέα που είχε αποβληθεί (εκδιωχθεί) από τη νομή ακινήτου, διακρινόταν δε σε παράγγελμα περί συνηθισμένης βίας και σε παράγγελμα περί ένοπλης βίας.

α) Το παράγγελμα περί συνηθισμένης (ή απλής) βίας (*interdictum de vi cottidiana*).

Το παράγγελμα αυτό ήταν σε χρήση στη Ρώμη τουλάχιστο από τις τελευταίες δεκαετίες του δεύτερου αιώνα π.Χ., όπως προκύπτει από το ότι μνημονεύεται στη *lex agraria* του 111 π.Χ. (*lex agraria*, στιχ. 18, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 11, σελ. 77 = FIRA, I, αριθ. 8, σελ. 106-107). Τον τελευταίο αιώνα της Δημοκρατίας το παράγγελμα αυτό αναφέρεται στις πηγές συχνά (πρβλ. Cicero, *pro Tullio*, 19, 44).

Το παράγγελμα αυτό έπρεπε να εγερθεί μέσα σε έτος από την εκδίωξη (αποβολή, *deiectio*) του νομέα, στρεφόταν δε εναντίον εκείνου που είχε διώξει το νομέα από το ακίνητο χρησιμοποιώντας βία, εκτός αν κι ο τελευταίος αυτός είχε αποκτήσει τη νομή από εκείνον που τον απέβαλε επιλήψιμα, δηλαδή με βία, λαθραία ή κατά παράκληση (ένσταση επιλήψιμης νομής *excerptio vitiosae possessionis*). Στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν προστατεύεται ο νομέας που εκδιώχθηκε, γιατί σωστά ασκήθηκε εναντίον του βία για την ανάκτηση της νομής (Gai, IV, 154. Πρβλ. και P.S. 5, 6, 7).

β) Το παράγγελμα περί ένοπλης βίας (*interdictum de vi armata*).

Το παράγγελμα αυτό διέφερε από το προηγούμενο κατά το ότι για την αποβολή του νομέα, εκείνος που τον έδιωξε από το ακίνητο, χρησιμοποίησε ένοπλη βία. Ως όπλα στην περίπτωση αυτή εθεωρούνταν και τα ραβδιά ή οι πέτρες (Cicero, *pro Caec.*, 60-64, Gai, IV, 155). Εκείνος ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει ένοπλη βία για την αποβολή του νομέα δεν είχε το δικαίωμα να προτείνει την ένσταση ότι ο νομέας είχε αποκτήσει απ' αυτόν τη νομή επιλήψιμα (Gai, IV, 155).

Το παράγγελμα αυτό είναι χαρακτηριστικό για τις συνθήκες ανασφάλειας που επικρατούσαν κατά την ταραγμένη περίοδο του τέλους της ρωμαϊκής Δημοκρατίας και επανειλημμένα αναφέρεται στις πηγές του τελευταίου αιώνα της προκλασικής περιόδου (π.χ. Cicero, *pro Caec.* 14, 41 και 17, 48).

Το παράγγελμα περί ένοπλης βίας, αντίθετα από της συνηθισμένης βίας, μπορούσε να εγερθεί και μετά την πάροδο έτους από την αποβολή.

Κατά τη μετακλασική περίοδο, ο Μέγας Κωνσταντίνος κατάργησε και στο παράγγελμα περί συνηθισμένης βίας την ένσταση της επιλήψιμης νομής (C.T., 9, 10, 3, έτους 319 μ.Χ.). Γενικότερα, εξάλλου, η βίαη αποβολή από τη νομή αντιμετωπίστηκε κατά τη μετακλασική περίοδο κυρίως με ποινικά μέτρα (πρβλ. C.T., 9, 10, 3).

Ο Ιουστινιανός επανέφερε το παράγγελμα περί βίας, αποδέχθηκε όμως την κατάργηση της ένστασης επιλήψιμης νομής (Inst., 4, 15, 6), καθώς και κατάργηση της διακρίσης ανάμεσα σε απλή (συνηθισμένη) και ένοπλη βία. Το παράγγελμα περί βίας πρέπει, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, να ασκηθεί μέσα σε έτος από την αποβολή.

2. Interdictum de precario

Τούτο στρεφόταν κατά εκείνου που είχε λάβει κινητό ή ακίνητο κατὰ παράκληση (precario) και δεν απέδιδε το πράγμα που είχε λάβει με βάση την παρακλητική σχέση (D. 43, 26, 2 pr. και 1 – Ουλπιανός).

3. Είναι πιθανό ότι αρχικά υπήρχε και ιδιαίτερο ανακτητικά παράγγελμα, ονομαζόμενο *interdictum de clandestina possessione*, το οποίο στρεφόταν κατά εκείνου που είχε καταλάβει τη νομή κρυφά (λάθρα, *clam*) από το νομέα.

Επειδή όμως ήδη το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο είχε δεχθεί – αν και κατὰ περίπτωση μόνο (βλ. πιο πάνω, V, Β, β) – ότι η νομή διατηρείται *animus*, το παράγγελμα αυτό έχασε γρήγορα τη χρησιμότητά του (αφού απώλεια της νομής χωρίς τη γνώση του νομέα δεν ήταν πια δυνατή) κι έτσι είχε εξαφανισθεί πριν ήδη από την κωδικοποίηση του Ήδικτου επί Αδριανού.

§ 64. Έννοια και περιεχόμενο της κυριότητας*

Ι. Έννοια της κυριότητας

Τα πράγματα που ανήκουν στην κατηγορία των εντός συναλλαγής συνδέονται συνήθως προς πρόσωπα με δεσμούς άμεσης εξάρτησης, που παίρνει ορισμένες μορφές τις οποίες το δίκαιο καθορίζει κατὰ περιοριστικά τρόπο. Εξαιτίας της άμεσης αυτής εξάρτησης, τα πρόσωπα αυτά έχουν το δικαίωμα να ασκούν, χωρίς την παρεμβολή άλλου, είτε

* M. Käser, *Eigentum und Besitz...* (όπ.π., § 63), του *ιδίου*, *In bonis esse*, στη SZ (RA), 78 (1961), σελ. 173-220, R. Feenstra, *Duplex dominium*, στις *Symbolae David*, I, Leiden 1968, σελ. 55-71, J.A. Ankum, *Le droit romain classique a-t-il connu un droit de propriété bonitaire relatif?* στη *Satura R. Feenstra*, Fribourg Suisse 1985, σελ. 125-139, G. Diosdi, *Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law*, Budapest 1970, L. Capogrossi *Colongesi*, *La struttura della proprietà e la formazione dei «iura praediorum» nell'età repubblicana*, I, Milano 1969, II, Milano 1976, G. Melillo, *Tignum iunctum*, Napoli 1964, A. Watson, *Tignum iunctum, the XII Tables and a Last Word*, στη RIDA, 3ème sér. 21 (1974), σελ. 337-342, A.-M. Patault, *Réflexions sur les limitations au droit de propriété à Rome jusqu'à la fin de la République*, στη RHD, 55 (1977), σελ. 239-256, G. Platon, *Observations sur le droit de la propriété en droit byzantin*, Paris 1906, G. Ostrogorsky, *The Peasant's Preemption Right*, στη JRS, 37 (1947), σελ. 117-126.

όλες τις εξουσίες πάνω στα πράγματα που συνδέονται κατ' αυτό τον τρόπο μαζί τους (και να αποκομίζουν και όλες τις ωφέλειες από τα πράγματα αυτά), είτε μόνο μερικές από αυτές. Τέλος, τα πρόσωπα αυτά έχουν από το δίκαιο τη δυνατότητα να προστατεύουν τα δικαιώματά τους αυτά από την προσβολή οποιουδήποτε τρίτου.

Ο άμεσος αυτός σύνδεσμος προσώπου προς πράγμα, που ισχύει απέναντι σε όλους ονομάζεται εμπράγματο δικαίωμα. Αν αφορά το σύνολο των εξουσιών πάνω στο πράγμα λέγεται κυριότητα, αν δε αφορά μόνο μέρος από αυτές, λέγεται εμπράγματο δικαίωμα πάνω σε ξένο πράγμα.

Η έννοια του εμπράγματος δικαιώματος ήταν γνωστή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο τουλάχιστον από τα τέλη της προκλασικής περιόδου, μόνο που, στους Ρωμαίους, η αναγνώριση εμπράγματος δικαιώματος εξαρτιόταν από τη χορήγηση στο δικαιούχο αγωγής που να κατευθύνεται προς το πράγμα (εμπράγματη αγωγή – *actio in rem*), ενώ στα νεότερα δίκαια, αντίστροφα, η ύπαρξη εμπράγματης αγωγής προϋποθέτει ότι το δίκαιο θα αναγνωρίζει αντίστοιχο εμπράγματο δικαίωμα.

Α) Η κυριότητα

Η έννοια της κυριότητας άλλαξε κατά τη διάρκεια της εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου περιεχόμενο.

α) Κατά τους αρχαϊκούς χρόνους δεν υπήρχε καν η αντίληψη ότι η κυριότητα είναι δικαίωμα, που διακρίνεται από το αντικείμενο επί του οποίου το δικαίωμα αυτό υπάρχει. Χρησιμοποιούσαν δε οι Ρωμαίοι κατά τα χρόνια αυτά την κτητική αντωνυμία «*meus*» (δικός μου) σε συνδυασμό με το ρήμα «*sum*» (είμαι) για να δηλώσουν τον άμεσο δεσμό εξάρτησης που συνέδεε το πράγμα προς το πρόσωπο. Έτσι απαντά κατά τους χρόνους αυτούς η φράση «*meum esse aio*» – φράση που διατηρήθηκε και μεταγενέστερα – τόσο στον τύπο της *mancipatio* (Gai, I, 119, βλ. πιο πάνω, § 37, II, B), όσο και της διεκδίκησης κατά τη διαδικασία της *legis actio sacramento in rem* (Gai, IV, 16, βλ. πιο κάτω, § 120, III, B, 1, AA), αλλά και στην *in iure cessio* που καταγόταν από τη δεύτερη (Gai, II, 24, βλ. πιο πάνω § 37, II, A). Η φράση όμως αυτή δε φανερώνει (πέρα από τον άμεσο σύνδεσμο του πράγματος με το πρόσωπο) ούτε την έκταση της εξάρτησης, ούτε την έκταση της ισχύος της απέναντι στους τρίτους.

Η εξουσία αυτή πάνω στα πράγματα μπορούσε να ανήκει μόνο στους αυτεξούσιους, τους αρχηγούς δηλαδή των υπό στενή έννοια οικογενειών, των οποίων αυτεξουσιών η ολοκληρωτική εξουσία πάνω στα πράγματα αποτελούσε το αντίστοιχο της απόλυτης εξουσίας που ασκού-

σαν πάνω στα πρόσωπα που βρίσκονταν κάτω από τη manus τους (βλ. πιο πάνω, § 46, II).

β) Από την προκλασική περίοδο, με την ανάπτυξη της νομικής επιστήμης, η έννοια της κυριότητας αρχίζει να αποχωρίζεται από το φορέα της και να διαμορφώνεται σε δικαίωμα, το ευρύτερο από τα δικαιώματα πάνω σε πράγματα, και διακρίνεται από τη μια μεριά από τη νομή κι από την άλλη από τα περιορισμένα εμπράγματα δικαιώματα πάνω σε ξένο πράγμα. Η χρήση, πάντως του τεχνικού όρου *dominium* για τη δήλωση της κυριότητας ανάγεται στα τέλη μόνο της προκλασικής περιόδου (πρβλ. D. 8, 3, 30 -Παύλος). Στον Κικέρωνα η σχετική ορολογία δεν έχει ακόμα αποκρυσταλλωθεί εντελώς (πρβλ. Cicero, *de re publ.* I, 27: «*dominatus*», *ad Brut.*, 1, 16, 1: «*dominatio*»). Συνήθως η έννοια της κυριότητας αποδίδεται περιφραστικά με τα ρήματα «*habere, possidere, uti frui*», που δηλώνουν το κύριο περιεχόμενο της κυριότητας (πρβλ. *Ilex Antonia de Termessibus*, στο Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 14 = FIRA, I, αριθ. 11, του 71 π.Χ., στιχ. 17-18, 31-32).

Β) Στις αρχές της κλασικής περιόδου, η έννοια της κυριότητας έχει πια εντελώς ξεκαθαρίσει και οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί τη θεωρούν – όπως και η νεότερη επιστήμη – ως ιδιωτικό δικαίωμα που παρέχει πλήρη, άμεση και απόλυτη εξουσία προσώπου πάνω σε πράγμα. Η κυριότητα αυτή πηγάζει από το *ius civile* και γι' αυτό οι κλασικοί Ρωμαίοι νομικοί την ονομάζουν *dominium ex iure Quiritium* (Gai, I, 54, II, 40).

Αλλά στην κλασική περίοδο απαντά στη Ρώμη ένα φαινόμενο επί του οποίου ο Γάιος, λόγω της ιδιομορφίας του, επισύρει την προσοχή, το φαινόμενο, δηλαδή, του *divisio dominii* της κυριότητας (*divisio dominii* – Gai, II, 40), που είχε ως συνέπεια ότι δυο πρόσωπα μπορούσαν να έχουν συγχρόνως δικαίωμα πλήρους κυριότητας πάνω στο ίδιο πράγμα.

Παράλληλα, δηλαδή, προς την κυριότητα κατά το *ius civile*, το *dominium* ή *proprietas* (για το δεύτερο αυτόν όρο, βλ. *laudatio Murdiae*, του 1ου αιώνα μ.Χ., στιχ. 12, στο Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 127 = FIRA, III, αριθ. 70), εμφανίζεται κατά την κλασική περίοδο και η κυριότητα κατά το πραιτορικό δίκαιο, που οι Ρωμαίοι απέδιδαν συνήθως με περιφράσεις, όπως «*in bonis esse*» (βρίσκεται στην περιουσία), ή «*in bonis habere*» (έχω στην περιουσία). Την κυριότητα κατά το πραιτορικό δίκαιο ο Θεόφιλος, (Ινστιτούτα, 1, 5, 4, στο IGR, III), αποδίδει ελληνικά ως «βονιταρία» κυριότητα («δεσπότης βονιτάριος»). Μόνο ο Γάιος αποκαλεί και την πραιτορική κυριότητα *dominium* και γι' αυτό χαρακτηρίζει την κυριότητα «διπλή» (*duplex* – Gai, I, 54).

α) *Dominium ex iure Quiritium*, όπως είπαμε, μπορεί να υπάρξει επί

των κινητών πραγμάτων καθώς και επί των ιταλικών ακινήτων (§ 62, II, B, 1, α, ββ). Στα επαρχιακά, όπως είδαμε, κυριότητα είχε μόνο ο Ρωμαϊκός λαός, προκειμένου για τις συγκλητικές επαρχίες ή ο Ηγεμόνας προκειμένου για τις ηγεμονικές (Gai, I, 7).

Dominium ex iure Quiritium μπορούσαν να αποκτήσουν μόνο οι Ρωμαίοι. Ως προς τους ξένους αμφισβητείται αν μπορούσαν να αποκτήσουν κυριότητα κατά το *ius civile*, και μάλιστα ακόμα και στην περίπτωση που θα είχαν το *ius commercii*.

β) Κυριότητα κατά το πραιτορικό δίκαιο («βονιταρία» κυριότητα) μπορούσε να υπάρξει επίσης επί κινητών πραγμάτων ή επί ιταλικών ακινήτων, σε περίπτωση που τα πράγματα αυτά ανήκαν στην κατηγορία των *res mancipi* (§ 62, II, B, 2). Τούτο συνέβαινε αν τέτοια πράγματα δεν μεταβιβάζονταν κατά ένα από τους τρόπους τους *ius civile*, δηλαδή με *mancipatio* ή με *in iure cessio*, αλλά με παράδοση (*traditio*) της νομής τους.

Στις περιπτώσεις αυτές επρόβαλλε καθαρά ο δυϊσμός της κυριότητας, γιατί το πράγμα που ανήκε στην κατηγορία των *res mancipi* εμφανιζόταν να ανήκει ταυτόχρονα σε δυο κυρίους: έναν κατά το *ius civile*, εκείνον που είχε παραδώσει το πράγμα, ο οποίος διατηρούσε «γυμνή κυριότητα κατά το *ius civile*» (*nudum ius Quiritium* – Gai, I, 54, III, 166) και άλλον κατά το πραιτορικό δίκαιο (Gai, II, 41), τον «βονιτάριο» κύριο. Τέτοιες παραδόσεις *res mancipi* απαντούν στις πηγές συχνά (π.χ. παράδοση δούλου, από την Αίγυπτο, Bruns, Fontes, I, αριθ. 162 = FIRA, III, αριθ. 135, του 359 μ.Χ., παράδοση αλόγου, από την Αίγυπτο, FIRA, III, αριθ. 136, του 77 μ.Χ.).

Για την απόκρουση της διεκδίκησης του κατά το *ius civile* κυρίου ο Πράιτορας χορηγούσε στον κατά το πραιτορικό δίκαιο (*in bonis*) κύριο *res mancipi* την ένσταση του δόλου ή την ένσταση του πράγματος που πουλήθηκε και παραδόθηκε.

Η πραιτορική κυριότητα εμφανίζεται έτσι ως παροδικό στάδιο, γιατί όταν συμπληρωνόταν ο χρόνος της χρησικτησίας (βλ. πιο κάτω, § 66, IV, B, ε), ο κατά το πραιτορικό δίκαιο κύριος αποκτούσε και κυριότητα κατά το *ius civile*, (Gai, II, 41).

Πρέπει εξάλλου να διευκρινισθεί εδώ – παρόλο που είναι ευκολονόητο – ότι προκειμένου για *res nec mancipi*, θέμα δυϊσμού της κυριότητας δεν μπορούσε να γεννηθεί, γιατί με την παράδοση της νομής πραγμάτων της κατηγορίας αυτής, εκείνος προς τον οποίο γινόταν η παράδοση αυτή αποκτούσε κυριότητα κατά το *ius civile* (Gai, II, 19).

γ) Όπως είπαμε και πιο πάνω, (υπό α), στα επαρχιακά ακίνη-

τα δεν υπήρχε κατά κυριολεξία κυριότητα, αλλά, όπως λέει ο Γάιος (που δεν χρησιμοποιεί όμως τους όρους σε τεχνική έννοια), «μόνο νομή ή επικαρπία» (*possessionem tantum vel usufructum* – Gai, II, 7). Η «νομή ή επικαρπία» αυτή όμως δεν διέφερε ουσιαστικά από την κυριότητα και προστατευόταν με αγωγή ανάλογη προς τη διεκδικητική. Ο όρος *proprietas*, πάντως, χρησιμοποιείται για να δηλώσει την «κυριότητα» αυτή πάνω σε επαρχιακά ακίνητα μόνο από τη μετακλασική περίοδο (Fragm. Vatic. 283, Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, του 286 μ.Χ., στο Girard, Textes, I, σελ. 532).

Η «κυριότητα» αυτή πάνω σε επαρχιακά ακίνητα μεταβιβαζόταν με την παράδοση της νομής τους (βλ. παράδοση λόγω πώλησης αμπελιού στη Δούρα Ευρωπό, FIRA, III, αριθ. 138, έτους 227 μ.Χ.). Μεμονωμένες περιπτώσεις μεταβίβασης επαρχιακών ακινήτων με *mancipatio* (π.χ. πώληση οικίας στην Τρανσυλβανία, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 133 = FIRA, III, αριθ. 90, του 159 μ.Χ.) αποτελούν δείγματα του «εκχυδαίσμού» (*Vulgarisierung*) του Ρωμαϊκού Δικαίου στις επαρχίες.

δ) Διαφορετικό είναι το θέμα του αν οι ξένοι μπορούσαν να αποκτήσουν κυριότητα κατά το *ius civile* (*dominium ex iure Quiritium*).

Όπως είπαμε και πιο πάνω, (υπό α), το αν τούτο ήταν δυνατό αμφισβητείται. Πάντως δε χωρεί αμφιβολία ότι και η «κυριότητα» των ξένων αναγνωριζόταν και προστατευόταν τόσο στη Ρώμη, όσο και στις επαρχίες.

Προκειμένου για πολίτες της ρωμαϊκής επικράτειας που είχαν αυτονομία (*civitates liberae* και *foederatae*), το αν υπάρχει ή όχι κυριότητα κρίνεται κατά το δικό τους δίκαιο.

Γ) Κατά τη μετακλασική περίοδο τα όρια ανάμεσα στην κυριότητα και τη νομή συγχέονται (βλ. § 6, I, β), και στις μετακλασικές πηγές απαντούν εκφράσεις που μαρτυρούν τη σύγχυση αυτή (π.χ. C.T., 10, 8, 3, Μεγ. Κωνσταντίνου, του 326 μ.Χ.: «*salva possidentium... proprietate*»). Κατά την ίδια περίοδο επέρχεται επίσης σύγχυση ανάμεσα στην κυριότητα και στα εμπράγματα δικαιώματα πάνω σε ξένο πράγμα.

Δ) Το *ιουστινιάνειο* δίκαιο επαναφέρει τη διάκριση ανάμεσα στην κυριότητα και τη νομή, ή ανάμεσα στην κυριότητα και τα εμπράγματα δικαιώματα πάνω σε ξένο πράγμα. Καταργεί επίσης το *ιουστινιάνειο* δίκαιο τη διάκριση ανάμεσα σε ιταλικά και επαρχιακά ακίνητα, καθώς και τη διάκριση ανάμεσα σε *res mancipi* και *res nec mancipi*, εξαλείφοντας έτσι τη διάκριση ανάμεσα στην κυριότητα κατά το *ius civile* και στην πραιτορική κυριότητα (C.I., 7, 25, 1, του 531 μ.Χ.). Έτσι εξαφανίζεται ο *δυϊσμός* της κυριότητας. Η κυριότητα στο *ιουστινιάνειο* και στο Βυζαντινό δίκαιο εννοείται πια ενιαία σε κάθε είδους πράγματα.

II. Περιεχόμενο της κυριότητας

α) Όπως από την προκλασική περίοδο διαμορφώνεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο η κυριότητα, παρουσιάζει ως κύριο χαρακτηριστικό το απόλυτο της εξουσίας πάνω στο πράγμα.

Το απόλυτο της εξουσίας έχει δυο όψεις: Θετικά σημαίνει ότι η κυριότητα περιλαμβάνει, κατ' αρχή, την απόληψη κάθε δυνατής μορφής ωφέλειας από το πράγμα. Αρνητικά σημαίνει ότι αποκλείεται η επέμβαση κάθε τρίτου πάνω στο πράγμα χωρίς τη θέληση του κυρίου.

Κατά την πιθανότερη γνώμη, η διαμόρφωση του απόλυτου χαρακτήρα της κυριότητας στο Ρωμαϊκό Δίκαιο συνδέεται με τη νέα μορφή που παίρνει από την προκλασική περίοδο το κυριότερο μέσο προστασίας της, η διεκδικητική αγωγή. Αρχικά, στη διαδικασία των *legis actiones*, όταν η διεκδίκηση πράγματος ακολουθούσε το διαδικαστικό τύπο της *legis actio sacramento in rem* και οι δύο διάδικοι διεκδικούσαν το πράγμα ως δικό τους, ο δε δικαστής αποφαινόταν ποιος ανάμεσα στους δυο αυτούς διαδίκους είχε επικρατέστερο δικαίωμα πάνω στο επίδικο πράγμα, χωρίς όμως από την κρίση αυτή να αποκλείεται κάποιος τρίτος, που δεν ήταν διάδικος, να έχει πάνω στο πράγμα δικαίωμα ισχυρότερο από το του διαδίκου που νίκησε στο δικαστικό αγώνα. Έτσι, όπως και στα αρχαία ελληνικά δίκαια, η κυριότητα ήταν σχετικό δικαίωμα κατά τη συζητούμενη περίοδο.

Αφότου όμως στο πλαίσιο της διαδικασίας της *formula* η διεκδικητική αγωγή αναμορφώθηκε, μόνο ο ενάγοντας έπρεπε να αποδείξει ότι ήταν ο κύριος του πράγματος, η δε δικαστική απόφαση αναγνώριζε τούτο απέναντι όλων, κι έτσι η κυριότητα έγινε πια απόλυτο δικαίωμα.

Το απόλυτο της κυριότητας δεν σημαίνει, όμως, ότι δεν μπορούν να υπάρξουν περιορισμοί της, τους οποίους μπορεί να έχει θέσει ο νόμος (βλ. πιο κάτω, υπό III), ή να έχουν συσταθεί με δικαιοπραξία. Αν όμως εξαλειφθεί ο νόμιμος ή δικαιοπρακτικός περιορισμός, τότε, σύμφωνα με την αρχή της ελαστικότητας της κυριότητας, αυτή επεκτείνεται και πάλι και καταλαμβάνει το πεδίο που αποδεσμεύτηκε.

β) Προκειμένου ειδικότερα για την κυριότητα ακινήτου, το Ρωμαϊκό Δίκαιο δέχεται ότι αυτή περιλαμβάνει όχι μόνο την επιφάνεια του εδάφους καθώς και ό,τι έχει κατά τρόπο μόνιμο συνδεθεί με αυτό, όπως οικοδομήματα, φυτείες κ.λπ. (βλ. πιο κάτω, § 66, III, Γ, 1, α), αλλά και το υπέδαφος του ακινήτου, χωρίς περιορισμό, όπως επίσης χωρίς περιορισμό και τη στήλη του αέρα πάνω από το έδαφος.

Το ακίνητο που ανήκει κατά κυριότητα του *ius civile* και δε βαρύνεται με δουλείες, ονομάζεται στις δικαιοπρακτικές πηγές «*fundus uti*

optimus maximusque» (πρβλ. formula Baetica, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 135 = FIRA, III, αριθ. 92, 1ου ή 2ου αιώνα μ.Χ., στιχ. 1-2).

γ) Η κυριότητα του πράγματος περιλαμβάνει στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο (αλλά και στο προκλασικό ήδη, βλ. πιο πάνω υπό Ι, Α, β), ιδίως τη χρήση του πράγματος, την απόκτηση των καρπών του (βλ. πιο κάτω, § 66, III, Β), αλλά επίσης, κατ' αρχή, και δικαίωμα κατάχρησης του πράγματος, καθώς και ελευθερία διάθεσης τούτου.

III. Περιορισμοί της κυριότητας

Παρόλο τον απόλυτο χαρακτήρα της, η κυριότητα υποβάλλεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο σε περιορισμούς, από τους οποίους μερικοί ανάγονται στους αρχαίους, κιόλας, χρόνους.

Οι περιορισμοί αυτοί, όπως είπαμε και πιο πάνω, μπορούν να προέρχονται απευθείας από το νόμο και να έχουν τεθεί είτε χάρη του δημόσιου συμφέροντος, είτε χάρη του συμφέροντος ορισμένων προσώπων, είτε χάρη γειτονικών ακινήτων. Παράλληλα, περιορισμοί της κυριότητας μπορεί να επιβληθούν και με δικαιοπραξία, τέτοιους δε περιορισμούς αποτελούν τα εμπράγματα δικαιώματα πάνω σε αλλότριο πράγμα, ιδίως δε οι δουλείες.

1. Περιορισμοί χάρη του δημοσίου συμφέροντος

Τέτοιοι περιορισμοί είναι δυνατό να αφορούν είτε κινητά είτε κυρίως, ακίνητα και αποβλέπουν σε οικονομικούς, πολεοδομικούς, αστυνομικούς, κ.λπ. σκοπούς.

α) Έτσι η αναγκαστική απαλλοτρίωση για δημόσια ωφέλεια⁽¹⁾, παρόλο που ποτέ δεν εξελίχθηκε σε οργανωμένο θεσμό, απαντά στη Ρώμη τουλάχιστον από τα τελευταία έτη της προκλασικής περιόδου, συνήθως δε γινόταν χρήση της για την κατασκευή ή επισκευή υδραγωγείων (lex Ursonensis, κεφ. 99, του έτους 44 π.Χ. στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 28, σελ. 133, Συγκλητικά Δόγματα περί υδραγωγείων (senatus consulta de aquaeductibus), επί Αυγούστου, 11 π.Χ., κεφ. 125 και 127, στη FIRA, I, αριθ. 41, σελ. 279-280). Μνημονεύονται επίσης αναγκαστικές απαλλοτριώσεις επαρχιακών ακινήτων για την εγκατάσταση αποστρατευομένων (adsignatio militibus, D. 6, 1, 15, 2 – Ουλπιανός).

Οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις γίνονται συχνότερες κατά τη μετακλασική περίοδο (π.χ. C.T. 15, 1, 30 = C.I., 8, 11,9, του 393 μ.Χ. – Θεοδοσίου, Αρκαδίου και Ονωρίου).

(1) Όπως είναι ευκολονόητο δεν περιλαμβάνονται σ' αυτή οι δημεύσεις λόγω ποινής.

β) Περιορισμούς χάρη του δημόσιου συμφέροντος αποτελούν και οι πολυεοδομικές διατάξεις.

Τέτοιες υπήρχαν σποραδικά από την εποχή του Δωδεκάδελτου, όπως εκείνη που επέβαλε στους κυρίους την υποχρέωση να αφήνουν γύρω από τις ανεγειρόμενες οικοδομές τους περιφερειακό διάδρομο (*ambitus*) πλάτους 2 1/2 ποδίων (Δωδεκ. VII, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 26). Η διάταξη για τον *ambitus* είχε ατονήσει από την προκλασική περίοδο (πρβλ. Cicero, Top., 4, βλ. και 24, D. 10, 1, 4, 10 – Παύλος).

Τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου βρίσκουμε διατάξεις που έχουν πολυεοδομικό και αστυνομικό χαρακτήρα στη *lex Iulia municipalis* του 45 π.Χ., που ίσχυσε σε όλη την Ιταλία (βλ. Bruns, Fontes, I, αριθ. 18 = FIRA, I, αριθ. 13). Ο νόμος αυτός, εκτός άλλων, υποχρεώνει τους παρόδιους να επισκευάζουν με δαπάνη τους τούς δημόσιους δρόμους, απαγορεύει την ανέγερση κτισμάτων πάνω στους δημόσιους χώρους και στοές κ.λπ.

Κατά τη μετακλασική περίοδο ο Αυτοκράτορας Ζήνωνας εξέδωσε πολυεοδομικό κανονισμό (C.I. 8, 10, 12, του 474-491 μ.Χ. = Βασ. 58, 11).

Πολυεοδομικού χαρακτήρα διατάξεις περιλαμβάνει η συλλογή των ιουστινιάνειων χρόνων από την Παλαιστίνη του Ιουλιανού του Ασκαλονότη που βρίσκεται προσαρτημένη στο Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα του Σοφού, ενώ αποσπάσματά της, σε άλλη παραλλαγή, περιέχονται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου (βλ. πιο πάνω, § 29, III, Β).

γ) Στο συμφέρον της οικονομίας αποσκοπούν εξάλλου διατάξεις οι οποίες απαγορεύουν την κατεδάφιση οικοδομών χωρίς την άδεια των τοπικών αρχών και τις οποίες συναντάμε σε καταστατικούς νόμους κοινοτήτων ή αποικιών του τελευταίου αιώνα της προκλασικής περιόδου (βλ. *lex Tarentina*, εποχής του Κικέρωνα, στιχ. 32-35, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 27 = FIRA, I, αριθ. 18, *lex Ursonensis*, του 44 π.Χ., κεφ. 75, στο Bruns, όπ.π., αριθ. 28 = FIRA, όπ.π., αριθ. 20). Κατά την κλασική περίοδο η απαγόρευση επαναλήφθηκε στη Ρώμη επί Κλαυδίου, με τα Συγκλητικά Δόγματα *Hosidianum* και *Volusianum* του 44 και 56 μ.Χ. (στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 54 = FIRA, I, αριθ. 45), που επιδιώκουν να καταπολεμήσουν την κερδοσκοπία πάνω στα υλικά που προέρχονταν από τις κατεδαφίσεις.

Στο συμφέρον της οικονομίας αποσκοπούν και ορισμένα περιστασιακού χαρακτήρα μέτρα, όπως η Διάταξη (*edictum*) του Δομιπιανού με την οποία επέβαλε το ξερίζωμα των αμπελιών στις επαρχίες (Sueton., Dom. 7, 2 και 14, 2).

δ) Από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. απαντούν περιορισμοί στην κυριότητα

των ιδιωτών πάνω στο υπέδαφος του ακινήτου με σκοπό το άνοιγμα και την εκμετάλλευση με τ α λ λ ε ί ν . Επιτρέπεται δηλαδή η εξόρυξη μεταλλευμάτων από ξένα ιδιωτικά ακίνητα⁽¹⁾, κατά περιορισμό της αρχής ότι η κυριότητα επί του εδάφους επεκτείνεται απεριόριστα και στον κάτω από την επιφάνεια του εδάφους χώρο.

Εκείνος που ασκεί τη μεταλλευτική επιχείρηση αποκτά κληρονομητό και μεταβιβάστο δικαίωμα, γίνεται δε κύριος του μεταλλεύματος από την εξόρυξη τούτου. Από το μέταλλευμα που αποκομίζει έχει ο δικαιούχος την υποχρέωση να καταβάλει ένα δέκατο στον *fiscus* και άλλο δέκατο στον κύριο του εδάφους (C.T., 10, 19, 10 = C.I., 11, 7, 3, του 382 μ.Χ. – Γρατιανού, Ουαλεντινιανού και Θεοδοσίου).

Το ιουστινιάνειο δίκαιο επιβάλλει σ' εκείνον που ασκεί μεταλλευτική επιχείρηση μέσα σε ξένο ακίνητο, την υποχρέωση να αποζημιώσει τον κύριο του εδάφους (D. 8, 4, 13, 1 – Ουλπιανός, παρεμβ.).

ε) Σε λόγους δημόσιας υγιεινής, αλλά και θρησκευτικούς πρέπει να αποδοθεί η απαγόρευση του να θάβει κανείς νεκρούς μέσα στα όρια της πόλης, ακόμα και σε δικό του ακίνητο. Η απαγόρευση αυτή απαντά στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. Χ, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 35), εξακολουθούσε δε να υπάρχει και κατά την κλασική περίοδο (P.S., 1, 21, 2).

στ) Σε ηθικούς ή θρησκευτικούς λόγους ανάγονται περιορισμοί της κυριότητας κινητών πραγμάτων, όπως η απαγόρευση του να σκοτώσει κανείς βόδι χρησιμοποιούμενο στο όργωμα (Varro, *de re rust.*, 2, 5, 4), ή οι περιορισμοί στην κακομεταχείριση ή το φόνο δούλων (πρβλ. πιο πάνω § 42, II, β, γγ).

2. Περιορισμοί για χάρη ορισμένων π ρ ο σ ώ π ω ν

Στους επιβαλλόμενους από το νόμο περιορισμούς της κυριότητας πρέπει να υπαχθούν οι επιβαλλόμενες από το νόμο σε ορισμένες κατηγορίες κυρίων απαγορεύσεις διάθεσης περιουσιακών στοιχείων, όπως η απαγόρευση απαλλοτρίωσης αδιατιμήτων προικικών ιταλικών ακινήτων που επέβαλλε η *lex Iulia de fundo dotali* (βλ. πιο πάνω, § 57, II, 2, α, ββ), ή η απαγόρευση της πώλησης αγροτικών κ.λπ. ακινήτων των ανήβων που επέβαλλε *oratio* του Σεπτιμίου Σευήρου (§ 61, I, E, β).

(1) Από την κλασική περίοδο σώζονται κείμενα που αφορούν μεταλλεία (*lex metallis dicta*, του 117-138 μ.Χ., στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 113 = FIRA, I, αριθ. 104 και *lex metalli Vispaciensis*, του 2ου αιώνα μ.Χ., στο Bruns, όπ.π., αριθ. 112 = FIRA, όπ.π., αριθ. 105), οι οποίες όμως αφορούν μεταλλεία σε έδαφος που ανήκει στον *fiscus*.

3. Περιορισμοί για χάρη των γειτονικών ακινήτων

Οι περισσότεροι από τους περιορισμούς αυτής της κατηγορίας προέρχονται από την αρχαϊκή περίοδο και αφορούν σχέσεις συνδεόμενες με οικονομική ζωή βασιζόμενη στη γεωργία. Έτσι:

α) Ο κύριος ακινήτου είχε το δικαίωμα να μπαίνει στο γειτονικό ακίνητο ημέρα παρά ημέρα (*tertio quoque die*) για να μαζεύει τους καρπούς των δικών του δέντρων που έπεφταν στο γειτονικό ακίνητο. Η σχετική διάταξη, που περιλαμβανόταν στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VII, 10, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 28), έκανε λόγο μόνο για βελανίδια (*glandes*), αλλά από την προκλασική ήδη περίοδο είχε γίνει δεκτό ότι η διάταξη αυτή αφορούσε κάθε είδους καρπούς (πρβλ. D. 50, 16, 236, 1 – Γάιος). Το δικαίωμα της συλλογής των καρπών προστατευόταν με ειδικό πραιτορικό παράγγελμα, το *interdictum de glande legenda* (D. 43, 28, 1 pr. – Ουλπιανός).

β) Αν κλαδιά δέντρου έγερναν βαθύτερα από 15 πόδια από το έδαφος του γειτονικού ακινήτου, ο κύριος του ακινήτου τούτου μπορούσε, κατά διάταξη του Δωδεκάδελτου, να απαιτήσει την κοπή τους (Δωδεκ. VII, 9α, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 28). Για την προστασία του δικαιώματος τούτου παρεχόταν ειδικό πραιτορικό παράγγελμα, το *interdictum de arboribus caedendis* (D. 43, 27, 1 pr. και 7 – Ουλπιανός).

Πιθανολογείται μάλιστα ότι ως την καθιέρωση του παραγγέλματος αυτού ο κύριος του γειτονικού ακινήτου είχε το δικαίωμα να κόβει μόνος του, κατά θεμιτή αυτοδικία, τα κλαδιά.

γ) Αν λόγω του ανέμου δέντρο έγερνε μέσα σε γειτονικό ακίνητο, ο χώρος του γειτονικού ακινήτου είχε, κατά διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. VII, 9b, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 28), το δικαίωμα να ζητήσει το καθάρισμα από κάτω, του δέντρου που για το λόγον αυτό εσκίαζε (*sublucare* – πρβλ. Festus, στη λ. «*sublucare*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 41, P.S., 5, 6, 13).

δ) Άλλη διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. VII, 8α, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 27) απαγόρευε τη μεταβολή με τεχνικό έργο της ροής των βρόχινων νερών προς γειτονικό χαμηλότερο ακίνητο.

Ο κύριος του ακινήτου που βρισκόταν χαμηλότερα είχε το δικαίωμα να ζητήσει με ειδική αγωγή, την *actio aquae pluviae arcendae*, να υποχρεωθεί ο κύριος του ψηλότερα κείμενου ακινήτου να άρει το αίτιο της μεταβολής της ροής των νερών της βροχής και να αποκαταστήσει τη ζημία (Cicero, Top. 9, 39, D. 39, 3, 5 – Παύλος). Στο ιουστινιάνειο δίκαιο η αγωγή διευρύνεται και περιλαμβάνει κάθε παρεμπόδιση της ροής νερού και όχι μόνο του βρόχινου.

ε) Ο Δωδεκάδελτος, αποδίδοντας, κατά τον Γάιο, διάταξη της νομο-

θεσίας του Σόλωνα (D. 10, 1, 13 – Γάιος), όριζε την ελάχιστη απόσταση από το ξένο ακίνητο των φραχτών, τοίχων, οικημάτων, λάκκων, πηγαδιών και δέντρων (Δωδεκ. VII, 2, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 27). Πρέπει να σημειωθεί σχετικά ότι προκειμένου για οικήματα μ έ σ α στη Ρώμη, ίσχυε κατά την αρχαϊκή περίοδο η διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. VII, 1) για τον περιφερειακό διάδρομο (*ambitus*, βλ. πιο πάνω, III, 16) και όχι αυτή που εξετάζουμε εδώ.

Η διάταξη περί ελαχίστων ορίων απόστασης διατηρήθηκε στο Βυζαντινό Δίκαιο (Βασ. 58, 9, 13), ο δε Λέων Στ΄ ο Σοφός συμπληρώνοντάς την (Nov. Leon. 71) όρισε ότι η ελάχιστη απόσταση από τα όρια έπρεπε να είναι ίση προς τη «βολή δύο τόξων» (ή μια βολή αν ο τόπος δεν ήταν αρκετά ευρύχωρος) όταν χτιζόταν οικοδομή σε τόπο που προηγουμένως ήταν αγρός ή αμπέλι (βλ. και Αρμ. Β΄, 4, 137).

στ) Από την κλασική περίοδο καθιερώνεται ο κανόνας ότι ο γείτονας είναι υποχρεωμένος να ανέχεται ε κ π ο μ π έ ς (*immissiones*), δηλαδή παρενοχλήσεις από το γειτονικό ακίνητο με τη μορφή καπνού, θερμότητας, ήχου, κραδασμών κ.λπ., εφόσον αυτές δεν υπερβαίνουν το συνηθισμένο μέτρο (D. 8, 5, 8, 5 – Ουλπιανός).

ζ) Από τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου αναγνωρίζεται υποχρέωση του κυρίου ακινήτου να ανέχεται κλίση του τοίχου του γείτονα προς το ακίνητο αυτό, αν η κλίση είναι μισό πόδι κατά μέγιστο όριο (D. 8, 5, 17 pr. – Alfenus Varus).

η) Δ ί ο δ ο ς π ρ ο ς τ ά φ ο (*iter ad sepulchrum*)

Αν η πρόσβαση σε τάφο παρεμποδίζεται από το ότι παρεμβάλλεται ξένο ακίνητο, ο κύριος του τάφου μπορούσε, σύμφωνα με *rescriptum* του Αντωνίνου Πίου, να ζητήσει κατά την *extra ordinem* διαδικασία (βλ. § 125), να υποχρεωθεί ο κύριος του ξένου ακινήτου να συστήσει υπέρ του αιτούντος δ ο υ λ ε ί α δ ι ό δ ο υ (βλ. § 68, III, Α, γ) προς τον τάφο (D. 11,7, 12 pr. – Ουλπιανός).

θ) Διαφορές που αφορούν τα ό ρ ι α ανάμεσα σε γειτονικά ακίνητα.

Οι διαφορές που αφορούσαν τα όρια μεταξύ γειτονικών αγ ρ ο τ ι κ ώ ν ⁽¹⁾ ακινήτων λύνονταν με ειδική αγωγή, την α γ ω γ ή π ε ρ ί κ α ν ο ν ι σ μ ο ύ ο ρ ί ω ν (*actio finium regundorum*, πρβλ. Δωδεκ. VII, 2, όπ.π.), που ήταν παρόμοια προς τις αγωγές που αποθλέπανε στη λύση της συγκυριότητας (βλ. πιο κάτω, § 65, III).

Πρέπει να σημειωθεί ότι για τους Ρωμαίους οι διαφορές ανάμεσα σε

(1) Όχι όμως και αστικών ακινήτων, τουλάχιστον από την προκλασική περίοδο και πέρα (Cicero, Top., 10, 43. Για την κλασική περίοδο, βλ. D. 10, 1,4, 10 – Παύλος: "*in confinio praediorum rusticorum*").

όμορους ιδιοκτήτες δεν αποτελούσαν κατά κυριολεξία αντικείμενα δικαστικού αγώνα (*lis*), αλλά απλή «διάσταση απόψεων» (*iurgium* -Δωδεκ. VII, 5α, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 27. Πρβλ. Cicero, *de re publ.* 4, 8). Οι διαφορές παραπέμπονταν για την επίλυσή τους σε τρεις διαιτητές (Δωδεκ. VII, 5b, όπ.π.), οι οποίοι με διαπλαστική τους απόφαση επιδίκαζαν (*adiudicatio*) στον καθένα από τους ομόρους τμήμα της αμφισβητούμενης ζώνης, είχαν δε και την εξουσία να επιδικάσουν και χρηματικές αποζημιώσεις για την εξίσωση των μερίδων.

ι) Δικαίωμα προτίμησης

Ως περιορισμός της κυριότητας και όχι ως αυτοτελές εμπράγματο δικαίωμα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να εννοηθεί το δικαίωμα που από τη μετακλασική περίοδο και πέρα αναγνωρίζεται σε ορισμένες κατηγορίες προσώπων να προτιμηθούν από τους άλλους στην αγορά ακινήτου.

Τέτοιο δικαίωμα είχε αναγνωρισθεί με Διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (πρβλ. C.T., 2, 5, 2, 1, του 362 μ.Χ. -Ιουλιανού) υπέρ των «*proximi*» και των «*consortes*», όροι με τους οποίους πρέπει να εννοηθούν, πιθανώς, οι πλησιέστεροι συγγενείς και οι συγκύριοι. Η Διάταξη αυτή καταργήθηκε όμως με άλλη, που εκδόθηκε από τους Αυτοκράτορες Γρατιανό, Ουαλεντινιανό Β΄ και Θεοδοσίο το 391 μ.Χ. (C.T., 3, 1, 6 = C.I., 4, 38, 14) με το αιτιολογικό ότι αποτελούσε υπερβολικό περιορισμό της ελευθερίας διάθεσης του κυρίου (ή συγκυρίου) του ακινήτου.

Αλλά και μεταγενέστερες Διατάξεις παρέχουν δικαίωμα προτίμησης στην αγορά ακινήτου, όπως η Διάταξη των Λέοντα Α΄ και Ανθεμίου, του 468 μ.Χ. (C.I., 11, 56, 1 = Βασ. 55, 5, 1) υπέρ των κατοίκων της ίδιας μητροκωμίας⁽²⁾, ή του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού, υπέρ των γειτόνων (Nov. Leon. 114).

Ο θεσμός της προτίμησης αναμορφώθηκε ολοκληρωτικά με Νεαρά του 922 του Ρωμανού Α΄ του Λακαπηνού (IGR. I, Coll. III, Nov. II, σελ. 198-204), για την οποία έχει γίνει και σε προηγούμενο κεφάλαιο λόγος (§ 28, III, α). Το δικαίωμα προτίμησης απέκτησε με τη Νεαρά αυτή το χαρακτηρισμό περιορισμού της κυριότητας.

Κατά τη Νεαρά του 922 εκείνος ο κύριος που έχει την πρόθεση να πουλήσει, να παραχωρήσει εμπράγματο δικαίωμα εμφύτευσης, ή να εκμισθώσει αστικό ή αγροτικό ακίνητο, είναι υποχρεωμένος να προσκαλεί ορισμένα πρόσωπα, στα οποία έχει την υποχρέωση να προσφέρει κατά προτίμηση το ακίνητο, κατά την ακόλουθη σειρά:

α) Στους συγγενείς που είναι κύριοι διαιρετών μερίδων του ακινήτου, ή είναι εξ αδιαίρετου συγκύριοι τούτου.

(2) Μητροκωμία είναι σημαντικό χωριό, που δεν αποτελεί όμως πόλη, κεφαλοχώρι.

β) Σε εκείνους που έχουν αποκτήσει με αγοραπωλησία ή άλλο τίτλο την κυριότητα διαιρετής μερίδας του ακινήτου ή εξ αδιαιρέτου μερίδας τούτου.

γ) Σε εκείνους των οποίων ακίνητο είναι ανακατωμένο με το πωλούμενο, π.χ. γιατί περικλείεται μόνο από αυτό.

δ) Στους κύριους γειτονικών ακινήτων που υπάγονται στην ίδια με το πωλούμενο φορολογική ομάδα (για την έννοια αυτή, βλ. § 28, IV, γγ, σημ. 1).

ε) Σε εκείνους που κατά οποιοδήποτε τρόπο έχουν κοινά με το πωλούμενο όρια.

Καθένα από τα πρόσωπα που έχουν, κατά τα πιο πάνω, δικαίωμα προτίμησης, έχει την υποχρέωση να ασκήσει το δικαίωμά του αυτό μέσα σε τριάντα ημέρες, καταβάλλοντας το προσφερόμενο από τον υποψήφιο αγοραστή τίμημα. Σε ορισμένες κατηγορίες προσώπων δικαιουμένων να ασκήσουν το δικαίωμα προτίμησης, όπως στους αιχμαλώτους, παρεχόταν τετράμηνη προθεσμία αντί για την προθεσμία τριάντα ημερών. Οι προθεσμίες αυτές, κατά τον Αρμενόπουλο (Αρμ. Γ', 3, 105), τρέχουν από τη δημόσια αναγγελία («προσφώνηση») της πώλησης, κ.λπ.

Ο Μανουήλ ο Κομνηνός, με Νεαρά του έτους 1166 (IGR, I, Coll. IV Nov. LXVI), επεξέτεινε το δικαίωμα προτίμησης και στις περιπτώσεις παράδοσης ακινήτου σε αντίχρηση (για την οποία, βλ. πιο κάτω § 70, III, Α, β).

Το δικαίωμα προτίμησης όπως τελικά διαμορφώθηκε, διατηρήθηκε σε μεταγενέστερες βυζαντινές συλλογές, όπως στον Αρμενόπουλο (Αρμ. Γ', 3, 103 επ.) και απαντούσε σε μεγάλη έκταση ανά την Ελλάδα ως εθιμικό δίκαιο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως π.χ. στη Σύρο, Νάξο, Σίφνο, Αθήνα κ.λπ., καταργήθηκε δε μόνο με το Νόμο περί μεταγραφής του 1856.

§ 65. Συγκυριότητα*

Ι. α) Υπάρχουν ενδείξεις ότι πριν από την ατομική ιδιοκτησία η ρωμαϊκή οικονομία σε πολύ παλιά εποχή, κατά την αρχαϊκή περίοδο, είχε γνωρίσει τη συλλογική ιδιοκτησία.

Αν μπορούμε να πιστέψουμε την παράδοση, ο Ρωμύλος, διαιρώντας για πρώτη φορά τη γη, παραχώρησε σε καθένα από τους Ρωμαίους πολίτες δύο ο π λ έ θ ρ α (bina iugera) γης κατάλληλης για καλλιέργεια, τα ο-

* J. Gaudemet, *Etude sur le régime juridique de l'indivision*, Paris 1934, G.v. *Beseler*, *Miteigentum*, στα SDHI, 7 (1941), σελ. 421-423, M. *Bretone*, *Consortium e communio*, Napoli 1960, του *ιδίου*, *Servus communis*, Napoli 1958.

ποία αποτέλεσαν μαζί τον κλήρο (heredium). Τον κλήρο αυτόν, ο Ρωμαίος είχε δικαίωμα να διαθέτει ελεύθερα αιτία θανάτου (Varro, de re rust., I, 10, βλ. και Festus, στη λ. «centuriatus ager», στο Bruns, II, σελ. 5, Plin., Nat. Hist., 18, 2, 7). Καθώς τα δύο αυτά πλέθρα γης δεν ήταν αρκετά, με τις συνθήκες εκτατικής καλλιέργειας που επικρατούσαν, για τη διατροφή μιας ρωμαϊκής οικογένειας και, άλλωστε, «heredium» εσήμαινε κατά κυριολεξία τον κήπο, ακόμα και στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VII, 3α, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 27 = Plin., Nat. Hist., 19, 4, 50), διατυπώθηκε η υπόθεση ότι όλη η υπόλοιπη γη αποτελούσε κατά τα χρόνια στα οποία αναφέρεται η παράδοση, αντικείμενο συλλογικής ιδιοκτησίας, όχι όμως του ρωμαϊκού λαού (populus romanus) ως συνόλου, αλλά των διαφόρων γένων.

β) Πιο συγκεκριμένες είναι οι ενδείξεις ότι πριν από την ατομική ιδιοκτησία η Ρώμη γνώρισε μορφή συλλογικής οικογένειακής ιδιοκτησίας, κατάλοιπο δε της συλλογικής ιδιοκτησίας της οικογένειας αποτελεί ο θεσμός του consortium (societas) ercto non cito (Gai, III, 154a, Festus, στη λ. «erctum citumque», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 8, Aul. Gell., 1, 9, 12).

Το consortium ercto non cito, για το οποίο θα γίνει και πάρα κάτω λόγος στο Κληρονομικό Δίκαιο (§ 111, I) γεννιόταν από το νόμο μεταξύ των οικείων (sui) κληρονόμων (Gai, III, 154a). Μπορούσε όμως το consortium να ιδρυθεί και τεχνητά, με τυπική δικαιοπραξία, πιθανώς in iure cessio (Gai, III, 154 b, πρβλ. και Gai, II, 24).

Η μορφή αυτή συγκυριότητας, συνεχιζόταν ως την εξώδικη, υστέρα από συμφωνία των συγκυρίων, διανομή, ή ως τη δικαστική διανομή, που γινόταν με ειδική αγωγή περί διανομής, την actio familiae erciscundae (βλ. πιο κάτω, υπό III, α).

Στην αρχαϊκή αυτή μορφή συγκυριότητας καθένας από τους συγκύριους είχε δικαίωμα να διαθέτει ανεξάρτητα από τους υπόλοιπους ολόκληρο το κοινό πράγμα, π.χ. να απελευθερώσει τον κοινό δούλο, ο οποίος, πρέπει να σημειωθεί, γινόταν τότε απελεύθερος όλων των πρώην συγκυρίων του (Gai, II, 154 b). Στην περίπτωση του consortium ercto non cito το κοινό πράγμα δεν ανήκε, δηλαδή, κατά ιδανικά μερίδια στον καθένα από τους συγκύριους, αλλά ολόκληρο σε όλους μαζί.

Τα θέματα της κατανομής των καρπών ή άλλων ωφελημάτων από το πράγμα, καθώς και των δαπανών και άλλων βαρών τούτου μπορούσαν να συμφωνηθούν ελεύθερα ανάμεσα στους συγκυρίους.

Η μορφή αυτή συγκυριότητας μαρτυρείται ακόμα και κατά την προκλασική περίοδο (Πλουτάρχου, Παυλ. Αιμιλ., 5, 7), εξαφανίστηκε όμως από τις αρχές της κλασικής περιόδου.

γ) Από την κλασική περίοδο ισχύει ο κανόνας ότι περισσότερα από ένα πρόσωπα δεν μπορούν να έχουν ταυτόχρονα πλήρη κυριότητα πάνω στο ίδιο πράγμα (D. 13, 6, 5, 15 – Ουλπιανός: «*duorum quidem in solidum dominium... esse non potest*»). Εννοείται όμως ότι ο κανόνας αυτός αφορά μόνο την κυριότητα κατά το *ius civile*, το *dominium ex iure quiritium*, γιατί, όπως ειπώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο (§ 64, I, B) κατά την κλασική περίοδο δεν αποκλείεται η πλήρης κυριότητα ενός προσώπου πάνω σε πράγμα κατά το *ius civile* να συνυπάρχει με πλήρη κυριότητα άλλου προσώπου πάνω στο ίδιο πράγμα κατά το πραιτορικό δίκαιο («βονιταρία» κυριότητα).

II. Στο κλασικό δίκαιο διαμορφώνεται η συγκυριότητα κατὰ ἰδανικά μέρη (*communio pro indiviso*, πρβλ. πιο πάνω, § 62, II, B, 5).

Τέτοια συγκυριότητα κατὰ ἰδανικά μέρη μπορούσε να προκύψει από διάφορες αιτίες, π.χ. σύγχυση ή σύμμειξη, εισφορά σε εταιρία, κληρονομία κ.λπ.

α) Στη συγκυριότητα κατὰ ἰδανικά μέρη κάθε ένας από τους συνιδιοκτήτες είχε το δικαίωμα να διαθέτει μόνος του το ἰδανικό του μερίδιο. Η διάθεση όμως ολόκληρου του κοινού πράγματος έπρεπε να γίνει με σύμπραξη όλων των συγκυρίων (ειδικά για τον κοινό δούλο, βλ. πιο κάτω, υπό ε).

β) Οι καρποί ή άλλα ωφελήματα από το πράγμα περιέρχονταν σε καθένα από τους συγκύριους κατὰ την αναλογία της ἰδανικής του μερίδας, όπως επίσης κατὰ την ἴδια αναλογία εβάραιναν τους συγκύριους οἱ δαπάνες του κοινού πράγματος.

γ) Καθένας από τους συγκύριους, ενεργώντας και για λογαριασμό των υπολοίπων, είχε το δικαίωμα να ενεργεί διαχειριστικές πράξεις πάνω στο κοινό πράγμα, π.χ. συλλογή των καρπών τούτου, οι δε λοιποί συγκύριοι δεσμεύονταν από τις πράξεις αυτές.

δ) Πράξεις που συνεπάγονταν υλική μεταβολή του κοινού πράγματος (π.χ. κατεδάφιση, χτίσιμο, κ.λπ.), μπορούσε καθένας από τους συγκύριους να διενεργήσει μόνο με τη συγκατάθεση ή τουλάχιστον την ανοχή των υπολοίπων, γιατί καθένας απ' αυτούς, αν διαφωνούσε, είχε δικαίωμα παρεμπόδισης (*ius prohibendi*) τέτοιων πράξεων (D. 10, 3, 28 – Παπινιανός).

ε) Ιδιόμορφη λύση ακολουθούσε το Ρωμαϊκό Δίκαιο στην περίπτωση απελευθέρωσης κοινού δούλου (*servus communis*), κατὰ τρόπο του *ius civile*. Με την απελευθέρωση αυτή, ο δούλος δεν γίνονταν ελεύθερος κατὰ το αντίστοιχο ποσοστό, αλλά το μερίδιο κατὰ το οποίο απελευθερωνόταν από έναν από τους συγκύριους περιερχόταν στους

υπόλοιπους και προσαύξανε τις μερίδες τούτων (*ius ad crescendi* – U.E., 1, 18, P.S., 4, 12, 1, D. 40, 12, 30, – Ιουλιανός, C.I., 7, 7, 1 – Ιουστινιανός, 530 μ.Χ.).

Απελευθέρωση κατά τρόπο του *πραϊτορικού* δικαίου δούλου κατά ιδανικό μερίδιο ήταν άκυρη.

Ενώ όμως τα παραπάνω ίσχυαν κατά το επίσημο Ρωμαϊκό Δίκαιο, πάπυρος της μετακλασικής περιόδου αποδειχνει ότι τέτοιες απελευθερώσεις κατά ιδανικά μέρη ήταν γνωστές στη ρωμαϊκή πρακτική στην Αίγυπτο (βλ. Mitteis, Chrest., 361, του 360 μ.Χ., στιχ. 5-7: «ομολογώ... αφικέναι υμάς ελευθέρους του επιβάλλοντος μοι μέρους»).

στ) Ο συγκύριος κατά ιδανικό μέρος προστατευόταν ως προς την κυριότητά του πάνω στην ιδανική του μερίδα με διεκδικητική αγωγή μέρους (*rei vindicatio pro parte*).

III. Λύση της συγκυριότητας

α) Όπως είπαμε πιο πάνω, το *consortium ercto non cito* μπορούσε να λυθεί είτε εξώδικα, με συμφωνία διανομής των συγκυρίων, είτε με δικαστική διανομή προκειμένου για κληρονομιάς περιουσία, που γινόταν με ειδική αγωγή, ονομαζόμενη *actio familiae erciscundae*.

Η αγωγή αυτή μνημονεύεται στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. V, 10, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 24) και στη διαδικασία των *legis actiones* ακολουθούσε το δικονομικό τύπο της *legis actio per iudicis (arbitri) postulationem* (Gai, IV, 17a. Βλ. πιο κάτω, § 120, III, B, 2).

β) Σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις συγκυριότητας, εκτός εκείνης που επήγαζε από κληρονομία, η λύση της συγκυριότητας γινόταν με τη γενικότερη αγωγή *διανομής κοινού πράγματος* (*actio communi dividundo*) που είχε εισαχθεί με μια *lex Liciniana*, άγνωστης χρονολογίας, αλλά πάντως αναγόμενης στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου (πριν από το 210 π.Χ.). Η αγωγή αυτή ακολουθούσε επίσης αρχικά τον τύπο της *legis actio per iudicis (arbitri) postulationem* (βλ. § 120, όπ.π.).

γ) Στη διαδικασία της *formula*, τόσο η γενικότερη αγωγή για διανομή κοινού πράγματος (*actio communi dividundo*), όσο και η *actio familiae erciscundae*, η οποία, όπως είπαμε, παρεχόταν ειδικότερα για τη διανομή κληρονομιάς περιουσίας, αποτελούσαν *αυτοτελείς* αγωγές (και οι δυο μνημονεύονται μαζί στη *lex Rubria de Gallia Cisalpina* (μεταξύ 46 και 42 π.Χ.), κεφ. XXIII, Bruns, Fontes, I, αριθ. 16, σελ. 100). Και οι δυο αγωγές ήταν διπλές (*iudicia duplicia*), γιατί καθένας από τους διαδίκους είχε σ' αυτές θέση τόσο ενάγοντα όσο και εναγομένου (D. 10, 2, 2, 3 – Ουλπιανός).

δ) Ο δικαστής (δικαιτητής), αν μεν η διανομή σε είδος μπορούσε να

πραγματοποιηθεί, προχωρούσε με διαπλαστική του απόφαση στον υλικό (πραγματικό) διαχωρισμό του κοινού πράγματος σε μερίδες (*partes*), αντίστοιχες ως προς την αξία προς τις ιδανικές μερίδες, και σε *επιδίκαση* (*adiudicatio* – Gai, IV, 42) καθεμιάς απ' αυτές σε έναν από τους συγκύριους. Αν δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί η διανομή σε είδος, ο δικαστής είχε την ευχέρεια είτε να επιδικάσει ολόκληρο το κοινό πράγμα σε έναν από τους συγκύριους, υποχρεώνοντας τούτον να καταβάλει στον καθένα από τους υπόλοιπους συνιδιοκτήτες την αξία της μερίδας του, είτε να διατάξει την πώληση του κοινού πράγματος με πλειστηριασμό και τη διανομή του εκπλειστηριάσματος στους συγκύριους, κατά την αναλογία της μερίδας του καθενός πάνω στο κοινό πράγμα.

ε) Το ιουστινιάνειο δίκαιο παρέχει την αγωγή διανομής κοινού πράγματος (*actio communi dividundo*), εκτός από την περίπτωση της λύσης της συγκυριότητας, και στην περίπτωση της *επίλυσης διαφορών* μεταξύ των συγκυρίων, που δεν φθάνουν ως τη λύση της μεταξύ τους συγκυριότητας.

§ 66. Τρόποι κτήσης της κυριότητας*

Ι. Η νεότερη επιστήμη διακρίνει τους τρόπους με τους οποίους αποκτάται η κυριότητα πάνω στα πράγματα σε πρωτότυπους και παράγωγους.

Πρωτότυποι είναι οι τρόποι εκείνοι κατά τους οποίους η κυριότητα πάνω σε πράγμα αποκτάται από ένα πρόσωπο *ανεξάρτητα* από το αν τυχόν προϋπήρξε πάνω στο πράγμα αυτό κυριότητα άλλου προσώπου.

Παράγωγοι είναι εκείνοι οι τρόποι κτήσης της κυριότητας πάνω σε πράγμα, κατά τους οποίους η απόκτηση της κυριότητας πραγματοποιείται από το νέο κύριο με τη θέληση του προηγούμενου κυρίου, κατόπιν δικαιοπραξίας εν ζωή με αυτόν.

* *P. Voci*, *Modi di acquisto della proprietà*, Milano 1952, *W. Gordon*, *Studies in the Transfer of Property by Traditio*, Aberdeen 1970, σελ. 1-96, *F. Gallo*, *Studi sul trasferimento della proprietà in diritto romano*, Torino 1955, *E. Heck*, «Occupatio» στη SZ(RA), 84(1967), σελ. 355-357, *G. Longo*, στη λ. «occupazione (diritto romano)» στο NNDI, 11, σελ. 731-732, *H. Ankum*, *Pomponius D. 41, 7, 5 pr.: Die occupatio einer res Mancipi derelicta...* στη SZ(RA), 103 (1986), σελ. 248-274, *M. Τουρτόγλου*, *Παρθеноφθορία και εύρεσις θησαυρού*, Αθήναι 1963, σελ. 119-146, *F. de Martino*, *L'acquisto dei frutti naturali nel possesso di buona fede*, στο *Diritto e società nell'antica Roma* 1982, σελ. 457-483, *Th. Mayer-Maly*, στη λ. «usucapio», στη RE, IX, A 1 (1961), στηλ. 1004-1131, *R. Yaron*, *Reflections on Usucapio*, στη TRG, 35 (1965), σελ. 191-221, *D. Nörr*, *Die Entstehung der longi temporis praescriptio*, Köln-Opladen 1969.

α) Το αρχαϊκό και το προκλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο αντιλαμβάνονταν όλους τους τρόπους κτήσης κυριότητας ως πρωτότυπους. Η μεταβίβαση, δηλαδή, του ίδιου του δικαιώματος του παλιού κυρίου στο νέο κύριο δεν ήταν νοητή. Ο νέος κύριος αποκτούσε καινούριο δικαίωμα κυριότητας, ανεξάρτητο από το δικαίωμα του παλιού κυρίου.

Τούτο γίνεται φανερό στη *mancipatio* και στην *in iure cessio*, όπου, όπως είδαμε όταν περιγράφαμε τον τύπο τους, ο δικαιοδόχος ισχυριζόταν ότι το πράγμα που επρόκειτο να μεταβιβασθεί ανήκε σ' αυτόν τον ίδιο («*meum esse aio*», πρβλ. § 37, II, A και B), το δε πράγμα του περιερχόταν ύστερα από ομολογία ή σιωπή, του δικαιοπαρόχου.

Έτσι στην αρχαϊκή και στην προκλασική περίοδο γίνεται λόγος για μεταβίβαση του πράγματος κι όχι του δικαιώματος κυριότητας πάνω στο πράγμα.

β) Αλλά από την κλασική, κατά την πιο πιθανή γνώμη, περίοδο αναγνωρίζεται πια ότι είναι δυνατή η μεταβίβαση του δικαιώματος της κυριότητας πάνω στο πράγμα (*transferre dominium*) με δικαιοπραξία εν ζωή, είτε με *mancipatio* ή *in iure cessio*, είτε με παράδοση (*traditio*) της νομής τούτου (πρβλ. *sententia de sepulchris*, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 187 = FIRA, III, αριθ. 86, του 2ου-3ου αιώνα μ.Χ., στιχ. 18-19, *Fragm. Vat.* 263, 268, στο Girard, Textes, I, σελ. 526-527, D. 7, 5, 7, – Γάιος)⁽¹⁾.

γ) Το Ρωμαϊκό Δίκαιο διακρίνει εξάλλου τους τρόπους κτήσης της κυριότητας σε τρόπους του *ius civile* και τρόπους του *ius gentium*. Από αυτούς, οι πρώτοι ήταν προσιτοί, κατ' αρχή, μόνο στους Ρωμαίους πολίτες και τέτοιοι ήταν από μεν τους παράγωγους τρόπους η *mancipatio* και η *in iure cessio*, από δε τους πρωτότυπους η χρησικτησία (Gai, II, 65).

Όλοι οι υπόλοιποι τρόποι κτήσης κυριότητας ανήκαν στο *ius gentium* και ήταν προσιτοί τόσο στους Ρωμαίους πολίτες, όσο και στους ξένους. Τέτοιοι τρόποι ήταν από μεν τους παράγωγους τρόπους η παράδοση (*traditio*), από δε τους πρωτότυπους όλοι οι επονομαζόμενοι «φυσικοί» τρόποι κτήσης της κυριότητας (βλ. πιο κάτω υπό III). Τόσο στην παράδοση, όσο και στους άλλους τρόπους του *ius gentium* οι Ρωμαίοι θεωρούσαν ότι η κτήση της κυριότητας γινόταν κατά «φυσική νομοτέλεια» (*naturali ratione* – Gai, II, 66).

(1) Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γάιος στις Εισηγήσεις του κάνει λόγο για μεταβίβαση πράγματος και όχι κυριότητας (Gai, II, 22: «*mancipi vero sun! res quae per man-cipationem ad alium transferuntur*». Βλ. επίσης Gai, II, 23, 38, 245, III, 85).

II. Παραγωγοί τροποί κτήσης της κυριότητας

1) Κατά το *ius civile*

Όπως είπαμε, οι τρόποι αυτοί ήταν η *mancipatio* και η *in iure cessio*. Γι' αυτές έγινε λόγος στο κεφάλαιο για τον τύπο των δικαιοπρασιών (βλ. πιο πάνω, § 37, II, A και B) και για το λόγον αυτόν εδώ θα ειπωθούν μόνο μερικά συμπληρωματικά. Έτσι:

α) Τόσο η *mancipatio* όσο και η *in iure cessio* αποτελούσαν α φ η ρ η μ έ ν ε ς δικαιοπραξίες, στις οποίες η ύπαρξη και η νομιμότητα της αιτίας που βρίσκεται πίσω από αυτές ήταν αδιάφορη (§ 36, II, β).

Εντούτοις, ειδικά στη μεταβίβαση κυριότητας με *mancipatio* που έγινε λόγω πώ λ η σ η ς, ο δικαιοπάροχος (*mancipio dans*) ήταν υποχρεωμένος, αν τρίτος διεκδικούσε το πράγμα ως δικό του από το δικαιοδόχο (*mancipio accipiens*), να βοηθήσει με την ιδιότητα του β ε β α ι ω τ ή (*auctor*) το δικαιοδόχο να αποκρούσει τη διεκδίκηση, αποδείχνοντας ότι κατά το χρόνο της μεταβίβασης το πράγμα ανήκε σ' αυτόν τον ίδιο τον δικαιοπάροχο-βεβαιωτή.

Αν ο βεβαιωτής δεν προσερχόταν ολωσδιόλου, ή αν προσερχόταν μεν αλλά δεν κατόρθωνε να αποδείξει την κυριότητα κατά το χρόνο της μεταβίβασης, ο δικαιοδόχος είχε το δικαίωμα να στραφεί εναντίον του με ειδική αγωγή, την *actio auctoritatis*, και να του απαιτήσει το διπλάσιο από το τίμημα που καταβλήθηκε (P.S. 2, 17, 3).

Από την κλασική μάλιστα περίοδο, ήταν αδιάφορο για τη θεμελίωση της υποχρέωσης αυτής καταβολής του διπλάσιου το αν ο δικαιοπάροχος ήταν καλής ή κακής πίστης κατά το χρόνο μεταβίβασης του πράγματος.

Η υποχρέωση βεβαίωσης (*obligatio auctoritatis*) δεν ίσχυε για τις υπόλοιπες, εκτός της πώλησης, περιπτώσεις μεταβίβασης κυριότητας με *mancipatio*, όπως π.χ. λόγω δωρεάς. Επίσης η υποχρέωση αυτή δεν ίσχυε σε περίπτωση μεταβίβασης κυριότητας με *in iure cessio*.

Η υποχρέωση βεβαίωσης αποσβηνόταν όταν συμπληρωνόταν ο χρόνος χρησικτησίας.

β) Όπως είπαμε πιο πάνω (§ 64, I, B, γγ) σε δικαιοπρακτικές πηγές απαντούν περιπτώσεις μεταβίβασης πραγμάτων που ανήκαν στην κατηγορία των *res nec mancipi* με *mancipatio*. Στις περιπτώσεις αυτές, αν συντρέχον και οι υπόλοιποι όροι της παράδοσης, η *mancipatio* ίσχυε ως *traditio* του πράγματος.

2) Κατά το *ius gentium*

Τέτοιος τρόπος, όπως είπαμε, ήταν μόνο η – άτυπη – παράδοση της

νομής ενσώματος πράγματος (Gai, II, 19 και 28: «incorporates res traditionem non recipere manifestum est»).

Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 63, V, A), κατά ποιούς τρόπους γινόταν η απόκτηση νομής πράγματος με παράδοση, και ειδικότερα πώς επερχόταν η κτήση της φυσικής εξουσίας πάνω στο πράγμα, καθώς και υπό ποιές προϋποθέσεις έπρεπε να υπάρχει – και σε ποιον – η θέληση του να εξουσιάζει το πράγμα.

Η παράδοση της νομής του πράγματος όμως, δεν αρκούσε μόνη για τη μεταβίβαση της κυριότητας πάνω σ' αυτό, αλλά έπρεπε να συντρέχουν κι άλλες προϋποθέσεις. Ειδικότερα:

α) Το πράγμα έπρεπε να ανήκει κατά κυριότητα σ' αυτόν που το παραδίνει και τούτο γιατί κανένας δεν μεταβιβάζει σε άλλον περισσότερο δικαίωμα από όσο ο ίδιος έχει (D. 50, 17, 54, – Ουλπιανός: «nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet» = Βασ. 2, 3, 54). Η κτήση κυριότητας πράγματος με παράδοση από μη κύριο δεν ήταν γνωστή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

β) Το πράγμα έπρεπε να μπορεί να μεταβιβαστεί με παράδοση. Πράγματα στα οποία μόνη η παράδοση της νομής αρκούσε για τη μεταβίβαση της κυριότητας κατά το *ius civile* ήταν μόνο τα *res nec mancipi* (Gai, II, 19). Στα *res mancipi*, η παράδοση της νομής οδηγούσε στην απόκτηση μόνο πραιτορικής κυριότητας (Gai, II, 41. Βλ. πιο πάνω, § 64, I, B).

γ) Η παράδοση ήταν αιτιώδης (§ 36, II, β) και γι' αυτό το κύρος της εξαρτιόταν από την ύπαρξη και το κύρος της αιτίας που βρισκόταν πίσω απ' αυτήν.

Κατά την κλασική περίοδο νόμιμες αιτίες (*causae, iustae causae*, πρβλ. Gai, II, 20, U.E., 19, 7) μεταβίβασης της κυριότητας με παράδοση αποτελούσαν: η αγοραπωλησία (*causa emptionis*, Gai, II, 20), η δωρεά (*causa donandi*, Gai, II, 20), με εξαίρεση όμως των δωρεών μεταξύ συζύγων ύστερα από την κατάργηση της *lex Cincia* (§ 57, I, β), η προίκα (*causa dotis*), αλλά και η εξόφληση (*causa solvendi*) και η πίστωση (*causa credendi*).

Αμφισβήτηση υπήρχε κατά πόσον επερχόταν η μεταβίβαση της κυριότητας με την παράδοση αν τα μέρη δεν συμφωνούσαν ως προς την αιτία για την οποία γινόταν η παράδοση, π.χ. κατά πόσο γινόταν λόγω δανείου ή λόγω δωρεάς (βλ. D. 41, 1, 36 – Ιουλιανός, από τη μια μεριά και D. 12, 1, 18 pr. – Ουλπιανός από την άλλη), καθώς επίσης και στην περίπτωση που αυτός που αποκτούσε είχε καλόπιστα την πεποίθηση ότι αποκτά από έγκυρη αιτία («νομιζόμενος τίτλος», πρβλ. D. 6, 1, 7, 2, Ουλπιανός, D. 41, 4, 2, 15 επ., Παύλος).

Κατά τη μετακλασική περίοδο αρχίζει να διαγράφεται η τάση, που γίνεται εντονότερη στο ιουστινιάνειο δίκαιο, να αποχωριστεί η παράδοση από την αιτία της και να γίνει αφηρημένη (C.I., 2, 3, 20, του 293 μ.Χ. – Διοκλητιανός και Μαξιμιανός, D. 41, 1, 9, 3, Γάιος (παρεμβ.) = Inst., 2, 1, 40, όπου, αντίθετα προς Gai, II, 20, δεν γίνεται μνεία της αιτίας. Βλ. όμως και Θεοφίλου, Ινστιτ. 2, 1, 40, στο IGR., III, καθώς και Inst., 2, 1, 41). Η ολοκληρωτική αναγνώριση του αφηρημένου χαρακτήρα της παράδοσης απαντά, όμως, για πρώτη φορά σε Σχόλιο στα Βασιλικά του Κωνσταντίνου Νικαέως, (Σχολ. στα Βασ. 23, 1, 18), του ενδέκατου αιώνα (βλ. § 30, I, 5, Α, δ).

δ) Οι Εισηγήσεις του Ιουστινιανού (Inst., 2, 1, 41), μνημονεύουν διάταξη του Δωδεκαδέλτου (Δωδεκ. VII, 11, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 28), κατά την οποία, αν αιτία της παράδοσης ήταν η αγοραπωλησία, η παράδοση του πράγματος δεν επέφερε τη μεταβίβαση της κυριότητας αν το τίμημα δεν καταβαλλόταν αμέσως, ή, τουλάχιστο, δεν πιστωνόταν (βλ. και Varro, de re rust., 2, 1, 15). Η λύση αυτή του αρχαϊκού και προκλασικού δικαίου δεν γινόταν δεκτή από το κλασικό, όπως προκύπτει από το ότι δεν την αναφέρουν οι Εισηγήσεις του Γαίου. Όμοια όμως λύση ακολούθησε το ιουστινιάνειο δίκαιο, πιθανώς κάτω από την επιρροή ελληνικών αντιλήψεων (βλ. αγοραπωλησία συνδυαζόμενη με παράδοση *res mancipi* (δούλης), στο FIRA, III, αριθ. 134, εποχής Αδριανού ή Αντωνίνου, από τη Ραβέννα, αριθ. 135 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 162, έτους 359 μ.Χ., από την Αρσινόη, κ.λπ.).

III. Πρωτότυποι τρόποι κτήσης της κυριότητας

Στους πρωτότυπους τρόπους κτήσης της κυριότητας περιλαμβάνονται οι λεγόμενοι «φυσικοί» τρόποι κτήσης της κυριότητας, η χρησικτησία και η επιδίκαση.

Α) Οι «φυσικοί» τρόποι κτήσης της κυριότητας περιλαμβάνουν την κατάληψη, την καρποκτησία και την ένωση πραγμάτων.

α) Κατάληψη (*occupatio* – Gai, II, 66).

Κατάληψη, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, είναι τρόπος απόκτησης κυριότητας πράγματος, με την απόκτηση της νομής πάνω σ' αυτό.

Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν:

αα) Η κατάληψη αδέσποτων πραγμάτων.

Ως αδέσποτα πράγματα (*res nullius*) νοούνται αφενός τα πράγματα που δεν είχαν ποτέ κύριο, όπως τα άγρια ζώα (*ferae bestiae* – Gai, II, 67, D. 41, 1, 51, Γάιος) και αφετέρου τα πράγματα που ανήκαν σε ε-

χθρούς (*res hostium*, Gai, II, 69 και IV, 16, Inst., 2, 1, 17). Αδέσποτες θεωρούνται επίσης και πολύτιμες πέτρες κλπ., που εκβράσθηκαν στην παραλία (D. 1, 8, 3 φλωρεντίνος, Inst., 2, 1, 18).

Το δικαίωμα κατάληψης των πραγμάτων που ανήκαν σε εχθρούς περιοριζόταν σημαντικά, ως προς τα κινητά πράγματα, από διατάξεις δημοσίου δικαίου, που ρύθμιζαν τον τρόπο διανομής των λαφύρων (Πολύβιος, 10, 16, 2). Ως προς τα ακίνητα, η κατάληψη αδέσποτων δεν είχε νόημα, "γιατί την κυριότητα των αδέσποτων ακινήτων αποκτούσε η Ρωμαίνα πολιτεία (*populus romanus*) ή, από την κλασική περίοδο, ο Ηγεμόνας.

ββ) Κατάληψη εγκαταλειμμένων πραγμάτων (*res derelictae*).

Εγκαταλειμμένα πράγματα είναι εκείνα των οποίων ο πρώην κύριος παράτησε, με τη θέλησή του, τη νομή και την κυριότητα (D. 41, 7, 1 – Ουλπιανός. Πρβλ. και Gai, IV, 153, P.S., 2, 31, 27). Δεν θεωρούνται λοιπόν εγκαταλειμμένα τα πράγματα που χάθηκαν.

αα) Για τα εγκαταλειμμένα πράγματα που ανήκαν στην κατηγορία των *res mancipi* υπήρχε κατά την κλασική περίοδο διαφωνία ανάμεσα στις Σχολές των Σαβινιανών και των Προκουλιανών.

Οι Σαβινιανοί δέχονταν ότι η κατάληψη της νομής *res mancipi* που είχε εγκαταλειφθεί συνεπαγόταν την άμεση κτήση κυριότητας κατά το *ius civile* πάνω σ' αυτό. Αντίθετα, οι Προκουλιανοί δέχονταν ότι η κατάληψη της νομής εγκαταλειμμένων πραγμάτων οδηγούσε στην απόκτηση μόνο πραιτορικής (βονιταρίας) κυριότητας, ενώ για την απόκτηση της κυριότητας κατά το *ius civile* έπρεπε να συμπληρωθεί από την κατάληψη ο χρόνος χρησικτησίας (*usucapio pro derelicto*).

Προκειμένου για *res nec mancipi* όμως, και οι δυο Σχολές δέχονταν, κατά την πιο πιθανή γνώμη, ότι με την κατάληψη της νομής του εγκαταλειμμένου πράγματος επερχόταν άμεση κτήση κυριότητας πάνω σ' αυτό.

Αμφισβήτηση ανάμεσα στις δυο Σχολές υπήρχε και για το χρονικό σημείο από το οποίο και πέρα αυτός που εγκατέλειψε το πράγμα χάνει την κυριότητά του πάνω σ' αυτό. Κατά τους Σαβινιανούς η κυριότητα χανόταν αμέσως μόλις εγκατέλειπε ο πρώην κύριος τη νομή του πράγματος, ενώ κατά τους Προκουλιανούς η κυριότητα του πρώην κυρίου χανόταν μόνο αφότου ο νέος νομέας καταλάμβανε τη νομή του εγκαταλειμμένου πράγματος.

Ο Ιουστινιανός, καταργώντας τη διάκριση μεταξύ *res mancipi* και *res nec mancipi*, ακολούθησε επί όλων των πραγμάτων τη λύση που το κλασικό δίκαιο ακολουθούσε μόνο για τα *res nec mancipi* (Inst. 2, 1, 47).

ββ) Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη μετακλασική περίοδο οι κανόνες που ίσχυαν στα εγκαταλειμμένα πράγματα εφαρμόστηκαν ειδικότερα και στους αγρούς που είχαν εγκαταλειφθεί (*agri deserti*).

Έτσι, αν ο κύριος αγροτικού κτήματος το εγκατέλειπε επειδή δεν μπορούσε να πληρώσει τους φόρους που το εβάραιναν και αν, προσκαλούμενος, δεν ξαναγύριζε μέσα σε έξι μήνες από την πρόκληση, τότε γινόταν κύριος του αγροτικού κτήματος όποιος το καταλάμβανε και αναλάβαινε τις φορολογικές υποχρεώσεις του κτήματος (C.I., 11, 59, 11, του 400 μ.Χ., Αρκαδίου και Ονωρίου).

Κυριότητα αποκτούσε επίσης όποιος καλλιεργούσε επί δύο έτη αγρό που είχε εγκαταλειφθεί, χωρίς ο ως τότε κύριος του αγρού να προβάλει αντίρρηση (C.T., 5, 11, 12 = C.I., 11, 59, 8, του 388-392 μ.Χ., Ουαλεντινιανού, Θεοδοσίου και Αρκαδίου). Πρέπει να σημειωθεί ότι η απώλεια της κυριότητας του παλιού κυρίου (*vetus dominus*) λόγω της παρόδου της διετίας (*biennium*) δεν έχει σχέση προς το χρόνο της αρχαϊκής χρησιμότητας επί ακινήτων, για τον οποίο θα γίνει πάρα κάτω (υπό IV, A), λόγος.

γ) Εύρεση θησαυρού (*thensauri inventio*)

Θησαυρός, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, είναι κινητό πράγμα που έχει περιουσιακή αξία, το οποίο έχει μείνει επί τόσο χρόνο κρυμμένο, ώστε ο πρώην κύριος του να είναι άγνωστος (D. 41, 1, 31, 1, – Παύλος: «*Thensaurus est vetus quaedam depositio pecuniae, cuius non exstat memoria, ut iam dominum non habeat*»).

Αρχικά, ο θησαυρός που ανευρισκόταν (*inventus*) σε ακίνητο περιερχόταν στον κύριο του ακινήτου (D. 41, 2, 3, 3, Παύλος). Τη λύση αυτή τροποποίησε ο Αδριανός με Διάταξή του, κατά την οποία το μισό του θησαυρού περιέρχεται στον κύριο του ακινήτου και το άλλο μισό σ' αυτόν που τον βρήκε, εκτός, βεβαίως, αν αυτός ήταν ο ίδιος ο κύριος του ακινήτου (D. 41, 63 pr., Τρυφωνίνος).

Τη λύση αυτή ακολούθησε και το ιουστινιάνειο δίκαιο (Inst., 2, 1, 39).

Στο Βυζαντινό δίκαιο διαμορφώθηκε εθιμικά ο κανόνας ότι κάθε θησαυρός που ανακαλύπτεται περιέρχεται ολόκληρος στο Δημόσιο. Τον εθιμικό αυτό κανόνα θέλησε να καταργήσει ο Λέοντας ΣΤ' ο Σοφός με Νεαρά του (Nov. Leon. 51), χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Β) Καρποκτησία

Ο τρόπος κτήσης της κυριότητας των φυσικών καρπών εξαρτάται από το είδος του δικαιώματος εκείνου που τους αποκτά.

1) Κτήση των καρπών με τον αποχωρισμό τους (*per separationem*).

α) Οι φυσικοί καρποί (§ 62, B, 8), ανήκαν, κατ' αρχή, στον κύριο του καρποφόρου πράγματος. Όσο παρέμεναν ενωμένοι με το καρποφόρο

πράγμα, αποτελούσαν, όπως είδαμε, συστατικά τούτου και ακολουθούσαν την τύχη του καρποφόρου κύριου πράγματος (D. 6, 1, 44, Γάιος: «Fructus pendentes pars fundi videntur»).

Με τον αποχωρισμό, φυσικό ή τεχνητό, των καρπών από το καρποφόρο πράγμα, ο κύριος τούτου γινόταν κύριος και των καρπών που είχαν γίνει, κατ' αυτόν τον τρόπο, αυτοτελή πράγματα.

Η λύση αυτή ίσχυε όχι μόνο για τον κύριο κατά το *ius civile*, αλλά και για τον κατά το πραιτορικό δίκαιο κύριο («βονιτάριο» κύριο) καθώς και για τον «κύριο» στην περίπτωση της «κυριότητας» επί των επαρχιακών ακινήτων.

β) Το κλασικό δίκαιο ακολουθούσε την ίδια λύση και για τον καλόπιστο νομέα. Αποκτούσε, δηλαδή, και αυτός αυτοτελή κυριότητα πάνω στους φυσικούς καρπούς από τον κατά οποιοδήποτε τρόπο αποχωρισμό τους.

Την ίδια λύση ακολούθησε και το ιουστινιάνειο δίκαιο, δέχτηκε όμως τούτο ότι, σε περίπτωση διεκδίκησης του καρποφόρου πράγματος, ο καλής πίστης νομέας είναι υποχρεωμένος να αποδώσει στον κύριο, μαζί με το πράγμα, και τους καρπούς που είχε συλλέξει αλλά δεν είχε καταναλώσει ακόμα (*fructus extantes*, C.I., 3, 32, 22, του 294 μ.Χ., – Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, *Inst.*, 2, 1, 35. Βλ. και πιο κάτω, § 67, I, Β, στ, αα).

γ) Κτήση των καρπών με τον αποχωρισμό γινόταν δεκτή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και στην περίπτωση του *εμφυτευτή* (βλ. πιο κάτω, § 69).

2) Κτήση των καρπών με τη συλλογή τους (*per perceptionem*).

Αντίθετα προς τις περιπτώσεις που αναφέραμε πιο πάνω, άλλα πρόσωπα που είχαν εμπράγματο ή ενοχικό δικαίωμα πάνω στους παραγόμενους φυσικούς καρπούς, αποκτούσαν τούτους μόνο με τη συλλογή τους (συγκομιδή, κ.λπ.).

α) Τούτο ίσχυε, κατά την πιο πιθανή γνώμη, για τον επικαρπωτή (D. 7, 4, 13 – Παύλος, που αναφέρεται σε γνώμη του Ιουλιανού, *Inst.*, 2, 1, 36).

Κατ' εξαίρεση, τα νεογνά των ζώων αποκτά ο επικαρπωτής με τον αποχωρισμό (*per separationem*), δηλαδή με τη γέννησή τους (D. 22, 1, 2, 28 pr. – Γάιος, *Inst.*, 2, 1, 37).

β) Με τη συλλογή αποκτούσε επίσης τους φυσικούς καρπούς και ο ενεχυρούχος δανειστής στις περιπτώσεις κατά τις οποίες είχε συμφωνηθεί να λαμβάνει αυτός τους καρπούς (βλ. πιο κάτω, § 70, III, Α).

γ) Τέλος, με τη συλλογή αποκτούσε τους φυσικούς καρπούς και ο μισθωτής. Κατά τη ρωμαϊκή αντίληψη η συλλογή των καρπών από το

μισθωτή αποτελούσε είδος «παράδοσης» τούτων (*quasi traditio enim facta videtur*) από τον εκμισθωτή προς αυτόν και γι' αυτό η συλλογή εξαρτιόταν από τη θέληση του εκμισθωτή, που μπορούσε να την απαγορεύσει στο μισθωτή (D. 47, 2, 62 (61), 8 – Αφρικανός, D. 39, 5, 6, – Ουλπιανός, Inst. 2, 1, 36).

Γ) Ένωση πραγμάτων (*accessio*)

Στον όρον αυτόν το Ρωμαϊκό Δίκαιο περιλάβαινε διάφορες περιπτώσεις σύνδεσης στερεών πραγμάτων ή ανάμειξης στερεών ή υγρών.

Στις περιπτώσεις αυτές η λύση που ακολουθείται επηρεάζεται από το αν τα πράγματα που συνδέθηκαν μπορούν να ξαναγυρίσουν στην προηγούμενη κατάστασή τους, καθώς και από την οικονομική σημασία του καθενός από τα πράγματα που συνδέθηκαν.

Διακρίνουμε την ένωση κινητού με ακίνητο, την ένωση ακινήτου με ακίνητο, και την ένωση κινητού με κινητό.

1) Ένωση κινητού με ακίνητο

Στις περιπτώσεις αυτές ισχύει η αρχή ότι ο κύριος του ακινήτου γίνεται κύριος του κινητού που ενώθηκε με αυτό κατά τρόπο μόνιμο, κατά τον κανόνα «*superficies solo cedit*» (Gai, II, 73, D. 9, 2, 50 – Ουλπιανός), ή, κατά τον Αρμενόπουλο, «εἴκειν τὰ ὑπερκείμενα τοῖς ὑποκειμένοις» (Αρμ. Β', 1, 27).

α) Τούτο συμβαίνει πρώτα πρώτα στην περίπτωση της οἰκοδομῆς, που χτίστηκε πάνω σε ξένο έδαφος (*inaedificatio*, Gai, II, – 73, D. 9, 2, 50 – Ουλπιανός).

Σύμφωνα με τον κανόνα που προαναφέρθηκε, ο κύριος του εδάφους γίνεται κύριος της οἰκοδομῆς, που χτίστηκε πάνω σ' αυτό με ξένα υλικά⁽¹⁾ (και η οποία αποτελεί, όπως ειπώθηκε προηγουμένως (§ 62, I, Β, 6, β) σύνθετο πράγμα). Ο κύριος όμως των υλικών που ενώθηκαν μόνιμα με το ξένο έδαφος και αποτέλεσαν την οικοδομή δεν χάνει την κυριότητά του πάνω σ' αυτά, παρόλο που δεν μπορεί να τα διεκδικήσει χωριστά, ούτε και να ζητήσει τον αποχωρισμό τους (§ 62, I, Β, 7, α), προκειμένου να τα διεκδικήσει.

(1) Σχετικά πρέπει να τονισθεί ότι το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνωρίζει την ιδιοκτησία κατά ορόφους. Εντούτοις στην πρακτική των συναλλαγών στην Αίγυπτο απαντούν πολλές περιπτώσεις Ρωμαίων πολιτών που καταρτίζουν δικαιοπραξίες που προϋποθέτουν σύστημα ιδιοκτησίας κατά ορόφους (βλ. επίσης για το ίδιο θέμα το Ήδικο του G. Avidus Heliodorus, Έπαρχου Αιγύπτου, στον P. Oxy. 2954, του 137 μ.Χ.).

Πραγματικά, κατά τις διατάξεις του Δωδεκαδέλτου που αφορούν το θέμα (Δωδεκ. VI, 7, και 8, στο Bruns, Fontes I, σελ. 26), αν δοκάρι συνδεθεί με ξένη οικοδομή⁽²⁾— ακόμα και αν τούτο γίνει μετά από κλοπή — ο κύριος του δοκαριού δεν έχει δικαίωμα να ζητήσει τον αποχωρισμό της με σκοπό να την διεκδικήσει (D. 6, 1, 23, 6 – Παύλος). Ο κύριος του δοκαριού (ή άλλων υλικών), που εμποδιζόταν έτσι να ασκήσει το δικαίωμά του, είχε μόνο τη δυνατότητα να εγείρει την αγωγή περί του συνδεμένου δοκαριού (*actio de tigno iuncto*), αγωγή η οποία είχε ποινικό χαρακτήρα και απέβλεπε στο διπλάσιο της αξίας των υλικών που είχαν συνδεθεί με την οικοδομή. Η αγωγή όμως αυτή μπορούσε να ασκηθεί μόνο αν τα υλικά είχαν κλαπεί από τον κύριο του εδάφους.

Επειδή όμως η κυριότητα του κυρίου των υλικών δεν αποσβηνόταν, αλλά παρέμενε σε κατάσταση ύπνωσης, αν αργότερα τα υλικά αποχωρίζονταν για οποιοδήποτε λόγο — έστω και τυχαία — από την οικοδομή, η κυριότητα του ιδιοκτήτη των υλικών γινόταν και πάλι ενεργή και μπορούσε πια να τα διεκδικήσει.

β) Με περισσότερη συνέπεια ίσχυε ο κανόνας *superficies solo cedit* στις περιπτώσεις της φύτευσης (*inplantatio* – Gai, II, 74) και της σποράς (*satio* – Gai, II, 75, D. 41, 1, 7, 13 και 9 pr. – Γάιος).

Στις περιπτώσεις αυτές, μόλις τα φυτά ή ο σπόρος βγάλουν ρίζες παύουν να έχουν αυτοτέλεια και γίνονται συστατικά του εδάφους, από την κατηγορία των συστατικών εκείνων που δεν έχουν αυθυπαρξία (§ 62, I, B, 7, β). Η κυριότητα του ως τότε κυρίου τους, λοιπόν, αποσβήνεται από τότε οριστικά.

γ) Το ιουστινιάνειο δίκαιο ακολουθεί τον κανόνα *superficies solo cedit* τόσο στην οικοδόμηση (Inst. 2, 1, 29 και 30) όσο και στη φύτευση (Inst. 2, 1, 31) και στη σπορά (Inst. 2, 1, 32). Το ιουστινιάνειο δίκαιο επιτρέπει όμως σε περίπτωση οικοδόμησης δικαίωμα αφαίρεσης (*ius tollendi*) στον κύριο των υλικών που ενώθηκαν (C. I. 3, 32, 5, 1 – Γορδιανού, 239 μ.Χ.). Την κυριότητα πάνω στο υλικό που ενώθηκε δεν θεωρεί ο Ιουστινιανός ως βρισκόμενη σε «ύπνωση», αλλά ως αποσβησμένη με την οικοδόμηση του υλικού. Από τον αποχωρισμό όμως του υλικού από την

(2) Με τον όρο *tignum*, όπως γινόταν δεκτό από την κλασική περίοδο, πρέπει να εννοηθούν κάθε είδους οικοδομικά υλικά και όχι μόνο τα δοκάρια. Πρέπει εξάλλου να σημειωθεί ότι ο Δωδεκαδελτος αναφέρεται και σε πασσάλους που συνδέθηκαν με αμπέλι (Δωδεκ. VI, 7: «*tignum iunctum aedibus vineave*»). Βλ. Festus, στη λ. «*tignum*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 42, D. 47, 3, 1 pr. – Ουλπιανός). Αλλά η διάταξη δεν φαίνεται να ίσχυε κατά την κλασική, τουλάχιστον, περίοδο ως προς τα αμπέλια.

οικοδομή η αποσβησμένη αυτή κυριότητα «ξαναζωντανεύει», κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο.

2. Ένωση ακινήτου με ακίνητο

Εδώ το Ρωμαϊκό Δίκαιο διακρίνει τις περιπτώσεις της πρόσχωσης, της πρόσκλυσης, του νησιού που πρόβαλε σε ποταμό και της κοίτης ποταμού που εγκαταλείφθηκε.

α) Πρόσχωση (*adluvio*) είναι η αύξηση της έκτασης παρόχθιου ακινήτου με τη βαθμιαία και ανεπαίσθητη προσθήκη εδάφους από το συνηθισμένο ρεύμα ποταμού (Gai, II, 70, D. 41, 1, 7, 1 – Γάιος, *Inst.* 2, 1, 20). Το Ρωμαϊκό Δίκαιο διέκρινε, σε σχέση με την πρόσχωση, ανάμεσα σε ακίνητα που είχαν φυσικά όρια (*agri arcifinii*) και σε ακίνητα οροθετημένα (*agri limitatif*)⁽¹⁾. Μόνο προκειμένου για πρόσχωση σε ακίνητο που έχει φυσικά όρια ίσχυε ό,τι διδάσκει ο Γάιος (Gai, II, 70), ότι δηλαδή ο κύριος του ακινήτου γίνεται κύριος και της προσθήκης που οφείλεται στην πρόσχωση. Προκειμένου όμως για οροθετημένο ακίνητο, ήδη από την προκλασική περίοδο γινόταν δεκτό ότι τα όριά του δεν ήταν δεκτικά μεταβολής και γι' αυτό επί τέτοιου είδους ακινήτου η πρόσχωση δεν αναγνωριζόταν ως τρόπος κτήσης της κυριότητας (D. 41, 1, 16 – Φλωρεντίνος). Σε τέτοια περίπτωση η έκταση που έχει προστεθεί με την πρόσχωση αποτελεί αδέσποτο πράγμα (βλ. πιο πάνω, υπό Α, α), του οποίου η κυριότητα αποκτάται με την κατάληψή του.

β) Πρόσκλυση (*avulsio* – ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), είναι η απόσπαση τμήματος εδάφους από παρόχθιο ακίνητο με την ορμή του ρεύματος ποταμού και προσκόλληση τούτου σε άλλο ακίνητο (Gai, II, 71, *Inst.*, 2, 1, 21). Στην περίπτωση της πρόσκλυσης η κυριότητα του ιδιοκτήτη του τμήματος εδάφους που αποσπάσθηκε δεν χάνεται αμέσως (Gai, II, 71). Ο κύριος του ακινήτου στο οποίο το τμήμα που αποσπάσθηκε ήρθε και προσκολλήθηκε γίνεται κύριος του τμήματος εδάφους που έχει προσκολληθεί μόνον όταν τα δέντρα που βρίσκονται πάνω σ' αυτό ριζώσουν στο ακίνητο με το οποίο το τμήμα ενώθηκε (D. 41, 1, 7, 2 – Γάιος = *Inst.* 2, 1, 21).

γ) Άλλες περιπτώσεις ένωσης ακινήτων αποτελούν η περίπτωση νησιού που πρόβαλε σε (δημόσιο) ποταμό (*insula in flumine nata* – Gai, II, 72, D. 41, 1, 7, 3 – Γάιος = *Inst.*, 2, 1, 22) και της κοίτης ποταμού που εγκαταλείφθηκε (*alveus derelictus*, D. 41, 1, 7, 5 – Γάιος = *Inst.*, 2, 1, 23).

(1) Για τους *agri arcifinii*, βλ. Frontinus, *de agr. qual.*, 1, 5-6, στο Bruns, *Fontes II*, σελ. 85 (= Thulin, 2, 8-12) και για τους *agri limitati*, Frontinus, 1, 13-14 (Thulin).

Τόσο στη μια όσο και στην άλλη περίπτωση, το νησί, ή η κοίτη περιέρχονταν στους παρόχθιους κυρίους και προσαιξάνουν τα ακίνητά τους, κατανεμόμενα μεταξύ τους σύμφωνα με μια νοητή γραμμή που περνάει κατά μήκος και στη μέση του ποταμού ή της κοίτης (D. 41, 1, 56, 1 – Πρόκουλος).

3. Ένωση κινητού με κινητό

α) Αν δυο ή περισσότερα κινητά πράγματα που ανήκαν σε διάφορους κυρίους ενωθούν κατά τρόπο που να σχηματίσουν ένα νέο απλό πράγμα (βλ. πιο πάνω, § 62, II, B, 6, α), ο κύριος εκείνου από τα πράγματα που ενώθηκαν, το οποίο είχε τη μεγαλύτερη σημασία, γίνεται κύριος του νέου πράγματος. Η λύση, πάντως, που το Ρωμαϊκό Δίκαιο δίνει στην καθεμία από τις επιμέρους περιπτώσεις ούτε χαρακτηρίζεται πάντα από πρακτικό πνεύμα, ούτε είναι πάντα πετυχημένη.

αα) Σε περίπτωση βαφής (tinctura) μαλλιών, ο κύριος των μαλλιών γίνεται κύριος της βαφής, ακόμα και αν αυτή συνίσταται σε πολύτιμη πορφύρα (D. 41, 1, 26, 2 – Παύλος).

β) Σε περίπτωση γραφής (scriptura) ο κύριος της περγαμηνής ή του παπύρου γίνεται κύριος του κειμένου που γράφτηκε πάνω σ' αυτό, έστω και με χρυσά γράμματα (Gai, II, 57).

γγ) Σε περίπτωση ζωγραφικής, όμως, ο Γάιος δέχεται, αντίθετα, ότι δεν επέρχεται ένωση πραγμάτων (accessio), αλλά ειδοποιία (specificatio), για την οποία βλ. πιο κάτω, υπό ε).

δδ) Σε περίπτωση σφυρηλάτησης (ferruminatio) μετάλλων, με την οποία αυτά συνενώνονται σε ένα απλό πράγμα, υπήρχε κατά την κλασική περίοδο αμφισβήτηση ανάμεσα στις Σχολές των Προκουλιανών και των Σαβινιανών.

Κατά τους Προκουλιανούς, οι κύριοι των μερών που συνενώθηκαν αποκτούσαν πάνω στο πράγμα συγκυριότητα, ενώ οι Σαβινιανοί δέχονταν ότι ο κύριος του σημαντικότερου από τα πράγματα που ενώθηκαν αποκτούσε κυριότητα πάνω στο όλο πράγμα (D. 6, 1, 23, 5, – Παύλος, D. 41, 1, 17, 2 – Πομπώνιος).

β) Αν δυο ή περισσότερα πράγματα που ανήκαν σε διαφορετικούς κυρίους ενωθούν έτσι ώστε να δημιουργηθεί νέο σύνθετο πράγμα, π.χ. πλοίο, καθένας από τους κυρίους διατηρεί την κυριότητα που είχε και μπορεί με αγωγή περί επίδειξης (actio ad exhibendum) να ζητήσει τον αποχωρισμό του συστατικού που του ανήκει, προκειμένου να το διεκδικήσει.

Τέτοια περίπτωση συνθέτου πράγματος δημιουργεί και η σύγκολλ-

ληση μετάλλων, όπου η σύνδεση — αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στη σφυρηλάτηση — είναι φανερή).

γ) Η σύμμιξη (commixtio — ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός) στερεών πραγμάτων, π.χ. σιτηρών και η σύγχυση (confusio) υγρών ή λιωμένων μετάλλων, αν μεν έγινε με συμφωνία των κυρίων των υλών που συνενώθηκαν δημιουργεί μεταξύ τους συγκυριότητα κατά ιδανικά μέρη (D. 41, 1, 7, 8 — Γάιος, Inst. 2, 1, 27) που μπορεί να λυθεί, όπως και κάθε συγκυριότητα, με αγωγή διανομής (D. 6, 1, 5 pr. — Ουλπιανός. Βλ. πιο πάνω § 65, III, β).

Αν η συνένωση έγινε χωρίς τη θέληση ενός ή περισσότερων από τους κυρίους των υλών που συνενώθηκαν, δεν δημιουργείται συγκυριότητα, αλλά καθένας από τους πρώην κυρίους διατηρεί την κυριότητά του πάνω σε ποσότητα ίση με εκείνη που του ανήκε πριν από τη συνένωση και γι' αυτό μπορεί να τη διεκδικήσει από το νομέα της όλης ποσότητας με διεκδικητική αγωγή μέρους (rei vindicatio pro parte. Πρβλ. D. 6, 1, 3, 2 — Ουλπιανός, Inst. 2, 1, 28).

Ειδική περίπτωση σύμμιξης αποτελεί η ανάμειξη χρημάτων όπου, ανεξάρτητα από το αν αυτή έγινε με τη θέληση των κυρίων των επιμέρους ποσοτήτων χρημάτων ή όχι, κύριος της όλης ποσότητας γίνεται ο νομέας της (D. 46, 3, 78 — Iavolenus).

δ) Ειδοποιία (specificatio — ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός)

Ειδοποιία είναι η δημιουργία νέου είδους πράγματος (nova species) με την επεξεργασία ή μετάπλαση ξένης ύλης. Τέτοια περίπτωση αποτελεί το φτιάξιμο κρασιού από ξένα σταφύλια, λαδιού από ξένες ελιές κ.λπ.

Στο θέμα της ειδοποιίας υπήρχε επίσης διαφωνία ανάμεσα στις Σχολές των Προκουλιανών και των Σαβινιανών. Κατά τους Προκουλιανούς, που επηρεάζονταν από την Περιπατητική φιλοσοφία και αποδίδανε μεγαλύτερη σημασία στη μορφή, κύριος του νέου είδους γινόταν εκείνος που το έφτιαξε. Κατά τους Σαβινιανούς όμως, που επηρεάζονταν από τη Στωική φιλοσοφία και αποδίδανε μεγαλύτερη σημασία στην ουσία, κύριος του νέου είδους γινόταν ο κύριος της ύλης από την οποία τούτο φτιάχτηκε (Gai, II, 79, D. 41, 1, 7, 7 — Γάιος).

Ο Ιουστινιανός, ακολουθώντας μέση οδό, δέχτηκε ότι, αν μεν είναι δυνατό να ξαναγυρίσει το νέο είδος στην προηγούμενη μορφή του, κύριος παραμένει ο κύριος της ύλης. Αν η επιστροφή δεν είναι δυνατή, κύριος γίνεται ο κατασκευαστής (Inst. 2, 1, 25).

ε) Περίπτωση ειδοποιίας αποτελεί και η ζωγραφική (pictura)

Κατά τους Προκουλιανούς, εκείνος που ζωγράφισε πίνακα απάνω σε

ξένη σανίδα (*tabula*) γινόταν κύριος της σανίδας. Κατά τους Σαβινιανούς, αντίθετα, ο κύριος της σανίδας γινόταν κύριος και του πίνακα που ζωγραφίστηκε απάνω της (Gai, II, 78, D. 6, 1, 23, 3 – Παύλος). Στην περίπτωση της ζωγραφικής ο Ιουστινιανός ακολουθεί τη γνώμη των Προκουλιανών (Inst. 2, 1, 34).

στ) Σε κάθε περίπτωση που λόγω σύμμειξης, σύγχυσης ή ειδοποιίας χανόταν η κυριότητα, εκείνος που την έχανε είχε δικαίωμα αποζημίωσης, για την ικανοποίηση του οποίου είχε στη διάθεση του την *ένσταση του ολόου* (*exceptio doli mali*), με την πρόταση της οποίας, σε περίπτωση άσκησης διεκδικητικής αγωγής του κυρίου του πράγματος εναντίον του, μπορούσε να εξαναγκάσει τούτον με επίσχεση στην καταβολή της αποζημίωσης (βλ. πιο κάτω, § 67, I, στ, 66).

IV. Η χρησικτησία

Πρωτότυπο τρόπο κτήσης της κυριότητας αποτελούσε επίσης η χρησικτησία (*usucapio*).

Α) Το αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνώριζε ως τρόπο κτήσης της κυριότητας κατά το *ius civile* την άσκηση επί ορισμένο χρόνο εξουσίας πάνω στο πράγμα.

Η αρχαϊκή αυτή χρησικτησία ονομαζόταν *usus*, αποτελούσε δε, όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 55, IV, Γ), και τρόπο απόκτησης της απόλυτης εξουσίας (*manus*) του συζύγου πάνω στη σύζυγο.

Ο χρόνος του *usus* οριζόταν από το Δωδεκάδελτο σε ένα έτος για τα κινητά και δυο έτη για τα ακίνητα (Δωδεκ. VI, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 25: «*Usus auctoritas fundi biennium est ceterarum omnium – annuus est usus*». Βλ. και Gai, II, 42). Στην ετήσια χρησικτησία υποβάλλονταν και οι κληρονομίες ως ολότητες (Gai, II, 54).

Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι για την αρχαϊκή χρησικτησία δεν χρειαζόταν τίποτε άλλο εκτός από την εξουσίαση του πράγματος επί ορισμένο χρόνο, όπως δε είδαμε (§ 63, III, Β), ο όρος *usus* ως το τέλος της προκλασικής περιόδου ήταν ταυτόσημος προς τον όρο *possessio* (νομή).

Παράλληλα, το πέρασμα του χρόνου που οδηγούσε στην κτήση της κυριότητας κατά το *ius civile*, οδηγούσε, σε περίπτωση *mancipatio* που είχε γίνει λόγω πώλησης, στην απόσβεση της *obligatio auctoritatis* του πωλητή για την οποία έγινε πιο πάνω, (υπό II, 1, α), λόγος (πρβλ. Cicero, pro Caec. 19, 54: «*Lex usum et auctoritatem iubet esse biennium*»).

α) Ορισμένα πράγματα *εξαίρουνταν* από την αρχαϊκή χρησικτησία. Τα πράγματα αυτά ήταν:

αα) Τα θρησκευτικού χαρακτήρα πράγματα (*res religio-*

sae). Ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. Χ, 10, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 37), απαγόρευε τη χρησικτησία του προαύλιου μπροστά στην είσοδο του τάφου (forum) και του τόπου, όπου είχε γίνει καύση νεκρού (bustum).

ββ) Ο χώρος, πλάτους πέντε ποδιών, που αποτελούσε το όριο (limes) ανάμεσα στα οροθετημένα αγροτικά ακίνητα (agri limitati, βλ. και § 66, III, Γ, 2, α), δεν μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο χρησικτησίας (Δωδεκ. VII, 4, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 27).

γγ) Res mancipi που ανήκαν σε αυτεξούσιες γυναίκες, οι οποίες βρίσκονταν κάτω από τη νόμιμη επιτροπεία των εξ αρρενογονίας συγγενών τους (adgnati), δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο χρησικτησίας τρίτων, αν είχαν μεταβιβασθεί χωρίς τη συγκατάθεση (auctoritas) του επιτρόπου τους (Δωδεκ. V, 2, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23).

δδ) Τα κλοπιμαία (res furtivae), κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VIII, 17, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 33), όπως συμπληρώθηκε από τη lex Atinia του δεύτερου αιώνα π.Χ. (Aul. Gell., 17, 7, 1-3). Τα κλοπιμαία δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο χρησικτησίας, όχι μόνο του κλέφτη, αλλά και τρίτου (Gai, II, 49).

β) Κατά ρητή διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. III, 7, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 21), δεν μπορούσαν να αποκτήσουν κυριότητα κατά το ius civile με χρησικτησία οι ξένοι (hostes).

Β) Ο θεσμός της χρησικτησίας (usucapio) εξακολούθησε να ισχύει και κατά την κλασική περίοδο, κατά την οποία όμως οι προϋποθέσεις της καθορίστηκαν σαφέστερα.

Οι προϋποθέσεις αυτές είναι οι ακόλουθες:

α) Πράγμα δεκτικό χρησικτησίας

Μερικές από τις περιπτώσεις πραγμάτων που ως τότε εξαιρούνταν από τη χρησικτησία δεν ίσχυαν πια κατά την κλασική περίοδο. Έτσι, η περίπτωση των res mancipi των γυναικών που βρίσκονταν κάτω από την επιτροπεία των εξ αρρενογονίας συγγενών τους έπαψε να ισχύει, αφού η επιτροπεία του είδους αυτού καταργήθηκε επί Κλαυδίου (βλ. πιο πάνω, § 61, II, Α, α και Gai, I, 157, II, 47).

αα) Όπως είδαμε πιο πάνω, κατά το Δωδεκάδελτο και την lex Atinia δεν ήταν δεκτικά χρησικτησίας τα κλοπιμαία⁽¹⁾.

Προς αυτά εξομοιώθηκαν με την lex Plautia de vi (78-63 π.Χ.) και την

(1) Αυτός όμως που απέκτησε καλόπιστα τη νομή ακινήτου από εκείνον που το είχε αφαιρέσει (χωρίς όμως χρήση βίας) από τον κύριό του, μπορούσε να αποκτήσει κυριότητα με χρησικτησία, γιατί, όπως έγινε δεκτό, κλοπή ακινήτου δεν είναι δυνατή (Gai, II, 51).

lex Iulia de vi (46 π.Χ.) τα πράγματα που αποκτήθηκαν με τη χρήση βίας (Gai, II, 45). Τα πράγματα που αποκτήθηκαν με τη χρήση βίας δεν μπορούσαν να αποκτηθούν με χρησικτησία ούτε από αυτόν τον ίδιο που τα αφαίρεσε χρησιμοποιώντας τη βία, ούτε από τρίτον, έστω και αν αυτός ήταν καλόπιστος (Gai, II, 49).

ββ) Από την προκλασική περίοδο αναγνωρίζεται, σύμφωνα με κανόνα του *ius gentium*, ότι τα ιερά πράγματα (*res sacrae*) δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο χρησικτησίας (Cicero, *de harusp.* 14, 32).

Έτσι κατά την κλασική περίοδο θεωρούνται πια ανεπίδεκτα χρησικτησίας τα ιερά πράγματα (*res sacrae*), τα πράγματα με θρησκευτικό χαρακτήρα (*res religiosae* – Gai, II, 48) και, γενικότερα, τα πράγματα εκτός συναλλαγής (Inst. 6, 2, 1).

γγ) Τα πράγματα που ανήκαν στο *fiscus* δεν ήταν δεκτικά χρησικτησίας (D. 41, 3, 18 – Μοδεστίνος, Inst. 2, 6, 9).

δδ) Τα επαρχιακά ακίνητα, εκτός εκείνων στα οποία είχε απονεμηθεί το *ius italicum*, δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο χρησικτησίας (Gai, II, 46).

εε) Τέλος δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο χρησικτησίας οι ελεύθεροι άνθρωποι (Gai, II, 48, Inst. 2, 6, 1).

β) Νόμιμη αιτία ή νόμιμος τίτλος (*iusta causa* ή *iustus titulus usucapionis*).

1. Νόμιμη αιτία ή νόμιμος τίτλος χρησικτησίας είναι κάθε νομικό γεγονός που θα επέφερε άμεση κτήση της κυριότητας κατά το *ius civile* υπέρ εκείνου που χρησιδεσπάζει αν δεν μεσολαβούσε ελάττωμα αναγόμενο είτε στον τρόπο κτήσης του πράγματος, είτε στο δικαίωμα του δικαιοπαρόχου του.

Έτσι, νομικά γεγονότα που συνιστούν νόμιμους τίτλους (αιτίες) χρησικτησίας είναι, κατ' αρχή, εκείνα που συνιστούν και νόμιμες αιτίες κτήσης της κυριότητας με παράδοση (*traditio* – βλ. πιο πάνω, II, 2, γ), δηλαδή:

αα) Η αγορά πωλησία (*usucapio pro emptore*).

Έτσι, σε περίπτωση μεταβίβασης *res mancipi* από μη Ρωμαίο (π.χ. FIRA, III, αριθ. 134, εποχής Αδριανού ή Αντωνίνου Πίου, αγορά δούλης Ρωμαίου από Μιλήσιο) ή μεταβίβασης *res mancipi* από Ρωμαίο μεν, αλλά με παράδοση (π.χ. FIRA, III, 136, έτους 77 μ.Χ., αγορά αλόγου) η κυριότητα αποκτιόταν μόνο όταν συμπληρωνόταν ο χρόνος χρησικτησίας.

ββ) Η δωρεά (*usucapio pro donato*)

γγ) Η προίκα (*usucapio pro dote*), με την προϋπόθεση όμως ότι ο γάμος θα ήταν νόμιμος (D. 41, 9, 1, 3 και 4 – Ουλπιανός).

δδ) Η εξόφληση (*usucapio pro soluto*).

εε) Η κληροδοσία (usucapio pro legato), αν αυτός που κληροδοτούσε ήταν καλόπιστος νομέας του κληροδοτούμενου πράγματος⁽¹⁾.

2. Αλλά εκτός από τους πιο πάνω, νόμιμους τίτλους (αιτίες) χρησικτησίας αποτελούσαν και οι ακόλουθες περιπτώσεις, στις οποίες δεν υπάρχει θέμα να μεσολάβησε ελάττωμα που να ανάγεται στον τρόπο απόκτησης του πράγματος, ούτε να υπήρξε δικαιοπάροχος.

αα) Η κτήση εγκαταλειμμένων πραγμάτων (usucapio pro derelicto).

Είδαμε πιο πάνω (υπό III, Α, β) ότι, κατά τους Προκουλιανούς, η κτήση της κυριότητας των εγκαταλειμμένων πραγμάτων κατά το *ius civile* επέρχεται με τη συμπλήρωση του χρόνου χρησικτησίας.

ββ) Η κληρονομία (usucapio pro herede)

Τα κληρονομιαία πράγματα κατά την κλασική περίοδο, δεν αποτελούν αντικείμενο χρησικτησίας ως ολότητα, όπως στην αρχαϊκή περίοδο (βλ. πιο πάνω, IV, Α), αλλά το καθένα χωριστά (Gai, II, 53 επ., III, 201). Για το θέμα της χρησικτησίας pro herede, βλ. και πιο κάτω, § 112, II).

γγ) Το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο εγνώριζε και τίτλο χρησικτησίας pro suo (για δικό μου), τουλάχιστον στην περίπτωση των πρωτοτύπων «φυσικών» τρόπων κτήσης της κυριότητας (D. 41, 10, 2, 1 – Παύλος).

Του όρου αυτού γινόταν χρήση όταν δεν υπήρχε νόμιμος τίτλος του οποίου το περιεχόμενο να δηλώνεται με πιο συγκεκριμένο τρόπο (pro emptore κ.λπ.). Γενικά, τα του τίτλου χρησικτησίας pro suo ήταν πολύ αμφίβολα.

3. Νομιζόμενος τίτλος (titulus putativus)

Νομιζόμενος τίτλος θεωρείται ότι υπάρχει όταν εκείνος που χρησιδεσπόζει, πιστεύει, κατά συγγνωστή πλάνη, ότι υπάρχει νόμιμη αιτία, η οποία στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Ο νομιζόμενος τίτλος μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις γινόταν δεκτός για να θεμελιώσει χρησικτησία, και πάλι όχι από όλους, αλλά μόνο από μερικούς από τους νομικούς της κλασικής περιόδου.

Ο Ιουστινιανός αποκλείει τη θεμελίωση χρησικτησίας πάνω σε νομιζόμενο τίτλο (Inst. 2, 6, 11).

γ) Καλή πίστη (bona fides)

Στο πλαίσιο της χρησικτησίας καλή πίστη σημαίνει, κατ' αρχήν, ότι εκείνος που χρησιδεσπόζει έχει την πεποίθηση ότι αποκτά νόμιμα την

(1) Πρόκειται για το *legatum per vindicationem*. Σε περίπτωση *legatum per damnationem*, ο τίτλος χρησικτησίας ήταν *pro soluto*. Βλ. και πιο κάτω, § 114.

κατά το *ius civile* κυριότητα του πράγματος, του οποίου απέκτησε τη νομή.

Αλλά η καλή πίστη δεν συμπίπτει πάντοτε προς την πεποίθηση αυτή. Τούτο π.χ. συμβαίνει σε περίπτωση κτήσης της νομής από τον κατά το πραιτορικό δίκαιο κύριο («βονιταρία» κυριότητα), σε περίπτωση χρησικτησίας εγκαταλειμμένων πραγμάτων κ.λπ.

Η καλή πίστη πρέπει να υπάρχει στον χρησιδεσπύζοντα κατά το χρόνο κατά τον οποίο αποκτά τη νομή (*initium possessionis*). Η κακή πίστη που έρχεται αργότερα, δεν βλάπτει.

Κατ' εξαίρεση, όπως ειπώθηκε, στα κ λ ο π ι μ α ί α και στα πράγματα που αποκτήθηκαν με χρήση βίας, η καλή πίστη του τρίτου που την αποκτά δεν λαμβάνεται υπόψη (Gai, II, 49).

Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση χρησικτησίας κληρονομιών (*usucapio pro herede*), η έλλειψη καλής πίστης εκείνου που χρησιδεσπύζει δεν ασκούσε, τουλάχιστον έως τα μέσα της κλασικής περιόδου, επιρροή (Gai, II, 55, III, 201. Βλ. πιο κάτω, § 112, II).

δ) Νομή

Ως τέτοια εννοείται μόνο η νομική νομή (*possessio civilis*), για την οποία έγινε προηγουμένως λόγος (§ 63, III, Β).

ε) Χρόνος

Η χρησικτησία εξακολούθησε να διέπεται κατά την προκλασική και κλασική περίοδο από τη διάταξη του Δωδεκαδέλτου, κατά την οποία η νομή επί κινητών και κληρονομιών ακινήτων έπρεπε να διαρκέσει επί ένα έτος, επί ακινήτων δε (εκτός των κληρονομιών) επί δύο έτη.

Ο χρόνος αυτός, κατά τα ισχύοντα από την κλασική περίοδο, διακοπτόταν μόνο σε περίπτωση πραγματικής απώλειας της νομής (*usurpatio usucapionis*). Κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου, αντίθετα, αρκούσε για τη διακοπή της χρησικτησίας το συμβολικό σπάσιμο κλαδιού (Cicero, de orat., 3, 28, 110: «*surculo defringendo usurpare*»).

Δεν αποτελεί λόγο διακοπής της χρησικτησίας η έγερση της διεκδικητικής αγωγής.

Ο κληρονόμος του νεμόμενου με τα προσόντα της χρησικτησίας είχε το δικαίωμα να τη συνεχίσει, διαδεχόμενος εκείνον που χρησιδεσπούζε πριν από αυτόν (*successio in possessionem*). Επί ειδικής όμως διαδοχής δεν γινόταν δεκτή τέτοια ρύθμιση. Μόνο από το τέλος των κλασικών χρόνων αναγνωρίστηκε στον ειδικό διάδοχο το δικαίωμα να προσμετρήσει τη νομή του δικαιοπαρόχου του για τη συμπλήρωση του χρόνου χρησικτησίας (*accessio temporis*). Ο κανόνας αυτός ίσχυσε αρχικά μόνο επί χρησικτησίας λόγω πώλησης (*pro emptore*), αλλά επεκτάθηκε με τον καιρό και σε άλλες περιπτώσεις.

στ) Όσον αφορά την *usureceptio*, βλ. πάρα κάτω, § 70, II.

Γ) Μακρού χρόνου παραγραφή (*longi temporis praescriptio*)

Είδαμε πιο πάνω, ότι στα επαρχιακά ακίνητα δεν χωρούσε χρησικτησία.

Από το τέλος όμως της κλασικής περιόδου, με *rescriptum* των Αυτοκρατόρων Σεπτιμίου Σευήρου και Καρακάλλα, του έτους 199 μ.Χ., που έχει διασωθεί σε δυο παπύρους (βλ. *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 192 = *FIRA*, I, αριθ. 85, στιχ. 1-8 και *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 87 = *FIRA*, I, αριθ. 81 = *Sel. Pap.* II, αριθ. 214), ορίστηκε ότι αν κάποιος νέμεται με νόμιμο τίτλο («δικαία αιτία») αδιατάρακτα, πιθανώς δε και καλόπιστα, επαρχιακό ακίνητο επί δέκα έτη, αν νομέας και κύριος κατοικούν στην ίδια πόλη, ή επί είκοσι έτη, αν κατοικούν σε διαφορετικές πόλεις, αυτός που νέμεται υπό τέτοιους όρους προστατεύεται κατά της διεκδίκησης του κυρίου του ακινήτου προτείνοντας τη «μακράς νομής παραγραφή» (*praescriptio longae possessionis* ή *longi temporis*). Με τον καιρό, η «παραγραφή» αυτή, που αρχικά είχε δικονομικό χαρακτήρα (βλ. πιο κάτω, § 123, IV), άλλαξε χαρακτήρα και έγινε κτητική.

Αντίθετα προς τη χρησικτησία (*usucapio*), η μακρού χρόνου παραγραφή διακοπτόταν με την έγερση διεκδικητικής αγωγής.

Η μακρού χρόνου παραγραφή ίσχυε ως προς τα επαρχιακά ακίνητα τόσο υπέρ των Ρωμαίων όσο και υπέρ των ξένων (*peregrini*). Ως προς τα κινητά – για τα οποία υπέρ των Ρωμαίων ίσχυε η χρησικτησία κινητών που συμπληρωνόταν σε ένα έτος – φαίνεται πιθανό ότι η μακρού χρόνου παραγραφή ίσχυε υπέρ των ξένων.

Δ) Μακρότατου χρόνου παραγραφή (*longissimi temporis praescriptio*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

Ο Μέγας Κωνσταντίνος, με *rescriptum* του, που επίσης σώθηκε σε πάπυρο (*FIRA*, III, αριθ. 101, στιχ. 9-10, του 340 μ.Χ.⁽¹⁾) όρισε ότι εκείνος που νέμεται ακίνητο επί σαράντα έτη, χωρίς να συντρέχει οποιαδήποτε άλλη προϋπόθεση, προστατευόταν σε περίπτωση διεκδίκησης από μέρους του κυρίου του ακινήτου («μηδαμώς αποκινίσθαι παρ' αυτού την νομήν μηδέ παλαιάν ζητίσθαι αρχήν»),

Ε) Ο Ιουστινιανός αναμορφώνει τον θεσμό αυτό στο σύνολο του (C. I., 7, 31 του 531 μ.Χ.).

αα) Ο χρόνος χρησικτησίας για τα κινητά, για τα οποία μόνο

(1) Ο ίδιος αυτός πάπυρος αναφέρει ως ισχύουσα κατά το χρόνο που γράφτηκε (340 μ.Χ.) και τη δεκαετή ή εικοσαετή μακρού χρόνου παραγραφή, αν υπήρχε νόμιμος τίτλος («δικαιοκανών»).

διατηρείται ο όρος *usucapio*, ορίζεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο σε τρία έτη.

Για τα ακίνητα ο χρόνος χρησικτησίας ορίζεται σε δέκα έτη, μεταξύ παρόντων, δηλαδή όταν νομέας και κύριος κατοικούν στην ίδια επαρχία και σε είκοσι έτη μεταξύ απόντων, δηλαδή όταν νομέας και κύριος κατοικούν σε διαφορετικές επαρχίες.

Η χρησικτησία, προκειμένου για ακίνητα, ονομάζεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο «μακρού χρόνου παραγραφή» (*longi temporis praescriptio* – C. I., 7, 31, 1, 3).

Το ιουστινιάνειο δίκαιο διατηρεί τόσο για τα κινητά, όσο και για τα ακίνητα τις υπόλοιπες προϋποθέσεις χρησικτησίας του κλασικού, δηλαδή: πράγμα δεκτικό χρησικτησίας, νόμιμο τίτλο, καλή πίστη και νομή.

β) Το ιουστινιάνειο δίκαιο γνωρίζει όμως και τη μακρότατου χρόνου παραγραφή, της οποίας το χρόνο ορίζει σε τριάντα έτη, και, μόνο κατ' εξαίρεση, π.χ. για πράγματα (κινητά ή ακίνητα) που ανήκουν στην Εκκλησία, σε μοναστήρια, σε ορφανοτροφεία κ.λπ., σε σαραντα έτη (C. I., 7, 39, 8, 1, του 528 μ.Χ., Nov. 111, 1, του 541 μ.Χ.). Για τη μακρότατου χρόνου παραγραφή απαιτείται να υπάρχει καλή πίστη του νομέα, όχι όμως και νόμιμος τίτλος.

Εξαιρούνται από την παραγραφή αυτή τα πράγματα που αποκτήθηκαν με χρήση βίας, όχι όμως και τα κλοπιμαία.

ΣΤ) Στο Βυζαντινό δίκαιο, η Νεαρά 29 του Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου, του έτους 996 (IGR, I, Coll. III, Nov. XXIX), κήρυξε απαράγραπτες τις διεκδικητικές αγωγές του Δημοσίου που αφορούσαν ακίνητα.

IV. Τελειώνοντας την έκθεση των πρωτότυπων τρόπων κτήσης της κυριότητας στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, πρέπει να μνημονεύσουμε και την επιδίκαση (*adiudicatio* – Inst., 4, 17, 7), η οποία, κατά την ορθότερη γνώμη, αποτελεί πρωτότυπο τρόπο κτήσης κυριότητας στις περιπτώσεις των αγωγών κανονισμού ορίων, διανομής κληρονομίας και διανομής κοινού πράγματος (βλ. πιο πάνω, § 64, II, 3, θ, § 65, III, δ).

§ 67. Προστασία της κυριότητας*

I. Διεκδικητική αγωγή

A) Το αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο προστάτευε την κυριότητα στη διαδικασία των *legis actiones* με την *legis actio sacramento in rem* (Gai, IV, 16.

* R. Astolfi, στη λ. «reivindicatio», στο NNDI 15, σελ. 366-368, G. Thür, «Vindicatio» und «deductio» im frühromischen Grundstücksstreit, στη SZ (RA), 94 (1977), σελ. 293-305, A.

Βλ. και πιο κάτω, § 120, II και III, B, 1, AA). Με την αγωγή αυτή διεκδικούνταν αυτό το ίδιο το πράγμα και όχι το δικαίωμα κυριότητας πάνω σ' αυτό, αφού η διαμόρφωση της έννοιας της κυριότητας ως δικαιώματος, όπως είδαμε πιο πάνω, (§ 64, I), ήταν μεταγενέστερη από τη διαδικασία αυτή.

Στη διαδικασία αυτή καθένας από τους διαδίκους είχε θέση τόσο ενάγοντα (*vindicatio*), όσο και εναγομένου (*contravindicatio*), καθένας δηλαδή από τους διαδίκους ήταν υποχρεωμένος να αποδείξει ότι το πράγμα του ανήκε. Προκειμένου για πράγμα, το οποίο είχε αποκτηθεί κατά κυριότητα με *mancipatio* που είχε γίνει λόγω πώλησης, ο αγοραστής είχε το δικαίωμα να απαιτήσει από το δικαιοπάροχο του να τον βοηθήσει στο να αποκρούσει τη διεκδίκηση του αντιδίκου του (*obligatio auctoritatis*, βλ. § 64, II, 1, α).

Κατά τη διάρκεια της δίκης ο Άρχοντας (Πραίτορας κ.λπ.), επιδίκαζε προσωρινά τη νομή στον έναν από τους διαδίκους (*interim aliquem possessorem constituebat* — Gai, IV, 16), ο οποίος όμως έπρεπε να δώσει εγγυητές (*praedes litis et vindiciarum*) για το ότι θα αποδώσει το πράγμα στον αντίδικο, αν εκείνος κερδίσει τη δίκη (Gai, IV, 16 και 94). Κατά διάταξη του Δωδεκαδέλτου (Δωδεκ. XII, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 39, βλ. και Festus, στη λ. «*vindiciae*», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 46), αν ο διάδικος στον οποίο είχε επιδικασθεί προσωρινά η νομή έχανε τη δίκη, ευθυνόταν στο διπλάσιο της αξίας των καρπών που είχε συλλέξει μετά την κήρυξη της δίκης (*litis contestatio* — βλ. και § 120, III, B, 1, AA, στ).

Β) Η αρχαϊκή διαδικασία της *legis actio sacramento in rem* εφαρμοζόταν ακόμα στη Ρώμη κατά το πρώτο μισό του τελευταίου αιώνα της προκλασικής περιόδου (Cicero, *pro Mur.* 12, 26). Αλλά κατά τους ίδιους χρόνους εφαρμοζόταν στις διεκδικητικές αγωγές παράλληλα και η διαδικασία της *formula* (Cicero, *in Verr.*, II, 2, 12, 31), που είχε εισαχθεί με τη *lex Aebutia* (§ 116, III, 6).

Στη διαδικασία αυτή, η διεκδικητική αγωγή (*rei vindicatio*) εμφανιζόταν με δυο μορφές: *per sponsionem* και *per formulam petitoriam*, για τις οποίες ο Γάιος (Gai, IV, 91), μαρτυρεί ότι και οι δύο ήταν *εμπράγματος* (*in rem*), δεν εστρέφονταν δηλαδή κατά του προσώπου του εναγομένου, αλλά κατευθύνονταν προς αυτό τούτο το πράγμα.

α) Η πρώτη (*rei vindicatio per sponsionem*) εμφανιζόταν τυπικά ως ενοχική αγωγή, όπου το θέμα της κυριότητας κρινόταν ως πρόκριμα (*praeiudicium*).

Rodger, *Actio confessoria und actio negatoria*, στη SZ (RA), 88 (1971), σελ. 184-214, G. Mac Cormack, *The cautio damni infecti: buyer and seller*, στη SZ (RA), 88 (1971), σελ. 300-321. H. Stiegler, *Vindicare portionem*, στη SZ (RA), 84 (1967), σελ. 357-363.

Η δίκη άρχιζε με την κατάρτιση επερώτησης με τη μορφή της *sponsio* μεταξύ των διαδίκων. Με αυτήν ο εναγόμενος υποσχόταν να πληρώσει στον ενάγοντα ποσό είκοσι πέντε σηστερτίων, αν ο δεύτερος αναγνωριζόταν κύριος του επιδίκου πράγματος (Gai, IV, 93). Στη συνέχεια, ο ενάγοντας εισήγε την αγωγή του σαν συνηθισμένη προσωπική αγωγή (*actio in personam*), ζητώντας το ποσό που συμφωνήθηκε με την επερώτηση⁽¹⁾, στην οποία αγωγή έφερε το βάρος της απόδειξης της κυριότητάς του. Ο δικαστής, προκειμένου να αποφανθεί πάνω στο αίτημα της αγωγής, αποφαινόταν πρώτα πάνω στο προκριματικό ζήτημα της κυριότητας του ενός ή του άλλου από τους διαδίκους.

Κατά τη διάρκεια της δίκης το αντικείμενο της διεκδίκησης παρέμενε στη νομή του εναγομένου, ο οποίος όμως, με άλλη επερώτηση, που καθαρτιζόταν κατά το στάδιο της διαδικασίας ενώπιον του Πραιτόρα (*in iure*), παρείχε ασφάλεια στον ενάγοντα, παρέχοντάς του συνάμα και εγγυητές για το ότι, αν νικηθεί στη δίκη, θα αποδώσει στον ενάγοντα το επίδικο αντικείμενο με τους καρπούς του (*sponsio pro praede litis et vindictiarum* – Gai, IV, 91, 94)

β) Η δεύτερη μορφή της διεκδικητικής αγωγής ήταν της *rei vindicatio per formulam petitoriam*.

Η αγωγή με τη μορφή αυτή εισαγόταν σύμφωνα προς όσα ίσχυαν γενικά στη διαδικασία της *formula*. Η διατύπωση της *formula* ήταν στην περίπτωση της αγωγής αυτής η ακόλουθη (Gai, IV, 51 και 92, Cicero, in Verr. II, 2, 12, 31): «*Si paret rem qua de agitur ex iure quiritium Ai Ai esse neque ea res restituetur, quanti ea res erit, tantam pecuniam Num Num Ao Ao condemnato, si non paret absolvito*». Η διεκδικητική αγωγή υπό τη μορφή της αυτή ανήκε στις *actiones arbitrarie* (βλ. § 123, II, ζ). Ο δικαστής, δηλαδή, στον οποίο ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε παρέπεμπε την υπόθεση, εφόσον αναγνώριζε την κυριότητα του ενάγοντα (*pronuntiatio*), καλούσε τον εναγόμενο να αποδώσει στον ενάγοντα αυτούσιο το αντικείμενο της διεκδίκησης (*iussum de restituendo*). Αν ο εναγόμενος συμμορφωνόταν, απαλλασσόταν. Στην αντίθετη περίπτωση — και καθώς κάθε καταδίκη κατά το δικονομικό σύστημα της *formula* ήταν χρηματική (βλ. πιο κάτω, § 121, II, Β, δ) — ο δικαστής καταδίκασε τον εναγόμενο να καταβάλει στον ενάγοντα την αξία του αντικειμένου, την οποία όμως προσδιόριζε ο ίδιος ο ενάγοντας, με ένορκη δήλωσή του στο δικαστήριο (*ius iurandum in litem*), συνήθως δε σε ύψος μεγαλύτερο από την αγοραία αξία του αντι-

(1) Στην πραγματικότητα το ποσό αυτό δεν πληρωνόταν ποτέ, γιατί δεν είχε χαρακτήρα ποινής, αλλά προκριματικό. Πρβλ. Gai, IV, -94 και *Fragm. Augostod.* (IV), 96, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 236.

κειμένου της διεκδίκησης. Μπροστά στον κίνδυνο να υποχρεωθεί να καταβάλει το ποσό αυτό, που ήταν μεγαλύτερο από την αξία του διεκδικούμενου πράγματος, ο εναγόμενος αναγκαζόταν, συνήθως, να αποδώσει αυτούσιο το διεκδικούμενο.

γ) Ενάγοντας στη διεκδικητική αγωγή κατά τη διαδικασία της *formula* ήταν ο κύριος κατά το *ius civile*, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να αποδείξει την κυριότητά του. Αν επρόκειτο για πρωτότυπο τρόπο κτήσης της κυριότητας, ο ενάγοντας έπρεπε να τον αποδείξει. Αν επρόκειτο για παράγωγο τρόπο, έπρεπε να αποδείξει και την κυριότητα των δικαιοπαρόχων του, ώσπου να φτάσει σε πρωτότυπο τρόπο κτήσης της κυριότητας πάνω στο πράγμα. Μπορούσε όμως να απαλλαγεί από την απόδειξη αυτή αν απέδειχνε ότι στο πρόσωπο του (ή ενός από τους δικαιοπαρόχους του), είχε συμπληρωθεί η χρησικτησία (*usucapio*) υπό τις προϋποθέσεις που εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. § 66, IV, B).

Εναγόμενος ήταν ο νομέας που προστατεύεται με παραγγέλματα (βλ. § 63, III, A), όχι όμως και ο κάτοχος. Ο τελευταίος, αν μιν είχε λάβει την κατοχή του πράγματος από τον κύριο και αρνιόταν να το αποδώσει, γινόταν για το λόγο αυτό νομέας και έτσι ήταν παθητικά νομιμοποιημένος στη διεκδικητική αγωγή. Αν είχε λάβει από τρίτο το πράγμα, μόνο ο τρίτος αυτός, όντας ο νομέας, νομιμοποιόταν παθητικά, μπορούσε δηλαδή να δικάζεται ως εναγόμενος στη διεκδικητική αγωγή. Από τη μετακλασική περίοδο καθιερώνεται υποχρέωση του κατόχου να κατονομάσει τον τρίτο νομέα του πράγματος.

Χρόνος κατά τον οποίο ο εναγόμενος έπρεπε να είναι νομέας ήταν κατά τους Σαβινιανούς ο χρόνος κήρυξης της δίκης (*litis contestation* ενώ κατά τους Προκουλιανούς αρκούσε να είναι νομέας ο εναγόμενος κατά το χρόνο έκδοσης της απόφασης).

Το *ιουστινιάνειο* δίκαιο εισάγει δυο περιπτώσεις, κατά τις οποίες νομιμοποιείται παθητικά στη διεκδικητική αγωγή και μη νομέας. Πρόκειται για τις περιπτώσεις των *πλασματικών νομέων* (*ficti possessores*, κατά μη ρωμαϊκή ορολογία), οι οποίες είναι οι ακόλουθες:

αα) Εκείνου που πριν από την κήρυξη της δίκης έπαψε να νέμεται το πράγμα από δόλο (*qui ante litem contestatam dolo desiit rem possidere*, D. 6, 1, 27, 3 – Παύλος, παρεμβ.) και

ββ) Εκείνου που παρέστησε ψεύτικα τον εαυτό του ως νομέα του πράγματος (*qui liti se obtulit*, D. 6, 1, 25 – Ουλπιανός, D. 6, 1, 27 pr. – Παύλος), ιδίως με το σκοπό να δώσει καιρό στον πραγματικό νομέα του διεκδικούμενου πράγματος να συμπληρώσει το χρόνο χρησικτησίας και, έτσι, να αποκτήσει την κυριότητα πάνω στο διεκδικούμενο.

Και οι δυο αυτές περιπτώσεις που εισήγαγε το ιουστινιάνειο δίκαιο αποτελούν εξαιρέσεις της αρχής που προαναφέραμε, ότι η διεκδικητική αγωγή είναι εμπράγματα (*actio in rem*), αποβλέπει δηλαδή στο πράγμα και όχι σε πρόσωπο. Και στις δυο αυτές περιπτώσεις, δηλαδή, οι πλασματικοί νομείς αποκλείεται να αποδώσουν αυτούσιο το διεκδικούμενο πράγμα, αφού δεν είναι πια, ή δεν υπήρξαν ποτέ, νομείς του. Για το λόγο αυτό, η διεκδικητική αγωγή έχει και στις δυο περιπτώσεις που αναφέραμε αποζημιωτικό μόνο χαρακτήρα.

ε) Στο κλασικό δίκαιο ίσχυε ο κανόνας ότι κανένας δεν μπορεί να υποχρεωθεί να υπερασπισθεί χωρίς τη θέλησή του το πράγμα (D. 50, 17, 156 pr. – Ουλπιανός: «*inuitus nemo rem cogitur defendere*»), Ο εξαναγκασμός του νομέα να αναλάβει τη θέση του εναγομένου στη διεκδικητική αγωγή μπορούσε να γίνει κατά δυο τρόπους:

αα) Προκειμένου για κινητά πράγματα, αν το διεκδικούμενο είχε προσαχθεί μπροστά στον Πραίτορα (*in iure*), ο τελευταίος διέταζε το νομέα που αρνιόταν να αναλάβει την υπεράσπιση του πράγματος να ανεχθεί να το πάρει μαζί του ο ενάγοντας (D. 2, 3, 1, 1 – Ουλπιανός). Αν το διεκδικούμενο πράγμα δεν είχε προσαχθεί μπροστά στον Πραίτορα, ο νομέας μπορούσε να εξαναγκασθεί να το προσαγάγει με την, ενοχικού χαρακτήρα, αγωγή περί επίδειξης (*actio ad exhibendum*).

ββ) Προκειμένου για ακίνητα, αν ο νομέας αρνιόταν να αναλάβει την υπεράσπιση του πράγματος, ο Πραίτορας χορηγούσε στον ενάγοντα ειδικό ανακτητικά παράγγελμα, το *interdictum quem fundum*, με το οποίο ο νομέας που αρνιόταν αναγκαζόταν να παραδώσει τη νομή του ακινήτου σ' εκείνον που τη διεκδικούσε (Ulp. Fragm. Vindob., 4, στο Girard, Textes, I, σελ. 451).

γγ) Ο Ιουστινιανός άλλαξε μερικά τη ρύθμιση που εκθέσαμε πιο πάνω, επιτρέποντας επί ακινήτου την αποβολή από τη νομή του νομέα ο οποίος αρνιόταν να αναλάβει την υπεράσπιση του ακινήτου που ήταν υπό διεκδίκηση, με τη χρήση δημόσιας δύναμης (*manu militari*, D. 6, 1, 68 – Ουλπιανός, παρεμβ.).

Σε συνέπεια με τη λύση που έδωσε, ο Ιουστινιανός κατάργησε το *interdictum quem fundum*, το οποίο δεν είχε πια αντικείμενο, αντίθετα δε διατήρησε και διεύρυνε την *actio ad exhibendum*, χορηγώντας την σε όποιον είχε προς τούτο συμφέρον (D. 10, 4, 3, 9 – Ουλπιανός, παρεμβ.).

στ) Από όσα ειπώθηκαν πιο πάνω, υπό θ, προκύπτει ότι σκοπός της διεκδικητικής αγωγής ήταν η απόδοση (*restitutio*) του διεκδικούμενου πράγματος. Αλλά για να είναι η απόδοση πλήρης, να μην πάθει, δηλαδή, ζημιά ο ενάγοντας που νίκησε, έπρεπε η απόδοση να γίνει μαζί με όλα τα

ωφελήματα που προκύψανε από το πράγμα (D. 6, 1, 17, 1 – Ουλπιανός: «etiam omnem causam praestandam» = Βασ. 15, 1, 17: «πάσαν ωφέλειαν»). Ειδικότερα:

αα) Ως προς τους καρπούς του πράγματος.

Το κλασικό δίκαιο επέτρεπε τη διεκδίκηση των καρπών που είχαν μαζευτεί (συλλεγέντες καρποί) από το νομέα πριν από την κατάρξη της δίκης (litis contestatio), υπό τον όρο ότι θα σώζονται ακόμα στα χέρια του νομέα. Εννοείται ότι, μαζί με τη διεκδίκηση του κύριου πράγματος γινόνταν και η διεκδίκηση εκείνων των καρπών τούτου, που παρέμεναν ακόμα ενωμένοι μαζί του (fructus pendentes) και αποτελούσαν έτσι συστατικά του διεκδικούμενου πράγματος.

Για τους μετά την κατάρξη της δίκης καρπούς, ο νομέας ευθυνόταν όχι μόνο για εκείνους που είχε πραγματικά μαζέψει, αλλά και για εκείνους που έπρεπε να είχε μαζέψει (συλλεκτέους), για εκείνους δηλαδή που, μετά την κατάρξη της δίκης, δεν είχε μαζέψει από υπαιτιότητά του.

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο γίνεται διάκριση ανάμεσα στον καλόπιστο και τον κακόπιστο νομέα. Ο καλόπιστος νομέας ευθυνόταν και στο ιουστινιάνειο δίκαιο όπως στο κλασικό (βλ. και πιο πάνω, § 66, III, Β, 1, β).

Ο κακόπιστος όμως νομέας ευθυνόταν, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, τόσο για τους συλλεγέντες καρπούς, όσο και για τους συλλεκτέους και μάλιστα τόσο για το χρόνο πριν από την κατάρξη της δίκης, όσο και για τους μετά από αυτήν, ανεξάρτητα του αν σώζονται ακόμη οι καρποί στο χέρια του ή όχι (Inst. 4, 17, 1).

ββ) Ως προς τις δαπάνες (impensae)

Ως προς τις δαπάνες γίνεται διάκριση ανάμεσα στις αναγκαίες, τις ωφέλιμες και τις πολυτελείς.

Κατά το κλασικό δίκαιο, ο καλόπιστος νομέας έχει δικαίωμα να αξιώσει τις αναγκαίες (necessariae) δαπάνες που πραγματοποίησε για το διεκδικούμενο πράγμα, εκείνες δηλαδή που ήταν απαραίτητο να γίνουν για τη συντήρηση του πράγματος και την αποφυγή της χειροτέρευσης ή της καταστροφής του. Επίσης είχε δικαίωμα να αξιώσει τις ωφέλιμες (utiles) δαπάνες, με τις οποίες δηλαδή αύξησε η αξία του διεκδικούμενου πράγματος. Για να εξαναγκάσει τον ενάγοντα να του αποδώσει τις δαπάνες των δυο αυτών κατηγοριών ο καλόπιστος νομέας είχε κατά το κλασικό δίκαιο δικαίωμα επίσχεσης, που πραγματοποιούνταν με την πρόταση της ένστασης του δόλου (exceptio doli mali) κατά του κυρίου που διεκδικεί το πράγμα, αλλά δεν καταβάλλει τις δαπάνες αυτές (D. 6, 1, 48 – Παπινιανός).

Για τις πολυτελείς (voluptariae) όμως δαπάνες, ο καλόπιστος νομέας δεν διέθετε καμιά αξίωση.

Από την άλλη μεριά, ο κακόπιστος νομέας δεν είχε, κατά το κλασικό δίκαιο, δικαίωμα σε αποκατάσταση οποιωνδήποτε δαπανών, έστω και αναγκαίων.

γγ) Ως προς τις ζημίες και την καταστροφή του πράγματος.

Το κλασικό δίκαιο δεν αναγνώριζε στα πλαίσια της διεκδικητικής αγωγής ευθύνη του νομέα για το πράγμα που αποτελούσε το αντικείμενο της διεκδίκησης, είτε αυτός ήταν καλόπιστος είτε και κακόπιστος, για το χρόνο πριν από την κήρυξη της δίκης⁽¹⁾. Μετά την κήρυξη της δίκης, τόσο ο καλόπιστος όσο και ο κακόπιστος νομέας ευθυνόταν για τη ζημία ή την καταστροφή του πράγματος που θα επερχόταν από πταίσμα τους (δόλο ή αμέλεια). Ο κακόπιστος νομέας όμως ευθυνόταν για το μετά την κήρυξη της δίκης και για τα τυχερά, εκτός αν απέδειχνε ότι η ζημία ή καταστροφή του πράγματος θα επερχόταν ακόμα κι αν το πράγμα βρισκόταν στα χέρια εκείνου που το διεκδίκούσε.

Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, ο καλόπιστος νομέας δεν ευθυνόταν, κατ' αρχή, στο πλαίσιο της διεκδικητικής αγωγής για το χρόνο πριν από την κήρυξη της δίκης, ο δε κακόπιστος ευθυνόταν για τον ίδιον αυτό χρόνο για τη ζημία ή την καταστροφή του πράγματος που θα επερχόταν από πταίσμα του (δόλο ή αμέλεια). Για τον μετά την κήρυξη της δίκης χρόνο, τόσο ο καλόπιστος όσο και ο κακόπιστος νομέας ευθυνόταν για την καταστροφή του πράγματος από πταίσμα (δόλο ή αμέλεια), επιπλέον όμως και για τα τυχερά, εκτός αν απέδειχνε ότι η ζημία ή καταστροφή του πράγματος θα επερχόταν ακόμα κι' αν το πράγμα βρισκόταν στα χέρια εκείνου που το διεκδίκούσε. Γενικά, λοιπόν, το ιουστινιάνειο δίκαιο αντιμετωπίζει αυστηρότερα από ό,τι το κλασικό το νομέα ως προς την καταστροφή ή τη ζημία του διεκδικούμενου πράγματος για το χρόνο μετά την κήρυξη της δίκης.

δ) Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Πραιτορας ή αυτοκρατορικές Διατάξεις χορηγούσαν *rei vindicatio utilis*, (βλ. πιο κάτω, § 123, II, ε), κατά το υπόδειγμα της κανονικής διεκδικητικής αγωγής.

Οι περιπτώσεις αυτές, από τις οποίες μερικές δημιουργήθηκαν κάτω από την επιρροή ελληνικών νομικών αντιλήψεων, ανάγονται σε διάφορα θέματα, στα οποία εκ των πραγμάτων ήταν αδύνατη η άσκηση της συνηθισμένης διεκδικητικής αγωγής.

Έτσι διεκδικητική αγωγή *utilis* χορηγείται στον πρώην κύριο της ύλης

(1) Μολοντί μπορούσε να υπάρξει ευθύνη από αδικπραξία κατά τη *lex Aquilia*.

από την οποία με ειδοποιία δημιουργήθηκε νέο είδος (*nova species*), στη γυναίκα για τα διατιμημένα προικικά ακίνητα που έχουν περιέλθει σε χέρια τρίτων κ.λπ.

ε) Η διεκδικητική αγωγή, ως προς τα ακίνητα, αφορούσε μόνο τα ιταλικά, γιατί προϋπόθεσή της ήταν η διεκδίκηση κυριότητας κατά το *ius civile*. Επί επαρχιακών ακινήτων παρεχόταν για προστασία της «κυριότητας» πάνω σ' αυτά ιδιαίτερη αγωγή, που είχε διαμορφωθεί κατά το υπόδειγμα της διεκδικητικής.

II. Πουβλικιανή αγωγή (*actio Publiciana*)

Κατά τις αρχές του πρώτου αιώνα π.Χ. εισάχθηκε από το πραιτορικό δίκαιο για την προστασία ορισμένων νομέων που ενέμονταν με τα προσόντα της χρησικτησίας και είχαν χάσει τη νομή τους από τρίτους των οποίων η νομή δεν στηριζόταν στις ίδιες προϋποθέσεις (Gai, IV, 36), ιδιαίτερη αγωγή που ονομάστηκε Πουβλικιανή από το όνομα ενός Πραίτορα που ονομαζόταν Πουβλίκιος (*Publicius Inst.*, 4, 6, 4).

Δύο κατηγορίες νομέων προστατεύονταν με την αγωγή αυτή: Όσοι είχαν αποκτήσει με παράδοση πραιτορική («βονιταρία») κυριότητα πάνω σε *res mancipi* και δεν είχαν πριν από την αποβολή τους από τη νομή συμπληρώσει το χρόνο χρησικτησίας (Gai, IV, 36), και όσοι είχαν αποκτήσει με καλή πίστη και νόμιμο τίτλο από μη κύριο πράγμα δεκτικό χρησικτησίας και δεν είχαν ακόμα συμπληρώσει πριν από την αποβολή τους από τη νομή το χρόνο της χρησικτησίας (πρβλ. *Inst.* 4, 6, 4). Στη δεύτερη όμως αυτή περίπτωση, η προστασία της Πουβλικιανής αγωγής δεν παρεχόταν απέναντι στον αληθινό κύριο.

III. Αρνητική αγωγή (*actio negatoria*)

Κάτω από το κοινό αυτό όνομα, οι Ρωμαίοι περιλάμβαναν διάφορες αγωγές, που σκοπό είχαν να προστατεύσουν τον κατά το *ius civile* κύριο κατά εκείνου ο οποίος οικειοποιόταν πραγματική δουλεία πάνω σε ξένο πράγμα ή επικαρπία, ή παρόμοιο εμπράγματο δικαίωμα που να αφορούσε τέτοιο πράγμα (πρβλ. D. 8, 5, 2 pr. – Ουλπιανός).

Οι αγωγές αυτές αποβλέπανε στην αναγνώριση του ότι η κατά το *ius civile* κυριότητα του ενάγοντα ήταν ελεύθερη από τη διεκδικούμενη δουλεία, επικαρπία, κ.λπ., στην άρση εκείνης της προσβολής της κυριότητας που είχε γίνει ήδη (D. 7, 6, 5, 6: «*proprietas dominus ne inquietetur*»), και στην παροχή ασφάλειας ότι στο μέλλον ο εναγόμενος δεν θα προβεί σε νέα προσβολή. Η ασφάλεια αυτή δινόταν με τη μορφή επερώτησης (*cautio de non amplius turbandi*).

IV. Ειδικά μέσα προστασίας της κυριότητας

Από τα ειδικότερα μέσα προστασίας της κυριότητας, θα αναφερθούν στα πλαίσια του παρόντος δύο, αναγόμενα στη δικαιοδοσία του Πραιτόρα:

α) Η ένσταση του πράγματος που πουλήθηκε και παραδόθηκε (*exceptio rei venditae et traditae*)

Η ένσταση αυτή παρεχόταν από τον Πραιτόρα στον κατά το πραιτορικό δίκαιο («βονιτάριο») κύριο πράγματος που ανήκε στην κατηγορία των *res mancipi* και ο οποίος το είχε αποκτήσει με αγορά και παράδοση (*traditio*) από τον κατά το *ius civile* κύριο (βλ. πιο πάνω, § 66, II, 2, β), στην περίπτωση κατά την οποία εκ των υστέρων ο τελευταίος αυτός του το διεκδικούσε.

β) Η ασφάλεια για μελλοντική ζημία (*cautio damni infecti*)

Αν απειλείται ζημία από την πιθανολογούμενη πτώση γειτονικού ετοιμόρροπου κτίσματος ή άλλου έργου, ο κύριος του ακινήτου στο οποίο απειλείται να επέλθει ζημία μπορούσε να ζητήσει από τον Πραιτόρα να υποχρεώσει τον κύριο του ετοιμόρροπου κτίσματος να του παράσχει ασφάλεια για τη μελλοντική ζημία. (Πρβλ. D. 39, 2, 2 – Γάιος: «*Damnum infectum est damnum nondum factum, quod futurum veremur*», D. 39, 2, 7, 1 – Ουλπιανός).

Η ασφάλεια δινόταν με τη μορφή επερώτησης (*cautio*), με την οποία ο κύριος του κτίσματος κ.λπ. απειλούσε αναλάβαινε την υποχρέωση να επισκευάσει τη ζημία αν τυχόν επέλθει μελλοντικά. Αν ο κύριος του ετοιμόρροπου κ.λπ. αρνιόταν να δώσει ασφάλεια, ο Πραιτόρας με διάταξη του (*decretum*) παρέπεμπε στη νομή (*missio in possessionem*, βλ. πιο κάτω, § 124, B) του ετοιμόρροπου κτίσματος τον κύριο του απειλούμενου ακινήτου. Αν μάλιστα τούτο αποδεικνυόταν αναγκαίο, ο Πραιτόρας, με νέα του διάταξη, παρέπεμπε τον κύριο του απειλούμενου ακινήτου στην πραιτορική κυριότητα του κτίσματος που απειλούσε (βλ. το κείμενο του Ηδίκτου στο D. 39, 2, 7 pr. – Ουλπιανός).

§ 68. Οι δουλείες*

I. Στα νεότερα δίκαια δουλείες ονομάζονται εμπράγματα δικαιώματα που συνιστώνται είτε υπέρ εκείνου που είναι ο κύριος ακινήτου πάνω σε ξένο ακίνητο, είτε υπέρ ορισμένου προσώπου πάνω σε ξένο, κινητό ή ακίνητο, πράγμα και παρέχουν στο δικαιούχο κάποια ωφέλεια.

* G. Grosso-G. Deiana, *Le servitù prediali*³, I-II, Torino 1963, L. Capogrossi-Colo-

Οι δουλείες που συνιστώνται υπέρ εκείνου που είναι κάθε φορά ο κύριος ακινήτου ονομάζονται *πραγματικές δουλείες*, ενώ εκείνες που συνιστώνται υπέρ ορισμένου προσώπου, *προσωπικές δουλείες*.

Όπως συνάγεται από όσα ειπώθηκαν, οι πραγματικές δουλείες μόνο πάνω σε ακίνητο μπορούν να συσταθούν, ενώ οι προσωπικές μπορούν να συσταθούν είτε πάνω σε ακίνητο, είτε και πάνω σε κινητό πράγμα.

Οι *πραγματικές δουλείες* διαιρούνται σε *αγροτικές* και *αστικές*, ανάλογα με το αν προορίζονται να εξυπηρετούν αγροτικό ή αστικό ακίνητο (βλ. § 62, II, B, 1, α).

Ός τα χρόνια του Ιουστινιανού, οι Ρωμαίοι νομικοί δεν κατατάσσανε, κατά κανόνα, στην κατηγορία των δουλειών αυτές που, από τότε και πέρα, ονομάστηκαν προσωπικές δουλείες (βλ. όμως κατ' εξαίρεση D. 8, 1, 1 -Μαρκιανός: «*Servitutes aut personarum sunt... aut rerum*», χωρίο που, κατά την ορθότερη γνώμη, είναι γνήσιο). Για το λόγον αυτόν θα μπορούσαν να προβληθούν αντιρρήσεις για την ορθότητα της κοινής εξέτασης των μεν και των δε. Ορισμένα, εντούτοις, κοινά χαρακτηριστικά των προσωπικών και των πραγματικών δουλειών, καθώς και η εφαρμογή σε όλες των ενδίκων μέσων της *actio confessoria* (βλ. πιο κάτω, υπό VI) και, αντίστροφα, της *actio negatoria* (βλ. § 67, III), δικαιολογούν την κοινή τους αντιμετώπιση στα περισσότερα θέματα.

II. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε ορισμένες δουλείες από την αρχαϊκή περίοδο ήδη, μια δε από αυτές η *δουλεία οδοῦ* (βλ. πιο κάτω, υπό III, A, α), μνημονεύεται στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VII, 6, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 27). Στο αρχαϊκό δίκαιο, όμως, οι δουλείες δεν διακρίνονται από την κυριότητα, αλλά ο δικαιούχος δουλείας θεωρείται «κύριος» αυτής, δηλαδή κύριος της λουρίδας γης από την οποία περνάει ο δρόμος, ή το νερό κ.λπ., αλλά μόνο όσον αφορά τη λειτουργία που αποτελεί το περιεχόμενο της δουλείας («λειτουργικά χωρισμένη κυριότητα»). Γι' αυτό, άλλωστε, στη διεκδίκηση δουλείας κατά τη διαδικασία της *legis actio sacramento in rem*, φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι ακολουθούσαν τον ίδιο τύπο διεκδίκησης, όπως και στην κυριότητα («*meam esse aio*»).

Η διαφοροποίηση των πραγματικών δουλειών από την κυριότητα

gnesi, (όπ.π., § 64), S. Solazzi, Requisiti e modi di costituzione delle servitù prediali, Napoli 1947, E. Bund, Begriff und Einteilung der Servituten in römischen Recht, SZ (RA), 73 (1956), σελ. 155-219, G. Grosso, Usufrutto e figure affini nel diritto romano², Torino 1958, G. Wesener, στη λ. «*Usus fructus*», στη RE IX, A, 1 (1961), στηλ. 1137-1176, M. Bretone, La nozione romana di usufrutto, I, Napoli 1962, II, Napoli 1963, I. Σόντη, Αι περιωρισμένοι προσωπικά δουλείαι, Αθήναι 1957, σελ. 23-29.

(dominium) πραγματοποιείται γύρω στα τέλη της προκλασικής περιόδου, οπότε διαμορφώνεται και ιδιαίτερος όρος γι' αυτές: *servitus*, από το *servire*, δουλεύω, υπηρετώ, από τη σκοπιά του δουλεύοντος ακινήτου και *iura praediorum*, από τη σκοπιά του δεσπόζοντος. Από τότε και πέρα αναγνωρίζονται οι δουλείες ως αυτοτελή δικαιώματα πάνω σε ξένο πράγμα (πρβλ. Cicero, de leg., I, 4, 14: «de stillicidiorum ac de parietum iure»),

Ο αποχωρισμός της έννοιας των δουλειών από την κυριότητα επέφερε και την κατάταξη τούτων στα ασώματα πράγματα (*res incorporates*, πρβλ. Gai, II, 14, Inst., 2, 2, 2-3. Βλ. και πιο πάνω, § 62, I, β).

Το μετακλασικό δίκαιο συγχέει πολλές φορές τις πραγματικές δουλείες προς τους νόμιμους περιορισμούς της κυριότητας, τους οποίους αποκαλεί «νόμιμες δουλείες», συγχέει δε επίσης πολλές φορές την επικαρπία με την κυριότητα.

III. Πραγματικές δουλείες

A) Οι πρώτες δουλείες που αναγνωρίστηκαν από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, από την αρχαϊκή, κιόλας, περίοδο, ανήκαν όλες στην κατηγορία των αγροτικών. Οι δουλείες αυτές ήταν και οι μόνες που περιλαμβάνονταν στα *res mancipi* (Gai, II, 14, βλ. πιο πάνω, § 62, II, B, 2).

Οι πρώτες αγροτικές δουλείες ήταν (D. 8, 3, 1 pr. – Ουλπιανός, Inst., 2, 3 pr.):

α) Η δουλεία οδού (*via*), που έδινε το δικαίωμα να περνάει ο δικαιούχος πεζή ή επάνω σε άλογο μέσα από το ξένο ακίνητο, και να περνάει μέσα απ' αυτό υποζύγια, καθώς και μεγάλα οχήματα (Παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 106 b). Σχετικά, πρέπει να προστεθεί ότι, κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. VII, 6 = D. 8, 3, 8 – Γάιος), το ελάχιστο πλάτος της δουλείας οδού ήταν οκτώ πόδια όταν ο δρόμος ακολουθούσε ευθεία, δέκα έξι δε πόδια στις στροφές.

β) Η δουλεία παρόδου (*actus*) που επέτρεπε στο δικαιούχο να περνάει πεζή ή επάνω σε άλογο, και να περνάει από το ξένο ακίνητο υποζύγια, καθώς και μικρότερα οχήματα (D. 8, 3, 1 pr. – Ουλπιανός, D. 8, 3, 12 – Μοδεστίνος. Παραδείγματα: FIRA, III, αριθ. 106 f και h)

γ) Η δουλεία διόδου (*iter*), που περιλάμβανε μόνο το δικαίωμα να περνάει ο δικαιούχος πεζή ή επάνω σε άλογο (D. 8, 3, 12 – Μοδεστίνος. Πρβλ. και Gai, II, 31, Inst., 2, 3 pr. Παράδειγμα δουλείας παρόδου και διόδου: FIRA, III, αριθ. 106 α = Bruns, Fontes, I, αριθ. 141, 2).

δ) Η δουλεία υδραγωγείου (*aquae ductus*), που έδινε το δικαίωμα να διοχετεύει ο δικαιούχος νερό, που τρέχει μόνιμα, μέσα από το

ξένο ακίνητο (D. 8, 3, 1 pr. – Ουλπιανός, Gai, II, 31, Inst. 2, 3 pr. Παράδειγμα: Bruns, Fontes, I, αριθ. 141, 15).

Νεότερες αγροτικές δουλείες – οι οποίες, όμως υπήρχαν πάντως, από την προκλασική περίοδο – ήταν (εκτός των άλλων) και οι ακόλουθες:

ε) Η δουλεία άντλησης νερού (aquae haustus), που ήταν γνωστή από τα χρόνια του Κικέρωνα, (Cicero, pro Caec., 26, 74).

Η δουλεία του ποτίσματος θρεμμάτων (de pecoris ad aquam adpulsus – D. 8, 3, 1, 1 – Ουλπιανός, Inst., 2, 3, 2).

ζ) Η δουλεία της βοσκής θρεμμάτων (pascendi – D. 8, 3, 1, 1 – Ουλπιανός, Inst. 2, 3, 2) κ.α.

Β) Από την προκλασική περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες αστικές δουλείες, οι οποίες, όμως, αντίθετα προς τις αγροτικές, ανήκαν στην κατηγορία των *res nec mancipi* (Gai, II, 14α). Αστικές δουλείες, εκτός άλλων, ήταν και οι ακόλουθες:

α) Η δουλεία φωτός (lumen). Τη δουλεία αυτή μνημονεύει ο Κικέρωνας (Cicero, de orat., I, 39, 179). Η δουλεία αυτή συνίσταται στην υποχρέωση του κάθε φορά κυρίου του δουλεύοντος ακινήτου να μην παρεμποδίζει το φως του δεσπόζοντος ακινήτου (Gai, II, 31, D. 8, 2, 4 – Παύλος, D. 8, 2, 16 – Παύλος).

Η δουλεία αυτή μπορεί να εμφανίζεται και ως δουλεία του να μην υψώνεται οικοδομή στο δουλεύον ακίνητο, για να μην παρεμποδίζεται το φως του δεσπόζοντος ακινήτου (Inst. 2, 3, 1: «ne altius tollat quis aedes suas»).

β) Σχετική προς την προηγούμενη, αλλά ευρύτερη, είναι η δουλεία θέας (prospectus – D. 8, 2, 15 – Ουλπιανός), που έχει περιεχόμενο τη μη παρεμπόδιση της θέας από το δεσπόζον ακίνητο. Η παρεμπόδιση της θέας μπορεί να γίνει κατά πολλούς τρόπους, όπως π.χ. με το φύτεμα δέντρων, με την ανέγερση κτίσματος, κ.λπ.

γ) Η δουλεία βαστάγματος βάρους (oneris ferendi – D. 8, 2, 23 – Παύλος, Inst. 2, 3, 1).

Η δουλεία αυτή ήταν επίσης γνωστή από το προκλασικό ήδη δίκαιο (πρβλ. D. 8, 5, 6, 2 – Ουλπιανός). Με τη δουλεία αυτή παρέχεται στον κύριο του δεσπόζοντος το δικαίωμα να στηρίζει το ακίνητο αυτό σε τοίχο του δουλεύοντος ακινήτου (Παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 107, του έκτου αιώνα μ.Χ.).

Για την ιδιομορφία της δουλείας αυτής, βλ. πιο κάτω, υπό Γ, 4.

δ) Η δουλεία σταλαγμών (stillicidium) έχει ως περιεχόμενο υποχρέωση του δουλεύοντος ακινήτου να δέχεται τη συνηθισμένη εκροή βρόχινων νερών από το δεσπόζον (D. 8, 2, 17, 3–Ουλπιανός, Inst. 2, 3, 1).

Η δουλεία σταλαγμών ήταν γνωστή στη Ρώμη τουλάχιστον από τα χρόνια του Κικέρωνα (Cicero, de leg. I, 4, 14, de orat., I, 38, 173).

Η δουλεία σταλαγμών ονομαζόταν ειδικότερα *servitus fluminis* (D. 8, 2, 20, 5 – Παύλος κ.λπ.), αν περιεχόμενο της υποχρέωσης του δουλεύοντος ακινήτου αποτελούσε το να δέχεται βρόχινα νερά που τρέχουν κρουνηδόν από το δεσπόζον.

ε) Η δουλεία εξώστη ή προστέγου (s. *proiciendi protegendive* – D. 8, 2, 2 – Γάιος).

Περιεχόμενο της δουλείας αυτής ήταν το δικαίωμα του κυρίου του δεσπόζοντος ακινήτου να προβάλλει πάνω από το δουλεύον εξώστη ή στέγη.

Γ) Κανόνες που ισχύουν στις πραγματικές δουλείες.

Από την αρχαϊκή ήδη περίοδο ίσχυαν στις πραγματικές δουλείες, αστικές και αγροτικές, οι ακόλουθοι κανόνες:

1) Η δουλεία πρέπει να συνεπάγεται κάποια οικονομική ωφέλεια (*utilitas*) για τον κάθ'ε φ'ορά κύριο του δεσπόζοντος και όχι για κάποιο συγκεκριμένο δικαιούχο προσωπικά.

2) Συνέπεια της αρχής της ωφέλειας είναι ότι το δεσπόζον ακίνητο πρέπει να είναι γειτονικό προς το δουλεύον (πρβλ. D. 8, 3, 5, 1 – Ουλπιανός).

3) Οι δουλείες πρέπει να ασκούνται με οικονομία («φειδῶ» – *civiliter*, βλ. D. 8, 1, 9 – Κέλσος), δηλαδή κατά το λιγότερο επιβαρυντικό για τον κύριο του δουλεύοντος ακινήτου τρόπο.

4) Οι δουλείες έχουν παθητικό περιεχόμενο, συνίστανται, δηλαδή, είτε στην ανοχή πράξεων του δικαιούχου, είτε στην παράλειψη πράξεων του υποχρέου (*servitus in faciendo consistere nequit*, πρβλ. D. 8, 1, 15, 1 – Πομπώνιος). Μια μόνο δουλεία έχει, κατ' εξαίρεση, θετικό περιεχόμενο, η δουλεία του βαστάγματος βάρους (βλ. πιο πάνω, υπό Β, γ), στην οποία ο κύριος του δουλεύοντος είναι υποχρεωμένος να συντηρεί σε καλή κατάσταση τον τοίχο πάνω στον οποίο στηρίζεται το δεσπόζον (D. 8, 5, 6, 2 – Ουλπιανός).

5) Οι δουλείες είναι διαρκείς (*διηνεκείς* – *ex perpetua causa*, βλ. D. 8, 2, 28 – Παύλος, παρεμβ.) και γι' αυτό δεν μπορούν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο να συσταθούν υπό αίρεση ή προθεσμία. Κατ' εξαίρεση όμως ήταν δυνατή η σύσταση δουλείας υπό αναβλητική αίρεση με κληροδοσία (*legatum per vindicationem*. Βλ. D. 33, 3, 3 – Μάρκελλος και πιο κάτω, § 114).

6) Οι δουλείες είναι αδιαίρετες. Αποκλείεται, δηλαδή, η σύστασή τους πάνω σε ιδανικό μέρος, ή υπέρ ιδανικού μέρους ακινήτου. Αν το δεσπόζον ή το δουλεύον ακίνητο διαιρεθούν, η δουλεία ισχύει πάνω στο κα-

θένα, ή υπέρ καθενός, από τα μέρη που διαμορφώνονται (D. 8, 3, 23, 3 – Παύλος, για το δεσπόζον).

7) Δεν νοείται δουλεία εις βάρος δουλεύοντος ακινήτου, του οποίου κύριος να είναι ο ίδιος με τον κύριο του δεσπόζοντος και τούτο από την ίδια τη φύση της κυριότητας, αλλά και της δουλείας ως εμπράγματος δικαιώματος πάνω σε ξένο πράγμα (D. 8, 2, 26 – Παύλος: «nulli enim res sua servit»).

8) Η δουλεία δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελούς διάθεσης (π.χ. κληροδοσίας της επικαρπίας μιας δουλείας υδραγωγείου), χωρίς δηλαδή το ακίνητο υπέρ ή εις βάρος του οποίου έχει συσταθεί (D. 33, 2, 1 – Παύλος: «servitus servitutis esse non potest»).

IV. Προσωπικές δουλείες-Επικαρπία

α) Επικαρπία (usus fructus) είναι, σύμφωνα με ορισμό της κλασικής περιόδου, το εμπράγματο δικαίωμα της χρήσης και κάρπωσης ξένου πράγματος, με διατήρηση ακέραιας της υπόστασης τούτου (D. 7, 1, 1 – Παύλος: «usus fructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia» = Βασ. 16, 1, 1). Η κυριότητα από την οποία έχει αφαιρεθεί η επικαρπία ονομάζεται ψιλή κυριότητα (nudum dominium – Gai, II, 30).

β) Η επικαρπία, ως αυτοτελές δικαίωμα, απαντά στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από τα προκλασικά χρόνια, πιθανώς δε από τα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ. Η αμφισβήτηση που γεννήθηκε κατά τα χρόνια αυτό αν το τέκνο δούλης θεωρείται καρπός (Cicero, de fin. I, 4, 12, πρβλ. και D. 7, 1, 68 pr. – Ουλπιανός, καθώς και πιο πάνω, § 42, II, β, εε) φαίνεται ότι συνδέεται προς το θέμα της επικαρπίας πάνω σε δούλο.

γ) Αντικείμενο της επικαρπίας αρχικά ήταν μόνο επιμέρους περιουσιακά στοιχεία, ακίνητα ή και κινητά.

Ήδη όμως από τα χρόνια του Κικέρωνα είχε γίνει δεκτό ότι ήταν δυνατή η σύσταση με κληροδοσία επικαρπίας πάνω σε ολόκληρη περιουσία (Cicero, de fin., I, 4, 11), αλλά η επικαρπία εννοούνταν πάνω στο καθένα από τα στοιχεία που απαρτίζανε την περιουσία. Ήταν επίσης δυνατή η σύσταση επικαρπίας πάνω σε ολόκληρα ομοειδών πραγμάτων και ειδικότερα αγέλης (usus fructus gregis – D. 7, 1, 68, 2 – Ουλπιανός).

Ένα Συγκλητικό Δόγμα, πιθανώς των αρχών της κλασικής περιόδου, επί Τιβερίου, επεξέτεινε τη δυνατότητα σύστασης επικαρπίας με κληροδοσία και στα αναλωτά πράγματα, κατά παράβαση της αρχής ότι η επικαρπία συνιστάται με την προϋπόθεση ότι η υπόσταση (ουσία) των πραγμάτων θα παραμείνει ακέραια. Σύμφωνα με το Συγκλητικό αυτό Δόγ-

μα, στις περιπτώσεις αυτές ο επικαρπωτής είναι υποχρεωμένος να αποδώσει πράγματα της ίδιας ποσότητας και ποιότητας (οιονεί επικαρπία – quasi usus fructus, βλ. D. 7, 5, 2, 1 -Γάιος, Inst., 2, 4, 2).

Με το ίδιο αυτό Συγκλητικό Δόγμα έγινε δυνατή και η σύσταση επικαρπίας δικαιωμάτων, π.χ. πάνω σε απαιτήσεις που παράγουν «πολιτικούς» καρπούς, τόκους κ.λπ. (D. 7, 5, 3 – Ουλπιανός). Από τους μετακλασικούς χρόνους η επικαρπία δικαιώματος θεωρήθηκε ως μορφή οιονεί επικαρπίας.

δ) Περιεχόμενο της επικαρπίας

Ο επικαρπωτής έχει το δικαίωμα να κάνει χρήση του πράγματος και να παίρνει τους καρπούς τούτου. Τους καρπούς παίρνει ο επικαρπωτής όχι με τον αποχωρισμό τους, αλλά με τη συλλογή τους (βλ. § 66, III, B, 2, α). Όταν το πράγμα δεν είναι καρποφόρο από τη φύση του, ο επικαρπωτής έχει το δικαίωμα να το εκμισθώνει και να εισπράττει τους «πολιτικούς» καρπούς τούτου.

Δεν έχει όμως το δικαίωμα ο επικαρπωτής όπως ειπώθηκε, να μεταβάλει την ουσία (substantia) του πράγματος ή τον τρόπο χρήσης του. Είναι επίσης υποχρεωμένος ο επικαρπωτής να διατηρεί το πράγμα σε καλή κατάσταση και να φέρει τα βάρη τούτου, όπως τους φόρους.

Πριν παραλάβει το πράγμα ο επικαρπωτής είναι υποχρεωμένος να δώσει με επερώτηση ασφάλεια στον ψιλό κύριο, για εξασφάλιση των δικαιωμάτων τούτου (cautio usufructuaria – D. 7, 9, 1 pr. και 1 – Ουλπιανός).

ε) Ο επικαρπωτής, και στο μετακλασικό δίκαιο ακόμα, δεν εθεωρούνταν νομέας, αλλά κάτοχος. Προστατευόταν όμως από τον Πραίτορα με ιδιαίτερα παραγγέλματα, που διαμορφώθηκαν κατά το υπόδειγμα των προστατευτικών της νομής παραγγελμάτων.

Νομέας θεωρήθηκε ο επικαρπωτής για πρώτη φορά από το ιουστινιάνειο δίκαιο.

στ) Αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει στις πραγματικές δουλείες, είναι δυνατή η επικαρπία πάνω σε ιδανικό μέρος.

Είναι επίσης δυνατή και η επικαρπία περισσοτέρων του ενός προσώπων πάνω στο ίδιο πράγμα, κατά ιδανικά μέρη.

ζ) Η επικαρπία μπορεί να συσταθεί είτε για ορισμένο χρόνο, είτε για τη ζωή του δικαιούχου. Επειδή όμως έχει προσωποπαγή χαρακτήρα, η επικαρπία δεν είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ούτε μεταβιβαστή εν ζωή ούτε κληρονομητή.

IV. Σύσταση και απόσβεση των πραγματικών δουλειών και της επικαρπίας

A) Τρόποι σύστασης

α) Οι τρόποι σύστασης των πραγματικών δουλειών και της επικαρπίας είναι στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο οι ακόλουθοι:

αα) Με παρακράτηση

Τόσο οι δουλείες, όσο και η επικαρπία μπορούσαν να συσταθούν στο κλασικό δίκαιο με παρακράτηση (*deductio, exceptio*).

Προκειμένου για πραγματική δουλεία η παρακράτηση γινόταν με ρητή δήλωση του κυρίου του μεταβιβαζομένου ακινήτου (δηλαδή του δουλεύοντος), η οποία γινόταν κατά τη στιγμή της *mancipatio* ή της *in iure cessio*, ότι διατηρεί τη δουλεία που συνιστά υπέρ άλλου ακινήτου (του δεσπόζοντος) που ανήκει επίσης στον ίδιο (*excipere servitutem* – D. 8, 4, 7 pr. – Παύλος). Προκειμένου για επικαρπία μεταβιβαζόταν από τον κύριο σε άλλον η ψιλή κυριότητα κινητού ή ακινήτου με *mancipatio* ή με *in iure cessio*, με τη ρητή δήλωση αυτού που τη μεταβίβαζε ότι διατηρεί για τον εαυτό του την επικαρπία (*deducto usu fructu* – Gai, II, 33, *Fragm. Vat.* 47, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 484).

ββ) Με δικαιοπραξία εν ζωή

Οι πραγματικές δουλείες πάνω σε ιταλικά ακίνητα, που, όπως είδαμε, αποτελούσαν *res mancipi*, μπορούσαν, κατ' αρχή, να συσταθούν με *in iure cessio*. Ειδικότερα οι αγροτικές δουλείες (όχι όμως και οι αστικές) μπορούσαν να συσταθούν και με *mancipatio* (Gai, II, 29 και 31). Επικαρπία εξάλλου πάνω σε ιταλικό ακίνητο μπορούσε να συσταθεί με μεταβίβασή της με *in iure cessio* από τον κύριο, ο οποίος διατηρούσε υπέρ του εαυτού του την ψιλή κυριότητα πάνω στο ιταλικό ακίνητο (Gai, II, 30).

Προκειμένου για επαρχιακά ακίνητα, τόσο οι πραγματικές δουλείες, όσο και η επικαρπία, μπορούσαν να συσταθούν με σύμφωνα, που επιβεβαιώνονταν με *επερωτήσεις* (*ractionibus et stipulationibus* – Gai, II, 31).

Προκειμένου για κινητά, η επικαρπία μπορούσε να συσταθεί με *in iure cessio* (Gai, II, 32).

Αντίθετα, σύσταση πραγματικής δουλείας ή επικαρπίας πάνω σε ακίνητα, ιταλικά ή επαρχιακά, ή επικαρπίας πάνω σε κινητά, με παράδοση (*traditio*) δεν ήταν δυνατή στο κλασικό δίκαιο, εξαιτίας του χαρακτήρα των εμπραγμάτων αυτών δικαιωμάτων ως «ασωμάτων πραγμάτων», κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, που είχε ως συνέπεια ότι η παράδοσή τους δεν ήταν δυνατή (Gai, II, 19, 28, 30).

γγ) Με τη σύσταση κληροδοσίας, με τη μορφή του *legatum per vindicationem*, (βλ. πιο κάτω, § 114). Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι είναι πιθανό ότι η κληροδοσία στάθηκε, πιθανώς, η αρχική μορφή με την οποία εμφανίστηκε αρχικά στο προκλασικό δίκαιο η σύσταση επικαρπίας.

δδ) Με χρησικτησία

Οι πραγματικές δουλείες μπορούσαν αρχικά να αποκτηθούν με χρησικτησία, που έπρεπε να διαρκέσει δυο έτη. Μια *lex Scribonia* όμως, του τελευταίου αιώνα της προκλασικής περιόδου, απαγόρευε την απόκτηση πραγματικών δουλειών με χρησικτησία πάνω σε *ιταλικά ακίνητα* (D. 41, 3, 4, 28 – Παύλος. Πρβλ. και Cicero, *pro Caec.*, 26, 74, που δείχνει ότι το 69 π.Χ., η χρησικτησία δουλειών ήταν ακόμη δυνατή).

Για τα *επαρχιακά ακίνητα* ίσχυε από τα τέλη της κλασικής περιόδου η *μακρού χρόνου παραγραφή* (*tongt temporis praescriptio*, βλ. πιο πάνω, § 66, IV, Γ), ως τρόπος σύστασης δουλείας. Γι' αυτήν απαιτούνταν, εκτός των υπολοίπων προϋποθέσεων, και η πάροδος δέκα ετών άσκησης της οιονεί νομής, προκειμένου για παρόντες και είκοσι ετών προκειμένου για απόντες. Για την έννοια των «παρόντων» και «απόντων», βλ. πιο πάνω, § 66, IV, Γ.

Κτήση *επικαρπίας* με χρησικτησία είτε πάνω σε κινητά είτε πάνω σε ακίνητα δε φαίνεται να ήταν δυνατή είτε κατά την προκλασική, είτε, κατά την κλασική περίοδο, αν και η *lex Scribonia* δεν περιλάμβανε, πιθανώς, καμιά σχετική απαγόρευση.

Άσχετη προς το θεσμό της χρησικτησίας, ή της μακρού χρόνου παραγραφής, είναι η αναγνώριση ως εγκύρων, από το κλασικό δίκαιο ήδη, δουλειών που ίσχυαν από αμνημόνευτο χρόνο (*diuturnus usus* – D. 8, 5, 10 pr. – Ουλπιανός), παρόλο που οι συνθήκες σύστασής τους δεν μπορούσαν να αποδειχτούν.

εε) Με επιδίκαση

Στις αγωγές κανονισμού ορίων, διανομής κληρονομιαίας περιουσίας και διανομής κοινού πράγματος, ο διαιτητής δικαστής μπορούσε, στα πλαίσια της διαπλαστικής του εξουσίας, να συστήσει *πραγματική δουλεία* υπέρ ενός από τους διαδίκους (D. 10, 2, 22, 3 -Ουλπιανός, D. 10, 3, 7, 1 – Ουλπιανός κ.λπ.) ή να συστήσει υπέρ ενός ή περισσοτέρων από τους διαδίκους *επικαρπία* (*Fragm. Vat.*, 47α, (Παύλος), στον Girard, *Textes*, I, σελ. 484-485).

Είναι πιθανό όμως ότι η επιδίκαση ως τρόπος σύστασης δουλείας κ.λπ. ίσχυε μόνο για τα *iudicia legitima* και όχι και για τα *iudicia imperio continentia* (βλ. πιο κάτω, § 121, III, Α, 2, στ, ββ για τις έννοιες αυτές).

β) Το *ιουστινιάνειο* δίκαιο επιφέρει ορισμένες μεταβολές στα παραπάνω.

Έτσι, κατά τις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst., 2, 4, 1) τόσο οι πραγματικές δουλείες όσο και η επικαρπία – την οποία ο Ιουστινιανός ρητά κατατάσσει στις δουλείες – μπορούν να συσταθούν:

αα) Με πα ρ α κ ρ ά τ η σ η

Κατά τη μεταβίβαση με παράδοση – που στο ιουστινιάνειο δίκαιο, όπως ειπώθηκε, υποκαθιστά ολοκληρωτικά την *mancipatio* και την *in iure cessio* – της κυριότητας του ακινήτου επάνω στο οποίο συσταίνεται η δουλεία, ή του ακινήτου ή κινητού πάνω στο οποίο συσταίνεται η επικαρπία, εκείνος που μεταβιβάζει παρακρατεί με ρητή δήλωση υπέρ του ακινήτου που ανήκει στον ίδιο (δεσπόζοντος) τη δουλεία, ή υπέρ του εαυτού του την επικαρπία (Παράδειγμα: Mitteis, Chrest. 367, του έκτου αιώνα, πιθανώς δε μετά το 531 μ.Χ., στιχ. 11-13: «φυλάξασα έμαυτῇ έφ' άπαντα τόν χρόν(ον τ)ῆς έμῆς ζωῆς τόν τοῦ προγεγραμμένου μέρους τών προδηλωθέντων πραγμάτων ούσούφρουκτον»).

ββ) Με μεταβίβαση με ο ι ο ν ε ί πα ρ ά δ ο σ η της πραγματικής δουλείας ή της επικαρπίας, σε συνδυασμό με την α ν ο χ ή του κυρίου να ασκείται η δουλεία ή η επικαρπία (*traditio et patientia* – D. 6, 2, 11, 1 – Ουλπιανός, D, 8, 3, 1, 2 – Ουλπιανός).

γγ) Με συμφωνίες και επερωτήσεις (*pactionibus et stipulationibus*) (Inst. 2, 3, 4 και 2, 4, 1). Βλ. πιο πάνω, υπό α, ββ.

δδ) Με κ λ η ρ ο δ ο σ ί α (βλ. πιο πάνω, υπό α, γγ)

εε) Με ε π ι δ ί κ α σ η (βλ. πιο πάνω, υπό α, εε).

στστ) Με χ ρ η σ ι κ τ η σ ί α

Το ιουστινιάνειο δίκαιο επεκτείνει τη μακρού χρόνου παραγραφή σε όλα τα α κ ί ν η τ α, δέχεται δε ότι οι δουλείες και η επικαρπία αυσιτίνονται με την άσκηση της οιονεί νομής τους με τις προϋποθέσεις της *longi temporis praescriptio* επί δέκα έτη μεταξύ παρόντων και επί είκοσι έτη μεταξύ απόντων (βλ. πιο πάνω, § 66, IV, Ε, α). Έτσι καταργείται η *lex Scribonia*. Πρέπει να σημειωθεί, ότι το ιουστινιάνειο δίκαιο εξομοιώνει ρητά στο θέμα της μακρού χρόνου παραγραφής την επικαρπία προς τις δουλείες («*usus fructus et ceterae Servitutes* – C. I., 7, 33, 12, 4, του 531 μ.Χ. – Ιουστινιανός).

Προκειμένου για κ ι ν η τ ά, ο χρόνος χρησικτησίας για την κτήση της επικαρπίας ήταν, όπως φαίνεται, τριών ετών.

ζζ) Με δ ι ά τ α ξ η ν ό μ ο υ

Ειδικά, όσον αφορά την επικαρπία, ο Ιουστινιανός εισάγει και νέο τρόπο σύστασής της, τη σύσταση απευθείας από το ν ό μ ο .

Τέτοια π.χ. επικαρπία έχει στο ιουστινιάνειο δίκαιο ο εξουσιαστής πάνω στο απροσπόριστο χρημάτιο του υπεξουσίου (βλ. πιο πάνω, § 46,

IV, δ). Οι περιπτώσεις αυτές θεωρούνται από το ιουστινιάνειο δίκαιο ως περιπτώσεις «νόμιμης επικαρπίας», ενώ στο μετακλασικό δίκαιο, όταν πρωτοεμφανίστηκαν, εθεωρούνταν ως περιπτώσεις περιορισμένης, κατά το περιεχόμενο της (και, ειδικότερα, κατά τη διάρκειά της) κυριότητας.

Β) Τρόποι απόσβεσης των πραγματικών δουλειών και της επικαρπίας

Τόσο οι πραγματικές δουλείες όσο και η επικαρπία αποσβήνονται:

α) Με την παραίτηση του δικαιούχου.

Στο κλασικό δίκαιο η παραίτηση έπρεπε να γίνει με αναμεταβίβαση της δουλείας, ή της επικαρπίας, προς τον κύριο του δουλεύοντος ακινήτου, ή, κατά περίπτωση, τον ψιλό κύριο (Gai, II, 30, P.S. 3, 6, 32).

Στις αγροτικές δουλείες η αναμεταβίβαση μπορούσε να γίνει και με *remancipatio*. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο η παραίτηση δεν υποβαλλόταν σε τύπο (Inst. 2, 4, 3).

β) Με σύγχυση (*confusio*), αν δηλαδή προκειμένου για πραγματικές δουλείες, η κυριότητα του δεσπόζοντος και του δουλεύοντος συμπέσουν στο ίδιο πρόσωπο (D. 8, 6, 1 - Γάιος). Το αποτέλεσμα αυτό επέρχεται κατ' εφαρμογή του κανόνα «*nullt res sua servit*», που πηγάζει από την ίδια την έννοια της δουλείας ως εμπράγματος δικαιώματος πάνω σε ξένο πράγμα (βλ. πιο πάνω, III, γ).

Προκειμένου για επικαρπία, η απόσβεση λόγω σύγχυσης επέρχεται όταν η ψιλή κυριότητα και η επικαρπία ενωθούν στο ίδιο πρόσωπο (*consolidatio*) (D. 7, 9, 4 – Venuleius, Inst., 2, 4, 3).

γ) Με αχρησία (*non usus*).

Στις αγροτικές δουλείες για να επιφέρει την απόσβεση της δουλείας η αχρησία έπρεπε να διαρκέσει δυο έτη.

Στις αστικές η απλή αχρησία δεν αρκούσε για την απόσβεσή τους, αλλά έπρεπε ο κύριος να ανεχθεί επί δυο έτη κατάσταση αντίθετη προς το περιεχόμενο της δουλείας. Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για χρησικτησία της ελευθερίας (*usucapio libertatis*, πρβλ. D. 8, 2, β - Γάιος).

Προκειμένου για κινητά, η απόσβεση της επικαρπίας με αχρησία επερχόταν μετά ένα έτος (P.S., 3, 6, 30) Ο Ιουστινιανός επεξέτεινε την περίοδο της αχρησίας, ή της χρησικτησίας της ελευθερίας επί ακινήτων, σε δέκα έτη μεταξύ παρόντων και είκοσι μεταξύ απόντων (C.I. 3, 34, 14, του 531 μ.Χ. – Ιουστινιανός). Προκειμένου για επικαρπία επί κινητών, κατά τον Ιουστινιανό, η αχρησία έπρεπε, πιθανώς, να διαρκέσει επί τρία έτη.

δ) Με την καταστροφή του δεσπόζοντος ή του δουλεύοντος

πράγματος σε περίπτωση πραγματικής δουλείας (D. 7, 4, 24, 1 –lavolenus), ή με την καταστροφή του πράγματος, κινητού ή ακινήτου, πάνω στο οποίο είχε συσταθεί η επικαρπία και μάλιστα ακόμα κι αν κατόπιν το πράγμα αποκατασταθεί (P.S. 3, 6, 31).

Προκειμένου για επικαρπία, προς την καταστροφή του πράγματος εξομοιώνεται και η ειδοποιία τούτου, με την οποία μετατρέπεται τούτο σε νέο είδος (P.S. 3, 6, 31: «Rei mutatione amittitur usus fructus»),

ε) Επιπλέον η επικαρπία αποσβήνεται και με τους ακόλουθους τρόπους.

αα) Με το θάνατο του δικαιούχου (P.S. 3, 6, 33).

θβ) Με την *capitis deminutio* του δικαιούχου, οποιασδήποτε μορφής (*maxima*, *media*, *minima*) κατά το κλασικό δίκαιο (P.S. 3, 6, 29, Gai, III, 83), μόνο δε *maxima* ή *media* κατά το ιουστινιάνειο (C.I. 3, 33, 16, 2-3, του 530 μ.Χ. – Ιουστινιανός).

γγ) Με την πάροδο της προθεσμίας για την οποία είχε συσταθεί (P.S. 3, 6, 33, *Fragm. Vat.* 48, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 485).

VI. Προστασία των δουλειών και της επικαρπίας

Η προστασία των πραγματικών δουλειών και της επικαρπίας γινόταν ως και την κλασική περίοδο με τη διεκδικητική αγωγή (*vindicatio servitutis*, *vindicatio usus fructus*, πρβλ. D. 8, 5, 6, 3 – Ουλπιανός). Η αγωγή αυτή, που, από τη μετακλασική κατά την πιθανότερη άποψη, περίοδο ονομάσθηκε αγωγή ομολόγησης δουλείας (*actio confessoria*), αποτελεί την αντίστροφη όψη της αρνητικής αγωγής (βλ. πιο πάνω, § 67, III).

Η *actio confessoria* στρέφεται, κατ' αρχή, κατά του κυρίου που αρνείται την ύπαρξη της δουλείας ή επικαρπίας, αλλά και κατά τρίτου, π.χ. κατόχου (για την επικαρπία, βλ. D. 7, 6, 5, 1 – Ουλπιανός) και αποβλέπει στην αναγνώριση της επικαρπίας ή της δουλείας, την αποκατάσταση της προηγούμενης κατάστασης, την παροχή, με επερώτηση, ασφάλειας ότι ο εναγόμενος θα απέχει στο μέλλον από κάθε διατάραξη (*cautio de non arlius turbandi*), την απόδοση καρπών κ.λπ.

Επιπλέον για την προστασία των δουλειών, ο Πράϊτορας χορηγούσε ιδιαίτερα παραγγέλματα, όπως το *interdictum de itinere actuque privato* (D. 43, 19), το *interdictum de aqua cottidiana et aestiva* (D. 43, 20) κ.λπ. Για την επικαρπία ο Πράϊτορας χορηγούσε τα προστατευτικά της νομής παραγγέλματα (*uti possidetis*, *utrubi*, *unde vi*, βλ. § 63, VI) ως *utilia*.

VII. Περιορισμένες προσωπικές δουλείες

Το κλασικό δίκαιο αντιλαμβανόταν ως μορφή περιορισμένης επικα-

ρπίας το δικαίωμα χρήσης του πράγματος, της οποίας πάλι, ειδικές μορφές θεωρούσε την οίκηση και τις υπηρεσίες δούλων ή ζώων.

Το ιουστινιάνειο δίκαιο εθεώρησε τις τρεις αυτές περιπτώσεις ως ιδιαίτερες μορφές προσωπικών δουλειών.

α) Η χρήση (usus) διέφερε στο κλασικό δίκαιο από την επικαρπία κατά το ότι το εμπράγματο τούτο δικαίωμα έδινε στο δικαιούχο (usuarius) την εξουσία να χρησιμοποιεί το πράγμα, όχι όμως και να παίρνει τους καρπούς τούτου. Εντούτοις, από την κλασική περίοδο ήδη υποστηριζόταν ότι ο usuarius είχε το δικαίωμα να εκμισθώνει την οικοδομή πάνω στην οποία είχε το δικαίωμα αυτό (D. 7, 8, 2 – Ουλπιανός).

Επιπλέον ο usuarius είχε περιορισμένο δικαίωμα να παίρνει καρπούς του πράγματος για κάλυψη των προσωπικών του αναγκών (D. 7, 8, 12, 1 – Ουλπιανός, όπου και οι γνώμες παλαιότερων κλασικών νομικών). Τη λύση αυτή ακολουθεί και ο Ιουστινιανός (Inst. 2, 5, 1).

Ορισμένες πηγές (π.χ. D. 7, 1, 42 pr. – Φλωρεντίνος), αναφέρονται στην κάρπωση (fructus sine usu), ως ιδιαίτερη μορφή περιορισμένης προσωπικής δουλείας. Ανεξάρτητα, όμως του ότι υποστηριζόταν ότι κάρπωση χωρίς χρήση δεν ήταν δυνατή (P.S. 3, 6, 24-25), δεν φαίνεται πιθανό ότι η ιδέα αυτή αποτελούσε τίποτα περισσότερο από θεωρητική κατασκευή, χωρίς πρακτική σημασία.

β) Η οίκηση (habitatio) παρείχε το δικαίωμα του να κατοικεί ο δικαιούχος σε ξένο σπίτι. Ο Ιουστινιανός επέτρεψε στον δικαιούχο οίκησης να εκμισθώνει το σπίτι πάνω στο οποίο έχει το δικαίωμα (Inst. 2, 5, 5. Πρβλ. C. I., 3, 33, 13, I, του 530 μ.Χ.).

γ) Οι υπηρεσίες δούλων και ζώων (operae servorum vel animalium) είχαν ως αντικείμενο την εξουσία να χρησιμοποιεί ο δικαιούχος για λογαριασμό του την εργασία ξένων δούλων ή ζώων. Αποκλειόταν όμως η μεταβίβαση του δικαιώματος αυτού σε άλλον (Inst. 2, 5, 3).

Τέλος – αν και τούτο αμφισβητείται – φαίνεται πιθανό ότι το ιουστινιάνειο δίκαιο δέχθηκε ως δυνατή τη σύσταση οποιασδήποτε προσωπικής δουλείας με περιεχόμενο πραγματικής δουλείας.

ε) Οι τρόποι σύστασης και απόσβεσης της χρήσης (Inst. 2, 5 pr.) και των άλλων περιορισμένων προσωπικών δουλειών δεν διέφεραν από εκείνους που ίσχυαν για την επικαρπία.

Ειδικά όμως η οίκηση και οι υπηρεσίες δούλων και ζώων δεν αποσβήνονταν με την αχρησία.

§ 69. Εμφύτευση και επιφάνεια*

Ι. Εμφύτευση είναι εμπράγματο δικαίωμα, μεταβιβάστο εν ζωή και αιτία θανάτου, που παρέχει στο δικαιούχο την εξουσία της ολοκληρωτικής χρήσης και κάρπωσης ξένου ακινήτου για απεριόριστο, κατά κανόνα, χρόνο, αντί καταβολής ετήσιου ανταλλάγματος, ενώ η υπόσταση του ακινήτου θα διατηρείται ακέραιη.

α) Καταγωγή της εμφύτευσης

Η εμφύτευση έχει διπλή καταγωγή: ρωμαϊκή και ελληνική.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου της Δημοκρατίας, αλλά και κατά τις αρχές της Ηγεμονίας, τόσο η Ρωμαίων πολιτεία, όσο και οι κοινότητες (πρβλ. Gai, III, 145), παραχωρούσαν σε ιδιώτες καλλιεργήσιμες γαίες που περιλαμβάνονταν στον *ager publicus* (βλ. πιο πάνω, § 8, I και II), είτε για πάντα, είτε για μακρές περιόδους, με τον όρο της καταβολής ετήσιου ανταλλάγματος (τέλεσμα το *vectigal*). Από το αντάλλαγμα αυτό οι γαίες της κατηγορίας αυτής ονομάστηκαν *agri vectigales* (βλ. Hyginus, στη λ. «*vectigales*» (§ 116), στο Bruns, Fontes, II, σελ. 87).

Η παραχώρηση αυτή γινόταν δεκτό ότι θεμελίωνε ενοχική σχέση, υπήρχε δε και αμφισβήτηση αν αποτελούσε μορφή μίσθωσης ή πώλησης της παραχωρούμενης έκτασης (βλ. Gai, III, 145). Αλλά η σχέση περιείχε συγχρόνως και εμπράγματα στοιχεία. Έτσι, ο δικαιούχος της παραχώρησης προστατευόταν ακόμα και απέναντι σε εκείνον που έκανε την παραχώρηση αυτή (D. 6, 3, 1 pr. και 1 – Παύλος) με ειδική εμπράγματη αγωγή, ονομαζόμενη *actio vectigalis*, που διαμορφώθηκε από τον Πραίτορα κατ' απομίμηση της διεκδικητικής αγωγής. Ο δικαιούχος της παραχώρησης θεωρήθηκε ως παράγωγος νομέας και όχι ως κάτοχος κι έτσι προστατεύθηκε με τα παραγγέλματα της νομής (*possessio ad interdicta* – βλ. πιο πάνω, § 63, III, 2).

β) Απ' την άλλη μεριά, στον ελληνικό χώρο ήταν γνωστές παραχωρήσεις εκτάσεων, συνήθως ακαλλιεργητών, με τον όρο της εκχέρσωσης και καλλιέργειας τους. Για τις σχέσεις αυτές, που ονομάζονταν εμφυτευτικές, καταβαλλόταν αντάλλαγμα (τέλεσμα) ονομαζόμενο «κ α ν ό ν α ς».

* J.P. Scaffardi, Studi sull enfiteusi, Milano 1981, H. Vogt, Das Erbbaurecht des klassischen römischen Rechts, Marburg 1950, D. Pappulias, Zur Geschichte der Superficies und des Stockwerkeigentums, στη SZ (RA), 27 (1906), σελ. 363-364, J.P. Meincke, Superficies solo cedit, στη SZ (RA), 88 (1971), σελ. 136-183, Fr. Sitzia, Studi sulla superficie in epoca giustiniana, Milano 1979, F. Pastori, Sulla struttura dell «actio de superficie», στα Studi A. Bis-cardi, VI, Milano 1987, σελ. 325-353.

Παραχωρήσεις του είδους αυτού απαντούν στην ελληνιστική Αίγυπτο και πριν από την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους. Κατά τα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας το σύστημα της εμφύτευσης χρησιμοποιήθηκε αφ' ενός για τη μακροχρόνια παραχώρηση γαιών που ανήκαν στην ιδιωτική περιουσία του Ηγεμόνα (*Patrimonium Caesaris*, βλ. § 50, Γ) αντί «κανόνα», και αφ' ετέρου για την αμετάκλητη (παντοτεινή) παραχώρηση γαιών που ανήκαν στον *fiscus* αντί «κανόνα».

Στην πρώτη περίπτωση γινόταν λόγος για εμφύτευση, ενώ στη δεύτερη για διηνεκές δικαίωμα (*ius perpetuum*). Την πρακτική αυτή μιμήθηκαν κατά τον τέταρτο μ.Χ. αιώνα και ιδιώτες μεγαλογαιοκτήμονες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, ιδίως δε η Εκκλησία. Με τον καιρό ο όρος εμφύτευση εξετόπισε τον όρο *ius perpetuum*.

γ) Η αμφιβολία που υπήρχε από την αρχή για το αν η εμφυτευτική σχέση είναι ενοχική ή εμπράγματα – πρόβλημα που ήταν σημαντικό γιατί συνδεόταν με το ποιος θα φέρει τον κίνδυνο της τυχαίας καταστροφής του ακινήτου το οποίο αφορούσε η εμφυτευτική σχέση – έγινε ακόμα μεγαλύτερη κατά τη μετὰ κλασική περίοδο εξαιτίας της σύγχυσης που παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή ανάμεσα στην κυριότητα και τα εμπράγματα δικαιώματα πάνω σε ξένο πράγμα αφ' ενός και στα ενοχικά δικαιώματα αφ' ετέρου.

Από την αφορμή αυτή κινούμενος ο Αυτοκράτορας Ζήνωνας εξέδωσε Διάταξη (C. I., 4, 66, 1, του 476-484 μ.Χ.) με την οποία δέχτηκε ότι από την εμφυτευτική σύμβαση δημιουργείται ιδιαίτερο είδος εμπραγμάτου δικαιώματος πάνω σε ξένο πράγμα, το εμφυτευτικό δικαίωμα (*ius emphyteuticum*).

δ) Το ιουστινιάνειο δίκαιο, ακολουθώντας την ίδια λύση, ρυθμίζει την εμφύτευση ως εμπράγματο δικαίωμα, ταυτίζει δε προς αυτήν το δικαίωμα πάνω στους *agri vectigales*, που από πολλά χρόνια είχε εξαφανισθεί στην πράξη (D. 6, 3: «*ager vectigalis, id est emphyteuticarius*»).

Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο (C. I., 4, 66, 2-4 -Ιουστινιανός, 524-534 μ.Χ., Inst. 3, 24, 3) ο εμφυτευτής έχει το απεριόριστο δικαίωμα μεταβίβασης του δικαιώματος του σε τρίτους με δικαιοπραξία εν ζωή (επαχθή, αλλά και χαριστική), υπό τον όρο να καταβάλει στον κύριο του ακινήτου δικαίωμα (*laudemium*) ύψους έως 2% πάνω στην τιμή της πώλησης (C. I., 4, 66, 3, 4). Ο κύριος όμως διαθέτει, σε περίπτωση πώλησης, δικαίωμα προτίμησης, το οποίο πρέπει να ασκήσει μέσα σε δυο μήνες αφοότου του γνωστοποιηθεί από τον εμφυτευτή η μέλλουσα πώληση (C. I., 4, 66, 3, 5, Inst. 3, 24, 3). Εκτός από το ίδιο το εμφυτευτικό δικαίωμα, ο εμφυτευτής έχει το δικαίωμα να διαθέσει χωριστά και τις βελτιώσεις του ακινήτου (*emponemata* – C. I., 4, 66, 3, 5, του 530 μ.Χ.).

Ο εμφυτευτής φέρει τα βάρη του πράγματος και ειδικότερα τους φόρους που το βαρύνουν (C. I., 4, 66, 2 pr. και 1).

Το εμφυτευτικό δικαίωμα είναι κληρονομητό, μπορεί να γίνει αντικείμενο ενέχυρου, προστατευόταν δε με ειδική αγωγή, εμπράγματος χαρακτήρα, την *actio emphyteuticaria* (D. 6, 3, 1, 1 – Παύλος), καθώς και με τα παραγγέλματα της νομής, αφού ο εμφυτευτής είναι, όπως ειπώθηκε (βλ. πιο πάνω, υπό α), παράγωγος νομέας.

Τους καρπούς αποκτά εμφυτευτής με τον αποχωρισμό (βλ. § 66, III, B, γ).

Το καταβαλλόμενο από τον εμφυτευτή στον κύριο τέλεσμα ονομάζεται κανόνας, *vectigal* ή *reditus*, καμιά φορά όμως και «ετήσιον αποτακτόν» ή «εμφύτευμα» (Παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 115, εποχής Ιουστινιανού, στιχ. 40).

Η σχέση της εμφύτευσης λύνεται κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο:

αα) Αν ο εμφυτευτής δεν καταβάλλει τον κανόνα επί τρία συνεχή έτη (C. I., 4, 66, 2, 1-2, του 529 μ.Χ., C. I., 4, 66, 4, 3, του 531-534 μ.Χ.), ή, προκειμένου για τις εμφυτευτικές σχέσεις της Εκκλησίας και των μονών, επί δύο έτη (Nov. 7, 3, 2, Nov. 120, 8).

ββ) Αν ο εμφυτευτής δεν ειδοποιήσει εμπρόθεσμα τον κύριο για τη μεταβίβαση του εμφυτευτικού δικαιώματος που έχει την πρόθεση να πραγματοποιήσει (C. I., 4, 66, 3, 5-6).

γγ) Αν καταστραφεί ολικά από τύχη το ακίνητο πάνω στο οποίο έχει συσταθεί το εμφυτευτικό δικαίωμα (C. I., 4, 66, 1, του 476-484 μ.Χ., Ζήνωνας = Inst. 3, 24, 3)

Αυτή είναι η μόνη περίπτωση καταστροφής του πράγματος που βαραίνει τον κύριο. Η μερική καταστροφή, ή η ζημία, του πράγματος από τύχη, αντίθετα, βαραίνει τον εμφυτευτή, ο οποίος είναι υποχρεωμένος να παίρνει τα κατάλληλα μέτρα ώστε να αποφεύγεται κάθε χειροτέρευση του πράγματος.

Δικαιοπρακτικά έγγραφα δείχνουν εντούτοις ότι στην πράξη συνηθιζόταν η ρήτρα με την οποία ο εμφυτευτής αναλάβαινε τον κίνδυνο, όχι μόνο της μερικής, αλλά και της ολικής καταστροφής του πράγματος (του ακινήτου, δηλαδή, απάνω στο οποίο είχε συσταθεί το εμφυτευτικό δικαίωμα) και μάλιστα και για την περίπτωση ακόμα της ανωτέρας βίας (Πρβλ. FIRA, III, αριθ. 115, στιχ. 21-22: «της του αυτού τόπου τύχη)ς κινδυνευομένης) αυτώ»). Τούτο ήταν σύμφωνο με τον περιεχόμενο στη Διάταξη του Ζήωνα, κανόνα, ότι τα σχετικά με την ανάληψη των κινδύνων προβλεπόμενα αποτελούν ενδοτικό δίκαιο (C. I., 4, 66, 1, Inst. 3, 24, 3: «*sin autem nihil de periculo rei fuerit pactum*»),

δδ) Η διάρκεια της εμφυτευτικής σχέσης είναι, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, κατ' αρχήν απεριορίστη (*perpetua* – Inst. 3, 24, 3). Περιορισμοί υπήρχαν μόνο για τις εμφυτευτικές σχέσεις επί ακινήτων της Εκκλησίας ή των ευαγών ιδρυμάτων (Nov. 7, 3 pr., Nov. 120, 1 pr. και 3).

ε) Η εμφύτευση διατηρήθηκε και στο Βυζαντινό δίκαιο, όπου όμως μετέβαλε μερικά περιεχόμενο και ενεφάνισε ομοιότητες προς το θεσμό του *colonatus* (βλ. § 45, VII, B).

Η Εκλογή των Ισαύρων γνωρίζει δύο ειδών εμφυτεύσεις: την απεριορίστης διάρκειας («διηνεκή» E. 12, 1) και την περιορισμένης διάρκειας (E. 12, 5). Ως προς τη διάρκεια της περιορισμένης χρονικά εμφύτευσης, αυτή ορίζεται από την Εκλογή (E. 12, 5) σε τόσο χρόνο όσος αντιστοιχεί στη ζωή τριών διαδοχικών κληρονόμων – διάταξη που αποδίδει τα όσα όριζε ο Ιουστινιανός (Nov. 120, 1 pr.) για την Εκκλησία κ.λπ. Κατά τον Αρμενόπουλο (Αρμ. Γ', 4, 7) η διάρκεια της εμφύτευσης δεν πρέπει να υπερβαίνει τα τριάντα έτη.

Ως προς τους λόγους λύσης της εμφυτευτικής σχέσης σημειώνουμε ότι, κατά την Εκλογή (E. 12, 3), η καθυστέρηση καταβολής του κανόνα επί τριετία επιφέρει τη λύση της σύμβασης, χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ Εκκλησίας, μονών κ.λπ.

II. Επιφάνεια

Επιφάνεια (*superficies*) είναι το μεταβιβαστό και κληρονομητό εμπράγματο δικαίωμα, που παρέχει στο δικαιούχο την εξουσία να διατηρεί επί απεριορίστο ή επί μακρό χρόνο οικοδόμημά του πάνω σε ξένο έδαφος, αντί καταβολής ετήσιου ανταλλάγματος.

α) Παρά τον κανόνα του Ρωμαϊκού Δικαίου *superficies solo cedit* (D. 43, 18, 2 – Γάιος), η Ρωμαίων πολιτεία παραχωρούσε από πολύ παλαιά εποχή σε ιδιώτες το δικαίωμα να ανεγείρουν για μακρό χρόνο, οικοδομήματα πάνω σε έδαφος που ανήκε στο ρωμαϊκό λαό, υπό τον όρο ότι θα καταθάλουν κάθε έτος αντάλλαγμα (τέλεσμα) που ονομαζόταν *solarium* ή *vectigal*.

Το δικαίωμα αυτό ήταν μεταβιβαστό και κληρονομητό. Έτσι, π.χ. υπό τον όρο αυτόν επιτρεπόταν σε ιδιώτες η ανέγερση οικημάτων πάνω σε πλατείες, για να χρησιμοποιηθούν ως καταστήματα τραπεζιτών (*tabernae argentariae* – D. 18, 1, 32 – Ουλπιανός = «αργυροπρατικά εργαστήρια» - Βασ. 19, 1, 30). Ίδια πρακτική ακολουθούσαν και οι κοινότητες (Παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 111, = Bruns, Fontes, I, αριθ. 143 του 2ου αιώνα μ.Χ.) ή και ιδιώτες.

Το δικαίωμα πάνω στο οικοδόμημα που ανεγειρόταν επί του ξένου

εδάφους ονομαζόταν επιφάνεια (superficies) και ο δικαιούχος επιφανειούχος (superficiarius).

Παρόλο που ο επιφανειούχος δεν εθεωρούνταν νομέας, αλλά κάτοχος, προστατευόταν από τον Πράιτορα με ιδιαίτερο παράγγελμα, διαμορφωμένο κατά το υπόδειγμα του *int. uti possidetis*, το *interdictum de superficiebus* (D. 43, 18, 1, 2 -Ουλπιανός).

β) Το ιουστινιάνειο δίκαιο αναγνώρισε το δικαίωμα της επιφάνειας ως ιδιαίτερο εμπράγματο δικαίωμα, προστατευόμενο με ειδική αγωγή (D. 6, 1, 75 -Ουλπιανός).

Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως το ιουστινιάνειο δίκαιο συγχέει το δικαίωμα της επιφάνειας προς το της εμφύτευσης, και έτσι δέχεται ότι το εμπράγματο δικαίωμα της εμφύτευσης μπορεί να συσταθεί και πάνω σε οικοδομές (Nov. 7, 3, 2, Nov. 120, 1, 2).

§ 70. Εμπράγματη ασφάλεια*

Ι. Εμπράγματη ασφάλεια είναι, στο νεότερο δίκαιο, εμπράγματο δικαίωμα πάνω σε ξένο πράγμα, που παρέχει στο δικαιούχο την εξουσία, σε περίπτωση που δεν εισπράξει την απαίτησή του που εξασφαλίζεται με το πράγμα αυτό, να ικανοποιηθεί γι' αυτήν από την αξία του πράγματος.

Η εμπράγματη ασφάλεια εμφανίζεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο με τρεις μορφές: α) τη μεταβίβαση κυριότητας πράγματος του οφειλέτη στο δανειστή με τον όρο να ξαναμεταβιβασθεί αυτή στον οφειλέτη σε περίπτωση εξόφλησης, β) την παράδοση στο δανειστή της νομής του πράγματος που δίνεται για εξασφάλιση και γ) της επιβάρυνσης του πράγματος χωρίς παράδοση της νομής τούτου στο δανειστή. Στην πρώτη περίπτωση, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, γίνεται λόγος για *fiducia*, ενώ στις δυο άλλες, για *ενέχυρο* υπό *ευρεία έννοια* (*pignus*).

* Δ. Παππούλια, Η εμπράγματος ασφάλεια κατά το ελληνικόν και ρωμαϊκόν δίκαιον, Ι, Λειψία 1909, Α. Burdese, στη λ. «fiducia (diritto romano)», στο NNDI, 7, σελ. 295-296, W. Erbe, Die Fiduzia im römischen Recht, Weimar 1940, Α. Manigk, στη λ. «Hypotheca», στη RE, IX, 1 (1914), στηλ. 343-412, του ίδιου, στη λ. «pignus», στη RE, XX, 1 (1941), στηλ. 1239-1284, P. Frezza, Le garanzie delle obbligazioni, II, Le garanzie reali, Padova 1963, Α. Biscardi, Appunti sulle garanzie reali in diritto romano, Milano 1976, H. Wagner, Voraussetzungen, Vorstufen und Anfänge der römischen Generalverpfändung, Marburg 1968, του ίδιου, Die Entwicklung der Legalhypotheken am Schuldnervermögen im römischen Recht bis zur Zeit Diocletians, 1974, H. Kupizewski, Quelques remarques sur les vocabula αντίχρησις... dans le Digeste, στο Rocnik Papyrologii Prawniczej, 18(1974), σελ. 227-235, Ν. Μάτση, Η πώλησις του ενεχύρου κατά την Εκλογήν των Ισαύρων, στην ΕΕΒΣ, 36 (1968), σελ. 37-44.

II. Fiducia

α) Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε δύο, κυρίως, περιπτώσεις fiducia: Την fiducia που συνάπτεται με φίλο (fiducia cum amico contracta) και την fiducia που συνάπτεται με δανειστή (fiducia cum creditore contracta), από τις οποίες μόνο η δεύτερη, εκείνη που συνάπτεται με δανειστή, ενδιαφέρει στο πλαίσιο της εμπράγματης ασφάλειας.

β) Στη fiducia cum creditore contracta μεταβιβαζόταν από τον οφειλέτη στο δανειστή κατά κυριότητα, με mancipatio ή με in iure cessio, πράγμα που ανήκε στην κατηγορία των res mancipi, για εξασφάλιση απαίτησης του δανειστή, συγχρόνως δε καταρτιζόταν ιδιαίτερο σύμφωνο (pactum), το pactum fiduciae (βλ. πιο πάνω, § 37, II, B), με το οποίο ο δανειστής αναλάβαινε την υποχρέωση να αναμεταβιβάσει το πράγμα στον οφειλέτη, αν αυτός εξοφλούσε το χρέος.

Η αναμεταβίβαση από το δανειστή γινόταν με remancipatio ή με in iure cessio. Ο δανειστής έπρεπε στο μεταξύ να διατηρεί το πράγμα στην κυριότητά του «με πίστη» (fide, πρβλ. FIRA, III, αριθ. 92 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 135 (formula Baetica), του 1ου-2ου αιώνα μ.Χ.: «fidi fiduciae causa mancipio accipit») και ευθυνόταν για τη βλάβη, καταστροφή ή απώλεια του πράγματος από δόλο.

Για να εξαναγκάσει το δανειστή να του αναμεταβιβάσει το πράγμα, ο δανειστής που είχε εξοφλήσει διέθετε ενοχική αγωγή η οποία στη διαδικασία της formula ανήκε στα bonae fidei iudicia, η καταδίκη δε στη σχετική δίκη επέφερε ατιμία. Η αγωγή αυτή ονομαζόταν actio fiduciae.

γ) Αρχικά, αν το χρέος δεν εξοφλιόταν εμπρόθεσμα, το πράγμα παρέμενε στην κυριότητα του πωλητή (καταπιστευτέος όρος - lex commissoria), εκτός αν συμφωνιόταν ρητά ότι σε περίπτωση που δεν θα εξοφληθεί το χρέος, ο δανειστής θα έπρεπε να πουλήσει το πράγμα (pactum de distrahendo, βλ. FIRA, III, αριθ. 92 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 135, στιχ. 10-15), οπότε έπρεπε να αποδώσει στον οφειλέτη το υπερβάλλον (superfluum, hyperocha), δηλαδή την επιπλέον του χρέους διαφορά του τιμήματος. Είναι πιθανό ότι ο όρος για την υποχρέωση πώλησης του πράγματος, θεωρήθηκε, πριν ήδη από το τέλος των κλασικών χρόνων, ως εξυπακουόμενος σε κάθε fiducia (P.S. 2, 13, 5).

δ) Αν η νομή του πράγματος που μεταβιβάσθηκε κατά κυριότητα στο δανειστή λόγω fiducia είχε παραμείνει στον οφειλέτη, ο τελευταίος, αν το χρέος είχε εξοφληθεί, μπορούσε να αποκτήσει πάλι την κυριότητα του πράγματος, εφόσον τούτο δεν του αναμεταβιβαζόταν από το δανειστή, με usureceptio.

Η usureceptio αποτελούσε ειδική μορφή χρησικτησίας που συ-

μπληρωνόταν και για τα ακίνητα, μέσα σε ένα έτος, ακόμα κι αν ο οφειλέτης που είχε εξοφλήσει το χρέος δεν διέθετε τίτλο χρησικτησίας, ακόμα δε και αν εγνώριζε ότι δεν ήταν κύριος του πράγματος που εχρησιδεύσποζε (Gai, II, 59 και 60), ή κι αν είχε αποκτήσει τη νομή τούτου με κλοπή (Gai, III, 201).

ε) Η *fiducia cum creditore contracta*, που αναγόταν, πιθανότατα, στους χρόνους του Δωδεκάδελτου (βλ. Δωδεκ. VI, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 25) και για την οποία υπάρχουν μαρτυρίες ότι είχε διατηρηθεί τόσο κατά την προκλασική περίοδο (Plaut., Tri., 117, 142), όσο και κατά την κλασική (βλ. Gai, όπ.π.), εξαφανίσθηκε γύρω στο τέλος της κλασικής περιόδου.

III. Ενέχυρο υπό ευρεία έννοια (*pignus*)

Το υπό ευρεία έννοια ενέχυρο διαιρείται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, σε εκείνο που καταρτίζεται με την παράδοση της νομής του πράγματος στο δανειστή (ενέχυρο υπό στενή έννοια) και σε εκείνο που καταρτίζεται χωρίς τέτοια παράδοση. Η δεύτερη αυτή μορφή είναι γνωστή και με άλλη, εκτός του *pignus*, ονομασία, δηλαδή με τον ελληνικό όρο υποθήκη (*hypotheca*).

Α) Το ενέχυρο υπό στενή έννοια (*pignus datum*) ανάγεται σε παλαιότατα χρόνια.

Στη διαδικασία των *legis actiones*, ειδικότερα, απαντά διαδικαστικός τύπος που προβλέπει τη «λήψη ενεχύρου» (*pignoris capio*) για την ικανοποίηση ορισμένων απαιτήσεων σχετικών προς τη θρησκευτική ζωή, το δημόσιο δίκαιο κ.λπ. (βλ. Gai, IV, 26-29 και πιο κάτω, § 120, III, Δ, 2). Πότε όμως και υπό ποιες συνθήκες το ενέχυρο εισάχθηκε στο ιδιωτικό δίκαιο ως τρόπος οικειοθελούς παροχής εμπράγματης εξασφάλισης στο δανειστή δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα.

α) Φαίνεται πάντως ότι το ενέχυρο διαμορφώθηκε σε εμπράγματο δικαίωμα πάνω σε ξένο πράγμα κατά την προκλασική περίοδο, οπότε ο Πραίτορας εχορήγησε προστασία με τα παραγγέλματα της νομής στους δανειστές στους οποίους παραδίνονταν από τους οφειλέτες πράγματα που ανήκαν στην κατηγορία των *res nec mancipi* για την εξασφάλιση απαίτησης. Η προστασία αυτή δινόταν τόσο κατά των τρίτων, όσο και κατά του ίδιου εκείνου που είχε δώσει το ενέχυρο (παράγωγη νομή, βλ. § 63, III, 2). Οι παραδόσεις αυτές *res nec mancipi* γίνονταν, όπως και στην περίπτωση της *fiducia*, με τον καταπιστευτικό όρο (*lex commissoria*), με τη ρήτρα, δηλαδή, ότι σε περίπτωση που δεν εξοφληθεί το χρέος, το πράγμα θα περιέρχεται στην κυριότητα του δανειστή.

β) Σε περίπτωση που το *pignus datum* συσταινόταν πάνω σε καρποφόρο πράγμα, μπορούσε να συμφωνηθεί ότι ο δανειστής θα παίρνει, αντί για τόκους, τους καρπούς του πράγματος που ενεχυράσθηκε (αντίχρηση – D. 20, 1, 11, 4 – Μαρκιανός), ή ότι οι καρποί θα καταλογίζονταν στους τόκους και στο κεφάλαιο.

Πρέπει να σημειωθεί σχετικά ότι ως το μετακλασικό δίκαιο (βλ. P.S. 2, 5, 2), οι καρποί του καρποφόρου πράγματος περιλαμβάνονταν στην ενεχύραση μόνο αν τούτο είχε συμφωνηθεί ρητά. Αντίθετα, το ιουστινιάνειο δίκαιο, ακολουθώντας στο σημείο αυτό λύσεις που είχαν σε περιορισμένες περιπτώσεις γίνει δεκτές κατά τα τελευταία έτη της κλασικής περιόδου, δέχθηκε ότι, εκτός αν υπάρξει αντίθετη συμφωνία, το ενέχυρο πάνω σε καρποφόρο πράγμα περιλαμβάνει και τους καρπούς του (C. I. 8, 14, 3 του 223 μ.Χ. – Αλεξάνδρου Σευήρου, παρεμβ.).

Β. Υποθήκη

α) Από τα προκλασικά, επίσης, χρόνια αλλά ίσως λίγο αργότερα, εισάγεται και το *pignus obligatum*, δηλαδή ενέχυρο που καταρτίζεται με συμφωνία, χωρίς παράδοση της νομής του πράγματος.

Το *pignus obligatum* δημιουργήθηκε από τις μισθώσεις αγροτικών κτημάτων όπου, από τα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ., διαμορφώθηκε στην πρακτική ρήτρα στις μισθωτικές συμβάσεις, κατά την οποία τα εισκομισθέντα (*inlata*) από το μισθωτή εργαλεία και άλλα πράγματα βαραινόνταν με ενέχυρο υπέρ του εκμισθωτή για να εξασφαλίζεται η πληρωμή του μισθώματος από το μισθωτή (πρβλ. Cato, de agri cult. 146, 2: «*quae in fundo inlata erunt, pignori sunt*»), Η διαμόρφωση της ρήτρας αυτής στην πράξη εξηγείται από το ότι αφ' ενός μεν σημαντικό μέρος από τα εισκομισθέντα δεν ήταν *res mancipi* και έτσι αποκλειόταν η εξασφάλιση μέσω αυτών του εκμισθωτή με *fiducia*, αφ' ετέρου δε από το ότι αυτά έπρεπε να παραμείνουν στα χέρια του μισθωτή για να μπορεί να τα χρησιμοποιεί για τις ανάγκες της καλλιέργειας και γι' αυτό η παράδοση της νομής των στον εκμισθωτή με *pignus datum* δεν αποτελούσε ικανοποιητική λύση.

Στους εκμισθωτές που προστατεύονταν με τέτοια ρήτρα χορηγήθηκε, πιθανώς κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου, από έναν Πραιτορά ονομαζόμενο Salvianus ιδιαίτερο παράγγελμα, που ανήκε στα παραγγέλματα δρακτέας νομής (*adipiscendae possessionis*), το *interdictum Salvianum* (Gai, IV, 147), με το οποίο παρεχόταν στον εκμισθωτή το δικαίωμα να προχωρήσει σε επιλαβή της νομής των εισκομισθέντων, καθώς και των καρπών που είχε μαζέψει ο μισθωτής, υπό τον όρον όμως ότι αυτά βρίσκονταν πάντα στα χέρια του μισθωτή.

β) Κατά την κλασική περίοδο, η χρήση τέτοιων ρητρών επεκτάθηκε στην πρακτική και στις μισθώσεις α π ο θ η κ ώ ν (πρβλ. *lex horreorum*, πιθανώς των χρόνων του Νέρβα, στη FIRA, III, αριθ. 145 α, στιχ. 10: «*quae in his horreis invecta inlata (erunt, pignori erunt horreario...*)». Βλ. και 145 c, στιχ. 4-5, όπ.π.), καθώς και στις μισθώσεις κατοικιών (D. 20, 2, 4 pr. – Νεράτιος). Από την κλασική περίοδο επίσης θεωρήθηκε ότι η ρήτρα αυτή περιλαμβανόταν σιωπηρά σε κάθε μίσθωση (D. 20, 2, 3 – Ουλπιανός, D. 20, 2, 4 pr. – Νεράτιος).

γ) Την προστασία των εκμισθωτών διέκρινε άλλο ένδικο μέσο, που επίσης εισήγαγε ο Πράιτορας, η *actio Serviana*, με την οποία οι εκμισθωτές μπορούσαν να πάρουν τα εισκομισθέντα ακόμη κι αν αυτά περιέλθουν στα χέρια τρίτου (Inst. 4, 6, 7 και 31). Η *actio Serviana* επεκτάθηκε, πριν ακόμα από την κωδικοποίηση του Ηδίκτου από τον Ιουλιανό, σε κ ά θ ε π ε ρ ί π τ ω σ η ε ν ε χ ύ ρ ο υ, είτε *pignus datum*, είτε *pignus obligatum*, η δε αγωγή που έτσι επεκτάθηκε ονομάστηκε «οιονεί Σερβιανή αγωγή» (*actio quasi Serviana*), ή *actio hypothecaria* (Inst. 4, 6, 7), ή *actio pigneraticia* (βλ. πιο κάτω, υπό Ε).

δ) Από την κλασική περίοδο οι Ρωμαίοι νομικοί χρησιμοποιούσαν, όπως είπαμε, για τη δήλωση του *pignus obligatum* τον ελληνικό όρο υποθήκη (βλ. D. 13, 7, 9, 2 – Ουλπιανός). Αλλά ο ίδιος όρος *hypotheca* χρησιμοποιείται πολλές φορές και για να δηλώσει το ενέχυρο υπό στενή έννοια (*pignus datum*) και γι' αυτό οι Ρωμαίοι νομικοί θεωρούν τους όρους *pignus* και *hypotheca* ως ταυτόσημους (D. 20, 1, 5, 1-Μαρκιανός).

Γ) Και για τις δυο μορφές του ενεχύρου ισχύουν τα ακόλουθα:

α) Και οι δυο μορφές του ενεχύρου καταρτίζονται με σύμβαση άτυπη, μαζί με την οποία, στο ενέχυρο υπό στενή έννοια, παραδίδεται στο δανειστή η νομή του πράγματος. Στην περίπτωση δηλαδή του υπό στενή έννοια ενεχύρου, η σύμβαση, από πλευράς Ενοχικού Δικαίου, ανήκει στις «τε καταρτιζόμενες» (D. 44, 7, 1, β – Γάιος).

Από τη σύμβαση πηγάζει εμπράγματη προστασία για το δανειστή και, παράλληλα, ενοχική προστασία για τον καθένα από τους συμβαλλόμενους (βλ. πιο κάτω, υπό Ε).

Το ρωμαϊκό *pignus* δεν υποβαλλόταν σε διατυπώσεις δημοσιότητας. Μόνο κατά τη μετακλασική περίοδο, μια Διάταξη του Λέοντα του Α' (C. I., 8, 17, 11, του 472 μ.Χ.), έδωσε μεγαλύτερη αποδεικτική δύναμη στο δ η - μ ό σ ι ο ε ν έ χ υ ρ ο (*pignus publicum*), το ενέχυρο, δηλαδή, εκείνο που καταρτιζόταν με δήλωση καταχωριζόμενη στα πρακτικά (*acta*) αρχής. Προς το δημόσιο ενέχυρο εξομοιώθηκε από τον Ιουστινιανό και εκείνο το ενέχυρο που καταρτιζόταν μπροστά σε τρεις αξιόπιστους μάρτυρες. Η

απαίτηση που εξασφαλιζόταν με δημόσιο ενέχυρο ικανοποιόταν προνομιακά (βλ. πιο κάτω).

β) Και με τις δυο του μορφές, το *pignus* έχει παρακολουθηματικό χαρακτήρα, προϋποθέτει, δηλαδή, την ύπαρξη απαίτησης, την οποία να εξασφαλίζει. Ο κανόνας αυτός διαμορφώθηκε από το προκλασικό ήδη δίκαιο.

Κατά τις αρχές της μετακλασικής περιόδου όμως, μια Διάταξη του Γορδιανού του Γ', του έτους 239 μ.Χ. (C. I. 8, 26 (27), 1) δέχθηκε ότι ενέχυρο που συστάθηκε για την εξασφάλιση μιας από περισσότερες οφειλές εκείνου που ενεχυράζει απέναντι στον ενεχυρούχο δανειστή διατηρείται και μετά την εξόφληση της οφειλής για την οποία συστάθηκε, εξασφαλίζοντας τα υπόλοιπα χρέη του ενεχυραστή οφειλέτη απέναντι του δανειστή («Γορδιανό» ενέχυρο).

Πρέπει άλλωστε να σημειωθεί ότι στην Αίγυπτο, η συναλλακτική πρακτική μεταξύ Ρωμαίων ακολουθούσε τη λύση αυτή και πριν από την έκδοση της Διάταξης του Γορδιανού, από την κλασική ήδη περίοδο (Mitteis, Chrest. 244 = FIRA, III, αριθ. 119, του 143-144 μ.Χ., στιχ. 42-48).

γ) Το ενέχυρο έχει αδιαίρετο χαρακτήρα και γι αυτό η μερική εξόφληση του χρέους δεν περιορίζει την έκτασή του. Το ενέχυρο, δηλαδή, εξακολουθεί να εκτείνεται σε ολόκληρο το πράγμα (D. 21, 2, 65 – Παπνινανός).

δ) Αντικείμενο του *pignus* μπορεί να είναι κάθε πράγμα, κινητό ή ακίνητο, ενσώματο ή ασώματο, π.χ. αγροτική δουλεία, επικαρπία, εμφυτευτικό δικαίωμα, ακόμα δε και ενέχυρο (*subpignus*), ή απαίτηση (*pignus nominis*, βλ. D. 13, 7, 18 pr. – Παύλος), τέλος δε και ολόκληρη περιουσία (D. 20, 1, 6 – Ουλπιανός).

Στην περίπτωση ενεχυρίσεως ολόκληρης περιουσίας, αντικείμενο της ενεχυρίσεως ήταν, κατά το κλασικό δίκαιο, μόνο εκείνη που υπήρχε τη στιγμή της ενεχυρίσεως, εκτός αν είχε γίνει αντίθετη ρητή συμφωνία. Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, αντίθετα, περιλαμβανόταν στην ενεχυρίαση και η μελλοντική περιουσία, εκτός αν είχε γίνει αντίθετη ρητή συμφωνία (C. I., 8, 16, 9, 1, του 528 μ.Χ. – Ιουστινιανός).

Ενέχυρο μπορεί να συσταθεί και σε εξ αδιαίρετου μέρος πράγματος (D. 20, 6, 7, 4 – Γάιος).

ε) Το αντικείμενο του ενέχυρου πρέπει να ανήκει κατά το χρόνο της σύστασής του στην περιουσία (*in bonis*) του ενεχυραστή (D. 20, 1, 15, 1 – Γάιος).

στ) Φαίνεται ότι αρχικά δεν ήταν δυνατή η σύσταση περισσότερων ενέχυρων (υποθηκών) πάνω στο ίδιο πράγμα. Από τα μέσα όμως της

κλασικής περιόδου έγινε δεκτή η λύση ότι η σύσταση δευτέρου *pignus* ήταν δυνατή, αλλά με την αναβλητική αίρεση της εξόφλησης του πρώτου (D. 20, 4, 9, 3 – Αφρικανός). Μεταγενέστερα έγινε δεκτό ότι η σύσταση περισσοτέρων ενέχυρων πάνω στο ίδιο πράγμα ήταν δυνατή. Αλλά σε τέτοια περίπτωση, μεταξύ περισσοτέρων δανειστών, ίσχυε ο κανόνας ότι εκείνος που απέκτησε το ενέχυρο πρωτύτερα προηγείται απέναντι εκείνου που απέκτησε το ενέχυρο μεταγενέστερα (C. I., 8, 17, 3, του 212 μ.Χ. – Καρακάλλα: «sicut prior es tempore, ita potior iure»),

Ο επόμενος όμως δανειστής είχε το δικαίωμα να προσφερθεί να εξοφλήσει τον προηγούμενο του, οπότε έπαιρνε τη θέση εκείνου τον οποίο εξόφλησε (πρβλ. D. 20, 5, 5 pr. – Μαρκιανός).

Η σειρά που στηρίζεται στη χρονική προτεραιότητα διασπάται κατά τη μετακλασική περίοδο από προνόμια υπέρ διαφόρων απαιτήσεων, όπως του *fiscus* για φόρους, της γυναίκας για την προίκα της κ.λπ.

ζ) Από τη μετακλασική, κυρίως, περίοδο (μολονότι απαρχές συναντώνται και από την κλασική) εμφανίζονται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, παράλληλα προς τα ενέχυρα (υποθήκες) που συσταίνονται με δικαιοπραξίες, τα νόμιμα ενέχυρα ή νόμιμες υποθήκες. Το ιουστινιάνειο δίκαιο επεκτείνει το είδος αυτό υποθηκών. Οι νόμιμες υποθήκες ονομάζονται αλλιώς και σιωπηρές (*tacitae*) υποθήκες γιατί υπάρχουν από το νόμο, ακόμα, δηλαδή, και αν δεν συμφωνηθούν από τα μέρη.

Οι νόμιμες (σιωπηρές) υποθήκες διακρίνονται σε γενικές και ειδικές. Γενικές νόμιμες υποθήκες είναι εκείνες που βαραίνουν ολόκληρη την περιουσία του υπόχρεου, κινητή και ακίνητη, όπως π.χ. η υποθήκη της γυναίκας πάνω στην περιουσία του άνδρα για εξασφάλιση της προίκας της (βλ. § 57, II, 4, γ). Ειδικές είναι οι νόμιμες εκείνες υποθήκες που βαραίνουν ένα ή περισσότερα ειδικά καθοριζόμενα περιουσιακά στοιχεία του υπόχρεου, όπως π.χ. η ειδική νόμιμη υποθήκη η οποία, σύμφωνα με Συγκλητικό Δόγμα που εκδόθηκε επί Μάρκου Αυρηλίου, παρέχεσαι σε εκείνον ο οποίος δάνεισε χρήματα για την ανέγερση σπιτιού πάνω στο σπίτι που χτίστηκε χάρη στα χρήματα αυτά, για την εξασφάλιση της επιστροφής τούτων (D. 20, 2, 1 – Παπινιανός).

η) Αρχικά, το ενέχυρο συμφωνιόταν υπό τον καταπιστευτικό όρο (*lex commissoria*, βλ. πιο πάνω, υπό II, γ). Αλλά από την προκλασική περίοδο ήδη εισάγεται και προκειμένου για το ενέχυρο το σύμφωνο της πώλησης (*pactum de distrahendo*), το οποίο όμως, και κατά τον Γάιο ακόμα (Gai, II, 64), έπρεπε να συμφωνηθεί ρητά. Γύρω στα τέλη όμως της κλασικής περιόδου έγινε δεκτό ότι η ρήτρα αυτή περιλαμβάνεται σιωπηρά σε κάθε ενέχυρο, εκτός αν υπάρξει αντίθετη συμφωνία (πρβλ. D. 13, 7, 4 – Ουλπιανός).

Η ρήτρα περί καταπιστευτέου όρου απαγορεύτηκε με Διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (C. T. 3, 2, 1 = C. I., 8, 34, 3, του 326 μ.Χ.).

αα) Κατά το *pactum de distrahendo* ο ενεχυρούχος δανειστής είχε το δικαίωμα να πουλήσει το πράγμα. Το δικαίωμα αυτό το είχε ακόμα και αν είχε συμφωνηθεί ρητά ότι η πώληση απαγορεύεται (D. 13, 7, 4 *in fine* – Ουλπιανός, παρεμβ., Inst., 2, 8, 1).

Η πώληση υποβάλλεται σε διατυπώσεις, όπως γνωστοποίηση (*denuntiatio*) προς τον οφειλέτη κ.λπ. Η γνωστοποίηση αυτή, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, αρκούσε να γίνει μια μόνο φορά (C. I., 8, 33, (34), 3, 1, του 530 μ.Χ.), ενώ στο Βυζαντινό δίκαιο, κατά την Εκλογή των Ισαύρων, η γνωστοποίηση έπρεπε να γίνει δύο ή τρεις φορές (E. 10, 1, 2: «μετά δύο ή και τρεις προτροπάς τε και διαμαρτυρίας»).

Από το τίμημα ικανοποιούνται πρώτα οι προνομιακές απαιτήσεις, όπως οι απαιτήσεις του *fiscus* για φόρους, κατόπιν εκείνες που είναι εξασφαλισμένες με δημόσιο ενέχυρο (βλ. υπό α). Ανάμεσα στους υπόλοιπους ενεχυρούχους δανειστές ισχύει ο κανόνας που αναφέραμε, κατά τον οποίο ικανοποιείται πρώτα ο κατά χρόνο προηγούμενος δανειστής.

ββ) Ο ενεχυρούχος δανειστής δεν δικαιούται να αγοράσει το πράγμα, ακόμα και μέσω άλλου προσώπου (P.S. 2, 13, 4).

γγ) Το υπερέβαλλον (*superfluum*, *hyperocha*) πρέπει να αποδοθεί στον οφειλέτη, ο οποίος για το σκοπό αυτό διαθέτει την *actio hypothecaria* (ή *pigneraticia*) ως ενοχική αγωγή (βλ. πιο κάτω, υπό Ε).

δδ) Αν δεν παρουσιάζεται κανένας αγοραστής, ο δανειστής δικαιούται να ζητήσει από τον Ηγεμόνα να του κατακυρωθεί η κυριότητα του πράγματος (*impetratio dominii* – C. I., 8, 33, 1, του 229 μ.Χ. -Καρακάλλα). Ο Ιουστινιανός όμως όρισε σχετικά ότι ο ενεχυρούχος δανειστής στον οποίο περιέρχεται έτσι η κυριότητα του ενεχύρου είναι υποχρεωμένος να αποδώσει στον οφειλέτη το υπερβάλλον (*superfluum*) από την αξία του πράγματος, το οποίο αποτιμάται για το σκοπό αυτό, (C. I., 8, 33, 3, 6, του 530 μ.Χ. – Ιουστινιανού).

Εξάλλου, ο οφειλέτης δικαιούται να εξαγοράσει το πράγμα από το δανειστή μέσα σε προθεσμία δυο ετών, καταβάλλοντάς του το ποσό του χρέους μαζί με τους τόκους (πρβλ. C. I., 8, 33, 3, 3 c, του 530 μ.Χ. – Ιουστινιανού).

Δ) Αποσβέση του ενεχύρου

Το υπό ευρεία έννοια ενέχυρο (τόσο δηλαδή το *p. datum* όσο και το *p. obligatum*) αποσβήνεται):

α) Με σύγχυση (*confusio*), με τη σύμπτωση, δηλαδή, των ιδιοτήτων ενεχυρούχου δανειστή και οφειλέτη στο ίδιο πρόσωπο, π.χ. λόγω κληρονομικής διαδοχής.

β) Με πα ρ α ί τ η σ η . Η παραίτηση ήταν άτυπη δικαιοπραξία, που μπορούσε να γίνει και σιωπηρά, όπως π.χ. σε περίπτωση *pignus datum*, με την απόδοση της νομής του ενεχύρου στον οφειλέτη (C. I., 8, 25 (26), 9, 1, του 290 μ.Χ. – Διοκλητιανού και Μαξιμιανού).

Αν είχε γίνει παραίτηση, ο οφειλέτης μπορούσε να προτείνει κατά του δανειστή, που ενώ είχε παραιτηθεί επιχειρούσε να ασκήσει τα δικαιώματά του από το ενέχυρο, την ένσταση του δόλου (D. 20, 6, 7, 2 – Γάιος).

γ) Με την κα τ α σ τ ρ ο φ ή τ ο υ π ρ ά γ μ α τ ο ς , υπό τον όρο όμως ότι η καταστροφή αυτή θα είναι ολοκληρωτική, γιατί αλλιώς το ενέχυρο διατηρείται πάνω στο υπόλοιπο του πράγματος που είχε ενεχυριασθεί.

δ) Με την ε ξ ό φ λ η σ η τ η ς α π α ί τ η σ η ς υπέρ της οποίας συστάθηκε. Τούτο πηγάζει από τον παρακολουθηματικό χαρακτήρα του εμπράγματος αυτού δικαιώματος (βλ. πιο πάνω, υπό Γ, β, αλλά και όσα εκεί εκθέτονται για το Γορδιανό ενέχυρο).

ε) Με την πλήρωση της α ί ρ ε σ η ς , ή την πάροδο της προθεσμίας υπό την οποία συστάθηκε.

Ε) Π ρ ο σ τ α σ ί α του δανειστή και του οφειλέτη επί *pignus*.

α) Ο ενεχυρούχος δανειστής προστατευόταν πιθανώς, αρχικά, με την *legis actio Sacramento in rem* στη διαδικασία των *legis actiones* και με τη διεκδικητική αγωγή στη διαδικασία της *formula*.

Αλλά η εισαγωγή των ενδίκων μέσων του πραιτορικού δικαίου τα οποία ήδη μνημονεύσαμε (*interdictum Salvianum*, *actio Serviana*), οδήγησε σε αναμόρφωση του τρόπου προστασίας του ενεχυρούχου δανειστή.

Η *actio Serviana*, ειδικότερα, όπως διευρύνθηκε σε εμπράγματα (*in rem*) αγωγή (*actio quasi Serviana*, *actio hypothecaria* ή *pigneraticia*) προστατεύει το δανειστή όχι μόνο κατά του οφειλέτη, αλλά και κατά οποιουδήποτε τρίτου. Η εμπράγματη αυτή αγωγή ακολουθεί το υπόδειγμα της διεκδικητικής.

β) Αλλά και ε ν ο χ ι κ ή (*in personam*) αγωγή παρέχεται στο δ α ν ε ι σ τ ή για την αποκατάσταση των αναγκαίων δαπανών που πραγματοποίησε κ.λπ. (*actio pigneraticia contraria*).

γ) Στον ο φ ε ι λ έ τ η , από την άλλη μεριά, παρέχεται ε ν ο χ ι κ ή αγωγή (*actio pigneraticia directa*), για την απόδοση του υπερβάλλοντος (*superfluum*, βλ. υπό Γ, η, γγ) ή για την απόδοση, επί *pignus datum*, της νομής του πράγματος που δόθηκε ως ενέχυρο σε περίπτωση που η απαίτηση για την οποία τούτο δόθηκε ως ασφάλεια έχει εξοφληθεί (D. 13, 7, 9, 3 – Ουλπιανός).

V. ΕΝΟΧΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 71. Έννοια και ιστορική εξέλιξη της ενοχής

I. Ενοχή (obligatio) είναι ο νομικός δεσμός με τον οποίο κάποιος υποχρεώνεται απέναντι σ' έναν άλλο σε παροχή.

Η παροχή αυτή, κατά τη διδασκαλία των κλασικών Ρωμαίων νομικών, μπορεί να συνίσταται είτε στο να δώσει κανείς κάτι, είτε στο να πράξει κάτι, είτε στο να παρὰ σ χ ε ι κάτι (dare, facere, praestare – D. 44, 7, 3 pr. - Παύλος). Αλλά η υποχρέωσή του να πράξει κανείς κάτι περιλαμβάνει και την αρνητική της πλευρά, του να μην πράξει (να παραλείψει) κάτι.

Το κλασικό δίκαιο δεν διαμόρφωσε ορισμό της έννοιας της ενοχής. Τούτο φαίνεται από τον Γάιο, ο οποίος στις Εισηγήσεις του δεν δίνει ορισμό της.

Στο ιουστινιάνειο όμως δίκαιο (Inst. 3, 13 pr.) η ενοχή ορίζεται ως «ο νομικός δεσμός από τον οποίο εξαναγκαζόμαστε να εκπληρώσουμε προς άλλον κάτι, κατά τους νόμους της πολιτείας μας» (obligatio est vinculum iurie quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum iura nostrae civitatis).

Ο ορισμός αυτός, που τονίζει την έννοια της ενοχής ως δεσμού (vinculum), δεσμού δηλαδή που συνδέει τον οφειλέτη (debitor, reus debendi) με τον δανειστή (creditor, reus credendi) είναι ατελής, γιατί είναι φανερό ότι και για τους Ρωμαίους, όπως και για τα σύγχρονα δίκαια, η παροχή δεν περιλαμβάνει μόνο την υποχρέωση για καταβολή, αλλά μπορούσε να έχει, κατά τις περιστάσεις, διάφορο περιεχόμενο, ειδικότερα δε να περιλαμβάνει την υποχρέωση του οφειλέτη να προβεί σε μια θετική πράξη ή να παραλείψει κάτι, αλλά και γιατί βλέπει την ενοχή μόνο από την πλευρά της υποχρέωσης του οφειλέτη και όχι και από την πλευρά του δικαιώματος του δανειστή.

II. Η έννοια της ενοχής διαμορφώθηκε σταδιακά στο Ρωμαϊκό Δίκαιο

α) Στην αρχαϊκή περίοδο του Ρωμαϊκού Δικαίου, όπως μπορούμε να την διαγνώσουμε από τον Δωδεκάδελτο, τα δύο στοιχεία που, κατά κανό-

να, υπάρχουν στην ενοχή, η υποχρέωση (*debitum*) και η ευθύνη (*obligatio*) δεν συμπίπτουν στο ίδιο πρόσωπο.

Η υποχρέωση βάραινε τον ίδιο τον οφειλέτη, την ευθύνη όμως την αναλάμβανε τρίτος, που έπαιζε τον ρόλο εγγυητή του οφειλέτη, ή, σωστότερα «ομήρου», τον οποίο ο οφειλέτης παρέδινε στα χέρια του δανειστή για να εξασφαλίσει απέναντι στον τελευταίο την παροχή του. Πρέπει να σημειωθεί ότι το φαινόμενο αυτό, της εξασφάλισης του δανειστή με την παροχή εγγυητή του οφειλέτη, εμφανίζεται όχι μόνο στο Ρωμαϊκό αρχαϊκό Δίκαιο, αλλά και σε άλλα αρχαϊκά δίκαια.

Στην περίοδο αυτή, το ρήμα *obligare* (που αναλύεται στην πρόθεση *ob* και στο ρήμα *ligare*, δένω), απεικόνιζε μια αληθινή κατάσταση, γιατί ο «εγγυητής» περιερχόταν στην κυριαρχία του δανειστή και γινόταν δέσμιός τους. Αν ο οφειλέτης ικανοποιούσε τον δανειστή, ο εγγυητής «λυνόταν» (*solvere*) με ιδιαίτερη δικαιοπραξία από τη δέσμευσή του. Σε αντίθετη περίπτωση, ο δανειστής μπορούσε να προβεί σε εκτέλεση κατά του εγγυητή (και όχι του οφειλέτη), πουλώντας τον ως δούλο πέρα από τον Τίβερη (*trans Tiberim*), ή και σκοτώνοντάς τον.

Αυτή η ύπαρξη πραγματικών δεσμών που βάραιναν τον εγγυητή, παρέμεινε ως ανάμνηση σε εκφράσεις του ρωμαϊκού Ενοχικού Δικαίου, όπως «δεσμός δικαίου» (*iuris vinculum* – Inst., 3, 13 pr.) ή «ελευθερώνω» (*liberare*) κλπ. Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι ανάλογη αντίληψη είχαν οι Ρωμαίοι και για την εμπράγματη ασφάλεια, όπως δείχνουν εκφράσεις που επιβίωσαν, όπως «*res obligata*», που σημαίνει το ενεχυρασμένο πράγμα κλπ.

β) Μια πάρα πέρα εξέλιξη αποτέλεσε η αναγνώριση της δυνατότητας να εγγυάται ο ίδιος ο οφειλέτης για τον εαυτό του, με μια ιδιαίτερη δικαιοπραξία, το *nexum*, αναλαμβάνοντας δηλαδή ο ίδιος την ευθύνη για την εκτέλεση της υποχρέωσής του. Η δυνατότητα όμως αυτή περιορίστηκε με τη σειρά της, όπως είναι γνωστό, με την *lex Poetelia Papiria* του 326 π.Χ., που απαγόρευσε το *nexum se dare* (βλ. πιο πάνω, § 7, IV, 5, β). Δεν είναι όμως βέβαιο ποια ήταν ακριβώς η ρύθμιση του θέματος που προβλεπόταν στο νόμο αυτό.

γ) Στην κλασική, πάντως, περίοδο του Ρωμαϊκού Δικαίου, η προσωπική ευθύνη του οφειλέτη είχε πια αντικατασταθεί από την ευθύνη του με την περιουσία του, και έτσι η έννοια της ενοχής έλαβε τη σημερινή της μορφή.

III. Ένα άλλο θέμα σχετικό προς την ιστορική εξέλιξη της ενοχής είναι κατά πόσο προηγήθηκε η γένεση των ενοχών από αδικήματα ή των ενοχών από συμβάσεις.

Κατά την πιο πιθανή, κατά τη γνώμη μας, άποψη, οι ενοχές από τις συμβάσεις προηγήθηκαν από τις ενοχές από αδικήματα.

Τα αδικήματα που ενδιαφέρουν το άτομο, την οικογένειά του, ή τα περιουσιακά του αγαθά (ιδιωτικά αδικήματα, *delicta privata*), κατ' αντίθεση προς τα αδικήματα που ενδιαφέρουν το Ρωμαϊκό λαό σαν σύνολο (τα δημόσια αδικήματα, *crimina publica*) δεν αποτελούσαν αρχικά αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης.

Αποτελούσαν υπόθεση της *ιδιωτικής εκδίκησης* εκείνου που αδικήθηκε, εκδίκησης που τις περισσότερες φορές έπαιρνε τη μορφή φόνου, μόνο δε κάτω από ορισμένες περιπτώσεις και συγκεκριμένα σε περίπτωση ακρωτηριασμού του παθόντος (Δωδεκ. VIII, 2, στο Bruns, Fontes, I, σ. 29), έπαιρνε κατ' εξαίρεση, τη μορφή του αντίποινου (*talio*).

Από την άμετρη αυτή εκδίκηση μπορούσε ο παθών να παραιτηθεί, δεχόμενος *λύτρα* (*roena*) υπό τον όρο όμως ότι θα ερχόταν, ως προς το θέμα αυτό, σε συμφωνία με τον αδικήσαντα, ή τους συγγενείς, ή τα μέλη του γένους τούτου και θα δεχόταν από μέρους τους εγγυητές, που θα αναλάμβαναν την ευθύνη για την εκτέλεση της συμφωνίας αυτής, ή θα δεχόταν την αυτεγγύηση εκείνου που είχε αδικήσει.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι η ενοχή που γεννιόταν από μια τέτοια συμφωνία δεν είχε άμεση πηγή της το αδικήμα, αλλά την ίδια τη συμφωνία, πράγμα που σημαίνει ότι οι ενοχές από συμβάσεις προηγήθηκαν χρονικά από τις ενοχές από αδικήματα.

Σε μεταγενέστερο στάδιο όμως, η επέμβαση της πολιτείας έκανε υποχρεωτική την (δυντική ως τότε) αποδοχή της αποζημίωσης από τον παθόντα. Από τότε μόνο μπορεί κανείς να πει ότι και τα αδικήματα γεννούν ενοχές και ότι, επομένως, ενοχές γεννιώνται πια τόσο από συμβάσεις (*ex contractu*) όσο και από αδικήματα (*ex delicto*).

IV. Οι πρώτες δικαιοπραξίες με τις οποίες ο τρίτος εγγυητής, ή ο ίδιος ο οφειλέτης, υποβαλλόταν στην εξουσία του δανειστή ήταν η *επερώτηση*, υπό την αρχαϊκή μορφή της *sponsio*, και το *nexum*.

Από τις δικαιοπραξίες αυτές, η *μεν sponsio* οδηγούσε στη δέσμευση του επερωτώμενου, με τη διαδικασία της τυπικής ερώτησης και της τυπικής απάντησης (βλ. § 37, II, Γ), το δε *nexum* (που προέρχεται από το ρήμα *nectere*, το οποίο και αυτό σημαίνει δεσμεύω) οδηγούσε στη δέσμευση του οφειλέτη, συνήθως δανειολήπτη, μέσω μιας δικαιοπραξίας, που κατ'αρτιζόταν με χαλκό και ζυγό (*per aes et libram*).

V. Η *εκπλήρωση* της παροχής δεν αποτελούσε αρχικά υποχρέωση του οφειλέτη, αλλά μέσο απαλλαγής του από τη δέσμευση, στην οποία ο τρίτος εγγυητής του, ή ο ίδιος προσωπικά, είχε υποβληθεί.

Η αναγνώριση της ιδέας ότι ο οφειλέτης έχει και υποχρέωση να εκπληρώσει την παροχή του εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τα τέλη της προκλασικής περιόδου. Από την ίδια αυτή περίοδο, οι ένοχοι κατατάχθηκαν συστηματικά στα ασώματα πράγματα (*res incorporales*, πρβλ. Gai, II, 14a).

§ 72. Περιεχόμενο της ενοχής

I. Όπως ειπώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αντικείμενο της παροχής, κατά τη διδασκαλία των κλασικών Ρωμαίων νομικών (πρβλ. D. 44, 7, 3 pr. - Παύλος), μπορεί να αποτελέσει είτε η δόση πράγματος (*dare*), είτε η πραγματοποίηση πράξης (*facere*) –περίπτωση στην οποία περιλαμβάνεται και το *non facere*, δηλαδή η παράλειψη – είτε η εκπλήρωση ενοχικής υποχρέωσης (*praestare*).

Πρέπει να λεχθεί σχετικά, ότι το ρήμα *praestare* (από το *praes* (= εγγυητής) *stare*) αρχικά λαμβάνονταν με την περιορισμένη έννοια της ανάληψης εγγυητικής υποχρέωσης, έννοια όμως που με τον καιρό επεκτάθηκε στην ανάληψη κάθε είδους ενοχικής υποχρέωσης. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι πηγές της προκλασικής και κλασικής περιόδου (π.χ. *lex Rubria*, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 16 = FIRA, I, αριθ. 19, XXII, 31, Gai, IV, 2), μετά τα ρήματα *dare*, *facere*, *praestare* προσθέτουν το ρήμα *oportere* (πρέπει, είναι ανάγκη), που προσιδιάζει στις *formulae* των αγωγών του *ius civile* (*actiones civiles*), και τούτο γιατί ακόμα και στην κλασική περίοδο δεν αναγνωρίζουν ενοχές (*obligationes*) που να πηγάζουν από το πραιτορικό δίκαιο.

II. Κατά κανόνα κάθε παροχή αναγνωρίζεται από το δίκαιο υπό τους ακόλουθους, όμως, όρους:

1. Η παροχή πρέπει να είναι αντικειμενικά δυνατή (D. 50, 17, 186 - Κέλσος: “*Impossibillum nulla obligatio est*” = Βασ. 2, 3, 185: «Περί των αδυνάτων ουδεμία εστιν ενοχή»).

α) Τούτο ισχύει όχι μόνο στην περίπτωση που η αδυναμία παροχής οφείλεται σε φυσικούς λόγους, π.χ. γιατί ο δούλος που αποτελεί το αντικείμενο της επερώτησης δεν ζει (Gai, III, 97), αλλά και στις περιπτώσεις όπου υπάρχει νομική αδυναμία παροχής, π.χ. γιατί το πράγμα που αποτέλεσε το αντικείμενο της επερώτησης ανήκει στα εκτός συναλλαγής από το θείο δίκαιο πράγματα (Gai, III, 97).

Στις περιπτώσεις αυτές η ενοχική δικαιοπραξία είναι άκυρη (Gai, III, 97 = Inst. 3, 19, 1: “*Inutilis est = stipulatio*”).

β) Αδύνατη είναι επίσης η παροχή όταν το αντικείμενό της ανήκει ήδη στο δανειστή (Gai, III, 99), ή

γ) όταν είναι α ν ύ π α ρ κ τ η π.χ. ιπποκένταυρος (Gai, III, 97a), ή
 δ) όταν τελεί υπό αίρεση μη πραγματοποιήσιμη, όπως «αν αγγίξει με
 το δάχτυλο τον ουρανό» (Gai, III, 98: “Si digito coelum tetigerit”).

Και στις περιπτώσεις αυτές είναι επίσης άκυρη η ενοχή.

ε) Αντίθετα, η ενοχή είναι ισχυρή αν η αδυναμία παροχής είναι υποκειμενική, αν δηλαδή αφορά μονάχα τον οφειλέτη (D. 45, 1, 137, 4 – Venuleius).

2. Η παροχή πρέπει να είναι θεμιτή, να μην είναι δηλαδή αντίθετη προς τον νόμο, είτε πρόκειται για *lex perfecta* (βλ. πιο πάνω § 13, I, A, β), είτε πρόκειται για *lex imperfecta* ή *minus quam perfecta* (αλλά στις δύο αυτές περιπτώσεις η άρση των αποτελεσμάτων της δικαιοπραξίας επέρχεται με τη χορήγηση ένστασης από τον Πραίτορα - Gai, IV, 121), ή προς τα χρηστά ήθη (D. 45, 1, 26-Ουλπιανός, πρβλ. και από τη μετακλασική περίοδο C. I. 8, 38, 4-Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, 293 μ.Χ.).

3. Η παροχή πρέπει να είναι ο ρ ι σ μ έ ν η, δηλαδή το αντικείμενό της να προσδιορίζεται κατά τρόπο που να μην αφήνει αμφιβολία ως προς το σε τι ακριβώς συνίσταται.

Αν η παροχή είναι ε ν τ ε λ ώ ς α ό ρ ι σ τ η, δεν υπάρχει ενοχή (D. 45, 1, 95 - Μάρκελλος).

Αμφισβήτηση υπήρχε στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο κατά πόσο είναι έγκυρη η ενοχή που περιλαμβάνει αόριστη παροχή, προσδιοριστέα όμως από τρίτο, (βλ. για την αγοραπωλησία, Gai, III, 140, για τη μίσθωση, Gai, III, 143). Το ιουστινιάνειο δίκαιο δέχθηκε ως έγκυρη την ενοχή στην οποία ο προσδιορισμός έχει ανατεθεί σε τρίτο, ή και σε ένα από τα μέρη, αρκεί ο προσδιορισμός αυτός να συμφωνηθεί να γίνει όχι αυθαίρετα, αλλά κατά την κρίση αγαθού άνδρα (*boni viri arbitratu*).

4. Η παροχή κατά το κλασικό δίκαιο πρέπει να είναι αποτιμητή σε χρήμα. Τούτο αποτελεί συνέπεια του ρωμαϊκού δικονομικού συστήματος της *formula*, που πρόβλεπε μόνο τη δυνατότητα απαγγελίας χρηματικής καταδίκης του οφειλέτη (βλ. § 121, II, B, 6).

5. Συμβάσεις υπέρ και εις βάρος τρίτου.

Η ενοχή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο είναι προσωποπαγής και γι' αυτό όχι μόνο δεν ήταν μεταβιβαστή, αλλά και δεν μπορούσε να οδηγήσει στην απόκτηση δικαιωμάτων δια μέσου τρίτων που δεν θα ήσαν υπεξούσιοι ή δούλοι εκείνου που αποκτά (βλ. πιο πάνω, § 49, II, β).

A. Σύμβαση υπέρ τρίτου είναι η σύμβαση εκείνη με την οποία ένα τρίτο πρόσωπο, που δεν μετέχει άμεσα ή έμμεσα στην κατάρτισή της, αποκτά απευθείας από τη σύμβαση αυτή απαίτηση σε παροχή.

Σύμβαση, εξάλλου, εις βάρος τρίτου, είναι εκείνη η σύμβαση

με την οποία ένας από τους συμβαλλόμενους υπόσχεται ότι ένα τρίτο πρόσωπο, που δεν μετέχει στην κατάρτισή της, θα προβεί στην καταβολή μιας παροχής.

Β. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο θεωρούσε τις συμβάσεις με περιεχόμενο παροχή υπέρ τρίτου ως άκυρες. Τον κανόνα αυτόν διατυπώνει ρητά ο Γάιος σε σχέση με τις επερωτήσεις (Gai, III, 103: "inutilis est stipulatio, si ei deri stipulemur, cuius iuri subiecti non summus"), επιγραμματικότερα δε ο Ουλπιανός (D. 45, 1, 38, 17: "Alteri stipulari nemo potest"). Ο κανόνας αυτός ισχύει όχι μόνο στις επερωτήσεις, αλλά και σε κάθε άλλου είδους συμβάσεις, όπως στην αγοραπωλησία (D. 44, 7, 11 - Παύλος) κλπ. Τέλος, ο ίδιος κανόνας διατυπώνεται και σε αυτοκρατορικές διατάξεις της μετακλασικής περιόδου (π.χ. C. I., 8, 38 (39), 3 pr., του 290 μ.Χ. - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού) και γίνεται δεκτός από τον Ιουστινιανό (Inst. 3, 19, 4, και 19).

Οι συμβάσεις που ανήκουν στην κατηγορία αυτή είναι άκυρες όχι μόνο ως προς τους τρίτους αλλά και ως προς τους συμβαλλόμενους.

Γ. Τόσο όμως ως προς τις συμβάσεις υπέρ τρίτου, όσο και ως προς τις συμβάσεις εις βάρος τρίτου, ήδη το κλασικό δίκαιο είχε αποδεχθεί ορισμένες εξαιρέσεις, στις οποίες η σύμβαση δεν ήταν άκυρη, τις δε εξαιρέσεις αυτές επαύξησε ο Ιουστινιανός.

Τέτοια είναι π.χ. η περίπτωση της σύστασης δωρεάς με τον όρο ότι, μετά την πάροδο ορισμένης προθεσμίας, το αντικείμενό της θα παραδοθεί σε τρίτο. Στην περίπτωση αυτή, κατά Διάταξη των Διοκλητιανού και Μαξιμιανού (C. I. 8, 54 (55), 3, του 290 μ.Χ. = *Fragm. Vat.* 286, στο Girard, I, σελ. 533), ο τρίτος, αν και δεν υπήρξε συμβαλλόμενο μέρος, αποκτά *actio utilis* για την διεκδίκηση του πράγματος. Ανάλογη λύση (*actio depositi utilis*) δόθηκε υπέρ του τρίτου ο οποίος παρακατέθεσε πράγμα σε έναν αρχικό θεματοφύλακα, ο οποίος όμως το παρακατέθεσε πάρα πέρα σε άλλον. Ο αρχικός παρακαταθέτης (τρίτος) έχει την *actio depositi utilis* κατά του τελευταίου θεματοφύλακα (*Mos. et Rom. Leg. Coll.*, 10, 7, 8, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 572). Για άλλες εξαιρέσεις (του ιουστινιανείου δικαίου) στις περιπτώσεις του επιτροπευομένου (*pupillus*), του διαχειριστή περιουσίας (*procurator*) και του δανειστή, βλ. *Inst.*, 3, 19, 20.

6. Άκυρη ήταν, τέλος, κατά το κλασικό δίκαιο, η *επερωτήση*, που είχε ως αντικείμενο παροχή προς τον κληρονόμο ή από τον κληρονόμο (*stipulatio post mortem*) και τούτο γιατί είναι «άκομφο», όπως λέει ο Γάιος, να γεννάται η ενοχή στο πρόσωπο του κληρονόμου (Gai, III, 100: "*inelegans esse visum est ab heredis persona incipere obligationem*"). Πρβλ. και Gai, III, 158 σχετικά με την εντολή).

Ο ειδικός αυτός κανόνας καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό (C. 1.8, 37 (38), 11 του 528 μ.Χ., C.I. 4, 11, 1, του 531 μ.Χ., πρβλ. και Inst. 2, 20, 35, και 3, 20, 13).

III. Οι ενοχές διακρίνονται σε ενοχές είδους και ενοχές γένους, ανάλογα προς το αν το αντικείμενο της παροχής προσδιορίζεται από τα ατομικά του γνωρίσματα ή από γενικότερα χαρακτηριστικά (βλ. και ανωτ. § 62, I, B, 3).

α) Το θέμα των ενοχών είδους και γένους συνάπτεται προς την κατανομή του κινδύνου στην περίπτωση που το αντικείμενο της παροχής υποστεί από τύχη καταστροφή ή χειροτέρευση, οπότε γεννιέται το ερώτημα ποιος θα φέρει τη ζημία της καταστροφής ή χειροτέρευσης αυτής.

Ο κανόνας που δέχεται το Ρωμαϊκό Δίκαιο στην περίπτωση αυτή είναι ότι τον κίνδυνο της τυχαίας καταστροφής ή χειροτέρευσης φέρει, στις μεν ενοχές είδους ο δανειστής, στις δε ενοχές γένους ο οφειλέτης.

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο εξομοίωνε, ως προς το θέμα του κινδύνου, το λεγόμενο καταχρηστικό ή περιορισμένο γένος, π.χ. το κρασί από το συγκεκριμένο πιθάρι, προς το είδος, υπό την έννοια ότι η καταστροφή ή χειροτέρευσης του αντικειμένου της παροχής ήταν και εδώ εις βάρος του δανειστή και όχι του οφειλέτη (D. 33, 5, 22 - Scaevola και D. 34, 2, 38 - Scaevola. Ο τελευταίος, δηλαδή, απαλλασσόταν σε περίπτωση κατά την οποία ολόκληρη η ποσότητα του καταχρηστικού γένους καταστρεφόταν ή χειροτέρευε από τύχη.

β) Ως προς την ποιότητα του αντικειμένου της παροχής, το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο δεχόταν ότι ο οφειλέτης απαλλάσσεται επί ενοχής γένους παρέχοντας πράγμα, έστω και της χειρότερης ποιότητας, αρκεί τούτο να μην παρουσιάζει ελάττωμα. Για την αντιμετώπιση των δυσμενών συνεπειών που προέκυπταν από τη λύση αυτή, οι δανειστές συμφωνούσαν πολλές φορές με τους οφειλέτες την παροχή με βάση δείγμα (*exemplar, proba*).

Ο κανόνας αυτός άρχισε να διασπάται κατά το μετακλασικό δίκαιο, τελικά δε το ιουστινιάνειο δέχθηκε ότι ο οφειλέτης στην περίπτωση αυτή δεν ήταν υποχρεωμένος να παράσχει πράγματα της αρίστης ποιότητας, δεν είχε όμως και δικαίωμα να παράσχει πράγματα της χειρότερης, αλλά ήταν υποχρεωμένος να προβεί σε παροχή πραγμάτων μέσης ποιότητας.

IV. Διαζευκτική ενοχή

α) Στη διαζευκτική ενοχή (*obligatio alternativa* - ο όρος δεν είναι ρω-

μαϊκός) οφείλονται δύο ή περισσότερες παροχές, αλλά ο δανειστής δικαιούται να λάβει τη μία μόνο.

Αν η μία παροχή είναι από την αρχή αδύνατη ή καταστεί μεταγενέστερα αδύνατη χωρίς υπαιτιότητα του οφειλέτη, η υποχρέωση τούτου περιορίζεται στην ή στις υπόλοιπες, σ' εκείνες, δηλαδή, τις παροχές που εξακολουθούν να είναι δυνατές (D. 45, 1, 128 - Παύλος).

Το δικαίωμα επιλογής ανήκει κατά κανόνα στον οφειλέτη (D. 45, 1, 138, 1, Vanuleius, D. 18, 1, 34, 6 - Παύλος).

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνώριζε όμως εξαίρεση στον κανόνα αυτόν στην περίπτωση διεκδικητικής κληροδοσίας (για την οποία βλ. πιο κάτω, § 114, II, Β, α) υπέρ του κληροδόχου, ο οποίος σε τέτοια περίπτωση είχε το δικαίωμα επιλογής, παρ' ότι δανειστής (πρβλ. U.E. 24, 14, Inst., 2, 20, 21).

β) Από τη διαζευκτική ενοχή διακρίνεται η διαζευκτική ευχέρεια (*facultas alternativa* - και εδώ ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), όπου αντικείμενο της ενοχής είναι μία παροχή μόνο, ο οφειλέτης όμως έχει το δικαίωμα να παράσχει αντί για το αντικείμενο της παροχής ένα άλλο (D. 36, 2, 19 pr. - Ιουλιανός). Στην περίπτωση αυτή, αν η οφειλόμενη παροχή καταστεί αδύνατη, ο οφειλέτης απαλλάσσεται.

§ 73. Είδη ενοχών - φυσικές ενοχές

Ι. Όπως θα εκθεθεί σε επόμενο κεφάλαιο (§ 123, 1), ο όρος αγωγή (*actio*) έχει στη ρωμαϊκή νομική ορολογία δύο έννοιες, ουσιαστική και δικονομική. Από αυτές, η ουσιαστική έννοια της αγωγής ταυτίζεται προς την αξίωση που μπορεί να προστατευθεί δικαστικά (D. 44, 7, 51 - Κέλσος = Inst. 4, 6 pr.: "*Actio autem nihil aliud est, quam ius persequendi iudicio quod sibi debetur*").

α) Ο τρόπος λειτουργίας του κλασικού ρωμαϊκού δικονομικού συστήματος *per formulam* (βλ. πιο κάτω, § 121, II), οδήγησε, στο πεδίο του ενοχικού δικαίου, στη διατύπωση από τον Πράϊτορα (ή τους Αγορανόμους) σειράς από *formulae*, που η κάθε μία τους αντιστοιχούσε στο περιεχόμενο μιας ενοχής. Έτσι, κάθε ενοχή (*obligatio*) αντιστοιχούσε σε μια αγωγή (*actio*), στη *formula* της οποίας ο Πράϊτορας κλπ. θα παρείχε στη συγκεκριμένη περίπτωση δικαστική προστασία.

Ανάμεσα στις προϋποθέσεις αυτές, βασικής σημασίας ήταν η αιτία (*causa*) δημιουργίας της ενοχής, από την αιτία δε αυτή έπαιρνε η κάθε αγωγή την ονομασία της (π.χ. *actio locati*, *actio ex stipulatu* κλπ.).

Το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο των ενοχών χαρακτηριζόταν από την αρχή της αναγνώρισης τυπικών μόνο ενοχικών μορφών, δεν αναγνώριζε, δηλαδή, άλλες ενοχές εκτός από εκείνες για τις οποίες στο Ήδικτο διατυπωνόταν ιδιαίτερη formula. Και είναι μεν αλήθεια ότι η διαμόρφωση των actiones in factum οδήγησε σε κάποια χαλάρωση της τυπικότητας αυτής. Σε ορισμένες, δηλαδή, περιπτώσεις που ο Πραΐτορας έκρινε άξιες δικαστικής προστασίας, αλλά για τις οποίες το Ήδικτο δεν πρόβλεπε formula, ο Πραΐτορας χορηγούσε στον ενάγοντα αγωγή, διαμορφώνοντας νέα formula προσαρμοσμένη στα συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά της περίπτωσης αυτής (βλ. και πιο κάτω, § 123, II, στ). Τέτοιες ήταν π.χ. οι περιπτώσεις των ανώνυμων συναλλαγμάτων, για τα οποία, βλ. § 92. Ο κανόνας όμως παρέμεινε στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο της αναγνώρισης τυπικών μόνον μορφών ενοχής.

β) Στο μετακλασικό δίκαιο, με την εξαφάνιση της διαδικασίας per formula και στα πλαίσια του Vulgarrecht, επικράτησε η αντίθετη αρχή, του άτυπου των ενοχών, αναγνωρίσθηκε, δηλαδή, στους συναλλασσόμενους η ελευθερία να διαμορφώνουν οποιαδήποτε ενοχική μορφή επιθυμούν.

γ) Το ιουστινιάνειο δίκαιο επανήλθε –εξωτερικά τουλάχιστον– στην αρχή της αναγνώρισης τυπικών μόνο ενοχικών μορφών, η επάνοδος όμως αυτή δεν είχε οργανικό χαρακτήρα, γιατί δεν συνδεόταν με κάποια δικονομική αναγκαιότητα, αλλά προερχόταν από τις ανάγκες διδασκαλίας στα πλαίσια των νομικών Σχολών της Ανατολής και απέβλεπε στην «ιδιαίτερη φύση» της κάθε μιας συγκεκριμένης δικαιοπραξίας (natura contractus), η οποία προσδιόριζε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της υπό ουσιαστική έννοια αγωγής που αντιστοιχούσε σ' αυτήν (natura actionis, πρβλ. π.χ. C.I. 4, 18, 2 pr., έτους 531 μ.Χ.).

Άλλωστε, η αναγνώριση από το ιουστινιάνειο δίκαιο ως ιδιαίτερης ομάδας των αιτιών (causae) εκείνων που πηγάζουν από οιονεί συμβάσεις (quasi ex contractu), καθώς και εκείνων που πηγάζουν από οιονεί αδικήματα (quasi ex maleficio), (βλ. πιο κάτω § 74), οδήγησε σε τόσο μεγάλη επέκταση του κύκλου των causae, από τις οποίες γεννιούνται αγωγές υπό την ουσιαστική έννοια, ώστε μπορεί να πει κανείς ότι, στην πράξη, και το ιουστινιάνειο δίκαιο είχε αποδεχθεί την πλήρη ελευθερία των συναλλασσόμενων στο να διαμορφώνουν ενοχικές σχέσεις.

II. Είδη ενοχών

Οι ενοχές διακρίνονται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο με βάση διάφορα κριτήρια, δηλαδή: α) είτε ανάλογα με την προέλευσή τους, β) είτε ανάλογα

με το αν ήταν ή όχι εξοπλισμένες με αγωγές, γ) είτε ανάλογα με το κατά πόσο αποσκοπούν σε ορισμένο ή μη αντικείμενο παροχής.

Σύμφωνα με το πρώτο κριτήριο, διακρίνονται οι ενοχές από το *ius civile* από τις ενοχές από το *ius honorarium* (πρβλ. Inst., 3, 13, 1, καθώς και D. 44, 7, 52 pr., 5 και 6 - Μοδεστίνος).

Σύμφωνα με το δεύτερο κριτήριο, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο αντιπαραθέτονται οι εφοδιασμένες με αγωγή ενοχές (*obligatio civiles*) –είτε αυτές προέρχονται από το *ius civile*, είτε από το *ius honorarium*– προς τις φυσικές ενοχές (*obligationes naturales*) που δεν είναι εξοπλισμένες με αγωγή.

Σύμφωνα με το τρίτο κριτήριο οι ενοχές διακρίνονται σε ενοχές που αποσκοπούν σε *certum* και ενοχές που αποσκοπούν σε *incertum*.

1. Ενοχές από το *ius civile* και ενοχές από το *ius honorarium*.

α) Οι ενοχές που ήταν εξοπλισμένες με αγωγές από το *ius civile* (*actiones civiles*) ήταν ήδη διαμορφωμένες στα χρόνια της εισαγωγής της διαδικασίας της *formula* στο πρώτο δηλαδή μισό του δεύτερου αιώνα π.Χ. (βλ. πιο κάτω § 116, III, β) και βασίζονταν αρχικά σε διατάξεις του *ius civile* (νόμου κλπ.). Από τις αρχές της κλασικής περιόδου, ίσως δε και λίγο πριν, ως ενοχές από το *ius civile* θεωρήθηκαν και εκείνες που ήταν και εξοπλισμένες με καλόπιστες αγωγές (*iudicia* ή *actiones ex bona fide*), για τις οποίες βλ. πιο κάτω, υπό 2, β).

Οι ενοχικές αγωγές από το *ius civile* είχαν το χαρακτηριστικό ότι στην *intentio* της *formula* (βλ. πιο κάτω § 121, II, Β, β) περιεχόταν πάντα το ρήμα “*oportere*” (βλ. πιο πάνω § 72, 1. Παραδείγματα, βλ. Gai, IV, 41: “*Si paret ... dare facere oportere*” και Gai, IV, 86).

β) Ενοχές από το *ius honorarium* ή *praetorium* ήταν εκείνες τις οποίες έκαναν αγωγήμες ο Πραίτορας ή οι Αγορανόμοι (*actiones honorariae*), είτε θεωρώντας κατά πλάσμα ότι συνέτρεχαν τα αναγκαία κατά το *ius civile* πραγματικά περιστατικά για την έγερση αγωγής (*actiones ficticiae*), είτε παραθέτοντας στη *formula* τα πραγματικά περιστατικά που συνέτρεχαν στη συγκεκριμένη περίπτωση (*actiones in factum*), (βλ. για τα είδη αυτά αγωγών πιο κάτω, § 123, II, ε και στ).

2. Ενοχές αυστηρού δικαίου και ενοχές καλόπιστες.

α) Ενοχές που γεννούν αγωγές αυστηρού δικαίου (*actiones* ή *iudicia stricti iuris*) ήταν εκείνες οι ενοχές, των οποίων η *formula* της αγωγής δεν περιλάμβανε στην *intentio* της (βλ. πιο κάτω, § 121, II, Β, β), τη ρήτρα της καλής πίστης (*ex fide bona*) και για το λόγο αυτόν, ο δικαστής (*iudex*), όταν τις δικάζε, δεν μπορούσε να λάβει υπόψη του παρά μόνο τα στοιχεία που περιέχονταν στη *formula*.

Actiones stricti iuris ήσαν: η αγωγή από επερώτηση (ex stipulatu), η αγωγή από καταδικαστική κληροδοσία (ex testamento, βλ. πιο κάτω, § 114, II, B, β), και οι conditiones (βλ. πιο κάτω, § 123, II, α).

β) Αντίθετα, ενοχές καλόπιστες ήσαν εκείνες που γεννούσαν αγωγές (actiones ή iudicia ex fide bona), των οποίων η formula περιείχε στην intentio τη ρήτρα ex bona fide, βάσει της οποίας ο δικαστής αποκτούσε την εξουσία να επιλύσει τη διαφορά με γνώμονα την καλή πίστη, καθορίζοντας, κατά την κρίση του, τι πρέπει να καταβάλει ο εναγόμενος (Inst. 4, 6, 30; "In bonae fidei autem iudiciis libera potestas permitti videtur iudici ex bono et aequo aestimandi, quantum actori restitui debeat").

Πολλές από τις καλόπιστες αγωγές είχαν διαμορφωθεί ήδη από τον πρώτο αιώνα της προκλασικής περιόδου, όπως προκύπτει από απαρίθμησή τους που περιέχεται στον Κικέρωνα (Cicero, de off. 3, 17, 70, βλ. και Top. 17, 66). Ο κατάλογός τους όμως εμφανίζεται διευρυμένος στον Γάιο, στα μέσα περίπου της κλασικής περιόδου⁽¹⁾, και ακόμη περισσότερο στον Ιουστινιανό (Inst. 4, 6, 28).

3. Ενοχές που αποβλέπουν σε ορισμένο ή μη αντικείμενο παροχής (certum ή incertum).

Προς τη διάκριση των εφοδιασμένων με αγωγή ενοχών σε αυστηρού δικαίου και καλόπιστες αντιδιαστέλλεται, αν και συνδέεται μαζί της στενά, μία άλλη, που αφορά τον περισσότερο ή λιγότερο συγκεκριμένο προσδιορισμό του αντικειμένου της παροχής (certum), όπως τούτο καταχωρίζεται στην intentio της σχετικής formula. Έτσι, οι αυστηρού δικαίου αγωγές αποβλέπουν είτε σε certum είτε σε incertum, ενώ οι καλόπιστες αγωγές αποβλέπουν μόνο σε incertum.

α) Ειδικότερα, οι αυστηρού δικαίου αγωγές μπορεί να αποβλέπουν είτε σε αντικείμενο παροχής κατ' είδος ορισμένο (π.χ. στο δούλο Σίχο), είτε σε αντικείμενο παροχής κατά γένος ορισμένων πραγμάτων (π.χ. 100 χρυσά νομίσματα ή 100 μόδιοι αφρικανικού σιταριού)⁽²⁾. Όπως λέει σχετικά ο Γάιος (D. 45, 1, 74): ορισμένο (certum) υπάρχει εκεί όπου το τι (quid), το τι είδους (quale) και το πόσο (quantum) προκύπτουν από την ίδια τη δήλωση (ex ipsa pronuntiatione).

(1) Στον Γάιο οι καλόπιστες αγωγές είναι οι εξής εννέα: από αγοραπωλησία (ex empto vendito), από μίσθωση (ex locato conducto), από διαχείριση αλλοτρίων (negotiorum gestororum), από εντολή (mandati), από παρακαταθήκη (depositi), από καταπίστευση (fiducia), από εταιρεία (pro socio), από επιτροπεία (tutela), από προίκα (rei uxoriae), (Gai, IV, 62).

(2) Η δεύτερη περίπτωση από αυτές είναι η της γνωστής (πρβλ. D. 13, 3, 1 – Ουλπιανός: "Qui certam pecuniam numeratam petit illa actione utitur", si certum petetur: qui autem alias res, per triticariam conditionem petit").

Στην περίπτωση αγωγής αυστηρού δικαίου, κάθε υπέρβαση στο αίτημά της (*plus petitio*), οδηγούσε σε απόρριψη της αγωγής.

Λιγότερο αυστηρά κρινόταν το αίτημα σε ενοχές που απέβλεπαν μεν και αυτές σε *certum*, αλλά υπό την έννοια της επιστροφής (απόδοσης) συγκεκριμένου πράγματος (*certam rem restituere*), όπως π.χ. του παρακατατεθέντος ή χρησιδανεισθέντος κλπ. πράγματος. Στην περίπτωση αυτή, η αποδοχή μπορούσε να περιλάβει και τους καρπούς του πράγματος (D. 22, 1, 38, 10 - Παύλος).

Αν, αντίθετα, η *intentio* της αγωγής αυστηρού δικαίου αναφερόταν σε μη ορισμένο (*incertum*) αντικείμενο παροχής (*"quidquid dare facere oportet"*), η υπέρβαση του αιτήματος δεν οδηγούσε σε απώλεια της αγωγής (Gai, IV, 54, βλ. και πιο κάτω, § 121, III, Γ, 4, α).

β) Πολύ ευρύτερη ήταν, αντίθετα, η εξουσία του δικαστή στις καλότητες αγωγές—όπου, άλλωστε η *intentio* αφορούσε πάντοτε μη ορισμένο αντικείμενο παροχής (*incertum*)—όταν, δηλαδή, με τη formula αφηνόταν στο δικαστήριο η κρίση του τι είναι το κατά την καλή πίστη παρασχετέο (*quidquid dare facere oportet ex fide bona*). Στην περίπτωση αυτή, ο δικαστής μπορούσε να λάβει υπόψη του και άλλα περιστατικά, όπως το αν ασκήθηκε απειλή πάνω στον οφειλέτη η οποία προκάλεσε σ' αυτόν φόβο (*metus*), ή το αν η υποχρέωση δημιουργήθηκε κατόπιν δόλου (*dolus malus*) ενός από εκείνους που συναλλάχθηκαν (βλ. πιο πάνω, § 38, V), προκειμένου να καταλήξει στην κρίση ότι η καλή πίστη δικαιολογεί ή όχι την αναγνώριση της ενοχικής υποχρέωσης.

III. Φυσικές ενοχές

Όπως εκθέσαμε πιο πάνω, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνωρίζει εκτός από τις ενοχές που είναι εφοδιασμένες με αγωγή (*obligationes civiles*) και τις φυσικές ενοχές.

Φυσική ενοχή (*obligatio naturalis*)⁽¹⁾ είναι ενοχή η οποία δεν δημιουργεί απαίτηση του δανειστή, ούτε αντίστοιχη υποχρέωση του οφειλέτη και, κατά συνέπεια, δεν είναι ούτε αγωγήμη ούτε δεκτική εκτέλεσης, παράγει όμως ορισμένα άλλα έννομα αποτελέσματα.

Ανάμεσα στα αποτελέσματα της φυσικής ενοχής περιλαμβάνεται το ότι κάθε τι που θα καταβληθεί προς εκπλήρωσή της δεν μπορεί να αναζητηθεί ως αχρεώστητο (D. 46, 1, 16, 4 - Ιουλιανός, παρέμβ. = Βασ. 6, 1, 16). Άλλα αποτελέσματα είναι το ότι χωρεί συμψηφισμός

(1) Οι Ρωμαίοι απέφευγαν συνήθως να κάνουν λόγο για "*naturale debitum*" (D. 35, 1, 40, 4 - (Iavolenus) Labeo).

φυσικής ενοχής προς απαίτηση βασιζόμενο στο *ius civile* (D. 16, 2, 6 - Ουλπιανός), το ότι η φυσική ενοχή μπορεί να μετατραπεί σε ενοχή από το *ius civile* με ανανέωση (*novatio*, D. 46, 2, 1, 1, - Ουλπιανός), ή με αντιφώνηση χρέους (*constitutum debiti*, D. 13, 5, 7 pr. - Ουλπιανός), κλπ.

Την έννοια της φυσικής ενοχής, σημειωτέον, συνέδεαν οι Ρωμαίοι προς το *ius gentium* και όχι προς το *ius naturale* (για το οποίο, βλ. πιο πάνω, § 1, VII, Γ), όπως ρητά διδάσκει ο Παύλος (D. 50, 17, 84, 1 – Παύλος: “*Is natura debet, quem iure gentium dare oportet, cuius fidem secuti sumus*”).

Ως φυσικές ενοχές δέχεται το Ρωμαϊκό Δίκαιο και εκείνες που πηγάζουν από «ψιλά σύμφωνα» (*nuda pacta*, βλ. πιο κάτω § 74, III, 2), καθώς και εκείνες που πηγάζουν από συναλλαγές μεταξύ υπεξουσίου και εξουσιαστή του (D. 12, 6, 38, 1 και - Αφρικανός), ή μεταξύ δούλου και του κυρίου του. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί σχετικά, ότι κατά το κλασικό δίκαιο οι φυσικές ενοχές διαμορφώθηκαν κυρίως από τις συναλλαγές όπου μετείχε δούλος ή υπεξούσιος. Η επέκταση των σχετικών λύσεων πέρα από τον κύκλο αυτό, είναι πιθανόν ότι ανάγεται στη μετακλασική περίοδο, αν και υπάρχουν περιπτώσεις, όπως της άτυπης υπόσχεσης τόκων (D. 46, 3, 5, 2 - Ουλπιανός), που διαμορφώθηκαν, πιθανώς, ήδη από την κλασική περίοδο.

§ 74. Γενεσιουργοί λόγοι των ενοχών

I. α) Ο Γάιος, κάνοντας λόγο για τις ενοχές, τις διακρίνει σε δύο μεγάλες κατηγορίες και προσθέτει ότι η διάκριση αυτή αποτελεί τη βασική διάκριση των ενοχών (*summa divisio*). Κάθε ενοχή, λέει, γεννιέται είτε από σύμβαση, είτε από αδίκημα (Gai, III, 88: “*Omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto*”).

Η διάκριση όμως αυτή είναι προφανώς ελλιπής, αφού και ο ίδιος ο Γάιος (Gai, III, 91) μνημονεύει περίπτωση ενοχής που δεν βασίζεται σε σύμβαση ή σε αδίκημα, αλλά πηγάζει από απαίτηση αχρεωστήτου. Για το λόγο αυτό, απόσπασμα που περιέχεται στον Πανδέκτη, προερχόμενο από ένα έργο, αποδιδόμενο μεν στον Γάιο, αλλά αναγόμενο μάλλον στις αρχές της μετακλασικής περιόδου, τις *res cottidianae* ή *aurea*, προσθέτει στις δύο πιο πάνω βασικές κατηγορίες, μία τρίτη, τις ενοχές από διάφορες μορφές αιτιών (*ex variis causarum figuris* - «εκ διαφόρων θεμάτων»), που δημιουργούνται από ειδική διάταξη νόμου (D. 44, 7, 1 pr.-Γάιος: “*Proprio quodam iure*” = Βασ. 52, 1, 1: «από ειδικού νόμου»).

β) Η τελευταία φάση στην εξέλιξη της αναγνώρισης των ενοχών που δεν προέρχονται ούτε από σύμβαση, ούτε από αδίκημα, είναι η του ιουστινιάνειου δικαίου, το οποίο, ακολουθώντας, πιθανώς, τη διδασκαλία των Νομικών Σχολών της Ανατολής, πρόσθεσε στις ενοχές από σύμβαση και από αδίκημα δύο ακόμα κατηγορίες: τις ενοχές από οιο ν ε ί σ ύ μ β α σ η και τις ενοχές από οιο ν ε ί α δ ί κ η μ α (Inst. 3, 13, 2: “Aut enim ex contractu sunt auquasi ex contractu aut ex maleficio aut quasi ex maleficio”).

II. α) Ο όρος *contractus*, με τον οποίο εκφράζεται στη ρωμαϊκή νομική ορολογία η σύμβαση, προέρχεται από το ρήμα *contrahere*. Το ρήμα αυτό δεν σήμαινε όμως αρχικά «συμβάλλομαι», αλλά γινόταν χρήση του για τη δήλωση κάθε πράξης από την οποία δημιουργείται ευθύνη. Έτσι γινόταν από τους Ρωμαίους νομικούς λόγος για *damnum contrahere* (προξενώ ζημία) ή *delictum contrahere* (διαπράττω αδίκημα).

Από τα μέσα περίπου της κλασικής περιόδου ήδη αναγνωρίζεται, πάντως, ότι για να υπάρξει σύμβαση απαιτείται η *σύμπτωση βουλήσεων*. Τούτο τονίζει ο Ουλπιανός, παραθέτοντας και σχετική «κομψή ρήση», όπως λέει, του Sextus Pedius, νομικού του τέλους του πρώτου ή των αρχών του δεύτερου αιώνα μ.Χ., κατά τον οποίο “*nullum esse contractum, nullam obligationem, quae non habat in se conventionem*” (D. 2, 14, 1, 3 – Ουλπιανός).

β) Οι *συμβάσεις* χωρίζονται, κατά τον Γάιο, σε τέσσερις μεγάλες ομάδες («γένη») *ενοχών* (*quattuor genera*): Εκείνες που καταρτίζονται με δόση πράγματος (*re*), εκείνες που καταρτίζονται με λόγους (*verbis*), εκείνες που καταρτίζονται με έγγραφο (*litteris*) και εκείνες που καταρτίζονται με μόνη τη συναίνεση των συμβαλλομένων μερών (*consensu*), (Gai, III, 89 = Inst. 3, 13, 2).

αα) *Re* καταρτιζόμενη σύμβαση, κατά τον Γάιο (Gai, III, 90), είναι κατ' εξοχήν το δάνειο (*mutum*), στο οποίο πραγματοποιείται επίδοση χρημάτων ή άλλων κατά γένος ορισμένων πραγμάτων. Κατά τις *res cottidianae* (βλ. υπό I, α), όμως *re* καταρτίζονται επίσης και το *χρησιδάνειο* (*commodatum*), η *παρακαταθήκη* (*depositum*) και το *ενέχυρο* (*pignus*), (βλ. D. 44, 7, 1, 2-6 – Γάιος). Εννοείται ότι ως ενέχυρο καταρτιζόμενο *re* νοείται μόνο το υπό στενή έννοια ενέχυρο, που καταρτίζεται με την παράδοση της νομής του πράγματος (*pignus datum*, βλ. πιο πάνω, § 70, III, Α).

ββ) *Verbis* καταρτίζονται, κατά τον Γάιο, η επερώτηση (*stipulatio* – Gai, III, 92-93), η επαγγελία προίκας (*dotis dictio* – Gai, III, 95 α, βλ. πιο πάνω § 57, II, 2, β), και ο απελευθερικός όρκος (*ius iurandum liberti* – Gai, III, 96, για τον οποίο, βλ. § 43, VI, Β, β, ββ), πρᾶ-

ξεις, δηλαδή, που καταρτίζονται, όλες ως προς τον τύπο, με πανηγυρικούς λόγους.

γγ) *Litteris* καταρτίζονταν ορισμένες συμβάσεις κατά την προκλασική περίοδο και κατά τις αρχές της κλασικής, με την καταχώριση, υπό προϋποθέσεις, της απαίτησης, στα βιβλία που τηρούσαν οι Ρωμαίοι, ειδικότερα δε στον *codex accepti et expensi* (Gai, III, 128-133).

δδ) *Solo consensu* (συναινετικές), τέλος, είναι εκείνες οι συμβάσεις που καταρτίζονται με άτυπη δήλωση βούλησης των συμβαλλομένων.

Αρχικά, οι *solo consensu* καταρτιζόμενες συμβάσεις στηρίζονταν μόνο στην πίστη (*fides*) των μερών, αλλά από τις αρχές της κλασικής περιόδου τέσσερις συμβάσεις: η αγοράπωλησία (*emptio venditio*), η μίσθωση (*locatio conductio*), η εταιρία (*societas*) και η εντολή (*mandatum*), παρόλο που καταρτίζονταν άτυπα, αναγνωρίσθηκε εντούτοις ότι γεννούσαν αγωγές κατά το *ius civile* (Gai, III, 135-137).

γ) Στη μετακλασική, τέλος, περίοδο αναγνωρίσθηκε ως αγωγήμη κάθε άτυπη σύμβαση που δημιουργεί υποχρεώσεις και για τα δύο μέρη, από τη στιγμή που το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη εκπληρώσει την υποχρέωση η οποία το βαρύνει.

Για τις περιπτώσεις αυτές, που ονομάσθηκαν από τους Γλωσσογράφους «ανώνυμα συναλλάγματα» (*contractus innominati*), το ιουστινιάνειο δίκαιο διαμόρφωσε ειδική αγωγή, ονομαζόμενη *actio praescriptis verbis*⁽¹⁾.

δ) Οιονεί συμβάσεις (*quasi contractus*)⁽²⁾ αποτελούν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ορισμένες πράξεις που, χωρίς να αποτελούν συμβάσεις, βασίζονται, πάντως, σε μια νόμιμη πράξη ή κατάσταση και γεννούν αγωγές. Τέτοιες πράξεις αποτελούν η διοίκηση αλλοτρίων (*negotiorum gestio*), η επιτροπεία (*tutela*), η κοινωνία (*communio*), ο αδικαιολόγητος πλουτισμός και η καταδικαστική κληροδοσία (*legatum per damnationem*, για την οποία βλ. πιο κάτω, § 114, II, Β, β).

ε) Αδίκημα (*delictum, malefictum*) είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο κάθε παράνομη πράξη που προσβάλλει την προσωπικότητα, την οικογένεια ή την περιουσία ενός προσώπου.

(1) Ήδη όμως από την κλασική περίοδο γίνεται στις πηγές λόγος για αγωγές βασιζόμενες σε «*praescripta verba*», όπως π.χ. D. 19, 5, 2 - Κέλσος: «*nam cum deficient vulgaria atque usitata actionum nomina, praescriptis verbis agendum est*».

(2) Οι πηγές κάνουν λόγο για ενόχες (αγωγές), που πηγάζουν «οιονεί από σύμβαση» (*quasi ex contractu*) ή «οιονεί από αδίκημα» (*quasi ex maleficio*), (Inst., 3, 13, 2).

στ) Οἰονεὶ ἀδικήματα (quasi delicta) συνιστούν ορισμένες περιπτώσεις, κατά τις οποίες, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, ο υπόχρεος ευθύνεται για παράνομες πράξεις με τις οποίες προξενήθηκαν, από αμέλειά του, ζημιές σε τρίτους.

III. Σύμφωνα

1. Σύμφωνα (pacta) ονομάζονται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο συμφωνίες ενοχικού περιεχομένου που δεν ήταν εφοδιασμένες με αγωγή κατά το *ius civile*.

Από τις συμφωνίες αυτές, άλλες αναγνώρισε ως αγωγήσιμες ο Πραιτόρας (pacta praetoria, ο όρος αυτός δεν είναι ρωμαϊκός, άλλες αυτοκρατορικές Διατάξεις (pacta legitima). Και ο όρος αυτός δεν είναι ρωμαϊκός, ενώ οι λοιπές παρέμειναν πάντοτε μη αγωγήσιμες.

2. Τα αναγνωριζόμενα από τον Πραιτόρα σύμφωνα, εκείνα δηλαδή, για τα οποία ο Πραιτόρας στο Ήδικτο τον διεκήρυξε ότι στην περίπτωσή τους θα χορηγήσει αγωγή (D. 2, 14, 7, - Ουλπιανός: “ait praetor: pacta conventa ... servabo”), καθώς και εκείνα, των οποίων το αγωγήσιμο προβλέφθηκε από αυτοκρατορική Διατάξη (pacta legitima), αποκαλούνται μαζί “pacta vestita” και αντιπαρά τίθενται προς τα υπόλοιπα, που αποκαλούνται ψιλά σύμφωνα (pacta nuda). Τα ψιλά σύμφωνα δεν γεννούν αγωγή (P. S. 14, 2, 1: “Ex nudo enim pacto inter cives romanos actio non nascitur”), αλλά μόνον ένσταση (D. 2, 14, 7, 4-5 - Ουλπιανός).

3. α) Αρχικά, ως αγωγήσιμα αναγνωρίστηκαν μόνο τα σύμφωνα εκείνα που καταρτίζονταν συγχρόνως με την κυρία παρέμβαση και γι’ αυτό ονομάστηκαν πρόσθετα σύμφωνα (pacta adiecta).

Τα πρόσθετα σύμφωνα έγιναν αγωγήσιμα υπό την προϋπόθεση α) ότι θα καταρτίζονταν κατά τον ίδιο με την κυρία σύμβαση χρόνο (in continenti facta) και β) ότι η κυρία σύμβαση θα ανήκε στις καλόπιστες (bonae fidei) συμβάσεις, όπως αγοραπωλησία. Σε συμβάσεις αυστηρού δικαίου (stricti iuris), τα σύμφωνα αυτά γεννούσαν αγωγή υπό τον όρο ότι θα προσθέτονταν σε επερώτηση, και μόνον εφόσον προσπόριζαν ωφέλεια στον οφειλέτη.

β) Αντίθετα, τα σύμφωνα που δεν καταρτίζονταν μαζί με την κύρια σύμβαση, αλλά μετά από αυτήν (ex intervallo), δεν γεννούσαν αγωγή, αλλά μόνο ένσταση.

4. Στο μεταϊουστινιάνειο Βυζαντινό Δίκαιο, η Εκλογή των Ισαύρων αποδίδοντας, πιθανώς, ελληνικές νομικές αντιλήψεις, δέχεται ότι οι συμβάσεις καταρτίζονται είτε με έγγραφο, είτε χωρίς έγ-

γ ρ α φ ο (Ε. 9, 1, Ε. 10, 1, 1, και Ε. 13, 1). Τα Βασιλικά, όμως (Βασ. 11, 1, 78), επιστρέφουν στο ιουστινιάνειο δίκαιο.

§ 75. Αιτιότητα και υπαιτιότητα

I. Τα νεότερα δίκαια –και ανάμεσα σ’ αυτά και το Ελληνικό– επιβάλλουν σ’ εκείνον που προξένησε παράνομα σε άλλον ζημία την υποχρέωση να αποκαταστήσει τη ζημία αυτή.

Η υποχρέωση αυτή τελεί υπό τρεις προϋποθέσεις: μίαν αντικειμενική, ότι ανάμεσα στη θετική ή αρνητική συμπεριφορά του προσώπου στο οποίο αποδίδεται η ζημία και στο ζημιογόνο αποτέλεσμα θα υπήρξε ένας σύνδεσμος αιτίου προς αιτιατό, ότι δηλαδή το ζημιογόνο αποτέλεσμα θα βρίσκεται σε άμεση ή έμμεση αιτιώδη συνάφεια προς τη συμπεριφορά εκείνου του προσώπου στο οποίο αποδίδεται η ζημία, μίαν υποκειμενική, ότι το ζημιογόνο αποτέλεσμα θα πρέπει να αποδοθεί στην υπαιτιότητα εκείνου που προξένησε τη ζημία, είτε με τη θέλησή του, αν αυτός επιδίωξε το ζημιογόνο αποτέλεσμα (δόλος), είτε χωρίς τη θέλησή του, αν δεν το επεδίωξε μεν, δεν κατέβαλε όμως την αναγκαία προσοχή και επιμέλεια την οποία, αν είχε καταβάλει, θα είχε προβλέψει και αποτρέψει τη ζημία (αμέλεια). Τέλος, τρίτη προϋπόθεση είναι ότι η ζημία θα πρέπει να έχει επέλθει κατά παράβαση κανόνα δικαίου, να είναι δηλαδή παράνομη.

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο, κατά τη διάρκεια της εξέλιξής του, προχώρησε σταδιακά μόνο στην αναγνώριση των δύο πρώτων από τις τρεις προϋποθέσεις αυτές, η δε διάγνωσή τους ακολούθησε διαφορετική πορεία στο χώρο των αδικημάτων αφ’ ενός και των δικαιοπραξιών αφ’ ετέρου.

II. Αρχαϊκό, προκλασικό και κλασικό δίκαιο

A. Αδικήματα

α) Η ανικανότητα της διανόησης του πρωτογόνου ανθρώπου να συλλάβει τη σχέση αιτιώδους συνδέσμου ανάμεσα στο ζημιογόνο αποτέλεσμα και στο γεγονός που το προκάλεσε, εκδηλώνεται στο αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο στο βαρύτερο των αδικημάτων, το έγκλημα της ανθρωποκτονίας ελεύθερου Ρωμαίου πολίτη (par(r)icidium)⁽¹⁾. Ο όρος αυτός φαί-

(1) Πρβλ. *Festus*, στη λ. “Parrici” <dii> quaestores”, στο Bruns, Fontes, II, σελ. 21: “Nam parricida non utique is qui “parentem occidisset”, dicebatur, sed qualemcumque hominem indemnatum”. Βλ. σχετικά, και Πλουτ., Ρωμ. 22, 4 = Bruns, Fontes, I, σελ. 7, αριθ. 12.

νεται ότι περιλάμβανε κάθε πρόκληση θανάτου —έστω και τελείως τυχαία— αρκούσε δε ο θάνατος αυτός και μόνος, για να προκαλέσει τον υπό μορφή αντεκδίκησης φόνο εκείνου που υπήρξε ο αίτιος του θανάτου από τους συγγενείς εξ αρρενογονίας (*adgnati*) του θανατωθέντος. Εν τούτοις, από τα προ του Δωδεκαδέλτου χρόνια ήδη, παραδίδεται ο «βασιλείος νόμος» (βλ. πιο πάνω, § 6, VI), αποδιδόμενος στο Βασιλιά Νουμά Πομπίλιο, κατά τον οποίο η αντεκδίκηση περιορίστηκε στις περιπτώσεις μόνο που η ανθρωποκτονία έγινε «εν γνώσει και από πρόθεση» (πρβλ. *Bruns, Fontes, I*, σελ. 109, αριθ. 12: “*Si qui hominem liberum dolo malo imprudentia*” *Av*, αντίθετα, η ανθρωποκτονία γινόταν από απερίσκεψια ο φονιάς απαλλασσόταν προσφέροντας στα πλαίσια «συλλόγου» (*concio*) των Ρωμαίων πολιτών στους του σκοτωμένου ένα κριάρι (*Bruns, Fontes, I*, σελ. 10, αριθ. 13).

Στο ίδιο πλαίσιο σκέψεων κινείται και ο Δωδεκάδελτος, κατά τον οποίο αν ένα όπλο (βέλος) «ξέφυγε μάλλον από τα χέρια εκείνου που υπήρξε ο αίτιος θανάτου παρά ρίχθηκε», προσφέρεται ως εξιλαστήριο θύμα κριάρι (Δωδεκ., VIII, 24α, στο *Bruns, Fontes, I*, σελ. 34: “*Si telum manu fugit magis quam iecit aries subicitur*”).

Ανάλογη διάκριση προβλέπει ο Δωδεκάδελτος και στην περίπτωση άλλου σημαντικού για αρχαϊκή κοινωνία αδικήματος, του εμπρησμού σπιτιού ή θημωνιάς. *Av*, λέει ο Γάιος, που μας διασώζει τη σχετική πληροφορία (D. 47, 9, = Δωδεκ. VIII, 10, στο *Bruns, Fontes, I*, σ. 31), ο εμπρηστής ενήργησε «εν γνώσει και από πρόθεση» (*aciens prudensque*) του επιβάλλεται θάνατος στην πυρά, αν όμως ενήργησε «από τύχη», δηλαδή από αμέλεια (*casu, id est neglegentia*), τότε εκείνος που προκάλεσε τη ζημία υποχρεώνεται μόνο σε αποκατάστασή της, ή αν δεν είναι από οικονομικής πλευράς σε θέση να το πράξει, του επιβάλλεται «ελαφρύτερη ποινή» (*levius castigatur*).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από την αρχαϊκή περίοδο και με αφορμή τα, ποινικού χαρακτήρα, αδικήματα, αυτά το Ρωμαϊκό Δίκαιο διέκρινε ανάμεσα στο δόλο, την «εν γνώσει, δηλαδή, και από πρόθεση» πράξη, και σ’ όλες τις άλλες περιπτώσεις, που αποτελούσαν όλες μαζί περιπτώσεις τυχηρού (*casus*) προς το οποίο ταυτιζόταν και η αμέλεια.

β) Ένα πάρα πέρα βήμα στη διαμόρφωση βαθμίδων υπαιτιότητας αποτέλεσε, προκειμένου για τα αδικήματα, ο Ακουΐλιος νόμος, ένα *plebiscitum* του 287 ή 286 π.Χ. (βλ. πιο κάτω, § 98), ο οποίος αναφέρεται σε ζημίες που προκλήθηκαν άδικα και παράνομα (*iniuria*) και ειδικότερα, σε φόνο αλλότριου δούλου ή τετράποδου που ανήκει στην κατηγορία εκείνων που ζούνε σε κοπάδια (*Gai, III, 210*), ή σε τραυματι-

σμό αλλότριου δούλου ή τετράποδου, που ανήκει στην πιο πάνω κατηγορία, ή σε οποιαδήποτε ζημία άλλου ζώου ή και άψυχου αντικείμενου προκαλούμενη με κάψιμο (*ustum*), με σπάσιμο (*ruptum*) ή με συντριβή (*fractum*) (Gai, III, 217).

Ως ζημία προκαλούμενη από *iniuria*, πρέπει να νοηθεί, κατά τον Ακουϊλίο νόμο, όχι μόνο εκείνη η άδικη και παράνομη ζημία που προκλήθηκε από όλο εκείνου που την προξένησε, αλλά και εκείνη που προκλήθηκε από πταίσμα (*culpa*), (βλ. Gai, III, 211, πρβλ. και 202, καθώς και D. 9, 2, 52, 3 και 4 - *Alfenus Varus*). Ως *culpa* όμως νοείται μόνο εκείνη η αμέλεια που εκδηλώνεται με θετική πράξη (και όχι με παράλειψη) και που βρίσκεται σε άμεση αιτιώδη συνάφεια προς το ζημιογόνο αποτέλεσμα (Gai, III, 219: “*Et placuit ... ex ista lege actionem esse si quie corpore suo damnum deberit*”).

Οι λοιπές περιπτώσεις ζημίας δεν περιλαμβάνονται στην υπό στενή αυτή έννοια *culpa*, αλλά θεωρούνται ως περιπτώσεις τυχερού (*casus*), που δεν ρυθμίζονται ολωσδιόλου από τον Ακουϊλίο νόμο (Gai, III, 211: “*itaque impunitas est qui sine culpa et dolo malo casu quodam damnum committit*”).

γ) Στην κλασική περίοδο, τέλος, η έννοια της *culpa* διευρύνθηκε, προκειμένου για αδικήματα και περιέλαβε και τις περιπτώσεις έμμεσης αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στο ζημιογόνο γεγονός και στη ζημία, ιδίως δε στις περιπτώσεις της παράλειψης ως ζημιογόνου γεγονότος.

Τούτο έγινε με τη χορήγηση από τον Πραίτορα αγωγών «κατά το υπόδειγμα του Ακουϊλίου νόμου» (*ad exemplum legis Aquiliae*), ασκουμένων δηλαδή ως *utiles* ((Gai, III, 219 - βλ. και πιο κάτω, § 123, II, ε).

δ) Άρση του άδικου χαρακτήρα της πράξης. Η εξέλιξη αυτή της έννοιας της *culpa* οδήγησε στη στενότερη σύλληψη του περιεχομένου της *iniuria* και τη σαφέστερη διάκρισή της, τόσο από το δόλο όσο και από την *culpa*.

Έτσι, από τον πρώτο αιώνα της κλασικής περιόδου αναγνωρίζονται περιπτώσεις κατά τις οποίες ο άδικος και παράνομος χαρακτήρας της πράξης αίρεται. Τούτο συμβαίνει στις περιπτώσεις της άμυνας (D. 43, 16, 1, 27 - Ουλπιανός: “*Vim vi repellere licere Cassius scribit*”), της κατάστασης ανάγκης (D. 43, 24, 7, 4 - (Κέλσος), Ουλπιανός), και –σε περιορισμένη όμως έκταση – της αυτοδικίας (πρβλ. D. 48, 7, 7 Καλλίστρατος, που αναφέρεται σχετικά σε αυτοκρατορική Διάταξη (*decretum*) του Μάρκου Αυρηλίου).

Β. Δικαιοπραξίες

Ως προς τις δικαιοπραξίες, το σύστημα ευθύνης που διαμόρφωσε το Ρωμαϊκό Δίκαιο κατά την προκλασική και κλασική περίοδο περιλαμβάνει δύο είδη ευθύνης: για δόλο και για *custodia*.

α) Η ευθύνη του οφειλέτη περιορίζεται στο δόλο (*dolus malus*), στις ενοχικές εκείνες σχέσεις στις οποίες η καταδίκη του εναγομένου ύστερα από την αντίστοιχη αγωγή εις βάρος του, συνεπάγεται την ατιμία (για την οποία, βλ. πιο πάνω § 47, ΙΙΙ).

Πρόκειται για τις περιπτώσεις της εντολής (*mandatum*) της εταιρίας (*societas*), της παρακαταθήκης (*depositum*, πρβλ. *Mos. Et Rom. leg. Coll.*, 10, 2, 4 – Μοδεστίνος), της καταπίστευσης (*fiducia*) και της επιτροπείας (*tutela*), περιπτώσεις, δηλαδή, που όλες γεννούν καλόπιστες αγωγές (*bonae fidei iudicia*).

Προς δόλο εξομοιώνεται όμως –και, μάλιστα, ειδικά προκειμένου για την εντολή ήδη από τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου (βλ. πιο κάτω)– η βαριά αμέλεια, η οποία ορίζεται από τους Ρωμαίους νομικούς ως «το να μην καταλαβαίνει κανείς ό,τι όλοι καταλαβαίνουν» (D. 50, 16, 213, 2 – Ουλπιανός: “*Lata culpa est nimia neglegentia, id est non intellegere quod omnes intellegunt*” = Βασ. 2, 2, 205: «Το μη νοείν, ό πάντες νοούσι»)⁽¹⁾.

Την εξομοίωση της βαριάς αμέλειας προς τον δόλο δέχεται, προκειμένου για τη σύμβαση της εντολής, ο Κικέρων (*Cicero, pro Rosc. Amer.*, 38, 111 και 113), ενώ την ίδια άποψη υποστηρίζουν και νομικοί της κλασικής περιόδου (D. 16, 3, 32 – Κέλσος: “*Quod Nerva diceret latiore culpam dolum esse ... mihi verissimum videtur*”, D. 44, 7, 1, 5 – Γάιος: “*magnam tamen neglegentiam placuit in doli crimine cadere*”).

β) Ως προς τις αγωγές αυστηρού δικαίου (*stricti iuris*), δηλαδή τις αγωγές από επερώτηση (*ex stipulatu*), από διαθήκη (*ex testamento*) και τις *condictiones*, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο (βλ. § 76, ΙΙ, β) κάθε *culpa* του οφειλέτη σχετικά με την (επιγενόμενη) αδυναμία παροχής του, οδηγούσε σε «δικαίωση» (*perpetuatio*) της ενοχής, με συνέπεια το ότι αυτός δεν απαλλασσόταν.

Ως *culpa*, όμως, εννοείται και εδώ, όπως και για τα αδικήματα, εκείνη που προκύπτει από δόλο του οφειλέτη, ή από υπαίτια θετική του ενέργεια, όχι όμως από υπαίτια παράλειψη. Η λύση αυτή γινόταν δεκτή ήδη από τους προκλασικούς Ρωμαίους νομικούς (*veteres*).

γ) Σε ορισμένες περιπτώσεις η ευθύνη του οφειλέτη παρουσιάζεται

(1) Το χωρίο αυτό έχει υποστεί μεταβολές και παρεμβλήματα.

ακόμα περισσότερο αυξημένη, ευθύνεται δηλαδή στις περιπτώσεις ο οφειλέτης για τη φύλαξη (custodia) του πράγματος.

Στην ευθύνη του οφειλέτη για custodia, που έχει χαρακτήρα αντικειμενικής ευθύνης, περιλαμβάνεται όχι μόνο η ευθύνη του για δόλο και για culpa, αλλά και αυτές ακόμα οι περιπτώσεις του τυχερού (casus) για το οποίο ευθύνεται επίσης ο οφειλέτης. Απαλλαγή του οφειλέτη από την ευθύνη για custodia χωρεί μόνο σε ορισμένες τυπικές περιπτώσεις τυχερού, που δεν μπορούν να αποτραπούν με την καταβολή έστω και της μεγαλύτερης δυνατής επιμέλειας, προσοχής και σύνεσης, στις περιπτώσεις, δηλαδή, ανωτέρας βίας (vis maior. Damnum fatale). Τέτοιες περιπτώσεις ήταν ιδίως: της πυρκαϊάς (incendium), (D. 44, 7, 1, 4 - Γάιος), του ναυαγίου (naufragium) και της επιδρομής πειρατών (vis piratarum, D. 4, 9, 3, 1 (Labeo) Γάιος, πρβλ. και Mos. et Rom. Leg. Coll., 10, 9, 1), του σεισμού (terrae motus), της πλημμύρας (aquarum magnitudo). Αντίθετα, η κλοπή, δεν θεωρείται ως περίπτωση ανωτέρας βίας, που να απαλλάσσει τον ευθυνόμενο για custodia (Gai, III, 205-206).

Ανάμεσα στις περιπτώσεις, που κατά την κλασική περίοδο, ο οφειλέτης ευθύνεται για custodia, ο Γάιος αναφέρει την του βαφέα (fulio - Gai, III, 205) και του επισκευαστή ενδυμάτων (sarcinator - Gai, III, 206), οι οποίοι ευθύνονται για ό,τι παρέλαβαν για καθαρισμό ή επισκευή, του ναύκληρου (nauta), του ξενοδόχου (caupo) και του σταυλούχου (stabularius - D. 4, 9, 5 pr. και 1) για ό,τι παρέλαβαν για φύλαξη από τους πελάτες τους. Άλλη περίπτωση ευθύνης για custodia που αναφέρεται στην κλασική περίοδο είναι του εκμισθωτή αποθήκης (horrearius - C. I. 4, 65, 1 (= Mos. Et Rom. leg. coll., 10, 9, 1) - 213 μ.Χ., Καρακάλλα), καθώς και του εταίρου που παρέλαβε για επεξεργασία πράγματα που ανήκουν στην εταιρία.

Τέλος, ως ευθύνη για custodia, νοείται, κατά την κλασική περίοδο, η ευθύνη για ζημιές προκαλούμενες από ζώο (D. 9, 1, 2 pr. - Παύλος), αλλά και η ζημία από τη διαφυγή δούλου για τον οποίο είχε αναληφθεί με σύμβαση η υποχρέωση να καταβάλλεται ιδιαίτερη προσοχή για τη φύλαξη (D. 13, 6, 5, 6 - Ουλπιανός).

Η νομική επιστήμη της κλασικής περιόδου προσπάθησε να διαμορφώσει από τις περιπτώσεις αυτές μια γενικότερη αρχή, ότι εκείνος που αποκομίζει ωφέλεια (utilitas) από την ενοχική σχέση ευθύνεται βαρύτερα, η αρχή όμως αυτή δεν επιβεβαιώνεται σε όλες τις περιπτώσεις.

III. Μετακλασικό και ιουστινιάνειο δίκαιο

α) Οι λύσεις, οι οποίες συνδέονταν με το σύστημα αγωγών της

formula που χαρακτηρίζει την περίοδο του κλασικού Ρωμαϊκού Δικαίου δεν ήταν εύκολα αντιληπτές στη μετακλασική περίοδο.

Έτσι, στις Νομικές Σχολές της Ανατολής και με την επιρροή του Χριστιανισμού, αλλά και ελληνιστικών επιδράσεων, η όλη αντιμετώπιση του προβλήματος της αιτιότητας και της υπαιτιότητας αλλάζει χαρακτήρα και βασίζεται, πια, σε υποκειμενικό κριτήριο, δηλαδή στην υπαιτιότητα ή μη εκείνου που προκάλεσε τη ζημία.

Συγχρόνως, η μετακλασική νομική επιστήμη γενικεύει και συστηματοποιεί τις κλασικές λύσεις. Το κριτήριο της υπαιτιότητας –το οποίο οδηγεί στη διαμόρφωση αντίστοιχης θεωρίας– είχε ήδη από τη μετακλασική περίοδο εισαχθεί, μέσω προϋσυνιανέιων μεταβολών και παρεμβλημάτων, στα κλασικά κείμενα. Το κριτήριο αυτό αποδέχεται και το ιουστινιάνειο δίκαιο.

β) Το σύστημα ευθύνης του μετακλασικού και ιουστινιάνειο δικαίου – κοινό για την ευθύνη από αδικήματα και από δικαιοπράξεις– βασίζεται στην τριπλή διαίρεση σε δόλο, πταίσμα και τυχή ρό.

αα) Δόλος, στο μετακλασικό και ιουστινιάνειο δίκαιο, είναι όπως και στο κλασικό, η ζημιογόνος εκείνη συμπεριφορά που πηγάζει από πρόθεση εκείνου που προκάλεσε τη ζημία.

ββ) Πταίσμα (culpa), είναι η υπαίτια, όχι όμως και δόλια, συμπεριφορά εκείνου προκάλεσε τη ζημία. Η υπαιτιότητα, στην περίπτωση αυτή, βρίσκεται στο ότι ο πρόξενος της ζημίας δεν κατέβαλε την επιμέλεια (diligentia) που μπορούσε και όφειλε να καταβάλει για να αποφύγει τη ζημία. Έτσι η diligentia τόσο στις δικαιοπράξεις, όσο και στα αδικήματα, εμφανίζεται ως η αντίστροφη όψη της αμέλειας (neglegentia) και μπορεί, κατά το μετακλασικό και το ιουστινιάνειο δίκαιο, να συνίσταται όχι μόνο σε θετική ενέργεια, αλλά και σε παράλειψη.

1. Η οφειλόμενη επιμέλεια είναι κατά κανόνα εκείνη που πρέπει να καταβάλει ο «συνετός οικογενειάρχης» (π.χ. D. 13, 6, 18 pr. – Γάιος: "... talis diligentia praestanda est, qualem quisque diligentissimus pater familias suis rebus adhibet". Πρόκειται για την "culpa levis in abstracto", κατά μη Ρωμαϊκή ορολογία).

2. Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις, αναγνωρίζεται ελαφρύτερη υποχρέωση επιμέλειας, εκείνη δηλαδή που καταβάλλει ο υπόχρεος στις ίδιες του υποθέσεις (π.χ. D. 10, 2, 25, 16: "talem igitur diligentiam praestare debet, qualem in suis rebus". Πρόκειται για την "culpa levis in concreto", επίσης κατά μη Ρωμαϊκή ορολογία).

3. Σε μερικές περιπτώσεις γίνεται στις πηγές αναφορά, αντίθετα προς τις παραπάνω δύο μορφές, «ελαφριάς» αμέλειας, σε «βαριά α-

μέλεια» (culpa lata, πρβλ. D. 50, 16, 213, 2 - Ουλπιανός, πιο πάνω, υπό II, B, β, καθώς και D. 50, 16, 226 – Παύλος (επίσης παρεμβ.): “Magna neglegentia culpa est: magna culpa dolus est”).

4. Ως ευθύνη για πταίσμα αντιλαμβάνονται τόσο το μετακλασικό, όσο και το ιουστινιάνειο δίκαιο, την ευθύνη για custodia, η οποία τώρα ερμηνεύεται υποκειμενικά, ως παράβαση της υποχρέωσης για επιμέλη φύλαξη (diligentia in custodiendo), δηλαδή ως υποχρέωση καταβολής ιδιαίτερης επιμέλειας (D. 44, 7, 1, 4 - Γάιος (παρεμβλ.), Inst. 3, 14, 2: “exactam diligentiam custodiendae rei praestare iubetur”).

IV. Η υποχρέωση για καταβολή επιμέλειας, μπορεί να επαυξηθεί συμβατικά (pactum ut et culpa praestetur) εκεί όπου η ευθύνη περιορίζεται στο δόλο μόνο. Ακόμα, η επέκταση της ευθύνης μπορεί να επεκταθεί συμβατικά, ώστε να περιλάβει και τις περιπτώσεις ανώτερης βίας, όπως, προκειμένου περί της ευθύνης του ναυκλήρου, αν έχει καταρτισθεί receptum nautarum, βλ. πιο κάτω, § 93).

Αντίστροφα, η συμβατική μείωση της ευθύνης του οφειλέτη επιτρέπεται, επίσης, αλλά χωρίς, πάντως, να επιτρέπεται η συμβατική απαλλαγή από το δόλο (pactum ne dolus praestetur, D. 13, 6, 17 pr. - Παύλος).

§ 76. Αδυναμία παροχής - Υπερημερία οφειλέτη και δανειστή

I. Η συνηθισμένη εξέλιξη μιας ενοχής είναι η εκπλήρωση από τον οφειλέτη της υποχρέωσής του που απορρέει από αυτή.

Κάθε άλλο παρά σπάνιες είναι, όμως, οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η ενοχική υποχρέωση δεν έχει ομαλή κατάληξη, αλλά είτε ματαιώνεται εντελώς λόγω αδυναμίας του υπόχρεου σε εκπλήρωση, είτε πραγματοποιείται μεν, αλλά με καθυστέρηση.

Στην πρώτη περίπτωση γεννιέται το ερώτημα, αν και σε ποια έκταση η αδυναμία του υπόχρεου λαμβάνεται υπόψη από το δίκαιο και ποιες συνέπειες της αποδίδονται, στη δεύτερη το ερώτημα ποιες συνέπειες έχει η καθυστέρηση εκπλήρωσης, όταν επέρχεται εξαιτίας του οφειλέτη και ποιες όταν επέρχεται εξαιτίας του δανειστή.

II. Αδυναμία παροχής

1) Η αδυναμία παροχής του οφειλέτη μπορεί να είναι είτε υποκειμενική, όταν μόνον ορισμένο πρόσωπο δεν είναι σε θέση να προβεί στην παροχή, είτε αντικειμενική, όταν η παροχή δεν μπορεί να

πραγματοποιηθεί από κανέναν. Εξάλλου, η αδυναμία μπορεί να υπήρξε αρχική, ή να είναι επιγενόμενη, να μην υπήρχε δηλαδή εξ αρχής αλλά να επήλθε εκ των υστέρων.

2) Κατά την πιο πιθανή άποψη, το Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνώριζε μόνο την αντικειμενική αδυναμία παροχής και ειδικότερα την αρχική.

α) Όπως, δηλαδή, είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 72, II, α και β), αν η παροχή ήταν από την αρχή αντικειμενικά αδύνατη είτε για φυσικούς λόγους είτε για νομικούς, η ενοχή ήταν άκυρη και, κατά συνέπεια, ο οφειλέτης απαλλασσόταν, κατά τον κανόνα “*impossibilium nulla obligatio est*” (D. 50, 17, 186 - Κέλσος).

β) Αντίθετα, όσον αφορά την επιγενόμενη αντικειμενική αδυναμία παροχής, διαμορφώθηκε από τους νομικούς της προκλασικής περιόδου (*veteres*) ήδη ο κανόνας ότι εφόσον συντρέχει υπαιτιότητά του (*culpa*), ο οφειλέτης δεν απαλλάσσεται για την αδυναμία παροχής (D. 45, 1, 91, 3-Παύλος: “*quotiens culpa intervenit*”). Στις περιπτώσεις, δηλαδή, όπου συντρέχει *culpa*, η ενοχική υποχρέωση του οφειλέτη «διαιωννίζεται» (*perpetuatur obligatio*-D. 45, 1, 91, 3-Παύλος), με αποτέλεσμα ότι, κατά πλάσμα δικαίου, εξακολουθεί να υπάρχει κατά το χρόνο κατάρξης της δίκης (*litis contestatio*, βλ. § 121, III, A, 2, ε), με όλες τις δικονομικές συνέπειες από το γεγονός αυτός (P.S. 5, 7, 4).

Έτσι οι νομικοί της κλασικής περιόδου αποφαίνονται ότι στις περιπτώσεις της *culpa* ο οφειλέτης «βαρύνεται για το ότι δεν προβαίνει στην παροχή του» (*per eum stat, quo minus det* - Πρβλ. D. 19, 1, 23, 3 - Παύλος, D. 45, 1, 49 pr. - Παύλος, D. 45, 1, 23 - Πομπώνιος). Ως *culpa* εννοείται η οφειλόμενη σε δόλο ή, πάντως, εκείνη που προκλήθηκε από υπαίτια θετική ενέργεια του οφειλέτη, όχι όμως εκείνη που προκλήθηκε από υπαίτια παράλειψή του.

Κατά συνέπεια, αν ο οφειλέτης αφήσει τον δούλο που οφείλει να παράσχει να πεθάνει από έλλειψη περιποίησης σε περίπτωση ασθένειας τούτου (του δούλου) και με τον τρόπο αυτόν καταστήσει αδύνατη την παροχή του, απαλλάσσεται, εν τούτοις, κατά το κλασικό δίκαιο (D. 45, 1, 91 pr. - Παύλος).

Τα παραπάνω ίσχυαν για τις αγωγές αυστηρού δικαίου (*stricti iuris*), δηλαδή για την αγωγή από επερώτηση (*ex stipulatu*), για την αγωγή *ex testamento* (για την οποία, βλ. πιο κάτω, § 114, II, B, β) και για τις *condictiones* (για τις οποίες βλ. πιο κάτω, § 123, II, α).

γ) Όσο για τις καλόπιστες αγωγές (*bonae fidei*), σ’ αυτές ο οφειλέτης ευθυνόταν για κάθε ζημία του δανειστή προερχόμενη από την παράβαση των υποχρεώσεών του για επιμέλεια και φύλαξη του πράγμα-

τος, στην οποία ήταν υποχρεωμένος, κατά τους ιδιαίτερους όρους της συγκεκριμένης ενοχής, όπως π.χ. στην περίπτωση του βαφέα (D. 19, 2, 13, 6 - Ουλπιανός ή του χρησάμενου (Gai, III, 206 κ.ά.).

3) Μερική αδυναμία παροχής, ποσοτική ή ποιοτική.

Προκειμένου για αγωγές αυστηρού δικαίου, στις αρχές της κλασικής περιόδου παρεχόταν σε τέτοιες περιπτώσεις στο δανειστή η αγωγή του δόλου κατά του οφειλέτη. Τέτοια είναι π.χ. η περίπτωση που ο οφειλέτης από επερώτηση κατεδάφισε κτίσμα στο ακίνητο που είχε υποσχεθεί με *stipulatio* (D. 4, 3, 7, 3 - (Labeo), Ουλπιανός).

Από τον Ιουλιανό όμως έγινε δεκτό ότι στις περιπτώσεις αυτές, παρέχονταν στο δανειστή, αντί για την αγωγή του δόλου, οι αγωγές αυστηρού δικαίου κατά του οφειλέτη, όπως π.χ. στον κληροδόχο δανειστή η *actio ex testamento* (D. 30, 84, 4 - Ιουλιανός) κλπ.

4) Η υποκειμενική αδυναμία παροχής του οφειλέτη, αρχική ή επιγενόμενη, δεν ασκεί στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, επιρροή πάνω στην υποχρέωσή του για παροχή (πρβλ. D. 32, 14, 2 - Γάιος, D. 30, 53, 4 - Ουλπιανός, βλ. και πιο πάνω, § 72, II, γ).

III. Υπερμερία οφειλέτη

1) Υπερμερία οφειλέτη (*mora debitoris*) υπάρχει σε περίπτωση που ο οφειλέτης δεν εκπληρώνει την οφειλή του που έχει καταστεί ληξιπρόθεσμη.

2) Η υπερμερία του οφειλέτη δυνατόν να είναι ανυπαίτια, όταν π.χ. προκαλείται από δικαιολογημένη αμφιβολία για την ύπαρξη της οφειλής του. Η ανυπαίτια υπερμερία του οφειλέτη, που αποκαλείται και αντικειμενική υπερμερία του οφειλέτη (*mora ex re*), αποτελεί δημιούργημα του μετακλασικού δικαίου, δεν θα μας απασχολήσει δε παρά τέρα εδώ.

Αντίθετα, σημαντικό είναι το θέμα της υποκειμενικής, δηλαδή της υπαίτιας υπερμερίας του οφειλέτη (*mora ex persona*), το οποίο θα διερευνηθεί πιο κάτω.

Τον τρόπο αυτόν αντιμετώπισης της υπερμερίας απεικονίζει το εδάφιο του Πανδέκτη που λέει ότι "*mora fieri intellegitur non ex re, sed ex persona*" (D. 22, 1, 32 pr. - Μαρκιανός = Βασ. 23, 3, 32: «από προσώπου και ουκ εκ πραγμάτων γίνεται υπέρθεσις»).

3) Προϋπόθεση, κατά συνέπεια, της *mora ex persona* είναι η υπαιτιότητα του οφειλέτη και για την απόδειξη της υπαιτιότητας αυτής γινόταν χρήση στην πράξη της όχλησης (*interpellatio*), δηλαδή μιας πρόσκλησης του δανειστή προς τον οφειλέτη να εκπληρώσει την παροχή

του. Ο κανόνας, πάντως, που δημιουργήθηκε από τους Γλωσσογράφους ότι αν έχει τεθεί προθεσμία, η πάροδος της προθεσμίας αυτής επέχει, μόνης της και αυτόματα, τη θέση όχλησης (*"dies interpellat pro homine"*), έτσι γενικά διατυπωμένος, δεν ίσχυσε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, το οποίο έκρινε το θέμα κατά περίπτωση. Ούτε εξάλλου θεωρήθηκε ποτέ στο Ρωμαϊκό Δίκαιο η όχληση ως ιδιαίτερη προϋπόθεση της υπερημερίας, παράλληλα με την υπαιτιότητα.

4) **Συνέπεια** της υπερημερίας του οφειλέτη ήταν η **επαύξηση** της ευθύνης του.

Ειδικότερα, λόγω της **διδαιώνισης της ενοχής** (*perpetuatio obligationis*) που επέρχεται και στην περίπτωση αυτή (βλ. πιο πάνω, υπό II, 2, β), ο οφειλέτης ευθύνεται και για την αδυναμία παροχής που επέρχεται από τυχηρό μετά την περιαγωγή του σε υπερημερία.

Εξάλλου, επί (*incertum*), καθώς και επί καλόπιστων αγωγών, ο οφειλέτης ευθύνεται για τους **καρπούς** στους οποίους τυχόν θα συλλέξει αφότου καταστεί υπερήμερος, ενώ επί χρηματικής οφειλής υποχρεούται, στην ίδια αυτή περίπτωση, στην καταβολή **τόκων** (*Gai, II, 280*, (που αφορά καταπιστεύματα και συγχωρητικές κληροδοσίες), *P.S. 3, 8, 4 και 2, 12, 7*).

5) Η λήξη της υπερημερίας του οφειλέτη επέρχεται με την **πρέπουσα προσφορά** της παροχής από αυτόν προς το δανειστή (*purgatio ή emendatio morae*)⁽¹⁾.

IV. Υπερημερία δανειστή

1. **Υπερημερία δανειστή** (*mora creditoris ή accipiendi*) υπάρχει όταν ο δανειστής δεν δέχεται να λάβει την παροχή την οποία του προσφέρει νόμιμα και εμπρόθεσμα ο οφειλέτης.

2. Προϋπόθεση της υπερημερίας του δανειστή είναι να υπάρξει πραγματική προσφορά της παροχής από τον οφειλέτη και αδικαιολόγητη (*sine iusta causa*) άρνηση αποδοχής της από το δανειστή (*D. 46, 3, 72 pr. - Μάρκελλος*).

Το πότε υπάρχει πραγματική προσφορά της παροχής εκ μέρους του οφειλέτη, κρίνεται κατά τις ειδικές περιστάσεις κάθε περίπτωσης. Αποτελεί, πάντως, πραγματική προσφορά εκείνη στην οποία ο οφειλέτης έχει εκπληρώσει κάθε τι που είναι στο χέρι του να πράξει χωρίς τη σύμπραξη του δανειστή, προκειμένου να πραγματοποιήσει την παροχή του (*D. 19, 1,*

(1) Και οι δύο όροι δεν είναι ρωμαϊκοί, αλλά ο Παύλος (*D. 45, 1, 91, 3*) κάνει λόγο για *"emendare moram"*.

3, 4 - Πομπώνιος). Αν έχει ορισθεί συγκεκριμένος χρόνος παράδοσης, δεν είναι ανάγκη να προβεί ο οφειλέτης σε δήλωση προσφοράς προς το δανειστή του, προκειμένου αυτός να περιέλθει σε υπερημερία, αν ο τελευταίος δεν δέχεται την προσφερόμενη νόμιμα, κατά τον ορισμένο χρόνο, παροχή.

3) Αποτελέσματα της υπερημερίας του δανειστή.

Με την υπερημερία του δανειστή επέρχονται τα ακόλουθα αποτελέσματα:

α) Προκειμένου για καλόπιστες αγωγές, η ευθύνη του οφειλέτη περιορίζεται στο δόλο (D. 18, 6, 18 - Πομπώνιος). Η λύση όμως αυτή δεν ακολουθείται και προκειμένου για τις αγωγές αυστηρού δικαίου και γι' αυτό στις περιπτώσεις αυτές η προστασία του οφειλέτη απέναντι στον υπερήμερο δανειστή χωρεί μέσω της προβολής της ένστασης του δόλου (D. 46, 3, 72 pr. - Μάρκελλος).

β) Επί χρηματικών οφειλών, ο οφειλέτης που προέβη σε νόμιμη και πραγματική προσφορά της οφειλής του προς το δανειστή, δικαιούται, σε περίπτωση υπερημερίας τούτου, να σφραγίσει τα χρήματα που προσέφερε και να τα παρακαταθέσει, οπότε, με την παρακατάθεση, απαλλάσσεται από την υποχρέωση καταβολής τόκων (D. 22, 1, 7- Παπινιανός), αλλά και από τον κίνδυνο απώλειας των οφειλομένων.

Στη μετακλασική περίοδο, αυτοκρατορική Διάταξη (C. I. 8, 42, 9 - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, 286 μ.Χ.), απαλλάσσει ολωσδιόλου, σε περίπτωση δημόσιας παρακατάθεσης, τον οφειλέτη χρηματικής παροχής, από την οφειλή του απέναντι στον υπερήμερο δανειστή.

γ) Ο οφειλέτης έχει δικαίωμα σε αποζημίωση για κάθε ζημία που θα υποστεί λόγω της υπερημερίας του δανειστή.

Ειδικά όμως στην περίπτωση της πώλησης κρασιού, κατά παλαιό κανόνα εθιμικού χαρακτήρα, γινόταν δεκτό ότι ο οφειλέτης-πωλητής είχε το δικαίωμα σε περίπτωση υπερημερίας του δανειστή-αγοραστή, είτε να ζητήσει αποζημίωση, είτε να χύσει το κρασί που είχε πουλήσει, προκειμένου να χρησιμοποιήσει πάλι τα πιθάρια του που περιείχαν το κρασί (D. 18, 6, 1, 3 - Ουλπιανός).

4) Η υπερημερία του δανειστή λήγει αν μεταγενέστερα ο υπερήμερος δανειστής καταστεί έτοιμος να αποδεχθεί την προσφορά της παροχής του οφειλέτη (D. 18, 6, 18 - Πομπώνιος).

§ 77. Τόκος

I. Τόκος (fenus⁽¹⁾ ή usurae) είναι αντάλλαγμα που παρέχεται για τη χρήση ξένων χρημάτων ή άλλων αντικαταστατών πραγμάτων και τελεί σε αναλογία προς την ποσότητα τούτων και προς τη διάρκεια του χρόνου χρήσης των.

Η ποσότητα των ξένων χρημάτων ή άλλων αντικαταστατών πραγμάτων της οποίας γίνεται χρήση, ονομάζεται κεφάλαιο (caput, sors), η δε ποσοστιαία αναλογία στην οποία ο τόκος τελεί ως προς το κεφάλαιο, το μέτρο, δηλαδή, του τόκου, ονομάζεται επιτόκιο (από τους Ρωμαίους fenus ή usurae, όπως και ο τόκος).

II. Οι τόκοι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο διαιρούνται:

α) σε συμβατικούς ή εκούσιους (usurae conventionales), όταν η γένεσή τους οφείλεται σε σύμβαση ή, σπανιότερα, σε μονομερή δικαιοπραξία,

β) σε νόμιμους (usurae legales ή necessariae), όταν οφείλεται η γένεσή τους σε κανόνα δικαίου, ανεξάρτητα από τη βούληση του οφειλέτη τους, και

γ) σε δικαστικούς (usurae quae officio iudicis prestantur - D. 22, 1, pr. - Παπινιανός = «οφικίω του δικάζοντος» - Βασ. 23, 3, 1), όταν επιδικάζονται από το δικαστή.

1. Συμβατικοί τόκοι γεννιώνται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο κατά κανόνα με επερώτηση (D. 19, 5, 24 - Αφρικανός: "Pecuniae quidem creditae usuras nisi in stipulationem deductas non deberi", P.S. 2, 14, 1 με IP. Στο 2, 14, 1).

Κατ' εξαίρεση και από μονομερή δικαιοπραξία αιτία θανάτου παράγονται έγκυρα τόκοι στην περίπτωση της καταδικαστικής κληροδοσίας (legatum per damnationem, για το οποίο, βλ. § 114, II, Β, β, πρβλ. D. 33, 1, 3, 6 - Ουλπιανός, παρεμβ.).

Οι περιπτώσεις αυτές είναι από εκείνες για τις οποίες, είδαμε πιο πάνω, ότι γεννούν αγωγές αυστηρού δικαίου (stricti iuris), (βλ. πιο πάνω § 73, II, 2, α).

ββ) Η ανάληψη υποχρέωσης καταβολής τόκων με «ψιλό σύμφωνο» (pactum nudum) είναι κατ' αρχήν άκυρη (P.S. 2, 14, 1).

Κατ' εξαίρεση, προκειμένου για πρόσθετα σύμφωνα (pacta adiecta) από τα οποία πηγάζουν αγωγές καλής πίστης (actiones bonae fidei) με formula incerta (βλ. § 73, II, 2, α), ο δικαστής έχει την ευ-

(1) Κατ' άλλες γραφές, faenus ή foenus.

χέρεια να επιδικάσει, αν κρίνει τούτο επιβαλλόμενο, τόκους, ιδίως αν η καταβολή τόκων ήταν συνηθισμένη σε τέτοια περίπτωση.

Στις περιπτώσεις αυτές όμως τα πρόσθετα σύμφωνα περί τόκων έπρεπε απαραίτητως να καταρτισθούν σ υ γ χ ρ ό ν ω ς με την κυρίως σύμβαση. Μεταγενέστερο σύμφωνο περί τόπου (*pactum ex intervallo*, βλ. [πιο κάτω, § 74, III, 3, β), ήταν άκυρο.

Τέτοια σύμφωνα που αναγνωρίστηκαν παραγωγά τόκων, ήταν τα αφορώντα την τοκοδοσία επί ναυτικών δανείων (D. 22, 2, 7 - Παύλος), ή των δανείων σε είδος (C. I. 4, 32, 11, του 223 μ.Χ., Αλεξάνδρου Σευήρου, C. I. 4, 32, 23, του 294 μ.Χ., Διοκλητιανού και Μαξιμιανού).

Μονομερής δικαιοπραξία εν ζωή μπορούσε, κατ' εξαίρεση, να γεννήσει επίσης τόκους, παρ' όλο που δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο επερώτησης. Πρόκειται για την περίπτωση της ε π α γ γ ε λ ί α ς (*pollicitatio*, D. 50, 12, 10 - Μοδεστίνος, βλ. και πιο κάτω, § 95).

Γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, ότι οι τόκοι που πηγάζουν από πρόσθετα σύμφωνα είναι στην ουσία δικαστικοί και όχι συμβατικοί τόκοι, αφού το αν θα επιδικασθούν αφήνεται στην κρίση του δικαστή (*officio iudicis praestantur*).

γγ) Η καταβολή τόκων σε εκτέλεση ψιλού συμφώνου, χωρίς να υπάρχει προς τούτο νόμιμη υποχρέωση, αποτελεί εκπλήρωση φυσικής ενοχής (βλ. § 73, III), και ό,τι καταβλήθηκε δεν μπορεί να αναζητηθεί (C. I., 4, 32, 3 - Σεπτιμίου Σευήρου και Καρακάλλα, του 200 μ.Χ.).

2. Ν ό μ ι μ ο ι τ ό κ ο ι, τόκοι δηλαδή που οφείλουν τη γένεσή τους απ' ευθείας σε διάταξη νόμου, είναι μάλλον σπάνιοι. Τέτοιοι είναι η περίπτωση του εντολοδόχου, ο οποίος δικαιούται να λάβει τόκους πάνω στις καταβολές σε μετρητά που έκανε από δικά του χρήματα υπέρ του εντολέα (P.S. 2, 15, 2), ή του επιμελητή περιουσίας (*procurator*), ο οποίος είναι υποχρεωμένος να καταβάλει τόκους για τα χρήματα του εντολέα του, των οποίων έκανε χρήση για ιδιό του λογαριασμό (D. 17, 1, 10, 3 - Ουλπιανός).

3. Πολύ πιο συνηθισμένες είναι οι περιπτώσεις τόκων που επιδικάζονται από το δικαστή, των δ ι κ α σ τ ι κ ώ ν, δηλαδή, τόκων.

αα) Δικαστικοί τόκοι γεννιώνται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο πρώτα-πρώτα σε περίπτωση υπε ρ η μ ε ρ ί α ς (*mora*) του οφειλέτη επί ενοχών καλής πίστης, που αφορούν χρηματική οφειλή (D. 22, 1, 32, 2 - Μαρκιανός: "*in bonae fidei contractibus ex mora usurae debentur*"), Τόκοι οφειλόμενοι επίσης στον καταπιστευματοδόχο από τον βεβαρημένο (βλ. § 114, III), σε περίπτωση υπερημερίας περί την εκπλήρωση υποχρέωσης που πηγάζει από καταπίστευμα (Gai, II, 280)⁽¹⁾.

(1) Αντίθετα, δεν οφείλονται τόκοι υπερημερίας επί κληροδοσίας, σύμφωνα με re-

ββ) Σε περίπτωση αγοραπωλησίας, αν ο πωλητής εγκαταστήσει τον αγοραστή στη νομή του πράγματος που πουλήθηκε, ο τελευταίος οφείλει τόκους πάνω στο τίμημα από το χρόνο της απόκτησής της. Οι τόκοι αυτοί επιδικάζονται από το δικαστή (Fragm. Vat., 2, Girard, Textes, I, σελ. 475).

γγ) Ως δικαστικοί μάλλον παρά ως νόμιμοι τόκοι πρέπει, όπως είπαμε, να χαρακτηρισθούν και οι τόκοι που επιδικάζονται στις περιπτώσεις των προσθέτων συμφώνων (*pacta adiecta*), προκειμένου για αγωγές καλής πίστης (βλ. πιο πάνω, υπό 1, ββ).

4. Προκειμένου για τους συμβατικούς τόκους, που πηγάζουν από *επερώτηση*, η άσκηση ιδιαίτερης αγωγής *ex stipulatu* για την αναζήτηση των τόκων, ανεξάρτητης από την αγωγή που θα απέβλεπε στην αναζήτηση του κεφαλαίου, ήταν δυνατή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Προκειμένου όμως για όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις τοκοδοσίας, η απαίτηση τόκων με ιδιαίτερη αγωγή, ανεξάρτητη από το κεφάλαιο από το οποίο επήγασαν, δεν ήταν δυνατή (C. I. 4, 34, 4 - Γορδιανός, χωρίς χρον.). Στις περιπτώσεις αυτές, αν για οποιοδήποτε λόγο δεν υπήρχε πια κεφάλαιο, π.χ. γιατί καταβλήθηκε ήδη τούτο από τον οφειλέτη, η απαίτηση για τους τόκους αποσβήνονταν και μάλιστα ακόμα και αν ο δανειστής είχε ρητά επιφυλαχθεί για τους τόκους.

III. Νόμιμοι περιορισμοί των τόκων

Τόσο στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, όσο και σε άλλα αρχαία δίκαια, το θέμα των τόκων αποτέλεσε αντικείμενο ελέγχου της πολιτείας, που απέβλεπε στην προστασία των οφειλετών από τον κίνδυνο εκμετάλλευσής τους από τους δανειστές, οι οποίοι, κατά τεκμήριο, ήταν το οικονομικά ισχυρότερο μέρος.

Στο Ρωμαϊκό Δίκαιο η προστασία των οφειλετών επιδιώχθηκε προς τρεις κατευθύνσεις:

Με τον καθορισμό ανωτάτου ορίου ύψους των επιτοκίων, με την απαγόρευση υπέρβασης ορισμένης αναλογίας μεταξύ των τόκων που καταβλήθηκαν και του κεφαλαίου και με την απαγόρευση του ανατοκισμού.

1. Το ανώτατο όριο ύψους επιτοκίων

α) Το ύψος του επιτοκίου βρίσκεται σε συνάρτηση με τη στενότητα ή μη του διαθέσιμου χρήματος σε κάθε συγκεκριμένο τόπο και χρονική πε-

scriptum του Αδριανού. Κατά γνωμοδότηση, όμως, του Ιουλιανού, τούτο δεν ισχύει στην περίπτωση της *συγχωρητικής* κληροδοσίας (*legatum sinendi modo*), επί της οποίας εφαρμόζεται ό,τι και για τα καταπιστεύματα (Gai, II, 280).

ρίοδο. Όσο πιο σπάνιο είναι το χρήμα, όπως π.χ. κάτω από συνθήκες αρχαϊκής αγροτικής οικονομίας, τόσο πιο μεγάλο το ύψος των επιτοκίων.

Είναι λοιπόν φυσικό ότι το ύψος των επιτοκίων καθοριζόταν στη Ρώμη, κατ' αρχήν, από τα μέρη και (επί των καλοπίστων αγωγών), αν δεν υπήρχε συμφωνία των μερών, από την επιτόπια συνήθεια (*mos regionis* - D. 22, 1, 1, pr. – Παπινιανός = Βασ. 23, 3, 1: «το έθος του κλίματος»), όπως από τη συνήθεια που ίσχυε στη συγκεκριμένη επαρχία (*secundum morem provinciae* - D. 26, 7, 7, 10 - Ουλπινιανός) κλπ.⁽¹⁾

Εκείνο το οποίο έκανε η σχετική με το ύψος των επιτοκίων ρωμαϊκή νομοθεσία (*leges fenebres*), ήταν να θέτει ανώτατο όριο τόσο στους συμβατικούς όσο και στους νόμιμους και δικαστικούς τόκους. Οι μέχρι του ανωτάτου αυτού ορίου επιτοκίου τόκοι θεωρούνταν *θεμιτοί* (*usurae legitima*), ενώ οι πάνω από το όριο αυτό *αθέμιτοι*.

γ) Το παλαιότερο νόμιμο όριο επιτοκίου που γνωρίζουμε για τη Ρώμη περιλαμβάνεται σε διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. 8, 18a και 18b, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 33).

Κατά τη διάταξη αυτή, (Δωδεκ. 8, 18a = Tacit., Ann. 6, 16), απαγορευόταν η λήψη τόκου με επιτόκιο μεγαλύτερο από το δωδέκατο του κεφαλαίου (*fenus unciarum*). Στους παραβάτες επιβαλλόταν (Δωδεκ. 8, 18b = Cato, de agr. cult., praef.), ως ποινή το τετραπλό του τόκου που εισπράχθηκε. Αμφισβητήθηκε η βάση του υπολογισμού του επιτοκίου αυτού, αν δηλαδή υπολογιζόταν κατ' έτος (δέκα ή δώδεκα μηνών, βλ. πιο πάνω § 40, VIII, Α), ή κατά μήνα. Η δεύτερη όμως άποψη, του κατά μήνα υπολογισμού, που οδηγεί σε δωδεκάμηνη βάση στη λήψη 100% τόκου πάνω στο κεφάλαιο, παρ' όλη την τοκογλυφική της μορφή, φαίνεται πιθανότερη, αν ληφθούν υπόψη οι συνθήκες της αρχαϊκής οικονομικής ζωής στη Ρώμη.

Ο περιορισμός που επέβαλε ο Δωδεκάδελτος φαίνεται, πάντως, ότι είχε περιέλθει γρήγορα σε αχρησία, γιατί έναν αιώνα περίπου αργότερα επαναλήφθηκε σε ένα *plebis citum* του 357 π.Χ. την *lex Duilia Memenia* (Tit. Liv., 7, 16). Λίγο αργότερα, μία *lex Licinia* του 347 π.Χ., περιόρισε το ανώτατο όριο του επιτοκίου στο μισό (*fenus semiunciarum* - Tit. Liv., 7, 27, 3), ενώ το 342 μ.Χ. ένα άλλο *plebis citum*, η *Lex Genucia* (Tit. Liv. 7, 42, πρβλ. και Tacit., 6, 16 (22, 16), απαγόρευσε ολωσδιόλου την καταβο-

(1) Το πρόβλημα εμφανίζεται διαφορετικά στην περίπτωση ανάληψης με *επερώτηση* (*stipulatio*) της υποχρέωσης καταβολής τόκων χωρίς να ορίζεται το ύψος του επιτοκίου, αλλά με τον προσδιορισμό ότι ο τόκος θα είναι εκείνος που αρμόζει (*usurae quae competierint*). Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, η ρήτρα περί τόκου ήταν *άκυρη* (D. 22, 1, 31 – Ουλπινιανός = Βασ. 23, 3, 31). Η λύση αυτή εξηγείται από το ότι η επερώτηση είναι δικαιοπραξία αυστηρού δικαίου (*stricti iuris*).

λή τόκων. Η απαγόρευση αυτή δεν ίσχυσε, εννοείται, για πολύ καιρό και κατά τα χρόνια της Ύστερης Δημοκρατίας η τοκογλυφία αποτελούσε δραστηριότητα στην οποία επιδιόταν σημαντικό μέρος των ευπόρων Ρωμαίων.

Γύρω στο τέλος της Δημοκρατίας το ανώτατο όριο των επιτοκίων σταθεροποιήθηκε σε 1% το μήνα (*usurae centesimae*, τόκος εκατοστιαίος), δηλαδή σε 12% το έτος, ποσοστό όπου παρέμεινε όλη την κλασική περίοδο (πρβλ. P.S. 2, 14, 2 και 4). Όσον όμως αφορά ειδικά τις οφειλές προς τον *fiscus*, τουλάχιστον κατά τα χρόνια του νομικού Παύλου, το ανώτατο όριο τόκου ήταν 6% (D. 22, 1, 17, 6 - Παύλος).

Στις επαρχίες, οι οποίες είχαν πολύ υποφέρει από την τοκογλυφία κατά την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας (πρβλ. τη *lex Gabinia*, του 67 π.Χ., Cicero, *ad Att.*, 5, 21, 11, καθώς και Πλουτάρχου, *Λουκ.* 20, 3-5), ο τόκος παρά οποιεσδήποτε προσπάθειες της ρωμαϊκής διοίκησης (βλ. Γνωμ. Ιδ. Λογ. § 105), παρέμεινε συνήθως πολύ υψηλότερος από τα όρια αυτά. Εντούτοις, από την ίδια περίοδο απαντούν στις επαρχίες και δικαιοπραξίες μεταξύ Ρωμαίων, όπου προβλέπεται η καταβολή του θεμιτού τόκου του 1% το μήνα (π.χ. από την Αίγυπτο, *Mitteis, Chrest.*, 143, του 143, του 138 μ.Χ.: «τόκου δραχμιαίου εκάστης [μνας τον μή]να έκαστον», ή από την Τρανσυλβανία, *Bruns, Fontes*, I αριθ. 153, 2 = FIRA, III, αριθ. 122) του 162 μ.Χ.).

γ) Ο Ιουστινιανός περιόρισε τον τόκο, προκειμένου περί δανείων, στο μισό, δηλαδή σε 6% (*semisses usurae*, τόκος ημιεκατοστιαίος), το έτος αν ο δανειολήπτης ήταν ιδιώτης και σε 8% αν ήταν έμπορος. Ακόμα μεγαλύτερους περιορισμούς έθεσε το ιουστινιάνειο δίκαιο προκειμένου για δάνεια παρεχόμενα από πρόσωπα που ανήκαν στην κατηγορία των επιφανών (*illustres*), ή προκειμένου για δάνεια παρεχόμενα προς ιδρύματα (C. I., 4, 32, 26, 2, του 528 μ.Χ.).

δ) Στο Βυζαντινό δίκαιο, η Εκλογή των Ισαύρων δεν προβλέπει ολωσδιόλου τοκοδοσία (E. 10), ενώ επί Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, τόσο ο Πρόχειρος Νόμος (XVI, 14), όσο και η Εισαγωγή (Επαναγωγή, 28, 2) απαγορεύουν ρητά τη λήψη τόκου. Κατ' εξαίρεση, η Εισαγωγή (ό.π.), επιτρέπει την καταβολή τόκων προς τα ορφανά και τους ανηλίκους.

Τα Βασιλικά επανέρχονται στο ιουστινιάνειο δίκαιο (Βασ. 23, 3, 74). Λίγο αργότερα όμως ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός επέτρεψε μεν την τοκοδοσία, όρισε όμως ως ανώτατο όριο του συμβατικού τόκου το 4% το έτος (Nov. Leon. 83: «από τρίτης εκατοστής, όπερ έστι κεράτιον έν εφ' ενί εκάστω νομίσματι ανά παν έτος»).

Ο Αρμενόπουλος περιέλαβε τη διάταξη των Βασιλικών που αναφέ-

ραμε (Αρμ. Γ', 7, 23), όχι όμως τη Νεαρά του Λέοντος του Σοφού. Αντίθετα, περιέλαβε τη διάταξη του Πρόχειρου Νόμου που απαγορεύει τη λήψη τόκου (Αρμ. Γ', 7, 24), αποδίδοντάς την, κατά λάθος, στον Λέοντα το Σοφό.

Μετά το Διάταγμα της Αντιβασιλείας του 1835 κρίθηκε από τα δικαστήρια ότι η διάταξη του Αρμενόπουλου που απαγόρευε την τοκοδοσία είχε καταργηθεί εθιμικά.

ε) Σε σχέση με το ύψος του νομίμου τόκου ειδική μνεία πρέπει να γίνει για τον τόκων των ναυτικών δανείων (*fenus nautarum, pecunia traiectica*).

Ο τόκος επί ναυτικών δανείων ήταν απεριορίστος, πράγμα που εξηγείται από το ότι η ναυτοδανειακή σύμβαση επιτελούσε στα πλαίσια της αρχαίας εμπορικής ναυτιλίας τον ρόλο της σημερινής θαλάσσιας ασφάλισης. Έτσι ο τόκος επί των δανείων αυτών τελούσε σε συνάρτηση των θαλάσσιων κινδύνων, στα οποία τα πλοία ή το φορτίο επρόκειτο να εκτεθεί, αποτελούσε δηλαδή είδος ασφαλίστρου. Για το λόγο αυτόν, δεν υποβαλλόταν σε κανένα περιορισμό.

Ακόμα και στα μετακλασικά χρόνια, ο ναυτικός τόκος εξακολουθούσε να είναι απεριορίστος (*infinitae usurae*, C.I. 4, 33, 2 - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, του 286 μ.Χ., P.S., 2, 14, 3).

Ο Ιουστινιανός προσπάθησε να περιορίσει τον τόκο των ναυτικών δανείων σε 12% το έτος⁽¹⁾ (*centesimae usurae*, πρβλ. C.I. 4, 32, 26, 2 του 528 μ.Χ. και D. 22, I, 44 - Μοδεστίνος).

Στο Βυζαντινό δίκαιο ο περιορισμός του ύψους του επιτοκίου σε 12%, προκειμένου για τα ναυτικά δάνεια, επαναλήφθηκε στα Βασιλικά (Βασ. 23, 3, 74) και στον Αρμενόπουλο (Αρμ. Γ', 7, 23), αλλά οι διατάξεις αυτές δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη.

Κατά το εθιμικό δίκαιο της Βυζαντινής περιόδου, ο ναυτικός τόκος θεωρήθηκε συμφωνούμενος όχι κατά χρόνο (έτος, μήνα), όπως παλαιότερα στη Ρώμη, αλλά κατά ταξίδι, όπως στην αρχαία Ελλάδα (Εκλογάδιον, εκδ. D. Simon - Sp. Troianos, Β', I, 5: «τόκος τω νομίσματι εκατοστιαίας, τουτέστι κεράτια τρία εφ' εκάστω ταξειδίω»), και το ύψος του κυμάνθηκε. Σε ένα έγγραφο που περιέχει μνεία ναυτικού δικαίου από την Κωνσταντινούπολη, των τελευταίων βυζαντινών χρόνων (1361 ή 1364), ο τόκος ορίζεται σε 16,66% το ταξίδι. Στη μεταβυζαντινή περίοδο, λίγο πριν από την επανάσταση του 1821, ο Νόμος της Ύδρας του 1818 (άρθρ. 33)

(1) Βλ. Nov. και 106, του 540 μ.Χ. όπου αναγνωρίστηκαν ως ισχύουσες στα θέματα του ναυτικού δικαίου –και ειδικότερα των τόκων– οι ναυτικές συνήθειες που ίσχυσαν από παλαιά («το αρχαίον έθος»). Η Nov. 106 όμως καταργήθηκε το επόμενο έτος με τη Nov. 110 του 541 μ.Χ.).

προβλέπει τόκους των ναυτικών δανείων που κυμαίνονται από 12,5% ως 40% κατά ταξίδι, ανάλογα δε ίσχυαν στις Σπέτσες, στη Σύρο κλπ.

2. Η απαγόρευση της υπέρβασης ορισμένης αναλογίας τόκου προς κεφάλαιο

Από την κλασική περίοδο, αλλά κυρίως από τη μετακλασική, απαντά και άλλος περιορισμός του τόκου. Απαγορεύεται, δηλαδή, οι τόκοι να υπερβούν στο σύνολό τους το ποσό του κεφαλαίου (D. 12, 6, 26, 1 - Ουλπιανός: "supra duplum", C.I., 4, 32, 10 - Καρακάλλας, χωρ. χρ.).

Η απαγόρευση της υπέρβασης του ποσού του κεφαλαίου αποδίδεται από ερευνητές στο ελληνιστικό δίκαιο της Αιγύπτου (πρβλ. το θεσμό του «ημιολίου» ή «ημιολίας», δηλ. 50%), υπάρχουν όμως μαρτυρίες (αν και όχι ιδιαίτερα ασφαλείς) που ανάγουν τον περιορισμό αυτόν σε ακόμα παλαιότερα χρόνια και ειδικότερα στο αρχαίο Αιγυπτιακό δίκαιο, σε νομοθέτημα του Φαραώ Βοκχορίδα, του ογδόου αιώνα π.Χ. (πρβλ. Διοδ. Σικελ. 1, 79, 2).

Την απαγόρευση της υπέρβασης από τους τόκους του ισόποσου του κεφαλαίου επανέλαβε και ο Ιουστινιανός (C.I., 4, 32, 27, 1, του 529 μ.Χ., Nov. 121, 2, έτους 535 μ.Χ.), τις δε σχετικές διατάξεις του ιουστινιανείου δικαίου αποδίδουν τα Βασιλικά (Βασ. 26, 6, 26), από όπου η απαγόρευση αυτή πέρασε και στον Αρμενόπουλο (Αρμ. Γ', 7, 5).

3. Η απαγόρευση του ανατοκισμού

Ανατοκισμός (*usurae usurarum*, ο όρος *anatocismus* (Cicero, *ad Att.*, 5, 21, 11 κλπ.) δεν απαντά σε νομικές πηγές, είναι η υποχρέωση παροχής τόκων για οφειλόμενους τόκους.

Η συμφωνία περί ανατοκισμού είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη για τον οφειλέτη, γιατί οδηγεί γρήγορα σε μεγάλη αύξηση του αρχικού χρέους.

Στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, κατά την προκλασική περίοδο, φαίνεται ότι μόνο η προκαταβολική συμφωνία περί ανατοκισμού απαγορευόταν. Έτσι, ο Κικέρων (Cicero, *ad Att.*, 5, 21, 11-13 και 6, 2, 7) στο Έδικτο (*edictum tralaticium*) για την επαρχία της Κιλικίας, όταν ήταν εκεί Διοικητής (51-50 π.Χ.), περιόρισε το ύψος των επιτοκίων σε 12%. Επέτρεψε όμως ο Κικέρων τον εκ των υστέρων ετήσιο ανατοκισμό (*centesimas ... cum anatocismo anniversario*, και Cicero, *ad Att.*, 6, 2, 7).

Η απαγόρευση, υπό την ίδια αυτή μορφή, ίσχυσε και κατά το κλασικό δίκαιο (D. 12, 6, 26, 1-Ουλπιανός, D. 42, 1, 27-Μοδεστίνος), αλλά και κατά το ιουστινιανείο δίκαιο (C.I., 4, 32, 28 C.I. 7, 57, 3, - 531 μ.Χ.).

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, όμως, η απαγόρευση επεκτάθηκε και στην εκ των υστέρων συμφωνία περί προσθήκης στο κεφάλαιο των καθυστερούμενων τόκων, ώστε να παράγουν και αυτοί τόκους (C.I. 4, 32, 28).

Την απαγόρευση της συμφωνίας περί ανατοκισμού παρέλαβαν από το ιουστινιάνειο δίκαιο και τα Βασιλικά (Βασ. 9, 3, 27).

Στο μεταβυζαντινό δίκαιο ο ανατοκισμός αναγνωριζόταν ως νόμιμος επί ναυτικών δανείων (Ν. Ύδρας 1804, Ν. Ύδρας 1818, άρθρ. 42, Ν. Σπετσών 1814, άρθρ. 3).

4. Οι τόκοι που καταβλήθηκαν κατά παράβαση των πιο πάνω περιορισμών καταλογίζονται στο κεφάλαιο και οι απομένοντες, μετά την εξόφληση τυχόν τούτου, μπορούν να αναζητηθούν ως καταβληθέντες αχρεώστητα (D. 12, 6, 26, 1 - Ουλπιανός, που βασίζεται σε *rescriptum* του Σευήρου (D. 12, 6, 26 pr., P.S. 2, 14, 2. Βλ. όμως IP. στις P.S. 2, 14, 2. Το τελευταίο αυτό κείμενο αποδίδει *Vulgarrecht*).

§ 78. Αποζημίωση, χρηματική ποινή, ποινική ρήτρα

I. Αποζημίωση

α) Ιδιαίτερο είδος παροχής αποτελεί η αποζημίωση, η οποία, όπως και ο όρος δηλώνει, αποβλέπει στην αποκατάσταση της ζημίας που κάποιος έχει υποστεί.

Ζημία στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, είναι, κατά κύριο λόγο, η μείωση της αξίας ή η βλάβη περιουσιακών στοιχείων ενός προσώπου. Δεν αποκλείονται όμως και στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ορισμένες περιπτώσεις, όπου γίνεται δεκτή και η δυνατότητα αποκατάστασης της «από διαθέσεως» ζημίας, ζημίας, δηλαδή μη περιουσιακού, αλλά ηθικού χαρακτήρα (π.χ. D. 57, 10, 1, 13 - Ουλπιανός, Gai, III, 223-225).

β) Από τα χρόνια της εισαγωγής της διαδικασίας της *formula* (βλ. πιο κάτω, § 116, III, β), η αποκατάσταση της ζημίας γινόταν αναγκαία πάντοτε σε χρήμα (Gai, IV, 48: “*Itaque et si corpus aliquod petamus ... iudex non ipsa ... rem condemnat ... at aestimata re pecuniam ... condemnat*”).

Με την απαγγελία, δηλαδή της δικαστικής απόφασης και από αυτήν, μετατρέπεται στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, κατά τη διαδικασία της *formula*, κάθε απαίτηση σε χρηματική. Το αντίθετο φαίνεται ότι είχε ισχύσει κατά την παλαιότερη διαδικασία των *legis actiones* (Gai, IV, 48: “*... sicut olim fieri solebat ...*”. Η αποκατάσταση της ζημίας χωρούσε δηλαδή, κατά τη διαδικασία των *legis actiones*, κατά κανόνα, εις είδος (*in natura*).

Στη διαδικασία της *cognitio extra ordinem* (για την οποία βλ. πιο κάτω § 116, III, γ), όμως, από την κλασική περίοδο ήδη, η αποζημίωση παρεχόταν εις είδος, τη δε λύση αυτή ακολούθησε και το δίκαιο της μετακλασικής περιόδου. Κατ' αυτό, μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις η καταδίκη μπορούσε να γίνει είτε διαζευκτικά εις χρήμα ή εις είδος (π.χ. C.I. 5, 10, 1, του 319 μ.Χ.), είτε και αποκλειστικά εις είδος. Οι λύσεις αυτές του μετακλασικού δικαίου εξηγούνται από τη μεγάλη νομισματική αστάθεια της μετακλασικής περιόδου.

Το ιουστινιάνειο δίκαιο περιόρισε την αποκατάσταση της ζημίας εις είδος στις περιπτώσεις εκείνες μόνο, στις οποίες η αρχική οφειλή ήταν ήδη εις είδος, η δε καταδίκη σε παροχή εις είδος εξακολούθησε να είναι εφικτή. Αντίθετα, σε περιπτώσεις, όπου η αρχική *in natura* παροχή δεν ήταν πια δυνατή, το ιουστινιάνειο δίκαιο προέβλεψε χρηματική αποκατάσταση της ζημίας (Inst. 4, 6, 32, C.I. 7, 4, 17 του 530 μ.Χ.).

γ) Εκτός από την κυρίως περιουσιακή ζημία για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω (υπό α), (*damnum emergens*, κατά μη ρωμαϊκό όρο), το Ρωμαϊκό Δίκαιο θεώρησε ως αντικείμενο αποζημίωσης και το διαφυγόν κέρδος (*lucrum cessans*, κατά επίσης μη ρωμαϊκό όρο), την απώλεια, δηλαδή, του κέρδους στο οποίο εκείνος που ζημιώθηκε μπορούσε να υπολογίζει κατά τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων (π.χ. D. 46, 8, 13 pr. - Παύλος: "... quantumque lucrari potui").

δ) Ύψος της αποζημίωσης

Ο προσδιορισμός του ύψους της αποζημίωσης που πρέπει να παρασχεθεί στον ζημιωθέντα περιπλέκεται στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο από το ότι η αποζημίωση ήταν πάντοτε χρηματική και έτσι ήταν αναγκαίο να προσδιορισθεί το χρονικό σημείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη για τη μετατροπή σε χρήμα της παροχής, ενώ η λύση διαφοροποιούνταν επίσης ανάλογα και με το αν η αγωγή απέβλεπε σε ορισμένο (*certum*) σε μη ορισμένο (*incertum*) αντικείμενο παροχής (βλ. πιο πάνω § 73).

αα) Ως προς το χρονικό σημείο του προσδιορισμού της αξίας σε χρήμα του αποζημιωτέου περιουσιακού στοιχείου, το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο απέβλεψε, κατ' αρχήν, στο της κατάρξης της δίκης (*litis contestatio* - βλ. πιο κάτω § 121, III, Α, 2, ε-στ), μόνο δε κατ' εξαίρεση όπως στην περίπτωση του Ακουιλίου νόμου (Κεφ. Ι), έλαβε υπόψη άλλο, μεταγενέστερο (Gai, III, 210: "*quanti ea res in eo anno plurimi fuit*", πρβλ. Bruns, Fontes, I, σελ. 45), ή προγενέστερο χρονικό σημείο (D. 9, 2, 7, 5 = Γάιος: "*quanti ea res erit*"⁽¹⁾ in diebus XXX proximis",

(1) Το κείμενο του Ακουιλίου νόμου, όπως το παραθέτουν ο Γάιος (Gai, III, 218) και οι

πρβλ. Bruns, Fontes, I, σελ. 46 σημ. 3). Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ως αξία που πρέπει να αποκατασταθεί λαμβανόταν η του χρόνου απάγ-γελίας της απόφασής.

ββ) Ως προς το θέμα του ορισμένου ή μη του αντικειμένου της παροχής που ζητιέται με την αγωγή, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Προκειμένου για αγωγές αυστηρού δικαίου (*stricti iuris*) που έχουν αντικείμενο *certum* (βλ. § 73, II, 2, α) για τον καθορισμό της αποζημίωσης λαμβάνονταν υπόψη η αντικειμενική (αγοραία) αξία του αντικειμένου μόνο (*verum rei pretium, vera rei aestimatio*).

Προκειμένου για αγωγές που έχουν αντικείμενο *incertum* (βλ. § 73, II, 3), ιδίως δε για τις περιπτώσεις καλόπιστων αγωγών, οι οποίες, όπως είδαμε (§ 73, II, 3, β), είχαν πάντα αντικείμενο *incertum* ο δικαστής είχε, αντίθετα, την ευχέρεια να διατάξει την αποκατάσταση κάθε ζημίας (*id quod interest*) που ο δανειστής θα έχει υποστεί, περιλαμβανομένων δευτερευόντων ωφελημάτων, όπως καρπών, ή του διαφυγόντος κέρδους.

γγ) Το ιουστινιάνειο δίκαιο αποβλέπει στην απλούστευση και ενοποίηση των κλασικών λύσεων και έτσι αναγνωρίζει κάθε είδους ζημία ως αποζημιωτέα, θέτει όμως ανώτατο όριο αποζημίωσης το διπλάσιο της αντικειμενικής (αγοραίας) αξίας του αρχικού αντικειμένου παροχής (C.I. 7, 47, 1, του 531 π.Χ.). Τούτο έπραξε ο Ιουστινιανός, όπως ο ίδιος λέει, για να θέσει τέρμα σε παλαιές αμφισβητήσεις.

II. Χρηματική ποινή (*poena*)

Εκτός από την απαίτηση αποζημίωσης, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνωρίζει και την απαίτηση για καταβολή χρηματικής ποινής.

α) Η χρηματική ποινή μπορεί είτε να ορίζεται, ως προς το ύψος της, απευθείας από διάταξη νόμου, είτε να καθορίζεται από το δικαστή, στην κρίση του οποίου διάταξη του νόμου παραπέμπει. Τόσο στη μία όσο και στην άλλη περίπτωση, η χρηματική ποινή προσιδιάζει στα αδικήματα. Η αρχική της έννοια, όπως σώζεται σε μερικές διατάξεις του Δωδεκάδελτου, υπήρξε η της καταβολής λύτρων, χάρη στα οποία αποφεύγονταν τα αντίποινα κατά του ζημιώσαντος εκ μέρους του ίδιου του παθόντος ή των εξ αρρενογονίας συγγενών τούτου.

Η χρηματική ποινή στο Δωδεκάδελτο είτε οριζόταν σε συγκεκριμένο ποσό από τον ίδιο το νόμο (π.χ. Δωδεκ. VIII, 3 και 4, στο Bruns, Fontes, I,

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ (Inst. 4, 3, 14), (Inst. 4, 3, 14), φέρει “*fuert*” και όχι “*erit*”, όπως ο Πανδέκτης.

σελ. 29), είτε καθοριζόταν με συμφωνία του παθόντος και εκείνου που προξένησε τη ζημία * (Δωδεκ. VIII, 2, στο Bruns, ό.π.: “*ni cum eo pacit*”).

Το πραιτορικό δίκαιο, όμως, διαμόρφωσε επί αδικημάτων μια γενικό-τερη αγωγή, την *actio iniuriarum aestimatoria*, στην οποία ο δικαστής καθόριζε μέσα σε ορισμένα όρια (βλ. πιο κάτω, § 98), το κατά την εκτίμησή του εύλογο ύψος της καταβλητέας επί αδικήματος χρηματικής ποινής (πρβλ. Gai, III, 224).

β) *Actiones reipersecutoriae*, *poeniales* και *mixtes*

Σε σχέση με τη χρηματική ποινή πρέπει να γίνει επίσης λόγος για μια διαίρεση των αγωγών ανάλογα με το σκοπό στον οποίο αποβλέπουν, στην οποία προβαίνει ο Γάιος (Gai, IV, 6) και την οποία αποδέχονται και οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 4, 6, 16).

Πρόκειται για τη διάκριση ανάμεσα στις αγωγές που αποσκοπούν σε παροχή μόνο (*rem*⁽¹⁾ *tantum persequimur* - Gai, IV, 7), σε εκείνες που αποσκοπούν σε χρηματική ποινή μόνο (*poenam tantum consequimur* - Gai IV, 8) και στις μικτές (*actiones mixtae*), που αποσκοπούν σε παροχή και σε χρηματική ποινή (*rem et poenam persequimur* - Gai, IV 9).

Η διάκριση των αγωγών σε *reipersecutoriae*, *poenales* και *mixtae* είχε συνέπειες τόσο δικονομικές όσο και ουσιαστικές. Έτσι, περισσότεροι από έναν εναγόμενοι, επί ποινικής αγωγής (*actio poenalis*), ευθύνονται σωρευτικά στην καταβολή ολόκληρης ο καθένας της χρηματικής ποινής. Οι *actiones poenales*, εξάλλου, δεν μεταβιβάζονται παθητικά, δηλαδή στον κληρονόμο εκείνου που αδικοπράκτησε (Gai, IV, 112).

γ) Τέλος πρέπει, σχετικά με τη διάκριση αυτή των αγωγών, να σημειωθεί ότι όλες οι *actiones reipersecutoriae*, καθώς και ορισμένες από τις ποινικές αγωγές, όπως η *actio iniuria ruma* αποβλέπουν στην αξία του αντικειμένου της παροχής α π λ ή , ενώ οι μικτές αγωγές και οι περισσότερες από τις ποινικές αποβλέπουν στο π ο λ λ α π λ ά σ ι ο (διπλάσιο, τριπλάσιο, τετραπλάσιο) της αξίας του αντικειμένου της παροχής. Έτσι, π.χ. η *actio iudicati* απέβλεπε στο διπλάσιο της οφειλής, λόγω ποινής σε περίπτωση άρνησης του εναγομένου (Gai, IV, 171, P.S., 1, 19, 1) να εκτελέσει την υποχρέωσή του (βλ. πιο κάτω, § 122, II).

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, επί αγωγών της κατηγορίας των μικτών, η οφειλή αναλύεται σε δύο επιμέρους στοιχεία, ένα αποζημιωτικό και ένα ποινικό, από τα οποία το αποζημιωτικό είναι ίσο προς την αξία του αντι-

(1) Ο όρος *res* στην περίπτωση αυτή δεν περιλαμβάνει μόνο τα πράγματα, αλλά κάθε περιουσιακό στοιχείο, πρβλ. Inst., 4, 6, 17.

κειμένου, ενώ το υπερβάλλον αποτελεί τη χρηματική ποινή (Inst. 4, 6, 17-19).

δ) Χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής χρηματικής ποινής, σε αντιπαραβολή προς τα πρόστιμα και τις χρηματικές ποινές που προβλέπονται από νεότερα δίκαια και ειδικότερα από το Ελληνικό ποινικό δίκαιο, είναι ότι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο οι χρηματικές ποινές δεν περιέρχονταν στο κράτος, αλλά στο πρόσωπο υπέρ του οποίου επιδικάζονταν.

III. Ποινική ρήτρα

Διάφορη από την *roena* που ορίζεται από το νόμο ή το δικαστήριο επί αδιοπραξίας, για την οποία έγινε προηγουμένως λόγος, είναι η *roena* που συνομολογείται μεταξύ δικαιοπρακτούντων.

Ποινική ρήτρα (*roena*) είναι ρήτρα που περιέχει υπόσχεση καταβολής χρηματικού ποσού (ή σπανιότερα άλλης παροχής) από τον οφειλέτη προς το δανειστή σε περίπτωση μη εκπλήρωσης ή μη προσήκουσας εκπλήρωσης από τον υποσχόμενο, συμβατικής του υποχρέωσης.

Η ποινική ρήτρα ήταν σε χρήση σε ευρεία έκταση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, στο οποίο λάβαινε πάντοτε τη μορφή *επερώτησης* (*stipulatio roenae*). Της ποινικής ρήτρας γινόταν χρήση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο:

α) είτε για την εξασφάλιση της εκπλήρωσης ή της προσήκουσας (ιδίως δε εμπρόθεσμης) εκπλήρωσης μιας υφιστάμενης συμβατικής υποχρέωσης (*γνήσια ποινική ρήτρα*),

β) είτε για την εξασφάλιση της εκτέλεσης μιας θετικής πράξης ή της τήρησης μιας παράλειψης, για την οποία δεν υπάρχει άλλη συμβατική υποχρέωση (*μη γνήσια ποινική ρήτρα*).

α) Στην περίπτωση της *γνήσιας* ποινικής ρήτρας ο ρόλος της είναι ο της συμβατικά προκαθορισμένης αποζημίωσης στον ενδεχόμενο της μη εκπλήρωσης ή της μη προσήκουσας εκπλήρωσης της υποχρέωσης που ο υποσχόμενος την καταβολή της ποινής έχει αναλάβει. Για το λόγο αυτό στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, δεν ήταν δυνατή, σε περίπτωση μη εκπλήρωσης, η σωρευτική διεκδίκηση και της βασικής απαίτησης και της ποινής, η δε απαίτηση της κατάπτωσης της ποινικής ρήτρας σε τέτοια περίπτωση αποκρουόταν με την προβολή της ένστασης του δόλου (D. 44, 4, 4, 7 - (Labeo) - Ουλπιανός). Δυνατότητα αντίθετης συμφωνίας, που να επιτρέπει τη σωρευτική διεκδίκηση και της κύριας απαίτησης και της ποινής (πρβλ. D. 45, 1, 115, 2 - Παπινιανός) έγινε δεκτή μόνο κατά τη μετακλασική περίοδο. Επί μη προσήκουσας –ιδίως δε επί εκπρόθεσμης– εκπλήρωσης, αντίθετα, η βασική απαίτηση και η ποινή μπορούσαν να απαιτηθούν σωρευτικά (D. 45, 1, 90 - Πομπώνιος).

β) Στην περίπτωση της μη γνήσιας ποινικής ρήτηρας, η κατάπτωση της ποινής επέρχεται όταν ο οφειλέτης δεν εκπληρώσει τη θετική πράξη στην οποία ήταν υποχρεωμένος (πρβλ. D. 44, 7, 44, 5 - Παύλος) ή όταν παραβεί την υποχρέωσή του για αποχή από την πράξη, την οποία έχει υποσχεθεί να παραλείψει.

Η κατάσταση της ποινικής ρήτηρας (poena committitur), είτε πρόκειται για γνήσια είτε για μη γνήσια ποινική ρήτρα επέρχεται κατά διαφορετικό τρόπο αναλόγως του αν η κατάπτωσή της συνδέεται με την παράβαση της υποχρέωσης για παράλειψη εκείνου που την υποσχέθηκε, ή, αντίθετα, για παράβαση υποχρέωσης για εκτέλεση θετικής πράξης από αυτόν.

αα) Στην περίπτωση υποχρέωσης σε παράλειψη, η κατάπτωση επέρχεται με την πραγματοποίηση της πράξης από την οποία εκείνος που υποσχέθηκε την ποινική ρήτρα είχε αναλάβει την υποχρέωση να απέχει (πρβλ. D. 45, 1, 122, 6 - Scaevola).

ββ) Στην περίπτωση υποχρέωσης για την εκτέλεση θετικής πράξης, πρέπει να γίνει διάκριση: Αν είχε τεθεί προθεσμία για την εκτέλεσή της, η κατάπτωση της ποινής επέρχεται με την πάροδο άπρακτης της προθεσμίας αυτής (D. 2, 11, 10, 1 - Παύλος). Αν δεν είχε συμφωνηθεί προθεσμία, η ποινή καταπίπτει όταν η κύρια υποχρέωση μπορεί να εκπληρωθεί, ή, κατ' άλλη άποψη, όταν καταστεί αδύνατη η εκπλήρωση της κύριας υποχρέωσης⁽¹⁾. Η κατάπτωση της ποινικής ρήτηρας επέρχεται ακόμα και αν η κύρια υποχρέωση, για λόγους που δεν οφείλονταν σε υπαιτιότητα εκείνου που την υποσχέθηκε (D. 22, 2, 9 - Labeo).

§ 79. Πλειονότητα δανειστών και οφειλετών

I. Πολλές είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο οι περιπτώσεις κατά τις οποίες περισσότερα του ενός πρόσωπα είναι –ενεργητικά ή παθητικά– υποκείμενα της ίδιας ενοχικής σχέσης και έχουν έτσι μαζί τα δικαιώματα ή τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη σχέση αυτή.

Κατά κανόνα, σε τέτοια περίπτωση το δικαίωμα ή η υποχρέωση ανήκει στους περισσότερους δικαιούχους ή υπόχρεους *διαίρετά*. Καθένα δηλαδή από τα πρόσωπα αυτά έχει δικαίωμα ή υποχρέωση *αυτοτελή* και *ανεξάρτητη* από των άλλων, καθώς τα δικαιώματα ή οι υποχρεώσεις, σε τέτοια περίπτωση, διαιρούνται αυτοδικαίως.

(1) Το θέμα ήταν αμφισβητούμενο, πρβλ. D. 45, 1, 115, 2 - Παπινιανός.

Τέτοια είναι, π.χ., η περίπτωση των συγκληρονόμων, ως προς το θέμα των ενοχικών απαιτήσεων που περιλαμβάνονται στην κληρονομία (*nomina*, πρβλ. Δωδεκ. V, 9, στο *Bruns, Fontes*, I, σελ. 24 και πιο κάτω, § 111, I, β), ή των χρεών της κληρονομιάς (*aes alienum*, πρβλ. Δωδεκ. V, 9, ο.π., και πιο κάτω § 112, I). Για το ευεργέτημα της διαίρεσης επί ενοχής εις ολόκληρον, βλ. πιο κάτω § 83, IV, Va).

II. Ενοχή εις ολόκληρον

Καθόλου σπάνιες δεν είναι, εντούτοις, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο οι περιπτώσεις των ενοχών εις ολόκληρον.

α) Ενοχή εις ολόκληρον (*obligatio in solidum*), ή, αλλιώς, συνενοχή (*obligatio conrealis* - ο όρος δεν είναι Ρωμαϊκός) είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο η ενοχή εκείνη με περισσότερα του ενός υποκείμενα, στην οποία ο καθένας από τους περισσότερους οφειλότες της ίδιας παροχής έχει την υποχρέωση καταβολής της, ή ο καθένας από τους περισσότερους δανειστές της ίδιας παροχής έχει το δικαίωμα απαιτήσής της ολόκληρη, η καταβολή όμως αυτή γίνεται μία φορά μόνο.

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο χρησιμοποιούσε για τη δήλωση του οφειλέτη ενοχής εις ολόκληρον, σπανιότερα μεν τον όρο *concreus* (συνοφειλέτης - D. 34, 3, 3, 3 - Ουλπιανός), συνηθέστερα την περίφραση *duo κλπ. rei (stipulandi ή promittendi, προκειμένου για επερώτηση, πρβλ. D. 45, 2, 1 - Μοδεστίνος)*, επίσης δε συχνά χρησιμοποιούσε για τη δήλωση τέτοιας ενοχής τον όρο *in solidum*, δηλαδή εις ολόκληρον (π.χ. D. 45, 2, 2 - *lavenolenus* "Cum duo eandem pecuniam aut promiserunt aut stipulati sunt, ipso iure et singuli in solidum debentur", *Gai*, III, 121: "Fideiussores ... quotquot erunt numero, singuli in solidum obligantur").

Πρέπει να σημειωθεί, ότι το δέκατο ένατο αιώνα υποστηρίχθηκε από ερμηνευτές του *Pandektenrecht* (τους *Ribbentrop* και *Keller*), ότι πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα στη συνενοχή (*obligatio conrealis*) και στην ενοχή εις ολόκληρον (*obligatio in solidum*), γιατί στην πρώτη μεν υπήρχε μία μόνο ενοχή με περισσότερα του ενός υποκείμενα, και γι' αυτό με την κατάρξη της δίκης μεταξύ του δανειστή και ενός από τους συνοφειλότες επέρχονταν απόσβεση της ενοχής και ως προς τους υπολοίπους από αυτούς, ενώ στη δεύτερη υπήρχαν περισσότερες της μιας ενοχές, και γι' αυτό η απόσβεση της ενοχής ως προς τους λοιπούς εις ολόκληρον οφειλότες, επέρχονταν μόνο με την πραγματοποίηση της καταβολής από τον ένα από αυτούς.

Η θεωρία, όμως, αυτή, όπως θα εκτεθεί πιο κάτω (υπό δ), δεν είναι ορθή και οφείλεται σε εσφαλμένη ερμηνεία των ιουστινιάνειων πηγών.

Στην πραγματικότητα, καμία διαφορά μεταξύ συνενοχής και εις ολόκληρον ενοχής δεν υπήρχε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και οι δύο όροι ήταν πρακτικά ταυτόσημοι.

β) Η κυριότερη πηγή ενοχών εις ολόκληρον στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν η *επερώτηση* (πρβλ. *Inst.* 3, 16, pr. και 1), μπορούσαν όμως να δημιουργηθούν ενοχές εις ολόκληρον και από άλλες αιτίες, όπως π.χ. από νόμιμη επιτροπεία (*tutela legitima*), στην περίπτωση, δηλαδή, κατά την οποία περισσότεροι συγγενείς εξ αρρενογονίας του ίδιου βαθμού καλούνται όλοι μαζί στην επιτροπεία, ή από σύμβαση που γεννά καλόπιστη ενοχή, όπως η αγοραπωλησία, η μίσθωση, η παρακαταθήκη, το χρησιδάνειο, ή από διαθήκη που ιδρύει ενοχή εις ολόκληρον (*D.* 45, 2, 9 pr. - Παπινιανός = Βασ. 43, 2, 9), ή από καταδικαστική κληροδοσία (*legatum per damnationem*), για την οποία, βλ. πιο κάτω § 114, II, Β, β., πρβλ. *D.* 31, 16 - Κέλσος, *D.* 30, 8, 1 - Πομπώνιος).

γ) Στην ενοχή εις ολόκληρον, ορισμένα γεγονότα ενεργούν υποκειμενικά, δηλαδή επιφέρουν αποτελέσματα μόνο ως προς τον συγκεκριμένο οφειλέτη ή δανειστή στον οποίο αναφέρονται, όπως η *capitis deminutio* (*D.* 45, 2, 19 - Πομπώνιος), η σύγχυση (*confusio* - *D.* 46, 1, 71 pr. - Παύλος), το σύμφωνο αποχής (*pactum de non petendo*) υπέρ ορισμένου προσώπου (*in personam*), η υπερημερία οφειλέτη κλπ. Άλλα γεγονότα όμως ενεργούν αντικειμενικά, δηλαδή ως προς όλους τους δανειστές ή οφειλέτες. Τέτοια γεγονότα είναι η καταβολή, η ανανέωση (*D.* 16, 1, 20 - Αφρικανός) η *acceptilatio* (*D.* 46, 4, 16 pr. - Ουλπιανός), το σύμφωνο αποχής υπέρ όλων των συνοφειλετών (*pactum de non petendo in rem*, βλ. πιο κάτω, § 81, I, 4, γ), η τυχαία αδυναμία παροχής. Στις περιπτώσεις αυτές το ιουστινιάνειο δίκαιο προσθέτει το συμβιβασμό και την τριακονταετή παραγραφή (*C.* I, 8, 39, 4 του 531 μ.Χ. - Ιουστινιανός)⁽¹⁾.

δ) Ειδικότερα, σχετικά με την καταβολή, πρέπει να προστεθεί ότι ο Ιουστινιανός, με Διάταξή του (*C.* I, 8, 40, 28,), *litis contestatio* ως γεγονός που ενεργεί αντικειμενικά και όρισε ότι μόνο η καταβολή επιφέρει αποτελέσματα ως προς όλους τους συνοφειλέτες.

Επειδή όμως από παραδρομή η λύση αυτή δεν καταχωρίστηκε με συνέπεια μέσω παρεμβλημάτων σε όλα τα συναφή χωρία του Πανδέκτη, η πλημμελής αυτή τροποποίηση οδήγησε, όπως είπαμε πιο πάνω (υπό α), τους Πανδεκτιστές στο λαθεμένο συμπέρασμα ότι σε άλλες μεν περιπτώσεις, τις της συνενοχής (*obligatio conrealis*), η κάταρξη της δίκης ως

(1) Αντίθετα, στο μετακλασικό δίκαιο, η παραγραφή των 30 ετών ενεργούσε υποκειμενικά, βλ. *C.* I, 8, 39, 3 του 294 μ.Χ. - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού.

προς ένα των συνοφειλετών επέφερε απόσβεση της ενοχής ως προς όλους, ενώ σε άλλες, τις της εις ολόκληρον ενοχήν (*obligatio in solidum*), την απόσβεση ως προς τους εις ολόκληρον συνοφειλέτες, επιφέρει μόνο η καταβολή.

ε) Δικαίωμα αναγωγής. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνωρίζει ως γενικό κανόνα δικαίωμα αναγωγής (*regressus*) και έτσι, κατά κανόνα, ούτε ο συνοφειλέτης έχει δικαίωμα να στραφεί κατά των λοιπών συνοφειλετών του για να τους ζητήσει την αναλογία από την παροχή που μόνος κατέβαλε ολόκληρη, ούτε ο συνδανειστής έχει την υποχρέωση να μοιρασθεί την παροχή που του καταβλήθηκε ολόκληρη με τους άλλους συνδανειστές.

Σε ορισμένες, εντούτοις, περιπτώσεις, το Ρωμαϊκό Δίκαιο αναγνωρίζει τέτοιο δικαίωμα, όπως προκειμένου περί εταίρων (D. 356, 2, 62 pr. – (Ιουλιανός) Ουλπιανός), ή περί συγκληρονόμων κλπ.

Στις περιπτώσεις αυτές μπορεί να επιδιωχθεί από εκείνον που πραγματοποίησε τη συνολική καταβολή, ή κατά εκείνου προς τον οποίο έγινε η καταβολή αυτή, η κατανομή κατά την αναλογία των μερίδων των εταίρων ή των κοινωνιών.

III. Από την ενοχή εις ολόκληρον πρέπει να γίνει διάκριση της συρροής ενοχών.

α) Τέτοια περίπτωση εμφανίζεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο προκειμένου περί ιδιωτικών αδικημάτων, όπου περισσότερα πρόσωπα που συμμετέσχαν στην τέλεση ιδιωτικού αδικήματος υπό οποιαδήποτε ιδιότητα (αυτουργού, ηθικού αυτουργού, συνεργού) ευθύνονται στην καταβολή ολόκληρης της χρηματικής ποινής που προβλέπει ο νόμος, ο καθένας χωριστά, ανεξάρτητα από τους άλλους (D. 9, 2, 11, 2 - Ουλπιανός), κατά σωρευτική συρροή.

β) Άλλη περίπτωση συρροής ενοχών εμφανίζεται επί καταδικαστικής κληροδοσίας (*legatum per damnationem*), αν η εγκατάσταση καθενός από τους κληροδόχους έχει γίνει ασύνδετα (*disiunctim*), δηλαδή με διαφορετικές για τον καθένα φράσεις. Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή ο βεβαρημένος κληρονόμος οφείλει το ίδιο αντικείμενο ολόκληρο στον καθένα από τους κληροδόχους.

§ 80. Εκχώρηση και αναδοχή χρέους

I. Η ενοχική σχέση ήταν, κατ' αρχήν, αμεταβίβαστη στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, τόσο ενεργητικά όσο και παθητικά. Τούτο οφειλόταν στο ότι, κατά τη ρωμαϊκή νομική αντίληψη, κάθε ενοχή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το

υποκείμενό της, ώστε η συνέχισή της, παρά την αλλαγή τούτου, να είναι αδιανόητη.

II. Εκχώρηση

1. Την οικονομική ανάγκη για μεταβίβαση των ενοχών ενεργητικά, δηλαδή από ένα δανειστή σ' έναν άλλο, οι Ρωμαίοι εκάλυπταν με χρήση της *ανανέωσης* (*novatio*, πρβλ. πιο κάτω, § 82, II, 2, Β).

Ο οφειλέτης, δηλαδή ύστερα από *iussum*⁽¹⁾ του (παλαιού) δανειστή, υποσχόταν με επερώτηση την παροχή προς τον τρίτο (νέο δανειστή), με συνέπεια να ελευθερωθεί ο οφειλέτης απέναντι στον παλαιό δανειστή και να παραμένει, πια, οφειλέτης απέναντι του νέου δανειστή (Gai, II, 38).

2. Η λύση όμως αυτή παρουσίαζε σοβαρά μειονεκτήματα, πρώτον γιατί η μεταβίβαση της υποχρέωσης εξαρτιόταν από τη συναίνεση του οφειλέτη, ο οποίος μπορούσε να την αρνηθεί, και δεύτερον γιατί οι εγγυήσεις και τα ενέχυρα που αποτελούσαν παρεπόμενα της αρχικής σχέσης αποσβήνονταν, εκτός αν μεσολαβούσε ρητή συμφωνία περί του αντιθέτου (βλ. § 82, II, 3).

3. Για την αντιμετώπιση των δυσχερειών αυτών γινόταν χρήση, στα πλαίσια της διαδικασίας της *formula* μιας άλλης λύσης, σύμφωνα με την οποία ο παλαιός δανειστής (*εκχωρητής*) έδινε *iussum* στο νέο (*εκδοχέα*) να επιδιώξει δικαστικά την ικανοποίηση της απαίτησης, ενεργώντας στο όνομα μεν του εκχωρητή, αλλά για ιδιό του (του εκδοχέα) λογαριασμό ως *cognitor procurator (in rem suam)*, βλ. Gai, II, 39. Για τον *procurator* και τον *cognitor*, βλ. πιο κάτω, § 119, II).

Η λύση αυτή είχε το προσόν ότι διατηρούσε άθικτες τις εγγυήσεις και τα ενέχυρα και ότι η μεταβίβαση της ενοχής δεν εξαρτιόταν από την καλή θέληση του οφειλέτη, παρουσίαζε όμως το σημαντικό μειονέκτημα ότι ως την κάταρξη της δίκης, οπότε επερχόταν «αναγκαία ανανέωση» της ενοχής (βλ. πιο κάτω, § 82, II, 5), ο εκχωρητής μπορούσε, κακόπιστα, να δεχθεί την καταβολή από τον οφειλέτη προς αυτόν τον ίδιο, ή να ανακαλέσει μονομερώς το *iussum* του προς τον εκδοχέα.

Εκτός τούτου, ο θάνατος του εκχωρητή ή του εκδοχέα έλυναν τη σχέση που είχε δημιουργηθεί με το *iussum*.

4. Για την αποφυγή των μειονεκτημάτων αυτών, ο Αντώνιος Πίος θέσπισε υπέρ του εκδοχέα αγοραστή κληρονομίας το δικαίωμα να ασκεί τις αγωγές της κληρονομίας στο ιδιό του όνομα ως *actiones utiles* (D. 2, 14, 16 pr. - Ουλπιανός), ανεξάρτητα από τον εκχωρητή.

(1) Επιταγή, εξουσιοδότηση, εντολή (υπό μη τεχνική έννοια).

Κατά τη μετακλασική περίοδο η λύση αυτή επεκτάθηκε με αυτοκρατορικές Διατάξεις σε άλλες περιπτώσεις, ιδίως δε με Διάταξη του Γορδιανού (C. I., 4, 10, 1, του 242 μ.Χ.) σε κάθε περίπτωση απόκτησης απαίτησης κατά οποιοδήποτε τρόπο, αν ο εκχωρητής απεβίωσε κατόπιν, χωρίς να αφήσει κληρονόμους και με Διάταξη των Ουαλεριανού και Γαλλιανού στην περίπτωση που η εκχωρηθείσα απαίτηση είχε πουληθεί στον εκδοχέα ή του είχε δοθεί ως προίκα (C. I., 4, 10, 2, του 260 μ.Χ.). Σε όλες αυτές, δηλαδή, τις περιπτώσεις, παρεχόταν στον εκδοχέα *actio utilis*.

5. α) Ο Ιουστινιανός παρεχώρησε την *actio utilis* και στις περιπτώσεις εκείνες που ο εκδοχέας είχε αποκτήσει την απαίτηση λόγω δωρεάς (C. I., 8, 53, 33, του 528 μ.Χ.), και γενίκευσε έτσι την προστασία του εκδοχέα.

β) Στην προστασία του εκδοχέα απέβλεπε η αναγγελία (*denuntiatio*), δήλωση, δηλαδή, με την οποία ο εκδοχέας γνωστοποιεί στον οφειλέτη την εκχώρηση που πραγματοποιήθηκε. Η αναγγελία είχε ως συνέπεια ότι ο οφειλέτης δεν μπορούσε, από αυτήν και πέρα, να προβεί νόμιμα σε καταβολή προς τον εκχωρητή (C. I., 8, 41, 3 pr. - Γορδιανός, του 239 μ.Χ.).

Είναι, πάντως, πιθανό ότι η αναγγελία είχε εισαχθεί εκ των υστέρων, δηλαδή με ιουστινιάνεια παρεμβλήματα σε κείμενα της μετακλασικής περιόδου.

6. Αποτελέσματα της εκχώρησης

Η εκχώρηση στο ιουστινιάνειο δίκαιο έχει ως αποτέλεσμα ότι η ήδη υπάρχουσα ενοχή μεταβιβάζεται στον εκδοχέα με όλα τα παρεπόμενά της, εκτός εκείνων που έχουν προσωποπαγή χαρακτήρα ή εξαιρέθηκαν ρητά από την εκχώρηση.

Εξάλλου, ο οφειλέτης μπορεί να αντιτάξει κατά του εκδοχέα τόσο τις ενστάσεις που πηγάζουν από το πρόσωπο τούτου, όσο και εκείνες που μπορούσε να αντιτάξει κατά του εκχωρητή.

7. Περιορισμός των εκχωρήσεων

Η οικονομική δυσπραγία της περιόδου της Δεσποτείας οδήγησε στη θέσπιση αυτοκρατορικών Διατάξεων που επέβαλαν περιορισμούς στις εκχωρήσεις, είτε επιδίκων, είτε και μη επιδίκων, απαιτήσεων.

α) Διάταξη των Γρατιανού, Ουαλεντινιανού και Θεοδοσίου Α' (C. I., 8, 36 (37), 3, του 380 μ.Χ.), όρισε ότι αν η επιδίκη απαίτηση εκχωρηθεί αντί τιμήματος χαμηλότερου από την ονομαστική της αξία, ο οφειλέτης, καταβάλλοντας στον εκδοχέα το χαμηλότερο αυτό ποσό με το οποίο ο εκδοχέας απέκτησε την απαίτηση, απαλλάσσεται.

β) Διάταξη των Ονωρίου και Θεοδοσίου Β' (C. I., 2, 13 (14), 2, του

422 μ.Χ.), όρισε ότι αν δυνατός *potentior*, *potens*, βλ. για την έννοια αυτή πιο πάνω, § 23, Ι, α) αποκτήσει με εκχώρηση επίδικη απαίτηση από ταπεινό (*humilior*, βλ. ο.π.), η απαίτηση αποσβήνεται.

γ) Η Διάταξη του Αναστασίου Α΄ (C. I., 4, 35, 22, του 506 μ.Χ.), η οποία συμπληρώθηκε από τον Ιουστινιανό (C. I., 4, 35, 23, του 532-532 μ.Χ.), γνωστή ως *Αναστασιανός Νόμος* (*lex Anastasiana*), προβλέπει ότι, αν απαίτηση, επίδικη ή μη, χρηματική ή αποτιμητή σε χρήμα, πουληθεί κάτω της ονομαστικής αξίας και εκχωρηθεί, ο οφειλέτης απαλλάσσεται αν καταβάλει στον εκδοχέα το μικρότερο εκείνο τίμημα που ο εκδοχέας είχε πληρώσει στον εκχωρητή.

δ) Ιουστινιάνεια Νεαρά (Nov. 72, 5 του 538 μ.Χ.) απαγορεύει την εκχώρηση στον επίτροπο απαιτήσεων, επίδικων ή μη, κατά του επιτροπευόμενου. Σε αντίθετη περίπτωση η απαίτηση αποσβήνεται.

III. Αναδοχή χρέους

α) Η αναδοχή χρέους απέναντι του δανειστή από νέον οφειλέτη, με απαλλαγή του παλαιού, πραγματοποιούνταν, όπως και η εκχώρηση, με ανανέωση.

Ήταν όμως, επίσης, δυνατό, ο παλαιός να διορίσει με *iussum* του το νέον οφειλέτη ως *cognitor* ή *procurator* (*in rem suam*), ο οποίος ενεργούσε στη δίκη κατά του δανειστή στο ίδιο του όνομα, και κατά του οποίου στρέφεται η απόφαση που εκδιδόταν (πρβλ. *Fragm. Vat.* 317, στο Girard, Ι, σελ. 540), ενώ ο παλαιός οφειλέτης, λόγω της «αναγκαίας ανανέωσης» που επέρχεται με και από τη *litis contestatio*, απαλλασσόταν.

§ 81. Απόσβεση των ενοχών

Ι. Από τον ίδιο της τον προορισμό η ενοχή έχει χαρακτήρα πρόσκαιρο, αφού ο λόγος γένεσής της είναι να εκπληρωθεί και να πάψει έτσι να υπάρχει.

Αλλά η εκπλήρωση δεν είναι ο μοναδικός λόγος απόσβεσης της ενοχής. Έτσι ο Γάιος (Gai, III, 169-181) μνημονεύει εκτός από την εκπλήρωση, την άφεση χρέους, την ανανέωση και την κάταρξη της δίκης, αλλά και ο κατάλογος αυτός δεν είναι πλήρης, όπως θα εκτεθεί πιο κάτω.

1. Καταβολή

α) Όπως και πιο πάνω ειπώθηκε, λόγος γένεσης της ενοχής είναι η εκπλήρωσή της, η πραγμάτωση, δηλαδή του περιεχομένου της. Όπως

παρατηρεί ο Γάιος, η εκπλήρωση (solutio) της παροχής αποτελεί τον κατ' εξοχή (praecipus) λόγο απόσβεσης της ενοχής (tollitur obligatio - Gai, III, 168).

Για την εκπλήρωση της ενοχής, η ελληνική νομική γλώσσα χρησιμοποιεί τον όρο *καταβολή*, του οποίου κάνει χρήση και ο Αστικός Κώδικας (άρθρα 416 επ.). Ο όρος αυτός δεν είναι, πιστεύουμε, πολύ πετυχημένος⁽¹⁾, έχει όμως επικρατήσει και έτσι θα γίνει χρήση του παρακάτω.

Ο ρωμαϊκός όρος solutio, εξάλλου, όπως είδαμε προηγουμένως (§ 71, II, α) διατηρεί την ανάμνηση από τα αρχαιότερα εκείνα χρόνια κατά τα οποία ο obligatus ήταν κατά κυριολεξία δέσμιος του δανειστή, «λυνόταν» δε με την εκπλήρωση της οφειλόμενης παροχής από τον debitor, τον οφειλέτη,

β) Η solutio αυτή επέρχεται *αυτοδικαίως* (ipso iure) με την καταβολή (πρβλ. D. 50, 16, 176 - Ουλπιανός = Βασ. 2, 2, 170), πρόβλημα δε δημιουργείται μόνο ως προς το πώς εξασφαλίζεται για τον οφειλέτη η δυνατότητα να αποδείξει την καταβολή που πραγματοποιήσει.

Μέχρι και των μετακλασικών χρόνων το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν απαιτούσε ειδικό τρόπο για την απόδειξη της καταβολής.

Η πρακτική όμως των συναλλαγών είχε διαμορφώσει, πιθανόν υπό την επιρροή ελληνικών προτύπων, το τυπικό *έγγραφο της απόδειξης* (apocha, από τον ελληνικό όρο «αποχή»), η οποία απέβλεπε σε αποδεικτικό σκοπό (παράδειγμα: Bruns, I, αριθ. 157, α = FIRA, III, αριθ. 128 α, 1^{ος} αιώνας μ.Χ., από την Πομπηία).

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο οι έγγραφες αποδείξεις αποκαλούνται securitates. Αν αφορούν περισσότερο από 30 λίβρες χρυσού, πρέπει το έγγραφο τους να υπογραφεί και από τρεις μάρτυρες (C. I., 4, 2, 17 του 528 μ.Χ.). Αν όταν δημιουργήθηκε η οφειλή είχε συνταχθεί έγγραφο, η καταβολή πρέπει να αποδειχνεται με έγγραφο ή με πέντε μάρτυρες, που να ορκισθούν ότι ολόκληρο το ποσό της οφειλής εξοφλήθηκε παρουσία τους (C. I., 4, 20, 18 pr., του 528 μ.Χ.).

Η προσβολή των αποδείξεων (securitates) λόγω μη καταβολής του ποσού που μνημονεύουν είναι κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο δυνατή μόνο υπό τις προϋποθέσεις ενός αυτοτελούς ένδικου μέσου, της "querela non numeratae pecunia" («διαμαρτυρία περί αναγυρίας» - πρβλ. Αρμ. Β', β, 1-4), ή με την προσβολή της αντίστοιχης ένστασης (exceptio non numeratae pecuniae - «ένστασης αναγυρίας»).

γ) Η καταβολή επιφέρει *αυτοδικαίως* (ipso iure, πρβλ. Gai, III,

(1) Καταβάλλω, επί μη χρηματικών παροχών, δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, δόκιμο, γιατί το ρήμα αυτό είναι ταυτόσημο με «πληρώνω».

168) και άτυπα την κατάλυση της ενοχής (tollitur obligatio) και την αποδέσμευση (liberatio, βλ. Inst., 3, 29 pr. του οφειλέτη).

δ) Η καταβολή μπορεί να γίνει όχι μόνο από τον οφειλέτη προσωπικά, αλλά και από τρίτο, ακόμα δε και παρά την αντίθεση του οφειλέτη, ή όταν ο οφειλέτης την αγνοεί (D. 3, 5, 38 (39), - Γάιος, Inst. 3, 29 pr.).

ε) Η μερική καταβολή είναι μεν, κατ' αρχήν, δυνατή (βλ. Gai, III, 172), δεν είναι όμως ο δανειστής υποχρεωμένος να την αποδεχθεί, εκτός αν τούτο έχει συμφωνηθεί ή αν η μερική καταβολή επιβάλλεται από διάταξη νόμου, πως π.χ. στην περίπτωση της lex Furia (Gai, III, 121, IV, 22).

στ) Χρόνος και τόπος της καταβολής

αα) Ο χρόνος καταβολής εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τη συμφωνία των μερών. Αν δεν υπάρξει συμφωνία, ο δανειστής δικαιούται να απαιτήσει αμέσως την παροχή (D. 50, 17, 14 - Πομπώνιος): "In omnibus obligationibus in quibus dies non ponitur, praesenti die debetur".

ββ) Ο τόπος της καταβολής εξαρτάται, επίσης, κατά κύριο λόγο, από τα όσα έχουν συμφωνήσει τα μέρη. Αν δεν υπήρξε συμφωνία, τα μεν κατά γένος ορισμένα πράγματα μπορούν να απαιτηθούν στον τόπο όπου ο οφειλέτης μπορεί να εναχθεί, δηλαδή κατά κανόνα στον τόπο κατοικίας του, τα δε κατ' είδος ορισμένα, στον τόπο όπου αυτά βρίσκονται (D. 5, 1, 38 - Λικίνιος Ρουφίνος).

ζ) Σειρά καταλογισμού των καταβολών

Επί πολλών οφειλών του ίδιου είδους του αυτού οφειλέτη προς τον αυτό δανειστή, ο οφειλέτης είχε το δικαίωμα να καθορίσει σε ποιόν από όλες πρέπει να καταλογισθεί μία καταβολή του. Αν ο οφειλέτης δεν εκφράστηκε, το δικαίωμα ανήκει στο δανειστή (D. 46, 3, 1 - Ουλπιανός, D. 46, 3, 101 pr. και 1 - Παύλος). Αν κανένας από τους δύο δεν εκφράστηκε, τότε η ληξιπρόθεσμη οφειλή προηγείται της μη ληξιπρόθεσμης και η επαχθέστερη για τον οφειλέτη της λιγότερο επιβαρυντική.

2. Εικονική καταβολή (imaginaria solutio)

Ενώ κατά κανόνα η καταβολή είναι άτυπη, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνωρίζει και ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες η καταβολή δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την τήρηση μιας τυπικής διαδικασίας.

Τις περιπτώσεις αυτές ο Γάιος (Gai, III, 173) αποκαλεί τρόπους «εικονικής εκπλήρωσης» (καταβολής, species imaginariae solutionis), είναι δε οι περιπτώσεις αυτές δύο: η της εκπλήρωσης με χαλκό και ζυγό (solutio pes aes et libram ή nexi liberatio, πρβλ. και § 37, I, A, γ) και της acceptilatio. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η απόσβεση της οφειλής επέρχεται αυτοδικαίως (ipso iure) με την τέλεση της δικαιοπραξίας.

α) *Solutio pes aes et libram*

Η καταβολή διά χαλκού και ζυγού είχε εφαρμογή στις ακόλουθες περιπτώσεις:

αα) Αν η ανάληψη της ενοχικής υποχρέωσης είχε γίνει με χαλκό και ζυγό.

ββ) Αν η καταβολή γίνεται για εκπλήρωση υποχρέωσης που είχε επικυρωθεί με δικαστική απόφαση (Gai, III, 173: “si ex iudicati causa debes”, βλ. και Gai, III, 175).

γγ) Αν πρόκειται για οφειλή που πηγάζει από καταδικαστική κληροδοσία (*legatum per damnationem*, πρβλ. Gai, III, 175). Για το είδος αυτό κληροδοσίας, βλ. πιο κάτω, § 114, II, Β, β.

Η καταβολή διά χαλκού και ζυγού αρχικά ήταν πραγματική. Στα χρόνια όμως του Γάιου είχε καταστεί εικονική (*imaginary*) πράξη, που ακολουθούσε το τυπικό της *mancipatio nummo* υπο, με τη διαφορά ότι τα πανηγυρικά λόγια που απαγγέλλονταν διέφεραν, προσαρμοζόμενα στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της καταβολής. Ο Γάιος παραθέτει τα πανηγυρικά λόγια που απαγγέλλονταν, ειδικότερα, στην περίπτωση οφειλής που είχε επιδικασθεί δικαστικά⁽¹⁾.

β) *Acceptilatio*

Η *acceptilatio* ήταν τυπική δικαιοπραξία, καταρτιζόμενη με πανηγυρικά λόγια (*verbis*, πρβλ. πιο πάνω, § 37, I, Γ) και εφαρμοζόταν για την απαλλαγή του οφειλέτη από υποχρέωση που γεννήθηκε από δικαιοπραξία, επίσης καταρτιζόμενη με πανηγυρικά λόγια (Gai, III, 170, Inst. 3, 29, 1), ιδίως επερώτηση (*stipulatio*), αλλά και απελευθερικό όρκο (*iusiurandum liberti* (D. 46, 43, 13 pr. - Ουλπιανός). Η χρησιμοποίησή της είναι χαρακτηριστική της επιλεγόμενης «αρχής της συμμετρίας», που παρατηρείται στις αρχαιότερες φάσεις εξέλιξης της στάσης των δικαίων (πρβλ. D. 46, 3, 80 - (Γ. Μούκιος Σκαιβόλας) - Πομπώνιος και, γενικότερα, D. 50, 17, 153 - Παύλος).

Μας παραδίδονται σχετικά με την *acceptilatio* περισσότεροι του ενός τύποι πανηγυρικοί ερωτήσεων και απαντήσεων D. 46, 4, 1 - Μοδεστίνος, D. 46, 4, 7 - Ουλπιανός, Gai, III, 169). Η *acceptilatio* ανήκε στο *ius gentium* και γι' αυτό ήταν προσιτή και στους ξένους (*peregrini*), μπορούσε δε να καταρτισθεί όχι μόνο λατινικά, αλλά και ελληνικά (D. 46, 4, 8, in fine - Ουλπιανός, Inst. 3, 29, 1: «έχεις λαβών δηνάρια τόσα; Έχω λαβών»).

Αμφισβητούμενο ήταν στα χρόνια του Γάιου αν μερική (*in partem*)

(1) Gai, III, 171: “Quod ego tibi tot milibus sestertiorum condemnatus sum, me eo nomine a te solvo liberoque hoc aere aeneaque libra. Hanc tibi libram primam postremamque expendo <secundum> legem publicam”.

acceptilatio ήταν δυνατή (Gai, III, 172). Στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις η αμφισβήτηση έχει λυθεί υπέρ της άποψης ότι η μερική acceptilatio ήταν δυνατή (Inst. 3, 29, 1 in fine).

Για τη χρήση της acceptilatio στα πλαίσια της Ακουίλιανής επερώτησης, βλ. πιο κάτω, υπό II, 4.

3. Δόση αντί καταβολής

Όπως η μερική καταβολή, έτσι και η δόση αντί καταβολής (datio in solutum) προϋποθέτει, κατ' αρχήν, τη συναίνεση του δανειστή (Gai, III, 168: "si quis consentiente creditore aliud pro alio solverit"). Αμφισβήτητη είχε, εντούτοις, εγερθεί μεταξύ των Σχολών των Σαβινιανών και των Προκουλιανών ως προς τα αποτελέσματα της δόσης αντί καταβολής που γίνεται με την προϋπόθεση αυτή.

Κατά τους Προκουλιανούς, η δόση αντί καταβολής δεν εξαφανίζει αυτοδικαίως την οφειλή, αλλά παρέχει στον δόντα το δικαίωμα να προβάλει την ένσταση του δόλου, αν μετά τη δόση αντί καταβολής ο δανειστής απαιτήσει και την αρχική παροχή. Αντίθετα, κατά τους Σαβινιανούς, με τη δόση αντί καταβολής ο οφειλέτης απαλλάσσεται αυτοδικαίως (ipso iure - Gai III, 168).

Η λύση των Σαβινιανών επικράτησε και έγινε δεκτή στο ιουστινιάνειο δίκαιο (Inst. 3, 29, pr., Nov. 4, 3 του 535 μ.Χ. κλπ.).

Από το κλασικό δίκαιο ήδη παρατηρείται η τάση να εφαρμοστούν στη δόση αντί καταβολής οι κανόνες που διέπουν την αγοραπωλησία, όπως π.χ. στην περίπτωση εκνίκησης (evictio) του δοθέντος αντί καταβολής. Υποστηρίχθηκε όμως και η άποψη ότι αν το δοθέν αντί καταβολής εκνικηθεί, αναβιώνει η προηγούμενη ενοχή (D. 46, 3, 46 pr. - Μαρκιανός: "manet pristina obligatio"). Η άποψη περί εφαρμογής των κανόνων της αγοραπωλησίας, που έχει ελληνική προέλευση, επικράτησε στο ιουστινιάνειο δίκαιο (C. I., 8, 44, 4, του 212 μ.Χ. - Καρακάλλα).

4. Άφεση χρέους

Άφεση χρέους είναι η συμφωνία μεταξύ δανειστή και οφειλέτη, με την οποία ο πρώτος απαλλάσσει το δεύτερο από την προς αυτόν οφειλή του.

α) Ως τυπικές αφέσεις χρέους πρέπει να νοηθούν οι περιπτώσεις της «εικονικής καταβολής» (imaginae solutio) για τις οποίες έγινε πιο πάνω (υπό 2) λόγος.

β) Εκτός από τις περιπτώσεις αυτές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν περιπτώσεις τυπικής άφεσης χρέους, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώρισε και την άτυπη άφεση χρέους.

Η άτυπη άφεση χρέους, που καταρτίζεται με σύμφωνο (*pactum*), επιφέρει την αυτοδίκαιη απόσβεση του χρέους μόνο στις περιπτώσεις οφειλής από χρηματική ποινή για κλοπή (*furtum*), και «ύβρη» (*iniuria*) (D. 2, 14, 17, 1 - Παύλος). Η απόσβεση της οφειλής στις περιπτώσεις αυτές επέρχεται κατά το *ius civile*.

Σε κάθε άλλη περίπτωση, η άτυπη άφεση χρέους, καταρτιζόμενη με σύμφωνο, το *σ ύ μ φ ω ν ο α π ο χ ή ς* (*pactum de non petendo*) δημιουργήσε αποτελέσματα μόνο κατά το *ius praetorium*. Ο Πράιτορας, δηλαδή, σε περίπτωση συνδρομής τέτοιου συμφώνου, παρείχε στον εναγόμενο ένσταση (*exceptio pacti conventi* - Gai, IV, 119 και 126), με την οποία αυτός –κατά το περιεχόμενο του *pactum*– απέκρουε την αγωγή του ενάγοντα είτε προσωρινά (*exceptio dilatoria*, αναβλητική ένσταση, βλ. πιο κάτω § 123, IV, α, αα), είτε οριστικά (*exceptio peremptoria*, καταλυτική ένσταση, βλ. πιο κάτω, § 123, IV, α, ββ). Από τις δύο αυτές περιπτώσεις του *pactum de non petendo*, η δεύτερη οδηγούσε σε απόσβεση της οφειλής οpe *exceptionis*.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το σύμφωνο αποχής οδηγούσε στη χορήγηση της πιο πάνω ένστασης μόνο επί αγωγών *α υ σ τ η ρ ο ύ* δικαίου, γιατί επί *κα λ ο π ί σ τ ω ν* αγωγών η ένσταση αυτή περίπτεε, αφού ο Πράιτορας έπρεπε να κρίνει την υπόθεση *ex fide bona* (D. 18, 5, 3 – (Ιουλιανός) Παύλος): “*quia bonae fidei iudicio exceptiones pacti insunt*”), λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη του συμφώνου, ανεξάρτητα από την προβολή ή όχι της ένστασης.

γ) Αν υπάρχουν περισσότεροι από έναν οφειλέτες, το *pactum de non petendo* μπορεί να ενεργεί ή μόνο υπέρ ενός από αυτούς (*pactum de non petendo in personam*) ή, συνηθέστερα, υπέρ όλων των συνοφειλετών και των κληρονόμων, εγγυητών κλπ., τούτων (*pactum de non petendo in rem*).

5. Σ υ μ ψ η φ ι σ μ ό ς (*compensatio*)

Α. Συμψηφισμός (*compensatio*) είναι τρόπος απόσβεσης αμοιβαίων απαιτήσεων δύο προσώπων κατά το μέρος κατά το οποίο καλύπτουν η μία την άλλη.

Β. Ο συμψηφισμός, ως ενιαίος θεσμός, διαμορφώθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο, από επί μέρους περιπτώσεις που ίσχυαν ήδη από το κλασικό.

α) Η παλαιότερη από τις περιπτώσεις αυτές ήταν των *τ ρ α π ε ζ ι τ ώ ν* (*argentarii*), οι οποίοι, όταν ασκούσαν αγωγή κατά πελάτη τους, ήσαν υποχρεωμένοι να *α φ α ι ρ ο ύ ν* οι ίδιοι κάθε ο μ ο ε ι δ ή απαίτηση τούτου εναντίον τους (πρβλ. Gai, IV, 66: “*eiusdem generis et naturae ... veluti pecunia cum pecunia compensetur, triticum cum tritico, vinum cum*

vino ...”), και να ζητούν μόνο το καθαρό υπόλοιπο (Gai, IV, 64: “cum compensatione agere”). Σε αντίθετη περίπτωση, η αγωγή τους απορριπτόταν λόγω *plus petitio* (βλ. πιο κάτω, § 121, III, Γ, 1, α). Τούτο οφείλεται, κατά τον Γάιο, στο ότι ο συμψηφιστικός λογαριασμός περιεχόταν στο αιτητικό (*intentio*, βλ. πιο κάτω, § 121, II, Β, β), της *formula* (Gai, IV, 68). Οι αμοιβαίες απαιτήσεις δεν ήταν ανάγκη να είναι συναφείς, να πηγάζουν, δηλαδή, από την ίδια ενοχική σχέση (*ex eadem causa*). Αντίθετα, δεν χωρούσε συμψηφισμός αν δεν επρόκειτο για οφειλές ληξιπρόθεσμες (Gai, IV, 67: “compenatur autem hoc solum quod presenti die debetur”).

β) Άλλη περίπτωση ήταν των αγοραστών περιουσίας (βλ. και πιο κάτω, § 122, III, β).

Ο αγοραστής περιουσίας (*bonorum emptor*) ήταν υποχρεωμένος να εκπίπτει από τις απαιτήσεις που περιλαμβάνονταν στην περιουσία αυτή και στρέφονταν κατά τρίτων, τις απαιτήσεις των τρίτων αυτών κατά της περιουσίας που είχε αγοράσει και να ασκεί την αγωγή του μόνο για την επί πλέον διαφορά (Gai, IV, 65: “cum deductione agere”). Η έκπτωση (*deductio*) αυτή διέφερε από την *compensatio* γιατί δεν ήταν αναγκαίο επί *deductio* να είναι οι απαιτήσεις ομοειδείς, ούτε να είναι ληξιπρόθεσμες (Gai, IV, 66-67). Στην *deductio*, εξάλλου, πρόβλημα απόρριψης λόγω *plus petitio* δεν γεννιόταν, γιατί η *deductio* περιεχόταν στο διατακτικό (*condemnatio*, βλ. πιο κάτω, § 121, II, Β, δ) και ότι στο αιτητικό της *formula* (Gai, IV, 68).

γ) Τρίτη περίπτωση ήταν η των καλόπιστων αγωγών (*bona fidei iudicia*, § 73, II, 2 β).

Στις καλόπιστες αγωγές, ο δικαστής δικαιούται, χωρίς όμως και να υποχρεούται, να προβεί σε συμψηφισμό των συναφών (*ex eadem causa*) απαιτήσεων του εναγομένου προς τις του ενάγοντος και να απαγγείλει την καταδίκη του εναγομένου για το υπόλοιπο μόνο (Gai, IV, 61 (χωρίς μερικώς κατεστραμμένο), 63).

δ) Τέλος, ένα *rescriptum* του Μάρκου Αυρηλίου –μεταγενέστερο των Εισηγήσεων του Γαΐου– για το οποίο παρέχουν λίγες πληροφορίες οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 4, 6, 30) επέτρεψε το συμψηφισμό και στις αγωγές *αυστηρού δικαίου* (*stricti iuris*), εφόσον ο εναγόμενος προτείνει την ένσταση του δόλου και περιληφθεί αυτή στη *formula*. Το εξαιρετικά περιορισμένο των πληροφοριών που παρέχει ο Ιουστινιανός δεν επιτρέπει ακριβέστερη περιγραφή του νεωτερισμού αυτού του Μάρκου Αυρηλίου.

ε) Τέλος, συμψηφισμός αμοιβαίων απαιτήσεων μπορούσε να πραγματοποιηθεί με κοινή συμφωνία των μερών, μέσω συμφώνου (*pactum de non petendo*).

Γ. Ιουστινιάνειο δίκαιο

Με διάταξη του (C. I. 4, 31, 14 του 531 μ.Χ., βλ. και Inst. 4, 6, 30) ο Ιουστινιανός ενοποίησε το δίκαιο του συμψηφισμού και το υπήγαγε σε δέσμη κανόνων:

α) Ο συμψηφισμός επέρχεται σε κάθε περίπτωση αυτοδικαίως (*ipso iure*), (C. I., 4, 31, 14 pr., του 531 μ.Χ.), χωρίς, προκειμένου για τις αγωγές του αυστηρού δικαίου, να απαιτείται η προβολή της ένστασης του δόλου από τον εναγόμενο, όπως ήταν αναγκαίο κατά το *rescriptum* του Μάρκου Αυρηλίου. Έτσι δεν υπάρχει πια περίπτωση να απορριφθεί αγωγή λόγω *pluris petitio*, αφού η καταδίκη γίνεται πάντα για το υπόλοιπο (πρβλ. Inst. 4, 6, 39).

β) Η φερόμενη σε συμψηφισμό απαίτηση πρέπει να είναι ληξιπρόθεσμη, αλλά και *ε κ κ α θ α ρ ι σ μ έ ν η* (*liquida*), δηλαδή να μπορεί να αποδειχθεί αμέσως. Αλλιώς ο δικαστής παραπέμπει την ανεκκαθάριστη απαίτηση σε ιδιαίτερη δίκη (C. I. 4, 31, 14, 1, του 531 μ.Χ.).

γ) Ο συμψηφισμός ανατρέχει αναδρομικά στο χρόνο κατά τον οποίο οι συμψηφιζόμενες απαιτήσεις συναντήθηκαν. Από τον ίδιο χρόνο σταματά η υποχρέωση καταβολής τόκων.

δ) Σε συμψηφισμό μπορεί να προταθεί και *φ υ σ ι κ ή ε ν ο χ ή* (D. 16, 2, 6 - Ουλπιανός).

ε) Η ένσταση του συμψηφισμού δεν μπορεί να προβληθεί κατά απαιτήσεων από *π α ρ α κ α τ α θ ή κ η* ή κατά απαιτήσεων για απόδοση πράγματος κατεχομένου κατόπιν *κ λ ο π ή ς* ή ύστερα από *χ ρ ή σ η β ί α ς* (C. I., 4, 34, 11, του 529 μ.Χ., C. I., 4, 31, 14, 2, του 531 μ.Χ.).

6. Σύγχυση (*confusio*)

Η σύμπτωση των ιδιοτήτων του δανειστή και του οφειλέτη στο ίδιο πρόσωπο –ιδίως λόγω κληρονομικής διαδοχής– επιφέρει επίσης απόσβεση της ενοχής και μάλιστα αυτοδικαίως (*ipso iure*).

Ο Γάιος δεν αναφέρεται σχετικά παρά σε μία μεμονωμένη περίπτωση, αναγόμενη στο θέμα της *noxα* και σε διαφωνία πάνω στο θέμα αυτό των Σχολών των Σαβινιανών και Προκουλιανών (Gai, IV, 78). Εντούτοις η *confusio* ως τρόπος απόσβεσης των ενοχών αναγνωριζόταν γενικότερα από το κλασικό δίκαιο (π.χ. D. 46, 3, 75 - Μοδεστίνος). Τούτο ισχύει όχι μόνο στην περίπτωση της σύμπτωσης των ιδιοτήτων του οφειλέτη και του δανειστή στο ίδιο πρόσωπο, αλλά και σ' εκείνη της συνένωσης των ιδιοτήτων του *π ρ ω τ ο φ ε ι λ έ τ η* και του *ε γ γ υ η τ ή* στο ίδιο πρόσωπο. Η τελευταία, δηλαδή, περίπτωση είχε ως συνέπεια την εξάλειψη της εγγύησης (D. 46, 1, 5 - Ιουλιανός) Ουλπιανός). Αντίθετα, η σύμπτωση των ιδιοτή-

των του δανειστή και του εγγυητή στο ίδιο πρόσωπο δεν επηρεάζει την κύρια οφειλή, η οποία εξακολουθεί να υφίσταται.

7. Αντίθετη συμφωνία

Οι ενοχές που γεννιούνται από σύμβαση καταρτιζόμενη solo concensu αποσβήνονται ipso iure με την αντίθετη άτυπη συμφωνία των μερών (contrarius consensus, πρβλ. D. 46, 3, 80 - Πομπώνιος, Epit. Gai, 2, 9 (17), 17, στο Girard, Textes, I, σελ. 262, Inst. 3, 29, 4), υπό την προϋπόθεση όμως ότι δεν είχε αρχίσει η εκπλήρωση της σύμβασης (rebus adhuc integris, si res secuta non fuit - D. 18, 5, 5, 1 - Ιουλιανός).

8. Κάταρξη της δίκης (litis contestatio)

Για το αποσβεστικό αποτέλεσμα της κατάρξης της δίκης κατά τη διαδικασία της Formula (Gai, III, 180-181, IV, 107), βλ. πιο κάτω, § 121, III, A, 2, στ, ββ), αλλά και πιο πάνω, § 82, 6, σχετικά με την αναγκαία ανανέωση.

9. Άλλοι λόγοι απόσβεσης των ενοχών

Από τους λοιπούς λόγους απόσβεσης των ενοχών αξιομνημόνευτοι είναι: ο θάνατος (σε ορισμένες περιπτώσεις όπως της iniuria - πρβλ. Gai, IV, 112), η τριακονταετής παραγραφή των αγωγών (praescriptio triginta annorum) που εισήγαγε Διάταξη του Θεοδοσίου Β' (C. I., 7, 39, 3, του 424 μ.Χ.), αλλά η οποία σε μερικές περιπτώσεις επεκτάθηκε σε τεσσαρακονταετή και η συνδρομή δύο επικερδών αιτιών (concurcus duarum causarum lucrativarum). Η περίπτωση αυτή απόσβεσης ισχύει μόνο όταν το αντικείμενο της παροχής είναι πράγμα, έχει δε τούτο περιέλθει ήδη στο δανειστή από χαριστική αιτία, για χαριστική επίσης απόκτηση, π.χ. από κληροδοσία, αποσβήνεται (Inst. 2, 20, 6).

§ 82. Ανανέωση των ενοχών

1. Ανανέωση (novatio) είναι η υποκατάσταση μιας ενοχικής υποχρέωσης σε άλλη, που υπάρχει ήδη, η οποία, κατ' αυτόν τον τρόπο αποσβήνεται (D. 46, 2, 1 pr.: "Novatio est prioris debiti in aliam ibligationem ... transfusio atque translatio", βλ. επίσης Gai, III, 176).

Η ανανέωση συνάπτεται προς το θέμα της απόσβεσης των ενοχών, αφού η αντικατάσταση της παλαιάς ενοχικής υποχρέωσης από τη νέα οδηγεί στην απόσβεση της παλαιάς, έχει όμως και άλλα, πέρα από την απόσβεση αυτή αποτελέσματα.

Η αποσβεστική ενέργεια της ανανέωσης στηρίζεται στον κανόνα που διέπει το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο ότι δεν είναι δυνατό να γίνουν για το ίδιο αντικείμενο δύο διαδοχικές επερωτήσεις (πρβλ. D. 45, 1, 18 - Πομπώνιος: “Qui bis in idem promittit, ipso iure amplius quam semel non tenetur”).

Η επερώτηση (stipulatio) ήταν ο κατά πολύ πιο συνηθισμένος τρόπος πραγματοποίησης της ανανέωσης. Πρέπει όμως να διευκρινισθεί ότι και άλλη δικαιοπραξία καταρτιζόμενη με πανηγυρικά λόγια (verbis), η επαγγελία προίκας (dotis dictio), μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Υποστηρίζεται επίσης, βάσιμα, ότι ανανέωση μπορούσε να γίνει και με δικαιοπραξία καταρτιζόμενη litteris (πρβλ. Gai, III, 129-130), στην περίπτωση των nomina transcripticia (βλ. § 87)⁽¹⁾.

2. Ουσιώδες στοιχείο της ανανέωσης στην κλασική περίοδο ήταν ότι, ενώ η ενοχική σχέση παραμένει, κατά βάση, η ίδια, εντούτοις η δεύτερη από τις επερωτήσεις περιέχει κάποιο νέο στοιχείο (Gai, III, 177: “quid in posteriori stiupulatione novi sit”).

Από της πλευράς του σε τι αφορά το νέο αυτό στοιχείο, το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο διέκρινε μεταξύ ανανέωσης που πραγματοποιείται ανάμεσα στα ίδια πρόσωπα (inter easdem personas) και ανανέωσης που πραγματοποιείται ανάμεσα σε νέα πρόσωπα (inter novas personas).

A) *Ανανέωση inter easdem personas*

Στην περίπτωση της ανανέωσης αυτής, τόσο τα υποκείμενα της ενοχικής σχέσης, όσο και το αντικείμενό της παραμένουν αμετάβλητα, παρεμβάλλεται όμως ένα νέο στοιχείο, όπως η συνομολόγηση, ή, αντίθετα, η κατάργηση αίρεσης ή προθεσμίας, η προσθήκη εγγυητή (sponsor) κλπ. (Gai, III, 177). Πρέπει να σημειωθεί, ότι ειδικά ως προς την περίπτωση του εγγυητή, η Σχολή των Σαβινιανών δεχόταν ότι αυτή επέφερε ανανέωση της ενοχικής σχέσης, ενώ η Σχολή των Προκουλιανών δεν δεχόταν τούτο (Gai, III; 178).

B) *Ανανέωση inter novas personas*

Σε τέτοιας μορφής ανανέωση έχουμε μεταβολή των υποκειμένων της ενοχικής σχέσης, δηλαδή είτε του προσώπου του δανειστή, είτε του προσώπου του οφειλέτη.

α) Μεταβολή του προσώπου του δανειστή

Πρόκειται για την περίπτωση που ο οφειλέτης, με τη συναίνεση του

(1) Στα πάρα κάτω θα γίνει λόγος μόνο για τη novatio που καταρτίζεται με επερώτηση.

προηγούμενου δανειστή, ή και κατ' επιταγή (iussum) τούτου, αναλαμβάνει την ίδια υποχρέωση απέναντι ενός καινούριου δανειστή (delegatio crediti ή nominis, πρβλ. D. 46, 2, 8, 5 - Ουλπιανός).

β) Μεταβολή του προσώπου του οφειλέτη

αα) Στην περίπτωση αυτή, ο αρχικός οφειλέτης (Α) επιτάσσει (με iussum) δικό του οφειλέτη (Β) να αναλάβει την υποχρέωσή του (του Α) απέναντι του δανειστή. Η μεταβολή αυτή του προσώπου του αρχικού οφειλέτη μπορούσε να γίνει είτε με τη συναίνεση τούτου (delegatio debiti), είτε και χωρίς αυτήν, οπότε έφερε την ειδικότερη ονομασία της προσομολόγησης (expromissio, πρβλ. D. 39, 5, 19, 4 – Ουλπιανός, D. 45, 1, 75, 6 – Ουλπιανός). Η χωρίς τη συναίνεση (ή και παρά την αντίθεσή του) μεταβολή του προσώπου του αρχικού οφειλέτη επέφερε εντούτοις την απαλλαγή τούτου από την οφειλή του.

Γ) Έκταξη (delegatio)

Παραπάνω έγινε ήδη λόγος για την delegatio (έκταξη). Κατά ορισμό που περιέχεται στον Πανδέκτη, η έκταξη είναι «το να δίνει κανείς αντί του εαυτού του έναν άλλον οφειλέτη στο δανειστή ή σ' εκείνον που αυτός επιτάσσει (D. 46, 2, 11 pr.: “delegari est vice sua alium reum dare creditori vel cui iusserit”).

Η έκταξη μπορεί να περιέχει ανανέωση σε περίπτωση που οι δικαιοπρακτούντες συνδέονταν ήδη μεταξύ τους με μίαν ενοχική σχέση, οπότε η έκταξη έχει ως αποτέλεσμα την απόσβεση μιας ενοχικής υποχρέωσης και τη δημιουργία νέας, μπορεί όμως να υπάρξει και ανεξάρτητα από προϋφιστάμενη υποχρέωση, όπως, αν ο εκτασόμενος υποσχεθεί στον τρίτο, με σκοπό να προβεί σε δωρεά προς τον εκτάσσοντα.

3. Αποτελέσματα της ανανέωσης

Η ανανέωση επιφέρει, εκτός από την απόσβεση της αρχικής (παλαιάς) οφειλής και την αυτοδικαίη (ipso iure) απόσβεση όλων των παρεπομένων υποχρεώσεων (π.χ. εγγυήσεων, ενεχύρων κλπ.), εκτός αν το αντίθετο συμφωνηθεί ρητά (D. 13, 7, 11, 1 - Παύλος). Η ανανέωση επιφέρει επίσης αυτοδικαίως την παύση της τοκοδοσίας της παλαιάς οφειλής (D. 46, 2, 18 - Παύλος).

Από την άλλη πλευρά, η νέα οφειλή είναι απαλλαγμένη από τις ακυρότητες ή ελαττώματα της παλαιάς, τα οποία δεν μεταφέρονται στη νέα.

4. Ακουϊλιανή επερώτηση

Της ανανέωσης γινόταν στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο ευρεία χρήση,

προκειμένου να αποσβηστούν όλες οι μεταξύ δύο προσώπων υφιστάμενες απαιτήσεις, ιδίως σε περίπτωση συμβιβασμού.

Πρόκειται για μέθοδο που επινοήθηκε από το νομικό της προκλασικής περιόδου Aquilius Gallus (βλ. § 13, II, B, γ). Κατ' αυτή, όλες οι απαιτήσεις ενός προσώπου (δανειστή) συγκεντρώνονται σε μία επερώτηση του προσώπου αυτού, τις οποίες ο επερωτώμενος (οφειλέτης) υπόσχεται. Στη συνέχεια, ο επερωτών προβαίνει σε *acceptilatio* όλων των οφειλών αυτών, με την οποία, στο σύνολό τους, οι εν λόγω οφειλές αποσβήνονται (Inst. 3, 29, 2).

5. Πρόθεση ανανέωσης

Το ιουστινιάνειο δίκαιο απαιτεί, προκειμένου να υπάρχει ανανέωση, να έχουν οι δικαιοπρακτούντες σαφή πρόθεση ανανέωσης (*animus novandi*), πρόθεση δηλαδή να αντικαταστήσουν την αρχική ενοχική υποχρέωση με καινούρια. Σε αντίθετη περίπτωση, η προηγούμενη ενοχή παραμένει να ισχύει, παράλληλα προς την καινούρια (C. I., 8, 41 (42), 8 pr., Inst. 3, 29, 3a).

Πρέπει να σημειωθεί εδώ, ότι ο Ιουστινιανός στον Κώδικα αναφέρεται σε ισχύουσα πρακτική της μετακλασικής περιόδου, κατά την οποία τα μέρη δήλωναν εγγράφως ότι με τη σύσταση της νέας ενοχής δεν είχαν την πρόθεση να θεωρήσουν ότι η παλαιά αποσβήνεται (C. I., 8, 41 (42), 8, 1: «ανοβατεύως»).

6. Αναγκαία ανανέωση (*novatio necessaria*)

Όπως ειπώθηκε, εκτός από όλες τις άλλες περιπτώσεις απόσβεσης που είδαμε, ο Γάιος, μιλώντας για τη διαδικασία της *formula*, κάνει μνεία απόσβεσης της ενοχής με την *κ ά τ α ρ ξ η τ η ς δ ί κ η ς* (*litis contestatio*). Η απόσβεση αυτή, επέρχεται αυτοδικαίως στην *iudicia legitima* (Gai, III, 180), ενώ στα *iudicia imperio continentia* η απόσβεση επέρχεται με την προβολή σχετικής ένστασης (Gai, III, 181. Για όλο αυτό το θέμα, βλ. και πιο κάτω, § 121, III, A, 2, στ).

Αλλά εκτός από το αποσβεστικό της αποτέλεσμα, ή μάλλον, παράλληλα με αυτό, η *κ ά τ α ρ ξ η τ η ς δ ί κ η ς* στη διαδικασία της *formula* είχε ως αποτέλεσμα (όπως άλλωστε και η απαγγελία της απόφασης) την ανανέωση της ενοχής (Fragm. Vat. 263, στο Girard, Textes, σελ. 526 = I, FIRA, II, σελ. 519-520).

Η ανανέωση αυτή χαρακτηρίζεται ως *α ν α γ κ α ί α* (*necessaria*), αλλά ο όρος αυτός δεν είναι ρωμαϊκός. Δεν πρόκειται όμως για *novatio* υπό την έννοια που δώσαμε πιο πάνω, γιατί, αντίθετα προς τη δικαιοπρακτική *novatio* (*novatio voluntaria*), για την οποία έγινε ως τώρα λόγος, η αναγκαία ανανέωση δεν συνεπάγεται απόσβεση των παρεπομένων εγγυή-

σεων, επειδή δεν είναι νοητό, με την άσκηση της αγωγής, να καθίσταται η θέση εκείνου που την άσκησε χειρότερη (D. 46, 2, 29 - Παύλος: "neque enim deteriorem causam nostram facimus actionem exercentes, sed miliozem"). Τη λύση αυτή επικύρωσε ρητά και το ιουστινιάνειο δίκαιο, παρόλο που η κατάργηση της διαδικασίας της formula οδηγούσε στην ίδια λύση (C. I., 8, 41 (42), 8 pr. 1, του 530 μ.Χ.).

§ 83. Εξασφάλιση των ενοχών - Εγγύηση

II. Εγγύηση είναι σύμβαση, με την οποία τρίτος υπόσχεται στο δανειστή ότι ο οφειλέτης του θα εκπληρώσει την υποχρέωση που έχει αναλάβει, ευθυνόμενος ο ίδιος απέναντι στο δανειστή σε περίπτωση μη εκπλήρωσης.

1) Αρχικά, η εγγύηση εμφανίστηκε στις σχέσεις μεταξύ των Ρωμαίων πολιτείας και ιδιωτών που συνήπταν μαζί τις συμβάσεις ποικίλου περιεχομένου, ιδίως όμως συμβάσεις εκμίσθωσης φόρων, όπου ο μισθωτής του φόρου ή ο εργολάβος δημόσιου έργου (*manceps*) ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει εγγυητή (*praes*), έναν ή περισσότερους, για να εξασφαλίσει τη Ρωμαϊκή πολιτεία για το ότι θα εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του (βλ. Festus, στο Bruns, Fontes, II, σελ. 13, στη λ. "*manceps*" και σελ. 26, στη λ. "*praes*" και III, αριθ. 153 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 170 (105 π.Χ.), στιχ. 18).

2) Ανάλογη ήταν και η περίπτωση του εγγυητή (*vindex*) που εγγυόταν ότι ο καλούμενος για εμφάνιση (*in ius vocatus*) θα εμφανισθεί ενώπιον του Αρχонта που δικαιοδοτεί (*in iure*) (Δωδεκ. I, 4 - βλ. πιο κάτω, § 120, II), καθώς και του εγγυητή (*vas*) που εγγυόταν την επανεμφάνιση *in iure* του εναγομένου (*vadimonium se certo die sisti*, πρβλ. Gai, IV, 184-185, βλ. και πιο κάτω, § 121, III, A, 1, γ).

Σε όλες όμως τις περιπτώσεις αυτές, η ευθύνη του εγγυητή δεν ήταν παρεπόμενη αλλά κυρία, ευθυνόταν δηλαδή ο εγγυητής αυτός αντί του οφειλέτη. Με ποιον τρόπο και πότε έγινε η μετάβαση από τις εγγυήσεις της μορφής αυτής προς τη συνεπαγόμενη παρεπόμενη ευθύνη, δεν είναι βέβαιο.

3) Η εγγύηση, υπό την έννοια της παρεπόμενης ευθύνης, συνδυάστηκε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ήδη από την αρχαϊκή περίοδο, με την επερώτηση.

Η επερώτηση, ονομαζόμενη στο εγγυητικό πλαίσιο *adpromissio*⁽¹⁾,

(1) Ο όρος δεν απαντά στις πηγές που κάνουν όμως λόγο για "*adpromissor*" (D. 45, 1, 1, 5, 2 - Πομπώνιος, D. 46, 3, 43 - Ουλιανός, Festus, στη λ. "*adpromissor*", στον Bruns, Fontes, II, σελ. 2).

εμφανίζεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο υπό τρεις ειδικότερες μορφές: τη sponsio, τη fidepromissio και την fideiussio (Gai, III, 115, 117).

α) Η αρχαιότερη από τις μορφές αυτές ήταν η της sponsio, που αναγόταν στα χρόνια πριν από το Δωδεκάδελτο (πρβλ. Δωδεκ. II, Ιβ (= Gai, IV, 17α), στη FIRA, I, σελ. 30) και δεν μπορούσε –όπως κάθε sponsio– να χρησιμοποιηθεί παρά μόνο από τους Ρωμαίους πολίτες. Η sponsio καταρτιζόταν ανάμεσα στον επερωτώντα και τον εγγυητή (sponsor) με την ακόλουθη ερωταπόκριση: “idem dari spondes? – “spondeo” (Gai III, 115). Όπως είναι φανερό η sponsio προϋπέθετε ευθύνη του πρωτοφειλέτη που να βασίζεται επίσης πάνω σε επερώτηση (πρβλ. “idem”), ήταν δε ακληρονομήτη (Gai, III, 120, IV, 113) και αποσβηνόταν με την πάροδο διετίας (Gai, III, 121)⁽²⁾.

β) Η δεύτερη από τις μορφές της adpromissio ήταν η fidepromissio. Η fidepromissio αποτελούσε θεσμό του ius gentium, και γι’ αυτό γινόταν χρήση της στις συναλλαγές με τους peregrini.

Η εισαγωγή της fidepromissio στη συναλλακτική ζωή της Ρώμης τοποθετείται γύρω στα μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ., όταν η αύξηση των συναλλαγών μεταξύ Ρωμαίων και ξένων κατέστησε επιτακτική την ανάγκη διαμόρφωσης θεσμών προσιτών και στους δεύτερους.

Στη fidepromissio ο εγγυητής (fidepromissor), μετά την επερώτηση μεταξύ πρωτοφειλέτη και δανειστή, ερωτώμενος από το δεύτερο “idem fidepromittis?”, απαντούσε “fidepromitto” (Gai, III, 112 και 116).

Κατά τα λοιπά, η fidepromissio ακολουθούσε σχεδόν σε όλα τους ίδιους με την κανόνες (Gai, III, 118).

Αποσβηνόταν και αυτή με την πάροδο διετίας (Gai, III, 121) και ήταν επίσης ακληρονομήτη, εκτός αν κατά το δίκαιο της πολιτείας του fidepromissor η εγγύηση δημιουργούσε σχέση κληρονομητή (Gai III, 120: “nisi de peregrino fidepromissore ... alio iure civitas eius utatur”).

γ) Από τις αρχές του πρώτου π.Χ. αιώνα εμφανίζεται τρίτη μορφή της adpromissio, η fideiussio.

αα) Η fideiussio διαμορφώθηκε κατά μίμηση του iussum του paterfamilias ή του κυρίου. Όπως δηλαδή ο paterfamilias ή ο κύριος ευθυνόταν, κατά το ius praetorium, μαζί με τον filius familiae ή το δούλο για τις συμβάσεις που το υπό την εξουσία τους πρόσωπο αυτό (filius familiae ή δούλος) είχε καταρτίσει με την εξουσιοδότηση (iussum) του paterfamilias, έτσι και στη fideiussio, η ευθύνη του πρωτοφειλέτη μαζί με τον εγγυητή βασίστηκε στο iussum του πρωτοφειλέτη.

(2) Αλλά μόνο μέσα στα όρια της Ιταλίας, βλ. πιο κάτω, υπό III, γ, για την lex Furia.

ββ) Η *fideiussio* διέφερε τόσο από τη *sponsio*, όσο και από τη *fidepromissio*, πρώτον κατά το ότι ενώ στις δύο αυτές περιπτώσεις, η κύρια οφειλή έπρεπε να έχει αναληφθεί, όπως είδαμε, μόνο με επερώτηση, η *fideiussio* (αν και η ίδια καταρτιζόμενη μόνο με επερώτηση) μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την εξασφάλιση κάθε ενοχικής σύμβασης, ακόμα δε και φυσικής ενοχής. Στη *fideiussio* δεν έκανε καμιά διαφορά το αν η ενοχική σύμβαση που αποτελούσε την οφειλή του πρωτοφειλέτη είχε συναφθεί *verbis, litteris, re*, ή *solo consensu* (Gai, III, 119-119α), ούτε το αν η ενοχή πήγαινε από το *ius civile* ή το *ius honorarium*.

Δεύτερη διαφορά αποτελούσε το ότι η ευθύνη από *fideiussio*, αντίθετα προς τη *sponsio* και την *fidepromissio*, ήταν πάντοτε κληρονομητή, ανεξάρτητα από το τι πρόβλεπαν για το θέμα αυτό οι νόμοι της πολιτείας του *peregrinus fideiussor* (Gai, III, 120, πρβλ. Inst. 3, 20, 2). Τρίτη διαφορά ήταν ότι η *fideiussio* –και στην Ιταλία ακόμα– δεν αποσβηνόταν με την πάροδο διετίας, αλλά ίσχυε για αόριστο χρόνο (Gai, III, 121: “*perpetuo teneantur*”).

γγ) Η *fideiussio* ήταν προσιτή (όπως και η *fidepromissio*) τόσο στους Ρωμαίους όσο και στους ξένους, καταρτιζόταν δε με την ερώτηση “*idem fide tua esse iubes?*” (Gai, III, 116), στην οποία η απάντηση ήταν “*fideiubeo*”.

III. Ρωμαϊκά νομοθετήματα σχετικά με την εγγύηση

Σε πολύ λίγες περιπτώσεις απαντά στο Ρωμαϊκό Δίκαιο τέτοια αφθονία νομοθετημάτων, όπως αυτή που διαπιστώνουμε σχετικά με την εγγύηση. Τούτο εξηγείται από τη σημασία την οποία είχε στους Ρωμαίους η «πίστη» (*fides*), που ήταν το θεμέλιο της εγγύησης, ως κοινωνικός θεσμός.

Κατά την περίοδο της Δημοκρατίας απαντούν πέντε, συνολικά, νόμοι (*leges*) που ρυθμίζουν θέματα εγγυητικά. Οι νόμοι αυτοί είναι κατά χρονολογική σειρά οι *leges Publilia*, *Appuleia*, *Furia*, *Cicereia*, *Cornelia*, ενώ από την περίοδο της Ηγεμονίας σημαντική επί του θέματος είναι η Αυτοκρατική Διάταξη (*epistula*) του Αδριανού και το *senatus consultum Vellaeianum*.

α) *Lex Publilia*

Το αρχαιότερο αυτό νομοθέτημα ανάγεται στα μέσα του τέταρτου π.Χ. αιώνα, ή είναι, ίσως, ακόμα παλαιότερο, ορίζει δε ότι ο *sponsor* που κατέβαλε στο δανειστή είχε δικαίωμα να ασκήσει μετά από έξι μήνες από την καταβολή του κατά του πρωτοφειλέτη που δεν του αποκατέστησε τα

όσα είχε καταβάλει, επιλαβή (*manus iniectio pro iudicato*) για την είσπραξη τούτων (Gai, III, 127, IV, 22 και 25).

Στη διαδικασία της *formula*, η *manus iniectio pro iudicato* αντικαταστάθηκε από την «αγωγή για την απόδοση των πληρωμένων» (*actio depensi*). Η αγωγή αυτή είχε το χαρακτηριστικό ότι σε περίπτωση άρνησης του εναγομένου πρωτοφειλέτη να τα καταβάλει, η οφειλή διπλασιαζόταν (Gai, IV, 9 και 171, P.S. 1, 19, 1). Και στην περίπτωση της *actio depensi* η αγωγή μπορούσε να ασκηθεί κατά του πρωτοφειλέτη μετά την πάροδο έξι μηνών από την καταβολή του εγγυητή.

β) *Lex Appuleia*

Ενώ η *lex Publilia* ρύθμιζε θέματα της σχέσης πρωτοφειλέτη-εγγυητή, ο δεύτερος εγγυητικός νόμος, η *lex Appuleia* αφορούσε τις σχέσεις εγγυητών μεταξύ τους.

Η πιθανότερη χρονολόγησή της είναι στα μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ. (μετά το 241 π.Χ.). Με τη *lex Appuleia* ιδρύεται ανάμεσα στους *sponsores* και *fidepromissores* του ίδιου οφειλέτη είδος εταιρίας, με βάση την οποία χορηγείται δικαίωμα αναγωγής σε όποιον από αυτούς κατέβαλε στο δανειστή απέναντι των λοιπών για το ποσό που κατέβαλε επιπλέον της αναλογίας του (*plus sua portione* – Gai, III, 122), χωρίς να απαιτείται να έχει καταβάλει το σύνολο της οφειλής.

Η *lex Appuleia* εφαρμοζόταν αρχικά τόσο στην Ιταλία όσο και στις επαρχίες. Μετά την εισαγωγή όμως της *lex Furia* (βλ. πιο κάτω, υπό γ). εξακολούθησε να εφαρμόζεται στις επαρχίες. Αντίθετα, υπήρχε σφοδρή αμφισβήτηση ως προς το αν το προνόμιο που είχε εισαγάγει (της αναγωγής) εξακολουθούσε να ισχύει και μετά την εισαγωγή της *lex Furia* στην Ιταλία (Gai, III, 122).

Όπως θα εκτεθεί και πιο κάτω –και είναι, άλλωστε, αυτονόητο– η *lex Appuleia* δεν είχε εφαρμογή στους *fideiussores* (Gai, III, 122).

γ) *Lex Furia de sponsu*⁽¹⁾

Η *lex Furia* χρονολογείται γύρω στο 180 π.Χ., μάλιστα δε, ο Γάιος ρητά αναφέρει ότι *lex Appuleia* ήταν προγενέστερή της (Gai, III, 122).

Η *lex Furia* είχε εφαρμογή στην Ιταλία, όχι όμως και στις επαρχίες, όπου η *lex Appuleia* εξακολούθησε να εφαρμόζεται (Gai, III, 122). Κατά

(1) Ο ίδιος ο Γάιος (Gai, IV, 22) προσθέτει το χαρακτηρισμό “*de sponsu*” για διάκριση του εγγυητικού αυτού νόμου από τη *lex Furia testamentaria*, για την οποία βλ. πιο κάτω, § 114, II, Γ, α).

ένα απόσπασμα των *Disputationes* του Ουλπιανού που σώζεται σε περιγραφή στο Στρασβούργο (Ulp. fragm. Argent. 3 (B, II, α), στον Girard, I, σελ. 453 = FIRA, I, σελ. 309), προκειμένου για την εφαρμογή της *lex Furia* αποβλέπουμε όχι στον τόπο όπου καταρτίσθηκε η κύρια οφειλή, αλλά στον τόπο όπου καταρτίσθηκε η εγγύηση. Έτσι αν έχουμε δύο εγγυητές, από τους οποίους ο ένας αναδέχθηκε την εγγύηση στην Ιταλία και ο άλλος σε επαρχία, η *lex Furia* εφαρμόζεται μόνο ως προς εκείνον που έχει την κατοικία του στην Ιταλία (*qui Italicus est*).

Κατά τη γενικά αποδεκτή ερμηνεία της *lex Furia*, ο νόμος αυτός εφαρμόζοταν τόσο στις εγγυήσεις που είχαν τη μορφή της *sponsio*, όσο και σε εκείνες που είχαν τη μορφή της *fidepromissio*, παρόλο που ο Γάιος κάνει ρητά λόγο μόνο για τις *sponsiones* (Gai, IV, 22).

Είναι, αντίθετα, ευνόητο ότι –όπως και η *lex Appuleia*– η *lex Furia* δεν εφαρμόζοταν επί *fideiussio*, αφού η μορφή αυτή εγγύησης είναι γύρω στα 80-100 έτη μεταγενέστερη της *lex Furia*.

Η *lex Furia* όριζε αποσβεστική προθεσμία δύο ετών από την ημέρα που το χρέος έγινε απαιτητό προκειμένου να στραφεί ο δανειστής κατά του ή του *fidepromissor*, υπό την προϋπόθεση ότι η εγγύηση καταρτίσθηκε στην Ιταλία (Gai, III, 121, Ulp. Fragm. Argent. 3, B, II, α). Αντίθετα, δεν ίσχυε χρονικός περιορισμός προκειμένου περί εγγύησης (*sponsio*, *fidepromissio*) που δεν καταρτίσθηκε στην Ιταλία (Gai, III, 121α). Διάταξη της *lex Furia* επιβάλλει διαίρεση της απαίτησης του δανειστή μεταξύ περισσότερων εγγυητών του ίδιου οφειλέτη. Χρόνος για τον καθορισμό του αριθμού των εγγυητών μεταξύ των οποίων επέρχεται η διαίρεση αυτή είναι εκείνος κατά τον οποίο η απαίτηση του δανειστή καθίσταται απαιτητή (Gai, III, 121: “eo tempore, quo pecunia peti potest”). Οι περισσότεροι εγγυητές (*sponsores*, *fidepromissores* ευθύνονταν κατά ίσα μέρη, αν δε τυχόν ο δανειστής εισέπραττε περισσότερα από όσα αναλογούσαν κατά κεφαλή στον καθένα από τους εγγυητές (*pars virilis*), ό,τι καταβλήθηκε επιπλέον της αναλογίας μπορούσε να αναζητηθεί από το δανειστή που το εισέπραξε με *manus iniectio pro iudicato* (Gai, IV, 22), ή, κατά τη διαδικασία της *formula*, με ειδική αγωγή (Gai, IV, 109).

δ) *Lex Cicereia*

Μεταγενέστερος –κατά μερικά χρόνια, ίσως– της *lex Furia* ήταν ένας άλλος εγγυητικός νόμος, η *lex Cicereia*, που απέβλεπε στην προστασία των εγγυητών, οι οποίοι, χάρη σ’ αυτόν, μπορούσαν να γνωρίζουν και ποιοι ήταν οι τυχόν άλλοι εγγυητές και πόσοι ήσαν, και να ασκήσουν έτσι τα δικαιώματά τους από τη *lex Furia* και τη *lex Appuleia*. Η *lex Cicereia*

αποτελούσε έτσι συμπλήρωμα, κατά κάποιο τρόπο, των δύο προηγούμενων νόμων.

Κατά τη *lex Cicereia*, δηλαδή, σε κάθε *sponsio* ή *fidepromissio*, ο δανειστής ήταν υποχρεωμένος να ανακοινώνει προκαταβολικά και ενώπιον μαρτύρων (*palam*) ποια είναι η απαίτησή του κατά του πρωτοφειλέτη και πόσους εγγυητές θα λάβει. Αν δεν προέβαινε στην προκαταβολική αυτή δήλωση ή αν προέβαινε σε δήλωση ψευδή, οι εγγυητές (*sponsores* ή *fidepromissores*) είχαν το δικαίωμα, μέσα σε προθεσμία 30 ημερών από την εγγύηση να ασκήσουν προκριματική αγωγή (*praeiudicium*, βλ. και πιο κάτω, § 123, II, θ) και να ζητήσουν να διαπιστωθεί αν έγινε η προβλεπόμενη από τη *lex Cicereia* ανακοίνωση, αν δε κρινόταν ότι δεν έγινε, ή ότι δεν έγινε ορθά, οι εγγυητές απαλλάσσονταν (*Gai*, III, 123). Πρέπει να σημειωθεί, σε παρένθεση εδώ, ότι ο Γάιος μας πληροφορεί ότι ναι μεν ο νόμος δεν έκανε μνεία της *fideiussores*, αλλά κατ' έθιμο (*usu*), ανακοίνωση γινόταν και επί *fideiussio* (*Gai*, III, 123).

ε) *Lex Cornelia de sponsu*

Ο νεότερος από τους εγγυητικούς νόμους της δημοκρατικής περιόδου ήταν η *lex Cornelia*, που εκδόθηκε, πιθανότατα μεταξύ 82 και 79 π.Χ., επί Σύλλα.

Ο νόμος αυτός έθετε ποσοτικούς περιορισμούς στην ανάληψη εγγυητικής ευθύνης, απαγορεύοντας σε κάθε πρόσωπο να γίνεται εγγυητής προς τον ίδιο δανειστή και υπέρ του ίδιου οφειλέτη περισσότερες της μιας φορές μέσα στον ίδιο χρόνο, για πίστωση (*pecunia credita*) μεγαλύτερη από το ποσό των 20.0000 σηστερτίων (*Gai*, III, 124).

Κατ' εξαίρεση, η *lex Cornelia* επέτρεπε την εγγύηση χωρίς περιορισμούς σε ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, όπως, κατά τον Γάιο, όταν παρεχόταν υπέρ προίκας ή οφειλής από κληρονομία, όταν δινόταν κατά διαταγή (*iussum*) δικαστή και όταν παρεχόταν για την εξασφάλιση της καταβολής της εικοστής (*vicessima*), δηλαδή του 5% του φόρου επί των κληρονομιών (*Gai*, III, 125).

Η *lex Cornelia* εφαρμοζόταν σε όλα τα είδη εγγυήσεων, περιλαμβανομένης δηλαδή και της *fideiussio*.

Σκοπός της *lex Cornelia* ήταν να προστατεύσει τους εγγυητές από υπερβολικά εκτεταμένες αναλήψεις εγγυήσεων και να καταστήσει συγχρόνως την εγγύηση προσιτή σε ευρύτερο κύκλο προσώπων που είχαν ανάγκη εγγυητή, είχε όμως δυσμενείς οικονομικές παρενέργειες, γιατί έκανε δυσκολότερη την εξεύρεση επαρκούς εγγύησης σε εκείνους που την είχαν ανάγκη.

Την *fideiussio* απαντάμε σε μεγάλη έκταση στην πρακτική των χρόνων της Ηγεμονίας (π.χ. *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 153, 2 = *FIRA*, III, αριθ. 122, του έτους 162 μ.Χ., από την Τρανσυλβανία, σιχ. 7-8: “*Id fide sua esse iussit Titius Primitius de sorte supra scripta cum usuris recte probe solvenda*”), ενώ οι άλλες μορφές εγγύησης εξαφανίζονται με την πάροδο του χρόνου.

IV. Κοινοί κανόνες των τριών μορφών εγγύησης

α) Η εγγύηση, υπό όλες τις μορφές της, είναι σύμβαση παρεπόμενη (πρβλ. *Gai*, III, 126: “*accessio est principalis obligationis*”). Λόγω του παρεπόμενου χαρακτήρα της εγγύησης, ο εγγυητής μπορεί μεν να αναλάβει ευθύνη μικρότερη σε έκταση από τον πρωτοφειλέτη, δεν μπορεί όμως να αναλάβει μεγαλύτερη (*Gai*, III, 126). Κατ’ εφαρμογή του ίδιου αυτού κανόνα, ο εγγυητής μπορεί να ευθύνεται υπό αίρεση, ενώ ο πρωτοφειλέτης χωρίς αίρεση. Το αντίθετο δεν ήταν όμως δυνατό (πρβλ. *Inst.* 3, 20, 5). Για τον αυτό λόγο ο εγγυητής δικαιούται να προτείνει κατά του δανειστή όλες τις ενστάσεις του πρωτοφειλέτη, εκτός των προσωποπαγών (D. 46, 1, 32 - *Ουλπιανός*, D. 44, 1, 7 πρ. και 1 - *Παύλος*).

Εγγύηση που υπερβαίνει σε έκταση την κύρια οφειλή είναι άκυρη (D. 46, 1, 8, 7 - *Ουλπιανός* = *Βασ.* 26, 2, 8, 7).

β) Στα χρόνια της Ηγεμονίας, μιας αυτοκρατορική Διάταξη που εκδόθηκε υπό τη μορφή *epistula* (βλ. § 19, II, A, γ) επί Αδριανού (*epistula Hadriani*), ακολουθώντας την αρχή που εισαγάγει η *lex Furia*, επεξεργείται το ευεργέτημα της διαίρεσης μεταξύ περισσότερων του ενός εγγυητών. Κατά το ευεργέτημα της διαίρεσης (*beneficium divisionis*). Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), καθένας από τους εγγυητές μπορεί, όταν εναγόταν από το δανειστή, να προτείνει με ένσταση ότι υπάρχουν και άλλοι αξιόχρεοι εγγυητές και να ζητήσει να περιορισθεί η δική του οφειλή στην αναλογία του, κατανεμόμενη μεταξύ όλων των αξιόχρεων εγγυητών (*Gai*, III, 121-121 α). Γνωρίζουμε ότι η *epistula Hadriani* εφαρμόστηκε με την έκδοση σχετικού πραιτορικού Ηδίκου (P.S., 1, 20), δεν γνωρίζουμε, όμως, ποιο ήταν το περιεχόμενο του Ηδίκτου αυτού. Το ευεργέτημα από την *epistula Hadriani* εφαρμοζόταν όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά και στις επαρχίες (*Gai*, III, 121 α).

Για το ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πιο κάτω, υπό V, α.

γ) Ο δανειστής είχε, μέχρι του χρόνου κατάρξης της δίκης την ευχέρεια να στραφεί είτε κατά του πρωτοφειλέτη, είτε κατά του εγγυητή (P.S. 2, 17, 16).

Εντούτοις, το να στραφεί ο δανειστής πρώτα κατά του εγγυητή, ενώ

ο πρωτοφειλέτης ήταν αξιόχρεος, ήταν αντίθετο προς τα ήθη και εθεωρείτο ως «ύβρις» (*iniuria*, πρβλ. D. 47, 10, 19 - Γάιος). Η ανάληψη εξάλλου, με επερώτηση υποχρέωσης από το δανειστή να αναζητήσει από τον εγγυητή μόνο ό,τι δεν στάθηκε δυνατόν να εισπράξει από τον πρωτοφειλέτη ήταν νόμιμη (D. 45, 1, 116 - Παπινιανός). Για το ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πιο κάτω, υπό V, β.

δ) Είδαμε πάρα πάνω (υπό III, α) ότι η *lex Publilia* είχε χορηγήσει στον *sponsor* που κατέβαλε δικαίωμα επιλαβής (*manus iniectio*) κατά του πρωτοφειλέτη και ότι στη διαδικασία της *formula* το δικαίωμα επιλαβής αυτό αντικαταστάθηκε με αγωγή την *actio depensi*, που μπορούσε να ασκηθεί κατά του πρωτοφειλέτη, ο οποίος δεν αποκατέστησε στον εγγυητή μέσα σε έξι μήνες τα όσα αυτός κατέβαλε στο δανειστή.

Σε περίπτωση, επίσης, που ο εγγυητής κατέβαλε ύστερα από εντολή του πρωτοφειλέτη, είχε το δικαίωμα να απαιτήσει τα όσα κατέβαλε, βάσει της *actio mandati contraria* (Gai, III, 127).

δ) Πέρα όμως από τις περιπτώσεις αυτές, δεν προβλεπόταν γενικό δικαίωμα του εγγυητή που κατέβαλε να ασκήσει αναγωγή κατά του πρωτοφειλέτη. Ο εγγυητής είχε όμως το δικαίωμα, καταβάλλοντας στον δανειστή, να ζητήσει από τούτον να του εκχωρήσει την απαίτησή του, προκειμένου να την χρησιμοποιήσει κατά του πρωτοφειλέτη για να αναλάβει τα όσα κατέβαλε υπέρ αυτού (πρβλ. D. 46, 1, 17 - Ιουλιανός). Για το ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πιο κάτω, υπό V, δ.

V. Ο Ιουστινιανός καταργεί την *sponsio* και την *fidepromissio* –που, άλλωστε, είχαν εξαφανισθεί στην πράξη– και αντικαθιστά παντού στις πηγές τους όρους αυτούς με την *fideiussio*.

α) Σε σχέση με το ευεργέτημα της διαίρεσης (*beneficium divisionis*), ο Ιουστινιανός με Νεαρά του (Nov. 99, του 539 μ.Χ.), καθιέρωσε το ευεργέτημα αυτό της *epistula Hadriani* στην περίπτωση όχι μόνο της εγγύησης, αλλά κάθε εις ολόκληρον ενοχής (πρβλ. πιο πάνω § 79, I, βλ. και Inst. 3, 20, 4).

β) Σε σχέση προς το ευεργέτημα της δίζησης (*beneficium excusionis* ή *ordinis*). Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός, ο Ιουστινιανός, με άλλη Νεαρά (Nov. 4, του 535), έδωσε στον εγγυητή το δικαίωμα να απαιτήσει από το δανειστή να εναγάγει πρώτα τον πρωτοφειλέτη και μόνον αν αυτός είναι απών, ή δεν προσέρχεται στη δίκη, ή είναι αναξίochρεος, τότε να στραφεί κατ' αυτού (του εγγυητή).

Η ευθύνη δηλαδή του εγγυητή κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο έχει επικουρικό χαρακτήρα.

γ) Ο Ιουστινιανός καταργεί, όπως είδαμε, γενικότερα την ανάλωση

της απαίτησης με την κάταρξη της δίκης και έτσι ο εγγυητής απαλλάσσεται, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, μόνο με την ικανοποίηση του δανειστή από τον πρωτοφειλέτη (C.I. 8, 40 (41), 28 pr., του 531 μ.Χ.).

δ) Σε σχέση με το ευεργέτημα της εκχώρησης των αναγωγών (*beneficium cedendarum actionum*). Και εδώ ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), ο Ιουστινιανός επεκτείνει και γενικεύει το ευεργέτημα αυτό (Nov. 4, 1 του 531 μ.Χ., πρβλ. και Inst. 3, 20, 6).

VI. Εντολή πίστωσης τρίτου

Σχέση μεταξύ πρωτοφειλέτη και εγγυητή μπορεί να συσταθεί με τη σύμβαση εντολής. Τούτο συμβαίνει όταν δίνεται εντολή στον τρίτο να παράσχει δάνειο σε ένα πρόσωπο. Η περίπτωση αυτή ονομάζεται εντολή πίστωσης τρίτου (*mandatum credendae pecuniae*), είναι όμως πιο γνωστή με τον –μη ρωμαϊκό– όρο “*mandatum qualificatum*”. Αν ο τρίτος δανειστής δεν μπορεί να εισπράξει το δάνειο από τον λήπτη τούτου, δικαιούται να στραφεί κατά του εντολέα για την εισπράξη του δανείου του με την *actio mandati contraria* (Gai, III, βλ. και Inst. 3, 26, 6). Τη λύση αυτή δέχθηκε ο Σαβίνος, τον οποίο ακολουθεί ο Γάιος, ενώ ο Σέρβιος Σουλπίκιος Ρούφος, προκλασικός νομικός (βλ. πιο πάνω, § 13, II, Β, γ), δεν δεχόταν ότι δημιουργείται για τον εντολέα ευθύνη Gai, III, 156, βλ. και D. 17, 1, 2, 5 – Γάιος, από τις *res cottidianae*).

Ο Ιουστινιανός υποβάλλει, τελικά, τη σχέση αυτή στους κανόνες της εγγύησης (πρβλ. Inst. 3, 26, 5 και 6).

VII. Αντιφώνηση ξένου χρέους (*constitutum debiti alieni*) είναι η άτυπη υπόσχεση τρίτου ότι θα καταβάλλει στο δανειστή ξένο χρέος μέσα σε ορισμένη, συνήθως, προθεσμία. Η αντιφώνηση ξένου χρέους ανήκε στα πραιτορικά σύμφωνα (*pacta praetoria*), τα σύμφωνα, δηλαδή, εκείνα για τα οποία ο Πραιτορας χορηγούσε αγωγή. Ο αρχικός οφειλέτης δεν ελευθερωνόταν με τον τρόπο αυτόν, αλλά εξακολουθούσε να οφείλει ως πρωτοφειλέτης. Η αντιφώνηση ξένου χρέους εξομοιώθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο προς εγγύηση, όπως π.χ. ως προς το ευεργέτημα της διαίρεσης (C. I. 4, 18, 3 - 531 μ.Χ.) και της δίζησης (Nov. 4, 1).

VIII. Για το *receptum argenteum*, βλ. πιο κάτω, § 93.

IX. Βελλεϊάνειο Δόγμα

1. Το Βελλεϊάνειο Δόγμα (*senatus consultum Velleianum* ή *Velleianum*) που εκδόθηκε γύρω στο 46 μ.Χ., αποσκοπήθηκε η προστασία των

γυναικών με το να τους απαγορευθεί η *intercessio* υπέρ τρίτου (το κείμενο του SC. Vellaeum, βλ. D. 16, 1, 2, 1 - Ουλπιανός)⁽¹⁾.

2. Η *intercessio* είναι έννοια ευρύτερη από την εγγύηση, την οποία περιλαμβάνει, όπως επίσης περιλαμβάνει την ενοχή εις ολόκληρον, την ενεχυρίαση, την ανανέωση και, γενικά κάθε αναδοχή ξένου χρέους, είτε υπέρ άνδρα είτε και υπέρ γυναίκας (P.S. 2, 11, 1).

3. Δικαιολογικός σκοπός της *senatus consultum Vellaeum* ήταν η υποτιθέμενη αδυναμία του γυναικείου φύλου (*“propter sexus inbesillitatem”* – D. 16, 1, 2, 2 – Ουλπιανός).

4. Οι κατά παράβαση του Βελλεϊάνειου Δόγματος πράξεις ήταν μεν κατ’ αρχήν έγκυρες, αλλά με την προβολή σχετικής ένστασης από τη γυναίκα (*exceptio SC. Vellaeani*), έχαναν την ισχύ τους, η δε γυναίκα μπορούσε να αναζητήσει οτιδήποτε είχε τυχόν καταβάλει.

5. Σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως κατά ανηλίκου, ή όταν αναδέχθηκε προκειμένου να επιτευχθεί η απελευθέρωση αιχμαλώτου κλπ.), η γυναίκα δεν μπορούσε, κατ’ εξαίρεση, να επικαλεσθεί το SC. Vellaeum. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση που η γυναίκα είχε προβεί σε *intercessio* με σκοπό την εξαπάτηση του αντισυμβαλλόμενου ή εν γνώσει του ότι δεν δεσμεύεται από τα όσα θα συμφωνήσει (P.S. 2, 11, 3, D. 16, 1, 30 pr.-Παύλος, D. 16, 1, 2, 3-Ουλπιανός = Βασ. 26, 7, 33).

6. Ο Ιουστινιανός επέφερε ουσιαστικές τροποποιήσεις στα παραπάνω, θεωρώντας απρόσβλητη την *intercessio* της γυναίκας, εφ’ όσον ομολογήσει γραπτά ότι έχει λάβει αμοιβή για την *intercessio* αυτή, ή αν, έχοντας προβεί σε *intercessio*, την επικυρώσει με πάροδο τουλάχιστον διετίας (C. I. 4, 29, 22, του 530 μ.Χ.).

Τέλος, ο Ιουστινιανός όρισε ότι για κάθε *intercessio* γυναίκας έπρεπε να συντάσσεται δημόσιο έγγραφο παρουσία τριών μαρτύρων (C. I. 4, 29, 23, 2 του 530 μ.Χ.). Κατ’ εξαίρεση, η υπέρ του συζύγου *intercessio* απαγορευόταν ακόμα και αν γίνει με έγγραφο (Nov. 134, 8 του 556 μ.Χ.).

(1) Πρέπει να σημειωθεί, ότι το SC. Vellaeum αποτελούσε επέκταση μέτρων που ήδη ο Αύγουστος και ο Κλαύδιος είχαν λάβει για την προστασία των εγγάμων γυναικών που ασκούσαν *intercessio* υπέρ υοθ συζύγου τους (D. 16, 1, 2, pr. - Ουλπιανός).

§ 84. Nexum

I. Το ρωμαϊκό *ius civile* γνώρισε κατά την αρχαϊκή περίοδο και κατά τις αρχές της προκλασικής μία δικαιοπραξία καταρτιζόμενη με χαλκό και ζυγό, η οποία έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην ιστορία των κοινωνικών και οικονομικών αγώνων των χρόνων αυτών, το *nexum*.

Η δικαιοπραξία αυτή είχε, όπως θα φανεί από τα páρα κάτω, ενοχικό κατά κύριο λόγο χαρακτήρα και γι' αυτό η εξέτασή της σωστό είναι να γίνει στα πλαίσια του Ρωμαϊκού Δικαίου των Ενοχών.

II. Ο όρος *nexum* από το ρήμα *nectere*, (=δεσμεύω, δένω) ήταν γνωστός ήδη από το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ., VI, 1, βλ. πιο κάτω υπό β), απαντά δε υπό δύο έννοιες, μία ευρύτερη και μία στενότερη.

α) Υπό ευρεία έννοια *nexum*, όπως επισημάναμε αλλού (βλ. πιο πάνω, § 37, I, A, γ), σημαίνει κάθε δικαιοπραξία που καταρτίζεται με χαλκό και ζυγό (βλ. Festus, στη λ. «*Nexum est, ut ait Gallus Aelius, quodcunque per aes et libram geritur*», Varro, de ling. lat., 7, 105, στο Bruns, II, σελ. 60: «*Nexum, Manilius scribit, omne quod per libram et aes geritur*»).

β) Εκτός όμως από την ευρεία αυτή έννοια, ο όρος *nexum*, λαμβανόταν από τους Ρωμαίους και υπό στενότερη έννοια, οπότε δεν περιλαμβανόταν σ' αυτήν η *mancipatio* (*mancipium*). Έτσι, αναφορικά προς τις πανηγυρικές δηλώσεις (*nuncupationes*, βλ. § 37, II, B, ε), ο Δωδεκάδελτος διακρίνει το «*mancipium*» αφενός και το «*nexum*» αφετέρου (Δωδεκ., VI, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 25: «*Cum nexum faciet mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita ius esto*». Βλ. επίσης, Varro, de ling. lat., 7, 105, ό.π.: «*Mucius, quae per aes et libram fiant ut obligentur, praeter quae mancipio dentur*»).

III. Στα páρα κάτω θα γίνει λόγος μόνο για το υπό στενή έννοια *nexum*, του οποίου έγινε χρήση στην αρχαϊκή Ρώμη μέσω της δικαιοπραξίας αυτής για το δανεισμό χρημάτων.

Περί του δανεισμού χρημάτων με τη χρήση του *nexum* μαρτυρεί ο Festus (βλ. Festus, στη λ. «*nexum aes*», ό.π.: «*nexum aes apud antiquos dicebatur pecunia quae per nexum obligatur*»), επιβεβαιώνεται όμως ο αρχαϊκός αυτός τρόπος δανεισμού και από το ότι και η απόσβεση δανείου, που είχε καταρτισθεί κατ' αυτόν τον τρόπο, γινόταν, σε περίπτωση επιστροφής του δανείου, με άλλη, επίσης δια χαλκού και ζυγού καταρτιζόμενη, δικαιοπραξία, ονομαζόμενη «*nexi liberatio*» ή «*solutio per aes et libram*» (βλ. πιο πάνω, § 81,2, α), κατ' εφαρμογή και εδώ, σημειωτέον, της «αρχής της συμμετρίας», που απαντά στα αρχαϊκά δίκαια (βλ. πιο πάνω, § 81, 2, β).

IV. Κατά την πιο πιθανή –αν και έντονα αμφισβητούμενη– γνώμη, η δικαιοπραξία του *nexum* απέβλεπε την α υ τ ο ε ν ε χ υ ρ ί α σ η του οφειλέτη, με το σκοπό να εξασφαλισθεί χάρη σ' αυτήν ο δανειστής, ότι όταν λήξει η προθεσμία για την οποία δόθηκε το ποσό του δανείου (το *aes nexum*) τούτο θα του αποδοθεί από τον οφειλέτη. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, το ποσό που θα δινόταν ως δάνειο, στα χρόνια πριν από την εισαγωγή του νομίσματος, ζυγιζόταν πραγματικά στο χάλκινο ζυγό του ζυγοστάτη προκειμένου να δοθεί στον οφειλέτη.

α) Και αν μεν το δάνειο επιστρεφόταν, η επιστροφή αυτού αποτελούσε αντικείμενο της ειδικής δικαιοπραξίας με χαλκό και ζυγό που λεγόταν όπως ειπώθηκε, «*nexi liberatio*» ή «*solutio per aes et libram*» η οποία αποτελούσε «εικονική καταβολή» (*solutio*) ή α π ε λ ε υ θ έ ρ ω σ η (*liberatio*) του οφειλέτη (ή του εγγυητή του) απέναντι στο δανειστή.

β) Αν όμως ο οφειλέτης δεν επέστρεφε το δάνειο κατά τη λήξη του, ο δανειστής, κάνοντας χρήση της αυτοενεχυρίασης του οφειλέτη που είχε συντελεσθεί με το *nexum*, μπορούσε να προβεί σε εκτέλεση επί του προσώπου τούτου κατά τη διαδικασία της *legis actio per manus iniunctionem*, υπό την ειδικότερη μορφή της *manus iniectio pro iudicato* (βλ. πιο κατω, § 120, III, Δ, γ, καθώς και Gai, IV, 22).

Με αυτήν, ο δανειστής, προβαίνοντας σε ε π ι λ α β ή (*manus iniectio*) του οφειλέτη, προσήγε τούτον ενώπιον του Πράιτορα *in jure* και αυτός, δεδομένου ότι η οφειλή ήταν ε κ κ α θ α ρ ι σ μ έ ν η και βεβαιωμένη λόγω της παρουσίας του ζ υ γ ο σ τ ά τ η και των πέντε μ α ρ τ ύ ρ ω ν - προέβαινε, χωρίς καταδίκη (*pro iudicato*), στην ε π ι δ ί κ α σ η (*addictio*) του οφειλέτη στο δανειστή.

δ) Φαίνεται εντούτοις πιθανό, ότι οι επιδικαζόμενοι λόγω *nexum* οφειλέτες είχαν την ευχέρεια, για να αποφύγουν τη θανάτωση ή την πώλησή τους *trans Tiberim* (βλ. § 120, III, Δ, β, εε), να προσφέρουν εαυτούς στο δανειστή τους ώστε να εξοφλήσουν το χρέος τους εργαζόμενοι ως «*nexi*» του δανειστή, δουλεύοντας, δηλαδή, σ' αυτόν μέχρι της αποπληρωμής του χρέους των.

V. Στην πρακτική αυτή, έθεσε τέρμα, υποτίθεται, η *lex Poetelia Papiria de nexis*, του 326 π.Χ., απαγορεύοντας το «δανεισμό επί σώμασι» (Tit. Liv., 8, 28).

Το *nexum* επεβίωσε εντούτοις ως τις αρχές περίπου της προκλασικής περιόδου, οπότε εξαφανίσθηκε με την πάροδο του χρόνου.

§ 85. Συμβάσεις καταρτιζόμενες *re*

Ι. α) Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 74, ΙΙ, β, αα), ο Γάιος διακρίνει τέσσερες μεγάλες ομάδες ενοχών, μια από τις οποίες είναι εκείνες που καταρτίζονται με δόση πράγματος (*re*, πρβλ. *Gai*, ΙΙΙ, 89), περιέρχεται είτε στην κυριότητα του λήπτη (δάνειο), είτε στην κατοχή μόνο αυτού (χρησιδάνειο, παρακαταθήκη), είτε στη νομή του λήπτη (ενέχυρο υπό στενή έννοια).

Κοινό, λοιπόν, χαρακτηριστικό της ομάδας αυτής των συμβάσεων, είναι ότι γεννώνται, κατ' αρχή, από μίαν υλική δόση πράγματος (*datio rei*), είτε η επίδοση αυτή οδηγεί στην κτήση κυριότητας με παράδοση (*traditio*), είτε στην κτήση νομής προστατευόμενης με παραγγέλματα (*possessio ad interdicta*, βλ. πιο πάνω, § 63, ΙΙΙ, 2, γ), στην περίπτωση του *rignus*, είτε και στην απλή κατοχή στις λοιπές δύο περιπτώσεις.

β) Πρέπει όμως να τονισθεί η ιδιομορφία των συμβάσεων αυτών, που έγκειται στο ότι η ενοχή δεν γεννιέται από τη σύμπτωση των βουλήσεων των μερών, αλλά από τη δόση του πράγματος. Από την άλλη πλευρά, η δόση του πράγματος δεν αποτελεί τύπο, γιατί, εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις (συμβολικής παράδοσης, παράδοσης «βραχεία χειρί», αντιφώνησης νομής κλπ., βλ. § 63, V, Α, 1), η υλική δόση δεν είναι αναγκαία. Εννοείται όμως, ότι η *datio rei* δεν αρκεί, αλλά απαιτείται και η σύμπτωση των βουλήσεων των μερών, χωρίς την οποία δεν υπάρχει σύμβαση καταρτιζόμενη *re*, έστω και αν η δόση του πράγματος πραγματοποιηθεί.

ΙΙ. Δάνειο

1. Δάνειο (*mutuum*) είναι η σύμβαση, με την οποία το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη (δανειστής) μεταβιβάζει στον άλλο (οφειλέτη) την κυριότητα χρημάτων ή άλλων κατά γένος ορισμένων πραγμάτων, αντί για τα οποία ο λήπτης υποχρεούται να του αποδώσει άλλα, της ίδιας ποσότητας και ποιότητας (D. 12, 1, 2, 1 pr. και 1 - Παύλος, *Ulpiani fragm. Vindob.*, 2, στο FIRA, ΙΙ, σελ. 306, *Gai*, ΙΙΙ, 90).

2. Το *mutuum* ανάγεται σε αρχαιότατους χρόνους, επί αιώνες δε γινόταν χρήση του παράλληλα προς την *nexum*, γιατί ο χαρακτήρας του αρχικά ήταν διαφορετικός. Ενώ, δηλαδή το *nexum* είχε πιστοδοτικό προορισμό, το *mutuum* αρχικά απέβλεπε κατά κύριο λόγο στη διευκόλυνση φίλων μέσα στα πλαίσια της καθημερινής κοινωνικής ζωής, όπως υποδηλώνει, άλλωστε, η ίδια η ονομασία του θεσμού, με το στοιχείο της αμοιβαιότητας που περιέχεται στον όρο *mutuum*.

Λόγω του αρχικού προορισμού του αυτού, το *mutuum* ήταν κατά βάση άτοκο, για να γίνει δε τοκοφόρο ήταν απαραίτητη η κατάρτιση ειδικής προς τούτο επερώτησης περί τόκων (βλ. § 77, II, 1).

Με τη βαθμιαία εξαφάνιση όμως του *nexum*, ιδίως μετά τη *lex Poetelia Papiria*, το *mutuum* παρέμεινε η μόνη μορφή δανειακής σύμβασης.

3. Ειπώθηκε πιο πάνω, ότι το δάνειο μπορεί να έχει ως αντικείμενο όχι μόνο χρήματα, αλλά και άλλα πράγματα κατά γένος ορισμένα (*quae pondere numero mensurave constant*, βλ. πιο πάνω, § 62, II, B, 3). Τέτοια δάνεια εις είδος πραγμάτων κατά γένος ορισμένων (π.χ. σιτηρών) απαντούν σε ευρεία κλίμακα στη Ρωμαϊκή Αίγυπτο.

4. Η υποχρέωση του οφειλέτη να επιστρέψει το δάνειο είναι ανεξάρτητη από την τύχη των δανεισθέντων, αφού, όπως είπαμε, αντικείμενο της ενοχικής υποχρέωσης αποτελούν, πράγματα κατά γένος ορισμένα (D. 12, 1, 2 pr. - Παύλος) και, κατά συνέπεια, ο κίνδυνος της τυχαίας απώλειας ή καταστροφής τους βαρύνει το δανειολήπτη (πρβλ. D. 44, 7, 1, 4 - Γάιος).

5. Πριν από τη δόση των δανειζομένων πραγμάτων δεν υπάρχει υποχρέωση για κανένα από τα μέρη, το δε τυχόν προσύμφωνο για μελλοντική δόση δανείου (*pactum de mutuo dando*, κατά μη ρωμαϊκή ορολογία) δεν γεννά αγωγή. Για να γίνει αγωγή υποσχέση περί μελλοντικής δόσης δανείου πρέπει να αναληφθεί με επερώτηση (D. 45, 1, 68 - Παύλος).

6. Το δάνειο αποτελεί σύμβαση αυστηρά ετεροβαρή, από την οποία γεννιέται μόνο απαίτηση του δανειστή κατά του οφειλέτη για επιστροφή του δανείου.

Για την πραγμάτωση της απαίτησης αυτής ο δανειστής διέθετε τις ακόλουθες αγωγές:

α) Αν επρόκειτο για απαίτηση επιστροφής ορισμένου χρηματικού δανείου, ο δανειστής διέθετε αγωγή αυστηρού δικαίου (*stricti iuris*), ονομαζόμενη *actio (condictio) certae creditae pecuniae* (πρβλ. Gai, IV, 41, 43, 49, 50)⁽¹⁾.

β) Αν επρόκειτο για απαίτηση επιστροφής άλλου πράγματος, κατά γένος ορισμένου (βλ. πιο πάνω, § 73, II, 2, α), ο δανειστής διέθετε άλλη αγωγή, επίσης επίσης αυστηρού δικαίου, την επονομαζόμενη *condictio triticaria*, για την οποία, βλ. και πιο πάνω, § 73, σελ. 25 σημ. 1)⁽²⁾.

(1) Η formula ήταν: «Si paret Nm Nm Ao Ao sestertium decern milia dare oportere, iudex Nm Nm Ao Ao sestertium decern milia condemnato, si non parte, absolvo».

(2) Η formula ήταν: «Si paret Nm Nm Ao Ao tritici Africi optimi modios centum dare oportere, iudex, quanti ea res erit, tantam pecuniam Nm Nm Ao Ao condemnato, si non paret absolvo». Αντί για σιτάρι (*triticum*) μπορούσε στη formula να τεθεί οποιοδήποτε άλλο certum. Η ονομασία *condictio triticaria* εξηγείται από ιστορικούς λόγους.

Και οι δυο αυτές αγωγές είχαν α φ η ρ η μ έ ν ο χαρακτήρα, δεν χρειαζόταν, δηλαδή, να μνημονεύεται στη formula η αιτία της απαίτησης.

7. Η δόση των πραγμάτων που χορηγούνταν ως δάνειο ήταν ά τ υ π η , μπορούσε δε να πραγματοποιηθεί κατά οποιοδήποτε τρόπο παράδοσης (traditio, βλ. πιο πάνω, υπό Ι, β).

Παρακάτω θα γίνει ειδικότερη μνεία τριών περιπτώσεων:

α) Αν ο μελλοντικός δανειολήπτης ήταν οφειλέτης του μελλοντικού δανειοδότη από άλλη αιτία, π.χ. από τίμημα αγοραπωλησίας, μπορούσε να συμφωνηθεί ότι το από την άλλη αιτία οφειλόμενο ποσό θα παραμείνει εφεξής στα χέρια του οφειλέτη ως δάνειο (D. 12, 1, 15 - Ουλπιανός. Η λύση αυτή αμφισβητείτο, βλ. D. 17, 1, 34 pr. - Ιουλιανός - Αφρικανός, παρεμβ.).

β) Ο δανειστής μπορούσε με έκταξη (delegatio, βλ. πιο πάνω, § 82, 2, Γ) να επιτάξει στον οφειλέτη του να καταβάλει στο δανειολήπτη το ποσό του δανείου (D. 12, 1, 32 - Κέλσος).

γ) Ο δανειστής μπορούσε να παραδώσει στον οφειλέτη ένα πράγμα του (του δανειστή), με την εντολή να το πουλήσει και να κρατήσει το τίμημα ως δάνειο (D. 12, 1, 11 pr. - Ουλπιανός).

8. Senatus consultum Macedonianum

Με την αφορμή της δολοφονίας ενός paterfamilias από τον υπεξούσιο γιο του, ονομαζόμενο Macedo, ο οποίος ωθήθηκε στο έγκλημά του από τις πιέσεις δανειστών του, η Σύγκλητος εξέδωσε επί Κλαυδίου ένα Συγκλητικό Δόγμα, το senatus consultum Macedonianum, το οποίο αργότερα ανανεώθηκε επί Ουεσπασιανού, κατά το δεύτερο μισό του πρώτου μ.Χ. αιώνα.

Κατά το senatus consultum Macedonianum απαγορεύτηκαν τα χρηματικά δάνεια (mutua pecunia) προς υπεξουσίου (βλ. D. 14, 6, 1 pr. - Ουλπιανός). Υπεξούσιοι στους οποίους χορηγούνται τέτοια δάνεια, παρά την απαγόρευση, δεν είχαν υποχρέωση να τα αποδώσουν και μάλιστα ακόμα και στην περίπτωση που ο εξουσιαστής τους πέθαινε μετά τη σύναψη του δανείου, με αποτέλεσμα να καταστούν οι ίδιοι αυτεξούσιοι.

Κατ' ακολουθία, το SC Macedonianum έδινε στον Πραιτόρα την οδηγία να αρνηθεί τη χορήγηση αγωγής στο δανειστή, ή, αν δεν την αρνηθεί, να παράσχει στον υπεξούσιο ένσταση (exceptio SC Macedoniani), με την οποία αποκρουόταν ο δανειστής που απαιτούσε την απόδοση του δανείου.

Αν όμως ο υπεξούσιος, γινόμενος μεταγενέστερα αυτεξούσιος, επέστρεφε το δάνειο στο δανειοδότη, δεν μπορούσε εκ των υστέρων να ζητήσει να του αποδοθούν τα επιστραφέντα ως καταβληθέντα αχρεωστήτως, και τούτο γιατί η οφειλή του υπεξουσίου δεν αποσβηνόταν εντελώς

με την προβολή της *excerptio*, αλλά παρέμενε ως φυσική εννοχή (βλ. πιο πάνω, § 73, III).

9. Ναυτικό δάνειο

Ιδιαίτερο είδος δανείου αποτελεί το ναυτικό δάνειο (*fenus nauticum*), το οποίο αποτελεί θεσμό αρχαίας ελληνικής προέλευσης («εκδόσεις», «ναυτικά δανείσματα»). Ο θεσμός έγινε δεκτός στο Ρωμαϊκό Δίκαιο μέσω των εμπορικών και ναυτικών συνηθειών. Η χρήση του σε ευρεία έκταση στη Ρώμη ήδη γύρω στα μέσα του δεύτερου π.χ. αιώνα μας είναι γνωστή από τον Πλούταρχο (Πλουτάρχου, Μάρκος Κάτων, 21, 6).

Χαρακτηριστικά στοιχεία του ρωμαϊκού ναυτοδανείου ήταν:

α) Η παράδοση στο δανειολήπτη ποσότητας χρημάτων τα οποία πρέπει απαραίτητα να υποβληθούν σε θαλάσσιο ταξίδι (*pecunia traiecticia*, διαπόντια χρήματα) πρβλ. D. 22, 2, 1 και D. 22, 2, 3 - Μοδεστίνος, C.I., 4, 33, 5 (4), του 294 μ.Χ., Διοκλητιανού και Μαξιμιανού).

β) Οι κίνδυνοι του θαλάσσιου ταξιδιού βάρυναν το δανειστή κι όχι τον οφειλέτη. Τελούσε, δηλαδή, η επιστροφή του δανείου υπό τη διαλυτική αίρεση της αίσιας έκβασης του ταξιδιού.

γ) Το δάνειο απέφερε πολύ υψηλούς τόκους ως αντιστάθμισμα για τους υψηλούς κινδύνους που αναδεχόταν ο δανειστής (βλ. πιο πάνω, § 77, III, 1, ε). Αμφισβητείται όμως αν η υποχρέωση καταβολής των υψηλών έπρεπε να αναληφθεί με επερώτηση –όπως επί συνηθισμένου δανείου– ή αν, κατ' εξαίρεση, μπορούσε να αναληφθεί έγκυρα η υποχρέωση καταβολής των ναυτικών τόκων με απλό σύμφωνο (*pactum*), από το οποίο γεννιόταν εντούτοις *condictio*.

Η ιδιομορφία του ρωμαϊκού ναυτικού δανείου, που οφείλεται στο ότι ως θεσμός αποτελούσε ξένο σώμα στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, καθιστά, κατά τη γνώμη μας, πιθανότερη τη δεύτερη αυτή γνώμη.

δ) Το πλοίο ή, κατά περίπτωση, τα εμπορεύματα που αγοράστηκαν με τα χρήματα του ναυτικού δανείου και «υποκαταστάθηκαν» έτσι στα χρήματα αυτά, ήταν συνήθως υπέγγυα για την επιστροφή του δανείου.

ε) Το ναυτικό δάνειο δινόταν είτε για ένα μόνο ταξίδι («ετερόπλουν», κατά τον αρχαίο ελληνικό όρο) είτε για το διπλό ταξίδι, μετάβασης και επιστροφής («αμφοτερόπλουν»). Στην πρώτη περίπτωση ένας εκπρόσωπος του δανειστή (*servus* ή *libertus traiecticiae pecuniae gratia secutus* - D. 45, 1, 122, 1 - Scaevola, D. 22, 2, 4, 1 - Παπινιανός, «κερμακόλουθος» κατά τα Βασ. Suppl. II, 103) συνόδευε το πλοίο για να παραλάβει το κεφάλαιο και τους τόκους κλπ. στο λιμάνι του προορισμού.

Μεγαλύτερη ανάπτυξη του θέματος υπερβαίνει τα όρια του εγχειριδίου τούτου.

III. Χρησιδάνειο

1. Χρησιδάνειο (*commodatum*) είναι σύμβαση με την οποία ένα πρόσωπο, καλούμενο «χρήστης» (*commodator*), παραχωρεί σε ένα άλλο, καλούμενο «χρησάμενος» (*commodatarius*), τη χρήση πράγματος χωρίς αντάλλαγμα.

2. Το χρησιδανειζόμενο πράγμα μπορεί να είναι είτε κινητό, είτε ακίνητο. Σχετικά με το θέμα του αν και ακίνητο μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο χρησιδανείου αμφισβήτηση είχε εγερθεί κατά τις αρχές της κλασικής περιόδου (D. 13, 6, 1, 1 - Ουλπιανός), η αμφισβήτηση όμως αυτή λύθηκε καταφατικά. Σε κάθε περίπτωση, το χρησιδανειζόμενο πράγμα πρέπει να παρέχει στο χρησάμενο ωφέλεια (*utilitas*) (D. 13, 6, 5, 3 - Ουλπιανός).

Ως χρησιδάνειο δεν μπορούσαν να δοθούν, κατ' αρχήν, πράγματα αναλωτά (*res quae ipso usu consumuntur*, βλ. πιο πάνω, § 62, II, B, 4), εκτός αν δεν δίνονταν για κατανάλωση, αλλά μόνο για «κομπασμό και επίδειξη» (*ad pompam vel ostentationem*, βλ. D 13, 6, 3, 6 - Ουλπιανός).

3. Το χρησιδάνειο εμφανίζει ομοιότητες προς δυο άλλους θεσμούς του Ρωμαϊκού Δικαίου: Την κατά παράκληση δόση (*precarium*) και την καταπίστευση που συνάπτεται με φίλο (*fiducia cum amico contracta*).

α) Από την κατά παράκληση δόση διαφέρει το χρησιδάνειο, γιατί η κατά παράκληση δόση αποτελούσε παραχώρηση μονομερή του κατά παράκληση δίδοντος (*precario dans*, πρβλ. D. 43, 26, 1 pr. - Ουλπιανός) και ήταν ελεύθερα (*ad nutum*) ανακλητή από αυτόν οποτεδήποτε, ενώ το χρησιδάνειο αποτελούσε σύμβαση και για το λόγο αυτό ο χρήστης δεν μπορούσε να ζητήσει να αναλάβει το χρησιδανεισμένο πράγμα από το χρησάμενο πριν ο τελευταίος πραγματοποιήσει τη συμφωνημένη χρήση του πράγματος, ή πριν περάσει η προθεσμία εντός της οποίας μπορούσε να κάνει χρήση.

β) Από τη *fiducia cum amico contracta* διέφερε το χρησιδάνειο, γιατί η *fiducia cum amico contracta* συνιστούσε περίπτωση μεταβίβασης της κυριότητας πράγματος που ανήκε στην κατηγορία των *res mancipi* με τυπική δικαιοπραξία *per aes et libram*, και ειδικότερα με *mancipatio*, με την προσθήκη του καταρτιζομένου συγχρόνως συμφώνου καταπίστευσης (*pactum fiduciae*) κατά το οποίο ο λήπτης είτε αναλαμβάνει να διαφυλάξει υπέρ του δίδοντος το μεταβιβαζόμενο, είτε

αναλαμβάνει να χρησιμοποιήσει τούτο κατά τις οδηγίες και επιθυμίες του δίδοντος.

Αντίθετα, η δόση του πράγματος επί χρησιδανείου είναι άτυπη, δεν συνεπάγεται δε μεταβίβαση κυριότητας, αλλά ούτε και κτήση νομής του πράγματος από το χρησάμενο. Ο χρήστης παρέμενε κύριος και νομέας του χρησιδανειζομένου, ο δε χρησάμενος γινόταν απλώς κάτοχος τούτου και έτσι δεν προστατευόταν με παραγγέλματα (βλ. πιο πάνω, § 63, III, Α, 3). Κατά τα λοιπά, σχετικά με τη δόση του χρησιδανειζομένου (*datio rei commodatae*), παραπέμπουμε στα όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, υπό Ι, α και β.

4. Ο χρησάμενος ήταν υποχρεωμένος να αποδώσει το πράγμα αφού κάνει χρήση του ή όταν περάσει ο χρόνος κατά τον οποίο είχε το δικαίωμα να κάνει χρήση, ευθυνόταν δε έναντι του χρήστη για όλο και για τη φύλαξη (*custodia*) του χρησιδανεισμένου πράγματος (πρβλ., πιο πάνω, § 75, II, Β, γ). Συνέπεια της ευθύνης του χρησάμενου για *custodia* είναι ότι η κλοπή του χρησιδανεισμένου πράγματος δεν τον απαλλάσσει (Gai, III, 206). Στη μετακλασική και ιουστινιάνεια περίοδο, η ευθύνη του χρησάμενου για *custodia* μετατρέπεται σε ευθύνη για *diligentia in custodiendo* (βλ. πιο πάνω, § 75, III, 4)

5. Η απαίτηση του χρήστη για απόδοση του πράγματος κατοχυρωνόταν με διάταξη που περιεχόταν στο κείμενο του πραιτορικού Ηδίκτου (το κείμενο στο D 13, 6, 1 pr. - Ουλπιανός: «Ait praetor: «Quod quis commodasse dicetur, de eo iudicium dabo»).

Κατά τη δημοκρατική περίοδο, η απαίτηση αυτή γεννούσε αγωγή in *factum* (βλ. πιο κάτω, § 123, II), στην οποία, στα μέσα της κλασικής περιόδου, προστέθηκε και αγωγή in *ius concepta*. Η δεύτερη αυτή αγωγή ανήκε στις καλόπιστες (*bonae fidei*, πρβλ. Gai, IV, 47).

Στο χρησάμενο παρεχόταν αγωγή (*actio commodati contraria*) για τις τυχόν δαπάνες του επί του χρησιδανεισμένου πράγματος ή και για άλλη τυχόν ζημία που θα είχε υποστεί από υπαιτιότητα του χρήστη (D. 13, 6, 18, 2 έως 4 - Γάιος, D. 13, 6, 21 pr. - Αφρικανός).

Από την ύπαρξη της αντίθετης αυτής αγωγής του χρησάμενου, χαρακτηρίζεται από τους νεότερους ερευνητές του Ρωμαϊκού Δικαίου η σύμβαση του χρησιδανείου ως σύμβαση ατελώς αμφοτεροβαρής.

IV. Παρακαταθήκη

1. Παρακαταθήκη (*depositum*) είναι η σύμβαση κατά την οποία ένα πρόσωπο, ο παρακαταθέτης (*depositor* ή *deponens*) παραδίδει σε άλλο, τον θεματοφύλακα (*depositarius*), πράγμα κινητό προς φύ-

λαξη χωρίς αντάλλαγμα, με την υποχρέωση του θεματοφύλακα να του το αποδώσει όταν το ζητήσει.

2. Αντικείμενο παρακαταθήκης μπορεί να αποτελέσει κ ά θ ε κ ι ν η - τ ό πράγμα. Η παράδοση του πράγματος στο θεματοφύλακα δεν τον καθιστά κύριο, ούτε νομέα του κινητού που παραδόθηκε, αλλά μόνο κ ά τ ο - χ ο τούτου (βλ. πιο πάνω, § 63, III, 3).

3. Ειδική όμως περίπτωση παρακαταθήκης αποτελεί η παρακατάθεση χ ρ η μ ά τ ω ν .

Στην περίπτωση αυτή, κατά το κλασικό δίκαιο, εφαρμόζονταν στην παρακαταθήκη οι κανόνες που ίσχυαν για το δ ά ν ε ι ο : ο παρακαταθέτης γινόταν κύριος των χρημάτων που δόθηκαν σε παρακαταθήκη και υποχρεωνόταν να αποδώσει το ισόποσο. Τόκους επί των χρημάτων που δόθηκαν σε τέτοιας μορφής παρακαταθήκη μπορούσε να ζητήσει ο παρακαταθέτης μόνο αν είχαν συμφωνηθεί με επερώτηση (D. 12,1, 9, 9 - (Πρόκουλος - Μάρκελλος) - Ιουλιανός, Mos. et Rom. leg. coll. 10, 7, 9 - Παύλος = P. S. 2, 12, 9).

Από τα τέλη της κλασικής περιόδου, όμως, ιδίως δε από τις αρχές της μετακλασικής, υπό την επίδραση ελληνιστικών νομικών αντιλήψεων, επικράτησε η άποψη ότι η παρακατάθεση χρημάτων αποτελεί, και αυτή, σχέση στην οποία είναι εφαρμοστέοι οι κανόνες που διέπουν την παρακαταθήκη, μια παρακαταθήκη, όμως, με ιδιάζοντα χαρακτήρα, που πηγάζει από το δικαίωμα του θεματοφύλακα να χρησιμοποιεί τα χρήματα που του δόθηκαν για φύλαξη. Η φύση της συζητούμενης σχέσης ως παρακαταθήκης δικαιολογεί το ότι ο παρακαταθέτης δικαιούται να ζητήσει τ ό κ ο υ ς χωρίς να έχει καταρτισθεί σχετική επερώτηση (D. 16, 3, 24 (παρεμβ.) και D. 16, 3, 25, 1 - Παπινιανός). Η μορφή αυτή παρακαταθήκης χρημάτων αποκαλείται α ν ώ μ α λ η π α ρ α κ α τ α θ ή κ η (depositum irregulare. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός)⁽¹⁾.

4. Ο θεματοφύλακας είναι υποχρεωμένος σε φ ύ λ α ξ η του πράγματος. Το γεγονός όμως ότι αναλαμβάνει τη φύλαξη χωρίς αντάλλαγμα, έχει ως συνέπεια ότι η ευθύνη του περιορίζεται στο δ ό λ ο μόνο (P. S. 2, 12, 6, Mos. et Rom. leg. coll. 10, 2, 1), αλλά η καταδίκη του στην περίπτωση αυτή συνεπάγεται α τ ι μ ί α (βλ. πιο πάνω, § 75, II, B, Mos. et Rom. leg. coll., 10, 2, 4 - Μοδεστίνος). Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, προς το δόλο

(1) Δικαιοπρακτικές αλλά και άλλες (π.χ. D. 16, 3, 24 - Παπινιανός) ρωμαϊκές πηγές ονομάζουν μερικές φορές την παρακατάθεση της μορφής αυτής «commendatio». Το ρήμα «commendare» όμως κατά τον Ουλπιανό (D. 50, 16, 186) είναι γενικότερα συνώνυμο του *deponere*.

εξομοιώθηκε, ως προς την ευθύνη του θεματοφύλακα, η β α ρ ε ί α α μ έ - λ ε ι α (culpa lata, πρβλ. D. 16, 3, 32 - Κέλσος (παρεμβ.)).

5. Ο θεματοφύλακας δ ε ν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί το πράγμα, γιατί αλλιώς διαπράττει κ λ ο π ή (furtum), εκτός βέβαια αν πρόκειται για παρακαταθήκη χρημάτων, υπό τις προϋποθέσεις που εκθέσαμε πιο πάνω, υπό 3.

6. Η υποχρέωση του θεματοφύλακα να αποδώσει το πράγμα ευθύς ως τούτο του ζητηθεί από τον παρακαταθέτη εξασφαλιζόταν από το Δωδεκάδελτο με αγωγή ποινικού χαρακτήρα η οποία αποσκοπούσε στο διπλάσιο της αξίας του πράγματος που δόθηκε σε παρακαταθήκη (Δωδεκ. VIII, 19, στο Bruns, Fortes, I, σελ. 33 = Mos. et Rom. leg. coll. 10, 7, 11: «Ex causa depositi lege duodecim tabularum in duplum actio datur», αλλά το πραιτορικό Ήδικτο περιόρισε την ευθύνη του θεματοφύλακα στην αξία του αντικειμένου της παρακατάθεσης α π λ ή (Mos. et Rom. leg. coll., 10, 7, 11: «... edicto praetoris in simplum»), παρέμεινε δε η υποχρέωση απόδοσης της αξίας του αντικειμένου της παρακατάθεσης διπλού μόνο στην περίπτωση της λεγόμενης αναγκαίας παρακαταθήκης (depositum miserabile. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός). Αναγκαία παρακατάθεση είναι εκείνη που πραγματοποιείται κάτω από συνθήκες οι οποίες συνιστούν περιπτώσεις ανωτέρας βίας και ειδικότερα σ τ ά σ η ς (tumultus), πυρκαϊάς (incendium), κατάρρευσης (ruina), ναυάγιου (naufragium). Η ευθύνη στο διπλάσιο στην περίπτωση αναγκαίας παρακαταθήκης αφορούσε τον ίδιο το θεματοφύλακα, ενώ ως προς τον κληρονόμο του γινόταν διάκριση: αν μεν επρόκειτο για ευθύνη του κληρονόμου-μένου θεματοφύλακα, η ευθύνη του κληρονόμου ανερχόταν στην αξία του αντικειμένου της παρακατάθεσης απλή, αν δεν επρόκειτο για υπαιτιότητα (δόλο) του ίδιου του κληρονόμου, στο διπλάσιο (D. 16, 3, 1, 1 - Ουλπιανός, όπου το κείμενο του Ηδίκτου).

7. Ο παρακαταθέτης διέθετε αγωγή, παρόμοια προς την παρεχόμενη στην περίπτωση του χρήστη, την actio depositi directa, με δύο formulae, μία in factum, και μια in ius concepta. Η δεύτερη από αυτές ανήκε στις καλότεστες (ex fide bona) (Gai, IV, 47). Και στις δύο περιπτώσεις, όπως ειπώθηκε (βλ. πιο πάνω, υπό 4), η καταδίκη του εναγόμενου επέφερε α - τ ι μ ί α του.

Ο θεματοφύλακας διέθετε αντίθετη αγωγή για την ανάληψη των δαπανών που πραγματοποίησε, καθώς και για αποζημίωση (actio depositi contraria, πρβλ. - D. 16, 3, 23 - Μοδεστίνος) ήταν, δηλαδή, και η σύμβαση παρακαταθήκης α τ ε λ ώ ς α μ φ ο τ ε ρ ο β α ρ ή ς σύμβαση.

Παράλληλα, από τη μετακλασική περίοδο, παρεχόταν στο θεματο-

φύλακα δικαίωμα επίσχεσης του πράγματος για την απόδοση των δαπανών του (Mos. et Rom. leg. coll., 10, 2, 6), αλλά ο Ιουστινιανός (C. I. 4, 34, 11, του 529 μ.Χ.) κατάργησε το δικαίωμα αυτό.

8. Μεσεγγύηση

Μεσεγγύηση (sequestratio) είναι παρακαταθήκη επιδίκου, συνήθως, πράγματος από τους έχοντες σχετικά με αυτό διαφορά, στα χέρια τρίτου (μεσεγγυούχου, sequester) για φύλαξη και απόδοση κατά τις οδηγίες των παρακαταθετών (πρβλ. Festus, στη λ. «sequester», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 37, D. 16, 3, 17 - Φλωρεντίνος).

Αντίθετα από το συνηθισμένο θεματοφύλακα, ο μεσεγγυούχος προστατεύεται με τα παραγγέλματα της νομής (βλ. πιο πάνω, § 63, III, A, 2, δ).

Ο διάδικος που θα νικήσει μπορεί να ζητήσει την απόδοση του πράγματος που παρακατατέθηκε με ιδιαίτερη αγωγή, την *actio depositi sequestraria*, η οποία στρεφόταν κατά του μεσεγγυούχου (D. 16, 3, 6 - Παύλος, D. 16, 3, 12, 2 - Πομπώνιος).

V. Ενέχυρο

1. Το υπό στενή έννοια ενέχυρο (*pignus datum*, πρβλ. πιο πάνω, § 70, III, α, Γ και Ε) ενδιαφέρει στα πλαίσια του Δικαίου των Ενοχών ως σύμβαση που καταρτίζεται με τη δόση (*datio*) της νομής του ενεχύρου από τον οφειλέτη προς το δανειστή για εξασφάλιση απαίτησης τούτου (Inst. 3, 15, 4).

Ως σύμβαση καταρτιζόμενη *re*, το ενέχυρο μνημονεύεται για πρώτη φορά στις *res cottidianae* ή *aurea*, οι οποίες, αν και φέρονται ως έργο του Γαΐου, ανήκουν πιθανώς στις αρχές της μετακλασικής περιόδου. Η *datio* όμως, στην περίπτωση του ενεχύρου, έχει περιεχόμενο διαφορετικό από την των άλλων περιπτώσεων, γιατί δεν συνεπάγεται, όπως στο δάνειο, κτήση κυριότητας για τον δανειολήπτη, ούτε κατοχής μόνο, όπως για το χρησάμενο ή το θεματοφύλακα, αλλά παραγωγής νομής, προστατευόμενης με παραγγέλματα (*ad interdicta*, βλ. § 63, III, A, 2, γ και § 70, III, Ε).

2. Ο ενεχυρούχος δανειστής ευθύνεται ως προς το πράγμα που έλαβε ως ενέχυρο κατά την κλασική περίοδο για *δολο*, πιθανώς δε —αν και τούτο αμφισβητείται— για *custodia* (πρβλ. D. 13, 7, 13, 1 - Ουλπιανός). Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, η ευθύνη του ενεχυρούχου δανειστή επεκτάθηκε σε *κάθε πταίσμα* (*culpa*).

Εφόσον εξοφληθεί η απαίτηση που εξασφαλίζεται με το ενέχυρο, ο ενεχυρούχος δανειστής είναι υποχρεωμένος να αποδώσει το πράγμα με τους καρπούς του και κάθε ωφέλεια (cum omni causa).

Για την εξασφάλιση της απαίτησης του οφειλέτη για επιστροφή της νομής του π ρ ά γ μ α τ ο ς , ή την απόδοση του υ π ε ρ β ά λ λ ο ν τ ο ς (superfluum) σε περίπτωση πώλησης του ενεχυρασμένου πράγματος (§ 70, III, Γ, η, γγ και Ε, γ), του παρέχεται κατά του ενεχυρούχου δανειστή η actio pignoratitia directa ως αγωγή in factum concepta (βλ. πιο κάτω, § 123, II).

β) Στον ενεχυρούχο δανειστή, εξάλλου, παρεχόταν αγωγή, η actio pignoratitia contraria, για την αποκατάσταση των δ α π α ν ώ ν που πραγματοποιήσε χάρη του πράγματος που του είχε δοθεί σε ενέχυρο.

Κατά τα λοιπά, παραπέμπουμε στα όσα εκθέσαμε στο κεφάλαιο για την Εμπράγματο Ασφάλεια (§ 70 πιο πάνω) σχετικά με το pignus datum.

§ 86. Συμβάσεις καταρτιζόμενες verbis

I. Στο κεφάλαιο που αναφέρεται στον τύπο των δικαιοπραξιών έγινε λόγος για την επερώτηση (stipulatio), ως δικαιοπραξία που καταρτιζόταν με π α ν η γ υ ρ ι κ ο ύ ς λ ό γ ο υ ς (verba) (βλ. πιο πάνω, § 37, II, Γ).

Η επερώτηση αποτελούσε σύμβαση ετεροβαρή και αυστηρού δικαίου, που καταρτιζόταν προφορικά, με ερώτηση και απάντηση, από τις οποίες γεννιόταν η ενοχική υποχρέωση (Gai, III, 92: «Verbis obligatio fit ex interrogatione et responsione»). Η ανάγκη της τυπικής ερωταπόκρισης στη stipulatio οδήγησε στη λύση να μη θεωρείται δυνατή η κατάρτισή της αν ένας από τους δικαιοπρακτούντες ήταν βωβός ή κωφός, ή αν ήταν νήπιο (infans).

II. α) Στη διαδικασία των legis actiones, η επερώτηση γεννούσε αγωγή, η οποία έφερε την ονομασία actio ex stipulatu (ex sponsione, πρβλ. Gai, IV, 17α) και η οποία, στη διαδικασία των legis actiones δικαζόταν κατά τη διαδικασία της legis actio per iudicis postulationem, όπως ρητά όριζε ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ., II, 1b, στο FIRA, I, σελ. 30) ή την της legis actio sacramento in personam (Gai, IV, 20, βλ. και πιο κάτω, § 120, III, BB 1, B και 2).

Από την εισαγωγή όμως στα τέλη του τρίτου π.Χ. αιώνα ή τις αρχές του δεύτερου της διαδικασίας της legis actio per conductionem με δύο νόμους, τη lex Silia προκειμένου για ορισμένο χρηματικό ποσό (certa pecunia) και τη lex Calpurnia, προκειμένου για ορισμένο πράγμα (certa res, πρβλ. Gai, IV, 19), η διαδικασία της l. a. per iudicis postulationem (και της

I. a. *sacramento in personam*) περιορίστηκε στις περιπτώσεις όπου το αντικείμενο της παροχής που επιδιωκόταν ήταν αόριστο (*incerta pecunia, incerta res*, πρβλ. Gai, IV, 17β και 18, καθώς και Inst. 3, 15 pr.).

Είναι, όμως γεγονός, ότι ούτε και ο Γάιος έβρισκε ικανοποιητική εξήγηση της αιτίας για την οποία διαμορφώθηκε η I. a. *per conductionem*, ενώ υπήρχαν τόσο η I. a. *per iudicis postulationem* όσο και η I. a. *sacramento in personam* (Gai, IV, 20).

β) Στην κλασική περίοδο, στη διαδικασία της *formula*, προκειμένου για ενοχές με ορισμένο το αντικείμενο της παροχής (*certa res - certa pecunia*), γινόταν χρήση δύο αγωγών, που κατάγονταν από τη *legis actio per conductionem* της αρχαϊκής και προκλασικής περιόδου και γι' αυτό έφεραν την αδόκιμη ονομασία *condictio* (αντί για *actio in personam*), παρόλο που δεν χρειαζόταν πια γι' αυτές κλήση (*condicere*) για εμφάνιση ενώπιον του Άρχοντα (Gai, IV, 18, βλ. και πιο κάτω, § 120, III, 3).

III. Η αγωγή *ex stipulatu* (*ex sponsione*) ανήκε, όπως προκύπτει κι' από τα πιο πάνω, στις αγωγές *αυστηρού δικαίου* (*stricti iuris*) και γι' αυτό ο δικαστής που την έκρινε δεν μπορούσε να λάβει υπόψη του στοιχεία εκτός της *formula* (βλ. πιο πάνω, § 73, II, 2α)

Η δυνατότητα άμυνας του οφειλέτη περιοριζόταν στο ότι μπορούσε να προβάλει την *ένσταση του δόλου* (*exceptio doli mali*, πρβλ. Gai, IV, 116α). Σημειωτέον ότι η ανυπαρξία δόλου μπορούσε να συμφωνηθεί με ιδιαίτερη ρήτρα, ή και με ιδιαίτερη αυτοτελή επερώτηση (ρήτρα περί δόλου (*clausula doli*), πρβλ. D. 35, 3, 3 pr. - Ουλπιανός: «*ex doli clausula, quae in ista stipulatione continentur, tenebitur*»).

IV. Η επερώτηση μπορούσε να διατυπωθεί, είτε ως *αφηρημένη*, είτε ως *αιτιώδης* δικαιοπραξία.

α) Αν διατυπωνόταν ως *αφηρημένη*, χωρίς, δηλαδή, να γίνεται μνεία της αιτίας της (π.χ. *spondes mihi centum dari?*), τότε η απαίτηση *ex stipulatu* ήταν, κατ' αρχήν, ισχυρή (εκτός αν ο φερόμενος ως οφειλέτης προέβαλε την ένσταση του δόλου) και μάλιστα έστω και αν η αιτία της ήταν άκυρη, ή αν είχε λήξει εκ των υστέρων.

β) Παρόλο που η επερώτηση ήταν, κατ' αρχήν, αφηρημένη δικαιοπραξία, μπορούσε, εντούτοις, να διατυπωθεί ως *αιτιώδης*, να γίνει δηλαδή μνεία της αιτίας της.

Σε τέτοια περίπτωση (π.χ. *ex empto centum mihi dari spondes?*), αν για κάποιο λόγο η αιτία αυτή ήταν άκυρη ή είχε λήξει, η αγωγή που βασιζόταν στην επερώτηση απορριπτόταν, ακόμα και χωρίς την προβολή σχετικής ένστασης.

V. Λειτουργία της επερώτησης

Λόγω της εύκαμπτης υφής της, η επερώτηση χρησιμοποιήθηκε από τους Ρωμαίους ευρύτατα, προκειμένου να δημιουργηθούν ή να εξασφαλιστούν κάθε είδους υποχρεώσεις, όπως:

α) Για να καταστήσει υποχρεωτική μιαν οφειλή που να πηγάζει από άλλη αιτία, όπως δάνειο, τίμημα αγοραπωλησίας (*causa credendi*), υποχρέωση καταβολής τόκων (βλ. πιο πάνω, § 77, II, 1 και 4), ποινικής ρήτρας, γνήσιας ή μη (βλ. πιο πάνω § 78, III) κλπ.

β) Για να εισαγάγει στη σύμβαση πρόσθετους δανειστές (*adstipulatores*) ή παρεπόμενους οφειλέτες (*adpromissores*: *sponsores*, *fidepromissores*, *fideiussores*, βλ. πιο πάνω, § 83, II, 3).

γ) Για να δημιουργήσει ενεργητική ή παθητική ενοχή εις ολόκληρον.

δ) Για να επιφέρει ανανέωση (*novatio*) της ενοχής (βλ. πιο πάνω, § 82, 1).

ε) Για να επιτευχθεί επιδιωκόμενη από τον Άρχοντα που δικαιοδοτεί (Πραίτορα, Διοικητή Επαρχίας) έννομη προστασία (πραιτορικές επερωτήσεις, *stipulationes praetoriae*, βλ. § 124, A).

VI. Μετακλασική και ιουστινιάνεια περίοδος

Όταν γινόταν λόγος για την εξέλιξη της επερώτησης κατά τους μετακλασικούς και ιουστινιάνειους χρόνους, εκθέσαμε τα όσα αφορούσαν το θέμα της έγγραφης κατάρτισης της επερώτησης και της βαθμιαίας εξαφάνισης της προφορικής *stipulatio* (βλ. πιο πάνω, § 37, II, Γ, γ).

Εδώ θα γίνει λόγος μόνο για το σύνδεσμο της επερώτησης με την αιτία της.

Ο σύνδεσμος αυτός, κατά τις υπό εξέταση περιόδους γίνεται ολοένα στενότερος. Έτσι, ενώ ακόμα στο κλασικό δίκαιο η *stipulatio* ήταν, κατ' αρχήν, αφηρημένη δικαιοπραξία, της οποίας αυτή καθαυτήν η κατάρτιση αποτελούσε, μόνη της, την ίδια της την αιτία, στο μετακλασικό και το ιουστινιάνειο δίκαιο πρέπει να διακρίνουμε:

α) Προκειμένου για δάνεια εξασφαλιζόμενα με επερώτηση, στον ως οφειλέτη φερόμενο παρέχεται αυξημένη προστασία: Μπορεί δηλαδή ο οφειλέτης να προτείνει είτε την *ένσταση αναργυρίας* (*exceptio non numeratae pecuniae*) είτε να ασκήσει αυτοτελές ένδικο μέσο, τη *διαμαρτυρία της αναργυρίας* (*querela non numeratae pecuniae*), ισχυριζόμενος ότι το ποσό για το οποίο η επερώτηση (διατυπωμένη κατά τις περιόδους αυτές κατά κανόνα γραπτά) δεν του είχε ποτέ καταβληθεί. Σε περίπτωση προβολής τέτοιου ισχυρισμού, το βάρος της απόδειξης ότι

η καταβολή είχε πραγματοποιηθεί βάραινε τον ως δανειστή φερόμενο⁽¹⁾. Η ένσταση αναργυρίας είχε, σημειωτέον, διαμορφωθεί από τα τελευταία χρόνια της κλασικής περιόδου ήδη (C. I. 4, 30, 3, του 213 μ.Χ. - Καρακόλλα) ενώ η *querela* είχε εισαχθεί λίγο αργότερα, το 227 μ.Χ., επί Αλεξάνδρου Σευήρου.

Η άσκηση των ενδίκων αυτών μέσων περιοριζόταν από προθεσμία, η οποία ήταν αρχικά ενός έτους, αλλά επεκτάθηκε από το Διοκλητιανό σε πέντε (Epit. Cod. Hermog. Wisig., 1, 1, του 294 μ.Χ., στο FIRA, II, σελ. 665) και περιορίστηκε τελικά από τον Ιουστινιανό σε δυο έτη (C.I. 4, 30, 14 pr., του 528 μ.Χ.).

β) Προκειμένου για άλλες, εκτός των δανείων, δικαιοπραξίες, εξακολούθησε να ισχύει ό,τι και κατά την κλασική περίοδο, δηλαδή η ισχύς της επερώτησης εξαρτιόταν από τις προϋποθέσεις που αναφέραμε πιο πάνω (υπό IV α και β), η δε απόδειξη της ακυρότητας ή της λήξης της αιτίας επιαιτώδους *stipulatio*, βάραινε τον ως οφειλέτη φερόμενο.

§ 87. Συμβάσεις καταρτιζόμενες *litteris*

I. Όταν κάναμε λόγο για τον τύπο των δικαιοπραξιών, αναφερθήκαμε στο ότι η χρήση του έγγραφου τύπου, είτε ως αποδεικτικού, είτε ως συστατικού τύπου, υπήρξε πάντα περιορισμένη στη Ρώμη.

Η παρατήρηση αυτή ισχύει κατεξοχήν για τη χρήση του εγγράφου ως συστατικού τύπου κατάρτισης δικαιοπραξιών (βλ. πιο πάνω, § 37, II, Δ, γ). Αν δηλαδή, το έγγραφο ως αποδεικτικός τύπος κατάρτισης δικαιοπραξιών απαντά στη Ρώμη –έστω και σε περιορισμένη έκταση– από τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου (трίτος αιώνας π.χ.), οι συμβάσεις που καταρτίζονταν εγγράφως (*litteris*), κατά συστατικό τύπο, απαραίτητο για το κύρος της δικαιοπραξίας, εμφανίσθηκαν στην προκλασική⁽¹⁾ περίοδο και εξαφανίσθηκαν γύρω στα τέλη της κλασικής περιόδου.

II. Οι συμβάσεις αυτές, ετεροβαρούς χαρακτήρα, φαίνεται ότι προήλθαν από τον *codex accepti et expensi* (ή *depensi*), που οι εϋποροι Ρωμαίοι τηρούσαν κ' όπου καταχώριζαν τις πραγματοποιούμενες δοσοληψίες τους. Η καταχώριση αυτή, πιθανόν, γινόταν κατή μήνα, με μεταφορά των εγγραφών στον *codex* από ένα πρόχειρο βιβλίο, ονομαζόμε-

(1) Ανάλογα ίσχυαν και στο συναφές θέμα των αποδείξεων (*securitates*), για τις οποίες, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πιο πάνω § 81, I, 1. β.

(1) Στο Τεύχος II, σελ. 13, σειρά 20, η λέξη «κλασική» να διαβαστεί «προκλασική».

vo *Adversaria*, το οποίο τηρούσαν σε καθημερινή βάση (πρβλ. Cicero, pro Roscio com., 5-8).

Τον *codex accepti et expensi* τηρούσαν, σημειωτέον, μόνο οι αὐτεξούσιοι (*sui iuris*) Ρωμαίοι πολίτες, οι *patres familiae* δηλαδή, και όχι και οι υπεξούσιοι. Αυτεξούσιες όμως γυναίκες μπορούσαν να τηρούν τον *codex* αυτόν (πρβλ. Valerius Maximus, *Memor.*, 8, 2, 2). Κατά πόσο οι ξένοι (*peregrini*) μπορούσαν επίσης να τηρούν *codex accepti et expensi*, αμφισβητείται, πιθανότερη όμως θεωρείται η αρνητική απάντηση.

A) *Nomina arcaria*

Στον *codex accepti* (εσόδων) *et expensi* (δαπανών) καταχωρίζονταν σε αντίστοιχες σελίδες (*tabulae*)⁽²⁾ ή στήλες, οι δοσοληψίες του *pater familias*.

Οι εγγραφές αυτές (*nomina*) αντιστοιχούσαν συνήθως προς πρᾶγμα-ματικές εισπράξεις ή πληρωμές και γι' αυτό, ως σχετιζόμενες προς την κίνηση του χρηματοκιβωτίου (*area*), ονομαζόνταν *nomina arcaria* (Gai, III, 131).

Η εγγραφή, όμως, αυτή, δεν δημιουργούσε καθεαυτήν ενοχική υποχρέωση. Η υποχρέωση παραγόταν από τη σύμβαση (δανείου κλπ.) στην οποία η εγγραφή αναφερόταν (Gai, III, 131: «*Alia causa est eorum nominum quae arcaria vocantur: in his enim rei non litterarum obligatio consistit... numeratio autem pecuniae rei facit obligationem*»).

Η εγγραφή, στην περίπτωση των *nomina arcaria* είχε, λοιπόν, αποδεικτική μόνο σημασία (Gai, III, 131: «*obligationis factae testimonium praebere*»).

B) *Nomina trancipticia*

Από το πρώτο μισό του δευτέρου π.Χ. αιώνα (και κατά συνεπεία πριν από την εισαγωγή της διαδικασίας της *formula* με την *lex Aebutia* (149-125 π.Χ.) στις μεταξύ Ρωμαίων δίκες) εισάγεται η πρακτική της καταχώρισης στον *codex accepti et expensi* ενός άλλου είδους εγγράφων, με τις οποίες γεννιώνται χρεματικές οφειλές, παρόλο που δεν στηρίζονται σε πραγματικά δάνεια. Οι ενοχικές, δηλαδή, υποχρεώσεις δημιου-

(2) *Codex*, στα λατινικά σήμαινε ένα σύνολο περισσοτέρων από τρεις ξύλινων πινακίδων στρωμένων με κερί (*tabulae ceratae*, πρβλ. πιο πάνω, § 37, II, Δ, β) και συνενωμένων με συνδετικές ταινίες, ώστε να σχηματίζουν μαζί ένα όλο, ονομαζόμενο ελληνικά πολύπτυχο. Περισσότερα πολύπτυχα, δημιουργούσαν ένα είδος «φακέλλου» και εφοδιάζονταν για τη μεταφορά τους με λαβές (*codex ansatus*).

γούνται εδώ με αυτό τούτο το γεγονός της καταχώρισης. Πρόκειται επομένως για ενοχές που γεννιούνται *litteris*.

Οι ενοχές αυτές, κατ' αντίθεση προς τα *nomina arcaria* που πηγαζαν από αληθινή συναλλαγή, πηγαζαν από το γεγονός της εικονικής καταχώρισης και γι' αυτό ονομάζονταν *nomina transcripticia*.

Στα *nomina transcripticia* η καταχώριση γινόταν κατά δύο τρόπους: είτε «από υπόθεση (πράγμα) σε πρόσωπο» (*a re in personam*), είτε «από πρόσωπο σε πρόσωπο» (*a persona in personam*) (Gai, III, 128).

α) *Transcriptio a re in personam*

Η μορφή αυτής της *transcriptio* γινόταν με την εγγραφή της απαίτησης κατά του οφειλέτη στον *codex accepti et expensi* ως δαπάνης (*expensilatio*, από το ρήμα *expensum ferre*, πρβλ. Gai, III, 137) και, αντίστοιχα, με την εγγραφή ίσου ποσού ως είσπραξης (*acceptilatio*, από το ρήμα *acceptum ferre*).

Η διπλή αυτή καταχώριση είχε ως αποτέλεσμα την απόσβεση με την δήθεν είσπραξη⁽³⁾, μιας οφειλής καλόπιστης, προερχομένης από αγοραπωλησία, μίσθωση ή εταιρία (Gai, III, 129) και την αντικατάστασή της με οφειλή αυστηρού δικαίου, με την επέλευση, επομένως, ανανέωσης (*novatio*, βλ. πιο πάνω, § 82, 1).

Επεδίωκε λοιπόν η *transcriptio* της μορφής αυτής την περιβολή μιας χρηματικού χαρακτήρα απαίτησης με μια πιο αυστηρή και ευκολότερα εισπραξιμή μορφή σύμβασης, τούτο δε γιατί, στην μεν διαδικασία των *legis actiones* μπορούσε να επιδιωχθεί έτσι η είσπραξη της ως αφορωσας *certa pecunia* (βλ. πιο κάτω, § 120, III, B, 3), στη δε διαδικασία της *formula*, με την αυστηρού δικαίου αγωγή *actio certae creditae pecuniae* (αργότερα *condictio creditae pecuniae*).

Αμφιβολίες όμως υπάρχουν αν για την πραγματοποίηση της *transcriptio a re in personam* ήταν αναγκαία και η συναίνεση του οφειλέτη, καθώς μάλιστα η ανανέωση επέφερε χειροτέρευση της θέσης του, αφού τα μέσα άμυνας που διέθετε απέναντι σε αγωγή *stricti iuris* ήταν πολύ λιγότερα από όσα στην αρχική, *bonae fidei*, ενοχή (βλ. πιο πάνω, § 73, II, 2, α και β, 3, β). Το κείμενο των Εισηγήσεων του Γαϊού (Gai, III, 138) ρητά διευκρινίζει ότι η *expensilatio* μπορούσε να γίνει και χωρίς να είναι παρών

(3) Ο Κικέρων (Cicero, *orat.* 47, 158) μας πληροφορεί ότι η καταχώριση στις εισπράξεις γινόταν με τη χρήση της αρχαϊζουσας πρόθεσης *AF* αντί για «α». Η πρόθεση *AF*, λέει ο Κικέρων δεν απαντούσε πουθενά αλλού στα χρόνια του. Τούτο δείχνει πόσο παλιά ήταν η πρακτική αυτή.

ο οφειλέτης (*inter absentes*). Από τον Κικέρωνα προκύπτει, επίσης, ότι η ταυτόχρονη καταχώριση της εικονικής «είσπραξης» στον *codex* του οφειλέτη δεν ήταν αναγκαία (Βλ. Cicero, *de off.*, 3, 58-60, από όπου πιθανολογείται ότι στην περίπτωση που εκθέτει ο Κικέρων η εγγραφή στον *codex* του δανειστή, έγινε υπό συνθήκες και σε χρόνο κατά τον οποίο είναι απίθανο να είχε ο οφειλέτης μαζί του το δικό του *codex*).

Έτσι, παρόλο που η ανάγκη συναίνεσης του οφειλέτη εμφανίζεται λογικά ως πιθανή, εντούτοις ο τρόπος με τον οποίο παρεχόταν και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες δινόταν δεν είναι γνωστές⁽⁴⁾.

β) *Transcriptio a persona in personam*

Στη μορφή αυτή της *transcriptio*, εκτός από την, μέσω *novatio*, αντικατάσταση καλόπιστης ενοχής με ενοχή αυστηρού δικαίου, επερχόταν συγχρόνως και έκταξη (*delegatio debiti*, βλ. πιο πάνω, § 82, 2, Β, β και Γ). Η έκταξη επερχόταν όταν ο δανειστής (Α), ύστερα από επιταγή (*iussum*) του οφειλέτη του (Β) (εκτάσσοντος) ενέγραψε στην *tabula* των εισπράξεων (*accepta*) ως εισπραχθέντα όσα ο εκτάσεων (Β) του όφειλε, συγχρόνως δε ενέγραφε στην *tabula* των δαπανών (*expensa*) το αυτό ποσό ως καταβληθέν από τον ίδιο στον οφειλέτη του οφειλέτη του (Γ) (εκτασσόμενο). Με τον τρόπο αυτό, ο αρχικός οφειλέτης (Β) απαλλασσόταν δια και από τις καταχωρίσεις αυτές στον *codex accepti et expensi* του δανειστή (Α), του οποίου, πια, ο εκτασσόμενος (*delegatus*) (Γ) γινόταν οφειλέτης *litteris*.

III. Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, οι ξένοι (*peregrini*) δεν μπορούσαν να τηρούν νόμιμα *codex accepti et expensi*. Δεν μπορούσαν λοιπόν να είναι δανειστές σε σύμβαση καταρτιζόμενη *litteris*.

Κατά πόσο όμως οι ξένοι μπορούσαν να είναι οφειλέτες σε τέτοια σύμβαση, αποτελούσε αντικείμενο αμφισβήτησης μεταξύ των Σχολών κατά την κλασική περίοδο.

Οι Προκουριανοί (Nerva) υποστήριζαν ότι ούτε και οφειλέτες σε σύμβαση καταρτιζόμενη *litteris* μπορούσαν να είναι οι ξένοι, γιατί η σύμβαση που καταρτιζόταν *litteris* αηέε στο *ius civile*. Οι Σαβινιανοί, αντίθετα, δέχονταν ότι μόνο η *transcriptio a persona in personam* ανήκε στο *ius civile* και δεν ήταν, κατά συνέπεια, προσιτή στους *peregrini*, ενώ η *transcriptio a*

(4) Αν και σχετικοί προς τη μορφή της συναίνεσης αυτής είναι, πιθανώς, ορισμένοι πάπυροι από το *Heracleum*, γραμμένοι πριν από την καταστροφή της πόλης αυτής (όπως και της Πομπηίας), το 79 μ.Χ., με την έκρηξη του Βεζουβίου.

re on personam ανήκε στο *ius gentium* και, επομένως ήταν δυνατό στους ξένους να καταστούν σ' αυτήν οφειλέτες (Gai, III, 133).

IV. Χειρόγραφα και συγγραφές

α) Σε ένα περίφημο εδάφιο των Εισηγήσεων του, ο Γάιος παρέχει την πληροφορία ότι ενοχές καταρτίζονταν εγγράφως (*litteris*), χωρίς τη χρήση επερώτησης, αλλά με βεβαίωση έγγραφη εκείνου που δηλώνει, ότι οφείλει ή ότι θα δώσει κάποια παροχή. Προσθέτει δε ο Γάιος, ότι το είδος αυτό των ενοχών προσιδιάζει στους ξένους (Gai, III, 134: «*Praeterea literarum obligatio fieri videtur chirographis et syngraphis, id est si quis debere aut daturum se scribat; ita scilicet si eo nomine stipulatio non fiat. Quod genus obligationis proprium peregrinorum est*»).

Στο θέμα των συγγραφών και χειρογράφων που δημιουργούν έγκυρες ενοχικές υποχρεώσεις μεταξύ *peregrini* (και ως τέτοιοι πρέπει να νοηθούν κατεξοχήν οι εκ του ελληνικού και ελληνίζοντος μέρους του αρχαίου κόσμου) αναφέρεται και ένας αρκετά ύστερος Σχολιαστής του λόγου του Κικέρωνος κατά Ουίρρου του 4ου αιώνα μ.Χ. Ο Σχολιαστής αυτός, που αποκαλείται (Ψευδο -) Ασκόνιος, σε σχετικό σχόλιό του επί λόγου του Κικέρωνος (Cicero, in Verrem, II, 1, 91 (184), βλ. Bruns, Fontes, II, σελ. 72) διακρίνει από τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά τα χειρόγραφα, που, όπως λέει, συντάσσονται σε ένα μόνο αντίτυπο, από τις συγγραφές, οι οποίες σφραγίζονται από τα μέρη και μοιράζονται μεταξύ τούτων («*et ceterae tabulae ab una parte servari solent syngraphen utriusque manu <signatam> utrique parti servanda m tradunt*»).

β) Από τις φιλολογικές και νομικές πηγές, ειδικότερα δε από το Γάιο, οι πληροφορίες του οποίου επιβεβαιώνονται και από το δικαιοπρακτικό (παπυρικό) υλικό που ανακαλύφθηκε στην Αίγυπτο, προκύπτει, λοιπόν, ότι οι «συγγραφές» και τα «χειρόγραφα» γεννούσαν, ως προς τους ξένους⁽⁵⁾, ενοχικές συμβάσεις αφηρημένου χαρακτήρα, ανεξάρτητα δηλαδή από την αιτία (*causa*) από την οποία επήγασαν.

γ) Από την *Constitutio Antoniniana* του 212 μ.Χ. και μετά, η μεγάλη διάδοση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη (βλ. πιο πάνω, § 18, δ) και, κατά συνέπεια, η μεγάλη επέκταση του πεδίου εφαρμογής του Ρωμαϊκού Δικαίου, οδήγησε στη σταδιακή εξαφάνιση των μορφών συμβάσεων *litteris* που προσιδιάζουν στους *peregrini*. Έτσι, τα μεν χειρόγραφα με τον καιρό εξέλιπταν, οι δε συγγραφές συγχωνεύτηκαν με τις *cautiones* των επερωτήσεων.

(5) Από τον Κικέρωνα (Cicero, in Verr II, 1, 52, 137) προκύπτει ότι και οι Ρωμαίοι έκαναν χρήση «συγγραφών»: «*abaliis tabellae obsignabantur*».

V. Η δήθεν ενοχή *litteris* του ιουστινιανείου δικαίου

Ο Ιουστινιανός, στις Εισηγήσεις του (Inst. 3, 21) κάνει λόγο για μια *obligatio litteris* που υποτίθεται ότι ίσχυε επί των ημερών του.

Αν, δηλαδή, έχει συνταχθεί έγγραφο, με το οποίο οφειλέτης ομολογεί ότι έλαβε δάνειο χρηματικού ποσού, το οποίο όμως ποσό στην πραγματικότητα δεν του έχει καταβληθεί, δικαιούται να προτείνει κατά του δανειστή την «ένσταση αναργυρίας» (*exceptio non numeratae pecuniae*), ή να ασκήσει το αυτοτελές ένδικο μέσο της «διαμαρτυρίας περί αναργυρίας» (*querela non numeratae pecuniae*, πρβλ. πιο πάνω, § 81, I, 1, β και § 86, VI). Αν δεν το πράξει μέσα σε προθεσμία δύο ετών από τη σύνταξη του αποδεικτικού εγγράφου, τότε κατά τον Ιουστινιανό, η υποχρέωσή του από το έγγραφο γίνεται δεσμευτική και απρόσβλητη και έτσι, λέει, το έγγραφο παίρνει χαρακτήρα υποχρέωσης καταρτιζόμενης, κατά συστατικό τύπο, *litteris*.

Υποστηρίχθηκε σχετικά με την παράδοση αυτή άποψη των ιουστινιανειών Εισηγήσεων, ότι αποτελεί επιβίωση της αντίληψης περί συστατικού χαρακτήρα των χειρογράφων που καταρτίζονταν μεταξύ *peregrini*, όπως αυτή είχε ισχύσει παλαιότερα.

§ 88. Συμβάσεις καταρτιζόμενες *solo consensu*.

A. Αγοραπωλησία

I. Συμβάσεις καταρτιζόμενες *solo consensu*

Εκτός από τις συμβάσεις που καταρτίζονται με δόση πράγματος (*re*), με πανηγυρικούς λόγους (*verbis*) και εγγράφως (*litteris*), το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώρισε και άλλη μια κατηγορία συμβάσεων, τις συναινετικές, εκείνες δηλαδή που καταρτίζονται με μόνη τη σύμπτωση των βουλήσεων των συμβαλλομένων μερών (Gai, III, 136: «*sufficit eos qui negotium gerunt consensisse*»).

Η αναγνώριση των συναινετικών συμβάσεων ως αγωγίμων αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της ρωμαϊκής νομικής σκέψης, μολονότι εύλογα υποστηρίζεται ότι το Αττικό Δίκαιο είχε αρκετά προχωρήσει προς την ίδια κατεύθυνση κατά τον τέταρτο αιώνα π.Χ., αλλά η εξέλιξη αυτή παρέμεινε χωρίς συνέχεια.

Πιθανολογείται ότι οι ρωμαϊκές συναινετικές συμβάσεις διαμορφώθηκαν από τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Ρωμαίων και ξένων (*peregrini*), παρόλο που η μια από αυτές, η εντολή, πρέπει αρχικά να είχε αποτελέσει σύμβαση καταρτιζόμενη μόνο μεταξύ Ρωμαίων πολιτών (βλ. και πιο κάτω, § 91).

Η υποχρεωτικότητα των solo consensu συμβάσεων στηρίχθηκε στην πίστη (fides), στην επιβαλλομένη δηλαδή από το «όσιο» (fas) έντιμη συμπεριφορά που όφειλαν να τηρούν οι συναλλασσόμενοι, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, στις μεταξύ τους συναλλαγές (fides υπό αντικειμενική έννοια). Η αρχή της καλής πίστης (bona fides), δηλαδή, αποτελούσε επιταγή πηγάζουσα από το ius gentium και δέσμευε επομένως τόσο τους Ρωμαίους, όσο και τους peregrini (βλ. και πιο πάνω § 1, VII, Α και § 4, Γ, 3, β). Στα πλαίσια της fides, λοιπόν, οι συμβάσεις αυτές, που στηρίχθηκαν στην υποχρέωση των συμβαλλομένων να τηρούν το λόγο τους, αναγνωρίστηκαν ως δεσμευτικές.

Από την περίοδο, πάντως της Ύστερης Δημοκρατίας και συγκεκριμένα από το δεύτερο αιώνα π.Χ. ήδη, στα χρόνια δηλαδή εισαγωγής της per formulam διαδικασίας, ανάμεσα στις καλόπιστες ενοχές περιλαμβάνονται και οι ενοχές που πηγάζουν από τη συναίνεση των συμβαλλομένων μερών μόνο: πρόκειται για τις ενοχές από αγοραπωλησία (emptio venditio), μίσθωση (locatio conductio), εταιρία (societas) και εντολή (mandatum), τις οποίες περιλαμβάνει ο Κικέρων (Cicero, de off., 3, 17, 70 και top. 17, 66) στον κατάλογο των bonae fidei iudicia.

Έτσι, οι αγωγές που αφορούσαν τις συμβάσεις αυτές ανήκαν από τότε ήδη στις αγωγές από το ius civile (actiones civiles, βλ. πιο πάνω, § 73. II, 1, α).

Τις τέσσερις ενοχικές συμβάσεις που προαναφέραμε (από αγοραπωλησία, μίσθωση, εταιρία και εντολή) μνημονεύει στην κλασική περίοδο ο Γάιος ως καταρτιζόμενες consensu (Gai, III, 135).

II. Αγοραπωλησία

Α) Αγοραπωλησία, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, είναι η αυστηρά αμφοτεροβαρής εκείνη σύμβαση, με την οποία ο ένας από τους συμβαλλομένους (venditor, πωλητής) αναλαμβάνει την υποχρέωση να παραδώσει στον άλλο (emptor, αγοραστής) ένα πράγμα, ο δε αγοραστής να καταβάλει στον πωλητή το χρηματικό αντάλλαγμα (pretium, τίμημα) που συμφωνήθηκε.

Β) Ιστορική εξέλιξη της αγοραπωλησίας.

Η αγοραπωλησία, ως σύμβαση με πλήρη τα πιο πάνω χαρακτηριστικά της, υπήρξε στη Ρώμη μια σχετικά νέα μορφή δικαιοπραξίας.

Το αρχικό στάδιο, που προηγήθηκε της αγοραπωλησίας, πρέπει να υπήρξε και στη Ρώμη το της ανταλλαγής δώρων, στάδιο γνωστό από την εθνολογία, μετά το οποίο ακολούθησε το στάδιο της γνήσιας ανταλλαγής (permutatio) αγαθών.

Η ρωμαϊκή νομική επιστήμη είχε συναίσθηση του δεύτερου αυτού σταδίου, ο δε Γάιος επικαλείται σχετικά απόσπασμα από την Ιλιάδα (Η. 472-475) για να αποδείξει ότι στα χρόνια του Ομήρου η ανταλλαγή διεδραμάτιζε το ρόλο της αγοραπωλησίας (Gai, III, 141). Την ίδια αντίληψη εκφράζει λίγο αργότερα ο Παύλος (D. 18, 1, 1, pr., 1 και 2), ενώ οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 3,23, 2) επαναλαμβάνουν τη διδασκαλία του Γάιου.

Με τον καιρό όμως, ένα είδος πραγμάτων επιβάλλεται ως μέτρο για τον προσδιορισμό της αξίας των άλλων ανταλλασσομένων αγαθών, τελικά δε το μέτρο αυτό εξελίσσεται σε νόμισμα.

Στη Ρώμη, όπως ειπώθηκε (§ 4, Α, 1), νόμισμα κόπηκε για πρώτη φορά μετά την κατάληψη του Τάραντος το 269 π.Χ. ενώ προηγουμένως το αγαθό που έπαιξε ρόλο νομίσματος, συνιστάμενο σε χαλκό (aes rude) ζυγιζόταν στα πλαίσια της *mancipatio* (πρβλ. Gai. I, 122: «Qui dabat ... pecuniam non numerabat earn, sed appendabat»)⁽¹⁾ προκειμένου για πωλήσεις *res mancipi* μεταξύ Ρωμαίων. Δεν γνωρίζουμε, αντίθετα, πως καταρτιζόνταν οι αγοραπωλησίες *res mancipi* μεταξύ Ρωμαίων και ξένων, η οι αγοραπωλησίες, γενικότερα, που αφορούσαν *res nec mancipi* κατά τα αρχαϊκά αυτά στάδια.

Η αγοραπωλησία αποτελεί δικαιοπραξία που συνάπτεται στενά προς θεσμό της Αγοράς, υπό την οικονομική έννοια του όρου, ο δε σύνδεσμος αυτός –που, πιστεύουμε, στη Ρώμη προέρχεται από τις Αγορές των Ελληνικών πόλεων– επηρέασε σημαντικά τη μορφή που έλαβε η αγοραπωλησία στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Η επιρροή αυτή εκδηλώνεται σε δύο σημεία: αφ' ενός αρχικό η αγοραπωλησία εννοείτο στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ως δικαιοπραξία που καταρτιζόταν «χέρι με χέρι», τοις μετρητοίς, αφ' ετέρου δε η αγοραπωλησία στο Ρωμαϊκό Δίκαιο μπορούσε να αφορά μόνο πράγματα ορισμένα είτε κατά είδος είτε κατά περιορισμένο γένος (κρασί από το Α πιθάρι, σιτάρι από τη Β αποθήκη). Αντίθετα, προκειμένου για το λεγόμενο καθαρό γένος (π.χ. 10.000 μόδιοι αφρικανικού σιταριού) γινόταν χρήση αμοιβαίων επερωτήσεων. Η λύση αυτή εκράτησε σε όλη την ιστορική εξέλιξη του Ρωμαϊκού δικαίου.

Η σταδιακή εξέλιξη τούτου οδήγησε εντούτοις στην αναγνώριση της πιστωτικής αγοραπωλησίας, τόσο με την έννοια της αναβολής καταβολής του τιμήματος, όσο και με την έννοια της αναβολής παράδοσης του αντικειμένου της αγοραπωλησίας. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε στο

(1) Ο όρος «*pecunia*» (από το *pecus* = ζώο) υποδηλώνει ότι, πιθανώς, σε κάποιο προηγούμενο χρονικό στάδιο, το ρόλο του χαλκού έπαιξαν στη Ρώμη τα ζώα (βόδια και πρόβατα).

κλασικό δίκαιο, το οποίο, εξάλλου, δέχθηκε τη δυνατότητα να αποτελέσουν αντικείμενο της αγοραπωλησίας ασώματα πράγματα (δουλείες, απαιτήσεις).

Στο μετακλασικό δίκαιο επανέρχεται στο προσκήνιο η αντίληψη της αγοραπωλησίας ως δικαιοπραξίας που καταρτίζεται χέρι με χέρι, ενώ επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου (C. T. 3, 1, 2, του 337 μ.Χ.) επιβάλλεται στις αγοραπωλησίες ακινήτων ο έγγραφος τύπος.

Το ιουστινιάνειο δίκαιο επανέρχεται στην αντίληψη περί καταρχήν συναινετικής (*solo consensu*) κατάρτισης της αγοραπωλησίας, η οποία όμως, κατ' επιλογή των μερών, μπορεί είτε να καταρτισθεί με μόνη τη συναίνεση τούτων, παραμένοντας άτυπη, είτε να υποβληθεί στον έγγραφο τύπο (C.I. 4, 21, 17 pr., του 528 μ.Χ., Inst. 3, 23 pr.).

Γ) Τρόπος κατάρτισης

Για να καταρτισθεί έγκυρα η σύμβαση της αγοραπωλησίας πρέπει να συντρέχουν ορισμένοι τυπικοί όροι, χωρίς τους οποίους δεν μπορεί να γίνει λόγος για τη σύμβαση αυτή.

1. Πρώτος όρος είναι ότι η σύμβαση αυτή θα αποβλέπει στην ανταλλαγή πράγματος προς χρήμα (= τίμημα).

Αν δεν συντρέχει ολωσδιόλου περίπτωση καταβολής τιμήματος για το παραδιδόμενο ή παραδοτέο πράγμα, η δικαιοπραξία δεν αποτελεί αγοραπωλησία (D. 18, 1, 2, 1 - Ουλπιανός: «*sine pretio nulla venditio est*»).

2. Δεύτερος όρος είναι ότι το τίμημα αυτό, δηλαδή το αντίτιμο του πράγματος, πρέπει να συνίσταται σε χρήμα (Gai, III, 141: «*Item pretium in numerata pecunia consistere debet*»). Όπως μας πληροφορεί ο Γάιος, οι Σαβινιανοί αποδέχονταν ότι το τίμημα μπορούσε να συνίσταται και σε άλλο πράγμα (*in alia re*), ενώ αντίθετη γνώμη δέχονταν οι Προκουλιανοί (Gai, III, 141). Η άποψη των Προκουλιανών επικράτησε και στο τέλος της κλασικής εποχής ο Παύλος υποστήριξε ότι η ανταλλαγή πράγματος προς πράγμα αποτελεί ιδιαίτερη σύμβαση την ανταλλαγή (D. 19, 5, 5, 1 - Παύλος), η οποία ανήκει στα ανώνυμα συναλλάγματα (βλ. πιο κάτω, υπό § 92).

Το ύψος του τιμήματος καθοριζόταν ελεύθερα, γινόταν δε δεκτό ότι από το φυσικό δίκαιο επιτρέπεται στους συμβαλλομένους επί αγοραπωλησίας να ξεγελάνε ο ένας τον άλλο (D. 19, 2, 22, 3 - Παύλος: «*in vicem re circumscribere*»). Η φιλελεύθερη αυτή αντίληψη διασπάσθηκε επί Διοκλητιανού λόγω των ισχυρών πληθωριστικών πιέσεων που παρατηρούνται κατά τον τρίτο μ.Χ. αιώνα, οι οποίες, σημειωτέον, όπως εκθέ-

σαμε σε προηγούμενο κεφαλαίο (§ 23, II), κατέληξαν τελικά σε εκμηδένιση της αξίας του ρωμαϊκού νομίσματος.

Έτσι, ο Διοκλητιανός με το Ηδικτό του περί τιμών, του 301 μ.Χ. (*edictum de pretiis rerum venalium*), στα πλαίσια της πολιτικής επιβολής διατιμήσεων σε όλα τα είδη και τις υπηρεσίες την οποία προσπάθησε να θέσει σε εφαρμογή, προσπάθησε και να θέσει ανώτατο όριο στο τίμημα όλων των ειδών που προσφέρονταν προς πώληση, αποβλέποντας έτσι στην προστασία των αγοραστών.

Από την άλλη πλευρά, ο Διοκλητιανός (αν η ρύθμιση είναι δική του κι' όχι ιουστινιάνεια, όπως υποστηρίζεται από πολλούς ερευνητές) προσπάθησε να προστατεύσει τους πωλητές από το να υποστούν από την πώληση υπέρρογκη βλάβη (ο όρος *laesio enormis* δεν είναι ρωμαϊκός). Κατά την αποδιδόμενη στο Διοκλητιανό σχετική ρύθμιση, αν ακίνητο (οι ρωμαϊκές πηγές δεν κάνουν λόγο για κινητά) πουληθεί αντί τιμήματος μικρότερου από το μισό της δίκαιης τιμής (*iustum* ή *verum pretium*, πρβλ. C. I., 4, 44, 2 του 285 μ.Χ., C. I., 4, 44, 8 in fine, του 293 μ.Χ.), ο πωλητής δικαιούται να ζητήσει τη δικαστική λύση της σύμβασης, επιστρέφοντας το τίμημα που του είχε καταβληθεί και αναλαμβάνοντας το πράγμα. Ο αγοραστής όμως δικαιούται να κρατήσει το πράγμα που αγόρασε αν καταβάλει το συμπληρωματικό τίμημα το οποίο απαιτείται μέχρι της πραγματοποίησης της δίκαιης τιμής, που ίσχυε κατά το χρόνο κατά τον οποίο έγινε η αγοραπωλησία (C. I. 4, 44, 8).

Τη ρύθμιση περί *iustum pretium* αποδέχθηκε και ο Ιουστινιανός (C.I., 4, 46, 2, αποδιδόμενο όμως στον Κώδικα στο Διοκλητιανό και Μαξιμιανό, παρεμβ. Πρβλ. και *Fragm. Vat.* 22, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 478).

Όπως ειπώθηκε προηγούμενως, οι Ρωμαϊκές πηγές κάνουν λόγο για υπέρρογκη βλάβη μόνο σε σχέση προς ακίνητα, ενώ σωπαίνουν σε σχέση προς τα κινητά. Την επέκταση όμως του θεσμού της *laesio enormis* και στα κινητά δέχονταν τα Βασιλικά, όπως προκύπτει από τη σωζόμενη παράφραση του σχετικού εδαφίου, όπου γίνεται, γενικότερα, λόγος για «πράγμα» που πουλήθηκε (Βασ. 19, 10, 66), ενώ ο Αρμενόπουλος περιέχει μεν την ίδια διατύπωση (Αρμεν. Γ, γ, 69, βλ. και 72), σε άλλα όμως χωρία (Αρμεν. Γ, γ. Σχολ. στο εδαφ. 70, πρβλ. και 71) αναφέρεται σε αγοραπωλησίες ακινήτων μόνο.

3. Τρίτος, τέλος, όρος είναι το τίμημα να είναι βέβαιο (*certum*), να μην είναι δηλαδή εντελώς αόριστο, γιατί σε αντίθετη περίπτωση η αγοραπωλησία είναι άκυρη.

Κατά το μετακλασικό και ιουστινιάνειο δίκαιο όμως, το τίμημα δεν θεωρείται αόριστο αν ο προσδιορισμός του είναι από άλλα στοιχεία δυνατός (D. 18, 1, 7, 1 και 2 - Ουλπιανός).

Το βέβαιο του τιμήματος δεν αναιρείται, πάντως, αν κατά την καταβολή ο πωλητής αποδεχθεί να λάβει αντί χρημάτων άλλο πράγμα, αποδεχθεί, δηλαδή δόση αντί καταβολής (βλ. § 81, I, 3).

Δ) Αρραβώνας (*arr(h)a, arrabo*)

Πιο πάνω αναφερθήκαμε ήδη στο ότι η αγοραπωλησία ήταν αρχικά σύμβαση άμεσης εκπλήρωσης, καταρτιζόμενη τοις μετρητοίς.

Ο σκοπός αυτός κατάρτισης, που και σήμερα αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο μέρος των καθημερινών συναλλαγών, δεν έλειψε ποτέ από τη ρωμαϊκή συναλλακτική ζωή.

Η εξέλιξη όμως της ρωμαϊκής οικονομίας κατέστησε αναγκαία τη διαμόρφωση αγοραπωλησιών στις οποίες, είτε το αντικείμενο της συναλλαγής δεν παραδίδεται αμέσως στον αγοραστή, είτε, αντίθετα, το τίμημα δεν καταβάλλεται αμέσως –ολικά ή μερικά– στον πωλητή.

Στην περίπτωση της καθυστερημένης παράδοσης του αντικειμένου της συναλλαγής, οι Ρωμαίοι χρησιμοποίησαν αρχικά για εξασφάλιση του αγοραστή ένα θεσμό που προερχόταν από τα αρχαία Ελληνικά δίκαια και πέρα από αυτά από τα δυτικοσημιτικά και ειδικότερα από τη φοινικική εμπορική πρακτική⁽¹⁾.

Στα Ελληνικά δίκαια ο αρραβώνας ούτε αναγκαία συναπτόταν προς την αγοραπωλησία, ούτε κ' όταν συνδεόταν μαζί της αποτελούσε μέρος της. Αποτελούσε μόνο μέσο εξαναγκασμού του μελλοντικού πωλητή να δεχθεί το τίμημα και να καταρτίσει έτσι την –χέρι με χέρι– αγοραπωλησία.

Στη Ρώμη, ο όρος «*arrabo*» απαντά ήδη από τα τέλη του τρίτου αιώνα π.Χ., δηλαδή από τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου, σε κωμωδίες του Πλαύτου (Plaut., *Rudens*, στιχ. 555, *Mil. glor.*, στιχ. 956 κ.λπ.), ενώ το δεύτερο αιώνα π.Χ. ο Ουάρρων (Varro, *de ling. Lat.*, V, 175, στο Bruns, *Fontes*, II, σελ. 53-54) ρητά μαρτυρεί ότι ο όρος είχε εισαχθεί στη Ρώμη από τον αντίστοιχο ελληνικό «αρραβών».

Όπως στην αρχαία Ελλάδα, έτσι και στη Ρώμη, ο αρραβώνας δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο στα πλαίσια της αγοραπωλησίας, ακόμα δε και το δεύτερο αιώνα μ.Χ., ο Απουλήιος (Apuleius, *Metam.*, I, 21 και 22) μας δείχνει να γίνεται χρήση αρραβώνα στα πλαίσια της σύμβασης του δανείου.

Αρχικά, λοιπόν, πριν από την εξέλιξη της αγοραπωλησίας σε σύμβαση καταρτιζόμενη *solo consensu*, ο αρραβώνας είχε και στη Ρώμη την

(1) Διάφορες παραλλαγές του όρου, όπως *erabon*, *erub*, *arrubah*, *erubbatum*, *urubanu* απαντούν στην Ugarit, στη Συρία, στην Παλαιστίνη (Παλαιά Διαθήκη), σε αραμαϊκό πάπυρο από την Ελεφαντίνη της Αιγύπτου κ.λπ.

ίδια λειτουργία που, όπως είδαμε, είχε και στα Ελληνικά δίκαια, την του μέσου, δηλαδή, εξαναγκασμού του πωλητή να καταρτίσει την χέρι με χέρι καταρτιζόμενη σύμβαση αγοραπωλησίας. Κατά την εκτέλεση της σύμβασης, ο αρραβώνας συμψηφιζόταν και στη Ρώμη –όπως και στην αρχαία Ελλάδα– προς το τίμημα, του οποίου έπαιζε έτσι το ρόλο προκαταβολής (πρβλ. Varro, de ling. lat., ό.π.: «Arrabo sic data, ut reliquum redatur; - A graeco αρραβών reliquum, quod ex eo, quod debitum, reliquum»).

Με την μετεξέλιξη, όμως, της αγοραπωλησίας σε σύμβαση συναινετική, ο αρραβώνας έχασε τον προορισμό του ως μέσου εξασφαλιστικού ό της κατάρτισης της αγοραπωλησίας και έλαβε πια χαρακτήρα επιβεβαιωτικό (arrha confirmatoria)⁽¹⁾ της καταρτισμένης ήδη αγοραπωλησίας (πρβλ. Gai, III, 139: «nam quod arrae nomine datur, argumentum est emptionis et venditionis contractae»). Τον επιβεβαιωτικό χαρακτήρα του αρραβώνα τονίζει και ο Ιουστινιανός, του οποίου οι Εισηγήσεις (Inst. 3, 23 pr.) επαναλαμβάνουν σχετικό, λέξη προς λέξη, το κείμενο του Γάιου.

Παράλληλα όμως, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, ο αρραβώνας αποκτά και τον πρόσθετο χαρακτήρα αρραβώνα μεταμελείας (arrha poenitentialis), για τον οποίο γίνεται λόγος τόσο στον ιουστινιάνειο Κώδικα (C. I., 4, 21, 17, 2 του 528 μ.Χ.), όσο και στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις, οι οποίες συντάχθηκαν ενόψει της διάταξης αυτής του Κώδικα. Κατά το ιουστινιάνειο, δηλαδή, δίκαιο, αν δόθηκε αρραβώνας, είτε πρόκειται για αγοραπωλησία καταρτιζόμενη με έγγραφο είτε όχι, το μέρος που αφίσταται από τα συμφωνημένα αν μιν είναι ο αγοραστής τον χάνει, αν δε είναι ο πωλητής, τον αποδίδει διπλό, τούτο δε ακόμα κι' αν δεν έχει γίνει συμφωνία που να αναφέρεται ειδικά στην τύχη του αρραβώνα (Inst. 3, 23 pr.).

Ε) Πίστωση του τιμήματος

Ήδη από το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ., VII, 11) η πίστωση του τιμήματος επί αγοραπωλησίας συνδυαζόμενη με mancipatio nummo uno, ήταν δυνατή εφόσον ο αγοραστής υποσχόταν το τμήμα με επερώτηση (expromissio), ή παρείχε ενέχυρο στον πωλητή προς εξασφάλιση του τιμήματος (Πρβλ. Inst. 2, 1, 41). Στις περιπτώσεις αυτές, η πίστωση του τιμήματος εξομοιωνόταν προς την καταβολή του (fidem sequi, Βλ. D. 18, 1, 19 - Πομπώνιος).

Η αναβίωση της αντίληψης ότι η κυριότητα του πωλουμένου δεν με-

(1) Οι λατινικοί όροι arrha confirmatoria και arrha poenitentialis δεν είναι ρωμαϊκοί.

ταβιβάζεται πριν από την αποπληρωμή του τιμήματος, που προκύπτει από τις Εισηγήσεις του Ιουστινιανού (Inst. 2, 1, 41), εξηγείται, κατά την πιθανότερη γνώμη, από την επίδραση Ελληνικών νομικών αντιλήψεων.

ΣΤ) Αντικείμενο της αγοραπωλησίας

1. Αντικείμενο της σύμβασης της αγοραπωλησίας μπορούσαν να αποτελέσουν κατά πρώτο λόγο ενσώματα πράγματα κατ' είδος ορισμένα (για τις έννοιες αυτές, βλ. πιο πάνω, § 62, I, α και II, Β, 3).

Μπορούσαν όμως να είναι αντικείμενο αγοραπωλησίας και πράγματα κατά γένος ορισμένα, εφόσον επρόκειτο για γένος περιορισμένο π.χ. κρασί από οйнаποθήκη μου (D. 18, 1, 35, 7 - Γάιος, βλ. και Fragm. Vat., 16, στο Girard, Textes, I, σελ. 477). Αν επρόκειτο όμως για καθαρό γένος, αγοραπωλησία δεν υπήρχε πριν αποχωρισθούν από τον πωλητή (και έτσι εξειδικευθούν) τα όσα πράγματα επρόκειτο να παραδοθούν στον πωλητή (πρβλ. D. 18, 1, 35, 7 - Γάιος).

2. Αντικείμενο αγοραπωλησίας μπορούσαν, όμως να αποτελέσουν και ασώματα πράγματα, όπως (κατά την απαρίθμηση του Γαίου, Gai, II, 14) κληρονομία (hereditas), δουλείες, σύσταση επικαρπίας, ενοχές. Προκειμένου για αγοραπωλησία κληρονομίας όμως πρέπει να σημειωθεί ότι η αγοραπωλησία αυτή δεν έπρεπε να αφορά πρόσωπο που ζει (D. 18, 4, 1 - Πομπώνιος).

3. Αν ο πωλητής αναλάβει να κατασκευάσει από δικό του υλικό το πωλούμενο, η σύμβαση, κατά μεν τους περισσότερους κλασικούς νομικούς αποτελεί αγοραπωλησία, κατά δε τον Κάσσιο μεικτή σύμβαση με στοιχεία αγοραπωλησίας και μίσθωσης (έργου) (Gai, III, 147).

4. Αγορά ελπιζόμενου πράγματος (ο λατινικός όρος emptio rei speratae δεν είναι ρωμαϊκός).

Η αγοραπωλησία στην περίπτωση αυτή τελεί υπό την αναβλητική αίρεση ότι το αντικείμενό της θα υπάρξει στο μέλλον, π.χ. πώληση μελλοντικής εσοδείας (fructus et partus futuri). Αν η αίρεση πληρωθεί, αν δηλαδή παραχθεί η εσοδεία, η πώληση παράγει τα αποτελέσματά της αναδρομικά από το χρόνο της κατάρτισής της (D. 18, 1, 8 pr. - Πομπώνιος).

5. Αγορά ελπίδας (emptio spei). Στην περίπτωση αυτή (αγορά του προϊόντος ψαρέματος, κυνηγίου κ.λπ.) η αγοραπωλησία δεν τελεί υπό αίρεση και το τίμημα είναι καταβλητέο έστω και αν η ελπίδα δεν πραγματοποιηθεί (D. 18, 1, 8, 1 - Πομπώνιος).

Ζ) Υποχρεώσεις των μερών

Η αγοραπωλησία αποτελεί, όπως ειπώθηκε, σύμβαση αυστηρά

αμφιτεροβαρή, αφού γεννά δικαιώματα και υποχρεώσεις και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, ανήκε δε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο στις καλόπιστες (*bonae fidei*) συμβάσεις (βλ. πιο πάνω § 73, II, 2).

Κατ' ακολουθία του αμφοτεροβαρούς της χαρακτήρα, η αγοραπωλησία γεννά, αντίστοιχα, δύο καλόπιστες αγωγές, την αγωγή από την πώληση (*actio venditi*) υπέρ του πωλητή και την αγωγή από την αγορά (*actio empti*) υπέρ του αγοραστή.

1. *Actio venditi* είναι η αγωγή, με την οποία ο πωλητής, επί αγοραπωλησίας που δεν καταρτίζεται τοις μετρητοίς, επιδιώκει να υποχρεωθεί ο αγοραστής να του καταβάλει το τίμημα (D. 19, 1, 13, 20 - Ουλπιανός).

Εκτός όμως του τιμήματος, ο πωλητής μπορεί με την ίδια αγωγή να επιδιώξει και την καταβολή τόκων επί του τιμήματος αυτού από το χρονικό σημείο που θα παραδώσει τη νομή των πωλουμένων στον αγοραστή (D. 19, 1, 13, 20 - Ουλπιανός).

Με την *actio venditi* μπορεί επίσης ο πωλητής να επιδιώξει να του καταβληθούν οι δαπάνες (*sumptus*) που πραγματοποίησε για το πράγμα που πουλήθηκε. Τέτοια περίπτωση συντρέχει, κατά τον Labeo και τον Trebatius, όσον αφορά τη δαπάνη για τη θεραπεία του δούλου που πουλήθηκε, αν αυτός ασθενήσει (D. 19, 1, 13, 22 - Ουλπιανός).

2. *Actio empti* είναι η αγωγή, με την οποία ο αγοραστής αποβλ'ρπει στο να υποχρεωθεί ο πωλητής να του παράσχει το αντικείμενο της πώλησης.

Η υποχρέωση του πωλητή δεν περιελάμβανε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο τη μεταβίβαση της κυριότητας του πωλουμένου στον αγοραστή, αλλά μόνο την παροχή σ' αυτόν της ελεύθερης και ανενόχλητης νομής τούτου (*vacuam possessionem tradere* - D. 19, 1, 2, 1 - Παύλος, D. 19, 1, 11, 2 - Ουλπιανός).

Σε περίπτωση αγοραπωλησίας *res mancipi*, πραγματοποιούμενης μεταξύ Ρωμαίων πολιτών, ο αγοραστής μπορούσε, με την *actio empti* να επιδιώξει να υποχρεωθεί ο πωλητής να τελέσει *mancipatio* (P. S. 1, 13α, 4: «... venditor coq̄i potest, ut tradat aut mancipet». Πρβλ. και Gai, IV, 131α), η οποία είχε το πλεονέκτημα ότι ο αγοραστής όχι μόνο αποκτούσε την κυριότητα του *res mancipi*, που απετέλεσε το αντικείμενο της αγοραπωλησίας (βλ. πιο πάνω § 66, I και II, 1, α) –υπό τον όρο, εννοείται, ότι ο πωλητής ήταν πραγματικά ο ως τότε, κύριος τούτου– αλλά είχε και τη δυνατότητα να εξαναγκάσει τον «βεβαιωτή» - πωλητή με την *actio autoritatis* να αποκρούσει την εκνίκηση. ή, σε αντίθετη περίπτωση, να του καταβάλει το διπλάσιο του τιμήματος (βλ. πιο κάτω, υπό Θ, 1 και 2).

Σε κάθε άλλη περίπτωση (πώληση *res mancipi* από ξένο προς Ρωμαίο (FIRA III, αριθ. 134), πώληση *res nec mancipi* κ.λπ.) η αγοραπωλησία δημιουργούσε υπέρ του αγοραστή νόμιμη αιτία παράδοσης (*iusta causa traditionis*), δηλαδή *causa venditioni* (Gai, II, 20, πρβλ. πιο πάνω, § 66, II, 2, γ), λόγω της οποίας ο αγοραστής αποκτούσε την κυριότητα κατά το *ius civile* επί των *res nec mancipi* και τη βονιταρία κυριότητα επί των *res mancipi*. Ενόσω όμως η ελεύθερη και ανενόχλητη νομή του αγοραστή πάνω στο αντικείμενο της πώλησης δεν γινόταν αντικείμενο αφαίρεσης ή διατάραξης, δεν μπορούσε ο αγοραστής να στραφεί κατά του πωλητή, έστω κι' αν ο τελευταίος δεν ήταν κύριος του αντικειμένου της πώλησης.

Η) Ευθύνη του πωλητή και μετάσταση του κινδύνου

1. Η φύση της αγοραπωλησίας ως σύμβασης καλόπιστης, προσδιορίζει την έκταση της ευθύνης του πωλητή απέναντι στον αγοραστή, συνδέεται όμως και με το πρόβλημα του ποιόν βαρύνει ο κίνδυνος της τυχαίας καταστροφής ή βλάβης του πράγματος, ποιον δηλαδή βαρύνει τελικά η μείωση του τιμήματος ή η απώλεια τούτου που θα επέλθει αν το πωλούμενο υποστεί μείωση της αξίας του ή καταστραφεί ολοκληρωτικά από γεγονός που συνιστά *τυχηρό*.

2. *Υπαίτιότητα*. Ο πωλητής ευθύνεται, κατ' αρχήν, απέναντι του αγοραστή τόσο για *δόλο*, όσο και για *culpa* (D. 18, 1, 68 - Πρόκουλος, D. 19, 1, 54 pr. - (Labeo) Παύλος).

Θεωρείται όμως πιθανό ότι στο κλασικό δίκαιο, η ευθύνη του πωλητή επεκτεινόταν και πιο πέρα, σε περίπτωση που η αγοραπωλησία είχε *τελειωθεί*⁽¹⁾, οπότε η ευθύνη του πωλητή κάλυπτε και τις περιπτώσεις της *custodia*. Η ευθύνη του πωλητή, δηλαδή, επεκτεινόταν τότε και στα *τυχηρά* (*casus*), αφήνοντας απέξω μόνο τις περιπτώσεις της *ανωτέρας βίας* (βλ., παρά τις αλλοιώσεις του από ιουστινιάνεια παρεμβλήματα, D. 19, 1, 31 pr. - Νεράτιος).

3. Ο κίνδυνος επί *τυχηρού*. Κατά κανόνα που διατυπώνεται μεν στον Πανδέκτη, αλλά είναι πιθανότατα κλασικός, ο κίνδυνος της τυχαίας καταστροφής ή βλάβης του αντικειμένου της πώλησης μεταφέρεται με την *τελείωση* της αγοραπωλησίας στον αγοραστή (D. 18, 6, 8, pr. - Παύλος: «perfects emptione periculum ad emptorem respiciet»). Ως *τελείωση* της αγοραπωλησίας εννοείται το χρονικό εκείνο σημείο κατά το οποίο η ταυτότητα, η ποιότητα και η ποσότητα του πω-

(1) Για την έννοια της τελείωσης (*perfectio*), βλ. αμέσως πιο κάτω, υπό 3.

λουμένου, καθώς και το τίμημα τούτου, έχουν προσδιορισθεί, η δε αγοραπωλησία δεν τελεί υπό οποιαδήποτε αίρεση (D. 18, 6, 8 pr. - Παύλος, βλ. και Inst. 3, 23, 3-3α).

Πρέπει να σημειωθεί εδώ, ότι ως αντιστάθμισμα της επιβάρυνσης του αγοραστή με τους κινδύνους, από το αυτό χρονικό σημείο ο ίδιος αποκόμιζε και τα *ωφελήματα* του αντικείμενου της πώλησης (P. S. 2, 17, 7, *Fragm. Vat.* 2 (Παπινιανός), στο Girard; *Textes*, I, σελ. 475).

Τη ρύθμιση αυτή του κλασικού δικαίου ακολουθεί και το ιουστινιάνειο δίκαιο Inst. 3, 23, 3: «*nam et commodum eius esse debet, cuius periculum est*»).

Θ) Ευθύνη για νομικά ελαττώματα

1. Επειδή ο πωλητής είχε την υποχρέωση να παράσχει στον αγοραστή την ελεύθερη και ανεμπόδιστη νομή (*vacuam possessionem*) του πράγματος που αποτελούσε το αντικείμενο της αγοραπωλησίας (βλ. πιο πάνω, υπό ΣΤ. 2) ευθυνόταν απέναντι του αγοραστή για τυχόν εκκίνηση του πράγματος.

Περίπτωση *εκκίνησης* (*evictio*) υπάρχει όταν τρίτος (ή και ο ίδιος ο πωλητής) προβάλλει δικαστικά με επιτυχία κυριότητα ή άλλο εμπράγματο δικαίωμα πάνω στο αντικείμενο της αγοραπωλησίας, με αποτέλεσμα ο αγοραστής να χάνει εντελώς τη νομή του πάνω σ' αυτά, ή να παρεμποδίζεται στην άσκηση της.

2. Η ευθύνη του πωλητή σε περίπτωση εκκίνησης ανάγεται τουλάχιστον στα χρόνια του Δωδεκάδελτου, ο οποίος (Δωδεκ. VII, 11, στο Bruns, *Fontes*, I, σελ. 28), χορηγούσε στον αγοραστή σε περίπτωση πώλησης που πραγματοποιούνταν σε συνδυασμό με *mancipatio* (όπου, κατά συνέπεια, ο πωλητής είχε την υποχρέωση να καταστήσει τον αγοραστή κύριο του πράγματος) ειδική αγωγή, την *actio auctoritatis*, η οποία απέβλεπε στο διπλάσιο του τιμήματος που καταβλήθηκε (πρβλ. P. S. 2, 17, 3: «*duplo tenus obligatur*»)⁽¹⁾. Τούτο συνέβαινε αν ο πωλητής, προσκαλούμενος, δεν προσερχόταν να αποκρούσει τη διεκδίκηση (*auctoritatum defugere*), ή προσερχόταν μεν, αλλά δεν κέρδιζε τη δίκη.

Η ευθύνη αυτή του πωλητή προέρχεται πιθανώς, από Ελληνικά πρότυπα (πρβλ. Bekker. *Anecd. Gr.* I. 214: «*ανάγειν εις πράτην και ανάγειν ωνήν*») και, πέρα από αυτά, από θεσμούς των δικαίων της σφηνοειδούς γραφής (Κώδικας Χαμμουραμπί, άρθρ. 279).

(1) Προς καταβολή εξομοιώνονταν η παροχή με *stipulatio* εγγυητή ή η δόση ενεχύρου (Inst. 2. 1. 41: «*expromissore aut pignore dato*»). Βλ. πιο πάνω, υπό Ε.

3. Νεότερη από το δίκαιο του Δωδεκαδέλτου είναι η ευθύνη του πωλητή εκτός του πλαισίου της *mancipatio*, στις περιπτώσεις, επομένως, είτε πωλήσεων *res mancipi* μεταξύ μεν Ρωμαίων πωλητών, αλλά όχι συνδυσμένων με *mancipatio* (ή με *in iure cessio*) αλλά με *traditio* (παραδείγμα: πώληση αλόγου από την Αίγυπτο, του 77 μ.Χ στο FIRA, III, αριθ. 136, στιχ. 3-4), είτε μεταξύ Ρωμαίων πολιτών, αλλά προκειμένου για πωλήσεις *res nec mancipi*, είτε για πωλήσεις πραγμάτων κάθε είδους μεταξύ Ρωμαίων και ξένων (*peregrini*)

4. Σ' όλες τις περιπτώσεις αυτές όπου δεν υπήρχε για τον πωλητή ευθύνη βασιζόμενη –όπως στην περίπτωση της *mancipatio* σε διάταξη νόμου, η ανάληψη της ευθύνης συνηθιζόταν να γίνεται συμβατικά, με την κατάρτιση επερώτησης, που αναφερόταν μεν συνήθως στο διπλάσιο του τιμήματος (*stipulatio duplae*), μπορούσε όμως να συμφωνηθεί, είτε στο τίμημα απλό, είτε αντίθετα σε άλλο πολλαπλάσιο του τιμήματος (τριπλάσιο τετραπλάσιο κ.λπ.).

Τέτοιες περιπτώσεις επερωτήσεων αναγομένων στην ανάληψη συμβατικά, ευθύνης για εκκίνηση, συνδυαζόμενης δε συνήθως και με ανάληψη ευθύνης για πραγματικά ελαττώματα (βλ. πιο κάτω, υπό Ι 2 β) έχουν διασωθεί αρκετές σε δικαιοπρακτικά έγγραφα προσερχόμενα από την κλασική περίοδο του Ρωμαϊκού Δικαίου (παραδείγματος του FIRA III αριθ. 36 που μνημονεύσαμε προηγουμένως - βλ. την αγοραπωλησία δούλου από την Τρανσυλβανία, του 143 μ.Χ., στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 130 = FIRA, III, αριθ. 88, στιχ. 7-15).

Η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης με επερώτηση διπλασίου (*stipulatio duplae*) έγινε με τον καιρό τόσο συχνή, ώστε από τις αρχές του δεύτερου αιώνα μ.Χ. αναγνωρίστηκε στον αγοραστή η δυνατότητα να εξαναγκάζει τον πωλητή να καταρτίσει τη σχετική επερώτηση, χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό την *actio empti* (D. 19, 1, 11, 8 - (Νεράτιος) Ουλπιανός και D. 21, 2, 37 - Ουλπιανός), ενώ αργότερα, πάντοτε όμως στην κλασική περίοδο, θεωρήθηκε ότι η υποχρέωση του πωλητή για αποζημίωση του αγοραστή σε περίπτωση εκκίνησης εξυπακούεται (P. S. 2, 17, 2).

5. Σε περίπτωση μερικής εκκίνησης (*evictio partis*), ο διπλασιασμός περιοριζόταν στο αντίστοιχο προς το μέρος που εκκινήθηκε ποσοστό (P. S. 2, 17, 4).

6. Όσα εκτέθηκαν πιο πάνω αφορούν την ευθύνη σε διπλασιασμό κ.λπ. κατόπιν επερώτησης που καταρτίσθηκε ή που εξυπονοείται.

Εκτός όμως από τη μορφή αυτή επερώτησης, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώρισε, ως προς την εκκίνηση, και μιαν άλλη: τη *stipulatio habere licere*, με την οποία ο πωλητής αναλάμβανε απέναντι του αγοραστή

ευθύνη για την περίπτωση που δεν παρείχε στον αγοραστή την ανενόχλητη νομή και απόλαυση του πράγματος (βλ. σχετικό στο Varro, de r. rust, 2, 5: «Emptor stipulatur prisca formula sic: «Illasce oves, qua de re agitur ... habereque recte licere ... spondesne?», καθώς και ό.π. 2, 3, 5).

Κατά την κλασική περίοδο, η stipulatio habere licere ερμηνεύθηκε περιοριστικά, ως αποβλέπουσα δηλαδή στην προστασία του αγοραστή μόνο από προσβολές του ίδιου του πωλητή και των κληρονόμων τούτου, όχι όμως και τρίτων.

Τέλος, στη μετακλασική περίοδο η επερώτηση αυτή, ως αυτοτελής μορφή εγγύησης κατά της εκνίκησης, εξαφανίσθηκε.

7. Σε περίπτωση που το αντικείμενο της πώλησης είναι απαίτηση, η ευθύνη του πωλητή για νομικά ελαττώματα περιοριζόταν στην ύπαρξη της απαίτησης (veritas) και δεν εκτεινόταν και στο αξιόχρεο του οφειλέτη (bonitas) (βλ. D. 18, 4, 4 - (Κέσος) Ουλπιανός).

Ι) Ευθύνη για πραγματικά ελαττώματα

1. Πραγματικά ελαττώματα είναι τα ελαττώματα εκείνα του αντικείμενου της αγοραπωλησίας, τα οποία παρεμποδίζουν ή αποκλείουν τη χρήση για την οποία τούτο προορίζεται, είτε τα ελαττώματα αυτά βρίσκονται σε αντίθεση προς διαβεβαιώσεις ή υποσχέσεις του πωλητή είτε, ανεξάρτητα από διαβεβαιώσεις ή υποσχέσεις τούτου, συνιστούν, κατά τις αντιλήψεις των συναλλαγών, αποκλίσεις του πωλουμένου από την κανονική κατάσταση στην οποία τούτο πρέπει να βρίσκεται.

2. Η ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα διαμορφώθηκε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από τη συγχώνευση στοιχείων που είχαν διαφορετική προέλευση.

α) Η αρχαιότερη περίπτωση ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα, με περιορισμένο όμως πεδίο εφαρμογής, ήταν η της αγωγής για το μέτρο αγρού (actio de modo agri), η οποία φαίνεται ότι προβλεπόταν από το δίκαιο του Δωδεκαδέλτου.

Κατά την αγωγή αυτή, αν ο πωλητής κατά την κατάρτιση mancipatio σχετικής προς πώληση αγροτικού ακινήτου προβεί σε μονομερή δήλωση (nuncupatio, lex mancipio data, πρβλ. § 37, II, Β, ε) αφορώσα την επιφάνεια του πωλουμένου, και εκ των υστέρων διαπιστωθεί ότι η πραγματική επιφάνεια τούτου ήταν μικρότερη από τη δηλωθείσα, ο αγοραστής είχε το δικαίωμα, με την actio de modo agri, να ζητήσει την επιστροφή του τιμήματος που καταβλήθηκε επιπλέον εκείνου που αντιστοιχούσε στην πραγματική επιφάνεια του πωλουμένου.

Η υποχρέωση του πωλητή για επιστροφή του επιπλέον καταβληθέν-

ντος τιμήματος δεν ήταν ανάγκη αρχικά να διαπιστωθεί με δικαστική απόφαση, αλλά ο αγοραστής μπορούσε να την επιδιώξει με την εκτελεστική διαδικασία της *manus iniectio*, η ανεπιτυχής απόκρουση της οποίας από τον πωλητή είχε ως συνέπεια το διπλασιασμό της οφειλής του (βλ. πιο κάτω, § 120, III, Δ).

Η *actio de modo agri* εξακολούθησε ακόμα να υπάρχει κατά την κλασική περίοδο (P. S. 1, 19, 1: «*Quaedam actiones si a reo infitientur duplantur, velut... de modo agri, cum a venditore emptor deceptus est*»), εξαφανίσθηκε όμως κατά τη μετακλασική.

β) Άλλη αιτία ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα ήταν δυνατό να γεννηθεί από την υπόσχεσή του ύστερα από *επερώτηση*, ότι το αντικείμενο της αγοραπωλησίας δεν πάσχει από ορισμένα ελαττώματα ή, αντίθετα, ότι έχει ορισμένες ιδιότητες (D. 21, 2, 31 - Ουλπιανός). Η *stipulatio* αυτή ήταν πολύ συνηθισμένη και συνδυαζόταν τις περισσότερες φορές στην ίδια ρήτρα με την ανάληψη ευθύνης για εκνίκηση (πρβλ. FIRA, III, αριθ. 88 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 130), με τη διαφορά ότι, ενώ η ευθύνη για τα πραγματικά ελαττώματα αναλαμβανόταν με την επερώτηση για τη ζημία του αγοραστή *απλή*, η ευθύνη για την εκνίκηση αναλαμβανόταν όπως είδαμε (βλ. πιο πάνω, υπό θ, 4) για το *διπλάσιο* (*duplum*) του *τιμήματος*.

γ) Μια άλλη από τις ρίζες του θεσμού της ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα του πωληθέντος ανάγεται στους ειδικούς κανόνες δικαίου που ρύθμιζαν τις πραγματοποιούμενες στο *χώρο της ρωμαϊκής Αγοράς* (*Forum Romanum*) αγοραπωλησίες *δούλων* (D. 21, 1, 1 - Ουλπιανός) και *υποζυγίων* (*iumenta* - D. 21, 1, 38 - Ουλπιανός).

Τις σχετικές αγοραπωλησίες και τις διαφορές που ανέκυπταν από αυτές, ρύθμιζε στη Ρώμη το Αγορανομικό Ήδικο (Edictum Aedilicium), που οι Αγορανόμοι (*Aediles Curules*), οι Άρχοντες, δηλαδή, οι οποίοι επέβλεπαν τη λειτουργία και ευταξία της Αγοράς εξέδιδαν στα πλαίσια της δικαιοδοσίας των (βλ. πιο πάνω, § 10, VI, β και § 13, I, Γ).

Οι περιεχόμενοι στο Αγορανομικό Ήδικο σχετικοί κανόνες είχαν ασφαλώς ως υπόδειγμα αγορανομικούς νόμους ελληνικών πόλεων, ως απώτερους όμως προγόνους είχαν διατάξεις δικαίων της σφηνοειδούς γραφής (πρβλ. τον Κώδικα του Χαμμουραμί, άρθρ. 278).

Για τη θεμελίωση ευθύνης του πωλητή ενός *δούλου* στα πλαίσια αυτά έπρεπε ο πωλητής αυτός, είτε:

αα) Εν γνώσει ή εν αγνοία του, να έχει αποκρύψει ορισμένα πραγματικά ελαττώματα του πωλουμένου, τα οποία είχε την *υποχρέωση να γνωστοποιεί* με την *πρέπουσα δημοσιότητα* (*palam*

recte pronuntianto). Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις που ο δούλος ήταν δραπετής (fugitivus) ή «πλάνης» (δηλ. που ρέπει προς την αλητεία - - erro) ή βαρυνόταν με νοχα⁽¹⁾, καθώς κι' εκείνη όπου ο δούλος έπασχε από ασθένεια ή παρουσίαζε κρυφό σωματικό ελάττωμα.

Παρόμοια ίσχυαν και στην περίπτωση των υποζυγίων, αλλά και άλλων ζώων (D. 21, 1, 38, 5 - Ουλπιανός).

ββ) Είτε να έχει ρητά δηλώσει (dicere) ή υποσχεθεί με επερώτηση (promittere), ότι ο δούλος δεν παρουσιάζει άλλα πραγματικά ελαττώματα, ή ότι έχει ορισμένες ιδιότητες.

γγ) Είτε να έχει δείξει κατά οποιοδήποτε άλλο τρόπο δόλια συμπεριφορά (sciens dolo malo - D. 21, 1, 1, in five - Ουλπιανός).

Στις αγοραπωλησίες αυτές, οι Αγορανόμοι παρείχαν με το Ηδικό τους δύο αγωγές, τις οποίες ο αγοραστής μπορούσε να ασκήσει κατ' επιλογή του: είτε την αγωγή αναστροφής της αγοραπωλησίας (actio redhibitoria) για απόδοση του δούλου (D. 21, 1, 21 pr. - Ουλπιανός), με αντίστοιχα, επιστροφή του τιμήματος, είτε την αγωγή μείωσης του τιμήματος (actio quanti minoris aestimatoria). Η πρώτη έπρεπε να ασκηθεί μέσα σε προθεσμία έξι μηνών, ενώ η δεύτερη σε προθεσμία ενός έτους. Και στις δυο περιπτώσεις, ο υπολογισμός του χρόνου γινόταν ωφέλιμα (tempus utile, έννοια για την οποία βλ. πιο πάνω § 40, VIII, Γ)⁽²⁾.

Αντίστοιχες διατάξεις περιείχε το Αγορανομικό Ήδικτο για τις αγοραπωλησίες υποζυγίων (iumenta, βλ. D. 21, 1, 38 pr. και 1 - Ουλπιανός), οι οποίες μεταγενέστερα επεκτάθηκαν και στα υπόλοιπα είδη ζώων (pecus - D. 21, 1, 38, 4 και 5 - Ουλπιανός).

δ) Τέλος, ευθύνη του πωλητή απέναντι του αγοραστή για πραγματικά ελαττώματα μπορούσε να γεννηθεί και βάσει της αγωγής από την πώληση (actio empti), αν ο πωλητής δολίως (dolo malo) αποσιώπησε ελάττωμα του πωλουμένου ή ρητά διαβεβαίωσε (dicta) ότι

(1) Noxa αποκαλείται το αδίκημα ή η ζημία που προξένησε ο δούλος (ή το υποζύγιο), αλλά και αυτό το ίδιο το on (corpus) που προξένησε τη ζημία (Inst. 4, 8, 1). Για την ευθύνη από νοχα, βλ. πιο κάτω § 95.

(2) Ο αγοραστής είχε το δικαίωμα να απαιτήσει από τον πωλητή να αναλάβει με επερώτηση την ευθύνη για τις πιο πάνω ασθένειες, σωματικά ελαττώματα, ή ιδιότητες του χαρακτήρα του δούλου, καθώς και την τυχόν ύπαρξη νοχα, που μπορούσε να βαρύνει το δούλο. Αν ο πωλητής αρνιόταν να το πράξει, ο αγοραστής είχε δικαίωμα να ζητήσει αναστροφή της αγοραπωλησίας μέσα σε προθεσμία δύο μηνών, ή να ζητήσει αποζημίωση (actio quanti emptoris intersit) μέσα σε προθεσμία έξι μηνών (D. 21, 1, 28 - Γάιος).

τούτο δεν εμφανίζει ορισμένα ελαττώματα, ή ότι έχει ορισμένες ιδιότητες (P. S. 2, 17, 6, D. 19, 1, 13, 4 - Ουλπιανός).

Η ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα στην περίπτωση της *actio empti* εκτεινόταν στην αποκατάσταση κάθε ζημίας.

ε) Στο μετακλασικό δίκαιο παρατηρείται η τάση να περιορισθεί η έκταση της ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα (πρβλ. Bruns, Fontes, I, αριθ. 162= FIRA, III, αριθ. 135, έτους 359 μ.Χ., από την Ασκαλώνα της Φοινίκης (αγορά δούλου), στιχ. 26-32).

στ) Το ιουστινιάνειο όμως, όχι μόνο επανέρχεται στις κλασικές λύσεις, αλλά επεκτείνει τις ρυθμίσεις που ίσχυαν κατά την κλασική περίοδο για τους δούλους και τα υποζύγια, στις αγοραπωλησίες κινητών κάθε είδους (D. 21, 1, 1 pr. και 63 - Ουλπιανός, παρεμβ.).

Παράλληλα, η ευθύνη που βασιζόταν στην *actio empti* επεκτάθηκε στο ιουστινιάνειο (κατά την πιθανότερη γνώμη) δίκαιο και στις περιπτώσεις όπου ο πωλητής δεν ήταν υπαίτιος απόκρυψης πραγματικών ελαττωμάτων, επί κρυφών, δηλαδή ελαττωμάτων, δηλαδή επί ελαττωμάτων των οποίων αγνοούσε και ο ίδιος ο πωλητής την ύπαρξη κατά το χρόνο κατάρτισης της αγοραπωλησίας.

Η διατήρηση της *actio redhibitoria* και της *actio quanti minoris*, παράλληλα προς τη διευρυμένη *actio empti*, στο ιουστινιάνειο δίκαιο οφειλόταν σε λόγους παραδοσιακούς και μόνο, που είχαν τη ρίζα τους στις «αρχαϊζουσες» τάσεις των συντακτών της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης.

ζ) Στο βυζαντινό δίκαιο, διατάξεις σχετικές προς το θέμα των πραγματικών ελαττωμάτων, αναγόμενες ειδικά σε αγοραπωλησίες ζώων στα πλαίσια Αγοράς, απαντούν στο Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντος ΣΤ του Σοφού.

Κατά τη μία από τις διατάξεις αυτές (Επαρχ. Βιβλ., 21, 5) ο πωλητής είναι υποχρεωμένος να δηλώνει τα ελαττώματα, φανερά ή κρυφά, των ζώων που προσφέρονται προς πώληση. Αν ο αγοραστής συμφωνήσει για μια αγορά, αλλά δεν έχει καταβάλει το τίμημα με το να το παραδώσει σφραγισμένο (κατά σχετική Βυζαντινή πρακτική) σε τρίτο πρόσωπο, διατηρεί το δικαίωμα της αναστροφής της αγοραπωλησίας έως την επόμενη ημέρα αγοράς («μέχρι φόρου»), υπό την προϋπόθεση όμως, ότι σε περίπτωση αναστροφής, θα δηλώσει το ελάττωμα για το οποίο προβαίνει στην αναστροφή αυτή. Αν όμως έχει καταβάλει το τίμημα κατά τον πιο πάνω τρόπο (παράδοση σφραγισμένου κλπ.) η πώληση δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αναστροφής.

Κατά μίαν άλλη διάταξη του Επαρχικού Βιβλίου (Επαρχ. Βιβλ. 21,6), παρέχεται στον αγοραστή ζώου προθεσμία έξι μηνών για αναστροφή, ενώ

μετά τους έξι μήνες, επιτρέπεται μόνο μείωση του τιμήματος. Από τη ρύθμιση αυτή εξαιρούνται οι στρατιωτικοί, οι οποίοι κατ' αυτόν τον τρόπο δεν υπόκεινται στις σύντομες προθεσμίες του Αγορανομικού Ηδίκτου.

Τέλος, τρίτη διάταξη (Επαρχ. Βιβλ. 21, 4) αναφέρεται στους μεσίτες («βόθροισ»), οι οποίοι πρέπει να παρευρίσκονται στην Αγορά των Ζώων («εν τω φόρω των αλόγων»)(¹) προκειμένου να γνωστοποιούν τα πραγματικά ελαττώματα τούτων στους υποψήφιους αγοραστές.

Οι μεσίτες, οι οποίοι, κάνοντας ψευδή δήλωση, ξεγελάσουν αγοραστή, υπόκεινται σε χρηματική ποινή ίση προς την αξία του ζώου.

Ορισμένες από τις διατάξεις αυτές του Επαρχικού Βιβλίου περιέλαβε στην Εξάβιβλο ο Αρμενόπουλος (Αρμεν. Γ, γ, 59 και 62).

ΙΑ) Πρόσθετα σύμφωνα στην αγοραπωλησία

1. Στην αγοραπωλησία (όπως, άλλωστε, και σε άλλες συμβάσεις) μπορούσαν να προστεθούν ορισμένα σύμφωνα, τα οποία επηρεάζουν το περιεχόμενό της.

Τα σύμφωνα (pacta) αυτά ανήκαν στην κατηγορία των προσθέτων συμφώνων (acta adiecta), τα οποία αναγνωρίζονταν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ως αγώγιμα, αφού η αγοραπωλησία ανήκε στις καλόπιστες συμβάσεις, υπό τον όρο όμως να καταρτίζονταν συγχρόνως με την κύρια σύμβαση (in continenti facta) (βλ. πιο πάνω, § 74, ΙΙ, 3).

2. Τα σύμφωνα αυτά διακρίνονται σε εκείνα που ενεργούν υπέρ του πωλητή και σ' εκείνα που ενεργούν υπέρ του αγοραστή.

Α. Σύμφωνα υπέρ του πωλητή

α) Υπερθεματισμός (in diem addictio).

Κατά το σύμφωνο αυτό, η αγοραπωλησία τελεί υπό την αίρεση ότι μέσο σε ορισμένη προθεσμία από την κατάρτισή της δεν θα προσφερθεί στον πωλητή καλύτερη προσφορά (melioiorem condicionem facere) από άλλο, εκτός του ήδη αγοραστή, πρόσωπο. Η αίρεση αυτή μπορεί, κατά τη βούληση των μερών, να διατυπωθεί είτε ως διαλυτική, είτε ως αναβλητική (D. 18, 2, 1 και 2 - Παύλος). Ως αποτελούσα καλύτερη προσφορά, πρέπει να εννοηθεί εκείνη που παρέχει στον πωλητή κάθε είδους ωφέλεια (D. 18, 2, 5 - Πομπώνιος) και όχι μόνο η προσφορά μεγαλύτερου τιμήματος.

β) Καταπιστευτός όρος (lex commissoria).

(1) Πρόκειται για την Αγορά της Αμαστριανής στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Επαρχ. Βιβλ., 21, 3).

Κατά το σύμφωνο αυτό, ο πωλητής έχει το δικαίωμα να διαρρήξει την αγοραπωλησία αν ο αγοραστής δεν του καταβάλει το τίμημα μέσα σε ορισμένη προθεσμία (D. 18, 3, 4 pr. - Ουλπιανός), μπορεί, δηλαδή, να προστεθεί σε αγοραπωλησία με πίστωση του τιμήματος. Και στην προκειμένη η αγοραπωλησία μπορεί να τελεί υπό διαλυτική αίρεση –που αποτελεί και την πιο συνηθισμένη περίπτωση– είτε υπό αναβλητική, κατά τη βούληση των μερών (πρβλ. D. 41, 4, 2, 3 - (Σαβίνος) - Παύλος).

Επί συμφώνου περί *lex commissoria*, οι Ρωμαίοι πολλές φορές πρόσθεταν και τον όρο ότι τυχόν προκαταβολές ή αρραβώνες που είχαν δοθεί, καταπίπτουν, σε περίπτωση πλήρωσης της αίρεσης, υπέρ του πωλητή (D. 18, 3, 4, 1 - Ουλπιανός).

γ) Σ ύ μ φ ω ν ο π ρ ο τ ί μ η σ η ς (*pactum protimisseos*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

αα) Κατά το σύμφωνο προτίμησης ο πωλητής αποκτά το δικαίωμα να προτιμηθεί από κάθε άλλον στην αγορά του πράγματος, αν τούτο πουλιέται από τον αγοραστή. Σε τέτοια περίπτωση παρέχεται στον πωλητή η αγωγή από την πώληση (*actio venditi*) για τον εξαναγκασμό του αγοραστή να εκπληρώσει την υποχρέωση που ανέλαβε με το σύμφωνο αυτό (D. 18, 1, 1, 75 - Ερμογετιανός, D. 19, 1, 21, 5 - Παύλος).

ββ) Από τη μετακλασική περίοδο και πέρα διαμορφώνεται στο Ρωμαϊκό και στο Βυζαντινό Δίκαιο νόμιμος περιορισμός της κυριότητας (ή, κατ' άλλη άποψη, ειδικό εμπράγματο δικαίωμα) με την ονομασία δικαίωμα προτίμησης, που αφορά ειδικότερα αγοραπωλησίες ακινήτων. Τα αφορώντα το δικαίωμα προτίμησης αυτό, που αποκτούν μεγάλη βαρύτητα στη Βυζαντινή περίοδο, ανάγονται στο Εμπράγματο Δίκαιο, όπου και παραπέμπουμε (βλ. πιο πάνω § 64, III, 2, 1 και § 28, III, β).

Η σχέση του βυζαντινού δικαιώματος προτίμησης, που καθιερώνεται νομοθετικά, προς το ρωμαϊκό *pactum protimisseos*, για το οποίο γίνεται στο κεφάλαιο αυτό λόγος και το οποίο: αα) δημιουργείται συμβατικά, ββ) προστατεύεται με ενοχική αγωγή και γγ) μπορεί να αφορά και κινητά, είναι πολύ αμφίβολη.

δ) Σ ύ μ φ ω ν ο ε ξ ώ ν η σ η ς (*pactum de retroemendo*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

Κατά το σύμφωνο αυτό, ο πωλητής είχε το δικαίωμα, μέσα σε ορισμένη προθεσμία ή εφόσον συντρέξουν ορισμένες προϋποθέσεις, να επιστρέψει το τίμημα που κατέβαλε και να αναλάβει το αντικείμενο της πώλησης. Για τον εξαναγκασμό του αγοραστή να συμμορφωθεί προς το σύμφωνο, παρεχόταν στον πωλητή η αγωγή από την πώληση

(actio venditi) ή, κατ' άλλη γνώμη, actio in factum (D. 19, 5, 20 pr. και 1 - Ουλπιανός), από δε τη μετακλασική περίοδο η actio praescriptis verbis (C. I. 4, 54, 2 του 222 μ.Χ. - Αλεξάνδρου Σευήρου).

Β. Σύμφωνα υπέρ του αγοραστή

α) Σύμφωνα μεταπώλησης (pactum de retrovendendo. Και εδώ ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

Κατά το σύμφωνο αυτό, που αποτελεί το αντίστροφο του προηγούμενου, ο αγοραστής είχε το δικαίωμα μέσα σε ορισμένο χρόνο, ή υπό ορισμένες προϋποθέσεις να επιστρέψει το πράγμα που αγόρασε στον πωλητή, ο οποίος υποχρεούται να αναλάβει το πράγμα, επιστρέφοντας το τίμημα που είχε εισπράξει. Οι αγωγές που παρέχονται στον αγοραστή είναι οι αντίστοιχες προς εκείνες που στο σύμφωνο εξώνησης παρέχονται στον πωλητή.

β) Σύμφωνα απαρεσκείας (pactum displicentiae. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός, αλλά οι Ρωμαίοι έκαναν λόγο για πώληση με τη ρήτρα «si displicuisset»).

Στην περίπτωση αυτή, παρέχεται με το σύμφωνο στον αγοραστή το δικαίωμα να υπαναχωρήσει από τη σύμβαση αν κρίνει, μέσα σε ορισμένη προθεσμία, ότι το αντικείμενο της πώλησης δεν του αρέσει. Η έγκριση ή μη του πράγματος απόκειται στην ελεύθερη κρίση του αγοραστή (πρβλ. Inst. 3, 23, 4: «si Stichus intra certum diem tibi placuerit, erit tibi emptus aureis tot»).

Κατά το σύμφωνο απαρεσκείας, η πώληση τελεί υπό την αίρεση της έγκρισης του αγοραστή, η οποία, συνήθως μεν ήταν διαλυτική (D. 5, 6 - Παύλος: «si inter certum tempus displicuisset, reddetur Βασ. 5, 6), μπορούσε όμως να διατυπωθεί και ως αναβλητική, όπως στην περίπτωση που περιέχεται στις Ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 3, 23, 4), που παραθέτουμε πιο πάνω. Αν δεν είχε ορισθεί προθεσμία για την άσκηση του δικαιώματος απαρεσκείας, η προθεσμία, αυτή κατά τον Ουλπιανό, ήταν εξήντα ημερών, υπολογιζομένων ως utiles (D. 21, 1, 31, 22 - Ουλπιανός).

Και στην προκειμένη περίπτωση υπήρχε αμφισβήτηση αν η ενοχική αγωγή που παρεχόταν στον αγοραστή ήταν η actio empti (D. 18, 5, 6 - Παύλος), η action in factum (D. 21, 1, 31, 22 - Ουλπιανός).

γ) Πώληση μετά δοκιμή ή μετά γεύση (emptio ad gustum ή pactum degustationis). Από την προκλασική περίοδο ήδη, το σύμφωνο αυτό συνηθιζόταν στη Ρώμη στις πωλήσεις κρασιών, ο δε Κάτων

(Cacto, de agri cult., 148) μας παρέχει υπόδειγμα τέτοιου συμφώνου που αφορά πωλήσεις κρασιού σε πιθάρια (vinum in doliis).

Στο υπόδειγμα συμφώνου αυτό του Κάτωνα, προβλεπόταν υποχρέωση του αγοραστή να δοκιμάσει το κρασί και να το εγκρίνει ή να το απορρίψει μέσα σε προθεσμία τριών ημερών από την παράδοση (in triduo proxumio), η κρίση του αγοραστή, όμως, ή η απόρριψη έπρεπε –αντίθετα από ό,τι ίσχυε στο σύμφωνο απαραισκείας– να γίνει κατά κρίση «αγαθού ανδρός» (viri boni arbitratu)⁽¹⁾.

Αν στο σύμφωνο δεν είχε τεθεί η τριήμερη προθεσμία, ο αγοραστής μπορούσε να δοκιμάσει το κρασί οποτεδήποτε (πρβλ. κα D. 18, 6, pr. και 1 - Ουλπιανός).

§ 89. Συμβάσεις καταρτιζόμενες solo consensu.

B. Μίσθωση

I. Η δεύτερη από τις συναινετικές (solo consensu) συμβάσεις είναι εκείνη που οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν locatio conductio στην οποία περιελάμβαναν, ανάλογα με το ιδιαίτερο αντικείμενο της, τρεις ειδικότερες μορφές: τη μίσθωση πράγματος (locatio conductio rei), τη μίσθωση υπηρεσιών (locatio conductio operarum), τη σημερινή δηλαδή, σύμβαση εργασίας και τη μίσθωση έργου (locatio conductio operis). Και οι τρεις αυτοί όροι, σημειωτέον, δεν απαντούν στις πηγές).

Πάντως, οι Ρωμαίοι θεωρούσαν ότι και οι τρεις αυτές μορφές αποτελούσαν παραλλαγές της ίδιας, ενιαίας, σύμβασης. Ήταν δε η ρωμαϊκή locatio conductio σύμβαση καλόπιστη και αμφοτεροβαρής.

Τη locatio conductio θεωρούσαν οι Ρωμαίοι ως σύμβαση «παραπλήσια προς την αγοραπωλησία» (proxima emptioni et venditioni) και η διεπόμενη από τους ίδιους με εκείνη κανόνες (Inst. 3,24 pr.).

II. Μίσθωση πράγματος

Στη μίσθωση πράγματος, ένα πρόσωπο, ο εκμισθωτής (locator), παρέχει σε άλλο, τον μισθωτή (conductor)⁽¹⁾, για ορισμένο χρό-

(1) Ορισμένα κείμενα της κλασικής περιόδου (D. 18, 1, 34, 5 - Παύλος, D. 18, 6, 4 pr. και 1 - Ουλπιανός) δεν μνημονεύουν την «κρίση αγαθού ανδρός», αλλά είναι πιθανό ότι την θεωρούν ως εξυπακουόμενη.

(1) Ο μισθωτής αστικού ακινήτου έφερε και την ειδικότερη ονομασία inquilinus, ενώ ο μισθωτής αγροτικού ακινήτου έφερε και την ειδικότερη ονομασία colonus.

νο τη χρήση (ή τη χρήση και κάρπωση) ενσώματου πράγματος, κινήτου ή ακινήτου, αντί ανταλλάγματος (*merces, pretium*).

Α) Πράγμα

Το ακίνητο που μισθώνεται μπορεί να είναι αστικό π.χ. κατοικία (*domus*, ή κατά τις περιστάσεις, *insula*) ή αγροτικό (*fondus*), ενώ το κινήτο μπορεί να είναι οτιδήποτε, όπως π.χ. δούλος (*servus, homo*), ζώο κλπ.

Β) Μίσθωμα

α) Το μίσθωμα (*merces*) ήταν καταβλητέο κατά κανόνα σε χρήμα. Στην κλασική περίοδο, όμως, είχε εγερθεί αμφισβήτηση κατά πόσο μπορούσε να συμφωνηθεί και μίσθωμα εις είδος, υπό τη μορφή της παροχής της χρήσης άλλου πράγματος (Gai, III, 144). Το ιουστινιάνειο δίκαιο (Inst. 3, 24, 2) έλυσε αρνητικά την αμφισβήτηση αυτή, ορίζοντας ότι η παροχή της χρήσης άλλου πράγματος δεν συνιστά μίσθωση, αλλά ανώνυμο συνάλλαγμα (πρβλ. D. 19, 5, 22 - Γάιος, παρεμβ.).

β) Από τον κανόνα του ότι το μίσθωμα είναι καταβλητέο σε χρήμα, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε εξαίρεση στην περίπτωση της επίμορτης αγροληψίας (*colonia partiaria*)⁽¹⁾. Η επίμορτη αγροληψία αποτελεί μορφή μίσθωσης αγροτικού ακινήτου, με την οποία ο μισθωτής αναλαμβάνει την καλλιέργεια τούτου, αντί καταβολής στον εκμισθωτή μισθώματος εις είδος, συνιστάμενου σε ποσοστό επί των καρπών που αποτελούν την ετήσια πρόσοδο του αγροτικού ακινήτου.

Ο θεσμός της επίμορτης αγροληψίας είχε εισαχθεί στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από την πρακτική των ανατολικών επαρχιών και δεν προσαρμοζόταν καλά στη δομή της ρωμαϊκής μίσθωσης.

γ) Το μίσθωμα πρέπει να είναι ορισμένο, ή, κατά τις πηγές, βέβαιον (*certa merces* - Gai, III, 142), με την εξαίρεση μόνο της επίμορτης αγροληψίας (βλ. πιο πάνω υπό β).

Για τον λόγο αυτό (όπως και στην περίπτωση της αγοραπωλησίας ως προς το τίμημα, βλ. πιο πάνω § 88, II, Γ, 3), είχε γεννηθεί στο κλασικό δίκαιο αμφισβήτηση, κατά πόσο ήταν έγκυρη η μίσθωση όταν ο προσδιορισμός του μισθώματος είχε ανατεθεί στην κρίση τρίτου (*quantum Titius aestimaverit*. Gai, III, 143). Κατά τις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 3,

(1) Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός, αλλά εδάφιο του Γάιου από τον Πανδέκτη (D. 19, 2, 25, 6 Γάιος), που θεωρείται, όμως, παρεμβεβλημένο, κάνει λόγο για *partarius colonus*.

24,1) δεν πρόκειται σε τέτοια περίπτωση για σύμβαση μίσθωσης, αλλά για ανώνυμο συνάλλαγμα (πρβλ. και D. 19, 5, 22 - Γάιος, παρεμβ.).

Γ) Χρόνος

α) Η σύμβαση της μίσθωσης προϋποθέτει από την ίδια τη φύση της, *διάρκεια*, έτσι, ώστε, κατά κανόνα, κάθε μίσθωση συνάπτεται για ορισμένο χρόνο.

β) Προκειμένου για μισθώσεις *αγροτικών ακινήτων*, ο χρόνος αυτός συμφωνιόταν συνήθως *πενταετής*. Η πενταετία αυτή εξηγείται από την επίδραση της πρακτικής της εκμίσθωσης δημοσίων εκτάσεων από τους Κήνσορες, η οποία γινόταν για μία πενταετία, το χρονικό δηλαδή διάστημα που μεσολαβούσε ανάμεσα σε δύο *lustra*⁽¹⁾.

γ) Για τις μισθώσεις *αστικών ακινήτων* το θέμα της διάρκειας της μίσθωσης αφηνόταν στην ελεύθερη συμφωνία των συμβαλλομένων (βλ. και πιο κάτω, υπό Ε, α και β).

δ) *Μισθώσεις «στο διηνεκές»* (*in perpetuum*). Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε και μισθώσεις αγροτικών εκτάσεων για παντοτινό χρόνο (*res in perpetuum locata est* - πρβλ. Gai, III, 145).

Στη μορφή αυτή μίσθωσης, δεν υπήρχε χρόνος διάρκειας, αλλά η μίσθωση συνεχιζόταν χωρίς τέλος υπό τον όρο ότι ο μισθωτής, ή ο κληρονόμος του (γιατί η σχέση αυτή ήταν κληρονομητή) θα συνέχιζε να καταβάλλει το συμφωνημένο *τέλεσμα* (*quamdiu id vectigal praestetur* - Gai, III, 145). Ο Γάιος (Gai, ό.π.) μας πληροφορεί ότι οι *κοινότητες* (*municipia*) εξεμίσθωναν κατά τον τρόπο αυτό τα αγροτικά τους ακίνητα, το ίδιο όμως έκανε και το Ρωμαϊκό Κράτος για εκτάσεις που του ανήκαν.

Αμφισβήτηση είχε γεννηθεί στο κλασικό δίκαιο κατά πόσο η σύμβαση αυτή αποτελούσε μίσθωση ή αγοραπωλησία, επικράτησε όμως η άποψη ότι πρόκειται για μίσθωση (Gai, III, 145).

Η ιδιομορφία των αγροτικών μισθώσεων της κατηγορίας αυτής φαίνεται και από το γεγονός ότι ο μισθωτής αγροτικού κτήματος βάσει τέτοιας μίσθωσης (*ager vectigalis*) δεν εθεωρείτο όπως οι άλλοι μισθωτές απλός κάτοχος (βλ. πιο κάτω υπό Δ, α, αα), αλλά *παράγωγος νομέας*, προστατευόμενος με παραγγέλματα (*possessor ad interdicta*. Πρβλ. πιο πάνω § 63, Ι, γ και ΙΙΙ, Α), τούτο δε παρόλο που κι αυτός αποκτούσε –

(1) *Lustrum* (καθαρμός) ήταν θρησκευτική τελετή την οποία οι Ρωμαίοι τελούσαν στο τέλος κάθε τήμησης (*census*). Οι τμήσεις διεξάγονταν κάθε πέντε χρόνια (βλ. πιο πάνω, § 10, VI, ε) Έτσι *lustrum* κατέληξε να ονομάζεται η ίδια η πενταετία του χρόνου μίσθωσης των αγροτικών ακινήτων (βλ. π.χ. D. 12, 1, 4, 1 - Ουλπιανός).

όπως όλοι οι μισθωτές– τους καρπούς του κτήματος με τη συλλογή τους (per perceptionem) (βλ. πιο πάνω, § 66, III, Β, γ).

Όπως έχουμε εκθέσει σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 69, I, α-δ), από τη συγχώνευση των μισθώσεων των *agri vectigales*, των παραχωρήσεων δυνάμει δικαιώματος «εις το διηνεκές» (*ius perpetuum*) εκτάσεων αγροτικής ιδιωτικής περιουσίας των Ηγεμόνων αντί ανταλλάγματος (αποκαλούμενου «κανόνος»), και των «εμφυτεύσεων» του Ελληνιστικού δικαίου, διαμορφώθηκε κατά τη μετακλασική περίοδο επί Ζήνωνος, στο δεύτερο μισό του πέμπτου μ.Χ. αιώνα ιδιαίτερο εμπράγματο δικαίωμα, η εμφύτευση, η οποία αναγνωρίσθηκε με το όνομα αυτό από το ιουστινιάνειο δίκαιο (Inst. 3, 24, 3).

Δ) Υποχρεώσεις των μερών

α) Υποχρεώσεις του εκμισθωτή (locator):

αα) Ο εκμισθωτής βαρύνεται με την υποχρέωση να παράσχει στο μισθωτή κατά την έναρξη της μίσθωσης την ελεύθερη χρήση του μισθίου (ενδεχομένως δε –σε περίπτωση μίσθωσης αγροτικού ακινήτου– και τη δυνατότητα της ελεύθερης κάρπωσης τούτου), παρέχοντας το μίσθιο σε τέτοια κατάσταση ώστε τούτο να είναι κατάλληλο για τη χρήση για την οποία εκμισθώνεται, να το διατηρεί δε στην ίδια κατάσταση καθ' όλη τη διάρκεια της μίσθωσης.

Για την εκπλήρωση της υποχρέωσής του αυτής ο εκμισθωτής έχει την υποχρέωση να παράσχει στο μισθωτή την κατοχή του πράγματος, όχι όμως και τη νομή τούτου (βλ. πιο πάνω, § 63, III, Α, 3), γιατί νομέας του μισθίου παραμένει ο εκμισθωτής είτε αυτός είναι και κύριος του μισθίου είτε όχι (πρβλ. D. 19, 2, 7 - Παύλος). Κατ' εξαίρεση, όπως είδαμε (υπό Γ, δ), στις συμβάσεις μίσθωσης αγροτικών ακινήτων που αργότερα εξελίχθηκαν στο εμπράγματο δικαίωμα της εμφύτευσης, ο μισθωτής εθεωρείτο παράγωγος νομέας, προστατευόμενος *ad interdicta*.

ββ) Ο εκμισθωτής ευθύνεται απέναντι του μισθωτή για τα κρυφά πραγματικά ελαττώματα του μισθίου τα οποία εμποδίζουν τη χρήση τούτου, όπως π.χ. για τα αν τα βαρέλια τα οποία μισθώθηκαν για να γεμίσουν με κρασί του μισθωτή τρέχουν. Η άγνοια του εκμισθωτή είναι στην περίπτωση αυτή χωρίς σημασία (D. 19, 2, 19, 1 - Ουλπιανός). Ευθύνεται επίσης ο εκμισθωτής για ελαττώματα την ανυπαρξία των οποίων, ρητά ή σιωπηρά, εγγυήθηκε (D. 19, 2, 60, 7 - Labeo).

γγ) Επίσης ευθύνεται ο εκμισθωτής για την ύπαρξη νομικών ελαττωμάτων (D. 19, 2, 7 - Παύλος).

δδ) Τον εκμισθωτή βαρύνει επίσης η αδυναμία του μισθωτή να κάνει

χρήση του μισθίου (ή να αποκομίσει τους καρπούς τούτου) από γεγονός που φέρει το χαρακτήρα ανωτέρας βίας (*vis cui resisti non potest* - D. 19, 2, 15, 2 - (Σέρβιος) Ουλπιανός, D. 19, 2, 13, 7 - (Labeo) Ουλπιανός). Ως ανωτέρα βία πρέπει να θεωρηθεί και η αναγκαστική απαλλοτρίωση του μισθίου από το κράτος (D. 19, 2, 33 - Αφρικανός).

Τον κίνδυνο άλλων τυχηρών (*casus*) φέρει, αντίθετα, ο μισθωτής, τον οποίο βαρύνει η υποχρέωση καταβολής του μισθώματος ακόμα κι' αν εξαιτίας τυχηρού αδυνατεί να κάνει χρήση του μισθίου (πρβλ. D. 19, 2, 15, 2 - Ουλπιανός).

Κατ' εξαίρεση που είχε εισαχθεί στα τέλη της κλασικής περιόδου, σε περίπτωση μίσθωσης αγροτικού ακινήτου, αν η εσοδεία καταστραφεί ολικά ή μερικά λόγω εκτάκτων περιστατικών, ο μισθωτής δικαιούται να ζητήσει άφεση του μισθώματος (*remissio mercedis*), είτε ολική είτε μερική, υπό τον περιορισμό, πάντως, ότι η ρύθμιση αυτή δεν ισχύει όταν το μίσθωμα συνίσταται σε ποσοστό επί της εσοδείας. Σε περίπτωση, όμως, μεταγενέστερης καλής εσοδείας, ο μισθωτής οφείλει να αποδώσει στον εκμισθωτή τα μη καταβληθέντα (D. 19, 2, 15, 3-7 - Ουλπιανός).

εε) Τον εκμισθωτή βαρύνουν οι αναγκαίες (*necessariae*) και οι επωφελείς (*utiles*) δαπάνες που πραγματοποίησε ο μισθωτής στο μίσθιο κατά την διάρκεια της μίσθωσης. Τις δαπάνες αυτές ο μισθωτής μπορεί να τις ζητήσει από τον εκμισθωτή με αγωγή από τη μίσθωση (*actio ex conducto*, πρβλ. D. 19, 2, 19, 4 - (Labeo) Ουλπιανός, P.S. 2, 18, 4). Για άλλες δαπάνες, εκτός των παραπάνω, ο μισθωτής έχει μόνο δικαίωμα αφαίρεσης (*ius tollendi*).

β) Υποχρεώσεις του μισθωτή (*conductor*):

αα) Η κυριότερη υποχρέωση του μισθωτή που πηγάζει από τη μίσθωση είναι να καταβάλει το μίσθωμα στο τέλος κάθε μισθωτικής περιόδου, δεδομένου ότι το μίσθωμα είναι καταρχήν –εκτός, δηλαδή, αντίθετης συμφωνίας– καταβλητέο εκ των υστέρων (*postnumerando*).

ββ) Ο μισθωτής είναι υποχρεωμένος να διατηρεί το μίσθιο σε καλή κατάσταση συντήρησης, ευθυνόμενος για κάθε πταίσμα, έστω και ελαφρό (*culpa levis*), κατά δε το κλασικό δίκαιο και για φύλαξη (*custodia*) του μισθίου πράγματος (C.I. 4, 65, 28, Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, του 294 μ.Χ., Inst. 3, 24, 5, όπου η φράση: «*custodia talis desideratur, qualem diligentissimus pater familias suis rebus adhibet*» έχει αλλοιωθεί με παρέμβλημα).

γγ) Κατά τη λύση της μίσθωσης ο μισθωτής είναι υποχρεωμένος να αποδώσει το μίσθιο στον εκμισθωτή. Για την εξασφάλιση των απαιτήσεων του εκμισθωτή διαμορφώθηκε, όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο (§ 70, III,

Β, α-γ) ο θεσμός του ενέχυρου επί των εισκομισθέντων (inlata), που προστατευόταν με το interdictum Salvianum και την actio Serviana.

δδ) Ο μισθωτής έχει, καταρχήν –εκτός, δηλαδή αντίθετης συμφωνίας– το δικαίωμα να υπεκμισθώνει το μίσθιο (sublocare). (Πρβλ. D. 19, 2, 58 pr. - Labeo, C.I., 4, 65, 6 Αλεξάνδρου Σευήρου, του 224 μ.Χ.).

Ε) Λύση της μίσθωσης

α) Η μίσθωση πράγματος για την οποία δεν είχε από την αρχή ορισθεί συμβατικός χρόνος διάρκειας λύεται οποτεδήποτε. Η λύση αυτή δεν επέρχεται με καταγγελία, δικαιοπρακτική δηλαδή δήλωση βούλησης που να αποβλέπει στο σκοπό της λύσης της σύμβασης, αλλά με το πραγματικό γεγονός της αποχώρησης του μισθωτή από το μίσθιο (migratio. Πρβλ. D. 19, 2, 13, 7 - Ουλπιανός, D. 19, 2, 30 pr. - Alfenus), ή της αποβολής του από τον εκμισθωτή (expulsio, Πρβλ. D. 19, 2, 24, 4 - Παύλος).

β) Τα ίδια ίσχυαν και στην περίπτωση σιωπηρής αναμίσθωσης (ο όρος relocatio tacita δεν είναι ρωμαϊκός) μετά τη λήξη του συμφωνημένου χρόνου, με τη διαφορά όμως ότι προκειμένου για αγροτικά ακίνητα η σιωπηρή αναμίσθωση ίσχυε κάθε φορά για ένα έτος, ρύθμιση που ακολουθιόταν κατά το υπόδειγμα των εκμισθώσεων δημοσίων κτημάτων από τους Κήνσορες (πρβλ. D. 19, 2, 13, 11 - Ουλπιανός). Για τα αστικά ακίνητα, αντίθετα σε περίπτωση σιωπηρής αναμίσθωσης η λύση της μίσθωσης που παρατάθηκε μπορούσε να επέλθει οποτεδήποτε (D. 19, 2, 13, 11 in fine).

γ) Η μίσθωση πράγματος λύεται - όπως προκύπτει και από τα πάρα πάνω, υπό β) - με την πάροδο του τυχόν συμφωνημένου χρόνου διάρκειας της.

δ) Λύεται όμως η μίσθωση που έχει συμφωνηθεί για ορισμένη διάρκεια και πριν από την επέλευση του χρόνου της συμφωνημένης λήξης της, είτε με συμφωνία των μερών είτε και χωρίς τέτοια συμφωνία μονομερώς, υπό τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

αα) Από τον μισθωτή αν δεν μπορεί να κάνει χρήση του πράγματος εξαιτίας της κακής κατάστασης τούτου (Πρβλ. Cicero, ad Att., 14, 9, 1, D. 19, 2, 60 pr. - Labeo).

ββ) Από τον εκμισθωτή αν ο μισθωτής δεν καταβάλλει το συμφωνημένο μίσθωμα. Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, όμως η μη καταβολή έπρεπε να διαρκέσει επί διετία (D. 19, 2, 5, 4, 1 - Παύλος, παρεμβ.).

Ο εκμισθωτής μπορούσε επίσης να ζητήσει την απόδοση του μισθίου αν ο μισθωτής κάνει κακή χρήση του μισθίου, ή αν στον ίδιο τον εκμι-

σθωτή παρουσιαστεί απρόβλεπτη και επείγουσα ανάγκη να κάνει χρήση του πράγματος (C.I. 4, 65, 3, 214 μ.Χ. - Καρακάλλα).

ε) Λύεται επίσης η μίσθωση πριν από την συμφωνημένη λήξη της σε περίπτωση πώλησης του μισθίου από τον εκμισθωτή σε τρίτο, ή παραχώρησης από αυτόν σε τρίτο *εμπράγματος δικαίωματος*, όπως επικαρπίας ή ενεχύρου. Σε τέτοια περίπτωση, κατά την έκφραση του γερμανικού κοινοδικαίου, «η πώληση σπάζει την μίσθωση» (Kauf bricht Miete). Ο μισθωτής, δηλαδή, δεν μπορεί να παραμείνει στην χρήση του μισθίου, αλλά είναι υποχρεωμένος να το εγκαταλείψει, εκτός αν ο εκμισθωτής μεριμνήσει να περιληφθεί στη σύμβαση με τον αγοραστή κλπ. ρήτρα που να προβλέπει την συνέχιση της παραμονής του μισθωτή στη χρήση του μισθίου (D. 19, 2, 25, 1 - Γάιος, C.I. 4, 65, 9 - Αλεξάνδρου Σευήρου, 234 μ.Χ.).

Αν δεν το πράξει, ο μισθωτής έχει δικαίωμα αποζημίωσης που μπορεί να ζητηθεί με την αγωγή από τη μίσθωση (*actio ex conducto*, D. 19, 2, 25, 1 - Γάιος, *Fragm. Vat.* 44 (Ουλπιανός), στο Girard, *Textes*, I, σελ. 484 = D. 30, 120, 2 - Ουλπιανός).

στ) Λύεται, τέλος, η μίσθωση με την *καταστροφή* του μισθίου.

ζ) Αντίθετα, δεν λύεται η μίσθωση με τον *θάνατο* του μισθωτή ή του εκμισθωτή, και τούτο γιατί η μίσθωση αποτελεί σχέση κληρονομητή και από τις δύο πλευρές. Συνεχίζεται, δηλαδή, η σύμβαση της μίσθωσης με τους κληρονόμους του μέρους που πέθανε (*Inst.* 3, 24, 6).

III. Μίσθωση υπηρεσιών

1. Μίσθωση υπηρεσιών είναι, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο εκείνη η μορφή της *locatio conductio*, στην οποία ένα πρόσωπο *ελεύθερο*, ο εκμισθωτής (*locator*), παρέχει σε άλλο, το μισθωτή (*conductor*), για ορισμένο ή αόριστο χρόνο τις υπηρεσίες του (*operae*), αντί μισθού (*merces*).

Αντιστοιχεί, κατά συνέπεια, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ο *locator* επί μισθωτών υπηρεσιών προς τον *εργαζόμενο* του Αστικού Κώδικα, ενώ ο *conductor* αντιστοιχεί προς τον *εργοδότη*. Ο εργαζόμενος αποκαλείται, όμως, πολλές φορές στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και *μισθωτός* (*mercenarius*), όπως βλέπουμε όχι μόνο σε φιλολογικά κείμενα (πχ. *Petronius, Satiricon*, 117, 11), αλλά και σε νομικά (π.χ. D. 43, 24, 3 pr. - Ουλπιανός).

Η σύμβαση της μίσθωσης των υπηρεσιών *ελεύθερου* δεν απέκτησε ποτέ στη Ρώμη την κοινωνική σημασία που εμφανίζει στις σύγχρονες κοινωνίες, γιατί μεγάλο μέρος της χειρωνακτικής εργασίας, ειδικευμένης ή ανειδίκευτης, καλυπτόταν στη Ρώμη από την εργασία των δούλων, η εκ-

μίσθωση των υπηρεσιών των οποίων αποτελούσε αντικείμενο μίσθωσης π ρ α γ μ α τ ο ς κι όχι υπηρεσιών.

Δεν πρέπει, όμως να πιστευθεί ότι η σύμβαση μίσθωσης των *operae* ελευθέρων έπαιξε ασήμαντο μόνο ρόλο. Από πολλά, μάλιστα, κείμενα διαπιστώνουμε την παράλληλη συνύπαρξη, στην προκλασική ήδη περίοδο, της ελεύθερης και της δουλικής εργασίας (πρβλ. Varro, *r. rust.*, 1, 17, 2: «*Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque*» και 3 αυτ.).

3. Ως εκμισθούμενες υπηρεσίες, δυνάμει της *locatio conductio*, όμως, οι Ρωμαίοι εννοούσαν μόνο εκείνες που αποκαλούσαν *α ν ε λ ε ύ θ ε ρ ε ς* (*operae illiberales*), δηλαδή τις υπηρεσίες των εργατών και των τεχνιτών, οι οποίες ήταν οι μόνες που παρέχονταν αντί μισθού.

Αντίθετα, οι υπηρεσίες με πνευματικό περιεχόμενο (*artes liberales*) δεν μπορούσαν, κατά τις ρωμαϊκές κοινωνικές αντιλήψεις, να αποτελέσουν αντικείμενο *locatio conductio*, αλλά παρέχονταν από τα μέλη των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων χωρίς αντάλλαγμα, στο πλαίσιο της – άμισθης– σύμβασης *ε ν τ ο λ ή ς*.

Τέτοιου είδους ήταν οι υπηρεσίες των γιατρών (στους οποίους, όμως δεν περιλαμβάνονταν οι χειρουργοί), των καθηγητών, των γεωμετρών, των δικηγόρων⁽¹⁾ (D. 50, 13, 1 - Ουλπιανός, D. 11, 6, 1 pr. - Ουλπιανός). Η παγόρευση της λήψης μισθού, εντούτοις, δεν περιλάμβανε, κατά τις ρωμαϊκές αντιλήψεις, την από μέρους του αποδέκτη των ελευθέρων υπηρεσιών παροχή τιμητικής ανταπόδοσης (*honorarium*) (βλ. D. 50, 13, 1-10 - Ουλπιανός). Κατά το τέλος της κλασικής περιόδου έγινε δεκτό ότι η είσπραξη *honorarium* μπορούσε να επιδιωχθεί δικαστικά, όχι όμως κατά την τακτική διαδικασία με την *actio locati*, αλλά κατά την διαδικασία *extra ordinem* (για την οποία βλ. πιο κάτω § 125, I και D. 50, 13, 1 - Ουλπιανός).

4. Υ π ο χ ρ ε ώ σ ε ι ς τ ω ν μ ε ρ ώ ν στη μίσθωση υπηρεσιών:

α) Ο *ε ρ γ α ζ ό μ ε ν ο ς* είναι υποχρεωμένος να παρέχει την εργασία του, κατά τη συμφωνία, για αόριστο ή ορισμένο χρόνο (βλ. μισθώσεις εργασίας από την Τρανσυλβανία, έτους 164 μ.Χ., Bruns, *Fontes*, I, αριθ. 165, 1 = FIRA, III, αριθ. 150, α, στιχ. 2-4: «*dixit se locas[se] et locavit operas s[uas] opere aurario ... ex ha[e] die [in] idus Novembres proximas*»).

Η εργασία του *locator* πρέπει, εκτός αντίθετης συμφωνίας, να εκτελείται από τον ίδιο προσωπικά.

β) Ο *ε ρ γ ο δ ό τ η ς* είναι υποχρεωμένος να παρέχει το συμφωνη-

(1) Πρέπει να σημειωθεί, ότι η *lex Cincia* του 204 π.Χ. είχε απαγορεύσει την ανάληψη της υπεράσπισης ενώπιον δικαστηρίου αντί χρηματικής αμοιβής ή δώρων (Tacit., *Ann.*, 11, 5).

μένο μισθό (*merces*) κατά τα χρονικά διαστήματα που ορίζονταν στη συμφωνία (π.χ. *Bruns, Fontes, I, αριθ. 165, 1 = FIRA, III, αριθ. 150, α, στιχ. 4-5: «[Mercede]m per [te]mpora accipere debebit»*), ενώ προκαταβολές έναντι του μισθού δεν αποκλείονταν (βλ. *Bruns, Fontes, I, αριθ. 165, 3 = FIRA, III, αριθ. 150, β, στιχ. 8-9: «Ex qua mercede a[d]huc in cesso accepit (denarios) viginti quinqu[e]»*). Μαζί με το μισθό σε χρήμα μπορούσε να συμφωνηθεί και πρόσθετη παροχή εις είδος, για διατροφή του εργαζόμενου (βλ. π.χ. *Sel. Pap., I, αριθ. 20, του 206 μ.Χ.*).

γ) Η ευθύνη τόσο του εργαζόμενου, όσο και του εργοδότη εκτεινόταν σε κάθε πταίσμα, περιελάμβανε δηλαδή και την ε λ α φ ρ ά α μ έ λ ε ι α .

δ) Ο κ ί ν δ υ ο ς για τυχερά που προέρχονται από την πλευρά του εργοδότη είναι εις βάρος τούτου. Έτσι π.χ. κατά *rescriptum* των Σεπτιμίου Σευήρου και Καρακάλλα, ο θ ά ν α τ ο ς του εργοδότη δεν επέφερε την απώλεια της απαίτησης του εργαζόμενου πάνω στο μισθό του συμφωνημένου χρόνου της μίσθωσης (*D. 19, 2, 19, 9 - Ουλπιανός, D. 19, 2, 38 pr. - Παύλος*).

Αν όμως το τυχερό δεν προέρχεται από την πλευρά του εργοδότη, αλλά του εργαζόμενου, π.χ. ασθένεια τούτου, οι συνέπειες τον ε β ά ρ α ι ν α ν (*Bruns, Fontes, I, αριθ. 165, 1 = FIRA, III, αριθ. 150, α, στιχ. 5: «S[ua]s operas sanas va[le]ntes [ede]re debebit conductor!»*). Ομοίως, *Bruns, Fontes, I, αριθ. 165, 2, στιχ. 5-6* και *Bruns, Fontes, I, αριθ. 165, 3 = FIRA, III, αριθ. 150, β, στιχ. 10*).

Γεγονότα που συνιστούν ανωτέρα βία, όπως η πλημμύρα (*fluor*) των εγκαταστάσεων χρυσωρυχείου, ήταν εις βάρος του εργαζόμενου, αφού αυτός ήταν που έχανε το μισθό, ο οποίος αντιστοιχούσε αναλογικά (*pro rata*) στις ημέρες που δεν εργάστηκε εξαιτίας τέτοιου γεγονότος (*Bruns, Fontes, I, αριθ. 165, 1, στιχ. 8*).

IV. Μίσθωση έργου

1. Μίσθωση έργου είναι στη Ρώμη εκείνη η μορφή της μίσθωσης (*locatio conductio operis faciendi*) στην οποία το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη, ο εργολάβος (*conductor* ή *redemptor*), αναλαμβάνει, αντί προκαθορισμένης αμοιβής (*pretium* ή *merces*), να εκτελέσει ένα έργο που του αναθέτει το άλλο από τα συμβαλλόμενα μέρη, ο εργοδότης ή κύριος του έργου (*locator*).

Η μίσθωση έργου σκοπό έχει την πραγματοποίηση ενός αποτελέσματος, πριν από την ολοκλήρωση του οποίου δεν υπάρχει έργο⁽¹⁾.

(1) *D. 50, 16, 5, 1 - (Labeo) Παύλος: «opere locato conducto: his verbis Labeo signifi-*

Τέτοιες περιπτώσεις απαντούν συχνά στη Ρώμη αλλά και σε δικαιοπρακτικά κείμενα, σε Αιγυπτιακούς παπύρους: καθαρισμός ή βαφή ενδυμάτων (Gai, III, 143), επισκευή τούτων (Gai, III, 143), μεταφορά πραγμάτων ή προσώπων, χερσαία, ιδίως όμως ποτάμια και θαλάσσια (π.χ. Mitteis, Chrest. 341 = Meyer, J.P. No 43, «ναυλωτική», του 236 μ.Χ. από την Αρσινόη της Αιγύπτου), εκμάθηση γραμμάτων ή τέχνης («διδασκαλική», πρβλ. Mitteis, Chrest., No 140, του 155 μ.Χ., από τον Οξύρυγχο της Αιγύπτου, Mitteis, Chrest., No 324 = Sel. Pap. I, No. 13, του 66 μ.Χ., από τον Οξύρυγχο), τροφεία βρέφους (Sel. Pap. I, No. 16, του 13 μ.Χ.), χρυσοχοΐα (Gai, IV, 147).

2. Έκταση ευθύνης του εργολάβου και του εργοδότη:

α) ο εργολάβος ευθύνεται επί εργολαβίας για κάθε πταίσμα, καθώς και για φύλαξη (custodia) του πράγματος (Gai, III, 205-206).

Ευθύνεται όμως επιπροσθέτως και για την απειρία του (imperitia), δηλαδή για το αν δεν διαθέτει την αναγκαία ικανότητα και πείρα για να εκτελέσει σωστά το έργο που ανέλαβε (D. 19, 2, 9, 5 - (Κέλσος) Ουλπιανός).

β) Ο εργοδότης ευθύνεται για την καταβολή της αμοιβής η οποία συνήθως είναι σε χρήμα.

Η αμοιβή αυτή (η οποία προκειμένου για μεταφορές με πλοία ονομαζόταν ειδικότερα «ναύλος» (naulum, πχ. D. 30, 39, 1 - Ουλπιανός) ήταν συνήθως καταβλητέα ολόκληρη στο τέλος, με την παραλαβή του έργου από τον εργοδότη. Δεν είναι, πάντως, σπάνιες οι περιπτώσεις προκαταβολών, που καταβάλλονταν στον εργολάβο έναντι της αμοιβής του (όπως πχ. σε ναυλώσεις, βλ. P. Oxy. XLV, 3250, του 63 μ.Χ.).

Η αμοιβή του εργολάβου μπορούσε να συμφωνηθεί καταβλητέα κατά παραδιδόμενη μονάδα (D. 19, 2, 36 - Iavolenus).

γ) Στην μίσθωση έργου γεννιέται το ερώτημα κατά πόσο ο εργολάβος δικαιούται να λάβει αμοιβή αν το έργο καταστραφεί χωρίς υπαιτιότητά του πριν από την παραλαβή του (adprobatio) από τον εργοδότη και ενώ τούτο ήταν, πλέον, μερικά ή ολικά έτοιμο.

Φαίνεται ότι ο Labeo υποστήριξε την άποψη ότι δεν οφείλεται αμοιβή στον εργολάβο ο οποίος από τυχερό βρίσκεται σε αδυναμία να παραδώ-

cari ait id opus, quod Graeci αποτέλεσμα vocant, non έργον, id est opere facto corpus aliquod perfectum» = Βασ. 2, 2, 5: «Εν τη του έργου μισθώσει το αποτέλεσμα θεωρείται» (Πρβλ. Σχολ. Βασ. ό.π., «έργου μισθώσει»: Φησίν ο νόμος, ότι καν τοσούτου ποσού το έργο ποιήση ο εργολάβος, ούτω δε πληρώσας αυτό, ου δοκεί τι ποιήσαι: εν γαρ τη του έργου πληρώσεως μισθώσει το αποτέλεσμα θεωρείται».

σει το έργο, αν και του το είχε τελειώσει και το είχε έτοιμο για παράδοση (D. 14, 2, 10 pr. και D. 19, 2, 62 pr. - Labeo). Ο Σαβίνος όμως δέχθηκε – και η λύση αυτή επεκράτησε– ότι αν το έργο είναι εμπρόθεσμα έτοιμο για παράδοση και καταστραφεί από λόγους ανωτέρας βίας, π.χ. από σεισμό, ο κίνδυνος βαρύνει το εργοδότη, δηλαδή ο εργολάβος δικαιούται να λάβει την αμοιβή του έστω και αν η παραλαβή δεν έχει συντελεσθεί ακόμα (D. 19, 2, 37 και D. 19, 2, 59 - Iavolenus).

δ) Αμφιβολίες είχε εγείρει η φύση της σύμβασης στην περίπτωση εκείνη κατά την οποία τα υλικά για την κατασκευή του έργου χορήγησε όχι ο εργοδότης, αλλά ο εργολάβος. Στην περίπτωση αυτή υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται όχι για εργολαβία, αλλά για αγοραπωλησία. Αντίθετη γνώμη είχε διατυπώσει ο Κάσσιος, κατά τον οποίο πρόκειται τότε για μεικτή σύμβαση (Gai, III, 147, πρβλ. και πιο πάνω, § 88, II, ΣΤ, 3). Η άποψη, πάντως, ότι σε τέτοια περίπτωση πρόκειται για αγοραπωλησία επεκράτησε και επικυρώθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο (Inst. 3, 24, 4).

3. Ρόδιος Νόμος (lex Rhodia)

α) Όπως μπορεί να συναχθεί κι από όσα ειπώθηκαν πιο πάνω, ανάμεσα στις περιπτώσεις μίσθωσης έργου περιλαμβάνεται και η της θαλάσσιας μεταφοράς.

Τα αφορώντα το θέμα αυτό, ρυθμιζόταν στη Ρώμη, όχι τόσο από νομοθετήματα, όσο από ένα σύνολο εθιμικών κανόνων, που ήταν γνωστό με την ονομασία Ρόδιος Νόμος (lex Rhodia)⁽¹⁾. Το corpus αυτό εθιμικών κανόνων («συνηθειών») ήταν γνωστό στη Ρώμη ήδη από τα μέσα της προκλασικής περιόδου (πρβλ. Cicero, de inv. 2, 95), είχε δε αναγνωρισθεί και με αυτοκρατορικό rescriptum επί Αντωνίνου Πίου, ο οποίος φαίνεται ότι επεκύρωσε λύση που είχε ήδη αποδεχθεί ο Αύγουστος. Ο Ρόδιος Νόμος ίσχυε έτσι στη Ρώμη ως συμπληρωματικό δίκαιο για την ρύθμιση των αφορώντων το ναυτικό δίκαιο (πρβλ. D. 14, 2, 9, - Volusius Maecianus): «εγώ μὲν του κόσμου κύριος, ο δε νόμος της θαλάσσης. Τω νόμω των Ροδίων κρινέσθω τω ναυτικῷ, ἐν οἷς μὴ τις τῶν ἡμετέρων αὐτῷ νόμῳ ἐναντιούται»),

Ο Ρόδιος Νόμος δεν περιλάμβανε, σημειωτέον, μόνο διατάξεις για την εκβολή (iactus), όπως φαίνεται να προκύπτει από τον σχετικό τίτλο του Πανδέκτη (D. 14, 2 de lege Rhodia de iactu), αλλά εκτεινόταν, κατά την ορθότερη και κρατούσα γνώμη, σ' όλο το ναυτικό δίκαιο, ιδίως δε το δίκαιο της θαλάσσιας μεταφοράς.

(1) Αποκαλούμε την lex Rhodia «Ρόδιο Νόμο» αντί για «Νόμο Ροδίων», για να αποφύγουμε τη σύγχυση με τον βυζαντινό «Νόμο Ροδίων Ναυτικό», για τον οποίο, βλ. πιο πάνω, § 29, II, Ε, Β, αα).

β) Ειδικότερα όσον αφορά τα θέματα της κοινής αβαρίας ο Ρόδιος Νόμος προέβλεπε ότι αν για να γλυτώσει πλοίο που κινδυνεύει (D. 14, 2, pr. - Παύλος: «laborante nave») ριχθεί ηθελημένα (voluntate vectorum) φορτίο στη θάλασσα, ή γίνει αποκοπή του καταρτιού του πλοίου (D. 14, 2, - Παπινιανός) κλπ., η ζημία κατανέμεται ανάμεσα σε εκείνους που ζημιώθηκαν από την αβαρία (και για το λόγο αυτό δικαιούνται να λάβουν αποζημίωση) («ενεργητική ομάδα») και εκείνους των οποίων τα φορτία διασώθηκαν και είναι υπόχρεοι, κατά ορισμένο ποσοστό, σε συνεισφορά για την αποκατάσταση της ζημίας των πρώτων («παθητική ομάδα») (D. 14, 2, 1 - Παύλος, Πρβλ. και P.S. 2, 7, 1: «omnium contributione»).

γ) Η αγωγή που παρεχόταν για το διακανονισμό της κοινής αβαρίας ήταν η *actio locati*, η οποία χορηγούνταν στους κυρίους των φορτίων που χάθηκαν και στρεφόταν κατά του θαλάσσιου μεταφορέα (πλοιάρχου, *magister navis*) και η *actio conducti* η οποία παρεχόταν στον τελευταίο και στρεφόταν κατά των κυρίων των φορτίων που διασώθηκαν κ' απέβλεπε στο να τους υποχρεώσει στην καταβολή της συνεισφοράς τους (D. 14, 2, 1 pr. - Παύλος). Η συνεισφορά καθοριζόταν βάσει της αξίας των φορτίων που διασώθηκαν.

4. Ανώμαλη εργολαβία (*locatio conductio operis irregularis* - Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

Κατά ρύθμιση που, πιθανώς, προερχόταν από την Ελληνιστική ναυτιλιακή πρακτική, μπορούσε να συμφωνηθεί ότι ο θαλάσσιος μεταφορέας παραλαμβάνει το φορτίο, αποτελούμενο από κατά γένος ορισμένα πράγματα, πχ. σιτάρι, χύμα. Σε τέτοια περίπτωση, ο θαλάσσιος μεταφορέας γινόταν κύριος του φορτίου, είχε δε την υποχρέωση να αποδώσει στον τόπο του προορισμού πράγματα της ίδιας ποσότητας και ποιότητας. Στην περίπτωση αυτή, στον φορτωτή παρεχόταν κατά του μεταφορέα η *actio locati*, η οποία όμως, έφερε τότε την ειδική ονομασία *actio oneris aversi* (D. 19, 2, 31 - *Alfenus Varus*). Ο μεταφορέας, ως κύριος, έφερε επί ανώμαλης εργολαβίας κάθε ευθύνη για το μεταφερόμενο φορτίο, περιλαμβανομένης και της ευθύνης για ανωτέρα βία.

V. Όπως θα έχει γίνει αντιληπτό από όσα εκθέσαμε πιο πάνω, σε επιμέρους θέματα, για την εκπλήρωση των αμοιβαίων υποχρεώσεων των μερών παρεχόταν –και στις τρεις μορφές της *locatio conductio*– υπέρ του εκμισθωτή (*locator*) μεν η *actio locati* ή *ex locato*, η αγωγή δηλαδή, από την εκμίσθωση, υπέρ του μισθωτή (*conductor*) δε η *actio conducti* ή *ex conducto*, η αγωγή δηλαδή από την μίσθωση (*Inst.* 3, 24, pr.).

Όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 73, II, 2, β και 3, β), οι δύο αυτές αγωγές ανήκαν, από την προκλασική περίοδο ήδη, στις καλό-

πιστες (bonae fidei iudicia, Πρβλ. Cicero, de off., 3, 17, 70, και Top. 17, 66, Gai, IV, 62, Inst. 4, 6, 28).

§ 90. Συμβάσεις καταρτιζόμενες solo consensu.

Γ. Εταιρία

I. Η τρίτη από τις συναινετικές (solo consensu) συμβάσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, ήταν η εταιρία.

Εταιρία (societas) είναι η σύμβαση εκείνη, με την οποία δύο ή περισσότερα πρόσωπα αναλαμβάνουν αμοιβαίως την υποχρέωση να επιδιώξουν με κοινά μέσα την πραγματοποίηση κοινού σκοπού.

II. Ιστορική εξέλιξη της εταιρίας

Κατά την πιθανότερη, αν και αμφισβητούμενη γνώμη, η εταιρία της κλασικής περιόδου του Ρωμαϊκού δικαίου έχει διπλή προέλευση:

1. α) Από την μία μεριά, προέρχεται από την οικογενειακή συνιδιοκτησία, όπως αυτή εκδηλωνόταν στο θεσμό του consortium ercto non cito (βλ. πιο πάνω § 65, I β και πιο κάτω, § 111,1). Όπως αναπτύσσεται αλλού στο Εγχειρίδιο τούτο, με το θάνατο του αρχηγού μιας υπό στενή έννοια ρωμαϊκής οικογένειας (pater familias) όλοι οι μέχρι του θανάτου του βρισκόμενοι υπό την άμεση εξουσία του υπεξούσιοι, δηλαδή οι κατά το ius civile οικείοι του κληρονόμου (sui heredes) συνιστούσαν από του θανάτου μian ομάδα οικογενειακού αλλά και οικονομικού χαρακτήρα, την οποία ο Γάιος (Gai, III, 154) χαρακτηρίζει ως «είδος εταιρίας συγχρόνως νόμιμης και φυσικής («quaedem legitime simul et naturalis societas»).

Οι εταίροι είχαν στο consortium αυτό συγκυριότητα επί της κληρονομικής περιουσίας, η οποία συνεχιζόταν έως τη διανομή της κληρονομικής περιουσίας, είτε μετά από συμφωνία των συγκυρίων, είτε ύστερα από δικαστική διανομή που επιτυγχανόταν με την έγερση ειδικής αγωγής, της actio familiiae erciscundae (βλ. § 65, III, α, § 120, III, Β, 2). Η εταιρία του τύπου αυτού ήταν του ius civile, καταρτιζόταν, δηλαδή, μόνο ανάμεσα σε Ρωμαίους πολίτες (Gai, III, 154a).

β) Ένα πάρα πέρα βήμα προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης συναινετικά καταρτιζόμενων εταιριών πραγματοποιήθηκε με την αναγνώριση, πιθανώς πριν από την lex Aebutia (βλ. πιο κάτω, 116 III, β), της δυνατότητας να καταρτίζονται εταιρίες του τύπου του consortium ercto non cito μεταξύ προσώπων μη οικείων «κατά το υπόδειγμα των αδελφών» (Gai, III, 154 b «ad exemplum fratrum suorum»), με την χρήση μιας παραλλαγ-

μένης *legis actio*, που καταρτιζόταν ενώπιον του Πραιτόρα *in iure* (Gai, III, 154 b: «*apud praetorem certa legis actione*») κι αποτελούσε, πιθανώς, παραλλαγή της *in iure cessio* (Gai, II, 24).

Τα σχετικά με την εταιρία (*societas* ή *consortium*) αυτή έχουν εκτεθεί στο Κεφάλαιο περί συγκυριότητας (βλ. πιο πάνω, § 65, I, β), θα γίνει όμως και πιο κάτω λόγος υπό, σχετικά με τις σχέσεις κοινωνίας που προέκυπταν.

2. Από την άλλη μεριά η *societas* ανάγει την προέλευσή της στις εταιρίες του *ius gentium* και γι' αυτό, ως συστηνόμενη «κατά φυσικό λόγο» (*naturali ratione*), ήταν προσιτή όχι μόνο στους Ρωμαίους πολίτες, αλλά και στους ξένους (Gai, III, 154).

Η νέα αυτή μορφή εταιρίας είναι προφανώς νεότερη από την δημιουργούμενη με την *legis actio* «κατά το υπόδειγμα των αδελφών» για την οποία έγινε προηγουμένως λόγος (πιο πάνω, υπό 1, β), είναι όμως πιθανό ότι για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα συνυπήρξε με εκείνη.

Είναι μάλιστα, πιθανό ότι η πιο παλαιά μορφή εταιρίας καταρτιζόμενης *solo consensu*, η λεγόμενη *καθολική εταιρία* (*societas omnium bonorum*, πρβλ. D. 17, 2, 1, 1 - Παύλος), είχε επηρεασθεί ως προς τη δομή της από την ιδρυόμενη «κατά το υπόδειγμα των αδελφών» εταιρία του *ius civile*. Τούτο φαίνεται καθαρά από το ότι η *societas omnium bonorum* ήταν η κατεξοχήν εταιρία όπου ίσχυε το «δίκαιο της αδελφότητας» (D. 17, 2, 63 pr. - Ουλπιανός: «*etiamsi non universorum bonorum socii sunt ... societas ius quodammodo fraternitatis in se habeat*») ή από τους λόγους λύσης της *societas omnium bonorum*, οι οποίοι δεν διέφεραν από εκείνους για τους οποίους λυνόταν η «κατά το υπόδειγμα των αδελφών, καταρτιζόμενη εταιρία του *ius civile*» (πρβλ. Gai, III, 153), δηλαδή ακόμα και λόγω *capitis deminutio minima* (πρβλ. Gai, I, 159-163, III, 101).

3. Η *societas omnium bonorum* ήταν μεν κατάλληλη να αντιμετωπίσει προβλήματα της γεωργικής οικονομίας, όχι όμως και τις ανάγκες της έντονης συναλλακτικής ζωής της προκλαστικής περιόδου, στην οποία μετείχαν σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό και *peregrini*.

Έτσι, από τα τέλη του δεύτερου π.Χ. αιώνα εισάγεται από την εμπορική πρακτική η εταιρία του *ius gentium* που αποβλέπει σε κερδοσκοπικούς σκοπούς και μάλιστα είτε για ορισμένη ή ορισμένες πράξεις, είτε για ορισμένο χρόνο. Και η μεν εταιρία του *ius civile* «κατά το υπόδειγμα των αδελφών» φαίνεται να εξέλιπε κατά τις αρχές της κλασικής περιόδου –ο Γάιος μιλάει γι' αυτή ως κάτι που ανάγεται στο παρελθόν⁽¹⁾– ο δε ρόλος

(1) Στο χειρόγραφο της Βερόνας οι σχετικές παράγραφοι λείπουν. Ανευρέθησαν σε πάπυρο από την Αίγυπτο.

της «καθολικής εταιρίας πρέπει να παρέμεινε πάντοτε περιορισμένος, μολονότι ήταν ο μόνος τύπος *solo consensu* εταιρίας για τον οποίο περιείχε formula το Ήδικτο του Πράϊτορα. Η κατεξοχήν εταιρία του ρωμαϊκού δικαίου από την κλασική περίοδο και πέρα, είναι αυτή που εισήχθη από την εμπορική πρακτική, η εταιρία του *ius gentium*.

III. Τύποι εταιρίας στο κλασικό δίκαιο

A) Κατά το Γάιο (Gai, III, 148) οι εταιρίες διακρίνονται σε κείνες που αφορούν το σύνολο των περιουσιακών αγαθών (*societas totorum bonorum*) και σε εκείνες που αφορούν ένα συγκεκριμένο είδος υποθέσεων (*societas unius alicuius negotii*) και τη διάκριση αυτή επαναλαμβάνουν οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 3, 25 pr.), προσθέτοντας μόνο ότι την πρώτη μορφή αποκαλούσαν οι Έλληνες «κοινοπραξία».

Στους τύπους αυτούς εταιριών ο Ουλπιανός (D. 17, 2, 5 pr. - Ουλπιανός) προσθέτει δύο ακόμα: τις τελωνικές εταιρίες (*societates vectigales*) και τις εταιρίες που αποβλέπανε στο να καταστήσουν κοινό ορισμένο πράγμα (*societates unius rei*).

B) Έχουμε έτσι συνολικά πέντε τύπους εταιριών που απαντούν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο από την κλασική περίοδο και μετά:

1. *Societates omnium bonorum* (D. 17, 2, 1, 1 - Παύλος) ή *universorum bonorum* (D. 17, 2, 5 pr. - Ουλπιανός). Ο τύπος αυτός εταιριών είναι αυτός ο ίδιος στον οποίο ο Γάιος αποκαλεί *societas totorum bonorum* (Gai, III 148).

Πρόκειται για τις αποκαλούμενες καθολικές εταιρίες για τις οποίες έγινε και προηγουμένως λόγος. Στην καθολική εταιρία, όλα τα περιουσιακά στοιχεία των εταίρων γίνονται κοινά (*communicantur*). Τούτο αναφέρεται κατά πρώτο λόγο στην παρούσα περιουσία των εταίρων, που εισφέρεται ολόκληρη, κατά την έκταση πάντως, που περιλάμβανε ενσώματα πράγματα (*res*). Δεν ίσχυε όμως το ίδιο για τις ενοχές (*quae in nominibus erunt* - D. 17, 2, 3 pr. - Παύλος), οι οποίες ανήκαν, όπως έχει ειπωθεί πιο πάνω (§ 62, I, β), στα ασώματα πράγματα (Gai, II, 14). Αλλά η ίδια ρύθμιση ίσχυε και για κάθε περιουσιακό στοιχείο που αποκτούσαν οι εταίροι με τα γενέστερα (D. 17, 2, 1, 1 - Παύλος: «In societate omnium bonorum omnes res quae coeuntium sunt continuo communicantur» = Βασ. 12, 1, 1: «Εν τη κοινωνία πάντων πραγμάτων τα πράγματα παραχρήμα των συναλλασσόντων πάντα γίνεται κοινά»). Για τη μεταβίβαση αυτών των πραγμάτων ώστε να καταστούν κοινά αρκούσε και σιωπηρή πα-

ράδοση (D. 17, 2, 2 - Γάιος: «tacita ... (traditio) creditur intervenire»)⁽¹⁾ εκτός αν, εννοείται, για τη συγκεκριμένη μεταβίβαση ήταν αναγκαία *mancipatio* ή *in iure cessio*.

2. *Societates quaestus* ή *lucri*

Εταιρίες κέρδους ήταν οι εταιρίες εκείνες στις οποίες, κατά τη συμφωνία των εταίρων, αποτελούσαν αντικείμενο εισφοράς και γίνονταν έτσι κοινά τα κέρδη τους.

Ως κέρδος (*quaestus*) εννοείται η επαύξηση της εταιρικής περιουσίας πέρα από το άθροισμα των ως τότε εισφορών των εταίρων.

Κάθε επαύξηση της εταιρικής περιουσίας δεν αποτελεί, όμως κέρδος, αλλά μόνο εκείνη η επαύξηση που προέρχεται από την επιχειρηματική δραστηριότητα των εταίρων ή από την εργασία τους. (D. 17, 2, 8 - Ουλπιανός, D. 17, 2, 13 - Ουλπιανός), όχι όμως και η επαύξηση που προέρχεται από άλλη αιτία, π.χ. από δωρεά.

3. *Societas alicuius negotiationis*

Ο τύπος αυτός εταιρίας είναι ο κατά πολύ συνηθέστερος. Πρόκειται για εταιρίες που συστήνονται για την επιδίωξη ενός ή περισσότερων περιορισμένων σκοπών, συνήθως δε και για περιορισμένο χρονικό διάστημα (*ad tempus* - D. 17, 2, 1 pr. - Παύλος).

Τέτοιου τύπου εταιρία συστηνόταν π.χ. για την επιδίωξη του εταιρικού σκοπού της αγοράς ή πώλησης δούλων (Gai, III 148: «*mancipiorum emendorum aut vendendorum*», Inst. 3, 25 pr.), ή της αγοράς ή πώλησης άλλων αγαθών, όπως λαδιού, κρασιού ή σιτηρών (Inst. 3, 25, pr.) ή της παροχής δανείων (*societas danistaria*, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 171 = FIRA, III, αριθ. 157, στιχ. 2, του 167 μ.Χ., από την Τρανσυλβανία), ή τραπεζιών (*societas argentariorum* - Rhet. ad Herenn. 2, 13, 19, D. 2, 14, 25 pr. - Παύλος, D. 17, 2, 52, 5 - Ουλπιανός).

4. *Societas unius rei* ή *negotii*

Τις εταιρίες του τύπου αυτού, ο Ουλπιανός, όπως είδαμε πιο πάνω, (υπό III, Α), θεωρεί ως ιδιαίτερο εταιρικό τύπο (εταιρίες ενός αντικειμένου, *unius rei* - D. 17, 2, 5 pr.). Ως τέτοια ιδιαίτερη περίπτωση εταιρίας θεωρεί π.χ. ο Ουλπιανός εκείνη στην οποία περισσότεροι γείτονες αποκτούν από κοινού χώρο συνεχόμενο προς τα σπίτια τους, προκειμένου να αποφύ-

(1) Πρόκειται για το λεγόμενο, κατά μη ρωμαϊκό όρο, «*transitus legalis*».

γουν παρενόχλησή τους στην πρόσβαση προς το φως από τρίτους (D. 17, 2, 52, 13).

Οι περισσότεροι όμως σύγχρονοι συγγραφείς δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα στη συζητούμενη εδώ *societas unius rei* και την *societas alicuius negotiationis* για την οποία έγινε προηγουμένως (υπό 3) λόγος.

Είναι επίσης γεγονός, ότι η διάκριση ανάμεσα σε μian εταιρία του τύπου αυτού και μια κοινωνία δικαιώματος είναι δύσκολη, γιατί βρίσκεται μόνο στη βούληση (*affectio*) των μερών.

5. *Societas vectigales* ή *vectigalium*

Η εταιρία του τύπου αυτού (τελωνική εταιρία) μνημονεύεται μαζί με τις άλλες από τον Ουλπιανό (D. 17, 2, 5 pr.), τα ιδιαίτερα όμως χαρακτηριστικά της είναι τόσα και η επιρροή του δημόσιου δίκαιου επάνω της τόσο έντονη, ώστε δεν δικαιολογείται, πιστεύουμε, η εξέταση της μαζί με τους άλλους τύπους εταιριών του ενοχικού δικαίου που πραγματευόμαστε στο κεφάλαιο τούτο.

IV. Όροι σύστασης εταιρίας

Για την έγκυρη σύσταση εταιρίας πρέπει να συντρέχουν οι όροι που παραθέτουμε πάρα κάτω, σημειώνοντας ιδιαίτεως τα σημεία εκείνα στα οποία το κλασικό δίκαιο διέφερε από το μετακλασικό και ιδίως το ιουστινιάνειο, ως προς τα συζητούμενα θέματα:

α) Συμφωνία των μερών

Η συμφωνία για τη σύσταση εταιρίας ήταν άτυπη (πρβλ. Gai, III, 135-136) μπορούσε δε να είναι όχι μόνο ρητή, αλλά και σιωπηρή. Έχει όμως η συμφωνία για τη σύσταση εταιρίας το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι αντίκειται προς ό,τι συμβαίνει στις λοιπές συναινετικές συμβάσεις, επί εταιρίας η βούληση των εταίρων πρέπει να είναι διαρκής, να διατηρείται, δηλαδή, ενόσω εξακολουθεί η εταιρική ζωή (Gai, III, 151 (=Inst. 3, 25, 4): «*Manet autem societas eo usque donec in eodem sensu perseverant*»).

Αν ένας από τους εταίρους χάσει μεταγενέστερα την πρόθεση να έχει την ιδιότητα αυτή (*affectio societatis*), η εταιρία κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο διαλύεται (βλ. πιο κάτω, υπό VI, Γ).

Κατά μία ιουστινιάνεια διάταξη, περλαμβανόμενη στο Κώδικα (C.I. 4, 37, 6 του 531 μ.Χ.), που αναφέρεται μεν στους «*veteres*», όρο, όμως, με τον οποίο –όπως κι' άλλες σύγχρονές της– δεν εννοεί τους προκλασικούς αλλά τους κλασικούς νομικούς, κατά την κλασική περίοδο είχε εγερθεί αμ-

φισβήτηση κατά πόσο ήταν δυνατή η σύσταση εταιρίας υπό αίρεση, αλλά ο Ιουστινιανός, λύνοντας την αμφισβήτηση, δέχθηκε ότι η σύσταση εταιρίας υπό αίρεση⁽¹⁾ είναι δυνατή.

β) Θεμιτός σκοπός

Η συμφωνία για σύσταση εταιρίας η οποία να επιδιώκει αθέμιτο σκοπό είναι άκυρη (D. 17, 2, 57 - Ουλπιανός).

γ) Κοινή ωφέλεια

Η εταιρία πρέπει να αποβλέπει στο να αποκομίσουν όλοι οι εταίροι ωφέλεια από την εταιρική δραστηριότητα. Η ωφέλεια, όμως αυτή δεν είναι απαραίτητο να είναι χρηματική, ούτε και να είναι ίση για όλους τους εταίρους.

Αν η μερίδα καθενός από τους εταίρους στα κέρδη και τις ζημίες δεν έχει προσδιορισθεί με συμφωνία τους, τότε θεωρείται ότι οι μερίδες τους είναι ίσες (Inst. 3, 25, 1). Αν έχει προσδιορισθεί η μερίδα συμμετοχής μόνο στα κέρδη, όχι όμως και στις ζημίες (ή αντίστροφα), τότε η μερίδα που συμφωνήθηκε για τα κέρδη, ή κατά περίπτωση, τις ζημίες, ισχύει και για την αντίστροφη περίπτωση (Gai, III, 150, Inst. 3, 25, 3).

Στην προκλασική περίοδο εγέρθηκε αμφισβήτηση κατά πόσο η ρήτρα ότι κάποιος από τους εταίρους θα μετέχει στα κέρδη κατά μερίδα μεγαλύτερη από εκείνη κατά την οποία θα μετέχει στις ζημίες είναι έγκυρη. Ο Quintus Mucius Scaevola υποστήριξε ότι τούτο θα ήταν αντίθετο προς τη φύση της εταιρίας (Gai, III, 149, συμπληρ. με Inst. 3, 25, 2. Βλ. όμως D. 17, 2, 30 - Παύλος). Αντίθετη ήταν η άποψη που υποστήριξε ο Servius Sulpicius Rufus (βλ. πιο πάνω, § 13, II, Β, γ), του οποίου η άποψη επικράτησε. Ο Servius δέχτηκε, μάλιστα, ότι και η ρήτρα ότι ένας εταίρος θα μετέχει στα κέρδη, αλλά όχι στις ζημίες, είναι νόμιμη (Gai, III, 149, 150, Inst. 3, 25, 3).

Η αντίθετη, όμως, ρήτρα, κατά την οποία ένας εταίρος θα μετέχει στις ζημίες, όχι όμως και στα κέρδη, η επιλεγόμενη, δηλαδή «*λεόντεια εταιρία*» (*societas leonina*) είναι άκυρη (D. 17, 2, 29, 2 - Ουλπιανός).

δ) Εισφορές

Η ύπαρξη εισφοράς καθενός από τους εταίρους αποτελεί *απαιτήτο στοιχείο* σε κάθε εταιρία, χωρίς τη συνδρομή του οποίου δεν υπάρχει η εταιρία.

(1) Το εδάφιο D. 17, 2, 1 pr. - Παύλος, είναι, πιθανώς, παρεμβεβλημένο.

Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ούτε ότι οι εισφορές πρέπει να είναι απαραίτητα ίσες, ούτε ότι πρέπει να είναι ομοειδείς. Συμφωνία, κατά την οποία ορισμένοι από τους εταίρους θα εισφέρουν χρήματα και άλλοι την προσωπική τους εργασία είναι έγκυρη (Gai, III, 149, C.I., 4, 37, 1 του 293 μ.Χ., Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, Inst. 3, 25, 2).

Υ. Υποχρεώσεις των εταίρων

Από όσα εκθέσαμε πιο πάνω προκύπτουν και οι υποχρεώσεις των εταίρων από την εταιρική σύμβαση. Οι υποχρεώσεις αυτές είναι οι εξής:

α) Οι εταίροι είναι υποχρεωμένοι να καταβάλουν τις εισφορές τους.

β) Είναι επίσης υποχρεωμένοι να αποζημιώσουν ο ένας τον άλλο, κατά την αντίστοιχη προς τη μερίδα του ο καθένας αναλογία για τις δαπάνες στις οποίες ο καθένας τους υποβάλλεται για την εταιρία και για τις υποχρεώσεις που τον βαραίνουν ως συνέπεια της εταιρικής δράσης.

Πρέπει να σημειωθεί σχετικά, ότι λόγω της ίδιας της φύσης της εταιρίας, η οποία διέπεται –ως κατάλοιπο της καταγωγής της από το *consortium ercto non cito*– από «δίκαιο κατά κάποιον τρόπο αδελφότητας» (*ius quodammodo fraternitatis* - D. 17, 2, 63 pr. - Ουλπιανός), οι εταίροι ενόσω διατηρείται η εταιρία (*manente societate*) δεν έχουν ο ένας κατά του άλλου αγωγή που να βασίζεται στην εταιρική σχέση.

Η αντίθετη λύση, η οποία γίνεται σε μεμονωμένες περιπτώσεις δεκτή στις πηγές (D. 17, 2, 65, 15 - Παύλος), δεν ανάγεται, πιθανότατα, στο κλασικό δίκαιο αλλά στο ιουστινιάνειο.

γ) Η εταιρία δεν αποτελούσε νομικό πρόσωπο κι' έτσι, καθένας από τους εταίρους, δικαιοπρακτώντας με τρίτους, έπρεπε στη συνέχεια να καταστήσει κοινά με τους άλλους εταίρους τα όσα δικαιοπρακτώντας απέκτησε, στον καθένα δε από αυτούς κατά την αναλογία της μερίδας του. Τα ίδια ίσχυαν, κατά την αντίστροφη φορά, και για τις αναλαμβανόμενες από τον καθένα από τους εταίρους υποχρεώσεις έναντι τρίτων.

Προκειμένου, όμως, ειδικά για την *societas omnium bonorum*, η άμεση (*continuo*) κτήση της κυριότητας από τους λοιπούς εταίρους, κατά την αναλογία τους, πάνω στα αποκτώμενα γινόταν, όπως είδαμε, με σιωπηρή παράδοση, κατά «νόμιμη μεταβίβαση» (*transitus legalis*, βλ. πιο πάνω, III, B, 1, με σημ. 1).

δ) Η ευθύνη καθενός από τους εταίρους απέναντι στους άλλους, λόγω του «δικαίου της αδελφότητας» που χαρακτηρίζει την εταιρία, περιόριζόταν στο κλασικό δίκαιο μόνο στο δόλο και στην βαρεία αμέλεια (*culpa lata*) (βλ. πιο πάνω, § 75, II, B, α). Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο όμως, ε-

κτός του δόλου, η ευθύνη των εταίρων αναμεταξύ τους περιλάμβανε και την *culpa levis in concreto* (κατά μη ρωμαϊκή ορολογία, βλ. πιο πάνω, § 75, III, β, ββ, 2). Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, δηλαδή, ο εταίρος οφείλει να καταβάλει για τις εταιρικές υποθέσεις τόση επιμέλεια όση και για τις ίδιες του τις υποθέσεις (*diligentia quam in suis rebus adhibere solet*, βλ. D. 17, 2, 72, - Γάιος⁽¹⁾ Inst. 3 25, 9).

ε) Όταν υπάρχει κοινή περιουσία των εταίρων, τα κατ' αυτήν διέπονται από τα όσα προβλέπονται για την κοινωνία και τις διατάξεις περί συγκυριότητας.

στ) Γενικά, πρέπει να τονισθεί ότι ενόσω η εταιρία διαρκεί (*manente societate*) οι υποχρεώσεις των εταίρων μεταξύ τους βασίζονται κατά κύριο λόγο στην (καλή) πίστη (*fides*) και δεν είναι δεκτικές δικαστικής επιδίωξης.

VII. Λύση της εταιρίας

Κατά τον Ουλπιανό (D. 17, 2, 63, 10), η εταιρία λύεται είτε α) για αιτίες που αφορούν τα πρόσωπα των εταίρων (*ex personis*), είτε β) για αιτίες που αφορούν την ίδια την εταιρική σχέση (*ex rebus*), είτε με τη βούληση ενός ή όλων των εταίρων (*ex voluntate*), είτε δ) δικαστικά (*ex actione*).

Ειδικότερα:

A) *Ex personis*, η εταιρία λύεται:

α) με το θάνατο ενός των εταίρων (Gai, III, 152, D. 17, 2, 4, 1 - Μοδεστίνος, Inst. 3, 25, 5 κλπ.).

Η συμφωνία μεταξύ των υπολοίπων εταίρων, ή μεταξύ τούτων και των κληρονόμων εκείνου που απεβίωσε για συνέχιση της εταιρίας, είναι μεν έγκυρη, ισχύει όμως ως σύσταση νέας εταιρίας.

Έγκυρη ήταν επίσης η προκαταβολική συμφωνία ότι αν ένας από τους εταίρους πεθάνει, η εταιρία θα συνεχίζεται μεταξύ εκείνων που θα επιζούν, ή μεταξύ τούτων και των κληρονόμων εκείνου που απεβίωσε, αλλά και στην περίπτωση αυτή ισχύει ως σύσταση νέας εταιρίας (D. 17, 2, 59 pr. - Πομπώνιος, D. 17, 2, 65, 9 - Παύλος, Inst. 3, 25, 9). Η λύση αυτή ίσχυε ασφαλώς στο ιουστινιάνειο δίκαιο, πιθανώς όμως και στο κλασικό.

Κατ' εξαίρεση, προκειμένου για τελωνική εταιρία (βλ. πιο πάνω, III, A, 5) ο θάνατος εταίρου δεν λύει την εταιρία (D. 17, 2, 59 pr. - Πομπώνιος), όπως όμως τονίσαμε πιο πάνω, η εταιρία του τύπου αυτού παρουσιάζει πολλές ιδιορρυθμίες.

(1) Το εδάφιο αυτό αποδίδεται από τον Πανδέκτη στο Γάιο, προέρχεται όμως από τις *res cottidianae*, των αρχών της μετακλασικής περιόδου.

β) Λύεται επίσης *ex personis* η εταιρία με την *capitis deminutio* ενός των εταίρων (πρβλ. και D. 17, 2, 4, 1 - Μοδεστίνος). Ο Γάιος (Gai, III, 153) αναφέροντας την περίπτωση αυτή φαίνεται να δείχνει κάποιο δισταγμό στην παραδοχή της («*dicitur*»).

Στον Πανδέκτη περιέχεται απόσπασμα του Ουλπιανού (D. 17, 2, 63, 10) που περιορίζει τη λύση της εταιρίας μόνο στις περιπτώσεις *capitis deminutio maxima* και *media*.

Οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις, τέλος, δεν μνημονεύουν ολωσδιόλου την περίπτωση αυτή λύσης, πράγμα που, πιθανώς, σημαίνει ότι είχε στο μεταξύ καταργηθεί.

γ) Τέλος, *ex personis*, λύεται η εταιρία με την περιέλευση σε ένα *δέια* (*egestas* - D. 17, 2, 4, 1 - Μοδεστίνος), ενός εταίρου ή με τη *δήμηση* της περιουσίας τούτου (*publicatio* - D. 17, 2, 65, 12 - Παύλος, Inst. 3, 25, 7 ή την πώληση της περιουσίας του για δημόσια ή ιδιωτικά χρέη (Gai, III, 154, Inst. 3, 25, 8).

Β) *Ex rebus*, η εταιρία λύεται:

α) Με την πάροδο του χρόνου διαρκείας της.

Σχετικά πρέπει να σημειωθεί ότι η συμφωνία για σύσταση εταιρίας παντοτινής (*in aeternum*) είναι άκυρη (D. 17, 2, 70 - Παύλος). Η σύσταση όμως εταιρίας «στο διηνεκές» (*in perpetuum*) είναι έγκυρη αλλά εννοείται ως συστημένη για τη διάρκεια της ζωής των εταίρων (D. 17, 2, 1 pr. - Παύλος: «*in perpetuum, id est dum vivunt*»).

Εννοείται ότι τίποτε δεν εμποδίζει τους εταίρους να παρατείνουν το χρόνο διαρκείας της, ρητά ή σιωπηρά.

β) Με την πλήρωση της (διαλυτικής) αίρεσης υπό την οποία συστήθηκε, τούτο δε κατά το ιουστινιάνειο, τουλάχιστον, δίκαιο (βλ. πιο πάνω, υπό IV, α).

γ) Με την εκπλήρωση του σκοπού για τον οποίο συστήθηκε (D. 17, 2, 65, 10 - Παύλος, Inst. 3, 25, 6) ή αν ο σκοπός αυτός δεν μπορεί, πια, να εκπληρωθεί (D. 17, 2, 58 - Ουλπιανός).

Γ) *Ex voluntate*, η εταιρία λύεται:

α) Είτε με ρητή δήλωση (*renuntiatio*) ενός από τους εταίρους (Gai, III, 151, Inst. 3, 25, 4).

β) Είτε με σιωπηρή δήλωση της βούλησης ενός από τους εταίρους, που εκδηλώνεται με την από μέρους του έγερση της αγωγής *pro socio* (πρβλ. D. 17, 2, 65 pr. - Παύλος).

γ) Είτε με κοινή συμφωνία όλων των εταίρων (*dissensu* - D. 17, 2, 65, 3 - Παύλος).

Δ) *Ex actione*, η εταιρία λύεται:

Στην περίπτωση αυτή, ο Παύλος περιλαμβάνει, εκτός της έγερσης αγωγής (για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω, υπό Γ), την περίπτωση κατά την οποία, με απόφαση δικαστηρίου (*iudicio*) ή με επερώτηση (*stipulatione*), μεταβληθεί ο εταιρικός σκοπός (*mutata sit causa societatis* - D. 17, 2, 65, pr. - Παύλος).

VIII. Εξαιτίας του χαρακτήρα της εταιρίας ως «κατά κάποιον τρόπο αδελφότητας», διεπόμενης από την *fides*, η λύση της επιφέρει ορισμένες συνέπειες, δηλαδή:

α) Η καταδίκη του εταίρου στην αγωγή *pro socio* συνεπαγόταν ατμία του καταδικασθέντος (Gai, IV, 182, Inst. 4, 16, 2).

β) Ο εταίρος καταδικαζόταν μόνο έως το όριο εκείνο που δεν θα κινδύνευε η ίδια του συντήρηση (*in id quod facere potest* - D. 17, 2, 63 pr. - Ουλπιανός, Inst. 4, 6, 38). Πρόκειται για το επιλεγόμενο *ευεργέτημα* της ευπορίας (*beneficium competentiae*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

γ) Επειδή οι εταίροι πολλές φορές είναι ή γίνονται και *συγκύριοι*, με τη λύση της εταιρίας μπορούσαν να διανέμουν την κοινή περιουσία με την *αγωγή διανομής* (*actio communi dividundo*), για την οποία, βλ. πιο πάνω, § 65, III).

δ) Όπως ειπώθηκε (υπό V, 6) ο Ιουστινιανός επέτρεψε την έγερση της αγωγής *pro socio* και χωρίς να λύεται η εταιρία (*manente societate*), αλλά και πάλι, μόνο κατ' εξαίρεση.

§ 91. Συμβάσεις καταρτιζόμενες *solo consensus*.

Δ. Εντολή

I. α) *Εντολή* (*mandatum*) είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο η σύμβαση εκείνη με την οποία ένα πρόσωπο, ο *εντολοδόχος* (*mandatarius*) αναλαμβάνει την υποχρέωση να διεξάγει χωρίς αντάλλαγμα μίαν ή περισσότερες υποθέσεις άλλου, του *εντολέα* του (*mandator*) ή τρίτου.

Αποφασιστικής, λοιπόν, σημασίας για το χαρακτηρισμό μιας σύμβασης ως εντολής, είναι το αν ο εντολοδόχος διεξάγει την υπόθεση που του ανατίθεται *χαριστικά*, χωρίς δηλαδή αμοιβή (αντάλλαγμα), ή όχι, ο δε *χαριστικός* χαρακτήρας αυτός διακρίνει την εντολή από τη *μίσθωση εργασίας* ή *έργου*, που προϋποθέτουν τη διεξαγωγή της υπόθεσης αντί ανταλλάγματος (Gai, III, 162, Inst. 3, 26, 13). Εν τούτοις, κατ' εξαίρεση της βασικής αυτής αρχής, από τα μετακλασικά χρόνια απαντά αμοιβή (*honorarium* ή *salarium*) για την ανταμοιβή *πνευματικών* *υπηρεσιών* (*artes liberales*) γιατρών, δικηγόρων κλπ., που παρασχέθηκαν βάσει σύμβα-

σης εντολής. Η αμοιβή στις περιπτώσεις αυτές μπορούσε να διεκδικηθεί κατά τη διαδικασία της *cognitio extra ordinem* (βλ. πιο κάτω, § 125, II και D. 50, 13, 1 - Ουλπιανός, παρεμβ).

β) Όπως προκύπτει από τον πιο πάνω ορισμό, αντικείμενο εντολής μπορεί να είναι ή η εκτέλεση υλικών πράξεων, είτε η κατάρτιση δικαιοπραξιών, όπως π.χ. αγορά για λογαριασμό του εντολέα (βλ. Gai, III, 161 για μια τέτοια περίπτωση).

II. Από την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας ήδη, η εντολή περιλαμβανόταν στις δικαιοπραξίες εκείνες, που γεννούσαν καλόπιστες αγωγές (*bonae fidei iudicia*, βλ. πιο πάνω, § 73, II, 2, β και § 88, 1). Ειδικότερα όμως ο χαρακτηρισμός της ως σύμβασης απαντά για πρώτη φορά στη Ρητορική προς Ερέννιο, έργο που αποδίδεται εσφαλμένα στον Κικέρωνα και χρονολογείται από τις αρχές του πρώτου αιώνα π.Χ. (*Rhet. ad Herenn.* 2, 13, 19). Κατά τη μαρτυρία της Ρητορικής προς Ερέννιο, η εντολή ήταν γνωστή ως σύμβαση από το 123 π.Χ.

Αν και η εντολή περιλαμβάνεται στις *solo consensu* καταρτιζόμενες συμβάσεις, εντούτοις θεωρείται πιθανό ότι η αναγνώριση της αγωγής από εντολή ως αγωγής από το *ius civile* υπήρξε έργο όχι του *praetor peregrinus*, αλλά του *praetor urbanus*, ανάγεται δηλαδή η αναγνώριση αυτή σε μian εποχή κατά την οποία οι συναλλαγές με τους ξένους δεν είχαν ακόμα πολλαπλασιασθεί.

Είναι όμως εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η εντολή θα αποτελούσε τότε δικαιοπραξία σπάνια και τούτο γιατί οι αυτεξούσιοι Ρωμαίοι πολίτες θα χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα για την διεξαγωγή των υποθέσεών τους, τους υπεξουσίου τους.

Πάντως, το ότι αρχικά η εντολή ήταν σύμβαση που καταρτιζόταν μεταξύ Ρωμαίων διαφαίνεται από την αναγνώριση από τους κλασικούς Ρωμαίου νομικούς του γεγονότος ότι οι απαρχές της, πρέπει να αναζητηθούν στην «εκδούλευση και τη φιλία» D. 17, 1, 1, 4, - Παύλος: «*Mandatum ... originem ex officio atque amicitia trahit*»), τέτοιες δε σχέσεις εκδούλευσης και φιλίας στην κοινωνία μιας πολιτείας που βρισκόταν ακόμα σε αρχαϊκό στάδιο εξέλιξης, μόνο ανάμεσα στους πολίτες της ήταν, κατά κανόνα, δυνατές.

III. Κατά τη διδασκαλία του Γαίου (Gai, III, 155), όπως η διδασκαλία αυτή επεκτάθηκε στη μετακλασική περίοδο, καθώς προκύπτει από τις *res cottidianae* ή *aurea* (βλ. σχετ. § 74, I, α) και ενσωματώθηκε τελικά στις *ιουστινιάνειες* Εισηγήσεις (D. 17, 1, 2 - Γάιος, *Inst.* 3, 26 pr. και 1-6), η εντολή μπορεί να αφορά είτε μόνο το συμφέρον του εντολέα (*mandatum*

mea gratia), είτε το συμφέρον εντολέα και εντολοδόχου (madatum mea et tua gratia), είτε το συμφέρον τρίτου (mandatum aliena gratia) είτε το συμφέρον του εντολοδόχου και τρίτου (mandatum tua et aliena gratia), είτε το συμφέρον του εντολέα και τρίτου (mandatum mea et aliena gratia).

Αντίθετα, εντολή που να αφορά το αποκλειστικό συμφέρον του εντολοδόχου (mandatum tua gratia) δεν συνιστά πραγματική εντολή, αλλά απλή παροχή συμβουλή (consilium), που δεν γεννά αγωγή από εντολή (Gai, III, 156, D. 17, 1, 2, 6 - Γάιος (res. cott.), Inst. 3, 26, 6).

IV. Η εντολή μπορεί να συμφωνηθεί υπό αίρεση ή υπό προθεσμία (D. 17, 1, 1, 3 - Παύλος), είναι δε άκυρη αν το περιεχόμενο της είναι αντίθετο προς τα χρηστά ήθη όπως συμβαίνει με την εντολή για τέλεση αξιόποινης πράξης, π.χ. κλοπής (Gai, III, 157, Inst. 3, 26, 7).

V. Ευθύνη του εντολοδόχου και του εντολέα

α) Ο εντολοδόχος ευθύνεται κατά την εκπλήρωση της εντολής που του δόθηκε για δόλο (Mos. et Rom. leg. coll. 10, 2, 3 - Μοδεστίνος), προς τον οποίο όμως εξομοιώνονταν, ήδη από την προκλασική περίοδο (Cicero, pro Rose. Amer., 38, 111-113), η βλάβη αμέλεια. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο όμως, η ευθύνη του εντολοδόχου επεκτάθηκε και στην ελαφρά αμέλεια (D. 50, 17, 23 - Ουλπιανός, παρεμβ.), ιδίως δε στην περίπτωση που ο εντολοδόχος ενήργησε ως procurator (C.I. 4, 35, 13, του 294 μ.Χ. - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού).

β) Υπέρβαση των ορίων της εντολής.

Ο εντολοδόχος κατά την εκτέλεση της εντολής την οποία ανέλαβε να διεξαγάγει δεν πρέπει να υπερβεί τα όρια που του έθεσε ο εντολέας του.

Κατά τον Γαίο (Gai, III, 161), ο οποίος ακολουθεί τη Σχολή των Σαβινιανών, ο εντολοδόχος που ξεπέρασε τα όρια της εντολής του δεν έχει απαίτηση κατά του εντολέα του, και μάλιστα και αν ακόμα περιορίζει τη σχετική του απαίτηση μέσα στα όρια της εντολής του. Έτσι, κατά του Σαβινιανούς, ο εντολοδόχος που κατέβαλε για την αγορά ακινήτου 150.000 σηστερτίους, ενώ η εντολή ήταν να μην καταβάλει περισσότερα από 100.000, δεν δικαιούται να ζητήσει ούτε το περιορισμένο ποσό για το οποίο είχε εντολή. Αντίθετη άποψη (που όμως ο Γάιος παραλείπει) υποστηρίχθηκε από τους Προκουλιανούς, η δε άποψη τούτων υπήρξε εκείνη που έγινε δεκτή από την Ιουστινιάνεια νομοθεσία (Inst. 3, 26, 8).

Αντίθετα, η εκτέλεση εντολής από τον εντολοδόχο υπό όρους ευνοϊκότερους από εκείνους που περιλαμβάνονταν στα όρια της εντολής του, ήταν νόμιμη (Gai, III, 161, Inst. 3, 26, 8).

γ) Ο εντολέας ευθύνεται απέναντι του εντολοδόχου για την καταβολή των αναγκάων δαπανών στις οποίες ο εντολοδόχος υπεβλήθη για την εκτέλεση της εντολής, καθώς και των ζημιών που υπέστη λόγω της εκτέλεσης αυτής.

δ) Για την πραγμάτωση των αντιστοίχων απαιτήσεών τους, ο μεν εντολέας διέθετε την *actio mandati directa*, ο δε εντολοδόχος την *actio mandati contraria*, που ανήκαν και οι δύο στις καλόπιστες αγωγές (*bonae fidei iudicia*). Έτσι η εντολή περιλαμβάνεται στις ατελώς αμφοτεροβαρείς συμβάσεις.

Η καταδίκη στη σχετική δίκη επέφερε, σημειωτέον, την ατιμία του εναγομένου (βλ. πιο πάνω, § 75, II, Β, α).

V. Λήξη της εντολής

1) Η εντολή αποτελεί σύμβαση που στηρίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη των μερών και γι' αυτό λήγει οποτεδήποτε με μ ο ν ο μ ε ρ ή δ ή λ ω σ η καταγγελίας του εντολέα ή του εντολοδόχου.

Η δήλωση αυτή ονομάζεται ειδικότερα ανάκληση (*revocatio* - Gai, III, 159, Inst. 3, 26, 9) όταν εκείνος που προβαίνει σ' αυτήν είναι ο εντολέας και πα ρ α ί τ η σ η (*renuntiatio* - Inst. 3, 26, 11) όταν εκείνος που προβαίνει στη δήλωση είναι ο εντολοδόχος.

α) Η α ν ά κ λ η σ η , από τον εντολέα, όπως ειπώθηκε, είναι οποτεδήποτε δυνατή και επιφέρει τα αποτελέσματά της, πρέπει όμως να γίνει έγκαιρα, πριν ακόμα, δηλαδή, αρχίσει η εκπλήρωση της εντολής (Gai, III, 159, Inst. 3, 26, 9: «*dum adhuc integra res sit*»).

β) Η πα ρ α ί τ η σ η του εντολοδόχου είναι επίσης οποτεδήποτε δυνατή, δεν πρέπει όμως να γίνει άκαιρα (*intempestive*), εκτός αν υπάρχει για τούτο σημαντικός λόγος («*iusta causa*» - Inst. 3, 26, 1).

2) Η σύμβαση της εντολής λήγει επίσης με το θά ν α τ ο του εντολέα ή του εντολοδόχου (D. 17, 1, 26 pr. - Παύλος: «*mandatum solvitur morte*», Gai, III, 160, Inst. 3, 26, 10).

α) Ως προς τα αποτελέσματα των ενεργειών του εντολοδόχου που βρίσκεται σε ά γ ν ο ι α του θανάτου του εντολέα γινόταν δεκτό, ότι αν ο εντολοδόχος, αγνοώντας –χωρίς υπαιτιότητά του– το θάνατο του εντολέα, εξεπλήρωσε την εντολή που του δόθηκε από τον αποβιώσαντα, οι κληρονόμοι τούτου δεσμεύονταν από την εντολή που εκπληρώθηκε (Gai, III, 160, Inst. 3, 26, 10).

β) Διαφορετικό είναι το θέμα της εντολής που θα ισχύει με τ ά τ ο θά ν α τ ο του εντολέα (*post mortem meam*).

Στο κ λ α σ ι κ ό δίκαιο η εντολή αυτή ήταν ά κ υ ρ η , γιατί, κατά το Γά-

ιο (Gai, III, 158), σύμφωνα με γενική αρχή (πρβλ. και Gai, III, 100 και πιο πάνω, § 72, II, β) η εντολή δεν μπορεί να αρχίζει να ισχύει στο πρόσωπο του κληρονόμου. Ο κανόνας αυτός καταργήθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο (C.I. 4, 11, 1, 1 και 25, του 531 μ.Χ. Βλ. και πιο πάνω § 72, II, 6).

3) Η σύμβαση της εντολής λήγει και σε περίπτωση αντίθετης συμφωνίας των μερών.

4) Εννοείται ότι η εντολή λήγει και όταν ο εντολέας εκπληρώσει ολοκληρωτικά το περιεχόμενό της.

VI. Για την εντολή πίστωσης τρίτου (*mandatum credendae pecuniae*), που έχει εγγυητικό χαρακτήρα, βλ. πιο πάνω, § 83, VI.

VII. Procuratio

Όπως είχαμε την ευκαιρία να εκθέσουμε σε άλλο σημείο του Εγχειριδίου τούτου (βλ. πιο πάνω, § 49, II, β), αρχικά στη Ρώμη οι *procuratores* εμφανίστηκαν ως απελεύθεροι, στους οποίους πλούσιοι Ρωμαίοι ανέθεταν τη διαχείριση της περιουσίας τους. Έτσι η σχέση που τους συνέδεε με τον κύριο της περιουσίας που διαχειρίζονταν, τον *dominus negotii*, στηριζόταν στη σχέση της πατρωνείας και δημιουργόταν κατά την απελευθέρωση, με την ανάληψη από τον απελεύθερο της υποχρέωσης παροχής υπηρεσιών (*operae*) προς τον πάτρωνα (βλ. § 43, VI, Β, β, ββ).

Οι αρχικοί αυτοί *procuratores* ενεργούσαν, λοιπόν, όχι βάσει σύμβασης εντολής αλλά κατόπιν μονομερούς διαταγής (εξουσιοδότησης - *iussum*) και ο κύκλος των υποθέσεων που διαχειρίζονταν περιλάμβανε κάθε λογής τρέχουσες υποθέσεις, όπως εισπράξεις, πληρωμές, πωλήσεις καρπών, ενώ για άλλες υποθέσεις χρειάζονταν για τη διεξαγωγή τους ειδική εντολή (D. 3, 3, 63 - Μοδεστίνος).

Ήδη όμως γύρω στα μέσα της προκλασικής περιόδου απαντούν, πλέον και *procuratores* ανώτερης κοινωνικής στάθμης, οι οποίοι ενεργούν βάσει σύμβασης εντολής. Το περιεχόμενο της εντολής αυτής μπορούσε να είναι ευρύτερο ή στενότερο, μπορούσε δηλαδή να είναι η *procuratio* γενική (*procuratio omnium bonorum ή rerum*) ή να περιορίζεται μόνο σε μian ή περισσότερες ειδικά προσδιοριζόμενες υποθέσεις (*procuratio unius rei*).

Το τελευταίο ίσχυε ιδίως για την δικανική *procuratio* (*procuratio ad litem*, κατά μη ρωμαϊκή ορολογία) που απαντά τόσο στην κλασική περίοδο (Gai, IV, 82, 84) όσο και στη μετακλασική (P.S. 1, 3, 1-2 και 5, 9, 1).

Ο όρος *procurator* για τη δήλωση του δικανικού αντιπροσώπου διατηρήθηκε στην ιουστινιάνεια νομοθεσία (πρβλ. Inst. 4, 6, 10 pr. και 1),

σποραδικά δε χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος και σχετικά με άλλα θέματα (βλ. πιο πάνω υπό V, α σχετικά με την έκταση της ευθύνης από εντολή). Ο θεσμός όμως της *procuratio* απορροφήθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο σε μεγάλη έκταση, από την εντολή.

§ 92. Ανώνυμα συναλλάγματα

I. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζε άλλες ενοχικές συμβάσεις εκτός εκείνων για τις οποίες το πραιτορικό Ηδίκτο ρητά προέβλεπε αντίστοιχη αγωγή.

Όπως όμως είναι φανερό, η ρύθμιση αυτή άφηνε απέξω αρκετές περιπτώσεις που είχαν συμβατικό χαρακτήρα, δεν ήταν όμως σαφές ποιά ήταν ακριβώς η νομική τους φύση.

Τούτο ίσχυε ιδίως σε περιπτώσεις όπου μιά συγκεκριμένη συναλλαγή περιλάμβανε στοιχεία που απαντούσαν σε περισσότερες του ενός τύπου συμβάσεων, ή περιπτώσεις στις οποίες ενώ ήταν αναμφίβολο ότι είχε καταρτισθεί σύμβαση, δεν ήταν όμως βέβαιο ποιά ακριβώς σύμβαση είχε καταρτισθεί.

Σε τέτοιες περιπτώσεις είχε υποστηριχθεί από τον Labeo ότι για την προστασία της συναλλαγής έπρεπε να χορηγηθεί αγωγή *in factum* (βλ. πιο κάτω, § 123, II, στ) στηριζόμενη στο *ius civile* (D. 19, 5, 1, 1, [Labeo] - Παπινιανός: «*civilem actionem in factum esse dandam Labeo scribit*»), την άποψη δε αυτή ακολούθησαν οι Πραίτορες σε διάφορες αμφισβητούμενου χαρακτήρα περιπτώσεις, υπό την προϋπόθεση, πάντως, ότι η σύμβαση ανήκε στις αμφοτεροβαρείς και ότι εκείνος που ζητούσε τη δικαστική προστασία είχε ήδη εκπληρώσει την παροχή του. Η προϋπόθεση αυτή απεικόνιζε αντιλήψεις προερχόμενες, πιθανώς, από τα αρχαία ελληνικά δίκαια⁽¹⁾.

II. Περιπτώσεις ανώνυμων συναλλαγμάτων, ήταν, ιδίως οι ακόλουθες:

1. Ανταλλαγή (*permutatio*)

Όπως είχαμε την ευκαιρία να εκθέσουμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 88, II, Γ, 2) ως προς την ανταλλαγή είχε κατά την κλασική περίοδο ε-

(1) Εκείνος που είχε προβεί στην παροχή μπορούσε όμως και να την αναζητήσει με την *condictio ob causam datorum* (για την οποία βλ. πιο κάτω, § 96) ως αδικαιολογήτως καταβληθείσα.

γερθεί μεταξύ των Σχολών των Σαβινιανών και των Προκουλιανών αμφισβήτηση ως προς το αν το τίμημα της αγοραπωλησίας μπορούσε να συνίσταται μόνο σε χρήμα ή ήταν δυνατό να συνίσταται και σε άλλο πράγμα, επεκράτησε δε στο τέλος της κλασικής περιόδου η άποψη την οποία υποστηρίζει ο Παύλος, ότι η ανταλλαγή πράγματος προς πράγμα αποτελεί ιδιαίτερο είδος σύμβασης, την *permutatio*, που ανήκει στα ανώνυμα συναλλάγματα (D. 19, 5, 51 - Παύλος).

2. Διατίμηση για πώληση (*contractus aestimatorius* ή απλώς *aestimatum*)

Η σύμβαση αυτή είναι η μόνη για την οποία, όπως φαίνεται, το πραιτορικό Ηδίκτο περιλάμβανε ιδιαίτερη *formula*. (Πρβλ. D. 19, 3, 1 - Ουλπιανός).

Η διατίμηση για πώληση αποτελεί σύμβαση στην οποία ο ένας από τους συμβαλλομένους (δότης) παραδίδει στον άλλο (λήπτη) ένα πράγμα, προκειμένου αυτός να το πωλήσει και από το τίμημα που θα πετύχει να καταβάλει στο δότη ένα σταθερό προσυμφωνημένο ποσό, κρατώντας για τον εαυτό του το τυχόν υπερβάλλον. Αν δεν κατορθώσει να πωλήσει το πράγμα, είναι υποχρεωμένος να το επιστρέψει στο δότη εντός συμφωνημένης προθεσμίας. Ο δότης, μέχρι της πραγματοποίησης της πώλησης, παραμένει κύριος του πράγματος που δόθηκε προς πώληση. Ο δότης ευθύνεται για τους κινδύνους του πράγματος, εκτός αν ο λήπτης υποσχέθηκε ότι θα το πωλήσει, οπότε, επειδή είναι εκείνος ο οποίος είχε λάβει την πρωτοβουλία (*rogatio*) της συναλλαγής (*negotium*), εκείνον βαρύνουν και οι κίνδυνοι (P.S. 2, 4, 4. Βλ. και 10, 5, 17, 1 - Ουλπιανός). Ο Ουλπιανός μας πληροφορεί ότι υπήρχε μεγάλη αμφισβήτηση (*fuit magis dubitatum*) κατά πόσο η σύμβαση του *aestimatum* αποτελούσε αγοραπωλησία, μίσθωση πράγματος ή έργου, ή εντολή (D. 19, 3, 1 pr. - Ουλπιανός) ή ακόμα, όπως ο ίδιος αλλού προσθέτει, εταιρία (D. 17, 4, 44 - Ουλπιανός).

3. Κατά παράκληση δόση (*precarium*)

Αρχικά, η κατά παράκληση δόση απαντά ως το νομικό μέσο το οποίο χρησιμοποιούσαν οι γαιοκτήμονες Ρωμαίοι πατρίκιοι, προκειμένου να εγκαταστήσουν πελάτες (*clientes*) στα κτήματά τους, χωρίς αντάλλαγμα μεν, αλλά με την ευχέρεια να ανακαλέσουν οποτεδήποτε, ελεύθερα και μονομερώς την παραχώρηση στην οποία έχουν προβεί (βλ. πιο πάνω, § 63, I, γ). Στο οικείο Κεφάλαιο είδαμε ότι ειδικό πα ρ ά γ γ ε λ μ α , το *interdictum de precario*, προστάτευε εκείνους που είχαν δώσει πράγμα δυνά-

μει τέτοιας παρακλητικής σχέσης (*precario dantes*) έναντι εκείνων που, έχοντας λάβει το πράγμα βάσει τέτοιας σχέσης (*precario accipientes*), δεν το απέδιδαν (βλ. § 63, VI, B, 2). Τέλος, όπως είδαμε, η σχέση του *precarium*, η οποία αφορούσε αρχικά τα ακίνητα μόνο, επεκτάθηκε κατά τον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου και στα κινητά.

Στο μετακλασικό δίκαιο, στον κατά παράκληση δόντα χορηγείται, εκτός του παραγγέλματος για το οποίο έγινε προηγουμένως λόγος, και η *actio praescriptis verbis*, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, υπό III (D. 43, 26, 2, 2, - Ουλπιανός, D. 43, 26, 19, 2 - Ιουλιανός, και τα δύο παρεμβ.).

4. Συμβιβασμός (*transactio*)

Συμβιβασμός είναι η άτυπη συμφωνία με την οποία τα μέρη θέτουν τέρμα σε αβεβαιότητα περί δικαιώματος, ή σε διαφορά τους, με αμοιβαίες υποχωρήσεις (D. 2, 15, 1 - Ουλπιανός).

Ο συμβιβασμός ήταν γνωστός ήδη στο Δωδεκάδελο, ο οποίος αναφερόταν σ' αυτόν σχετικά με το στάδιο των κλήσεων (D. 2, 4, 22, 1 - Γάιος: «...dum in ius venit, de re transactum fuerit»). Από την κλασική περίοδο όμως γινόταν πλέον δεκτό ότι ο συμβιβασμός συνιστά σύμφωνο (*pactum transactionis*), από το οποίο γεννιόταν ένσταση (*exceptio pacti*, πρβλ. Gai, IV, 119 και 126), ενώ προς το τέλος της περιόδου αυτής γινόταν επίσης λόγος και εδώ περί *actio praescriptis verbis* (C. I, 2, 4, 61, του 230 μ.Χ. - Αλεξάνδρου Σεύηρου), πιθανώς όμως όχι υπό τεχνική έννοια.

II. Στο μετακλασικό δίκαιο, υπό την επιρροή των Νομικών Σχολών της Ανατολής η *actio praescriptis verbis* διαμορφώνεται πλέον σε ιδιαίτερη μορφή αγωγής από συμβάσεις, οι οποίες δεν προσδιορίζονται εξατομικευμένα, αλλά φέρουν το γενικό όνομα των ανωνύμων συναλλαγμάτων (πρβλ. D. 50, 16, 19 - Ουλπιανός «*Quod Graeci συνάλλαγμα vocant*»). Η αγωγή αυτή —αποκαλούμενη υπό τεχνική, πιά, έννοια *actio praescriptis verbis*— κατατάσσεται στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις στις καλότεστες (*bonae fidei iudicia*, πρβλ. Inst. 4, 6, 28)⁽¹⁾.

IV. Στο μετακλασικό και το ιουστινιάνειο δίκαιο η *actio praescriptis verbis* εμφανίζεται με διάφορα ονόματα, όπως *actio in factum*,

(1) Στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις η αγωγή αυτή αναφέρεται ρητά μόνο ως προς το *aestimatum* και την ανταλλαγή (*permutatio*), αλλά γίνεται δεκτό ότι είχε γενικότερο χαρακτήρα.

actio in factum civilis, *actio civilis incerti*, πρόκειται όμως πάντα για την ίδια αυτή αγωγή, η οποία στα Βασιλικά ονομάζεται «αγωγή περί των προγεγραμμένων συμφώνων» (Βασ. 20, 4). Προϋπόθεση, πάντως, της άσκησης της ήταν ότι ο ενάγων θα έχει ήδη εκπληρώσει τη δική του παροχή. Αντίθετα, μόνη η συμφωνία των μερών δεν αρκούσε για να γεννηθεί απαίτηση προς παροχή του ενός συμβαλλομένου απέναντι στον άλλο,

Η ευθύνη του οφειλέτη επί αγωγής *praescriptis verbis* περιλαμβάνει όχι μόνο το δόλο, αλλά και κάθε πταίσμα (D. 19, 5, 17, 1 - Ουλπιανός [Labeo, Πομπώνιος], Το εδάφιο αφορά το *aestimatum*).

V. Παράλληλα προς την *actio praescriptis verbis*, η οποία αποτελεί «γενικό επικουρικό ένδικο μέσο», το μετακλασικό και ιουστινιάνειο δίκαιο γνωρίζουν και άλλο, το οποίο, όμως, δεν αποβλέπει στην εκπλήρωση της αντιπαροχής από τον αντισυμβαλλόμενο, αλλά στην ανάληψη της ίδιας του της παροχής από εκείνον που την έχει ήδη εκπληρώσει:

Πρόκειται για την αγωγή αδικαιολογήτου πλουτισμού, υπό την μορφή της απαίτησης για αιτία που δεν επακολούθησε (*condictio ob causam datorum* στο μετακλασικό δίκαιο, ή *condictio causa data causa non secuta* στο ιουστινιάνειο, βλ. πιο κάτω, § 96).

VI. Τέλος, το ιουστινιάνειο δίκαιο παρέχει ειδικότερα σ' εκείνον που εξεπλήρωσε την παροχή του, συνιστάμενη σε δόση (δηλαδή μεταβίβαση της κυριότητας πράγματος) και άλλη αγωγή αδικαιολογήτου πλουτισμού, την αγωγή από μετμέλεια (*condictio ex roenitentia*), για να αναλάβει το πράγμα, εφόσον ο αντισυμβαλλόμενος δεν έχει ακόμη εκπληρώσει τη δική του παροχή (D. 12, 4, 5, 1 - Ουλπιανός, παρεμβ.).

VII. Οι ομοιότητες οι οποίες παρατηρούνται ανάμεσα σε εκείνα τα ανώνυμα συναλλάγματα των οποίων η παροχή συνίσταται σε δόση (*dare*) και στις *re* καταρτιζόμενες συμβάσεις οδήγησαν μερικούς μελετητές στη χρήση του όρου «ανώνυμα συναλλάγματα καταρτιζόμενα *re*». Οι διαφορές όμως ανάμεσα στα ανώνυμα αυτά συναλλάγματα και τις *re* καταρτιζόμενες συμβάσεις είναι αρκετές, όπως, ιδίως, το ότι στην περίπτωση των ανώνυμων συναλλαγμάτων, εκτός της αγωγής για εκπλήρωση (*actio praescriptis verbis*), εκείνος που είχε εκτελέσει την σε *dare* συνιστάμενη παροχή, διέθετε και την *condictio ob causam datorum* (βλ. πιο πάνω υπό V) με την οποία μπορούσε να ζητήσει να αναλάβει την ίδια του την παροχή.

VIII. Κατά ένα εδάφιο, το οποίο αποδίδεται κατά τον Πανδέκτη στον Παύλο, αλλά έχει υποστεί βαθείες μεταβολές με παρεμβλήματα από τους συντάκτες της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, οι περιπτώσεις των ανωνύ-

μων συναλλαγμάτων υπάγονται, όλες, σε τέσσερες μεγάλες κατηγορίες (D. 19, 5, 5 pr. - Παύλος = Βασ. 20, 4, 5: δίνω για να δώσεις (do ut des), δίνω για να πράξεις (do ut facias), πράττω για να δώσεις (facio ut des), και πράττω για να πράξεις (facio ut facias), αλλά η περιγραφή αυτή δεν καλύπτει όλες τις περιπτώσεις ανωνύμων συναλλαγμάτων, ιδίως δε δεν καλύπτει την περίπτωση του aestimatum (βλ. πιο πάνω, υπό II, 2), το οποίο δεν μπορεί να υπαχθεί σε καμιά από τις τέσσερες αυτές κατηγορίες.

§ 93. Πραιτορικά σύμφωνα

I. Σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 74, III) έγινε λόγος για τα σύμφωνα (pacta) και ειδικότερα για εκείνα για τα οποία το πραιτορικό Ήδικτο περιείχε τη διακήρυξη ότι ο Πραιτορας θα χορηγούσε για την προστασία του αγωγή.

Τα σύμφωνα αυτά, για τα οποία ο Πραιτορας χορηγούσε αγωγή in factum concepta (βλ. § 123, II, στ) έχουν ως χαρακτηριστικό την ανυπαρξία τύπου, αλλά και, τις περισσότερες φορές, τον εγγυητικό χαρακτήρα του περιεχομένου τους.

II. Είδη πραιτορικών συμφώνων

Τα κυριότερα από τα πραιτορικά σύμφωνα ήταν τα εξής:

1. Σ ύ μ φ ω ν ο α ν τ ι φ ώ ν η σ η ς (constitutum debiti) είναι το άτυπο σύμφωνο με το οποίο είτε αναλαμβάνεται η υποχρέωση καταβολής οφειλής ίδιας ή ξένης οφειλής, που υπάρχει ήδη και είναι ορισμένη, σε συγκεκριμένη ημερομηνία, είτε παρέχεται ασφάλεια για την εξασφάλιση μιας τέτοιας καταβολής.

α. Από τον ορισμό αυτόν ήδη προκύπτει ότι το σύμφωνο αντιφώνησης χρέους απαντά είτε ως σύμφωνο αντιφώνησης ιδίου χρέους (constitutum debiti proprii) είτε ως σύμφωνο αντιφώνησης ξένου («αλλότριου») χρέους (constitutum debiti alieni).

β. Φαίνεται ότι το σύμφωνο αυτό διαμορφώθηκε από την παροχή προθεσμίας (constituere diem) σε οφειλέτη που καθυστέρουσε την καταβολή χρηματικής, αρχικά, οφειλής. Σε τέτοια περίπτωση, ο δανειστής που παρείχε αναβολή καταβολής, συμπληρωματική, δηλαδή, προθεσμία, έπρεπε να εξασφαλιστεί ότι το χρέος θα του καταβληθεί κατά τη λήξη της νέας προθεσμίας που χορηγούσε.

Για το σκοπό αυτό, ο Πραιτορας διαμόρφωσε μιαν αγωγή in factum concepta, την actio de pecunia constituta, η οποία είχε ακόμα πιο βαρεία

αποτελέσματα από την *actio (condictio) certae creditae pecuniae*, που απαντά επί χρηματικού δανείου (βλ. πιο πάνω, § 85, II, 6, α). Ενώ δηλαδή στην αγωγή εκείνη, ο δανειστής μπορούσε να ζητήσει να υποχρεωθεί ο οφειλέτης - εναγόμενος να αναλάβει απέναντι του με επερώτηση την υποχρέωση ότι αν χάσει τη δίκη θα του καταβάλει λόγω ποινής, επιπλέον της κύριας οφειλής, ποσό ανερχόμενο στο ένα τρίτο της (*sponsio tertiae partis*), στην περίπτωση αναβολής της καταβολής, αν εγειρόταν η *actio de pecunia constituta*, η επερώτηση γινόταν για ποσό ίσο προς το μισό της κύριας οφειλής (*sponsio dimidiae partis*, Gai, IV, 171).

γ. Η *actio de pecunia constituta* επεκτάθηκε επί Δεσποτείας (;) και σε όλα τα κατά γένος ορισμένα πράγματα (βλ. C. I. 4, 18, 2, 1b, έτους 513 Ιουστινιανού).

δ. Εξαιτίας του ποινικού χαρακτήρα της, η *actio de pecunia constituta* παραγραφόταν με την πάροδο έτους, μόνο δε στο ιουστινιάνειο δίκαιο (C. I. 4, 18, 2, 1) έγινε διαρκής (διηνεκής, *perpetua*, βλ. § 123, II, γ).

ε. Το σύμφωνο αντιφώνησης προϋποθέτει, όπως και από τον ορισμό που δώσαμε πιο πάνω προκύπτει, προϋφιστάμενο πραγματικό χρέος, έστω και προερχόμενο από φυσική ενοχή. Σε αντίθετη περίπτωση το σύμφωνο ήταν άκυρο.

Εξάλλου, η κατάρτιση του συμφώνου αυτού, δεν συνεπαγόταν ανανέωση (novation) του αρχικού χρέους ούτε την υποκαθιστούσε, αλλά ίσχυε παράλληλα προς εκείνη. Αποτελούσε όμως από παλαιά αντικείμενο αμφισβήτησης (*vetus dubitatio*) κατά πόσο επί αγωγής η οποία στηριζόταν σε αντιφώνηση χρέους (*actio de pecunia constituta*) η κάταρξη της δίκης (*litis contestatio*, βλ. πιο κάτω, § 121, III, Α, 2 στ, ββ) επέφερε την απόσβεση της προηγούμενης (αρχικής) αγωγής ή αν η απόσβεση αυτή επερχόταν μόνο με την καταβολή (D. 13, 5, 18, 3 - Ουλπιανός).

στ. Η αντιφώνηση ξένου χρέους (βλ. και πιο πάνω § 83, VII) είχε εγγυητικό χαρακτήρα. Ο χαρακτήρας αυτός διαφαίνεται στην μετακλασική περίοδο (πρβλ. P.S. 2, 2, 1, C. I. 4, 18, 1, 234 μ.Χ. - Γορδιανός) και αναγνωρίζεται πλήρως στο ιουστινιάνειο δίκαιο (C. I. 4, 18, 2, του 531 - Ιουστινιανός, Inst. 4, 6, 8). Βλ. και πιο κάτω, υπό III, β για το *receptum argentarii*.

Αντικείμενο αντιφώνησης χρέους στο ιουστινιάνειο δίκαιο μπορούσε να αποτελέσει κάθε είδους οφειλή και όχι μόνο χρήματα ή πράγματα κατά γένος ορισμένα (C. I. 4, 18, 2, 1, του 531 - Ιουστινιανός).

2. *Recepta*

Τα *recepta* περιλάμβαναν τρεις εντελώς διαφορετικές περιπτώσεις ατύπων συμφώνων, τα οποία είχαν μόνο τούτο το κοινό, ότι το ένα από τα

μέρη αναλάμβανε απέναντι του άλλου να επιτύχει ένα αποτέλεσμα, στο οποίο το άλλο αυτό μέρος απέβλεπε⁽¹⁾.

α. Το *receptum arbitri*

Το *receptum arbitri* αφορά μόνο την ανάληψη υποχρέωσης από πρόσωπο που ορίστηκε με *συνυποσχετικό* (*compromissum*) (βλ. πιο κάτω, § 94, II) των διαδίκων ως *διαιτητής* (*arbiter*) προκειμένου να λύσει εκκρεμή διαφορά τους.

Αν ο διαιτητής, μολοντί αποδέχθηκε να λύσει τη διαφορά, δεν εξέδιδε απόφαση, μπορούσε να εξαναγκασθεί προς τούτο από τον Πράιτορα. Ο εξαναγκασμός αυτός δεν χωρούσε, όμως, κατόπιν αγωγής, αλλά πραγματοποιούνταν από τον Πράιτορα με διοικητικά μέτρα (πρβλ. D. 4, 8, 3, 2 - Ουλπιανός, D. 4, 8, 15 - Ουλπιανός).

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο διαιτητής μπορούσε να ζητήσει την απαλλαγή του από τα καθήκοντά του, όπως λόγω ηλικίας, λόγω έχθρας του προς διάδικο κλπ. (D. 4, 8, 15 - Ουλπιανός). Βλ. και παρακάτω, στην § 126, I, για τα αφορώντα τη *διαιτησία*.

β. Το *receptum argentarii*

Το *receptum* αυτό αποτελούσε σύμφωνο με το οποίο *τραπεζίτης* (*argentarius*) αναλάμβανε έναντι τρίτου την υποχρέωση να καταβάλει προς αυτόν οφειλή πελάτη του *τραπεζίτη*.

Από το *receptum* αυτό, που είχε ελληνιστική προέλευση, γεννιόταν απευθείας αγωγή *in factum* υπέρ του τρίτου, επονομαζόμενη *actio recepticia* (Inst. 4, 6, 8).

Το *receptum argentarii*, του οποίου ο *εγγυητικός χαρακτήρας* είναι προφανής, είχε πολλά κοινά σημεία με το *constitutum debiti alieni*, αντίθετα, όμως, προς εκείνο δεν προϋπέθετε προϋφιστάμενο πραγματικό χρέος.

Ο Ιουστινιανός με Διάταξη που περιέλαβε στον Κώδικα (C.I. 4, 18, 2, του 531) συγχώνευσε το *receptum argentarii* προς το *constitutum debiti alieni* και, κατά συνέπεια, κατάργησε και την *actio recepticia*.

(1) Η αρχική έννοια του ρήματος *recipere* ήταν «αναδέχομαι» αναλαμβάνω υποχρέωση, εγγυώμαι (πρβλ. Plaut. Mil. Glor. (Ernout), στιχ. 230-231: «Dico et recipio ad me», Cicero, ad fam. 13, 17, 3: «Spondebo enim tibi, vel potius spondeo in meque recipio», ενώ η υλική έννοια του ρήματος «παραλαμβάνω» είναι μεταγενέστερη (βλ. πιο κάτω). Στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, πάντως, παρατηρείται συχνά σύγχυση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών του ρήματος *recipere*.

γ. Το *receptum nautarum, cauponum, stabulariorum*

αα. Το σύμφωνο αυτό, όταν διαμορφώθηκε αρχικά κατά τον δεύτερο αιώνα π.Χ., αφορούσε μόνο τους εφοπλιστές (*nautae*)⁽¹⁾, ενώ η επέκτασή τους στους πανδοχείς (ξενοδόχους, *caupones*) και σταυλούχους (*stabularii*) είναι, κατά την πιο πιθανή γνώμη, προσθήκη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας (βλ. πιο κάτω, υπό ββ).

Το *pactum* αυτό συμφωνιόταν αντί αυξημένου, έναντι του συνηθισμένου ναύλου (D. 20, 4, 6, 1 in fine - Ουλπιανός: «nam et ipsum naulum potentior erit»), είχε δε ασφαλιστικό χαρακτήρα, αφού, ο *nauta* αντί του αυξημένου ναύλου αναλάμβανε την ευθύνη όχι μόνο για τα τυχηρά, αλλά και για τις περιπτώσεις ακόμα της ανωτέρας βίας (D. 4, 9, 3, 1 - Ουλπιανός: «at hoc edicto omnimodo qui recepit tenetur»). Το σύμφωνο *rem salvam fore* ήταν αυτόνομο και ανεξάρτητο της σύμβασης μίσθωσης έργου, η δε κατάρτισή του έδινε λαβή στη χορήγηση ιδιαίτερης αγωγής, ανεξάρτητης της εκ της *locatio conductio*, της *actio recepticia* που αποτελούσε πραιτορική *actio in factum* (D. 4, 9, 3, 1 - Ουλπιανός).

Εντούτοις, πριν ήδη από το τέλος της κλασικής περιόδου έγινε δεκτή ένσταση, που πρώτος είχε υποστηρίξει ο Labeo, κατά την οποία στις δύο σημαντικότερες περιπτώσεις ανωτέρας βίας που αναφέρονται στις θαλάσσιες μεταφορές, τις του ναυαγίου (*naufragium*) και της επιδρομής πειρατών (*vis piratarum*), η ευθύνη από το *receptum* δεν ίσχυε (D. 4, 9, 3, 1 - Ουλπιανός).

Έτσι, στην ουσία, η ευθύνη από το *receptum nautarum* προσαρμόστηκε προς την ευθύνη από *custodia*, η οποία ίσχυε επί μίσθωσης έργου και ειδικότερα επί *locatio conductio oneris vehendi* (βλ. πιο πάνω, § 89, IV, 2, α).

ββ. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, το *receptum nautarum* - που δεν αποκαλείται πια *receptum rem salvam fore* - συγχωνεύεται με τη σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς, της οποίας αποτελεί, πλέον, πάντοτε αναγκαίο μέρος (*essentialium negotii*), χωρίς όμως να αποκλείεται ο συμβατικός αποκλεισμός του (D. 4, 9, 7 pr. - Ουλπιανός).

Η ευθύνη των *nautae* από το *receptum nautarum*, όπως κάθε ευθύνη από *custodia*, ερμηνεύεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο ως ευθύνη καταβολής ιδιαίτερης επιμελείας για τη φύλαξη (*diligentia in custodiendo*) των μεταφερομένων πραγμάτων (βλ. πιο πάνω, § 75, III και IV.).

Η ευθύνη των *nautae* από το *receptum* επεκτείνεται στο ιουστινιάνειο

(1) Ο όρος *nauta* («ναύκληρος») ήταν απηρχαιωμένος. Στην πραγματικότητα ο όρος αυτός δεν είχε ήδη τότε διαφορετική έννοια από τον όρο *exercitor* (= εφοπλιστής).

δίκαιο, με τη χρήση παρεμβλημάτων, και στους *caurones* και τους *stabularii* (D. 4, 9, 1, pr. - Ουλπιανός, D. 4, 9, 5 pr. - Γάιος).

Η ευθύνη όλων των ανωτέρω βασίζεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο σε μιάν άλλη (και μεταγενέστερη) έννοια του *recipere*, που σημαίνει όχι «αναλαμβάνω υποχρέωση», «εγγυώμαι», αλλά απλώς «παραλαμβάνω». Εξάλλου το ιουστινιάνειο δίκαιο, για να δικαιολογήσει τη διατήρηση της βαρείας ευθύνης *ex recepto* των *nautae*, τη βασίζει επί της δήθεν ανυποληψίας τους (D. 4, 9, 3, 1 - Ουλπιανός - Πομπώνιος, D. 4, 9, 1, 1 - Ουλπιανός) όπως κάνει και για τις περιπτώσεις των προς αυτούς εξομοιωθέντων *caurones* και *stabularii*, οι οποίοι όμως, πραγματικά είχαν κακή φήμη. Απαλλάσσονται δε και στο ιουστινιάνειο δίκαιο οι *nautae* στις περιπτώσεις ναυαγίου και επιδρομής πειρατών (D. 4, 9, 3, 1 - Ουλπιανός - Labeo, παρεμβ.).

γγ. Τις διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας επαναλαμβάνουν, ακόμα πιο έντονα, τα Βασιλικά (Βασ. 53, 1, 6: «Ὅπερ αν λάβωσι επί το φυλάξει οι ναύκληροι και οι πανδοχείς ει μη αποκαθιστώσιν, ενάγονται - εν αυτοίς ὃ εστί μηδένά υποδέξασθαι»).

Τη σχετική διάταξη των Βασιλικών επαναλαμβάνει και ο Αρμενόπουλος (Αρμεν. Β', ια', 4), στον οποίο, όμως δεν γίνεται μνεία των πανδοχέων (*caurones*), ενώ τονίζεται ότι αν ο ναύκληρος αρνείται να παραλάβει κάτι για μεταφορά, κανείς δεν μπορεί να εξαναγκάσει να το πράξει.

§ 94. Νόμιμα σύμφωνα και μονομερείς υποσχέσεις

I. Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 74, III) το Ρωμαϊκό Δίκαιο, εκτός των πραιτορικών συμφώνων γνώριζε και τα νόμιμα σύμφωνα (*pacta legitima*), που έγιναν αγωγή με αυτοκρατορικές διατάξεις. Τα σύμφωνα της κατηγορίας αυτής εμφανίζονται από την μετακλασική περίοδο και πέρα, είναι δε από αυτά τα σημαντικότερα τα ακόλουθα:

α. Τα προικικά σύμφωνα (*pacta dotalia*) για τα οποία έγινε ήδη λόγος όταν αναφερθήκαμε στην άτυπη υπόσχεση σύστασης προίκας (*pollicitatio dotis*, βλ. πιο πάνω, § 57, II, 4 και 5 και C. Th. 3,13, 4 = C.I., 5,11, 6, έτους 428 μ.Χ., Θεοδοσίου Β' και Ουαλεντιανού Γ').

β. Τα σύμφωνα περί τόκων (βλ. πιο πάνω, § 77, II, 66).

γ. Το συνυποσχητικό (*compromissum*) και

δ. Η δωρεά (*donatio*).

II. Συνυποσχητικό

α. Συνυποσχητικό (*compromissum*) είναι το σύμφωνο με το

οποίο δύο (ή και περισσότερα) μέρη συναποδέχονται να υποβάλουν εκκρεμή διαφορά τους σε διαιτησία.

Από τον ορισμό αυτόν γίνεται φανερό ότι το *compromissum* διαφέρει από το *receptum arbitri* (για το οποίο έγινε λόγος στην § 93, II, 2, α), το οποίο όμως προϋποθέτει την ύπαρξη *compromissum*.

β. Ως και την κλασσική περίοδο, το συνυποσχετικό δεν αποτελούσε σύμφωνο, αλλά συνιστούσε το σύνολο των αμοιβαίων επερωτήσεων των μερών, με τις οποίες αναλάμβαναν, το καθένα απέναντι των άλλων, την υποχρέωση να καταβάλουν ποινική ρήτρα (*poena compromissi*) αν δεν συμμορφωθούν προς την απόφαση του ορισθέντος διαιτητή (*arbitrator*).

Αν τέτοιες επερωτήσεις δεν είχαν συμφωνηθεί, οι διάδικοι δεν δεσμεύονταν από το διορισμό του διαιτητή, και ο διορισμός αυτός μπορούσε οποιαδήποτε στιγμή να ανακληθεί από τους διαδίκους.

γ. Για πρώτη φορά το συνυποσχετικό διαμορφώθηκε σε νόμιμο σύμφωνο (*pactum legitimum*) από τον Ιουστινιανό, ο οποίος αρχικά όρισε ότι το συνυποσχετικό, μαζί με το αντίστοιχο *receptum arbitri*, αποτελούσαν ένα όλο, υποχρεωτικό τόσο για τα μέρη όσο και για το διαιτητή (αιρετοκριτή) υπό τον όρο ότι θα επικυρωνόταν με όρκο και θα συντασσόταν έγγραφο που να αποδειχίνει την ένορκη κατάρτισή του (C. I, 2, 55, 4 έτους 529 μ.Χ.), αλλά η διάταξη αυτή καταργήθηκε αργότερα με τη Νεαρά 82, Κεφ. 11, του 539 μ.Χ.

Τελικά, το ιουστινιάνειο δίκαιο αναγνώρισε το συνυποσχετικό ως *pactum legitimum* υπό τον όρο ότι τα μέρη θα συνυπογράψουν τη διαιτητική απόφαση, ή δεν θα την προσβάλλουν μέσα σε δέκα ημέρες από την έκδοσή της, με διαμαρτυρία επιδιδόμενη στους αντιδίκους και στο διαιτητή (C. I, 2, 55, 5, του 530 μ.Χ., Ιουστινιανού. Βλ. και πιο κάτω, § 126, I).

III. Δωρεά (*donatio*)

1.α. Δωρεά (*donatio*) είναι η επίδοση περιουσιακού στοιχείου από το δότη στο λήπτη, εφόσον, κατά τη συμφωνία των μερών, η επίδοση αυτή πραγματοποιείται χωρίς αντάλλαγμα.

Το περιουσιακό στοιχείο που αποτελεί το αντικείμενο της επίδοσης μπορεί στο Ρωμαϊκό Δίκαιο να είναι οτιδήποτε υπό ευρεία έννοια πράγμα, δηλαδή τόσο ενσώματο, όσο και ασώματο, κατά την έννοια που δίνεται στον όρο αυτό από το Γάιο (Gai, II, 14. Βλ. πιο πάνω, § 62, I).

β. Αρχικά, η δωρεά δεν αποτελούσε ιδιαίτερη μορφή δικαιοπραξίας, αλλά νόμιμη αιτία άλλων δικαιοπραξιών (*causa donandi*) εφόσον οι δικαιοπραξίες αυτές καταρτίζονται από ελευθεριότητα (*liberalitas*). Για το λόγο αυτό, της ανυπαρξίας της δωρεάς ως ιδιαίτερης μορφής δικαιοπραξίας,

η υπόσχεση δωρεάς δεν συνιστούσε καθεαυτή για τον υποσχεθέντα δέσμευση στο κλασικό δίκαιο, αλλά έπρεπε η σχετική υπόσχεση να περιβληθεί τον τύπο της επερώτησης.

Για πρώτη φορά αυτοτελής δέσμευση από υπόσχεση δωρεάς δημιουργείται κατά τη μετακλασική περίοδο, όταν με διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου του 316 μ.Χ. (κατ' άλλη, νεότερη, άποψη, του 323 μ.Χ.) που σώζεται στα Βατικανά Αποσπάσματα (Fragm. Vat. 249, στο Girard, I, σελ. 521-523, βλ. και C. T. 8, 12, 1, C. I. 8, 53, 25 παρεμβ.) απαιτήθηκε, εκτός από τη σύνταξη εγγράφου και την παράδοση, η καταχώριση των δωρεών ενσωμάτων πραγμάτων σε πρωτόκολλο δημόσιας αρχής (*insinuatio actis*, βλ. πιο πάνω, § 37, II, Δ, δ, γγ). Η δωρεά που πραγματοποιείται κατά τον προσήκοντα τύπο επιφέρει κατά το *Vulgarrecht* την άμεση κτήση της κυριότητας του αντικειμένου της δωρεάς από το δωρεοδόχο.

γ. Ο Ιουστινιανός, επανερχόμενος στην κλασική αντίληψη, βλέπει τη δωρεά ως νόμιμη αιτία (*causa*) κτήσης κυριότητας, διακρινόμενη από τη μεταβίβαση (C. I. 8, 53, 35, 5b και c, του 530 μ.Χ., Inst. 2, 7, 2). Επιπλέον, ο Ιουστινιανός, τροποποιώντας την προηγουμένως μνημονευθείσα διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου, επιβάλλει την καταχώριση των δωρεών, αξίας αρχικά 300 *solidi* (C.I. 8, 53, 34, του 529 μ.Χ.) και κατόπιν 500 *solidi* (C.I. 8, 53, 36, 3, του 531 μ.Χ.), σε δημόσια αρχή (*insinuatio actis*). Τέλος η υπόσχεση δωρεάς ανάγεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο σε ιδιαίτερο, αυτοτελές, νόμιμο σύμφωνο (*pactum legitimum*), ανεξάρτητο από την κτήση επερώτησης, και γίνεται δεσμευτική (C.I. 8, 53, 35, 5b, Inst. 2, 7, 2).

2. Περιορισμοί των δωρεών

α. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο αντιμετώπισε πάντοτε τις δωρεές με καχυποψία, ήδη δε η *Lex Cincia de donis et muneribus*, ένα *plebiscitum* του 204 π.Χ. απαγόρευσε τις δωρεές πέρα ενός ανωτάτου ορίου, μη γνωστού σε εμάς, χωρίς όμως να προβλέπει ακυρότητα ή ποινή κατά των παραβατών (*lex imperfecta*).

Εξάλλου, οι δωρεές μεταξύ ορισμένων προσώπων, περιλαμβανομένων και των δωρεών μεταξύ συζύγων, δεν υποβάλλονταν στους περιορισμούς της *lex Cincia* (βλ. τα σχετικά αποσπάσματα, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 5, σελ. 47).

Η ένσταση από την *lex Cincia* υπέρ του δωρητή, δεν μεταβιβαζόταν στους κληρονόμους τούτου (Fragm. Vat. 259, στο Girard, Textes, I, σελ. 525: «*morte Cincia removetur*»).

β. Για τις μεταξύ συζύγων δωρεές, (βλ. πιο πάνω, § 57, Ι, β)

γ. Ανάκληση δωρεών

αα. Από τον τέταρτο μ.Χ. αιώνα, ο πατέρας αποκτά το δικαίωμα ανάκλησης δωρεάς προς τα τέκνα του λόγω αχαριστίας τούτων (Fragm. Vat. 248, του 330 μ.Χ. - Κωνσταντίνου και Καισ., στο Girard, Textes, Ι, σελ. 520-521). Το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε αργότερα στη μητέρα και τους άλλους ανιόντες (C. T., 8, 13, 1, του 349 μ.Χ.).

Ο Ιουστινιανός επεξέτεινε τη ρύθμιση σε όλες τις περιπτώσεις αχαριστίας (C. Ι, 8, 55 (56), 10, του 530, Inst. 2, 7, 2).

ββ. Ειδική περίπτωση ανάκλησης αφορούσε τη δωρεά από άτεκνο πάτριωνα προς απελεύθερο του, αν ο πάτρωνας αυτός απέκτησε εκ των υστέρων, μετά, δηλαδή, τη δωρεά, απόγονο (C.I., 8, 55 (56), 8, του 355 μ.Χ. - Κωνσταντίου και Κώνσταντος).

γγ. Άλλη περίπτωση ανάκλησης δωρεάς, αποτελεί, τέλος, η δωρεά υπό όρο (modus), αν ο δωρεοδόχος δεν εκπληρώσει τον όρο που του είχε τεθεί (C.I., 4, 6, 3, του 257 μ.Χ. - Ουαλεριανού και Γαλληηνού, C.I., 8, 54 (55), 2, του 286 μ.Χ., Διοκλητιανού και Μαξιμιανού κλπ.).

δ. Ευεργέτημα της ευπορίας

Από τον 2ο αιώνα μ.Χ., η υπόσχεση δωρεάς εννοείται υπό τον περιορισμό του ευεργετήματος της ευπορίας (beneficium competentiae), υπό τον περιορισμό, δηλαδή, ότι η υποχρέωση που ανέλαβε ο δωρητής δεν μπορεί να εκτείνεται, ως προς το αντικείμενο της υπόσχεσής του, πέρα από τα όρια εκείνα, η υπέρβαση των οποίων θα έθετε σε κίνδυνο τη δική του διατροφή (D. 42, 1, 19, 1 - Παύλος).

3. Βυζαντινό Δίκαιο

Στο Βυζαντινό Δίκαιο, η Εκλογή των Ισαύρων διακρίνει ανάμεσα στις απλές δωρεές που επιφέρουν άμεσα αποτελέσματα και στις δωρεές αιτία θανάτου (E. 4).

Ανάμεσα στις πρώτες - οι οποίες ενδιαφέρουν εδώ - γίνεται διάκριση μεταξύ των αγράφων και εγγράφων απλών δωρεών (E. 4, 1 και 4, 2, 1, Burgman), οι οποίες, όλες, καταρτίζονται παρουσία πέντε μεν μαρτύρων σε περιοχές που ανθούν («εις τόπους συνισταμένους») και τριών σε έρημες περιοχές. Τον αριθμό των μαρτύρων αύξησε η αυτοκράτειρα Ειρήνη, αντίστοιχα, σε επτά και πέντε (Νεαρά 57). Τα Βασιλικά επανήλθαν, ως προς τις δωρεές, στο ιουστινιάνειο δίκαιο (Βασ. 47, 1, 66), αλλά ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, με τη Νεαρά του 50, αφενός κατάργησε την εμφάνι-

ση (*insinuatio*), αφετέρου δε επέβαλε τον έγγραφο τύπο για τις δωρεές αξίας από 500 χρυσά νομίσματα και άνω. Η μη συνταχθείσα εγγράφως δωρεά είναι άκυρη, αλλά μόνο για το ποσό κατά το οποίο υπερβαίνει την αξία των 500 χρυσών. Τη διάταξη αυτή της Νεαράς του Λέοντος του Σοφού περιέλαβε και ο Αρμενόπουλος (Αρμ. Γ', α', 17), όπως, άλλωστε, και η Πείρα (Πείρα, 53, 2).

IV. Μονομερείς υποσχέσεις

Εκθέτοντας στο Εγχειρίδιο αυτό τα του Ενοχικού Ρωμαϊκού Δικαίου κάναμε λόγο ως τώρα για διμερείς δικαιοπραξίες από τις οποίες γεννώνται ενοχικές υποχρεώσεις, ενώ, κατά κανόνα, από μονομερείς υποσχέσεις δεν γεννιούνται ενοχές (P.S. 5, 12, 9: «*Ex nuda pollicitatione nulla actio nascitur*»).

Εξαιρέσεις από τον κανόνα αυτόν έχουμε μόνο στις περιπτώσεις του *voluntum* και της *pollicitatio*.

α. *Voluntum* (ευχή) είναι η πανηγυρική με όρκο υπόσχεση προς θεότητα (πρβλ. Cicero, de leg. 2, 16, 41: «*notis sponsio, qua obligamur deo*») - και για λογαριασμό της προς το ιερατείο της θεότητας αυτής - ότι ο υποσχόμενος θα προβεί σε παροχή προς αυτή για ευχαριστήριο ή εξιλαστήριο σκοπό. Από την υπόσχεση αυτή γεννιέται, κατά την πιθανότερη γνώμη, εις βάρος του υποσχεθέντος αγωγή προσωπικού χαρακτήρα, δικαζόμενη κατά την *extra ordinem* διαδικασία (πρβλ. D. 50, 12, 2 pr. και 1 - Ουλπιανός). Άρρενες υπεξούσιοι και δούλοι μπορούσαν επίσης να αναλάβουν υποχρεώσεις με *voluntum*, αλλά με την εξουσιοδότηση του *pater familias* ή του κυρίου τους (D. 50, 12, 2, 1 - Ουλπιανός). Η υποχρέωση από το *voluntum* μεταβιβαζόταν στους κληρονόμους (D. 50, 12, 2, 2 in fine - Ουλπιανός).

β) *Pollicitatio* (επαγγελία) ήταν η μονομερής (D. 50, 12, 3 pr. - Ουλπιανός) και άτυπη υπόσχεση προς πολιτεία ή κοινότητα ότι ο υποσχόμενος θα χρηματοδοτήσει έργο δημόσιας ωφέλειας, αντί πολιτικού ή ιερατικού αξιώματος ή τιμής που του απονεμήθηκε ήδη, ή πρόκειται να του απονεμηθεί. Η υπόσχεση αυτή ήταν δεσμευτική για τον υποσχεθέντα, χωρίς να απαιτείται αποδοχή της (πρβλ. D. 50, 12, 3 pr. - Ουλπιανός), φαίνεται δε ότι ήταν αγωγή κατά τη διαδικασία *extra ordinem*.

Η *pollicitatio* μπορούσε, όμως, να χωρήσει και χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί, ή να πρόκειται να πραγματοποιηθεί τέτοια απονομή. Σε τέτοια περίπτωση, η *pollicitatio* γινόταν υποχρεωτική μόνο αφότου άρχιζε το έργο (*opere coepto*, πρβλ. D. 50, 12, 1, 1-4 - Ουλπιανός), είτε από τον ίδιο τον υποσχεθέντα, είτε από τρίτο.

Οι κληρονόμοι του υποσχεθέντος είναι υποχρεωμένοι να εκτελέσουν

το έργο, εφόσον η pollicitatio δόθηκε ενόψει τιμής κλπ. που ήδη απονεμήθηκε ή πρόκειται να απονεμηθεί στον υποσχεθέντα, και ο τελευταίος αυτός είχε ήδη περιβληθεί το αξίωμα που του απονεμήθηκε (D. 50, 12, 6 pr. - Ουλπιανός). Για την υποχρέωση τοκοδοσίας επί επαγγελίας, βλ. πιο πάνω, § 77, II, 1, ββ.

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, η pollicitatio απορροφάται ουσιαστικά από την επεκταθείσα έννοια της δωρεάς (πρβλ. D. 39, 5, 19 pr. - Ουλπιανός).

§ 95. Οιονεί συμβάσεις - διοίκηση αλλοτρίων, κοινωνία κλπ.

I. Όπως είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο (βλ. πιο πάνω, § 74,1, β και II, δ) το ιουστινιάνειο Ρωμαϊκό Δίκαιο, εκτός των συμβάσεων και των αδικημάτων, περιλάμβανε μian ιδιαίτερη κατηγορία πράξεων, οι οποίες είχαν νόμιμο χαρακτήρα και γεννούσαν αγωγές, αλλά δεν επηγάζαν από σύμβαση. Πρόκειται για τις *οιονεί συμβάσεις* (quasi contractus) ή, κατά ορθότερη ονομασία, που τους αποδίδουν οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 3, 13, 2), για ενοχές που πηγάζουν «σαν από συμβάσεις» (quasi ex contractu).

Οι πράξεις που περιλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή έχουν κοινά χαρακτηριστικά, θετικά μεν ότι γεννούν ενοχές, αρνητικά δε ότι οι ενοχές που γεννιώνται δεν πηγάζουν από αδίκημα.

Οι πράξεις που περιλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή είναι οι ακόλουθες: η διοίκηση αλλοτρίων (negotiorum gestio), ο αδικαιολόγητος πλουτισμός, η κοινωνία, εφόσον δεν πηγάζει από σύμβαση εταιρίας (communio incidens), η επιτροπεία (tutela) και η κληροδοσία, υπό τις μορφές της καταδικαστικής (legatum per damnationem) και της συγχωρητικής (legatum sinendi modo) (Inst. 3, 27, 1-6). Από τις πράξεις αυτές, για μεν την επιτροπεία έχει ήδη γίνει λόγος στο πλαίσιο του Οικογενειακού δικαίου (βλ. πιο πάνω § 61), η δε κληροδοσία εξετάζεται πάρα κάτω, στο πλαίσιο του Κληρονομικού δικαίου (βλ. πιο κάτω § 114, II, Β, 6 και γ). Ο αδικαιολόγητος πλουτισμός, εξάλλου, θα εξετασθεί πιο κάτω, σε ιδιαίτερο Κεφάλαιο (§ 96), ενώ εδώ θα εξετασθούν οι υπόλοιπες περιπτώσεις οιονεί συμβάσεων.

II. Διοίκηση αλλοτρίων

1. Διοίκηση αλλοτρίων υπάρχει στο Ρωμαϊκό Δίκαιο όταν κάποιος, χωρίς να έχει λάβει προς τούτο εντολή, ακόμα δε και χωρίς να το γνωρίζει το πρόσωπο υπέρ του οποίου ενεργεί, φροντίζει για τη διεκπεραίωση είτε

του συνόλου των υποθέσεων τούτου, είτε για τη διεξαγωγή σειράς τέτοιων υποθέσεων, είτε για τη διεκπεραίωση μεμονωμένης μόνο υπόθεσης του προσώπου αυτού.

2. Το πραιτορικά Ήδικτο (D. 3, 5, 3 pr. - Ουλπιανός) χορηγούσε αγωγή υπέρ εκείνου που είχε φροντίσει αυτοβούλως είτε τα συμφέροντα από τοντο, είτε τα συμφέροντα των - μη γνωστών - κληρονόμων αποβιώσαντος. Η ευρεία όμως διατύπωση του Ηδίκτου επέτρεψε την κάλυψη και περιπτώσεων εξώδικης διοίκησης αλλοτρίων.

3. Το Ήδικτο, ειδικότερα, περιλάμβανε μια *formula in factum concepta* (πρβλ. πιο κάτω, § 123, II, στ), η οποία παρεχόταν αφενός στο κύριο των υποθέσεων (*dominus negotii*) για την απόδοση σ' αυτόν από το διοικητή αλλοτρίων των όσων ο τελευταίος απέκτησε κατά τη διεξαγωγή των αλλοτρίων υποθέσεων και για την αποκατάσταση της ζημίας την οποία, ενδεχομένως, ο κύριος των υποθέσεων υπέστη από τη διεξαγωγή τούτων από το διοικητή αλλοτρίων (*actio negotiorum gestorum directa*) αφετέρου δε στο διοικητή αλλοτρίων (*negotiorum gestor*) για την απόδοση σ' αυτόν από τον κύριο των υποθέσεων των όσων ο *negotiorum gestor* εδαπάνησε υπέρ των αλλοτρίων υποθέσεων, υπό την προϋπόθεση όμως ότι η διεξαγωγή τούτων έγινε προς το συμφέρον του κυρίου των υποθέσεων (*actio negotiorum gestorum contraria*).

4. Παράλληλα, ήδη από τον τελευταίο αιώνα της Δημοκρατίας, το πραιτορικό Ήδικτο περιέλαβε και δεύτερη *formula*, η οποία όμως ήταν *in ius concepta*.

Η δεύτερη αυτή *formula* περιείχε τη ρήτρα της καλής πίστης (*ex fide bona*), αποτελούσε, δηλαδή, η σχετική αγωγή *iudicium bonae fidei*, που είχε διαμορφωθεί κατ' αναλογία των όσων ίσχυαν προκειμένου περί της σύμβασης της εντολής (*mandatum*, βλ. πιο πάνω, § 91, V, δ). Η δεύτερη αυτή *formula* απέβλεπε στο να καλύψει τις περιπτώσεις διοίκησης αλλοτρίων που είχαν πραγματοποιηθεί εκτός του πλαισίου δίκης.

5. Αντικείμενο της διοίκησης αλλοτρίων μπορούσε να αποτελέσει οποιαδήποτε νόμιμη υπόθεση, είτε με πραγματικό περιεχόμενο, (π.χ. σπορά ξένου αγρού), είτε με νομικό (π.χ. είσπραξη ξένων απαιτήσεων). Εκείνο όμως το οποίο ήταν αναγκαίο - όπως και προκειμένου περί της εντολής - ήταν η υπόθεση που διοικείται να είναι, ως προς τον διοικητή αλλοτρίων, ξένη. Το πότε τούτο συνέβαινε, κρινόταν, κατά την κλασική περίοδο, βάσει αντικειμενικών κριτηρίων. Παράλληλα όμως ήταν αναγκαίο, έκτοτε ήδη, ο διοικητής αλλοτρίων να έχει γνώση του ότι η υπόθεση είναι ξένη και, υποκειμενικά, να έχει την πρόθεση να διοικήσει την υπόθεση αυτή ως ξένη (*animus aliena negotia gerendi*). Στο μετακλασικό δίκαιο, όμως, η πρόθεση αυτή αποκτά βαρύνουσα σημασία-

α, έτσι ώστε, το αν υπάρχει θέληση αναζήτησης των δαπανών στις οποίες αυτός που τις πραγματοποιήσει υποβλήθηκε, να καθορίζει το κατά πόσο οι ενέργειες για ξένες υποθέσεις συνιστούν ή όχι διοίκηση αλλοτρίων (πρβλ. D. 3, 5, 4 - Ουλπιανός, C.I., 2, 18 (19), 11, του 227 μ.Χ. - Αλεξάνδρου Σευήρου και C.I., 2, 18 (19), 15, του 239 μ.Χ. - Γορδιανού).

6. Η υπόθεση υπέρ της οποίας πραγματοποιείται η παρέμβαση του διοικητή αλλοτρίων πρέπει να είναι ωφέλιμη για τον κύριο της υπόθεσης κατά το χρονικό σημείο της έναρξης της διοίκησης αλλοτρίων (D. 3, 5, 9 (10), 1 - Ουλπιανός: «negotium debet utiliter esse coeptum»). Επιτυχής έκβαση της διοίκησης αλλοτρίων, π.χ. ίαση του ξένου δούλου που υποβλήθηκε σε θεραπεία, δεν απαιτείται.

7. Όπως είναι ευνόητο, η διοίκηση αλλοτρίων δεν πρέπει να πραγματοποιείται σε εκτέλεση ρητής ή σιωπηρής εντολής (D. 3, 5, 5 pr. - Ουλπιανός). Ειδικότερα, αν ο κύριος των υποθέσεων γνωρίζει την πραγματοποιούμενη διοίκηση και δεν εναντιώνεται σ' αυτήν, πρόκειται όχι για negotium gestio, αλλά για σιωπηρή εντολή (D. 17, 1, 6, 2 - Ουλπιανός).

8. Η διοίκηση αλλοτρίων δεν πρέπει να πραγματοποιείται παρά την απαγόρευση του κυρίου της υπόθεσης (D. 3, 5, 7 (8), 3 - Ουλπιανός). Εντούτοις ο διοικητής της υπόθεσης δικαιούται σε περίπτωση απαγόρευσης να αναλάβει τις δαπάνες του κατά το μέτρο που ο κύριος της υπόθεσης κατέστη χάρη στη διοίκηση αυτή πλουσιότερος (D. 3, 5, 5, 5, - Ουλπιανός).

9. Η ευθύνη του διοικητή αλλοτρίων εκτεινόταν - τουλάχιστον στο ιουστινιάνειο δίκαιο - κατ' αρχήν, όχι μόνο στο δόλο αλλά και σε κάθε πταίσμα, έστω και ελαφρό (Inst. 3, 27, 1: «exactissimam diligentiam»), ενώ δεν αρκούσε η παροχή από το διοικητή αλλοτρίων της επιμέλειας την οποία καταβάλλει συνήθως ο ίδιος στις δικές του υποθέσεις. Κατ' εξαίρεση, η ευθύνη του negotiorum gestor περιοριζόταν στο δόλο μόνο, αν είχε ενεργήσει για την αντιμετώπιση μιας έκτακτης ανάγκης (D. 3, 5, 3, 9 - Ουλπιανός - Labeo).

Η ευρύτητα, πάντως, της διατύπωσης της formula in ius concepta επέτρεπε - αντίστροφα - την επέκταση της ευθύνης του διοικητή αλλοτρίων και στα τυχηρά (casus), όπως π.χ. στην περίπτωση που ο negotiorum gestor αναμείχθηκε αυθαίρετα στις υποθέσεις του κυρίου.

III. Κοινωνία

1. Κοινωνία (communio incidens) είναι η έννομη σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στους κατ' ιδανικά μέρη συγκριούς (communio pro indiviso - βλ. πιο πάνω, § 65, II και III). Όπως είδαμε, τέτοια σχέση δημιουργείται επί της εταιρικής παρουσίας μεταξύ

των εταίρων μιας solo consensu συνιστώμενης εταιρίας (§ 90, V, ε), επί σύμμειξης ή σύγχυσης (βλ. § 66, III, Γ, 3, γ) επί συγκληρονομίας (βλ. πιο κάτω, § 111, 1).

2. Ενόσω η κοινωνία συνεχιζόταν μεταξύ των κοινωνών, το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν έθετε (όπως και μεταξύ των εταίρων) κανόνες που να ρυθμίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Η παρέμβαση του δικαίου περιοριζόταν στην παροχή αγωγών που να ρυθμίζουν τα θέματα που προκύπτουν από τη λύση της κοινωνίας. Ειδικότερα, προκειμένου περί διανομής μεταξύ των συγκληρονομών, παρεχόταν η *actio familiae erciscundae* για την εκκαθάριση των μεταξύ τούτων σχέσεων και τη διανομή της κληρονομίας κοινής περιουσίας, ενώ μεταξύ των συγκυρίων παρεχόταν, αντίστοιχα, η *actio communi dividundo*.

Στο πλαίσιο της εκκαθάρισης στις περιπτώσεις αυτές, οι σχετικές αγωγές εξομοιώνονταν προς *iudicia bonae fidei* (D. 10, 3, 24 pr. - Ιουλιανός).

3. Το ιουστινιάνειο δίκαιο θεωρεί την κοινωνία ως οιονεί σύμβαση (Inst. 3, 27, 3 και 4) και παρέχει τις πιο πάνω δύο αγωγές (*actio communi dividundo* και *actio familiae erciscundae*) - όπως αντίστοιχα το είδαμε στην αγωγή pro socio (πιο πάνω, § 90, V, β και VIII, δ) - και για την περίπτωση των καθέκαστα απαιτήσεων ενός κοινωνού κατά των λοιπών, για δαπάνες ή για αποζημίωση, χωρίς ταυτόχρονη λύση της κοινωνίας.

§ 96. Αδικοιολόγητος πλουτισμός

I. Στις οιονεί συμβάσεις το ιουστινιάνειο δίκαιο κατατάσσει και τις απαιτήσεις από αδικοιολόγητο πλουτισμό (Inst. 3, 27, 6).

Η σημασία όμως του θεσμού τούτου επιβάλλει, πιστεύουμε, την ανάγκη να εξετασθεί χωριστά από τις λοιπές περιπτώσεις οιονεί συμβάσεων, σε ιδιαίτερο κεφάλαιο.

Η κατάταξη των αγωγών αδικοιολόγητου πλουτισμού στις οιονεί συμβάσεις προέρχεται, όπως το κλασικό δίκαιο είχε ήδη διακρίνει, από τις ομοιότητες ανάμεσα στο άτυπο δάνειο που καταρτίζεται *re* (βλ. πιο πάνω, § 85, II, 7) και στην απαίτηση αχρεωστήτου (Gai, III, 91). Τις ομοιότητες αυτές τονίζει και το ιουστινιάνειο δίκαιο (Inst. 3, 14, 1).

II. Οι απαιτήσεις από αδικοιολόγητο πλουτισμό, συνάπτονται στενά στο Ρωμαϊκό Δίκαιο προς την *condictio*. Η *condictio* (ο όρος αρχικά σήμαινε κλήση: πρβλ. Festus, στη λ. *condictio*, στον Bruns, Fontes, II 7, σελ. 5: «*in diem certum eius rei, quae agitur, denuntiatio*») η δε *legis actio per conductionem* αποτελούσε διαδικασία στηριζόμενη σε κλήση, η οποία είχε εισαχθεί στη Ρώμη τρεις τουλάχιστον αιώνες μετά το Δωδεκάδελτο και

συγκεκριμένα στα τέλη του τρίτου π.Χ. αιώνα ή στις αρχές του δεύτερου (βλ. πιο κάτω, § 120, III, Β, 3).

Μετά την εισαγωγή της διαδικασίας της formula (βλ. πιο κάτω, § 116, III, β) ο όρος *condictiones* χρησιμοποιήθηκε για να δηλώνει καταχρηστικά («non proprio» κατά Γάιο - Gai, IV, 18) εκείνες τις προσωπικές αγωγές στις οποίες η απαίτηση απέβλεπε σε ορισμένο χρηματικό ποσό, ή σε ορισμένο πράγμα, και οι οποίες είχαν χαρακτήρα αυστηρού δικαίου (βλ. πιο πάνω, § 73, II, 2α και πιο κάτω § 123, II, α). Οι αγωγές αυτές, κατά τις Εισηγήσεις του Γαίου, απέβλεπαν στο να εξαναγκασθεί ο εναγόμενος να δώσει ή να πράξει κάτι (Gai, IV, 5: «Appellantur... in personam vero actiones, quibus DARE FIERIVE OPORTERE intendimus CONDICTIONES». Πρβλ. επίσης Gai, IV, 18 και 19).

Το αιτητικό (*intentio*) των *condictiones* στη διαδικασία της formula ήταν διατυπωμένο α φ η ρ η μ έ ν α, δεν ανέφερε, δηλαδή, την αιτία της απαίτησης και, ως εκ τούτου, οι *condictiones* μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε κάθε περίπτωση στην οποία η απαίτηση απέβλεπε στην παροχή ενός ορισμένου (*certum*) περιουσιακού αντικειμένου, που είχε περιέλθει σε αποδέκτη ο οποίος είτε δεν είχε από την αρχή δικαίωμα να το λάβει, είτε είχε μεν αρχικά τέτοιο δικαίωμα, έπαψε όμως μεταγενέστερα να το έχει.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, ήδη από τους προκλασικούς νομικούς (*veteres*), γινόταν δεκτό - και τη γνώμη αυτή αποδέχτηκαν ρητά στην κλασική περίοδο ο Σαβίνος και ο Κέλσος - ότι η *condictio* παρεχόταν σε κάθε περίπτωση που ένα περιουσιακό στοιχείο περιερχόταν σε άλλο από μη νόμιμη αιτία (D. 12, 5, 6 - Ουλπιανός: «quod ex iniusta causa apud aliquem sit, posse condici»). Την αρχή αυτή, κατά την οποία είναι αντίθετο προς την επιείκεια και το φυσικό δίκαιο να γίνεται κανείς πλουσιότερος εις βάρος άλλου, αδικώντας τούτον (D. 12, β, 14, και 50, 17, 206 - Πομπώνιος), θεωρούν οι Ρωμαίοι νομικοί της κλασικής περιόδου ως το θεωρητικό θεμέλιο της παρεχόμενης στον αδικούμενο υπό τέτοιες περιστάσεις *condictio*.

Την *condictio* αυτή, όμως, αντιλαμβάνεται το κλασικό δίκαιο ως μian ενιαία αγωγή, που μόνο έχει δύο διάφορες formulae, αναλόγως του αν έχει *certa pecunia* ή *certa res* ως αντικείμενο, παρά τις διάφορες επιμέρους μορφές υπό τις οποίες εμφανίζεται.

III. Προϋποθέσεις της άσκησης της *condictio* στο κλασικό δίκαιο

Είδαμε προηγουμένως, ότι για την άσκηση της *condictio* απαιτείται, κατά το κλασικό δίκαιο, ένα περιουσιακό στοιχείο να περιέλθει σε άλλον από μη νόμιμη αιτία (*ex iniusta causa*).

α) Κατά συνέπεια, πρώτη προϋπόθεση για την άσκηση της *condictio* στο κλασικό δίκαιο ήταν μια επίδοση (*datio*) περιουσιακού στοιχείου προς το άλλο μέρος, είτε η επίδοση αυτή συνίσταται σε χρήματα, είτε σε άλλο ή άλλα, ορισμένα, όμως, πράγματα. Με την επίδοση αυτή, επέρχεται κτήση κυριότητας κατά το *ius civile* υπέρ εκείνου προς το οποίο γίνεται η επίδοση αυτή.

Μπορεί όμως η επίδοση αυτή να είναι όχι μόνο άμεση, αλλά και έμμεση, όπως π.χ. σε περίπτωση έκταξης (*delegatio*, βλ. πιο πάνω, § 82, 2, Γ), όταν, δηλαδή, ο δανειστής δώσει εντολή στο δικό του οφειλέτη να καταβάλει εκείνος την οφειλή στο δανειστή του εντολέα, ο δε οφειλέτης αυτός, συμμορφωθεί προς την εντολή που του δόθηκε (D. 16, 1, 8, 3 - Ουλπιανός).

β) Δεύτερη προϋπόθεση είναι ότι η *condictio* πρέπει να αποβλέπει στην αξία του ληφθέντος κατά το χρόνο της λήψης τούτου, είτε πρόκειται για *certa res*, είτε για *certa pecunia*. Αν το πράγμα που απετέλεσε αντικείμενο της επίδοσης πωληθεί από το λήπτη, χωρεί *condictio pretii* για το τίμημα (D. 12, 1, 23 - Αφρικανός, D. 39, 6, 10 - Ιουλιανός).

Αντίθετα, δεν λαμβάνεται υπόψη η αξία του πράγματος κατά το χρόνο κατάρξης της δίκης.

γ) Τρίτη προϋπόθεση είναι ότι η επίδοση αυτή θα έχει γίνει είτε από την αρχή χωρίς αιτία, είτε για αιτία που υπήρχε μεν αρχικά, έπαψε όμως μεταγενέστερα να υπάρχει, όπως π.χ. στην περίπτωση καταβολής οφειλής καταχωρισμένης σε έγγραφο, αλλά εξοφλημένης ήδη (C.I. 4, 9, 2, Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, του 293 μ.Χ.).

δ) Ειπώθηκε πιο πάνω ότι η *condictio* προϋπέθετε κατ' αρχήν ορισμένο χρηματικό ποσό ή ορισμένο πράγμα.

Φαίνεται εντούτοις πιθανό ότι ήδη από την κλασική περίοδο αναγνωρίστηκαν και περιπτώσεις επιδίωξης της ανάληψης αδικαιολογήτου πλουτισμού βασιζόμενου επί *incertum*.

Στις περιπτώσεις αυτές (*condictio incerti*), η *formula*, η οποία ήταν διατυπωμένη αφηρημένα, αποκτούσε συγκεκριμένο περιεχόμενο χάρη στην προσθήκη *praescriptio* (βλ. πιο κάτω § 123, IV) που αναφερόταν στην κρίσιμη περίπτωση.

IV. Ορισμένες περιπτώσεις αδικαιολογήτου πλουτισμού έτυχαν ήδη από την κλασική περίοδο ιδιαίτερης επεξεργασίας. Οι περιπτώσεις αυτές είναι:

α) Η *condictio* που αφορά αχρεωστήτως καταβληθέντα (*condictio indebiti*). Στην περίπτωση αυτή, απαραίτητο στοιχείο της *condictio* ήταν η καλή πίστη όχι μόνο του λήπτη της παροχής, αλλά και του

δότη (D. 12, β, 1 pr. και 1 - Ουλπιανός, D. 12, 26, 3 - Ουλπιανός = *Fragm. Vat.* 266).

Το αχρεώστητο μπορεί να αναφέρεται όχι μόνο στην εξόφληση (*causa solutionis*) ως αιτία της καταβολής, αλλά και στην ανυπαρξία οποιασδήποτε άλλης αιτίας (δωρεάς, αγοραπωλησίας κλπ.).

β) Η *condictio ob causam datorum* δίδεται όταν η παροχή έγινε για αιτία που δεν επακολούθησε (πρβλ. D. 12, 4, 1 pr. - Ουλπιανός).

γ) Η *condictio ob turpem causam* δίδεται όταν ο σκοπός της παροχής είναι αντίθετος προς τα χρηστά ήθη. Η αναζήτηση όμως αποκλείεται αν η αισχρά αιτία (*turpis causa*) αφορά και αυτόν που προέβη στην παροχή (D. 12, 5, 8 - Παύλος).

V. Μετακλασικό και ιουστινιάνειο δίκαιο

α) Ενώ οι Νομικές Σχολές της Ανατολής κατά την μετακλασική περίοδο στηρίζουν την βάση των απαιτήσεων από αδικαιολόγητο πλουτισμό στην επιείκεια, στη Δύση, με την επικράτηση του *Vulgarrecht*, και αυτός ακόμα ο όρος *condictio* στο πλαίσιο του αδικαιολόγητου πλουτισμού σχεδόν εξαφανίζεται (εξάιρεση: C.T. 3, 5, 2, 1 = C.I. 5, 3, 15, 1, του 319 μ.Χ. - Μεγάλου Κωνσταντίνου).

β) Ο Ιουστινιανός επαναφέρει τις κλασικές λύσεις, αλλά θεωρεί κάθε μian από τις μορφές υπό τις οποίες εμφανιζόταν η απαίτηση από αδικαιολόγητο πλουτισμό ως αυτοτελή (π.χ. D. 12, 4: «*de condictione causa data causa non secuta*⁽¹⁾», D. 12, 5: «*de condictione ob turpem vel iniustam causam*», D. 12, 6: «*de condictione indebiti*»).

αα) Στην *condictio causa data causa non secuta* υπάγει το ιουστινιάνειο δίκαιο και την *condictio* από μεταμέλεια (*ex raenitentia*) που ίσχυε στην περίπτωση που ο δότης επιφύλαξε υπέρ εαυτού το δικαίωμα υπαναχώρησης σε περίπτωση που η επίδοση δεν οδήγησε στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα (π.χ. στην συμφωνημένη απελευθέρωση του δούλου).

ββ) Στην περίπτωση της *condictio sine causa* υπάγει το ιουστινιάνειο δίκαιο όλες τις λοιπές περιπτώσεις, όπως π.χ. της *condictio ob causam finitam*, της αγωγής, δηλαδή που παρέχεται για αιτία που έληξε (D. 12, 7, 2 - Ουλπιανός).

γγ) Εντούτοις ο Ιουστινιανός προσέθεσε και δύο ακόμα περιπτώσεις απαιτήσεων από αδικαιολόγητο πλουτισμό, παρόλον ότι οι περιπτώσεις αυτές καλύπτονταν από τις ήδη υφιστάμενες αγωγές. Η μια είναι η *con-*

(1) Πρόκειται για την *condictio ob causam datorum* της κλασικής περιόδου.

dictio ex lege, που παρέχεται όταν η απαίτηση γεννήθηκε από νέο νόμο, ο οποίος, όμως, δεν προσδιόρισε τίνος αγωγής θα πρέπει να γίνει στην περίπτωση του χρήση (D. 13, 2, 1 - Παύλος) και μια γενικότατου χαρακτήρα αγωγή, η οποία παρέχεται σε κάθε περίπτωση που οφείλεται ορισμένο (certum) περιουσιακό στοιχείο, όχι μόνο από σύμβαση, αλλά και από οιοδήποτε σύμβαση ή, ακόμα και από αδίκημα (D. 12, 1, 9 pr. έως 3 - Ουλπιανός, παρεμβ. Ο χαρακτηρισμός *condictio generalis*, δεν είναι, σημειωτέον, ρωμαϊκός).

VI. *Condictio furtiva*

Η απαίτηση του κυρίου του πράγματος κατά του κλέφτη (πρβλ. D. 13, 1: «de condictione furtiva») διαφέρει από τις υπόλοιπες *condictiones* του αδικαιολογήτου πλουτισμού σε δύο ουσιώδη σημεία: Αφενός μεν ο πλουτισμός, στην περίπτωση αυτή, δεν προέρχεται από επίδοση του κυρίου του πράγματος, αφετέρου δε η *condictio furtiva* παρέχεται παράλληλα προς τη διεκδικητική αγωγή, με την οποία συντρέχει (πρβλ. Gai, IV, 4 όπου δίδεται ως αιτιολογία η «απέχθεια κατά των κλεφτών» (*odium furum*), βλ. σχετικά και πιο κάτω, § 98).

§ 97. Ευθύνη για πράξεις υπεξουσίων και δούλων

I. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 49, II), το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν γνώριζε, κατά κανόνα, την άμεση αντιπροσωπεία, τούτο δε γιατί ένα μεγάλο μέρος από τα θέματα που καλύπτονται στα νεότερα δίκαια από το θεσμόν αυτόν, καλυπτόταν το Ρωμαϊκό Δίκαιο από τη δραστηριότητα των υπεξουσίων του *pater familias* αφενός και των δούλων του αφετέρου. Εννοείται ότι και οι α υ τ ε ξ ο ύ σ ι ε ς γυναίκες μπορούσαν να ενεργούν μέσω των δούλων τους, όχι όμως μέσω υπεξουσίων, αφού η ύπαρξη τέτοιων αποκλειόταν.

Και αν μεν επρόκειτο για την απόκτηση περιουσιακού ο φ έ λ ο υ ς, τούτο, εφόσον προερχόταν από τη δραστηριότητα των υπεξουσίων ή των δούλων, περιερχόταν άμεσα στον εξουσιαστή ή τον κύριο. Αν όμως επρόκειτο για ανάληψη υ π ο χ ρ έ ω σ η ς, η τελευταία δεν εδέσμευε αρχικά τον *pater familias* ή τον κύριο, δημιουργώντας έτσι σοβαρά προβλήματα στις συναλλαγές. Η κατάσταση αυτή συνεχιζόταν ακόμα και κατά τα τέλη του τρίτου π.Χ. αιώνα ή τις αρχές του δεύτερου.

Η παρατηρούμενη όμως κατά τις αρχές της προκλασικής περιόδου ανάπτυξη της Ρωμαϊκής οικονομίας και η σε ολοένα ευρύτερη έκταση

συμμετοχή βοηθητικών προσώπων στις συναλλαγές, υποχρέωσε τους Πραιτορες να εισαγάγουν - πιθανώς κατά τα μέσα του δεύτερου αιώνα μ.Χ. - ορισμένες αγωγές στρεφόμενες άμεσα κατά του κυρίου ή του εξουσιαστή των συναλλαχθέντων δούλων ή υπεξουσίων. Η ευθύνη όμως αυτή του εξουσιαστή ή κυρίου ήταν π ρ ό σ θ ε τ η προς την ευθύνη του υπεξουσίου ή του δούλου και γι' αυτό οι σχετικές αγωγές ονομάστηκαν από τους νεότερους «αγωγές πρόσθετης ιδιότητας» (*actiones adiecticiae qualitatis*. Πρβλ. D. 14,1, 5,1 - Παύλος, «*Hoc enim edicto non transfertur actio sed adicitur*»).

Οι αγωγές αυτές ήταν συνολικά πέντε: 1) Η *actio exercitoria*, 2) η *actio institoria*, 3) η *actio quod iussu*, 4) η *actio de peculio* ή *in rem verso* και 5) η *actio tributoria*, αν και η τελευταία δεν αποτελεί, κατά κυριολεξία, αγωγή πρόσθετης ιδιότητας. Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι δύο από τις αγωγές πρόσθετης ιδιότητας, η *actio exercitoria* και η *actio institoria*, όπως τελικά διαμορφώθηκαν, παρέχονταν όχι μόνο κατά του εξουσιαστή ή του κυρίου για πράξεις του ίδιου του υπεξουσίου ή δούλου, αλλά και κατά εκείνου ο οποίος όρισε ε λ ε ύ θ ε ρ ο α υ τ ε ξ ο ύ σ ι ο ή ξ έ ν ο δ ο ύ λ ο επικεφαλής εφοπλιστικής ή, κατά περίπτωση, εμπορικής επιχείρησης.

II. Οι επιμέρους αγωγές

1. *Actio exercitoria*

Η παλαιότερη, πιθανώς, από τις *actiones adiecticiae qualitatis* είναι η *actio exercitoria*, που βρίσκει εφαρμογή όταν ο *pater familias* (ή κύριος), όντας κύριος (*dominus navis*) ή εφοπλιστής πλοίου (*exercitor navis*) διορίζει επικεφαλής (*praeposere*) τούτου ως ναυτιλιακής επιχείρησης (*magister navis*) έναν υπεξούσιο ή δούλο του (πρβλ. Gai, IV, 71: «*Tunc autem exercitoria locum habet cum pater dominusve filium servumve magistrum navis praeposuerit*». Βλ. επίσης Inst., 4, 7, 2, όπου όμως δεν γίνεται λόγος για τον *filium familias*).

Η αγωγή αυτή είχε διαμορφωθεί τουλάχιστον από τον πρώτο αιώνα π.Χ., αφού απετέλεσε αντικείμενο σχολιασμού του προκλασικού νομικού Aulus Ofilius, μαθητή του Servius Sulpicius Rufus (πρβλ. D. 14, 1,1, 9 - Ουλπιανός) ο οποίος Ofilius έδρασε κατά τους χρόνους αυτούς.

Η αγωγή, κατά το Γάιο (Gai, IV, 71), φέρει την ονομασία *exercitoria* από τον *exercitor*, όπως αποκαλείται, λέει, «εκείνος στον οποίο περιέρχονται τα καθημερινά κέρδη του πλοίου» (*cottidianus navis quaestus pervenit*).

Μαζί, λοιπόν, με τον *magister navis* ευθυνόταν εις ο λ ό κ λ η ρ ο (*in solidum*) απερίοριστα και ο *exercitor* (είτε κύριος του πλοίου, είτε μη) εφό-

σον ο *magister navis* (βυζαντ. «πιστικός») ενήργησε μέσα στον κύκλο των υποθέσεων που του είχαν ανατεθεί (D. 14, 1, 1 pr. - Ουλπιανός, βλ. Βασ. 53, 1, 16). Η ευθύνη, σημειωτέον, αυτή δημιουργόταν ανεξάρτητα από το αν ο τρίτος που συναλλάχθηκε με τον *magister navis* γνώριζε ή όχι τη σχέση επί της οποίας η συναλλαγή στηρίχθηκε.

Η *actio exercitoria* επεκτάθηκε μεταγενέστερα από τις περιπτώσεις του υπεξουσίου ή του δούλου του εξουσιαστή ή κυρίου και σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου ο *magister navis* ήταν δούλος τρίτου προσώπου ή *ελευθερός*, μη υπαγόμενος, κατά συνέπεια, στην εξουσία του *exercitor* (πρβλ. Inst. 4, 7, 2α).

2. *Actio institoria*

α) Σχεδόν σύγχρονη, ίσως όμως κατά τι μεταγενέστερη από την *actio exercitoria*, είναι η *actio institoria*, η οποία παρεχόταν σε εκείνον ο οποίος συναλλάχθηκε με υπεξούσιο ή δούλο, τον οποίο ο εξουσιαστής ή ο κύριος του διόρισε ως προϊστάμενο εμπορικού καταστήματος (*taberna*) ή άλλης εμπορικής κλπ. επιχείρησης (*cuilibet negotiationis*). Η αγωγή αυτή ονομάζεται *actio institoria*, γιατί, όπως μας πληροφορεί ο Γάιος, *institor* αποκαλείται το πρόσωπο που βρίσκεται επικεφαλής εμπορικού καταστήματος (Gai, IV, 71: «*qui tabernae praepositus institor appellatur*»). Πρβλ. Inst. 4, 7, 2 και D. 14, 3, 5 pr. - Ουλπιανός).

Η *actio institoria* ήταν γνωστή στη Ρώμη γύρω στα μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ., είχε δε τύχει επεξεργασίας από το προκλασικό νομικό Σέρβιο Σουλπίκιο Ρούφο, (§ 13, II, B, γ. Πρβλ. D. 14, 3, 5, 1 - Ουλπιανός).

Όπως στην περίπτωση της *actio exercitoria*, έτσι και στην της *actio institoria*, διαπιστώνεται μεταγενέστερα επέκτασή της και στις περιπτώσεις εκείνες όπου ο *institor* δεν ήταν υπεξούσιος ή δούλος εκείνου που τον διόρισε, αλλά είτε *ελευθερός*, μη υποκείμενος στην εξουσία του προσώπου που τον διόρισε, είτε *δούλος τρίτου προσώπου* (Inst. 4, 7, 2α). Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί σχετικά με την *actio institoria*, ότι ως *institor* μπορούσε να διορισθεί και γυναίκα, είτε δούλη (*ancilla*), είτε αυτεξούσια είτε και υπεξούσια θυγατέρα (*filia familias* - βλ. D. 14, 3, 7, 1 - Ουλπιανός).

Όπως στην *actio exercitoria*, έτσι και στην *actio institoria*, ο κύριος ή ο εξουσιαστής ευθυνόταν εις *ολόκληρον* (*in solidum*) και απεριόριστα μαζί με τον *institor* για τις υποχρεώσεις τις οποίες ο τελευταίος ανέλαβε μέσα στον κύκλο των υποθέσεων που του είχαν ανατεθεί (Gai, IV, 71, Inst. 4, 7, 2).

β) Actio quasi institoria

Κατά τα τέλη των κλασικών χρόνων, ύστερα από πρωτοβουλία του Παπινιανού, η *actio institoria* επεκτάθηκε και στις περιπτώσεις εκείνες όπου ένας διαχειριστής περιουσίας (*procurator*), ενεργώντας μέσα στον κύκλο των εξουσιών του, δημιούργησε υποχρεώσεις, τούτο δε παρόλο που στην περίπτωση αυτή δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις της *actio institoria*.

Η αγωγή αυτή, όπως επεκτάθηκε, ονομάστηκε αγωγή «κατά το υπόδειγμα της *actio institoria*» (*actio ad exemplum institoriae actionis*. Πρβλ. D. 19,1,13, 25 - Ουλπιανός, D. 14, 3,19 pr. - Παπινιανός) είναι δε αλλιώς γνωστή και ως *actio quasi institoria*.

3. Actio quod iussu

Αντίθετα προς τις αγωγές *de peculio* και *de in rem verso*, η αγωγή περί της οποίας τώρα πραγματευόμαστε είχε κοινό χαρακτηριστικό με τις *actio exercitoria* και *actio institoria* το ότι ο κύριος ή ο εξουσιαστής ευθυνόταν από αυτή μαζί με τον υπεξούσιο ή με το δούλο εις ολόκληρο (*in solidum*) και απεριόριστα (Gai, IV, 70, D. 15, 4, 1 pr. - Ουλπιανός, Inst. 4, 7, 1).

Η αγωγή αυτή στηριζόταν σε εξουσιοδότηση (*iussum*) που δινόταν άτυπα προς τον τρίτο, με τον οποίο ο υπεξούσιος ή ο δούλος συναλλασσόταν, όχι όμως, πιθανώς, προς τον ίδιο τον εξουσιοδοτούμενο (πρβλ. D. 15, 4, 1,1 - Ουλπιανός). Προς την προκαταβολική εξουσιοδότηση εξομοιώνόταν η εκ των υστέρων έγκριση (D. 15, 4, 1,6- Ουλπιανός: «*ratum haberi*»),

Δικαιολογικός λόγος της καθιέρωσης της εκτεταμένης ευθύνης αυτής, ήταν η εμπιστοσύνη η οποία ο συναλλασσόμενος με τον δούλο ή τον υπεξούσιο επέδειξε στον κύριον του δούλου ή στον αυτεξούσιο που παρέσχε την εξουσιοδότηση (Gai, IV, 70, Inst. 4, 7, 1).

Η εκ του *iussus* αγωγή ήταν διηνεκής (*perpetua*, βλ. πιο κάτω, § 123, II, γ).

4. Actio de peculio vel in rem verso

α) Actio de peculio

Όπως έχει εκτεθεί σε προηγούμενα Κεφάλαια, ο κύριος ή ο εξουσιαστής χορηγούσε πολλές φορές στο δούλο ή στον υπεξούσιο του ομάδα περιουσιακών στοιχείων, το χρημάτιο (*peculium*), επί των οποίων ο δούλος ή υπεξούσιος είχε την διαχείριση, ενώ η κυριότητα παρέμενε στον κύριο ή στον εξουσιαστή (βλ. πιο πάνω, § 42, III, ε, αα και § 46, IV, α-ε).

Η *actio de peculio* παρεχόταν κατά του κυρίου ή του εξουσιαστή για κάθε υποχρέωση που ο δούλος ή ο υπεξούσιος δημιούργησε κατά τη διαχείριση του χρηματίου που του είχε παραχωρηθεί, αλλά υπό την προϋπόθεση ότι δεν είχε, με το χρηματίό του ασκήσει εμπορία.

Η ευθύνη του εξουσιαστή (ή του κυρίου) εκτεινόταν μέχρι της αξίας του χρηματίου («*dumtaxat de peculio*» - Gai, IV, 72a, συμπλ. J. Baviera, στο FIRA, II, σελ. 167-168 και 203), ευθυνόταν, δηλαδή, ο κύριος ή ο εξουσιαστής μέχρι του ύψους της αξίας του χρηματίου, αλλά με όλη του την περιουσία και όχι μόνον με τα περιουσιακά στοιχεία που περιλαμβάνονταν στο *peculium*.

Για το λογιστικόν αυτό προσδιορισμό της αξίας του χρηματίου, προσθέτονταν σ' αυτό όσα ο κύριος ή ο εξουσιαστής είχε αφαιρέσει από το χρημάτιο δολίως, προς βλάβη των δανειστών (D. 15, 1, 21 pr. - Ουλπιανός), καθώς και όσα αυτός ο ίδιος «χρωστούσε» στο χρημάτιο, ενώ αντίστροφα, οι απαιτήσεις του κυρίου ή του εξουσιαστή κατά του χρηματίου αφαιρούνταν από αυτό (Gai, IV, 73. Πρβλ. Inst. 4, 7, 4c). Οι εκατέρωθεν «απαιτήσεις» αυτές - υπέρ και κατά του χρηματίου - θεωρούνταν από την ύστερη κλασική περίοδο και πέρα ως *φυσικές ενόχες* (D. 15, 1, 41, - Ουλπιανός).

Οι δανειστές ικανοποιούνταν από το χρημάτιο κατά τη σειρά της αναγγελίας τους και μέχρι της εξάντλησης τούτου, χωρίς, δηλαδή, να χωρεί σύμμετρη ικανοποίηση του συνόλου των δανειστών αυτών, αν το χρημάτιο δεν επαρκούσε για να καλύψει τις απαιτήσεις όλων (D. 15, 1, 10 - Γάιος: «*in actione de peculio occupantis melior est condicio*»).

Η αγωγή από το χρημάτιο χωρούσε μέχρι του θανάτου του κυρίου ή εξουσιαστή, ή τη χειραφέτηση του υπεξουσίου, ή την απελευθέρωση ή την πώληση του δούλου. Μετά τη λήξη της εξουσίας επί του υπεξουσίου, ή της κυριότητας επί του δούλου, κατά έναν από τους τρόπους που αναφέραμε, η *actio de peculio* κατά του πρώην εξουσιαστή ή κυρίου ή των κληρονόμων του *παράγραφόταν* με την πάροδο ενός έτους *utile* και πάλι, όμως, υπό τον όρο ότι το χρημάτιο θα είχε παραμείνει στα χέρια του, ή θα είχε δολίως μειωθεί από αυτόν (D. 15, 2, 1 pr. - Ουλπιανός, όπου και το κείμενο του Ηδίκτου).

β) *Actio de in rem verso*

Η *actio de in rem verso* δεν είχε διάφορη formula από την *actio de peculio*, αλλά τα πραγματικά περιστατικά, που θεμελιώναν τόσο τη μια όσο και την άλλη παραθέτονταν διαζευκτικά στην *condemnatio* (Gai, IV, 74a: «*nam ut supra diximus* (δηλ. στο μη αναγνώσιμο εδάφιο Gai, IV, 72a),

eadem formula et de peculio et de in rem verso agitur». Πρβλ. και Inst. 4, 7, 5a, καθώς και P.S. 2, 9, 1).

Η *actio de in rem verso* παρεχόταν στην περίπτωση που ο υπεξούσιος ή ο δούλος δεν είχε εφοδιασθεί με χρημάτιο (D. 15, 3, 1 pr. - Ουλπιανός: *nil in peculio habent*), ο εξουσιαστής, όμως, ή ο κύριος είχε καταστεί πλουσιότερος από πράξεις του υπεξουσίου ή του δούλου, όπως π.χ. με την αγορά ειδών διατροφής από το δούλο, με δάνειο το οποίο συνήψε, για τη διατροφή της οικογένειας του κυρίου, ή με τη χρήση από το δούλο του δανείου που συνήψε για την εξόφληση χρεών του κυρίου.

Υπάρχει, κατά συνέπεια, πλουτισμός είτε όταν υπάρξει επαύξηση της περιουσίας του κυρίου ή του εξουσιαστή από τις ενέργειες του δούλου ή του υπεξουσίου, είτε όταν υπάρξει *εξοικονόμηση* δαπάνης υπέρ του κυρίου ή του εξουσιαστή (πρβλ. Inst. 4, 7, 7).

Ως χρονικό σημείο κρίσιμο για το αν και κατά πόσο ο κύριος ή ο εξουσιαστής κατέστη πλουσιότερος, λαμβανόταν το της έκδοσης της απόφασης (Gai, IV, 72a, D. 15, 3, 1, 1 - Ουλπιανός). Αντίθετα προς τη *actio de peculio*, η *actio de in rem verso* ήταν διαρκής (*perpetua*).

Ο *Ιουστινιανός* επεξέτεινε την *actio de in rem verso* και στις περιπτώσεις ευθύνης του κυρίου των υποθέσεων από πράξεις ελευθέρων, μη υπεξουσίων του, εφόσον κατέστη πλουσιότερος χάρη στις πράξεις τούτων (C.I. 4, 26, 7, 3 του 293 μ.Χ. - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, παρ. 1).

5. *Actio tributoria*

Κατά κυριολεξία, η *actio tributoria* δεν ανήκει στις αγωγές πρόσθετης ιδιότητας, η στενή της όμως συνάφεια προς αυτές δικαιολογεί το να ερευνηθεί στο Κεφάλαιο αυτό, ως συμπλήρωμα εκείνων.

Η *actio tributoria* αναφέρεται στην περίπτωση κατά την οποία ο υπεξούσιος ή ο δούλος, με τη γνώση του εξουσιαστή ή του κυρίου (*sciente patre domine*), διέθεσε το χρημάτιο του, ή ένα μέρος τούτου, σε εμπορική ή βιοτεχνική επιχείρηση, με αποτέλεσμα το χρημάτιο που κατ' αυτό τον τρόπο διατέθηκε, να αποκτήσει εμπορικό χαρακτήρα (*merx peculiaris*). Σε τέτοια περίπτωση, αν τυχόν το χρημάτιο είχε επιβαρυνθεί με υπερβολικά χρέη, ο Πραίτορας μπορούσε να ορίσει ότι το *peculium* αυτό, μαζί με τις ενδεχόμενες μεταγενέστερες προσauξήσεις του, θα μοιραστεί μεταξύ των δανειστών σύμφωνα, κατ' αναλογία των απαιτήσεών τους. Μεταξύ των δανειστών αυτών περιλαμβανόταν και ο εξουσιαστής ή ο κύριος, από την περιουσία του οποίου προερχόταν η *merx peculiaris* για τις «φυσικές» απαιτήσεις του.

Ο εξουσιαστής ή ο κύριος ήταν εκείνος που επιφορτιζόταν με τη διανομή (tributio), αν δε κατά την εκτέλεση του έργου του δολίως έβλαπτε κάποιον από τους δανειστές, αυτός που αδικήθηκε μπορούσε να ασκήσει εναντίον του την actio tributoria, με την οποία απέβλεπε στο να λάβει το σωστό ποσό που εδικαιούτο (Gai, IV, 72 και 74α, Inst. 4, 7, 3).

§ 98. Γενικά για τα αδικήματα

I. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο διέκρινε από πολύ νωρίς ανάμεσα στα ποινικά αδικήματα, εκείνα δηλαδή, που επέσυραν κατά του παραβάτη σωματική ή άλλη, μη χρηματική, ποινή και στα αστικά, που είχαν ως συνέπεια την επιβολή κατά του δράστη χρηματικής ποινής. Τα ποινικά αδικήματα ονομάζονταν στη Ρώμη crimina, ενώ τα αστικά έφεραν την ονομασία delicta. Τα πρώτα ήσαν εκείνα που στρέφονταν κατά του Ρωμαϊκού λαού ως συνόλου, ενώ τα δεύτερα ήσαν εκείνα που στρέφονταν κατά των επιμέρους ατόμων, της οικογένειας τούτων, ή της περιουσίας των.

Από τις δύο αυτές μεγάλες ομάδες, το Εγχειρίδιο τούτο θα απασχοληθεί μόνο με τη δεύτερη, τα delicta, ενώ η μελέτη των crimina ανάγεται στη σφαίρα της ιστορίας του Ρωμαϊκού ποινικού δικαίου.

II. Αρχικά, τα ποινικά αδικήματα - όπως η εσχάτη προδοσία (perduellio) - ήσαν ελάχιστα, με την πάροδο όμως των χρόνων ο αριθμός τους αυξανόταν, πολλά σε ιδιωτικά αδικήματα με τον καιρό μεταφέρθηκαν στην κατηγορία των δημόσιων ποινικών αδικημάτων.

III. Μιάν ιδιαίτερη ομάδα, ενδιάμεση ανάμεσα στα δημόσια και στα ιδιωτικά αδικήματα - μολοντί κατατάσσονται στα δεύτερα - συνιστούν εκείνα στα οποία η παρεχόμενη αγωγή αποβλέπει στην προστασία του δημόσιου συμφέροντος (ius populi) και γι' αυτό μπορεί να την ασκήσει όποιος το επιθυμεί από τους πολίτες (quivis ex populo). Πρόκειται για τις δημόσιες αγωγές (actiones populares), η προέλευση των οποίων, πιστεύουμε, θα πρέπει να αναζητηθεί σε αντίστοιχους θεσμούς αρχαίων ελληνικών πόλεων. Τέτοια περίπτωση αποτελούσε π.χ. η actio de albo corrupto, «δημόσια» αγωγή που στρεφόταν κατά εκείνων που προξενούσαν φθορές ή νόθευαν το πραιτορικά Ήδικτο, το οποίο ήταν δημοσιευμένο πάνω σε album (D. 2, 1, 7 pr. - Ουλπιανός. Βλ. και πιο πάνω, § 13, II, 5).

IV. Αρχικά το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν αναγνώριζε στις αγωγές που πηγάζουν από αδικήμα την ίδια φύση με εκείνες που πηγάζουν από δικαιοπραξία και ειδικότερα από σύμβαση.

Στις αρχαιότατες κοινωνικές μορφές, στη Ρώμη, η χρηματική απαίτηση από αδίκημα αντικαθιστούσε την επιδίωξη μιας σωματικής ανταπόδοσης από τον παθόντα ή την οικογένειά του, της προσβολής που έγινε από το δράστη στα έννομα αγαθά τούτων (ζωή, σωματική ακεραιότητα, περιουσία) με την καταβολή *ποινής* (*poena*). Αντί, δηλαδή, της εκδίκησης ο παθών (ή η οικογένειά του) έπαιρνε από το δράστη ή την οικογένειά του ένα ποσό καθοριζόμενο αρχικά σε ζώα (πρβλ. *pecunia* από τη λέξη *pecus* ζώο), μετά δε την εισαγωγή του νομίσματος στη Ρώμη, σε χρήμα. Η λήψη του ποσού αυτού από τον παθόντα ήταν στην αρχή προαιρετική έγινε όμως με τον καιρό υποχρεωτική με την παρεμβολή της πολιτείας, η οποία επίσης καθόριζε πια και το μέγεθος της ιδιωτικής αυτής ποινής.

Από τη φύση της υποκατάστατου της αντεκδίκησης, η ιδιωτική χρηματική ποινή ακόμη και στα χρόνια του Γαΐου, δεν τελούσε σε άμεση σχέση προς το ύψος της πραγματικής ζημίας που ο παθών υπέστη από το αδίκημα αλλά αντιπροσώπευε ένα *πολλαπλάσιο* αυτής (διπλάσιο, τριπλάσιο κλπ.) Ο Γάιος, γράφοντας στο τρίτο τέταρτο του δεύτερου μ.Χ. αιώνα, βλέπει ακόμα τις ενοχές *ex contractu* ως τις κατεχορην ενοχές, των οποίων οι ενοχές *ex delicto* αποτελούν είδος παραρτήματος, που ακολουθεί στις Εισηγήσεις (Gai, III, 182 επ.) τη διδασκαλία περί της απόσβεσης των ενοχών (Gai, III, 168-181)⁽¹⁾.

V. Όπως και στα νεότερα δίκαια, έτσι και στο Ρωμαϊκό, τα αδικήματα προϋποθέτουν τη συνδρομή δύο στοιχείων: ενός αντικειμενικού, του *παράνομου* της πράξης, η οποία πρέπει να είναι αντίθετη προς κανόνα δικαίου και ενός υποκειμενικού, της *υπαιτιότητας* του δράστη, η οποία πρέπει να βασίζεται είτε - συνήθως - σε *δόλο* του δράστη, είτε και - ευρύτερα - σε *πταίσμα* (*culpa*) τούτου, όπως στην περίπτωση της παράνομης ζημίας (*damnum iniuria datum*), περί της οποίας προβλέπει ο Ακουίλιος Νόμος. Στο πταίσμα αυτό περιλαμβανόταν, ήδη από την προκλασική περίοδο όχι μόνο ο δόλος αλλά και η αμέλεια, μόνο δε το τυχηρό (*casus*) οδηγούσε στην απαλλαγή εκείνου, ο οποίος, με την άμεση υλική του ενέργεια, είχε αποτελέσει το αίτιο του θανάτου του δούλου ή του ζώου (βλ. πιο κάτω, § 99, IV, 4, 5, και 8).

Από τα ιδιωτικά αδικήματα γεννώνται *ποινικές αγωγές*, αγωγές δηλαδή που αποβλέπουν στην επιβολή στον εναγόμενο χρηματικής ποινής (*poena*) (βλ. πιο πάνω, § 78, II). Αλλά εκτός των καθαρά ποινικών

(1) Αλλά και σύγχυση παρατηρείται ανάμεσα στους όρους "genus" και "species" στα αφορώντα τα αδικήματα εδάφια Gai, III, 88 και III 89. Η σύγχυση αυτή όμως δεν παρατηρείται στις ιουστινιανείες Εισηγήσεις (Inst. 2, 13, 1 και 2).

αγωγών που προκύπτουν από ιδιωτικά αδικήματα, δεν είναι άγνωστες και αγωγές της κατηγορίας των μεικτών, που πηγάζουν από αδικήματα, όπως η μνημονευόμενη από το Γάιο (Gai, IV, 9) αγωγή για παράνομη ζημία, από τον Ακουίλιο νόμο (actio damni iniuriae legis Aquiliae).

Και για μεν τις καθαρά ποινικές αγωγές (actiones poenales) έγινε ήδη πιο πάνω (υπό IV) λόγος. Όσο για την ποινική πλευρά του χαρακτήρα των μεικτών αγωγών, αυτός φαίνεται καθαρά επί αγωγών με περιεχόμενο περιουσιακή ζημία από το ότι μέχρι του ύψους της αξίας του αντικείμενου της ζημίας, η αγωγή είχε αποζημιωτικό χαρακτήρα, ενώ για το πέρα του ύψους αυτού ποσό, απέβλεπε στην επιβολή (ιδιωτικής) χρηματικής ποινής (D. 44, 7, 34, 2 - Παύλος και Inst. 4, 6, 18-19 για το ιουστινιάνειο δίκαιο).

Οι ιδιομορφίες των ποινικών αγωγών είναι αρκετές, παρακάτω δε θα μνημονευτούν μόνο οι σπουδαιότερες από αυτές. Έτσι:

α) Οι actiones poenales είναι παθητικά αμεταβίβαστες, δεν μεταβιβάζονται, δηλαδή στους κληρονόμους του υποχρέου (Gai, IV, 112, Inst. 4, 12, 1). Αντίθετα, μεταβιβάζονται ενεργητικά, δηλαδή στους κληρονόμους του παθόντος (Gai, IV, 112, Inst. 1, 12, 1) με εξαίρεση την actio iniuriarum (Gai, IV, 12, Inst. 4, 12, 1, πρβλ. και Inst. 4, 4, 12) η οποία ανήκει στις αγωγές που αποβλέπουν σε εκδίκηση (actiones vindictam spirantes. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), η οποία ούτε και ενεργητικά είναι μεταβιβάσιμη, λόγω του αυστηρά προσωποπαγούς χαρακτήρα της.

β) Οι actiones mixtae δεν μπορούν να σωρευθούν με τις actiones poenales και τούτο γιατί αποσκοπούν όχι μόνο σε παροχή, αλλά και σε χρηματική ποινή. Δεν μπορούν επίσης να σωρευθούν με actiones reipersecutoriae και τούτο γιατί αποβλέπουν όχι μόνο σε χρηματική ποινή, αλλά και σε παροχή. Αντίθετα, οι καθαρά ποινικές (poenales) αγωγές μπορούν να σωρευθούν με αγωγές καθαρά reipersecutoriae, μιά και το αντικείμενο τους είναι ανεξάρτητο από οποιοδήποτε περιουσιακό στοιχείο (res).

γ) Επί πολλών συνυπαίτιων (συναυτουργών, ηθικών αυτουργών, συνεργών) ο καθένας ευθύνεται απέναντι του παθόντος για το σύνολο της ζημίας, κατά σωρευτική συνδρομή αγωγών (πρβλ. D. 9, 2, 11, 2 - Ουλπιανός).

IV. Ευθύνη για noxa

Μιλώντας για την ευθύνη από αδικήματα στο Ρωμαϊκό Δίκαιο πρέπει να κάνουμε λόγο και για την ευθύνη για noxa. Ο όρος noxa (ή noxia) είναι πολυσήμαντος και χρησιμοποιείται στις Ρωμαϊκές νομικές πηγές: α) Ως ισοδύναμος προς delictum για να δηλώσει το αδίκημα (D. 9, 1, 1, 1 – Ουλ-

πιανός: «Noxia autem est ipsum delictum»), β) Τη ζημία που προξενήθηκε από noxa (D. 9, 1, 1 pr. - Ουλπιανός: «.... animal quod noxiam commisit», D. 50, 16, 131 - Ουλπιανός: «proena est noxae vindicte»), γ) Αυτόν που προξένισε τη ζημία: (Inst. 4, 8, 1: «Noxa autem est corpus quod nocuit»).

Με τη χρήση του όρου noxa υπό τις ανωτέρω έννοιες, οι Ρωμαίοι αναφέρονταν στην ευθύνη του paterfamilias ή του κυρίου για αδικήματα που τελέστηκαν από τον υπεξούσιο ή το δούλο, πρέπει δε να σημειωθεί ότι παρόμοια ευθύνη του κυρίου αναγνωριζόταν, για τα αδικήματα που τελέστηκαν από δούλους, σε ορισμένα αρχαία ελληνικά δίκαια, όπως το δίκαιο της Γόρτυνος (Μεγάλη Επιγρ. VII, 10-15), αλλά και τα Αλεξανδρινά Δικαιώματα (P. Hal. 1), στιχ. 186, 192-203 (στο Sei. Pap. II, αριθ. 202).

Στο Ρωμαϊκό Δίκαιο - πιθανόν από ελληνικές επιρροές - η ευθύνη για noxa αναγνωριζόταν ήδη από το Δωδεκάδελτο ως προς το αδίκημα της κλοπής που διαπραττόταν από δούλους και υπεξούσιους (Δωδεκ. XII, 2α και 26, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 39. Πρβλ. Gai, IV, 76), ενώ με τον Ακουίλιο Νόμο η ευθύνη για noxa επεκτάθηκε και στις παράνομες ζημίες σε ξένη περιουσία (damnum iniuria datum, πρβλ. Gai, IV 76), με πραιτορικά δε Ήδικτα στην αρπαγή (vi bonorum raptorum) και στις προσβολές τις προσωπικότητας (iniuria, πρβλ. Gai, IV, 76), εφόσον, εννοείται, διαπραττονταν από υπεξουσίου ή δούλους. Στις περιπτώσεις αυτές, όλες, στο ζημιωθέντα παρεχόταν actio noxalis κατά του pater familias ή του κυρίου του υπεξουσίου ή του δούλου που προκάλεσε τη ζημία. Ο εναγόμενος με την actio noxalis είχε, όμως, τη διαζευκτική ευχέρεια είτε να καταβάλει την επιδικαζόμενη αποζημίωση είτε να παραδώσει τον υπεξούσιο ή τον δούλο στο ζημιωθέντα (Gai IV, 75: «aut litis aestimationem suffere aut noxae dedere»⁽¹⁾ και, ειδικά για iniuria διαπραχθείσα από δούλο, D. 47, 10, 17, 4 - Ουλπιανός).

Στην ευθύνη από noxa ισχύει ο κανόνας ότι η ευθύνη αυτή «ακολουθεί τον πρόξενο της ζημίας» (noxia caput sequitur. Πρβλ. D. 9, 1, 1, 12 - Ουλπιανός, Gai, IV, 77, Inst. 4, 8, 5). Αν ο pater familias ή ο κύριος μεταβιβάσει την εξουσία (patria potestas) του, ή την κυριότητά του, πάνω στον υπαίτιο υπεξούσιο ή το δούλο, η noxa μεταβιβάζεται σ' εκείνον που την απέκτησε. Αν ο υπεξούσιος, μετά την τέλεση του αδικήματος, καταστεί αυτεξούσιος, η αγωγή παύει να είναι noxalis και στρέφεται, πλέον, εναντίον αυτού του ίδιου προσωπικά, το ίδιο δε ισχύει και για το δούλο που απελευθερώθηκε (Inst. 4, 8, 5).

(1) Στο κλασικό δίκαιο, ο ζημιωθείς μπορούσε να ασκήσει και απευθείας αγωγή κατά του υπεξουσίου (D. 44, 7, 39 - Γάιος) αλλά εννοείται ότι η αποτελεσματικότητα της αγωγής αυτής εξαρτιόταν από το αν ο υπεξούσιος διέθετε peculium castrense επαρκούς ύψους.

Αν ο υπεξούσιος ή δούλος πεθάνει, χωρίς υπαιτιότητα του εξουσιαστή ή του κυρίου, πριν από τη *litis contestatio*, ο εξουσιαστής ή ο κύριος απαλλάσσεται (D. 9, 4, 39, 4 - Ιουλιανός. Η παραχώρηση του ελεύθερου υπεξούσιου γινόταν με *mancipatio* και ο μεταβιβαζόμενος περιερχόταν στον παθόντα *in causa mancipii* (βλ. Gai, I, 140-141, IV, 79. Βλ. πιο πάνω § 59, III, γ και § 45, VII, Α). Σε τέτοια περίπτωση, ο παθών ήταν υποχρεωμένος να τον απελευθερώσει με *manumissio* όταν ο υπεξούσιος αποπλήρωνε τη ζημία. Σε αντίθετη περίπτωση, ο παθών εξαναγκαζόταν να τον απελευθερώσει από τον Πράιτορα (Mos. et Rom. leg. coll., 2, 3, 1 (Παπινιανός), στο Girard, Textes, I, σελ. 552).

Στο μετακλασικό δίκαιο η παραχώρηση των υπεξουσιών λόγω νοχα καταργήθηκε στην πράξη και ο Ιουστινιανός δέχεται ως ισχύουσα μόνο την παραχώρηση λόγω νοχα των δούλων (Inst. 4, 8, 7).

VII. Actio de pauperie

Ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. VIII, β, στο Bruns, Fontes, I σελ. 30) μνημονεύει ζημία (*pauperies*) που έγινε από τετράποδο ζώο (*quadrupes*). Στην περίπτωση αυτή, παρεχόταν σ' εκείνον που ζημιώθηκε *actio noxalis* στρεφόμενη κατά του κατά το χρόνο κάταρξης της δίκης κυρίου του ζώου και τούτο γιατί και επί τετραπόδων ζώων ίσχυε ο κανόνας *nox caput sequitur* (D. 9, 1, 1, 14 - Ουλπιανός). *Pauperies*, εξάλλου, σημαίνει ζημία μη οφειλόμενη σε υπαιτιότητα του δράστη (Inst. 4, 9 pr. in fine).

Ο κύριος του ζώου διέθετε την ευχέρεια, είτε να πληρώσει τη ζημία, είτε να μεταβιβάσει στον παθόντα το ζώο, υπό τον όρο, όμως, ότι τούτο θα είναι ζωντανό κατά το χρόνο κάταρξης της δίκης (D. 9, 1, 1, 14 - Ουλπιανός, Gai Inst. Fragm. August. 81, στο Girard, Textes, I, σελ. 234 = FIRA, II, σελ. 223).

Η ευθύνη περιοριζόταν αρχικά στα κατοικίδια ζώα που προξένησαν ζημία «παρά τη φύση τους» (Inst. 4, 9 pr., PS. 1, 15, 1, από όπου πληροφορούμαστε ότι μια *lex Pesolanina* επεξέτεινε την εφαρμογή της ρύθμισης αυτής στους σκύλους.

§ 99. Τα καθέκαστα ιδιωτικά αδικήματα

I. Τα ιδιωτικά αδικήματα που περιέχονταν στις ρωμαϊκές νομικές πηγές ήταν κατά κύριο λόγο τέσσερα: η κλοπή (*furtum*), η αρπαγή (*rapina*), η ζημία (*damnum iniuria datum*) και η ύβρις (*iniuria*). Θα εξετάσουμε παρακάτω διαδοχικά καθένα από τα αδικήματα αυτά.

II. Κλοπή

1. Κατά ορισμό που περιλαμβάνει ο Πανδέκτης, κλοπή (*furtum*) είναι η δόλια ψηλάφηση πράγματος με σκοπό το κέρδος από αυτό το ίδιο το πράγμα ή, ακόμη, από τη χρήση τούτου ή από τη νομή του (D. 47, 2, 1, 3 - Παύλος: «*Furtum est contrectatio rei fraudulosa lucri faciendi gratia vel ipsius rei vel etiam usus eius possessionisve*»⁽¹⁾) Βασ. 60, 12, 1, 3: «Κλοπή γαρ εστίν απατηλή του πράγματος ψηλάφησης επί τω κερδάναι αυτό, ή την χρήσιν ή την νομήν αυτού».

2. Ο Γάιος, αντίθετα, δεν δίνει στις Εισηγήσεις του ορισμό της κλοπής. Από τις διευκρινίσεις και διορθώσεις στις οποίες προβαίνει, γίνεται, όμως, φανερό πόσο ευρεία ήταν και κατά την αντίληψή του ή κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο έννοια της κλοπής.

Έτσι, τονίζεται από το Γάιο (Gai, III, 195), ότι κλοπή δεν είναι μόνο η αφαίρεση ξένου πράγματος με σκοπό την ιδιοποίησή του, αλλά και αυτό ακόμα το να το ψαύσει κανείς (*contrectare*) χωρίς τη θέληση του κυρίου τούτου. Έτσι αποτελεί κλοπή η χρησιμοποίηση από το θεματοφύλακα πράγματος που του είχε δοθεί για φύλαξη (Gai, III, 196 § 1) ή η χρησιμοποίηση σε άλλη χρήση πράγματος που παραδόθηκε μόνο για συγκεκριμένη χρήση (Gai, III, 196 § 2). Πρέπει να σημειωθεί ότι λόγω της ευρύτητας της έννοιας της κλοπής στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, είχε υποστηριχθεί από τον Massurius Sabinus ότι και η κλοπή ακινήτου ήταν δυνατή, αλλά η άποψη αυτή δεν επεκράτησε (Gai, II, 51 in fine, D. 47, 2, 25 pr. - Ουλπιανός, Aul. Gellius, 11, 18, 13). Υπάρχει, αντίθετα, κατά την άποψη του Γάιου (Gai, III, 199), κλοπή στην περίπτωση αφαίρεσης από τον *paterfamilias* ελευθέρων προσώπων, που τελούν υπό την *patria potestas* του (κατιόντες γενικά, μολονότι ο Γάιος (ό.π.) κάνει λόγο μόνο για παιδιά (*liberi*), ή της αφαίρεσης από την *manus* του συζύγου της συζύγου του *in manu* (στο ιουστινιάνειο δίκαιο, μόνο των παιδιών, πρβλ. Inst. 4, 1, 9) ή στην περίπτωση αφαίρεσης από την εξουσία του δανειστή οφειλέτη ο οποίος του έχει επιδικασθεί (*iudicatus*) ή της αφαίρεσης μονομάχου (*auctoratus*) - ο οποίος, για να αποκτήσει αυτή την ιδιότητα, παραιτήθηκε από ορισμένα δικαιώματά του - από την εξουσία εκείνου υπέρ του οποίου παραιτήθηκε.

(1) Ο ορισμός επαναλαμβάνεται και στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 4, 1, 1) όπου όμως παραλείπονται οι λέξεις «*lucri faciendi gratia*». Αντίθετα, τόσο ο Πανδέκτης, όσο και οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις προσθέτουν μετά τον ορισμόν αυτόν: «*quod legi naturali prohibitum est admittere*». Βλ. επίσης P.S. 2, 31, 1 όπου ορισμός του κλέφτη συναφής προς τον κατά τον ορισμό του Παύλου: «*Fur est qui dolo malo rem alienam contrectat*» (=Mos. et rom. leg. coll. VII, 5, 1)

3. Τις παλαιότερες πληροφορίες σχετικά με το αδίκημα της κλοπής στη Ρώμη έχουμε από το Δωδεκάδελτο, ο οποίος (Δωδεκ. VIII, 12-16, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 31-33) διακρίνει δύο μορφές του αδικήματος της κλοπής: την αυτόφωρη (*furtum manifestum*) και τη μη αυτόφωρη (*furtum nec manifestum*, βλ. Gai, III, 185).

α) Το πότε υπάρχει αυτόφωρη κλοπή, απετέλεσε αντικείμενο αμφισβητήσεων, για τις οποίες ο Γάιος παρέχει πληροφορίες (Gai, III, 184): Κατά μίαν άποψη, κλοπή υπάρχει μόνο όταν ο δράστης πιαστεί ενώ τη διαπράττει (*dum fit deprehenditur*). Κατ' άλλη, αν συλληφθεί στο χώρο όπου διέπραξε την κλοπή (*eo loco deprehenditur ubi fit*). Κατά τρίτην άποψη, αυτόφωρη κλοπή υπάρχει ο σ ό τ ο υ ο κλέφτης μεταφέρει το κλοπιμαίο στον τόπου όπου είχε την πρόθεση να το μεταφέρει, ενώ κατά την τέταρτη άποψη υπάρχει αυτόφωρη κλοπή οποτεδήποτε ο δράστης ιδωθεί ή συλληφθεί με το κλοπιμαίο στα χέρια του⁽¹⁾. Ο Γάιος απορρίπτει την τρίτη και την τέταρτη από τις γνώμες αυτές, από τις άλλες δε δύο αποκλίνει υπέρ της δεύτερης.

β) Ο συλλαμβανόμενος επ' αυτοφώρω κλέφτης αν ήταν ελεύθερος μαστιγωνόταν και επιδικαζόταν (*addicebatur*) από το δικαιοδοτούντα Άρχοντα στο θύμα της κλοπής. Ανάμεσα στους προκλασικούς νομικούς (*veteres*) είχε γεννηθεί αμφισβήτηση αν με την επιδίκαση αυτή ο κλέφτης περιερχόταν σε δουλεία (πρβλ. Aulus Gellius, 20, 1, 7: «*legem quae... furem manifestum ei, cui furtum factum est, in servitutem tradit*»), ή αν περιερχόταν μόνο στη θέση του *iudicatus* (για τον οποίο, βλ. πιο κάτω, § 120, III, Δ, 1, β).

γ) Αν ο κλέφτης που πιάστηκε επ' αυτοφώρω ήταν δούλος μαστιγωνόταν και σκοτωνόταν με γκρέμισμα από τον Ταρπήιο βράχο (*ex saxo praecipitari*, βλ. Δωδεκ. VIII, 14, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 32. Πρβλ. Gai, III, 4, 189, Aul. Gellius 11, 18, 8).

Μόνο αν ο κλέφτης ήταν άνηβος η ποινή του ήταν ελαφρότερη: μετά μαστίγωση, κατά την κρίση του Πραιτόρα⁽²⁾, υποχρεωνόταν να αποκαταστήσει τη ζημία (Δωδεκ. VIII, 14, ό.π. = Aul. Gellius, 11, 18, 8).

ε) Ο Δωδεκάδελτος πρόβλεπε δύο επιβαρυντικές περι-

(1) Ο Γάιος (Gai, III, 184) λέει ότι κατά τη γνώμη αυτή αρκεί «να δούν» οποτεδήποτε τον δράστη με το κλοπιμαίο στα χέρια του («*quandoque eam rem furtenens visus sit*»). Οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 4, 13), όμως, ορθότερα, προσθέτουν ότι πρέπει «να ιδωθεί ή να συλληφθεί» («*eam rem tenens visus vel deprehensus fuerit*»).

(2) Πρόκειται, πιθανώς, για τον *praetor maximus* (βλ. πιο πάνω, § 7,1) αφού η αρχή των Πραιτόρων ιδρύθηκε πολύ μεταγενέστερα, με τις *leges Licinia Sextiae* του 367 π.Χ. (πιο πάνω, § 7, IV, 5).

στάσεις, σε συνδρομή των οποίων το θύμα της αυτόφωρης κλοπής μπορούσε να σκοτώσει ελεύθερα το δράστη της. Η μία ήταν αν η σύλληψη του κλέφτη επ' αυτοφώρω γινόταν νύχτα (Δωδεκ., VIII, 12, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 31: «Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto»). Η δεύτερη ήταν αν το πιάσιμο του δράστη επ' αυτοφώρω γινόταν μεν ημέρα, ο δράστης όμως είχε υπερασπίσει τον εαυτό του με όπλο. Στην περίπτωση, όμως, αυτή, το θύμα της κλοπής έπρεπε πριν σκοτώσει το δράστη να καλέσει μέσα στο σπίτι (endo plorare) τους γείτονες ως μάρτυρες (Δωδεκ., VIII, 13 ό.π.: «Lud... si se tello defendit... endoque plorato»).

στ) Προς αυτόφωρη κλοπή εξομοιωνόταν εκείνη που διαπιστωνόταν με πανηγυρική έρευνα του θύματος, την οποία περιγράφει ο Γάιος (Gai, III, 192-194, πρβλ. και Festus (ρ. 117) στη λ. «Lance et licio», στο Bruns, Fontes, II, σελ. 11-12): Το θύμα που διεξήγε την έρευνα, γυμνό, εκτός από ένα ύφασμα γύρω στη μέση (licium, πρβλ. Festus, ό.π., Aulus Gellius, 11,18, 9 και 16, 10, 8. Το κείμενο του Γάιου (Gai, III, 192 και 193) κάνει λόγο για linteam») και, κρατώντας στα χέρια του μιά λεκάνη (lanx), εισερχόταν στο χώρο όπου υπήρχε η υποψία ότι το κλοπιμαίο είχε κρυφτεί, αν δε ανακάλυπτε τούτο κατά την έρευνα, η κλοπή εθεωρείτο ως αυτόφωρη (Gai, III, 194). Η αρχαϊκότε του χαρακτήρα έρευνα αυτή, στην οποία με ειρωνία αναφέρεται ο Γάιος (Gai, III, 193 και 194) φαίνεται ότι απαντά και σε άλλους ινδοευρωπαϊκούς λαούς, έχει μαγικο-θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως φαίνεται δε, καταργήθηκε με την lex Aebutia, γύρω στο 150 π.Χ.

4. Εκτός της διάκρισης της κλοπής σε αυτόφωρη (furtum manifestum) και μη αυτόφωρη (furtum nec manifestum), την οποία, κατά τον Γάιο (Gai, III, 183) δεχόταν ο Labeo, γινόταν από άλλους Ρωμαίους νομικούς (π.χ. τον Servius Sulpicius Rufus, του τέλους της προκλασικής περιόδου, και τον Massurius Sabinus) μια τετραπλή διάκριση της κλοπής, σε αυτόφωρη και μή και σε furtum conceptum και furtum oblatum (Gai, III, 183).

Furtum conceptum (αποκαλυφθείσα κλοπή) υπάρχει όταν, ύστερα από έρευνα, μη πανηγυρικού χαρακτήρα, αλλά, πάντως, διεξαχθείσα παρουσία μαρτύρων, το κλοπιμαίο ανακαλυφθεί στην κατοικία τρίτου, έστω και αν ο τρίτος αυτός δεν ήταν ο κλέφτης (Gai, III, 186).

Furtum oblatum (κλεπταποδοχή) υπάρχει όταν το κλοπιμαίο πουλήθηκε και παραδόθηκε, ή για άλλη αιτία παραδόθηκε από τον ίδιο τον κλέφτη ή από άλλον σε καλόπιστο τρίτο, στα χέρια του οποίου βρέθηκε. Ο καλόπιστος τρίτος διέθετε, όμως, ιδιαίτερη αγωγή, την actio (furti) oblati κατά εκείνου που του είχε προμηθεύσει το κλοπιμαίο (Gai, III, 187).

Τέλος, ο Γάιος μνημονεύει και μίαν αγωγή, ονομαζόμενη *actio furti prohibiti* (αγωγή περί παρεμπόδισης [της έρευνας] κλοπής), που στρέφεται κατά εκείνου ο οποίος παρεμποδίζει την έρευνα άλλου για την αναζήτηση κλοπιμαίων (Gai, III, 188, Inst. 4, 1, 4).

5. Οι κυρώσεις κατά της κλοπής που προβλέπονταν από το Δωδεκάδελτο περιέπεσαν με τον καιρό σε αχρηστία εξαιτίας της σκληρότητάς τους, και αντικαταστάθηκαν με χρηματικές ποινές, που εισήγαγαν διατάξεις του πραιτορικού Ήδικτου.

α) Βασική στη νέα αυτή ρύθμιση, ήταν η, ποινικού χαρακτήρα, αγωγή από την κλοπή (*actio furti*) που απέβλεπε στο τετραπλάσιο της αξίας του κλοπιμαίου και επιβαλλόταν στον δράστη αυτόφωρης κλοπής (*actio furti manifesti*), είτε αυτός ήταν ελεύθερος, είτε δούλος (Gai, III, 189, Inst. 4, 1, 5).

β) Εφόσον επρόκειτο για κλοπή μή αυτόφωρη, αλλά, πάντως, διαπιστωμένη δικαστικά, ο Δωδεκάδελτος ήδη προέβλεπε ποινικού χαρακτήρα αγωγή για το διπλάσιο της αξίας του αντικειμένου της κλοπής, το δε διπλάσιο αυτό διατήρησε και το πραιτορικό Ήδικτο με την *actio furti nec manifesti* (Gai, III, 190, πρβλ. και Gai, IV, 37). Για το ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πιο κάτω υπό στ).

γ) Στο τριπλάσιο της αξίας όριζε τη χρηματική ποινή το Ήδικτο στις περιπτώσεις του *furtum conceptum* και του *furtum oblatum*, ο δε Γάιος μας πληροφορεί ότι το ίδιο οριζόταν και στο Δωδεκάδελτο (Gai, III, 191).

δ) Στην περίπτωση της αγωγής *furti prohibiti*, το πραιτορικό Ήδικτο είχε εισαγάγει χρηματική ποινή ίση προς το τετραπλάσιο της αξίας του κλαπέντος (Gai, III, 192).

ε) Τέλος, το πραιτορικό Ήδικτο πρόβλεπε χρηματική ποινή κατά εκείνου ο οποίος δεν επέδειξε το κλοπιμαίο για το οποίο γινόταν η έρευνα και το οποίο βρέθηκε στην κατοχή του. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η σχετική πληροφορία δεν μας παραδόθηκε, από πηγή της κλασικής περιόδου, αλλά μας είναι γνωστή μόνο από τις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 4, -1, 4).

στ) Στα χρόνια της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, όλες οι αγωγές αυτές είχαν περιέλθει σε αχρηστία (Inst. 4, 1, 4), παρέμενε δε μόνο η βασική διάκριση της κλοπής σε αυτόφωρη και μη αυτόφωρη, με τις αντίστοιχες χρηματικές ποινές στο τετραπλάσιο και στο διπλάσιο αντίστοιχα (Inst. 4, 1, 5).

ζ) Στην αγωγή από την κλοπή (*actio furti*), αυτόφωρη ή μη αυτόφωρη, ενάγων ήταν κατά πρώτο λόγο ο κύριος του πράγματος που κλάπηκε, υπό τον όρο όμως ότι θα είχε ίδιο συμφέρον στο να μην κλαπεί

το πράγμα (Gai, III, 203, Inst. 4, 1, 13). Εκτός όμως του κυρίου, την *actio furti* διέθετε και ο *ενεχυρούχος δανειστής*, από τον οποίο αφαιρέθηκε το κλαπέν που είχε δοθεί σε ενέχυρο, τούτο δε ακόμα και αν κλέφτης ήταν αυτός ο ίδιος ο οφειλέτης που έδωσε το πράγμα σε ενέχυρο (Gai, III, 204, Inst. 4, 1, 14), ή αν ο κύριος του κλαπέντος (οφειλέτης) ήταν αξιόχρεος (Inst. 4, 1, 14). Αν το πράγμα είχε παραδοθεί σε βαφέα ή σε ράφτη βάσει σύμβασης μίσθωσης έργου και κλάπηκε στα χέρια τούτου, ο βαφέας ή ο ράφτης είχε την αγωγή υπό τον όρο ότι θα ήταν αξιόχρεος, αλλιώς η αγωγή ανήκε στον κύριο του κλαπέντος (Gai, III, 205, Inst. 4, 1, 15). Η ίδια λύση ίσχυε, κατά τον Γάιο (Gai, III, 206), στο κλασικό δίκαιο, στην περίπτωση του χρησάμενου. Ο Ιουστινιανός όμως (Inst. 4, 1, 16) χορήγησε στο χρήστη δικαίωμα να επιλέξει και να στραφεί, είτε κατά του χρησάμενου, είτε κατά του κλέφτη. Η άσκηση όμως του δικαιώματος αυτού επιλογής, απέκλειε, κατ' αρχήν, τη δυνατότητα να επανέλθει ο χρήστης και να στραφεί κατόπιν κατά του άλλου (C. I. 2, 22, 1-2, του 530 μ.Χ. - Ιουστινιανού, Inst. 4, 1, 16). Η καταδίκη στην *actio furti* επέφερε ατιμία (Gai, IV, 182). Η αγωγή περί κλοπής (*actio furti*) είχε και στο *ιουστινιάνειο*, επίσης, δικαιο ποινικό χαρακτήρα, απέβλεπε δε στο *τετραπλάσιο* ή στο *διπλάσιο* της αξίας του κλαπέντος, ανάλογα με το αν επρόκειτο για *αυτόφωρη* ή για *μη αυτόφωρη* κλοπή (Inst. 4, 1, 5 και 4, 1, 19).

η) Η κλοπή προϋποθέτει δόλο του προσώπου που τη διαπράττει (*dolus malus* - Gai, III, 197), ή, κατά μίαν άλλη, ισοδύναμη, έκφραση τη συνδρομή *adfectus furandi* του προσώπου που διέπραξε την κλοπή (Gai, II, 50, III, 205, IV, 178, Inst. 4, 1, 7). Ο δόλος αυτός συνίσταται στη γνώση του ότι ο κύριος του αντικειμένου της κλοπής δεν την αποδέχεται, γιατί σε αντίθετη περίπτωση δεν νοείται κλοπή (Gai, III, 198).

Η έλλειψη ικανότητας για αδικοπραξία των ανήβων εκείνων που δεν βρίσκονται ακόμα κοντά στην εφηβεία και για το λόγο αυτό δεν είναι ακόμα σε θέση να αντιληφθούν ότι πράττουν άδικα, οδήγησε τους Ρωμαίους νομικούς της κλασικής περιόδου στο να δεχτούν ότι σε τέτοια περίπτωση δεν μπορούν οι ανήβοι αυτοί να διαπράξουν κλοπή (Gai, III, 208, Inst. 4, 1, 18. Πρβλ. όμως για το αρχαϊκό δίκαιο Δωδεκ. VIII, 14, πιο πάνω, υπό II, 3, δ).

θ) Εκτός της *actio furti*, παρεχόταν στον κύριο και μη νομέα του κλοπιμαίου κατά του νομέα τούτου - είτε αυτός ήταν ο κλέφτης, είτε όχι (Inst. 4, 1, 19) - καθώς και κατά εκείνου που δόλια είχε πάψει να νέμεται τούτο, η *δικεκδικητική αγωγή* (βλ. πιο πάνω, § 67, I, Β, γ, αα), η οποία όμως παρουσίαζε το μειονέκτημα ότι η νομή του εναγόμενου ήταν απα-

ραίτητη για την άσκηση της (Gai, II, 79), με εξαίρεση την περίπτωση που μόλις αναφέραμε, εκείνου που δόλια έπαψε να νέμεται.

ι) Τέλος, κατά του κλέφτη και των κληρονόμων του, ο κύριος του κλαπέντος μπορούσε να εγείρει και μια προσωπική αγωγή (condictio), την *condictio furtiva* (Gai, IV, 4). Η *condictio furtiva*, για την οποία έγινε και σε προηγούμενο κεφάλαιο λόγος (§ 96, VI), παρουσίαζε έναντι της *actio furti* ορισμένα πλεονεκτήματα: μεταβιβαζόταν, δηλαδή, όπως είπαμε, παθητικά, και επομένως μπορούσε να στρέφεται και κατά των κληρονόμων του κλέφτη, μάλιστα δε και αν ακόμα αυτοί δεν ήταν νομείς του κλοπιμαίου (Inst. 4, 1, 19). Ανήκε στις *actiones perpetuae*, τις διαρκείς ή διηνεκείς αγωγές (βλ. πιο κάτω, § 123, II, γ) - τουλάχιστον όσο αφορά την αγωγή για αυτόφωρη κλοπή (*furtum manifestum*, βλ. Gai, IV, 111, Inst. 4, 12 pr.) - και απέβλεπε στην αξία του πράγματος απλή (Inst. 4, 1, 19).

Η έγερση της *condictio fictiva*, σημειωτέον, απέκλειε την έγερση της διεκδικητικής αγωγής (D. 47, 2, 9, 1 - Πομπώνιος)⁽¹⁾.

Ενάγων στην *condictio furtiva* ήταν ο κύριος του κλοπιμαίου (D. 13, 1, 1 - Ουλπιανός = Βασ. 60, 10, 1: «Η το κλαπέν απαιτούσα αγωγή μόνω τω δεσπότῃ αρμόζει»). Εντούτοις είχε υποστηριχθεί και η άποψη ότι και ο ενεχυρούχος δανειστής μπορούσε να ασκήσει την *condictio furtiva* (D. 13, 1, 12, 2 - (Νεράτιος, Αρίστων) - Ουλπιανός).

6. Συνέργεια

Τόσο το κλασικό δίκαιο (Gai, III, 202: «*Interdum furti tenetur cum ipse furtum non fecerit, qualis est cuius ope consilio furtum factum est*»), όσο και στο ιουστινιάνειο (Inst. 4, 1, 12), οι συνεργοί, πρόσωπα δηλαδή που έδωσαν βοήθεια και συμβουλή για την διάπραξη της κλοπής ευθύνονταν για αυτήν, έστω και αν δεν συνέπραξαν στην κατά κυριολεξία τέλεσή της.

Κατ' εξαίρεση, ενώ γίνεται ρητά δεκτό στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις ότι κλοπή εις βάρος του *pater familias* ή του κυρίου μπορεί να διαπραχθεί και από τους υπεξουσίους ή τους δούλους τούτου, εντούτοις η έγερση εναντίον των αγωγής περί κλοπής (*actio furti*) - όπως, άλλωστε, και οποιασδήποτε άλλης αγωγής μεταξύ των ανηκόντων στη ρωμαϊκή οικογένεια (Inst. 4, 1, 12, Gai, IV, 78)⁽²⁾ - αποκλείεται.

(1) Σε αυτή την περίπτωση όμως, η αγωγή παρεχόταν τόσο στο ενεχυρούχο δανειστή, όσο και στον οφειλέτη κύριο του κλαπέντος (D. 47, 2, 12, 2 - Ουλπιανός: «*Ideo datur utrique quia utriusque interest*») γιατί είναι πιο αποτελεσματικό και βολικό για τον ενεχυρούχο δανειστή να ικανοποιηθεί από το ενέχυρο, παρά να στραφεί κατά του οφειλέτη.

(2) Αν ο δράστης της κλοπής περιέλθει μεταγενέστερα υπό την πατρική εξουσία, ή

Τρίτα πρόσωπα, όμως, που έδωσαν βοήθεια και συμβουλή για την διάπραξη της κλοπής ευθύνονται γι' αυτήν ακόμη και αν ο δράστης της δεν ευθυνόταν, γιατί ήταν υπεξούσιος ή δούλος του θύματος της κλοπής. Η συμβουλή κι ενθάρρυνση, όμως, χωρίς και το στοιχείο της βοήθειας, δεν αποτελούσε συνέργεια στην κλοπή (Inst. 4, 1, 11).

7. Μεταξύ των συζύγων, δεν νοείται αγωγή περί κλοπής, τούτο δε λόγω του σεβασμού που πρέπει να δείχνει ο ένας σύζυγος προς τον άλλο. Η χωρίς τη θέληση του κυρίου του πράγματος που ανήκει στον έναν από τους συζυγούς αφαίρεση τούτου από τον άλλο, με σκοπό την ιδιοποίησή του, δεν παρέχει, για το λόγον αυτόν, δικαίωμα στο σύζυγο που υπέστη την αφαίρεση να εγείρει αγωγή περί κλοπής, αλλά, μετά τη λύση του γάμου, δικαίωμα έγερσης μιάς ιδιαίτερης αγωγής, η οποία έφερε το όνομα *actio rerum amotarum* (των «υφαιρεθέντων» πραγμάτων, βλ. D. 25, 2, 1 -Παύλος, C. I. 5, 21, 2 - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, του 290 ή 293 μ.Χ.).

III. Αρπαγή

1. Αρπαγή (*rapina*) είναι η αφαίρεση ξένου κινητού πράγματος με χρήση, ένοπλης ή μη, βίας.

Μολονότι η κλοπή - ακόμα κι αν συνδυαζόταν με τη χρήση βίας - καλυπτόταν από τις ρυθμίσεις του *ius civile*, εντούτοις η έκρυθμη κατάσταση από πλευράς ασφαλείας που δημιουργήθηκε από τους εμφυλίους πολέμους, οι οποίοι χαρακτηρίζουν τους δύο τελευταίους αιώνες της ρωμαϊκής Δημοκρατίας, οδήγησε στην εισαγωγή ειδικότερων μέτρων που απέβλεπαν στην αντιμετώπιση των ζημιών και διαρπαγών που προξενούσαν οχλοκρατούμενες, ή και ένοπλες, ομάδες.

2. Έτσι, το 76 π.Χ., ο *praetor peregrinus* Marcus Lucullus Licianus (πρβλ. Cicero, *pro Tullio*, 11) εισήγαγε πρώτος Ήδικο, με το οποίο απειλείτο κατά των δραστών τέτοιων οχλοκρατικών ή βίαιων εκδηλώσεων, ως ποινή, το *τετραπλάσιο* του ποσού της ζημίας αν η σχετική αγωγή εγειρόταν εντός έτους *utile* (D. 47, 8, 2, 17 - Ουλπιανός), ή η ζημία απλή, βάσει των αρχών του αδικαιολόγητου πλουτισμού (βλ. πιο πάνω § 96), αν η αγωγή εγειρόταν μετά την πάροδο του έτους (Gai, III, 209, Inst. 4, 2 pr.).

3. Κατά την ίδια περίοδο (τέλη της προκλασικής περιόδου), ίσως όμως λίγο αργότερα, ο *praetor urbanus* επεξέτεινε τη ρύθμιση και σε εκείνες τις κλοπές που έγιναν μεν από μεμονωμένα άτομα, αλλά με τη χρήση βίας.

4. Έτσι, το Ήδικο του Πραίτορα περιέλαβε, πλέον, ιδιαίτερη αγωγή

στην κυριότητα του θύματος, κατά τους Σαβινιανούς η αγωγή του κατά του δράστη αποσβήνεται, ενώ κατά τους Προκουλιανούς αναστέλλεται για όσον καιρό ο δράστης βρίσκεται υπό την πατρική εξουσία ή την κυριότητα του θύματος της κλοπής (Gai, IV, 78).

που εκάλυπτε τις περιπτώσεις αυτές, την *actio vi bonorum raptorum* (Gai, III, 209, IV, 8). Η ρύθμιση αυτή έγινε παρόλο που αναγνωριζόταν ότι ο δράστης της *rapina* είναι «κακοήθης κλέφτης» (*improbis fur*. Βλ. ομοίως *Inst.* 4, 2 pr. Το κείμενο του Ηδίκτου, βλ. στο D. 47, 8, 2 pr. - Ουλπιανός).

5. Κατά τον Γάιο - ο οποίος όμως σημειώνει ότι η άποψη αυτή δεν ήταν γενικά παραδεκτή («*secundum quorundam opinionem*») - η *actio vi bonorum raptorum* της κλασικής περιόδου είχε καθαρά ποινικό χαρακτήρα, μπορούσε δε να εγερθεί ακόμα και αν η αρπαγή αφορούσε ένα μόνο αντικείμενο και μάλιστα ασήμαντης αξίας (Gai, III, 209, *Inst.* 4, 2 pr.). Μπορούσε δε να σωρευθεί, η αγωγή αυτή, με την *condictio furtiva* (για την οποία βλ. πιο πάνω § 96, VI). Η καταδίκη στην αγωγή αυτή επέφερε α τ ι μ ί α .

6. Ο Ιουστινιανός θεωρεί την αγωγή αυτή, ως μεικτή, αποβλέπουσα, δηλαδή, στο τριπλάσιο της αξίας ως ποινή, και επιπλέον, στην αποκατάσταση της αξίας του αντικειμένου της αρπαγής απλής (*Inst.* 4, 2 pr. και 4, 6, 19).

Η *actio vi bonorum raptorum* μπορούσε να εγερθεί μόνο προκειμένου περί αρπαγής κινητού πράγματος, και όχι και προκειμένου περί ακινήτου (*Inst.* 4, 2, 1). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι για την ύπαρξη *rapina* απαιτείται να συντρέχει δόλος (*dolus malus*), όπως προκύπτει από το κείμενο του Ηδίκτου (πρβλ. D. 47, 8, 2, 8 - Ουλπιανός), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι όποιος ήταν καλόπιστος μπορούσε με αυτοδικία να αναλάβει πράγμα που θεωρούσε δικό του.

Αντίθετα, σειρά διατάξεων, εκ των οποίων η τελευταία (βλ. και πιο πάνω, § 95, II, Α, δ) είχε εκδοθεί επί Δεσποτείας, από τους Αυτοκράτορες Ουαλεντινιανό, Θεοδοσίο Α΄ και Αρκάδιο το 389 μ.Χ. (C. I. 8, 4, 7), απειλούσε με έκπτωση από το δικαίωμά του εκείνον ο οποίος, επικαλούμενος την κυριότητά του, κατελάμβανε, ασκώντας αυτοδικία, κινητό ή ακίνητο (βλ. επίσης *Inst.* 4, 2, 1).

7. Η συζητούμενη αγωγή δεν παρέχεται μόνο στον κύριο του πράγματος, αλλά και σε άλλα πρόσωπα, που έχουν ενδιαφέρον στο να μην αποτελέσει το πράγμα αντικείμενο αρπαγής, όπως π.χ. στον ενεχυρούχο δανειστή, στον επικαρπωτή, στον καλής πίστης νομέα κλπ. (*Inst.* 4, 2, 2).

IV. Ζημία

1. Το δίκαιο του Δωδεκαδέλτου δεν περιείχε ενιαία ρύθμιση των αφορώντων το αδίκημα της παράνομης ζημίας σε ξένη περιουσία (*damnum iniuria datum*), αλλά αντιμετώπιζε μόνον ορισμένες ειδικές περιπτώσεις αδικημάτων, που δεν συνδέονταν οργανικά μεταξύ τους, συνάπτονταν όμως προς την γεωργική παραγωγή ή, γενικότερα, προς την αγροτική ζωή.

Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις του εμπρησμού οικίας, ή θημωνιάς, που έχει αποθεθεί κοντά σε σπίτι (Δωδεκ. VIII, 10, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 31), της βοσκής ζώων σε ξένο κτήμα (πρβλ. Δωδεκ. VIII, 7, στο Bruns, ό.π., σελ. 31), της βοσκής σε ξένους καρπούς, ή της κοπής τούτων τη νύχτα (Δωδεκ. VIII, 9, στο Bruns, ό.π., σελ. 31, σε συνδυασμό με Δωδεκ. VIII, 24b στο Bruns, ό.π., σελ. 34), της κοπής ξένων δένδρων (Δωδεκ. VIII, 8a και 8b, ό.π. σελ. 30).

Είναι πιθανό ότι, εκτός των παραπάνω διατάξεων, ο Δωδεκάδελτος περιελάμβανε και άλλες - ειδικού, πάντως, όλες, χαρακτήρα - πάνω στο θέμα, οι οποίες, όμως, δεν διασώθηκαν, καθώς είχαν καταργηθεί με τον Ακουίλειο νόμο (D. 9, 2, 1 pr. - Ουλπιανός = Βασ. 60, 3, 1).

2. Ο Ακουίλειος νόμος (lex Aquilia de damno) ήταν ένα plebis citum (D. 9, 2, 1, 1) το οποίο, σύμφωνα με πληροφορία πολύ μεταγενέστερη, περιεχόμενη στη μεταϊουστινιάνεια Παράφραση των Εισηγήσεων του Θεοφίλου (Θεοφίλου, Παραφρ. Εισηγ. 4, 3, 15, πρβλ. και Σχολ. Ανων. στα Βασ. 60, 3, 1. Για την Παραφρ. του Θεοφίλου, βλ. πιο πάνω § 29, III, Β, α), είχε ψηφιστεί το 286 π.Χ.

Μεταξύ των νεότερων ερευνητών, όμως, σημαντική μερίδα υποστηρίζει ότι, στην πραγματικότητα, ο Ακουίλιος νόμος ανάγεται στα τέλη του τρίτου αιώνα π.Χ. Πιο πιθανό, εντούτοις, θεωρούμε ότι η χρονολόγηση στο 286 π.Χ. είναι κατά βάση ορθή, αλλά ότι το κείμενο του νόμου που μας έχει διασωθεί, έχει υποστεί μεταγενέστερες φραστικές μετατροπές, ή και ουσιαστικές τροποποιήσεις, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του.

3. Ο Ακουίλιος νόμος απαρτιζόταν από τρία κεφάλαια, από τα οποία, όμως, το δεύτερο δεν συνδεόταν με το θέμα των ιδιωτικών αδικημάτων, αλλά αφορούσε την ευθύνη του πρόσθετου δανειστή (adstipulator) ο οποίος απήλλασε τον οφειλέτη εξαπατώντας τον αρχικό δανειστή (Gai, III, 215-216)⁽¹⁾. Οι διατάξεις του δεύτερου κεφαλαίου του νόμου είχαν, πριν από τα χρόνια του Γαίου ήδη, περιπέσει σε αχρησία, και μνημονεύονται στις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις ως μη ισχύουσες πλέον (Inst. 4, 3, 12).

4. Από τα άλλα δύο κεφάλαια της lex Aquilia, το πρώτο αφορούσε φόνο ξένου δούλου (ή δούλης) ή τετράποδου ζώου «από εκείνα που ζούν κατ' αγέλες» (quadrupedes quae pecudum numero sunt), επέβαλε δε σ' εκείνον που είχε σκοτώσει το δούλο ή το ζώο άλλου, να καταβάλει ως αποζημίωση τη μεγαλύτερη αξία που ο δούλος ή το ζώο είχε κα-

(1) Στο κλασικό δίκαιο, ο πρόσθετος δανειστής (adstipulator) εθεωρείτο εντολοδόχος του αρχικού δανειστή (Gai, III, 110-114) και γι' αυτό μπορούσε ο τελευταίος να εγείρει εναντίον του την αγωγή εκ της εντολής (actio mandati).

τά το έτος που προηγήθηκε του φόνου (Gai, III, 210, 214, D. 9, 2, 1 pr. - Γάιος, D. 9, 2, 21 pr. - Ουλπιανός, Inst. 4, 3 pr.) Η καταβολή αυτή έπρεπε να γίνει προς τον κύριο του δούλου ή του ζώου (Gai, III, 210, D. 9, 2, 11, 6 - Ουλπιανός).

5. Ο φόνος έπρεπε να έχει γίνει «άδικα» (iniuria), όρος με τον οποίο ο νόμος, αρχικά, εννοούσε την αντικειμενικά άδικη πράξη, χωρίς παραπέρα διακρίσεις (πρβλ. Inst. 4, 3, 2), αλλά στην προκλασική περίοδο, οι νομικοί της περιόδου αυτής (veteres) περιέλαβαν στην έννοια της iniuria του Ακουιλίου νόμου και την υπαιτιότητα, ειδικότερα δε, όχι μόνο το δόλο, αλλά και την αμέλεια (Gai, III, 211 και 202, Q. Mucius Scaevola στον Παύλο, D. 9, 2, 31). Αντίθετα, απαλλασσόταν εκείνος που είχε προξενήσει το φόνο του δούλου ή του ζώου από τυχή ρό (casus - Gai, III, 211 και 202).

6. Το τρίτο κεφάλαιο της lex Aquilia είχε ευρύτερο χαρακτήρα από το πρώτο και αφορούσε κάθε είδους ζημία ξένης περιουσίας που προξενήθηκε με κάψιμο, καταστροφή ή σπάσιμο, (Gai, III, 217: «si quid ustum, aut ruptum aut fractum fuerit»). Ο Γάιος όμως παρατηρεί ότι το ρήμα rumpere (ruptum), αρκούσε για να καλύψει κι όλες τις άλλες αιτίες που αναφέρει ο νόμος (Gai, III, 217). Και στο κεφάλαιο αυτό - όπως στο πρώτο - η ζημία έπρεπε να συντελεστεί άδικα (iniuria) (Gai, III, 217, Inst. 4, 3, 13) υπό την παραπάνω εκτεθείσα έννοια.

7. Μιά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις αποζημιώσεις που πρόβλεπε το κεφάλαιο πρώτο του νόμου κι εκείνες που πρόβλεπε το τρίτο κεφάλαιο τούτου, ήταν ότι στην περίπτωση του τρίτου κεφαλαίου, η αποζημίωση δεν καθοριζόταν βάσει της μέγιστης αξίας του τελευταίου έτους, αλλά βάσει εκείνης των τελευταίων τριάντα ημερών (Gai, III, 218, Inst. 4, 3, 14)⁽¹⁾.

8. Η ζημία στον Ακουίλιο νόμο πρέπει να αποτελεί συνέπεια άμεσης υλικής ενέργειας εκείνου που την προξένησε (si quis corpore suo damnum dederit - Gai, III, 219, Inst. 4, 3, 16).

Κατ' εφαρμογή της αντίληψης αυτής, αν ο πρόξενος της ζημίας δεν την προκάλεσε άμεσα με την πράξη του, ο Ακουίλιος νόμος δεν εφαρμόζόταν. Έτσι, δεν είχε εφαρμογή ο νόμος αν ο δράστης της ζημίας φυλάκισε τον ξένο δούλο ή το ξένο υποζύγιο με αποτέλεσμα να πεθάνουν από την πείνα, αφού αίτιο του θανάτου ήταν η πείνα κι όχι η φυλάκιση (Gai, III, 219, Inst. 4, 3, 16).

(1) Η λέξη «plurimi» δεν υπήρχε εδώ στο κείμενο του νόμου, αλλά υπονοείτο, κατ' άποψη του Σαβίνου.

Οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις προσθέτουν ότι ο προξενήσας τη ζημία έπρεπε με θετική του ενέργεια επάνω στο αντικείμενο της να την προκαλέσει (*damnum corpori datum*). Αν, κατά συνέπεια, κάποιος λυπηθεί το δούλο και λύσει τα δεσμά του και αυτός επωφεληθεί από την πράξη αυτή και δραπτεύσει, ο Ακουίλιος νόμος δεν έχει εφαρμογή (*Inst.* 4, 3, 16).

9. Οι κλασικοί νομικοί επεξέτειναν την ευθύνη από τον Ακουίλιο νόμο, με την χορήγηση αρχικά αγωγών *in factum* (βλ. § 123, II, στ) και αργότερα *actiones utiles* (βλ. § 123, II, ε) κατά το «υπόδειγμα του Ακουιλίου νόμου» (*ad exemplum legis Aquiliae*).

Τέτοια περίπτωση *actio utilis legis Aquiliae* απαντά επί τραυματισμού ελεύθερου ανθρώπου (*D.* 9, 2, 13 pr. - Ουλπιανός. Άλλα παραδείγματα, βλ. στο *Gai*, III, 219). Εξάλλου, κατά την ίδια περίοδο, η ευθύνη επεκτάθηκε και στις ζημίες από παράληψη.

10. Η αγωγή από τον Ακουίλιο νόμο ασκείτο ως *actio confessoria* αν ο εναγόμενος αναγνώριζε, κατ' αρχήν, την ευθύνη του, οπότε η δίκη αφορούσε πλέον μόνο το ύψος της καταβλητέας αποζημίωσης.

Αν όμως ο εναγόμενος αμφισβητούσε και την υπαιτιότητά του, η μετά την κатарξη της δίκης τυχόν καταδίκη του γινόταν στο διπλάσιο της ζημίας (*D.* 9, 2, 23, 10 - Ουλπιανός, *D.* 9, 2, 2, 1 - Γάιος, *C.I.* 3, 35, 4 - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, 293 μ.Χ.).

11. Εκτός από τον ζημιωθέντα κύριο, η αγωγή από τον Ακουίλιο νόμο χορηγήθηκε ως *utilis* και στον επικραπώτή καθώς και στο δικαιούχο της προσωπικής δουλείας της χρήσης (*usus*).

12. Επί φόνου δούλου, ο κύριος είχε το εκλεκτικό δικαίωμα είτε να προβεί στην ποινική δίωξη του δράστη (επί φόνου από πρόθεση κατά την *lex Cornelia de sicariis* - *D.* 9, 2, 23, 9 - Ουλπιανός), είτε να ασκήσει κατά του υπεύθυνου την αγωγή από την *lex Aquilia* του ιδιωτικού δικαίου (*Gai*, III, 213, *Inst.* 4, 3, 11, *CJ.* 3, 35, 3 - Γορδιανού, 241 μ.Χ.).

V. Προσβολή της προσωπικότητας

Το δίκαιο του Δωδεκαδέλτου ήδη περιλάμβανε ορισμένες διατάξεις που απέβλεπαν στην προστασία της προσωπικότητας κατά των προσβολών της (*iniuria*, αρχ. ελλην. ύβρις).

Έτσι, διάταξη του Δωδεκαδέλτου (Δωδεκ. VIII, 1α, στο *Bruns, Fontes*, I, σελ. 28: «*Qui malum carmen incantassit*») απειλούσε με ποινή που δεν έχει περισωθεί - πιθανότατα, όμως, θάνατο - όποιον «τραγουδούσε κακό ποίημα», δηλαδή ποίημα με μαγικό περιεχόμενο, εις βάρος άλλου. Άλλη, πάλι, διάταξη (ή η ίδια σε άλλη διατύπωση) απειλούσε με θάνατο εκείνον που «τραγουδούσε δημόσια» (*occentavisset*) ή «συνέτασσε»

(condidisset) ποίημα με περιεχόμενο περιπαικτικό, ή προσβλητικό, για την τιμή άλλου (Δωδεκ. VIII, 1b στο Bruns, Fontes, I, σελ. 28-29 = Cicero, de republ., 4, 10, 12).

Τρεις άλλες διατάξεις του Δωδεκάδελτου απέβλεπαν επίσης στην προστασία της προσωπικότητας: α) η πρώτη (Δωδεκ. VIII, 2 στο Bruns, Fontes, I, σελ. 29: «si membrum rup(s)it ni cum eo pacitatio esto») αφορούσε θέμα talio. Επί ακρωτηριασμού, δηλαδή, μέλους του σώματος, ο Δωδεκάδελτος - όπως και άλλες αρχαϊκές νομοθεσίες, π.χ. του Χαρώνδα (Διοδ. Σικελ., 12, 17, 4) ή του Μωσαϊκού Νόμου κλπ. - προέβλεπε την ακριβή ανταπόδοση (talio), εκτός αν μεταξύ του δράστη και του θύματος του ακρωτηριασμού επερχόταν συμφωνία (pactum) για την αποζημίωση του δεύτερου, το ποσό της οποίας καθοριζόταν ελεύθερα από το θύμα (πρβλ. Gai, III, 223).

β) Η δ ε ύ τ ε ρ η (Δωδεκ. VIII, 3, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 29: «Manu fustive si os fregit libera, CCC, si servo, CL poenam subito») πρόβλεπε ότι σε σπάσιμο κόκκαλου, ο δράστης ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει 300 ασσάρια για τον ελεύθερο ή 150 ασσάρια για το δούλο ως χρηματική ποινή (poena) (πρβλ. Gai, III, 223).

γ) Η τ ρ ί τ η (Δωδεκ. VIII, 4 στο Bruns, Fontes, I, σελ. 29: «Si iniuriam faxsit, viginti quinque poenae sunt»), τέλος, όριζε ότι επί άλλων προσβολών της προσωπικότητας (iniuriae) - δηλαδή, στα χρόνια του Δωδεκάδελτου, άλλων σωματικών προσβολών - η χρηματική ποινή οριζόταν σε 25 ασσάρια. Εννοείται ότι με την πάροδο του χρόνου η ποινή αυτή έγινε εντελώς ανεπαρκής, είναι δε χαρακτηριστικό το επεισόδιο που αφηγείται ο Gellius (Aul. Gellius, 20, 1, 13-15), ότι ένας Ρωμαίος ιππέας, ο L. Veratius, για να διασκεδάσει, χτυπούσε τους διερχομένους από το forum και στη συνέχεια τους κατέβαλε ανά 25 ασσάρια, για να αποφύγει κάθε δικαστική αντίδραση εκ μέρους τους.

Με την πάροδο του χρόνου, εξάλλου, η talio προσέκρουε, πιά, στην επελθούσα μεταβολή του περί δικαίου αισθήματος των Ρωμαίων. Για την προσαρμογή του δικαίου στη νέα αυτή αντίληψη της ρωμαϊκής κοινωνίας μερίμνησαν οι Πραϊτορες, εμπνεόμενοι, πιθανώς, από ελληνικά πρότυπα.

5. Η σχετική αγωγή που περιέλαβε το Ήδικτο (actio iniuriarum aestimatoria), περιείχε μία γενικότερη ρήτρα, η οποία απαγόρευε κάθε προσβολή της προσωπικότητας (contumelia, ελλην. «ύβρις» - πρβλ. Mos. et Rom. leg. coll. 2, 5, 1 (Παύλος), Inst. 4, 4 pr.) και δεν περιοριζόταν μόνο στις σωματικές προσβολές (όπως π.χ. κατά το υπόδειγμα (formula) του Ηδίκτου, γροθιά στο σαγόνι - Mos. et Rom. leg. coll., 2, 6, 4 - Παύλος) αλλά αφορούσε κάθε μορφή προσβολής της τιμής άλλου.

β. Εκτός όμως της γενικής αυτής ρήτηρας, το Ήδικτο περιλάμβανε και άλλες, ειδικότερες διατάξεις:

α) Προσβολή της σεμνότητας (*ademptata pudicitia*) ἔν τ ι μ η ς γ υ - ν α ῖ κ α ς (*mater familias*) ἢ ἀ ν η β ο υ (*praetextatus*) ἢ - ὅπως προσθέτουν οι Ιουστινιάνειες Εισηγήσεις - ἀ ν η β η ς (*praetextata*), πραγματοποιούμενη με το να τους παρακολουθήσει ο δράστης στο δρόμο (*adsectari*), ἢ να τους μιλήσει με απρέπεια (*adpellari*), ἢ να τους αφαιρέσει τον συνοδό από τον οποίο, κατά τα ἤθη, ἔπρεπε να συνοδεύονται όταν εμφανίζονται δημόσια (*comitem abducere*) (Gai, III, 220, D. 47, 10, 15, 15 - Ουλπιανός, P.S. 5, 4, 14, Inst. 4, 4, 1).

β) Δημόσια λοιδορία με φωνές από περισσότερα του ενός άτομα (*convicium* - Gai, III, 220, Inst. 4, 4, 1. Το κείμενο του Ηδίκτου, βλ. στο D. 47, 10, 15, 2 - Ουλπιανός), ἢ διάδοση της φήμης ὅτι ἡ περιουσία κάποιου πουλιέται λόγω χρεών, ενώ το θύμα δεν οφείλει τίποτε (Gai, III, 220, Inst. 4, 4, 1) ἢ το να γράφει κανείς, σε στίχους ἢ σε πεζό λόγο, δυσφημιστικά κατ' ἄλλου (Gai, III, 220, Inst. 4, 4, 1, P.S. 5, 4, 1: «*conviciiset famosus libellis*»).

γ) Γενικά, εκδηλώσεις περιφρόνησης και κατηγορίες (D. 47, 10, 15, 25 - Ουλπιανός: «*Ne quid infamandi causa fiat*» στο κείμενο του Ηδίκτου).

6. Η *actio iniuriarum aestimatoria* είχε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ὅτι στη σχετική δίκη γινόταν διάκριση ανάμεσα στην κοινή (απλή) *iniuria* και στη βαρεία. Αν επρόκειτο για την κοινή ὕβρη (*iniuria levis*), το θύμα, στην αγωγή του, προσδιόριζε μόνο του το ποσό της ζημίας που είχε υποστεί, καθορίζοντας το ανώτατο ὄριο εκτίμησής της (*taxatio*), ο δε δικαστής μπορούσε κατά εύλογη κρίση του (*ex bono et aequo*), να καταδικάσει τον εναγόμενο δράστη, είτε στο ποσό αυτό, είτε σε ἄλλο, μικρότερο, ὅμως, πάντως, από αυτό (Gai, III, 224).

Αν ὅμως επρόκειτο για β α ρ ε ῖ ᾱ ὕ β ρ η (*iniuria atrox*) ἡ αποτίμηση (*aestimatio*) της ζημίας γινόταν από τον ἴδιο τον Πραΐτορα, ὁπότε οι δικαστές ἢ ο δικαστής (*recuperatores* ἢ *iudex unus*), από σεβασμό προς τον Πραΐτορα, δεν περιόριζαν το επιδικαζόμενο ποσό σε ὕψος μικρότερο από αυτό που είχε αυτός ὀρίσει. Το ποσό, συνήθως, ὀριζόταν, σε τέτοια περίπτωση, ἴσο προς το ποσό της ε γ γ υ ο δ ο σ ῖ α ς που είχε παράσχει ο εναγόμενος για την εμφάνισή του στη δίκη (*vadimonium se certo die sisti* - βλ. πιο κάτω, § 121, III, A, 1 γ, Gai, IV, 184). Ο Γάιος ἐξηγεῖ σε ποιές περιπτώσεις ἡ *iniuria* θεωρεῖται *atrox*: ὅταν λέει, ἡ *iniuria*, εἶναι βαρεία, εἴτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ συμβάντος, π.χ. τραυματισμός ἀνθρώπου, εἴτε ἀπὸ τὸν τρόπο ὅπου τούτο συνέβη, π.χ. στο θέατρο, εἴτε ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ παθόντος, π.χ. ἀν ὁ παθὼν ἦταν ἀρχοντας (*magistratus*) (Gai, III, 225, Inst. 4, 4, 9).

7. Η αγωγή από iniuria είχε ποινικό χαρακτήρα (Gai, IV, 8) και γι' αυτό δεν μεταβιβαζόταν ενεργητικά στους κληρονόμους του ενάγοντα, όπως, άλλωστε, ούτε και παθητικά μεταβιβαζόταν στους κληρονόμους του εναγόμενου (Gai, IV, 112, Inst. 4, 12, 1). Η καταδίκη στην αγωγή από iniuria συνεπαγόταν ατιμία (Gai, IV, 60, Inst. 4, 16, 2), το ίδιο δε συνέβαινε και στον δράστη που κατάρτιζε με το θύμα σύμφωνο (pactum) συμβιβασμού (Gai, IV, 182, Inst. 4, 16, 2).

Αν ο ενάγων έχανε τη δίκη, καταδικαζόταν αυτομάτως σε χρηματική ποινή ίση προς το δέκατο της αξίωσής του, και μάλιστα αυτοδικαίως, ακόμη δε και αν από πλάνη είχε πιστέψει ότι είχε δίκαιο (Gai, IV, 177-178). Η αγωγή αποσβηνόταν αν ο παθών δεν εξεδήλωνε αμέσως τη δυσαρέσκειά του (Inst. 4, 4, 12: «haec actio dissimulatione aboletur») επειδή εθεωρείτο ότι αποδέχτηκε, με το κρύψιμο των αισθημάτων του, την iniuria.

8. Η αγωγή παρεχόταν όχι μόνο στον ίδιο τον παθόντα, αλλά και στο σύζυγο για iniuria στρεφόμενη κατά της συζύγου του, καθώς και στον αυτεξούσιο για iniuria στρεφόμενη κατά των τελούντων υπό την πατρική του εξουσία (Gai, III, 221, Inst. 4, 4, 2). Αντίθετα, η σύζυγος δεν μπορούσε να εγείρει την αγωγή αυτή για iniuria στρεφόμενη κατά του συζύγου της.

9. Αρμόδιο δικαστήριο για την εκδίκαση της actio iniuriarum στη φάση apud indicem ήταν το των recuperatores (Aul. Gellius, 20, 1, 13 in fine), των οποίων όμως η δικαιοδοσία φαίνεται ότι από κάποιο χρονικό σημείο, επί Ηγεμονίας, έγινε συντρέχουσα με την του iudex unus (πρβλ. Gai, III, 224).

VI. Πραιτορικά αδικήματα

Εκτός από την αρπαγή (rapina) για την οποία έγινε προηγουμένως (υπό III) λόγος, οι Πραίτορες, ασκώντας τα δικαιοδοτικά τους καθήκοντα, είχαν διαμορφώσει και άλλα αδικήματα. Από αυτά, τα δύο σημαντικότερα, είναι ο εξαναγκασμός που δημιουργείται από τον φόβο (metus) και η εξαπάτηση με τη χρήση δόλου (dolus malus). Για τα δύο αυτά αδικήματα έγινε λόγος όταν εκθέσαμε τα αφορώντα στα ελαττώματα της δικαιοπρακτικής βούλησης, όπου και παραπέμπουμε (βλ. πιο πάνω, § 38, V, Α και Β). Στα πραιτορικά αδικήματα κατατάσσουν, επίσης, ορισμένοι την κατάδολίειυση δανειστών (fraus creditorum), για την οποία θα γίνει λόγος σε ιδιαίτερο Κεφάλαιο (βλ. πιο κάτω, § 100).

Παραλείποντας ορισμένα δευτερεύουσας σημασίας αδικήματα που γεννούν αγωγές, θα έρθουμε ήδη στην εξέταση των οιονεί αδικημάτων.

VII. Οιονεί αδικήματα

Όπως είχαμε την ευκαιρία να σημειώσουμε αλλού (βλ. πιο πάνω §

74, I, α), ενώ οι Εισηγήσεις του Γαΐου δέχονται μιά διχοτόμηση των ενοχών σ' εκείνες που πηγάζουν από σύμβαση κι εκείνες που πηγάζουν από αδίκημα (Gai, III, 88), οι αποδιδόμενες στο Γάιο, αλλά πιθανότερα αναγόμενες στη μετακλασική περίοδο *res cottidianae* ή *aurea* προσθέτουν μια τρίτη κατηγορία ενοχών που δημιουργούνται κατ' ειδική διάταξη νόμου, από διάφορες μορφές αιτιών (D. 44, 7, 1 pr.).

Αλλά ενώ αυτή ήταν η πραγματική άποψη του συντάκτη των *res cottidianae*, ορισμένα αποσπάσματα του έργου αυτού, που περιέλαβε ο Πανδέκτης (D. 44, 7, 5) εμφανίζονται - πιθανώς χάρη σε ιουστινιάνεια παρεμβλήματα - να προσθέτουν στις ενοχές από συμβάσεις και από αδικήματα, δύο ακόμα κατηγορίες: εκείνων που πηγάζουν «οιονεί από σύμβαση» (D. 44, 7, 5 pr. - 3) - για την οποία έγινε πιο πάνω λόγος (§§ 95 και 96) - και εκείνων που πηγάζουν «οιονεί από αδίκημα» (*quasi ex delicto* - πρβλ. 44, 7, 4, 5, 4-6), για την οποία θα γίνει λόγος πάρα κάτω. Την άποψη αυτή αναπτύσσουν και οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις, κατά τις οποίες μια κατηγορία ενοχών είναι και εκείνες που πηγάζουν «οιονεί από αδίκημα» (*quasi ex delicto nascuntur* - Inst. 4, 5).

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται τέσσερες περιπτώσεις:

- 1) Του δικαστή που μερολήπτησε (*iudex qui litem suam fecit* - D. 44, 7, 4 - Γάιος (*aurea*))⁽¹⁾

Στην περίπτωση αυτή, όμως, υπάγονται ευρύτερα, όχι μόνο εκείνη του κατά κυριολεξία δόλου (μεροληψίας) του δικαστή, αλλά και κάθε άλλη όπου, ο δικαστής θα εκδώσει απόφαση προφανώς άδικη, π.χ. λόγω απεισκευσίας (*per imprudentiam* - D. 44, 7, 4 - Γάιος (*aurea*), Inst. 4, 5 pr.) ή λόγω απειρίας (*per imperitiam* - D. 50, 13, 6- Γάιος (*aurea*). Στο διάδικο που αδικήθηκε παρεχόταν αγωγή *in factum*, η οποία απέβλεπε σε χρηματική ποινή, το ύψος της οποίας καθόριζε κατά την κρίση του ο Άρχοντας (*magistratus*) που δικαιοδοτούσε, στηριζόμενος στην επιείκεια (D. 50, 13, 6 - Γάιος (*aurea*): «*teneri in factum actione, et in quantum aequum.... visum fuerit, poenam sustinebit*»).

β) Της αγωγής «για όσα χύθηκαν ή ρίχτηκαν» (*actio de effusis et deiectis*).

Η αγωγή αυτή ήταν πραιτορική και ανήκε στις *actiones populares* (D. 9, 3, 5, 5 - Ουλπιανός. Για την έννοια των *actiones populares*, βλ. πιο κάτω, § 123, II, η), στρεφόταν δε κατά του μόνιμου ενοίκου σπιτιού (ή άλλου

(1) Για το κλασικό δίκαιο, βλ. Gai, IV, 52, όπου γίνεται χρήση της ίδιας έκφρασης: «*alioquin item suam fecit*».

χώρου), από το ανώγειο (*cenaculum*) του οποίου έπεσε ή χύθηκε αντικείμενο σε δημόσιο χώρο (πρβλ. D. 9, 3, 1 pr. - Ουλπιανός, όπου το κείμενο του Ηδίκτου, Inst. 4, 5, 1), από την πτώση ή χύσιμο του οποίου προκλήθηκε σωματική βλάβη σε ελεύθερο άνθρωπο, ο οποίος περνούσε από το σημείο της πτώσης κλπ. ή στεκόταν σ' αυτό. Το σπίτι από το οποίο έπεσε ή χύθηκε το αντικείμενο δεν ήταν ανάγκη να ανήκει κατά κυριότητα στον ένοικο του σπιτιού, αλλά αρκούσε να είναι μισθωμένο σ' αυτόν ή και να του έχει παραχωρηθεί για ενοίκηση χωρίς αντάλλαγμα (*gratis* - βλ. D. 44, 7, 5, 5 - Γάιος (*aurea*), Inst. 4, 5, 1). Πρέπει να σημειωθεί ότι ο μόνιμος ένοικος ευθυνόταν ακόμη κι αν άλλος, ελεύθερος ή δούλος, ήταν ο αληθινός υπεύθυνος για την πτώση ή το χύσιμο. Η χορηγούμενη αγωγή ήταν *in factum* και απέβλεπε στο διπλάσιο της ζημίας που προκλήθηκε. Αν όμως η πτώση κλπ., είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο του ελεύθερου προσώπου, τότε προβλεπόταν σταθερό ποσό χρηματικής ποινής, οριζόμενο σε πενήντα χρυσά νομίσματα (*aurei*)⁽¹⁾.

Η ποινή του διπλασίου εξάλλου αφορούσε μόνο τις σωματικές βλάβες, όχι όμως και τις υλικές ζημιές που προκλήθηκαν σε ενδύματα κλπ., του παθόντος, τούτο δε λόγω της στενής διατύπωσης του Ηδίκτου στο σημείο αυτό (D. 9, 3, 1, 6 - Ουλπιανός).

γ) Της αγωγής «για όσα τοποθετήθηκαν ή κρεμάστηκαν» (*actio de posito aut suspenso*, πρβλ. D. 44, 7, 5, 5 - Γάιος (*aurea*), Inst. 4, 5, 1).

Και η αγωγή αυτή ήταν πραιτορική και *popularis* (D. 9, 3, 5, 12, - Ουλπιανός), η δε προβλεπόμενη χρηματική ποινή ήταν δέκα *aurei* (Inst. 4, 5, 1). Για την άσκηση της αγωγής αυτής αρκούσε να απειλείται πτώση του τοποθετηθέντος ή κρεμασθέντος, γιατί αν πραγματικά είχε επέλθει η πτώση, τότε εφαρμογή είχε η περίπτωση που εξετάσαμε πιο πάνω υπό 6).

δ) Τέταρτη, τέλος, περίπτωση αγωγής «οιονεί από αδίκημα» ήταν η στρεφόμενη κατά των *nautae*, *caurones* και *stabularii* για κλοπές ή ζημιές που προξενήθηκαν από πρόσωπα (είτε ελεύθερους είτε δούλους) τα οποία χρησιμοποίησαν στην υπηρεσία τους στο πλοίο, το πανδοχείο ή το σταύλο. Οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις αιτιολογούν την ευθύνη των ναυκλήρων, πανδοχέων και σταυλούχων στην περίπτωση αυτή από υποτιθέμενο πταίσμα τους στο θέμα της επιλογής των βοηθών τους (*culpa in eligendo* - Inst. 4, 5, 3: «... *culpae reus est, quod opera malorum hominum uteretur*»),

Η αγωγή ήταν, και στην περίπτωση αυτή, *in factum* και απέβλεπε στο διπλάσιο της αξίας της ζημίας, συνέτρεχε δε με την αγωγή από το

(1) Ο όρος *aureus* είναι ταυτόσημος προς τον *solidus* που είχε εισαχθεί από το Μεγάλο Κωνσταντίνο (βλ. § 23, II, B, γ). Δεν γνωρίζουμε σε τι συνίστατο η χρηματική ποινή στα χρόνια πριν από την εισαγωγή του *aureus*.

receptum nautarum cauponum, stabulariorum (βλ. πιο πάνω, § 93, II, 2, γ), αλλά εκείνος που υπέστη τη ζημία έπρεπε να επιλέξει τη μία από τις δύο. Είχε η συζητούμενη αγωγή έναντι της αγωγής από receptum το πλεονέκτημα ότι απευθύνετο κατά του ναυκλήρου κλπ., που ήταν, συνήθως, πιο φερέγγυος από τον πρόξενο της ζημίας δούλο κλπ., και ότι απέβλεπε στο διπλάσιο της ζημίας, είχε όμως το μειονέκτημα ότι δεν ήταν παθητικά κληρονομητή (παρόλο που ήταν κληρονομητή ενεργητικά - Inst. 4, 5, 3).

§ 100. Καταδολίευση δανειστών

I. Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο οφειλέτη, ο οποίος μπροστά στον κίνδυνο της οικονομικής καταστροφής που τον απειλεί, είτε προσπαθεί να διασώσει ό,τι θα μπορέσει από την περιουσία του, μεταβιβάζοντας περιουσιακά του στοιχεία σε τρίτα πρόσωπα, της εμπιστοσύνης του, είτε επιχειρεί να ευνοήσει ορισμένους από τους δανειστές του εις βάρος των λοιπών. Όπως είναι φυσικό, οι ενέργειες αυτές του οφειλέτη συνεπάγονται βλάβη των συμφερόντων των δανειστών του.

Το φαινόμενο αυτό, οδήγησε στη Ρώμη αρκετά νωρίς στη λήψη μέτρων για την προστασία των απειλούμενων από αναξιόχρεους οφειλέτες συμφερόντων των δανειστών.

II. Οι παλαιότερες πληροφορίες που μας έχουν περιέλθει σχετικά, ανάγονται στα χρόνια του Κικέρωνα (Cicero, ad Att. 1, 1,3), από τον οποίο πληροφορούμαστε ότι οι δανειστές στα τέλη της προκλασικής περιόδου μπορούσαν να κάνουν χρήση για την προστασία των δικαιωμάτων τους είτε μιας εις ακέραιο αποκατάστασης (in integrum restitutio) είτε ενός παραγγέλματος (interdictum) που τους παρείχε (το ένα ή το άλλο) το πραιτορικό Ήδικο, δεν γνωρίζουμε όμως υπό ποιές προϋποθέσεις τους παρεχόταν το ένδικο αυτό μέσο. Φαίνεται, πάντως, ότι το παρεχόμενο ένδικο μέσο δινόταν στους δανειστές κατά την περίοδο αυτή πριν από την venditio bonorum (για την οποία, βλ. πιο κάτω, § 122, III, β).

Τον πρώτο αιώνα μ.Χ., εξάλλου, ο γραμματικός Valerius Probus, σε σωζόμενο απόσπασμα του έργου του de iuris notarum (ο τίτλος αυτός δεν είναι γνήσιος), αναφέρει ανάμεσα στις συντμήσεις όρων που περιείχε το edictum perpetuum και έναν «F.C.», τον οποίο αναλύει ως «fraudare creditores» (Girard, Textes, I, σελ. 13 = FIRA, II, σελ. 457, αριθ. 13). Εξάλλου, όπως μας πληροφορεί ο Γάιος (Gai, I, 37 και 47, πρβλ. και Inst. 1, 6 pr.), η lex Aelia Sentia, του 4 μ.Χ., κήρυξε, ειδικότερα, άκυρες τις απελευθερώσεις εκείνες δούλων που γίνονταν «προς καταδολίευση των δα-

νειστών» (in fraudem creditorum). Τα σωζόμενα αποσπασματικά αυτά κείμενα δείχνουν το βαθμό στον οποίο στα τέλη της προκλασικής περιόδου και στις αρχές της κλασικής το πρόβλημα της καταδολίευσης των δανειστών απασχολούσε τη ρωμαϊκή νομική επιστήμη και πρακτική.

III. Στο κλασικό δίκαιο τα μέτρα που είχε διαμορφώσει το πραιτορικά δίκαιο για την προστασία των δανειστών ήταν κατά κύριο λόγο δύο: το *interdictum fraudatorium*⁽¹⁾ και η εις ακέραιον αποκατάσταση (in integrum restitutio).

Στα δύο αυτά κατά κυριολεξία ένδικα μέσα, θα πρέπει να προστεθεί και η άρνηση χορήγησης αγωγής από τον Πραίτορα σ' εκείνους τους δανειστές που απέκτησαν από καταδολιευτική αιτία (fraudandi causa) απαιτήσεις κατά του οφειλέτη εν γνώσει του αναξιόχρεου τούτου, στρεφόμενες κατά του αγοραστή της περιουσίας του οφειλέτη (bonorum emptor, βλ. πιο κάτω, § 122, III, β, δδ). Την άρνηση χορήγησης αγωγής σε τέτοια περίπτωση προέβλεπε ρητά το πραιτορικά Ήδικτο (D. 42, 5, 25 -Ουλπιανός).

α) *Interdictum fraudatorium*

Το παράγγελμα αυτό χορηγούσε ο Πραίτορας κατά του τρίτου, ο οποίος είχε αποκτήσει από τον οφειλέτη πράγμα ενσώματο για καταδολιευτική αιτία (fraudandi causa), υπό τις προϋποθέσεις ότι ο τρίτος θα ήταν εν γνώσει της καταδολίευσης και ότι το *interdictum* θα έχει ασκηθεί μετά την εκπλειστηρίαση της περιουσίας του οφειλέτη με *venditio bonorum* (βλ. πιο κάτω § 122, III, β, δδ). Αιτών μπορούσε να είναι κάθε δανειστής, αλλά το πράγμα που είχε περιέλθει στον τρίτο, επανερχόμενο στην περιουσία του οφειλέτη, περιερχόταν στο σύνολο των δανειστών.

Το *interdictum fraudatorium* μπορούσε να ασκηθεί εντός ενός έτους «ωφέλιμου» (utile, βλ. πιο πάνω, § 41, VIII, Γ), το οποίο άρχιζε από το η έγερση του *interdictum* αυτού είχε καταστεί δυνατή (πρβλ. D. 42, 8, 10 pr. - Ουλπιανός). Πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ, ότι ο θεοδοσιανός Κώδικας (C.T. 2,16, 1 του 329 μ.Χ. - Μεγάλου Κωνσταντίνου) κάνει ακόμα ρητά μνεία του *interdictum fraudatorium*.

β) Εις ακέραιον αποκατάσταση

Η εις ακέραιον αποκατάσταση, κατά την πιο πιθανή (αλλά αμφισβητούμενη) άποψη, δεν παρεχόταν όπως το *interdictum fraudatorium* στους

(1) Η γνησιότητα του χαρακτηρισμού «*fraudatorium*» αμφισβητείται.

επιδανειστές, αλλά μόνο στον κηδεμόνα της περιουσίας του οφειλέτη και εκπρόσωπο του συνόλου των δανειστών, τον *curator bonorum* (βλ. πιο κάτω, § 122, III, β, ββ, Gai, III, 77-79, II, 97-98), ο οποίος, ανατρέποντας με το μέσο αυτό τα αποτελέσματα της καταδολιευτικής δικαιοπραξίας (*fraudationis causa gesta*) προσέθετε το περιουσιακό στοιχείο που είχε αποτελέσει το αντικείμενο της εις ακέραιον αποκατάστασης στη διανεμητέα περιουσία του οφειλέτη (πρβλ. D. 42, 8, 1 pr. - Ουλπιανός, όπου οι λέξεις «*actionem dabo*» αποτελούν, πιθανότατα, παρέμβλημα, ενώ το αρχικό κείμενο αναφερόταν στην εις ακέραιο αποκατάσταση).

Και στην περίπτωση αυτή, η αγωγή έπρεπε να εγερθεί εντός έτους (*intra annum*), το δε αντικείμενο της *in integrum restitutio* έπρεπε να έχει περιέλθει σε τρίτο ο οποίος να ήταν εν γνώσει της καταδολίευσης (D. 42, 8, 1 pr. - Ουλπιανός: «*qui fraudem non ignoraverit*»).

IV. Ιουστινιάνειο δίκαιο

1. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, το *interdictum fraudatorium* και η *in integrum restitutio* συγχωνεύονται σε μian ενιαία αγωγή, η οποία αποκαλείται Παυλιανή αγωγή (*actio Pauliana*) σε ένα (μοναδικό) απόσπασμα του Πανδέκτη (D. 22, 1, 38, 4 - Παύλος «*Pauliana, per quam quae in fraudem creditorum alienata sunt revocantur, fructus quoque restituuntur*»)⁽¹⁾, κατά μίαν άποψη από το όνομα ενός Πραίτορα - άλλως άγνωστου - ονομαζόμενου Paulus, κατ' άλλη δε από το όνομα του νομικού της κλασικής περιόδου Παύλου.

2. Οι προϋποθέσεις, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο της άσκησης της Παυλιανής αγωγής ήταν οι ακόλουθες (D. 42, 8 και Inst. 4, 6, 6).

α) Ο οφειλέτης έπρεπε να έχει καταδολιευτική πρόθεση (*fraudis consilium* - D. 42, 8, 17, 1 - Ιουλιανός, D. 40, 9, 10 - Γάιος).

β) Από τις πράξεις του οφειλέτη έπρεπε να προκληθεί ζημιογόνο αποτέλεσμα (*eventus damni*), αδυναμία, δηλαδή, του οφειλέτη να ικανοποιήσει τους δανειστές του (D. 42, 8, 10, 1 - Ουλπιανός).

γ) Προκειμένου για πράξεις που έγιναν από χαριστική αιτία η προσβολή τους ως καταδολιευτικών μπορούσε να χωρήσει κατά του τρίτου ανεξάρτητα από το αν ο τρίτος αυτός είχε μετάσχει στο δόλο ή όχι (D. 42, 8, 6, 11 - Ουλπιανός, C.I. 7, 75, 5 του 293 μ.Χ. - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού). Προκειμένου όμως για πράξεις από επαχθή αιτία, αυτές τότε μόνο μπορούσαν να προσβληθούν ως καταδολιευτικές αν ο τρίτος εί-

(1) Πρβλ. και Θεόφιλον, Παραφρ. Εισηγ. 4, 6, 6.

χε συ μ με τ ά σ χ ε ι στο δόλο (conscius fraudis, particeps fraudis - D. 42, 8, 10, 2 - Ουλπιανός).

δ) Η Παυλιανή αγωγή παραγράφεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο με την πάροδο έτους υπολογιζόμενου ω φ έ λ ι μ α (utiliter, βλ. και πιο πάνω, υπό ΙΙΙ, α, καθώς και D. 42, 8, 6, 14 - Ουλπιανός, D. 42, 8, 10, 18 και 24 - Ουλπιανός).

ε) Η Παυλιανή αγωγή απέβλεπε στην απόδοση του μεταβιβασθέντος μαζί με τους κ α ρ π ο ύ ς του και τα ωφελήματα από αυτό (D. 22, 1, 38, 4 - Παύλος).

3. Την Παυλιανή αγωγή μπορούσε, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, να κινήσει τόσο ο κ η δ ε μ ό ν α ς της περιουσίας του οφειλέτη (curator bonorum) όσο και καθένας από τους δ α ν ε ι σ τ έ ς α τ ο μ ι κ ά (πρβλ. Inst. 4, 6, 6 και D. 42, 8, 1 pr. - Ουλπιανός (παρεμβ.): «de his curatori bonorum vel ei, cui de ea re actionem dare oportebit»).

VI. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 101. Έννοια της *hereditas* και της *bonorum possessio**

I. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε αρκετές περιπτώσεις διαδοχής στο σύνολο των περιουσιακών στοιχείων ενός προσώπου. Οι περισσότερες από αυτές επέρχονταν ως συνέπεια μιας δικαιοπραξίας εν ζωή (*inter vivos*). Ο Γάιος (Gai, II, 97, 98, III, 83) απαριθμεί στις Εισηγήσεις του τις κυριότερες απ' αυτές: Εκείνη που επέρχεται ως συνέπεια της εισποίησης (*adrogatio* - ο Γάιος πρέπει να σημειωθεί, τη μνημονεύει ως «*adoptio*», υπό μία ευρύτερη, δηλαδή, έννοια του δεύτερου αυτού όρου), εκείνη που επέρχεται ως συνέπεια της απόκτησης εξουσίας του συζύγου πάνω στην αυτεξούσια σύζυγο με μίαν από τις μορφές της *conventio in manum* (βλ. § 55, IV), και εκείνη που επέρχεται με την πώληση ως σύνολο της περιουσίας του οφειλέτη (*venditio bonorum*, για την οποία βλ. πιο κάτω, § 122, III, β).

II. Εκτός όμως από τις περιπτώσεις αυτές, ο Γάιος μνημονεύει και δύο περιπτώσεις καθολικής διαδοχής αιτία θανάτου (*mortis causa*). Είναι οι περιπτώσεις της *hereditas* και της *bonorum possessio* (Gai. II, 97, 98, III, 83).

A) Ο όρος *hereditas* όμως λαμβάνεται υπό δύο έννοιες:

α) Από τη μια μεριά σημαίνει — όπως στο Γάιο — την κληρονομική διαδοχή (*successio*), τη μορφή, δηλαδή, εκείνη καθολικής διαδοχής με την οποία ένα ή περισσότερα πρόσωπα αποκτούν κατά το *ius civile* ως σύνολο (*per universitatem*) τα δεκτικά τέτοιας διαδοχής περιουσιακά στοιχεία ενός προσώπου που πέθανε (D. 50, 17, 62 — Ιουλιανός: «*Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum ius quod defunctus habuerit*»).

β) Από την άλλη μεριά την κληρονομία, το σύνολο, δηλαδή, των περιουσιακών στοιχείων που ανήκαν σε κάποιον που πέθανε και που. με

* P. Voci, *Diritto ereditario romano*, I², Milano 1967. σελ. 143-201, B. Biondi, στη λ. «*bonorum possessio (diritto romano)*» στο NNDI, 2, σελ. 512-514, O. Lenel, *Zur Geschichte der heredis institutio*, στο Labeo, 12 (1966), σελ. 357-374, G. Boyer, *Le droit successoral romain dans les œuvres de Polybe*, στη RIDA, 4 (1950). σελ. 169-187, U. Robbe, *La definizione delle fonti della hereditas ed i suoi due significati*, στα Studi G. Donatuti, III, Milano 1973 σελ. 1031-1130.

το θάνατό του, περιέρχονται ή μπορούν να περιέλθουν σ' ένα ή περισσότερα πρόσωπα.

Υπό τη δεύτερη αυτή έννοια, η κληρονομία (*hereditas*) ως σύνολο κατατάσσεται από τους Ρωμαίους στα *α σ ώ μ α τ α* πράγματα (*res incorporales*) και τούτο ανεξάρτητα του αν περιλαμβάνει ή όχι και ενσώματα πράγματα (Gai, II, 14).

Β) Τα χρέη του κληρονομούμενου δεν περιλαμβάνονται, κατά τη ρωμαϊκή αντίληψη, στην κληρονομία, η οποία, κατά κυριολεξία, περιλαμβάνει μόνο ενεργητικό, μολοντί πολύ νωρίς, ίσως και από τα χρόνια του Δωδεκάδελτου, έγινε δεκτό ότι ο κληρονόμος ευθυνόταν για τα χρέη του κληρονομούμενου.

Γ) Μιλώντας για τη ρωμαϊκή οικογένεια (βλ. πιο πάνω § 46) αναφερθήκαμε στην έκφραση «*familia pecuniaque*». Η αρχαϊζουσα αυτή έκφραση που απαντά στις ρωμαϊκές διαθήκες των κλασικών χρόνων (Gai, II, 104. Παράδειγμα στο FIRA, III, αριθ. 47 (142 μ.Χ.), στιχ. 38-39) και που αποδίδεται ελληνικά ως «οικετία (και) χρήματα» (Sei. Pap., I, αριθ. 85 - FIRA, III, αριθ. 50, στηλ. II, στιχ. 3-4), θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι στα πλαίσια της *hereditas* οι δούλοι (*familia*) και, πιθανώς, και τα μεγάλα ζώα αποτελούσαν ιδιαίτερη περιουσιακή ομάδα που διακρινόταν από τα μικρότερα ζώα και τα χρήματα (*pecunia*). Πραγματικά δε, στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. V, 3), η ελευθερία του διαθέτη φαίνεται να περιορίζεται στα *pecunia* μόνο. Στην κλασική περίοδο, πάντως, η διάκριση αυτή είχε χάσει εντελώς τη σημασία της.

III. Ο όρος *hereditas* προέρχεται από το ουσιαστικό *heres* που σημαίνει τον κατά το *ius civile* κληρονόμο, εκείνο, δηλαδή, που καλείται στην κληρονομία σύμφωνα με διάταξη του Δωδεκαδελτου ή άλλου νόμου, ψηφίσματος της συνέλευσης των πληβείων κ.λπ. Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι ο όρος *heres* συνδεόταν με τον όρο «(h)erus» και σήμαινε τον κύριο (Festus, στη λ. «heres» στο Bruns, Fontes, II, σελ. 10, Inst. 2, 19, 7) φαίνεται όμως ότι ο όρος ετυμολογικά συνάπτεται με τον ελληνικό «χήρος».

Α) Αρχικά, ο όρος *heres* άρμοζε μόνο στους *οικείους* κληρονόμους (*heredes sui*) εκείνους, δηλαδή, τους υπεξουσίους του *pater familias*, που με το θάνατό του γίνονταν αυτεξούσιοι. Τα υπόλοιπα καλούμενα στην κληρονομία πρόσωπα δεν ονομάζονταν, κατά το δίκαιο των χρόνων του Δωδεκάδελτου, *heredes*. Η σχέση τους προς την κληρονομία αποδιδόταν περιφραστικά με την έκφραση «εκείνος που παίρνει την *familia*» (πρβλ. Δωδεκ. V, 4 και 5, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23). Μόνο αργότερα η ιδιότητα του *heres* αναγνωρίστηκε και στα άλλα πρόσωπα που καλούνται στην κληρονομία, δηλαδή στους *adgnati* (*proximi*) και στους *gentiles*, καθώς και

στους (εκτός των sui) εκ διαθήκης κληρονόμους. Τα πρόσωπα αυτά, που δεν είναι heredes sui, ονομάζονταν, κατ' αντιδιαστολή, εξωτικοί (heredes extranei, βλ. Gai, II, 161).

Β) Ανάμεσα στον οικείο (heres suus) και στον εξωτικό (heres extraneus) υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές:

Ο suus αποκτά αυτοδικαίως (ipso iure) την ιδιότητα του κληρονόμου. Αντίθετα, ο extraneus αποκτά την κληρονομία μόνο με την υπεισέλυσή του στην κληρονομία (hereditatis aditio, πρβλ. Gai, II, 162, 163), που συντελείται είτε με ειδική δικαιοπραξία, την cretio, είτε με την τέλεση ορισμένων πράξεων που υποδηλώνουν τη βούληση του να είναι κληρονόμος.

β) Ο suus αποκτά την κληρονομία ακόμα και αν δεν το γνωρίζει, ακόμα δε και παρά τη θέλησή του. Είναι, δηλαδή, ο suus αναγκαστικός (υποχρεωτικός) κληρονόμος (heres suus et necessarius), (Gai, II, 157). Αντίθετα ο extraneus διαθέτει προθεσμία για να σκεφθεί αν θα υπεισέλθει στην κληρονομία ή όχι (Gai, II, 162).

γ) Όντας αναγκαστικός κληρονόμος, ο suus δεν μπορεί να αγνοηθεί από τον pater familias στη διαθήκη του. Ο pater familias είναι, δηλαδή, υποχρεωμένος, είτε να εγκαταστήσει τον suus ως κληρονόμο στη διαθήκη του, είτε να τον αποκληρώσει ρητά. Αντίθετα ο extraneus δεν είναι αναγκαστικός κληρονόμος, και, κατά συνέπεια, ο pater familias είναι ελεύθερος να τον αγνοήσει, αν θέλει, στη διαθήκη του.

IV. Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, ο Γάιος μνημονεύει εκτός της hereditas και άλλη περίπτωση καθολικής διαδοχής αιτία θανάτου, την περίπτωση της bonorum possessio.

Α) Η bonorum possessio διαμορφώθηκε από τη δικαιοδοτική δραστηριότητα του Πραιτόρα και ειδικότερα από την παροχή από τον Πραιτόρα ένδικων βοηθημάτων σε πρόσωπα που έκρινε άξια προστασίας (βλ. πιο κάτω, § 124, Β), έτσι ώστε τα πρόσωπα αυτά να αποκτήσουν τη νομή των περιουσιακών στοιχείων που περιλαμβάνονταν στην κληρονομία.

Τέτοια πρόσωπα είναι ο εξωτικός (heres extraneus), ιδίως ο κληρονόμος από διαθήκη, αλλά και ο πλησιέστερος συγγενής εξ αρρενογονίας (adgnatus proximus) και το μέλος του γένους (gentilis). Αντίθετα, ο suus heres, που αποκτούσε αυτοδικαίως τη νομή των περιουσιακών στοιχείων της κληρονομίας, δεν είχε ανάγκη της πραιτορικής προστασίας, μπορούσε όμως, αν ήθελε, να την επιδιώξει (βλ. πιο κάτω υπό β.).

α) Στην περίπτωση του κληρονόμου από διαθήκη, ο Πραιτόρας παράπεμπε στη νομή των περιουσιακών στοιχείων της κληρονομιάς εκείνον τον κατονομαζόμενο στη διαθήκη κληρονόμο, που θα του παρουσίαζε

διαθήκη η οποία να εμφανίζει τα εξωτερικά γνωρίσματα γνησιότητας. Έπρεπε δηλαδή η διαθήκη που προσαγόταν στον Πραίτορα να φέρει το νόμιμο αριθμό σφραγίδων (Cicero, Verr. II, 1, 45, 117). Ο αριθμός αυτός, κατά την κλασική περίοδο, ήταν επτά.

Η παραπομπή στη νομή στην περίπτωση αυτή ονομάζεται *bonorum possessio secundum tabulas* (Gai, II, 147).

β) Αν δεν προσαγόταν τέτοια διαθήκη, ο Πραίτορας παρέπεμπε στη νομή τους νόμιμους εξ αδιαθέτου κληρονόμους (*bonorum possessio unde legitimi*) δηλαδή είτε τον *heres suus* (αν τέτοιος υπήρχε και ζητούσε την προστασία του), είτε αν τέτοιος δεν υπήρχε, τον *adgnatus proximus*, είτε, αν και τέτοιος δεν υπήρχε (μέχρι της κλασικής περιόδου), το μέλος του γένους (*gentilis*).

Τόσο στην περίπτωση της *bonorum possessio secundum tabulas* όσο και στην περίπτωση της *bonorum possessio unde legitimi*, ο Πραίτορας ενεργούσε «βοηθώντας το *ius civile*» (πρβλ. D, 1, 1, 7, 4 - Παπνιανόσ. Βλ. § 13, 1, Γ).

γ) Εκτός όμως από τις περιπτώσεις αυτές, ο Πραίτορας παρείχε την προστασία του, αν δεν υπήρχαν κληρονόμοι κατά το *ius civile*, και στους πλησιέστερους, έως τον έκτο βαθμό εξ αίματος συγγενείς (*cognati*) του προσώπου που πέθανε και, αν και τέτοιοι δεν υπήρχαν, στο σύζυγο που επιζούσε. Το τελευταίο τούτο γινόταν μόνο στην περίπτωση γάμου *sine manu*, και τούτο γιατί σε γάμο *cum manu* ο σύζυγος που επιζούσε ανήκε στους *sui heredes*.

Αυτή ήταν η *bonorum possessio unde cognati* και *unde vir et uxor*. Στην περίπτωση αυτή ο Πραίτορας ενεργούσε «συμπληρώνοντας το *ius civile*» (βλ. § 13, 1, Γ).

δ) Τέλος, κατά την κλασική περίοδο, ο Πραίτορας δημιούργησε δύο ακόμη μορφές *bonorum possessio*.

α) Η μια αφορούσε τα *χειράφετα τέκνα*, που κατά το *ius civile* αποκλείονταν από την κληρονομία, γιατί με τη χειραφεσία τους είχαν υποστεί *capitis deminutio minima*, και, κατά συνέπεια, δεν ανήκαν πια στους *heredes sui*.

Αυτή ήταν η *bonorum possessio unde liberi*.

ββ) Η άλλη αφορούσε πρόσωπα που αποκλείσθηκαν άδικα από τη διαθήκη και ονομάζεται *bonorum possessio contra tabulas*.

Στις δύο τελευταίες αυτές περιπτώσεις, ο Πραίτορας ενεργούσε «διορθώνοντας το *ius civile*» (βλ. § 13, 1, Γ).

Γ. Στην πρώτη και τη δεύτερη από τις περιπτώσεις που αναφέραμε πιο πάνω (υπό α και β), στις οποίες ο Πραίτορας βοηθούσε τους κατά το

ius civile κληρονόμους, τους παρείχε προσωρινά τη νομή των περιουσιακών στοιχείων της κληρονομίας, τους την παρείχε, δηλαδή, υπό την αίρεση ότι δεν θα ηττηθούν στη δίκη περί κλήρου από άλλον που να διαθέτει ισχυρότερο δικαίωμα (π.χ. ο *adgnatus proximus* είναι σε ασθενέστερη μοίρα απέναντι στον κληρονόμο από διαθήκη). Στις δύο αυτές περιπτώσεις ο Γάιος μιλάει για *bonorum possessio sine re* (Gai, III, 35-37). Στις υπόλοιπες τέσσερις περιπτώσεις (υπό γ και δ), αντίθετα, όπου ο Πράιτορας, συμπληρώνοντας ή διορθώνοντας το *ius civile*, παρείχε οριστικά τη νομή των περιουσιακών στοιχείων της κληρονομίας, γίνεται λόγος για *bonorum possessio cum re*.

§ 102. Ιστορική εξέλιξη της *hereditas**

Α) Το ρωμαϊκό σύστημα κληρονομικού δικαίου έχει τις ρίζες του, κατά την πιο πιθανή άποψη, στη δομή της υπό στενή έννοια ρωμαϊκής οικογένειας (*familia proprio iure dicta*, βλ. πιο πάνω, § 46), που την αποτελούσαν ένα αυτεξούσιο (*sui iuris*) πρόσωπο, ο *pater familias*, και όλα τα πρόσωπα εκείνα που, ενόσω ο *pater familias* ήταν ζωντανός, βρίσκονταν υπό την απόλυτη εξουσία του.

Με το θάνατο του *pater familias* η οικογένειά του, που αποτελούσε μια θρησκευτική ομάδα με επίκεντρο την κοινή λατρεία των εφέστιων θεών (*sacra familiaria*), αλλά συνάμα και μιαν οικονομική ομάδα που εκμεταλλευόταν από κοινού, κάτω από τη διεύθυνση του *pater familias*, την οικογενειακή γεωργική περιουσία, χωριζόταν σε τόσες νέες μονάδες, όσα και τα πρόσωπα που με το θάνατο του *pater familias* γίνονταν αυτεξούσια (*sui iuris*).

Τα πρόσωπα αυτά ήταν η σύζυγος *cum manu* και εκείνοι οι καπόντες του *pater familias* που βρίσκονταν υπό την άμεσο εξουσία του, είτε αυτοί ήταν γιοι, είτε θυγατέρες (εκτός αν οι τελευταίες είχαν τελέσει γάμο *cum manu*) είτε τέκνα γιών που είχαν προαποβιώσει. Όλα αυτά τα πρόσωπα

* F. Wiaecker, *Hausgenossenschaft und Erbinsetzung*, στα *Leipziger rechtswissenschaftliche Studien* 124 (1941). σελ. 1 επ.. (δεν μας ήταν προσιτό), O. Lenel, (όπ.π. § 101). E. Rabel, *Die Erbrechtstheorie Bonfantès*, στα *Mélanges de Visscher*, II, 1949. σελ. 295-332. U. von Lübtow, *Die entwicklungsgeschichtlichen Grundlagen des römischen Erbrechts*, στα *Studi de Francisci*, I. Milano 1956. σελ. 409-516. H. Lévy-Bruhl, «Heres», στα *Mélanges de Visscher*, II, 1949. σελ. 137-176. G. Diosdi, *Ownership in ancient and preclassical Roman Law*, Budapest 1970, σελ. 22-29, F. de Martino, *Nota in tema di «in iure cessio hereditatis»*, στο *Diritto privato e società romana*. Roma 1982, σελ. 518-540. V. Zilletti, στη λ. «Sacra», στο *NNDI*, 6 (1969), σελ. 304-306.

είχαν, ενόσω ζούσε ο *pater familias*, ένα κρυφό («λανθάνον») απόλυτο δικαίωμα απάνω στην οικογενειακή περιουσία (βλ. Gai, II, 157: «et vivo quoque parente quodammodo domini existimantur»), αλλά — όσον αφορά τους άρρενες — και πάνω στις *cum manu* συζύγους τους, καθώς και στους ίδιους τους τούς κατιόντες.

Β) Με το θάνατο του *pater familias* τα πρόσωπα αυτά, των οποίων το ως τότε «λανθάνον» δικαίωμα γινόταν με το θάνατο του *pater familias* ενεργό, συνέχιζαν (πρβλ. τη λέξη *successio*, που σημαίνει διαδοχή), την απόλυτη εξουσία του *pater familias* που πέθανε, το καθένα στο κλάσμα της οικογενειακής περιουσίας που του αναλογούσε, οι δε άρρενες από τα πρόσωπα αυτά και πάνω στις συζύγους τους *cum manu*, καθώς και στους κατιόντες τους. Πάνω στην οικογενειακή περιουσία, ειδικότερα, δημιουργόταν με την κληρονομική διαδοχή μια συλλογική συνιδιοκτησία (*consortium*), στην οποία όλοι οι συνιδιοκτήτες μετείχαν κατά ίσα μέρη. Οι *sui* συνέχιζαν επίσης όλοι μαζί την εφέστια λατρεία (*sacra*) και τα δικαιώματα πάνω στον οικογενειακό τάφο (*ius sepuchri*).

Γ) Όπως είναι φανερό από τα παραπάνω, η κληρονομική διαδοχή, αντίθετα προς ό,τι έχει υποστηριχθεί, έλαβε αρχικά στους Ρωμαίους τη μορφή της εξ αδιαθέτου διαδοχής.

Η διαδοχή αυτή όμως οδηγούσε σε ολοένα μεγαλύτερη κατάτμηση των κληρών, με αποτέλεσμα να τείνουν οι κληροί αυτοί να γίνουν ανεπαρκείς για τη διατροφή της καθεμιάς ρωμαϊκής οικογένειας, ενώ συγχρόνως η λειτουργία του *consortium* γινόταν προβληματική καθώς αυξάνονταν ολοένα οι συνιδιοκτήτες.

Για την αποφυγή της κατάτμησης αυτής, εκτός από πράξεις εν ζωή, που είχαν σκοπό την αποκοπή ορισμένων *sui* από την οικογενειακή ομάδα, όπως η χειραφεσία (*emancipatio*), η παράδοση του υπεξουσίου σε υιοθεσία άλλης οικογένειας (*adoptio*) και ο γάμος *cum manu* της υπεξούσιας θυγατέρας, διαμορφώθηκε, πιθανώς τον τέταρτο αιώνα π.Χ., μια δικαιοπραξία αιτία θανάτου, η διαθήκη με χαλκό και ζυγό (*testamentum per aes et libram*) που απέβλεπε αρχικά στον ορισμό ενός μόνο *heres* του *pater familias* ανάμεσα στους περισσότερους που υπήρχαν, σε συνδυασμό με την αποκλήρωση (*exheredatio*) των υπολοίπων.

Είναι πιθανό ότι για τη διαμόρφωση της διαθήκης αυτής στάθηκε υπόδειγμα η πολύ αρχαιότερη διαθήκη *calatis comitiis*, της οποίας σκοπός ήταν ο ορισμός κληρονόμου για εκείνον που δεν είχε *heredes suos*, η οποία αποτελούσε, δηλαδή, ένα είδος εισποίησης αιτία θανάτου. Εξάλλου, με τη διαθήκη με χαλκό και ζυγό είχε τη δυνατότητα ο

pater familias να κληροδοτήσει συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία στους άλλους οικείους (sui), εκτός από τον heres τον οποίο όρισε στη διαθήκη του.

Δ) Στην προκλασική περίοδο, με τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που επέρχονται, υποχωρεί η αντίληψη της οικογένειας ως συνόλου και επικρατούν ατομικιστικές αντιλήψεις, που οδηγούν στην αναγνώριση της απόλυτης ελευθερίας για διάθεση της κληρονομιάς περιουσίας με διαθήκη. Είναι η εποχή κατά την οποία η διαδοχή από διαθήκη παίρνει το απόλυτο προβάδισμα απέναντι της διαδοχής κατά το νόμο, της εξ αδιαθέτου, δηλαδή, διαδοχής, προβάδισμα που αποτελεί από τότε χαρακτηριστικό του ρωμαϊκού Κληρονομικού Δικαίου.

Στα τέλη της προκλασικής περιόδου και ως αντίδραση στις ατομικιστικές αυτές τάσεις αρχίζουν να εισάγονται περιορισμοί στην απόλυτη ελευθερία του διαθέτη, με τη μορφή της νόμιμης μοίρας υπέρ ορισμένων κληρονόμων, που χαρακτηρίζονται ως αναγκαίοι.

Ε) Από την προκλασική περίοδο και πέρα αναγνωρίζονται επίσης, προοδευτικά, χάρη, κυρίως, στη δικαιοδοτική δραστηριότητα του Πράιτορα, δικαιώματα στους εξ αίματος συγγενείς (cognati) του κληρονομούμενου καθώς και στο sine manu σύζυγο τούτου που είχε επιβιώσει απέναντι στους εξ αρρενογονίας συγγενείς του, τάση η οποία κυριαρχεί στο Ιουστινιάνειο δίκαιο.

§ 103. Επαγωγή της κληρονομίας*

I. Επαγωγή της κληρονομίας (delatio hereditatis)⁽¹⁾ είναι η αιτία για την οποία ένα πρόσωπο καλείται να γίνει κληρονόμος, ή bonorum possessor.

Από όσα ειπώθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, προκύπτει ότι το Ρωμαϊκό Δίκαιο (βλ. Gai, II, 99), γνώριζε δύο αιτίες για τις οποίες ένα πρόσωπο μπορούσε να κληθεί στην κληρονομία (vocari ad hereditatem - Gai, III, 7): είτε από διαθήκη (ex testamento) είτε εξ αδιαθέτου (ab intestato).

II. Αντίθετα η κληρονομική σύμβαση, μια σύμβαση, δηλαδή, με την οποία το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη ορίζει τον αντισυμβαλλό-

* P. Voci, I² (οπ.π., § 101), σελ. 489-515, G. Vismara, Storia dei patti successori, I, Milano 1941, G. Michaélidès-Nouaros, Contribution à l'étude des pactes successoraux en droit byzantin, Paris 1937.

(1) Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός. Οι Ρωμαίοι νομικοί αναφέρονται, όμως, στη «delata hereditas», βλ. D. 50. 16. 151- Τερέντιος Κλήμης.

μενο ή τρίτο ως κληρονόμο, είτε πάνω στο σύνολο της μέλλουσας κληρονομίας του, είτε πάνω σε ορισμένο ποσοστό της, είτε και (ως κληροδότημα) πάνω σε συγκεκριμένο περιουσιακό στοιχείο που περιλαμβάνεται σ' αυτήν, δεν αναγνωριζόταν κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο ως λόγος επαγωγής της κληρονομίας, αλλά, αντίθετα θεωρούνταν άκυρη ως αντίθετη προς τα χρηστά ήθη. Εκτός των άλλων, θεωρούνταν για το λόγο αυτόν άκυρη η επερώτηση (*stipulatio*) με την οποία ο επερωτώμενος υποσχόταν την καταβολή ποινής στην περίπτωση που δεν εγκαθιστούσε τον επερωτώμενα ως κληρονόμο του (D. 45, 1, 61 - Ιουλιανός = Βασ. 53, 1, 58, C.I., 8, 38, 4 (293 μ.Χ.) - Διοκλητιανός και Μαξιμιανός). Άκυρη θεωρούνταν επίσης η σύμβαση η σχετική προς την κληρονομία τρίτου που ζούσε κατά το χρόνο της κατάρτισής της (D. 39, 5, 29, 2 - Παπινιανός).

Στο βυζαντινό δίκαιο, όμως, πιθανώς κάτω από ελληνικές επιδράσεις, η απαγόρευση των κληρονομικών συμβάσεων διασπάστηκε με τη Νεαρά 19 του Λέοντα του Σοφού, που όρισε ότι, αν ο ένας από τους γονείς συμφώνησε σε προικώ («γαμήλιο») συμβόλαιο τέκνου του να αφήσει με τη διαθήκη του στο τέκνο αυτό μερίδα ίση προς τη μερίδα των υπόλοιπων τέκνων του, η συμφωνία αυτή είναι έγκυρη, κάθε δε διάταξη τελευταίας βούλησης του γονέα που δεν ανταποκρίνεται προς τα όσα έχουν συμφωνηθεί στο προικώ συμβόλαιο είναι άκυρη, και το τέκνο αυτό κληρονομεί κατά ίση προς τα υπόλοιπα μερίδα. Η διάταξη αυτή επέζησε στο βυζαντινό και στο μεταβυζαντινό δίκαιο.

Για το θέμα της αιτίας θανάτου δωρεάς, βλ. πιο κάτω, § 115.

III. Μολονότι, όπως ειπώθηκε, αρχικά η κληρονομική διαδοχή είχε εμφανισθεί στη Ρώμη με τη μορφή της διαδοχής εξ αδιαθέτου, εντούτοις η επαγωγή από διαθήκη αποτελεί τον κατεξοχήν τρόπο επαγωγής της κληρονομίας στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Διαθήκη στο Ρωμαϊκό Δίκαιο είναι τυπική μονομερής δικαιοπραξία, με την οποία ένα πρόσωπο ορίζει περί της τύχης της περιουσίας του μετά το θάνατό του (D. 28, 1, 1 - Μοδεστίνος, U.E., 20, 1).

Εξ αδιαθέτου επαγωγή είναι εκείνη που στηρίζεται σε διάταξη κανόνα δικαίου (Νόμου - του Δωδεκάδελτου ή άλλου - Συγκλητικού Δόγματος, αυτοκρατορικής Διάταξης, ή του πραιτορικού Ηδίκτου).

Η επαγωγή της κληρονομίας από διαθήκη απέκτησε στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ίσως και από τον 4ο π.Χ. αιώνα ήδη, πάντως δε από την προκλασσική περίοδο, προτεραιότητα απέναντι στην εξ αδιαθέτου επαγωγή. Η ύπαρξη, δηλαδή, έγκυρης διαθήκης απέκλειε την εξ αδιαθέτου διαδοχή, με ορισμένες όμως εξαιρέσεις.

IV. Η διαδοχή από διαθήκη δεν ήταν δυνατό να συντρέχει στο Ρωμαϊκό Δίκαιο με την εξ αδιαθέτου.

Τον κανόνα αυτόν εκφράζει η ρήση των ιουστινιάνειων Εισηγήσεων «Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest» (Inst. 2, 14, 5, πρβλ. και D. 50, 17, 7 - Πομπώνιος = Βασ. 2, 3, 7). Από τον κανόνα αυτόν συνάγεται ότι:

α) Αν ο διαθέτης δεν προβλέψει στη διαθήκη του για την τύχη ολόκληρης της περιουσίας του, τότε το μέρος εκείνο για το οποίο δεν έχει γίνει πρόβλεψη στη διαθήκη, περιέρχεται στους κατά τη διαθήκη κληρονόμους τους και όχι στους εξ αδιαθέτου, προσαυξάνοντας κατά την αναλογία της μερίδας του καθενός από αυτούς τα όσα έχουν να λάβουν από την κληρονομική περιουσία.

β) Αν κάποιος από τους κληρονόμους από διαθήκη δεν αποδεχθεί την κληρονομία, η μερίδα του προσαυξάνει, κατά την ίδια αναλογία, τη μερίδα των λοιπών συγκληρονόμων του από διαθήκη.

V. Για την επαγωγή της κληρονομίας απαιτείται, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, η συνδρομή τριών προϋποθέσεων:

α) Ο θάνατος του κληρονομούμενου. Το θάνατο αυτόν είναι υποχρεωμένος να αποδείξει εκείνος που ισχυρίζεται ότι είναι ο κληρονόμος.

Κατά το κλασικό δίκαιο, επί σύγχρονου θανάτου δύο ή περισσότερων προσώπων (commorientes), εκείνος που είχε συμφέρον να αποδείξει ότι κάποιο από αυτά πέθανε πριν από άλλο έφερε το βάρος της απόδειξης του γεγονότος αυτού. Σε αντίθετη περίπτωση όλοι θεωρούνταν ότι είχαν πεθάνει ταυτόχρονα (D. 38, 5, 18 (19) - Μαρκιανός: «non videtur alter alteri supervixisse»).

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, αντίθετα, γίνονται δεκτά ορισμένα τεκμήρια προαποβίωσης. Σε περίπτωση, ειδικότερα, σύγχρονου θανάτου γονέα και τέκνου, τεκμαίρεται ότι το τέκνο πέθανε πριν από το γονέα αν ήταν άνηβο, μετά δε από το γονέα αν ήταν έφηβο. Στις περιπτώσεις όμως αυτές επιτρέπεται ανταπόδειξη (D. 34, 5, 8 (10), 4 - Τρυφωνίνος).

β) Το να ζει κατά το χρόνο της επαγωγής το πρόσωπο στο οποίο επάγεται η κληρονομία και να έχει το πρόσωπο αυτό κατά τον ίδιο χρόνο την ικανότητα να κληρονομεί.

Κατ' εξαίρεση, το έμβρυο που είχε ήδη συλληφθεί κατά τη στιγμή του θανάτου του κληρονομούμενου μπορούσε να καταστεί κληρονόμος (D. 1, 5, 26 - Ιουλιανός, βλ. και πιο πάνω, § 41, III, για το θέμα του εμβρυωρού).

γ) Η επαγωγή της κληρονομίας πρέπει να γίνει χωρίς διαλυτική αίρεση ή προθεσμία.

Ο κληρονομούμενος δεν μπορούσε, δηλαδή, να ορίσει στη διαθήκη του ότι ο κληρονόμος χάνει την ιδιότητά του αυτή αφότου πληρωθεί η αίρεση ή αφότου λήξει η προθεσμία. Τον κανόνα αυτόν εκφράζει η λατινική (αλλά όχι ρωμαϊκή) ρήση «semel heres, semper heres». Για την αναβλητική αίρεση και προθεσμία θα γίνει πιο κάτω λόγος (βλ. § 105, II, στ και ζ).

V. Χρόνος επαγωγής της κληρονομίας. Η επαγωγή επέρχεται κατ' αρχή, με το θάνατο του κληρονομούμενου. Είναι πιθανό — όχι όμως βέβαιο — ότι, προκειμένου για επαγωγή από διαθήκη, ίσχυε ό,τι και για τις κληροδοσίες προς εξωτικούς, ως προς τους οποίους κατά τη Lex Papia Poppaea του 9 μ.Χ., η επαγωγή επερχόταν από τη δημοσίευση της διαθήκης (βλ. πιο κάτω § 114, II, Δ, α).

Επί κληρονομίας υπό αναβλητική αίρεση, η επαγωγή επερχόταν με την πλήρωση της αίρεσης (πρβλ. D. 29, 2, 13 pr. - Ουλπιανός).

§ 104. Η ρωμαϊκή διαθήκη*

I. Τύπος της διαθήκης

A. Είδη διαθηκών του *ius civile*

Ως τα μετακλασικά χρόνια το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώρισε τρία είδη διαθηκών που βασιζόνταν επί του *ius civile*.

Πρόκειται για το *testamentum calatis comitiis*, το *testamentum per aes et libram* και το *testamentum in procinctu* (U.E. 20, 2, Aul. Gell., 15, 27, πρβλ. και Inst. 2, 10, 1). Από αυτές τις μορφές της διαθήκης, η πρώτη και η δεύτερη ήταν τακτικές, μπορούσαν δηλαδή να χρησιμοποιηθούν

* M. Amelotti, Il testamento romano attraverso la prassi documentale, I, Le forme classiche di testamento, Firenze 1966, L. Migliardi Zingale, I testamenti romani nei papiri e nelle tavolette d'Egitto, Torino 1988, H. Siber, Die ältesten römischen Volksversammlungen, στη SZ (RA), 53 (1937), σελ. 237-271, ιδίως σελ. 248-249, V. Arangio - Ruiz, La successione testamentaria secondo i papiri grecoegizi (Napoli 1906). H. Kreller, Erbrechtliche Untersuchungen auf Grund der graeco-ägyptischen Papyrusurkunden, Leipzig 1919. O. Lenel, Zur Geschichte des heredis institutio (όπ.π., § 101), J. Macqueron, Le s.c. néronien et le caractère secret du testament, στη RHD. 35 (1957). σελ. 459-475. P. Voci, Testamento pretorio, στα Studi Grossi. I. Torino. 1968. p. 97-133, Th. Mommsen, Aegyptisches Testament vom J. 189 n. Chr. στα Gesammelte Schriften. I. Berlin 1905, σελ. 429-442 και Nachtrag, όπ.π.. σελ. 442-444, του ίδιου, Zu der Rechtsstellung der athenischen Professoren in der römischen Kaiserzeit, στα Ges. Schrift., III, Berlin 1907. σελ. 50-52. E. Nisoli, Die Testamentseröffnung im römischen Recht. Bern 1949.

από κάθε Ρωμαίο πολίτη, ενώ η τρίτη ήταν έκτακτη, γιατί μπορούσε να γίνει χρήση της από τους Ρωμαίους πολίτες μόνο υπό τις ειδικές περιστάσεις εκστρατείας.

1) Η πρώτη από τις τακτικές διαθήκες του *ius civile* καταρτιζόταν προφορικά με δήλωση του διαθέτη μπροστά στην παλαιότερη ρωμαϊκή λαϊκή συνέλευση, την «κατά φράτρας εκκλησία» (*comitia curiata*) κι ονομαζόταν γι' αυτό το λόγο *testamentum calatis comitiis*. Όπως μας πληροφορεί ο Γάιος (Gai, II, 101), δύο φορές το χρόνο – πιθανώς στις 24 Μαρτίου και στις 24 Μαΐου – τα *comitia curiata* συνέρχονταν ειδικά για το σκοπό αυτό. Όπως για την εισποίηση (*adrogatio*), (βλ. § 59), έτσι και για το *testamentum calatis comitiis*, τη συνέλευση της κατά φράτρας εκκλησίας συγκαλούσε ο *pontifex maximus*, ο οποίος και προέδρευε σ' αυτή.

Αμφισβητείται κατά πόσο στην περίπτωση του *testamentum calatis comitiis* τα *comitia curiata* έδιναν (όπως στην περίπτωση της εισποίησης) την έγκρισή τους στη διαθήκη ή χρησίμευαν απλώς ως μάρτυρες στην κατάρτισή της. Το πιθανότερο όμως είναι, κατά τη γνώμη μας, ότι η διαθήκη αυτή αποτελούσε είδος «εισποίησης αιτία θανάτου», εισποίησης, δηλαδή, της οποίας τα αποτελέσματα επέρχονταν με το θάνατο του διαθέτη. Η έγκριση των *comitia curiata*, ήταν κατά συνέπεια, αναγκαία για την κατάρτιση της διαθήκης αυτής, της οποίας σκοπός, τουλάχιστον αρχικά, ήταν ο ορισμός κληρονόμου (*heres*) στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες ο διαθέτης δεν είχε *heredes sui* (πρβλ. Δωδεκ., V, 4: «*si intestato moritur, cui suus heres nec escit...*»). Μόνο, δηλαδή, σε τέτοια περίπτωση η κατάρτισή της ήταν δυνατή.

Στα χρόνια του Γαΐου, το *testamentum calatis comitiis* είχε από καιρό περιέλθει σε αχρησία (Gai, II, 103).

2) Το δεύτερο είδος τακτικής διαθήκης του *ius civile* ήταν η διαθήκη με χαλκό και ζυγό (*testamentum per aes et libram*).

Και η μορφή αυτή της διαθήκης ανάγεται σε χρόνια προγενέστερα του Δωδεκάδελτου.

α) Στην αρχική της φάση η διαθήκη αυτή εμφανίστηκε υπό τη μορφή της *mancipatio familiae*.

Με τη *mancipatio* αυτή, ο διαθέτης μεταβίβαζε, με χαλκό και ζυγό (βλ. πιο πάνω § 37), την περιουσία του σε πρόσωπο της εμπιστοσύνης του, τον «αγοραστή της κληρονομίας» (*familiae emptor*), ο οποίος, με πανηγυρικά λόγια, αναλάβαινε να τη μεταβιβάσει μετά το θάνατο του διαθέτη στους πραγματικούς κληρονόμους.

Ο *familiae emptor* επείχε θέση κληρονόμου (Gai, II, 103: «*heredis locum optinebat*»), δεσμευόταν όμως από σχέση πίστης (*fiducia*) να προβεί

μετά το θάνατο του διαθέτη σε μεταβίβαση της κληρονομικής περιουσίας στους αληθινούς κληρονόμους, στα πρόσωπα, δηλαδή, εκείνα τα οποία είχε ορίσει ο διαθέτης με μονομερή πανηγυρική δήλωσή του (*nuncupatio* – βλ. πιο πάνω, § 37), που γινόνταν μαζί με τη *mancipatio* κατά τη στιγμή της κατάρτισής της (Gai, II, 104).

Ουσιαστικά, δηλαδή, ο *familiae emptor* έπαιζε, κατά τη φάση αυτή, το ρόλο εκτελεστή διαθήκης.

Ως τα χρόνια του Δωδεκάδελτου, η διαθήκη *per aes et libram* δεν περιείχε ορισμό κληρονόμου, ούτε πρόβλεπε για την περιουσία ως σύνολο, αλλά μπορούσε να περιέχει μόνο κληροδοσίες συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων ή διορισμό επιτρόπου (Δωδεκ. V, 3: «*Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*». Βλ. και πιο πάνω, § 61, I, B, β).

β) Σε δεύτερη φάση, χάρη στην ερμηνεία των Ποντίφηκων, το είδος αυτό της διαθήκης μετέβαλε προορισμό: Η παρουσία του *familiae emptor* περιορίστηκε σε απλό τύπο, ενώ και η ίδια η *mancipatio* έγινε χωρίς ουσία. Το βάρος μεταφέρθηκε κατά τη φάση αυτή στη *nuncupatio*, τη μονομερή δήλωση του διαθέτη. Παράλληλα και το περιεχόμενο που μπορούσε να έχει μια τέτοια διαθήκη επεκτάθηκε, έτσι ώστε η διαθήκη μπορούσε πια να προβλέπει για το σύνολο της κληρονομικής περιουσίας και όχι μόνο για συγκεκριμένες κληροδοσίες, έπρεπε δε πλέον να περιλαμβάνει υποχρεωτικά διορισμό κληρονόμου (*heredis institutio*). Μπορούσε επίσης η διαθήκη αυτή να περιλαμβάνει και δήλωση αποκλήρωσης μερικών ή και όλων των *heredes sui* του διαθέτη οι οποίοι, αν δεν υπήρχε η διαθήκη, θα καλούνταν εξ αδιαθέτου στην κληρονομία.

γ) Στην τελική της φάση, όπως εμφανίζεται στο προκλασικό και στο κλασικό δίκαιο, η διαθήκη *per aes et libram*, γινόταν κατά τον ακόλουθο τρόπο, που περιγράφει ο Γάιος, (Gai, II, 104): Ο διαθέτης μπροστά σε πέντε μάρτυρες και στο ζυγοστάτη (*libripens*) – όλους Ρωμαίους πολίτες και εφήβους όπως σε κάθε *mancipatio* – έχοντας ήδη γράψει σε πινακίδες (*tabulae ceratae*, βλ. § 37) τη διαθήκη του, μεταβίβαζε χάρη του τύπου και μόνο (*dicis gratia*) σε έναν άλλον, τον *familiae emptor*, την περιουσία του. Η *mancipatio* πραγματοποιούνταν με την απαγγελία από τον *familiae emptor* των ακόλουθων πανηγυρικών λέξεων: «*Familiam pecuniamque tuam endo mandatela tua custodelaque mea (esse aio), quo tu iure testamentum facere possis secundum legem publicam, hoc aere aeneaque libra esto mihi emptus*»⁽¹⁾. Κατόπιν, ο *familiae emptor* χτυπούσε το ζυγό μ' ένα

(1) (Θεωρώ ότι η κληρονομιά σου περιουσία είναι κάτω από την εντολή σου και από τη φύλαξή μου, για να μπορέσεις να κάνεις νόμιμα τη διαθήκη σου κατά το νόμο με αυτό το

κομμάτι χαλκού, το οποίο παράδινε στη συνέχεια αντί τιμήματος στο διαθέτη. Στη συνέχεια, ο διαθέτης, κρατώντας ακόμα τις πινακίδες που περιείχαν τη διαθήκη του, έκανε την ακόλουθη πανηγυρική δήλωση (*nuncupatio*): «*Haec, ita ut in his tabulis cerisque scripta sunt, ita do, ita lego, ita testor, itaque vos quiritestimonium mihi perhibetote* (Gai, II, 104, U.E., 20, 9)⁽²⁾.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει κι από το Γάιο, η διαθήκη με χαλκό και ζυγό καταρτιζόταν συνήθως (αλλά όχι αναγκαία) γραπτά. Στην περίπτωση της γραπτής σύνταξης, οι πινακίδες κλείνονταν και σφραγίζονταν από τους πέντε μάρτυρες, το ζυγοστάτη και τον *familiae emptor*, έτσι ώστε, τελικά η διαθήκη έφερε επτά σφραγίδες. Οι μάρτυρες μπορούσαν, άλλωστε, να είναι και περισσότεροι από πέντε επί πλέον του ζυγοστάτη και του *familiae emptor* που αναφέραμε (P.S. 3, 4α, 10, στο Girard, Textes, I, σελ. 314). Η σφράγιση των μαρτύρων μόνη δεν αρκούσε. Έπρεπε κοντά σε καθεμιά σφραγίδα να αναγράφεται και το όνομα του μάρτυρα (D. 28, 1, 22, 4 - Ουλπιανός).

Η διαθήκη παραδινόταν σφραγισμένη στον *familiae emptor*.

δ) Η γλώσσα κατάρτισης της διαθήκης ήταν υποχρεωτικά η λατινική και γι' αυτό στην Αίγυπτο απαντούν μεταφράσεις τέτοιων διαθηκών από τα λατινικά στα ελληνικά, όπως η γνωστή διαθήκη του Γάιου Λογγίνου Κάστορα, Ρωμαίου απόστρατου, μετάφραση της οποίας πραγματοποίησε ο «*iuris peritus*» στο Ρωμαϊκό Δίκαιο («νομικός ρωμαϊκός», Γάιος Λούκιος Γεμινιανός (Sei. Pap. I, αριθ. 85 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 119=FIRA, III, αριθ. 50, του 189 μ.Χ. Βλ. πιο πάνω, § 20, Α, 6).

Σύνταξη διαθήκης κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο απευθείας στα ελληνικά μόνο κατ' εξαίρεση ήταν αρχικά δυνατή, με βάση προνόμιο απονεμόμενο από τον Ηγεμόνα. Μετά την *Constitutio Antoniniana* όμως, η σύνταξη του *testamentum per aes et libram* απευθείας στα ελληνικά επιτράπηκε, τουλάχιστο στην Αίγυπτο, με μια Διάταξη (*edictum*) του Αλέξανδρου Σευήρου, που εκδόθηκε μεταξύ του 224 και του 235 μ.Χ. εντελώς στο τέλος, δηλαδή, της κλασικής περιόδου (βλ. PER.⁽¹⁾ 1702, στιχ. 12-14 (στον Amelotti, αριθ. 13, σελ. 271): «(...Την διαθήκην εποίησα (γράμμασιν) ελληνικοῖς ἀκο(λοῦ)θως τῇ θεῖᾳ κ(ελε)ύσ(ει) του κυρίου ημῶν Αυτοκράτορος... Σεουήρου Αλεξάνδρου Ευσεβούς Ευτυχ(οῦς Σεβαστοῦ)»).

χαλκό και το χάλκινο ζυγό ας είναι αγορασμένη από μένα). Η φράση «*aeneaque libra esto mihi emptæ*», λέει ο Γάιος (Gai. II. 104), «προσθετόταν από μερικούς». Δεν ήταν, λοιπόν, αναγκαία.

(2) (Αυτά όπως είναι γραμμένα σ' αυτές τις πινακίδες και σ' αυτό το κερί, έτσι τα δίνω, έτσι τα κληροδοτώ, έτσι τα αφήνω με διαθήκη, και έτσι. πολίτες, να είσαστε μάρτυρές μου).

(1) Pap. Erzhertzog Rainer.

Σε σχέση με τις γραπτά διατυπωμένες διαθήκες πρέπει να γίνει, τέλος, λόγος για Διάταξη του Νέρωνα με την οποία ελήφθησαν μέτρα για την προστασία της μυστικότητας των διαθηκών αυτών (Sueton., vit. Neronis, 17. Βλ. και P.S. 5, 25, 6, στο Girard, Textes, I, σελ. 363, όπου μνεία σχετικού Συγκλητικού Δόγματος).

ε) Παράλληλα με τη γραπτή σύνταξη, η σύνταξη της διαθήκης *per aes et libram* προφορικά ήταν πάντοτε δυνατή (D. 28, 1, 25 - Iavolenus, D. 28, 6, 20, 1 - Ουλπιανός, βλ. και Cicero, de orat., 2, 6, 24).

Στην περίπτωση αυτή η *nuncupatio* περιλάμβανε, όπως είναι ευνόητο, ολόκληρη τη δήλωση της τελευταίας βούλησης του διαθέτη.

3) Η τρίτη από τις μορφές διαθήκης του *ius civile* ήταν *ἐκ τὰ κτ η*.

Πρόκειται για τη *διαθήκη σε εκστρατεία* (*testamentum in procinctu*). Η διαθήκη αυτή καταρτιζόταν *προφορικά*, μπροστά σε συγκέντρωση ρωμαϊκού στρατιωτικού τμήματος την ώρα που αυτό ετοιμαζόταν για μάχη (βλ. Festus, στη λ. «*endo procinctu*», στον Bruns, II, σελ. 8 και Gai, II, 101). Αμφισβητείται όμως αν ως συγκέντρωση του ρωμαϊκού στρατού πρέπει να νοηθεί απλή ομάδα συστρατιωτών ή συγκέντρωση ολόκληρου του σώματος που πρόκειται να λάβει μέρος στη μάχη.

Για τη διαθήκη αυτή, που, αν γίνει πιστευτή η πληροφορία του Πλούταρχου (Πλουτ., Κοριολανός, 9, 2, 3), ήταν σε χρήση πριν ακόμα κι από το Δωδεκάδελτο, υπάρχουν μαρτυρίες ότι είχε διατηρηθεί ως τα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ. (βλ. Velleius Paterculus, Hist. Rom., 2, 5, 2, Cicero, de orat., 1, 53, 228). Κατά τα χρόνια όμως του Γάιου και η μορφή αυτή διαθήκης είχε περιπέσει από καιρό σε αχρησία (Gai, II, 103).

4. Οι διαθήκες του *ius civile* έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την ενότητα του χρόνου κατάρτισής τους. Έπρεπε, δηλαδή, η κατάρτισή τους να συντελεσθεί χωρίς διακοπές (πρβλ. Inst., 2, 10, 3).

B. Στρατιωτική διαθήκη

Στις διαθήκες που περιγράψαμε πρέπει να προστεθεί και ένα μεταγενέστερο είδος έκτακτης διαθήκης, η *στρατιωτική* (*testamentum militis*).

Η διαθήκη αυτή διαμορφώθηκε επί Ηγεμονίας, μέσω αυτοκρατορικών Διατάξεων, μετά την περιέλευση σε αχρησία του *testamentum in procinctu* (πιο πάνω, αριθ. I, A, 3), έλαβε δε τη μορφή προνομίου που παρασχέθηκε στους υπηρετούντες στο ρωμαϊκό στρατό. Απαρχές της ειδικής αυτής ρύθμισης υπέρ των στρατιωτών απαντούν σποραδικά από την εποχή του Ιουλίου Καίσαρα, μέτρα δε στον τομέα αυτό μαρτυρείται ότι έλαβαν επί Ηγεμονίας ο Τίτος, ο Δομιτιανός και ο Νέρβας. Τελικά, ο Τραϊανός

συστηματοποίησε το θεσμό της στρατιωτικής διαθήκης με *mandata* του (D. 29, 1, 1 pr - Ουλπιανός).

Οι στρατιωτικές διαθήκες ήταν πολύ λιγότερο τυπικές από τις διαθήκες με χαλκό και ζυγό. Έτσι, οι διαθήκες των στρατιωτικών

μπορούσαν να μην έχουν το νόμιμο αριθμό μαρτύρων, να μη γίνουν με *mancipatio familiae*, να μην περιλαμβάνουν *nuncupatio* (Gai, II. 109). Από το Γνώμονα του Ιδίου Λόγου πληροφορούμαστε επίσης ότι οι στρατιώτες είχαν δικαίωμα να συντάξουν διαθήκη τόσο κατά το ρωμαϊκό τύπο όσο και κατά τον ελληνικό και να χρησιμοποιούν μη πανηγυρικά λόγια (Γνωμ. Ιδ. Λογ. (BGU, V. 1210), 2ος αιώνας μ.Χ., § 34: «...διατίθεσθαι και κατά ρωμαϊκάς και ελληνικάς διαθήκας και χρήσθαι οἷς βούλωνται ονόμασι»).

Πέρα από αυτό, οι στρατιωτικοί δεν υποβάλλονταν, και από πλευράς ουσίας (περιεχομένου) των διαθηκών τους σε ορισμένους περιορισμούς, όπως θα εκτεθεί παρακάτω.

Η στρατιωτική διαθήκη – αντίθετα από το *testamentum in procinctu* – μπορούσε να συνταχθεί και σε εποχή ειρήνης, έχανε όμως την ισχύ της μετά ένα έτος από την έντιμη απόλυση (*honesta missio*) του στρατιωτικού (U.E., 23, 10. Ο Γνωμ. Ιδ. Λόγ. § 34, όμως δεν θέτει τέτοιο χρονικό περιορισμό).

Γ. Πραιτορική διαθήκη

Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 101, IV), ο Πραίτορας παρέπεμπε στη νομή των περιουσιακών στοιχείων της κληρονομιάς εκείνο το πρόσωπο το οποίο του προσήγε διαθήκη που παρουσίαζε εξωτερικά γνωρίσματα γνησιότητας και ειδικότερα ήταν κατά νόμιμο τρόπο σφραγισμένη.

Ως προς το πότε τούτο συνέβαινε, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην προκλασική και την κλασική περίοδο.

Στην π ρ ο κ λ α σ ι κ ή περίοδο το πραιτορικό Ήδικτο, τουλάχιστο στα χρόνια του Κικέρωνα, αρκείται στο να είναι η διαθήκη σφραγισμένη κατά το νόμο (Cicero, Verr., II, 1, 45, 117: «*tabulae testamenti obsignatae non minus multis signis quam e lege oportet*»). Στην κ λ α σ ι κ ή περίοδο, όμως, και ειδικότερα στα χρόνια του Γάιου, ο αριθμός των μαρτύρων που έπρεπε να έχουν σφραγίσει τη διαθήκη, δεν μπορούσε, κατά το πραιτορικό Ήδικτο, να είναι μικρότερος από επτά (Gai, II, 119 και 147. Βλ. και πιο πάνω, υπό Α, 3, γ).

Όταν μια τέτοια νόμιμα σφραγισμένη διαθήκη προσαγόταν, ο Πραίτορας παρέπεμπε στη νομή (*bonorum possessio secundum tabulas*) των κληρονομιών περιουσιακών στοιχείων τον κατά τη διαθήκη αυτή κληρο-

νόμο, η νομή όμως αυτή ήταν *sine re* (βλ. § 101, IV), γιατί αν η διαθήκη ήταν άκυρη, π.χ. επειδή δεν έγινε *mancipatio familiae*, ή επειδή δεν έγινε από το διαθέτη *nuncupatio*, ο κληρονόμος θα υποχρεωνόταν, σε περίπτωση αγωγής κλήρου, να αποδώσει την κληρονομία στους κατά το *ius civile* εξ αδιαθέτου κληρονόμους (Gai, II, 119). Ο Αντωνίνος Πίος όμως, με *rescriptum* του, χορήγησε στον *bonorum possessor secundum tabulas* ένσταση του δόλου, με την οποία μπορούσε να αποκρούσει, στις περιπτώσεις αυτές, τη διεκδίκηση των κατά το *ius civile* εξ αδιαθέτου κληρονόμων και μετέβαλε με αυτόν τον τρόπο την *bonorum possessio* του από *sine re* σε *cum re* (Gai, II, 120 και 149 α).

Στις περιπτώσεις διαθηκών αναγνωριζομένων κατά τέτοιο τρόπο από τον Πράϊτορα, γινόταν λόγος για διαθήκη κατά το πραιτορικό δίκαιο (*testamentum iure praetorio factum* - P.S. 4, 8, 1).

Δ. Μετακλασικοί τύποι διαθηκών

Το μετακλασικό δίκαιο γνωρίζει δύο, κυρίως, είδη τακτικής διαθήκης: τη γραπτή και την προφορική.

α) Η γραπτή διαθήκη υποδιαιρείται σε διαθήκη κατά το *ius civile* και σε διαθήκη κατά το *ius praetorium*, που διαφέρουν μεταξύ τους κατά τον αριθμό των απαιτούμενων μαρτύρων, οι οποίοι είναι πέντε για τη διαθήκη του *ius civile* και επτά για τη διαθήκη του *ius praetorium*. Με την πρώτη από τις μορφές αυτές ο κληρονόμος αποκτούσε *hereditas*, ενώ με τη δεύτερη, *bonorum possessio* μόνο. Η *mancipatio familiae* είχε εξαφανισθεί κι από τις δύο αυτές μορφές διαθήκης κατά τη μετακλασική περίοδο.

Τελικά, ο Θεοδόσιος ο Β΄ όρισε στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος ως ενιαίο τύπο της διαθήκης εκείνη που θα ήταν σφραγισμένη από επτά μάρτυρες (Nov. Theod. 16 = C.I. 6, 23, 21 pr., του 439 μ.Χ.) και τη λύση αυτή ακολούθησε και ο Ιουστινιανός. Στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος, αντίθετα, η πενταμάρτυρη και η επταμάρτυρη διαθήκη συνέχισαν να συνυπάρχουν ως το Μεσαίωνα.

Η διαθήκη που διαμορφώθηκε από το Θεοδόσιο Β΄ και τον Ιουστινιανό ονομάστηκε τριμερής διαθήκη (*testamentum triperitum*) γιατί η προέλευσή της ήταν τριπλή: από το ρωμαϊκό *ius civile* προερχόταν το ότι ήταν απαραίτητη η ενιαία και χωρίς διακοπές σύνταξή της (βλ. σχετ. και C.I. 6, 23, 28, του 530 μ.Χ. - Ιουστινιανού), από το δίκαιο των αυτοκρατορικών διατάξεων προερχόταν η ανάγκη παρουσίας επτά μαρτύρων και από το πραιτορικό Ήδικο η ανάγκη της σφράγισης της διαθήκης με τις σφραγίδες των μαρτύρων (Inst. 2, 10, 3).

Στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος εμφανίζεται η ιδιόγραφη διαθή-

κη (per holographam scripturam), γραμμένη ολόκληρη με το χέρι του διαθέτη και υπογραμμένη από τον ίδιο, στην οποία δεν απαιτείται ολωσδιόλου η σύμπραξη μαρτύρων (Nov. Valent., 21, 2, 1, του 446 μ.Χ. - Ουαλεντινιανού Γ').

Ως προς το θέμα της γλώσσας στην οποία μπορούσε να συνταχθεί η διαθήκη, μια διάταξη του Θεοδοσίου του Β', επεκτείνοντας την αρχή που καθιέρωσε ο Αλέξανδρος Σευήρος (βλ. πιο πάνω, Ι, Α, 2, δ), επέτρεψε σ' ολόκληρο το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος τη σύνταξη της διαθήκης στην ελληνική (Nov. Theod., 16, 8, του 439 μ.Χ.).

Τέλος, ως προς την ύλη πάνω στην οποία γράφονταν οι διαθήκες πρέπει να ειπωθεί εδώ ότι από το τέλος της κλασικής περιόδου και πέρα ο πάπυρος υποκατάστησε τις ξύλινες πινακίδες. Αργότερα στον πάπυρο προστέθηκαν και άλλες ύλες, όπως η περγαμνή και, τέλος, το χαρτί.

β) Η *προφορική διαθήκη* (per nuncupationem - C. T. 4, 4, 7 pr. Θεοδοσίου Β', 424 μ.Χ.), εξακολούθησε να υπάρχει και κατά τη μετακλασική περίοδο, τόσο στο ανατολικό, όσο και στο δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους.

Ο Θεοδόσιος Β' όρισε ότι και επί προφορικής διαθήκης η παρουσία επτά μαρτύρων ήταν απαραίτητη, τη δε λύση αυτή ακολούθησε και ο Ιουστινιανός (Nov. Theod. 16 = C.I. 6, 23, 21, 4, του 439 μ.Χ.).

γ) Κατά τον πέμπτο μ.Χ. αιώνα εμφανίζεται και η *δημόσια διαθήκη* που καταρτίζεται με καταχώριση της σχετικής δήλωσης σε δικαστήριο ή κοινοτική αρχή, και σύνταξη πρωτοκόλλου (apud acta. Βλ. πιο πάνω § 37), ή με παράδοση της διαθήκης στον Αυτοκράτορα (C.I., 6, 23, 19 pr. και 1, 413 μ.Χ. Θεοδοσίου Β'). Η τελευταία αυτή μορφή ονομάζεται *testamentum principi oblatum*, αλλά ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός.

δ) Ειδικές μορφές γραπτών διαθηκών διαμορφώθηκαν κατά τη μετακλασική περίοδο για τους *αγράμματοις* και τους *τυφλούς*. (P.S. 3, 4α, 4, C.I., 6, 22, 8 του 521 μ.Χ. - Ιουστίνου).

ε) Άλλος ειδικός τύπος διαθήκης ήταν η *διαθήκη της υπαίθρου*.

Κατά τη διάταξη του Ιουστινιανού, αν η σύμπραξη επτά μαρτύρων ήταν αδύνατη εξαιτίας της αραιότητας του πληθυσμού της υπαίθρου, αρκούσε η παρουσία πέντε μαρτύρων μόνο (C.I. 6, 23, 31, 3, του 543 μ.Χ.).

Ε. Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί τύποι διαθηκών

α) Η *Εκλογή* των Ισαύρων, ακολουθώντας το Ιουστινιάνειο δίκαιο, γνωρίζει δύο είδη διαθήκης: τη *γραπτή* («έγγραφος» διαθήκη - Ε, 5, 2) και την *προφορική* («άγραφος» διαθήκη - Ε, 5, 3).

Και οι δύο αυτές μορφές διαθήκης, πρέπει, καταρχή, να καταρτίζονται με τη σύμπραξη επτά μαρτύρων που, αν η διαθήκη είναι γραπτή, θα πρέπει να τη σφραγίσουν και να την υπογράψουν. Προβλέπει όμως η Εκλογή ότι, αν δεν βρίσκονται επτά μάρτυρες, αρκούν πέντε ή και τρεις (Ε, 5, 4: «και επί πέντε και επί τριών διατιθέσθω τα καθ' εαυτόν»), πάντως όμως όχι λιγότεροι από τρεις μάρτυρες. Τη διαθήκη πρέπει να υπογράψει και ο διαθέτης, αυτοπροσώπως ή μέσω ενός προσώπου που να γνωρίζει γραφή («χειροχρήστου» - Ε, 5, 2).

β) Τα Βασιλικά επανέφεραν το Ιουστινιάνειο δίκαιο (Βασ. 35, 2, 22, Βασ. 35, 1, 24) απαιτώντας όμως για την έγκυρη κατάρτιση της διαθήκης την παρουσία επτά ή πέντε μαρτύρων κι έτσι, ουσιαστικά, περιορίζουν τους απαιτούμενους μάρτυρες σε πέντε. Μεταγενέστερα όμως, ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός, με Νεαρά του (Nov. Leon 41) όρισε ότι στις πόλεις απαιτούνται πέντε μάρτυρες, σε περίπτωση όμως ταξιδιού («εν οδοιπορίαις»), στην ύπαιθρο («εν αγροίς») ή σε περιοχές που έχουν αραιό πληθυσμό («εν ολιγανδρούσαις χώραις»), αρκούσαν και τρεις.

Ο Λέων ο Σοφός όρισε επίσης ότι η έλλειψη σφραγίδας δεν επηρεάζει το κύρος της διαθήκης, αν η γνησιότητά της βεβαιώνεται με την υπογραφή των μαρτύρων (Nov. Leon. 82).

γ) Ο Αρμενόπουλος ακολουθεί τα Βασιλικά και απαιτεί την παρουσία επτά ή πέντε μαρτύρων (Αρμ. Ε', 1, 26, Ε', 1, 20), μόνο δε κατ' εξαίρεση δέχεται τον αριθμό των τριών μαρτύρων (Αρμεν. Ε', 1, 36, Ε', 1, 19), όπως π.χ. στην περίπτωση σύνταξης διαθήκης από αιχμάλωτο ή από κάποιον που πληγώθηκε στον πόλεμο.

δ) Τόσο η Εκλογή (Ε', 5, 2), όσο και ο Αρμενόπουλος (Αρμ. Ε', 1, 4) ρητά απαιτούν (όπως και το Ιουστινιάνειο δίκαιο, βλ. Ι, Α, 4 πιο πάνω), το ενιαίο και αδιάκοπο της σύνταξης της διαθήκης.

ε) Στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα δεν είναι σπάνιες περιπτώσεις όπου η διαθήκη συντάσσεται από συμβολαιογράφο (νοτάριο) ή άλλο πρόσωπο της εμπιστοσύνης του διαθέτη, με την παρουσία μόνο τριών ή και δύο μαρτύρων.

II. Δημοσίευση της διαθήκης

α) Κατά την κλασική περίοδο η γραπτή διαθήκη έπρεπε να δημοσιευθεί (να «ανοιχθεί») αμέσως (statim) μετά το θάνατο του διαθέτη, πράγμα που ερμηνευόταν ως υποχρέωση για εμφάνιση της διαθήκης μέσα σε προθεσμία τριών έως πέντε ημερών από το θάνατο (P.S. 4, 6, 3).

Αρμόδιος για τη δημοσίευση ήταν στη Ρώμη ο Πραιτορας, στις κοινότητες, αποικίες κ.λπ. οι κοινοτικοί άρχοντες και στις επαρχίες οι διοικητές.

Στην πράξη όμως η δημοσίευση γινόταν μπροστά σε υποδεέστερους από το διοικητή υπαλλήλους, όπως στην Αίγυπτο μπροστά στον τοπικό αρμόδιο στρατηγό (π.χ. FIRA, III, αριθ. 57, έτους 184 μ.Χ., στιχ. 9-11, Amelotti, αριθ. 11, του 224 μ.Χ., στιχ. 20-22) ή μπροστά σ' έναν απελεύθερο του Ηγεμόνα, υπό την επίβλεψη και με την εντολή του επικεφαλής της «εικοστής των κληρονομιών» *procurator* (Amelotti, αριθ. 8, στιχ. 9-10, του 160 μ.Χ.).

Συνήθως η διαθήκη δημοσιευόταν στο γραφείο (*statio*) όπου γινόταν η φορολογική δήλωση («απογραφή») και η είσπραξη της εικοστής (5%) των κληρονομιών (Amelotti, αριθ. 8, στιχ. 13, Bruns, Fontes, I, αριθ. 119 = FIRA, III, αριθ. 50 = *Sel. Pap.*, I, αριθ. 85, στηλ. II, στιχ. 10-11)⁽¹⁾. Γινόταν δε η δημοσίευση ύστερα από αίτηση εκείνου που κατείχε τη διαθήκη (Mitteis, *Chrest.* αριθ. 309 = Amelotti, αριθ. 16, στιχ. 10-20, 3ος αιώνας μ.Χ.).

Στη δημοσίευση της διαθήκης μπορούσαν να παραστούν, εκτός από εκείνον που κατείχε τη διαθήκη, οι πιθανολογούμενοι ως κληρονόμοι. Υποχρεωτικά έπρεπε επίσης να παραστούν οι μάρτυρες που είχαν συμπράξει στη σύνταξη της διαθήκης, προκειμένου να αναγνωρίσουν τις σφραγίδες τους (πρβλ. Bruns, Fontes, I, αριθ. 119 = FIRA, III, αριθ. 50 = *Sel. Pap.*, I, αριθ. 85, στηλ. II, στιχ. 12-13). Αν κανένας μάρτυρας από αυτούς δεν μπορούσε να βρεθεί, η δημοσίευση γινόταν παρουσία εντίμων ανθρώπων (*honesti viri* - P.S., 4, 6, 2).

Από τη διαθήκη που δημοσιεύτηκε μπορούσε καθένας που είχε έννομο συμφέρον να λάβει αντίγραφο (Bruns, Fontes, I, αριθ. 119, στηλ. II, στιχ. 22-23), ενώ αντίγραφο κρατούσε και το γραφείο (*statio*) της δημοσίευσης. Το πρωτότυπο είναι πιθανό ότι παραδινόταν στους κληρονόμους, ως κύριους της διαθήκης.

Αν ο κάτοχος διαθήκης δεν την προσήγε για δημοσίευση, ο Πραίτορας παρείχε σ' όποιον είχε έννομο συμφέρον να δημοσιευθεί η διαθήκη ειδικό *παράγγελμα*, το *interdictum de tabulis exhibendis*, για τον εξαναγκασμό του προς τούτο (D. 43, 5, 1 pr. - Ουλπιανός, P.S. 4, 7, 6).

β) Στη μετὰ κλασική περίοδο η κρατική παρέμβαση στο θέμα της δημοσίευσης των διαθηκών γίνεται πιο έντονη. Έτσι, όσοι κατέχουν διαθήκες και δεν τις εμφανίζουν διώκονται ποινικά (P.S. 4, 7, 3-5). Εξάλλου, μετά τη δημοσίευση, το πρωτότυπο της διαθήκης ξανασφραγίζεται και παραμένει στο αρχείο της αρχής όπου δημοσιεύτηκε, κάθε δε ενδιαφερόμενος μπορεί να λάβει από αυτό επίσημο αντίγραφο (P.S. 4, 6, 1). Πρέπει να σημειωθεί ότι η εικοστή των κληρονομιών, που είχε αυξηθεί σε δεκάτη (10%) επί Καρακάλλα (βλ. *Mos. et Rom. Leg. Coll.* 16, 9, 3 - Ουλπιανός,

(1) Βλ. όμως και Amelotti. αριθ. 12, όπου η δήλωση έγινε «κατά το έθος εν τωι εφ' Ερμού πόλεως Κα(ι)σαρείωι».

στο Girard, Textes, I, σελ. 590), καταργήθηκε κατά τις αρχές, πιθανώς, της μετακλασικής περιόδου.

Στην Κωνσταντινούπολη η δημοσίευση κατά τη μετακλασική περίοδο γινόταν μπροστά σε ειδικό υπάλληλο, τον *magister census* (C.T. 4, 4, 4, Αρκαδίου και Ονωρίου, 397 μ.Χ.), από τον Ιουστινιανό δε και πέρα, μπροστά στον Κοιαιίστορα. Για δημοσίευση μπροστά στους κοινοτικούς *Ἀρχοντες* στη Ραβέννα, βλ. FIRA, III, αριθ. 58, του 474 μ.Χ.

γ) Κατά τη βυζαντινή, τέλος, περίοδο, η δημοσίευση της διαθήκης, κατά τη Νεαρά 44 του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, γινόταν στην Κωνσταντινούπολη μπροστά είτε στον Κοιαιίστορα, είτε στον Έπαρχο της πόλης, είτε μπροστά στους άλλους Κριτές (βλ. πιο πάνω, § 27, II, 2, Α), είτε μπροστά στους Μαγίστρους και Πατρικίους.

Στις βυζαντινές επαρχίες αρμοδιότητα για τη δημοσίευση διαθηκών είχαν οι Στρατηγοί και οι Κριτές των θεμάτων (Nov. Leon. 44). Η αρμοδιότητα του Κοιαιίστορα διατηρήθηκε ως το τέλος της βυζαντινής περιόδου.

§ 105. Περιεχόμενο της διαθήκης - Κωδίκηλλος*

I. Ικανότητα για σύνταξη διαθήκης

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο χρησιμοποιεί τον όρο *testamenti factio* υπό ευρύτερη έννοια, για να δηλώσει:

α) είτε την ικανότητα ενός προσώπου να συντάξει έγκυρα διαθήκη. Για τη δήλωση της περίπτωσης αυτής, που, για τους Ρωμαίους, αποτελούσε την κατά κυριολεξία *testamenti factio*, χρησιμοποιείται ο λατινικός, αλλά όχι ρωμαϊκός, όρος *testamenti factio activa* («ενεργητική» *testamenti factio*),

β) είτε την ικανότητα ενός προσώπου να εγκατασταθεί έγκυρα σε διαθήκη ως κληρονόμος, κληροδόχος, επίτροπος κ.λπ. Για την περίπτωση

* *P. Voci*, I² (όπ.π. § 101), σελ. 387-430, *J. Gardner*, *Women in Roman Law and Society*, London - Sidney 1986, σελ. 163-203, *H. Krüger*, *Testamenti factio*, στη SZ (RA), 53 (1933), σελ. 505-508, *U. Robbe*, *I postumi nella successione testamentaria romana*, Milano 1936, του ίδιου, στη λ. «postumi», στο NNDI, 13, σελ. 434-436, *E. Sachers*, στη λ. «postumus», στη RE XXII, 1 (1953), στηλ. 957-985, *S. Solazzi*, «*Vulgaris substitutio*», στα *Scritti di Diritto Romano*, V, Napoli 1972, σελ. 249-259, του ίδιου, *Postilla a vulgaris substitutio*, στα *Scritti*, VI, Napoli 1972, σελ. 601-602, *H.J. Wolff*, *Die Pupillarsubstitutio*, στα *Studi Riccobono*, III, Palermo 1936, σελ. 436-470, *A. Guarino*, *Pauli de iure codicillorum liber singularis*, στη SZ (RA), 62 (1942), σελ. 209-254, *B. Biondi*, στη λ. «*codicillo (diritto romano)*», στο NNDI, 3, σελ. 405-407.

αυτή χρησιμοποιείται ο λατινικός, αλλά επίσης μη ρωμαϊκός, όρος *testamenti factio passiva* («παθητική» *testamenti factio*),

γ) είτε, τέλος, την ικανότητα ενός προσώπου να συμπράξει έγκυρα στη σύνταξη διαθήκης ως *familiae emptor*, μάρτυρας ή ζυγοστάτης κ.λπ. Για την τελευταία αυτή περίπτωση δεν υπάρχει ειδικός όρος.

A. *Testamenti factio activa*

α) Την ικανότητα να συντάσσουν έγκυρα διαθήκη είχαν, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, οι αυτεξούσιοι έφηβοι, άρρενες Ρωμαίοι (P.S. 3, 4α, 1).

β) Οι υπεξούσιοι άρρενες Ρωμαίοι είχαν την ικανότητα να συντάσσουν έγκυρα διαθήκη μόνο αν ήταν στρατιωτικοί και μόνο για το στρατιωτικό τους χρημάτιο (*peculium castrense*. Πρβλ. P.S. 3, 4α, 3. U.E. 20. 10. βλ. και πιο πάνω, § 46).

γ) Οι αυτεξούσιες έφηβες Ρωμαίες, μπορούσαν να συντάξουν έγκυρα διαθήκη, με την *auctoritas*, όμως, του επιτρόπου τους (Gai, I, 115α, II, 112, U.E., 20, 15), ύστερα από *senatus consultum* που εκδόθηκε με πρωτοβουλία του Αδριανού. Ως τότε, για να μπορέσουν να συντάξουν έγκυρα διαθήκη οι Ρωμαίες της κατηγορίας αυτής, έπρεπε με την *auctoritas* του επιτρόπου τους να μεταβιβάσουν με *coemptio* την εξουσία απάνω τους σε τρίτο πρόσωπο, τον *coemptionator*, που με τη σειρά του την μεταβίβαζε σε άλλον, ο οποίος απελευθέρωνε τη γυναίκα του με *manumissio vindicta* και γινόταν έτσι «καταπιστευτικός επίτροπος» της (*tutor fiduciarius*, πρβλ. Gai, I, 114-115α). Με τον τρόπο αυτό αποκτούσαν οι Ρωμαίες της κατηγορίας αυτής ως τα χρόνια του Αδριανού την ικανότητα να συντάξουν έγκυρα διαθήκη.

Κατ' εξαίρεση, ως προς τις Εστιάδες, δεν υπήρξε ποτέ περιορισμός της ικανότητάς τους για σύνταξη διαθήκης.

δ) Οι υπεξούσιες Ρωμαίες γυναίκες, αντίθετα, δεν είχαν *testamenti factio activa*.

ε) Περιορισμένη ικανότητα να συντάσσουν έγκυρη διαθήκη είχαν από τους δούλους οι δημόσιοι (*servi publici populi Romani*). Είχε δηλαδή η κατηγορία αυτή των δούλων την ικανότητα να διαθέτει έγκυρα με διαθήκη το μισό από το χρημάτιό τους (U.E. 20, 16).

Στη βυζαντινή περίοδο, ο Λέων ο Σοφός, με Νεαρά του (Nov. Leon. 38), παραχώρησε πλήρη ικανότητα για σύνταξη έγκυρης διαθήκης στους αυτοκρατορικούς δούλους.

στ) Εκτός των περιπτώσεων των ανήβων, των υπεξουσίων αρρένων (με εξαίρεση το στρατιωτικό τους χρημάτιο), των υπεξουσίων γυναικών

και των δούλων (με εξαίρεση τους δημόσιους δούλους για το μισό του χρηματίου τους), ανίκανοι να συντάξουν έγκυρα διαθήκη ήσαν, επίσης, μεταξύ άλλων, και οι εξής:

αα) Οι αιχμαλῶτες Ρωμαῖοι, για τους οποίους όμως ίσχυε η *fictio legis Corneliae* (βλ. πιο πάνω, § 45). Σε περίπτωση, δηλαδή που πέθαιναν στην αιχμαλωσία, η διαθήκη που είχαν συντάξει πριν αιχμαλωτισθούν και περιπέσουν σε δουλεία παρέμενε ισχυρή (P.S. 3, 4α, 8, D, 28, 1, 12 - Ιουλιανός, Ε. 5, 1).

Ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός όμως, με Νεαρά του (Nov. Leon. 40) αναγνώρισε στους αιχμαλώτους απεριόριστη *testamenti factio activa*. Η διάταξη αυτή είχε περιληφθεί και στον Αρμενόπουλο (Αρμ. Ε΄, 1, 19, που, όμως μνημονεύει κατά λάθος τη Nov. Leon. 25).

ββ) Οι Λατίνοι *Iuniani* και οι κατά τις διατάξεις της *lex Aelia Sentia* απόλιδες (*peregrini dediticii*), (U.E., 20, 14, Gai, I, 23 και 25. Βλ. πιο πάνω § 43 και § 44).

γγ) Οι παράφρονες, εκείνοι δηλαδή που δεν είχαν τη χρήση του λογικού τους, και τούτο ανεξάρτητα του αν είχαν ή όχι τεθεί υπό κηδεμονία. Το ιουστινιάνειο δίκαιο όμως, λύνοντας αμφισβήτηση που υπήρχε κατά την κλασική περίοδο πάνω στο θέμα αυτό, αναγνώρισε ως έγκυρη τη διαθήκη που ένας παράφρονας θα είχε συντάξει κατά τη διάρκεια *φωτεινού διαλείμματος* (*lucidum intervallum*, κατά μη ρωμαϊκή ορολογία - Inst. 2, 12, 1).

δδ) Οι άσωτοι, αφότου τεθούν σε κηδεμονία. Η διαθήκη όμως που είχαν συντάξει πριν από τη θέση τους υπό κηδεμονία (*interdictio*) παρέμενε ισχυρή (Inst. 2, 12, 2. Βλ. και D. 28, 1, 18 pr. - Ουλπιανός).

εε) Οι άλαλοι και οι κουφοί (U.E. 20, 13). Μπορούσε όμως να επιτραπεί στα πρόσωπα που ανήκαν στις κατηγορίες αυτές η σύνταξη διαθήκης κατά πρόνόμιο απονεμόμενο από τον Ηγεμόνα (D. 28, 1, 7 - Aemilius Macer). Ο κανόνας αυτός καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό, που περιορίσε την ανικανότητα στους εκ γενετής κωφάλαλους μόνο (C. I, 6, 22, 10, του 531 μ.Χ. Βλ. και Inst. 2, 12, 3).

B. Testamenti factio passiva

α) Ικανοί να κληρονομούν με βάση ρωμαϊκή διαθήκη ήταν οι ατεξούσιοι άρρενες Ρωμαῖοι πολίτες.

Οι υπεξούσιοι ήταν ικανοί να κληρονομούν μόνο αν κατά το χρόνο επαγωγής της κληρονομίας είχαν, πια, καταστεί ατεξούσιοι. Αλλιώς την κληρονομία αποκτούσε ο εξουσιαστής τους.

β) Ικανές να κληρονομούν με βάση διαθήκη ήταν και οι ατεξού-

σιες Ρωμαίες γυναίκες. Η ικανότητα των (αυτεξούσιων) Ρωμαίων γυναικών να γίνονται κληρονόμοι με βάση διαθήκη είχε κατά την προκλασική περίοδο υποστεί περιορισμό με την *lex Voconia* του 169 π.Χ., που απαγόρευε σε όσους είχαν περιουσία μεγαλύτερη από 100.000 ασσάρια να εγκαθιστούν γυναίκες ως κληρονόμους (Gai, II, 274). Ο νόμος αυτός όμως, τον άδικο χαρακτήρα του οποίου τονίζει ο Κικέρωνας (Cicero, *de republ.*, 3, 10, 17), κατά την κλασική περίοδο είχε πια περιπέσει σε αχρησία.

γ) Οι ξένοι (*peregrini*) δεν μπορούσαν επίσης να οριστούν κληρονόμοι σε ρωμαϊκή διαθήκη κατά διάταξη που αφορούσε τους μη στρατιωτικούς («*ratione civili prohibeantur capere hereditatem*» - Gai, II, 110).

Αντίθετα, οι στρατιωτικοί είχαν το δικαίωμα να ορίζουν ξένους ως κληρονόμους τους σε στρατιωτική διαθήκη (Gai, II, 110). Ο Γνώμων του Ιδίου Λόγου διευκρινίζει ότι το προνόμιο αυτό που παρέχεται στους στρατιώτες, αφορά μόνο τις διαθήκες υπέρ συμπατριωτών τους (Γνωμ. Ιδ. Λόγου, § 34: «έκαστος δε τω ομοφύλω καταλείπειν»), αλλά αμφισβητείται αν ο περιορισμός αυτός ίσχυε και εκτός της Αιγύπτου.

δ) Ανίκανοι να κληρονομήσουν ήταν ειδικότερα και οι κατά τη διατάξεις της *lex Aelia Sentia* απόλυτοι (U.E., 20, 14, Gai, I, 25, βλ. § 44).

ε) Ανίκανοι να ορισθούν ως κληρονόμοι σε διαθήκη ήταν οι δούλοι του ίδιου του διαθέτη, εκτός αν η διαθήκη όριζε, ταυτόχρονα με την εγκατάστασή τους ως κληρονόμων, και την απελευθέρωσή τους (Gai, II, 185-188).

Ένα *senatus consultum*, συμπληρώνοντας τη *lex Aelia Sentia* που απαγόρευε τις απελευθερώσεις δούλων ηλικίας μικρότερης των τριάντα ετών (βλ. πιο πάνω § 43, III), όριζε ότι τέτοιες απελευθερώσεις δεν ήταν ισχυρές ακόμα και αν συνδυάζονταν με ταυτόχρονη εγκατάσταση των δούλων ως κληρονόμων (Gai, II, 276).

Ο Ιουστινιανός όρισε ότι η απελευθέρωση ενός δούλου που εγκαταστάθηκε κληρονόμος σε διαθήκη εξυπακούεται (C.I., 6, 27, 5, 1, του 531 μ.Χ.).

Οι δούλοι άλλοι, εκτός του διαθέτη, προσώπου, μπορούσαν να εγκατασταθούν έγκυρα ως κληρονόμοι σε διαθήκη.

Την κληρονομία αποκτούσε στην περίπτωση αυτή ο κύριος τους, υπό τον όρο ότι και ο ίδιος θα ήταν ικανός να εγκατασταθεί έγκυρα ως κληρονόμος (U.E., 22, 7 και 9). Πάντως ο δούλος ήταν εκείνος που αποδεχόταν την κληρονομία, με την εντολή (*iussus*), όμως, του κυρίου του (Gai, II, 188, 189).

στ) Ανίκανοι να εγκατασταθούν έγκυρα ως κληρονόμοι ήταν και τα άδηλα (αβέβαια) πρόσωπα (*personae incertae* - U.E., 22, 4. Για τις κληροδοσίες, βλ. § 114, II).

αα) Στα άδηλα πρόσωπα οι Ρωμαίοι περιλάμβαναν και τα νομικά πρόσωπα. Κατ' εξαίρεση, κληρονόμος μπορούσε να είναι η Ρωμαϊκή πολιτεία (*populus Romanus*) και, σύμφωνα με Συγκλητικό Δόγμα των χρόνων της Ηγεμονίας, ορισμένες θεότητες (U.E., 22, 6), από δε το Μεγάλο Κωνσταντίνο η Εκκλησία (C. I, 1, 2, 1, έτους 321 μ.Χ.).

Ως τη μετακλασική περίοδο, τα λοιπά νομικά πρόσωπα, όπως οι κοινότητες (*municipia* - U.E. 22, 5), δεν είχαν *testamenti factio passiva*. Κατά τη μετακλασική περίοδο όμως, ο Διοκλητιανός (C.I. 6, 24, 8, - Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, έτους 290 μ.Χ.) επέτρεψε την εγκατάσταση νομικών προσώπων ως κληρονόμων, ύστερα από απονομή σ' αυτά σχετικού προνομίου από τον Αυτοκράτορα.

Τέλος, ο Ιουστινιανός επέτρεψε γενικότερα την εγκατάσταση ιδρυμάτων, κοινοτήτων και άλλων αδήλων προσώπων ως κληρονόμων (C. I. 1, 2, 23, του 530 μ.Χ.).

ββ) Ανίκανοι να εγκατασταθούν έγκυρα ως κληρονόμοι, τέλος, επειδή θεωρούνταν *personae incertae* (Gai, II, 242), ήταν οι οψιγενείς (*postumi*), πρόσωπα, δηλαδή που, κατά το χρόνο επαγωγής της κληρονομίας, δεν είχαν ακόμα γεννηθεί.

Για τους οψιγενείς οικείους (*postumi sui*), η αναγνώριση του κατά το *ius civile* έγκυρου της εγκατάστασής τους ως κληρονόμων σε διαθήκη έγινε σταδιακά (βλ. D, 28, 2, 29 - Scaevola. Πρβλ. και Bruns, Fontes, I, αριθ. 24, *lex Iunia Vellaea*, του 28 μ.Χ.). Όσο για τους οψιγενείς που δεν ανήκαν στην κατηγορία των *sui*, τους *postumi alieni*, η εγκατάστασή τους προστατεύτηκε μόνο από τον Πράϊτορα, που χορήγησε σ' αυτούς *bonorum possessio* (Inst.. 2, 20, 28, και 3, 9, pr.).

Γ) Η *testamenti factio passiva* έπρεπε κατά το κλασικό δίκαιο να υπάρχει σε δύο χρονικά σημεία: κατά το χρόνο της σύνταξης της διαθήκης και κατά το χρόνο του θανάτου του διαθέτη (D. 28, 5, 50, 1 - Φλωρεντίνος), ενώ κατά το ιουστινιάνειο έπρεπε να υπάρχει επιπλέον και κατά το χρόνο αποδοχής της κληρονομίας (*tria tempora* - Inst., 2, 19, 4).

II. Περιεχόμενο της διαθήκης

α) Η μεγάλη τυπικότητα της ρωμαϊκής διαθήκης *per aes et libram* γίνεται φανερή και στο περιεχόμενο της, που έπρεπε ν' ακολουθεί αυστηρά μια σειρά, την οποία βλέπουμε στις διαθήκες που έχουν βρεθεί, αλλά και σ' ένα απόσπασμα υποδείγματος διαθήκης, που έχει περισωθεί στην Αίγυπτο (Amelotti, αριθ. 10 = P. Hamb. 72).

Η διαθήκη άρχιζε με το όνομα του διαθέτη κι αμέσως μετά ακολου-

θούσε το απόλυτα απαραίτητο στοιχείο κάθε διαθήκης (Gai, II, 229: «caput et fundamentum totius testamenti»), δηλαδή η εγκατάσταση κληρονόμου (heredis institutio).

β) Ο ορισμός του κληρονόμου στην αρχή της διαθήκης ήταν απαραίτητος, γιατί διατάξεις γραμμένες πριν από την heredis institutio ήταν άκυρες.

Ειδικότερα άκυρες ήταν και οι απελευθερώσεις που τυχόν θα περιέχονταν στη διαθήκη πριν από την εγκατάσταση κληρονόμου (Gai, II, 230). Κατ' εξαίρεση ήταν έγκυρη η απελευθέρωση δούλου στην αρχή της διαθήκης, αν συνδυαζόταν μέ ταυτόχρονη εγκατάσταση του δούλου αυτού ως κληρονόμου (Gai, II, 186. Βλ. και τη διαθήκη του Γ. Λογγίνου Κάστορα, στον Bruns, Fontes, I, αριθ. 119 = Sel. Pap. 1, αριθ. 85).

γ) Η εγκατάσταση κληρονόμου έπρεπε να γίνει με προστακτική διατύπωση και με πανηγυρικό τρόπο, με τις φράσεις: «Titius heres esto» ή «Titium heredem esse iubeo». Άλλες εκφράσεις με το ίδιο περιεχόμενο δεν γίνονταν δεκτές (Gai, II, 117).

δ) Αν ο κληρονόμος ήταν ένας μόνο, τότε γινόταν λόγος για «εγκατάσταση κληρονόμου κατά ασσάριο» (heredis institutio ex asse), ενώ επί περισσότερων κληρονόμων η εγκατάσταση γινόταν σε ποσοστά της κληρονομίας, που συνήθως αντιπροσώπευαν δωδέκατα του ασσαρίου⁽¹⁾ (βλ. Inst. 2, 14, 5). Αν ο διαθέτης δεν όριζε διαφορετικά, τα ποσοστά των κληρονόμων πάνω στην κληρονομία ήταν ίσα (D. 28, 5, 9, 12 - Ουλπιανός).

ε) Η εγκατάσταση κληρονόμου σε δήλο πράγμα, δηλαδή σε συγκεκριμένο αντικείμενο της κληρονομίας (heredis institutio ex re certa), ήταν αντίθετη προς την ίδια την, κατά τους Ρωμαίους, έννοια της κληρονομικής διαδοχής ως καθολικής διαδοχής. Γι' αυτό η εγκατάσταση σε δήλο πράγμα θεωρήθηκε ως εγκατάσταση χωρίς τη ρήτρα του δήλου πράγματος και ο ένας ή οι περισσότεροι κληρονόμοι πάνω σε δήλο πράγμα θεωρήθηκαν ως κληρονόμοι πάνω στο σύνολο της κληρονομίας (D. 28, 5, 1, 5 - Ουλπιανός).

στ) Η εγκατάσταση κληρονόμου μπορούσε να γίνει υπό αναβλητική αίρεση. Στην περίπτωση αυτή, η κληρονομία επαγόταν στον υπό αναβλητική αίρεση κληρονόμο όταν πληρωνόταν η αίρεση (U.E., 24, 31).

Η διαλυτική αίρεση, αντίθετα, θεωρούνταν ως μη γραμμένη και το ίδιο ίσχυε και για τη διαλυτική προθεσμία (Gai, II, 184. Βλ. πιο πάνω § 103, V, γ, για τον κανόνα «semel heres semper heres»).

Ως μη γραμμένη θεωρούνταν επίσης και η εγκατάσταση κληρονόμου

(1) 1 ασσάριο - 12 ουγγιές (unciae).

υπό αναβλητική προθεσμία. Στην περίπτωση αυτή, ο τιμώμενος γινόταν αμέσως κληρονόμος (D. 28, 5, 34 - Παπινιανός).

ζ) Ειδική περίπτωση εγκατάστασης υπό αναβλητική αίρεση αποτελεί και η εγκατάσταση υποκατάστατου του κληρονόμου.

Υποκατάσταση (substitutio) είναι η εγκατάσταση κληρονόμου για την περίπτωση που ο αρχικά οριζόμενος στη διαθήκη δεν γίνει κληρονόμος, είτε γιατί δεν μπορεί, είτε γιατί δεν θέλει. Η υποκατάσταση εμφανίζεται υπό τρεις μορφές:

αα) Κοινή υποκατάσταση (substitutio vulgaris) – που είναι η συνηθισμένη περίπτωση – είναι ο ορισμός κληρονόμου για την περίπτωση που ο αρχικά οριζόμενος δεν γίνει κληρονόμος. Τέτοια είναι η περίπτωση του ορισμού κληρονόμου με τη ρήτρα της υπεισέλευσης στην κληρονομία (cretio) εντός ορισμένης προθεσμίας, που τάσσεται στη διαθήκη. Αν η προθεσμία περάσει άπρακτη, ο αρχικός κληρονόμος αποκληρώνεται και καλείται στη θέση του ο υποκατάστατος (Gai, II, 174. Βλ. παράδειγμα στη διαθήκη του Antonius Silvanus, έτους 142 μ.Χ., στο FIRA, III, αριθ. 47, στιχ. 9-11). Υποκατάστατος μπορεί επίσης να ορισθεί και για την περίπτωση που ο αρχικός κληρονόμος πεθάνει πριν από το διαθέτη (βλ. παράδειγμα στη διαθήκη του Γ. Λογγίνου Κάστορα, όπ.π., στηλ. I, στιχ. 10-13).

Η υποκατάσταση μπορεί να εκτείνεται σε περισσότερους από ένα βαθμούς (Gai, II, 174-175, 177-179. Βλ. παράδειγμα στη διαθήκη του Dasumius, στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 117 = FIRA, III, αριθ. 40, στιχ. 1-14).

ββ) Ορφανική υποκατάσταση (substitutio pupillaris) υπάρχει όταν ο εξουσιαστής διαθέτης που έχει άνηβο υπεξούσιο, ορίζει μεν τον άνηβο στη διαθήκη του ως κληρονόμο, ορίζει όμως συνάμα και υποκατάστατο του ανήβου για την περίπτωση που ο άνηβος πεθάνει, μετά μεν από το θάνατο του εξουσιαστή διαθέτη, αλλά πριν καταστεί έφηβος, ώστε να μπορεί να συντάξει δική του διαθήκη. Στην περίπτωση αυτή, ο υποκατάστατος θεωρείται κληρονόμος όχι του διαθέτη εξουσιαστή, αλλά του ανήβου (Gai, II, 179-180, Inst. 2,1,6, pr.).

γγ) Τέλος, οιοονεί ορφανική υποκατάσταση (substitutio quasi pupillaris) είναι ο διορισμός από ανιόντα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη πατρικής εξουσίας, υποκατάστατου κληρονόμου στον μόνιμα παράφρονα κατιόντα του, για την περίπτωση που ο κατιών αυτός πεθάνει ενώ εξακολουθεί να βρίσκεται σε κατάσταση παραφροσύνης. Αν ο κατιών πάψει να βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση, η οιοονεί ορφανική υποκατάσταση παύει να ισχύει.

Αντίθετα από την περίπτωση της ορφανικής υποκατάστασης, στην περίπτωση της ορφανικής ο υποκατάστατος θεωρείται κληρονόμος του αρχικού διαθέτη και όχι του κατιόντα.

Η οιοινεί ορφανική υποκατάσταση, που γίνεται κατά το υπόδειγμα της ορφανικής (*ad exemplum pupillaris*), είναι δημιούργημα του ιουστινιάνειου δικαίου (C. I. 6, 26 pr., του 528 μ.Χ., Inst. 2, 16, 1).

η) Εκτός από την εγκατάσταση κληρονόμου, που ήταν απαραίτητη, η διαθήκη μπορούσε να περιλαμβάνει και άλλες διατάξεις, οι οποίες, όπως ειπώθηκε, έπρεπε να ακολουθούν την εγκατάσταση κληρονόμου, όπως την *αποκληρώση* (*exheredatio*) εκείνων των *sui heredes* που ο διαθέτης επιθυμούσε να αποκλείσει από τη διαδοχή (βλ. πιο κάτω), *απελευθερώσεις δούλων*, *διορισμούς επιτρόπων* (βλ. πιο πάνω, § 61).

θ) Κατά τη μετακλασική περίοδο, η τυπικότητα στη διαθήκη περιορίζεται και αναζητείται κατά κύριο λόγο η βούληση του διαθέτη.

Έτσι, ο Κωνστάντιος επέτρεψε να γίνεται η εγκατάσταση κληρονόμου με τη χρήση οποιωνδήποτε λόγων (C.I. 6, 23, 15, έτους 339 μ.Χ.), αρκεί να μπορεί να διαγνωσθεί η βούληση του διαθέτη.

Τέλος, ο Ιουστινιανός κατέργησε και την ανάγκη να βρίσκεται η εγκατάσταση κληρονόμου στην αρχή της διαθήκης (Inst. 2, 20, 34).

III. Κωδίσκελλος

1. α) Από την περίοδο της Ηγεμονίας εμφανίζεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, εκτός από τη διαθήκη και μια άλλη μορφή διάταξης τελευταίας βούλησης, λιγότερο τυπική από τη διαθήκη, ο κωδίσκελλος (στα λατινικά ο όρος απαντά μόνο στον πληθυντικό, *codicilli*).

Ο κωδίσκελλος είναι διάταξη τελευταίας βούλησης που δεν περιέχει εγκατάσταση κληρονόμου. Όπως μας πληροφορούν οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst. 2, 25 pr.) η εγκυρότητα των κωδικέλλων αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά από τον Αύγουστο.

Κατά την κλασική περίοδο ο κωδίσκελλος μπορούσε να συνταχθεί είτε αυτοτελώς (D. 29, 7, 3 pr. - Ιουλιανός. Παράδειγμα στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 122, έτους 175 μ.Χ.), είτε ως συμπλήρωμα διαθήκης (D. 2, 15, 8, 2 - Ουλπιανός), είχε δε συνήθως τη μορφή επιστολής του διαθέτη προς εκείνον που βαρυνόταν με την εκπλήρωση της βούλησής του.

β) Ο κωδίσκελλος μπορούσε να επικυρωθεί με διαθήκη, είτε προκαταβολικά, πριν δηλαδή από τη σύνταξή του, είτε εκ των υστέρων.

Ο επικυρωμένος με διαθήκη κωδίσκελλος (*codicilli testamenti confirmati*) θεωρούνταν ως μέρος της διαθήκης (D. 29, 7, 2, 2 - Ιουλιανός. Παράδειγμα στο Bruns, Fontes, I, αριθ. 119 = FIRA, III, αριθ. 50 = Sel. Pap., I, αριθ. 85, στηλ. II, στιχ. 2-3 και 15-21). Στην περίπτωση

αυτή το κύρος του κωδίκελλου εξαρτιόταν από το κύρος ή την ακυρότητα της διαθήκης. Ο επικυρωμένος κωδίκελλος μπορούσε να περιέχει κάθε είδους διατάξεις τελευταίας βούλησης, εκτός από εγκατάσταση κληρονόμου και από αποκλήρωση (Gai, II, 273).

Αντίθετα, ο ανεπικύρωτος κωδίκελλος ή κωδίκελλος εξ αδιαθέτου (codicilli testamento non confirmati) μπορούσε να περιέχει μόνο καταπιστεύματα (Gai, II, 270α. Για τα καταπιστεύματα, βλ. πιο κάτω, § 114, III).

γ) Η σύνταξη κωδίκελλου είχε ως προϋπόθεση την ύπαρξη ικανότητας για σύνταξη διαθήκης του διαθέτη κατά το χρόνο σύνταξης του κωδίκελλου, ακόμα και στην περίπτωση που ο κωδίκελλος αυτός ήταν επικυρωμένος με έγκυρη διαθήκη.

δ) Στις διαθήκες μπορούσε να προστεθεί ρήτρα (κωδικολλική ρήτρα) με την οποία ο διαθέτης όριζε ότι αν η διαθήκη του είναι άκυρη ως διαθήκη, τότε επιθυμεί να ισχύσει αυτή ως κωδίκελλος. Η ρήτρα αυτή θεωρούνταν έγκυρη, εφόσον η διαθήκη περιείχε τους όρους που ήταν αναγκαίοι για την κατάρτιση έγκυρου κωδίκελλου. Στην περίπτωση αυτή, οι κληρονομικές εγκαταστάσεις μετατρέπονταν σε καθολικά καταπιστεύματα σε βάρος των εξ αδιαθέτου κληρονόμων, οι κληροδοσίες σε καταπιστεύματα και οι απελευθερώσεις σε καταπιστευτικές απελευθερώσεις.

ε) Ο μεταγενέστερος κωδίκελλος, αντίθετα προς τη διαθήκη (βλ. πιο κάτω, § 106, II), καταργούσε τον προηγούμενο μόνο σε όση έκταση του περιεχόμενου ήταν αντίθετο προς το περιεχόμενο εκείνου (C. I. 6, 36, 3 - Διοκλητιανός και Μαξιμιανός, 290 μ.Χ.).

2. α) Στο μετακλασικό δίκαιο ο κωδίκελλος προσεγγίζει τη διαθήκη και διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου απαιτεί να συντάσσεται ο ανεπικύρωτος κωδίκελλος μπροστά σε πέντε ή επτά μάρτυρες (C. T., 4, 4, 1. του 326 μ.Χ.).

β) Αντίθετα όμως προς ό,τι παρατηρείται στο δυτικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, στο ανατολικό διατηρείται η ουσιαστικότερη διαφορά κωδίκελλου και διαθήκης, γιατί αποκλείεται πάντοτε η εγκατάσταση (ή αποκλήρωση) κληρονόμου με κωδίκελλο (πρβλ. Inst. 2, 25, 2).

Τέλος, από τον Ιουστινιανό ορίστηκε ότι ο κωδίκελλος έπρεπε να συντάσσεται μπροστά σε πέντε μάρτυρες, μπορούσε δε η κατάρτισή του να γίνει προφορικά (C. I., 6, 36, 8, 3, παρεμβ.).

γ) Στο βυζαντινό δίκαιο, η Εκλογή των Ισαύρων δεν περιλαμβάνει διάταξη που να αφορά τους κωδίκελλους, ενώ στον Αρμενόπουλο περιλαμβάνεται διάταξη που ορίζει ότι ο κωδίκελλος μπορεί να συνταχθεί και προφορικά, μπροστά σε πέντε μάρτυρες (Αρμεν. Ε', 7, 5).

IV. Εκτελεστής διαθήκης

Εκτελεστής διαθήκης είναι πρόσωπο στο οποίο ο διαθέτης αναθέτει με τη διαθήκη του τη μέριμνα για την πραγμάτωση των περιεχομένων σ' αυτή τελευταίων θελήσεων.

Αν και είχαν γνωρίσει το θεσμό του *familiae emptor* (υπό την αρχική του μορφή, βλ. § 104, I, A, 2, α) οι Ρωμαίοι δεν ανέπτυξαν το θεσμό του εκτελεστή διαθήκης. Εντούτοις, ο θεσμός αυτός δεν τους ήταν εντελώς άγνωστος (πρβλ. D. 36, 1, 80, 1 - Scaevola: «*curatores substantiae meae*»). Έτσι απαντά εκτελεστής διαθήκης (*procurator bonorum*, επιτροπος) σε διαθήκες Ρωμαίων από την Αίγυπτο, πιθανώς υπό ελληνικές επιδράσεις (βλ. FIRA, III, αριθ. 47 (142 μ.Χ.), στιχ. 18-24, Bruns, Fontes, I, αριθ. 119 = FIRA, III, αριθ. 50 (189 μ.Χ.), στιχ. II, 16-17), αλλά και από τη Γαλατία (Bruns, Fontes, I, αριθ. 118 = FIRA, III, αριθ. 49, στιχ. II, 15-20, κ.λπ.).

Ο θεσμός του εκτελεστή διαθήκης δεν ήταν εντελώς άγνωστος ούτε στο ιουστινιάνειο δίκαιο (C.I., 1, 3, 28, 1, του 468 μ.Χ., Λέοντος Α' και Ανθεμίου), ούτε και στο βυζαντινό (πρβλ. Αρμ. Ε', 12, 21: «επίτροπος»).

§ 106. Ακυρότητα και ανάκληση διαθηκών*

1. Μια διαθήκη μπορεί να είναι από την αρχή άκυρη, ή να γίνει άκυρη εκ των υστέρων.

Α. Άκυρη από την αρχή είναι κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο μια διαθήκη που:

α) είτε εμφανίζει ελάττωμα ως προς τον τύπο που έπρεπε να τηρηθεί,
β) είτε συντάχθηκε από διαθέτη που δεν είχε *testamenti factio activa*,
γ) είτε δεν περιέχει ολωσδιόλου εγκατάσταση κληρονόμου, ή περιέχει μεν, αλλά η εγκατάσταση αυτή είναι αντίθετη προς το νόμο ή τα χρηστά ήθη,

δ) είτε στη διαθήκη αυτή έχει παραλειφθεί *suus*, χωρίς συνάμα και να αποκληρωθεί.

Β. Άκυρη εκ των υστέρων είναι δυνατό να γίνει μια διαθήκη από γεγονός που επέρχεται στο χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα στη σύναξή της και στο θάνατο του διαθέτη.

Στην εκ των υστέρων επερχόμενη ακυρότητα διαθήκης που είχε έγκυρα καταρτισθεί, διακρίνουμε τρεις περιπτώσεις:

* *U. Robbe*, *I postumi* (όπ.π., § 105), σελ. 263-313, *Γ. Ματζούφα*, Επί της ανακλήσεως των κοινών διαθηκών εν τω Ρωμαϊκῷ Δικαίῳ, Αθήναι 1938.

αα) *To testamentum inritum*

Η διαθήκη γίνεται άκυρη με την *capitis deminutio (maxima⁽¹⁾, media, minima)* του διαθέτη (Gai, II, 145, 146).

Αλλά ο Πραίτορας χορήγησε στον κληρονόμο που εγκαταστάθηκε σε διαθήκη που πληρούσε τις κατά το πραιτορικό δίκαιο προϋποθέσεις *bonorum possessio secundum tabulas*, έστω και αν ο διαθέτης είχε υποστεί εκ των υστέρων *capitis deminutio*, αρκεί να είχε αποκτήσει και πάλι ο διαθέτης την ιδιότητα του ελεύθερου, του Ρωμαίου πολίτη, ή του αυτεξούσιου κατά το χρόνο του θανάτου του (Gai, II, 147, U.E., 23, 6).

ββ) *To testamentum desertum ή destitutum* («έρρημη» διαθήκη)

Η διαθήκη γίνεται έρημη όταν κανένα από τα πρόσωπα που όρισε ο διαθέτης δεν γίνει κληρονόμος, είτε γιατί όλα πέθαναν πριν από το διαθήτη, είτε γιατί όλα αποποιήθηκαν την κληρονομία, είτε γιατί όλα δεν είχαν την *testamenti factio passiva*.

γ) *To testamentum ruptum* («διαρρηγμένη» διαθήκη).

Η διαθήκη διαρρήγνεται («σπάει») όταν μετά τη σύνταξή της γεννηθεί οψιγενής οικείος (*postumus suus*) του διαθέτη, ή αποκτηθεί *suus* με υιοθεσία ή *conventio in manum* και υπό την προϋπόθεση ότι ο διαθέτης ούτε εγκατάστησε τον *suus* αυτόν στη διαθήκη του, ούτε τον αποκλήρωσε (Gai, II, 131, U.E., 23, 2-3).

II. Ανάκληση διαθήκης

Ειδικότερη περίπτωση *testamentum ruptum* αποτελεί και η ανάκληση της διαθήκης.

Η ανάκληση διαθήκης *per aes et libram* – γιατί για ανάκληση της διαθήκης *calatis comitiis* δεν μπορεί να γίνει λόγος – φαίνεται πως ήταν, από την αρχαϊκή περίοδο ήδη, ελεύθερη.

Η ανάκληση διαθήκης μπορούσε να γίνει:

αα) Είτε με τη σύνταξη νέας έγκυρης διαθήκης (Gai, II, 144). Η νέα διαθήκη ακύρωνε την παλαιά ακόμη και κατά τις διατάξεις εκείνες της παλαιάς που δεν έρχονταν σε σύγκρουση με τις διατάξεις της νέας.

ββ) Είτε με ηθελημένη (*contraria voluntate*) καταστροφή του εγγράφου της διαθήκης, κοπή των ταινιών των πινακίδων ή αφαίρεση των σφραγίδων. Στην περίπτωση αυτή η διαθήκη παρέμενε ισχυρή κατά το *ius*

(1) Με την επιφύλαξη της *fictio legis Corneliae* για τους αιχμαλώτους που πέθαιναν στην αιχμαλωσία. (U.E.. 23. 4-5).

civile, παρά τις δυσχέρειες της απόδειξης που η καταστροφή αυτή θα δημιουργούσε (Gai, II, 151), μια και η προφορική διαθήκη ήταν δυνατή. Αλλά ο Πραιτόρας σε τέτοια περίπτωση δεν παρείχε στον κληρονόμο από τη διαθήκη προστασία, αλλά αντίθετα, χορηγούσε *bonorum possessio* κατά το πραιτορικό δίκαιο στους εξ αδιαθέτου κληρονόμους (Gai, II, 151 -151 α).

γγ) Στο μετακλασικό δίκαιο διάταξη των Αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Ονωρίου κήρυξε τις διαθήκες άκυρες μετά δέκα έτη από τη σύνταξή τους, εκτός αν ανανεώνονταν (C. T., 4, 4, 6, 418 μ.Χ.).

Τη διάταξη αυτή κατάργησε ο Ιουστινιανός και όρισε ότι η διαθήκη μπορεί να ανακληθεί από το διαθέτη μετά πάροδο δέκα ετών από τη σύνταξή της, με δήλωση ανάκλησης που γινόταν μπροστά σε τρεις μάρτυρες ή μπροστά σε αρχή (*apud acta*), η οποία την καταχώριζε στα πρακτικά της (C. I., 6, 23, 27, του 530 μ.Χ.).

§ 107. Η εξ αδιαθέτου διαδοχή*

Ι. Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 103, III), η επαγωγή της κληρονομίας από διαθήκη είχε – τουλάχιστο από την προκλασική περίοδο και πέρα – προτεραιότητα απέναντι στην επαγωγή εξ αδιαθέτου, η οποία τότε μόνο επερχόταν όταν ο κληρονομούμενος δεν άφηνε ολωσδίου διαθήκη ή άφηνε μεν, αλλά η διαθήκη αυτή είτε ήταν από την αρχή άκυρη, είτε γινόταν άκυρη εκ των υστέρων (§ 106).

Οι κανόνες που ρύθμιζαν την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή στηρίζονταν σε διαφορετική βάση κατά το *ius civile*, κατά το *ius praetorium* και κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο.

* G. La Pira, La successione ereditaria intestata e contro il testamento in diritto romano, Firenze 1930, F. Leiter, Altrömische Studien VI - Suus heres und älteres Libraltestament, στη Festschrift P. Koschaker, II, Weimar 1939, σελ. 227-255, ιδίως σελ. 231-239, O. Lenel, Rechtsstellung des «proximus» und der «gentiles» im altrömischen Erbrecht, στη SZ (RA), 37 (1916), σελ. 129-135, F. Senn, La notion d'heres suus et la règle «nemo partim testatus partim intestatus decedere potest», στη RHD, 4ème série, 36 (1958), σελ. 59-66, G. Franciosi, L'«heres extraneus» e le dodici tavoli στο Labeo, 10 (1964), σελ. 352-356, J. Gardner, (όπ.π., § 105), σελ. 170-178, H. Ankum, La femme mariée et la loi Falcidia, στο Labeo, 20 (1984), σελ. 28-70, E. Nardi, La reciproca posizione successorica dei coniugi privi di «connubium», Milano 1938, M. Meinhart, Die Senatusconsulta Tertullianum und Orfitianum in ihrer Bedeutung für das klassische römische Erbrecht, Graz-Wien-Köln 1967, R. Quadrate, I Senatusconsulti Tertulliano e Orfiziano, στο Labeo, 15 (1969), σελ. 362-377, W. Erdmann, στη RE, VII, A (1948), στη λ. «(bona) vacantia», στη λ. 2026-2028. J. Modrzejewski, La dévolution au Fisc des biens vacants d'après le Gnomon de l'Idiologue, στα Studi Volterra, VI, Milano 1971, σελ. 91-125.

II. Κληρονομική διαδοχή κατά το *ius civile*

α) Η κληρονομική διαδοχή κατά το *ius civile* στηριζόταν στους οικείους κληρονόμους (*heredes sui*), στα ελεύθερα πρόσωπα, εκείνα, δηλαδή, που γίνονταν αυτεξούσια με το θάνατο του *pater familias*.

Με το θάνατο δηλαδή του *pater familias*, κάθε ένα από τα μέλη της οικογένειας υπό στενή έννοια (*familia proprio iure dicta*), που εξαρτιόταν άμεσα από αυτόν, γινόταν αυτεξούσιο (βλ. § 46, V, α) και, παρόλο που, στην αρχαϊκή και ακόμα και στην αρχή της προκλασικής περιόδου, συνέχιζαν την από κοινού εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων της κληρονομίας κατά το σύστημα συλλογικής οικογενειακής συνδιοκτησίας του *consortium ercto non cito* (βλ. § 65, IV, β), κάθε ένα από αυτά γινόταν πια η κεφαλή νέας οικογένειας και, εφόσον δεν υπήρχε διαθήκη, κληρονομούσε τον *pater familias* κατ' ισομοιρία προς τους άλλους.

Η κληρονομική αυτή μερίδα των *sui* υπολογιζόταν, λοιπόν, κατά κεφαλές, χωρίς να γίνεται καμιά διάκριση μεταξύ αρρένων και θηλέων. Η *cum manu* σύζυγος του κληρονομούμενου, έχοντας θέση θυγατέρας (*filiae loco*, βλ. πιο πάνω, § 55, IV, 3), κληρονομούσε και αυτή κατά ίση με τους υπόλοιπους *sui* μερίδα (Gai, III, 3 και 14).

Στους *sui* περιλαμβάνονταν και οι κατιόντες από υιοθεσία ή εισποίηση (Gai, III, 2), ενώ, αντίθετα, δεν περιλαμβάνονταν οι χειραφετημένοι και οι θυγατέρες που είχαν τελέσει γάμο *cum manu*.

Ο *οψιγενής* οικείος (*postumus suus*) θεωρούνταν ότι είχε ήδη γεννηθεί κατά το χρόνο του θανάτου του κληρονομούμενου και καλιόταν κι αυτός στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή (Gai, III, 4).

Οι πιο πέρα κατά αρρενογονία κατιόντες του κληρονομούμενου (έγγονοι, δισέγγονοι), εφόσον ο πατέρας τους είχε πεθάνει ή εξέλθει από την πατρική εξουσία του κληρονομούμενου πριν από την επαγωγή της κληρονομίας καλούνταν στην κληρονομία κατά ρίζες (Gai, III, 2).

Λέγοντας κληρονομική διαδοχή *κατὰ ρίζες* (*stirpes*), εννοούμε ότι οι κατιόντες εκείνου του κατιόντα του κληρονομούμενου που είχε πεθάνει ή εξέλθει από την πατρική εξουσία πριν από την επαγωγή της κληρονομίας, τον υποκαθιστούσαν στη μερίδα του και κληρονομούσαν τη μερίδα αυτή κατ' ισομοιρία.

Από την ίδια την έννοια της συγγένειας κατ' αρρενογονία προκύπτει ότι οι κατιόντες θυγατέρων δεν καλούνταν στην κληρονομική διαδοχή κατά ρίζες που περιγράψαμε.

Οι *sui* αποκτούσαν *αυτοδικαίως*, από το νόμο, την κληρονομία εξ αδιαθέτου, χωρίς να απαιτείται εκ μέρους τους δήλωση ή πράξη που να υποδηλώνει την αποδοχή τους.

β) Αν δεν υπήρχαν *sui heredes* του κληρονομούμενου, τότε κληρονόμος του εκ γενετής Ρωμαίου πολίτη ήταν κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. V, 4, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23) ο κατά βαθμό πλησιέστερος εκ πλαγίου κατ' αρρενογονία συγγενής του (*adgnatus proximus*, πρβλ. Gai, III, 9 και 11).

Συνέπεια της διαδοχής με βάση το βαθμό της κατ' αρρενογονία συγγένειας, ήταν ότι τα τέκνα εκείνα των *adgnati* που είχαν προαποβιώσει δεν κληρονομούσαν κατά ρίζες μαζί με τους λοιπούς ομοιόβαθμους προς τον προαποβιώσαντα κατ' αρρενογονία συγγενείς, αλλά αποκλείονταν από την κληρονομία, και τούτο γιατί τα τέκνα αυτά ήσαν μακρυνότερου προς τον κληρονομούμενο βαθμό (Gai, III, 15).

Αρχικά, οι γυναίκες εξ αρρενογονίας συγγενείς κληρονομούσαν όπως και οι άρρενες *adgnati*. Από τα μέσα προς τα τέλη της περιόδου της Δημοκρατίας όμως, η ικανότητα των γυναικών να κληρονομούν εξ αδιαθέτου ως *adgnati* περιορίσθηκε στις ο μ ο π ά τ ρ ι ε ς α δ ε λ φ έ ς (*consanguinae*) και στη μητέρα του αποβιώσαντος, αλλά όσον αφορά την τελευταία μόνον αν είχε τελέσει γάμο *cum manu* (Gai, III, 3, και 14, P.S., 4, 8, 20). Ο περιορισμός αυτός, που δεν υπήρχε στο δίκαιο του Δωδεκάδελτου, είχε εισαχθεί υπό την επιρροή της *lex Voconia*, του 169 π.Χ. («*voconiana ratione*»), για την οποία βλ. πιο πάνω § 105, I, Β, β.

Αντίθετα προς τους *sui*, οι εξ αρρενογονίας πλησιέστεροι συγγενείς (*adgnati proximi*) έπρεπε με ρητή δήλωσή τους, ή με πράξη δηλωτική της βούλησής τους αυτής, να υπεισέλθουν στην κληρονομία.

γ) Αν δεν υπήρχαν πλησιέστεροι σε βαθμό συγγενείς εξ αρρενογονίας, τότε, κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. V, 5, όπ.π.), η κληρονομία περιερχόταν στα μέλη του γένους (*gentiles*, βλ. Gai, III, 17). Η διάταξη αυτή όμως – όπως και όλα τα σχετικά με τα δικαιώματα του γένους – είχε περιέλθει, πιθανώς ήδη από τις αρχές της κλασικής περιόδου, σε αχρησία, με αποτέλεσμα ότι, αν δεν υπήρχαν *adgnati proximi*, η κληρονομιά παρέμενε αδέσποτη (*res nullius*) (Gai, III, 12 και 22).

δ) Δύο ειδικές περιπτώσεις εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής κατά το *ius civile* αποτελούν οι του α π ε λ ε ύ θ ε ρ ο υ Ρωμαίου πολίτη και του χ ε ι ρ ά φ ε τ ο υ .

αα) Κατά την πρώτη, εξ αδιαθέτου κληρονόμος του α π ε λ ε ύ θ ε ρ ο υ Ρωμαίου πολίτη, ο οποίος πέθαινε χωρίς να έχει κληρονόμους που να ανήκουν στην κατηγορία των *sui*, ήταν, σύμφωνα με διάταξη του Δωδεκάδελτου, ο π ά τ ρ ω ν ά ς τ ο υ (Δωδεκ., V, 8, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 24 = U.E. 29, 1. Βλ. και Gai, III, 40).

Τα ίδια δικαιώματα πάνω στην περιουσία του απελεύθερου που πέ-

θαينه χωρίς να αφήσει διαθήκη είχαν, εκτός του ίδιου του πάτρωνα, και οι κατιόντες του κατ' αρρενογονία (Gai, III, 45), σε περίπτωση που ο πάτρωνας είχε αποβιώσει πριν από τον απελεύθερο.

ββ) Κατά τη δεύτερη, εξ αδιαθέτου κληρονόμος του χειράφετου *ex causa mancipii* (βλ. § 45, VII, Α), ο οποίος πέθανε χωρίς να αφήσει κληρονόμους που να ανήκαν στην κατηγορία των *sui heredes* ήταν εκείνος που τον χειραφέτησε (*parens manumissor*, πρβλ. *Inst.* 3, 2, 8).

III. Κληρονομική διαδοχή εξ αδιαθέτου κατά το *ius praetorium*

Η κληρονομική διαδοχή εξ αδιαθέτου κατά το *ius praetorium* διαμορφώθηκε κατά την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας, με τη μορφή της *bonorum possessio intestati (sine tabulis)* και αφορούσε αρχικά, όπως και το όνομά της δείχνει, μόνο ενσώματα πράγματα, αφού μόνο αυτά ήταν δεκτικά νομής (§ 63, I, α). Μόνο εξελικτικά η *bonorum possessio intestati* επεκτάθηκε και στις απαιτήσεις καθώς και στις οφειλές.

Η *bonorum possessio* παρεχόταν (*dare possessionem*) πάντοτε ύστερα από αίτηση του ενδιαφερόμενου (παράδειγμα: *FIRA*, III, αριθ. 61, του 249 μ.Χ.), δεν δημιουργούσε δε κληρονόμους, γιατί τούτο δεν περιλαμβανόταν στην εξουσία του Πράιτοα, (*praetor heredes facere non potest*), αποκαθιστούσε όμως εκείνους στους οποίους χορηγούνταν «στη θέση κληρονόμων» (*loco heredum instituuntur* - Gai, III, 32).

A) Bonorum possessio intestati (sine tabulis) επί εκ γενετής ελεύθερων (ingenui).

Κατά τα μέσα της κλασικής περιόδου η *bonorum possessio sine tabulis* εμφανίζεται πια τελείως διαμορφωμένη, περιλαμβάνει δε ως προς τους εκ γενετής ελεύθερους (*ingenui*) Ρωμαίους πολίτες τέσσερις τάξεις (*ordines*).

α) Την πρώτη τάξη (*unde liberi*, ενν. *vocantur*), αποτελούσαν οι κατιόντες του κληρονομούμενου. Η τάξη αυτή αποτελούσε διεύρυνση του κύκλου των κατά το *ius civile* καλουμένων, γιατί περιλάμβανε όχι μόνο τους *sui*, αλλά και τα πρόσωπα εκείνα που είχαν εξέλθει από την πατρική εξουσία του κληρονομούμενου με χειραφεσία (U.E., 28, 8, Gai, III, 26), πιθανώς δε και με άλλες μορφές *capitis deminutio minima*, όπως ιδίως τις θυγατέρες που είχαν τελέσει γάμο *cum manu*. Δεν περιλαμβάνονταν, αντίθετα, στην τάξη αυτή οι κατιόντες του κληρονομούμενου που είχαν εξέλθει από την πατρική εξουσία με υιοθεσία, εκτός εάν είχαν χειραφετηθεί από εκείνον που τους υιοθέτησε.

Όπως στην κατά το *ius civile* κληρονομική διαδοχή, έτσι και στην κατά το *ius praetorium* δεν γινόταν διάκριση στην τάξη αυτή ανάμεσα σε άρρενες και θήλεις κατιόντες.

Η κατανομή της κληρονομίας μεταξύ περισσοτέρων κατιόντων της τάξης αυτής γίνεται – όπως και κατά την κατά το *ius civile* διαδοχή – κατὰ κεφαλές, μεταξύ δε κατιόντων των κατιόντων κατὰ ρίζες. Ο χειράφετος κατιών, καλούμενος στην τάξη αυτή μαζί με τους ίδιους του τους κατιόντες που είχαν παραμείνει υπό την πατρική εξουσία, συντρέχει μαζί τους στην ίδια ρίζα.

Οι οψιγενείς (*postumi*) λαβαίνονται στην τάξη αυτή υπόψη κατά την ίδια έκταση και υπό τις ίδιες προϋποθέσεις (βλ. πιο πάνω, υπό II, α), που θα λαβαίνονταν υπόψη και ως *sui heredes*.

Στην περίπτωση που ο *suus* είχε μεν συλληφθεί, δεν είχε όμως ακόμα γεννηθεί κατά το χρόνο της επαγωγής της κληρονομίας γινόταν γι' αυτόν παραπομπή στη νομή κυοφορουμένου (*bonorum possessio ventris nomine*, πρβλ. D. 37, 9, 7 pr. και 1 - Ουλπιανός) και για την προστασία των συμφερόντων του οριζόταν *εμβρωρός* (*curator ventris*, βλ. § 41).

Η *bonorum possessio* στην πρώτη αυτή τάξη δινόταν κατά κανόνα *cum re* (§ 101, IV, B) απέναντι των κατά το *ius civile* κληρονόμων.

Ένα *edictum Carbonianum* (D. 37, 10) όριζε ότι αν αμφισβητείται η ιδιότητα ανήβου ως κατιόντα (*liber*), η *bonorum possessio* παρεχόταν στον άνηβο αυτόν από τον Πραίτορα προσωρινά, μέχρις ότου δηλαδή γίνει έφηβος, οπότε θα κρινόταν αν αληθινά είχε ή όχι την ιδιότητα αυτή, αν δηλαδή ήταν γνήσιος κατιόντος ή όχι (D. 37, 10, 1-3, - Ουλπιανός).

β) Τη δεύτερη τάξη (*unde legitimi*, ενν. *heredes*) αποτελούσαν τα ίδια εκείνα πρόσωπα που και κατά το *ius civile* καλούνταν στην εξ αδιαθέτου διαδοχή (D. 38, 72, 4 - Ουλπιανός) και κατά τη σειρά προτεραιότητας που όριζε ο Δωδεκάδελτος (βλ. πιο πάνω, υπό II, α-γ).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ένα πρόσωπο που ανήκε στην κατηγορία των *sui* μπορούσε να ανήκει στις δύο τάξεις της *bonorum possessio* (*unde liberi* και *unde legitimi*) συγχρόνως, π.χ. γιος.

Η δεύτερη τάξη των *bonorum possessores*, είναι η χρονολογικά προγενέστερη, γιατί είχε δημιουργηθεί από τον Πραίτορα ήδη πριν από τα χρόνια του Κικέρωνα (Cicero, Verr. II, 1, 44, 114).

Η *bonorum possessio unde legitimi* ήταν *sine re* απέναντι κληρονόμων κατά το *ius civile*, που είχαν ισχυρότερο δικαίωμα, π.χ. *bonorum possessio* των *adgnati proximi* απέναντι στους *sui* (Gai, III, 37).

γ) Την τρίτη τάξη (*unde cognati*) αποτελούσαν οι εξ αίματος συγγενείς έως και τον έκτο βαθμό. Από τον έβδομο βαθμό περιλαμβάνονταν στην τάξη αυτή μόνο τα τέκνα δεύτερων εξαδέλφων (*sobrino nati*). Εξ αί-

ματος συγγενείς, ως προς την τάξη αυτή, νοούνται τόσο οι από την πατρική όσο και οι από τη μητρική πλευρά (D. 38, 8, 1, 3 - Ουλπιανός). Μεταξύ περισσότερων του ενός συγγενών εξ αίματος του ίδιου βαθμού συγγένειας, η *bonorum possessio* κατανεμόταν κατά κεφαλές (D. 38, 8, 1, 10 – Ουλπιανός).

Οι εξ αίματος συγγενείς (*cognati*) αποκτούσαν πάντοτε *bonorum possessio sine re* απέναντι των κατά το *ius civile* κληρονόμων (Gai, III, 37).

δ) Τέλος, την τέταρτη τάξη αποτελούσε ο σύζυγος που επιζούσε (*unde vir et uxor*), υπό τον όρο ότι αα) θα είχε τελέσει με τον αποβιώσαντα νόμιμο γάμο κατά το ρωμαϊκό *ius civile* (*iustum matrimonium*) και ότι ββ) ο γάμος αυτός θα είχε διαρκέσει έως το θάνατο του κληρονομούμενου (D. 38, 11, 1 - Ουλπιανός).

Ο σύζυγος που επιζούσε αποκτούσε πάντοτε *bonorum possessio sine re*. Πρέπει, όμως, να υπενθυμίσουμε ότι η σύζυγος *cum manu*, έχοντας θέση θυγατέρας του συζύγου της που απεβίωσε, αποκτούσε τη *bonorum possessio* όχι στην τέταρτη τάξη, αλλά στην πρώτη (*unde liberi*) και στη δεύτερη (*unde legitimi*).

ε) Η *bonorum possessio intestati* διέπεται (αντίθετα από την εξ αδιαθέτου διαδοχή του *ius civile*) από την αρχή της διαδοχής τάξεων και βαθμών συγγενείας (*successio ordinum et graduum*).

Κάθε μια από τις τέσσερις τάξεις, δηλαδή, απέκλειε την επόμενη, δεν επερχόταν όμως η μετάβαση από τη μια τάξη στην άλλη αν μέσα στην ίδια την τάξη δεν είχαν εξαντληθεί διαδοχικά όλοι οι βαθμοί που περιλάμβανε η τάξη αυτή (πρβλ. Gai, III, 28).

B) Bonorum possessio intestati επί απελεύθερων

Προκειμένου για απελεύθερους Ρωμαίους πολίτες, το πραιτορικό δίκαιο διαμόρφωσε υπέρ του πάτρωνα και των κατιόντων του ορισμένες παρεκκλίσεις από όσα παραπάνω εκθέσαμε.

Έτσι, το πραιτορικό Ήδικο περιέλαβε επιπλέον τρεις τάξεις, που ρύθμιζαν τα θέματα της *bonorum possessio* του πάτρωνα και των κατιόντων του πάνω στην κληρονομία του απελεύθερου ο οποίος είχε αποβιώσει χωρίς διαθήκη (βλ. τις τάξεις αυτές στην U.E., 28, 7). Έτσι ο πάτρωνας καλιόταν στο μισό της εξ αδιαθέτου κληρονομίας, αν οι *suī* που άφηνε ο απελεύθερος δεν ήταν οι φυσικοί κατιόντες του, αλλά η σύζυγος του *cum manu*, ή κατιών του από υιοθεσία, ή η σύζυγος *cum manu* τέτοιου από υιοθεσία κατιόντος του (Gai, III, 41, U.E., 29, 1, κ.λπ.).

Γ) Η παραπάνω ρύθμιση τροποποιήθηκε μερικά κατά το δεύτερο

μ.Χ. αιώνα, με το σκοπό να εξασφαλιστεί η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή στα τέκνα της μητέρας τους και στη μητέρα των τέκνων της.

Τούτο έγινε με δύο Συγκλητικά Δόγματα: το Τερτυλλιανό (*senatus consultum Tertullianum*), των χρόνων του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) και το Ορφιτιανό (*senatus consultum Orfitianum*), του 178 μ.Χ. επί Μάρκου Αυρηλίου και Κομμόδου.

Με το πρώτο Συγκλητικό Δόγμα παρέχεται στη μητέρα που είχε το προνόμιο της πολυτεκνίας (*ius liberorum*, πρβλ. § 54) κληρονομικό δικαίωμα στην κληρονομία του τέκνου της μετά, όμως, από τους *sui* τούτου, τον πατέρα του (αν αυτός το είχε χειραφετήσει) και τους ομοπάτριους αδελφούς του. Ως προς τις ομοπάτριες αδελφές του κληρονομούμενου, η μητέρα συνέτρεχε κατά ίση με τους άλλους μερίδα. Ως προς τους λοιπούς συγγενείς από αρρενογονία, η μητέρα προηγείτο (*Inst.* 3, 3, 2, και 3, *U.E.*, 26, 8).

Με το δεύτερο Συγκλητικό Δόγμα παρέχεται στα τέκνα (όχι όμως και σ' άλλους καπόντες) κληρονομικό δικαίωμα επί της κληρονομίας της μητέρας τους, πριν από όλους τους συγγενείς της εξ αρρενογονίας (αδελφούς κ.λπ.). (*Inst.* 3, 4 pr., *U.E.*, 26, 7).

Τα δύο Συγκλητικά αυτά Δόγματα εισήγαγαν *ius civile*, εφαρμόζονταν όμως και στο πεδίο της πραιτορικής *bonorum possessio*, και ειδικότερα, στην τάξη *unde legitimi*.

IV. Αδέσποτη κληρονομία (*bona vacantia*)

α) Κατά τις *leges Iuliae de maritandis ordinibus* και *Papia Poppaea* των χρόνων του Αυγούστου (βλ. § 54), η αδέσποτη κληρονομία (*bona vacantia*), εκείνη δηλαδή για την οποία δεν υπήρχαν κληρονόμοι κατά το *ius civile* ή *bonorum possesores* κατά το *ius praetorium*, περιερχόταν στο δημόσιο ταμείο (*aerarium*. Πρβλ. *U.E.*, 28, 7: «*ex lege Iulia caducaria*», *Gai*, II, 150), από δε του Καρακάλλα, πιθανώς, στον *fiscus* (*U.E.*, 17, 2). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στην Αίγυπτο, κατά το Γνώμονα του Ιδίου Λόγου, τα *bona vacantia* περιέρχονταν στον *fiscus* και πριν ακόμα από τον Καρακάλλα (Γνωμ. Ιδ. Λογ. 4: «*των (τ)ελευτών(ων) αδιαθέτως ος ουδείς εστίν άλλος κατά νόμους κληρονόμος τα υπάρχοντα τω φίσκω προσκρίνεται*»).

β) Τα *caduca* περιέρχονταν σ' εκείνον που είχε το δικαίωμα να τα αναλάβει μαζί με τα βάρη τους, όπως κληροδοσίες και απελευθερώσεις (*U.E.*, 17, 2: «*caduca cum suo onere fiunt*»). Γι' αυτό ο *fiscus* τότε μόνο αναλάβαινε τα *bona vacantia*, όταν η κληρονομία ενεφάνιζε ενεργητικό (*D.* 49, 14, 1, 1 - Καλλίστρατος). Αν η κληρονομία ήταν κατάχρηη, ακολουθούσε η διαδικασία της *venditio bonorum* (*Gai*, III, 78. Βλ. πιο κάτω, § 122, III).

γ) Η διεκδίκηση της αδέσποτης κληρονομίας από τους δικαιούχους (βλ. πιο κάτω, § 108, IV, γ), ή το *aerarium* (ή τον *fiscus*), ονομαζόταν *vindictio caducorum* (U.E. 17, 1, Gai, II, 207).

δ) Οι περιορισμοί της *capacitas* που οδηγούσαν στη δημιουργία αδέσποτων κληρονομιών μειώθηκαν από τον Μέγα Κωνσταντίνο (C.I., 8, 57 (58), 1, του 320 μ.Χ.) και καταργήθηκαν ολοκληρωτικά από τον Ιουστινιανό (C.I., β, 51, 1, του 534 μ.Χ.).

V. ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ο Ιουστινιανός αρχικά, στην κωδικοποίησή του, περιορίστηκε σε επουσιώδεις τροποποιήσεις των όσων ίσχυαν ως τότε, όπως π.χ. στο ότι τα κληρονομικά δικαιώματα της μητέρας κατά το *senatus consultum Tertullianum* δεν περιορίζονταν πια μόνο στις γυναίκες που είχαν το *ius liberorum* (C.I., 8, 58, 2, του 528 μ.Χ.).

Λίγα χρόνια όμως μετά τη συμπλήρωση του κωδικοποιητικού του έργου, ο Ιουστινιανός, με δύο Νεαρές του, την 118, που εκδόθηκε το 543 μ.Χ. και την 127, που εκδόθηκε το 548 μ.Χ., αναμόρφωσε ριζικά το θεσμό της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής.

1. Το ιουστινιάνειο δίκαιο που εισάγεται με τις Νεαρές αυτές καταργεί κάθε κατάλοιπο της εξ αρρενογονίας συγγένειας και στηρίζει πια την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή μόνο στην εξ αίματος συγγένεια.

Έτσι, το ιουστινιάνειο δίκαιο διακρίνει τέσσερις τάξεις (*ordines*), που, όμως, μόνο μερικά συμπίπτουν προς τις τέσσερις τάξεις του πραιτορικού δικαίου:

α) Στην πρώτη τάξη, καλούνται, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, όλοι οι κατιόντες, άρρενες και θήλεις, ανεξάρτητα από το αν τελούν υπό πατρική εξουσία ή όχι.

Μέσα στην ίδια τάξη οι πλησιέστεροι κατά βαθμό (*gradus*) κατιόντες που ζουν αποκλείουν τους πιο μακρινού βαθμού δικούς τους κατιόντες. Μεταξύ κατιόντων του ίδιου βαθμού, η κληρονομία μοιράζεται κατά κεφαλές. Αν κάποιος από τους κατιόντες έχει αποβιώσει πριν από τον κληρονομούμενο, στη θέση αυτού του προαποβιώσαντος καλούνται οι δικοί του κατιόντες, οι οποίοι κληρονομούν τη μερίδα του κατά ρίζες (*stirpes*).

β) Στη δεύτερη τάξη καλούνται οι ανιόντες (πατέρας, μητέρα και μακρυνότεροι ανιόντες) καθώς και οι αμφιθαλείς αδελφοί, αδελφοί δηλαδή, που έχουν κοινούς και τους δύο γονείς. Τέκνα αδελφού – όχι όμως και μακρυνότεροι κατιόντες – που έχει αποβιώσει πριν από τον κληρονομούμενο καλούνται στην κληρονομική μερίδα του γονιού τους κατά ρίζες. Μεταξύ ανιόντων ο πλησιέστερος κατά βαθμό αποκλείει το μα-

κρυνότερο. Μεταξύ ανιόντων του ίδιου βαθμού, η κληρονομική διαδοχή επέρχεται κατά γραμμές, διαιρείται, δηλαδή, η κληρονομία σε δύο μέρη, ένα για την πατρική γραμμή και ένα για τη μητρική, μέσα δε σε κάθε γραμμή η διανομή γίνεται κατά κεφαλές.

Αν συντρέχουν ανιόντες και αμφιθαλείς αδελφοί, οι αδελφοί και οι γονείς (πατέρας και μητέρα) του κληρονομούμενου καλούνται στην κληρονομία μαζί και κληρονομούν κατά κεφαλές, ενώ αποκλείονται, κατά την πιο ορθή γνώμη, οι μακρυνότεροι ανιόντες (πρβλ. Νον. 118, 2: «μετά των εγγυτέρων τω βαθμύ ανιόντων κληθήσονται, ει και πατήρ ή μήτηρ είησαν»).

γ) Στην τρίτη τάξη καλούνται οι ετεροθαλείς αδελφοί και τα τέκνα – όχι όμως και οι μακρυνότεροι κατιόντες – ετεροθαλών αδελφών που έχουν αποβιώσει πριν από τον κληρονομούμενο, κληρονομούν δε κατά ρίζες.

γ) Στην τέταρτη τάξη καλούνται όλοι οι υπόλοιποι εκ πλαγίου συγγενείς εξ αίματος, χωρίς περιορισμό ως προς το πόσο μακρυνού βαθμού συγγενείας ήσαν προς τον κληρονομούμενο⁽¹⁾. Οι πλησιέστεροι κατά βαθμό συγγενείς όμως αποκλείουν τους μακρυνότερους, ενώ μεταξύ των εκ πλαγίου συγγενών του ίδιου βαθμού η διανομή γίνεται κατά κεφαλές.

2. Ως προς τις τέσσερις τάξεις ίσχυε η αρχή της διαδοχής τάξεων (successio ordinum) ενώ, όπως γίνεται αντιληπτό από τα πιο πάνω, στο εσωτερικό κάθε τάξης ίσχυε, κατά κανόνα, η αρχή της διαδοχής βαθμών (successio graduum).

3. Το δίκαιο των ιουστινιάνειων Νεαρών όχι μόνο δεν βελτίωσε τη θέση του συζύγου που επιβίωσε, αλλά την κατέστησε και χειρότερη από ό,τι ήταν κατά το πραιτορικό δίκαιο, αφού ο σύζυγος καλιόταν μεν κατά το τελευταίο αυτό στην εξ αδιαιρέτου διαδοχή στην τέταρτη τάξη (unde vir et uxor), μετά από τους συγγενείς εξ αίματος, αλλά οι τελευταίοι δεν καλούνταν εκεί απεριόριστα, αλλά μόνο ως τον έκτο (και κατ' εξαίρεση τον έβδομο βαθμό).

Κατ' εξαίρεση ο Ιουστινιανός χορήγησε με τη Νεαρά του 53, 6, του 537 μ.Χ., που τροποποιήθηκε με τη Νεαρά 117, 5, του 542 μ.Χ., στην άπορη χήρα, τη χήρα δηλαδή εκείνη, που δεν είχε λάβει ούτε προίκα ούτε πρόγαμη δωρεά (πρβλ. πιο πάνω, § 57, III) δικαίωμα πάνω στο τέταρτο της κληρονομίας, αν συνέτρεχε με τρία ή λιγότερα τέκνα του αποβιώσαντος, είτε αυτά προέρχονταν από το δικό της γάμο μαζί του, είτε από άλλο γάμο. Σε περίπτωση που τα τέκνα του αποβιώσαντος ήταν πε-

(1) Αντίθετα προς ό,τι συνέβαινε στην κατά το πραιτορικό δίκαιο εξ αδιαιρέτου διαδοχή, όπου, όπως είδαμε (πιο πάνω, υπό III Α γ), οι συγγενείς εξ αίματος καλούνται ως τον έκτο βαθμό και κατ' εξαίρεση, ως τον έβδομο

ρισσότερα από τρία, η άπορη χήρα λάβαινε μερίδα τέκνου. Αν η άπορη χήρα συνέτρεχε με δικά της τέκνα, λάβαινε μόνο κατά επικαρπία το μερίδιο της, ενώ η ψιλή κυριότητα περιερχόταν στα τέκνα της. Αν συνέτρεχε όμως με τέκνα του συζύγου της που δεν ήταν και δικά της, ή με άλλους κληρονόμους, τότε η άπορη χήρα λάβαινε την κληρονομική της μερίδα κατά πλήρη κυριότητα. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η μερίδα της άπορης χήρας δεν μπορούσε να υπερβαίνει τις εκατό λίτρες χρυσού.

Αμφισβητήθηκε αν η μερίδα της άπορης χήρας ήταν μερίδα πάνω στην κληρονομία ή αποτελούσε μορφή νόμιμης κληροδοσίας. Η πρώτη από τις γνώμες αυτές φαίνεται στο γράφοντα η ορθότερη.

Η μερίδα της άπορης χήρας συνιστούσε δικαίωμα της που ίσχυε, όπως θα ειπωθεί και στο επόμενο κεφάλαιο, όχι μόνο στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, αλλά και στη διαδοχή από διαθήκη.

VI. Βυζαντινό Δίκαιο

Στο Βυζαντινό Δίκαιο εμφανίζονται οι ακόλουθες εξελίξεις:

1. Η Εκλογή των Ισαύρων διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από την ιουστινιάνεια νομοθεσία, πολλοί δε ερευνητές απέδωσαν τις διαφοροποιήσεις αυτές σε ελληνικές δικαιοκρίσεις.

Η Εκλογή καθιερώνει επτά τάξεις στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή.

α) Στην πρώτη καλούνται – όπως και στο ιουστινιάνειο δίκαιο – οι κατιόντες του κληρονομούμενου.

β) Στη δεύτερη καλούνται οι γονείς του κληρονομούμενου, όχι όμως και οι αδελφοί του.

γ) Στην τρίτη τάξη καλούνται μαζί οι υπόλοιποι ανιόντες και αμφιθαλείς αδελφοί (Ε., 6, 2). Οι πλησιέστεροι ανιόντες αποκλείουν τους μακρυνότερους (Ε., 6, 1).

δ) Στην τέταρτη τάξη καλούνται οι ετεροθαλείς αδελφοί του κληρονομούμενου.

ε) Στην πέμπτη τάξη καλούνται οι υπόλοιποι εξ αίματος συγγενείς του κληρονομούμενου. Οι κατά βαθμό πλησιέστεροι αποκλείουν και εδώ τους μακρυνότερους.

στ) Στην έκτη τάξη καλείται, αντίθετα από ό,τι κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, η σύζυγος του κληρονομούμενου (για τον σύζυγο η Εκλογή δεν κάνει μνεία), αλλά μόνο για το μισό της κληρονομιάς, ενώ το άλλο μισό περιέρχεται στο δημόσιο.

ζ) Στην έβδομη, τέλος, τάξη καλείται μόνο του το δημόσιο (Ε., 6, 2: «Ει δε ούτε γυνή τω τελευτήσαντι ύπεστι, τότε την άπασαν αυτού περιουσίαν ως ακληρονόμητον τω δημοσίω ως είρηται, εισκομίζεσθαι»),

2. Τα νομοθετήματα των Μακεδόνων (Πρόχειρος Νόμος, Εισαγωγή (= Επαναγωγή, βλ. § 30, I, 3), Βασιλικά (Βασ. 45, 3, 8) επανέρχονται στο ιουστινιάνειο δίκαιο (Nov. 118). Ειδικά όμως για κληρονομικό δικαίωμα της χήρας που δεν έχει προικισθεί, η Εισαγωγή (Εισαγ. 19, 9) της αναγνωρίζει κληρονομικό δικαίωμα ανεξάρτητα του αν είναι άπορη ή εύπορη και μάλιστα χωρίς τον περιορισμό των 100 λιτρών χρυσού του ιουστινιανείου δικαίου. Ως προς τη μερίδα της χήρας επί της κληρονομιάς ακολουθεί και η Εισαγωγή το ιουστινιάνειο δίκαιο (βλ. πιο πάνω, υπό V, 3).

3. Σχετικά με την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή πρέπει να γίνει μεία και δύο άλλων θεσμών που εμφανίζονται κατά τη βυζαντινή περίοδο, των ψυχικών και της τριμοιρίας.

α) Ψυχικά

Ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός με Νεαρά του (Nov. Leon. 40) είχε ορίσει ότι αν αιχμάλωτος αποβιώσει χωρίς διαθήκη και χωρίς να αφήσει κατιόντες ή ανιόντες, η περιουσία του περιέρχεται κατά τα δύο τρίτα στο δημόσιο, κατά το υπόλοιπο όμως τρίτο «αφιερώνεται εις την υπέρ της ψυχής διανομήν».

Τη λύση αυτή διέυρνε ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και με τη Νεαρά του 12, των ετών 945-959 (IGR. I, Coll., III, σελ. 235) όρισε ότι το τρίτο από την περιουσία οποιουδήποτε αποβιώσει άτεκνος χωρίς διαθήκη, πρέπει να διαθέτεται χάρη της ψυχής του κληρονομούμενου και για το σκοπό αυτό να περιέρχεται στην Εκκλησία («το δε τρίτον υπέρ της σωτηρίας του αδιαθέτως τελευτήσαντος ανείσθω θεώ»), ενώ τα υπόλοιπα δύο τρίτα περιέρχονται στους εξ αδιαθέτου κληρονόμους.

Το θεσμό των ψυχικών γνωρίζουν και διάφορες άλλες βυζαντινές πηγές, όπως ο Ψελλός (Συν. Νομ., στιχ. 1407 επ.) και η Πείρα του Ευσταθίου του Ρωμαίου, η οποία όμως, αγνοώντας τη Νεαρά του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, αποδίδει την καθιέρωση του θεσμού των ψυχικών σε έθιμο (Πειρ. 48, 1: «δίδεται δε το τρίτον της υποστάσεως εις ψυχικόν μισθόν εκ συνήθειας»). Τα ίδια επαναλαμβάνει και ο Αρμενόπουλος (Αρμ. Ε', 8, 78. Βλ. επίσης και Α', 18, 22).

β) Τριμοιρία

Συγγενικός προς το θεσμό των ψυχικών είναι ο της τριμοιρίας, θεσμός που κι αυτός έχει βυζαντινή προέλευση, παρόλο που ο όρος τριμοιρία εμφανίζεται στα μεταβυζαντινά μόνο χρόνια.

Την τριμοιρία εισήγαγε διάταξη («Νεαρά») του Πατριάρχη Αθανασίου Α', του έτους 1305, την οποία επικύρωσε ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' ο Παλαιολόγος με τη Νεαρά του 26 του 1306 (IGR. I, Coll. V, σελ. 533).

Κατά τη «Νεαρά» του Αθανασίου, κεφ. δ', αν αποβιώσει ο ένας από τους γονείς μοναδικού τέκνου και κατόπιν το ίδιο το τέκνο, η περιουσία τούτου δεν περιέρχεται ολόκληρη στο γονέα που επιζεί, όπως θα έπρεπε να γίνει κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο (Nov. 118) που ακολουθούν τα Βασιλικά (Βασ. 45, 3, 8), αλλά η περιουσία του τέκνου μοιράζεται σε τρία μέρη, από τα οποία ένα περιέρχεται στο γονέα που επιζεί, το δεύτερο στην Εκκλησία για μνημόσυνα του τέκνου και το τρίτο στους γονείς του γονέα που είχε αποβιώσει πριν από το τέκνο.

Ως περιουσία όμως που υποβάλλεται στην τριπλή αυτή μοιρασιά και της οποίας το τρίτο περιέρχεται στους γονείς του γονέα που είχε προαποβιώσει δεν νοείται, κατά την ορθότερη γνώμη, κάθε περιουσία του τέκνου, αλλά μόνο εκείνη που είχε περιέλθει σ' αυτό από το γονέα του που είχε προαποβιώσει («πατρώα ή μητρικά»), Η «Νεαρά» του Πατριάρχη Αθανασίου εισάγει με τη διάταξη αυτή την αρχή «paterna paternis, materna maternis», αρχή που, όπως είναι φανερό, δεν εναρμονίζεται με το ιουστινιάνειο Ρωμαϊκό Δίκαιο, και της οποίας η αποδοχή αποδόθηκε σε αρχαίες ελληνικές επιδράσεις, ή, κατά άλλη γνώμη, σε φραγκικές.

Τη διάταξη του Πατριάρχη Αθανασίου περιέλαβε και ο Αρμενόπουλος στην Εξάβιβλο (Αρμ. Ε' 8, 9 και 95).

VII. Μεταβυζαντινό δίκαιο

Αν και κατά βάση το Ρωμαϊκό Δίκαιο, υπό τη βυζαντινή του μορφή, εξακολούθησε να διέπει τα θέματα της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής (Αρμενόπουλος, Μαλαξός κ.λπ.), εντούτοις πολλά τοπικά έθιμα γεννήθηκαν πάνω στα θέματα αυτά στον ελληνικό χώρο. Έτσι, π.χ. στη Σύρο (άρθρ. γ' και ε' του Πρακτικού της 13 Ιουνίου 1695, στον Α. Δρακάκη (όπ.π., § 2, Β), αριθ. εγγρ. 1), η κληρονομική διαδοχή ρυθμίζεται αυτοτελώς. Στα Επτάνησα, εξάλλου, δεν ίσχυσε ολωσδιόλου στο Ρωμαϊκό Δίκαιο σε ό,τι αφορά την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, η οποία ρυθμιζόταν εκεί από το Βενετικό Δίκαιο.

α) Ο θεσμός των ψυχικών, γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, μνημονεύεται από το Μαλαξό και αποτέλεσε τη βάση για τη διαμόρφωση τοπικών εθίμων. Μετά όμως την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, η ισχύς των αναφερόμενων στα ψυχικά διατάξεων του Αρμενόπουλου, αμφισβητήθηκε έντονα.

β) Ο θεσμός της τριμοιρίας ίσχυσε καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, τον μνημονεύει δε ο Μαλαξός, αλλά και άλλες πηγές (βλ. μεταξύ άλλων την επιστολή του Πατριάρχη Ιερεμία Γ', του 1721, στο Γκίνη Περίγραμμα, αριθ. 289, τη γνωμο-

δότηση του Μ. Ρήτορα της Εκκλησίας Σπαντωνή, (1710-1714;), όπ.π., αριθ. 266, και σχετικές με την τριμοιρία πληροφορίες από το χωριό Φίλια Καλαβρύτων, όπ.π., αριθ. 879).

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αμφισβήτηση για την ισχύ ή μη της «Νεαράς» του Πατριάρχη Αθανασίου εξακολουθούσε να υπάρχει και μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, καθώς ο Αρμενόπουλος δεν μνημονεύει επικύρωση της «Νεαράς» αυτής με αυτοκρατορική Διάταξη, ενώ κατά το Διάταγμα του 1835 ίσχυαν μόνο «οι περιεχόμενοι στην Εξάβιβλο νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων» (βλ. πιο πάνω, § 34, 3). Τελικά, με απόφαση του Αρείου Πάγου, την 253 του 1849 (Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 985), κρίθηκε ότι η «Νεαρά» περί τριμοιρίας, μη έχοντας επικυρωθεί από Αυτοκράτορα, δεν ήταν εφαρμοστέα, παρόλο που περιεχόταν στην Εξάβιβλο. Η αιτιολογία αυτή όμως, όπως είναι φανερό, είναι εσφαλμένη γιατί η «Νεαρά» του Πατριάρχη Αθανασίου, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, είχε υποβληθεί σε αυτοκρατορική επικύρωση.

γ) Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας εφαρμόστηκαν στον ελληνικό χώρο και οι διατάξεις περί άπορης χήρας του Βυζαντινού Δικαίου, με τροποποιήσεις όμως κατά περιοχές από τοπικά έθιμα που διαμορφώθηκαν (βλ. π.χ. Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 636, του 1813, από τη Νάξο).

VIII. Ιδιαίτερη ρύθμιση προβλέπει το Ιουστινιάνειο Δίκαιο προκειμένου για την κληρονομική διαδοχή κληρικών και μοναχών. Τα όσα προβλέπονταν για τους δεύτερους αναμορφώθηκαν με Νεαρά του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (Nov. Leon. 5). Τα σχετικά όμως προς τις ρυθμίσεις αυτές βρίσκονται, πιστεύουμε, έξω από τα πλαίσια του Εγχειριδίου τούτου.

§ 108. Κτήση της κληρονομίας*

I. Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 103, I), ποιά είναι κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο η έννοια της επαγωγής της κληρονομίας.

Από την επαγωγή διαφέρει η κτήση της κληρονομίας (adquisitio hereditatis, βλ. Gai, II, 87, D. 36, 1, 67 (65) pr. - Μαικιανός).

* P. Voci, I² (όπ.π. § 101), σελ. 577-688 και 465-488, A. Guarino, II «beneficium separationis», dell' «heres necessarius», στη SZ (RA), 60 (1940), σελ. 185-225, M. Meinhart (όπ.π., § 107), M. Amelotti (όπ.π., § 104), σελ. 126-130, R. Astolfi, La lex Julia et Papia², Padova 1986, του ίδιου, Le exceptae personae nella lex Julia et Papia, στο BIDR, 67=6 (1964), σελ. 220-226, G. Provera, La «vindictio caducorum», Torino 1964, G. Dulckeit, Erblasserwille und Erwerbswille bei Antretung der Erbschaft, Weimar 1934, G. Coppola, Studi sulla pro herede gestio, I, La struttura originaria del «gerere pro herede», Messina 1987.

Η κτήση της κληρονομίας δεν συμπίπτει αναγκαία στο Ρωμαϊκό Δίκαιο με την επαγωγή της, παρόλο που η έγκυρη επαγωγή της κληρονομίας αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κτήση της (D. 29, 2, 21, 2 - Ουλπιανός). Από την πλευρά αυτή πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα σε όσα πρόβλεπε σχετικά το *ius civile* αφενός και το *ius praetorium* αφετέρου.

II. Κτήση της κληρονομίας κατά το *ius civile*

Το *ius civile* διακρίνει, ως προς τον τρόπο με τον οποίο επέρχεται η κτήση της κληρονομίας, δύο κατηγορίες κληρονόμων: Εκείνους που αποκτούν την κληρονομία αυτοδικαίως (*ipso iure*), είτε το θέλουν είτε όχι, και ονομάζονται αναγκαστικοί⁽¹⁾ ή υποχρεωτικοί (*necessarii* - Gai, II, 152, 157) κληρονόμοι και εκείνους που αποκτούν την κληρονομία μόνο αν εκδηλώσουν τη βούλησή τους για το σκοπό αυτό και ονομάζονται εξωτικοί (*extranei*) ή εκούσιοι (*voluntarii*, κατά μη ρωμαϊκό όρο) κληρονόμοι.

A) *Heredes necessarii*

Οι υποχρεωτικοί κληρονόμοι αποκτούν, όπως ειπώθηκε, αυτοδικαίως την κληρονομία χωρίς να έχει σημασία το αν καλούνται σ' αυτήν από διαθήκη ή εξ αδιαθέτου (Gai, II, 157). Έτσι, στους *heredes necessarii* η κτήση της κληρονομίας συμπίπτει χρονικά με την επαγωγή. Οι αναγκαστικοί κληρονόμοι ονομάζονται και οικιακοί κληρονόμοι (*heredes domestici* - Gai, II, 157), υποδιαιρούνται δε σε κληρονόμους *sui et necessarii* και σε απλώς *necessarii* (Gai, II, 152).

α) *Sui et necessarii* είναι αυτά τα ίδια πρόσωπα (οικείοι κληρονόμοι, *sui heredes*) που με το θάνατο του εξουσιαστή τους γίνονται αυτεξούσια (Gai, II, 156, 159, 160, πρβλ. πιο πάνω § 107, II, α). Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι οψιγενείς *sui*.

β) *Necessarii* είναι οι δούλοι που απελευθερώνονται από το διαθέτη, κύριό τους κατά το *ius civile*, και συνάμα ορίζονται με τη διαθήκη κληρονόμοι του (Gai, II, 153, 267).

Η διαφορά των δύο κατηγοριών των αναγκαστικών κληρονόμων βρίσκεται στο ότι οι *sui et necessarii* είχαν το δικαίωμα της αποχής από την κληρονομία (*ius abstinendi*), ενώ οι απλώς *necessarii* δεν το είχαν (U.E., 22, 24). Στους κληρονόμους *sui et necessarii*, δηλαδή, ο Πραιτωρας μπορούσε, ύστερα από αίτησή τους, να χορηγήσει την άδεια να

(1) Χρησιμοποιούμε τον όρο αυτό αντί του «αναγκαίοι» για να αποφύγουμε τη σύγχυση με την αναγκαστική διαδοχή.

απόσχουν από την κληρονομία (*abstinere se ab hereditate* - Gai, II, 158), υπό την προϋπόθεση, πάντως, ότι δεν θα είχαν αναμειχθεί σ' αυτή (Gai, II, 163).

Ο *suus et necessarius* που λάβαινε από τον Πράιτορα την άδεια αποχής, παρέμενε μεν κληρονόμος, απαλλασσόταν όμως από τις βλαπτικές συνέπειες που θα τον βάρυναν αν η κληρονομία ήταν κατάχρη.

Αντίθετα, οι απλώς *necessarii* κληρονόμοι, οι δούλοι δηλαδή που είχαν απελευθερωθεί και ορισθεί κληρονόμοι με τη διαθήκη (Gai, II, 153: «*cum libertate heres institutus*») δεν είχαν δικαίωμα αποχής από την κληρονομία, αλλά με το θάνατο του διαθέτη γίνονταν συγχρόνως ελεύθεροι και κληρονόμοι, ανεξάρτητα από το αν το ήθελαν ή όχι (Gai, II, 153). Όπως μάλιστα μας πληροφορεί ο Γάιος (Gai, II, 154), αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική οι κατάχρησι οφειλέτες να προβαίνουν σε εγκαταστάσεις δούλων τους ως κληρονόμων «μαζί με ελευθερία» (*cum libertate*), οπότε οι δυσμενείς συνέπειες από την πώληση της κληρονομίας τους από τους δανειστές τους (βλ. πιο κάτω, § 110) και ειδικότερα η ατιμία (*ignominia*) που συνδεόταν με αυτήν, βάραιναν τους δούλους που απελευθερώθηκαν κι όχι τους διαθέτες πάτρωνες (Gai, II, 154).

Μπορούσε όμως ο απελευθερωμένος δούλος *heres necessarius* να ζητήσει, με αίτησή του στον Πράιτορα, να του χορηγηθεί το δικαίωμα χωρισμού της υπόλοιπης περιουσίας του από εκείνη του πάτρωνα (*separatio bonorum*). Αποτέλεσμα ενός τέτοιου χωρισμού περιουσίας ήταν ότι η λοιπή περιουσία του απελεύθερου, εκείνη, δηλαδή, που αυτός θα αποκτούσε από άλλη αιτία, δεν υποβαλλόταν στην αναγκαστική εκτέλεση των δανειστών του πάτρωνα μαζί με την προερχόμενη από αυτόν περιουσία (Gai, II, 155). Η ατιμία όμως που συνδεόταν με την πώληση της περιουσίας βάραινε, πάντως, το δούλο που υπό τέτοιες συνθήκες απελευθερώθηκε, προσθέτει δε ο Γάιος (Gai, II, 154) ότι ο Σαβίνος είχε υποστηρίξει τη γνώμη ότι δεν θα έπρεπε η ατιμία να βαραίνει το δούλο που απελευθερωνόταν υπό τέτοιες συνθήκες, αλλά η γνώμη αυτή δεν επικράτησε.

B) Heredes extranei

α) Όλοι οι υπόλοιποι κληρονόμοι, εκτός από τους παραπάνω, ανήκουν στην κατηγορία των *extranei* και για ν' αποκτήσουν την κληρονομία που τους επάγεται, πρέπει να την αποδεχθούν είτε: αα) με μια ειδική δικαιοπραξία την *cretio*, είτε ββ) με πράξεις που να δηλώνουν τη βούλησή τους να γίνουν κληρονόμοι. Όσπου να δηλώσουν τη βούλησή τους αυτή, η κληρονομία παραμένει *scholastica* (βλ. πιο κάτω § 112).

Έτσι, οι εξωτικοί δεν αποκτούν την κληρονομία, όπως οι *necessarii*, αυτοδικαίως, αλλά την επαγωγή (*delatio*) της κληρονομίας προς αυτούς πρέπει να ακολουθήσει από μέρους τους δήλωση αποδοχής της (*accipere hereditatem* - D. 28, 7, 13 - Ιουλιανός). Η δήλωση αυτή των εξωτικών ότι επιθυμούν να είναι κληρονόμοι και με την οποία αποκτούν την κληρονομία (υπεισέλευση, *hereditatis aditio* - D. 29, 2, 45 pr. - Ιουλιανός, D. 4, 4, 22 - Ουλπιανός κ.λπ.) ανήκει στις δικαιοπραξίες εκείνες του αρχαϊκού *ius civile*, που ήταν ανεπίδεκτες αίρεσης και προθεσμίας (*actus legitimi*, βλ. § 40)⁽¹⁾.

Προς τους εξωτικούς εξομοιώνονται οι *suī* που εγκαταστάθηκαν σε διαθήκη με την αίρεση «αν θελήσουν να είναι κληρονόμοι» (*si voluerint heredes esse* - D. 28, 5, 87 (86), 1 - Μαικιανός).

β) Τρόποι υπεισέλευσης των εξωτικών στην κληρονομία

Η *hereditatis aditio* γινόταν, όπως ειπώθηκε:

αα) Με ειδική για το σκοπό αυτό τυπική δικαιοπραξία, την *cretio*⁽²⁾. Στη δικαιοπραξία αυτή, ο καλούμενος στην κληρονομία εξωτικός δήλωνε με πανηγυρικά λόγια ότι υπεισέρχεται σ' αυτήν (Gai, II, 166). Όπως μας δείχνουν *cretiones* που διασώθηκαν στην Αίγυπτο, η *cretio* γινόταν παρουσία μαρτύρων, που συνήθως ήταν επτά (βλ. παράδειγμα στον Bruns, Fontes, I, αριθ. 124, B, 170 μ.Χ.).

Από τη μετακλασική περίοδο, η *cretio* έπεσε σε αχρησία και γι' αυτό καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό (C.I., 6, 30, 17 - Αρκαδίου, Ονωρίου και Θεοδοσίου Β', 407 μ.Χ., παρεμβλ.).

Η *cretio* ήταν κατεξοχήν αναγκαία προκειμένου για την αποδοχή κληρονομίας από διαθήκη από μέρους εξωτικού.

Ο διαθέτης έθετε δηλαδή συνήθως (αλλά όχι αναγκαία) προθεσμία στον κληρονόμο να προβεί σε *cretio*. Η προθεσμία αυτή ήταν συνήθως εκατό ημερών *utiles* και έτρεχε αφότου ο κληρονόμος: αα) λάβει γνώση και ββ) μπορεί να προβεί στην *cretio* (Gai, II, 164-165, 171). Η *cretio* αυτή ονομαζόταν κοινή (*cretio vulgaris* - Gai, II, 172. Παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 50 = Sel. Pap. I, αριθ. 85: «Προσε(ρ)χέσ(θωσαν δε τη κληρονομία) μου εκάστη υπέρ του ιδίου μέρους απότ(αν γνω και δύνηται μαρτύρασθαι)»).

Μπορούσε όμως ο διαθέτης να ορίσει στη διαθήκη του ότι η προθεσμία θα είναι συνεχής (*cretio continua* - Gai, II, 173, U.E., 22, 31), οπότε υπολογίζονταν γι' αυτήν όλες οι ημέρες.

(1) Είναι πιθανό ότι αρχικά ανεπίδεκτη αίρεσης ήταν ειδικότερα η *cretio*. και ότι η αντικατάσταση του όρου αυτού με τον όρο *hereditatis aditio* στο σχετικό χωρίο του Πανδέκτη (D. 50, 17, 17 - Παπινιανός) οφείλεται σε παρέμβλημα.

(2) Από το ρήμα *cernere*, αποφασίζω (Gai. II. 164. U.E., 22. 25).

Τέλος, ο διαθέτης μπορούσε να ορίζει ως συνέπεια της παρόδου άπρακτης της προθεσμίας της *cretio* (κοινής ή συνεχούς) την αποκλήρωση του κληρονόμου, σε συνδυασμό, συνήθως, και με τον ορισμό υποκατάστατου του. (Παράδειγμα, βλ. στη FIRA, III, αριθ. 47 (142 μ.Χ.), στιχ. 9-14). Η *cretio* αυτή ονομάζεται *τέλεια* (*perfecta*), κατ' αντίθεση προς εκείνη η οποία δεν προβλέπει αποκλήρωση του κληρονόμου που δεν θα τηρήσει την προθεσμία, η οποία ονομάζεται *ατελής* (*cretio imperfecta*, U.E., 22, 34. Παράδειγμα, βλ. στη FIRA, III, αριθ. 50, που παραθέτουμε πιο πάνω).

ββ) Άτυπα μπορούσε να γίνει η υπεισέλωση στην κληρονομία με πράξεις του κληρονόμου που να εκφράζουν τη βούλησή του να την αποδεχθεί (*pro herede gestio* - Gai, II, 167, U.E., 22, 26). Τέτοιες πράξεις που να εκφράζουν τη βούληση αυτή του κληρονόμου (*nuda voluntas*, κατά Gai, II, 167) αποτελούν π.χ. η καλλιέργεια των κληρονομιαίων αγρών, η χρησιμοποίηση των κληρονομιαίων δούλων ή υποζυγίων κ.λπ. (P.S. 4, 8, 23,(25)). Σε περίπτωση που η διαθήκη προβλέπει ατελή *cretio*, αν ο αρχικός κληρονόμος υπεισέλθει άτυπα στην κληρονομία με *pro herede gestio*, έχει δε ορισθεί στη διαθήκη υποκατάστατος, τότε ο αρχικός κληρονόμος και ο υποκατάστατος κληρονομούν ο καθένας από μισό της κληρονομίας (Gai, II, 177). Επί του θέματος όμως αυτού έχει υποστηριχθεί αντίθετη άποψη από τον Σαβίνο (Gai, II, 178).

γ) Αποποίηση της κληρονομίας

Ο εξωτικός που καλείται στην κληρονομία έχει τη δυνατότητα, αντίθετα προς τον *heres necessarius*, να την αποποιηθεί (*repudiare hereditatem*, D. 4, 2, 21, 6 - Παύλος). Η αποποίηση αυτή δεν υποβάλλεται σε τύπο (Gai, II, 169, U.E., 22, 29).

δ) Προθεσμία για διάσκηψη

Στην περίπτωση που δεν είχε ταχθεί με τη διαθήκη προθεσμία στον κληρονόμο για να προβεί σε *cretio*, ή σε περίπτωση κληρονομίας εξ αδιαθέτου, οι δανειστές της κληρονομίας μπορούσαν να υποβάλουν αίτηση στον Πραίτορα και να ζητήσουν απ' αυτόν να προσκαλέσει τον καλούμενο στην κληρονομία να δηλώσει μπροστά του (*interrogatio in iure*) αν την αποδέχεται ή την αποποιείται (Gai, II, 167). Μπορούσε επίσης ο Πραίτορας να περιορίσει την προθεσμία για *cretio* που έθετε η διαθήκη αν την έβρισκε υπερβολικά μεγάλη (Gai, II, 169).

Από την πλευρά του, ο κληρονόμος μπορούσε να ζητήσει από τον Πραίτορα να του χορηγήσει προθεσμία για διάσκηψη (*tempus*

ad deliberandum). Αν με τη λήξη της προθεσμίας ο καλούμενος στην κληρονομιά δεν την έχει αποδεχθεί, τότε, στο κλασικό και μετακλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, θεωρείται ότι την αποποιήθηκε (Gai, II, 167, D. 28, 8, 2 - Παύλος, C.I., 6, 30, 9 - Διοκλητιανός και Μαξιμιανός, 293 μ.Χ.).

Προθεσμία για διάσκεψη προβλέπει και το *ιουστινιάνειο* δίκαιο. Η προθεσμία αυτή (που μπορεί να χορηγηθεί και στους *suī* για την άσκηση του δικαιώματος τους αποχής) δίνεται είτε από τους δικαστές, με μέγιστο όριο εννέα μήνες, είτε από τον Αυτοκράτορα, με μέγιστο όριο ενός έτους. Κατά το *ιουστινιάνειο* δίκαιο, όμως, η άπρακτη πάροδος της προθεσμίας ισοδυναμεί, προκειμένου για εξωτικούς, με αποδοχή της κληρονομίας (C.I., 6, 30, 22, 13-14α -Ιουστινιανός, 531 μ.Χ.).

II. Κτήση της *bonorum possessio* κατά το πραιτορικό δίκαιο

α) Ο Πράιτορας ή ο Διοικητής της Επαρχίας, παρείχε τη νομή των κληρονομιών (*dare possessionem* - Gai, III, 32, Inst. 3, 9, 3) πάντοτε ύστερα από αίτηση (*agnitio*). Η αίτηση μπορούσε να οδηγήσει απευθείας στη χορήγηση νομής των κληρονομιών με βάση το Ήδικο (παραδείγματα: FIRA, III, αριθ. 61 (249 μ.Χ.) και P. Oxy, IX, 1201 (258 μ.Χ.)), οπότε η χορηγούμενη νομή των κληρονομιών ονομαζόταν *bonorum possessio edictalis* (D. 38, 6, 1, 4 - Ουλπιανός), ή μπορούσε να οδηγήσει σε συνοπτική εξέταση της υπόθεσης κατ' ουσία (*causae cognitio*) από τον Πράιτορα ή το Διοικητή της Επαρχίας, οπότε η νομή που δινόταν ύστερα από απόφαση (*decretum*) ονομαζόταν *bonorum possessio decretalis* (D. 38, 9, 1, 7 -Ιουλιανός).

Στο μετακλασικό δίκαιο, Διάταξη του Κωνσταντίου (C.I., 6, 9, - Κωνσταντίου (339 μ.Χ.): = Βασ. 40, 1, 25), όρισε ότι δεν χρειαζόταν πια να παραχωρείται η νομή των κληρονομιών από δικαστική ή διοικητική αρχή, αλλά αρκούσε δήλωση του ίδιου του καλούμενου στην κληρονομία, απευθυνόμενη προς τέτοιαν αρχή, ότι έχει την πρόθεση να αποκτήσει τη *bonorum possessio*.

β) Εφόσον υπήρχαν περισσότερες από μία αιτήσεις, η παραπομπή στη *bonorum possessio* κατά το πραιτορικό Ήδικο, ακολουθούσε ορισμένη σειρά προτεραιότητας.

Πρώτη στη σειρά ερχόταν η *bonorum possessio contra tabulas* των αναγκάων κληρονόμων (βλ. Gai, II, 125). Ακολουθούσε η *bonorum possessio secundum tabulas* των κληρονόμων από διαθήκη και κατόπιν ερχόταν η *bonorum possessio intestati* των εξ αδιαθέτου κληρονόμων κατά το πραιτορικό δίκαιο, με τη διαδοχή των τάξεων και βαθμών της που είδα-

με σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 107, III, A), αρχίζοντας από τους *liberi* και τελειώνοντας στο σύζυγο που επιζούσε.

Κάθε μια από τις κατηγορίες αυτές στη σειρά προτεραιότητας, αλλά και μέσα στις κατηγορίες αυτές κάθε τάξη (ή, κατά περίπτωση, βαθμός), διέθετε εκατό ημέρες *utiles* προκειμένου να αποκτήσει τη νομή των κληρονομιών. Αν δεν το επεδίωκε ή δεν το κατόρθωνε μέσα στην προθεσμία αυτή, ο Πραίτορας έδινε τη νομή των κληρονομιών στους αιτούντες που ανήκαν στην επόμενη κατηγορία, τάξη ή βαθμό (D. 38, 9, 1, 9-10 - Ουλπιανός). Ειδικά όμως προκειμένου για διαδοχή μεταξύ γονέων και τέκνων η προθεσμία δεν ήταν 100 ημερών, αλλά ενός έτους (D. 38, 9, 1, 12 - Ουλπιανός).

γ) Με την απόκτηση της νομής, ο *bonorum possessor* δεν αποκτούσε και κυριότητα κατά το *ius civile* επί των κληρονομιών. Έχοντας όμως νόμιμο τίτλο για χρησικτησία (*usucapio pro herede*), γινόταν κύριος κατά το *ius civile* με την πάροδο ενός έτους νομής των κληρονομιών, ανεξάρτητα τού αν αυτά ήταν κινητά ή ακίνητα, (βλ. πιο πάνω § 66, IV, A).

IV. Ανικανότητα κτήσης κληρονομίας (*incapacitas*)

Σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 105, I, B) έγινε λόγος για την ανικανότητα του να ορισθεί εγκύρως ένα πρόσωπο ως κληρονόμος σε διαθήκη (*testamenti factio passiva*).

Απομένει να εξετασθεί εδώ ποια πρόσωπα, μολοντί εγκύρως ορίζονται κληρονόμοι στη διαθήκη, δεν έχουν εντούτοις την ικανότητα (*capacitas*) να την αποκτήσουν.

Οι σχετικές διατάξεις περιλαμβάνονταν κυρίως στη νομοθεσία του Αυγούστου περί γάμου (βλ. πιο πάνω § 54 και § 107, IV), και αφορούσαν, κυρίως, τη διαδοχή από διαθήκη (πρβλ. U.E., 17, 1: «*quod quis sibi testamento relictum... non ceperit*». Αλλιώς κατά το Γνωμ. Ιδ. Λογ. 27, 30, 32, όπου δεν γίνεται διάκριση μεταξύ διαδοχής από διαθήκη και διαδοχής εξ αδιαθέτου).

α) Έτσι, η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, του 18 π.Χ., όριζε ότι οι κατά παράβαση των διατάξεών της άγαμοι (*caelibes*) στερούνται εντελώς του δικαιώματος να κληρονομούν ή να δέχονται κληροδοσίες (*hereditatem legataque capere vetantur* - Gai, II, 111 και 286). Μπορούσαν όμως οι άγαμοι, τελώντας γάμο σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού μέσα σε εκατό ημέρες από το θάνατο του διαθέτη, να απαλλαγούν από την ανικανότητα αυτή (U.E., 17, 1 και 22, 3).

β) Εξάλλου, εκείνοι που είχαν μεν τελέσει γάμο, αλλά ήταν άτεκνοι (*orbi*), μπορούσαν, κατά τη *lex Papia Poppaea* του 9 μ.Χ. (Gai, II, 111 και

286α, U.E., 17, 1, Γνωμ. Ιδ. Λογ. 27), να αποκτήσουν μόνο το μισό από ό,τι τους περιερχόταν από κληρονομία ή κληροδοσία.

γ) Ό,τι δεν μπορούσε να αποκτήσει το πρόσωπο που βαραινόταν με τις πιο πάνω ανικανότητες (*caducum*), περιερχόταν σε ορισμένα άλλα πρόσωπα που είχαν ορισθεί στη διαθήκη ως κληρονόμοι και πληρούσαν τις προϋποθέσεις του νόμου και, αν, τέτοια δεν υπήρχαν, σε πρόσωπα που είχαν ορισθεί σ' αυτήν ως κληροδόχοι και πληρούσαν τις ίδιες προϋποθέσεις (U.E., 18, 1, Gai, II, 207), αν δε ούτε και τέτοια υπήρχαν, στο *aerarium* και από τον Καρακάλλα (πιθανώς) στο *fiscus* (U.E., 17, 1-2, Γνωμ. Ιδ. Λογ. 27).

δ) Κατά Διάταξη του Δομιτιανού (Sueton., Domit., 8. 3) και κατά *rescriptum* του Αδριανού (D. 29, 1, 41, 1 - Τρυφωνίνος) ανίκανες να αποκτήσουν κληρονομία από διαθήκη ήταν και οι κακῆς φήμης (*probrosae*) γυναίκες.

ε) Κατά διάταξη της *lex Aelia Sentia* (πιο πάνω § 43, III, β) ανίκανοι να αποκτήσουν από διαθήκη ως κληρονόμοι ή κληροδόχοι ήταν και οι Λατίνοι *Iuniani* (Gai, I, 23-24, II, 110, U.E., 22, 8), εκτός αν μέσα σε εκατό ημέρες από το θάνατο του διαθέτη αποκτούσαν τη ρωμαϊκή πολιτεία (U.E., 17, 1 και 22, 3).

στ) Οι διατάξεις περί *caduca* δεν εφαρμόζονταν επί στρατιωτικών διαθηκών και, κατά συνέπεια, τα πρόσωπα που ήταν ανίκανα να κληρονομήσουν από κοινή διαθήκη ήταν ικανά να κληρονομήσουν από στρατιωτική διαθήκη (Gai, II, 111, συμπλ. Huschke).

ζ) Ό,τι ίσχυε για την ανικανότητα κτήσης της *hereditas*, ίσχυε και για την ανικανότητα κτήσης της *bonorum possessio* (D. 50, 16, 138 - Παύλος).

η) Η νομοθεσία του Αυγούστου που εκθέσαμε πιο πάνω, αναιρέθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τον Μέγα Κωνσταντίνο (C.I., 8, 57, 1 = C.T., 8, 16, 1, του 320 μ.Χ.) και εξαλείφθηκε από τον Ιουστινιανό, με εξαίρεση την ανικανότητα των κακῆς φήμης γυναικών (C.I., 6. 51. 1. του 534 μ.Χ., πρβλ. και Const. *Tanta* (Δέδωκεν), 6b).

V. Κληρονομική αναξιοότητα

Διαφορετική από την ανικανότητα κτήσης της κληρονομίας είναι η κληρονομική αναξιοότητα (*indignitas*), που διαμορφώθηκε με αυτοκρατορικές Διατάξεις, κατά την περίοδο της Ηγεμονίας.

Η αναξιοότητα επέρχεται εξαιτίας σημαντικών παραπτωμάτων του κληρονόμου (πρβλ. και C.I., 6, 35), όπως η ψεύτικη κατηγορία εναντίον του κληρονομούμενου (D. 34, 9, 1 - Ουλπιανός), η προσπάθεια μεταβολής της βούλησης του κληρονομούμενου (P.S. 3, 5, 13 και 5, 12, 2) κ.λπ.

Η κληρονομία επάγεται μεν στον ανάξιο, ο οποίος μπορεί να υπεισέλθει σ' αυτήν, αλλά, αν συντρέχει αναξιότητα βεβαιωμένη, τα κληρονομιαία αφαιρούνται απ' αυτόν (*bona ereptoria*) και, συνήθως, περιέρχονται στο *fiscus* (D. 28, 4, 3 pr. -Μαρκέλλος).

§ 109. Δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων*

I. Αναγκαίοι κληρονόμοι ονομάζονται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο τα πρόσωπα εκείνα τα οποία, σε περίπτωση διαδοχής από διαθήκη, ο διαθέτης δεν δικαιούται να αγνοήσει τη διαθήκη του, αλλά είναι υποχρεωμένος από το νόμο, είτε να τα μνημονεύσει σ' αυτή, έστω και για να τα αποκληρώσει, είτε να τους αφήσει ορισμένο ποσοστό από την κληρονομιαία περιουσία.

Στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος στη νεότερη επιστήμη για τυπικό δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων, ενώ στη δεύτερη για ουσιαστικό δίκαιο τούτων.

II. Τυπικό δίκαιο

Η κατά πολύ παλαιότερη από τις δύο αυτές μορφές αναγκαστικής διαδοχής, είναι εκείνη που αποτελεί το τυπικό δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων.

A) *ius civile*

Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενη κεφάλαιο (§ 102, Γ), η διαθήκη με χαλκό και ζυγό, που διαμορφώθηκε κατά τον τέταρτο αιώνα π.Χ., προορισμό είχε τον ορισμό ενός μόνο *heres* από τους οικείους του *pater familias*, σε συνδυασμό με την αποκλήρωση των υπόλοιπων, τούτο δε με σκοπό την αποφυγή της κατάτμησης των γεωργικών κλήρων.

Έτσι, από τα χρόνια της διαμόρφωσης του *testamentum per aes et*

* G. Wesener, στη RE, XXIV (1963), στη λ. «querela (querella)» στη λ. 857-868, G. Negri, *La clausola codicillare nel testamento inofficioso*, Milano 1974, M. Marrone, στο NNDI, 14 (1967), στη λ. «querella inofficiosi testamenti», σελ. 670-673, F. Olivier-Martin, *Le tribunal des centumviri*, Paris 1904, F. Bozza, *Sulla competenza dei centumviri*, Napoli 1928, G. La Pira (όπ.π., § 107), σελ. 412-462, E. Rénier, *Étude sur l'histoire de la querela inofficiosi testamenti en droit romain*, Bruxelles 1942, R. Düll, στη RE XVII, (1936), στη λ. «Noterbrecht», στη λ. 1062-1066, G. Donatuti, *L'origine della «querella inofficiosae donationis»*, στα Studi Riccobono, III, Palermo, 1936, σελ. 427-433, G. Cervenca, «querella inofficiosae donationis», στο NNDI, 14 (1967), σελ. 668-670.

libram διαμορφώθηκε υποχρέωση του διαθέτη να μην παραλείπει σιωπηρά (*silentio praeterire* - Gai, II, 123) στη διαθήκη του τους οικείους του, αλλά είτε να τους ορίζει ως κληρονόμους του, είτε να τους αποκληρώνει ρητά (*exheredare*, βλ. U.E., 22, 14).

α) Η αποκλήρωση αυτή έπρεπε, προκειμένου για υπεξούσιους γιους του *pater familias*, να γίνει ονομαστικά (*nominatim* - Gai, II, 123).

Ως ονομαστική αποκλήρωση όμως δεν πρέπει να εννοήσουμε μόνο εκείνη στην οποία το όνομα του προσώπου που αποκληρώνεται μνημονεύεται ρητά (π.χ. *Titius filius meus exheres esto*), αλλά και εκείνη που δεν περιλαμβάνει το όνομά του (π.χ. *filius meus exheres esto* - Gai, II, 127), αρκεί να μην επέρχεται από το λόγο αυτό σύγχυση στη δεύτερη αυτή περίπτωση.

β) Προκειμένου για τους υπόλοιπους οικείους (σύζυγο *cum manu*, θυγατέρες, εγγονούς), αρκούσε για την αποκλήρωση γενική διατύπωση (αποκλήρωση *inter ceteros*) με τη φράση «όλοι οι υπόλοιποι να είναι αποκληρωμένοι» (*ceteri omnes exheredes sunt* - Gai, II, 182). Η φράση αυτή, κατά συνήθεια, έπαιρνε θέση στις ρωμαϊκές διαθήκες αμέσως μετά τον ορισμό κληρονόμου (παράδειγμα στη FIRA, III, αριθ. 47, 142 μ.Χ., στιχ. 8-9).

γ) Συνέπεια της παράλειψης ενός υπεξούσιου γιου ήταν η ακυρότητα ολόκληρης της διαθήκης (Gai, II, 123, U.E., 22, 15).

Στο σημείο αυτό είχε προκύψει διαφωνία ανάμεσα στις Σχολές των Σαβινιανών και των Προκουλιανών. Οι πρώτοι υποστήριζαν ότι η παράλειψη υπεξούσιου γιου οδηγούσε σε ακυρότητα της διαθήκης ακόμα κι αν ο γιος είχε πεθάνει πριν από τον *pater familias*, κι αυτό γιατί η διαθήκη ήταν απαρχής άκυρη, ενώ οι Προκουλιανοί δέχονταν ότι η παράλειψη γιου δεν επέφερε ακυρότητα της διαθήκης αν ο γιος αυτός πέθαινε πριν από το διαθέτη *pater familias* (Gai, II, 123). Η ακυρότητα της διαθήκης σήμαινε ότι επερχόταν η εξ αδιαθέτου διαδοχή, στην οποία καλιόταν, μαζί με τους άλλους εξ αδιαθέτου κληρονόμους, και ο γιος που είχε παραλειφθεί στη διαθήκη.

δ) Συνέπεια της παράλειψης άλλου (εκτός των υπεξουσίων γιων) από τους οικείους, ήταν ότι η διαθήκη δεν ήταν μεν άκυρη, αλλά ο *suus* που παραλείφθηκε καλιόταν στην κληρονομία μαζί με εκείνους που τιμήθηκαν στη διαθήκη και έπαιρνε, αν μεν συνέτρεχε με άλλους *suī*, ό,τι αντιστοιχούσε στη μερίδα του εξ αδιαθέτου⁽¹⁾, αν δε συνέτρεχε με εξωτι-

(1) Λάβαινε, λένε οι πηγές, μια «*pars virilis*» (Gai, II, 124. U.E., 22, 17), πράγμα που σημαίνει, κατά P.S. 3. 2. 3, ίση μερίδα (*pars aequalis*).

κούς, το μισό μεν όλης της κληρονομιάς αν συνέτρεχε με έναν μόνο εξωτικό, το μισό δε της μερίδας εξωτικού σε κάθε άλλη περίπτωση (Gai, II, 124, P.S. 3, 4b, 8, U.E., 22, 17).

ε) Όσον αφορά τους οψιγενείς (postumi) οικείους, η αποκλήρωση τους έπρεπε να είναι ονομαστική, όχι μόνο για τους γιους, αλλά και για τους λοιπούς sui heredes.

Κατά μια lex Iulia Vellaea (γύρω στο 28 μ.Χ.) όμως, αρκούσε ως προς τις θήλεις οψιγενείς κληρονόμους η αποκλήρωση με γενική ρήτρα (inter ceteros), υπό τον όρο ότι ο διαθέτης θα τους άφηνε κάτι με τη μορφή κληροδοσίας, έτσι ώστε να προκύπτει ότι δεν τις παρέλειψε (Gai, II, 130, 132, 134, U.E., 22, 19).

Σε περίπτωση που ένας οψιγενής οικείος (θυγατέρα, έγγονος κ.λπ.) παραλειπόταν, η διαθήκη ακυρωνόταν ολοκληρωτικά (testamentum ruptum, βλ. πιο πάνω, § 106, I, B, ββ), αλλά υπό την προϋπόθεση ότι κατά το χρόνο του θανάτου του διαθέτη ο οψιγενής οικείος θα είχε ήδη συλληφθεί.

Προς τους οψιγενείς οικείους εξομοιώνονται και οι κατιόντες εκείνοι που απέκτησαν εκ των υστέρων, μετά δηλαδή τη σύνταξη της διαθήκης και ως το θάνατο του διαθέτη, την ιδιότητα του postumus suus με δικαιοπραξία, π.χ. υιοθεσία, conventio in manum κ.λπ. (Gai, II, 138-142).

B) Ius praetorium

α) Στο τυπικό δίκαιο των κατά το ius civile αναγκαίων κληρονόμων αντιστοιχούσε ένα τυπικό δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων κατά το ius praetorium, κατά το οποίο ο Πραίτορας, διευρύνοντας τον κύκλο των προσώπων που προστατεύονται, παρείχε την προστασία του και σε άλλα, εκτός των οικείων κληρονόμων, πρόσωπα, σε όλους δηλαδή τους κατιόντες (liberi) του διαθέτη. Πρόκειται δηλαδή για τα πρόσωπα εκείνα που κατά την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή του ius praetorium προστατεύονταν στην πρώτη τάξη (unde liberi, βλ. § 107, III, A, α).

β) Έτσι, ο Πραίτορας παρείχε την προστασία του σε όλους τους άρρενες κατιόντες του διαθέτη που είχαν παραλειφθεί εντελώς από τη διαθήκη τούτου ή δεν είχαν αποκληρωθεί ονομαστικά καθώς και στους θήλεις κατιόντες που είχαν παραλειφθεί εντελώς, χωρίς η διαθήκη να περιλαμβάνει τη γενική ρήτρα περί αποκλήρωσης inter ceteros (Gai, II, 129, 135).

γ) Σε περίπτωση που ο διαθέτης είχε παραλείψει στη διαθήκη του έναν υπεξούσιο γιο του, οπότε, όπως είδαμε πιο πάνω (υπό Α, γ), η διαθήκη ήταν ολοκληρωτικά άκυρη, ο Πραίτορας καλούσε στην κληρο-

νομία όλους, χωρίς εξαίρεση, τους εξ αδιαθέτου κληρονόμους που ανήκαν στην πρώτη τάξη (*unde liberi*), ακόμη κι εκείνους που είχαν νόμιμα αποκληρωθεί στην (άκυρη) διαθήκη, και τους παρείχε *bonorum possessio intestati* (*sine tabulis*, βλ. D. 38, 6, 1, 9 - Ουλπιανός, D. 28, 2, 32 - Μαρκανός).

δ) Σε περίπτωση, πάλι, που ο διαθέτης είχε παραλείψει στη διαθήκη του άλλον από τους οικείους (*sui*) του, δηλαδή θυγατέρες, εγγονούς, σύζυγο *cum manu*, ή είχε παραλείψει άλλους κατιόντες (*liberi*), που δεν ανήκαν στην κατηγορία των *sui*, π.χ. χειράφετους, η διαθήκη δεν ήταν μεν ολοκληρωτικά άκυρη, γιατί ορισμένες διατάξεις της, όπως αποκληρώσεις (D. 37, 4, 10, 5 - Ουλπιανός), ορφανικές υποκαταστάσεις (D. 38, 6, 1, 9 - Αφρικανός), κληροδοσίες υπό προϋποθέσεις (D. 37, 5, 1 pr. - Ουλπιανός), παρέμεναν ισχυρές, οι εγκαταστάσεις όμως κληρονόμων, που περιείχε η διαθήκη ακυρώνονταν, αν αυτοί που παραλείφθηκαν ζητούσαν την ακύρωση, ο δε Πραιτορας παρείχε τότε, τόσο σε εκείνους που είχαν παραλειφθεί, όσο και στους λοιπούς εξ αδιαθέτου κληρονόμους που ανήκαν στην τάξη των κατιόντων (*liberi*) και δεν είχαν αποκληρωθεί, *bonorum possessio contra tabulas* σε ποσοστό ίσο προς την εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα του καθενός. Αντίθετα, οι κληρονόμοι από διαθήκη οι οποίοι τυχόν δεν ανήκαν στους κατιόντες, αλλά ήταν εξωτικοί (*extranei*), αποκλείονταν ολωσδιόλου από τη διαδοχή, γιατί η δική τους *bonorum possessio* ήταν *sine re* (Gai, II, 125, βλ. § 101, IV, A, α και Β).

Ένα *rescriptum* του Αντωνίνου Πίου μετέβαλε κάπως τα πιο πάνω σε βάρος των θηλέων κατιόντων, ορίζοντας ότι δεν δικαιούνται να λάβουν με την *bonorum possessio* περισσότερα από όσα θα λάβαιναν κατά το δίκαιο της αναγκαστικής διαδοχής του *ius civile* (Gai, II, 126).

ε) Πραιτορική αναγκαστική διαδοχή επί απελευθέρων

Το πραιτορικό Ήδικτο υποχρέωνε τον άρρενα απελεύθερο Ρωμαίο πολίτη να αφήνει με τη διαθήκη του το μισό από την κληρονομία του στον πάτρωνά του. Αν δεν το έκανε, ο πάτρωνας είχε δικαίωμα σε *bonorum possessio contra tabulas* πάνω στη μισή κληρονομία του απελεύθερου (Gai, III, 41, U.E., 29, 1).

Τα παραπάνω όμως δεν ίσχυαν και για την απελεύθερη, γιατί αυτή δεν μπορούσε να συντάξει διαθήκη παρά μόνο με την *auctoritas* του πάτρωνά της (Gai, III, 43, U.E., 29, 2), του οποίου τα συμφέροντα βρίσκονταν έτσι προστατευμένα. Μόνο σε περίπτωση που η απελεύθερη, όντας μητέρα τεσσάρων τέκνων, είχε το *ius liberorum* (βλ. § 48, III) και για το λόγο αυτό δεν υποβαλλόταν σε επιτροπεία, ο πάτρωνας είχε δικαίωμα – όχι

όμως κατά το πραιτορικό δίκαιο, αλλά κατά τη *lex Papia Poppaea* – σε μερίδα πάνω στην κληρονομία της ίση προς τη μερίδα που αντιστοιχούσε κατά κεφαλή στο καθένα από τα τέκνα της (*pars virilis*, πρβλ. *Gai*, III, 44, U.E., 29, 3).

Γ) Ιουστινιάνειο δίκαιο

Ο Ιουστινιανός (C.I., 6, 28, 4, 6-8, του 531 μ.Χ.), καταργώντας τη διάκριση μεταξύ αρρένων και θηλέων στο θέμα της αποκλήρωσης, επέβαλε η αποκλήρωση όλων γενικά των οικείων κληρονόμων, αρρένων και θηλέων, περιλαμβανομένων και των οφιγενών, να γίνεται ονομαστικά. Έτσι καταργήθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο η αποκλήρωση *inter ceteros*.

III. Ουσιαστικό δίκαιο

1. Κατά την προκλασική περίοδο, με την υποχώρηση της αντίληψης της οικογένειας ως συνόλου και την αναγνώριση απεριόριστης ελευθερίας στη διάθεση, μέσω διαθήκης, της κληρονομιάς περιουσίας, εμφανίστηκαν στη Ρώμη πολλές περιπτώσεις διαθηκών με τις οποίες διαθέτες αδικαιολόγητα αδικούσαν στενότερους συγγενείς τους, είτε κατ' αρρενογονία, είτε εξ αίματος.

Ως αντίδραση στις τάσεις αυτές διαμορφώθηκε γύρω στον πρώτο αιώνα π.Χ., με τη νομολογία του εκατοντάνδριου δικαστηρίου που εδίκαζε κατά τη διαδικασία της *legis actio sacramento* τις κληρονομικές υποθέσεις (βλ. § 117, III, 2 β, αα), η ιδέα ότι διαθήκες που έδειχναν αδικαιολόγητη αστοργία απέναντι των στενότερων συγγενών είχαν συνταχθεί υπό την επιρροή τρέλας (*color insaniae*) και γι' αυτό ήταν άκυρες. Την ιδέα ότι τέτοιες διαθήκες οφείλονταν σε διατάραξη φρενών («μανία») παρέλαβαν, πιθανότατα, οι Ρωμαίοι από την ελληνική ρητορική.

2. Κατά την κλασική περίοδο, υπό την επιρροή της νομολογίας του εκατοντάνδριου δικαστηρίου και της νομολογίας αυτοκρατορικών υπαλλήλων, που δίκαζαν κατά την *extra ordinem* διαδικασία, (βλ. § 117, IV), αλλά και χάρη σε αυτοκρατορικές Διατάξεις, ολοκληρώνεται ο θεσμός της μέμψης άστοργης διαθήκης (*querela inofficiosi testamenti*) και διαμορφώνονται σταθερότεροι κανόνες της.

α) Ενάγοντες στη μέμψη άστοργης διαθήκης είναι οι **κατιόντες** (*liberi*) του διαθέτη, τόσο κατά την εξ αδιαθέτου διαδοχή του *ius civile*, όσο και κατά την του *ius praetorium*, οι **ανιόντες** του διαθέτη, και, από τους εκ πλαγίου συγγενείς, μόνο οι **αδελφοί του**. Ο Μέγας Κωνσταντίνος όμως περιόρισε το δικαίωμα των τελευταίων τούτων να ασκήσουν τη

μέμψη άστοργης διαθήκης μόνο στους ομοπάτριους (*consanguini*), αλλά και πάλι με την προϋπόθεση ότι θα είχε προτιμηθεί από το διαθέτη αντί γι' αυτούς πρόσωπο αισχρο (C.T., 2, 19, 1 και 3 = C.I., 3, 28, 27, του 319 μ.Χ.).

β) Ενα γό μ ε ν ο ι ήταν οι κληρονόμοι που όρισε ο διαθέτης με τη διαθήκη του.

γ) Λ ό γ ο ι για την άσκηση της μέμψης άστοργης διαθήκης, νομοθετικά καθορισμένοι, δεν υπήρχαν. Το δικαστήριο έκρινε στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση κατά πόσον η διαθήκη ήταν αντίθετη προς την υποχρέωση του διαθέτη να δείξει στοργή απέναντι των συγγενών του που παραλείφθηκαν (*contra officium pietatis*, πρβλ. D. 5, 2, 2 - Μαρκιανός).

δ) Το δικαίωμα για άσκηση της *querela inofficiosi testamenti* α π ο σ β η ν ό τ α ν με την πάροδο πέντε ετών από την υπεισέλευση του κληρονόμου από διαθήκη στην κληρονομία.

ε) Α π ο τ έ λ ε σ μ α της αίσις έκβασης της μέμψης άστοργης διαθήκης ήταν η ολοκληρωτική ακύρωση της διαθήκης (D. 5, 2, 8, 16 - Ουλπιανός: «*ipso iure rescissum est*». Πρβλ. επίσης, ήδη για την προκλασική περίοδο, Val. Max. 7, 7, 2: «*testamentum naturalis patris... apud centumviros rescidit*»). Απελευθερώσεις, όμως, κληροδοσίες και ορισμοί επιτρόπων που περιέχονταν στη διαθήκη μπορούσαν να θεωρηθούν, κατά την κρίση του δικαστηρίου, ισχυρές.

Εξάλλου, αν περισσότεροι του ενός είχαν το δικαίωμα να ασκήσουν μέμψη άστοργης διαθήκης, η απόφαση ίσχυε υπέρ εκείνων που είχαν ασκήσει την *querela inofficiosi testamenti*, όχι όμως και υπέρ των λοιπών. Δεν ίσχυε επίσης η απόφαση αυτή υπέρ εκείνων που είχαν ασκήσει προηγουμένως μέμψη άστοργης διαθήκης και είχαν ηττηθεί στη σχετική δίκη.

στ) Η ακύρωση μέσω της *querela* α π ο κ λ ε ι ό τ α ν αν ο διαθέτης είχε προβεί σε παροχές προς το δικαιούμενο να την ασκήσει ύψους ίσου προς το τ έ τ α ρ τ ο της μερίδας που θα λάβαινε εξ αδιαθέτου. Το ποσοστό αυτό καθορίστηκε από τη δικαστηριακή πρακτική πιθανώς κατ' απομίμηση του Φαλκίδιου νόμου (*lex Falcidia*, του 40 π.Χ., πρβλ. C.I., 3, 28, 31, του 528 μ.Χ.), που είχε όρισει το ποσοστό τούτο προκειμένου περί κληροδοσιών (βλ. πιο κάτω, § 114, II).

Το ποσοστό του τέταρτου της εξ αδιαθέτου μερίδας επονομάσθηκε ποσοστό της νόμιμης μοίρας. Στη νόμιμη μοίρα συνυπολογίζονταν όχι μόνο όσα ο διαθέτης είχε αφήσει στους αναγκαίους κληρονόμους του ως κληρονομιά, αλλά και όσα τους είχε αφήσει ως κληροδοσίες ή ως δωρεές αιτία θανάτου.

3. Μετακλασικό και ιουστινιάνειο δίκαιο

α) Η ρύθμιση που εκθέσαμε παραπάνω παρουσίαζε το μειονέκτημα ότι αν ο διαθέτης είχε πραγματοποιήσει υπέρ του αναγκαίου κληρονόμου παροχές που ήταν κατώτερες από το ποσοστό της νόμιμης μοίρας, ο αναγκαίος κληρονόμος ήταν υποχρεωμένος να διαλέξει μεταξύ του να ακυρώσει τη διαθήκη, ώστε να λάβει την πλήρη μερίδα του εξ αδιαθέτου και του να αποδεχθεί να λάβει λιγότερο από τη νόμιμη μοίρα του.

Για την αποφυγή αυτού του άτοπου διαμορφώθηκε με αυτοκρατορικές Διατάξεις η αγωγή για συμπλήρωση της νόμιμης μοίρας (*actio suppletoria*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), με την οποία η διαθήκη παρέμενε κατά τα λοιπά ισχυρή, ο δε δικαιούχος λάβαινε μόνο τα υπολοιπόμενα ως τη συμπλήρωση του τέταρτου της νόμιμης μοίρας του (βλ. P.S. 4, 5, 7, και IP. πάνω στο εδάφιο αυτό, στο Girard, Textes, I, σελ. 394, C.T., 2, 19, 4, του 361 μ.Χ. – Κωνσταντίου και Ιουλιανού).

β) Ο Ιουστινιανός αύξησε το ποσοστό της νόμιμης μοίρας των τέκνων από τέταρτο σε τρίτο της εξ αδιαθέτου μερίδας, προκειμένου για ένα έως τέσσερα τέκνα και στο μισό της μερίδας αυτής προκειμένου για περισσότερα από τέσσερα τέκνα (Nov. 18, 1, του 536 μ.Χ.).

Προκειμένου για τους λοιπούς, εκτός των τέκνων, αναγκαίους κληρονόμους, για τους οποίους η Νεαρά δεν κάνει ρητά μνεία, χωρούσε ανάλογη εφαρμογή.

Κατά συνέπεια, εκείνοι οι αναγκαίοι κληρονόμοι των οποίων η εξ αδιαθέτου μερίδα αντιπροσώπευε το τέταρτο ή περισσότερο της κληρονομίας είχαν δικαίωμα πάνω στο τρίτο της εξ αδιαθέτου κληρονομικής του μερίδας ως νόμιμη μοίρα τους, ενώ εκείνοι οι αναγκαίοι κληρονόμοι των οποίων η εξ αδιαθέτου μερίδα αντιπροσώπευε λιγότερο από το τέταρτο της κληρονομίας, είχαν δικαίωμα πάνω στο μισό της εξ αδιαθέτου κληρονομικής τους μερίδας, ως νόμιμη μοίρα τους.

γ) Τέλος, με τη Νεαρά 115, (Nov. 115, 3-5, του 542 μ.Χ.), ο Ιουστινιανός εισήγαγε περιοριστική απαρίθμηση περιπτώσεων αχαριστίας που, όταν συντρέχουν, ο διαθέτης δικαιούται να παραλείψει στη διαθήκη του τους αναγκαίους του κληρονόμους, ή να τους αποκληρώσει ρητά. Οι περιπτώσεις αυτές συνιστούν βαριές παραβάσεις των υποχρεώσεων του αναγκαίου κληρονόμου απέναντι στο διαθέτη ή θεμελιώνουν επιλήψιμη, γενικότερα, ηθική διαγωγή του αναγκαίου κληρονόμου. Οι λόγοι αυτοί πρέπει να μνημονεύονται ρητά στη διαθήκη, το βάρος δε της απόδειξης ότι ήταν αληθινόι, εβάραινε τον εγκατεστημένο στη διαθήκη κληρονόμο (Nov. 115, 3, 15 και 4, 9).

Τέτοιους νόμιμους λόγους αποκλήρωσης για αχαριστία απο-

τελούν, προκειμένου για τους κατιόντες, η χειροδικία του κατιόντος κατά του ανιόντος, η βαριά εξύβριση τούτου, η ψευδής καταμήνυση του ανιόντος που επέφερε βαριά καταδίκη τούτου, η επιλογή αισχρού βίου από τη θυγατέρα, εγγονή ή δισεγγονή, παρόλο που ο ανιών της είχε παράσχει τα μέσα για έντιμο γάμο, η παρεμπόδιση του ανιόντος να συντάξει διαθήκη κ.ά., (Nov. 115, 3), προκειμένου δε για ανιόντες, η επιβουλή της ζωής του κατιόντος, η καταμήνυση του κατιόντος από τον ανιόντα για έγκλημα που τιμωρείται με θάνατο, η μη φροντίδα για την απελευθέρωση του αιχμαλώτου κατιόντος κ.ά. (Nov. 115, 4).

Σε περίπτωση παράβασης των διατάξεων της Νεαράς 115, οι εγκαταστάσεις από διαθήκη είναι άκυρες και χωρεί η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Κληροδοσίες, όμως, καταπιστεύματα, απελευθερώσεις και άλλες τέτοιου είδους διατάξεις της διαθήκης παραμένουν ισχυρές στην περίπτωση αυτή (Nov. 115, 4).

δ) Αν ο κατιών ή ανιών εγκατασταθεί κληρονόμος, αλλά σε ποσοστό μικρότερο από το της νόμιμης μοίρας, δεν χωρεί κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο η μέμψη για ακύρωση της διαθήκης, αλλά αγωγή για συμπλήρωση της νόμιμης μοίρας.

4. Μέμψη άστοργης δωρεάς

Διάταξη (rescriptum) του Αλεξάνδρου Σευήρου χορήγησε στους βλαπτόμενους από δωρεά εν ζωή αναγκαίους κληρονόμους το δικαίωμα να προβούν σε μέμψη της δωρεάς αυτής ως άστοργης (*querela inofficiosae donationis*). Με τη μέμψη αυτή επιδιωκόταν να θεωρηθεί το αντικείμενο της δωρεάς αυτής ως περιλαμβανόμενο κατά το μισό του στην κληρονομία (D. 31, 87, 3 - Παύλος).

Από τη βάση αυτή, η μέμψη άστοργης δωρεάς επεκτάθηκε πάρα πέρα με αυτοκρατορικές Διατάξεις των μετακλασικών χρόνων (C.I., 3, 28) και διαμορφώθηκε κατά το πρότυπο της μέμψης άστοργης διαθήκης. Σκοπός της ήταν να ακυρωθεί η δωρεά αυτή και να θεωρηθεί το αντικείμενο της ως περιλαμβανόμενο ολόκληρο στην κληρονομία.

5. Μέμψη άστοργης προίκας

Από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. εισάγεται και η μέμψη άστοργης προίκας. Η προίκα θεωρείται άστοργη αν με την παροχή της προσβάλλεται το δικαίωμα του αναγκαίου κληρονόμου να λάβει τη νόμιμη μοίρα του. Και η μέμψη αυτή χωρεί κατά το υπόδειγμα της μέμψης άστοργης διαθήκης (*ad exemplum inofficiosi testamenti* - C.I., 3, 30, Κωνσταντίου, 358 μ.Χ.), υπό

τους ίδιους όρους, δηλαδή, υπό τους οποίους είναι δυνατή και η μέμψη άστοργης δωρεάς.

6. Βυζαντινό δίκαιο

Α. Η Εκλογή των Ισαύρων απομακρύνεται, αλλά όχι σε σημαντικό βαθμό, από το ιουστινιάνειο δίκαιο στα θέματα της νόμιμης μοίρας.

α) Έτσι, η νόμιμη μοίρα ορίζεται, προκειμένου για τέκνα, στο τριτό της κληρονομιάς περιουσίας αν τα τέκνα είναι τέσσερα, η λιγότερα, και στο μισό αν τα τέκνα είναι πέντε ή περισσότερα (Ε., 5, 7).

β) Η παράλειψη τέκνου που ζει κατά το χρόνο σύνταξης της διαθήκης οδηγεί σε ολοκληρωτική ακύρωση της διαθήκης, εκτός αν το δικαστήριο κρίνει ότι συντρέχει λόγος αχαριστίας (Ε., 5, 5: «ει πολλάκις ευρεθώσι ενυβρίσαντα τους γονείς, ή και έτερον τι προς πλήξιν αυτών ενδειξάμενα». Πρβλ. επίσης Ε., 5, 6 και Ε., 5, 7).

Η παράλειψη όμως, ειδικότερα, οψιγενούς τέκνου οδηγεί σε μερική μόνο ακύρωση της διαθήκης, έτσι ώστε ο postumus να λάβει μερίδα ίση προς τα υπόλοιπα τέκνα. Απελευθερώσεις και κληροδοσίες παραμένουν ισχυρές (Ε., 5, 5).

ε) Η Εκλογή μνημονεύει και λόγους που οδηγούν σε έκπτωση, για αχαριστία, των τέκνων (όχι όμως και των γονέων). Οι λόγοι αυτοί συμπίπτουν προς αντίστοιχους λόγους αποκλήρωσης λόγω αχαριστίας που περιέχονται στην ιουστινιάνεια Νεαρά 115, 3, αλλά η διάταξη της Εκλογής δεν αναφέρεται σε αποκλήρωση, αλλά σε έκπτωση των τέκνων από το δικαίωμά τους να λάβουν την εξ αδιαθέτου κληρονομική τους μερίδα (Ε., 6, 7: «Εκπίπτουσι δε της νομίμου κληρονομίας δι' αχαριστίαν»).

δ) Δικαίωμα σε νόμιμη μοίρα υπέρ των γονέων η Εκλογή μνημονεύει μόνο σε σχέση προς το στρατιωτικό χρημάτιο των υπεξουσίων (Ε., 16, 4).

Β. Τα Βασιλικά επανέρχονται, ως προς το θέμα της νόμιμης μοίρας, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, καθιερώνοντας όμως, χωρίς διακρίσεις, το ύψος της νόμιμης μοίρας στο τρίτο, αντί για το τέταρτο της εξ αδιαθέτου μερίδας.

Γ. Το ιουστινιάνειο δίκαιο ακολουθεί και ο Αρμενόπουλος (Αρμ. Ε', 5, 6, Ε', 5, 9 και Ε', 5, 10), του οποίου όμως οι σχετικές διατάξεις εμφανίζουν αρκετή σύγχυση.

§ 110. Η κληρονομία πριν από την κτήση*

Ι. Σχολάζουσα κληρονομία

α) Σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 108, ΙΙ), είδαμε ότι, αντίθετα προς τους αναγκαστικούς ή υποχρεωτικούς κληρονόμους, οι εκούσιοι (*voluntarii*) ή εξωτικοί (*extranei*) κληρονόμοι δεν αποκτούν αυτοδικαίως την κληρονομία, αλλά υπεισέρχονται σ' αυτή με δήλωσή τους αποδοχής και ότι ως τότε η κληρονομία παραμένει *σχολάζουσα* (*hereditas iacens*). Σε μερικές περιπτώσεις, άλλωστε, το ίδιο πράγμα μπορεί, κατ' εξαίρεση, να συμβεί και με αναγκαστικούς κληρονόμους, όπως π.χ. σε περίπτωση εγκατάστασης ενός *suus* ως κληρονόμου σε διαθήκη υπό αναβλητική αίρεση (D. 28, 7, 12 - «Ερμογενειανός, βλ. και § 105, ΙΙ, στ).

Αν δεν υπάρχει οικείος κληρονόμος και ο εξωτικός δεν έχει ακόμα δηλώσει την αποδοχή του, η σχολάζουσα κληρονομία αποτελεί *αδέσποτο πράγμα* (*res nullius*, πρβλ. Gai, ΙΙ, 9, συμπληρ. με D. 1, 8, 1 pr. - Γάιος).

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο δέχτηκε ότι η κληρονομία είχε τη δυνατότητα να αυξάνεται και να μειώνεται κατά το στάδιο κατά το οποίο ήταν σχολάζουσα (D. 50, 16, 178, 1 - Ουλπιανός: «*Hereditas iuris nomen est, quod et accessionem et decessionem in se recipit*»). Έτσι, η κληρονομία μπορεί να προσauξάνεται με την κτήση των καρπών των καρποφόρων αντικειμένων που τυχόν περιλαμβάνει, ή που αποκτώνται χάρη στη διοίκηση αλλοτριών τρίτου, ή χάρη σε δικαιοπραξίες δούλων που ανήκουν στην κληρονομία.

Αφού η σχολάζουσα κληρονομία αποτελεί αδέσποτο πράγμα, ερωτάται στο όνομα τίνος πραγματοποιούνται οι αυξήσεις κ.λπ. αυτές. Οι Ρωμαίοι νομικοί δεν κατόρθωσαν να δώσουν σταθερή και ενιαία απάντηση στο ερώτημα αυτό. Έτσι, υποστηρίχθηκε ότι η σχολάζουσα κληρονομία ενεργεί αντί του κληρονομουμένου (D. 41, 1, 33, 2 - Ουλπιανός (Ιουλιανός): «*ex persona defuncti vires assumit*»), ή αντί του κληρονόμου του οποίου η ιδιότητα όταν αποκτηθεί με την υπεισέλευσή του στην κληρονομία ανατρέχει, κατά την άποψη αυτή, στο χρόνο του θανάτου του κληρονομούμενου (D. 45, 3, 28, 4 - Γάιος (Κάσσιος)).

* P. Voci, I² (όπ.π., § 101), σελ. 516-576, U. Robbe, La «hereditas iacet» e il significato della «hereditas» in diritto romano, I, Milano 1975, P. Voci, βιβλιοκρισία του U. Robbe, στο Labeo, 29 (1976), σελ. 96-97, A. d'Amia, L'eredità giacente, Milano 1937, G. Dulckeit, βιβλιοκρισία d'Amia στη SZ (RA), 58 (1938), σελ. 321-325, G. Franciosi, Usucapio pro herede, Napoli 1965, F. Gnoli, Sulla sottrazione di «res hereditariae» nelle Istituzioni di Gaio, στα Studi Biscardi, III, Milano 1986, σελ. 205-226, G. Mac Cormack, Usucapio pro herede, res hereditariae and furtum, στη RIDA, 25 (1978), σελ. 293-305, F. de Marino (όπ.π., § 102).

Κατά τη μετακλασική περίοδο και στον Ιουστινιανό παρατηρείται η τάση να θεωρηθεί η σχολάζουσα κληρονομία ως αυτοτελές υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, να θεωρηθεί, δηλαδή, ως νομικό πρόσωπο προσωρινού χαρακτήρα (πρβλ. D. 28, 5, 32 - Γάιος (παρεμβ.), D. 46, 1, 22 - Φλωρεντίνος: «quia hereditas personae vice fungitur, sicut municipium et decuria et societas» (παρεμβ.)). Αλλά και η τάση αυτή κάθε άλλο παρά ξεκάθαρη μπορεί να θεωρηθεί (βλ. π.χ. Inst., 2, 14, 2 και 3, 17 pr.).

β) Προς τη σχολάζουσα κληρονομία δεν πρέπει να συγγέεται η αδέσποτη (*bona vacantia*), για την οποία έγινε σε προηγούμενο Κεφάλαιο (§ 107) λόγος.

Η αδέσποτη κληρονομία είναι κληρονομία στην οποία δεν υπάρχουν κληρονόμοι κατά το *ius civile* ή *bonorum possessores* κατά το *ius praetorium*, ή υπάρχουν μεν, αλλά δεν έχουν την ικανότητα να την αποκτήσουν ή ακόμα, υπάρχουν αλλά, όντας εξωτικοί, δεν αποδέχονται την κληρονομία αυτή, η οποία γι' αυτό το λόγο περιέρχεται στο *aerarium*, ή αργότερα στο *fiscus*.

Αντίθετα, σχολάζουσα είναι η κληρονομία στην οποία υπάρχει εξωτικός κληρονόμος, ο οποίος δεν έχει ακόμα ασκήσει το δικαίωμά του να την αποδεχθεί και να υπεισέλθει έτσι σ' αυτήν.

II. Χρησικτησία *pro herede*

Είπαμε προηγουμένως, ότι η σχολάζουσα κληρονομία θεωρείται αδέσποτη. Συνέπεια του χαρακτηρισμού αυτού είναι ότι κάθε τρίτος μπορούσε να αποκτήσει τα κληρονομιαία στοιχεία με χρησικτησία, της οποίας ο χρόνος, ακόμα κι αν ήταν ακίνητα, ήταν ένα έτος (Gai, II, 54, βλ. πιο πάνω, § 66, IV).

Στο αρχαϊκό Ρωμαϊκό Δίκαιο, η χρησικτησία μπορούσε να αφορά την κληρονομία ως ολότητα (Gai, II, 54), ενώ στο προκλασικό και στο κλασικό μόνο το καθένα από τα κληρονομιαία στοιχεία χωριστά (Gai, III, 201).

Η απόκτηση της κληρονομίας με χρησικτησία στο αρχαϊκό δίκαιο ή των επιμέρους κληρονομιαίων στοιχείων στο προκλασικό και κλασικό δεν απαιτούσε καλή πίστη, ούτε τη συνδρομή άλλης προϋπόθεσης, εκτός από την πάροδο του χρόνου, και δεν συνιστούσε για εκείνον που αποκτούσε κλοπή (*furtum*). Παρόλο δε ότι οι Ρωμαίοι χαρακτήριζαν τη νομή των κληρονομιαίων από τρίτους – και τη χρησικτησία που στηριζόταν σ' αυτή – ως επικερδή (*lucrative*) και ανέντιμη (*improba*), εντούτοις την αποδέχονταν ως τα μέσα περίπου της κλασικής περιόδου με την αιτιολογία ότι ήταν αναγκαία για να πιέζεται από τον απειλούμενο λόγω αυτής κίνδυνο ο

εξωτικός κληρονόμος να αποδεχθεί την κληρονομία, προκειμένου να συνεχιστεί έτσι η λατρεία των εφεστίων, αλλά και προκειμένου οι δανειστές του κληρονομούμενου να βρουν κάποιον κατά του οποίου να ασκήσουν τις απαιτήσεις τους (Gai, II, 55).

Για τους λόγους αυτούς – και υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι δεν θα υπήρχε αναγκαστικός κληρονόμος (*suus et necessarius*, Gai, II, 58, III, 201) – ο τίτλος χρησικτησίας *pro herede* αναγνωριζόταν ως νόμιμος (Gai, III, 201).

Στα όσα πιο πάνω εκτέθηκαν για τη χρησικτησία *pro herede* επέφερε σημαντική μεταβολή ένα Συγκλητικό Δόγμα που εκδόθηκε με πρωτοβουλία του Αδριανού. Το Συγκλητικό αυτό Δόγμα χορήγησε στον κληρονόμο τη δυνατότητα να στραφεί, μετά την υπεισέλευσή του στην κληρονομία, κατά εκείνου που απέκτησε με χρησικτησία *pro herede* στοιχεία περιλαμβανόμενα στη σχολάζουσα κληρονομία και να τα αναλάβει με την περί κλήρου αγωγή, παρόλο που στο μεταξύ είχε συμπληρωθεί το έτος χρησικτησίας, αν εκείνος που τα είχε αποκτήσει ήταν κακής πίστης (Gai, II, 57).

Από τον Μάρκο Αυρήλιο εξάλλου και ύστερα, ο κακής πίστης νομέας *pro herede* διωκόταν ποινικά για ιδιαίτερο αδίκημα, το αδίκημα της σύλησης κληρονομίας (*crimen expilatae hereditatis* - D. 47, 19, 1 – Μαρκιανός), μια, και, όπως ειπώθηκε, το αδίκημα της κλοπής δεν είχε στην περίπτωση αυτή εφαρμογή.

III. *In iure cessio hereditatis*

α) Οι *adgnati* και οι *gentiles* στους οποίους επαγόταν εξ αδιαθέτου κληρονομία είχαν το δικαίωμα κατά το στάδιο πριν από την αποδοχή της (είτε με *cretio*, είτε με *pro herede gestio*) να μεταβιβάσουν σε τρίτο την κληρονομία ως σύνολο με *in iure cessio* (βλ. πιο πάνω, § 37, II, A), η οποία γινόταν, όπως και κάθε άλλη τέτοιου τύπου δικαιοπραξία, μπροστά σε Άρχοντα που δικαιοδοτούσε. Με την *in iure cessio* αυτή, ο δικαιούχος γινόταν αυτοδικαίως ο ίδιος κληρονόμος στη θέση του δικαιοπαρόχου (Gai, II, 34-35, III, 85).

Ο κληρονόμος από διαθήκη, αντίθετα, δεν είχε το δικαίωμα αυτό, η δε *in iure cessio* στην περίπτωση αυτή ήταν άκυρη (Gai, II, 36, III, 86), γιατί η μεταβίβαση σε τέτοια περίπτωση ήταν αντίθετη προς τη βούληση του διαθέτη. Το ιουστινιάνειο δίκαιο δεν γνωρίζει παρόμοια περίπτωση μεταβίβασης, είναι δε πιθανό ότι η *in iure cessio hereditatis* περιέπεσε σε αχρηστία, μαζί με τις άλλες εφαρμογές της *in iure cessio*, κατά τη μετακλασική περίοδο.

β) Τόσο οι κληρονόμοι εξ αδιαθέτου, όσο και οι από διαθήκη, μπο-

ρούσαν να μεταβιβάσουν την κληρονομία με *in iure cessio* μετά την κτήση της. Σε τέτοια περίπτωση, τα ενσώματα πράγματα που περιλαμβάνονταν στην κληρονομία μεταβιβάζονταν στον δικαιοδόχο, οι απαιτήσεις αποσβήνονταν, ενώ ο δικαιοπάροχος παρέμενε κληρονόμος, και γι' αυτό εξακολουθούσε να ευθύνεται για τα χρέη της κληρονομίας (Gai, II, 35, III, 85-86).

Ο Γάιος μας πληροφορεί ότι υπήρχε διάσταση μεταξύ των Σχολών των Σαβινιανών και των Προκουλιανών για το πρόβλημα κατά πόσο και ο αναγκαστικός (*suus et necessarius*, βλ. πιο πάνω, § 108, II, Α, α) κληρονόμος μπορούσε να προβεί σε *in iure cessio* με αποτελέσματα όμοια προς αυτά που εκτέθηκαν πιο πάνω σε σχέση προς την τέτοια μεταβίβαση από εξωτικούς. Οι Σαβινιανοί απαντούσαν αρνητικά, ενώ οι Προκουλιανοί δέχονταν ότι ο *suus et necessarius* κληρονόμος είχε αυτή τη δυνατότητα, μια και δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στη θέση του εξωτικού που αποδέχθηκε την κληρονομία και στη θέση εκείνου στον οποίο η κληρονομία περιήλθε αυτοδικαίως με την επαγωγή (Gai, II, 37, III, 87).

IV. Παραπομπές

Η επαγωγή της κληρονομίας έχει προσωποπαγή χαρακτήρα και για το λόγο αυτό δεν είναι, κατ' αρχή, μεταβιβάσιμη.

Στο μετακλασικό όμως, κυρίως, δίκαιο εμφανίζονται ορισμένες εξαιρέσεις, κατά τι οποίες το δικαίωμα που πηγάζει από την επαγωγή δε σβήνει με το θάνατο του καλούμενου στην κληρονομία εξωτικού κληρονόμου, αλλά περιέρχεται είτε στους κληρονόμους του, είτε σε άλλα πρόσωπα.

Οι περιπτώσεις αυτές ονομάζονται *παραπομπές* (*transmissiones*) και είναι οι ακόλουθες:

α) Το *κλασικό* δίκαιο ήδη χορηγούσε κατ' εξαίρεση στους κληρονόμους του καλούμενου στην κληρονομία το δικαίωμα να ζητήσουν *αποκατάσταση στο ακέραιο*, αν ο καλούμενος δεν μπόρεσε για σημαντικούς λόγους, ανεξάρτητους από τη θέλησή του, να υπεισέλθει στην κληρονομία (*transmissio ex capite in integrum restitutionis*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

β) Το *μετακλασικό* δίκαιο προσθέτει δύο άλλες περιπτώσεις:

αα) Αν το νήπιο (*infans*) αποβιώσει πριν υπεισέλθει στην κληρονομία, τότε, κατά Διάταξη των Θεοδοσίου Β' και Ουαλεντινιανού Γ', του 426 μ.Χ. (C.I., 6, 30, 18), το δικαίωμα για υπεισέλευσή περιέρχεται στον *pater familias* του νηπίου (*transmissio ex capite infantiae* ή *ex iure patrio*. Και στην περίπτωση αυτή ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός).

ββ) Αν ο κατιών, που εγκαταστάθηκε κληρονόμος σε διαθήκη από

ανιόντα, αποβιώσει πριν από το άνοιγμα της διαθήκης, τότε το δικαίωμα κτήσης της κληρονομίας μεταβιβάζεται στους ίδιους του τους καπόντες (C.I., 6, 52, 1, του 450 μ.Χ., Θεοδοσίου Β΄ και Ουαλεντινιανού Γ΄). Αυτή είναι η περίπτωση της *transmissio Theodosiana* ή *ex iure sanguinis*, κατά επίσης μη ρωμαϊκό όρο.

γ) Τέλος, κατά το *ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ ΔΙΚΑΙΟ*, αν ο κληρονόμος τόσο από διαθήκη, όσο και εξ αδιαθέτου αποβιώσει εντός έτους αφότου έλαβε γνώση της επαγωγής της κληρονομίας χωρίς να δηλώσει αν την αποδέχεται ή την αποποιείται, οι κληρονόμοι του έχουν το ίδιο δικαίωμα της αποδοχής μέσα στο χρόνο που υπολείπεται ως τη συμπλήρωση του έτους αυτού (C.I., 6, 30, 19 - Ιουστινιανού, έτους 529 μ.Χ.). Πρόκειται για την *transmissio Iustiniana*, κατά μη ρωμαϊκό, επίσης, όρο.

§ 111. Σχέσεις ανάμεσα στους συγκληρονόμους*

Ι. α) Ο θάνατος του κληρονομούμενου δημιουργεί ανάμεσα στους οικείους (*sui*) κληρονόμους του – αν αυτοί είναι περισσότεροι από ένας – σχέση που, κατά την αρχαϊκή περίοδο, είχε χαρακτήρα κατά κύριο λόγο οικογενειακό, μόνο δε προοδευτικά απέκτησε χαρακτήρα περιουσιακό.

Η σχέση αυτή που ένωνε τους περισσότερους του ενός *συγκληρονόμους* (*coheredes*) συνιστούσε από μιν πλευράς ενοχικού δικαίου σχέση *κοινωνίας* (*communio incidens*, πρβλ. D., 17, 2, 31 - Ουλπιανός), από πλευράς δε δικαίου των πραγμάτων την αρχαϊκή εκείνη μορφή *συγκυριότητας* που ονομαζόταν *consortium ercto non cito*.

Η μορφή αυτή συγκυριότητας όμως, όπως είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο (βλ. § 65, Ι, α), είχε αρχίσει να εξαφανίζεται από τα τέλη της προκλασικής περιόδου και. γύρω στις αρχές της κλασικής είχε πια εντελώς εξαφανισθεί. Στη θέση της υποκαταστάθηκε η συγκυριότητα μεταξύ των συγκληρονόμων κατά *ιδανικά μέρη* (*pro indiviso*), για την οποία επίσης, παραπέμπουμε στα όσα εκθέσαμε στο σχετικό Κεφάλαιο (βλ. § 65, ΙΙ), όπου και τα όσα αφορούν την αγωγή διανομής της κληρονομιαίας περιουσίας (*actio familiae erciscundae*), που απέβλεπε στη δικαστική λύση της μεταξύ των συγκληρονόμων συγκυριότητας.

β) Ειδική, όμως, λύση ακολούθησε το Ρωμαϊκό Δίκαιο από την αρχα-

* *P. Voci*, I² (όπ.π., § 101), σελ. 689-732, 733-784, *U. Robbe*, *Il diritto d'accrescimento e la sostituzione volgare nel diritto romano classico*, Milano 1953, του ίδιου, στο *NNDI*, 1 (1968), στη λ. «*accrescimento (diritto romano)*», σελ. 156-161, *R. Vaccaro-Delogu*, *L' accrescimento nel diritto ereditario romano*, Milano 1941.

ϊκή ήδη περίοδο (αν και τούτο αμφισβητήθηκε) όσον αφορά τις περιλαμβανόμενες στην κληρονομία διαιρετές απαιτήσεις (nomina). Οι διαιρετές απαιτήσεις, κατά διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. V, 9, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 24), με την επέλευση της κληρονομικής διαδοχής περιέρχονταν αυτοδικαίως στον καθέναν από τους συγκληρονόμους κατά την αναλογία της μερίδας του πάνω στην κληρονομία (βλ. C.I., 3, 36, 6, Γορδιανού: «ea quae in nominibus sunt... ipso iure in portiones hereditatis ex lege auodecim tabularum divisa sunt»).

Οι αδιαίρετες απαιτήσεις του κληρονομούμενου, αντίθετα, περιέρχονταν σε όλους μαζί τους συγκληρονόμους ως απαιτήσεις εις ολόκληρον (in solidum)⁽¹⁾.

Για τις οφειλές της κληρονομίας, βλ. πιο κάτω, § 112, I.

Γ) Προκειμένου για περισσότερους του ενός bonorum possessores ο Πράιτορας εφάρμοζε, για να ρυθμίσει τις μεταξύ τους σχέσεις, κατ' αναλογία τα όσα ίσχυαν για τους κατά το ius civile συγκληρονόμους.

Το ίδιο επίσης γινόταν και για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ bonorum possessores και κληρονόμων κατά το ius civile.

Η λύση της σχέσης μεταξύ περισσοτέρων bonorum possessores, ή μεταξύ bonorum possessores και κληρονόμων κατά το ius civile, επερχόταν με αγωγή διανομής ασκούμενης ως utilis, διαμορφωμένης, δηλαδή, κατά το υπόδειγμα της actio familiae erciscundae.

II. Προσαύξηση

Προσαύξηση (ius adcrendi) είναι η επαύξηση της κληρονομικής μερίδας των λοιπών συγκληρονόμων που επέρχεται αυτοδικαίως όταν κάποιος από τους καλούμενους στην κληρονομία δεν γίνει κληρονόμος, είτε γιατί δεν μπορεί, είτε γιατί δεν το θέλει.

α) Ως προς τη διαδοχή από διαθήκη, προσαύξηση χωρεί ιδίως στην περίπτωση συγκληρονόμων που είτε έχουν εγκατασταθεί με την ίδια πράταση στην ίδια μερίδα (συνημμένοι στα πράγματα και τα λόγια, coniuncti re et verbis), όπως π.χ. «Titius et Maevius ex parte dimidia heredes sunt» (D., 50, 16, 142 - Παύλος), είτε έχουν εγκατασταθεί με διαφορετικές προτάσεις, αλλά στην ίδια μερίδα (συνημμένοι στα πράγματα, coniuncti re), όπως π.χ.: «Titius ex parte dimidia heres esto; Maevius ex parte, qua Titium heredem institui heres esto» (D., 50, 16, 142 - Παύλος (Ιουλιανός)). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι μερίδες του Titius και του Maevius υπόκεινται αμοιβαία σε προσαύξηση. Αντίθετα,

(1) Για την ενοχή εις ολόκληρον, βλ. πιο πάνω, στο Ενοχικό Δίκαιο.

στην περίπτωση που συγκληρονόμοι εγκαθίστανται με την ίδια πρόταση, όχι όμως στην ίδια μερίδα (συνημμένοι στα λόγια, *coniuncti verbis*), όπως π.χ. «*Titius heredes esto; Gaius et Maevius aequis ex partibus heredes sunt*» (D. 28, 5, 67 (66) - Πομπώνιος), η προσαύξηση χωρεί μεταξύ όλων των συγκληρονόμων.

β) Ως προς την εξ αδιαθέτου διαδοχή, εφόσον αυτή επερχόταν κατά ρίζες (*stirpes*, βλ. § 107, II, α), η προσαύξηση χωρούσε μετα, ξύ των συγκληρονόμων της ίδιας ρίζας. Έτσι, π.χ. αν οι συγκληρονόμοι εξ αδιαθέτου είναι τρεις, γιος και δύο τέκνα άλλου γιου που προαποβίωσε, αν το ένα από τα δύο τέκνα αποποιηθεί την κληρονομία, η μερίδα του προσαυξάνει τη μερίδα του άλλου τέκνου (πρβλ. D., 37, 4, 12 pr. - Γάιος).

γ) Στα παραπάνω επέφερε σημαντικές μεταβολές η νομοθεσία του Αυγούστου περί γάμου, ειδικότερα δε οι διατάξεις εκείνες της *lex Papia Poppaea* που όριζαν ότι τα κληρονομιαία που δεν περιέρχονται σε κληρονόμους (ή κληροδόχους) λόγω ανικανότητάς τους για κτήση της κληρονομίας (*incapaces*, βλ. πιο πάνω, § 108, IV) καταπίπτουν (*caduca*) υπέρ του *aerarium* και αργότερα, από την εποχή του Καρακάλλα και πέρα, υπέρ του *fiscus*. Σε περίπτωση, λοιπόν, ανικανότητας για κτήση κληρονομικής μερίδας δεν χωρούσε, κατ' αρχή, προσαύξηση.

Κατ' εξαίρεση χωρούσε προσαύξηση υπέρ των ανιόντων και των κατιόντων ως τον τρίτο βαθμό, ως προς τους οποίους εφαρμοζόταν το «παισιότερο δίκαιο» (*ius antiquum*), εκείνο, δηλαδή, που ίσχυε πριν από τη νομοθεσία του Αυγούστου (βλ. U.E., 17, 2, και 18, 1).

Αν τέτοια εξαίρεση δεν συνέτρεχε, τότε όσοι από τους συγκληρονόμους ή συγκληροδόχους συγκέντρωναν τις νόμιμες προϋποθέσεις, και ειδικότερα είχαν τέκνα (*ius patrum*), μπορούσαν να διεκδικήσουν τα μη περιερχόμενα στους ανικάνους κληρονομιαία (*vindicatio caducorum*). Στην περίπτωση όμως που ούτε τέτοιοι συγκληρονόμοι κ.λπ. εμφανίζονταν, τα *caduca* περιέρχονταν, όπως είπαμε, στο *aerarium*, ή από τον Καρακάλλα στον *fiscus* (U.E., 17, 2).

Ο Ιουστινιανός με Διάταξή του (C.I., 6, 51, του 534 μ.Χ.) κατάργησε τα όσα προέβλεπε η νομοθεσία περί γάμου του Αυγούστου σε σχέση προς τα *caduca*, και έτσι επανήλθε σε ισχύ σε όλη του την έκταση το πριν από τη νομοθεσία αυτή δίκαιο περί προσαυξήσεων (*ius antiquum*).

Μετά όμως την έκδοση της Νεαράς 118, του 543 μ.Χ., με την οποία ρυθμίστηκαν από τον Ιουστινιανό εξ υπαρχής τα της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής και καθιερώθηκε η αρχή της διαδοχής τάξεων και βαθμών (βλ. πιο πάνω, § 107, V, 2), γεννήθηκε αμφιβολία κατά πόσο εφαρμόζεται η αρχή αυτή ή χωρεί η προσαύξηση, εφόσον, βέβαια, συντρέχουν και οι προϋποθέσεις της τελευταίας. Η ορθότερη γνώμη σχετικά, είναι, κα-

τά τη γνώμη μας, ότι η αρχή της διαδοχής τάξεων και βαθμών προηγείται από την της προσαύξησης.

III. Συνεισφορά

Συνεισφορά (*collatio*) είναι η διαδικασία εκείνη, κατά την οποία, στην εξ αδιαθέτου διαδοχή, εκείνοι από τους καλούμενους σ' αυτήν κατιόντες που έχουν αποκτήσει δικά τους περιουσιακά στοιχεία, καθώς και εκείνοι που έλαβαν από κληρονομούμενο για ορισμένη αιτία περιουσιακά στοιχεία και, κατ' αυτόν τον τρόπο, βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση απέναντι στους λοιπούς κατιόντες, θέτονται σε ίση μοίρα προς τους υπόλοιπους, τους μη ευνοημένους, δηλαδή, κατιόντες.

α) Η πρώτη από τις περιπτώσεις στις οποίες ο πιο πάνω ορισμός αναφέρεται, αφορά τη συνεισφορά χειραφέτου (*collatio emancipati*), που αποτέλεσε και την απαρχή της διαμόρφωσης του θεσμού της συνεισφοράς.

Η εισαγωγή της συνεισφοράς χειραφέτου υπήρξε συνέπεια της διαμόρφωσης της κληρονομικής διαδοχής εξ αδιαθέτου του πραιτορικού δικαίου (βλ. πιο πάνω, § 107, III) και ειδικότερα της αναγνώρισης *bonorum possessio intestati* ή *contra tabulas* στην πρώτη τάξη (*unde liberi*) των χειράφετων κατιόντων του κληρονομούμενου (βλ. § 107, III, Α, α). Με τον τρόπο όμως αυτό, ο χειράφετος κατιών βρισκόταν σε ευνοϊκότερη θέση από τους μη χειράφετους, γιατί αυτός μεν, όντας αυτεξούσιος, μπορούσε να αποκτήσει δική του περιουσία, ενώ οι μη χειράφετοι υπόλοιποι κατιόντες, που ήταν οι *sui* του κληρονομούμενου, ό,τι αποκτούσαν, το αποκτούσαν, ως υπεξούσιοι, για τον εξουσιαστή τους *pater familias*, κι έτσι, λόγω της *bonorum possessio*, στην οποία είχε δικαίωμα ο χειράφετος κατά το *ius praetorium*, βρίσκονταν τελικά σε χειρότερη μοίρα απέναντι του. Για τη διόρθωση της αδικίας αυτής, ο Πραίτορας υποχρέωνε τους χειράφετους κατιόντες του κληρονομούμενου που ζητούσαν μερίδα στην *bonorum possessio unde liberi* να συνεισφέρουν οι ίδιοι την περιουσία τους στους *sui heredes*, κατά την αναλογία της μερίδας του καθενός απ' αυτούς.

Η υποχρέωση συνεισφοράς αναλαμβανόταν από το χειράφετο, στην περίπτωση αυτή, με επερώτηση (*cautio*). Για τον υπολογισμό των μερίδων για τη συνεισφορά συνυπολογιζόταν και η μερίδα του χειράφετου που αναλάμβανε την υποχρέωση, όχι όμως και οι μερίδες άλλων χειράφετων, οι οποίοι, ενδεχομένως, είχαν και αυτοί αναλάβει υποχρέωση συνεισφοράς.

Η εκπλήρωση της υποχρέωσης που είχε αναλάβει με επερώτηση ο χειράφετος μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο σχετικής αγωγής (*actio de stipuiatu*).

β) Η δεύτερη από τις περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται ο ορισμός που δόθηκε πιο πάνω, αφορά τη συνεισφορά προίκας (*collatio dotis*).

Η υπεξούσια ή η χειράφετη θυγατέρα, υπέρ της οποίας ο εξουσιαστής της (ή, προκειμένου για χειράφετη, ο πατέρας της) είχε συστήσει προίκα (*dos profecticia*, βλ. πιο πάνω, § 57, II, 1, α) μπορούσε να βρεθεί σε ευνοϊκότερη θέση απέναντι των αδελφών της σε περίπτωση που ο γάμος της λυνόταν με θάνατο του συζύγου της ή με διαζύγιο και που η προίκα περιερχόταν σ' αυτή (βλ. § 57, II, 2, β). Για το λόγο αυτόν ο Πραίτορας απαίτησε από τη θυγατέρα που θα ζητούσε *bonorum possessio intestati* ή *contra tabulas* στην πρώτη τάξη (*unde liberi*) να υποσχεθεί με επερώτηση στους αδελφούς της ότι, αν η προίκα της περιέλθει αργότερα, θα τη συνεισφέρει προς αυτούς κατά την αναλογία της μερίδας του καθενός τους. Αργότερα, επί Αντωνίνου Πίου (D. 37, 7, 1 pr. - Ουλπιανός), η υποχρέωση της θυγατέρας που είχε προικισθεί με *dos profecticia* επεκτάθηκε και στην περίπτωση που καλιόταν στην κληρονομία, όχι κατά το πραιτορικό δίκαιο, αλλά κατά το *ius civile*. Για τον εξαναγκασμό της θυγατέρας στην περίπτωση αυτή να δώσει την υπόσχεση με επερώτηση, παρεχόταν ως ένδικο μέσο η *actio familiae erciscundae*.

Κατά τη μετακλασική περίοδο, με Διάταξη του Γορδιανού Γ', που επικύρωσε όσα ίσχυαν στην πράξη (C.I., 6, 20, 4, του 239 μ.Χ.), η υποχρέωση συνεισφοράς της θυγατέρας που είχε προικισθεί με *dos profecticia* επεκτάθηκε από τους υπεξούσιους και στους χειράφετους αδελφούς της.

γ) Συνεισφορά κατιόντων (*collatio discendentium*)

Η αρχή που καθιερώθηκε από το Γορδιανό Γ' επεκτάθηκε από τον Λέοντα Α', ο οποίος όρισε (C.I., 6, 20, 17, του 472 μ.Χ.) ότι όλοι οι κατιόντες, άρρενες ή θήλεις, ανεξάρτητα από το αν ήταν αυτεξούσιοι ή υπεξούσιοι, είναι υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν (*conferre in medium*) προς τους άλλους συγκληρονόμους τους, σε περίπτωση που κληρονομούν ανιόντα τους από την πατρική ή τη μητρική πλευρά, την προίκα, την προγαμιαία δωρεά ή τη δωρεά λόγω γάμου που είχαν τυχόν λάβει από τον ανιόντα αυτόν.

Τέλος, ο Ιουστινιανός συστηματοποιεί τη συνεισφορά κατιόντων και δίνει την τελική μορφή στους κανόνες που την διέπουν:

αα) Υπόχρεοι σε συνεισφορά είναι, κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, όλοι οι κατιόντες, κάθε βαθμού, οι οποίοι καλούνται στην κληρονομία ανιόντος, ανεξάρτητα τού αν ήταν υπεξούσιοι ή χειράφετοι και ανεξάρτητα από το φύλο τους.

ββ) Σε συνεισφορά υποβάλλεται κάθε περιουσιακό στοιχείο που ο κληρονόμος έλαβε από τον κληρονομούμενο, όταν αυτός ήταν εν ζωή, από χαριστική αιτία, όπως dos profecticia, προγαμιαία δωρεά ή δωρεά για γάμο, δωρεά για την αγορά δημόσιας θέσης (donatio ad emendam militiam), εκτός της απλής δωρεάς (donatio simplex), την οποία ο δωρεοδόχος υποχρεωνόταν να συνεισφέρει μόνο υπέρ εκείνου του συγκληρονόμου που και ο ίδιος συνεισέφερε προίκα, δωρεά κ.λπ. (C.I. 6, 20, 20, 3, του 529 μ.Χ.).

Όσα αφορούν την υποχρέωση συνεισφοράς αποτελούν, πάντως, ενδοτικό δίκαιο και έτσι ο κληρονομούμενος μπορεί είτε να ορίσει ότι απαλλάσσει ορισμένη επίδοση για χαριστική αιτία από την υποχρέωση συνεισφοράς, είτε, αντίθετα, ότι επιβάλλει υποχρέωση συνεισφοράς και για επίδοση από χαριστική αιτία που, κανονικά, δεν θα υποβαλλόταν σ' αυτή (C.I., 6, 20, 20, 3, του 529 μ.Χ.).

γγ) Συνεισφορά κατιόντων επιβαλλόταν αρχικά, μόνο στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, αλλά η σχετική υποχρέωση επεκτάθηκε με Νεαρά του 536 μ.Χ. (Nov. 18, 6) και στην εκ διαθήκης διαδοχή των κατιόντων. Και εδώ όμως ο διαθέτης μπορούσε να απαλλάξει κατιόντα του από την υποχρέωση συνεισφοράς.

Η συνεισφορά στο ιουστινιάνειο δίκαιο στηρίζεται στην αντίληψη ότι ο κληρονομούμενος ανιών, κατά τεκμήριο, δεν είχε την πρόθεση να μεταχειριστεί άνισα τους κληρονόμους κατιόντες του, ευνοώντας ορισμένους μόνον απ' αυτούς απέναντι των άλλων.

δ) Στο βυζαντινό δίκαιο, η Εκλογή των Ισαύρων αγνοεί το θεσμό της συνεισφοράς, με μόνη εξαίρεση την περίπτωση δωρεάς προς κατιόντα για την αγορά δημόσιας θέσης (E., 16, 3: «εκ γονικής στρατευόμενοι υποστάσεως»), αλλά ο ανιών μπορεί να απαλλάξει τον κατιόντα, σε τέτοια περίπτωση, από την υποχρέωση συνεισφοράς. Οι Μακεδόνες Αυτοκράτορες επαναφέρουν σε ισχύ το ιουστινιάνειο δίκαιο σε ό,τι αφορά τα θέματα της συνεισφοράς και τις σχετικές διατάξεις περιέλαβε και ο Αρμενόπουλος (Αρμ. Ε', 8, 23-25).

ε) Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί σχετικά με τη συνεισφορά ότι, κατά το εθιμικό δίκαιο των μεταβυζαντινών χρόνων, η θυγατέρα που είχε προικισθεί αποκλειόταν από την πατρική κληρονομία και δεν μπορούσε να λάβει από αυτήν συνεισφέροντας την προίκα που είχε λάβει.

Στο θέμα αυτό, το Ρωμαϊκό Δίκαιο (C.I., 6, 20, 3, του 230 μ.Χ., Αλεξάνδρου Σευήρου = Βασ., 41, 7, 21) ακολουθούσε την αντίθετη λύση, χαρακτηρίζοντας, μάλιστα, ως άκυρη κάθε αντίθετη ρήτρα των προικίων συμβολαίων. Τη διάταξη αυτή του Ρωμαϊκού Δικαίου περιέλαβε και ο Αρμενόπουλος (Αρμ. Ε', 8, 23) και άλλες βυζαντινές συλλογές, ενώ μεμονω-

μένη εμφανίζεται η διάταξη περί αποκλεισμού από την κληρονομία της θυγατέρας που προικίσθηκε, σε Νεαρά του Αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ιωάννη του Μεγάλου Κομνηνού (Νεαρά, 50, στο IGR, III, Coll. IV).

Παρόλα αυτά, η λύση του εθνικού δικαίου, που πιθανώς είχε αρχαία ελληνική προέλευση, εμφανίζεται όχι μόνο σε κωδικοποιήσεις εθνικού δικαίου της μεταβυζαντινής περιόδου, αλλά και σε διατάξεις των κωδικοποιήσεων των παραδουνάβιων Ηγεμονιών.

§ 112. Ευθύνη για τα χρεη της κληρονομίας*

I. Ήδη από τα χρόνια του Δωδεκάδελτου αναγνωριζόταν η αρχή ότι ο κληρονόμος ευθύνεται για τα χρέη του κληρονομούμενου. Κατ' εξαίρεση, ορισμένες οφειλές του κληρονομούμενου που είχαν προσωποπαγή χαρακτήρα αποσβήνονταν και δεν μεταβιβάζονταν στους κληρονόμους, όπως οι οφειλές από ποινή για αδίκημα (Gai, IV, 112).

Προκειμένου για περισσότερους από ένα συγκληρονόμους, τα χρέη του κληρονομούμενου μοιράζονταν αυτοδικαίως μεταξύ τους και τους βάραιναν κατά την αναλογία των μερίδων τους (Δωδεκ. V, 9, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 24 = C.I., 2, 3, 26, του 294 μ.Χ. - Διοκλητιανού: «ex lege xii tabularum aes alienum hereditarium pro portionibus quaesitis singulis ipso iure divisum»), εκτός αν η οφειλή ήταν αδιαίρετη, οπότε οι συγκληρονόμοι ευθύνονταν εις ολόκληρον (in solidum).

II. Η ευθύνη του κληρονόμου για τα χρέη της κληρονομίας (με την εξαίρεση των μη μεταβιβάσιμων) είναι α π ε ρ ι ό ρ ι σ τ η και αυτό γιατί με την επέλευση της κληρονομικής διαδοχής επέρχεται σ ύ γ χ υ σ η π ε ρ ι ο υ σ ι ώ ν (confusio bonorum) κληρονομούμενου και κληρονόμου.

Το γεγονός αυτό μπορούσε όμως να έχει δυσμενείς συνέπειες είτε για τον κληρονόμο, είτε για τους δανειστές της κληρονομίας:

1. α) Όσον αφορά τον κ λ η ρ ο ν ό μ ο , αυτός, αν ανήκε στην κατηγορία των ο ι κ ε ί ω ν (sui et necessarii) είχε τη δυνατότητα να ζητήσει από τον Πραίτορα την άδεια αποχής από την κληρονομία (βλ. πιο πάνω, § 108, II, A), αν αυτή ήταν κατάχρη. Αν, πάλι, ήταν εξ ω τ ι κ ό ς (extraneus) ο κληρονόμος μπορούσε να μ η ν α π ο δ ε χ θ ε ί την κληρονομία κι έτσι να μην υπεισέλθει σ' αυτήν (βλ. § 108, II, B).

Ειδικά όμως ο heres necessarius, ο δούλος, δηλαδή, που απελευθε-

* P. Voci, I² (όπ.π., § 101), σελ. 659-688, V. Korosec, Die Erbenhaftung nach römischem Recht, I, Leipzig 1927 (ανατ. Leipzig 1970), A. Guarino, II «beneficium separations» (όπ.π., § 108), R. Reggi, Ricerche intorno al «beneficium inventarii», Milano 1967.

ρωνόταν με τη διαθήκη και οριζόταν ταυτόχρονα κληρονόμος, επειδή δεν είχε το δικαίωμα να απόσχει από την κληρονομία, μπορούσε να ζητήσει από τον Πραίτορα το χωρισμό της υπόλοιπης περιουσίας του (*separatio bonorum*), από την περιουσία που κληρονομούσε από τον πάτρωνα του, οπότε η υπόλοιπη αυτή περιουσία του δεν υποβαλλόταν στην αναγκαστική εκτέλεση των δανειστών του πάτρωνα (βλ. πιο πάνω, § 108, II, Α).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η προστασία του κληρονόμου απέναντι των δανειστών της κληρονομίας ήταν ατελής, γιατί αν υποπτευόταν ότι η κληρονομία είναι κατάχρηη είχε μόνο τη δυνατότητα να μην την αποδεχθεί αν ήταν εξωτικός ή να απόσχει απ' αυτήν αν ήταν *suus*. Αν όμως αποκτούσε οριστικά την κληρονομία, η ευθύνη του για τις οφειλές του κληρονομούμενου ήταν πια απεριόριστη, μόνο δε για τον *heres necessarius* προβλεπόταν, όπως είπαμε, η δυνατότητα να ζητήσει από τον Πραίτορα το χωρισμό της ατομικής του περιουσίας από την κληρονομία.

β) Για την άρση του ατόπου αυτού ο Ιουστινιανός εισήγαγε το ευεργέτημα της απογραφής (*beneficium inventarii* - C.I., 6, 30, 22, του 531 μ.Χ., Inst., 2, 19, 6, Nov. 1,2, 1, του 535 μ.Χ.), επεκτείνοντας λύσεις που είχαν ήδη δώσει σε περιορισμένη έκταση ο Αδριανός (Gai, II, 163) και (για την περίπτωση των στρατιωτικών) ο Γορδιανός Γ' (C.I., 6, 30, 22 pr., Inst. 2, 19, 6).

Κατά το ευεργέτημα της απογραφής, όπως διαμορφώθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο, κάθε κληρονόμος, είτε από διαθήκη είτε εξ αδιαθέτου, έχει το δικαίωμα μέσα σε τριάντα ημέρες αφότου λάβει γνώση της επαγωγής προς αυτόν της κληρονομίας, ή από τη δημοσίευση της διαθήκης, να αρχίσει την καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων που περιλαμβάνονται σ' αυτήν (απογραφή).

Η απογραφή πρέπει να συνταχθεί παρουσία συμβολαιογράφου (*tabularius*) και τριών μαρτύρων, πρέπει δε να συμπληρωθεί μέσα σ' ένα δίμηνο αφότου άρχισε (C.I., 6, 30, 22, 2α). Ο κληρονόμος υπογράφει την απογραφή, βεβαιώνοντας συγχρόνως ότι δεν έκρυψε από δόλο στοιχεία της κληρονομίας (C.I., 6, 30, 22, 2b).

Αποτέλεσμα της σύνταξης απογραφής ήταν ότι η ευθύνη του κληρονόμου για τα χρέη της κληρονομίας περιοριζόταν αυτοδικαίως στα κληρονομιαία περιουσιακά στοιχεία μόνο (*cum viribus hereditatis*, κατά μη ρωμαϊκή ορολογία)⁽¹⁾.

(1) Από το κείμενο της διάταξης (C.I.. 6. 30. 22. 4 και 4α. καθώς και 7) δεν προκύπτει καθαρά αν η ευθύνη του κληρονόμου στην περίπτωση αυτή περιοριζόταν στα ίδια τα κληρονομιαία περιουσιακά στοιχεία ή στην αξία του ενεργητικού της κληρονομίας (*pro viribus hereditatis*). Η πρώτη εκδοχή φαίνεται η πιθανότερη.

Ο κληρονόμος που είχε κάνει χρήση του ευεργετήματος απογραφής δεν ήταν υποχρεωμένος να τηρήσει οποιαδήποτε σειρά προτεραιότητας στην ικανοποίηση των δανειστών της κληρονομιάς, αλλά ικανοποιούσε τους δανειστές κατά τη σειρά κατά την οποία αυτοί θα παρουσιάζονταν και τούτο ως την ολοκληρωτική εξάντληση των κληρονομιαίων. Οι δανειστές που δεν ικανοποιήθηκαν είχαν, όμως, δικαίωμα αναγωγής προκειμένου να επιδιώξουν την ικανοποίησή τους κατά την αναλογία που η απαίτησή τους αντιπροσώπευε σε σχέση προς το σύνολο των χρεών της κληρονομιάς.

Ο κληρονόμος που έκανε χρήση του δικαιώματος να ζητήσει προθεσμία για διάσκεψη (βλ. πιο πάνω, § 108, II, Β, δ) έχανε το δικαίωμα να κάνει χρήση του ευεργετήματος της απογραφής (C.I., 6, 30, 22, 13).

2. Όσον αφορά τους δανειστές της κληρονομιάς, αυτοί, σε περίπτωση που ο κληρονόμος ήταν κατάχρεος, είχαν το δικαίωμα να ζητήσουν από τον Πράιτορα το χωρισμό της ατομικής περιουσίας (*separatio bonorum*) του κατάχρεου κληρονόμου από την κληρονομιαία περιουσία. Αν ο Πράιτορας διέταζε (με *decretum*) το χωρισμό, τότε οι δανειστές του κληρονομούμενου μπορούσαν πια να στραφούν μόνο κατά της κληρονομιαίας περιουσίας, οι δε δανειστές του κληρονόμου μόνο κατά της ατομικής περιουσίας τούτου (D. 42, 6, 1 pr., και 1 - Ουλπιανός).

Πρέπει να σημειωθεί ότι χωρισμό της περιουσίας του κατάχρεου κληρονόμου μπορούσαν να ζητήσουν και οι κληροδόχοι, αλλά η ικανοποίηση τους από την κληρονομία μπορούσε να γίνει μόνο μετά την ικανοποίηση των δανειστών της κληρονομιάς (D. 42, 6, 6 pr. - Ιουλιανός).

Τέλος, πρέπει να προστεθεί ότι οι δανειστές της κληρονομιάς που υποπτεύονταν ότι ο κληρονόμος είναι κατάχρεος μπορούσαν να ζητήσουν από τον Πράιτορα να υποχρεωθεί ο ύποπτος κληρονόμος (*heres suspectus*) να τους παράσχει εγγύηση (*satisfactio heredis suspecti* - D. 42, 5, 31 pr. - 3 - Ουλπιανός).

§ 113. Η δικαστική προστασία του κληρονομικού δικαιώματος*

Ι. Αγωγή περί κλήρου (*hereditatis petitio*)

Α. Ο κληρονόμος κατά το *ius civile* είχε στη διάθεση του, προκειμένου να αναλάβει τα περιλαμβανόμενα στην κληρονομία περιουσιακά

* G. Longo, *L'hereditatis petitio*, Padova, 1933, A. Carcaterra, *L'azione ereditaria nel diritto romano*, I-II, Roma 1948, M. Talamanca, *Studi sulla legittimazione passiva alla «hereditatis petitio»*, Milano 1956, S. Di Paola, *Saggi in materia di hereditatis petitio*, Roma 1954, M. Kaser, «Pro herede vel pro possessore possidere», στα *Studi Biscardi*, II, Milano 1982, σελ. 221-260.

στοιχεία, τις αγωγές που αφορούσαν το καθένα από αυτά, όπως διεκδικητική αγωγή για τα ενσώματα περιουσιακά στοιχεία που περιλαμβάνονταν σ' αυτήν, αλλά βρίσκονταν στη νομή τρίτου, ή προσωπικές αγωγές για την είσπραξη των κληρονομιαίων απαιτήσεων κ.λπ.

Εκτός των αγωγών αυτών όμως, ο κατά το *ius civile* κληρονόμος διέθετε και μια γενικότερου χαρακτήρα αγωγή, που βασιζόταν σ' αυτή την ιδιότητά του. Η αγωγή αυτή ήταν διαμορφωμένη κατά το υπόδειγμα της διεκδικητικής, παρουσίαζε όμως από εκείνη αρκετές αποκλίσεις.

Το αρχικό όνομα της αγωγής αυτής ήταν, πιθανώς, *vindicatio hereditatis* ή *vindicatio familiae*, αλλά μετά την εισαγωγή της διαδικασίας της *formula* (βλ. πιο κάτω, § 116, II, 6), μετονομάστηκε σε *hereditatis petitio* (αγωγή περί κλήρου).

Β) Σκοπός της αγωγής περί κλήρου ήταν η αναγνώριση της ιδιότητας του ενάγοντα ως κληρονόμου κατά το *ius civile* (*heres*) και η καταδίκη εκείνου που νεμόταν κληρονομιαίο αντικείμενο, ή που ήταν οφειλέτης από ενοχή περιλαμβανόμενη στην κληρονομία, σε απόδοση του κληρονομιαίου, ή στην εκπλήρωση της οφειλής του.

Γ) Στη διαδικασία των *legis actiones* η αγωγή περί κλήρου ακολουθούσε τον τύπο της *legis actio sacramento in rem* κι έτσι ήταν κι αυτή, όπως η διεκδικητική αγωγή, διπλή (πρβλ. § 67, I, A, § 120, III, B, 1, A-A), ο καθένας, δηλαδή, από τους διαδίκους ισχυριζόταν ότι είχε την ιδιότητα του κατά το *ius civile* κληρονόμου.

Στη διαδικασία της *formula*, πάλι, η δίκη από την αγωγή περί κλήρου διεξαγόταν, όπως και η δίκη από τη διεκδικητική αγωγή, είτε με τη μορφή *per sponsionem*, είτε με τη μορφή *per formulam petitoriam* (πρβλ. πιο πάνω, § 67, I, B, α και β).

Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι στον τελευταίο αιώνα της προκλασικής περιόδου πολλές εξαιρετικά σημαντικές υποθέσεις κληρονομιών ακολούθησαν στο στάδιο ενώπιον του Άρχοντα που δικαιοδοτούσε (*in iure*) τη διαδικασία της *legis actio sacramento*, διαδικασία που, προκειμένου για τέτοιες υποθέσεις, εξακολουθούσε να εφαρμόζεται παράλληλα προς τη διαδικασία της *formula* (υπό τις δύο της μορφές). Τούτο γινόταν γιατί η τήρηση της διαδικασίας της *legis sacramento in rem* κατά το στάδιο *in iure* αποτελούσε προϋπόθεση για να κριθεί η κληρονομική υπόθεση κατά το στάδιο ενώπιον του δικαστή που δικάζει (*in iudicio*) όχι από τον *iudex unus*, αλλά από το εκατοντάνδριο δικαστήριο (Gai, IV, 31, πρβλ. και πιο κάτω, § 117, III, 2, β, α). Του δικαστηρίου αυτού, που απολάμβανε μεγάλη εκτίμηση, η αρμοδιότητα ήταν, ως προς τις υποθέσεις αυτές, συντρέχουσα προς την του *iudex unus*.

Δ) α) Ενάγοντας στην αγωγή περί κλήρου ήταν, όπως και πιο

πάνω ειπώθηκε, εκείνος που ισχυριζόταν ότι ήταν κληρονόμος κατά το *ius civile*.

β) Εναγόμενος στη διαδικασία των *legis actiones* ήταν καθενας από τους διαδίκους, αφού, λόγω του διπλού χαρακτήρα της δίκης κατά τη διαδικασία αυτή (βλ. πιο πάνω, υπό Γ), καθένας από τους διαδίκους ισχυριζόταν ότι είναι ο ίδιος κληρονόμος κατά το *ius civile*.

γ) Κατά τη διαδικασία της *formula* – υπό τις δύο της μορφές – εναγόμενος ήταν, κατ' αρχήν, εκείνος ο νομέας ο οποίος ασκούσε τη νομή του ως κληρονόμος (*pro herede possidere*, πρβλ. Gai, IV, 144, D. 5, 3, 11 pr. - Ουλπιανός), ανεξάρτητα από το αν ο νομέας αυτός ήταν καλόπιστος ή κακόπιστος. Μπορούσε όμως η αγωγή περί κλήρου να στρέφεται και κατά εκείνου του νομέα που ασκούσε τη νομή του χωρίς να διευκρινίζει σε τι τίτλο τη βασίζει (*pro possessore possidere*, πρβλ. Gai, IV, 144, D. 5, 3, 11, 1, D. 5, 3, 12 και 13 pr. - Ουλπιανός).

δ) Αντίθετα, δε χωρούσε η περί κλήρου αγωγή, αλλά η διεκδικητική (*rei vindicatio*), κατά του νομέα εκείνου που ως τίτλο της νομής του επικαλιόταν άλλο ειδικό τίτλο, όπως αγοραπωλησία (*pro emptore possidere*), προίκας (*pro dote possidere*) κ.λπ.

ε) Υπήρχαν, εντούτοις, στο κλασικό κιάλας, δίκαιο, περιπτώσεις κατά τις οποίες εναγόμενος στην περί κλήρου αγωγή μπορούσε να είναι και μη νομέας. Τούτο συνέβαινε στις περιπτώσεις εκείνες που αντικείμενο της αγωγής περί κλήρου δεν ήταν πράγμα, αλλά απαίτηση. Η έννοια, λοιπόν, του νομέα στην περίπτωση της περί κλήρου αγωγής πρέπει να εννοηθεί ευρύτερη από ό,τι στη διεκδικητική αγωγή, η δε αγωγή περί κλήρου δεν μπορεί για το λόγο αυτό να χαρακτηριστεί κατά κυριολεξία ως εμπράγματη (*in rem*) αγωγή, αλλά μάλλον ως μεικτή.

στ) Τέλος, το ιουστινιάνειο δίκαιο δέχεται ως παθητικώς νομιμοποιούμενα, ως πρόσωπα, δηλαδή, κατά των οποίων μπορεί να στραφεί περί κλήρου αγωγή, και τους πλασματικούς νομείς στις δύο εκείνες περιπτώσεις που γίνονταν δεκτές στο ιουστινιάνειο δίκαιο, προκειμένου και για τη διεκδικητική αγωγή.

Πρόκειται για τις περιπτώσεις εκείνου που έπαψε να νέμεται από δόλο το πράγμα και εκείνου που παρέστησε ψεύτικα τον εαυτό του ως νομέα του πράγματος, για τις οποίες παραπέμπουμε στα όσα ειπώθηκαν σε σχέση με τη διεκδικητική αγωγή (πιο πάνω, § 67, I, Β, δ).

ζ) Οι λύσεις αυτές δεν είχαν γίνει δεκτές από το κλασικό δίκαιο. Απαρχές τους όμως πρέπει να αναζητηθούν σ' ένα Συγκλητικό Δόγμα, το *senatus consultum Iuventianum*, που εκδόθηκε επί Αδριανού το 129 μ.Χ., ύστερα από πρόταση του διάσημου νομικού Κέλσου (*Publius Iuventius Celsus*, για τον οποίο, βλ. πιο πάνω, § 20, Ε, στ).

Το Συγκλητικό αυτό Δόγμα αφορούσε αρχικά διεκδικήσεις του *aerarium* – και αργότερα του *fiscus* – κατά ιδιωτών πραγμάτων που περιλαμβάνονταν σε αδέσποτες κληρονομίες (*bona vacantia*, βλ. πιο πάνω, § 107, IV), σε όσες περιπτώσεις εκείνος κατά του οποίου στρεφόταν η διεκδίκηση, είτε τα είχε πουλήσει, είτε είχε πάψει δολίως να τα νέμεται. Και ο μὲν καλόπιστος νομέας ευθυνόταν, κατά το Συγκλητικό αυτό Δόγμα, για το τίμημα των πραγμάτων που είχε πουλήσει άτοκο, καθώς και για οτιδήποτε άλλο ποσό κατά το οποίο ο καλόπιστος νομέας είχε γίνει πλουσιότερος, ο δε κακόπιστος νομέας ευθυνόταν σαν να μην είχε ποτέ πάψει να νέμεται, πάντως δε τουλάχιστον για το ποσό του τιμήματος που αποκόμισε από την πώληση (D. 5, 3, 20, 6 έως 6d - Ουλπιανός).

Οι διατάξεις του *senatus consultum Iuventianum* αφορούσαν μὲν, όπως ειπώθηκε, απαιτήσεις του *aerarium* – ή, αργότερα, του *fiscus* – είχαν όμως, πιθανώς, επεκταθεί από τους νομικούς της κλασικής περιόδου ήδη και σε αγωγές περί κλήρου ιδιωτών.

Ε) Όπως στη διεκδικητική αγωγή (βλ. πιο πάνω, § 67, I, Β, ε), έτσι και στην αγωγή περί κλήρου, ίσχυε ο κανόνας ότι κανένας δεν μπορεί να υποχρεωθεί να υπερασπιστεί άθελά του το πράγμα. Αν όμως ο εναγόμενος στο χρόνο της κατάρξης της δίκης δεν αναλάβαινε το δικαστικό αγώνα, ο Πραίτορας χορηγούσε στον ενάγοντα ειδικό παράγγελμα δρακτέας νομής (*adipiscendae possessionis*), το *interdictum quam hereditatem*, με το οποίο ο εναγόμενος που δεν αναλάβαινε την υπεράσπιση του κληρονομιαίου υποχρεωνόταν να παραδώσει τη νομή τούτου στον ενάγοντα (Ulp. *Fragm. Vindob.*, 4, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 451).

ΣΤ) α) Αντικείμενο της αγωγής περί κλήρου μπορούσαν να αποτελέσουν όχι μόνο πράγματα που ανήκαν κατά κυριότητα στον κληρονόμο, είτε η κυριότητα αυτή ήταν η κατά το *ius civile*, είτε ήταν η πραιτορική («βονιτάρια»), αλλά και πράγματα που ο κληρονομούμενος είχε στη νομή του ως ενεχυρούχος δανειστής (*pignori datae defuncto*), ή στην κατοχή του ως χρησάμενος (*res commodatae*), ή ως θεματοφύλακας (*res depositae*) κ.λπ. (D. 5, 3, 19 pr. - Παύλος), και, επί πλέον, οι ως την κατάρξη της δίκης καρπώι ή άλλα ωφελήματα από τέτοια πράγματα (D., 5, 30, 20, 3 - Ουλπιανός) και μάλιστα ανεξάρτητα του αν ο νομέας ήταν καλόπιστος ή κακόπιστος.

β) Με την επιφύλαξη των όσων προβλέπονταν στο *senatus consultum Iuventianum* για τις διεκδικήσεις του *aerarium* ή του *fiscus* (όσον αφορά τη μετά το 129 μ.Χ. περίοδο), αντικείμενο της αγωγής περί κλήρου μπορούσε να αποτελέσει και το τίμημα των πραγμάτων που ο εναγόμενος επούλησε ως την κατάρξη της δίκης, ή τα υποκατάστατα πράγματα, πράγματα, δηλαδή, που ο εναγόμενος απέκτησε με κληρονομία

χρήματα και έτσι πήραν τη θέση των κληρονομιαίων χρημάτων (D., 5, 3, 20 pr. - Ουλπιανός).

γ) Τέλος, αντικείμενο της αγωγής περί κλήρου μπορούσαν να αποτελέσουν και *απαιτήσεις* που περιλαμβάνονταν στην κληρονομία, ως προς τις οποίες ο εναγόμενος στην περί κλήρου αγωγή είχε αποδεχθεί την εκπλήρωση της παροχής από τους οφειλέτες τους. Αν σε τέτοιες περιπτώσεις ο ενάγοντας δεν αποδεχόταν την εκπλήρωση της παροχής που είχε πραγματοποιηθεί προς τον εναγόμενο, οι οφειλέτες δεν απαλλάσσονταν (πρβλ. D. 5, 3, 31 - Ουλπιανός (Ιουλιανός)).

Ζ) Ως προς τις *δαπάνες* (*impensae*) το κλασικό δίκαιο έκανε, όπως και στη διεκδικητική αγωγή (βλ. § 67, I, B, στ, 66), διάκριση ανάμεσα στις *αναγκαίες* (*necessariae*) και *ωφέλιμες* (*utiles*) δαπάνες και στις *πολυτελείς* (*voluptuariae*).

Για τον εξαναγκασμό του ενάγοντα σε καταβολή των αναγκαίων και ωφελίμων δαπανών, ο καλόπιστος νομέας είχε, και εδώ, *δικαίωμα επίσχεσης*, που πραγματοποιούνταν με την προβολή της *ένστασης του δόλου* (*exceptio doli mali*, πρβλ. D. 5, 3, 38 - Παύλος και 39 Γάιος).

Το ιουστινιάνειο δίκαιο χορήγησε τόσο στον καλόπιστο, όσο και στον κακόπιστο, νομέα, δικαίωμα επίσχεσης για την ανάληψη των αναγκαίων και ωφελίμων δαπανών, χωρίς να είναι ανάγκη να προβληθεί η ένσταση του δόλου (D. 5, 3, 38 - Παύλος, παρεμβ.).

Ως προς το χρόνο μετά την κάταρξη της δίκης ίσχυε - όπως και στη διεκδικητική αγωγή - η αρχή της *απόδοσης* (*restitutio*) του αντικειμένου της περί κλήρου αγωγής μαζί με *κάθε ωφέλεια* από αυτό (D. 5, 3, 40 pr. - Παύλος). Η ευθύνη όμως του καλόπιστου νομέα περιοριζόταν σε *κάθε πταίσμα* (δόλο ή αμέλεια), ενώ του κακόπιστου περιλάμβανε και την ευθύνη για τα τυχερά (D. 5, 3, 40 pr. - Παύλος, *in fine*).

Η) Καθώς οι διεκδικήσεις επιμέρους κληρονομιαίων αντικειμένων αναγκαία θα οδηγούσαν στη διερεύνηση του προκρίματος (*praeiudicium*) κατά πόσο ο ενάγοντας στις δίκες αυτές είχε ή όχι την ιδιότητα του κληρονόμου, ο εναγόμενος μπορούσε να ζητήσει από τον Πράιτορα να περιληφθεί στη *formula* που θα εκδιδόταν μια *praescriptio* (αργότερα ένσταση (*exceptio*)) υπέρ αυτού, ότι η κρίση απάνω στη διεκδίκηση αυτή δεν θα αποτελέσει πρόκριμα ως προς την ιδιότητα του κληρονόμου σε δίκη από αγωγή περί κλήρου (Gai, IV, 133: «*Ea res agatur si in ea re praeiudicium hereditati non fiat*»)⁽¹⁾.

Θ) Ειδικές μορφές της αγωγής περί κλήρου αποτελούσαν η αγωγή

(1) Για τις *praescriptiones* υπέρ του εναγομένου (*per reo*) και την αντικατάστασή τους με ενστάσεις, βλ. πιο κάτω. § 123, VI.

για τη διεκδίκηση μέρους της κληρονομίας (*partem hereditatis petere*, D. 5, 4, 1 και επ.) και η αγωγή για τη διεκδίκηση καθολικού *καταπιστεύματος* (*fideicommissariam hereditatem petere*, D. 5, 6, 1-33), για την οποία βλ. πιο κάτω, § 114, III, γ, γγ).

II. Προστασία της *bonorum possessio*

α) Η προστασία της *bonorum possessio* που είχε χορηγήσει ο Πράιτορας, (βλ. πιο πάνω, § 101, IV), γινόταν με ειδικό παράγγελμα δρακτέας νομής (*adipiscendae possessionis*), το *interdictum quorum bonorum* (Gai, IV, 114, Inst., 4, 15, 3) με το οποίο ο *bonorum possessor* μπορούσε να αναλάβει τη νομή των κληρονομιών από εκείνον ο οποίος τα νεμόταν είτε ως κληρονόμος (*pro herede*), είτε χωρίς να επικαλείται κανέναν τίτλο (*pro possessore*). Προϋπόθεση, πάντως, της άσκησης του *interdictum* αυτού, ήταν ότι τα κληρονομαία θα ήσαν *εν σώματα πράγματα* (πρβλ. D. 43, 2, 2 - Παύλος).

Κατά το συγκλητικό δόγμα των χρόνων του Αδριανού, που αναφέραμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο (βλ. § 110, II), με την άσκηση του παραγγέλματος αυτού ο *bonorum possessor* μπορούσε να αναλάβει τα κληρονομαία ακόμα και αν είχε συμπληρωθεί ο χρόνος χρησικτησίας υπέρ του νεμομένου *pro possessore* ή *pro herede* (βλ. Gai, II, 57).

β) Είναι πιθανό ότι ο *bonorum possessor*, με βάση το πραιτορικό Έδικτο, μπορούσε να ασκήσει και την αγωγή περί κλήρου ως *utilis*, ειδικότερα δε ως *actio ficticia*, στηριζόμενη στο πλάσμα ότι ήταν κληρονόμος (*heres*) (για τις έννοιες αυτές, βλ. πιο κάτω, § 123, II, ε). Η αγωγή αυτή του *bonorum possessor* ονομάζεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο *hereditatis petitio possessoria* (D. 5, (5), 1 - Ουλπιανός και 2 - Γάιος).

γ) Μεταξύ περισσότερων *bonorum possessores* φαίνεται πιθανό ότι κατά την κλασική περίοδο η διανομή γινόταν με βάση την *actio familiae erciscundae* (βλ. και πιο πάνω, § 65, III), ως *utilis* και όχι με τη γενικότερη αγωγή διανομής κοινού πράγματος (*actio communi dividundo*).

§ 114. Κληροδοσίες και καταπιστεύματα*

I. Εκτός από την καθολική διαδοχή αιτία θανάτου, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε και την ειδική διαδοχή αιτία θανάτου, με τις μορφές της κληροδοσίας και του καταπιστεύματος, για τις οποίες θα γίνει λόγος στο κεφάλαιο τούτο. Βέβαια, εκτός από τις δύο αυτές μορφές, το Ρωμαϊκό Δίκαιο, γνώρισε και τη δωρεά αιτία θανάτου, για την οποία θα γίνει σε ιδιαίτερο κεφάλαιο λόγος (βλ. § 115, II), αλλά η δωρεά αιτία θανάτου δεν αποτελεί αληθινή περίπτωση αιτία θανάτου *διαδοχής*. Πρόκειται για μορφή σύμβασης, της οποίας τα αποτελέσματα εξαρτώνται από την πλήρωση της αίρεσης της προαποθίωσης του ενός από τους συμβαλλομένους, του δωρητή.

Η εξέταση των κληροδοσιών και των καταπιστευμάτων στο ίδιο κεφάλαιο δικαιολογείται από τις πολλές μεταξύ τους ομοιότητες, εξαιτίας των οποίων τελικά εξομοιώθηκαν εντελώς επί Ιουστινιανού.

II. Κληροδοσία

A. Κληροδοσία (legatum) είναι, κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, διάταξη τελευταίας βούλησης στην οποία, επί διαδοχής από διαθήκη, ο διαθέτης αφήνει ένα ή περισσότερα περιουσιακά στοιχεία της κληρονομίας σε τρίτο, εις βάρος του κληρονόμου⁽¹⁾.

Το πρόσωπο υπέρ του οποίου συστήνεται η κληροδοσία ονομάζεται *κληροδόχος* (legatarius) ή *τετιμημένος* (honoratus. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), ενώ ο κληρονόμος που βαρύνεται με την κληροδοσία ονομάζεται *βεβαρημένος* (heres a quo legatum est). Για τη δήλωση του βεβαρημένου χρησιμοποιείται και ο λατινικός όρος *oneratus*, ο οποίος όμως δεν είναι ρωμαϊκός, μολονότι οι πηγές κάνουν λόγο για «heres oneratus legato» (D. 32, 41, 1 - Scaevola).

* G. Grosso, *I legati nel diritto romano*², Torino 1962, P. Voci, *Teoria dell'acquisto del legato secondo il diritto romano*, Milano 1936, J.-F. Leuba, *Origine et nature du legs per praeceptionem*, Lausanne 1962, M. Kaser, *βιβλιοκρισία Leuba*, στη SZ (RA), 82 (1965), σελ. 425-431, A. Metro, *Il legati partitionis*, στο Labeo, 9 (1963), σελ. 291-320, K. Τριανταφυλλοπούλου, *Ο Φαλκίδιος Νόμος εν τω Βυζαντινῷ Δικαίῳ*, Αθήναι 1912.

(1) Οι ρωμαϊκές νομικές πηγές δεν περιέχουν πετυχημένο ορισμό της κληροδοσίας. Στο εδάφ. D. 31, 36 - Μοδεστίνος (= Inst. 2. 20. 1), η κληροδοσία ορίζεται ως δωρεά που αφήνεται με διαθήκη αλλά ο ορισμός αυτός είναι φανερά λαθεμένος. Στο εδάφιο D. 30, 116 pr. - Φλωρεντίνος, πάλι, η κληροδοσία ορίζεται ως μείωση (delibatio) της κληρονομίας που ο διαθέτης επέβαλε υπέρ κάποιου άλλου σε βάρος του κληρονόμου. στον οποίο θα περιερχόταν, αλλιώς, το σύνολο της κληρονομίας. Ο ορισμός αυτός όμως τονίζει μόνο την αρνητική πλευρά της κληροδοσίας, εκείνη, δηλαδή, που ενεργεί σε βάρος του κληρονόμου, αγνοεί όμως τη θετική, της περιέλευσης του κληροδοτούμενου στον τετιμημένο.

Η κληροδοσία, για το σκοπό της οποίας στα αρχαϊκά χρόνια, στο πλαίσιο της διαθήκης με χαλκό και ζυγό, έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. § 102, Γ), μνημονεύεται ήδη στο Δωδεκάδελτο (πρβλ. Δωδεκ. V, 3: «*Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*». στο Bruns, Fontes, I, σελ. 23)⁽¹⁾.

α) Όπως και από τον ορισμό που δόθηκε προκύπτει, η κληροδοσία συνάπτεται αναγκαία προς τη διαδοχή από διαθήκη. Κληροδοσία επί διαδοχής εξ αδιαθέτου δεν ήταν δυνατή. Όπως όμως θα εκτεθεί πιο κάτω (υπό Ε, 1, α), αν η διαδοχή από διαθήκη ματαιωνόταν εξαιτίας της μη αποδοχής της κληρονομίας από τον από διαθήκη κληρονόμο, ο Πραίτορας χορηγούσε *actio ficticia* στον κληροδόχο κατά του εξ αδιαθέτου κληρονόμου, ο οποίος, λόγω της άρνησης του κληρονόμου από διαθήκη να αποδεχθεί την κληρονομία, καλιόταν στην εξ αδιαθέτου διαδοχή.

β) Τετιμημένος με κληροδοσία μπορούσε να είναι, κατά κανόνα, όποιος είχε *testamenti factio passiva* (Inst., 2, 20, 24. Βλ. πιο πάνω, § 105, I, Β).

1. Έτσι, ανίκανοι να οριστούν κληροδόχοι ήταν, εκτός άλλων:

αα) Τα άδηλα πρόσωπα (*incertae personae*, βλ. Gai, II, 238, U.E., 24. 18. P.S., 3, 6, 13).

ββ) Στα άδηλα πρόσωπα περιλαμβάνονταν αρχικά και οι πολιτείες (*civitates*) που βρίσκονταν μέσα στα όρια της ρωμαϊκής επικράτειας. Η ανικανότητα όμως αυτή καταργήθηκε, πρώτα από το Νέρβα, κατόπιν δε με Συγκλητικό Δόγμα επί Αδριανού (U.E., 24, 28).

γγ) Οι οψιγενείς, που δεν ανήκαν στην κατηγορία των οικείων (*postumi alieni*, βλ. Gai, II, 241). Ο Ιουστινιανός κατήργησε με διάταξή του την ανικανότητα αυτή (Inst., 2, 20, 26-27).

2. Εξάλλου, ανίκανοι να αποκτήσουν από κληροδοσία ήταν οι Λατίνι *Iuniani* (U.E., 2, 5, 7, Gai, I, 24, II, 110 και 275).

3. Για τους περιορισμούς της *lex Voconia*, βλ. πιο κάτω, υπό Γ, β.

γ) Βεβαρημένος με κληροδοσία μπορούσε να είναι μόνον, κληρονόμος. Κληροδοσία σε βάρος κληροδόχου δεν ήταν δυνατή (U.E., 24, 20).

δ) Η κληροδοσία μπορούσε να γίνει είτε μέσα στο σώμα της διαθήκης – μετά, εννοείται, την εγκατάσταση κληρονόμου – ή σε επικυρωμένο με διαθήκη κωδικέλλο (U.E., 25, 8).

ε) Ο κληροδόχος, μη όντας καθολικός διάδοχος του διαθέτη, δεν εϋθυνόταν για τα χρέη της κληρονομίας.

(1) Η ερμηνεία αυτή του ρήματος *legassit* στη συζητούμενη διάταξη του Δωδεκάδελτου δεν γίνεται αποδεκτή από όλους τους ερευνητές.

στ) Επειδή η κληροδοσία μπορούσε να γίνει μόνο με διαθήκη (ή, από τα χρόνια της Ηγεμονίας) με επικυρωμένο με διαθήκη κωδικοέλλο, η σύστασή της μπορούσε να γίνει μόνο στη λατινική γλώσσα. Η σύστασή της σε άλλη γλώσσα, ειδικότερα δε στην ελληνική, δεν ήταν νόμιμη (Gai, II, 281, U.E., 25, 9).

Β. Η κληροδοσία είχε τυπικό χαρακτήρα, καταρτιζόταν, δηλαδή, μόνο με ορισμένες τυπικές μορφές και δηλωνόταν μόνο με τη χρήση ορισμένων πανηγυρικών λέξεων.

Οι μορφές αυτές με τις οποίες εμφανιζόταν η κληροδοσία ήταν τέσσερις (Gai, II, 192, U.E., 24, 2): με διεκδίκηση (per vindicationem), με καταδίκη (per damnationem), με ανοχή (sinendi modo), και με προαφαίρεση (per praeceptionem).

α) Διεκδικητική κληροδοσία (legatum per vindicationem)

Η μορφή αυτή κληροδοσίας είναι η αρχαιότερη, αναγόμενη τουλάχιστο στα χρόνια του Δωδεκάδελτου (βλ. πιο πάνω, II, Α τη διάταξη V, 3, του Δωδεκάδελτου).

Κατ' αυτήν, ο διαθέτης αφήνει στον κληροδόχο ενσώματο πράγμα, του οποίου έχει κατά το χρόνο σύστασης της κληροδοσίας (κατάρτισης της διαθήκης κ.λπ.), αλλά και κατά το χρόνο του θανάτου του, την κατά το ius civile κυριότητα (Gai, II, 196, U.E., 24, 7). Κατ' εξαίρεση, προκειμένου για πράγματα κατά γένος ορισμένα (βλ. πιο πάνω, § 62, II, Β, 3) αρκούσε να έχει ο διαθέτης την κατά το ius civile κυριότητα πάνω τους κατά το χρόνο του θανάτου του μόνο (Gai, II, 196, U.E., 24, 7). Αν ο όρος της κυριότητας δεν συνέτρεχε, η κληροδοσία ήταν άκυρη.

Εκτός από ενσώματα πράγματα αντικείμενο διεκδικητικής κληροδοσίας μπορούσαν να αποτελέσουν, από τα ασώματα πράγματα, η επικαρπία (P.S., 3, 6, 17) και οι πραγματικές δουλείες (D., 8, 6, 19, 1 - Πομπώνιος, D., 33, 3, 1-6).

Η κληροδοσία του είδους αυτού είχε εμπράγματη ενέργεια, έτσι ώστε η κατά το ius civile κυριότητα του αντικειμένου της περιερχόταν απευθείας στον κληροδόχο, χωρίς την παρεμβολή του κληρονόμου, αμέσως (statim) μόλις ο κληρονόμος υπεισερχόταν στην κληρονομία (post aditam hereditatem, Gai, II, 194). Επειδή δε ο κληροδόχος αποκτούσε, όπως είπαμε, αμέσως την κυριότητα κατά το ius civile, μπορούσε, προκειμένου για τέτοιας μορφής κληροδοσία, να διεκδικήσει το αντικείμενο της με rei vindicatio όχι μόνο από το νομέα κληρονόμο, αλλά και από οποιονδήποτε τρίτο, στη νομή του οποίου το πράγμα τυχόν θα βρισκόταν (Gai, II, 194).

Για τη σύσταση διεκδικητικής κληροδοσίας ήταν απαραίτητη η χρήση

ορισμένων πανηγυρικών ρημάτων, ιδίως των ρημάτων «do lego» (δίνω, αφήνω), είτε και των δύο μαζί (U.E., 24, 3. Παράδειγμα: FIRA, III, αριθ. 47, του 142 μ.Χ., στιχ. 16-18 και 27-31), είτε του ενός μόνον από αυτά. Μπορούσε όμως τέτοια κληροδοσία να συσταθεί νόμιμα και με τη χρήση των ρημάτων «sumito» (να πάρει), «sibi habeto» (να έχει δικό του), ή «capito» (να λάβει) (Gai, II, 193, U.E., 24, 3).

Ειδική περίπτωση διεκδικητικής κληροδοσίας αποτελούσε το *legatum optionis*, στο οποίο ο τετιμημένος είχε το δικαίωμα επιλογής ανάμεσα σε περισσότερα του ενός κληρονομιαία αντικείμενα (U.E., 24, 14, πρβλ. και Inst., 2, 20, 23). Η επιλογή γινόταν με τυπική δικαιοπραξία που έμοιαζε με την *cretio*. Το *legatum optionis* αφορούσε συνήθως, όχι όμως αποκλειστικά, την επιλογή κληρονομιαίου δούλου (*servi optio*), για την οποία βλ. και § 40, II).

β) Καταδικαστική κληροδοσία (*legatum per damnationem*)

Η μορφή αυτή κληροδοσίας είναι, κατά την πιθανότερη γνώμη, μεταγενέστερη του Δωδεκάδελτου και, κατά συνέπεια, μεταγενέστερη της διεκδικητικής κληροδοσίας. Με την καταδικαστική κληροδοσία δημιουργείται ενοχική απαίτηση του κληροδόχου κατά του βεβαρημένου⁽¹⁾.

Για την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής του βεβαρημένου κληρονόμου, ο κληροδόχος διέθετε αγωγή που έμοιαζε με την αγωγή από επερώτηση (*ex stipulatu*) και ονομαζόταν *actio ex testamento*. Η αγωγή αυτή ήταν προσωπική (*in personam*) και, όπως η αγωγή από επερώτηση, αυστηρού δικαίου (*stricti iuris*), με *formula certa* ή *incerta*, κατά τις περιπτώσεις (πρβλ. Gai, II, 204 και 213). Σε περίπτωση ήττας του κληρονόμου στη δίκη αυτή, η καταδίκη του γινόταν στο διπλό της αξίας του αντικειμένου της (Gai, II, 282).

Με τη μορφή της καταδικαστικής κληροδοσίας μπορούσαν να συσταθούν κληροδοσίες κάθε είδους, αρκεί να μπορούσαν να αποτελέσουν το περιεχόμενο ενοχικής υποχρέωσης, όπως: υποχρέωση μεταβίβασης ενσώματου πράγματος περιλαμβανόμενου στην κληρονομία ή και ξένου (Gai, II, 201-202, U.E., 24, 8), ή μελλοντικού πράγματος, όπως των καρπών που θα παραχθούν μελλοντικά από καρποφόρο πράγμα (Gai, II, 203). Μπορούσε επίσης να αποτελέσει αντικείμενο κληροδοσίας *per damnationem* ποσοστό της κληρονομίας (*partitio legate*, πρβλ. Gai, II, 254, U.E., 24, 25).

(1) Την ενοχική αυτή απαίτηση οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις κατατάσσουν στις πηγά-ζουσες από οιονεί σύμβαση (*quasi ex contractu*, βλ. Inst., 3, 27, 5)

Σε περίπτωση κληροδοσίας ξένου πράγματος ο βεβαρημένος ήταν υποχρεωμένος να το αγοράσει για να το δώσει στον κληροδόχο και, αν δεν μπορούσε να το αποκτήσει, να δώσει την αξία του (Gai, II, 202, D. 30, 32, 6 - Labeo, D., 30, 71, 3 - Ουλπιανός κ.λπ.). Μόνο σε περίπτωση κατά την οποία αντικείμενο της κληροδοσίας ήταν πράγμα εκτός συναλλαγής η κληροδοσία ήταν άκυρη, (U.E., 24, 9, Inst., 2, 20, 4). Η καταδικαστική κληροδοσία μπορούσε επίσης να αφορά και ασώματα πράγματα, όπως απαίτηση (*legatum nominis* - Inst., 2, 20, 21), ή να έχει ως περιεχόμενο την άφεση χρέους (*legatum liberationis* - Inst., 2, 20, 13).

Η καταδικαστική κληροδοσία συστηνόταν με τα πανηγυρικά ρήματα «*dare damnas esto*» (να καταδικαστεί να δώσει), «*dato*» (να δώσει) (Gai, II, 201, U.E., 24, 4), «*facito*» (να πράξει) ή «*dare iubeo*» (παραγγέλλω να δώσει), (U.E., 24, 4).

γ) Συγχωρητική κληροδοσία (*legatum sinendi modo*)

Στη συγχωρητική κληροδοσία επιβάλλεται στο βεβαρημένο η υποχρέωση να υπομείνει (*sinere*) να πάρει ο κληροδόχος το αντικείμενο της κληροδοσίας⁽¹⁾. Η σύστασή της γινόταν, δηλαδή, με την πανηγυρική φράση «*Heres meus damnas esto sinere L. Titium hominem Stichum sumere sibi que habere*» (να καταδικαστεί ο κληρονόμος μου να ανεχθεί να πάρει ο Λεύκιος Τίτιος το δούλο Στίχο και να τον κρατήσει δικό του) (Gai, II, 209, U.E., 24, 5). Έτσι, αρχικά τουλάχιστο, η υποχρέωση του βεβαρημένου περιοριζόταν, προκειμένου για κληροδοσία της μορφής αυτής, στην ανοχή της αφαίρεσης του αντικειμένου της από τον κληροδόχο, είχε δηλαδή παθητικό περιεχόμενο (Gai, II, 214).

Στο κλασικό όμως δίκαιο επικράτησε η άποψη ότι ο βεβαρημένος ήταν υποχρεωμένος να πράξει ό,τι ήταν νομικά αναγκαίο για να πραγματοποιηθεί το περιεχόμενο της συγχωρητικής κληροδοσίας, π.χ. μεταβιβάζοντας στον κληροδόχο το αντικείμενο της με *mancipatio* ή *in iure cessio*, αν τούτο ήταν *res mancipi* κ.λπ. (Gai, II, 213).

Για τον εξαναγκασμό του βεβαρημένου στην εκπλήρωση της υποχρέωσής του, ο κληροδόχος διέθετε στην περίπτωση συγχωρητικής κληροδοσίας προσωπική αγωγή *ex testamento* (Gai, II, 213), που ανήκε στις ενοχικές αγωγές *αυστηρού δικαίου* (*stricti iuris*, βλ. στο Ενοχικό Δίκαιο), αλλά με *formula incerta*. Η καταδίκη στην περίπτωση ήττας γινόταν, προκειμένου για τέτοιου περιεχομένου αγωγή, στην αξία του αντικει-

(1) Μπορούσε όμως να συσταθεί συγχωρητική κληροδοσία που να έχει περιεχόμενο χρέος του κληροδόχου (P.S., 3. 6. 11).

μένου απλή και όχι διπλή όπως στην περίπτωση της καταδικαστικής κληροδοσίας.

Χρόνος κατά τον οποίο το αντικείμενο της συγχωρητικής κληροδοσίας έπρεπε να υπάρχει στην περιουσία του διαθέτη ή του βεβαρηνμένου ήταν ο χρόνος του θανάτου του διαθέτη, ενώ ήταν αδιάφορο κατά πόσο τούτο ανήκε στο διαθέτη ή στο βεβαρηνμένο κατά το χρόνο της κατάρτισης της διαθήκης. Αντίθετα, πάντως, προς ό,τι ίσχυε για την καταδικαστική κληροδοσία, στη συγχωρητική το αντικείμενο της δεν έπρεπε να ανήκει σε τρίτο πρόσωπο κατά το χρόνο θανάτου του διαθέτη (Gai. II, 210-211).

Η συγχωρητική κληροδοσία εμφανίζεται, λοιπόν, ως ενδιάμεση μορφή ανάμεσα στη διεκδικητική και την καταδικαστική (Gai, II, 210), συγγενεύει όμως περισσότερο με τη δεύτερη απ' αυτές.

δ) Εξάϊρετο (legatum per praeceptionem)

Εξάϊρετο είναι κληροδοσία που συστήνεται υπέρ ενός από τους υπό διαθήκη συγκληρονόμους εις βάρος των υπολοίπων (Gai, II, 217).

Το εξάϊρετο, κατά την άποψη των Σαβινιανών, που απηχούσε πιθανώς και όσα πριν από αυτούς γίνονταν δεκτά, μπορούσε να συσταθεί μόνον υπέρ ενός συγκληρονόμου, ο οποίος είχε το δικαίωμα να προαφαιρέσει από την κληρονομία το αντικείμενο της κληροδοσίας, παίρνοντας έτσι το αντικείμενο αυτό επιπλέον της κληρονομικής του μερίδας (Gai, II, 217). Μάλιστα οι Σαβινιανοί δέχονταν ότι εξάϊρετο που συστήνεται υπέρ μη συγκληρονόμου ήταν άκυρο (Gai, II, 218). Οι Προκουλιανοί, αντίθετα, δέχονταν ότι εξάϊρετο μπορούσε να συσταθεί και υπέρ μη κληρονόμου, οπότε η ρύθμισή του ακολουθούσε τους κανόνες της διεκδικητικής κληροδοσίας. Η άποψη των Προκουλιανών επικυρώθηκε, κατά τον Γάιο, με συγκλητικό δόγμα που εκδόθηκε επί Αδριανού (Gai, II, 221-222, πρβλ. και U.E., 24, 11α).

Όπως ειπώθηκε πιο πάνω, είναι πιθανό ότι η ακολουθούμενη από τους Σαβινιανούς λύση γινόταν και πριν από αυτούς δεκτή. Πάντως όμως, τα ελάχιστα κείμενα που (πιθανώς) αναφέρονται στο θέμα και ανάγονται στην προκλασική περίοδο (Plin. maior, Hist. Nat., 33, 11, Valerius Maximus, 7, 8, 4) δεν είναι αποφασιστικά για τη διευκρίνισή του.

Ο Γάιος μας πληροφορεί ότι, κατά τους Σαβινιανούς, για τον εξαναγκασμό των συγκληρονόμων σε εκτέλεση της διάταξης περί εξαιρέτου, το κατάλληλο ένδικο μέσο ήταν η αγωγή περί διανομής κληρονομιάς (actio familiae erciscundae, Gai, II, 219), πράγμα που σημαίνει ότι το αντικείμενο του εξαιρέτου έπρεπε να ανήκει στο διαθέτη κατά κυριότητα κατά το χρόνο του θανάτου του (Gai, II, 220).

Το εξαιρετο συστήνεται με την πανηγυρική φράση: «L. Titius hominem Stichum praecipito» (ο Λεύκιος Τίτιος να προαφαιρέσει το δούλο Στίχο) (Gai, II, 216).

ε) Από το εξαιρετο διακρίνεται η *προκληροδοσία* (praelegatum, ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), παρόλο που στις ρωμαϊκές νομικές πηγές γίνεται χρήση του ρήματος praelegare και του ουσιαστικού praelegatio).

Η προκληροδοσία, που μπορεί να συσταθεί είτε ως legatum per vindicationem είτε ως legatum per damnationem, δεν προαφαιρείται όπως το εξαιρετο, αλλά βαραινεί τις μερίδες όλων των συγκληρονόμων. Όσον όμως αφορά ειδικά τη μερίδα του κληροδόχου συγκληρονόμου, η προκληροδοσία είναι *άκυρη* και ο κληροδόχος παίρνει τη μερίδα του *ακέραια* ως κληρονομική μερίδα (iure hereditatis). Τη λύση αυτή εκφράζει ο κανόνας «Heredi a semet ipso legatum dari non potest» (D. 30, 161, 1 - Φλωρεντίνος, U.E., 24, 22).

στ) Κατά *rescriptum* του Αδριανού, σε περίπτωση υπερημερίας περί την εκπλήρωση κληροδοσίας δεν οφείλονται τόκοι. Κατ' εξαίρεση, οφείλονται τόκοι υπερημερίας προκειμένου περί *συγχωρητικής* κληροδοσίας (legatum sinendi modo), κατά λύση που δόθηκε από το νομικό Salvius Iulianus (Gai, II, 280).

ζ) Με συγκλητικό δόγμα που εκδόθηκε επί Νέρωνα, μεταξύ 54 και 68 μ.Χ., οι τέσσερις μορφές υπό τις οποίες εμφανίζονταν οι κληροδοσίες *προσέγγισαν* και τούτο γιατί ορίστηκε με αυτό ότι κάθε κληροδοσία που θα ήταν άκυρη υπό τη μορφή που διάλεξε ο διαθέτης, θα είναι ισχυρή κατά μετατροπή «σαν να είχε συσταθεί κατά τον καταλληλότερο τρόπο» (optimo iure). Τέτοιος τρόπος ήταν, τις περισσότερες φορές, η καταδικαστική κληροδοσία, η οποία, όντας ελαστικότερη από τις άλλες, κάλυπτε και την περίπτωση κληροδοσίας ξένου πράγματος (Gai, II, 197, U.E., 24, 11α, βλ. και Gai, II, 218).

η) Στη *μετακλασική* περίοδο, Διάταξη του Κωνσταντίου, γιου του Μεγάλου Κωνσταντίνου (C.I., 6, 37, 21 του 339 μ.Χ.), κατάργησε την υποχρέωση χρήσης πανηγυρικών λέξεων για τη σύσταση κληροδοσίας.

θ) Τελικά, ο *Ιουστινιανός* όρισε ότι όλες οι κληροδοσίες θεωρούνται ότι είναι ενιαίου είδους και γεννούν αγωγές τόσο εμπράγματα, όσο και προσωπικές (C.I., 6, 43, 1, του 529 μ.Χ. = Inst., 2, 20, 2).

Γ. Νομοθετικοί περιορισμοί των κληροδοσιών

Οι ατομικιστικές τάσεις που επικράτησαν κατά την προκλασική περίοδο (βλ. πιο πάνω, § 102, Δ), οδήγησαν, εκτός των άλλων, στο φαινόμενο της διασπάθισης των κληρονομιών, εξαιτίας της υπερβολικής επιβάρυν-

σής τους με κληροδοσίες. Η επιβάρυνση αυτή έπαιρνε συχνά τέτοιαν έκταση, ώστε κληρονόμοι που δεν ανήκαν στην κατηγορία των αναγκαστικών να αρνούνται να αποδεχθούν τις κληρονομίες που τους επάγονταν, με αποτέλεσμα να ματαιώνεται η από διαθήκη διαδοχή.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού εκδόθηκαν κατά την προκλασική περίοδο τρεις νόμοι περιοριστικοί της ελευθερίας διάθεσης με κληροδοσίες.

α) Ο παλαιότερος από τους νόμους αυτούς ήταν η *Lex Furia testamentaria* (204-169 π.Χ.), για την οποία θα γίνει λόγος και σχετικά με τη διαδικασία των *legis actiones* (πιο κάτω, § 120, II, Δ, 1, δ). Με την *lex Furia* επιβλήθηκε περιορισμός στο ύψος των κληροδοσιών, και ορίστηκε ότι η κάθε μια τους δεν επιτρεπόταν να υπερβεί τα χίλια ασσάρια (Gai, II, 225, IV, 23-24). Όπως όμως είναι φανερό, ο περιορισμός αυτός κάθε άλλο παρά προστατευτικός ήταν, αφού μπορούσε ο διαθέτης να διασπαθίσει την κληρονομία, μοιράζοντάς την σε πολλές κληροδοσίες των χιλίων ασσάρων.

Από τον περιορισμό εξαιρούνταν οι κληροδοσίες υπέρ του συζύγου και των συγγενών εξ αίματος ως τον έκτο βαθμό και από τον έβδομο των τέκνων πρωτεξαδέλφων (*sobrino nati*, βλ. *Fragm. Vat.*, 301, U.E., 28, 7).

Σε περίπτωση παράβασης, η κληροδοσία έμενε ισχυρή, αλλά ο κληροδόχος καταδικαζόταν στο τετραπλάσιο της αξίας της κληροδοσίας (*lex minus quam perfecta*, βλ. U.E., 1, 2).

β) Το 169 π.Χ., ένα νέο νομοθέτημα, η *lex Voconia*, για την οποία έγινε και προηγουμένως λόγος (βλ. § 105, I, Β, β), έθεσε όριο στο ύψος των κληροδοσιών, με σκοπό να ενθαρρύνει τους από διαθήκη κληρονόμους να αποδέχονται τις κληρονομίες και έτσι να μη ματαιώνεται η θέληση των διαθετών.

Η *lex Voconia*, η οποία, κατά την πιθανότερη γνώμη, ως προς το θέμα αυτό δεν αφορούσε μόνο όσους ανήκαν στην πρώτη τάξη τήμησης, αλλά όλους τους Ρωμαίους, όριζε ότι κανείς, άνδρας ή γυναίκα, δεν μπορούσε να λάβει με κληροδοσία περισσότερα από όσα ο κληρονόμος – ή όλοι οι κληρονόμοι μαζί – λάβαιναν από τη διαθήκη (Gai, II, 226). Αλλά και στην περίπτωση αυτή ο διαθέτης μπορούσε να παραβιάσει τον περιορισμό που έθετε ο νόμος, κατακερματίζοντας την κληρονομιά σε πολλές μικρές κληροδοσίες (Gai, II, 226).

γ) Οριστική λύση δόθηκε με το *Φαλκίδιο νόμο* (*lex Falcidia*), του 40 π.Χ. (βλ. το κείμενο στο χωρίο του Πανδέκτη, D. 35, 2, 1 -Παύλος = *Bruns*, I, αριθ. 19. Βλ. και Gai, II, 227). Με το νομοθέτημα αυτό καθιερώθηκε η ελευθερία της σύστασης κληροδοσιών, αλλά με όριο το συνολικό

ύψος των τριών τετάρτων της κληρονομιάς περιουσίας (*usque ad dodrantem*). Το υπόλοιπο τέταρτο, που ονομάστηκε «Φαλκίδιο τέταρτο» (*quarta Falcidia*), έπρεπε να παραμείνει ελεύθερο υπέρ του κληρονόμου, ή, αν οι κληρονόμοι ήσαν περισσότεροι, υπέρ του καθενός από αυτούς (*Inst.*, 2, 22, 1). Ως κληρονομιά περιουσία επί της οποίας υπολογιζόταν το τέταρτο εννοείται η *καθαρή*, μετά, δηλαδή, την αφαίρεση των χρεών, των εξόδων κηδείας και της αξίας των δούλων που απελευθερώνονταν με τη διαθήκη (*Inst.*, 2, 22, 3). Ως *χρόνος* για τον υπολογισμό της αξίας της κληρονομιάς περιουσίας λαμβανόταν ο χρόνος θανάτου του διαθέτη (*D.* 35, 2, 73 pr. - Γάιος, *Inst.* 2. 22. 2).

Σε περίπτωση που οι κληροδοσίες υπερέβαιναν το τέταρτο της κληρονομιάς, όπως τούτο παραπάνω προσδιορίστηκε, γινόταν ανάλογη μείωσή τους (*Inst.*, 2, 22, 3).

Οι διατάξεις της *lex Falcidia*, αποτελούσαν αναγκαστικό δίκαιο (*ius cogens*) (*D.* 35, 2, 158 - Παπινιανός), δεν είχαν όμως εφαρμογή στις στρατιωτικές διαθήκες (*D.* 29, 1, 17, 4 - Γάιος).

Δ. Κτήση της κληροδοσίας

1. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο διέκρινε δύο κρίσιμα χρονικά σημεία σχετικά με το πότε ο κληροδόχος αποκτούσε την κληροδοσία.

α) *Dies cedens legati*

Το πρώτο από τα χρονικά αυτά σημεία είναι το της *επαγωγής* της κληροδοσίας (*dies legati cedit*, πρβλ. *U.E.*, 24, 31, *Gai*, II, 244), εκείνο, δηλαδή, το χρονικό σημείο από το οποίο ο κληροδόχος αποκτά πάνω στην κληροδοσία δικαίωμα μεταβιβαστό στους κληρονόμους του (*P.S.* 3, 6, 7).

Ο χρόνος αυτός κατά κανόνα συμπίπτει με το *θάνατο* του διαθέτη (*U.E.*, 24, 31, *D.* 36, 2, 5 pr. - Ουλπιανός). Ο κανόνας αυτός ίσχυε χωρίς εξαιρέσεις προκειμένου για κληρονόμους που ανήκαν στην κατηγορία των οικείων (*suī*). Για τους εξωτικούς ίσχυε το ίδιο μέχρι της *lex Papia Poppaea*, του 9 μ.Χ. (βλ. § 54), η οποία περιέλαβε διάταξη που όριζε ότι ο κληροδόχος αποκτά δικαίωμα πάνω στην κληροδοσία όχι από το θάνατο του διαθέτη, αλλά από τη δημοσίευση της διαθήκης, (*U.E.*, 24, 31). Ο Ιουστινιανός επανέφερε το δίκαιο που ίσχυε παλαιότερα και όρισε ως *dies cedens* το χρόνο θανάτου του διαθέτη (*C.I.*, 6, 51, 1, 1c, του 534 μ.Χ.).

Τα παραπάνω ίσχυαν με την προϋπόθεση η κληροδοσία δεν εξαρτιόταν από την πλήρωση αίρεσης, ή από την πάροδο προθεσμίας άδηλης ημέρας (*dies incertus quando*, βλ. πιο πάνω, § 40, VI), γιατί, σε αντίθετη

περίπτωση, *dies cedens* ήταν το χρονικό σημείο πλήρωσης της αίρεσης ή λήξης της προθεσμίας (U.E., 24, 31, D. 36, 2, 5, 2, - Ουλπιανός).

β) *Dies veniens legati*

Με τον όρο *dies veniens*, που δεν είναι ρωμαϊκός, εννοούμε το χρονικό εκείνο σημείο, στο οποίο η κληροδοσία γίνεται απαιτητή. Είναι, δηλαδή, το χρονικό σημείο από το οποίο ο κληρονόμος μπορεί να ζητήσει την απόδοση του κληροδοτούμενου με εμπράγματα αγωγή, αν πρόκειται για διεκδικητική κληροδοσία (*legatum per vindicationem*), ή να ασκήσει την προσωπική αγωγή *ex testamento*, αν πρόκειται για καταδικαστική κληροδοσία (*legatum per damnationem*), (Gai, II, 204).

Κρίσιμο χρονικό σημείο στο θέμα του *dies veniens*, είναι το της αποδοχής της κληρονομίας από τον από διαθήκη κληρονόμο.

αα) Στην περίπτωση διεκδικητικής κληροδοσίας – και με την προϋπόθεση ότι αυτή δεν βαραινεται με αίρεση ή με προθεσμία – με την αποδοχή του κληρονόμου, το αντικείμενο της κληροδοσίας περιέρχεται αμέσως και αυτοδικαίως στον κληροδόχο (Gai, II, 194).

Αμφισβήτηση μόνο είχε δημιουργηθεί κατά την κλασική περίοδο μεταξύ των Σχολών των Προκουλιανών και των Σαβινιανών, κατά πόσο απαιτείται και εκδήλωση της θέλησης του κληροδόχου να αποκτήσει την κληροδοσία. Κατά τους Προκουλιανούς τούτο ήταν απαραίτητο, πριν δε εκδηλωθεί η θέληση προς τούτο του κληροδόχου, η κληροδοσία έμενε αδέσποτη (*res nullius*, Gai, II, 195, 200). Κατά τους Σαβινιανούς, αντίθετα, η εκδήλωση της θέλησης του κληροδόχου δεν ήταν απαραίτητη για την κτήση της κληροδοσίας και ο κληροδόχος την αποκτούσε ακόμα κι αν αγνοούσε τούτο. Είχε όμως ο κληροδόχος το δικαίωμα να την αποκρούσει, οπότε θεωρούνταν ότι δεν την είχε αποκτήσει ποτέ (Gai, II, 195). Κατά το Γάιο, ο Αντωνίνος Πίος, με Διάταξή του, επικύρωσε την άποψη των Προκουλιανών (Gai, II, 195), φαίνεται όμως πιο πιθανό ότι, τελικά, η άποψη των Σαβινιανών επικράτησε, τροποποιημένη όμως.

Προκειμένου για διεκδικητική κληροδοσία υπό αίρεση ή προθεσμία, ενόσω η αίρεση «ήρτηται», ή η προθεσμία δεν έχει συμπληρωθεί, κατά μεν τους Προκουλιανούς η κληροδοσία παραμένει αδέσποτη, κατά δε τους Σαβινιανούς ανήκει στον κληρονόμο (Gai, II, 200).

ββ) Στην περίπτωση καταδικαστικής κληροδοσίας, με την αποδοχή του κληρονόμου αποκτάται, αυτοδικαίως, επίσης, η κληροδοσία, εφόσον δεν είναι υπό αίρεση ή προθεσμία. Η απόκτηση όμως του αντικείμενου της δεν μπορεί να επέλθει για τον κληροδόχο, αν το αντικείμενο αυτό δεν του μεταβιβασθεί κατά το νόμιμο, κατά περίπτω-

ση, τρόπο (παράδοση, *mancipatio, in iure cessio*) ή αν αυτός δεν ασκήσει την προσωπική αγωγή *ex testamento* που αναφέραμε και, με τον τρόπο αυτό, εξαναγκάσει τον κληροδόχο στην εκπλήρωση της σχετικής παροχής (Gai, II, 204).

Σε περίπτωση καταδικαστικής κληροδοσίας υπό αίρεση ή προθεσμία, η άσκηση του δικαιώματος του κληροδόχου δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί πριν από την πλήρωση της αίρεσης ή την πάροδο της προθεσμίας.

2. α) Προκειμένου για *διεκδικητική* κληροδοσία υπέρ περισσοτέρων *συγκληροδόχων* (*collegatarii*), με την κτήση της κληροδοσίας δημιουργείται συγκυριότητα (Gai, II, 199). Αν κάποιος από τους συγκληροδόχους, στη μορφή αυτή κληροδοσίας, εκπέσει από τη μερίδα του για οποιοδήποτε λόγο, η μερίδα του *προσαύξει* τις μερίδες των άλλων (*deficientis portionem collegatario adcrecere* - Gai, II, 199, 206). Τούτο ίσχυε, είτε η εγκατάσταση των συγκληροδόχων γινόταν *συνημένα* (*coniunctim*), δηλαδή, με την ίδια φράση, είτε *ασύνδετα* (*disiunctim*), δηλαδή, με διαφορετικές φράσεις.

β) Προκειμένου όμως για *καταδικαστική* κληροδοσία γινόταν διάκριση: αν η εγκατάσταση των συγκληρονόμων έγινε *συνημένα*, η έκπτωση του ενός δεν συνεπαγόταν προσαύξηση υπέρ των άλλων συγκληροδόχων αλλά έμενε υπέρ της κληρονομίας ((Gai, II, 205, 206: «*in hereditate retinetur*»). Αν όμως έγινε *ασύνδετα*, τότε η κληροδοσία ίσχυε υπέρ του καθενός από τους συγκληροδόχους ολόκληρη. Ο βεβαρημένος δεν απαλλασσόταν παρέχοντας το αντικείμενο της στον έναν από αυτούς, αλλά όφειλε στον καθένα από τους υπόλοιπους την αξία του αντικείμενου της κληροδοσίας (Gai, II, 205).

γ) Στα παραπάνω όμως επέφερε μεταβολές η νομοθεσία του Αυγούστου περί γάμου, κατά την οποία οι μερίδες που ελευθερώνονταν λόγω έκπτωσης, περιέρχονταν ως *caduca* (βλ. και πιο πάνω, § 107), στο *aerarium* ή, αργότερα, στον *fiscus* (Gai, II, 206-208, U.E., 24, 12-14).

Οι διατάξεις που αφορούσαν τα *caduca* καταργήθηκαν από τον Ιουστινιανό, που επανέφερε την προσαύξηση μεταξύ των συγκληροδόχων, εκτός αν αυτοί αποφάσιζαν αλλιώς (C.I., 6, 51, 1-11 g του 534 μ.Χ.).

3. Ο κληροδόχος δεν είχε δικαίωμα να πάρει αυτογνωμόνως το αντικείμενο της κληροδοσίας.

Αν το έκανε, ο Πράιτορας χορηγούσε σε όποιον είχε αποκτήσει *bonorum possessio* ειδικό παράγγελμα *δρακτέας νομής*, το *interdictum quod legatorum*, για να αναλάβει από τον κληροδόχο το αντικείμενο της κληροδοσίας (D. 43, 3, 1, 1-4 και 11 - Ουλπιανός, βλ. και *Fragm. Vat.*, 90, στο Girard, *Textes*, I, σελ. 496).

Ε. Ακυρότητα και ανάκληση της κληροδοσίας

1. Καθώς το κύρος της κληροδοσίας εξαρτάται από το κύρος της διαθήκης ή του επικυρωμένου με διαθήκη κωδικελλου, η ακυρότητα της διαθήκης κ.λπ. (για την οποία, βλ. πιο πάνω, § 106), συνεπιφέρει την ακυρότητα και της κληροδοσίας.

Από τον κανόνα αυτό υπάρχουν όμως ορισμένες εξαιρέσεις:

α) Αν ο κληρονόμος από διαθήκη, όντας συνάμα και ο πλησιέστερος εξ αδιαθέτου κληρονόμος του διαθέτη, δεν αποδεχόταν τη διαδοχή από διαθήκη – πράγμα που οδηγούσε στη ματαίωση των κληροδοσιών – ο Πράιτορας, ύστερα από αίτηση των κληροδόχων, μπορούσε, μετά εξέταση της υπόθεσης κατ' ουσία (*causa cognita*), να χορηγήσει αγωγές στους κληροδόχους ως *actiones ficticiae* (βλ. § 123, II, ε), για να επιδιώξουν την πραγμάτωση του περιεχομένου των κληροδοσιών τους.

β) Στο κλασικό δίκαιο, αν η διαθήκη περιείχε κωδικελλική ρήτρα, (βλ. § 105, II, δ), η κληροδοσία μπορούσε να μετατραπεί σε καταπίστευμα, αν η διαθήκη περιλάμβανε τους αναγκαίους για την κατάρτιση έγκυρου κωδικελλου όρους

γ) Αν η εγκατάσταση του κληρονόμου θεωρούνταν αντίθετη προς το ουσιαστικό δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων (βλ. § 109, III) και για το λόγο αυτό η διαθήκη ακυρωνόταν, ήταν δυνατό να κηρυχθούν ισχυρές οι περιεχόμενες στη διαθήκη κληροδοσίες.

2. Αλλά η κληροδοσία είναι δυνατό σε ορισμένες περιπτώσεις να είναι άκυρη έστω και αν η διαθήκη πάνω στην οποία στηρίζεται δεν πάσχει από ακυρότητα.

α) Τέτοιες περιπτώσεις υπάρχουν αν η κληροδοσία δεν περιβληθεί τον επιβαλλόμενο γι' αυτήν τύπο, αν το περιεχόμενο της είναι παράνομο ή αντίθετο προς τα χρηστά ήθη (D., 30, 112, 3 - Μαρκιανός), ή αν ο κληροδόχος δεν έχει την *testamenti factio Passiva*.

β) Ειδική περίπτωση ακυρότητας της κληροδοσίας λόγω του περιεχομένου της αποτελεί η της λόγω ποινής κληροδοσίας (*legatum poenae nomine*), όταν, δηλαδή, η κληροδοσία απειλείται ως ποινή στον κληρονόμο σε περίπτωση που παραβεί υποχρέωση που του επιβάλλεται από τη διαθήκη να πράξει ή να παραλείψει κάτι (Gai, II, 235-237).

3. Χρόνος κατά τον οποίο κρινόταν αν η κληροδοσία ήταν έγκυρη ή όχι ήταν ο χρόνος κατάρτισης της διαθήκης. Αν η κληροδοσία ήταν άκυρη κατά το χρόνο αυτό, δεν μπορούσε να ισχυροποιηθεί εκ των υστέρων. Αυτός είναι ο «Κατώνειος κανόνας» (*regula Catoniana*, βλ. D. 34,

7, 1 pr. - Κέλσος)⁽¹⁾, από την κλασική περίοδο, ο οποίος όμως, κατά τους νομικούς της κλασικής περιόδου, δεν εφαρμοζόταν σε κληροδοσίες υπό αναβλητική αίρεση ή υπό προθεσμία άδηλης ημέρας (D. 34, 7, 3 - Παπινιανός, D. 34, 7, 4 - Ουλπιανός).

4. Μια κληροδοσία που συστήθηκε έγκυρα μπορεί να γίνει άκυρη εκ των υστέρων. Τούτο συμβαίνει αν ο τετιμημένος πεθάνει πριν από τον *dies cedens*, ή αν το αντικείμενο της κληροδοσίας γίνει εκτός συναλλαγής, κυρίως όμως στην περίπτωση ανάκλησης της κληροδοσίας (*ademptio legati*).

Η ανάκληση αυτή μπορούσε να γίνει μόνο ρητά, με δήλωση του διαθέτη, η οποία περιβαλλόταν πανηγυρικό τύπο (Inst., 2, 21 pr.: «*non do non lego*», D. 34, 4, 3, 8 - Ουλπιανός: «*heres meus ne dato*»). Προκειμένου για καταδικαστική κληροδοσία η σιωπηρή ανάκληση, π.χ. πώληση του αντικειμένου της κληροδοσίας, δεν οδηγούσε αναγκαίως σε ακύρωση, τουλάχιστον ως τα μέσα της προκλασικής περιόδου, (D. 34, 2, 34, 1 - Πομπώνιος, αναφερόμενος στον Quintus Mucius Scaevola, παρέμβ.). Στην κλασική περίοδο, όμως, η κατ' αυτόν τον τρόπο σιωπηρή ανάκληση δημιουργούσε υπέρ του βεβαρημένου κληρονόμου ένσταση δόλου (*exceptio doli mali*), με την οποία απόκρουε την απαίτηση του κληροδόχου (Gai, II, 198).

Ως ανάκληση, τέλος, της κληροδοσίας θεωρείται και η μετατροπή της (*translatio legati*), είτε με αλλαγή του περιεχομένου της, είτε με μεταβολή του προσώπου του βεβαρημένου ή του τετιμημένου (Inst., 2, 21, 1, D. 34, 4, 6 - Παύλος).

III. Καταπίστευμα

1) Καταπίστευμα (*fideicommissum*) είναι άτυπη διάταξη τελευταίας βούλησης, με την οποία ο διαθέτης παρακαλεί το βεβαρημένο (*fiduciarius*) να παράσχει κάτι στον τετιμημένο (καταπίστευματοδόχο, *fideicommissarius*), στηριζόμενος στην πίστη του βεβαρημένου.

Του καταπιστεύματος γινόταν χρήση στη Ρώμη από τα χρόνια της Ύστερης Δημοκρατίας, προκειμένου να γίνουν παροχές αιτία θανάτου προς πρόσωπα που δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν νόμιμα κληρονό-

(1) Αμφισβητείται αν ο κανόνας αυτός προέρχεται από τον Κάτωνα τον Πρεσβύτερο ή τον Νεότερο. Πρέπει να σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι ο Κατώνειος κανόνας διατυπώνεται και ευρύτερα στον Πανδέκτη, με τη ρήση του Παύλου: «*Quod ab initio vitiosum est. non potest tractu temporis convalescere*» (D., 50, 17, 29 = Βασ., 2, 3, 29). Η αρχή αυτή όμως, έτσι γενικά διατυπωμένη, δεν έχει πάντοτε εφαρμογή (βλ. πιο πάνω § 39. IV).

μοι ή κληροδόχοι, όπως προς ξένους (*peregrini*), για τους οποίους ο Γάιος (Gai, II, 285) παρέχει την πληροφορία ότι υπήρξαν η αιτία για τη διαμόρφωση του θεσμού, προς γυναίκες, εξαιτίας των περιορισμών που επέβαλλε η *lex Voconia* (Gai, II, 274. Από τα χρόνια του Κικέρωνα, βλ. τέτοια περίπτωση, Cicero, *de fin.*, 2, 17, 55, και 2, 18, 58), ή προς άλλα πρόσωπα, όπως εκείνους που είχαν υποστεί προγραφή επί Σύλλα με την *lex Cornelia de proscriptione* του 82 π.Χ., (Cicero, *Verr.*, II, 1, 47, 123).

Η ιδιότητα του βεβαρημένου δεν είχε κατά την περίοδο αυτή δεσμευτικό χαρακτήρα. Συνεπαγόταν μόνο η θική δέσμευση τούτου να εκτελέσει όσα του παραγγέλλονταν.

Από τις ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (Inst., 2, 23, 1) αντλούμε την πληροφορία ότι ο πρώτος που έκανε υποχρεωτικά τα καταπιστεύματα, παίρνοντας γι' αυτό αφορμή από καταπίστευμα που επέβαλε σ' αυτόν τον ίδιο ο Λεύκιος Λέντολος (Lucius Lentulus), Ανθύπατος της επαρχίας της Αφρικής, πεθαίνοντας το 4 μ.Χ., ήταν ο Αύγουστος (Inst., 2, 25 pr.). Από το μεμονωμένο αυτό περιστατικό, ο Αύγουστος οδηγήθηκε στο να αναγνωρίσει γενικότερα ως αγωγή τα καταπιστεύματα και να αναθέσει την εκδίκαση των σχετικών διαφορών στους Υπάτους, οι οποίοι τα έκριναν κατά τη διαδικασία της *cognitio extra ordinem* (για την οποία, βλ. πιο κάτω, § 125, I). Επί Κλαύδιου ορίσθηκε και ειδικός Πραιτορας, ο *praetor fideicommissarius*, ο οποίος έκρινε, παράλληλα προς τους Υπάτους, τις σχετικές υποθέσεις στη Ρώμη, ενώ στις επαρχίες οι υποθέσεις αυτές ανατέθηκαν στην κρίση του Διοικητή της επαρχίας (*praeses provinciae*, πρβλ. Sueton., *div. Claud.*, 23, Gai, II, 278, U.E., 25, 12).

2) Διαφορές καταπιστεύματος και κληροδοσίας

α) Το καταπίστευμα, όπως διαμορφώθηκε αρχικά επί Ηγεμονίας, διέφερε σε πολλά σημεία από την κληροδοσία, ιδίως όμως από το ότι καταρτιζόταν άτυπα, χωρίς τη χρήση πανηγυρικών τύπων ή λέξεων. Συνήθως γινόταν χρήση ορισμένων ρημάτων, όπως «*peto*» (παρακαλώ), «*rogo*» (ζητώ), «*nolo*» (θέλω), «*fideicommitto*» (εμπιστεύομαι), (Gai, II, 249-250, U.E., 25, 1-2, P.S., 4, 1, 5-6), αλλά η χρήση τους δεν ήταν αναγκαία, μπορούσε δε η σύσταση του καταπιστεύματος να γίνει και προφορικά (D. 40, 5, 47, 4 - Ιουλιανός), ή ακόμα και με νεύμα (*nutu*), (U.E., 25, 3, P.S., 4, 1, 6α). Απλή σύσταση όμως, («*illum tibi commendo*», D., 32, 11, 2 - Ουλπιανός, όπου *rescriptum* του Αντωνίνου Πίου, P.S., 4, 1, 6), δεν αρκούσε για να δημιουργηθεί καταπίστευμα υπέρ του προσώπου, το οποίο αφορούσε η σύσταση. Επίσης δεν δημιουργούσε έγκυρο καταπίστευμα η χρήση του ρήματος «*relinquo*» (καταλείπω) (P.S., 4, 1, 6).

Ο Ιουστινιανός αναγνώρισε το προφορικά συστηνόμενο καταπίστευμα, που, όμως, αποδειχνόταν αποκλειστικά με όρκο επιβαλλόμενο στο βεβαρημένο (C.I., 6, 42, 32, του 531 μ.Χ., Inst., 2, 23, 12).

β) Άλλη διαφορά μεταξύ καταπιστεύματος και κληροδοσίας ήταν ότι το καταπίστευμα μπορούσε να συσταθεί όχι μόνο σε βάρος του κληρονόμου από διαθήκη, αλλά και σε βάρος του εξ αδιαθέτου κληρονόμου (Gai, II, 270), ή του κληροδόχου (Gai, II, 260, 271), ή και του καταπιστευματοδόχου (Gai, II, 271).

γ) Διαφορά υπήρχε επίσης ως προς το ότι το καταπίστευμα, αντίθετα από την κληροδοσία, δεν ήταν ανάγκη να περιέχεται σε διαθήκη ή σε επικυρωμένο με διαθήκη κωδίκελλο, αλλά μπορούσε να περιέχεται και σε κωδίκελλο μη επικυρωμένο (Gai, II, 270a, P.S., 4, 1, 10).

δ) Αλλά και από πλευράς γλώσσας, στην οποία μπορούσαν να καταρτισθούν διέφεραν τα καταπιστεύματα από τις κληροδοσίες, γιατί, αντίθετα προς εκείνες, μπορούσαν να καταρτισθούν και ελληνικά (Gai, II, 281), ή και σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα (D. 31, 11 pr. - Ουλπιανός).

ε) Ο βεβαρημένος με καταπίστευμα, αντίθετα από το βεβαρημένο με κληροδοσία (εκτός της συγχωρητικής, από το νομικό Ιουλιανό και πέρα), είναι υποχρεωμένος σε απόδοση καρπών και σε τόκους αφότου γίνει υπερήμερος περί την εκπλήρωση του καταπιστεύματος (Gai, II, 280).

στ) Οι διαφορές όμως ανάμεσα στα καταπιστεύματα και τις κληροδοσίες περιορίστηκαν προοδευτικά κατά τη διάρκεια της κλασικής και της μετακλασικής περιόδου, όπως όταν με το Πηγασιανό Συγκλητικό Δόγμα, που εκδόθηκε το 75 μ.Χ. επί Ουεσπασιανού (senatus consultum Pegasianum, για το οποίο βλ. και πιο κάτω, υπό 3, δ, γγ), οι περιορισμοί της lex Falcidia επεκτάθηκαν και στα καταπιστεύματα (Gai, II, 274).

Σημαντικό όμως ρόλο στην προσέγγιση των δύο θεσμών έπαιξε η εξαφάνιση της *per formulam* διαδικασίας από τα τέλη του τρίτου αιώνα μ.Χ. (βλ. § 125, II, Α), η οποία οδήγησε στην εξάλειψη της διαφοράς μεταξύ κληροδοσιών και καταπιστευμάτων ως προς την ακολουθούμενη διαδικασία.

ζ) Τελικά, ο Ιουστινιανός συγχώνευσε τις κληροδοσίες και τα καταπιστεύματα σε ενιαίο θεσμό, παρόλο που διατήρησε ως προς την ορολογία, τη διάκριση ανάμεσα σε *legata* και *fideicomissa*.

Όρισε επίσης ο Ιουστινιανός, ότι, σε περίπτωση αντίθεσης μεταξύ των όσων ίσχυαν για τις κληροδοσίες αφενός και για τα καταπιστεύματα αφετέρου, θα ακολουθούνται τα όσα ίσχυαν για τα δεύτερα, επειδή η λύση αυτή ήταν η πιο επιεικής (C.I., 6, 43, 2, του 531 μ.Χ., Inst., 2, 20, 3).

3) Όροι κατάρτισης, ακυρότητας και ανάκλησης των καταπίστευμάτων

α) Όπως είδαμε και πιο πάνω (υπό 2, α) η σύσταση καταπίστευματος δεν υποβαλλόταν σε τύπο. Από πλευράς ουσιαστικών προϋποθέσεων πάλι, ίσχυαν τα ακόλουθα:

β) Ικανότητα για την έγκυρη σύσταση καταπίστευμάτων είχε, κατ' αρχή, κάθε ένας που είχε την ικανότητα να συντάξει έγκυρη διαθήκη (*testamenti factio activa*, βλ. πιο πάνω, § 105, I, Α):

Δεν ήταν, μάλιστα, αναγκαίο να έχει κανείς πραγματικά συντάξει διαθήκη, αλλά αρκούσε να έχει την ικανότητα να πράξει τούτο έγκυρα. Έτσι, και ο εξ αδιαθέτου κληρονομούμενος μπορούσε να έχει έγκυρα συστήσει καταπίστευμα (U.E., 25, 4).

Ικανοί να συστήσουν έγκυρο καταπίστευμα ήσαν αρχικά και οι ξένοι. Ο Αδριανός όμως, με *oratio*, απαγόρευσε στους ξένους να συσταίνουν καταπίστευματα (Gai, II, 285). Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί, ότι κατά το Γνώμονα του Ιδίου Λόγου, η απαγόρευση αυτή ανάγεται ήδη στα χρόνια του Ουεσπασιανού (βλ. Γνωμ. Ιδ. Λογ., 18, αναφερόμενο ειδικότερα στους Έλληνες).

γ) Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, βεβαρημένος με καταπίστευμα μπορούσε να είναι ο κληρονόμος από διαθήκη ή εξ αδιαθέτου, ο κληροδόχος, αλλά και ο καταπιστευματοδόχος (βλ. πιο πάνω, υπό 2, β).

Ακόμα και ο *fiscus*, σε περίπτωση κτήσης αδέσποτων (*bona vacantia*), μπορούσε να επιβαρυνθεί με καταπίστευμα (D. 30, 114, 2 - Μαρκιανός).

δ) Καταπιστευματοδόχος, μπορούσε, αρχικά, να είναι οποιοδήποτε πρόσωπο. Ειδικότερα:

αα) Αρχικά οι ξένοι μπορούσαν να ορισθούν καταπιστευματοδόχοι, αλλά τούτο απαγορεύθηκε με την προαναφερθείσα *oratio* του Αδριανού (Gai, II, 285. Βλ. Γνωμ. Ιδ. Λογ., 18).

Κατ' εξαίρεση, οι Λατίνοι *Iuniani*, αν και δεν είχαν την ικανότητα (*capacitas*) κτήσης από διαθήκη (βλ. § 108, IV), ούτε μπορούσαν να αποκτήσουν νόμιμα κληροδοσίες, είχαν το δικαίωμα να ορισθούν καταπιστευματοδόχοι (Gai, II, 275).

ββ) Καταπιστευματοδόχος μπορούσε επίσης αρχικά να ορισθεί και άδηλο πρόσωπο (*persona incerta*), ακόμα και στην περίπτωση που το άδηλο αυτό πρόσωπο ήταν οπιγενής ο οποίος δεν ανήκε στην κατηγορία των *sui* (*postumus alienus*, βλ. § 105, I, Β, στ). Ένα όμως συγκλητικό δόγμα, που εκδόθηκε επί Αδριανού, απαγόρευσε την εγκατάσταση αδήλων προσώπων ως καταπιστευματοδόχων (Gai, II, 287).

γγ) Με το Πηγασιανό Συγκλητικό Δόγμα, που εκδόθηκε επί Ουεσπασιανού το 75 μ.Χ., οι διατάξεις περί *caduca* της νομοθεσίας του Αυγούστου περί γάμου επεκτάθηκαν και στα καταπιστεύματα κι έτσι οι άγαμοι (*caelibes*) και οι άτεκνοι (*orbi*) υποβλήθηκαν και ως προς τα καταπιστεύματα, στις απαγορεύσεις ή τους περιορισμούς της νομοθεσίας αυτής (Gai, II, 286, 286α).

4. Αντικείμενο και ειδικές μορφές του καταπιστεύματος

Α) Όπως το αντικείμενο της καταδικαστικής κληροδοσίας (U.E., 25, 5, βλ. και πιο πάνω, υπό II, Β, 6), έτσι και το αντικείμενο του καταπιστεύματος μπορούσε να είναι οτιδήποτε μπορούσε να αποτελέσει το περιεχόμενο ενοχικής υποχρέωσης, όπως ατομικά προσδιοριζόμενα πράγματα (Gai, II, 260-262) κ.λπ.

Β) Ανάμεσα στα αντικείμενα καταπιστεύματος θα γίνει παρακάτω ειδικότερη μνεία των ακολούθων:

α) Καταπίστευμα της ελευθερίας (*fideicommissum libertatis*)

Το καταπίστευμα τούτο μπορούσε να νοηθεί είτε ως εντολή κ.λπ. απελευθέρωσης δούλου του διαθέτη καθ' υπέρβαση των ποσοστών που επιτρέπονταν κατά τη *lex Fufia Caninia* (βλ. § 43, I, γ, Gai, II, 228. Παράδειγμα: Amelotti, αριθ. 10 = P. Hamb., 72, σιχ. 4-6: «Cum autem sciam mihi non licere per testamentum (amplius) quam quod in lege Fufia Caninia comprehensum sit manu(m)it(tere), rogo heres karissime, manumittas...»), είτε δούλου του κληρονόμου, ή του κληροδόχου είτε του δούλου τρίτου (Gai, II, 263-266).

β) Οικογενειακό καταπίστευμα (*fideicommissum familiae relictum*)

Ήταν νόμιμο να ορισθεί στη διαθήκη ότι η κληρονομιά περιουσία θα περιέλθει ως καταπίστευμα σε άλλο πρόσωπο μετά το θάνατο του κληρονόμου (Gai, II, 277). Από τη ρύθμιση αυτή πήγασε ο θεσμός του οικογενειακού καταπιστεύματος (*fideicommissum quod familiae relinquitur*, D. 31, 32, 6 - Μοδεστίνος, D. 31, 69, 1-3 - Παπινιανός).

Κατ' αυτό, ο διαθέτης ορίζει στη διαθήκη του ότι κάποιο συγκεκριμένο περιουσιακό στοιχείο, όπως οίκημα, αγροτικό κτήμα κ.λπ., μετά το θάνατό του θα περιέρχεται διαδοχικά σε ορισμένα πρόσωπα, ειδικά προσδιοριζόμενα, ιδίως σε εξ αίματος συγγενείς του. Η διάταξη αυτή πολλές φορές συνδυάζεται και με την απαγόρευση απαλλοτρίωσης ή υποθήκευσης του περιουσιακού αυτού στοιχείου σε πρόσωπα εκτός του προσδιορισμένου κύκλου.

Ο Ιουστινιανός, παίρνοντας αφορμή από συγκεκριμένη περίπτωση, όρισε με Νεαρά του (Nov., 159, 2, του 555 μ.Χ.) ότι μετά την τέταρτη γενιά, το αντικείμενο του οικογενειακού καταπιστεύματος αποδεσμεύεται.

γ) Καθολικό καταπίστευμα (fideicommissum hereditatis)

αα) Η ιδιότητα του κληρονόμου, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. § 103, V, γ), δεν μπορούσε να εξαρτηθεί από διαλυτική αίρεση. Τούτο ήταν αντίθετο προς τον κανόνα *semel heres, semper heres*.

Για την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος να περιέλθει μετά την πάροδο προθεσμίας η κληρονομιά περιουσία, ολόκληρη ή κατά ποσοστό, σε ορισμένα πρόσωπα, οι Ρωμαίοι νομικοί της κλασικής περιόδου, καθώς και ορισμένα συγκλητικά δόγματα του πρώτου αιώνα της Ηγεμονίας, διαμόρφωσαν το θεσμό του καθολικού καταπιστεύματος, εφαρμόζοντας παρόμοια λύση προς εκείνη που, όπως είδαμε πιο πάνω, χρησιμοποιήθηκε και για τη διαμόρφωση του οικογενειακού καταπιστεύματος.

ββ) Το πρόβλημα όμως που παρουσιαζόταν στην περίπτωση αυτή ήταν ότι, αν ο καταπιστευματοδόχος δεν εξεπλήρωνε τις υποχρεώσεις που βάραιναν την κληρονομία, ο κληρονόμος, που δεν έχανε την ιδιότητά του αυτή, αλλά παρέμενε κληρονόμος και μετά την εκπλήρωση της υποχρέωσής του να αποκαταστήσει τα κληρονομιαία στον καταπιστευματοδόχο (Gai, II, 251), εξακολουθούσε να ευθύνεται με όλη του την περιουσία, έχοντας μόνο ενοχική αξίωση κατά του καταπιστευματοδόχου. Μπροστά στον κίνδυνο αυτό, ο κληρονόμος προτιμούσε να μην αποδεχθεί την κληρονομία, με αποτέλεσμα ότι και το καταπίστευμα ματαιωνόταν.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού εκδόθηκε επί Νέρωνα το Τρεβελλιανό Συγκλητικό Δόγμα (*senatus consultum Trebellianum*, 56 ή 57 μ.Χ.), το οποίο όρισε ότι ο καταπιστευματοδόχος στον οποίο αποκαταστάθηκε η κληρονομία επέχει θέση κληρονόμου (*heredis loco est*), και έτσι οι αγωγές υπέρ της κληρονομίας ή κατά αυτής, μπορούν να ασκηθούν από αυτόν ή εναντίον του ως *utiles* (Gai, II, 251, 253 και 255).

Το Τρεβελλιανό Συγκλητικό Δόγμα, όμως δεν πέτυχε το σκοπό του, γιατί οι κληρονόμοι, αποκαθιστώντας ολόκληρη την κληρονομία στον καταπιστευματοδόχο, δεν είχαν πια κανένα συμφέρον από αυτήν, πράγμα που τους ωθούσε στο να την αποποιηθούν, με αποτέλεσμα να ματαιώνεται και το καταπίστευμα. Για το λόγο αυτό, το 75 μ.Χ. επί Ουεσπασιανού, εκδόθηκε άλλο συγκλητικό δόγμα το Πηγασιανό Συγκλητικό Δόγμα (*senatus consultum Pegasianum*), το οποίο, όπως είδαμε και πιο πάνω (υπό 2, ε), επεξέτεινε τη ρύθμιση της *lex Falcidia* – και ειδικότερα τον περιορισμό του τετάρτου – και στα καταπιστεύματα.

Κατ' ακολουθία του *senatus consultum Pegasianum* ο βεβαρημένος με καθολικό καταπίστευμα κληρονόμος δικαιούται να παρακρατήσει το τέταρτο της κληρονομίας (Πηγασιανό τέταρτο), εκτός αν το καταπίστευμα ανερχόταν στα τρίτα τέταρτα ή λιγότερο της κληρονομίας (Gai, II, 254, 256, U.E., 25, 14).

Το ίδιο Συγκλητικό Δόγμα χορήγησε στον καταπιστευματοδόχο το δικαίωμα να εξαναγκάσει, με εντολή (*iussu*) του Πραίτορα, τον κληρονόμο να αποδεχθεί την κληρονομία (Gai, II, 258, U.E., 25, 16).

γγ) Για τη διεκδίκηση του καθολικού καταπιστεύματος είχε διαμορφωθεί ειδική αγωγή, που ακολουθούσε το υπόδειγμα της αγωγής περί κλήρου (*actio utilis*), ή *hereditatis petitio fideicommissaria* (8λ. και πιο πάνω, § 113, I, Θ).

δδ) Ο Ιουστινιανός συγχώνευσε σε ενιαίο θεσμό τα δύο συγκλητικά δόγματα, δίνοντάς τους την ονομασία του Τρεβελλιανού Συγκλητικού Δόγματος.

Κατά την ιουστινιάνεια ρύθμιση (Inst., 2, 23, 7): αα) τα βάρη και τα ωφελήματα από την κληρονομία κατανέμονται αναλογικά ανάμεσα στον κληρονόμο και τον καθολικό καταπιστευματοδόχο, ββ) ο κληρονόμος δικαιούται, σε κάθε περίπτωση, να παρακρατήσει το τέταρτο της κληρονομίας από τον καθολικό καταπιστευματοδόχο, γγ) είναι δυνατός ο δικαστικός εξαναγκασμός του κληρονόμου στο να αποδεχθεί την κληρονομία.

5. Κτήση του καταπιστεύματος

Για την κτήση του καταπιστεύματος – το οποίο, πρέπει να σημειωθεί, ενεργεί πάντα ενοχικά (πρβλ. Gai, II, 278) – ισχύουν τα όσα ειπώθηκαν πιο πάνω (υπό II), σε σχέση με την καταδικαστική κληροδοσία (Fragm. Vat., 85, στο Girard, Textes, I, σελ. 494: «in fideicommisso autem id sequimur quod in damnatione»), στα οποία παραπέμπουμε:

6. Ακυρότητα και ανάκληση του καταπιστεύματος

α) Οι ακυρότητες, προκειμένου για τα καταπιστεύματα, ήταν πολύ περιορισμένης έκτασης σε σύγκριση με τις κληροδοσίες. Έτσι π.χ. δεν υπήρχε περίπτωση ακυρότητας του καταπιστεύματος για μη τήρηση τύπου κ.λπ.

β) Από πλευράς περιεχομένου, άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η επέκταση του τετάρτου της *lex Falcidia* και στα καταπιστεύματα με το *senatus consultum Pegasianum* (βλ. Gai, II, 254) για το οποίο έγινε προηγουμένως λόγος.

γ) Σε σχέση με τα καταπιστεύματα ειδικότερα, γινόταν δεκτό ότι ο τελευταίος δεν μπορούσε να υποχρεωθεί να μεταβιβάσει ως καταπίστευμα περισσότερο από ό,τι ο ίδιος λάβαινε από τη διαθήκη. Ως προς το πέρα από το όριο αυτό, η διάταξη περί καταπιστεύματος ήταν άκυρη (Gai, II, 261).

δ) Τέλος, ως προς την ανάκληση των καταπιστευμάτων, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

αα) Η ανάκληση δεν υποβαλλόταν σε τύπο (D. 34, 4, 3, 11 - Ουλπιανός: «nuda voluntate»), και ββ) με την ανάκληση το καταπίστευμα αποσβηνόταν αυτοδικαίως.

§ 115. Δωρεά αιτία θανάτου*

I. Κτήση αιτία θανάτου

Εκτός από τις περιπτώσεις της κληρονομικής διαδοχής αφενός και της κληροδοσίας και του καταπιστεύματος αφετέρου, το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνωρίζει και άλλες περιπτώσεις στις οποίες η απόκτηση περιουσιακού στοιχείου συνδέεται με το θάνατο ενός προσώπου. Για τις περιπτώσεις αυτές το Ρωμαϊκό Δίκαιο χρησιμοποιεί τον όρο της κτήσης αιτία θανάτου (mortis causa capio, πρβλ. Gai, II, 225 και 226, D. 39, 6, 31 pr. - Γάιος).

Τέτοια είναι π.χ. η περίπτωση που κάποιος αποκτά από τρίτο, ο οποίος εγκαταστάθηκε ως κληρονόμος σε διαθήκη με την αίρεση να προβεί στην παροχή αυτή προς εκείνον που την αποκτά (condicionis implendae causa datio, πρβλ. D. 39, 6, 31, 2 - Γάιος).

II. Δωρεά αιτία θανάτου

Ως μορφή κτήσης αιτία θανάτου θεωρεί το Ρωμαϊκό Δίκαιο και τη δωρεά αιτία θανάτου (donatio mortis causa), τη δωρεά εκείνη, δηλαδή, που γίνεται υπό την αίρεση ότι ο δωρητής θα πεθάνει πριν από το δωρεοδόχο. Η δωρεά αιτία θανάτου απαντά από το προκλασικό ήδη δίκαιο.

1. α) Τόσο το προκλασικό, όσο και το κλασικό δίκαιο, θεω-

* M. Amelotti, La «donatio mortis causa», in diritto romano, Milano 1953, S. Di Paola, Donatio mortis causa², Napoli 1969, R. Yaron, «Donatio sola cogitatione mortalitatis», στη RIDA, 13 (1966), σελ. 369-375, P. Simonius, Die donatio mortis causa im klassischen römischen Recht, Basel 1958, E.-H. Kaden, βιβλιοκρ. P. Simonius, στη SZ (RA), 76 (1959), σελ. 621-628, R. Yaron, Gifts in Contemplation of Death in Jewish and Roman Law, Oxford 1960 και βιβλιοκρ., D. Nörr, Yaron, Gifts, στη SZ (RA), 78 (1961), σελ. 431-437.

ρούν, ως δωρεά αιτία θανάτου, κατά κύριο λόγο, τη δωρεά εκείνη που γίνεται κάτω από συνθήκες άμεσου κινδύνου ζωής του δωρητή λόγω ασθενείας, πολέμου, επικίνδυνου ταξιδιού κ.λπ.

Η δωρεά αυτή επέφερε αμέσως τα αποτελέσματά της (D. 39, 6, 2 - Ουλπιανός (Ιουλιανός)). Αν όμως δεν επερχόταν ο θάνατος του δωρητή, ή αν ο δωρεοδόχος πέθαινε πριν από αυτόν, τότε ο δωρητής είχε το δικαίωμα να πάρει πίσω το αντικείμενο της δωρεάς (πρβλ. D. 12, 1, 19 pr. - Ιουλιανός) με αγωγή αδικαιολόγητου πλουτισμού (*condictio ob causam datorum*), για την οποία, βλ. πιο πάνω, στο Ενοχικό Δίκαιο.

Εκτός από την περίπτωση αυτή, που ήταν η πιο συνηθισμένη, τόσο στην προκλασική όσο και την κλασική περίοδο, απαντούν και δύο άλλες μορφές δωρεάς αιτία θανάτου:

β) Κατά τη μία, ο δωρεοδόχος έπαιρνε μεν αμέσως (*ex nunc*) το αντικείμενο της δωρεάς, η επέλευση όμως των αποτελεσμάτων της τελούσε υπό την αναβλητική αίρεση ότι ο δωρητής θα πεθάνει πριν από το δωρεοδόχο, οπότε, μόνο, το αντικείμενο της δωρεάς περιερχόταν στην κυριότητα τούτου (D. 24, 1, 11 pr. - Ουλπιανός). Αν η αίρεση ματαιωνόταν, ο δωρητής μπορούσε να διεκδικήσει το αντικείμενο της δωρεάς με *rei vindicatio* (D. 39, 6, 29 - Ουλπιανός).

γ) Τρίτη, τέλος, περίπτωση ήταν της δωρεάς εκείνης αιτία θανάτου που γίνεται ακόμα και αν δεν συντρέχουν συνθήκες άμεσου κινδύνου ζωής του δωρητή, ο οποίος προβαίνει στη δωρεά από συναίσθηση ότι είναι θνητός (*cogitatio mortalitatis* - D. 39, 6, 31, 2 - Γάιος (Ιουλιανός) D. 39, 6, 2 - Ουλπιανός (Ιουλιανός)). Τα αποτελέσματα επέρχονται και στην περίπτωση αυτή δωρεάς αιτία θανάτου (όπως στην υπό α) αμέσως, είναι δε πιθανό ότι, αν προαποβίωνε ο δωρεοδόχος, ο δωρητής είχε και εδώ αγωγή αδικαιολόγητου πλουτισμού για ν' αναλάβει το αντικείμενο της δωρεάς.

2. Ήδη από την προκλασική περίοδο παρατηρείται τάση να εξομωθούν οι δωρεές αιτία θανάτου προς τις κληροδοσίες (πρβλ. *lex Furia testamentaria* (Gai, II, 225) και *lex Voconia* (Gai, II, 226): «*legatorum nomine mortisve causa capere*»).

Στην κλασική περίοδο, Διάταξη του Αλεξάνδρου Σευήρου (C.I., 6, 50, 5, 223 μ.Χ.), επιβεβαιώνοντας Διάταξη του Σεπτιμίου Σευήρου, επεξέτεινε και στις δωρεές αιτία θανάτου περιορισμούς του Φαλκίδιου νόμου, το ίδιο δε έγινε και ως προς τις διατάξεις της νομοθεσίας του Αυγούστου περί γάμου που αφορούσαν τις ανικανότητες κτήσης της κληρονομίας (βλ. § 108, IV) και τα *caduca* (βλ. § 111, II, γ), με συγκλητικό δόγμα άγνωστης χρονολογίας (D. 39, 6, 35 pr. - Παύλος).

3. Κατά τη μετακλασική περίοδο, με τη διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου που καθιερώνει τη δωρεά ως ιδιαίτερη μορφή δικαιοπραξίας (Fragm. Vat. 249, στο Girard Textes, I, σελ. 521-523 = C.T. 8, 12, 1 pr. = C.I. 8, 53, 25 pr., του 316 μ.Χ.), ορίστηκε ότι οι δωρεές αιτία θανάτου υποβάλλονται στον ίδιο τύπο με τις δωρεές εν ζωή, δηλαδή σε σύνταξη εγγράφου μπροστά σε μάρτυρες και σε καταχώριση σε πρωτόκολλο αρχής (*insinuatio actis*).

4. Τέλος, στο ιουστινιάνειο δίκαιο η εξομοίωση της δωρεάς αιτία θανάτου προς κληροδοσία σχεδόν ολοκληρώνεται (πρβλ. Inst., 2, 7, 1: «ut per omnia fere legatis connumeretur»). Έτσι, αντί για τον τύπο της δωρεάς (βλ. πιο πάνω, υπό 2) ο Ιουστινιανός καθιερώνει ως τύπο της δωρεάς αιτία θανάτου τον τύπο του κωδίκελλου, δηλαδή, προφορική ή γραπτή σύνταξη της δωρεάς αιτία θανάτου παρουσία πέντε μαρτύρων (C.I., 8, 56, 4 του 530 μ.Χ.).

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο η δωρεά αιτία θανάτου ανακαλείται πάντοτε ελεύθερα από το δωρητή μέχρι του θανάτου του (Inst. 2, 7, 1). Ο κανόνας αυτός είχε, πιθανώς, κλασική προέλευση (πρβλ. P.S. 3, 7, 20: «*paenitentia etiam revocatur; morte enim tantummodo convalescit*»).

VII. ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΑΓΩΓΩΝ

§ 116. Καταγωγή της ρωμαϊκής Πολιτικής Δικονομίας και διαίρεσή της σε περιόδους*

I. Κάθε οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία είναι υποχρεωμένη, για να μπορέσει να επιζήσει, να περιορίσει την αυτοδικία ως μέσο πραγμάτωσης των δικαιωμάτων, αληθινών ή μη, των μελών που την απαρτίζουν.

Όπως είναι αυτονόητο, η διαπίστωση αυτή ίσχυε και για τη Ρώμη και γι' αυτό ήδη στην περίοδο της Βασιλείας βρίσκουμε τον Βασιλιά, ως ανώτατο όργανο της αρχαϊκής ρωμαϊκής πολιτείας, να ασκεί και δικαιοδοτικά καθήκοντα. Αλλά η άσκηση από τους Ρωμαίους Βασιλιάδες των καθηκόντων αυτών δεν αποτελούσε απονομή δικαιοσύνης με τη σημερινή έννοια, απονομή δηλαδή που να βασίζεται πάνω σε προϋφιστάμενους κανόνες δικαίου (*iuris dictio*), τους οποίους ο Βασιλιάς, όταν ασκούσε τη δικαιοδοτική λειτουργία, θα έπρεπε να εφαρμόζει. Ο Βασιλιάς κατά την αρχαϊκή περίοδο *εδίκαζε α υ τ ο γ ν ω μ ό ν ω ς*, δημιουργώντας *π ρ ω τ ο γ ε ν ώ ς* δίκαιο που εφαρμοζόταν στην υπόθεση που έκρινε (βλ. Tit. Liv. I, 8, 1, κατά τον οποίο ο Ρωμύλος «*iura dedit*», έδινε δίκαιο). Αυτές όμως οι κρίσεις —«αποφάνσεις»— των Βασιλιάδων, επαναλαμβανόμενες, έθεσαν τις βάσεις κανόνων εθιμικού δικαίου.

II. Ως προς τον *τ ρ ό π ο* με τον οποίο η ρωμαϊκή αρχαϊκή κοινωνία οδηγήθηκε στην αναγνώριση δικαστικής δικαιοδοσίας στους Βασιλιάδες, η πιθανότερη, κατά τη γνώμη μας, άποψη, είναι ότι ο τρόπος αυτός συνδέεται με το ότι, ήδη από τις αρχές της αρχαϊκής περιόδου, η αυτοδικία υποβλήθηκε σε τελετουργικούς τύπους, χωρίς τους οποίους τόσο η ίδια, όσο και η εναντίον της άμυνα, δεν ήταν ανεκτές.

Δεν πρέπει σχετικά να λησμονείται ότι από την αρχή οι Ρωμαίοι Βασιλιάδες εθεωρούνταν κάτοχοι μαγικοθρησκευτικών ιδιοτήτων. Είναι λοι-

* *P. Noailles*, *Du droit sacré au droit civil*, Paris 1949, σελ. 9-15, 72-87, *M. Kaser*, *Das altrömische ius*, München 1955, *R. Düll*, *Zur Frage des Gottesurteils im vorgeschichtlichen römischen Zivilstreit*, στη *SZ (RA)*, 58 (1938), σελ. 17-35, *J.-Ph. Lévy*, *Le problème des ordales en droit romain*, στα *Studi de Francisci*, II, Milano 1956, σελ. 407-434, *C.St. Tomulesco*, *Les ordales, le «sacramentum» et la «lex Pinaria»*, στη *RIDA*, 21 (1974) σελ. 323-335, *G. Goffredi*, *Diritto e processo nelle antiche forme giuridiche romane*, Roma 1955.

πόν εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η άσκηση των δικαστικών τους καθηκόντων δεν ήταν στεγανά διαφορετική από την των θρησκευτικών. Αποτελεί χαρακτηριστικό των αρχαϊκών αντιλήψεων για το δίκαιο ότι τούτο συνδέεται στενότερα με τη θρησκεία, ορισμένα δε αποδεικτικά μέσα, όπως η μονομαχία και ο όρκος και γενικότερα οι μορφές *θεοδικίας*, συνδέονται με πρωτόγονες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Έτσι οι Ρωμαίοι Βασιλιάδες ήταν κατεξοχή οι ενδεδειγμένοι να «δίνουν δίκαιο» (βλ. υπό Ι) εξαιτίας των υπερφυσικών ιδιοτήτων που τους αποδίδονταν. Στα πλαίσια, λοιπόν αυτής της *iuris datio* είναι φυσικό να έλεγχε ο Βασιλιάς και την άσκηση της αυτοδικίας, για να εξακριβώνει αν τηρήθηκαν οι κατάλληλοι *τελετουργικοί τύποι*, από τους οποίους πάλι, με τον καιρό, διαμορφώθηκαν οι *δικονομικοί* (βλ. πιο κάτω § 120).

III. Διαίρεση της ρωμαϊκής Πολιτικής Δικονομίας σε περιόδους

Η ιστορία της ρωμαϊκής Πολιτικής Δικονομίας διαιρείται σε τρεις περιόδους, που, όμως, δεν αντιστοιχούν ακριβώς προς τις περιόδους της ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου.

α) Η πρώτη από τις περιόδους αυτές είναι η περίοδος των *δικονομικών τύπων* (*legis actiones*), που αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές προς την περίοδο του αρχαϊκού Ρωμαϊκού Δικαίου βλ. § 3, II, α, § 4, Α), αλλά απλώνεται και πέρα απ' αυτή, μέσα στην προκλασική περίοδο, έως το πρώτο μισό του δεύτερου αιώνα π.Χ. οπότε εκδόθηκε η *lex Aebutia*, για την οποία θα γίνει λόγος πάρα κάτω.

Η πρώτη αυτή περίοδος χαρακτηρίζεται από διαδικασίες με τις οποίες εισάγεται δικαστικός αγώνας ή πραγματοποιείται αναγκαστική εκτέλεση με βάση αγωγές που στηρίζονται απευθείας πάνω στο νόμο, τις *legis actiones* (Gai. IV. 11: «*legis actiones appellabantur velideo quod legibus proditae erant... velideo quia ipsarum legum verbis accomodatae erant*»).

Οι διαδικασίες αυτές, που ονομάζονται όλες μαζί *legis actiones*, είχαν κοινό χαρακτηριστικό την *έντονη τυπικότητα*.

Οι *legis actiones* ανήκαν στο *ius civile* και γι' αυτό μπορούσε να γίνει χρήση τους μόνο από Ρωμαίους πολίτες.

β) Η δεύτερη περίοδος ονομάζεται περίοδος της διαδικασίας *per formulam*.

Ο Γάιος εξηγώντας το λόγο που κατέστησε αναγκαία τη μεταβολή αυτή λέει ότι οφειλόταν στην υπερβολική προσκόλληση των παλαιότερων σε λεπτομέρειες (Gai, IV, 30: «*ex nimia subtilitate veterum*»), εξαιτίας της οποίας ακόμα και το μικρότερο τυπικό σφάλμα οδηγούσε στο να χαθεί η δίκη.

Η διαδικασία της *formula*, που είχε εισαχθεί, κατά το πρώτο μισό του δεύτερου π.Χ. αιώνα στις δίκες μεταξύ των Ρωμαίων πολιτών με τη *lex Aebutia* κι έτσι ίσχυσε κατά το μεγαλύτερο μέρος της προκλασικής περιόδου, πήρε την τελική της μορφή στα χρόνια του Αυγούστου, με μια *lex Iulia iudiciorum privatorum* του 17 π.Χ. κι αποτέλεσε την τακτική διαδικασία της κλασικής περιόδου του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η διαδικασία αυτή, σε γενικές γραμμές, εφαρμόζονταν και πριν από τη *lex Aebutia* στις διαφορές μεταξύ *peregrini*, έχοντας διαμορφωθεί από την πρακτική του *praetor peregrinus*, του οποίου, όπως ειπώθηκε (§ 10, VI, γ) η αρχή ιδρύθηκε γύρω στο 242 π.Χ.

Η διαδικασία της *formula* δεν στηριζόταν σε κάποιο τύπο, μολονότι η ίδια η *formula* ακολουθούσε προκαθορισμένο τυπικό. Ο Πράιτορας, με βάση τα όσα εκθέτανε ενώπιον του οι διάδικοι, κατάρτιζε ένα έγγραφο δικαστικό πρόγραμμα, τη *formula*, με το οποίο έδινε οδηγίες στο δικαστή που θα έκρινε τη διαφορά.

γ) Τέλος, η τρίτη περίοδος της ρωμαϊκής Πολιτικής Δικονομίας ήταν η της έκτακτης διαγνωστικής διαδικασίας (*cognitio extra ordinem*).

Κατά πρακτική που είχε εισαχθεί από τις αρχές της περιόδου της Ηγεμονίας, Υπάλληλοι της αυτοκρατορικής Διοίκησης καθώς και ορισμένοι Άρχοντες από εκείνους που οι Αρχές τους υπήρχαν ήδη στην περίοδο της Δημοκρατίας, έλυναν στη Ρώμη, κατά εξουσιοδότηση του Ηγεμόνα, ιδιωτικές διαφορές, χωρίς να ακολουθούν τη διαδικασία της *formula* και χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να παραπέμπουν τη διαφορά σε ιδιώτη δικαστή (βλ. π.χ. την απόφαση του *Alfenius Senecio*, υποστόλαρχου (*subpraefectus*) Μισσηνών, του 2ου ή 3ου αιώνα μ.Χ., στον *Bruns, Fontes*, I, αριθ. 187). Αλλά και σε πολλές επαρχίες του Ηγεμόνα οι Διοικητές έκριναν τις διαφορές που τους υποβάλλονταν χωρίς να τηρούν τη διαδικασία *per formulam* (βλ. και πιο κάτω, § 117, IV).

Έτσι, με τον καιρό, διαμορφώθηκε νέα διαδικασία με χαρακτηριστικό το ότι διεξαγόταν κατά κύριο λόγο εγγράφως. Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε «έκτακτη» (*cognitio extra ordinem* ή *extraordinaria*), επειδή δεν ακολουθούσε την τακτική διαδικασία των πολιτικών δικών (*extra ordinem iudiciorum*). Η διαδικασία αυτή εφαρμόζονταν στη Ρώμη από τα χρόνια ήδη της Δεσποτείας (πρβλ. *C.I.*, 3, 3, 2 (Διοκλητιανός), 294 μ.Χ.) και γι' αυτό, τελικά, η διαδικασία *per formulam*, που είχε πάψει να εφαρμόζεται στην πράξη, καταργήθηκε από τον Κωνσταντίνο το Μέγα. (*C.I.* 2, 57, 1, του 342 μ.Χ.).

Η *cognitio extra ordinem* στάθηκε η διαδικασία που καθιέρωσε και η ιουστινιάνεια νομοθεσία.

δ) Όσον αφορά την περίοδο του Βυζαντινού Δικαίου, αρκεί να ειπωθούν τα ακόλουθα:

Η διαδικασία στις πολιτικές υποθέσεις, παρά ορισμένες κατά καιρούς μεταβολές, παρέμεινε καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο σε γενικές γραμμές εκείνη που είχε καθιερωθεί στο ιουστινιάνειο δίκαιο, εκείνα δε που μεταβλήθηκαν κατά περιόδους ήταν τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης.

Εξάλλου, η οριστική αναγνώριση στα εκκλησιαστικά δικαστήρια από τον Ιουστινιανό αρμοδιότητας για τη διαιτητική επίλυση των διαφορών μεταξύ λαϊκών που υποβάλλονταν σ' αυτά, καθώς και η ολοένα μεγαλύτερη ανάμειξη της Εκκλησίας στα θέματα απονομής της δικαιοσύνης, οδήγησε στη διαμόρφωση ειδικής διαδικασίας ενώπιον των εκκλησιαστικών δικαστηρίων (*episcopalis audientia*). Και η διαδικασία όμως αυτή δεν απομακρύνονταν ουσιαστικά από εκείνη που καθιέρωσε η ιουστινιάνεια νομοθεσία.

ε) Την ίδια διαδικασία ακολούθησαν σε γενικές γραμμές και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο για την επίλυση των διαφορών που υποβάλλονταν σ' αυτά.

§ 117. Τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης*

Ι. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κατά την περίοδο της Βασιλείας ήδη, ο Βασιλιάς βοηθιόταν στην απονομή της δικαιοσύνης από ορισμένα όργανα που ο ίδιος διόριζε. Έτσι, στην περίοδο αυτή ανάγονται οι *quaestores paricidii* (Tacit., Ann., 11, 22, 5, Δωδεκ. IX, 4, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 35 (= D. 1, 2, 2, 23 - Πομπώνιος), Festus, στη λ. «quaestores», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 29), που είχαν ως αποστολή την αναζήτηση των ενόχων σε ορισμένες περιπτώσεις φόνων και οι *duumviri perduellionis* (Tit. Liv., I, 26, 5-6), που είχαν αρμοδιότητες σχετικές με το έγκλημα της προδοσίας, φαίνεται μάλιστα πιθανό ότι από την πρακτική αυτή προήλθε η διαίρεση της αρχαϊκής, προκλασικής και κλασικής διαδικασίας σε δύο στάδια.

* F.J. Bruna, *Lex Rubria*, Leiden 1972, G. Broggini, *Judex arbiterve*, Köln - Graz 1957, W. Selb, *Vom geschichtlichen Wandel der Aufgabe des iudex in der legis actio*, στη *Gedächtnisschrift für W. Kunkel*, Frankfurt a.M. 1984, σελ. 391-448, B. Schmidlin, *Das Rekuperatorenverfahren*, Freiburg i. Br. 1964, Y. Bongert, *Recherches sur les récupérateurs*, στα *Varia - Etudes de Droit Romain*, I, Paris 1952, σελ. 92-266, J.M. Kelly, *Roman Litigation*, Oxford 1966, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι-ΙΑ', στα *Δίπτυχα*, 4 (1986), σελ. 163-177, D. Simon (μετ. Ι. Κονιδάρη), Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο, Αθήνα 1982, P. Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d' Andronic III*, στο *Mémorial Le Petit*, Paris - Bucarest 1948, σελ. 292-316.

Η διαίρεση αυτή σε δύο στάδια εμφανίζεται, πάντως, εντελώς διαμορφωμένη από την αρχή κιόλας της περιόδου της Δημοκρατίας, κάθε ένα δε από τα στάδια αυτά συνδέεται προς ιδιαίτερα όργανα. Τα στάδια αυτά είναι: το στάδιο μπροστά στον Άρχοντα που δικαιοδοτεί και ονομάζεται στάδιο της διαδικασίας *in iure* και το στάδιο μπροστά στο δικαστή που δικάζει, που ονομάζεται στάδιο της διαδικασίας *in iudicio*. Τα δύο αυτά στάδια απαντούν τόσο στη διαδικασία των *legis actiones* όσο και στη διαδικασία *per formulam*, ενώ δεν υπάρχουν στην *cognitio extra ordinem*.

II. Όργανα απονομής της δικαιοσύνης κατά το στάδιο *in iure*

α) Στη Ρώμη, η δίκη κατά το στάδιο *in iure* διεξαγόταν μπροστά στον Πραίτορα, αφότου ιδρύθηκε με τις *leges Liciniaie Sextiae* η αρχή τούτου το 367 π.Χ. Τούτο ισχύει τόσο για τη διαδικασία των *legis actiones* όσο και για τη διαδικασία της *formula*. Ως προς το τι γινόταν πριν από τις *leges Liciniaie Sextiae* δεν υπάρχει βεβαιότητα. Είναι όμως πιθανό ότι η δικαιοδοτική αρμοδιότητα είχε περιέλθει μετά την κατάργηση της Βασιλείας, το 509 π.Χ., στους Υπάτους, από τους οποίους αφαιρέθηκε το 367 π.Χ. για να δοθεί στον Πραίτορα.

Από το 242 π.Χ., με την ίδρυση ιδιαίτερης *praetura* για τις διαφορές μεταξύ ξένων, ο μὲν *praetor urbanus* ασκούσε δικαιοδοσία μόνο στις διαφορές μεταξύ Ρωμαίων πολιτών, ο δε *praetor peregrinus* στις διαφορές ανάμεσα σε Ρωμαίους και ξένους, ή ανάμεσα σε ξένους. Στην περίοδο της Ηγεμονίας, εκτός από την αύξηση του αριθμού των Πραιτόρων, διαπιστώνεται και εξειδίκευση τους, όπως π.χ. ο Πραίτορας επί των επιτροπειών (*praetor tutelarius*), ο Πραίτορας επί των δικών περί ελευθερίας (*praetor de liberalibus causis*) κ.λπ.

Σε ορισμένα θέματα, όπως διατροφών, κατάλοιπα δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων διατήρησαν και στα χρόνια ακόμα της Ηγεμονίας και οι Ύπατοι.

Περιορισμένης έκτασης δικαιοδοσία ασκούσαν επίσης και οι Αγορανόμοι (*aediles curules*) σχετικά με τις συναλλαγές στην αγορά.

β) Στις κοινότητες (*municipia*) της Ιταλίας Άρχοντες με δικαιοδοτικές αρμοδιότητες ήταν οι κοινοτικοί Άρχοντες (*duumviri* κ.λπ.), ενώ για τις μεγαλύτερης σημασίας διαφορές, Άρχοντας που δικαιοδοτούσε ήταν ο Πραίτορας στη Ρώμη. Από τα χρόνια όμως ήδη της Ύστερης Δημοκρατίας, ο Πραίτορας ασκούσε τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα στην Ιταλία μέσω υποκαταστάτων του, των *Praefecti iure dicundo* (βλ. Festus, στη λ. «*praefecturae*», στον Bruns, *Fontes*, II, σελ. 25-26).

γ) Όσον αφορά τις επαρχίες, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στις Συγκλητικές επαρχίες (*provinciae populi romani*), όπου Άρχοντες που δικαιοδοτούσε ήταν, καταρχή, ο Διοικητής της Επαρχίας (*praeses provinciae*) και στις Ηγεμονικές επαρχίες (*provinciae Caesaris*). Στις δεύτερες αυτές ίσχυαν κατά κανόνα όσα ίσχυαν και στις Συγκλητικές. Υπήρχαν όμως και μερικές Ηγεμονικές επαρχίες, όπως η Αίγυπτος, όπου η διαδικασία της *formula* δεν είχε εισαχθεί ολωσδιόλου, εκτός μόνο από ορισμένες περιπτώσεις αναφερόμενες στην εκουσία δικαιοδοσία. Στις επαρχίες αυτές δεν μπορεί να γίνει, λοιπόν, λόγος για διάκριση ανάμεσα σε Άρχοντα που να δικαιοδοτεί και δικαστή που να δικάζει.

δ) Οι Άρχοντες που δικαιοδοτούσαν είχαν κατά κανόνα *imperium*. Μόνο οι Αγορανόμοι και οι κοινοτικοί Άρχοντες δεν είχαν *imperium*.

ε) Οι Άρχοντες που δικαιοδοτούσαν (Πραίτορες, κ.λπ.) ήταν τις περισσότερες φορές πολιτικά πρόσωπα, χωρίς ειδικές γνώσεις και γι' αυτό κατά την άσκηση των καθηκόντων τους τούς βοηθούσε συνήθως συμβούλιο (*consilium*) νομομαθών, των παρέδρων (*adessores*). Η γνώμη όμως των παρέδρων δεν ήταν –τουλάχιστο ως τον τρίτο αιώνα μ.Χ.– υποχρεωτική για τον Άρχοντα που δικαιοδοτούσε.

Πρέπει επίσης να προστεθεί εδώ ότι κατά την αρχαϊκή περίοδο το ρόλο των παρέδρων έπαιξαν οι Ποντίφηκες.

III. Όργανα απονομής της δικαιοσύνης κατά το στάδιο *in iudicio*

1. Ο *iudex unus*

α) Το στάδιο *in iudicio* της δίκης διεξαγόταν συνήθως, τόσο κατά τη διαδικασία των *legis actiones* όσο και κατά τη διαδικασία της *formula* μπροστά σε έναν ιδιώτη δικαστή (*iudex privatus*).

αα) Οι διάδικοι είχαν την ευχέρεια να διαλέξουν από κοινού οποιοδήποτε δικαστή επιθυμούσαν (πρβλ. Cicero, *pro Cluent.*, 43, 120, D. 5, 1, 80 - Πομπώνιος). Αν οι διάδικοι δεν συμφωνούσαν σε κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, τότε ο ιδιώτης δικαστής λαμβανόταν, πάλι με τη σύμφωνη γνώμη των διαδίκων, από έναν ειδικό πίνακα το λεύκωμα των δικαστών (*album iudicum*).

ββ) Αρχικά το λεύκωμα αυτό περιείχε μόνο τα ονόματα προσώπων που περιλαμβάνονταν και στον κατάλογο των Συγκλητικών με τον οποίο στην ουσία ταυτιζόταν. Η επέκταση του καταλόγου αυτού, ώστε να περιλάβει και μέλη της Ιππάδας τάξης (*equites*), αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής πολιτικής διαμάχης. Το 122 π.Χ., με ένα *plebis citum* που προτάθη-

κε από τον Γάιο Γράκχο, τη *lex Sempronia iudiciaria*, οι Συγκλητικοί αποκλείστηκαν από το *album* (βλ. Tacit. Ann., 12, 60, pseud. - Ascon., § 8 (p. 103), στον Bruns, Fontes II, σελ. 70), αλλά ένας νόμος του Σύλλα, η *lex Cornelia iudiciaria* του 82 π.Χ., επανέφερε το προνόμιο αυτό των Συγκλητικών. Τελικά, ύστερα από διαδοχικές μεταβολές, ένας νόμος του 46 (;) π.Χ., που προτάθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα, η *lex Iulia iudiciaria* (πρβλ. Sueton, div. Iul., 41, 2) όρισε ότι το *album* πρέπει να περιλαμβάνει τόσο Συγκλητικούς, όσο και Ιππείς.

Παρ' όλες αυτές τις διακυμάνσεις, πάντως, ο κανόνας παρέμεινε να λαμβάνονται οι ιδιώτες δικαστές μόνο από τους ευπορότερους Ρωμαίους.

γγ) Από το *album* αυτό (και ειδικότερα από το τμήμα του εκείνο που αφορούσε τις πολιτικές δίκες), ο ενάγοντας επρότεινε στον εναγόμενο ονόματα, στα οποία ο εναγόμενος μπορούσε είτε να συμφωνήσει, είτε όχι. Αν δεν συμφωνούσε, ο Πραίτορας προέβαινε σε κλήρωση (*sortitio*) μεταξύ των ονομάτων που περιλαμβάνονταν στο *album* για τον ορισμό του ιδιώτη δικαστή. Αλλά και των προσώπων που κατ' αυτόν τον τρόπο εκκληρώνονταν, ο εναγόμενος είχε δικαίωμα –αλλά όχι απεριόριστο– να προτείνει την εξαίρεση (*relectio*).

δδ) Τον κατά έναν από τους πιο πάνω περιγραφόμενους τρόπους (εκλογή από τους διαδίκους, κλήρωση) επιλεγόμενο δικαστή, ο Πραίτορας κ.λπ. όριζε στη συνέχεια, αναθέτοντάς του την επίλυση της διαφοράς (*iudex datus*, *iudex pedaneus*, χαμαιδικαστής).

Τους δικαστές, που κι αυτοί, όπως και οι δικαιοδοτούντες Άρχοντες, πολλές φορές δεν είχαν νομική κατάρτιση, πλαισίωνε συμβούλιο από νομομαθείς.

γ) Στο Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. IX, 3 = Aul. Gell. 20, 1, 7) γίνεται λόγος για «δικαστή ή διαιτητή» (*iudex arbiterne*). Στο προκλασικό και κλασικό δίκαιο, πάντως, διαφορά ανάμεσα στο δικαστή και το διαιτητή υπήρχε μόνο κατά το ότι ο διαιτητής είχε μεγαλύτερη ευχέρεια να αποφαινεται κατά την ελεύθερη κρίση του πάνω στην υπόθεση επί της οποίας είχε κληθεί να κρίνει (πρβλ. Cicero, p. Murena, 12, 27). Το αν η διαφορά θα κρινόταν από δικαστή ή διαιτητή προσδιοριζόταν κάθε φορά από τη φύση της υπόθεσης.

2. Τα πολυμελή δικαστήρια

α) Παρόλο που ο διορισμός ενός μόνο δικαστή για την κρίση των διαφορών ανάμεσα σε Ρωμαίους πολίτες ήταν η πιο συνηθισμένη περίπτωση, εντούτοις η ρωμαϊκή δικονομία ε γνώριζε και πολυμελή δικαστήρια.

Όσον αφορά τη μέθοδο επιλογής των δικαστών που συγκροτού-

σαν τα πολυμελή δικαστήρια παραπέμπουμε στα όσα ειπώθηκαν σχετικά με τον *iudex unus*.

Η συγκρότηση του δικαστηρίου, στην περίπτωση που τούτο ήταν πολυμελές, γινόταν με κλήρωση (*sortitio*) από το *album*, αλλά ο ενάγοντας και ο εναγόμενος είχαν διαδοχικά το δικαίωμα να προτείνουν την *ε ξ α ί - ρ ε σ η* (*reiectio*) προσώπων που κληρώθηκαν ως μέλη του δικαστηρίου.

β) Τα πολυμελή δικαστήρια ήταν τα ακόλουθα:

αα) Το εκατοντάνδριο (*centumviri*)

Κατά την περίοδο της Δημοκρατίας και στον πρώτο αιώνα της Ηγεμονίας το δικαστήριο αυτό αποτελείτο από 105 μέλη, τρεις από κάθε μία από τις 35 τοπικές φυλές (*tribus*), της Ρώμης. Από το δεύτερο μ.Χ. όμως ο αριθμός των μελών του αυξήθηκε σε 180. Το εκατοντάνδριο ασκούσε τη δικαιοδοσία του στο όνομα του ρωμαϊκού λαού είτε ενεργώντας ως ολότητα (*collegium*), είτε χωρισμένο σε τέσσερα τμήματα (*consilia*).

Από τις *leges luliae iudiciorum*, όταν οι *decemviri* (βλ. πιο κάτω), καταργήθηκαν ως αυτοτελές δικαστήριο, τα μέλη του ασκούσαν καθήκοντα προϊσταμένων των τμημάτων του εκατοντάνδριου.

Η αρμοδιότητα του εκατοντάνδριου δικαστηρίου ήταν πάντοτε *σ υ - ν τ ρ έ χ ο υ σ α* με εκείνη του *iudex unus*. Ποιές υποθέσεις ανάγονταν στην αρμοδιότητά του δεν είναι απολύτως σαφές, φαίνεται πάντως πιθανό ότι σ' αυτές περιλαμβάνονταν κληρονομικές υποθέσεις καθώς και υποθέσεις επιτροπείας. Κατά τη ρητή μαρτυρία του Γαίου (*Gai*, IV, 31, βλ. επίσης και 16 και 95) υποθέσεις που υπάγονταν στο εκατοντάνδριο έπρεπε κατά το στάδιο *in iure* να ακολουθήσουν τη διαδικασία μιας από τις *legis actiones*, της *legis actio sacramento*.

Το εκατοντάνδριο διατηρήθηκε καθ' όλη την περίοδο της Ηγεμονίας, η δε τελευταία μνεία του ανάγεται στα χρόνια της Δεσποτείας (3ος αιώνας μ.Χ.).

Σύμβολο του εκατοντάνδριου δικαστηρίου αποτελούσε η λόγχη (*hasta*) που, κατά τη μαρτυρία του Γαίου (*Gai*, IV, 16), βρισκόταν εκτεθειμένη (*praeronitur*) στον τόπο όπου τούτο συνεδρίαζε, ως σύμβολο της νόμιμης κρατικής εξουσίας. Το αρχαϊκό τούτο χαρακτηριστικό μαρτυρεί για την παλαιότητα του δικαστηρίου τούτου.

ββ) Οι *decemviri (st)litibus iudicandis*

Οι *decemviri (st)litibus iudicandis* αποτελούσαν *δ ε κ α μ ε λ έ ς* δικαστήριο το οποίο έως τα χρόνια του Κικέρωνα (*Cicero*, p. *Caec.*, 33, 97 και

de domo, 29, 78), δικάζε διαφορές που αναφέρονταν στην ιδιότητα κάποιου ως ελεύθερου ή δούλου (*liberales causae*).

Από τις *leges Iuliae iudiciorum* του 17 π.Χ. οι *decemviri* καταργήθηκαν ως αυτοτελές δικαστήριο και από τότε, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, παρέμειναν ως προϊστάμενοι των τμημάτων του εκατοντάνδριου δικαστηρίου, (πρβλ. Sueton., *div. Aug.*, 36).

γγ) Οι *recuperatores*

Οι *recuperatores* ήταν ένα ολιγομελές δικαστήριο, από τρία, συνήθως, μερικές φορές όμως πέντε, μέλη. Αρχικά, τέτοια δικαστήρια ιδρύονταν με συνθήκες ανάμεσα στη Ρώμη και άλλες πολιτείες για να δικάζουν διαφορές που αφορούσαν ξένους εμπόρους (πρβλ. Festus, στη λ. «*reciperatio*», στον Bruns, *Fontes*, II, σελ. 30), και γι' αυτό στη συγκρότησή τους μετείχαν και ξένοι (*peregrini*). Εξαιτίας αυτής της προέλευσής τους, άλλωστε, οι *recuperatores* απαντούν συχνότερα σε συνδυασμό με τον *praetor peregrinus* παρά με τον *praetor urbanus*.

Από την κατάργηση των *decemviri* ως αυτοτελούς δικαστηρίου με τις *leges Iuliae iudiciorum*, οι *recuperatores* έγιναν αρμόδιοι να κρίνουν τις διαφορές περί ελευθερίας (*liberales causae*), όπως μαρτυρεί και μία *oratio* του Κλαυδίου (FIRA, I, αριθ. 44, 42-51 μ.Χ., col. I, στιχ. 1-7). Επί Νέρωνα οι *recuperatores* απέκτησαν την αρμοδιότητα να κρίνουν υποθέσεις σχετικές με το δημόσιο ταμείο (*aerarium*, βλ. Sueton., Nero, 17).

3. Ελάχιστο όριο ηλικίας των δικαστών, τόσο δηλαδή του *iudex unus* όσο και των μελών των πολυμελών δικαστηρίων ήταν έως τα χρόνια του Αυγούστου το τριακοστό έτος. Ο Αύγουστος, με τις *leges Iuliae iudiciorum* του 17 π.Χ. κατέβασε το όριο αυτό στα είκοσι πέντε έτη (πρβλ. στο FIRA, I, αριθ. 68, το Ήδικο του Αυγούστου για την Κυρήνη, I, στιχ. 16. Βλ. όμως, αντίθετα, Sueton., *div. Aug.*, 32, 3: «*tricensimo aetatis anno*»). Για τους *recuperatores*, ειδικότερα, το όριο των 25 ετών μνημονεύει η *oratio* του Κλαυδίου (FIRA, I, αριθ. 44, όπ.π.).

IV. Όργανα απονομής της δικαιοσύνης κατά την περίοδο της *cognitio extraordinaria*

Στη διαδικασία *extra ordinem* όργανα απονομής της δικαιοσύνης ήταν, όπως ειπώθηκε, στη Ρώμη και την Ιταλία ορισμένοι από τους Αρχοντες των οποίων οι Αρχές υπήρχαν ήδη από την περίοδο της Δημοκρατίας, όπως οι Πράιτορες (ιδίως δε οι εξειδικευμένοι *praetor de liberalibus causis*, *praetor tutelarius* κ.λπ.) και οι Ύπατοι, καθώς και ανώτατοι και

ανώτεροι υπάλληλοι, όπως ο *praefectus praetorio*, ο *praefectus urbi* (σε μία περιφέρεια 100 μιλίων γύρω από τη Ρώμη), οι *procuratores fisci* κ.λπ.

Στις επαρχίες, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, η δικαιοσύνη απονεμόταν κατά τη διαδικασία της *extraordinaria cognitio* από τους Διοικητές (*praesides*), αλλά και άλλους ανώτερους Υπαλλήλους, όπως στην Αίγυπτο ο Ίδιος Λόγος.

2. Πολλές φορές οι επιφορτισμένοι με την απονομή της δικαιοσύνης κατά τη διαδικασία *extra ordinem* όριζαν τους ιεραρχικά υφισταμένους τους ως αντικαταστάτες τους στην άσκηση των δικαστικών τους καθηκόντων (βλ. τέτοιο παράδειγμα από την Αίγυπτο στο *Sel. Pap.*, II, αριθ. 262 (*P. Thead.* 15), του 280-281 μ.Χ.: «προσεδρεύουσιν δε εκ κελεύσεως του διασημοτάτου ηγεμόνος αναπέμψαντος το πράγμα επί σε», σε συνδυασμό με αριθ. 293 (*P. Ryl.* 114), γύρω στο 280 μ.Χ., όπου η υπόθεση παραπέμπεται από τον *praefectus Aegypti*: «Κατά το δικαίωτον δοκιμάσει ο κράτιστος επιστράτηγος»).

Οι κατά υποκατάσταση δικαστές αυτοί διαφέρανε από τους δικαστές που όριζε κατά τη διαδικασία της *formula* ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε. Πρώτο γιατί ήταν κρατικοί υπάλληλοι και όχι ιδιώτες, δεύτερο γιατί η επιλογή τους γινόταν αποκλειστικά από τον ιεραρχικά προϊστάμενο τους, χωρίς συμμετοχή των διαδίκων και τρίτο γιατί ο διορισμός τους δεν ήταν υποχρεωτικός: Αν δηλαδή εκείνος που τους διόριζε προτιμούσε, μπορούσε να κρατήσει τη διαφορά και να την κρίνει ο ίδιος προσωπικά.

Παρόλα αυτά στην πράξη οι εντολοδόχοι αυτοί δικαστές ονομάζονταν, όπως στη διαδικασία της *formula*, *iudices dati* ή *pedanei* («χαμαιδικασταί»).

Καθώς η διαδικασία *extra ordinem* διεξαγόταν κατά κύριο λόγο εγγράφως, ένας γραμματέας βοηθούσε τον δικάζοντα. Επιπλέον, εκείνος που εδίκαζε, είχε, όπως και στη διαδικασία της *formula*, τη συμπάρασταση συμβουλίου νομομαθών.

V. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, οι επανειλημμένες αναμορφώσεις της δικαστηριακής οργάνωσης οδήγησαν κατά καιρούς στην εμφάνιση δικαστικών αξιωμάτων ή δικαστηρίων, όπως στην Κωνσταντινούπολη ο Έπαρχος, ο Κυαίστωρ, οι Κριτές του Βήλου κ.λπ. ή στις επαρχίες οι Θεματικοί Κριτές.

Αξιοσημείωτος είναι ο θεσμός των Καθολικών Κριτών των Ρωμαίων που ιδρύθηκε από τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο στα 1329 και διατηρήθηκε έως την Άλωση.

VI. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αξιομνημόνευτα είναι το Πατριαρχικό Δικαστήριο που το αποτελούσε ο Οικουμενικός Πα-

τριάρχης ως Πρόεδρος με την Ιερά Σύνοδο, και τα κατά τόπους επισκοπικά εκκλησιαστικά δικαστήρια.

Επισκοπικό δικαστήριο υπήρχε, σημειωτέον, και στην Κωνσταντινούπολη, με τον Πατριάρχη (ως Επίσκοπο), ή τον Πρωτοσύγκελλο ως πρόεδρο.

VII. Μιλώντας για τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης αναφερθήκαμε συγχρόνως αναγκαία και στην καθ' ύλην αρμοδιότητά τους.

Ως προς την κατά τόπο αρμοδιότητα, αυτή κατά κανόνα προσδιορίζεται, σύμφωνα με κανόνα που ίσχυε από παλαιά στη ρωμαϊκή Πολιτική Δικονομία, σε σχέση με τον εναγόμενο και ειδικότερα σε σχέση με την κατοικία τούτου (Fragm. Vat. 325, Διοκλητ. - Μαξιμ.), έτους 293 ή 294, στο Girard, I, σελ. 541 «actor rei forum sequi debet». Επίσης Fragn. Vat. 326 (έτους 294) στο Girard, όπ.π. Βλ. και D. 5, 1, 65 - Ουλπιανός κ.λπ.). Αναγνωρίζονται όμως και περιπτώσεις ειδικής δωσιδικίας, όπως π.χ. της επιτροπείας κ.α. (D. 51, 1, 19, 1 - Ουλπιανός).

§ 118. Τόπος και χρόνος απονομής της δικαιοσύνης*

I. α) Κατά την περίοδο της Βασιλείας, οι Ρωμαίοι Βασιλιάδες ασκούσαν τα δικαιοδοτικά τους καθήκοντα στο ύπαιθρο από μίαν εξέδρα, το «βήμα» (tribunal), καθισμένοι απάνω σε θρόνο από ελεφαντόδοντο, τον «ηγεμονικό δίφρο» (sella curulis. Βλ. Tit. Liv. 1, 8, 3).

Κατά τη δημοκρατική περίοδο ο Πραΐτορες δικαιοδοτούσαν συνήθως —αν και όχι αναγκαστικά— μέσα στο comitium, στον τόπο δηλαδή όπου εγίνονταν οι συνελεύσεις των comitia curiata (βλ. Varro, de ling. lat., V, 155, στη λ. «comitium», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 53), που βρισκόταν κοντά στην Αγορά (forum). Αργότερα οι Πραΐτορες δικαιοδοτούσαν μέσα σ αυτή την ίδια την Αγορά.

Όπως οι Βασιλιάδες, έτσι και οι Πραΐτορες ασκούσαν τα δικαιοδοτικά τους καθήκοντα από το «βήμα» (tribunal) καθισμένοι σε «ηγεμονικό δίφρο». Μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις, που δεν αποτελούσαν αληθινούς δικαστικούς αγώνες με αντιδικία, όπως στην περίπτωση της manumissio vindicta, ο Πραΐτορας μπορούσε να ασκήσει τα καθήκοντά του και έξω

* F.J. Bruna (όπ.π., § 117), G. Foti - Talamanca, Ricerche sul processo nell Egitto grecoromano, I, L' organizzazione del «Conventus» del «Praefectus Aegypti», Milano 1974, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, (όπ.π., § 117), σελ. 168-171.

από το χώρο του δικαστηρίου, ακόμα δε και κατά τη μετάβασή του (in transitu) στα δημόσια λουτρά ή στο θέατρο (Gai, I, 20: «cum praetor aut pro consules in balneum vel in theatrum eat»). Σε μερικές άλλες περιπτώσεις ο Πραιτορας ασκούσε τα καθήκοντά του στο χώρο μεν του δικαστηρίου, αλλά όχι από το βήμα (de piano). Στην ίδια την Αγορά ασκούσαν τα καθήκοντά τους, όπως είναι ευκολονόητο, οι Αγορανόμοι (aediles curules).

Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας η δικαιοσύνη έπαψε σιγά - σιγά να απονέμεται στο ύπαιθρο και απονεμόταν πια μέσα σε δημόσια κτίρια του τύπου των «βασιλικών» (πρβλ. P.S. 4, 6, 2, στο Girard, Textes I, σελ. 330: «testamenta... facta in foro vel basilica»).

β) Στις κοινότητες ίσχυαν τα ίδια όπως και στη Ρώμη ως προς τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης, η οποία κι εκεί απονεμόταν στην Αγορά, και αργότερα σε βασιλικές (P.S. 4, 6, 2, όπ.π.).

γ) Στις επαρχίες η δικαιοσύνη απονεμόταν κατά κανόνα στην έδρα του Διοικητή και ειδικότερα στο Διοικητήριο (praetorium).

Ο Διοικητής της επαρχίας όμως, όπως και ο Πραιτορας, μπορούσε να ασκήσει ορισμένα δικαιοδοτικά καθήκοντα εκτός δικαστηρίου «κατά τη μετάβασή του» (in transitu - βλ. Gai, I, 20), ή στο χώρο μεν του Διοικητηρίου, αλλά όχι από το βήμα (de piano). Αλλά οι Διοικητές των επαρχιών πραγματοποιούσαν κατά τακτά χρονικά διαστήματα και συνόδους (conventus, «διαλογισμοί») στις κυριότερες πόλεις ή άλλα κέντρα της επαρχίας, τα οποία επισκέπτονταν για το σκοπό αυτό τουλάχιστον μία φορά το χρόνο (βλ. π.χ. Wilcken, Chrest. 32 (1ος αιώνας μ.Χ.) και FIRA, III, αριθ. 166, του 133-137 μ.Χ.).

δ) Τόπος για την εκδίκαση των υποθέσεων από τους δικαστές, είτε τον iudex unus, είτε τα πολυμελή δικαστήρια, ήταν ο ίδιος με εκείνον όπου ασκούσε τα καθήκοντά του ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε.

Στις επαρχίες, οι δικαστές ακολουθούσαν τον Διοικητή στις μετακινήσεις του για να κρίνουν, στο πλαίσιο του conventus, τις διαφορές.

II. Για τη βυζαντινή περίοδο, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει του τόπου όπου κατά τα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας, συνεδρίαζαν δύο πολύ σημαντικά πολυμελή δικαστήρια, που έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη. Το ένα από τα δικαστήρια αυτά είναι το δικαστήριο του Βήλου. Το όνομά του πήρε το δικαστήριο αυτό από τη λέξη βήλον (λατιν. velum), που εσήμαινε ένα παραπέτασμα από ύφασμα που κρέμεται μπροστά σε θύρα και, κατά συνεκδοχή, την ίδια τη θύρα. Είναι πιθανό ότι ένα τέτοιο παραπέτασμα, είδος αυλαίας, ή μια θύρα, εχώριζε το δικαστήριο του βήλου από το άλλο από τα δικαστήρια αυτά, που ονομαζόταν δικαστήριο του Ιπποδρόμου.

Και τα δύο, πάντως, δικαστήρια αυτά, που δεν ταυτίζονταν, συνεδρίαζαν στον ίδιο χώρο των αυτοκρατορικών ανακτόρων, το Σκεπαστό Ιπποδόδρομο.

III. Όσον αφορά το χρόνο απονομής της δικαιοσύνης, οι Ρωμαίοι ακολουθούσαν περίπλοκο δικαστικό ημερολόγιο στο οποίο γινόταν διάκριση ανάμεσα σε ημέρες δικασίμες και ημέρες αποφράδες.

α) Δικασίμες ημέρες (*dies fasti*) ήταν οι ημέρες, σαράντα το χρόνο, κατά τις οποίες επιτρεπόταν στον Πραίτορα να προφέρει τις τελετουργικές λέξεις «do, dico, addico» (Varro, de ling., lat., VI, 29 και 30, στον Bruns, Fontes, II, σελ. 55). Κατά τις ημέρες αυτές, κατά συνέπεια, ο Πραίτορας μπορούσε ελεύθερα να ασκήσει τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα.

β) Αποφράδες ημέρες (*dies nefasti*) ήταν, αντίθετα, οι ημέρες, πενήντα το χρόνο, κατά τις οποίες απαγορευόταν στον Πραίτορα να ασκήσει τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα, (Varro, de ling, lat., VI, 30, όπ.π., Gai, IV, 29. Για την έννοια του όρου *fas*, βλ. πιο πάνω, § 1, III).

Στις αποφράδες ημέρες επιτρεπόταν, κατ' εξαίρεση, η άσκηση μιας από τις *legis actiones*, της *legis actio per pignoris capionem*, που, άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Γάιος (Gai, IV, 29), δεν διεξαγόταν μπροστά στον Πραίτορα.

Από τα χρόνια της Δημοκρατίας στις αποφράδες ημέρες προσθέτονταν και οι αφιερωμένες σε γιορτές (*feriae*) ή σε αγώνες (*ludi*), από μια *lex Hortensia* δε –πιθανώς την ίδια που έδωσε ισχύ νόμου στα *plebis cita*, του 286 π.Χ.– και οι ημέρες των αγορών (*nundinae*).

γ) Τέλος, κατά τις ημέρες, κατά τις οποίες συνέρχονταν λαϊκές συνελεύσεις (*dies comitiales* - Varro, de ling, lat., 29, όπ.π.), επιτρεπόταν μεν η άσκηση των δικαιοδοτικών καθηκόντων του Πραίτορα, αλλά με τον όρο ότι η άσκησή τους δεν θα παρεμποδιζόταν από τη λειτουργία της συνέλευσης.

δ) Με μιαν *Oratio* του Μάρκου Αυρηλίου (D. 2, 12, 1 και 2 - Ουλπιανός) ορίσθηκαν ως εξαιρετέες και οι ημέρες του θερισμού και του τρύγου (*messes vindemiaeque*) και προσδιορίσθηκαν κατά ενιαίο τρόπο 230 ημέρες ως ημέρες λειτουργίας των δικαστηρίων.

ε) Ως προς τις ώρες της ημέρας κατά τις οποίες μπορούσε να γίνει απονομή δικαιοσύνης, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. I, 7, και 9 στον Bruns, Fontes, I, σελ. 19) όριζε ότι η διαδικασία έπρεπε να αρχίσει πριν από το μεσημέρι, η δε απόφαση να εκδοθεί πριν από τη δύση του ηλίου. Είναι αμφίβολο, όμως, αν ο περιορισμός αυτός εξακολουθούσε να ισχύει κατά την περίοδο της διαδικασίας της *formula*. Αμφισβητείται επίσης αν οι διατάξεις αυτές του Δωδε-

κάδελτου αφορούσαν το στάδιο απονομής της δικαιοσύνης *in iure* ή το στάδιο *in iudicio*.

§ 119. Οι διάδικοι και η αντιπροσώπευση στη δίκη*

I. Οι διάδικοι

α) Ο δικαστικός αγώνας διεξάγεται συνήθως ανάμεσα σε δύο πρόσωπα, τον *ε ν ά γ ο ν τ α*, που με την προσφυγή του στη δικαιοσύνη επιδιώκει να πραγματοποιήσει το δικαίωμα που επικαλείται (*actor*, *is qui agit*, πριν δε από την κατάρξη της δίκης (για την οποία βλ. πιο κάτω, § 120, III, 1, και § 121, III, A, 2), *is qui agere vult*), και τον *ε ν α γ ό μ ε ν ο* (*reus*)⁽¹⁾ που αποκρούει την επιδίωξη του ενάγοντα.

Συνήθως, όπως ειπώθηκε, τα συμφέροντα που αντιτάσσονται και, κατά συνέπεια, οι διάδικοι, είναι δύο. Δεν είναι όμως διόλου σπάνιες οι περιπτώσεις ενεργητικής όσο και παθητικής εκούσιας ομοδικίας (βλ. Festus, στις λέξεις «*contestari litem*», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 5: «*duo aut plures adversarii*»).

Εξάλλου, στις αγωγές διανομής (*actio communi dividundo*, *actio familiae erciscundae*, για την οποία βλ. D. 10, 2, 2, 3 - Ουλπιανός), καθένας από τους διαδίκους είχε τη θέση τόσο ενάγοντα όσο και εναγομένου.

Προς τον ενάγοντα εξομοιώνεται στη διαδικασία της *formula* ο εναγόμενος ως προς τις ενστάσεις που προβάλλει (D. 44, 1, 1 - Ουλπιανός: «*reus in exceptione actor est*»).

β) Ικανότητα τού να είναι κάποιος διάδικος

Στην κατεχοχή ρωμαϊκή δίκη, το *iudicium legitimum* (βλ. πιο κάτω § 121, 2. στ, ββ), διάδικοι μπορούσαν να είναι μόνο Ρωμαίοι πολίτες, ενώ στο *iudicium imperio continens* (για το οποίο βλ. επίσης όπ.π.), μπορούσαν να είναι διάδικοι και Λατίνοι και, γενικότερα, ξένοι (Gai, IV, 105, 109).

* F. Bonifacio, «Cognitor», «procurator» e rapporto processuale, στα Studi in onore di P. De Francisci, IV, Milano 1956, σελ. 537-548, E. De Simone, στη λ. «Rappresentanza in giudizio (diritto romano)», στο NNDI, 14 (1968) σελ. 857-859.

(1) Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από τον Δωδεκάδελτο (Δωδεκ., II, 2, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 20, βλ. και Festus, στη λέξη «*reus*», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 32, όπου η σχετική πληροφορία του Capito), αρχικά ο όρος *reus* χρησίμευε στο να δηλώνει τόσο τον ενάγοντα όσο και τον εναγόμενο.

Αντίθετα, οι δούλοι δεν είχαν ολωσδιόλου την ικανότητα να είναι διάδικοι (D. 50, 17, 107 - Γάιος («cum servo nulla actio est», και γι' αυτό στις δίκες περί ελευθερίας (*causae liberales*), αντί γι' αυτούς παρίστατο ένας *adsertor*.

Εξαίρεση υπήρχε μόνο κατά τη διαδικασία της *extraordinaria cognitio* ως προς το δούλο που είχε απελευθερωθεί με καταπιστευτική απελευθέρωση (*manumissio fideicommissaria*) και διεκδικούσε την ελευθερία του (D. 5, 1, 53 - Ερμογενειανός).

γ) Ικανότητα τού να παρίσταται κάποιος στο δικαστήριο

Ορισμένα πρόσωπα ήταν, κατά το ρωμαϊκό δικονομικό δίκαιο, ανίκανα να παρίστανται μόνο τους στο δικαστήριο εξαιτίας της ηλικίας ή του φύλου τους, ή εξαιτίας διανοητικών διαταραχών που παρουσίαζαν.

Έτσι, σε περίπτωση που η δίκη ανήκε στα *iudicia legitima*, οι έφηβες και αυτεξούσιες γυναίκες έπρεπε να έχουν τη συμπαράσταση του επιτρόπου τους (*auctoritas tutoris*), προκειμένου να παραστούν στο δικαστήριο (U.E., 11, 27), το ίδιο δε ίσχυε και για τους ανήλικους.

Τα νήπια εξάλλου ήταν ανίκανα να παρίστανται στο δικαστήριο. Αντί γι' αυτά παρίστατο ο επίτροπός τους.

Πρέπει, άλλωστε, να σημειωθεί ότι και στην περίπτωση των αυτεξούσιων εφήβων γυναικών καθώς και των ανήλικων, η δίκη κατά τις διαδικασίες της *formula* και της *cognitio extraordinaria* μπορούσε να διεξαχθεί και στο όνομα του επιτρόπου τους, ενώ τούτο μόνο κατ' εξαίρεση μπορούσε να συμβεί κατά τη διαδικασία των *legis actiones*, (Gai. IV, 82, βλ. και IV, 99).

Ανίκανοι να παρίστανται στο δικαστήριο ήταν επίσης οι *παράφρονες*. Αντί γι' αυτούς, παρίστατο στο δικαστήριο ο κηδεμόνας τους, (βλ. Gai, IV, 82 και 99). Τα ίδια ίσχυαν, πιθανώς, και για τους κηδεμόνες ασώτων, αλλά για την περίπτωση αυτή δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία στις πηγές.

II. Η αντιπροσώπευση στη δίκη

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε περιπτώσεις κατά τις οποίες ήταν δυνατή η διεξαγωγή του δικαστικού αγώνα μέσω αντιπροσώπου, που διεξήγε τη δίκη, είτε με την ιδιότητα του ενάγοντα, είτε με εκείνη του εναγομένου, όχι όμως στο όνομα του αντιπροσωπευόμενου, αλλά στο δικό του όνομα. Πρόκειται δηλαδή για περιπτώσεις έμμεσης αντιπροσώπευσης στη δίκη.

Οι περιπτώσεις αυτές στηρίζονται σε εξουσιοδότηση (*iussum*) ή (ανακριβώς) «εντολή» (*mandatum*) του αντιπροσωπευόμενου, είτε σε άλλη σχέση, όπως επιτροπεία κ.λπ.

Α) Στο *iussum* στηρίζονται οι περιπτώσεις του *cognitor* και του *procurator*.

α) Τον *cognitor* διόριζε με πανηγυρικές φράσεις ο διάδικος κατά το στάδιο *in iure*, ήταν δε απαραίτητη κατά το διορισμό η παρουσία του αντιδίκου του, όχι όμως και εκείνου που διοριζόταν ως *cognitor* (Gai, IV, 83 και 97). Ο διορισμός *cognitor* ίσχυε χωρίς περιορισμούς στη διαδικασία της *formula*. Αντίθετα, είναι αμφίβολο αν μπορούσε να γίνει τέτοιος διορισμός κατά τη διαδικασία των *legis actiones*. Υποστηρίζεται, πάντως, ότι μία μαρτυρία πηγής των αρχών του πρώτου αιώνα π.Χ. (των μέσων δηλαδή, της προκλασικής περιόδου), κατά την οποία όποιος είχε ηλικία μεγαλύτερη από 60 έτη ή ήταν άρρωστος μπορούσε να διορίσει *cognitor* (Rhet. ad Her. 2, 13, 20), αναφέρεται στη διαδικασία των *legis actiones*.

Από τη μετακλασική περίοδο ο όρος *cognitor* εμφανίζεται πιο σπάνια (βλ. όμως P.S. 5, 9, 2: «*procuratorum cognitorumque*», στο Girard, *Textes*, I, σελ. 350), ενώ στο ιουστινιάνειο δίκαιο ο όρος *Procurator* αντικαθιστά στις πηγές τον όρο *cognitor*.

Η απόφαση εκδιδόταν όχι στο όνομα του προσώπου που αντιπροσωπευόταν στη δίκη, αλλά στο όνομα του *cognitor* και γι' αυτό αν ο διάδικος που αντιπροσωπευόταν από τον *cognitor* ήταν ο εναγόμενος, έπρεπε να εξασφαλίσει με εγγυοδοσία τον ενάγοντα για το ότι θα εκτελέσει την απόφαση που επρόκειτο να εκδοθεί (Gai, IV, 101).

β) Ο διορισμός του *procurator*, αντίθετα προς τον του *cognitor*, γινόταν με άτυπη εντολή, ακόμα δε και σε περίπτωση που ο αντίδικος ήταν απών ή αγνοούσε τούτο (Gai, IV, 84).

Ο *procurator* που παρίστατο ως αντιπρόσωπος του εναγόμενου ήταν υποχρεωμένος να δώσει ο ίδιος (κι όχι εκείνος τον οποίο αντιπροσώπευε) εγγυοδοσία στον ενάγοντα για το ότι ο αντιπροσωπευόμενος θα εκτελέσει την απόφαση (Gai, IV, 101).

Από την άλλη μεριά, ο *procurator* που παρίστατο ως αντιπρόσωπος του ενάγοντα έπρεπε κι αυτός να δώσει εγγυοδοσία για να εξασφαλίσει τον εναγόμενο ότι εκείνος τον οποίο εκπροσωπεί θα επικυρώσει τις πράξεις που θα έχει εκτελέσει ως *procurator*. Τούτο γινόταν για να εξασφαλισθεί ο εναγόμενος ότι εκείνος που εκπροσωπήθηκε δεν θα ασκήσει νέα αγωγή για το ίδιο αντικείμενο (Gai, IV, 98).

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο ο *procurator* μπορούσε να διορισθεί είτε με εντολή που καταχωριζόταν σε πρωτόκολλο, είτε με δήλωση του αντιπρο-

σωπευόμενου «κύριου της δίκης» (*dominus litis*), που παρίστατο για το σκοπό αυτό αυτοπροσώπως στο δικαστήριο (*Inst.*, 4, 11, 3. Πρβλ. *Mitteis*, *Chrest.* 55 = *Bruns*, *Fontes*, I, αριθ. 191 (έτους 368), στιχ. 3: «κατ' εντολήν την) και αναλημφ(θ)είσα(ν) τοις ηγεμονικοῖς υπομνήμασι» και *Mitteis*, *Chrest.* 96 = *FIRA*, III, αριθ. 172, στιχ. 2-3).

Β) Άλλες σχέσεις που θεμελίωναν έμμεση αντιπροσώπηση στη δίκη

Εδώ υπάγονται οι περιπτώσεις του επιτρόπου και του κηδεμόνα για τις οποίες έγινε πιο πάνω λόγος (I, γ), καθώς και των οργάνων των νομικών προσώπων, όπως π.χ. των *duumviri* για τις κοινότητες, ή του *actor* για τα σωματεία.

§ 120. Η διαδικασία των *legis actiones**

I. Το αρχαιότερο διαδικαστικό σύστημα των Ρωμαίων, όπως είπαμε ήταν των δικονομικών τύπων (*legis actiones*).

Κατά τον Γάιο (*Gai*, IV, 11), ονομάστηκαν έτσι, γιατί κάθε μια από τις αγωγές που περιλαμβανόταν υπό την ονομασία αυτή δημιουργήθηκε με διάταξη νόμου –του Δωδεκάδελτου ή άλλου– είτε γιατί η διατύπωσή τους περιεχόταν στον ίδιο το νόμο. Αλλά η διπλή αυτή εξήγηση που μας δίνει ο Γάιος δεν είναι ακριβής, γιατί μερικές τουλάχιστον από τις *legis actiones* ήταν παλαιότερες από κάθε νομοθετικό κείμενο, και αυτόν ακόμα τον Δωδεκάδελο. Ο ίδιος ο Γάιος, όταν αναφέρεται στη *legis actio per pignoris capionem*, παρέχει την πληροφορία ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η διαδικασία αυτή είχε εισαχθεί εθιμικά (*Gai*, IV, 27: «*moribus*»). Αλλά και η *legis actio Sacramento* και η *legis actio per manus iniunctionem*, κατά την κρατούσα γνώμη, ήταν παλαιότερες από το Δωδεκάδελο.

II. Προδικασία *in iure*

Η παρουσία και των δύο διαδίκων ήταν απαραίτητη για την πρόοδο

* *V. Arangio - Ruiz*, *Cours de droit romain - Les actions*, Napoli 1935 (ανατ. 1980), σελ. 5-26, *G. Pugliese*, *Il processo civile romano*, I, *Le legis actiones*, Roma 1962, *P. Noailles*, *Du droit sacré* (όπ.π., § 116), σελ. 109-135, *H. Lévy - Bruhl*, *Recherches sur les actions de la loi*, Paris 1960, *του ίδιου*, *Quelques problèmes du très ancien Droit Romain*, Paris 1934, σελ. 171-180, *C.St. Tomulesco*, (όπ.π., § 116), *W. Selb*, *Vom geschichtlichen Wandel* (όπ.π., § 117), *A. Biscardi*, *La litis contestatio nellaprocedura per legis actiones*, στα *Studi V. Arangio - Ruiz*, III, Napoli 1952, σελ. 461-472, *C.A. Cannata*, *Tertiis nundinis partis secanto*, στα *Studi A. Biscardi*, IV, Milano 1983, σελ. 59-71.

της διαδικασίας *in iure*. Ο ενάγοντας μπορούσε να εξαναγκάσει τον εναγόμενο να παραστεί σ' αυτή με κλήση για παράσταση ενώπιον του Άρχοντα (*in ius vocatio*).

Αν ο εναγόμενος δεν συμμορφωνόταν προς την κλήση αυτή, ο ενάγοντας είχε το δικαίωμα να τον εξαναγκάσει προς τούτο με επιλαβή (*manus iniectio vocati* - βλ. Δωδεκ. Ι, 1-3). Αλλά ο εναγόμενος μπορούσε να αποφύγει τον εξαναγκασμό του σε άμεση εμφάνιση παρέχοντας εγγυητή, που ονομαζόταν *vindex* (Δωδεκ., Ι, 4).

Η παρουσία των διαδίκων έπρεπε να είναι, καταρχή, πραγματική. Κατ' εξαίρεση, στη δίκη περί ελευθερίας, αντί για εκείνον που διεκδικιόταν ως ελεύθερος ή ως δούλος παρίστατο ο *adsertor in libertatem*, επίσης δε ο επίτροπος παρίστατο στη δίκη αντί για τον επιτροπευόμενο. Κατά μια πληροφορία που μας παρέχουν οι ιουστινιάνειες Εισηγήσεις (*Inst.* 4, 10 pr), μια *lex Hostilia*, άγνωστης χρονολογίας, αλλά πάντως αναφερόμενη στις *legis actiones*, επέτρεπε στην περίπτωση αγωγής περί κλοπής (*actio furti*) την παράσταση οποιουδήποτε τρίτου αντί για τον παθόντα, αν αυτός ήταν απών για υποθέσεις της ρωμαϊκής πολιτείας (*qui rei publicae causa abessent*), ή αν είχε συλληφθεί αιχμάλωτος σε πόλεμο (*qui apud hostes essent*).

Αν η δίκη απαιτούσε επανειλημμένες παραστάσεις του εναγόμενου, ο τελευταίος αυτός έπρεπε να προσφέρει εγγυητές (*vades*), ότι θα εμφανισθεί και πάλι.

III. Κύρια διαδικασία *in iure*

Α) Όταν ο εναγόμενος εμφανιζόταν μπροστά στον Άρχοντα, είχε τρεις δυνατότητες: Είτε να ομολογήσει ρητά την αγωγή (*confessio in iure*), είτε να μην ομολογήσει μεν ρητά, αλλά να μην προσφέρει τις πανηγυρικές λέξεις που έπρεπε, οπότε, επειδή δεν υπερασπιζόταν τον εαυτό του (*indefensus*), εθεωρείτο, και πάλι, ότι είχε ομολογήσει, είτε να αμφοισβητήσει την αγωγή.

Στην τελευταία αυτή περίπτωση η δίκη έπαιρνε μια από τις πέντε μορφές υπό τις οποίες εμφανίζεται η διαδικασία των *legis actiones*. Οι μορφές αυτές είναι οι ακόλουθες: *legis actio sacramento*, *legis actio per iudicis postulationem*, *legis actio per conductionem*, *legis actio per manus iniunctionem* και *legis actio per pignoris captionem* (*Gai*, IV, 12). Από τις πέντε αυτές μορφές, οι τρεις πρώτες είχαν διαγνωστικό χαρακτήρα, ενώ οι δύο υπόλοιπες είχαν χαρακτήρα εκτελεστικό.

Β) Θα εξετάσουμε τώρα κάθε μία από τις διαγνωστικές *legis actiones* κατά το στάδιο *in iure*.

1. *Legis actio sacramento*

Η αρχαιότερη από τις *legis actiones*, αλλά και εκείνη που είχε ευρύτερο πεδίο εφαρμογής γιατί εφαρμοζόταν οποτεδήποτε ο νόμος δεν προέβλεπε άλλη διαδικασία (Gai, IV, 13), ήταν η *legis actio sacramento*, που διακρινόταν σε *legis actio sacramento in rem* και σε *legis actio sacramento in personam*.

Κοινό χαρακτηριστικό και των δύο αυτών ειδών *legis actio sacramento* ήταν ότι καθένας από τους διαδίκους ήταν υποχρεωμένος να καταθέσει ένα «στοίχημα» (*sacramentum*).

Καθένας, δηλαδή, από τους διαδίκους κατέθετε ένα ποσό ανάλογο με την αξία του αντικειμένου της δίκης. Ειδικότερα, το στοίχημα ανερχόταν σε 500 ασσάρια αν η αξία του αντικειμένου της δίκης ήταν 1.000 ασσάρια ή περισσότερα, ενώ αν η αξία ήταν μικρότερη από 1.000 ασσάρια, το στοίχημα ανερχόταν σε 50 ασσάρια (Δωδεκ., II, 1α = Gai, IV, 14). Προκειμένου για δίκες περί ελευθερίας (*liberales causae*), κατά μία «εύνοια ελευθερίας» (*favor libertatis*), το στοίχημα παρέμενε πάντοτε 50 ασσάρια – ανεξάρτητα από την αξία του ως δούλου ή ελεύθερου διεκδικούμενου– και τούτο, όπως λέει ο Γάιος (Gai, IV, 14), για να μην επιβαρύνονται οι *adsertores*. Τα ποσά των στοιχημάτων είχαν καθορισθεί με βάση την αξία πέντε προβάτων (1 πρόβατο = 10 ασσάρια) ή, αντίστοιχα, πέντε βοδιών (1 βόδι = 100 ασσάρια) με μια *lex* του 454 ή 452 π.Χ. (βλ. Cicero, *de rep.* 2, 35, 60, Festus, στη λ. «*peculatus*», στον Bruns, *Fontes*, II, σελ. 22).

Ο δικαστής που εδίκασε την υπόθεση (βλ. πιο κάτω υπό Γ), αποφαινόταν συγχρόνως ποιό από τα δύο στοιχήματα που κατατέθηκαν ήταν «δίκαιο» (*sacramentum iustum*, βλ. Cicero, *pro Caec.* 33, 97 και *de domo*, 29, 78), οπότε το άλλο, που ήταν κατ' ανάγκη «άδικο» (*iniustum*), κατέπιπτε υπέρ του *aerarium* (βλ. Gai, IV, 13-14, Varro, *de ling. lat.*, 5, 180, στον Bruns, *Fontes*, II, σελ. 54).

Τα στοιχήματα εκείνα που κατέπιπταν, τα χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για να καλύπτουν τη δαπάνη των δημόσιων θυσιών (Festus, στη λ. «*sacramentum*», στον Bruns, *Fontes*, II, σελ. 34).

Ο Γάιος αποκαλεί το στοίχημα «ποινή» (Gai, IV, 14: «*poena sacramenti*»), δέχεται, δηλαδή, ότι σκοπός του ήταν η τιμωρία του διαδίκου ο οποίος είχε κινήσει ή αποδεχθεί αδικαιολόγητα το δικαστικό αγώνα.

Η πιθανότερη όμως εξήγηση του θεσμού του *sacramentum*, που βρίσκεται στη βάση της αρχαιότερης αυτής από τις *legis actiones*, είναι, κατά την πιο πιθανή γνώμη, ότι τούτο συνδέεται με τη χρήση του όρκου ως μορφής *θεοδικίας*, που υποδηλώνει η ίδια η συνάφεια της λέξης «*sacramentum*», προς τον όρο «*sacer*» (αρχ. ελλην. «*άγος*»). Αρχικά, δη-

λαδή, τα δύο μέρη στη διαδικασία αυτή ορκίζονταν το δε «στοίχημα» που κατέθεταν είχε τη θέση εξιλαστήριας θυσίας (*piaculum*) που απέβλεπε στον εξαγνισμό εκείνου που είχε ηττηθεί στη δίκη από την επιορκία στην οποία είχε υποπέσει και η οποία προέκυπτε από το γεγονός ότι ο όρκος του είχε κριθεί ως «άδικος» με την απόφαση του δικαστή.

Όπως ειπώθηκε, η *legis actio sacramento* διακρίνεται σε *legis actio sacramento in rem* και σε *legis actio sacramento in personam*. Με την πρώτη ο ενάγοντας διεκδικεί πράγμα⁽¹⁾ ως δικό του, ή διεκδικεί ένα πρόσωπο πάνω στο οποίο ισχυρίζεται ότι έχει απόλυτη εξουσία (*manus*, πατρική εξουσία, κ.λπ.), ή για το οποίο ισχυρίζεται ότι είναι δούλος ή ελεύθερος. Με τη δεύτερη επιδιώκεται να εξαναγκασθεί ένα πρόσωπο να εκπληρώσει χρηματική παροχή στην οποία είναι υποχρεωμένο είτε λόγω δικαιοπρακτικής είτε λόγω εξωδικαιοπρακτικής του ευθύνης.

ΑΑ) *Legis actio sacramento in rem*

α) Για τη διεκδίκηση κατά την υπό συζήτηση διαδικασία του πράγματος που αποτελούσε το αντικείμενο της δίκης, ήταν απαραίτητη η πραγματική παρουσία τούτου, εφόσον βέβαια, η προσαγωγή του ήταν υλικά δυνατή (Gai, IV, 16).

β) Η δίκη άρχιζε με το άγγιγμα του πράγματος από τον καθένα από τους διαδίκους με ένα μικρό ραβδί, την *vindicta* ή *festuca*, η οποία, όπως αναφέρει ο Γάιος (Gai, IV, 16), είχε τη θέση λόγχης (*quasi hastae loco*) και συμβόλιζε την απόλυτη εξουσία (ο Γάιος λέει την κυριότητα) του διαδίκου πάνω στο πράγμα.

Συγχρόνως ο διάδικος διεκήρυττε με πανηγυρικές λέξεις το δικαίωμά του πάνω στο πράγμα (τύπος της διεκδίκησης): «*Hunc ego hominem ex iure quiritium meum esse aio secundum suam causam. Sicut dixi ecce tibi vindictam imposui*» (Val. Probus, 4, 6, στο Girard, Textes, I, σελ. 13, Gai, IV, 16).

Κατόπιν και ο αντίδικος διεκήρυττε τα ίδια, με τις ίδιες πανηγυρικές λέξεις (*contravindicatio*).

Το τυπικό αυτό, με το οποίο άρχιζε ένας τυποποιημένος αγώνας ανάμεσα στους διεκδικητές του πράγματος, ονομαζόταν «*conserere manum*», συμπλοκή (βλ. Δωδεκ., VI, 5α, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 25, Aul. Gell., 20, 10, 7).

(1) Όχι όμως δικαίωμα κυριότητας πάνω σε πράγμα, γιατί, όπως εκθέτουμε σε άλλο κεφάλαιο, η έννοια της κυριότητας –κι ακόμα περισσότερο των άλλων εμπραγμάτων δικαιωμάτων– δεν είχε διαμορφωθεί ακόμα.

γ) Κατόπιν ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε διέταζε τους διαδίκους να αφήσουν και οι δύο το πράγμα (Gai., IV, 16 (το παράδειγμα από διεκδίκηση δούλου): «mittite ambo hominem»).

Ακολουθούσε τυποποιημένος διάλογος των διαδίκων, με τον οποίο εκείνος που διεκδικούσε το πράγμα ζητούσε από τον αντίδικο του να καθορίσει σε ποιάν αιτία (causa) βασίζει την contradicatio του.

Την απάντηση τούτου ακολουθούσε πρόκληση σε στοίχημα, (Val Probus, 4, 2, στο Girard, Textes, I, σελ. 13, Gai, IV, 16).

δ) Στο σημείο αυτό, ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε όριζε τον δικαστή που θα έκρινε ποιο από τα δύο στοιχήματα ήταν «δίκαιο».

Αρχικά ο Άρχοντας όριζε αμέσως το δικαστή. Αργότερα όμως, με μια lex Pinaria, άγνωστης χρονολογίας, πιθανώς όμως, του 346 π.Χ., ορίσθηκε ότι ανάμεσα στη λήξη της διαδικασίας in iure και στον ορισμό δικαστή έπρεπε να μεσολαβήσει διάστημα τριάντα ημερών (Gai, IV, 16).

ε) Συγχρόνως ο Άρχοντας όριζε σε τίνος από τους διαδίκους την κατοχή θα παρέμενε το αντικείμενο της διεκδίκησης ως το τέλος της δίκης.

Εκείνος όμως που έπαιρνε κατ' αυτόν τον τρόπο το πράγμα στην κατοχή του έπρεπε να παράσχει εγγυητές (praedes litis et vindi - ciarum), για το ότι θα αποδώσει το πράγμα στον αντίδικο του, αν αυτός νικήσει στη δίκη (Gai, IV, 16, ps. Asconius, in Verr. § 114, στον Bruns, Fontes, II, σελ. 72).

Στις δίκες περί ελευθερίας (liberates causae) ο διεκδικούμενος ως ελεύθερος ή ως δούλος παρέμενε σε πραγματική ελευθερία ως το τέλος της δίκης.

στ) Κάταρξη της δίκης. Ύστερα από τον ορισμό δικαστή, ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε προσκαλούσε τους παρισταμένους στο δικαστήριο να είναι μάρτυρες («testes estote») για το ότι η διαδικασία διεξάχθηκε σωστά και ετηρήθηκαν όλοι οι δικονομικοί τύποι (Festus, στη λ. «contestari litem», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 5).

Αυτή ήταν η στιγμή της κάταρξης της δίκης (litis contestatio), με την οποία καθορίζονταν αμετάκλητα οι θέσεις των διαδίκων στη δίκη, και οι τελευταίοι δεν είχαν πια τη δυνατότητα να τις μεταβάλουν.

Η κάταρξη της δίκης αποτελούσε το τέλος της φάσης in iure του δικαστικού αγώνα, απέκτησε δε ακόμα μεγαλύτερη σημασία στη διαδικασία της formula.

BB) Legis actio Sacramento in personam

Πολύ λίγα είναι γνωστά για τη διαδικασία αυτή, γιατί το χειρόγραφο των Εισηγήσεων του Γαΐου παρουσιάζει κενό σ' αυτό το σημείο.

Από τις λίγες πληροφορίες που σώζονται προκύπτει ότι η διαδικασία

αυτή ήταν όμοια προς τη διαδικασία της *legis actio sacramento in rem*, εκτός του ότι, αντί για τον «τύπο της διεκδίκησης» που παραθέσαμε πιο πάνω, ο ενάγοντας επρόβαλε ενώπιον του Άρχοντα που δικαιοδοτούσε με πανηγυρική φράση την απαίτησή του (Val. Probus, 4, 1, στο Girard, Textes, I, σελ. 13: «aio te mihi dare oportere»), και καλούσε τον εναγόμενο να δηλώσει αν δέχεται ή αρνείται τούτο.

Σε περίπτωση άρνησης του εναγόμενου, ακολουθούσε η πρόσκληση σε στοίχημα και η υπόλοιπη διαδικασία.

2. *Legis actio per iudicis postulationem*

α) Η διαδικασία της αγωγής αυτής στηριζόταν σε ένα αίτημα (*postulatio*) του ενάγοντα, απευθυνόμενο προς τον Άρχοντα που δικαιοδοτούσε, με το οποίο του ζητούσε να ορίσει δικαστή.

Αντίθετα προς τη *legis actio sacramento*, που ο Γάιος χαρακτηρίζει ως γενικού χαρακτήρα, γιατί η άσκησή της χωρούσε όταν ο νόμος δεν προέβλεπε άλληνη αγωγή, ειδικότερου χαρακτήρα (Gai, IV, 13), η *legis actio per iudicis postulationem*, για την οποία γίνεται εδώ λόγος, ήταν ειδική, μπορούσε, δηλαδή, να ασκηθεί μόνον όταν διάταξη νόμου προέβλεπε περί τούτου ρητά.

Τούτο συνέβαινε κατά μεν το Δωδεκάδελτο (Gai, IV, 17α), στις περιπτώσεις της αγωγής από *sponsio* και της αγωγής μεταξύ συγγληρονόμων για τη διανομή κληρονομιαίας περιουσίας (*actio familiae erciscundae*), κατά δε κάποια *lex Liciniana*, άγνωστης χρονολογίας, στην περίπτωση κάθε άλλης αγωγής που αποσκοπούσε στη διανομή κοινού πράγματος (*actio communi dividundo* - Gai, IV, 17α. Βλ. και D. 4, 7, 12 - Μαρκιανός).

β) Στην υπό συζήτηση δίκη, ο ενάγοντας, επικαλούμενος την αιτία, με βάση την οποία ασκούσε την αγωγή του («*ex sponsione*»), καλούσε τον αντίδικο να δηλώσει αν αναγνωρίζει ή όχι την οφειλή του. Αν ο εναγόμενος το αρνιόταν, ο ενάγοντας ζητούσε από τον Άρχοντα που δικαιοδοτούσε να ορίσει δικαστή ή διαιτητή για να κρίνει τη διαφορά (Gai, IV, 17α: «*quando tu negas, te praetor iudicem sive arbitrum postulo uti des*» και Val. Probus, 4, 8, στο Girard, Textes, I, σελ. 13).

Κατά την πιο πιθανή γνώμη, δικαστής μεν οριζόταν στις αγωγές από *sponsio*, διαιτητής δε στις αγωγές διανομής.

γ) Στη *legis actio per iudicis postulationem* δεν χρειαζόταν να κατατεθεί στοίχημα, ο δε διορισμός του δικαστή ή του διαιτητή γινόταν αμέσως, χωρίς να τηρηθεί, όπως στη *legis actio sacramento* η προθεσμία των τριάντα ημερών της *lex Pinaria*.

3. *Legis actio per condictionem*

α) Η διαδικασία της αγωγής αυτής στηριζόταν σε μια κλήση (*condictio*, κατά την αρχαιότερη ρωμαϊκή νομική ορολογία, - πρβλ. Gai, IV, 18, Inst. 4, 6, 15, Festus, στη λ. «*condictio*», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 5), ήταν δε και η αγωγή αυτή *εἰδικοῦ* χαρακτήρα. Αντίθετα όμως προς την *legis actio per iudicis postulationem*, η αγωγή τούτη ήταν νεώτερη από τον Δωδεκάδελτο, φαίνεται δε πιθανό ότι είχε εισαχθεί για να καλύψει τις αυξημένες συναλλακτικές ανάγκες που εμφανίστηκαν όταν, κατά τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου, η ρωμαϊκή οικονομία άρχισε να αναπτύσσεται.

Η *legis actio per condictionem* είχε εισαχθεί με δύο νόμους, που και οι δύο ανάγονται στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 2ου. Ο ένας, η *lex Silia*, αφορούσε απαιτήσεις για ορισμένο χρηματικό ποσό (*certa pecunia*), ενώ ο άλλος, η *lex Calpurnia*, αφορούσε απαιτήσεις για οποιοδήποτε άλλο ορισμένο πράγμα (*certa res* - Gai, IV, 19).

Πρέπει να σημειωθεί ότι ούτε ο Γάιος βρίσκει ικανοποιητική εξήγηση για το λόγο ύπαρξης της αγωγής αυτής παράλληλα προς την *legis actio sacramento in personam* από τη μια μεριά και την *legis actio per iudicis postulationem* από την άλλη, (Gai. IV, 20).

β) Κατά τη διαδικασία της *legis actio per condictionem*, ο ενάγοντας ενώπιον του Άρχοντα καλούσε τον εναγόμενο να δηλώσει αν αναγνωρίζει μιαν ορισμένη οφειλή του προς αυτόν. Αν ο εναγόμενος αρνιόταν, ο ενάγοντας τον καλούσε (*condictio* = *denuntiatio*) να εμφανισθεί μετά τριάντα ημέρες, και πάλι, ενώπιον του Άρχοντα για το διορισμό δικαστή (Gai, IV, 17β).

Αντίθετα προς τα όσα ίσχυαν για την *legis actio per iudicis postulationem*, δεν ήταν αναγκαίο στην περίπτωση της *legis actio per condictionem* να γίνει μνεία αιτίας στη συζητούμενη διαδικασία. Είχε δηλαδή η *legis actio per condictionem* αφηρημένο χαρακτήρα.

γ) Όσον αφορά την *κάρταρξη της δίκης*, ίσχυαν, τόσο στη *legis actio per iudicis postulationem*, όσο και στην *legis actio per condictionem*, τα ίδια που ίσχυαν και για τη *legis actio sacramento* (πιο πάνω, υπό 1, ΑΑ, στ), στα οποία και παραπέμπουμε.

Γ) Θα εξετάσουμε τώρα τις διαγνωστικές *legis actiones* στο στάδιο *in iudicio*, ενώπιον, δηλαδή του δικαστή ή διαιτητή.

α) Είδαμε πιο πάνω ότι με την εκπνοή της προθεσμίας 30 ημερών από τη λήξη της *in iure* διαδικασίας που είχε ορίσει η *lex Pinaria* οι διὰ δι-

κοι εμφανίζονταν και πάλι μπροστά στο δικαιοδοτούντα Άρχοντα, ο οποίος, τότε, διόριζε τον δικαστή που επρόκειτο να δικάσει με την υπόθεση.

Μετά το διορισμό του δικαστή, οι διάδικοι καλούσαν ο ένας τον άλλον για εμφάνιση ενώπιον του τη μεθεπόμενη (*comperendinum diem*. Πρβλ. Gai, IV, 15, Val. Probus, 4, 9, στο Girard, Textes, I, σελ. 13: «in diem tertium sive perendinum», Festus, στη λ. «res comperendinata», στον Bruns, Fontes, II, σελ. 32). Κατά τον Δωδεκάδελτο, (Δωδεκ. II, 2, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 20), άλλη αναβολή επιτρεπόταν μόνο για βαρεία αρρώστια (*morbus santicus*), ή για δικαστικό αγώνα με ξένο (*status dies cum hoste*). Αργότερα όμως φαίνεται ότι είχαν εισαχθεί και άλλοι λόγοι αναβολής (βλ. τέτοιους στη *lex Urson.*, Κεφ. 95, στιχ. 20-25, 32-35, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 131).

β) Η διαδικασία μπροστά στο δικαστή περιλάμβανε μια σύντομη έκθεση της υπόθεσης από καθέναν από τους αντιδίκους (*causae coniectio*, ps. Ascon., II, 1, § 26, στον Bruns, Fontes, II, σελ. 71. Πρβλ. Δωδεκ., I, 7, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 19. Ο Γάιος (Gai, IV, 15), κάνει λόγο περί «*causae collectio*»). Ακολουθούσε αν ά π τ υ ξ η τ ω ν ε π ι χ ε ι ρ η μ ά τ ω ν από τον καθένα από τους διαδίκους, παρουσία του αντιδίκου του και του δικαστή (Gai, IV, 15: «*causam perorare*», βλ. και Δωδεκ., I, 7, όπ.π.).

γ) Κατόπιν ερχόταν το σ τ ά δ ι ο τ η ς α π ό δ ε ι ξ η ς . Η προσαγωγή των αποδεικτικών μέσων γινόταν από τους διαδίκους, αφού η απόδειξη διεξαγόταν με δική τους πρωτοβουλία.

Είναι πιθανό ότι η διαδικασία των *legis actiones* είχε αρχικά γνωρίσει αποδεικτικά μέσα που αποτελούσαν μορφές θεοδικίας (όπως το *sacramentum*), αλλά τα μέσα αυτά είχαν νωρίς εκλείψει.

Αποδεικτικό μέσο βασικής σημασίας αποτελούσαν οι μ ά ρ τ υ ρ ε ς . Για το λόγο αυτό και με σκοπό να εξαναγκάσει τους μάρτυρες και το ζυγοστάτη (βλ. πιο πάνω για τον τύπο των δικαιοπραγιών), που είχαν συμπράξει σε δικαιοπραξίες με χαλκό και ζυγό (*per aes et libram*) να προσέλθουν να μαρτυρήσουν, ο Δωδεκάδελτος (Δωδεκ. VIII, 22, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 33), χαρακτήριζε εκείνον που είχε παρασταθεί υπό τέτοια ιδιότητα σε δικαιοπραξία με χαλκό και ζυγό και αρνιόταν κατόπιν να έρθει να μαρτυρήσει ως ανίκανο να είναι στο μέλλον μάρτυρας (*improbis*), αλλά και ως ανίκανο να καλεί άλλους να καταθέσουν γι' αυτόν (*intestabilis*).

Πριν από την κατάθεσή τους οι μάρτυρες ορκίζονταν.

Α ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο τ η ς α π ό δ ε ι ξ η ς ήταν δυνατό να αποτελέσουν μόνο πραγματικά γεγονότα. Η εκτίμηση των αποδείξεων από το δικαστή είχε, από πολύ νωρίς, γίνει εντελώς ελεύθερη.

δ) Μετά το τέλος της αποδεικτικής διαδικασίας ο δικαστής απάγγελλε

την απόφασή του (iudicare). Όταν επρόκειτο για τη legis actio Sacramento, ο δικαστής, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, αποφαινόταν με την απόφασή του ποιο από τα δύο στοιχεία ήταν το «δίκαιο».

Η απόφαση περιλάμβανε, προκειμένου για τη l.a. per iudicis postulationem και τη l.a. per conductionem καταδίκη (condemnatio) ή απαλλαγή (absolutio) του εναγομένου, πιθανώς δε το ίδιο ίσχυε προκειμένου για l.a. sacramento in personam. Αντίθετα, στη l.a. Sacramento in rem η απόφαση φαίνεται ότι περιοριζόταν στην αναγνώριση τού σε ποιόν το διεκδικούμενο πράγμα ανήκε.

ε) Εκείνος που έχανε τη δίκη (iudicatus) υποβαλόταν, προκειμένου για αγωγές in personam, στη legis actio per manus iniunctionem iudicati, για την οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω, υπό Δ, 1, β.

Δ) Legis actiones με εκτελεστικό χαρακτήρα

1. Legis actio per manus iniunctionem

α) Η διαδικασία αυτή αποσκοπούσε σε εκτέλεση κατά του προσώπου του οφειλέτη. Αντίθετα, σε περίπτωση διεκδίκησης πραγμάτων, όπου, όπως είπαμε πιο πάνω, υπήρχαν εγγυητές (praedes) ο εξαναγκασμός ήταν έμμεσος γιατί, αν εκείνος που είχε χάσει τη δίκη δεν έδινε το πράγμα, εκείνος που την είχε κερδίσει μπορούσε, με ιδιαίτερη αγωγή in personam, να ζητήσει αποζημίωση από τους εγγυητές αυτούς.

Έτσι, η διαδικασία της επιλαβής (manus iniectio) εφαρμοζόταν μόνον όταν δεν υπήρχαν εγγυητές (praedes).

β) Manus iniectio iudicati

αα) Η αρχαιότερη αυτή μορφή επιλαβής αναγόταν σε χρόνια παλαιότερα από το Δωδεκάδελτο. Κατά το Δωδεκάδελτο, η επιλαβή αυτή στρεφόταν είτε κατά του εναγομένου που είχε ομολογήσει την οφειλή του (confessus) κατά το στάδιο in iure⁽¹⁾, είτε του εναγομένου που είχε καταδικασθεί κατά το στάδιο ενώπιον του δικαστή (Δωδεκ. III, 1, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 20 - Gai, IV, 21, βλ. και lex Urson., Κεφ. 61, 1-2, στον Bruns, όπ.π., σελ. 123).

ββ) Τριάντα ημέρες μετά την ομολογία ή την έκδοση της καταδικαστικής απόφασης (Δωδεκ. III, 1-2, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 20. Βλ. και Gai,

(1) Το κείμενο που περιώθηκε στον Aul. Gell., 20, 42-45 κάνει μνεία μόνο ομολογίας χρηματικής οφειλής (aeris confessio, βλ. και Aul. Gell., 15, 13, 11). Τούτο όμως αποτελούσε προσθήκη ή τροποποίηση μεταγενέστερη από τη σύνταξη του Δωδεκάδελτου, αφού κατά τα χρόνια που συντάχθηκε ο Δωδεκάδελτος το νόμισμα δεν είχε ακόμα εισαχθεί.

III, 78), εκείνος που προχωρούσε σε εκτέλεση («επισπεύδων») καλούσε τον αντίδικο του να εμφανισθεί μπροστά στον Άρχοντα που δικαιοδοτούσε. Αν αυτός δεν συμμορφωνόταν, μπορούσε να τον εξαναγκάσει να εμφανισθεί με τα μέσα εκείνα των οποίων, όπως είδαμε πιο πάνω, υπό II, γινόταν χρήση και στο στάδιο της προδικασίας των διαγνωστικών *legis actiones*, (βλ. Δωδεκ., III, 2, στον Bruns, Fontes I, σελ. 20: «Post deinde manus iniectio esto. In ius ducito»).

γγ) Ενώπιον του Άρχοντα ο επισπεύδων δήλωνε πανηγυρικά προς τον καθ' ου η εκτέλεση ότι, επειδή δεν εξόφλησε το ποσό που ομολόγησε, ή στο οποίο καταδικάσθηκε, προβαίνει σε επιλαβή του ως καταδικασμένου (Gai, IV, 21: «iudicati manum inicio»). Συγχρόνως με την εκφώνηση των λόγων αυτών έπιανε σωματικά τον οφειλέτη.

Όταν επιβαλόταν η *manus iniectio*, ο οφειλέτης υποβαλλόταν στην εξουσία του δανειστή, ο οποίος, ύστερα από επιδίκαση (*addictio*) του Άρχοντα, μπορούσε να τον κλείσει σε ιδιωτική φυλακή.

Ο οφειλέτης που είχε υποβληθεί σε επιδίκαση δεν μπορούσε να ελευθερώσει τον εαυτό του αλλιώς, παρά μόνο εξοφλώντας το χρέος. Μπορούσε όμως ένας τρίτος, ενεργώντας ως *εγγυητής* (*vindex*), να παρέμβει και να αμφισβητήσει την υποχρέωση του οφειλέτη να καταβάλει «σπρώχνοντας το χέρι» του δανειστή (*manum depellere* - Gai. IV, 21). Αν όμως στη δίκη που ακολουθούσε έχανε, τότε, ο *vindex* αυτός εκινδύνευε να καταδικασθεί ο ίδιος σε ποσό διπλάσιο από την οφειλή του αρχικού οφειλέτη, ο οποίος όμως, πρέπει να σημειωθεί, απαλλασσόταν, κατά την πιθανότερη γνώμη, με την παρέμβαση του *vindex*.

δδ) Ο Δωδεκάδελτος όριζε ένα ελάχιστο όριο τροφής που ο δανειστής έπρεπε να παρέχει στο φυλακισμένο οφειλέτη αν ο τελευταίος δεν προτιμούσε να διατρέφει ο ίδιος τον εαυτό του. Όριζε επίσης και το μέγιστο βάρος των αλυσίδων με τις οποίες μπορούσε να βαρύνει ο δανειστής το φυλακισμένο οφειλέτη (Δωδεκ. III, 3-4, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 21).

Ο δανειστής ήταν υποχρεωμένος να κρατήσει τον οφειλέτη στη φυλακή τουλάχιστον για 60 ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων έπρεπε να τον παρουσιάσει επί τρεις συνεχείς ημέρες αγοράς (*nundinae*) ενώπιον του Πραίτορα που δικαιοδοτούσε στο *comitium* κάνοντας συγχρόνως γνωστό το ποσό του χρέους για το οποίο είχε απαγγελθεί η καταδίκη (Δωδεκ. III, 5, (= Aul. Gell. 20. 1, 46-47), στον Bruns, Fontes, I, σελ. 21).

εε) Αν κανένας δεν παρουσιαζόταν να καταβάλει το χρέος (πρβλ. Tit. Liv., 6, 14 και 15), ο δανειστής είχε το δικαίωμα να σκοτώσει τον οφειλέτη του ή να τον πουλήσει ως δούλο πέρα από τον Τίβερη (Aul. Gell., όπ.π., «capite poenas dabant, aut trans Tiberim peregrum venum ibant»). Κατά διάταξη του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. III. 6 (= Aul. Gell, 20, 1, 48-52), στον

Bruns, Fontes I, σελ. 21), περισσότεροι δανειστές μπορούσαν να τεμαχίσουν το πτώμα του οφειλέτη τους που θα είχαν σκοτώσει και να το μοιράσουν μεταξύ τους, δεν μνημονεύεται όμως στις πηγές καμία περίπτωση εφαρμογής της αρχαικότητας αυτής μορφής εκτέλεσης (βλ. και Διων Κασσ., Απόστ. 16,8).

γ) Η διαδικασία της *manus iniectio iudicati* επεκτάθηκε με μεταγενέστερους νόμους σε άλλες περιπτώσεις όπου η επιλαβή γινόταν «σαν να είχε μεσολαβήσει καταδίκη» (*manus iniectio pro iudicato* - Gai. IV. 22-24).

δ) Σ' άλλες πάλι περιπτώσεις, που επίσης είχαν εισαχθεί με νόμους μεταγενέστερους του Δωδεκάδελτου, εδόθηκε στον οφειλέτη η δυνατότητα να αποκρούσει ο ίδιος, χωρίς τη μεσολάβηση εγγυητή (*vindex*), την επιλαβή. Οι περιπτώσεις αυτές είναι της επονομαζόμενης «καθαρής επιλαβής» (*manus iniectio pura* - Gai, IV, 23-25), δηλαδή επιλαβής που δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί ούτε ως *manus iniectio iudicati* ούτε ως *manus iniectio pro iudicato*. Ως παραδείγματα τέτοιων νόμων, ο Γάιος αναφέρει τη *lex Furia testamentaria* (169 π.Χ., - πρβλ. και Gai, II, 225) και τη *lex Marcia de fenore* (104 π.Χ.).

Η *lex Vallia*, άγνωστης χρονολογίας, μετέτρεψε όλες τις *manus iniectioes*, σε «καθάρεις», επιτρέποντας στον οφειλέτη να αποκρούει πάντα ο ίδιος την επιλαβή, χωρίς παρεμβολή *vindex* (Gai, IV, 25). Μετά το νόμο αυτό, η παρεμβολή *vindex* περιορίστηκε μόνο στην *manus iniectio iudicati* και σε μίαν άλλη ακόμα περίπτωση (*manus iniectio depensi*).

2. *Legis actio per pignoris capionem*

α) Όπως ειπώθηκε, η λήψη ενεχύρου (*pignoris capio*) μόνο σε ορισμένες από τις μορφές της είχε την πηγή της στο νόμο, ενώ σε άλλες στηριζόταν σε έθιμα (Gai, IV, 26).

Η *pignoris capio* αποτελούσε κατά σχεση από το δανειστή κινητού περιουσιακού στοιχείου του οφειλέτη με σκοπό να τον εξαναγκάσει να εκπληρώσει τα οφειλόμενα.

Η *pignoris capio* δεν αποτελούσε, κατά κυριολεξία, διαδικασία, αφού ούτε ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε, ούτε ο δικαστής συμμετείχαν σ' αυτήν, μπορούσε δε να πραγματοποιηθεί και ενώ ο αντίδικος έλειπε, ακόμα δε και κατά τις «αποφράδες» ημέρες, κατά τις οποίες, όπως ειπώθηκε, ο Πραίτορας δεν μπορούσε να ασκήσει τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα (Gai, IV, 29).

Ο τύπος της *pignoris capio* δεν είναι γνωστός, δεν ήταν δε αρκετά γνωστός ούτε και στον ίδιο το Γάιο, ο οποίος αναφέρεται αόριστα σε «παγγυρικά λόγια» (*certa verba*) που προφέρονταν στο πλαίσιο της *pignoris capio* (Gai, IV, 29).

β) Όπως είπαμε, η *pignoris capio* στηριζόταν σε νόμους είτε σε έθιμα.

αα) Κατά τους νόμους, η *pignoris actio* επιτρεπόταν στις ακόλουθες περιπτώσεις:

Κατά το Δωδεκάδελτο (Δωδεκ. XII, 1, στον Bruns, Fontes, I, σελ. 39 = Gai, IV, 28), παρεχόταν δικαίωμα λήψης ενεχύρου κατά εκείνου που είχε αγοράσει ζώο προοριζόμενο για θυσία, προκειμένου να εξαναγκασθεί να πληρώσει στον πωλητή το τίμημα, καθώς και κατά εκείνου που είχε μισθώσει μεταφορικό ζώο με τον όρο ότι το μίσθωμα θα χρησιμοποιηθεί σε θυσία, για την πληρωμή του οφειλόμενου μισθώματος.

ββ) Κατά τους κληρονομικούς νόμους (*leges censoriae*), δηλαδή κατά τους όρους υπό τους οποίους οι Κήνσορες εκμίσθωναν τους δημόσιους φόρους σε *τελώνες* (*publicani*), παρεχόταν *pignoris capio* στους τελώνες, προκειμένου να εισπράξουν τους οφειλόμενους φόρους από εκείνους που τους χρωστούσαν (Gai, IV, 28).

γγ) Κατά τα έθιμα *pignoris capio*, παρεχόταν στους στρατιωτικούς για την εισπραξη απαιτήσεων τους από μισθοδοσία (*aes militare*), ή για την αγορά αλόγου (*aes equestre*), ή ζωοτροφής για άλογο (*aes horidarium* - Gai, IV, 27).

γ) Είναι πιθανό ότι εκείνος που έπαιρνε κατά τον τρόπο που περιγράφηκε «ενέχυρο» δεν είχε δικαίωμα να πουλήσει το κατασχεμένο, αλλά το κρατούσε ώσπου να εισπράξει την απαίτησή του.

§ 121. Η διαδικασία *per formulam**

Ι. Όπως είπαμε, η διαδικασία των *legis actiones* παρουσίαζε το σοβαρό μειονέκτημα της υπερβολικής τυπικότητας, που οδηγούσε καμιά φορά σε παράλογες λύσεις, όπως εκείνη που αναφέρει ο Γάιος

* V. Arangio - Ruiz, (όπ.π., § 120), σελ. 27-69, G. Pugliese, II, *processo formulare*, Milano 1963, A. Metro, *La denegatio actionis*, Milano 1972, M. Wlassak, *Die römischen Prozessformel*, Wien 1924, G. Pugliese, στη λ. «Giudicato civile (storia)», στην *Enciclopedia del Diritto*, 18 (1969), σελ. 727-757 (ιδίως σελ. 733-745), H. Ankum, *Deux problèmes relatifs à l'exceptio rei iudicatae vel in iudicium deductae dans la procédure formulaire du Droit Romain classique*, στο Μνήμη Γ. Πετροπούλου, Α', Αθήνα 1984, σελ. 173-195, E. Cantarella, *Il minus petere e le sue conseguenze nel processo formulare*, στα SDHI, 35 (1969), σελ. 99-133, G. Sacconi, *La pluris petitio nel processo formulare*, Milano 1977, H.J. Wolff, *Die litis contestatio im römischen Zivilprozess*, Karlsruhe 1968, G. Pugliese, *La preuve dans le procès romain à l'époque classique*, στα *Recueils de la Société Jean Bodin*, XVII, La preuve, Bruxelles 1965, σελ. 277-348, R. Villers, *La procédure formulaire à la lumière des récentes découvertes*, στα Studi A. Biscardi, I, Milano 1982, σελ. 211-222, G. Longo, *L' onere della prova nel processo civile romano*, στο *lura*, 11 (1960), σελ. 149-182.

κατά την οποία, αν ο ενάγοντας ασκούσε αγωγή στην οποία γινόταν λόγος για κόψιμο «κλημάτων», η αγωγή θα απορριπτόταν γιατί η διάταξη του Δωδεκάδελτου έκανε λόγο για κόψιμο «δέντρων» (Gai, IV, 11).

Αλλά και άλλο μειονέκτημα παρουσίαζαν οι *legis actiones*: Επειδή ανήκαν στο *ius civile*, δεν ήταν προσιτές στους ξένους, πράγμα που προκαλούσε δυσχέρειες από τότε που αναπτύχθηκε η συναλλακτική ζωή στη Ρώμη.

Έτσι διαμορφώθηκε μια νέα διαδικασία, η διαδικασία της *formula*, η οποία αν και ήταν επηρεασμένη από τις διαδικασίες των διαγνωστικών *legis actiones* και χωριζόταν, όπως κι αυτές, σε δύο στάδια, το *in iure* και το *apud iudicem*, υπερτερούσε σαφώς από τις διαδικασίες των *legis actiones* από την πλευρά της απλότητας.

Είναι πολύ πιθανό ότι η διαδικασία της *formula* διαμορφώθηκε για πρώτη φορά από τον *praetor peregrinus* κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού του *imperium* στις δίκες μεταξύ ξένων, ή μεταξύ Ρωμαίων και ξένων, από εκεί δε, εξαιτίας του πλεονεκτήματος της απλότητάς της, εισάχθηκε στις δίκες μεταξύ Ρωμαίων με την *lex Aebutia* (βλ. πιο πάνω § 116, III, α και β), για να πάρει την τελική της μορφή με τη *lex Iulia iudiciorum privatorum* του 17 π.Χ. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι στα χρόνια του Κικέρωνα οι δύο διαδικασίες συνυπήρχαν ακόμη.

Αλλά και μετά την *lex Iulia* αυτή, η διαδικασία των *legis actiones* δεν εξαφανίστηκε εντελώς. Ειδικότερα, η διαδικασία της *legis actio sacramento* εξακολουθούσε ως τα χρόνια του Γαϊού να εφαρμόζεται σε δύο περιπτώσεις (Gai, IV, 31): στην περίπτωση της ενδεχόμενης βλάβης (*damnum infectum*) και στις περιπτώσεις που υπάγονταν κατά το στάδιο *apud iudicem* στο εκατοντάνδριο δικαστήριο.

II. Έννοια και περιεχόμενο της *formula*

Η *formula* είναι έγγραφο δικαστικό πρόγραμμα που κατάρτιζε ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε –κατά κύριο λόγο ο Πραίτορας– με τον οποίο όριζε τον ιδιώτη δικαστή που επρόκειτο να δικάσει την υπόθεση και έθετε προς αυτόν τα νομικά και πραγματικά ερωτήματα, στα οποία ο δικαστής όφειλε να απαντήσει με την απόφασή του.

A) Από τον ορισμό αυτό γίνεται φανερό ότι κάθε *formula* έπρεπε πρώτα να περιέχει διορισμό δικαστή.

Ο δικαστής αυτός συνήθως ήταν ένας (*iudex unus*), ήταν δε ιδιώτης (*iudex privatus*). Δεν αποκλειόταν όμως για μια συγκεκριμένη διαφορά να ήταν αρμόδιο πολυμελές δικαστήριο⁽¹⁾.

(1) Πιο κάτω θα γίνεται λόγος για «δικαστή», που ήταν η πιο συνηθισμένη περίπτωση.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο (§ 117, III), εκθέσαμε τον τρόπο με τον οποίο γινόταν ο ορισμός του δικαστή.

Ο διορισμός του δικαστή στη formula γινόταν με πανηγυρικό τρόπο («iudex esto». Βλ. Gai, IV, 34 και lex Rubria, XX, στιχ. 21). Για τους recuperatores η φράση ήταν «recuperatores sunt» (Gai, IV, 46).

B) Η δομή της formula

Ο Γάιος διδάσκει ότι η formula αποτελείται από τέσσερα μέρη (Gai, IV, 39: «partes formulae»), την demonstratio, την intentio, την adiudicatio και την condemnatio. Αλλά, όπως θα δούμε πιο κάτω, όλες οι formulae δεν συγκέντρωναν και τα τέσσερα αυτά στοιχεία.

α) *Demonstratio* (ιστορικό) είναι το μέρος της formula στο οποίο εκθέτονται τα πραγματικά περιστατικά πάνω στα οποία βασίζεται η αγωγή (Gai, IV, 40: «res de qua agitur»), π.χ. η αγοραπωλησία, η παρακαταθήκη κ.λπ. Το μέρος αυτό της formula εισάγεται με τον αιτιολογικό σύνδεσμο «quod».

β) *Intentio* (αιτητικό) είναι το μέρος της formula στο οποίο προσδιορίζεται το αίτημα του ενάγοντα, δηλαδή το αντικείμενο της διαφοράς (Gai, IV, 41: «Intentio est ea pars formulae qua actor desiderium suum concludit»).

Από το αν το αντικείμενο της διαφοράς προσδιορίζεται ακριβώς ή όχι στην intentio, αυτή διακρίνεται σε certa και incerta.

Η intentio εισάγεται στη formula σε υποθετικό λόγο: «si paret», «quidquid paret». Στις αγωγές in personam περιέχει τόσο το όνομα του εναγομένου όσο και του ενάγοντα. Στις in rem αγωγές, αντίθετα, περιέχει μόνο το όνομα του ενάγοντα.

γ) *Adiudicatio* (επιδίκαση) είναι το μέρος της formula στο οποίο παρέχεται εξουσιοδότηση στο δικαστή να επιδικάσει την κυριότητα του πράγματος, που αποτελεί το αντικείμενο της διαφοράς σε έναν από τους διαδίκους (Gai, IV, 42).

Όπως είναι φυσικό, κάθε formula δεν περιέχει επιδίκαση. Επιδίκαση περιλάμβαναν μόνον οι formulae των αγωγών διανομής κοινού πράγματος, διανομής κληρονομιάς περιουσίας και κανονισμού ορίων.

δ) *Condemnatio* (διατακτικό). Στο μέρος αυτό της formula παρέχεται στον δικαστή η εξουσία να απαγγείλει καταδίκη ή απαλλαγή του εναγομένου (Gai, IV, 43: «Condemnatio est ea pars formulae qua iudici condemnandi absolvendive potestas permittitur»).

Η *condemnatio* έπρεπε να περιέχει απαραίτητως το όνομα του ενάγοντα και του εναγομένου. *Condemnatio* δεν περιείχαν οι προκριματικές ή προδικαστικές αγωγές (*actiones praeiudiciales*. Βλ. Gai, IV, 44, και πιο κάτω § 123, I).

Κάθε καταδίκη έπρεπε, κατά τη διαδικασία της *formula*, να είναι εκφρασμένη σε χρηματική ποσότητα (Gai, IV, 48: «*ad pecuniariam aestimationem condemnatio concepta*»). Αντίθετα, από τις Εισηγήσεις του Γαΐου προκύπτει ότι δεν ίσχυε το ίδιο κατά τη διαδικασία των *legis actiones* (Gai., IV, 48: «*iudex non ipsam rem condemnat eum cum quo actum est, sicut olim fieri solebat*»).

Αν η χρηματική ποσότητα που είχε ζητηθεί στην *intentio* είχε καθοριστεί εκεί με ακρίβεια, τότε αναγκαία θα ήταν με ακρίβεια ορισμένη και η *condemnatio* (*condemnatio certae pecuniae* - Gai, IV, 49-50). Αν όμως η *intentio* δεν περιείχε αίτημα εκφρασμένο σε χρηματική ποσότητα ορισμένη με ακρίβεια, τότε η αποτίμηση αποτελούσε έργο του δικαστή. Η *formula* μπορούσε είτε να καθορίζει για το σκοπό αυτόν ανώτατο όριο εκτίμησης (*taxatio*), είτε να μην καθορίζει τέτοιο όριο. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η καταδίκη που απάγγελλε ο δικαστής έπρεπε να γίνει για ορισμένη χρηματική ποσότητα (Gai, IV, 51).

Γ) Από τα τέσσερα μέρη της *formula* στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, δύο ήταν απολύτως αναγκαία: Η *intentio* και η *condemnatio*. Κατ' εξαίρεση οι προκριματικές αγωγές δεν περιείχαν ούτε και *condemnatio*, αλλά μόνο *intentio*.

Έτσι, στην απλούστερή της μορφή, η *formula* που συνέτασσε ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε έπαιρνε την ακόλουθη διατύπωση:

«*Titus iudex esto. Si paret N(umeriu)m N(egidiu)m A(ul)o A(gerio) sestertium centum dare oportere, NM. NM. AO. AO. sestertium centum condemnato, si non paret, absoluito*».

Αλλά ο τύπος της *formula* παράλλαζε, όπως είναι φυσικό, για να προσαρμοστεί σε κάθε μια από τις αγωγές. Οι σημαντικότεροι τύποι *formulae* ήταν γραμμένοι στο *Edictum Perpetuum* του Πράϊτορα.

III. Η διαδικασία της *formula*

Όπως και στη διαδικασία των *legis actiones*, έτσι και στη διαδικασία της *formula* διακρίνονται δύο στάδια:

Ενώπιον του Άρχοντα που δικαιοδοτεί (*in iure*) και ενώπιον του δικαστή (*in iudicio, apud iudicem*).

A) Το στάδιο *in iure*

1. Προδικασία

α) Κατά την πιο πιθανή γνώμη, εκείνος που είχε την πρόθεση να ασκήσει αγωγή ήταν υποχρεωμένος πριν από οποιαδήποτε διαδικαστική ενέργεια να προβεί σε *εξώδικη αναγγελία* της πρόθεσής του αυτής προς εκείνον κατά του οποίου η αγωγή αυτή επρόκειτο να απευθυνθεί (*editio actionis*). Η αναγγελία αυτή δεν υποβαλλόταν σε κανένα τύπο.

β) Η προδικασία άρχιζε, όπως και στις *legis actiones*, με κλήση η προς τον εναγόμενο να εμφανισθεί μπροστά στον Άρχοντα (*in ius vocatio*).

Στη διαδικασία της *formula* εξακολούθησαν να ισχύουν οι διατάξεις του Δωδεκάδελτου περί άμεσου σωματικού εξαναγκασμού του εναγομένου να εμφανισθεί, καθώς και οι διατάξεις για την παροχή εγγυητή (*vindex*).

Άλλοι όμως τρόποι που αποβλέπανε στον έμμεσο εξαναγκασμό του εναγομένου να εμφανισθεί δημιουργήθηκαν αργότερα, όπως η παραπομπή από τον Πράιτορα του ενάγοντα στη νομή της περιουσίας του εναγομένου που προσκλήθηκε και δεν εμφανίσθηκε (*missio in bonis*) και η παροχή στον ενάγοντα αγωγής *in factum* κατά του εναγομένου που προσκλήθηκε και δεν εμφανίσθηκε, με την οποία αγωγή απειλείτο χρηματική ποινή εναντίον του (Gai, IV, 46, και 183).

γ) Αν η όλη διαδικασία δεν ήταν δυνατό να τελειώσει μέσα στην ίδια ημέρα, ο εναγόμενος έπρεπε να παράσχει εγγυοδοσία για το ότι θα εμφανιζόταν και πάλι ενώπιον του Άρχοντα κατά τη νέα ημέρα συζήτησης που οριζόταν (*se certo die sisti*). Η εγγυοδοσία αυτή, που πολλές φορές συνοδεύοταν από παροχή εγγυητών ή ενισχυόταν με όρκο, ονομαζόταν *vadimonium* (Gai, IV, 184-186). *Vadimonium* μπορούσε όμως να συμφωνηθεί και ανάμεσα στους διαδίκους, υποκαθιστώντας την κλήση για πρώτη εμφάνιση (έτσι, στην Tab. Herc., αριθ. XIV).

δ) Σε μερικές περιπτώσεις απαγορευόταν η κλήτευση χωρίς άδεια του Πράιτορα.

Έτσι απαγορευόταν η κλήτευση χωρίς άδεια του Πράιτορα των γονέων του ενάγοντα ή η κλήτευση από τον απελεύθερο ενάγοντα του πάτρωνά του ή των στενότερων συγγενών του πάτρωνα (Gai, IV, 183, D. 2, 4, 4, 1 - Ουλπιανός).

2. Κύρια διαδικασία

α) Όταν οι διάδικοι εμφανισθούν ενώπιον του Πράιτορα ή άλλου Άρχοντα που δικαιοδοτεί, αρχίζει η κύρια διαδικασία με μια νέα αναγγελία

από τον ενάγοντα, στα πλαίσια του δικαστικού αγώνα αυτή τη φορά, του αντικείμενου του δικαστικού αγώνα (*editio actionis*) και, στη συνέχεια, με την υποβολή αίτησής του προς τον Πράιτορα να του χορηγήσει αγωγή (*postulatio actionis*).

β) Απάνω στο αίτημα του ενάγοντα ο εναγόμενος μπορούσε:

αα) Είτε να ομολογήσει την αγωγή. Η ομολογία ενώπιον του Αρχοντα που δικαιοδοτούσε (*confessio in iure*) τερμάτιζε το δικαστικό αγώνα, γιατί η ομολογία αυτή εξομοιωνόταν, ως προς τις συνέπειες, προς καταδικαστική απόφαση (D. 42, 2, 1 - Παύλος: «*Confessus pro iudicato est*»).

Ο κανόνας αυτός ίσχυε απόλυτα προκειμένου για οφειλή προσδιορισμένη σε ορισμένο χρηματικό ποσό (βλ. Δωδεκ. III, 1, που κάνει λόγο για «*aes confessum*»), ενώ προκειμένου για μη προσδιορισμένη οφειλή, ο δικαστικός αγώνας συνεχιζόταν υπό τη μορφή της *actio confessoria*, η οποία απέβλεπε στον προσδιορισμό του ύψους της οφειλής που είχε ομολογηθεί.

ββ) Είτε να αρνηθεί την αγωγή. Τότε ο Πράιτορας, αν έκρινε την αγωγή αβάσιμη, αρνιόταν να τη χορηγήσει στον ενάγοντα (βλ. πιο κάτω υπό γ), ενώ αν την έκρινε κατ' αρχή βάσιμη, χορηγούσε αγωγή στον ενάγοντα, παραπέμποντας με την *formula* τη διαφορά στο δικαστή, προκειμένου αυτός να την εξετάσει περαιτέρω.

γγ) Είτε να μην αρνηθεί με την αγωγή, να προτείνει όμως εναντίον της έναν ή περισσότερους αυτοτελείς ισχυρισμούς που στρέφονταν κατά της αξίωσης του ενάγοντα και να ζητήσει να ενσωματωθούν οι ισχυρισμοί αυτοί (*adiunctiones*, προσθήκες), στη *formula* με τη μορφή *ευστάσεων* (*postulatio exceptionis*).

Κατά των ενστάσεων αυτών, ο ενάγοντας μπορούσε να προτείνει *αντενστάσεις* (*replicationes*) και να ζητήσει να ενσωματωθούν κι αυτές στη *formula*.

δδ) Είτε τέλος, να μην κάνει τίποτα. Η παθητική αυτή στάση, της μη υπεράσπισης της υπόθεσης, είχε διαφορετικές συνέπειες ανάλογα με το αν επρόκειτο για αγωγές πραγματικές (*in rem*) ή προσωπικές (*in personam*).

Ως προς τις πρώτες ίσχυε στη διαδικασία της *formula* ο κανόνας ότι «κανένας δεν υποχρεώνεται να υπερασπίσει το πράγμα χωρίς τη θέλησή του» (D. 50, 17, 156 pr - Ουλπιανός: «*Inventus nemo rem cogitur defendere*») και γι' αυτό μόνο έμμεσοι τρόποι να εξαναγκασθεί ο εναγόμενος να αναλάβει την υπεράσπιση του πράγματος υπήρχαν.

Ως προς τις δεύτερες όμως, εκείνος που δεν υπερασπιζόταν τον εαυτό του κατά προσωπικής αγωγής (*indefensus*) κινδύνευε να υποστεί

την επιλαβή του ενάγοντα, ο οποίος είχε το δικαίωμα να κλείσει τον indefensus σε ιδιωτική φυλακή (ductio, βλ. § 122, III, α) ή να προβεί σε εκτέλεση κατά της περιουσίας του (§ 122, III, β).

γ) Ο Πραίτορας έχοντας υπόψη την αίτηση για χορήγηση αγωγής του ενάγοντα (postulatio actionis) και τη στάση του εναγόμενου αποφαινόταν πάνω στην αίτηση αυτή του ενάγοντα και μπορούσε, όπως ειπώθηκε, είτε να χορηγήσει αγωγή είτε να αρνηθεί τη χορήγησή της.

Η άρνηση του Πραίτορα να χορηγήσει στον ενάγοντα αγωγή (denegatio actionis) μπορούσε να οφείλεται στο ότι το Διαρκές Ήδικτο (edictum perpetuum) δεν περιλάμβανε αντίστοιχη formula (εκτός αν στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Πραίτορας χορηγούσε στον ενάγοντα actio in factum, για την οποία βλ. πιο κάτω, § 123), ή σε άλλους λόγους, όπως π.χ. σε έλλειψη ενεργητικής ή παθητικής νομιμοποίησης, σε έλλειψη ικανότητας να είναι διάδικος κ.λπ.

Κατά της άρνησης αυτής του Πραίτορα ο ενάγοντας είχε το δικαίωμα να ζητήσει την intercessio Δημάρχου, ή να προσφύγει σε άλλον ομοίοβαθμο Άρχοντα που δικαιοδοτούσε.

δ) Αν, αντίθετα, ο Πραίτορας έκρινε ότι η αίτηση για χορήγηση αγωγής του ενάγοντα έπρεπε να γίνει δεκτή, όριζε τον ιδιώτη δικαστή που επρόκειτο να δικάσει την υπόθεση και, με τη βοήθεια του συμβουλίου του, συνέτασσε τη formula. Η formula ακολουθούσε τις περισσότερες φορές τύπο που είχε περιληφθεί στο Edictum Perpetuum, παραδινόταν δε στον ενάγοντα (iudicium dare). Το έγγραφο που περιείχε τη formula έπαιρνε τη μορφή δίπτυχης πινακίδας καλυμμένης με κερί, με εξωτερική και εσωτερική γραφή (scriptura exterior και interior).

Ο ενάγοντας, παραλαβαίνοντας τη formula, την ανακοίνωνε μπροστά στον Πραίτορα στον εναγόμενο για να λάβει γνώση. Η ανακοίνωση αυτή γινόταν, κατά την πιο πιθανή γνώμη, προφορικά (D. 17, 2, 65 pr - Παύλος: «iudicium dictat»).

ε) Η **κ ά τ α ρ ξ η** της **δ ί κ ης** στην per formulam διαδικασία.

αα) Με την ανακοίνωση της formula κλείνει η φάση της in iure διαδικασίας και, με την αποδοχή από τον εναγόμενο της formula (iudicium accipere. Πρβλ. Gai, IV, 90 και 114), επέρχεται στη διαδικασία αυτή η **κ ά τ α ρ ξ η** της **δ ί κ ης** (litis contestatio). Πρέπει να σημειωθεί σχετικά ότι μόνο έμμεσοι τρόποι εξαναγκασμού του εναγόμενου στο να αποδεχθεί τη formula υπήρχαν, όπως ο χαρακτηρισμός του ως indefensus, η missio in bonis κ.λπ.

Η **κ ά τ α ρ ξ η** της **δ ί κ ης**, όπως και από τα όσα πιο πάνω εκθέτονται, μπορεί να συναχθεί, αλλά και όπως δέχεται η κρατούσα γνώμη, είχε σ υ μ -

βατικό χαρακτήρα, συνίστατο δηλαδή στην ανάληψη από τους διαδίκους της υποχρέωσης να αποδεχθούν την απόφαση που θα εκδώσει ο ιδιώτης δικαστής που ορίσθηκε.

ββ) Είναι πολύ πιθανό ότι, παράλληλα προς τη formula, δινόταν, χωριστά, από τον Πράιτορα και εντολή προς τον ιδιώτη δικαστή που επρόκειτο να κρίνει τη διαφορά (*iudicare iubere*. Βλ. *lex Rubria*, XX, στιχ. 15-17, στον *Bruns, Fontes*, I, σελ. 97-98), με την οποία ο δικαστής αποκτούσε εξουσία δημόσιου χαρακτήρα για να επιλύσει τη συγκεκριμένη διαφορά.

στ) Αποτελέσματα της κατάρξης της δίκης

Με τη *litis contestatio* συνδέονταν ορισμένα αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα αυτά ήταν τα ακόλουθα:

αα) Καθοριστικό αποτέλεσμα

Η ύπαρξη και η έκταση του επίδικου δικαίωματος κρίνεται από το δικαστή με κριτήριο το χρόνο της *litis contestatio*. Μεταγενέστερα γεγονότα δεν ασκούν, κατ' αρχήν, επιρροή.

i) Έτσι, μετά την κατάρξη της δίκης, η αγωγή μπορεί να μεταβιβασθεί στους κληρονόμους του ενάγοντα, έστω και αν, εξαιτίας του προσωποπαγούς της χαρακτήρα, δεν ήταν μεταβιβάσιμη σ' αυτούς πριν από την κατάρξη της δίκης.

Ο μετά την *litis contestatio* θάνατος του ενάγοντα δεν ασκεί, κατά συνέπεια, επιρροή πάνω στο δικαίωμά του.

ii) Από και με την κατάρξη της δίκης, οι *actiones temporales* (βλ. πιο κάτω § 123) γίνονται *perpetuae*, και έτσι η πάροδος του χρόνου δεν ασκεί πια, επιρροή απάνω τους.

iii) Από τον κανόνα τού ότι τα μεταγενέστερα από τη *litis contestatio* γεγονότα δεν ασκούν επιρροή αναγνωρίζονταν ορισμένες εξαιρέσεις. Έτσι, η απώλεια ή βλάβη του επίδικου πράγματος μετά την κατάρξη της δίκης από τυχόν απαλλάσσει τον εναγόμενο.

Κατ' εξαίρεση επίσης, ο εναγόμενος που χάνει τη δίκη ευθύνεται, προκειμένου για διεκδικητική αγωγή, στην απόδοση των καρπών που συνέλεξε καθώς και εκείνων που έπρεπε να είχε συλλέξει.

ββ) Αποσβεστικό αποτέλεσμα

Κατά τον κανόνα «*bis de eadem re agere non licet*» (Quintil., *Inst. orat.*, 7, 6, 4), το δικαίωμα του ενάγοντα «αναλώνεται» (*consumitur*) με και από τη *litis contestatio* και γι' αυτό το λόγο αποκλείεται η έγερση νέας α-

γωγής για το ίδιο αντικείμενο μεταξύ των ίδιων προσώπων. Ένα τέτοιο πράγμα, παρατηρεί ο Γάιος, θα ήταν αντίθετο προς την καλή πίστη (D. 50, 1, 57 - Γάιος).

Στην περίπτωση όμως αυτή πρέπει να γίνει και πάρα πέρα διάκριση μεταξύ των *iudicia legitima* και των *iudicia imperio continentia* (Gai, IV, 103).

i) *Legitima iudicia* ήταν οι δίκες που διεξάγονταν μέσα στην ίδια την πόλη της Ρώμης, ή μέσα στο πρώτο μίλι γύρω από αυτή, ανάμεσα σε Ρωμαίους πολίτες και εκρίνονταν από ένα μόνο δικαστή, Ρωμαίο πολίτη (Gai, IV, 104, και 109).

Κάθε άλλη δίκη ονομαζόταν *iudicium imperio continens* (Gai, IV, 105).

Επί προσωπικής, λοιπόν αγωγής (*actio in personam*), που βασιζόταν πάνω στο *ius civile* (*in ius concepta*) και κρινόταν σε *iudicium legitimum*, ο αποκλεισμός της δεύτερης αγωγής επερχόταν αυτοδικαίως (Gai, IV, 107, βλ. και III, 180, 181 καθώς και Gai, *Fragm. Augustodun.* 106, στη FIRA, II, σελ. 227: «*in legitimo iudicio ipso iure actio consumitur*»).

Αντίθετα, σε δίκες που εκρίνονταν από τους *recuperatores* —ή, εννοείται, και το εκατοντάνδριο— καθώς και στην περίπτωση κάθε άλλης αγωγής (πραγματικής (*in rem*), προσωπικής που βασιζόταν στο *ius praetorium*, αγωγής *in factum*, καθώς και, γενικά, κάθε άλλης περίπτωσης *iudicium imperio continens*), ο αποκλεισμός της δεύτερης αγωγής δεν επερχόταν αυτοδικαίως αλλά μόνο ύστερα από προβολή από τον εναγόμενο της ένστασης του δεδικασμένου ή της εκκρεμοδικίας (*exceptio rei iudicatae vel in iudicium deductae*, βλ. Gai, III, 181, IV, 106 και 107).

Την ένσταση αυτή ζητούσε ο εναγόμενος από τον Πραίτορα να την ενσωματώσει στη *formula*.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ ότι, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στη διαδικασία της *formula*, στη διαδικασία των *legis actiones*, που αγνοούσε το θεσμό της ένστασης, το αποσβεστικό αποτέλεσμα επερχόταν πάντοτε αυτοδικαίως (βλ. Gai, IV, 108).

γγ) *Ανανεωτικό αποτέλεσμα*

Με την κατάρξη της δίκης, το δικαίωμα του ενάγοντα, που αποσβέστηκε με την «ανάλωσή» του, αντικαθίσταται με νέο, που έχει χαρακτηρη χρηματικό, αφού κάθε καταδίκη έπρεπε να είναι υποχρεωτικά χρηματική στη διαδικασία της *formula*, μεταβιβαστό δε και απαράγραπτο (βλ. πιο πάνω υπό αα), και βασιζόμενο πάνω στο *ius civile*. Στην περίπτωση αυτή,

διδάσκεται από τους Ρωμαίους νομικούς, επέρχεται ανανέωση (*novatio*) της αγωγής (πρβλ. *Fragm. Vat.* 263, στη *FIRA*, II, σελ. 519-520: «*inchoatis litibus actiones novavit*»).

Την ανανέωση αυτή οι Ρωμαίοι νομικοί ονόμαζαν «αναγκαία» (*necessaria*), κατ' αντίθεση προς την «εκούσια» (*voluntaria*), αλλά μεταξύ των δύο μορφών ανανέωσης υπήρχαν σημαντικές διαφορές για τις οποίες γίνεται λόγος στο σχετικό με το Ενοχικό Δίκαιο τμήμα.

δδ) Δεσμευτικό αποτέλεσμα

Με την κατάρξη της δίκης, όπως πιο πάνω έχει εκτεθεί, δεσμεύονται τα διάδικα μέρος να αποδεχθούν την απόφαση που θα απαγγελθεί.

Β) Το στάδιο *apud iudicem*

1. Αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει στη διαδικασία των *legis actiones*, ελάχιστα είναι γνωστά για την εξέλιξη της δίκης κατά το στάδιο *apud iudicem* στη διαδικασία της *formula*. Είναι όμως πιθανό ότι όσα ίσχυαν πάνω σ' αυτό το θέμα στις διαγνωστικές *legis actiones* ίσχυαν και στη διαδικασία της *formula*. Τούτο όμως δεν αποτελεί ανεξάιρετο κανόνα. Έτσι π.χ. η σύντομη έκθεση της υπόθεσης από καθένα από τους διαδίκους (*causae coniectio*) φαίνεται ότι δεν εφαρμοζόταν πια κατά την περίοδο της διαδικασίας της *formula*.

α) Κατά τον Δωδεκάδελο (*Δωδεκ.*, 1, 7-9, στον *Bruns, Fontes*, I, σελ. 19) η δίκη έπρεπε να περατωθεί μέσα στην ίδια ημέρα, αλλά ο περιορισμός αυτός δεν ίσχυε, πιθανότατα, κατά την περίοδο της διαδικασίας της *formula*.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μνεία ενός χρονικού περιορισμού. που εκ των πραγμάτων επέβαλε φραγμό στην παρέλκυση των δικών. Πιο πάνω έγινε λόγος για τη διάκριση των δικών σε *iudicia legitima* και *iudicia imperio continentia*. Κατά τη *lex Iulia iudiciorum privatorum*, τα *iudicia legitima* αποσβήνονταν μέσα σε δεκαοχτώ μήνες από την κατάρξη της δίκης, αν στο χρονικό αυτό διάστημα δεν εκδιδόταν η απόφαση. Στην περίπτωση αυτή, στην κοινή γλώσσα, γινόταν λόγος για «θάνατο της δίκης» («*litem anno et sex mensibus mori*» - *Gai*, IV, 104).

Στα *iudicia imperio continentia* όμως, η απόσβεση επερχόταν πριν ακόμα, όταν δηλαδή έληγε η περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο Άρχοντας που δικαιοδοτούσε και που είχε εκδώσει τη *formula* ασκούσε τα καθήκοντά του (*Gai*, IV, 105). Ο κίνδυνος που απειλούσε τους διαδίκους από το χρονικό αυτόν περιορισμό τους επέζε να μην ακολουθούν παρελκυστική τακτική στις δίκες.

β) Όπως μας πληροφορεί ο Ιουστινιανός, αποτελούσε αρχαία νομοθετική ρύθμιση ο κανόνας που επέβαλε στους δικαστές να ορκίζονται πριν από την ανάληψη των καθηκόντων τους (C. I, 3, 1, 14 pr - Ιουστινιανός, 530 μ.Χ.).

2. Η διαδικασία *apud iudicem* στη διαδικασία της *formula* διεπόταν από την αρχή της αμεσότητας, κατά την οποία όλες οι συζητήσεις και πράξεις έπρεπε να διεξαχθούν ενώπιον του δικαστή που εδίκασε, και από την αρχή της προφορικότητας, που συνδέεται με την προηγούμενη αρχή.

Καταχώριση σε πρακτικά δεν γινόταν. Τυχόν τήρηση πρακτικών γινόταν με πρωτοβουλία των διαδίκων και είχε ιδιωτικό χαρακτήρα.

Αλλά και η αρχή της ακρόασης και των δύο πλευρών προκύπτει επίσης από τις πηγές.

3. Η διαδικασία της *formula* (όπως και η των *legis actiones*) ακολουθούσε το συζητητικό σύστημα. Ο δικαστής, δηλαδή, δεν ενεργούσε αυτεπαγγέλτως, αλλά μόνο ύστερα από αίτηση των διαδίκων και δεν ελάβαινε υπόψη παρά μόνο ό,τι οι διάδικοι είχαν προτείνει και αποδείξει.

Και ο μὲν ἐν ἀγόντῃς έπρεπε, κατ' αρχή, να αποδείξει τα πραγματικά περιστατικά πάνω στα οποία εβάρσιζε την αγωγή του, ο δε ἐν ἀγόμενός εκείνα τα πραγματικά περιστατικά πάνω στα οποία εβάρσιζε την ή τις ενστάσεις του.

4. Έργο των διαδίκων ήταν κατά κύριο λόγο η επίκληση και προσαγωγή των αποδεικτικών μέσων, για την απόδειξη των ισχυρισμών τους.

α) Τέτοιο αποδεικτικό μέσο ήταν οι μάρτυρες (*testes*). Ως προς τους μάρτυρες πρέπει να σημειωθεί ότι μπορούσαν να καταθέσουν είτε προφορικά στο ακροατήριο, είτε και εκτός ακροατηρίου, οπότε προσαγόταν και διαβαζόταν έγγραφο που περιείχε τις καταθέσεις τους (*Tab. Herc.*, αριθ. XVI, XX και XXIV, στη *La Parola del passato*, 3 (1948), σελ. 165 επ.).

Πριν από την εξέτασή τους οι μάρτυρες ορκίζονταν.

β) Αποδεικτικό μέσο αποτελούσαν και τα κάθε είδους έγγραφα (*instrumenta, tabulae*), όπως *cautiones*, χειρόγραφα, διαθήκες, κ.λπ. Ως προς τα έγγραφα, σημαντικά μέτρα εξασφάλισης της γνησιότητάς τους έλαβε ο Νέρωνας (*Sueton. Nero*, 17), τα δε μέτρα αυτά επεκτάθηκαν με Συγκλητικό Δόγμα, που εκδόθηκε επίσης επί Νέρωνα.

γ) Αποδεικτικό μέσο αποτελούσε και η ομολογία. Αλλά η ομολογία μπροστά στο δικαστή (*confessio in iudicio*). Πρβλ. P.S. 5, 5α, 3 στο Girard, *Textes I*, σελ. 345. Για την προκλασική περίοδο, βλ. Cicero, *pro Caec.* 9, 24) δεν είχε στο στάδιο αυτό την ίδια αποφασιστική σημασία που είχε στο στάδιο *in iure*, γιατί ο δικαστής δεν δεσμευόταν απ' αυτή.

δ) Αποδεικτικό μέσο αποτελούσε και ο *ὁρκος*. Αλλά από τις πηγές μόνο ένα είδος ὁρκου, που επιβάλλεται από το δικαστή, προκύπτει για την υπό συζήτηση περίοδο. Πρόκειται για τον *εκτιμητικό ὁρκο* (*iurandum in litem*), που επιβαλλόταν στον ενάγοντα για τον προσδιορισμό της αξίας του αντικειμένου της διεκδίκησης.

ε) Ως αποδεικτικό μέσο χρησίμευαν επίσης οι *αυτοψίες* και οι *πραγματογνωμοσύνες*, όπως π.χ. των δημόσιων γεωμετρών σε διαφορές περί ορίων κ.λπ.

5. Το ρωμαϊκό δικονομικό δίκαιο της περιόδου της *formula* δεν αγνοούσε και τα *τεκμήρια* (*praesumptiones*), με τα οποία ο δικαστής συνάγει συμπεράσματα από γνωστά πράγματα για άγνωστα. Τα τεκμήρια ήταν συνήθως *μαχητά*, επιτρεπτόταν, δηλαδή, ανταπόδειξη για την ανατροπή τους. Τέτοιο μαχητό τεκμήριο είναι π.χ. το τεκμήριο της γνησιότητας τέκνου που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου (D. 1, 6, 6 - Ουλπιανός).

Σύμφωνα με *rescriptum* του Αδριανού, απόκειται στην ελεύθερη κρίση του δικαστή το να εκτιμήσει τις προσαγόμενες αποδείξεις (D. 22, 5, 3, 2 - Καλλίστρατος).

Γ) Η απόφαση

1. Μετά το τέλος της αποδεικτικής διαδικασίας, συνήθως δε και μετά από νέα ακρόαση των διαδίκων ή των αντιπροσώπων τους, ο δικαστής απάγγελλε δημοσία (*pronuntiatio*) και τις περισσότερες φορές παρουσία των διαδίκων (D. 42, 1, 47 pr - Παύλος) την *απόφασή του* (*sententia*).

Στην απόφαση κατέληγε συνήθως ο δικαστής αφού συμβουλευόταν το συμβούλιο του (*consilium*), του οποίου όμως η γνώμη δεν ήταν δεσμευτική γι' αυτόν.

Αντίθετα, πάντως, προς όσα ίσχυαν κατά τη φάση *in iure*, η φάση *in iudicio* μπορούσε να διεξαχθεί και *ερήμην* (*contumacia*) ενός από τους διαδίκους, κατά διάταξη δε του Δωδεκάδελτου (Δωδεκ. Ι, 8, στον Bruns, Fontes, Ι, σελ. 19), ο δικαστής, σε περίπτωση ερημοδικίας, έπρεπε να περιμένει ως το μεσημέρι πριν εκδώσει την απόφασή του⁽¹⁾. Η διάταξη αυτή φαίνεται ότι ίσχυε και κατά την περίοδο της *per formulam* διαδικασίας.

Αν ο δικαστής έκρινε ότι η υπόθεση δεν είχε διευκρινισθεί αρκετά, είχε το δικαίωμα να ορκισθεί ότι η υπόθεση δεν είχε διασαφηνισθεί γι' αυτόν

(1) Επειδή όμως στη διάταξη Ι, 8 του Δωδεκάδελτου γίνεται λόγος για «*addictio*» όρο που προσιδιάζει στη δραστηριότητα του Πραίτορα, αμφισβητείται αν η διάταξη αυτή αναφέρεται στη φάση *apud iudicem* ή στην *in iure*.

(sibi non liquere) και να αρνηθεί να εκδώσει απόφαση (πρβλ. D. 4, 8, 13, 4 - Ουλπιανός, D. 42, 1, 36 - Παύλος, Aul. Gell. 14, 2, 25).

3. Κατά την έκδοση της απόφασης ο δικαστής ήταν υποχρεωμένος να συμμορφωθεί προς το πρόγραμμα που του είχε προκαθορισθεί με τη formula και γι' αυτό η απόφαση έπρεπε να περιέχει ρητή καταδίκη («condemno») ή απαλλαγή («absolvo»), που αντιστοιχούσαν προς την condemnatio της formula.

Προκειμένου για formulae που περιείχαν επιδίκαση, η απόφαση έπρεπε κι αυτή να περιέχει, αντίστοιχα, επιδίκαση («adiudico»). Δεν αποκλείονταν όμως μια τέτοια απόφαση να περιλάμβανε και καταδίκη σε χρηματικό ποσό, αν τούτο ήταν αναγκαίο για την εξίσωση των μεριδίων.

Επειδή η καταδίκη στη διαδικασία της formula έπρεπε να είναι χρηματική, η αποτίμηση του αντικειμένου της διαφοράς (litis aestimatio) ήταν έργο του δικαστή, μόνο δε κατ' εξαίρεση του ενάγοντα, στις περιπτώσεις εκείνες που ο τελευταίος έδινε εκτιμητικό όρκο.

4. Η υποχρέωση του δικαστή να συμμορφώνεται αυστηρά με τη formula είχε δυσμενείς συνέπειες για τον ενάγοντα αν αυτός είχε ζητήσει να περιληφθούν στο αιτητικό (intentio - Gai, IV, 53), περισσότερα ή λιγότερα από όσα είχε δικαίωμα.

α) Πολύ σοβαρές ήταν οι συνέπειες αν είχε ζητήσει περισσότερα (plus petere).

Κατά τον Γάιο (Gai, IV, 53a) pluris petitio μπορεί να υπάρξει κατά τέσσερις τρόπους: Από την πλευρά του αντικειμένου (re), από την πλευρά του χρόνου (tempore), από την πλευρά του τόπου (loco) και από την πλευρά της αιτίας (causa).

Pluris petitio re υπάρχει όταν ο ενάγοντας εκτιμά υπερβολικά την αξία του αντικειμένου της δίκης (Gai, IV, 53a), pi. p. tempore όταν ο ενάγοντας ζητά οφειλή που δεν είναι ακόμα απαιτητή, είτε γιατί δεν έληξε ακόμα η προθεσμία, είτε γιατί δεν πληρώθηκε ακόμα η αίρεση (Gai, IV, 53b, συμπληρ. με Inst., 4, 6, 33b)⁽²⁾, pi. p. loco, όταν ο εναγόμενος ζητά παροχή σε τόπον άλλο από τον συμφωνημένο (Gai, IV, 53c) και pi. p. causa όταν ο ενάγοντας δεν παρέχει στον εναγόμενο ευχέρεια που είχε συμβατικά αναγνωρισθεί στο δεύτερο, όπως επί διαζευκτικής αγωγής, αν είχε παραχωρηθεί στον οφειλέτη δικαίωμα επιλογής, ή επί ενοχής γένους (Gai, IV, 53d, βλ. και Inst. 4, 6, 33d)⁽³⁾.

(2) Υποστηρίζεται ότι η περίπτωση της πλήρωσης της αίρεσης («vel ante condicionem») αποτελεί παρεμβλημα και δεν είναι κλασική.

(3) Στις P.S. 1. 10. 1 (Girard Textes, I, σελ. 287) γίνεται διάκριση μεταξύ plus petere causa, loco, tempore, summa (= re) και qualitate. Η διάκριση αυτή δεν είναι κλασική.

Ο ενάγοντας που ζητούσε περισσότερα από όσα είχε δικαίωμα κατά μία από τις πιο πάνω έννοιες, έχανε τη δίκη (Gai, IV, 53), μόνο δε σε εξαιρετικές περιπτώσεις (τις οποίες βλ. στις P.S. 1, 7, 2, στο Girard, Textes, I, σελ. 285), ο Πραίτορας του παρείχε αποκατάσταση στο ακέραιο.

β) Στην περίπτωση του *minus petere*, ο ενάγοντας, έχοντας ζητήσει λιγότερα από όσα είχε δικαίωμα, δεν μπορούσε να λάβει περισσότερα από όσα είχε ζητήσει. Και μπορούσε μεν με νέα αγωγή να ζητήσει και τα υπόλοιπα, όχι όμως από τον ίδιο Πραίτορα, γιατί αλλιώς θα αποκρουόταν με την ένσταση της διαιρεμένης δίκης (*exceptio litis dividuae* - Gai, IV, 56 και 122).

5. Τυπικό και ουσιαστικό δεδικασμένο

α) Ως τα χρόνια της Ηγεμονίας η απόφαση που απάγγελλε ο δικαστής ή το πολυμελές δικαστήριο δεν μπορούσε να προσβληθεί με ένδικο μέσο και έτσι είχε την ισχύ τυπικού δεδικασμένου.

αα) Ήδη όμως ο Αύγουστος επέτρεψε την άσκηση έφεσης (*appellatio*) κατά αποφάσεων εκδομένων κατά τη διαδικασία της *formula* (πρβλ. Sueton., div. Aug., 33, 3). Ο θεσμός της έφεσης εισάχθηκε στη διαδικασία της *formula* από την *extra ordinem* διαδικασία, συγγενεύει δε η έφεση προς την *intercessio* που ο Ηγεμόνας ασκούσε λόγω της *tribunicia potestas* (ή του *imperium proconsulare*, ως προς τις επαρχίες) με την οποία είχε περιβληθεί.

Οι εφέσεις απευθύνονταν προς την Ηγεμόνα, που, είτε τις έκρινε αυτοπροσώπως, είτε, συνηθέστερα, μέσω εντεταλμένων του Υπαλλήλων ή και Αρχόντων (Sueton, div. Aug., 33, 3: *praetor urbanus* για τις εφέσεις Ρωμαίων πολιτών, πρώην Ύπατοι για τις εφέσεις επαρχιωτών).

Με τις εφέσεις αυτές επιδιωκόταν η ανατροπή της απόφασης ή η μεταρρύθμισή της.

Περισσότερα για την έφεση, βλ. στο κεφάλαιο που αφορά την *extraordinaria cognitio*.

ββ) Πέρα από τις περιπτώσεις αυτές, δεν αποκλειόταν και η απαγγελία ακυρότητας δικαστικής απόφασης λόγω ελαττώματος της, όπως π.χ. στην περίπτωση που θα είχε εκδοθεί από δικαστή που δεν είχε τη νόμιμη ηλικία κ.λπ.

Η ακυρότητα αναγνωριζόταν είτε αυτεπάγγελτα, είτε ύστερα από προσβολή της από τον ηττημένο διάδικο. Αν όμως ο εναγόμενος που καταδικάστηκε δεν πετύχαινε την ακύρωση της απόφασης, καταδικαζόταν στο διπλάσιο του ποσού της αρχικής του καταδίκης (*revocatio in duplum*. Πρβλ. P.S. 5, 5α, 6α-8, στο Girard, Textes, I, σελ. 345).

β) Από την πλευρά του ουσιαστικού δεδικασμένου, δηλα-

δή της έκτασης κατά την οποία η απόφαση είναι δεσμευτική για τα όσα εκρίθηκαν από αυτήν, η σημασία της απόφασης ήτα μάλλον περιορισμένη στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, γιατί οι περισσότερες έννομες συνέπειες που απορρέουν από την απόφαση στο σημερινό δικονομικό δίκαιο, επέρχονταν στο κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, ήδη από την κήρυξη της δίκης που επεράτωνα την *in iure* διαδικασία, και τούτο λόγω του αποσβεστικού αποτελέσματος της *litis contestatio*.

Τούτο γίνεται φανερό από το ότι η έγερση δεύτερης αγωγής μεταξύ των ίδιων προσώπων για το ίδιο αντικείμενο. (Πρβλ. D. 44, 2, 3, και 7, 4-Ουλπιανός) –σε όσες περιπτώσεις δεν αποκλειόταν αυτοδικαίως– αντιμετωπιζόταν με την προβολή ενιαίας ένστασης, της *exceptio rei iudicatae vel in iudicio deductae* (βλ. πιο πάνω, 2, στ, ββ).

αα) Κατά τον Ουλπιανό, το δεδικασμένο έχει θέση αλήθειας (D. 50, 17, 207 - Ουλπιανός: «*Res iudicata pro veritate accipitur*»). Επομένως τούτο θα έπρεπε, κατά λογική συνέπεια, να ισχύει απέναντι σε όλους. Όπως όμως προκύπτει από άλλο χωρίο του Πανδέκτη, όπου η ίδια αυτή ρήση επαναλαμβάνεται (D. 1, 5, 25 - Ουλπιανός), ο κανόνας αυτός, αν θεωρηθεί κλασικός, ίσχυε μόνο ως προς αποφάσεις εκδιδόμενες σε προκριματικές αγωγές αναφερόμενες στην προσωπική κατάσταση.

ββ) Με τις καταδικαστικές αποφάσεις παραγόταν για τον εναγόμενο νέα υποχρέωση, που πηγάζε από την απόφαση, να εκτελέσει την απόφαση αυτή (*iudicatum facere oportere* - Gai, III, 180). Για την αναγκαστική εκτέλεση, βλ. πιο κάτω, § 122.

γγ) Οι αποφάσεις που περιείχαν *επιδικασή* (*adiudicatio*) είχαν διπλασιαστικό χαρακτήρα, γιατί δημιουργούσαν για πρώτη φορά δικαίωμα κυριότητας πάνω στις επιδικαζόμενες σε καθένα από τους διαδίκους μερίδες.

δδ) Ορισμένες, τέλος, αποφάσεις επέφεραν για τον εναγόμενο που καταδικάσθηκε *ατιμία*.

§ 122. Η εκτέλεση στη διαδικασία *per formulam**

Ι. Όπως είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο (§ 120, III, Δ, 6), η εκτέλεση των αποφάσεων στη διαδικασία των *legis actiones* πραγματοποιούνταν, προκειμένου για προσωπικές αγωγές, με σωματικό εξαναγκασμό του οφειλέτη («*manus iniectio iudicati*»).

* V. Arangio - Ruiz (όπ.π., § 120), σελ. 69-79, P. Voci, στη λ. «Esecuzione forzata (diritto romano)», στην *Enciclopedia del diritto*, 15 (1966), σελ. 422-430 (ιδίως σελ. 423-429), F. La Rosa, *L' actio iudicati nel diritto romano classico*, Milano 1963.

Το είδος αυτό της εκτέλεσης, μέσω σωματικού εξαναγκασμού του οφειλέτη, δεν εξαφανίσθηκε στη διαδικασία *per formulam*, υποχώρησε όμως μπροστά στην εκτέλεση πάνω στην περιουσία του οφειλέτη.

II. Ειδικότερα, τη *manus iniectio* αντικαθιστά η αγωγή από το δεδικασμένο (*actio iudicati*) που στρέφεται κατά του οφειλέτη που καταδικάσθηκε στην προηγούμενη δίκη, ή που ομολόγησε κατά το στάδιο *in iure* (βλ. πιο πάνω, § 121, III, Α, 2, β), στη δίκη εκείνη.

Εκείνος που είχε καταδικασθεί ή ομολογήσει είχε προθεσμία τριάντα ημέρες (βλ. Δωδεκ. III, 1, στο Bruns, Fontes, I, σελ. 20), για να εκτελέσει εκούσια την απόφαση. Αν δεν το έκανε, τότε ασκείτο εναντίον του η *actio iudicati*.

Η *actio iudicati* ακολουθούσε τα αρχικά διαδικαστικά στάδια οποιασδήποτε δίκης, τις περισσότερες φορές όμως ο εναγόμενος (που είχε ομολογήσει στην προηγούμενη δίκη, ή είχε καταδικασθεί στη δίκη εκείνη) δεν αμφισβητούσε την υποχρέωσή του αλλά, αντίθετα, την ομολογούσε κατά το στάδιο *in iure*, εκτός αν είχε βάσιμο λόγο να προτείνει κατά της εκτέλεσης, όπως π.χ. ακυρότητα της απόφασης, μεταγενέστερη εξόφληση του χρέους κ.λπ., και τούτο γιατί η κατάδίκη του στη δίκη επί της *actio iudicati* είχε ως συνέπεια το διπλασιασμό της οφειλής του λόγω ποινής.

Εξάλλου ο εναγόμενος στη δίκη της *actio iudicati*, λόγω της πιθανότητας που υπήρχε να διπλασιασθεί η από την προηγούμενη καταδίκη οφειλή του, ήταν υποχρεωμένος να δώσει εγγύηση ότι θα εκτελέσει την απόφαση που θα εκδοθεί επί της νέας δίκης (*satisfactio iudicatum solvi* - Gai, IV, 25). Τη δίκη διεξήγε προσωπικά ο εναγόμενος, χωρίς δηλαδή την παρεμβολή *vindex*.

III. Εφόσον ο εναγόμενος καταδικαζόταν στη δίκη επί της *actio iudicati*, ή εφόσον ομολογούσε κατά τη δίκη αυτή, ακολουθούσε το στάδιο της εκτέλεσης πάνω στο πρόσωπο του οφειλέτη ή στην περιουσία του.

α) Η εκτέλεση πάνω στο πρόσωπο του οφειλέτη γινόταν όπως και κατά τη διαδικασία των *legis actiones*. Ο Πραιτορας εξέδιδε, δηλαδή, διάταξη (*decretum*), με την οποία χορηγούσε στον ενάγοντα την εξουσία να οδηγήσει τον εναγόμενο στην ιδιωτική του φυλακή (*duci iubere* - πρβλ. Ulp., disp., III, 7, (Α Ια), στο Girard, I, σελ. 454 (= FIRA, II, σελ. 310): «...sic fieri ut... bona eius veneant, aut, ut... ducatur»). Για τη μορφή αυτής εκτέλεσης ίσχυαν ακόμα οι διατάξεις του Δωδεκάδελτου που είδαμε σε σχέση με την *manus iniectio iudicati*, (βλ. πιο πάνω, § 120, III, Δ, β), αλλά ο φόνος και η πώληση του οφειλέτη ως δούλου για να ικανοποιηθεί ο δανειστής δεν εφαρμοζόταν.

β) Η εκτέλεση πάνω στην περιουσία του οφειλέτη γινόταν είτε με πώληση της περιουσίας αυτής, είτε, υπό προϋποθέσεις, με εκούσια παραχώρησή της στους δανειστές.

αα) Ως εκτέλεση μέσω πώλησης της περιουσίας, το Ρωμαϊκό Δίκαιο της περιόδου της διαδικασίας *per formulam* εννοούσε κατά κανόνα την πώληση ολόκληρης της περιουσίας του καθ' ου η εκτέλεση οφειλέτη (*venditio bonorum*).

Φαίνεται ότι η διαδικασία της *venditio bonorum* εισάχθηκε πριν από το 118 π.Χ. από τον Πραίτορα Publius Rutilius (Gai, IV, 35), πιθανώς κατ' απομίμηση της διαδικασίας που ακολουθούσαν οι Ταμίες (*quaestores*) κατά των οφειλετών του *aerarium*.

ββ) Η διαδικασία αυτή είχε ομοιότητες προς τη σύγχρονη πτωχευτική διαδικασία.

Σύμφωνα με τη διαδικασία της *venditio bonorum* ο Πραίτορας (ή ο Διοικητής της Επαρχίας) με διάταξη του (*decretum*) που εκδιδόταν ύστερα από αίτηση του επισπεύδοντα δανειστή, εξουσιοδοτούσε τούτον να εισέλθει στη νομή της περιουσίας του καθ' ου η εκτέλεση οφειλέτη (*missio in bona*), προκειμένου αυτή να διατηρηθεί και να αποτραπεί η εξαφάνιση των στοιχείων που την απαρτίζουν (*rei servandae causa*), τούτο δε όχι μόνο χάρη του επισπεύδοντα δανειστή, αλλά και χάρη όλων των άλλων δανειστών του οφειλέτη κατά του οποίου διεξαγόταν η εκτέλεση. Για τη διαχείριση της περιουσίας αυτής οριζόταν από τον Πραίτορα κηδεμόνας (*curator bonorum*).

Συγχρόνως γινόταν δημόσια προκήρυξη (*proscriptio*). Οι λοιποί δανειστές είχαν από τη δημόσια προκήρυξη προθεσμία τριάντα ημερών (δεκαπέντε μόνο αν ο οφειλέτης είχε πεθάνει) για να προβούν σε αναγγελία των απαιτήσεών τους (Gai, 111, 78, 79). Μετά την πάροδο της προθεσμίας των τριάντα ημερών ο οφειλέτης γινόταν άτιμος (*infamis*).

γγ) Στο χρονικό αυτό σημείο (της παρόδου της προθεσμίας) ο Πραίτορας, με νέα διάταξή του, καλούσε τους δανειστές να εκλέξουν ανάμεσά τους ένα σύνδικο (*magister bonorum*), που, μέσα σε σύντομες προθεσμίες, έθετε σε πλειστηριασμό την περιουσία του οφειλέτη ως σύνολο (Gai, III, 79).

δδ) Ο υπερθεματιστής, που ονομαζόταν *bonorum emptor*, αποκτούσε μόνο βονιταρία κυριότητα (για την οποία βλ. στο τμήμα που αφορά το Δίκαιο των Πραγμάτων), μόνο δε μετά την πάροδο του χρόνου χρησικτησίας γινόταν κύριος κατά το *ius civile* των αγορασθέντων (Gai, III, 80). Τόσο ο Γάιος (Gai, II, 98, 98, III, 77) όσο και ο Ιουστινιανός (Inst., 2,

9, 6 και 3, 12 pr), δέχονται ότι στην περίπτωση του αγοραστή περιουσίας επερχόταν καθολική (per universitatem) διαδοχή τούτου στην περιουσία του οφειλέτη.

Στον *bonorum emptor* παρεχόταν παράγγελμα δρακτέας νομής, ονομαζόμενο *interdictum possessorium* (Gai., IV, 145), για την ανάκτηση της νομής των ενσώματων περιουσιασκών στοιχείων της περιουσίας που αγόρασε, καθώς και αγωγές (*actio rutiliana*, *actio serviana* - Gai, IV, 35), για την είσπραξη των απαιτήσεων του οφειλέτη κατά τρίτων.

εε) Πρέπει να σημειωθεί ότι η πώληση της περιουσίας του οφειλέτη μόνο προσωρινά τον απάλλασσε, δηλαδή επί ένα έτος από την *venditio bonorum*. Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού ο οφειλέτης μπορούσε να προβάλει το *ευεργέτημα της πενίας* (*beneficium competentiae*). Μετά την πάροδο όμως του έτους, ο οφειλέτης ευθυνόταν και πάλι απέναντι των πριν από την πώληση της περιουσίας του δανειστών του, οι οποίοι μπορούσαν να αρχίσουν εναντίον του νέα διαδικασία πώλησης της περιουσίας του, αν είχε στο μεταξύ αποκτήσει νέα περιουσιακά στοιχεία, για να ικανοποιηθούν για το υπολοιπόμενο μέρος των απαιτήσεών τους.

γ) Επειδή η *venditio bonorum* είχε τέτοιες βαρύτατες συνέπειες, ορισμένα πρόσωπα, κατ' εξαίρεση, δεν μπορούσαν να υποβληθούν σ' αυτή. Τέτοια ήταν η περίπτωση των προσώπων που ανήκαν στην τάξη των Συγκλητικών, των προσώπων που ήταν ανάκανα για δικαιοπραξία και δεν είχαν επίτροπο κ.λπ.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, αντί για την πώληση των περιουσιακών στοιχείων του οφειλέτη ως συνόλου κατά τη διαδικασία της *venditio bonorum*, διοριζόταν από τον Πραίτορα ή από τον Διοικητή της επαρχίας κηδεμόνας (*curator distrahendorum bonorum gratia* - D. 27, 10, 5 - Γάιος), που προέβαινε στη διαδοχική πώληση συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων, ως την πλήρη ικανοποίηση των δανειστών. Η διαδικασία αυτή που ονομαζόταν *bonorum distractio* δεν επέφερε ατιμία.

δ) Με μια *lex Iulia*, άγνωστης χρονολογίας, που εκδόθηκε επί Αυγούστου, ο οφειλέτης που είχε χρεωθεί χωρίς υπαιτιότητά του μπορούσε κατ' εξαίρεση, υπό προϋποθέσεις που δεν είναι γνωστές, να αποφύγει την εκτέλεση κατά του προσώπου ή της περιουσίας του, καθώς και την ατιμία που συνδεόταν με τη δεύτερη από τις μορφές αυτές εκτέλεσης, υποβάλλοντας αίτηση προς τον Πραίτορα ή το Διοικητή της επαρχίας να του επιτραπεί να εκχωρήσει ως σύνολο την περιουσία του στους δανειστές του (*cessio bonorum* - πρβλ. Gai, III, 78).

Σε περίπτωση τέτοιας εκχώρησης περιουσίας, ο οφειλέτης διέθετε, ως προς τα χρέη που είχαν γεννηθεί πριν από αυτήν, χρονικά απεριόρι-

στο ευεργέτημα πενίας (*beneficium competentiae*. Ο όρος δεν είναι ρωμαϊκός), απέναντι στους δανειστές του, καταδικαζόταν, δηλαδή μόνο ως το ποσό εκείνο με το οποίο δεν θα εστερείτο από τα μέσα στοιχειώδους διαβίωσής του («in quantum facere potest» - D. 42, 3, 4, pr - Ουλπιανός). Η περιουσία που εκχωρήθηκε πουλιόταν κατά τη διαδικασία της *venditio bonorum* που περιγράφηκε πιο πάνω.

§ 123. Αγωγή - Ένσταση - *Praescriptio* *

I. Αγωγή

α) Η ρωμαϊκή πολιτική δικονομία στηρίζεται σ' ένα σύστημα μέσων δικαστικής προστασίας από τα οποία το κυριότερο είναι η αγωγή (*actio*), που χαρακτηρίζει τόσο την αρχαϊκή δικονομία των *legis actiones*, όσο και την κλασική δικονομία της *formula*. Αντίθετα, τουλάχιστον έως τη μετακλασική περίοδο, δεν υπήρχε στη διαδικασία της *extraordinaria cognitio* μέσο δικαστικής προστασίας ονομαζόμενο *actio*.

β) Στη ρωμαϊκή νομική ορολογία ο όρος *actio* έχει δύο έννοιες, ουσιαστική και δικονομική.

Υπό την ουσιαστική του έννοια, ο όρος αυτός σημαίνει μian αξίωση που μπορεί να προστατευθεί δικαστικά (πρβλ. D. 44, 7, 51 - Κέλσος: «*nihil aliud est actio quam ius quod sibi debeat, iudicio persequendi*», Inst. 4, 6 pr). Υπό τη δικονομική έννοια, όμως, *actio* σημαίνει το μέσο δικαστικής προστασίας που παρέχεται για να επιδιωχθεί η πραγμάτωση του περιεχομένου ενός δικαιώματος. Η δεύτερη αυτή έννοια, η δικονομική, είναι εκείνη που είχαν κυρίως υπόψη τους οι Ρωμαίοι, καθώς δε διαχώριζαν την έννοια του δικαιώματος από τη δικαστική του προστασία.

Υπάρχουν, πάντως, και στο Ρωμαϊκό Δίκαιο αγωγές που, κατ' εξαί-

* V. Arangio - Ruiz, (όπ.π., § 120), σελ. 77-90, A. Magdelain, *Les actions civiles*, Paris 1954, M. Wlassak, στην RE, I, 1, (1893), στη λ. «*actio*», σελ. 303-323, Τριανταφυλλόπουλου, *Lex Cicereia*, II, *Praeiudicium*, Αθήναι 1969, σελ. 21-51, J. Triantaphyllopoulos, *Praeiudicium legis Cicereiae*, στα Studi S. Solazzi, Napoli 1964, σελ. 464-470, U. von Lübtow, *Ursprung und Entwicklung der «condemnatio pecuniaria»*, στη SZ, 68 (1951), σελ. 320-359, D. Daube, *Utiliter agere*, στο Iura, 11 (1960), σελ. 69-148, F. Bonifacio, «*iudicium legitimum*» e «*iudicium imperio continens*», στα Studi Arangio - Ruiz, II, Napoli 1953, σελ. 207-232, C.A. Cannata, «*Eccezione (diritto romano)*», στο NNDI, 6 (1960), σελ. 346-349, L. Wenger, «*Exceptio*», στη RE VI, 2 (1909), σελ. 1553-1565, M. Wlassak, *Der Ursprung der römischen Einreden*, στο Labeo, 13 (1967), σελ. 231-266, M. Amelotti, «*Actiones perpetuae*», et «*actiones temporales*» nel pror...sso formulare, στα Studia et Documenta Historiae et Juris (SDHI), 22 (1956), σελ. 185-227.

ρηση, δεν συνδέονται με αξίωση. Αυτές είναι οι προκριματικές αγωγές (*actiones praeiudiciales*, για τις οποίες βλ. πιο κάτω, II, θ).

γ) Ο όρος *actio* προέρχεται από το ρήμα *agere*, που, στα δικονομικά πλαίσια, σημαίνει για τους Ρωμαίους το να κινεί κάποιος δικαστικόν αγώνα (πρβλ. Gai, I, 8: «*ius quod ad actiones pertinet*»), ιδίως δε το να κινεί δικαστικόν αγώνα ως ενάγοντας, τόσο στο στάδιο *in iure*, όσο και στο στάδιο *in iudicio*, εφόσον πρόκειται για διαδικασία που χωρίζεται στα δύο στάδια αυτά.

δ) Ειδικότερα όσον αφορά τη διαδικασία *per formulam* πρέπει να τονισθεί ότι *actio* και *formula* δεν συμπίπτουν. Ναι μεν ο Πραιτόρας στο Διάρκες του Ήδικτο (*edictum perpetuum*) «προτείνει αγωγές» («*in edicto proponuntur*» - Gai, II, 253). Αλλά η *formula* αποτελεί οδηγία που απευθύνεται από τον Πραιτόρα στο δικαστή, ενώ στην *actio* βλέπουμε το δικαστικό αγώνα από την οπτική γωνία του διαδίκου και, ειδικότερα, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, του ενάγοντα.

II. Διακρίσεις των αγωγών

Οι αγωγές διακρίνονται κατά πολλούς τρόπους:

α) Πρώτα - πρώτα διακρίνουμε τις αγωγές σε πραγματικές (*actiones in rem*) και προσωπικές (*actiones in personam*).

Actio in rem είναι στο Ρωμαϊκό Δίκαιο αγωγή που στρέφεται κατά ενός ενσώματου πράγματος, που ο εναγόμενος είτε προσπαθεί να υπερασπιστεί απέναντι στον ενάγοντα, είτε το εγκαταλείπει σ' αυτόν.

Actio in personam, αντίθετα, είναι η αγωγή που στρέφεται κατά του προσώπου του εναγομένου και αποβλέπει στο να τον εξαναγκάσει να δώσει, να πράξει ή να παράσχει κάτι (Gai, IV, 2).

Οι *actiones in rem*, λέει ο Γάιος, ονομάζονται και *δικήσεις* (*vindicationes*), ενώ από τις προσωπικές αγωγές εκείνες που αποβλέπουν στον εξαναγκασμό του εναγομένου να δώσει ή να πράξει (όχι όμως και να παράσχει) κάτι, ονομάζονται ειδικότερα *condictiones* (Gai, IV, 5)⁽¹⁾.

Πρέπει, λοιπόν, να γίνει διάκριση ανάμεσα στην εμπράγματη αγωγή των νεωτέρων δικαίων που στρέφονται κατά εκείνου που προσβάλλει το δικαίωμα του ενάγοντα πάνω στο πράγμα και της ρωμαϊκής *actio in rem*, η οποία, κατά κυριολεξία, στρέφεται κατά του ίδιου του πράγματος και αποβλέπει στην επιλαβή του από τον ενάγοντα που προβάλλει δικαίωμα πάνω στο πράγμα αυτό.

(1) *Condictio* στα παλιά λατινικά σήμαινε, όπως είδαμε, «καλώ» (βλ. § 120, III, B, 3).

β) Οι αγωγές διακρίνονται επίσης σε *actiones civiles* και *actiones honorariae*.

Οι πρώτες είναι αγωγές που βασίζονται σε διάταξη του *ius civile*, ενώ οι δεύτερες διαμορφώθηκαν από το πραιτορικό δίκαιο.

γ) Τρίτη διάκριση των αγωγών είναι σε *πρόσκαιρες* (*actiones temporales*), και *διάρκεις* ή *διηνεκείς* (*actiones perpetuae*).

Οι πρώτες ήταν αγωγές που μπορούσαν να ασκηθούν μόνο μέσα σε ορισμένη χρονική προθεσμία. Όπως όμως ήδη ειπώθηκε (§121, III, α, 2, στ), με τη *litis contestatio* οι πρόσκαιρες αγωγές μετατρέπονταν στη διαδικασία της *formula* σε *διάρκεις* (D. 27, 7, 8, 1 - Παύλος: «*nam litis contestationes... actiones... temporales perpetuantur*»).

Πρόσκαιρες αγωγές ήταν π.χ. οι αγορανομικές (*actiones aediliciae*) που μπορούσαν να ασκηθούν σε αποκλειστική προθεσμία έξι μηνών και οι πραιτορικές που έπρεπε να ασκηθούν σε προθεσμία ενός έτους (*actiones annales*).

Οι *διάρκεις* αγωγές υποβάλλονταν (από τη μετακλασική περίοδο) σε παραγραφή μόνο, που ήταν συνήθως τριάντα ετών και σε μερικές περιπτώσεις σαράντα.

δ) *Ατιμωτικές* αγωγές (*actiones famosae*) είναι αγωγές που σε περίπτωση καταδίκης του εναγομένου έχουν ως συνέπεια την ατιμία του (Gai, IV, 182, όπου παραθέτεται κατάλογος, όχι εξαντλητικός, άλλωστε, τέτοιων αγωγών).

ε) *Actiones utiles*, είναι αγωγές που διαμορφώθηκαν από τον Πραίτορα κατά το υπόδειγμα (*ad exemplum*) άλλων αγωγών, των οποίων η *formula* περιλαμβανόταν στο Ήδικο.

Ιδιαίτερη θέση στις *actiones utiles* κατέχουν οι *actiones ficticiae*, στις οποίες ο Πραίτορας, προκειμένου να χορηγήσει αγωγή στον ενάγοντα, θεωρούσε κατά πλάσμα ότι υπήρχαν τα πραγματικά περιστατικά που ήταν κατά το *ius civile* αναγκαία για την έγερση μιας αγωγής, παρόλο που τα περιστατικά αυτά δεν υπήρχαν στην πραγματικότητα. Έτσι π.χ. η Πουβλικιανή αγωγή στηριζόταν στο πλάσμα ότι είχε ήδη συμπληρωθεί ο χρόνος χρησικτησίας του ενάγοντα, ενώ στην πραγματικότητα ο χρόνος αυτός δεν είχε ακόμα συμπληρωθεί.

στ) *Actiones in factum* είναι αγωγές στις οποίες ο Πραίτορας, παρόλο που δεν υπήρχε στο Ήδικο καταχωρισμένη *formula* που να καλύπτει το θέμα, χορηγούσε στον ενάγοντα αγωγή αν έκρινε ότι έπρεπε να του παράσχει δικαστική προστασία. Έτσι, δημιουργούσε νέα *formula*, προσαρμοσμένη στα πραγματικά περιστατικά της συγκεκριμένης περίπτωσης.

ζ) *Actiones arbitrariae* είναι αγωγές στις οποίες κατά το στάδιο

in iudicio ο δικαστής, διαπιστώνοντας το δίκαιο του ενάγοντα, καλούσε πριν εκδόσει την απόφαση του τον εναγόμενο να αποδώσει (restituere) το πράγμα αυτούσιο, μόνο δε αν ο εναγόμενος αρνιόταν να συμμορφωθεί απάγγελλε τη χρηματική καταδίκη. Τέτοια ήταν π.χ. η περίπτωση της διεκδικητικής αγωγής per formulam petitoriam, για την οποία βλ. στο Κεφάλαιο για την προστασία της κυριότητας.

η) Actiones populares είναι εκείνες οι αγωγές τις οποίες μπορούσε να ασκήσει κάθε Ρωμαίος πολίτης (βλ. D. 47, 23, 1 - Παύλος, Βασ. 60, 32, 5). Τέτοια ήταν π.χ. η actio legis (p)laetoriae. Οι actiones populares είχαν ποινικό χαρακτήρα.

θ) Actiones praeiudiciales (Gai, IV, 44), ή, συχνότερα, praeiudicia, προκριματικές αγωγές, είναι αγωγές που δεν συνδέονται με αξίωση και είναι, συνήθως, προπαρασκευαστικές άλλων αγωγών.

Με την προκριματική αγωγή ο ενάγοντας επιδιώκει τη δικαστική διαπίστωση ενός γεγονότος ή μιας έννομης σχέσης, όπως π.χ. αν κάποιος είναι ελεύθερος ή δούλος.

III. Ένσταση

Αντίστροφη της αγωγής είναι η ένσταση (exceptio).

Οι ενστάσεις διαμορφώθηκαν για πρώτη φορά στη διαδικασία της formula και πήραν τη μορφή εξαίρεσης την οποία ο Πράιτορας χορηγούσε υπέρ του εναγομένου και η οποία ενσωματωνόταν στη formula.

Ο Πράιτορας, δηλαδή, περιλάμβανε στη formula που εξέδιδε ρήτρα κατά την οποία, αν η εξαίρεση που μνημονευόταν σ' αυτή ευσταθούσε, ο δικαστής έπρεπε να μην καταδικάσει τον εναγόμενο. Η ρήτρα περί exceptio τοποθετείται στη formula μετά από το αιτητικό (intentio) και πριν από το διατακτικό (condemnatio), έχει δε, συνήθως, τη μορφή αρνητικής υπόθεσης, που εκφράζεται με τις λέξεις «si... non».

Προς την ένσταση δεν πρέπει να συγχέεται η denegatio actionis, η περίπτωση δηλαδή, κατά την οποία, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, ο Πράιτορας, διαπιστώνοντας το αβάσιμο του αιτήματος του ενάγοντα, αρνιόταν να του χορηγήσει αγωγή.

IV. Διακρίσεις των ενστάσεων

α) Οι ενστάσεις διακρίνονται, πρώτα σε αναβλητικές και καταλυτικές (Gai, IV, 120).

αα) Αναβλητική (dilatoria) είναι, κατά το κλασικό Ρωμαϊκό Δίκαιο,

εκείνη η ένσταση που, με την πρότασή της από τον εναγόμενο, η αγωγή του ενάγοντα αποκρούεται, είτε γιατί έχει εγερθεί *πρόωρα* (*dilatoria ex tempore* - Gai, IV, 122), π.χ. πριν από την πάροδο της συμφωνημένης προθεσμίας, είτε γιατί εγέρθηκε από πρόσωπο που δεν είχε δικαίωμα να την εγείρει (*dilatoria ex persona* - Gai, IV, 124), Π.χ. από αντιπρόσωπο που δεν έχει διορισθεί νόμιμα.

Η αναβλητική ένσταση είναι, λοιπόν, *πρόσκαιρη* (*temporaria* ή *temporalis*) και ο ενάγοντας μπορεί έως τη *litis contestatio* να αποσύρει την αγωγή του για να αποφύγει τις συνέπειες της πρότασης της ένστασης, να την επαναφέρει δε όταν περάσει η προθεσμία ή όταν αντικατασταθεί το πρόσωπο που δεν είχε διορισθεί νόμιμα, όταν δηλαδή η ένσταση δεν θα μπορεί πια να προταθεί βάσιμα.

Αλλιώς, αν δηλαδή ο ενάγοντας δεν αποσύρει εγκαίρως την αγωγή του, τα αποτελέσματα της αναβλητικής ένστασης που έχει νόμιμα προταθεί και αποδειχθεί δεν διαφέρουν από εκείνα της καταλυτικής ένστασης. Τόσο δηλαδή η μια, όσο και η άλλη, έχουν ως συνέπεια την οριστική απόκρουση της αγωγής του ενάγοντα (Gai, IV, 123).

γγ) *Καταλυτική* (*peremptoria*) είναι η ένσταση που ισχύει απεριορίστα και, κατά συνέπεια, είναι *διάρκής* (*διηνεκής, perpetua*).

Πρέπει να σημειωθεί ότι εκείνος που από πλάνη δεν έκανε χρήση *καταλυτικής* ένστασης μπορούσε να πετύχει εκ των υστέρων την ενσωμάτωση της ένστασης αυτής στη *formula* με *in integrum restitutio*, ενώ, όπως λέει ο Γάιος (Gai, IV, 125), είναι αμφίβολο αν είχε τέτοιο δικαίωμα κι εκείνος που δεν είχε κάνει χρήση *αναβλητικής* ένστασης.

β) Άλλη διάκριση των ενστάσεων είναι σε *exceptiones civiles* και *exceptiones honorariae*.

Οι πρώτες στηρίζονται στο *ius civile* διάταξη νόμου (όπως η ένσταση από τη *lex (P)laetoria*), συγκλητικό δόγμα κ.λπ.), ενώ οι δεύτερες Περιέχονταν στο Διαρκές Ήδικοτο (βλ. Gai, IV, 118), ή είχαν χορηγηθεί από τον Πράιτορα για την αντιμετώπιση κάποιας συγκεκριμένης περίπτωσης. Η πιο σημαντική από τις *exceptiones honorariae* ήταν η ένσταση του δόλου (*exceptio doli*).

γ) Ειδικότερα *exceptiones utiles* ήταν ενστάσεις που είχαν διαμορφωθεί από τον Πράιτορα κατά το υπόδειγμα άλλων ενστάσεων, που περιλαμβάνονταν στο Ήδικοτο.

δ) *Exceptiones in factum* ήταν ενστάσεις που δεν περιλαμβάνονταν στο Ήδικοτο, αλλά είχαν χορηγηθεί από τον Πράιτορα, ύστερα από εξέταση της υπόθεσης (*causa cognita*), για την αντιμετώπιση κάποιας συγκεκριμένης περίπτωσης που κρινόταν άξια προστασίας.

ε) Άλλη, τέλος, διάκριση των ενστάσεων, αναγομένη όμως, πιθανώς, στη μετακλασική περίοδο, ήταν η διάκριση σε ενστάσεις *προσωποπαγείς* (*personae cohaerentes*) και μη *προσωποπαγείς* (*rei cohaerentes*).

Προσωποπαγής ένσταση είναι εκείνη την οποία μπορεί να προτείνει μόνο ο εναγόμενος υπέρ του οποίου παρέχεται, όχι όμως άλλο πρόσωπο, όπως ο εγγυητής του. Τέτοια π.χ. είναι η ένσταση του *ευεργετήματος της πενίας* (βλ. πιο πάνω § 122, III, δ και D. 44, 1, 7 pr - Παύλος).

Μη *προσωποπαγής* ένσταση είναι εκείνη η οποία μπορεί να προταθεί από περισσότερα πρόσωπα, που συνδέονται με κάποια νομική σχέση. Τέτοια π.χ. είναι η ένσταση του *δόλου* (D. 44, 1, 7, 1 - Παύλος, D. 44, 4, 4, 27 - Ουλπιανός. Και τα δύο αυτά χωρία είναι, πιθανώς, παρεμβεβλημένα).

V. Αντένσταση

Αντένσταση (*replicatio*) είναι ένσταση που ο ενάγοντας προτείνει για ν' αποκρούσει ένσταση του εναγομένου (D. 44, 1, 2, 1 - Ουλπιανός, Gai, IV, 126. 126a).

Η αντένσταση ενσωματώνεται στη *formula*, όπως επίσης ενσωματώνεται σ' αυτήν και η *επαντένσταση* (*duplicatio* - Gai, IV, 127), η οποία είναι ένσταση που προτείνεται από τον εναγόμενο για την απόκρουση της αντένστασης του ενάγοντα κ.λπ.

IV. Praescriptio

Όπως η ένσταση, έτσι και η *praescriptio* είναι ρήτρα που ενσωματώνεται από τον Πράϊτορα στη *formula*.

Η *praescriptio*, όπως και το όνομά της το δηλώνει, τοποθετείται στην αρχή της *formula* (Gai, IV, 132) και, ειδικότερα, πριν από το αιτητικό (*intentio*), εισάγεται δε στη *formula* με τις λέξεις «*ea res agatur*» (Gai, IV, 133).

Αρχικά παρεχόταν *praescriptiones* τόσο υπέρ του *ενάγοντα* (*pro actore*), όσο και υπέρ του *εναγομένου* (*pro reo*), αλλά στα χρόνια του Γαΐου, οι *praescriptiones* υπέρ του εναγομένου είχαν εξαφανισθεί, έχοντας αντικατασταθεί από ενστάσεις (Gai, IV, 133).

Η *praescriptio* υπέρ του *ενάγοντα* σκοπό είχε να μειώσει την έκταση του αποσβεστικού αποτελέσματος που επέρχεται με την κάταρξη της δίκης (βλ. πιο πάνω, § 121, III, A, 2, στ, αα), έτσι ώστε αυτό να περιορισθεί μόνο στο μέρος εκείνο της αξίωσης που αποτελεί πραγματικά το αντι-

κείμενο του δικαστικού αγώνα, π.χ. μόνο στις απαιτητές δόσεις μιας χρηματικής οφειλής που έχει συμφωνηθεί καταβλητέα σε δόσεις (Gai, IV, 131).

Κατά τη μετاکλασική περίοδο, η praescriptio συγχέεται προς την ένσταση (exceptio), σημαίνουν δε πια και οι δύο όροι κάθε μέσο άμυνας που παρέχεται στον εναγόμενο. Τέτοιες μετακλασικές praescriptiones είναι η praescriptio rei iudicatae, η praescriptio longi temporis, κ.λπ.

§ 124. Ειδικά πραιτορικά ένδικα βοηθήματα*

Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο Πραιτόρας (ή ο Διοικητής Επαρχίας), κρίνοντας ότι οι περιπτώσεις αυτές άξιζαν έννομη προστασία, επενέβαινε για να τις ρυθμίσει με βάση το imperium του.

Τα ένδικα βοηθήματα που χρησιμοποιήθηκαν από τον Πραιτόρα σε τέτοιες περιπτώσεις ανήκουν σε τέσσερις κατηγορίες: τις πραιτορικές επερωτήσεις, τις παραπομπές στη νομή, τις αποκαταστάσεις στο ακέραιο και τα παραγγέλματα.

A) Πραιτορικές επερωτήσεις (stipulationes praetoriae)

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Πραιτόρας υποχρέωνε τον ένα, ή και καθένα, από τους διαδίκους, να αναλάβει απέναντι στον άλλο, τον οποίο ο Πραιτόρας έκρινε ότι είχε ανάγκη έννομης προστασίας, κάποια υποχρέωση με επερώτηση.

Οι υποχρεώσεις που αναλαμβάνονταν με επερώτηση κατά τον τρόπο αυτό, αποβλέπανε είτε στο να εξασφαλισθεί η πρόοδος της δίκης, είτε στο να εξασφαλισθεί ότι η απόφαση που θα εκδοθεί θα εκτελεσθεί (stipulatio (cautio) iudicatum solvi - Gai, IV, 91), είτε, τέλος, δεν εξαρτιόταν από δικαστικό αγώνα, αλλά με την παροχή τους θεμελιωνόταν υπέρ κάποιου προσώπου αγωγή που το πρόσωπο αυτό δεν θα είχε χωρίς την επερώτηση αυτή. Τέτοια ήταν π.χ. η cautio (satisdatio) rem pupilli salvam fore (Gai, I, 199), για την οποία γίνεται λόγος στο Κεφάλαιο περί επιτροπείας (§ 61).

Έτσι οι πραιτορικές επερωτήσεις διακρίνονται σε δικαστικές (iudiciales), που παρέχονται στο πλαίσιο δικαστικού αγώνα και αποβλέπουν

* A.M. Giomaro, Ulpiano e le «stipulationes praetoriae», στα Studi A. Biscardi, IV, Milano 1983, σελ. 413-440, A. Biscardi, La protezione interdittale nel processo civile romano, Padova 1938, A. Berger, στη RE, IX, 1 (1916), στη λ. «Interdictum» σελ. 1609-1707, Labruna, «Vim fieri veto». Alle radici di una ideologia, (Pubbl. Univ. Camerino), Napoli 1971, σελ. 31-83, G. Gandolfi, Contributo alio studio del processo interdittale, romano, Milano 1955.

στην εξασφάλιση της προόδου του αγώνα αυτού (D. 46, 5, 1 - Ουλπιανός), σε εγγυητικές (cautionales) με τις οποίες θεμελιώνεται αγωγή υπέρ ενός προσώπου το οποίο δεν θα την είχε χωρίς αυτές (D. 46, 5, 2 - Ουλπιανός) και σε κοινές (communes) που αποβλέπουν και στους δύο αυτούς στόχους (D. 46, 5, 3 - Ουλπιανός).

Β) Παραπομπές στη νομή (missiones in possessionem)

Με την παραπομπή στη νομή, ο Πραίτορας, ενεργώντας με βάση το *imperium* του, χορηγούσε σ' εκείνον υπέρ του οποίου η παραπομπή αυτή παρεχόταν, την άδεια να λάβει προσωρινά στη νομή ή στην κατοχή του ορισμένο περιουσιακό στοιχείο ή και το σύνολο της περιουσίας τρίτου, με το δικαίωμα της διαχείρισης, σε μερικές όμως περιπτώσεις και της διάθεσης τούτου.

Στην πρώτη περίπτωση (του ορισμένου περιουσιακού στοιχείου) γίνεται λόγος για παραπομπή στη νομή υπό τη σ τ ε ν ή έ ν ν ο ι α , ενώ στη δεύτερη (της παραπομπής στο σύνολο της περιουσίας) γίνεται ειδικότερα λόγος για *missio in bona*.

Γ) Αποκαταστάσεις στο ακέραιο (restitutiones in integrum)

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Πραίτορας ή ο Διοικητής της Επαρχίας, με διάταξή του (*decretum*), παρείχε το ένδικο βοήθημα της αποκατάστασης στο ακέραιο αν, ύστερα από διερεύνηση της υπόθεσης κατ' ουσία (*causa cognita*), διαπίστωνε ότι το πρόσωπο που του τη ζητούσε είχε υποστεί από την αυστηρή εφαρμογή κανόνα δικαίου βλάβη, κρίνόμενη ως αντίθετη προς την επιείκεια.

Οι περιπτώσεις αυτές προβλέπονταν στο Ήδικτο, μεταξύ δε αυτών περιλαμβανόταν και η κατά τη *lex P(l)aetoria* περίπτωση του έφηβου κάτω των είκοσι πέντε ετών που είχε υποστεί βλάβη από δικαιοπραξία.

Με την αποκατάσταση στο ακέραιο, τα αποτελέσματα της δικαιοπραξίας εξαφανίζονταν, παρόλο που η δικαιοπραξία παρέμενε ισχυρή κατά το *ius civile*.

Αποκατάσταση στο ακέραιο ήταν δυνατή και στο πλαίσιο δικαστικού αγώνα, με αυτή δε οι διάδικοι επανέρχονταν στη θέση που βρίσκονταν πριν από την κήρυξη της δίκης (*liis contestatio*).

Δ) Παραγγέλματα (interdicta)

α) Τα παραγγέλματα ήταν διατάξεις (*decreta* - βλ. Gai, IV, 139) εκδιδόμενες από τον Πραίτορα (ή το Διοικητή της Επαρχίας - Gai, IV,

139), με βάση το *imperium* του, με τις οποίες ο Πράϊτορας είτε απαγόρευε τη διενέργεια μιας πράξης, είτε, αντίθετα, διέταζε να διενεργηθεί μια πράξη, ιδίως δε να αποδοθεί ή να επιδειχθεί ένα πρόσωπο ή ένα πράγμα (Gai, IV, 139-140, Inst. 4, 15 pr).

Ο Πράϊτορας εξέδιδε τα παραγγέλματα μετά από διερεύνηση της υπόθεσης κατ' ουσία, σύμφωνα με *formulae* που περιείχε το *Ἡδίκτο*.

Πολλά από τα *interdicta* αποβλέπανε στην προστασία δημόσιου συμφέροντος, όπως π.χ. το *interdictum de locis publicis* (D. 43, 8, 1 - Παύλος) ή συμφέροντος που είχε ιερό ή θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως π.χ. το *interdictum ne quid in loco sacro fiat* (D. 43, 6, 1 - Ουλπιανός). Άλλα όμως παραγγέλματα προστάτευαν ιδιωτικό συμφέρον, όπως π.χ. το *interdictum de arboribus caedendis* - D. 43, 27, 1, pr και 7 - Ουλπιανός).

β) Από τον ορισμό που παραθέσαμε προκύπτει ότι τα παραγγέλματα διακρίνονται:

αα) Σε απαγορευτικά (*prohibitoria*), ανακτητικά (*restitutoria*) και αφορώντα επίδειξη (*exhibitoria*) (Gai, IV, 140, 142).

ββ) Από άλλη σκοπιά, τα παραγγέλματα διακρίνονται και σε απλά (*simplicia*) και διπλά (*duplicia*) (Gai, IV, 156-160, Inst. 4, 15, 7).

Στα διπλά παραγγέλματα καθένας από τους διαδίκους είχε θέση τόσο ενάγοντα όσο και εναγόμενου. Διπλά ήταν τα απαγορευτικά παραγγέλματα *uti possidetis* και *utrubi*, που ανήκαν και τα δύο στα διατηρητικά της νομής παραγγέλματα (βλ. αμέσως πιο κάτω υπό γγ).

γγ) Πολύ σημαντική θέση ανάμεσα στα παραγγέλματα κατέχουν τα προστατευτικά της νομής (Gai, IV, 139) που διακρίνονται, όπως έχει εκτεθεί στο σχετικό κεφάλαιο, σε διατηρητικά της νομής, σε ανακτητικά της νομής και σε παραγγέλματα δρακτέας νομής (Gai, IV, 143).

γ) Διαδικασία επί των παραγγελμάτων

Ο Πράϊτορας, ύστερα από αίτηση του ενδιαφερομένου, εξέταζε την υπόθεση κατ' ουσία και εξέδιδε το παράγγελμά του, με το οποίο απαγόρευε την πράξη («...veto»), ή διέταζε την απόδοση («...restituas») ή την επίδειξη του πράγματος ή του προσώπου («exhibeas»).

Αν εκείνος κατά του οποίου το παράγγελμα απευθυνόταν συμμορφωνόταν, το πράγμα έμενε εκεί. Αν όμως δεν συμμορφωνόταν, επακολουθούσε κανονική δίκη, που έπαιρνε δύο μορφές: *per sponsionem* και *per formulam arbitriam*.

Η διαδικασία *per sponsionem* ήταν η μόνη που εφαρμοζόταν επί των απαγορευτικών παραγγελμάτων, απλών ή διπλών. Επί των ανα-

κτητικών και των αφορώντων επίδειξη παραγγελμάτων όμως μπορούσε να εφαρμοσθεί τόσο η διαδικασία *per sponsionem*, όσο και η διαδικασία *per formulam arbitriam* (Gai, IV, 141).

Και οι δύο διαδικασίες άρχιζαν με κλήση (βλ. πιο πάνω, § 121, III, Α, 1) εκείνου που είχε ζητήσει την έκδοση του παραγγέλματος προς εκείνον εναντίον του οποίου απευθυνόταν, με την οποία τον καλούσε να εμφανισθεί στον Πραίτορα *in iure*.

αα) Διαδικασία *per sponsionem*

Εκείνος που είχε υποβάλει την αίτηση για έκδοση του παραγγέλματος ζητούσε μπροστά στον Πραίτορα να του υποσχεθεί ο αντίδικος με *sponsio* ότι θα του καταβάλει ένα χρηματικό ποσό αν κατά τη δίκη κρινόταν ότι παράνομα δεν συμμορφώθηκε προς το *interdictum* που είχε εκδοθεί.

Αλλά και εκείνος κατά του οποίου στρεφόταν η αίτηση για έκδοση *interdictum* ζητούσε, αντίστροφα, να υποχρεωθεί εκείνος που είχε υποβάλει την αίτηση να υποσχεθεί με *restipulatio* ίσο ποσό, αν αποδειχθεί ότι νόμιμα δεν συμμορφώθηκε προς το *interdictum* που είχε εκδοθεί.

Οι ποινές αυτές που υπόσχονταν αμοιβαία στα μέρη, ανέρχονταν σε σημαντικά ποσά, τα οποία καταβάλλονταν πραγματικά από όποιον έχανε τη δίκη.

Στα διπλά απαγορευτικά παραγγέλματα καθένας από τους διαδίκους αναλάμβανε απέναντι στον αντίδικο του υποχρέωση τόσο με *sponsio*, όσο και με *restipulatio*. Έτσι, στην περίπτωση αυτή, οι επερωτήσεις τελικά ήταν τέσσερις, δύο για κάθε διάδικο.

Στη δίκη επί των επερωτήσεων κρινόταν συγχρόνως, ως πρόκριμα, κατά πόσο το παράγγελμα που είχε εκδώσει ο Πραίτορας ήταν σύμφωνο με το νόμο.

Προκειμένου για τα απαγορευτικά παραγγέλματα, μια ειδική αγωγή, το *iudicium secutorium* ή *cascellianum* (Gai, IV, 169)⁽¹⁾ απέβλεπε στο να εξαναγκασθεί ο διάδικος κατά του οποίου στρεφόταν η αίτηση έκδοσης παραγγέλματος και ο οποίος είχε χάσει τη δίκη περί των *sponsiones*, να συμμορφωθεί προς το περιεχόμενο του παραγγέλματος. Προκειμένου για τα ακτητικά και τα αφορώντα επίδειξη παραγγέλματα, τον εξαναγκασμό του διαδίκου κατά του οποίου στρεφόταν η αί-

(1) Το όνομά της πήρε η δίκη αυτή από το όνομα του νομικού του πρώτου αιώνα π.Χ. Cascellius. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γάιος (Gai. IV. 166 ο) μνημονεύει τη δίκη αυτή μόνο για τα απαγορευτικά διπλά παραγγέλματα. Το τμήμα του χειρόγραφου των Εισηγήσεων του Γάιου που αφορούσε τα απλά απαγορευτικά παραγγέλματα δεν έχει περισωθεί.

τηση έκδοσης παραγγέλματος και ο οποίος είχε χάσει τη δίκη περί των sponsiones να συμμορφωθεί προς το περιεχόμενο του *interdictum* επιδίωκε άλλη αγωγή, το *iudicium de re restituenda vel exhibenda* (Gai, IV, 165).

ββ) Διαδικασία *per formulam arbitriam*

Προκειμένου για τα ανακτητικά και τα αφορώντα επίδειξη παραγγέλματα, ο διάδικος κατά του οποίου εστρέφονταν είχε ως το τέλος της διαδικασίας *in iure* την ευχέρεια να ζητήσει το διορισμό διαιτητή (*arbiter* - Gai, IV, 164-165). Στην περίπτωση αυτή, αν έχανε τη δίκη, ο διαιτητής τον καλούσε να αποδώσει ή να επιδείξει το πρόσωπο ή το πράγμα και, αν τότε συμμορφωνόταν, δεν επάθαινε καμιά περιουσιακή ζημία. Για το λόγο αυτό, η διαδικασία αυτή ονομαζόταν χωρίς ποινή ή χωρίς κίνδυνο (*sine poena, sine periculo*. Βλ. Gai, IV, 141, 163). Αν αντίθετα, δεν συμμορφωνόταν, καταδικαζόταν στην αξία του πράγματος (*quanti ea res est* - Gai, IV, 163).

Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί εδώ ότι, όπως έχει εκτεθεί στο σχετικό κεφάλαιο (§ 67), ανάλογη ρύθμιση υπήρχε και στη διεκδικητική αγωγή *per formulam petitoriam*.

§ 125. Η διαδικασία της *cognitio extra ordinem**

I. Η *cognitio extra ordinem* της κλασικής περιόδου

α) Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η διαδικασία *extra ordinem* ανάγει την καταγωγή της στις αρχές της Ηγεμονίας, οπότε τόσο

* V. Arangio - Ruiz, (όπ.π., § 120), σελ. 91-97, G. Foti Talamanca, Ricerche sul processo nell'Egitto greco - romano, II, L' introduzione del giudizio, Milano 1979, σελ. 25-64, D. Simon, Untersuchungen zum iustinianischen Zivilprozess, München 1969, V. Zillett, Studi sul processo civile giustiniano, Milano 1965, G. Wesener, στη RE Supp. X (1965) στη λ. «Reskriptprozess», στηλ. 865-875, R. Orestano, L' appello civile in diritto romano², Torino 1953 (αναρ. 1966), P. Collinet, La procédure par libelle. Etudes historique sur droit de Justinien, IV, Paris, 1932, L. Winkel, L' erreur de droit dans les procédures classiques et post - classiques romaines, στην TvR/RHD, 53 (1985), σελ. 321-327, G. Archi, La preuve dans le droit du Bas - Empire, στα Recueils de la Société Jean Bodin, Bruxelles 1965, σελ. 389-411, Σπ. Τρωϊάνου, Ο έλεγχος της γνησιότητας των αποδεικτικών εγγράφων εν τη βυζαντινή δίκη, στο Ξένιον Ζέπου, I, Αθήναι 1973, σελ. 693-715, R. Villers, Appel devant le prince et appel devant le sénat au premier siècle de l' Empire, στα Studi De Francisci, I (1956) σελ. 375 επ., D. Simon, Zyprische Prozessprogramme, München 1973, G. Luzzatto, Il problema d' origine del processo «extra ordinem» Bologna 1965, G. Longo (όπ.π., § 121).

Άρχοντες (magistratus) από εκείνους που γνωρίζουμε ήδη από την περίοδο της Δημοκρατίας, όσο και Υπάλληλοι της αυτοκρατορικής διοίκησης, έλυναν ιδιωτικές διαφορές χωρίς να ακολουθούν τη διαδικασία της formula⁽¹⁾.

Η διαδικασία της formula δεν είχε, άλλωστε, εισαχθεί σ' όλες τις ηγεμονικές επαρχίες.

Στην Αίγυπτο π.χ. η διαδικασία per formulam δεν είχε εισαχθεί ολωσδιόλου και γι αυτό ο Έπαρχος Αιγύπτου και οι υφιστάμενοί του υπάλληλοι έκριναν χωρίς να δεσμεύονται από τους κανόνες που διείπαν τη διαδικασία αυτή.

Η διαδικασία extra ordinem των κλασικών χρόνων υπερείχε σε αρκετά σημεία της διαδικασίας της formula, που ήταν σύγχρονή της, όπως στο ότι η κατάρξη της δίκης (litis contestatio) δεν είχε πια τη βαρύνουσα σημασία που είχε στη διαδικασία per formulam, της ανάληψης δηλαδή από τους διαδίκους της υποχρέωσης να αποδεχθούν την απόφαση που θα εκδιδόταν από τον ιδιώτη δικαστή.

β) Στη διαδικασία extra ordinem βαρύνουσα σημασία αποκτά η κλήτευση, που απευθύνεται στον εναγόμενο, είτε από τον ενάγοντα ύστερα από εξουσιοδότηση του δικαστή (denuntiatio ex auctoritate), είτε από τον ίδιο το δικαστή, ύστερα από αίτηση του ενάγοντα. Η κλήτευση από το δικαστή έπαιρνε είτε τη μορφή γράμματος (evocatio litteris), είτε, αν η κατοικία του εναγομένου δεν ήταν γνωστή, τη μορφή δημόσιας κήρυξης (evocatio edicto) (D. 5, 3, 20, 6d - Ουλπιανός).

Στην περίπτωση που ο εναγόμενος που κλητεύθηκε δεν εμφανιζόταν, δικαζόταν ερήμην (contumacia).

γ) Στην cognitio extra ordinem της κλασικής περιόδου ένσταση (praescriptio, exceptio) αποτελούσε κάθε αυτοτελής ισχυρισμός του εναγομένου που απέβλεπε στην απόκρουση της αγωγής.

δ) Στη διαδικασία extra ordinem της κλασικής περιόδου επικρατεί η αρχή της ελεύθερης εκτίμησης των αποδείξεων από το δικαστή, και τούτο παρόλο που η προσαγωγή των αποδείξεων αποτελούσε έργο των διαδίκων. Τα αποδεικτικά μέσα ήταν τα ίδια όπως και στη διαδικασία της formula, αλλά η ομολογία και ο όρκος λαμβάνονταν υπόψη έως τη στιγμή της έκδοσης της απόφασης.

ε) Οι αποφάσεις που εκδίδονταν κατά τη διαδικασία αυτή έπρεπε να διατυπώνονται γραπτά, έπρεπε δε να απαγγέλλονται παρουσία όλων

(1) Απαρχές της διαδικασίας extra ordinem απαντούν ήδη από την περίοδο της Δημοκρατίας, σε διοικητικές διαφορές.

των μερών, γιατί αλλιώς η απόφαση ίσχυε μόνο μεταξύ των παρόντων (P.S. 5, 5α, 5α, στον Girard, Textes, I, σελ. 345).

στ) Κατά των εκδιδόμενων αποφάσεων επιτρεπόταν, ήδη από τα χρόνια του Αυγούστου, το ένδικο μέσο της έφεσης (*appellatio*) προς τον Ηγεμόνα. Οι εφέσεις δικάζονταν είτε από τον ίδιο τον Ηγεμόνα, είτε από πρόσωπα εξουσιοδοτημένα απ' αυτόν.

II. Η *cognitio extra ordinem* στη μετακλασική περίοδο και στην ιουστινιάνεια νομοθεσία

A. Από το τέλος του τρίτου αιώνα μ.Χ., η διαδικασία *extra ordinem* αντικαθιστά εντελώς τη διαδικασία της *formula*, και γίνεται έτσι η μοναδική που ίσχυε στο ρωμαϊκό κράτος. Τη διαδικασία αυτή παραλαμβάνει και ο Ιουστινιανός στη νομοθεσία του.

B. Θα εξετάσουμε πιο κάτω τα διαδοχικά στάδια της διαδικασίας *extra ordinem* από τη μετακλασική περίοδο και πέρα.

1. Προδικασία

α) *Litis denuntiatio*

Από τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου, εισάγεται σύστημα κλήτευσης του εναγόμενου, που πραγματοποιείται ύστερα από εντολή του δικαστή (C.T. 2, 4, 2, του 322 μ.Χ.).

αα) Κατά το σύστημα αυτό, ο ενάγοντας υποβάλλει στο δικαστή αίτηση που καταχωρίζεται στα βιβλία που τηρούνται στο δικαστήριο (*arud acta*). Η αίτηση αυτή απευθύνεται κατά του εναγόμενου και σ' αυτή περιλαμβάνονται, υπό συμπυγμένη μορφή, η νομική και η πραγματική βάση της αγωγής. Περιλαμβάνει επίσης η αίτηση αυτή ένα αίτημα προς το δικαστή (*postulatio simplex*, «μονομερής έντευξις») να διατάξει την επίδοση προς τον εναγόμενο (παράδειγμα στη FIRA III, αριθ. 173 (338 μ.Χ.). Βλ. επίσης FIRA, I, αριθ. 64 = Bruns, Fontes, I, αριθ. 103 (361-363 μ.Χ.), στιχ. 26).

ββ) Ο δικαστής, μετά συνοπτική κρίση, διέταζε την επίδοση της αίτησης στον εναγόμενο μέσω ενός από τα όργανα που υπηρετούσαν κοντά του. Ο τρόπος αυτός κλήτευσης ονομαζόταν *litis denuntiatio*.

γγ) Ο εναγόμενος ήταν υποχρεωμένος να απαντήσει στην αίτηση που του επιδιδόταν με έναν «αντιρρητικό λίβελλο» (*libellus contradictorius*, πρβλ. C.T., 2, 14, 1 = C.I., 2, 14, 3, Αρκαδίου και Ονωρίου, 400 μ.Χ., βλ. και Bruns, Fontes, I, αριθ. 103 = FIRA, I, αριθ. 64 (361-363 μ.Χ.), στιχ. 29, 37 και 44).

δδ) Από την κλήτευση του εναγόμενου έτρεχε τετράμηνη προθεσμία για εμφάνιση των διαδίκων μπροστά στο δικαστή. Στην πράξη όμως, τα μέρη εμφανίζονταν στο δικαστήριο, συνήθως, την τελευταία ημέρα της τετράμηνης προθεσμίας.

εε) Αν μετά την τριπλή κλήση (*trina denuntiatio*) ο εναγόμενος δεν εμφανιζόταν, δικαζόταν ερήμην και καταδικαζόταν (P.S. 5, 5α, 6, στο Girard, Textes, I, σελ. 345 μαζί με IP. 5, 5α, 6, όπ.π., σελ. 399).

β) *Libellus conventionis*

Από τα μέσα του πέμπτου αιώνα μ.Χ. η *litis denuntiatio* αντικαθίσταται από άλλο τρόπο κλήτευσης του εναγομένου, που είναι και ο μόνος που δέχεται η ιουστινιάνεια νομοθεσία.

Ο νέος αυτός τρόπος κλήτευσης στηρίζεται σε δικόγραφο, που ονομάζεται *libellus conventionis* (Inst. 4, 6, 24 - Θεοφίλου, Ινστ., όπ.π.: «το της αιτιάσεως βιβλίον» I).

Ο *libellus conventionis* ήταν αίτηση που απευθυνόταν προς τον δικαστή (κι όχι, όπως στη *litis denuntiatio*, στον εναγόμενο). Σ' αυτήν ο ενάγοντας, μετά συνοπτική έκθεση της νομικής και της πραγματικής βάσης της αγωγής του, ζητούσε από το δικαστή να κλητεύσει τον εναγόμενο (*postulatio simplex*). Απάνω στην αίτηση αυτή ο δικαστής, ύστερα από συνοπτική κρίση, εξέδιδε απόφαση (*sententia*).

Η κλήτευση, όπως και στη *litis denuntiatio*, γινόταν με κρατικό όργανο, τον *exsecutor litium*, που, ενεργώντας κατ' εντολή του δικαστή, επέδιδε το *libellus* στον εναγόμενο. Από το *libellus conventionis* ολόκληρη η διαδικασία ονομάσθηκε *διαδικασία με λίβελλο*.

γ) Στη διαδικασία με λίβελλο δεν υπάρχει πια η τετράμηνη προθεσμία για εμφάνιση των διαδίκων ενώπιον του δικαστή.

Ο εναγόμενος όμως ήταν υποχρεωμένος μέσα σε σύντομη προθεσμία δέκα ημερών, κατά δε το ιουστινιάνειο δίκαιο είκοσι, να προβάλει γραπτά τις αντιρρήσεις του (*libellus contradictorius*, «αντιρρητικός λίβελλος». Βλ. παράδειγμα στη FIRA, III, αριθ. 177, του 427 μ.Χ.).

Ο εναγόμενος ήταν επίσης υποχρεωμένος να παράσχει στον *exsecutor* (κι όχι στον αντίδικο, όπως στη διαδικασία της *formula*) εγγυοδοσία (*cautio iudicatum sisti*) με εγγυητή (που ονομαζόταν *fideiussor* in *iudicio sistendi causa*) για το ότι θα εμμένει στη δίκη ως το τέλος της (*quod in iudicio permaneat usque ad terminum litis*) και θα καταβάλει τη δικαστική δαπάνη (Inst., 4, 11, 2). Όποιος δεν παρείχε εγγυοδοσία, αν νήκε στην τάξη των *humiliores*, έμενε στη φυλακή κρατούμενος του *ex-*

secutor ως το τέλος της δίκης. Αντίθετα, οι *illustres* δεν παρείχαν εγγυοδοσία, αλλά ένορκη υπόσχεση (C. I. 12, 1, 17 pr (485-486 μ.Χ.), Ζήνωννα).

δ) Ο Ιουστινιανός επεκτείνει τα όσα ίσχυαν περί ερημοδικίας (*contumacia, eremodicium*) και στον ενάγοντα. Έτσι, αν ο ενάγοντας δεν εμφανισθεί, χάνει τη δίκη (C.I., 3, 1, 13, 2-2 b, του 530 μ.Χ., Nov. 112, 3 του 541 μ.Χ.).

2. Κύρια διαδικασία

α) Αν και οι δύο διάδικοι ήταν παρόντες κατά την ημέρα της δίκης, τότε αυτή διεξαγόταν κατ' αντιμωλία ενώπιον του δικαστή ή του υποκαταστάτου (*iudex datus*) που είχε αυτός διορίσει.

Τα μέρη εκθέτανε διεξοδικά τις θέσεις τους, που είχαν κιόλας εκτεθεί συνοπτικά στο *libellus conventionis* και στο *libellus contradictorius* αντίστοιχα, τις θέσεις δε αυτές υποστήριζαν με αγορεύσεις τους και οι δικηγόροι (*advocati*) των μερών.

β) Ο όρος κατάρξη της δίκης (*litis contestatio*) διατηρείται στη διαδικασία αυτή, επέρχεται δε η κατάρξη της δίκης με το τέλος της έκθεσης των θέσεων των μερών μπροστά στο δικαστή (C.I., 3, 9, 1, Σεπτ. Σευήρου, του 202 μ.Χ. (παρεμβ.): «*Lis enim tunc videtur contestata cum iudex per narrationem negotii audire coeperit*»).

Η κατάρξη της δίκης επέφερε πολύ λιγότερα αποτελέσματα στη διαδικασία *extra ordinem* από όσα επέφερε στη διαδικασία της *formula*.

Ειδικότερα, το καθοριστικό αποτέλεσμα δεν επέρχεται πια με την κατάρξη της δίκης και γι' αυτό ήταν δυνατή η επίκληση γεγονότων μεταγενέστερων από αυτή.

Το αποσβεστικό αποτέλεσμα έχει επίσης εκλείψει, γιατί συνδέεται πια με την απαγγελία της απόφασης και όχι με την κατάρξη της δίκης (βλ. πιο κάτω, υπό 4γ).

Το ανανεωτικό αποτέλεσμα έχει, κι αυτό, εκλείψει.

Μερικά αποτελέσματα όμως συνδέονται με την κατάρξη της δίκης, όπως η δυνατότητα να προβληθούν ορισμένες ενστάσεις. Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο (C.I., 3, 1, 13, 1-530 μ.Χ.), τρέχει προθεσμία τριών ετών από την κατάρξη της δίκης μέσα στην οποία η δίκη πρέπει να τελειώσει.

γ) Όπως στην *extra ordinem* διαδικασία της κλασικής περιόδου, έτσι και στην *extra ordinem* διαδικασία της μετακλασικής περιόδου καθώς και στην ιουστινιάνεια, ένσταση (*exceptio, praescriptio*) ονομάζεται κάθε μέσο υπεράσπισης που προτείνει ο εναγόμενος. Η ένσταση δεν οδηγεί, όμως, αναγκαία στην ολοκληρωτική απόρριψη της αγωγής. Μπορεί να ο-

δηγήσει στην επιδίκαση μέρους μόνο από ό,τι ζητάται με την αγωγή. Αλλά και η *pluris petitio* δεν οδηγεί πια αναγκαία στην απόρριψη της αγωγής.

δ) Η διαδικασία είναι κατά ένα μέρος *προφορική* και κατά άλλο μέρος *έγγραφη*. Στη δίκη τηρούνται *πρακτικά* («υπομνηματισμοί»).

3. Η απόδειξη

α) Η διεξαγωγή των αποδείξεων στην *extra ordinem* διαδικασία της μετακλασικής περιόδου ακολουθεί το *ανακριτικό* σύστημα, διεξάγεται δηλαδή με πρωτοβουλία του δικαστή.

Η ελευθερία όμως του δικαστή να εκτιμά τις αποδείξεις περιορίζεται από πολλές πλευρές. Έτσι, εισάγονται πολλά *τεκμήρια* (*praesumptiones*), δηλαδή κανόνες που οδηγούν στη συναγωγή από το δικαστή συμπερασμάτων από γνωστά πράγματα για άγνωστα. Τέτοιο τεκμήριο είναι π.χ. το τεκμήριο της *προαποβίωσης* που εισάγεται από το ιουστινιάνειο δίκαιο (D. 34, 5, 9, 4 - Τρυφονίνος, παρεμβλ.). Όλα, πάντως, τα τεκμήρια του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι *μαχητά*, επιτρέπεται δηλαδή ανταπόδειξη εναντίον του συμπεράσματος που συνάγεται με βάση το συγκεκριμένο τεκμήριο.

β) Ως προς τα επιμέρους αποδεικτικά μέσα, πρέπει να παρατηρηθούν τα ακόλουθα:

αα) Η *ομολογία* (*confessio in iure*) δεν θέτει αναγκαία τέρμα στη δίκη, αποτελεί όμως αποδεικτικό μέσο που έχει βαρύνουσα σημασία (βλ. τέτοιο παράδειγμα στη FIRA, III, αριθ. 178, του 427 μ.Χ.).

ββ) Ο *όρκος* (*iusiurandum*) μπορεί είτε να επιβληθεί από το δικαστή (δικαστικός όρκος, *iusiurandum iudiciale*), είτε να επαχθεί, με τη σύμφωνη γνώμη του δικαστή, από τον ένα διάδικο στον άλλο (επακτός όρκος, *iusiurandum in iure* ή *necessarium*).

γγ) Στη διαδικασία της *extraordinaria cognitio* της μετακλασικής περιόδου αποδίδεται μεγαλύτερη βαρύτητα στα *έγγραφα* από τους *μάρτυρες* (πρβλ. C. I., 4, 20, 1, χωρ. χρον.: «Κατά εγγράφου μαρτυρίας άγραφος μαρτυρία ου προσφέρεται»).

Τα έγγραφα διακρίνονται σε *δημόσια* (*instrumenta publica*) και τέτοια ήταν όσα είχαν καταχωρισθεί σε πρωτόκολλο τηρούμενο από αρχή (*insinuatio actis*) ή είχαν συνταχθεί ύστερα από δήλωση του ενδιαφερόμενου που έγινε μπροστά σε αρχή, η οποία καταχώρισε τη δήλωση σε πρωτόκολλο (*apud acta*) και σε *ιδιωτικά*, που είτε είχαν συνταχθεί από *δημόσιο γραφέα* (*tabellio*), οπότε ονομάζονταν *instrumenta publice confecta*, είτε είχαν συνταχθεί από *ιδιώτες* (*cautiones*, *chirographa*). Για την επαύξηση της αποδεικτικής δύναμης των εγγράφων αυτών, που

είχαν συνταχθεί από ιδιώτες εισάγεται κατά την περίοδο αυτή η συνυπογραφή τους από μάρτυρες (για τα έγγραφα βλ. και πιο πάνω, (§ 37), στο Κεφάλαιο για τον τύπο των δικαιοπραξιών).

δδ) Η μαρτυρία ενός μόνο μάρτυρα δεν λαμβάνεται ολωσδιόλου υπόψη (C. I., 4, 20, 4 - Κάρου, Καρίνου και Νουμεριανού, 284 μ.Χ.).

4. Η απόφαση

α) Οι αποφάσεις διακρίνονται σε προδικαστικές (*interlocutiones*) και οριστικές (*sententiae definitivae*).

β) Στη διαδικασία *extra ordinem* οι αποφάσεις διατυπώνονται γραπτά (C.T., 4. 17. 1 = C.I., 7, 44. 3, 1 - Ουαλεντινιανού, Ουάλεντος και Γρατιανού, 374 μ.Χ.) και καταχωρίζονται στα πρακτικά, απαγγέλλονται δε δημόσια (C.I., 7, 44, 2 pr).

Από το τέλος του τέταρτου αιώνα μ.Χ. οι αποφάσεις μπορούν να συνταχθούν όχι μόνο λατινικά, αλλά και ελληνικά (C.I., 7, 45, 12 (397 μ.Χ.) - Αρκαδίου και Ονωρίου: «*iudices tam latina quam graeca lingua sententias proferre possunt*»).

γ) Με την απόφαση, όπως ειπώθηκε, συνδέεται τώρα το αποσβεστικό αποτέλεσμα, κατά το οποίο αποκλείεται νέα αγωγή για το ίδιο αντικείμενο (*de eadem re*), ύστερα από προβολή της ένστασης του δεδικασμένου (*exceptio rei iudicatae*).

Ο διάδικος, ενάγωντας ή εναγόμενος, που έχασε τη δίκη, καταδικάζεται στη διαδικασία αυτή στη δικαστική δαπάνη (C. I., 7, 51, 5 (487 μ.Χ.) - Ζήνων = Βασ. 9, 3, 69, C. I., 3, 1, 13, 6 (530 μ.Χ.) - Ιουστινιανός. Inst., 4, 16, 1).

5. Ένδικα μέσα

Δύο, κυρίως, ένδικα μέσα παρέχονται κατά τη διαδικασία *extra ordinem* εναντίον των αποφάσεων που εκδόθηκαν: Η έφεση (*appellatio*, *provocatio*) και η προσφυγή στον Αυτοκράτορα (*supplicatio*). Εκτός αυτών όμως διατηρήθηκε, στην *extra ordinem* διαδικασία, αναμορφωμένη, και η αποκατάσταση στο ακέραιο (*in integrum restitutio*), που είδαμε πιο πάνω, (§ 124).

α) Έφεση

αα) Η άσκηση της έφεσης γινόταν με δικόγραφο (*libellus appellationis*), το οποίο ο εκκαλών κατέθετε στο δικαστήριο που είχε εκδώσει την απόφαση.

ββ) Η προθεσμία για άσκηση της έφεσης ήταν σύντομη, δύο

(biduum) ή τριών (triduum) ημερών (D. 49, 1, 5, 4 - Μαρκιανός), κατά δε το ιουστινιάνειο δίκαιο δέκα ημερών (Nov. 23, 1, του 535 μ.Χ.) από τη δημοσίευση της απόφασης.

γγ) Οι εφέσεις εναντίον αποφάσεων των τοπικών δικαστών δικάζονταν από το διοικητή της επαρχίας (praeses provinciae). Οι εφέσεις, πάλι, κατά των αποφάσεων διοικητών επαρχιών δικάζονταν από τον κατά τόπο αρμόδιο vicarius ή praefectus praetorio. Ειδικά όμως στις δύο πρωτεύουσες (Ρώμη και Κωνσταντινούπολη), οι αποφάσεις εφεσιβάλλονταν ενώπιον του praefectus urbi.

Εφέσεις κατά των αποφάσεων των vicarii ή των δύο praefecti urbi κρίνονταν από τον Αυτοκράτορα. Μόνο οι αποφάσεις του praefectus praetorio δεν μπορούσαν να προσβληθούν με έφεση ενώπιον του Αυτοκράτορα και τούτο γιατί ο praefectus praetorio δικάζε αντί γι' αυτόν (vice sacra. Πρβλ. C. I., 7, 62, 19, pr (331 μ.Χ.) - M. Κωνσταντίνου, D. 1, 1, 1 - Αρκάδιος Χαρίσιος).

δδ) Η έφεση είχε ανασταλτικό αποτέλεσμα.

εε) Για την αποφυγή απερίσκεπτων («προπετιών») εφέσεων, ο Κωνσταντίνος ο Μέγας εισήγαγε αυστηρές ποινές κατά εκείνων που ασκούσαν τέτοιες εφέσεις, δηλαδή δύο έτη καταναγκαστικά έργα σε μεταλλεία για τους φτωχούς και διετή εξορία σε νησί και δήμευση της μισής περιουσίας τους για τους πλούσιους (C. T., 1,5,3, του 331 μ.Χ.). Τις υπερβολικές αυτές ποινές περιόρισε ο Ιουστινιανός, που αποδέχθηκε λύση που είχαν δώσει στο θέμα αυτό οι Διοκλητιανός και Μαξιμιανός και κατά την οποία, σε τέτοια περίπτωση, ο δικαστής πρέπει να επιβάλει, κατά την κρίση του, μια μετριοπαθή ποινή (C. I., 7, 62, 6, 4, χωρ. χρον.).

στστ) Ο Ιουστινιανός απαγόρευσε την άσκηση περισσότερων από δύο εφέσεις στην ίδια υπόθεση (C.I., 7, 70, 1-528 μ.Χ., Nov., 82, 5, του 539 μ.Χ.).

β) Προσφυγή στον Αυτοκράτορα

Η προσφυγή στον Αυτοκράτορα (supplicatio) αποτελούσε έκτακτο ένδικο μέσο, ασκούμενο κατά των αποφάσεων του praefectus praetorio, στις οποίες, όπως είδαμε, η άσκηση έφεσης δεν ήταν δυνατή.

Ο Αυτοκράτορας, αν αναιρούσε την απόφαση, την ξαναέστελνε στον praefectus praetorio που τη είχε εκδώσει (ή στον τυχόν διάδοχο του), για να τη δικάσει και πάλι.

III. Η διαδικασία per rescriptum

Κατά τη μετακλασική περίοδο διαμορφώνεται ειδική διαδικασία, κατά την οποία ο ενάγοντας, αντί να ακολουθήσει τη διαδικασία με λίβελλο, υ-

πέβαλλε απευθείας στον Αυτοκράτορα αίτηση (preces), ζητώντας του να αποφανθεί πάνω στην υπόθεσή του.

Στην αίτηση αυτή, που συντασσόταν γραπτά (libellus principi oblatu), αυτός που την υπέβαλε έκανε έκθεση των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης. Το αρμόδιο αυτοκρατορικό γραφείο (scrinium libellorum - βλ. § 21, II, 4) εξέταζε την υπόθεση και συνέτασσε το σχέδιο της απόφασης, την οποία ο quaestor sacri palatii υπέβαλε στον Αυτοκράτορα για υπογραφή.

Ο Αυτοκράτορας, με το rescriptum, αποφαινόταν μόνο πάνω στο καθαρά νομικό μέρος της υπόθεσης, υπό τον όρο ότι τα πραγματικά περιστατικά, όπως τα εξέθετε ο ενάγωντας, ήταν αληθινά (C. I., 1, 23, 7 pr - Ζήνων, 477 μ.Χ.: «si preces veritate nituntur»).

Ο δικαστής, που πολλές φορές οριζόταν με αυτό το ίδιο το rescriptum, όταν έκρινε την υπόθεση στην κυρία δίκη, δεσμευόταν από τη λύση που είχε δοθεί με αυτό, η δε άμυνα του εναγόμενου περιοριζόταν στο να αποδείξει ότι τα πραγματικά περιστατικά, όπως τα εξέθεσε ο ενάγωντας, δεν ανταποκρίνονταν στην αλήθεια.

Ο Ιουστινιανός (Nov. 113, 1 και 114, του 541 μ.Χ.) επέβαλε περιορισμούς στη χρήση της διαδικασίας per rescriptum, γιατί είχαν σημειωθεί καταχρήσεις της.

IV. Η εκτέλεση στη διαδικασία extra ordinem

A) Αντίθετα προς τη διαδικασία της formula, στη διαδικασία extra ordinem η καταδίκη σε αυτούσια απόδοση συγκεκριμένου πράγματος ήταν δυνατή, και εκείνος που είχε υπέρ αυτού απόφαση με τέτοιο περιεχόμενο μπορούσε να αναλάβει το πράγμα που του επιδικάσθηκε με τη βοήθεια της δημόσιας δύναμης (manu militari - D. 6, 1, 68 - Ουλπιανός, παρεμβ.).

B) Σε περίπτωση χρηματικής καταδίκης όμως, η εκτέλεση στην extra ordinem διαδικασία μπορούσε να γίνει κατά τρεις τρόπους:

α) Εκτέλεση κατά του πρ ο σ ώ π ο υ του οφειλέτη.

Η μορφή αυτή εκτέλεσης διατηρείται και κατά την περίοδο της διαδικασίας extra ordinem, αλλά αποτελεί πια την εξαίρεση.

Ο οφειλέτης κατά του οποίου διενεργείται η εκτέλεση φυλακίζεται στις κρατικές φυλακές. Η κράτηση οφειλετών σε ιδιωτικές φυλακές απαγορεύεται (C.T., 9.11, 1, του 388 μ.Χ. - Ουλεντιανού, Θεοδοσίου και Αρκαδίου, C. I., 9, 5, 2, του 529 μ.Χ. - Ιουστινιανού). Παρόλα αυτά όμως, οι δυνατοί (potentiores), επωφελούμενοι από την κρατική αδυναμία, εξακολουθούν να κλείνουν στις ιδιωτικές τους φυλακές τους οφειλέτες τους.

β) Η εκτέλεση κατά της περιουσίας του οφειλέτη έπαιρνε συνήθως τη μορφή της εκτέλεσης πάνω σε συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία, που ο δανειστής έπαιρνε ως ενέχυρο (*pignus in iudicati causa captum*).

Το είδος αυτό της εκτέλεσης είχε εισαχθεί από τον Αντωνίνο τον Πίο στη διαδικασία *extra ordinem* των κλασικών χρόνων, (πρβλ. D. 42, 1, 15 pr και 2-4 - Ουλπιανός). Η «ενεχυρίαση» αυτή αποτελούσε κατάσχεση, που πραγματοποιούνταν, ύστερα από εντολή του δικαστή, από τα όργανα εκτέλεσης (*exsecutores*) της δύναμης του δικαστηρίου.

Σε περίπτωση που ο οφειλέτης δεν κατέβαλε οικιοθελώς, τα όργανα της εκτέλεσης πουλούσαν τα κατασχεθέντα με πλειστηριασμό. Η πώληση των κατασχεθέντων γινόταν κατά ορισμένη σειρά. Προηγούνταν τα κινητά, ακολουθούσαν τα ακίνητα, και, τέλος, έρχονταν οι απαιτήσεις (D. 42, 1, 15, 2 - Ουλπιανός).

Η πώληση πραγματοποιούνταν χωριστά για κάθε ένα κατασχεμένο, ό,τι δε υπόλοιπο απόμεινε μετά την εξόφληση του δανειστή που επέσπευδε την εκτέλεση, αποδιδόταν στον οφειλέτη.

γ) Όταν υπάρχουν πολλοί δανειστές και ο οφειλέτης είναι αναξιόχρεος εφαρμόζεται κατά την περίοδο αυτή η *bonorum distractio*, δηλαδή πουλιώνται με πλειστηριασμό, ένα προς ένα χωριστά, όλα τα περιουσιακά στοιχεία του οφειλέτη κατά του οποίου ενεργείται η εκτέλεση. Την πώληση με πλειστηριασμό πραγματοποιεί ο *curator bonorum* (για τον οποίο βλ. πιο πάνω, § 122, III).

Στους δανειστές παρέχεται προθεσμία δύο ετών, αν κατοικούν στην ίδια επαρχία, και τεσσάρων ετών αν κατοικούν σε άλλη, για να αναγγείλουν τις απαιτήσεις τους.

Από το προϊόν του πλειστηριασμού εξοφλούνται πρώτα, ολοκληρωτικά, οι απαιτήσεις που είναι εφοδιασμένες με προνόμιο, στο υπόλοιπο δε συντρέχουν, κατά την αναλογία της απαίτησής τους, όλοι οι άλλοι δανειστές.

Η *distractio bonorum* συνεπάγεται κατά την περίοδο αυτή ατιμία του οφειλέτη, ο οποίος όμως μπορεί να την αποφύγει αν προτείνει στο δικαστή και επιτύχει την άδεια τούτου, για να προβεί σε εκχώρηση της περιουσίας του (*cessio bonorum*), στους επισπεύδοντες δανειστές του.

Γ) Εκτέλεση –οποιασδήποτε μορφής– δεν μπορούσε να γίνει πριν περάσει η νόμιμη προθεσμία για την εκούσια εκτέλεση της απόφασης. Η προθεσμία αυτή ήταν δύο μηνών (C. T., 4, 19, 1 pr (380 μ.Χ.). Βλ. επίσης C. I., 7, 54, 3, 3, (531 μ.Χ) - Ιουστινιανός), αυξήθηκε όμως και έγινε

τεσσάρων μηνών από τον Ιουστινιανό (C. I., 7, 54, 2). Η προθεσμία αυτή άρχιζε από την έκδοση της απόφασης, ή, αν είχε ασκηθεί έφεση κατά της απόφασης, από την επικύρωσή της (a die confirmationis sententiae).

§ 126. Διαιτησία και εκκλησιαστικά δικαστήρια*

Ι. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο γνώριζε από παλιά το θεσμό της διαιτησίας, όπως δε είδαμε πιο πάνω, τόσο η διαδικασία των *legis actiones* όσο και η της *formula* προβλέπανε την ανάθεση της επίλυσης ορισμένων διαφορών σε διαιτητή κατά το στάδιο *in iudicio*.

Στο κεφάλαιο τούτο όμως γίνεται λόγος για την επίλυση διαφορών με *εξωδικαστηριακή* διαιτησία.

Όπως εκθέτουμε στο Ενοχικό Δίκαιο, η διαιτησία θεμελιωνόταν σε δύο σύμφωνα (*pacta*):

α) Στο *συμπροσχετικό* (*compromissum*), με το οποίο οι διάδικοι συμφωνούσαν να αναθέσουν την επίλυση της διαφοράς τους στην κρίση ενός αιρετού δικαστή, διαλεγμένου από τους ίδιους, του διαιτητή (*arbiter*, *αιρετοκριτή*) και

β) Στο *receptum arbitri*, με το οποίο οι διάδικοι αναθέτανε την επίλυση της διαφοράς τους στον διαιτητή που είχαν διαλέξει κι εκείνος αποδεχόταν να εκτελέσει το έργο που του ανέθεσαν.

Αν ένα τέτοιο *receptum* είχε καταρτισθεί, ο διαιτητής ήταν υποχρεωμένος να εκπληρώσει το έργο που του είχε ανατεθεί και, αν δεν το εκπλήρωνε, μπορούσε ο Πράιτορας να τον εξαναγκάσει να το πράξει, εκτός αν συντρέχανε ορισμένοι λόγοι απαλλαγής του από την υποχρέωση που είχε αναλάβει (D. 4, 8, 15 - Ουλπιανός).

Η απόφαση του διαιτητή δεν ήταν, κατ' αρχή, υποχρεωτική για τα

* G. Vismara, *Episcopalis audientia*, Milano 1937, A. Steinwenter, βιβλιοκρ. Vismara, στη ZS (RA), 58 (1938), σελ. 370-373, K.H. Ziegler, *Das private Schiedsgericht im antiken römischen Recht*, München 1971, M. Wlassak, στη RE, II, 1 (1905) στις λέξεις *Arbiter*, σελ. 407-411 και *Arbitrium*, σελ. 411-415, Σπ. Τρωϊάνου, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι 1964, Αν. Χριστοφιλοπούλου, *Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινήν περίοδον*, στο *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήναι 1973, σελ. 244-254, Ν. Μάτση, *Το οικογενειακό δίκαιον κατά την νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1401*, Αθήναι 1962, σελ. 7-31, Δ. Σερεμέτη, *Ανέλιξις του θεσμού audientia episcopalis*, ανατ. από την *Ηπειρωτική Εστία*, Ιωάννινα 1970, Δ. Γκόφα, *Δείγμα. Ιστορική έρευνα επί του ελληνικού δικαίου των συναλλαγών*, Αθήναι 1970, σελ. 2-7.

μέρη, μπορούσαν όμως αυτά να υποσχεθούν το ένα προς το άλλο, με αμοιβαίες επερωτήσεις, *ποινική ρήτρα* (*roena compromissi*) που θα κατέπιπτε σε βάρος εκείνου που δεν συμμορφωνόταν με τη διαιτητική απόφαση (D. 4, 8, 27, 7, - Ουλπιανός).

Ο Ιουστινιανός κήρυξε υποχρεωτική την απόφαση του διαιτητή, αν είχε υπογραφεί από τα μέρη, ή αν το ένα από τα μέρη δεν διαμαρτυρόταν εναντίον της προς το άλλο ή προς το διαιτητή μέσα σε δέκα ημέρες από την έκδοση της απόφασης (C. I., 2, 55, 5 pr και 1 (530 μ.Χ.) - Ιουστινιανός).

Ο θεσμός της διαιτησίας γνώρισε μεγάλη διάδοση στην Ελλάδα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Τις περισσότερες φορές οι διαιτητές ορίζονταν κατά την περίοδο αυτή από τα ίδια τα μέρη, συνήθως με συμβολαιογραφικό έγγραφο, υπήρχαν όμως και περιπτώσεις, όπως στην Ύδρα, όπου ο διορισμός γινόταν αυτεπαγγέλτως από τρίτους, τους Προεστούς.

II. Από το θεσμό της διαιτησίας επήγασε η δικαιοδοσία των *εκκλησιαστικών δικαστηρίων* πάνω σε διαφορές ιδιωτικού χαρακτήρα.

1. Κατά τους πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού, οι Χριστιανοί, ακολουθώντας τη σύσταση του Απόστολου Παύλου (Προς Κορινθ. Α', 6, 1-6) να μην υποβάλλουν τις διαφορές τους στην κοσμική δικαιοσύνη, αλλά στους ομοθρήσκους τους, προσφεύγανε συνήθως στη διαιτησία των κατά τόπους Επισκόπων.

Μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, ο Μέγας Κωνσταντίνος ανεγνώρισε σε μεγάλη έκταση τη δικαιοδοσία αυτή των Επισκόπων (*episcopalis audientia* - C.T., 1, 27, 1, του 318 μ.Χ.) και επέτρεψε στους διαδίκους να αφαιρούν τη διαφορά τους από τη δικαιοδοσία των κοσμικών δικαστηρίων και να την υποβάλουν στους Επισκόπους για επίλυση (βλ. περίπτωση *audientia episcopalis* στη FIRA, III, αριθ. 183, 4ος (;) αιώνας μ.Χ.).

Είναι, πάντως, αμφίβολο αν η προσφυγή στον Επίσκοπο έπρεπε να πηγάζει και από τους δύο διαδίκους ή αρκούσε να προέρχεται από τον ένα μόνο. Μία Διάταξη, αποδιδόμενη στον Μέγα Κωνσταντίνο (*const Sirmondiana*, αριθ. 1 του 333 μ.Χ.), υποτίθεται ότι ακολούθησε τη δεύτερη λύση, αλλά η γνησιότητα της Διάταξης αυτής αμφισβητείται.

Τελικά. Διατάξεις των Αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου (C.I., 1, 4, 7, του 398 μ.Χ., C.T., 16, 11, 1 του 399 μ.Χ.) έθεσαν ως προϋπόθεση της επισκοπικής δικαιοδοσίας την αποδοχή της και από τους δύο διαδίκους.

Κατά την ορθότερη γνώμη, η δικαιοδοσία αυτή των Επισκόπων είχε διαιτητικό χαρακτήρα. Ο Επίσκοπος όμως, με την απειλή εκκλησιαστικών ποινών, μπορούσε να εξαναγκάσει το διάδικο που δεν το δεχόταν, ν' αποδεχθεί την επισκοπική δικαιοδοσία.

Όσον αφορά το θέμα της ολοένα μεγαλύτερης ανάμειξης των εκκλησιαστικών δικαστηρίων στην επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, βλ. και πιο πάνω στα αντίστοιχα Κεφάλαια (§ 27, IV, και 33) του Εγχειριδίου τούτου.

2. Σχετικό με το εξεταζόμενο θέμα είναι και το του προνόμιου των μοναχών και κληρικών να κρίνονται από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, που καθιερώνει το ιουστινιάνειο δίκαιο.

Το προνόμιο αυτό, αφορούσε όχι μόνο τις αστικές αλλά και τις ποινικές δίκες (*privilegium fori* - Nov. 123, 21, του 546 μ.Χ. Πρβλ. και C. T., 16, 2, 41, του 412 μ.Χ. = const. Sirmond. αριθ. 15).

Το *privilegium fori*, που ίσχυε ήδη από το τέλος του τέταρτου αιώνα μ.Χ., εξακολούθησε να ισχύει όχι μόνο κατά τη βυζαντινή, αλλά και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (βλ. π.χ. το σουλτανικό Ορισμό (Μπεράτι) του 1662 υπέρ του Πατριάρχη Διονυσίου Γ΄ του Βαρδαλή, στον Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 141), άρθρ. 60: «Μηδείς επεμβαινέτω και εμποδιζέτω τον πατριάρχη, παιδεύοντα κατά την θρησκείαν αυτών τους υπό την εξουσίαν αυτού πλημμελήσαντας μητροπολίτας, επισκόπους, ηγουμένους, καλογήρους και ιερείς». Πληροφορίες για Μπεράτι του 1574 του Σουλτάνου Μουράτ Γ΄ υπέρ του Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ με παρόμοιο περιεχόμενο, βλ. στον Γκίνη, Περίγραμμα, αριθ. 79.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

§ 1.	Το δίκαιο και οι διακρίσεις του	15
§ 2.	Οι πηγές γνώσης του Ρωμαϊκού Δίκαιου	20
§ 3.	Διαίρεση της Ιστορίας του Ρωμαϊκού πολιτεύματος και του Ρωμαϊκού Δικαίου	32
§ 4.	Χαρακτήρας του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά τις περιόδους της εξέλιξής του ως την Ιουστινιάνεια Κωδικοποίηση	33
§ 5.	Οι απαρχές της Ρώμης	40
§ 6.	Η περίοδος της Βασιλείας	43
§ 7.	Η περίοδος της δημοκρατίας	47
§ 8.	Η περίοδος της δημοκρατίας	53
§ 9.	Τα όργανα της πολιτείας κατά τη δημοκρατική περίοδο	56
§ 10.	Τα όργανα της πολιτείας κατά τη δημοκρατική περίοδο	61
§ 11.	Τα όργανα της πολιτείας κατά τη δημοκρατική περίοδο	72
§ 12.	Η οργάνωση της Ιταλίας και των επαρχιών κατά τη δημοκρατική περίοδο	74
§ 13.	Πηγές του δικαίου και νομική επιστήμη της δημοκρατικής περιόδου	79
§ 14.	Η περίοδος της ηγεμονίας	85
§ 15.	Η περίοδος της ηγεμονίας	89
§ 16.	Η Ιταλία και οι επαρχίες επί Ηγεμονίας	99
§ 17.	Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου της ηγεμονίας	105
§ 18.	Ο εκρωμαϊσμός του ρωμαϊκού κράτους	109
§ 19.	Πηγές του δικαίου στην περίοδο της ηγεμονίας	111
§ 20.	Η νομική επιστήμη της περιόδου της ηγεμονίας	116
§ 21.	Η περίοδος της δεσποτείας – Α΄ τα πολιτειακά όργανα	124
§ 22.	Η περίοδος της δεσποτείας – Β΄ οργάνωση του κράτους	130
§ 23.	Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου της δεσποτείας	134
§ 24.	Πηγές του δικαίου στην περίοδο της δεσποτείας	140
§ 25.	Η νομική επιστήμη της περιόδου της δεσποτείας	149
§ 26.	Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση	153
§ 27.	Η βυζαντινή περίοδος – Πολιτειακά όργανα και οργάνωση του Κράτους	163

§ 28.	Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της βυζαντινής περιόδου	177
§ 29.	Πηγές του Δικαίου και Νομική Επιστήμη της βυζαντινής περιόδου – Α΄. Τα χρόνια έως τον Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα....	184
§ 30.	Πηγές του Δικαίου και Νομική Επιστήμη της βυζαντινής περιόδου – Β΄. Από το Βασίλειο Α΄ το Μακεδόνα έως την Α-λωση	200
§ 31.	Το Κανονικό Δίκαιο στο Βυζάντιο	212
§ 32.	Η μεταβυζαντινή περίοδος στην Ελλάδα	214
§ 33.	Το δίκαιο της Μεταβυζαντινής περιόδου	231
§ 34.	Η αποδοχή του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ελλάδα.....	239
§ 35.	Το Ρωμαϊκό Δίκαιο στη Δύση	243

I. ΟΙ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

§ 36.	Οι δικαιοπραξίες και οι διακρίσεις τους.....	255
§ 37.	Ο τύπος των δικαιοπραξιών	257
§ 38.	Ερμηνεία της δικαιοπραξίας - Ελαττώματα της δικαιοπρα- κτικής βούλησης	264
§ 39.	Ακυρότητα και ακυρωσία	271
§ 40.	Αίρεση, όρος, προθεσμία, υπολογισμός του χρόνου	273

II. ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

§ 41.	Τα φυσικά πρόσωπα	279
§ 42.	Οι δούλοι.....	280
§ 43.	Οι απελεύθεροι	287
§ 44.	Ελεύθεροι μη Ρωμαίοι πολίτες.....	293
§ 45.	Οι Ρωμαίοι πολίτες	296
§ 46.	Η ρωμαϊκή οικογένεια	302
§ 47.	Μείωση της προσωπικότητας - Ατιμία – Αισχύροτητα	307
§ 48.	Ικανότητα για δικαιοπραξία.....	308
§ 49.	Αντιπροσωπεία.....	313
§ 50.	Νομικά πρόσωπα	315

III. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 51.	Ο ρωμαϊκός γάμος.....	321
§ 52.	Θετικές προϋποθέσεις του γάμου.....	323
§ 53.	Αρνητικές προϋποθέσεις (κωλύματα) του γάμου	328

§ 54.	Η νομοθεσία του Αυγούστου για το γάμο	333
§ 55.	Προσωπικά αποτελέσματα του γάμου - Conventio in manum – Ιερολογία.....	334
§ 56.	Μνηστεία	341
§ 57.	Περιουσιακά αποτελέσματα του γάμου	343
§ 58.	Λύση του γάμου	352
§ 59.	Σχέσεις γονέων και τέκνων	357
§ 60.	Παλλακεία και νομιμοποίηση.....	366
§ 61.	Επιτροπεία και κηδεμονία	369

IV. ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

§ 62.	Τα πράγματα και οι διακρίσεις τους.....	379
§ 63.	Νομή και κατοχή	385
§ 64.	Έννοια και περιεχόμενο της κυριότητας	398
§ 65.	Συγκυριότητα	410
§ 66.	Τρόποι κτήσης της κυριότητας.....	414
§ 67.	Προστασία της κυριότητας.....	433
§ 68.	Οι δουλείες	441
§ 69.	Εμφύτευση και επιφάνεια	454
§ 70.	Εμπράγματη ασφάλεια	458

V. ΕΝΟΧΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 71.	Έννοια και ιστορική εξέλιξη της ενοχής	467
§ 72.	Περιεχόμενο της ενοχής.....	470
§ 73.	Είδη ενοχών - φυσικές ενοχές	474
§ 74.	Γενεσιουργοί λόγοι των ενοχών.....	479
§ 75.	Αιτιότητα και υπαιτιότητα	483
§ 76.	Αδυναμία παροχής - Υπερημερία οφειλέτη και δανειστή	489
§ 77.	Τόκος	494
§ 78.	Αποζημίωση, χρηματική ποινή, ποινική ρήτρα.....	501
§ 79.	Πλειονότητα δανειστών και οφειλετών.....	506
§ 80.	Εκχώρηση και αναδοχή χρέους.....	509
§ 81.	Απόσβεση των ενοχών.....	512
§ 82.	Ανανέωση των ενοχών	520
§ 83.	Εξασφάλιση των ενοχών – Εγγύηση	524
§ 84.	Nexum.....	534
§ 85.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες re.....	536
§ 86.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες verbis	545

§ 87.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες litteris.....	548
§ 88.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες solo consensu. Α. Αγοραπωλησία	553
§ 89.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες solo consensu. Β. Μίσθωση.....	572
§ 90.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες solo consensu. Γ. Εταιρία.....	584
§ 91.	Συμβάσεις καταρτιζόμενες solo consensus. Δ. Εντολή	593
§ 92.	Ανώνυμα συναλλάγματα	598
§ 93.	Πραιτορικά σύμφωνα	602
§ 94.	Νόμιμα σύμφωνα και μονομερείς υποσχέσεις	606
§ 95.	Οιονεί συμβάσεις - διοίκηση αλλοτρίων, κοινωνία κλπ.	611
§ 96.	Αδικοιολόγητος πλουτισμός.....	614
§ 97.	Ευθύνη για πράξεις υπεξουσίων και δούλων	618
§ 98.	Γενικά για τα αδικήματα.....	624
§ 99.	Τα καθέκαστα ιδιωτικά αδικήματα.....	628
§ 100.	Καταδολίευση δανειστών	645

VI. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 101.	Έννοια της hereditas και της bonorum possessio.....	649
§ 102.	Ιστορική εξέλιξη της hereditas.....	653
§ 103.	Επαγωγή της κληρονομίας	655
§ 104.	Η ρωμαϊκή διαθήκη	658
§ 105.	Περιεχόμενο της διαθήκης – Κωδίκηλλος.....	668
§ 106.	Ακυρότητα και ανάκληση διαθηκών	677
§ 107.	Η εξ αδιαθέτου διαδοχή.....	679
§ 108.	Κτήση της κληρονομίας.....	691
§ 109.	Δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων	699
§ 110.	Η κληρονομία πριν από την κτήση.....	708
§ 111.	Σχέσεις ανάμεσα στους συγκληρονόμους	712
§ 112.	Ευθύνη για τα χρεη της κληρονομίας.....	718
§ 113.	Η δικαστική προστασία του κληρονομικού δικαιώματος.....	720
§ 114.	Κληροδοσίες και καταπιστεύματα	726
§ 115.	Δωρεά αιπία θανάτου.....	745

VII. ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΑΓΩΓΩΝ

§ 116.	Καταγωγή της ρωμαϊκής Πολιτικής Δικονομίας και διαίρεσή της σε περιόδους	749
§ 117.	Τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης	752
§ 118.	Τόπος και χρόνος απονομής της δικαιοσύνης	759
§ 119.	Οι διάδικοι και η αντιπροσώπευση στη δίκη	762
§ 120.	Η διαδικασία των <i>legis actiones</i>	765
§ 121.	Η διαδικασία <i>per formulam</i>	776
§ 122.	Η εκτέλεση στη διαδικασία <i>per formulam</i>	790
§ 123.	Αγωγή - Ένσταση – <i>Praescriptio</i>	794
§ 124.	Ειδικά πραιτορικά ένδικα βοηθήματα	800
§ 125.	Η διαδικασία της <i>cognitio extra ordinem</i>	804
§ 126.	Διαιτησία και εκκλησιαστικά δικαστήρια	814

